

ՋԱՎԱԽԵՑԻ

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

1112329

ՀՀ ԳԱՍ ՄԱՆՈՒԿ ԱԲԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Մ
1702912

ԶԱՎԱԽՆԵՑԻ

(ՂԱԶԱՐՈՍ ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ)

(1874-1937 թթ.)

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

Ե Ր Ե Վ Ա Ն

2 0 1 6

ՀՏԴ. 821.19-8 Ջավախեցի
ԳՄԴ. 84(5Հ)
Ջ 360

Գիրքը հրատարակության է երաշխավորել ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան
գրականության ինստիտուտի գիտական խորհուրդը

Նվիրվում է ՋԱՎԱԽԵՑՈՒ Ծննդյան 140-ամյա հոբելյանին
(1874-1914)

Գրախոս՝ բանասիրական գիտությունների դոկտոր
Վարդան ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ

Պատասխանատու խմբագիր՝ բանասիրական գիտությունների թեկնածու
Հայկազուն ԱԼՎՐՑՅԱՆ

Ժողովածուն կազմել և հրատարակության է պատրաստել
պատմական գիտությունների թեկնածու Վահե ՍԱՐԳՍՅԱՆԸ

Ջավախեցի:

Ջ 360 Երկերի ժողովածու: / Կազմ.՝ Վ. Սարգսյան. –
Եր.: Տիգրան Մեծ, 2016. - 864 էջ:

Ժողովածուում ամփոփված են հայ անվանի գյուղագիր, ուսուցիչ, հասարակա-
կան գործիչ, հրապարակախոս ու բանաստեղծ Ջավախեցու (Ղազարոս Տեր-Գրի-
գորյան) կողմից տարբեր տարիներին գրված և զանազան տեղերում տպագրված
գործերը՝ պատմվածքներ, իրապատումներ, հուշագրություններ, հրապարակախո-
սական ակնարկներ, հեռագրեր, քարգմանություններ և այլն: Հեղինակի գործերի
առաջին ամբողջական ժողովածուն է: Նախատեսված է պատմաբանների, բանա-
սերների, ջավախքյան միջավայրով և տեղյանագիտությամբ հետաքրքրվողների,
ինչպես նաև ընթերցասեր լայն շրջանների համար:

ՀՏԴ. 821.19-8 Ջավախեցի
ԳՄԴ. 84(5Հ)

ISBN 978-99941-0-756-8

© Սարգսյան Վահե, կազմողի համար, 2016

ՋԱՎԱԽԵՅԻ
(ԴԱՋԱՐՈՍ ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ)
(1874-1937 թթ.)

Մեր երախտագիտությունն ենք հայրնում
ՀՀ վաստակավոր ճարտարապետ,
հայ մշակույթի նվիրյալ
Հովհաննես ՄՈՒԹԱՖՅԱՆԻՆ,
ում նյութական աջակցության շնորհիվ
ընթերցողի սեղանին դրվեց այս գիրքը

ՋԱՎԱԽԵՑԻ.
ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ
ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՈՒՂԻՆ

Չլինելով գրականագետ՝ հիրավի, մեզ համար փոքր-ինչ դժվար է ներկայացնել որևէ գրողի դիմապատկեր, առավել ևս, որ տվյալ անձնավորությունը հայ անվանի գյուղագիր, հայրենիքի հոգսերով ու ջգվերով ապրող ուսուցիչ, հասարակական գործիչ, հրապարակախոս ու բանաստեղծ Ղազարոս Սուքիասի Տեր-Գրիգորյանն է, նույն ինքը՝ Ջավախեցին: Սակայն, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Ջավախեցու գործերը, գրականից բացի, ունեն մասն ապտմագիտական և հայրենաճանաչողական խորը արմատներ, մեզ համար անհմար էր դիմակայել այդ մեծն ջավախքցու գործերի հավաքման, դասակարգման և մեկ ամբողջական գրքով հանրությանն ու, հատկապես, ջավախքյան նորօրյա սերնդին ներկայացնելու գալթակողությանը:

Գիտակցելով Ջավախեցու պատկառելի ժառանգությունն ամբողջացնելու և սերունդներին նորովի մատուցելու կարևորությունը՝ կատարվող տևական պրատումները, ժամանակի մամուլի և զանազան ժողովածուների էջերում ամիսների փնտռտուքը մեզ համար դարձել էր հոգու պարտք և ժամանակի հրամայական:

Սույն նախաբանը ևս, ընդհանուր գծերով ներկայացնելով Ջավախեցու կյանքը և ստեղծագործական ժառանգությունը*, նախևառաջ խոնարհման դրսևորում է ճիշտ 140 տարի առաջ լույս աշխարհ եկած այդ մեծ հայորդու հիշատակի առջև:

* * *

Ուսուցիչ, հայ մամուլի երկարամյա թղթակից, քահանա, հայ հասարակական-մտավորական շրջանների անվանի ներկայացուցիչ Ջավախեցին՝ Ղազարոս Տեր-Գրիգորյանը, բանաստեղծ Վահան Տերյանի

* Տե՛ս նաև Վ. Սարգսյան, Ջավախեցի, կյանքն ու ստեղծագործական ուղին (ծննդյան 140-ամյակի առթիվ), Պատմաբանասիրական հանդես (ՊԲՀ), № 2 (1996), էջ 55-69:

ավագ եղբայրն է: Ծնվել է 1874 թ. Ջավախքի Գանձա գյուղում¹: Հոր՝ Սուքիաս Տեր-Գրիգորյանի ընտանիքում ծնված տասներկու երեխաներից երեք աղջիկը և մեկ որդին վաղ հասակում մահացել էին, մնացյալ ութից չորսը աղջիկներ էին, չորսը՝ արու զավակներ: Որդիներից Ղազարոսն ավագն էր, կրտսերը՝ Վանիկը, ապագա բանաստեղծ Վահան Տերյանը: Գյուղական դպրոցն ավարտելուց հետո պատանի Ղազարոսը շարունակում է իր ուսումը և ավարտում Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը:

Ղ. Տեր-Գրիգորյանի մանկության ու պատանեկության պատկերներն արտացոլված են մրա եղբայրների՝ Արամի և Ներսեսի², ինչպես նաև

1 Ջավախեցու համառոտ կենսագրության և հրատարակած գործերի մասին տես Ներսիսյանցիներ (1824–1924), կազմողներ Սմբատ Ավագյան, Գեորգ Փերիխանյան, Երևան, 1975, էջ 165, 174, Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 9, Երևան, 1983, էջ 479, Հ. Խաչատրյան, Գրական տեղեկատու (1934–1986), Երևան, 1986, էջ 464–465, Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հ. 4, Երևան, 2003, էջ 246, Ով ով է: Հայեր, կենսագրական հանրագիտարան, հ. 2, Երևան, 2007, էջ 357, Վ. Մաղալյան, Հայ տեղական մամուլը և գրատպությունը Վրաստանում (1885–1990 թթ.), Երևան, 2012, էջ 92–94:

2 Միջնեկ եղբայրներից Արամ Տեր-Գրիգորյանն իր հուշերում այսպես է նկարագրում Ղազարոսին. «Ղազարոսը, որ հետո հայ մամուլի մեջ հայտնի դարձավ «Ջավախեցի» անունով, մի քանի ընդհանուր գծեր ունի Վահանի հետ: Նա, որպես ծնողներիս մեծ որդին, մի քիչ երես առած և քնքշությունների սովորած էր: Միյուն էր գեղեցիկ հագնվել, փայլուն իրեր ձեռք բերել, մատներին մատանի կրել, ձի նստել, սիրահարվել, ատրճանակ արձակել, բուր կախել, գյուղի երիտասարդների հետ թեֆեր անել, հարսանիք ու պար գնալ, քավոր ու խաչեղբայր դառնալ, երգել, հասակավոր երևալու ձգտումով գինի ու օղի խմել, գյուղի աղջիկներին ընծաներ տալ ու ստանալ, ոտանավորներ ու նամակներ գրել, ճառ ասել, բայց սխտեմատիկ ու տեսական աշխատանքի բոլորովին սեր չունել» (Վահան Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում, կազմեց, առաջաբանը գրեց և ծանոթագրեց Վ. Պարպիզունի, Երևան, 1964, էջ 98): Մի հատված էլ բերենք Ներսես եղբոր ծավալուն հուշագրությունից. «Մեծ եղբայրս՝ Ղազարոսը, սովորում էր Ներսիսյան դպրոցում և ամեն ամառ տուն գալով մեզ բոլորիս զարմացնում էր իր ճոճուն կոշիկներով, «քաղցր» (աշակերտական) շորերով և Թիֆլիսից հետը բերած հագար ու մի զիզի-պիզի իրերով, ինչպես գույն-գույն գրչակոթեր, գունավոր մատիտներ, գունավոր արծաթագոծ և ոսկեգոծ թոթեր և այլն: Միայն ամառվա ամիսներին էր գյուղում լինում, այն էլ մեծ մասը դուրսն էր ժամանակ անցկացնում: ... Ինքը, Ղազարոսը, որ այդ ժամանակ արդեն 17–18 տարեկան երիտասարդ էր, բարձր դասարանի աշակերտ, շատ էր սիրում գույնզգույն փայլուն իրեր, որով և մեծ անախորժություն պատճառում հորս, որի կարծիքով «դասերը բոլած՝ ծրախ-պրախ բաների է տվել խելքը»» (նույն տեղում, էջ 114):

իր՝ Ջավախեցու՝ Վահան Տերյանին նվիրված հուշագրություններում, ուր զանազան պատմություններով, գեղեցիկ ակնարկներով, հուզառատ ու չխամրող գույներով ներկայացվում են հայրենի Գանձան, Սուքիաս Տեր-Գրիգորյանի գերդաստանը, գյուղի հասարակությունը, հայրենական բարքերն ու սովորույթները:

Հովհ. Թումանյանին նվիրված հուշագրության մեջ Ջավախեցին ամենայն մանրամասնությամբ ներկայացնում է իր այցելությունը Թիֆլիս, ուր Ղազարոս Աղայանն իրեն ծանոթացնում է Թումանյանի հետ, իսկ ինքն էլ հայ մեծամուն բանաստեղծի հետ է ծանոթացնում այդ ժամանակ արդեն Լազարյան ճեմարանի սան իր եղբորը՝ Վահանին: Կարդալով սկսնակ բանաստեղծի գործերը և առանձնագրույց ունենալով Վահանի հետ՝ Թումանյանը դիմում է ներկաներին. «Դեհ, պարոններ, խնդրեմ ծանոթանաք, մեր Ջավախեցու եղբայրն է, ապագա բանաստեղծ Վահան Տերյանը: ... Տե՛ս, Ղազար, հիմա Վահանին ծանոթացնելիս ասում ենք Ջավախեցու եղբայրն է, եթե չաշխատես առաջ գնալ, շատ շուտով քեզ ծանոթացնելիս պետք է ասենք՝ բանաստեղծ Վահան Տերյանի եղբայրն է...»³: Ինչպես գրում է Ջավախեցին՝ «Հովհաննեսի գուշակությունը բառացի կատարվեց»: Այնուհետև նա ներկայացնում է Թումանյանի այցը Ախալքալաքի գավառ (1901 թ. օգոստոսի երկրորդ կեսին), ուր վերջինս Ջավախեցու ուղեկցությամբ Ախալքալաքից մեկնում է Գանձա՝ նպատակ ունենալով տեսնել Փարվանա լիճն ու կախարդական փերիներին: Այդ անմոռանալի այցելության ժամանակ հենց Ղազարոսենց տանն էլ մեծ լոռեցին գրում է իր անմահ պոեմի նախերգանքը, որի առաջին քառատողն արտասանում է սեղանի շուրջը բոլորած զանձացիների առջև.

*Բարձրագահ Աբուլն ու Մըթին սարեր
Մեջք մեջքի տրված կանգնել վեհափառ,
Իրենց ուսերին, Ջավախքից էլ վեր՝
Բրոնած պահում են մի ուրիշ աշխարհ ...*⁴

3 *Ջավախեցի*. Փարվանայի ափին. — Հովհաննես Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում (այսուհետև՝ ԹԺՀ), Երևան, 1969, էջ 428:

4 Նույն տեղում, էջ 434:

Անհնար է չհիշատակել նաև Հովհ. Թումանյանի այն խոսքերը, որոնք նա արտաբերել է Ախալքալաքից Գանձա ճանապարհին: Երբ ուշ գիշերով հասնում են Ս. Հովհաննու սարի կատարին, Թումանյանը, շող-շողացող Փարվանայի ու Սաղամոյի արծաթափայլ ալիքների՝ գնալան-քից քարացած, սարի շուրջբոլորը քնած գյուղերի՝ Գանձայի, Փոկայի, Փարվանայի, Չաշկայի (այժմ՝ Տամբուկա), Սաթխայի, Արագյալի, Գորելովկայի, Մեծ ու Փոքր Խանչալիների, Հեշտիայի, Ուժմանայի, Նամ-գարայի, Մեծ ու Փոքր Գոնդուրաների, Օրոճալարի և Ղաուրմայի տեսարանի առջև, ձեռքերը կրծքին խաչած, բացականչում է. «Ղազար, էսպես բան կլինի՞, ես կարծում էի, թե Լոռուց գեղեցիկ տեղ չկա աշխարհում: Ձեր էս Ջավախքն անցավ Լոռուց... Էն էլ առանց ծառ ու թփի՞ ... բա էսպես էլ բան կլինի՞ ... Հայ վա՛խ, մի շիշ կարմիր գինի ... ի՞նչ տեղն է ...»⁵:

Նկատենք, որ Ջավախեցին և Թումանյանը, մինչ Գանձա ու Փարվանա ուղևորվելը, 1901 թ. հուլիս-օգոստոսին հանդիպել են նաև Ախալցխա գավառի Ուրավել առողջարանում⁶: Անվանի մտավորական, հրատարակիչ, դրամատուրգ և Ջավախքի առաջադեմ գործիչներից Վարդան Շահպարտյանը Թումանյանին նվիրված իր հուշերում գրում է. «1901 թ. հուլիսին մենք մի քանի ըներներով (ինժեներ Հովհ. Կարապետյան, Ջավախեցի, ես և ուրիշներ) էքսկուրսիա էինք կազմակերպել և Ախալքալաքից անցել Ախալցխայի շրջանը: Ի միջի այլոց, եղանք նաև Ուրավելում: Այնտեղ էր և մեր սիրելի բանաստեղծը: Ես մինչ այդ անձնապես ծանոթ չէի նրա հետ. այդտեղ ծանոթացա և, մի քանի օր, ընկերներով միասին, շարունակ մտնո էինք լինում: Թեև եկել էր հանգստանալու, բայց մենք նրան մեզ հետ տանում էինք սարեր ու ձորեր և խաղով, պարով ու զանազան բացօթյա զվարճություններով ժամանակ անցկացնում»⁷: Սիրելի բանաստեղծը Ջավախեցիենց խմբի անդամներին բնորոշող բանաստեղծություն է հորինել և արտասանել Ուրավելի անմոռանալի երեկոներից մեկում, անվանի ազգագրագետ Երվանդ Լալայանի

5 Նույն տեղում, էջ 432:

6 Ս. Հովհաննիսյան. Թումանյանի ճանապարհորդությունները 1901 թվականին. – ԴԶՀ, 2008, № 3, էջ 61–68:

7 Վ. Շահպարտյան. Անմոռանալի օրեր. – ԹԺՀ, էջ 416–417:

աներոջ՝ ախալքալաքցի Հարություն Հարությունյանի տանը օգոստոսի 6-ին կազմակերպված ճաշկերույթի ժամանակ⁸: «Ճաշկերույթն անցավ շատ աշխույժ և ուրախ. եղան ճառեր, կատակներ և այլն. ուրախ տրամադրության մեջ էր և մեր սիրելի Հովհաննեսը: Նա, ի միջի այլոց, մեր խմբի համար հենց տեղն ու տեղը մի երգիծաբանական ոտանավոր հորինեց և արտասանեց, ամեն մեկիս տալով համապատասխան բնորոշում: Այդ ոտանավորը ես երկար ժամանակ պահում էի, բայց հետագայում կորցրի»⁹, - վերհիշում է Վ. Շահպարտնյանը:

Մինչ այս այցելությունն Ախալցխա և հանդիպումները Հովհ. Թումանյանի հետ՝ Ջավախեցին նամակ է գրել Գանձայից՝ բանաստեղծին հրավիրելով այնտեղ: Վերջինս նամակն ստանում է հուլիսի 18-ին¹⁰: Վ. Շահպարտնյանը գրում է, որ Ախալցխայի գավառ են այցելել 1901 թ. հուլիսին, ապա նշում, որ բանաստեղծը հրաժեշտ է տվել իրենց և դուրս եկել Ուրավելից¹¹: Հայտնի է, որ Հովհ. Թումանյանը Ուրավելից մեկնել է 1901 թ. օգոստոսի 7-ին¹²: Ստացվում է, որ Ջավախեցու խումբը Ախալցխայի գավառ է այցելել հուլիսի վերջերին և այնտեղ մնացել մինչ օգոստոսի կեսերը, քանի որ Թումանյանի՝ Աբասթումանից Ախալքալաք այցի օրերին նրանք արդեն վերադարձել էին¹³: Փաստորեն Ջավախեցին և նախօրոք գրված նամակով, և՛ Ուրավելում հանդիպման ժամանակ, և՛ Գանձայից այցելելով Ախալքալաք (երբ Թումանյանն արդեն Ախալքալաքում էր)¹⁴, բանաստեղծին հրավիրել է հայրենի Գանձա:

8 Հովհ. Թումանյան. Երկերի լիակատար ժողովածու (այսուհետև ԵԼԺ), հ. 9, Երևան, 1997, էջ 271:

9 Վ. Շահպարտնյան. նշվ. հոդվ., էջ 417:

10 Հովհ. Թումանյան. ԵԼԺ, հ. 9, էջ 258: Ենթադրվում է, որ նամակը Գանձայից պետք է գրած լինի Ջավախեցին (տե՛ս նույն տեղում, էջ 595):

11 Վ. Շահպարտնյան. նշվ. հոդվ., էջ 417:

12 Հովհ. Թումանյան. ԵԼԺ, հ. 9, էջ 271:

13 Վ. Շահպարտնյան. նշվ. հոդվ., էջ 417:

14 Ախալքալաքից Օլգա Թումանյանին ուղղված 1901 թ. օգոստոսի 21-ով թվագրված նամակում Հովհ. Թումանյանը գրում է. «Նամակս հենց վերջացրի. ուզեցի փակել, մի գյուղից մարդիկ եկան հրավիրելու իրենց գյուղը. չկարողացա ոչ մի կերպ մերժել, վաղը գնալու եմ» (Հովհ. Թումանյան. ԵԼԺ, հ. 9, էջ 275): Իր մեկ այլ նամակում բանաստեղծը նշում է, որ Գանձայում մնացել է 3 օր (նույն տեղում, էջ 277):

Հավելենք նաև, որ Ջավախեցին Թումանյանին է տվել «Հագարան բըլբուլ» հեքիաթի երկու տարբերակ, որոնցից մեկը նա լսել և գրի է առել գանձացի Պատշինոնց Ավենից, մյուսը՝ սաթխացի դուլա Կարոյից¹⁵:

Ջավախեցու առաջին ստեղծագործություններից է «Շէյխ Ջաւաղ (Պատկեր քրդական կեանքից)» պատմվածքը, որը 16 էջանոց առանձին գրքուկով լույս է տեսել Թիֆլիսում 1899 թ.¹⁶: Նույն թվականից նա արդեն «Մշակ» թերթում հանդես էր գալիս հրապարակումներով, որոնցից առաջինը կրում է «Չարիքի արմատը (Նամակ Ախալքալաքից)» վերնագիրը¹⁷: Նշենք, որ վերոնշյալ գործերի տակ Ջավախեցին դեռևս ստորագրում էր «Ղազարոս Տեր-Գրիգորեան» կամ «Ղազարոս Տեր-Գրիգորեանց» ձևով: «Ջաւախեցի» ստորագրությամբ հանդիպում ենք երկու ամիս անց՝ նույն թերթի էջերում¹⁸, ուր նրա նամակները, հոդվածներն ու այլ հրապարակումները, որոնք նա իր քահանայության և ուսուցչության տարիներին գրում էր Ախալքալաքից, առավել հաճախակի տպագրվում են մինչ 1903 թ.՝ հավանաբար մինչ իր ձերբակալումն ու «հակապետական արարքների» համար Կուրսկի նահանգի Շչիգրի քաղաք հինգ տարով արքայազնին: Հոդվածներում Ջավախեցին անդրադառնում է այն բոլոր սուր ու կնճռոտ հարցերին, որոնք այդ տարիներին հուզում էին ջավախահայությանը: Խստագույնս քննադատում էր շահագործող բոլոր ցեղերին՝ չիմովիկներ, վաշխառուներ, մանր կալվածատեր աղաներ ու հարկահավաքներ, ովքեր հասարակ գյուղացուն հասցրել էին չքավորության և անել վիճակի, անգամ չէր խուսափում նրանց ներկայացնել իրենց իսկական անուն-սզգանուններով: Այդ առումով ուշագրավ է Ջավախեցու հուշագրության հետևյալ դրվագը. երբ «Մշակի» խմբագրատանը առաջին անգամ հանդիպում է խմբագիր Ալ. Բալանթարին, վեր-

15 *Ջավախեցի*. Փարվանայի ափին, էջ 429: Հեքիաթի այս և տասնյակ այլ տարբերակների հիման վրա Հովի. Թումանյանը մտադիր էր գրել ընդարձակ պոեմ. ծրագիր, որն այդպես էլ չիրականացավ: Մեզ են հասել պոեմի առանձին հատվածներ:

16 Գրքույկը մաշված և քայքայված վիճակում գտնվում է Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի բանգարանի գրադարանում:

17 «Մշակ», 30. IX. 1899:

18 «Մշակ», 26. XI. 1899:

ջինս գովեստով է խոսում իր դիմաց նստած թղթակցի մասին և ասում. «... Այնքա՛ն հետաքրքրությամբ ու աշխուժով կարդացվում են ձեր պատկերները, որ կարծես իսկապես կենդանի մարդիկ լինեն պատկերածդ տիպերը ...»: Ջավախեցին միամիտ զարմանքով վստահեցնում է, թե դրանք ինչպե՞ս կարող են չլինել իրական անուններ և մարդիկ. « ... պատկերներիս մեջ հիշված Կարո աղան Մեծ Գոմբուրա գյուղի կալվածատեր աղան է ու նկարագրածս դեպքերն էլ իր իսկական արարքները»: Հանդիպումն ավարտվում է խմբագրի զարմացական բացականչությո՜ւններով, իսկ Ջավախեցին դուրս է գալիս նրա մոտից՝ ծանր ապրումներով մտորելով այն մասին, թե « ... ախր ինչպե՛ս չի կարելի ճշմարտությունն ասել, թերթերում կարդացածներս սու՞տ բաներ են... էլ ինչու՞ գրեմ, եթե սուտ պիտի գրեմ ...»¹⁹:

Ինչևէ, իրար հետևից «Մշակում» տպագրվում են «Գիւղացու ցաւերից»²⁰, «Երկրաշարժի տեղում (Նամակ Բարալէք գիւղից)»²¹ հրապարակումները և հոդվածները, որոնցում, ի թիվս ջավախքցի գյուղացուն հուզող խնդիրների, անդրադարձ կա նաև 1899 թ. դեկտեմբերի 19-ին տեղի ունեցած ավերիչ երկրաշարժի պատճառած վնասներին: Այցելելով երկրաշարժից տուժած գյուղերը՝ Ջավախեցին գրի էր առել այն ամենը, ինչ տեսել և զգացել է, որոնց հիման վրա էլ 1900 թ. Թիֆլիսում հրատարակվում է նրա «Ջաւախքի աղետը (19 դեկտեմբերի, 1899 թ., ականատեսի տպատրութիւններից)» գրքույկը (32 էջ): 1903 թ. Թիֆլիսում առանձին գրքույկով հրատարակվում է նաև «Կրակը» հուզիչ պատմվածքը (32 էջ), որը մինչ այդ տպագրվել էր «Մշակում»²²:

Տևական ընդմիջումից հետո «Մշակում» Ջավախեցուն վերստին հանդիպում ենք 1908 թ.²³: Նամակ – թղթակցությունները հյուսիսկովկասյան Մոզդոկից են, ուր նա տեղի հայոց դպրոցներում աշխատում էր իբրև ավագ ուսուցիչ, այնուհետև՝ տեսուչ:

19 *Ջավախեցի*. Փարվանայի ավիւն.– ԹԺՀ, էջ 425:

20 «Մշակ», 4. III. 1901, 13. III. 1901, 14. III. 1901, 24. III. 1901, 29. III. 1901, 4. V. 1901, 25. VII. 1901:

21 «Մշակ», 19. I. 1900, 28. I. 1900, 17. II. 1900, 2. III. 1900:

22 «Մշակ», 11. VI. 1902:

23 «Մշակ», 28. II. 1908, 1. IV. 1908:

Աքսորավայրում՝ Շչիգրի քաղաքում, Ջավախեցին, ով ապրում էր այնտեղ իր ընտանիքի հետ, 1904 թ. և 1905 թ. սկզբներին գրում է պատմվածքներ, իսկ հուշերում հուզիչ կերպով նկարագրում է փոքր եղբոր՝ այդ ժամանակ Լազարյան ճեմարանի վերջին դասարանների սան Վահանի այցելությունն իրեն: Դեմարանի դասատու Կ. Կոսիկյանն ու բանաստեղծ Ա. Ծատուրյանը, իմանալով Վ. Տերյանի ցանկության մասին, 60 ռուբլի են հանգանակում և Սր. Ծննդյան արձակուրդներին նրան ուղարկում Շչիգրի՝ աքսորյալ եղբորը տեսակցության: Իհարկե, աննկարագրելի է լինում Ջավախեցու հրճվածքը, երբ բուք-բորանին, «հայրենիքից հեռու», օտար ու անհյուրընկալ քաղաքում», ուր հիմնական «հյուրերը» ցարական բիրտ ոստիկաններն էին, հանկարծ տեսնում է իր պաշտելի եղբորը. «... Եկվորը, սառած ոտները թափ տալով, բարձրանում է մեր պատշգամբը: «Հովա՛րս է, հայրի՛կ, Վանի՛կ հովարս (հորեղբայրս)»: Երեխաներն ուրախությունից սրտաճաք վազեցին ներս, քաշքշելով իրենց հետ և «հովարի՛ն»: Վահանը 15 օր մնաց ինձ մոտ ...»²⁴:

Ջավախեցին աքսորավայրում հինգ տարի չի մնում, վերադառնում է ավելի շուտ. և արդեն 1905 թ. սեպտեմբերին Ջավախեցու նամակներին հանդիպում ենք Թիֆլիսում հրատարակված «Արշալոյս» թերթում՝ գրված Ախալքալաքից: «Արշալոյսի» էջերում մույն թվականի նոյեմբեր-դեկտեմբերին տպագրված նամակները գրված են Մոզդոկ քաղաքից: Դատելով այդ նամակներից՝ նա Մոզդոկ է տեղափոխվել հավանաբար 1905 թ. ուշ աշնանը: 1908 թ. «Մշակում» զետեղած մի թղթակցության մեջ (10 հունվարի) Ջավախեցին նշում է, որ 1907 թ. ապրիլի 15-ին միաձայն ընտրվել է Մոզդոկի հայոց դպրոցների ավագ ուսուցչի պաշտոնում²⁵: Հավելենք նաև, որ թղթակցության տակ Ջավախեցին ստորագրել է որպես Մոզդոկի հայոց դպրոցների տեսուչ: «Մշակի» մեկ այլ համարի²⁶ լրահոսից տեղեկանում ենք, որ Ջավախեցին մույն թվականի մարտի 6-ին Մոզդոկում նախագահել է քաղաքի հայոց եկեղեցական-ծխական դպրոցների հոգաբարձական – մանկավարժական խառը ժողովում:

24 Վահան Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում, էջ 251:

25 «Մշակ», 28. II. 1908:

26 «Մշակ», 1. IV. 1908:

1905 թ. «Մուրճի» ապրիլյան համարում (№ 4) Ջավախեցիին տպագրել է Գանձայի և հարևան Սաղամո գյուղի (այդ ժամանակ դեռևս քրքաբնակ) միջև գոյություն ունեցած հողային վեճի մասին ակնարկ՝ «Ընկերներս» վերնագրով: Այս գործը, ինչպես նաև «Արշալոյսի» ու «Մշակի» մեջ տեղ գտած մի քանի այլ իրապատումներ 1905 թ. Թիֆլիսում հրատարակվել են առանձին գրքով «Պատկերներ» վերնագրով:

Ջավախեցու անդրանիկ այս ժողովածուն, հիրավի, նոր խոսք էր հայ գյուղագրության մեջ, որով հեղինակն իր արժանավոր տեղը նվաճեց գյուղագիրների անդաստանում: Բանաստեղծական դիմում կարդացվող նրա արձակ գործերը, որոնք ներկայացնում են Ջավախքի գյուղական միջավայրը, ի ցույց դրեցին ցարական Ռուսաստանի տիրապետության տակ գտնվող հայկական գավառների XX դար թևակոխած գյուղացիության բազմաթիվ ու բազմապիսի արատավոր երևույթներ: Այլուելով ու գործելով գյուղական միջավայրում՝ Ջավախեցին առաջնորդվում էր առաջադեմ, լուսավոր գաղափարներով: Գավառական խավարի մեջ նա իր համարձակ մտքերով ու գործողություններով դարձել էր հայ գյուղացու իրավունքների պաշտպանն ու արդարության, իրավահավասարության քարոզիչը: Գրքում տեղ գտած «Վարագոյրի ետեւ» պատկերավոր խորագրով առաջաբանում Ջավախեցին ընթերցողին մատնանշում է գյուղացու այն բոլոր տառապանքները, գրկանքները, թշվառությունն ու կործանարար անհավասարությունը, որոնք չեն երևում վարագույրից այս կողմ, որտեղ գյուղը հիմնականում ներկայացվում է զվարթ գույներով²⁷:

1906 թ. և հետագա տարիներին Ջավախեցին ակտիվորեն թղթակցում է Թիֆլիսում լույս տեսնող թերթերին: Այսպես, 1906 թ. «Աշխատանք» թերթում հրատարակվում են գյուղական միջավայրը ներկայացնող երկու պատմվածք և երկու նամակ-մտահոգություն²⁸, իսկ հունվար-փետրվարին «Յառաջ» թերթում²⁹ լույս է տեսնում երկու ակնարկ (հավանաբար բոլորն էլ գրված Մոզդոկում): Հայ-թուրքական ընդհարումնե-

27 Տես Հայ նոր գրականության պատմություն, հ. 5, Երևան, 1979, էջ 824–827:

28 «Աշխատանք», 5. II. 1906, 16. IV. 1906, 13. IX. 1906, 12. XII. 1906:

29 «Յառաջ», 28. I. 1906, 9. II. 1906:

րից (նամակում ընդհարման վայրն ու թվականը չի կոնկրետացվում) տուժածներին օգնելու նպատակով կազմակերպված հանգանակության մասին Ջավախեցու մեկ թղթակցությանը՝ 1907 թ. մարտի 10-ի թվագրությամբ, հանդիպում ենք «Ժամանակ» թերթում՝ դարձյալ գրված Մոզդուկում³⁰, իսկ տարվա վերջին ևս մեկ ակնարկ՝ «Գրական վաշխառուներ» վերտառությամբ, տպագրվում է «Անկախ մամուլում»³¹: 1908 և 1910 թթ. Ջավախեցին «Հասկեր» ամսագրում հրապարակում է չորս բանաստեղծություն³², 1910 թ. ևս մեկ բանաստեղծություն տպագրվում է «Աղբիւր» պատկերազարդ ամսագրում³³:

1910–1917 թթ. Ջավախեցին թղթակցում է «Հորիզոնին»: Հենց 1910 թ. առաջին համարներում տպագրվում է «Մոռացած գաւառ» հոդվածաշարը (չորս հոդված), որոնցում հեղինակն անդրադառնում է Ախալքալաքի գավառում տիրող իրավիճակին, լայնորեն ներկայացնում ռուսաստանյան այդ ծայրագավառի տնտեսական զարգացման հարցեր՝ կրթամշակութային, սոցիալական ոչ բարվոք վիճակի համար մեղադրելով նաև հայ մեծահարուստ բարերարներին. «Ախալքալաքը խորթ գաւակի պէս մոռացւած է և հայ գործիչներից, բարերարներից, հայ հարուստներից ... Մինչդեռ Ախալքալաքն իր կաթնատնտեսական արդիւնաբերութեամբ մրցակից չունի: Ալեքսանդրապոլի Ղարաքիլիսա ամառանոցն են շտապում մեր գիւղատնտեսները դասախօսութիւններ կարդալու ու մենք մեր 76 հազար հայ գիւղացիութեան հետ դրանցից մեկն ու մեկի երեսն էլ չտեսանք ... 76 հազար միայն հայ բնակչութիւն և ո՛չ մի միջնակարգ դպրոց, 72 հայ գիւղերում միայն երեք ծխական մեղասպան դպրոցներ կան և այն էլ պահում են Բարեգործ. Ընկերութեան (խոսքը Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության մասին է, որն Ախալքալաքում ուներ իր տեղական ճյուղի վարչությունը – Վ. Ս.) նպաստներով ...»³⁴:

30 «Ժամանակ», 29. III. 1907:

31 «Անկախ մամուլ», 28. XII. 1907:

32 «Հասկեր», օգոստոս, 1908, № 8, հունվար, 1910, № 1, մայիս, 1910, № 5, դեկտեմբեր, 1910, № 12:

33 «Աղբիւր», հունւար, 1910, № 1:

34 «Հորիզոն», 16. I. 1910:

1910 թ. «Հորիզոն» թերթում տպագրված Ջավախեցու բոլոր թղթակցությունները գրված են Ախալքալաքում: Դրանցից մեկը տեղեկացնում է, որ նա եղել է քաղաքի հայոց եկեղեցական ծխական հոգաբարձության քարտուղարը³⁵: Մեկ այլ նյութից էլ պարզվում է, որ հոկտեմբերի երեքին Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության Ախալքալաքի վարչության անդամ Ջավախեցին հանդես է եկել ճառով, որի առիթը կազմակերպության Ախալքալաքի ճյուղի ջանքերով հիմնված կարուծևի արհեստանոց-դպրոցի բացումն էր³⁶:

Որպես Ախալքալաքի ու Ծալկայի հայ գյուղացիության կողմից ընտրված ներկայացուցիչ-պատգամավոր՝ Ջավախեցին 1910 թ. հոկտեմբերի 10-ին հրավիրվել է Թիֆլիս՝ մասնակցելու քեմական-պատգամավորական ժողովներին, ուր ընտրվելու էին Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձուներ³⁷:

1911 թ. հունվարի մեկին լույս տեսած «Հորիզոնի» համարում նշվում է, որ թերթը հրատարակվելու է Ղ. Աղայանի, Հովհ. Թումանյանի, Լեոյի և Շիրվանզադեի սերտ աշխատակցությամբ, իսկ մշտական աշխատակիցների ցանկում, ուր ներկայացված էր ժամանակի հայ մտավորականության գրեթե ողջ աստղաբույլը, իր պատվավոր տեղն ունեւր Ջավախեցին:

Ջավախքի գյուղական ցավերի ու խնդիրների մասին է բարձրաձայնում 1911 թ. «Հորիզոնի» ապրիլյան համարներում լույս տեսած «Գաւառի ձայնը» շարքը³⁸: Նույն թվականի մարտի 26-ի նամակից երևում է, որ Ջավախեցին եղել է Ախալքալաքի հայոց եկեղեցական-ծխական երկսեռ երկդասյա դպրոցի հիւնամայակի հորելւանական հանձնաժողովի անդամ³⁹: Մայիսի 8-ին Արսեն քահանա Բլոցյանի գրած թղթակցության մեջ նշվում է, որ նույն օրը Ախալքալաքի Ս. Խաչ եկեղեցում տեղի ունեցած քսղաքի. համանուն գավառի և Ծալկայի շրջանի գյուղական ծխական ներկայացուցիչների ժողովում ընտրվելու են պատվիրակներ.

35 «Հորիզոն», 19. V. 1910:

36 «Հորիզոն», 9. X. 1910:

37 «Հորիզոն», 29. IX. 1910:

38 «Հորիզոն», 2. IV. 1911, 6. IV. 1911, 10. IV. 1911:

39 «Հորիզոն», 6. IV. 1911:

որոնք նույնքերին պետք է Թիֆլիսում մասնակցեին ժողովին: Այդ ժողովները գումարվել են 1911 թ. դեկտեմբերի 11-ին էջմիածնում տեղի ունենալիք կաթողիկոսական ընտրությունների առիթով, և ընտրված երկու պատվիրակներից մեկը եղել է Ջավախեցին⁴⁰:

Ինչպես բոլոր գավառներում, Ջավախքում ևս մեծ ցավով ընդունվեց 1911 թ. հունիսին վախճանված հայ մեծ գրող Ղազարոս Աղայանի մահվան լուրը: Ախալքալաքի մտավորականությունը ժողով է գումարում, ուր որոշվում է լիազորել Ախալքալաքի հայոց եկեղեցական-ժխական դպրոցի ուսուցիչ, Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության Ախալքալաքի ճյուղի վարչության անդամ Ջավախեցուն՝ ներկա գտնվելու Ղ. Աղայանի թաղման արարողությանը⁴¹: Մեկ տարի անց, Ջավախեցին տալազրում է «Տխուր խոհեր» ակնարկաշարը՝ նվիրված մեծն Ղ. Աղայանին⁴²:

1911 թ. Ջավախեցին Թիֆլիսի «Սուրհանդակ» թերթում իրեն յուրահասուն անկեղծությամբ ներկայացնում է իր ապրումներն ու զգացումները, որոնք ունեցել է թիֆլիսյան իր մեկ ուղևորության ընթացքում: Ակնարկաշարը կոչվում է «Գ-աւառացու տպավորութիւններից»⁴³: Նույն թերթի էջերում, մինչ այդ, մեկ այլ առիթով լսվել էր «Գ-աւառի ծայնը»՝ դարձյալ Ջավախեցու միջոցով⁴⁴:

1912 թ. դեկտեմբերի 3-ին Ախալքալաքում վախճանվում է տնտեսագետ, հրապարակախոս, գրականագետ և հասարակական գործիչ Ավետիք Արասխանյանը, ով, կարճ ժամանակ լինելով Ախալքալաքի ծխական դպրոցի տեսուչ, անսահմանորեն սիրվել էր տեղի հասարակության կողմից: Ջավախեցին ցավով է հայտնում Ա. Արասխանյանի մահվան գույժը, նրա անունով հեռագրեր են ստացվում Թիֆլիսի գրական-հասարակական հայտնի գործիչներից՝ խնդրելով իրենց անունից ներկա լինել հուղարկավորությանը կամ ծաղկեպսակ դնել: Մինչ Ա. Արասխանյանի

40 «Հորիզոն», 13. V. 1911, 14. V. 1911:

41 «Հորիզոն», 23. VI. 1911, 25. VI. 1911:

42 «Հորիզոն», 7. VII. 1912, 23. IX. 1912:

43 «Սուրհանդակ», 10. VI. 1911, 14. VI. 1911, 18. VI. 1911, 23. VI. 1911, 25. VI. 1911, 2. VII. 1911, 3. VII. 1911:

44 «Սուրհանդակ», 17. III. 1911:

աճյունը Թիֆլիս տեղափոխելը, Ախալքալաքում տեղի է ունենում հոգե-
հանգստյան արարողություն, այնուհետև՝ պատարագ, որտեղ (նաև որ-
պես «Հորիզոն» թերթի ներկայացուցիչ) դամբանականով հանդես է գա-
լիս Ջավախեցին⁴⁵:

1916 թ. «Հորիզոնի» էջերում Ջավախեցին անդրադառնում է նաև
հույժ կարևոր մի հարցի, որն այսօր էլ օրախնդիր է Ջավախքում: Դա
վարչական օղակներում հայերենի կիրառման խնդիրն էր, որը դեռ ցա-
րական կարգերի օրոք համընդհանուր ռուսականացման պայմաննե-
րում խիստ մտահոգել է մտավորականին: «... երբ դատաւորը հայ դա-
տարանում կխոսի, կը գրի *հայ* լեզուով, փաստաբանը մեղադրյալին
կպաշտպանի հայ լեզվով, հայ մարդն իր գաւառապետին ցաւը կասի
հայ լեզուով ու պատասխանը կստանա նոյն լեզուով, երբ բժիշկը հայկա-
կան հիւանդանոցում ստիպւած կլինի գործերը վարել *հայ* լեզուով ու դրա
համար զրնգան ոսկիներ կը ստանայ, – այն ժամանակ, ոչ միայն *հայե-
րէն* խոսելու «ախորժակն» էլ կբացւի ու ախորժանքն էլ, այլև կաշխա-
տի ամեն կերպ զարգացնել, կատարելագործել այն լեզուն, որ իրեն
«խեր» (ընդգծումները Ջավախեցունն են – Վ. Ս.) է տալիս, հաց է տա-
լիս»⁴⁶: Շուրջ կես դար էր անհրաժեշտ, որ Արևմուտքում հռչակագրերի
և կոնվենցիաների տեսքով իրավական ձևակերպում ստանար բնիկ ժո-
ղովուրդների և ազգային փոքրամասնությունների լեզվական իրավունք-
ների պաշտպանության խնդիրը: Ջավախեցին, գիտակցելով ազգերի
զարգացման ճանապարհին վերջիններիս լեզվի պահպանման և զար-
գացման որոշիչ դերն ու նշանակությունը, հանգում է այն եզրակացու-
թյան, ըստ որի՝ «ինչպէս հայ լեզւի, նոյնպէս և *մեր քոյր ազգային ար-
ժեքների* անաղարտ պահպանութեան ու զարգացման միակ ուղիղ ու վճ-
ռական միջոցը դա է՝ ստեղծել *հայկական ինքնուրոյն ազգային կեանք*
(ընդգծումները Ջավախեցունն են – Վ. Ս.)»⁴⁷: Ջավախեցու սույն մոտե-
ցումը ոչ այլ ինչ է, քան հայկական գավառներում մշակութային, լեզվա-
կան ինքնավարության ստեղծման առաջարկ, որը շուրջ մեկ դար անց՝
մեր օրերում էլ, արտացոլված է ջավախահայության կողմից Վրաստա-

45 «Հորիզոն», 9. XII. 1912, 13. XII. 1912:

46 «Հորիզոն», 24. VII. 1916:

47 Նույն տեղում:

նի իշխանություններին ներկայացված ինքնավարության պահանջների վերաբերյալ փաստաթղթերում⁴⁸: Հավելենք, որ Ջավախեցու այս դիտարկումները լայն արձագանք գտան մամուլում և հայտնի հասարակական-քաղաքական գործիչ Մ. Վարանդյանի կողմից հանդիսացան քննադատական մոտեցումների ի հայտ գալու պատճառ⁴⁹:

1913 թ. Ջավախեցին տեղափոխվում է Անդիժան քաղաք (ներկայիս Ուզբեկստանի շրջկենտրոններից է), որտեղից շարունակում է թղթակցել «Հորիզոնին»: Նույն թերթում 1916 թ. հրատարակում է մեկ ակնարկ, 1917 թ.՝ մի քանի հեռագրեր, որոնցից տեղեկանում ենք Ախալքալաքում տեղի ունեցած գյուղացիական համագումարի մասին: Համագումարը, որը նախագահում էր Ջավախեցին, որոշում է անվստահություն հայտնել գավառային կոմիսարիատին և պահանջում աշխատանքից անհապաղ հեռացնել բոլոր կոմիսարներին⁵⁰:

1913 թ. հունվարի 22-ին Ջավախեցին շնորհավորական մամակ է հղում հայրենի Ջավախք՝ իր ուրախությունն արտահայտելով «Ջաւախք» թերթի հիմնադրման առիթով: Անհնար է առանց հուզմունքի կարդալ շնորհավորանքի տողերը, որտեղ պարզորոշ ուրվագծվում է Ջավախեցու հայրենապաշտ կերպարը. «Ողջոյնս հայրենի պալար-վերքերին, արիւն-խոցերին, անուշ-խոցերին ... Ողջոյն այդ անվերջ պալար-դարտերին դարեր դիմացող, իր սար ուսերին անմոռնչ տանող մեր չարքազ գիւղին ու անշուք հիւղին ... Ողջոյն, բիւր ողջոյն այդ արիւնլիկ դարս ու խոցերը սրտի մըմուռով, կրակ-կսկիծով քրքրող, բուժող հեգ ընկերներին ... Ես էլ հեգ պանդուխտ, հեռու՝ վաթանից, անուշ վաթանի կարօտս կուլամ ... ու լաց-արցունքով հայրենի հողի յուշին յիշելով ետ իրեն կուտամ՝ «Ջաւախք»-ին կուտամ ... Հազար ծիւ-ծաղիկ ու յաջողություն մեր մայր Ջաւախքին ... Հազար-բիւր բարև ու երկար արև մատաղ «Ջաւախք»-ին ...»⁵¹:

48 Վ. Սարգսյան. Սամցխե-Ջավախք-Թռեղքը հայ-վրացական հարաբերությունների հոլովույթում (1980-ական թթ. վերջ – 1990-ական թթ.), Երևան, 2006, էջ 342–356:

49 «Հորիզոն». 26. VIII. 1916, 27. VIII. 1916, 28. VIII. 1916:

50 «Հորիզոն». 27. VII. 1917:

51 «Ջաւախք», 3. III. 1913:

1915–1917 թթ. Անդիժանից Ջավախեցին ակտիվորեն թղթակցում է Բաքվի «Արեւ» օրաթերթին: 1915 թ. երկու համարում հրատարակվում է «Տխուր խոհեր» ակնարկաշարը, որի երկրորդ մասում հեղինակի մտորումներն են հայ քաղաքական կուսակցություններից մեկի՝ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության մասին: Չընդունելով ՀՅԴ-ի հասցեին արված քննադատությունները՝ Ջավախեցին կուսակցությանը համեմատում է Քոռ Դավիթենց տան ծառայի՝ Կիրակոսի հետ. որին տեղի-ամտեղի ամեն բանում մեղադրում են. «Բայց հիմա հենց որ «մի հաւի քիթ արիւնի» Հայաստանում թէ Հայաստանից դուրս – մեղաւորը «Դաշնակցութիւնն» է ... Ինչու՞: Որովհետեւ ... «Դաշնակցութիւնը» Կիրակոս է ...»⁵²:

Անդիժանում ապրած տարիներին Ջավախեցին գործում մասնակցություն է ունենում տեղի հայության կրթական ու հասարակական կյանքին: Լինելով քաղաքի արական գիմնագիայի հոգաբարձուների խորհրդի անդամ՝ մեծ ջանքեր է ներդնում, որպեսզի պետական դպրոցներում դասավանդվի հայոց լեզուն. քանզի, ինչքան էլ եկեղեցական-ծխական դպրոցավարտ սանը հայերեն սովորած մտնի պետական դպրոց, այնուամենայնիվ, նա շուտով կմոռանա մայրենին, եթե իմացածը զարգացնելու հնարավորություն չունենա: Երկար մաքառումներից հետո, ի վերջո, Ջավախեցուն հաջողվում է Անդիժանի գիմնագիաներում «կրօնի հետ մայրենի գրագիտութիւն դասաւանդելու թոյլտւութիւնն ստանալ Թուրքեստանի դպրոցների գլխաւոր տեսչից»⁵³: Մի քանի ամիս անց՝ 1915 թ. օգոստոսին, Հայ հեղափոխական դաշնակցության կոմիտեի (հավանաբար՝ տեղական) նախագահի միջնորդությամբ և Թուրքեստանի շրջանի դպրոցական հիմնարկությունները կառավարող հոգաբարձուների խորհրդի որոշմամբ առաջարկվեց դպրոցական բոլոր հիմնարկությունների վարիչներին՝ առաջիկա ուսումնական տարվանից իրենց տնօրինության տակ գտնվող հիմնարկություններում տեղի հասարակական միջոցներով մտցնել հայոց լեզվի պարտադիր դասավանդում: Ջավախեցին, որպես առաջադեմ և ժամանակի շնչով ապրող մտավո-

52 «Արեւ», 29. IX. 1915, 3. XI. 1915:

53 «Արեւ», 17. II. 1917:

րական, չնայած ողջունում է այս իրողությունը, այդուհանդերձ, հանդես է գալիս հեղափոխական հեքով ապրող Ռուսաստանի օրենքները քննադատողի դերում. «... Ինչու՞ ռուս մանկանն իր մայրենի լեզուն պիտի աւանդիլի պետական զանձարանի միջոցներով, իսկ հայ մանկանն «տեղական միջոցներով» և այն էլ «եթէ կան այդպիսի միջոցներ» ...»⁵⁴:

1915 թ. հայ ուսուցչի, մտավորականի վիճակի մասին իր մտորումներով (նաև՝ պատմաբան Լեոյի օրինակով) Անդիժանից իմանդես է գալիս Բաքվի «Արեգ» թերթում⁵⁵:

Ապրելով ու գործելով անդրկասպյան երկրում՝ Ջավախեցին մեծ ուշադրություն է դարձրել ցեղասպանության հետևանքով հայրենագրված և տարագիր հայրենակիցներին օգնելու խնդրին: «Արեւ» թերթին հղած բազմաթիվ նամակներում հրապարակում է իր կազմակերպած հանգանակությունների արդյունքները՝ «յօգուտ հայ տարագիրների ազատագրության – «Մի հայ - մի ոսկի»» կամ «յօգուտ տաճկահայ որբերի»⁵⁶:

1917 թ. սկզբներին Ջավախեցին ստանում է եղբոր՝ Վահան Տերյանի՝ քոքախտով հիվանդանալու լուրը⁵⁷: Անմիջապես 300 ռուբլի է փոխանցում նրան՝ կից նամակով, ուր խորհուրդ է տալիս այնքան էլ լուրջ չվերաբերվել բժիշկների ասածներին, որոնք «լուն ուղտ են շինում». «... Օրերը տաքացան թե չէ, կթոչես Գանձա՝ մեր հայրենի «սանատորիան»: Կնստես մեր չալիրի (մեր ծաղկառատ մարգագետինն է գետի ափին, ուր Վանիկը փոքր ժամանակ շատ էր սիրում ձուկ որսալ ու ողջ օրը ջրերի մեջ խաղալ – ծնթ. Ջավախեցու) ծաղկունյանց մեջ, մատղաշ գառը մորթել կտաս, կարմրախայտը ինքդ կթոնես, ինչպես փոքր ժամանակդ, խորովածն ու ձուկը կուտես, կարմիր գինի կիմես ու էն ծաղկունյաց խալու վրա կքնես մու՜շ ու անու՜շ ... Թոքախտ չէ, չումա լինի կսատկի ... կղիմանա՞ մեր Գանձայի օդ ու ջրին ... Ամառս ես էլ կգամ, կընկերանամ: Բայց տե՛ս, ասածներս ճիշտ կատարես, որ մինչև իմ գալս իմ

54 «Արեւ», 30. VIII. 1917:

55 «Արեգ», 27. III. 1915:

56 «Արեւ», 7. IX. 1916, 8. IX. 1916 և այլն:

57 Այդ մասին Վ. Տերյանը 1917 թ. հունվարին Պետրոգրադից նամակ է գրել եղբորը (տե՛ս Վ. Տերյան. Երկեր, Երևան, 1989, էջ 565):

առաջվան գունդ ու կծիկ Վանիկս դարձած լինես»⁵⁸։ Ջավախեցու խորհուրդներն իսկապես արդյունքներ են տալիս։ Վ. Տերյանն աշխուժանում է, մասնակցում քիֆլիսյան մտավորականության հավաքներին, միջոցառումներին, այնուհետև մեկնում է Ղրիմ՝ առողջարան, որտեղից էլ՝ հայրենի Գանձա։

1917 թ. ամռանը Ջավախեցին գալիս է Ախալքալաք, ուր գտնվում էր Վ. Տերյանը⁵⁹։ Իրար անսահման սիրող երկու եղբայրների՝ հայրենի եզերքում այս հանդիպումը, կարճատև լինելուց զատ, վերջինն էր։ Ջավախեցին Ախալքալաք է հասնում այն ժամանակ, երբ հեղափոխության թոհուրոհով ապրող Վ. Տերյանն արդեն պատրաստվում էր մեկնել Պետրոգրադ, քանի որ, ինչպես նշել է, «պետք է հեղափոխությունը հասցնել իր վախճանին...»⁶⁰։ Բնականաբար, երկար են լինում Ջավախեցու խորհուրդներն ու թախանձանքները, որ եղբայրը չմեկնի, մնա հայրենի օջախում և շարունակի հետևել իր առողջությանը, սակայն Տերյանն իր որոշման մեջ հաստատակամ էր։ Անհնար է առանց հուզմունքի կարդալ Ջավախեցու հետևյալ տողերը. «... Ես վաղն անպատճառ գնում եմ, երկու ամիս է զինի չեմ խմել, հայ-քրիստոնյա մարդ ես, ինքդ էլ տերտեր, ամոթ է ինձ պես անհավատին «անհաղորդ» թողնես։ Դու մի պրովոդ սարքիր, ինձ մի լավ «հաղորդիր» ու մնաս բարով, գնաս բարով ասենք ... Մեկ էլ ո՞վ գիտե երբ ենք տեսնվելու ...»։ Ես գիտեի Վանիկիս մանկուք համառությունը։ Որքան մեղմ ու ամաչկոտ, մույնքան համառ ու իր ասա-

58 Վահան Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում, էջ 260։

59 Տերյանագետ, ծնունդով ախալքալաքցի Սաթո Սուքիասյանի Վահան Տերյանին նվիրված հուշերում տեղ են գտել 1917 թ. ամռան մասին պատմող դրվագները, որտեղ հիշատակվում է նաև Ջավախեցին. «Չգիտեմ ինչպես եղավ, որ մի արեգակ օր, երեկոյան դեմ, Վահանը, Ղազարոսը, որ ընտանիքով մոր էր եկել Անդի-ժանից, մեր քաղաքացի Կոպեղենց Եղիշը և դերասան Մկրտիչ Նալբանդյանը (Ջջեն) եկան մեզ տեսության։ Սրտագին ուրախ հանդիպումից հետո, կարծեմ Ղազարոսի առաջարկով մի քանի շիշ Կախեթի սև զինի բերել տվինք Մոսեսովների հով մառանից, քիչ մրգեղեն և հենց այդտեղ, արիեստանդում քեֆն սկսվեց» (Ս. Սուքիասյան. Վահան Տերյանը հայրենի Ջավախքում. - Վահան Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում, էջ 415-416)։ Ս. Սուքիասյանն այնուհետև նկարագրում է երեկույթը, երկու եղբայրների Ղազարոսի ու Վահան Տերյանի՝ տարիների բաժանումից հետո անցկացրած անմոռանալի ժամերը։

60 Վահան Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում, էջ 262։

ծի էր: Գլինի բերել տվի, սագանդար կանչեցի ու գիշերն երկուսով «քեֆ» արինք հյուրանոցի համարում ու միասին փաթաթված քնեցինք իր անկողնում: Վերջին տեսնելս էր Վանիկիս ...»⁶¹:

Առողջական ծանր վիճակում գտնվող Վ. Տերյանը, 1919 թ. վերջին մեկնում է Մոսկվայից և Ռուսաստանի Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի հատուկ հանձնարարականով ուղևորվում է Թուրքեստան (այժմ՝ Ուզբեկստան)⁶²: Սակայն քաղաքացիական կռիվների թեժացման պատճառով գնացքը կանգ է առնում Օրենբուրգում, որտեղ էլ 1920 թ. հունվարի 7-ին վախճանվում է: Եղբոր մահվան լուրը Ջավախեցին ստանում է բավական ուշացումով՝ 1921 թ. մարտին, Տաշքենդի «Կուլտուրական-կրթական միությունից» ստացած նամակով:

... 1918 թ. Հայ հեղափոխական դաշնակցության կողմից Թիֆլիսում հրատարակվող ռուսալեզու «Молотъ» թերթում Ջավախեցին տպագրում է Միջին Ասիայից ուղարկած մի քանի հեռագրեր, որոնցից երկուսում տեղեկացվում են ՀՅԴ Աշխաբադի մարզային ժողովի և անդրկասպյան քաղաքներում ՀՅԴ-ի ծավալած գործունեության մասին: Հեռագրերից երրորդը ներկայացնում է ՀՅԴ թիֆլիսյան կառույցի համագումարը, քննարկված հարցերն ու ընդունված որոշումները⁶³:

Թիֆլիսյան մամուլում մինչև 1921 թ. Ջավախեցին հանդես է եկել նաև «Ես - եմ» և «Ջավ.» ծածկանուններով⁶⁴: Նման ստորագրությամբ հոդվածներ, սակայն, մեզ չեն հանդիպել. հնարավոր է՝ այդպիսիք հազվադեպ են (նկատի առնենք, որ Ղ. Տեր-Գրիգորյանը հիմնականում հանդես է եկել և նրան ճանաչել են «Ջաւախեցի» ծածկանվամբ):

61 Նույն տեղում, էջ 263:

62 Այս մասին տե՛ս Ջավախեցու եղբոր՝ Ներսես Տեր-Գրիգորյանի որդու՝ Կամսար Գրիգորյանի հոդվածը. «Գարուն», 1985, № 6, էջ 53. հմմտ.՝ Կ. Գրիգորյան. Վահան Տերյան, Երևան, 1983, էջ 62:

63 «Молотъ», 3. I. 1918, 18. II. 1918: Ջավախեցին հանդես է եկել որպես թերթի սեփական թղթակից: Հեռագրերից դժվար է պարզել, թե Ջավախեցին թիֆլիսյան կուսակցական ժողովին անձամբ է մասնակցել, թե՞ ժողովի վերաբերյալ տեղեկությունը ստացել է մեկ ուրիշից:

64 Հ. Բ. Հովսեփյան. Հայոց ծածկանունների բառարան, Երևան, 2005, էջ 148, 734:

1920-ական թվականներին Ջավախեցին որոշ ժամանակ ապրել է Ուզբեկստանի մայրաքաղաք Տաշքենդում⁶⁵, որտեղից թղթակցել է Թիֆլիսում հրատարակվող «Մարտակոչ» օրաթերթին: Դրանցում հիմնականում արծարծվել են Ուզբեկստանում բնակություն հաստատած գաղթական հայերի համայնքի խնդիրները⁶⁶:

«Պրոլետար» թերթի «Գրական շաբաթ» հավելվածում 1930 թ. հունվարի 12-ին լույս է տեսնում Ջավախեցու «Հուշեր Վահան Տերյանի կյանքից» հուշագրությունը: Համարը նվիրված է Վ. Տերյանի մահվան տասնամյակին: Հետագայում Վ. Տերյանին նվիրված Ջավախեցու հուշագրությունները տեղ են գտնում մեծ բանաստեղծին նվիրված հուշերի ժողովածուում⁶⁷:

Դժվար է հստակ ասել, թե երբ է Ջավախեցին Միջին Ասիայից վերադարձել Երևան: Հայտնի է, որ 1933 թվականից նա Երևանում որպես սրբագրիչ աշխատել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի խմբագրությունում⁶⁸: Իսկ մինչ այդ՝ 1930 թ., Երևանում Ա. Տերտերյանի առաջաբանով հրատարակվել է Ջավախեցու «Պատկերներ (Բանտարկյալի հուշատետրից)» գիրքը, որտեղ հիմնականում ներկայացվում են ռուսաստանյան առաջին հեղափոխության (1905–1907 թթ.) նախօրյակին հեղինակի ձերբակալությունը, հարցաքննությունները, բանտային կյանքին առնչվող պատմություններ, մարդկային խեղված ճակատագրեր և այլն:

1936 թ. ամանում առաջաբանով լույս է տեսնում Ջավախեցու նոր գիրքը՝ կրկին «Պատկերներ» խորագրով, որում զետեղվում են 1905 և 1930 թթ. հրատարակություններում տեղ գտած գործերը: Դա Ջավախեցու կարսպի երգն էր. հաջորդ տարի՝ 1937 թ., նա վախճանվում է⁶⁹:

65 Ջավախեցին Միջին Ասիայում ապրել է մերթ Անդիժան, մերթ Տաշքենդ, մերթ Կուկանդ քաղաքներում (տես Ս. Սուքիասյան, Էջեր Վահան Տերյանի կյանքից, Երևան, 1959, էջ 134):

66 «Մարտակոչ», 29. IV. 1924, 18. V. 1924, 21. XI. 1925:

67 Վահան Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում, էջ 225–265:

68 Ա. Իսոյան, Սամցխե–Ջավախքի նշանավոր հայորդիները, գիրք 2, Երևան, 2008, էջ 427:

69 Մահվանից առաջ՝ նույն թվականի ամռանը, Ջավախեցին մեկնում է Մոսկվա և գնացքով Երևան բերում իր եղբոր՝ Վահան Տերյանի միմուճար աղջկան՝ 17-ամյա Նվարդին (տես Ն. Հարությունյան, Կամայք Տերյանի կյանքում, Երևան,

1950 թ. Երևանում լույս է տեսնում «Հայ գյուղագիրներ» վերնագրով սովորածավալ մի ժողովածու, որում զետեղված են մաս Զավախեցու լավագույն պատմվածքներից հինգը՝ որոշ կրճատումներով կամ խմբագրումներով:

Նկատենք, որ տարիների ընթացքում Զավախեցին կատարել է մաս բազմաթիվ թարգմանություններ, որոնցից յոթը հրատարակվել է առանձին գրքույկներով⁷⁰:

2005, էջ 49): Նվարդ Տերյանը ծնվել է Տերյանի երկրորդ կնոջից՝ Անահիտ Շահիջանյանից, Տերյանի մահվանից մի քանի ամիս անց՝ 1920 թ. ապրիլի 28-ին, Մոսկվայում. մահացել է 1978 թ. հոկտեմբերի 12-ին: Աճյունասավորն ամփոփված է Զավախքում՝ հայրենի Գանձայում:

- 70 Տե՛ս Ս. Բըլկով. Գարնանացանը և սոցիալիստական մրցումը, Երևան, 1930, 62 էջ, Բ. Մեհչով. Ջոտտեխնիկական ձեռնարկումների կազմակերպումը կոլխոզներում, Երևան, 1931, 76 էջ, Ս. Էդելման. Կոոպերացիան և բանվորական ընտանիքի կենցաղը, Երևան, 1931, 110 էջ, Ե. Գրիգորովիչ. Հաց, աշխատանք և իշխանություն, Երևան, 1931, 94 էջ, Դ. Մամին-Սիբիրյակ. Կաթի, վարսակի շիլայի և գորշ կառվի՝ Մուրկայի մասին, Երևան, 1934, 18 էջ, Չ. Դիկկենս. Բաստիլի կալանավորը, Երևան, 1935, 24 էջ, Ս. Տվեն. Սպիտակ փղի հափշտակումը, Երևան, 1936, 63 էջ: Ե. Չիրիկովի «Կյանքի շենքին» պատմվածքի թարգմանությունը հրատարակվել է Բաքվի «Գործ» ամսագրում (1917, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, № 11–12, էջ 86–113): Նույն պատմվածքն առանձին գրքույկով հրատարակվել է մաս Լ. Խաչատրյանի թարգմանությամբ. տե՛ս Ե. Չիրիկով. Կյանքի շենքին, Բաքում, 1909, 42 էջ: Ի դեպ, «Գործ» ամսագրի հիմնադիր-հրատարակիչներից մեկը՝ խմբագրակազմի անդամ (տե՛ս «Գործ», 1917, հունվար, № 1, էջ 165–166), հասարակական-քաղաքական, գրական-մշակութային հայտնի գործիչ, Հայաստանի առաջին Հանրապետության արդարադատության նախարար, Ախալքալաքից սերված Ռուբեն Դարբինյանը (Արտաշես Չիլինգարյան) իր հիմնադրած և 1922 թ. ի վեր Բոստոնում հրատարակվող «Հայրենիք» ամսագրում տպագրած հուշագրության մեջ՝ Վահան Տերյանին նվիրված հատվածներից մեկում, հիշատակել է մաս Զավախեցուն. «Վահան Տերեանի ընտանիքը կը ճանչնայի իր հայրենի Գանձա գիղեն, ուր պտոյտի գացած էի Յարութիւն եղբորս հետ 1902-ի ամառը: Հոն իջեւանած էինք գիղի քահանային մօտ, որ Վահանի հայրն էր: ... Հոն էր այն ատեն Վահանի մեծ եղբայրը, որ ուսուցիչ էր եւ գիողական պատմածքներ կը գրեր «Մշակի» համար Զաւախեցի ստորագրութեամբ եւ որ վերջէն քահանա ձեռնադրուեցաւ» [Կեանքիս գրքէն (Փշրանքներ իմ յուշերէն), գրեց՝ Ռուբեն Դարբինեան.– «Հայրենիք», 1958, քիւ 7, յուլիս, էջ 8]:

* * *

Սույն ծավալուն ժողովածուի առաջին բաժինը կազմում են Ջավախեցու կողմից հրատարակված գրքերը, երկրորդ բաժնում գետեղված են մամուլից արտատպված գործերը, երրորդ բաժինը ներառում է հեղինակի թարգմանական գործերը: Առաջին բաժնում գրքերը դասավորված են ըստ հրատարակությունների ժամանակագրության: Նույն սկզբունքն է կիրառված նաև երկրորդ և երրորդ բաժիններում⁷¹: Յուրաքանչյուր նյութի վերջում նշված է այն աղբյուրը, որտեղից արտատպվել է այն, առանձին գրքերի կամ գրքույկների դեպքում նշված են հրատարակության վերնագիրը, վայրը, թիվը, էջերի քանակը: Որոշ գործեր կրկնվում են, քանի որ հրատարակվել են նախ մամուլում, այնուհետև՝ առանձին գիրք-գրքույկներով: Մի քանի պատմվածք հետագայում տեղ է գտել նաև հայ գյուղագիրների գործերը ներառող առանձին ժողովածուում: Քանի որ մինչև 1922 թ. հրատարակվելով մեկից ավելի հանդեսներում կամ ժողովածուներում, ենթարկվել է և տեխնիկական (կտարավել են կրճատումներ կամ փոփոխություններ), և բովանդակային (խմբագրվել են), և ուղղագրական (մինչ 1922 թ. խորհրդային-աբեղյանական ռեֆորմ, 1922-1940 թթ. ժամանակահատվածի ուղղագրություն, 1940 թ. հայոց լեզվի ուղղագրության մասնակի բարեփոխությունից հետո հրատարակված տարբերակներ) միջամտությունների, այդ պատճառով գետեղվել են դրանց բոլոր տարբերակները՝ ըստ հրատարակությունների ժամանակագրության: Նշված միջամտությունները կրում են տվյալ ժամանակի և հասարակարգի շունչն ու կնիքը: Առաջնորդվելով այս սկզբունքով՝ ընթերցողին կամ Ջավախեցու գործերի հետազոտողին ընձեռում ենք մախասիրությունների բավարարման, հետազոտական աշխատանքների դյուրացման առավել լայն հնարավորություն:

1922-1940 թթ. ժամանակահատվածում հրատարակված գործերի ուղղագրությունը փոխվել է և համապատասխանեցվել հայերենի ներկա (1940 թ. բարեփոխված) ուղղագրությանը:

Մինչ 1922 թ. հրատարակված նյութերն արտատպել ենք բնագրերին

71 Թարգմանությունների շարքից դուրս ենք թողել Ս. Բըկովի, Ս. Էդելմանի, Ե. Գրիգորովիչի վերոնշյալ գործերը:

հարազատ ուղղագրությամբ. որևէ միջամտություն չի կատարվել, սակայն, հարկ է նշել, որ բազմաթիվ ստեղծագործություններում հանդիպում են ուղղագրական ընդունված կանոններից շեղումներ, վրիպումներ, որոնք չենք ուղղել, այլ, մեր ընդունած սկզբունքի համաձայն, թողել ենք նույնությամբ: Օրինակ *հովուի* (էջ 80) - *հովվի* (էջ 131), *փերրուսար* (էջ 660) - *փերրասար* (էջ 544) - *փերրվար* (410), *վրա* (*փոխանակ՝ վրայ* (115)): Հատկապես տարածված է կրավորական սեռի վ-ով ձևը (*սխալվել* - 73, *բաժնվելուն* - 106, *փռվել* - 110, *թափված* - 114) և այլն:

Մեր հնարավորությունների սահմաններում պրպտել ենք մամուլի էջեր, զանազան հանդեսներ կամ ժողովածուներ, որտեղ կարելի էր հայանաբերել Ջավախեցու գրական-հրապարակախոսական ժառանգության հետքերը: Անգամ ամենափոքր ակնարկը, հեռագիրը կամ երկ-սուղը, համարելով Ջավախեցու սրբազան մասունք, չենք զլացել ներառել սույն ժողովածուի մեջ: Այդուհանդերձ, մեծ է հավանականությունը, որ գտնվեն Ջավախեցու գրական կամ հրապարակախոսական բնույթի նորանոր մասունքներ, որոնց հավաքումն ու ներկա հրատարակության ամբողջացումը հետագայի խնդիր է: Սույն հատորը, որը կարելի է համարել Ջավախեցու՝ հրապարակի վրա առկա տպագիր նյութերի առաջին համահավաք ժողովածուն, թող համարվի այդ կարևորագույն գործի սկիզբը:

* * *

Ջավախեցին ապրեց ծանր, դժվարին ու անհանգիստ կյանքով: Հայկական կամ օտար վայրեր՝ Ախալքալաք, Շչիգրի, Մոզդոկ, Անդիժան, Տաշքենդ և այլն, տեղափոխվելուց կարճ ժամանակ անց նա դառնում էր տեղի կրթական և հրատարակչական կյանքի կազմակերպիչն ու առաջնորդողը: Նրա պատմվածքներում, հրապատումներում, հրապարակումներում, հողվածներում, նամակներում, թղթակցություններում ու ակնարկներում արտացոլված են XX դարասկզբի հայ գավառական, գյուղական միջավայրը, հայ դպրոցին, ուսուցչին, մտավորականին, և, ընդհանրապես, տվյալ գավառում ապրող հայությանը հուզող խնդիրները:

Իրավահավասարության և արդարության գաղափարները Ջավախեցու կյանքի ուղեւիշն էին, որոնց տարածումը մեծ մտավորականի համար դարձել էր ժամանակի հրամայական:

Գրական իր անվանը համահունչ՝ Ջավախեցին մինչև կյանքի ավարտը մնաց որպես իր ծննդավայրը ներկայացնող մտավորական: Չնայած կյանքի որոշ հատվածներ ապրեց ծննդավայրից դուրս, սակայն Ջավախքի հետ նրա հոգևոր կապը մնաց անսասան, որն իր արտացոլումը գտավ նաև գրական ժառանգության մեջ: Փաստենք նաև, որ Ջավախեցու՝ հայրենի Ջավախքի տարբեր հիմնահարցերի վերաբերյալ արտահայտած մի շարք մտահոգություններն այսօր էլ չեն կորցրել իրենց արդիականությունը, քանի որ, կերպարանափոխվելով իրենց ձևի մեջ, այդ խնդիրները գրեթե նույն բովանդակությամբ հասել են մեր օրերը: Դրանց վերաբերող շատ գաղափարներ ու առաջարկված ծրագրեր այսօր էլ՝ մեկդարյա հեռավորությունից քննելիս, ոչ միայն չեն հնացել, այլև ունեն կիրառական մեծ ներուժ:

Սեղանին ունենալով սույն ժողովածուն՝ ընթերցողն առավել խորությամբ կճանաչի թե՛ Ջավախքը, թե՛ ջավախքցուն, կճանաչի Ջավախեցուն՝ իբրև անվանի գյուղագիր ու հասարակական գործիչ և, որ պակաս կարևոր չէ, կճանաչի Վահան Տերյանի գերդաստանի ևս մեկ ներկայացուցչի՝ մի պատվախնդիր ու սկզբունքային հայի:

Հարգանք հայրենանվեր կյանք ապրած ջավախքցու՝ Ջավախեցու անմար հիշատակին...

ՎԱՀԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

3 ապրիլի, 2014 թ.

ՀԵՏԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Տեր-Սուքիասի որդիներից Ղազարոսի (Ջավախեցի) կնոջ անունը եղել է Շուշանիկ: Գանձացի Վաղինակ Ղազարյանի կազմած տոհմածառի համաձայն՝ չորս երեխաներից երեքը եղել են արու զավակներ՝ Շահենը, Ջավենը և Գուրգենը: Ջավախեցու միակ դստեր անունը եղել է Աշխեն: Նույն տոհմածառում հիշատակվում են նաև Ջավենի երկու զա-

վակները՝ Շուշանիկը և Ռուբենը, ինչպես նաև Գուրգենի կինը՝ Նինան և դուստրը՝ Գալյան:

Գլխիքը գրեթե պատրաստ էր հրատարակման, երբ Ջավախեցու ընտանիքի, ժառանգների և գերեզմանի գտնվելու վայրի մասին փնտրատուքները մեզ հանդիպեցրին պատմաբան, բյուզանդագետ, պ.գ.դ. Էռնա Սերգեյի Շիրինյանին, ում մորական տատը՝ Սաթենիկը և Ջավախեցու կինը՝ Շուշանիկը հարազատ բույրեր են (ծնունդով քաղաք Ախալքալաքից): Է. Շիրինյանի տեղեկություններով Ջավախեցու դուստրը՝ Աշխենը, ապրել է Երևանում, Կարապի լճի տեղում գտնվող տներից մեկում, այնուհետև՝ Աջափնյակ թաղամասում, նրա ամուսինը 1937 թ. ենթարկվել է կոտորածների և աքսորի: Աշխենի միակ որդին՝ Մկրտիչ Սահակյանը (կոչել են Բուլիկ) ճապոներեն է սովորել Մոսկվայում, վերադառնալով Երևան՝ ստանձնել է Երևանի կենդանաբանական այգու տնօրենի պաշտոնը: Աշխենի բոռները (Մկրտիչի զավակները)՝ Վաչագանը և Շուշանիկն ապրել են Երևանի Աջափնյակ թաղամասում:

Ջավախեցու անունը չէրմ հիշողություններ է արթնացնում վերջինիս եղբոր՝ Արամ Տեր-Գրիգորյանի թոռան՝ ականավոր գրականագետ. ակադեմիկոս Արամ Գրիգորյանի մոտ. ով մտերիմ հարաբերություններ է ունեցել Ջավախեցու հետ: Վաստակավոր գիտնականի խորհուրդով մենք հանդիպեցինք Արամ Տեր-Գրիգորյանի մյուս թոռանը՝ Էմմա Տեր-Գրիգորյանի որդի Ռուբեն Թաշչյանին. ով ժամանակին կապ է ունեցել Ջավախեցու ժառանգներից ոմանց հետ: Ռ. Թաշչյանից ճշտեցինք Աշխենի որդու՝ Բուլիկի իրական անուն-ազգանունը (Մկրտիչ Սահակյան). նաև տեղեկացանք, որ Աշխենի բոռը՝ Վաչագանը, մահացել է: Ցավոք. Ջավախեցու ժառանգների մասին Ռ. Թաշչյանը ևս հավելյալ տեղեկություններ չուներ: Այսպիսով՝ Ջավախեցու ժառանգների մասին մեզ առայժմ հայտնի է այսքանը:

Է. Շիրինյանի տատի՝ Սաթենիկի վկայությամբ ծնողները, տուրք տալով ժամանակի բարքերին, այն է՝ «գեղացի-քաղցի» հարսերություններում առկա մի շարք կարծրատիպերի, մշտապես դեմ են եղել, որ իրենց դուստրերն ամուսնանան գյուղացի երիտասարդների հետ: Է. Շիրինյանը մեզ ներկայացրեց նաև այդ ամենը հավաստող մի գեղեցիկ պատմություն. համաձայն որի՝ Շուշանիկը Սբ. Սարգսի տոնին աղաք-

լիք է ուտում, և նրան երազում ջուր է տալիս կապույտ շորերով մի կին: Երբ այդ մասին նա պատմում է՝ մայրը սաստիկ վրդովվում է, քանի որ Ջավախքում տարածված հավատալիքների համաձայն կապույտը խորհրդանշել է գյուղացուն: Այդուհանդերձ, երբ լսում են այն մասին, որ իրենց դստեր՝ Շուշանիկի ձեռքը խնդրում է ոչ այլ ոք, քան ինքը՝ Ղազարոս-Ջավախեցին, արձագանքը լինում է բոլորովին այլ: Այս պատմությունը ևս խոսում է այն մասին, որ Ջավախեցուն դեռ երիտասարդ տարիներից գիտեին ողջ Ջավախքում, և երիտասարդ Ղազարոսը, հանրաճանաչ լինելուց զատ, նաև եղել է ժողովրդի կողմից ընդունված և բարձր գնահատանքի արժանացած ուսուցիչ, մտավորական և հասարակական-մշակութային գործիչ:

Ջավախեցու գերեզմանը, ցավոք, առայժմ չհաջողվեց գտնել: Հարազատների և ժառանգների՝ մեզ հասանելի չլինելու պայմաններում մեր կողմից Երևանի տարբեր գերեզմանոցներում իրականացված որոնումներն ավարտվեցին անարդյունք: Միասնական տեղեկատվական որոշ համակարգերի և խորհրդատու անձնանց միջոցով Երևանի կենտրոնական (Թոխմախի) գերեզմանատանը մեզ հաջողվեց գտնել միայն Ջավախեցու կրտսեր եղբայրներից Արամ Տեր-Գրիգորյանի և իր հարազատների համատեղ գերեզմանաքարը, մի լղարիկ, ուղղանկյունաձև քար, որն ուղղահայաց կերպով կանգնեցված է անխնամ ու անմխիթար վիճակում գտնվող գերեզմանի տարածքում:

Գանձացի հայտնի հասարակական-մշակութային գործիչ, Ջավախքում 1967 թ. ի վեր անցկացվող «Պոեզիայի տերյանական օրեր» ավանդական տոնակատարության, Վահան Տերյանի տուն-թանգարանի (1957 թ., Ջավախք, գ. Գանձա) հիմնադիրը կամ հիմնադիրներից մեկը Մուլիկ Սեդրակյանը՝ իր «Ջավախքը իմ հոգու աչքերով» (Երևան, 2005) վերտառությամբ հուշագրության մեջ նշում է, որ իր փոստատար աշխատելու տարիներին (1940-ական թթ. վերջերին) Գանձայում ամառները տեսել է «բարձրահասակ, սպիտակ մորուքով, գավազանը ձեռքին պատկառելի մի մարդու, ով ձմեռները տեղափոխվում էր Թիֆլիս, ամառը Գանձայում էր, մեղու էր պահում, բնության գրկում անցկացնում իր ժամանակը»: Նշյալ անձնավորությունը Ղազարոսի կրտսեր եղբայրներից Ներսես Տեր-Գրիգորյանն էր, ում 1949 թ. արքայություն են Սիբիր. որ-

տեղ և, Մ. Սեդրակյանի վկայությամբ, մահանում է 1950 թ.: Գերեզմանի գտնվելու վայրն անհայտ է:

Փաստորեն Տեր-Սուրիանի չորս արու զավակներից մինչ օրս մեզ հայտնի է միայն Արամ Տեր-Գրիգորյանի (1879-1925 թթ.) գերեզմանը:

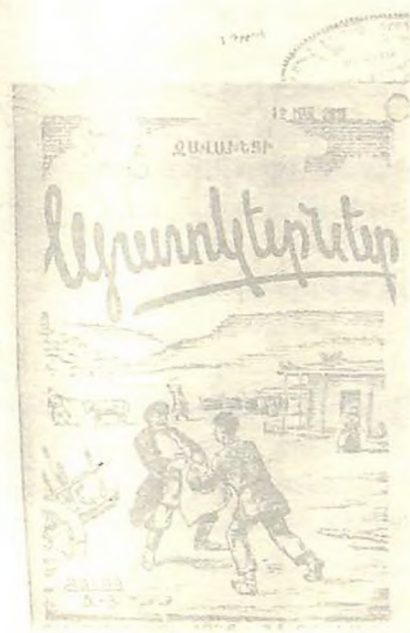
ДЖАВАХЕЦИ: ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСКИЙ ПУТЬ

Джавахеци [Газарос Тер-Григорян (1874–1937 гг.)] — учитель, многолетний корреспондент армянской прессы, священник, выдающийся представитель армянских общественно-интеллектуальных кругов, старший брат великого армянского поэта Ваана Терьана. Учился в школе Нерсисян в Тифлисе, преподавал в родном Джавахке; за активную деятельность был сослан царским правительством в Курскую область, г. Шчигри, затем жил и занимался литературной, педагогической, общественной деятельностью в городах Моздок, Ахалкалаки, Андижан, Ташкент. В последние годы жизни Джавахеци жил и творил в Ереване. Он опубликовал несколько сборников, брошюр, сотни публицистических статей, очерков, писем и переводов.

JAVAKHETSI: LIFE AND CREATIVE DEVELOPMENT

Javakhetsi [Ghazaros Ter-Grigoryan (1874–1937)], was a teacher, an experienced correspondent of the Armenian press, a priest, a distinguished representative of public and intellectual circles, famous Armenian poet Vahan Teryan's eldest brother. He went to Nersisyan school in Tiflis, taught in his native Javakhk and was banished to the province of Kursk, town of Shchigri, by the tsarist government because of his vigorous public activity. Then he lived and led a literary, pedagogical and active public life in Mozdok, Akhalkalak, Andijan and Tashkent. He lived and created in Yerevan for the last years of his life. He published several collected works, brochures, hundreds of publicistic articles, essays, letters and translations.

ԳԻՔՆԻ

ՇԵՅԽ ՋԱԻԱԴ

(Պատկեր քրդական կեանքից)

(Նմանութիւն)

Գարուն էր: Մայիսայ գեղեցիկ օրերից միմը: Արևը մօտենում էր իր վերջալուսին: Հսկայ լեռներն ու սեպ ժայռերը խռովածի պէս շուռ էին տնել երեսներն արևից ու վիթխարի ստերները ձգել դէպ արևելք: Երկնքի յաղթահարած թագուհին իր թոյլ ճառագայթներով վերջին համբոյրն էր դրոշմում լեռների գագաթներին ու մեղմիկ շոյում սաղարթախիտ ծառերի հսկայ կատարները: Ծառ ու ծաղիկ գլուխները խոնարհած՝ պատրաստում էին երեկոյեան քաղցր նիքին: Չարաճճի գեպիւղը անուշ օրօր էր հնչում նիրհող բնութեան. հով ու գոլ սփռում չորս դին: Նրան ձայնակցում էր մայիսյան կարկաչին խենթ ու խելառ առաւելը, որ ծնունդ առնելով լեռան կատարի հալոող ձիւներից, գալարուն օձի պէս սողում էր ու փռում լեռան լանջից դէպ ընդարձակ սիգաւէտ դաշտը:

Դա մի մաշխում գորգ էր, որի վրայ ճտվտում էին բազմերանգ ծաղկունքն ու սիրային անուշ համբոյրների փոխանակում սիրակէզ բլբուլի ու մեղմիկ գեպիւղի հետ: Բնութեան այդ համերգին ձայնակցում էր լեռան ստորոտից քիւրդ հովիի գլգլան շիւն, որ իր քաղցր դայլայիկներով ցրած հօտին հրաւիրում էր գիշերային եաթաղը: Հեռուն, ընդարձակ դաշտի մի անկիւնում, լեռան լանջին փռւած էին քսանի չափ հովակաւան վրաններ: Նրանց դռներին գարնան մաշխում ծաղիկների պէս ճտվտում էին գառ ու ուլ, հորթ ու մանուկ, որոնց մերկութիւնը ծածկող միակ կարճ կարմիր շապիկները նոյնքան գգգւած ու կեղտից սևացած էին. որքան գառների սև ու կարմիր բուրդը: Վրանների մէջ իր վայրի շքեղութեամբ ու մեծութեամբ աչքի էր ընկնում մէկը, որի չորս կողմը կարծես շուրջ պար էին բռնել միւսները:

Դա Ջաւադ շէյխի վրանն էր: Վրանի դռանը փոքրիկ քրդական գորգի վրայ ծալապատիկ նստած էր ինքը շէյխը: Եօթանասուն երկար ու ձիգ տարիները կարծես նրա վրայից սահել էին ինչպէս իր բնակավայր սեպ լեռների անուշ գեփիւղը: Նրա կլորիկ սիրուն դէմքը դեռ պահպանել էր իր երիտասարդական թարմութեան հետքերը: Խոշոր, սև աչքերը վառում էին խիտ յօնքերի տակ իրանց անշեջ խարոյկների պէս: Միայն ալեխառն նոսր մօրուքը մատնում էր ծերուկի տարիքը:

Շէյխ Ջաւադը Սեպուհ լեռների միահեծան տէրն էր: Նրա ձեռին դողում էին բոլոր քիւրդ աշրիաթները: Ոչ մի բէկ ու բէկզադէ չէր համարձակւիլ շիտակ նայել նրա արծւի աչքերին: Նրա խօսքը ամենի համար երկնառաք պատգամ էր ու լոկ ակնարկը՝ հրաման: Բայց այս մեծ արտօնութիւնների ու ընդհանուր յարգանքի հետ նա կրում էր և ամենաձանր պարտաւորութիւններ, որոնց արդարացի կատարումն էր միայն իրաւունք տալիս նրան վայելելու այդ յարգն ու պատիւը: Նա վարում էր իր հովանաւորութեան տակ գտնող բոլոր աշրիաթների դատերն ու վէճերը: Նա հայր էր ամենքին, նրա ձեռքից հաւասար պատիժ էին կրում ազնւատոհմ բէկզադէն ու հովի կիսամերկ լաճուկը: Վա՛յ նրան, ով կըհամարձակէր խախտել հայրաւանդ սովորութիւններից միւնը: Նա թէկուզ լինէր հենց իրա ինքնակալ շէյխի միակ որդին, կըզրկէր կեանքից: Նա իր կեանքի բոլոր գծերով կենդանի օրինակ էր ամենքին: Հազիւ թէ այդ լեռները ծնած լինէին Ջաւադ շէյխի պէս թուր ու «կոպալ» խաղացնող մի կտրիճ մարտիկ: Բանի քանի անգամ նա մասնակցել էր տաճկական պատերազմներին, ուր ցոյց էր տւել իր հուժկու բազկի կոյրովի ոյժը: Ինքն օսմանեան վեհապետը ակնածում էր այդ ծերուկ առիւծից, որի թաւտ կուրծքը յաճախ զարդարում էր իր կայսերական հարուստ շքանշաններով:

Բայց Ջաւադ շէյխը ոչ իր իշխանական փառքովն էր հպարտանում, ո՛չ փայլուն շքանշաններով: Նրա հրճւանքն ու փառքը իր միակ որդին էր, լեռների պարծանքը, քիւրդ գեղեցկուհիների կուածաղիկը: Հէյդար բէկը, շէյխի միակ յոյս ու ժառանգը թէև քսանուչորս տարին արդէն լրացրել էր, բայց դեռ ամուրի էր: Ոչ քիւրդ գեղեցկուհիների մազելի հրապուրանքը և ոչ հօր խիստ հրամաններն ու սպառնալիքները կարողացան խեղքի բերել յանդուգն երիտասարդին: Նա սիրում էր մի հայի աղջիկ: Սրբէ (Սարգիս) քեհի գեղեցիկ Ջանոն վաղուց խեղքից հանել էր Հէյդար բէկին:

Ջաւադ շէյխի օրան մի լուռ իրարանցումի մէջ էր: Կայծակի արագութեամբ ականջէ ականջ էր անցնում նոյն խորհրդաւոր փսփսոցը: Մի շաբաթ էր, որ Հէյդար բէկը իր մի բոլուն քաջերով անհետացել էր օրայից ու նրա մասին մինչ ցարդ ոչ մի լուր չըկար:

* * *

Գիշեր էր: Սև ու մութ գիշեր: Խիստ խաւարը երկինք ու գետինք խառնել էր իրար: Յերեկան պարզ կապուտակ կամարը յօնքերը կիտել էր, ամօթխած հարսի պէս հաստ ամպի քողով երեսը մթնակալել: Ծառ ու ծաղիկ խօլ խաւարից վախեցած կուչ էին եկել, իրար ծոց մտել: Չորս դին ձէն-ծուկ կտրել խաղաղել էր: Մայիսուան կայտառ բնութիւնը չարածճի մանկիկի պէս ցերեկան խաղ ու պարից յոգնած՝ սև վերմակի տակ հանգիստ նիքիում էր:

Լուռ էին և Ջաւադ շէյխի վրանները: Մորփեռսը իր սև թևերը տարածել էր և այստեղ: Միայն արթուն շների խուլ օռնոցը մերթ ընդ մերթ խռովում էր խորհրդաւոր լռութիւնը: Հօտ ու հովիւ գետին փռած անհոգ մրափում էին: Զնել էին բոլորը: Միայն մէկի աչքից քունը վաղուց փախել էր: Նա լուռ ու մտախոհ նստած էր վրանի դռանը փլփլացող խարոյկի առաջ, որ իր աղօտ լոյսը ձգել էր կենդանի արծանի գունատ դէմքին: Յիրաւի եթէ արծան լինէր դա՝ իւրաքանչիւր թանգարանի հարուստ զարդ կարող էր լինել: Բայց դա Ջաւադ շէյխն էր: Լեռների այդ խաղաբարը ինքն չէր կարողանում հանգիստ գտնել այդ գիշեր: Դեռ նոր էր քնել և ահա երագում տեսնում է որ իբր իր վրանի մէջտեղի սիւնը կոտրեց ու ինքը տակը մնաց: Նա այլայլած վեր թռաւ քնից ու փառք տուեց Աստծուն որ երազ էր այդ, բայց այլ ևս չըկարողացաւ քնել: Մի ինչ որ նախազգացում ճմլում էր նրա սիրտը: Մի քանի անգամ փորձեց նորից քնել, բայց իզուր, կարծես մի թունաւոր օձ ներսից կրծում էր: Նա անգիտակցաբար շորերն հագել ու վրանի դռանը նստած՝ կարծես հանգչող խարոյկի վերջին կայծերի մէջ յուսոյ մի կայծ էր փնտրում: Նա ինքն էլ չըգիտէր ինչքան ժամանակ էր անցել, երբ մի ցուրտ սարսուռ անցաւ ամբողջ մարմնով: Գիշերային պաղ հովն անցել էր մինչև ոսկորները: Նա կամացուկ վեր կացաւ արծանացած տեղից ու սուկալի ուրականի պէս յամր քայ-

լերն ուղղեց դէպի դաշտը, վրաններից դուրս, հեռուն, հեռուն անեզր մթութեան մէջ, ուր կարծես պիտի թաղէր սրտի դառն թախիծը: Այդ խաւար միայնութեան մէջ միայն նա կարողացաւ մի սրտանց խոր ախ քաշել, որ փոքր թեքւացրեց բոռն վրդովմունքը: Խոր քնից գարբնածի պէս մի անուշ յօրանջով սթափուեց: Չորս դին լուռ էր, դատարկ ու մութ: Յանկարծ այդ անթափանց մութի միջից նրա սկւանջին հասաւ մի խուլ հեծկլտանք, որ կարծես մեծ ուժով ժայթքում էր խեղդող ժայռերի միջից: Շէյխը մի րոպէ քարացած մնաց: Նա ամբողջ մարմնով լսողութիւն էր դարձել, բայց չէր կարողանում որոշել հեծկլտանքի տեղը: Նա իսկոյն փութեց գետին ու մի քանի վայրկեան շունչը կտրած սուր, փորձառու ականջը ամուր սեղմեց խոնաւ հողին: Ապա գայլորս շան պէս կամացուկ բարձրացաւ ու արագ քայլերն ուղղեց դէպ մի կողմ: Անձրևը կամաց մաղում էր: Կուտակւած ամպերը խուլ գոռում էին ու մերթ ընդ մերթ կրակի շանթեր արձակում, որ ճեղքելով խիտ խաւարը՝ լուսաւորում էր չորս դին: Ուրականը կանգնեց: Հեծկլտանքն երբեմն կորչում էր ու երբեմն խուլ հնչում աւելի մօտ, կարծես հենց ականջի տակ: Յանկարծ կայծակի վայրկեանական լուսով նա հենց իր ոտների տակ տեսաւ մի մարդ, որ աչքերը չռած՝ նայում էր իր կողմը:

- Ո՞վ ես, թշառական, որ այս պահուս Ջաւադ շէյխի լեռներում անօթեան ես մնացել:

- Յիրաւի, որ ես մի թշառ արարած եմ ու թշառներից ամենադժբախտը,- մի ծանր հառաչով պատասխանեց օտարականը:

- Ի՞նչ է պատահել քեզ, օտարական, ո՞վ ես, ո՞րտեղից ուր ես գնում: Ի՞նչու այդպէս անհոգ ընկած ես, վիրաւոր ես, ի՞նչ է:

- Օ՛, մի խօսեցնիլ ինձ, բարի մարդ: Սրտիս վերքը մարմնիս վերքերից շատ կսկծալի է: Գազաններն ուզում էին յափշտակել իմ միակ յոյսս ու ես գլորեցի նրանցից միայն մէկին, մէկին: Ա՛խ, երանի թէ մի անգամ էլ սուրս ձեռս ընկնէր, ես նրանց բոլորովին հաւի պէս կըմորթէի: Բայց այժմ անգէն, վիրաւոր առիւծի պէս մոլորւած եմ այս լեռներում ու զոհ պիտի դառնամ այդ լրբերին:

- Վեր կաց, օտարական, ով եւ լինիս, քո վրայ ձեռք չըպիտի բարձրանայ Ջաւադ շէյխի լեռներում: Այս գիշեր դու իմ հիւրն ես:

Օտարականը լուռ էր: Նա անշարժ ընկած էր թաց գետնի վրայ: Շէյ-

խը բարձրացրեց նրա քնից և իր հուժկու բազուկը նեցուկ տալով վիրաւորին առաջնորդեց դէպ իր վրանը: Նա իր ձեռքով լաց օտարականի վերքերն, սպեղանի կապեց ու քնացրեց իր վրանի մի անկիւնում: Ինքն էլ առանց համելու՝ թինկը տուեց ու խառնաշփոթ մտքերով պաշարած նիրհում էր:

Դուրսը մութ էր, անձրևը քանի գնում սաստկանում էր: Ամպերի որոտն ու փայլակը աշխարհ էր բռնել: Յանկարծ շների վոհմակն ահռելի գոռուն-գոչունով մէկը միւսի յետքից սլացան վրաններից դուրս: Մռռելի պէս քնած հովիւներն իսկ ոտքի թռան ու զենքերը ձեռքերին կազմ ու պատրաստ էին: Բայց շները լսելով ծանօթ ձայնը՝ դադարեցին հաչելուց: Եկողը Հէյդար բէկի ընկերներիցն էր: Նա իսկոյն ցած թռաւ ձիուց: Բարևը բերնին մոռցել էր:

- Հէյդար բէկն ընկաւ... եղաւ նրա առաջին խօսքը:

Սի ակնթարթում ամբողջ օբան ոտքի էր: Քսանական հոգուց հեծեալների երկու խումբ սլացաւ դաշտն ու լեռները, ուր փախել էր բէկին սայանողը: Շէյխը կենդանի մեռել էր: Նրա դէմքը ոչ մի արտայայտութիւն չուներ: Կրակի ալ բոցերի պէս վառուղ ջուխտակ սև աչքերը մարել էին: Միայն քունքերակները յորդ ալիքի պէս բարձրանում ու իջնում էին. երկար ու անշարժ, քարացած կանգնած էր վրանի դռանը: Աղամայ մութն արդէն քաշում էր. յորդ անձրևն հետզհետէ դադարում: Շէյխը ծագը կորցրած վագրի պէս մի խուլ մռնչիւն արձակեց ու ապա մտնելով վրան առանց ձէն-ծուկ հանելու՝ ոտքի մի թեթև հարածով զարթեցրեց իր օտարական հիւրին, տարաւ ձիերի ողլը (ամառայ փարախ), սանձեց մի մծոյգ ու նստացնելով նրա վրայ իր հիւրին, լուռ առաջնորդեց մինչև մօտակայ բլուրը:

- Փախի՛ր, թշառական, այլ ևս կեանքիդ համար ես երաշխաւոր չեմ. դու սպանել ես իմ միակ որդուն...

Ծերուկի ձայնը խեղդեց...

Ու ամեհի ձին բոցրեց իր հեծեալին դէպի բլրի բարձունքը. որի տակ սուրը կրծքին ընկած էր Ջաւադ շէյխը, լեռների դիցազմը:

ՋԱՒԱԽՔԻ ԱՂԷՏԸ

19 դեկտեմբերի 1899 թ.

ԱԿԱՆԱՏԵՍԻ ՏՊԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ

ՆՈՒԷՐ
ՄԵԾԱՅԱՐԳՈՅ ՏԻԿԻՆ
ՆԱՏԱԼԻԱ ՍԵԼԻՎԱՆՈՎՆԱ
ՋԻՍԵՐՄԱՆԻՆ
ՋԱՒԱԽԵՑՈՒՑ

Մեծայարգոյ Տիկին՝

“И вспомнил-ли, что это слово “братья”
Всех слов земных дороже и святей...”

Хомяков

Կինը զգացմունքների շտեմարան է: Էլ ինչո՞վ կարող էր մի կին արտայայտել իր բնատուր զգացմունքներից ամենալսեմը, ամենապաշտելին՝ եղբայրական սէրը, քան թշուառին կարեկցելով ու լացողին արցունքը սրբելով:

Դուք մեր գաւառը ոտք դրած օրից ցոյց տուիք իդէալական կնոջ կենդանի պատկերը, որի առաջ դեռ շատ տարիներ ծունկ խոնարհած, երախտապարտ արցունքն աչերին պիտի երկրպագեն հարիւրաւոր որբեր ու թշուառներ:

Դեկտեմբերի 19-ի (1899 թ.) սարսափելի աղէտը, որ մի ակնթարթում կործանեց գաւառիս տասնեակ գիւղեր, առիթ տուեց բանալու Ձեր կա-

նացի քնքոյշ սիրտը, ուր հրեղէն տառերով դրոշմուած էր անձնական մանր կրքերով տոգորուած մարդկութեանը մի խրատական դաս՝ «Что это слово “братья” всех слов земных дороже и святей....»:

Ու դուք, հետնելով այդ երկնային նշանաբանին, ոչ մի ջանք ու ճիգ չխնայեցիք տոսկալի աղետի բիրաւոր զոհերին սփոփելու ու դարմանելու:

Ուստի, Մեծայարգոյ Տիկին, սոյն փոքրիկ աշխատութիւնը, որ պարունակում է Ախալքալաքի երկրաշարժի համառօտ նկարագիրը, պարտք է համարում նուիրել Ձեր անուանը

ԶԱԽԱՆԵՑԻՆ

Ա.

Զմեռ էր: Զաւախքի ծիւնոտ ձմեռը: Սար ու ձոր սիպտակ սաւանի տակ խուլովվել իրար գիրկ էին մտել: Դաշտ ու գետ խաղաղել, լռել էին: Միայն կատաղի քամին տխուր զուժկանի պէս ամեն թոպէ բաղխում է դուռ ու երթիկ ու ճանկեղով գետնի սառած ծիւնը, խփում պատահող անցորդի քիթ ու բերանին: Բայց գիւղացու հոգը չէ. զարուն ու ամառ, աշնանից մինչ ի ձմեռ արիւն քրտինք թափելով նա տեսել է իր աղքատիկ «թաղառիկը» (պաշարը)՝ մի քանի սոմառ գարի, մի մարագ էրթ, ու այժմ իր մանր ու խոշորով, մալ ու ոչխարով փակուել տաք գոմում, «կշտին» ընկել իր եզների հետ ծամում է ու միայն ծամում:

Զաղաքի աղքատ ու հարուստ խանութպաններն են միայն, որ այդ ցրտին ու թփում հաստ «պալտօները» հագած, առաւօտուանից մինչ իրիկուն սընկ-սընկալով մի բոքիկ մուշտարու են սպասում, որ իրար ձեռքից գրգռեան «պոպկեն» վեր վարեն, բայց այդ էլ Աստուած տա, հագարից մին չի պատահում:

Կիրակի էր, դեկտեմբերի 19-ը, մի տարօրինակ կիրակի: Կարծես այդ օրը մայիսուայ օրերից յետ էր մնացել ու խառնուել դեկտեմբերին: Արևն իր ցոլցում ճառագայթներով պար էր բռնել կշկշան աղբիւրի սառած բուլաների հետ ու նրանց հետ համբուրուելով մարգարտի հատիկներ էր թափում: Սար ու ձոր այդ օրը հարուստ հարսնենրի պէս սիպտակ պսպղուն ատլաս էին հագել: Եւ յիրաւի, հարսանիքներից խեղճ գիւղացիք աչքերը չէին կարողանում բանալ: Նիշան ու քիրիշան, հարսնիք ու հարսնտես ա՞խր «նախրթողին» են լինում (դեկտեմբերին):

Կէս օր է: Ջուռնի զըզըլոցից ու դաուլի դըմբդըմբոցից օդն է թնդում: Հարսը դուրս պիտի հանեն: Դուռ ու երթիք բռնել են ալ ու խաշ-խաշ հարսներն ու աղջկները: Նոցա շուրջը փայտէ ձիերով «մուտ մաղար» են խաղում մանուկները, իսկ դէմ ու դէմ շարուած ջահիլներից ամեն միսն աչքի տակով գաղտուկ որոնում է իր ընտրեալին իր «եարին»: Ահա և մաղրուորը: Հարեան գիւղի ձիատուր ջահիլները «ղըսնաւոր» (նոր) շորերով գուգուած, մի մի հաստ «ջիլի» էլ ձեռներին, իրանց ճարպիկութիւններով աշխատում են գերազանցել տեղի երիտասարդներին: Բայց հարսը ուշանում է. մի խումբ աղջիկներ արգելել են հարսին ու յամառութեամբ պահանջում են խաչեղբորից իրենց «ծաղկոց հախին»:

Մի ուրիշ տեղ «ծաղկոցները» նորահարսի հետ իրանց ունեցած-չունեցած արդ ու զարդով, շատերն էլ ուրիշից «փոխ» առած, պճնուած, զարդարուած, անուշ ձէները ձգել մէանիներով պար են խաղում: Նրանց «մաղարը» գեղին մէջ է ու դեռ իրիկաց դէմ պիտի գայ:

Քաղաքն էլ այդ օրը կարծես հանդիսատու տեսք էր առել: Մերկ ու անծառ փողոցը լիքն է զբօսնողներով: Կարմիր արևի քաղցր հայեացքից սիրտ առած ծեր ու մանուկ դուրս էին եկել մքլած կողերն արևին տալու: Խանութները փակ են. միայն մկիտանները, որ թուով գրեթէ միւս բոլոր խանութների կիսի չափ են, վիստում են ամեն հասակի ու դասի այցելուներով: Ժամի երկուսն է. անխոնջ տանտիկինն առանձին խնամքով պատրաստել է այդ օրուայ ճաշն ու անհամբեր սպասում է ամուսնուն, որ շաբաթուայ մէջ գէթ մի օր իր սիրասուն բալիկների ու մտերիմների հետ սեղան նստի: Բայց ո՛չ ամուսինն է գալիս, ոչ էլ բալիկները: Առաջինը մկիտանում իր «եայան-եօլտաշների» հետ «խմում է». իսկ անմեղ մանկիկները որ գնացել են հարեան հօրը տուն բերելու մկիտանի մի անկիւնում կուշ եկած սպասում են նրան ու իրանց հարազատ հօր «բարի» օրինակով կրթում, դաստիարակում:

Յանկարծ մի խուլ ամալի որոտի պէս գոռոց սթափեցրեց ամենին: Շըրախի ու շըրուխի թափուեցին խնամքով շարուած շիշերն ու ջարդ ու փշուր եղան: Բոլորը սարսափած անգիտակցաբար դուրս թռան: Մի վայրկեան Ախալքալաքը պղնձէ քաղաքի պէս քարացել էր: Խարխուլ տներից բարձրացող թեթև փոշին սև վարագոյրի պէս կանգնել էր քաղաքի վրայ: Բայց իսկոյն անցաւ ապշութիւնն ու փողոցներում վազվզող-

ների վայնասունն ու լացը խլացրեց օդը: Չազը կորցրած վագրի պէս մռնչալով ամենքը վագում էին տուն:

- Փառք Աստու բան չկայ...- մի սրտաբուխ հառաչի հետ դուրս էր թռչում տուն հասնողի բերանից:

Այո՛, բան չկար. քաղաքը մարդկային գոհեր չտուեց, բայց բոլորի սիրտն արիւն էր կարել ու ինչ որ մի վատ նախագագացում պաշարել էր ամենին: Փողոցներում վխտում է ամբոխը: Կին ու տղամարդ. ծեր ու մանուկ, սարսափած բնութեան թուլեական ահռելի խաղից չէին համարձակում ոտք դնել սեփական «անհիւրընկալ» շենք:

Մթնում է: Արևն է միայն, որ անշեղ շարունակում է իր ուղին. նրա հոգը չէ մարդոց վայնասունն ու լացը: Տխուր դողանջում է եկեղեցու կոչնակը: Ժողովուրդը խումբ խումբ խոնում է Աստուծոյ տաճարը: Լուռ աղօթում են: Հեղեղի պէս հոսում է յորդ արցունքը յուսահատ աղօթողների աչերից: Գուցէ երբեք այդքան սրտաբուխ արցունք չէր թափուել Աստուծոյ տաճարում, որքան այդ օրհասական երեկոյին թափուեց: Բայց երկինքը չըզիջեց... Ժողովուրդը մի փոքր հանգստացած սրտով նոր դուրս էր գալիս եկեղեցուց. երբ յանկարծ երկրի մի նոր ցնցում սարսափեցրեց ամենին: Ժամի 9-ին կրկնուեց ցնցումն ու ոտքերիս տակի միակ հաստատուն կարծուած կայանն՝ երկիրը, էլ չդադարեց օրօրունելուց:

Մութն է: Ցերեկուայ բաց կապուտակ երկինքն էլ լալկան տղի պէս քիթ-մուտք կախել. յոնքերը կիտել է: Աստղ ու լուսին երկիւղից կուչ եկել դաս-դաթ են եղել մութ ամպի վերմակի տակ: Մանր մաղում է անձրևը: Յիրաւի այդ օրը տարուայ օրերի մէջ մի բացառիկ տարօրինակ օր էր Ախալքալաքի համար ու չտեսածներս կարծես այդ օրը պիտի տեսնէինք: Փողոցները լիքն են հարբած ու զգաստ շրջողներով: Ոչ ոք սիրտ չէր անում մտնել տան անհաստատ յարկի տակ, ուր մնացողներն էլ խմում են ու ոգելից խմիչքով աշխատում օրուայ սարսափը մոռանալ: Բաքումն այդ երեկոյ ազատ տարածել էր թևերն Ախալքալաքի վրայ: Ոմանք սարսափից ու երկիւղից էին խմում, ոմանք էլ ուրախութիւնից որ երկնային պատուհասից անվտանգ ազատուել են:

Կէս գիշեր է. գարնան գիշերուան պէս տաք գիշեր: Աստղ ու լուսին կորել էին հաստ ամպի տակ: Քաղքի մի ջուխտ ու կենտ լապտերները հանգչող խարոյկի վերջին կայծերի պէս պէծ-պէծին են տալիս ու աւելի

մթնեցնում անցորդի ցեխոտ ուղին: Գիշերուան այդ պահուն դեռ ո՛չ ոքի տան կրակը չէր մարել ու ո՛չ մէկի գլուխը բարձին չէր եկել: Եւ ո՞ր աղամորդին սիրտ կանի այդ անկանոն տարուբերուող ցնցուող «մեծ օրօրոցին» մէջ քնելու: Ժամի ճիշտ տասներկուսին խիստ թափով դարձեալ ցնցունեց «մեծ օրօրոցը». կարծես խոժոռ ծծմայրը զայրացած լալկան «երեխաների» անքնութիւնից իր հուժկու բազկի մի հարուածով ուզում էր տապալել «օրօրոցն» է՛լ, «մանկիկներին» է՛լ: Սակայն այդ հարուածներն էլ առաջուան պէս չէին ահաբեկում վախկոտ «մանկիկներին»: Մի րոպէ միայն լսում էր բաց դռներից հարս-աղջիկների յոսահատ ճիչը, պառաւների մրմնջող աղօթքը, տղամարդկանց սրտապնդող յորդորանքն ու ապա ամեն ինչ լռում, վերջանում: Դուրսը թափառողները մերթ ընդ մերթ հանդիպում են սուրն ու դարձեալ շրջում:

Մութ փողոցով վազում է մէկը: Դա սովորական շրջողներից չէր: Գլխաբաց, ոտներն առանց ոտնամանի, ամեն ճիգ թափում էր որքան կարելի է ժամ առաջ հասնել... բայց երևի ինքն էլ չգիտէր ուր: Մենք կանգնեցրինք նրան:

- Ո՞րտեղից ես, բարեկամ, ո՞ր էս վախտիս:

- Աստու սիրուն, իլլաճըմ... (ի սէր Աստուծոյ, մի ճար) տներս արաւ. տղով, օղլուշաղով (կանանցով), հողին տակը մնացինք...

- Ո՞ր գեղէն ես, բարեկամ:

- Վէ՛ր (որ) գեղը կը հարցնես... Մերենիա, Բալխօ, Բուղաշէն, Տրկնա, Սամսարնին, Էխտիլա, վարի (ներքևի) գեղանը բիրաղի (բոլորը) արան... քար ու քանդ եղան... իլլաճըմ էրէք Աստու սիրուն...

«Գեղանը քարուքանդ եղան... տներս արաւ... իլլաճըմ էրէք...» հեկեկալով կանչում էր բնութեան ահռելի հարուածի առաջին գուժկանը: Բոլորս քարացանք: Ի՞նչ կարող էինք անել ուրիշի համար, երբ նոյն սոսկալի ճակատագրին սպասում էինք և մենք: Առաջնորդեցինք գաւառապետի տունը: Գիշերը մինչ ի լոյս հեռագիր հեռագրի յետևից տեղացին Թիֆլիզ:

Առաւօտ դեռ մութն ու լուսուն տեղային զօրքի Նաւագինեան գունդը գաւառապետի առաջնորդութեամբ ճանապարհ ընկաւ աղէտի տեղը սկզբնական օգնութիւն հասցնելու: Սոսկալի աղէտի լուրը մի ակնթարթում տարածուեց ամբողջ քաղաքում: Մէկը միւսի յետևից կարծես ակա-

մայ բացում են խանութները: Բայց ոչ ոք չի ուզում ներս մտնել: Տխուր խանութպանները խումբ խումբ հաւաքուած խանութների առաջ լուռ քչփչում են: Բոլորի խօսակցութեան առարկան աղէտն է, որի մասին իւրաքանչիւր ժամ ստացուող կցկտուր տեղեկութիւնները բերնէ բերան անցնելով տոսկալի աղէտն աւելի ևս ահռելի գոյներով էին նկարագրում: Փողոցում ոչ անցնող կայ, ոչ մնացող: Կեանքը կարծես ուզում էր դադարել ու ամեն ոք մահն աչքով տեսածի պէս երկիւղից ապշել, քարացել էր: Սակայն երկրի մերթ ընդ մերթ կրկնուող ցնցումը յիշեցնում էր մարդոց կեանքի քաղցրութիւնն ու իսկոյն ապշութիւնից սթափուած վազում էին տուն իրանց սիրելիների, մտերիմների մօտ, որ եթէ վիճակուած է վերջապէս մեռնել, գէթ միասին մեռնին: Բայց փողոցի ծայրից հանգիստ ու խաղաղ ահա գալիս է մէկը: Սև շրջագգեստի փէշերը վեր ժողված, նա իր սէգ քայլերն ուղղում է մի խանութից դէպի միւսը: Նրա դէմքին չէ նկատուում ընդհանուրին պաշարող ապշութիւնն ու վիատութիւնը: Սև բողի տակից վառուող ջուխտակ կրակոտ աչերը, որ կարծես դեռ արցունքոտ էին, շեշտակի նետերով լուռ յանդիմանում էին փորձանքի առաջ գլխիկոր խոնարհուող երկչոտներին ու սիրտ տալիս սրտաբեկ ամբոխին: Փոքրիկ տետրը ձեռին նա անցաւ «չարսուի» բոլոր խանութները, ցեխտտ փողոցներով շրջեց դռնէ դուռ քաղաքի բոլոր դռներն ու բարձրացաւ «շտաբը», զօրքերի ու սպաների բնակավայրը: Նա բաղխում էր պատահող դուռն ու ինչ որ ձեռի տետրի մէջ արձանագրելով անցնում հետևեալ դուռը: Նա անտես չառաւ և զինուորների երկար ու մռայլ բնակարանները: Մէկիկ մէկիկ անցաւ բոլորի շենն ու շատ պանդուխտ, չուառ զինուորների ազգեր արձանագրուեցին այդ լռիկ շրջող ուրուականի յուշատետրում:

Բայց ո՞վ էր այդ տարօրինակ կինը: Մի՞թէ դա ընտանիք, տուն-տեղ չունէր, որ այդ չարաբաստիկ օրը, մոռացած իր բարեկամներին, իր սիրելիներին, թողած կանացի քնքշութիւնն ու թուլութիւնը, դռնէ դուռ էր ընկել:

Դա տիկին Ջիսերմանն էր: Մի կին, որի տունն ու տեղը լայն ու անծայր աշխարհն է, իսկ բալիկներն ու սիրելիները բոլոր թշուառներն ու տառապեալները: Ախալքալաքի համար այդ տխրահոշակ օրը, երբ ամեն մարդ մտածում էր լոկ իր սեփական կաշու մասին, նա ամեն ինչ մոռացած, այն ցուրտ ու ցեխին դռնէ դուռ ընկած նպաստ էր հաւաքում ալիւր, փող, գուլբա, շոր, թշուառ անտուն անտէր զոհերի համար: Մի քա-

նի օր յետոյ դուք նոյն տիկնոջը կը տեսնէիք հիւանդանոցում ջարդուած ու փշրուած վիրաւորների վերքերը կապելիս, թաց աչքերով փոքրիկ անտիրական որբերին սփռփելիս, գուրգուրելիս:

Ու կարծես նրա այդ կրակոտ թաց աչքերը դառն արցունքի միջից արտացոլում էին քնքոյշ սրտի վեհ նշանաբանը՝ «Ընդ աստեղօք զի՞նչ կայ սիրուն քան զանձկալի եղբայր անուն»:

Բ.

Աւերուած գիւղերի դժբաղդ զոհերին տեղափոխում են Ախալքալաքի ժամանակաւոր հիւանդանոցը: Աղետի զոհերի թւումն էր նաև Բէժանօ գիւղի Տէր-Գալուստ քահանան, որից իբրև ծանօթի հարցրի՝ «Յիրաւի՞, տէրտէր, ձեր գիւղերը բոլորովին աւերուած են»: Հսկայ տէրտէրը, որի երեսից առաջ ժպիտը վայր չէր ընկնում, այժմ կուշ եկել կենդանի մեռել էր դարձել: Չորցած աչքերն անթարթ երեսիս յառեց ու մինչդեռ ուզում էր բերանը բանալ. յանկարծ արցունքի յորդ հեղեղն ու հեծկլտանքը խեղդեցին նրա ձայնը: «Անիի աւերակները կուզէիր տեսնիլ, վարժապետ ջան, Անին մօտեցաւ... Է՛հ, իմ պատմելովս ի՞նչ պիտի հասկնաս, գնա՛ աչքովդ տես, որ զգաս»:

Կէս օր էր երբ դուրս եկայ Ջաւախքի Նոր Անին տեսնելու: Բնութիւնը կարծես խաղաղել էր. ձմեռուայ արևն իր թոյլ ճառագայթներով պսպղեցնում էր ձիւնի սպիտակ սաւանը, որի վրայով թեթև մակոյկի պէս սողում էր սահնակս: Արագովայի ճանապարհը, որտեղով պիտի անցնէի, անսովոր կենդանութեան մէջ էր: Անցուդարձ անողներին թիւ չկար:

- Որտեղի՞ց ես, բարեկամ:

- Մերենցի:

- Ո՞ւր կերթաս:

- Ես ա չիտիմ, տիրացու, հոգիս ազատելու. տնով, օղլուշաղով երկ օր է անօթի մեռանք...

- Ի՞նչպէս եղաւ երկրաշարժը ձեր գիւղում. շա՞տ վնասուեցիք:

- Օ՛՛ֆ, մի հարցնել. ի՛նչս մնաց որ վնասնիս կը հարցնես: Ունեցած չունեցածէս դուս հինգ ջանս հողին տակը սաղ-սաղ թաղեցի էլել եմ կերթամ մեկալոնքա (միւսները) հէջ խաբար չեմ ո՛ւր են ուր չեն:

- Էդ ի՞նչպէս եղաւ որ:

- Մեր տունը պար էր. Ձեյրանենց հարսնցուն ու ծաղկոցնին (հարսնցուի ընկերուհիները) իննը հատ ծաղկի պէս աղջըկներ գոմին էրեսը (ներքևի մասում) անուշ ձեները ձգել պար կը խաղային: Բիրդան (յանկարծ) աղջըկնուն զիւ ձենը գիտես թէ խեղդաւ. ամպի գոռոցի պէս եկող գոռոցըմ ջանս դողացուց. վարն աղջըկնուն մէջ վայնասունըմ ընկաւ. խելքս պտտաւ ու մեմա ան տեսայ, որ գիտես թէ գետինն ոտվնուս տկէն թռաւ. խելքս գլխէս թռուցի, էլ չիմացայ թէ ինչ էղայ. լուս աշխարհքս մթնաւ: Էքսի (միւս) օրը իրիկվան անջաղ ինծի կիսամեռ հանեցին ձեռք ձեռքի բռնած պար խաղցող մեռած ծաղիկ «ծաղկոցնուն» հետ:

Արցունքի հեղեղը խեղդեց գերեզմանից դուրս եկած կենդանի մեռելի խոպոտ ձայնը: Նա առանց կանգ առնելու, կոշտ չուխի փէշով աչքերը սրբելով շարունակեց ճանապարհը: Քշեց կառապանս. ես նոր զգացի որ իմ այտերս էլ թաց էին:

Կին ու տղայ, ծեր ու մանուկ բռնել Լին ամբողջ ճանապարհը: Յնցոտիների մէջ փաթաթած երեխան մօր շալակին հանգիստ ննջում էր. միւսը մօր փէշից քաշ ընկած աղերսում էր՝ «մարի ջան. անօթի եմ, մարի»:. նրանց յետևից դանդաղ, կարծես յակամայից գնում էր մի ծերուկ՝ բռնած ուժասպառ հարսի ձեռից:

Դեռ նոր էի մօտեցել, երբ ծերը գլուխը բացեց ու դողդոջուն ձայնով աղերսեց՝

- Աղա ջան. իրեք օր է պապիրօզ չեմ քաշել, մէ պապիրօզըմ տա՞ս, արևուդ սատաղայ:

Վառեցի մի պապիրօս ու տալով ծերուկին հարցրի.

- Ո՞րտեղից էք, ամի:

- Խարապայ (աւերակ) Սամսարու, աղա ջան:

- Մի՞թէ Սամսարը խարապայ է:

- Կիրակուայ ժածին Սամսարը Սողոմոն պէս կործանաւ: Եթմիշ (եօթանասուն) տարեկան մարդ եմ, կեանքիս մէջ ադանկ ժած չեմ տեսել: Մեմայ (մէկէլ) որ էրթամ, Ասուած չարժանացնէ, ըլլի որ իմ տղայ էղած եթմիշ տարի ապրած տանս տեղնա չը ճանչեմ:

- Մարդիկ խօ չը վնա՞սուան, ամի:

- Մարդի՞կ. չիտեմ սաղ պրծուլ էղա՞ւ թէ չէ: Իմ որ ջահիլ-ջիւան տղաքս իննը ջանով մնացին սև հողին տակը, աչվնուս արտսունքը չորցուցին, քօռամա՛ր ձեր աղամին (հայրը) օղո՛ւլ (որդի), չը տեսնիր աղ կրակը: Մէ ես այսի արսիկեաթակնուն (կանանց) հետ Աստու հրաշքով պրծայ: Ա՛խ, Աստու աննին մեռնիմ, ինչի՞ մեզի ա մէկէն չը թաղեց, որ հիմի անօթի չփլաղ աս կրակնուն մէջ չտապկտէինք:

Պէտք էր նկարիչ լինել ծայրայեղ թշուառութեան այդ կենդանի պատկերը նկարելու համար: Իմ առաջ մուրացկանի գաւազանն արդէն ձեռին, կանգնած էլ մի ծերուկ. բայց ո՛չ, մի կենդանի մեռեալ, որի գունատ դէմքը կարծես միանգամայն կորցրել էր մարդկային սրտի զգացմունքներն արտայայտելու բոլոր ընդունակութիւնը: Միայն արծուի սև ու չորացած աչքերն էին, որ աղերսագին հայեացքով արտայայտում էին ծերուկի մեծ վիշտը:

Մինչդեռ յաղթանդամ ծերուկը յենուած գաւազանին իր դառն օրհասն էր ողբում, նրա այրիացած հարսներն յոգնած, պաղ ձիւնի վրայ անփոյթ նստած՝ դառն հեկեկում էին, որոնց ձայնակցելով որբացած երեխաները հաց էին խնդրում: Կառապանիս հրամայեցի ճանապարհի պաշարս տալ թշուառներին: Քաղցն ամեն ինչ մոռացրել էր: Ամօթիւսած գեղջկուհիները, որ գուցէ ուրիշ անգամ չը մօտենային ամենաչնչին հարցիս անգամ պատասխանելու, լացող երեխաներին թողած՝ քաղցած գայլի պէս վրայ թափուեցին ու իրանց ձեռքով սկսեցին քրքրել պայուսակս, որից դեռ հացը չիանած՝ մի կողմից ագահաբար կոխում էին բերանները:

Գնում եմ առաջ: Գիւղական մի կոտորտած սահմակ դանդաղ ընթանում է ճանապարհով, կարծես դժուարանում էր տանել «ծանր» բեռը: Միջահասակ մի գիւղացի, շագանակագոյն մօրուքով ու կապոյտ աչքերով, պառկած էր սահմակի մէջ, երեք հատ էլ մերկ երեխաներ չորս կողմը շարուած:

- Ո՞րտեղից ես, բարեկամ. հարցրի նրան: Պատասխան չկայ. ապուշ-ի պէս մի բոպէ կապոյտ աչքերն յառեց երեսիս ու փակեց:

- Ջանջղացի է (Բեժանօցի), պատասխանեց կառապանը, հողին տակն էր մնացել, օտվին վառել է. քաղաք խօշալիթալը կը տանինք (հիւսնդանց):

Սահմակից բաւական հեռու հետևում էին մի խումբ գիւղացիներ

իրանց մանր ու խոշորով: Դրանք աղետի զոհերն էին. որ շտապում էին քաղաքի բարի մարդկանց մօտ պատասպարան գտնելու:

- Դուք ո՞րտեղից էք, բարեկամ:

- Ջանջղեցի ենք, աղա՛:

- Է, ո՞ր կերթաք. Ջանջղանա քանդվաւ. ինչ է ախպար:

- Է՛հ, աղա, աս մեր մեղքն որ կայ, ատիկայ հըլը քիչ է մեզի:

- Ի՞նչ մեղք:

- Ալ ի՞նչ ըլլի, աղա. քիւֆիւր (հայիոյանք) ըսես կենենք, գողութեն կենենք, իրար արտ ու չայիւ կաւրենք, հարուստը անխիղճ, աղքատը մախանձ ու հպարտ, էրկու կապէկի համար ծնող հարերս կը ծախենք. էլ փողի ու խաթեր համար սուտ զըրցիլն (խօսել) ու սուտ երթում էնելն որ ամեն ատուր բան է դարձել, վեր մէկն ասեն տահա, եսսի՞մ (ես ի՞նչ գիտեմ): Դիա (ահա) անցնող շաբթու էր կենա այդի ծակծկելուն, ծակծկելուն տեսա՞ր սանքով որ կերթար, գնաց քանիմ կապէկի համար հոգիմ սնեց, իրեն պէս քանիս փչանալուի (անալիտանների) հետ սուտ վկայութեն տուեց, Ասու գառին պէս անմեղ մարդոց արունքը մտաւ: Յըլը (իհարկէ) ժաժ կըլլի (երկրաշարժ), աղա ջա մ, անոնց արունքն է Ասուած մեզնէն կուզէ:

- Է ի՞նչպէս եղաւ, որ էդ մարդու ոտները վառաւ:

- Ինչպէ՞ս, այ ինչպէս. մենք էտոնց օդան մստել էինք. ժաժն որ ելաւ քիրադիս (բոլորս) փախանք դուս: Ադ մարդուն (մեղայ Ասու, մեղայ) գիտես թէ Ասուած գալ-կապ էրաւ. փէշքին (վառարանի) քով մստած տեղէն չկրցաւ ելլել: Պատը էկաւ (փուլ եկաւ) փէշքին վրայ, կաս-կարմիր փէշքն ա ատոր ոտվմուն: Դեօր (մինչև) ժաժն անցաւ. լոր խեղքերս գլխնիս էկաւ իրիկաց դեմ հանեցինք ադ փչանալուին. ոտվին միջացէն (մէջքից) հետ քեապապ էր էղել (խորոված):

Խօսակիցս ուզում էր թափել իր սրտի բոլոր մաղձը. բայց ես ընդհատեցի նրան: Ինչպէս երևում էր նրա պատմածի տոնից, սահնակով գնացող վիրաւորը գիւղական նշանատուր «վամալիրներից» էր կամ նրանց գլխատուր գործակիցներից միւնը:

Գ.

Փոքրիկ գետակի ափին, բլրակների մեջ երևում էր Արագովան: Ես մտադիր էլ չէի մտնել այդ գիւղը. արտատրոփ շտապում էի հարիւրաւոր զոհերի անքանդակ սև գերեզմանները տեսնելու: Բայց ակամայից ուշքս գրաւեցին գիւղի ծայրում սպիտակ ձիւնի վրայ տարածուած սև սև կոյտերը. դրանք անտուն, անապաստան գիւղացիների ժամանակաւոր վրաններն էին: Յիշեցի Սիբիրիայի էսքիմոսներին, որոնց բնակարանների մասին գաղափար տալու համար ահագին ժամեր էր գործադրում մեր աշխարհագրութեան ուսուցիչը:

Մօտ մի քառակուսի սաժէն տարածութեամբ փորած էր ձիւնը կէս սաժէն խորութեամբ ու ձիւնէ պատերի վրայ ձգած թեթև տախտակները ծածկուած էին խոտէ խսիրներով ու բրդէ թաղիքներով: Ես զարմացայ թէ ինչո՞ւ էին շինված այդ մահագուժ որջերը, քանի որ Արագովան, քաղաքում ստացուած տեղեկութիւնների համաձայն, չվնասուած գիւղերի թւումն էր: Մտայ այդ «չվնասուած» գիւղը, սակայն տուն չգտայ, որ վիշտ բաժանմունքներ չունենար: Նոյն իսկ արքունական դպրոցի՝ կրով ու քարով շինած հոյակապ շինութիւնը միանգամայն քայքայուելու և սապալուելու վրայ էր:

Նոյն դրութեան մեջ գտայ և ճանապարհիս վրայի Զակ, Բուղաշէն, Դրկնա ու միւս գիւղերը. նոյն կիսաւեր տները. նոյն գայլի որջերը. խսիրներով ու փալասներով ծածկուած ժողովուրդը. կիւն ու տղայ, գրեթէ բոլորն էլ դուրսն էին, խումբ-խումբ հաւաքուած լուռ քչփչում էին, կարծես մէկից խիստ քաշում էին: Ահռելի սարսափի սև դրոշմն իսկոյն նկատելի էր նրանց դժգոյն երեսին:

Սողում է սահնակս հարթ ձիւնի վրայով, մօտենում ենք Մերենիային: Սիրտս տրոփում է և ակամայից կարծես մի տեսակ երկիւղ տիրում է ինձ: Անգութ արևն էլ մօտենում է իր վախճանին, կարծես նա էլ զարհուրած ընդհանուր սարսափից, երես է դարձրել աւեր Զաւախքից ու շտապում է մօր տաք գիրկն ընկնել:

Ձիերը կանգնեցին:

- Շտապիր, կառապա՛ն. ուշանում ենք:

- Ձիերը խրտնում են, չեն գնում. առաջն ինչ որ սև բան է երևում. պա-

տասխանում է իր արհեստին յատուկ անտարբերութեամբ, դուխաբօր կառապանս:

Մտրակի մի երկու խիստ հարուած ստիպեցին ձիերին մի քանի քայլ ևս առաջ գնալ, բայց դարձեալ ականջները ցցած երկշոտ նապաստակի պէս կանգնեցին, կարծես իմաստուն կենդանիներն էլ չէին ուզում ականատես լինել բնութեան թուլեական անգութ խաղին:

Ելայ սահնակիցս, որ տեսնեմ թէ ի՞նչից են խրտնում ձիերը: Գնում եմ առաջ, և ի՞նչ եմ տեսնում: Ճանապարհի կողքին երկու փոքրիկ երեխաներ, նստած պաղ ձիւնի վրայ. խիստ սառնամանիքից կապտած ձեռները դրած արցունքոտ աչերին, աղիողորմ լալիս են:

- Մալի ծան, մելայ մալի ծան...

- Օ՜ֆ, սառայ, ապա ջան (մայրիկ). Գուրգենիդ թողիր ո՞ւր գնացիր: Մի լա՛յ. Նազօ ջան, մի լայ. Էամիս (պապս) կուգայ կերթանք աղայիս: Չէ՞ Էամիս ըսաց թէ ապաս քեռանցս է... Ա՛խ ապա ջան. ի՞նչի մեզի թողիր գնացիր, չիդէիր թէ Նազօդ կուլայ: Էամի ջան, արի Նազօն կուլայ. Նազօ ջան, մի՛ լայ, Նազօ, աշէ (մայիր) ես ա կուլամ...

Սիրտս կտրատուեց, երկու փոքրիկ մանուկներ, անտուն, անտիրական, անկարեկից երկնքի բաց-պաղ հովանու տակ որոնում էին իրանց մօրը, սրտակտուր լացով կանչում անուշ «ապային», որ թոնրի ալ բոցերի մէջ կրակխորով էր եղել: Խեղճ մանկիկներ, որ իրանց թշուառ ապային այլևս տեսնելու չէին:

- Տղաք, ի՞նչի կուլաք, մօտենալով նրանց հարցրի ես. կարծելով թէ կարող եմ իմ ներկայութեամբ նրանց լացն ընդհատել: Բայց նրանք ինձ տեսնելով մի թուլե անթարթ երեսս նայեցին և ապա աւելի ևս խիստ սկսեցին հեկեկալ:

- Մի լաք, գառնուկներս, մի լաք. ես ձեզ կը տանիմ ձեր ապային: Բայց ձեզ ո՞վ բերեց էստեղ:

- Էամիս (պապս) բերեց:

- Ինքն ո՞ւր գնաց:

- Գնաց որ կովը բերէ:

- Ի՞նչ կով:

- Մեր Մարալը (կովի անունն է) հետվիս պիտի տանէինք քեռանցս.

ճամփեցէն ետ փախաւ գեղ, պապս զնաց որ բերէ, մենք մեննակ դիւզին օրթան (դաշտի մէջ տեղը)...

Երբուկ «Էամին» սեփական տան սառը փլատակների տակ թողած իր մտերիմների հետ և ամբողջ կեանքի բոլոր դառը վաստակը. իր աւելի «օջախի» վերջին մնացորդները՝ ջուխտակ թռնիկներն ու միակ «մարալն» առած փախչում է հայրենի անհիւրընկալ յարկից:

- Դէ արի՛ք, արի՛ք իմ սանքին, ես ձեզ կը տանիմ ձեր «ապային»:

Փոքրիկ Նազօն, որ մինչ այդ վախով խելով երեսս էր նայում, երբ լսեց «ապայի» անունը, կէս ժպտալով վեր թռաւ տեղիցն ու՝ մօտենալով ինձ հարցրեց, կարծես «ապայի» քաղցր անունը բացեց նրա թոթով լեզուն:

- Տացու ծա՛ն, դու գիտես քելանցս տունը, ապաս հոնէ (այնտեղ է). Էամին ըսաց թէ էլքանք օլա քելիս ինձի կանֆէտ պիտի տայ...:

- Գիտեմ, գիտեմ, փոքրիկս, արի՛ք սանքայիս էրթանք Էամինիդ էլ վերցնենք ու էրթանք քեռանցդ:

Տեղադրեցի փոքրիկներին սահնակիս մէջ ու սլացանք առաջ:

Երևում է Մերենիան, սիպտակ ծիւնի անսահման ծովի մէջ մի սև օակիս: Սիրտս տրաքում է, մի՞թէ դա այն Մերենիան է, ուր ես քանի՜ քանի գիշերներ ճանապարհորդութիւններիս ժամանակ գիշերել եմ: Լուռ է չորս կողմս, ձէն-ձուգ կտրել է. էլ չէ լսում անցորդի ճանապարհը կտրող շների հաջոցը, գառ ու ոչխարի քաղցր մայունն ու մատղաշ հորթերի անուշ բառաչը: Մերենիան մարել էր. հարիւրամեայ աւերակների պէս քար քարի վրայ չէր մնացել: Լուռ են և փոքրիկ ուղևորներս, որ տաք վերարկոյիս տակ գրեթէ արդէն նիքիում էին: Միակ կենդանութեան նշաններ ցոյց տուող արևն էլ չկայ այլևս: Սար ու ձոր քիթ-մոտք կախել, խռոված մանկան պէս կարծես ուզում են լաց լինել: Սթնում է. գնա՛, արև՛, գնա՛, մտիր մօրդ անուշ գիրկը. բայց այս անտէր փոքրիկներին ո՞ւմ խորթ գիրկը պիտի պատսպարէ ու փաղաքշէ...

Մինչդեռ խոր մտածմունքներիս մէջ ընկղմած ինքս ինձ հետ խօսում էի, սահնակս կանգ առաւ:

- Հասանք պարոն, մտքերիս խոր յուզմունքից արթնացրեց կառապանս: Սրափուեցի, ահա և Մերենիան:

Գ.

Լեռան ձիւնոտ լանջին փռուած են հարիւր քսանից աւելի գիւղական խրճիթների սև սև փլատակներ. խրճիթների, որոնց իւրաքանչիւր քարը խեղճ շինականի արիւն քրտինքով ողողուած իր հովանու տակ պատուպարում էր հարիւրաւոր թշուառների լացն ու հագուադէպ հրճուանքը. խրճիթների, որոնք այժմ իրանց հովանու տակ ծածկել էին նոյն թշուառների արիւնլուայ դիերը: Մերենիան էր դա: Յիրաւի, որ ամենավառ երևակայութիւնն անգամ երբէք լսելով չէ կարող պատկերացնել այն ահռելի տեսարանը, որ ներկայանում է ականատեսի աչքին: Աղէտի ամբողջ սարսափն զգալու համար պէտք է աչքով տեսնել:

Իջայ սահմակիցս: Ուզում էի գիւղ մտնել, որից բաւական հեռու մի խումբ գիւղացիներ լուռ քչփչում էին: Բայց ի՞նչ գիւղ. ոչ փողոցն է յայտնի, ոչ տները. կարծես մի մահագոյժ հողմ թեթև փետուրի պէս խառնել, տակն ու վրայ էր արել ամբողջ գիւղը:

Մտնում եմ գիւղ:

- Էհէ՛յ, ո՞ր կերթաս, ո՞ւմ տունը կերթաս:

- Ո՛չ մէկի տունը. գիւղը կուզեմ տեսնիլ:

- Գեղը կուզես տեսնի՞լ. տեսածդ հերիք չէ՞, ամանաթ հոգի՞ ունիս, որ էս վախտիս եդ թէրմշնուն մէջ կը հաւատաս: Արի, արի. դուրբան, տեսնել կուզես լուս աշով (օր ցերեկով) պտտէ. էս վախտս հաւքն իրեն թևով չի անցնիլ էդտից, դու ո՞ր կերթաս էդ սատանի բները:

Խեղճեր, բնութեան սարսափը բաւական չէ. նախապաշարմունքն էլ միւս կողմից է ահաբեկում: Իրանց ճակատի քրտինքով շինուած սեփական տները սատանի բներ էին դարձել:

Մտայ աւերակների մէջ: Յիրաւի քարը քարի վրայ չէր մնացել: Գիւղական խարխուլ խրճիթի քարէ պատերը լցուել են տան մէջ ու հողէ ծանր ծածկը, իր տակ առնելով գեղջուկի նահապետական օջախն իր աշխատաւորներով, կարծես հաստ գերանները դիտմամբ մահագոյժ խաչերի պէս տնկել է դէպի երկինք:

Բայց ինչ-որ սարսուռ տիւրում է ինձ. չորս կողմս լուռ, աւերակ. մեղմ քամին էլ մեռելային շնչի պէս փչում է ականջիս տակ: Ինչ-որ խուլ, մարդկային հեծկտանք է լսում: Ո՞վ կարող է լինել այս պահուս կենդա-

նի զոհերի անքանդակ գերեզմանոցին մէջ: Գուցէ սև հողէ պաղ վերմակի տակ տնքացող կիսամեռ զոհերից մի՞նն է: Բայց ո՛չ, ահա առաջս աւերակների մի կոյտի վրայ սև ուրուականի պէս մութի մէջ երևում է մի մարդկային պատկեր որ կատաղի բորենու պէս ջուխտ ձեռքերով փորում է իր դառն արցունքով հեղեղած սառն հողը: Մի ծերուկ գիւղացի էր դա, գլխի ալեխառն մագերը թել թել էր արել երեկոյեան ցուրտ քամին: Նրա շարժումները տարօրինակ էին ու արցունքոտ դժգոյն դէմքը, որ կիսադօտի մէջ հազիւ նկատելի էր, կոշտ ձեռքերով փորած հողի պէս սև էր: Մօտենում եմ:

- Ո՞վ ես, բարեկամ:

Չայն չկայ. գիշերային ոգին լուռ շարունակում է տխուր աշխատանքն ու քթի տակ ինչ որ ինքն իրան մրմնջում:

- Ի՞նչ ես անում այստեղ, այ մարդ. կրկնեցի հարցս:

Ծերուկը բարձրացրեց ալեխառն գլուխն ու խոժոռ, արիւն արցունքով լցուած աչքերը մի բուպէ երեսս յառելոց յետոյ, կարծես բարկացած, որ խանգարում եմ իր մենասուր տխուր աշխատանքը, պատասխանեց.

- Քեզի ի նչ, ես ինձի համար կը փորեմ. կեցի՛, կեցի՛, քիչըմ ա փորում, գլոխս կը հաւքի մտնիմ կը մէջը. ախր Սանդուղս ու Կարօս հող են, չէ՞ տացու ջան... սաղ են, սաղ... ոտվնուդ մեռնիմ, մեմ անկաջդ հողին դի... աշէ, աշէ... Դիան Սանդուղս կուգայ ոտվիս քաշէ (գուլքաներս հանէ) որ պտռկիմ... արի՛, արի՛, բալաս, գիշերն անցաւ... տիան Կարօս ա Կարօս... հա, հա, հա...

Ալեխառն ծերուկի դիւային քրքիջը գիշերուան այդ պահուն սար ու ձոր դողացրեց: Ես սարսափից ապշել, քարացել էի: Քիչ էր մնում, որ ես էլ հաւատալով գիւղացիների նախապաշարմունքներին, թշուառ խելագարիմ, որ հողակոյտերի մէջ իր միակ որդուն ու հարսին էր որոնում, չար ոգիի տեղ ընդունէի: Ինքս ինձ հաւաքեցի ու դուրս եկայ աւերակներից, բայց մինչև այժմ էլ ծերուկի խոժոռ դէմքը աչքիս առաջն է, որ կարծես դեռ կանչում է՝ «արի՛ բալաս, արի. գիշերն անցաւ...» Բայց խեղճ ծերուկ, քանի քանի սև ու մութ գիշերներ պիտի անցնեն ու «անուշ բալադ» չափսի լսէ աղերսագին ձայնը: Գուլքաներդ «քաշելու» կը կանչես, բայց գուլքաներդ «քաշողն» էլ գործողն էլ սև հողի տակ լուռ ննջում է ու էլ չափսի վազէ ծերուկ կեսարարոջը ծառայելու:

Ու քանի՛ քանի՛ մատաղ հարսներ իրանց զառամեալ կեսրայրներից թողին անմխիթար խելագարութեան ճանկում և յուսահատ գերեզմանի շենքին ու դեռ քանիսն էլ պիտի դիմեն կորստեան այդ անեղր անդունդը:

Ե.

Գիշեր է, պարզ ու անամպ գիշեր: Կապուտակ երկնքի աստղերը խլվլան աղջկան չքնաղ աչքերի պէս վառվռում են. նրանց վրայ չէ ազդում Մերենիայի աղեկսուր հեծկլտանքը. աւերակների սև սև ստուերները հեռու, շատ հեռու են նրանցից: Գիւղի ափին, խելագարի դիային քրքիջի պէս, հռիռում է կրակի ալ բոցը, որի կաս կարմիր շողքը լուսաւորում է խոտերի ահագին դեզերը: Բորբոքուած խարոյկի շուրջը ձեռքերը ծոցերնին կանգնած են քսանի չափ գիւղացի երիտասարդներ, որոնց վիճակուել էր սեփական տան փլատակների դժբախտ գիշերապահի պաշտօնը վարել: Վառում է խարոյկը, բայց մարել են Մերենցի երիտասարդները: Ո՞ր է նրանց զիլ «լէլեների» ու «մէնիների» անուշ զլզլոցը, որ լուսնեակ գիշերներին սար ձոր էր դորդացնում ու քանի՛ քանի անմեղ գեղջկուհիների գիշերուայ քաղցր քունը կտրում:

Մօտեցայ խարոյկին: Դժբաղդ գիշերապահները պատրաստվում էին ընթրելու: Բայց ի՞նչ ընթրիք... փռված կապերտի վրայ շարած էին 8-9 հատ տեղական կլոր գարի հացեր, որ հազիւ թէ 4-5 ֆունտ գար. կապերտի անշուք սփռոցը շրջապատել էին 15-18 դժգոյն երիտասարդներ, որ ամբողջ օրը սառցակոյտերի հետ կռուելուց յետոյ, այժմ քաղցած ստամոքսները յագեցնելու մի կտոր չոր ու ցամաք հաց էլ չունէին: Ինձ տեսնելուն պէս գրեթէ բոլորն էլ ոտի կանգնեցին ու սիրով ընդունեցին բարևս:

- Նստէք, տղաք, նստէք հացերնիդ կերէք:

Բայց տղաքը լուռ, ինչ որ տատանման մէջ կանգնած էին. վերջապէս հասակաւորներից մինը համարձակվեց ասել.

- Հրամեցէք, վարժապետ ջա՛ն, բրդուճըմ ա դու առ. ի՞նչ էնենք, քեզի լայեղ (արժան) բան չունինք հըմը, դուք ա գիտէք մեր հալը. Ասված էսման (եսպէս) էր կամեցել. ի՞նչ էնենք, փառք տուածին:

- Նստէք, նստէք, ես շնորհակալ եմ. Աստուած ողորմած է, ամեն ինչ էլի կարգի կընկնի, հանգստացրի ես:

- Տղաք, Ռափն ո՞ր է:

- Չը կայ ծօ. ի՞նչ եղաւ. չըլի կենա (էլի) Տալօին քով գնաց: Տղաք էդ խեղճը վերջը խելքը թոցնէ կը:

Յիրաւի Ռափը Տալօին «քովն» էր: Խարոյկից մի փոքրիկ հեռու խոտերի արանքում շարուած էին միմեանց մօտ 8-9 հատ կանանց դիակներ, որ հէնց այդ օրը հանած էին փլատակների տակից: Նրանց վրայ չկար գիղական հասած աղջկայ սովորական արդ ու զարդը. ֆէս ու փիւսկիւ նետած մի կողմ շորերը պատառոտած, մազերը գզգզուած, կարկտահար նորահաս հասկերի էին նման: Սարսափելի էր նրանց սպիտակ ճակատների վրայ դրոշմուած մահուան տագնապի սև կմիքը: Խոշոր աչքերը չռած, մարմարի պէս սպիտակ ատամները բոլոր ուժով սեղմած կարծես վերջին ճիգն էին թափում անգութ ճակատագրի դէմ կռուելու: Ոմանք էլ աղերսագին հայեացքները յառած դէպ երկինք. կարծես գթութիւն էին հայցում ու ձեռքերը տարածած մէկին օգնութեան կանչում: Դիակների մօտ, սպիտակ ձիւնի վրայ, անհոգ կոթնած էր մի թխաղէմ երիտասարդ, որ ապուշի պէս անփոյթ հայեացքը յառած մէկի աչերին, կարծես ուզում էր նրանց մէջ կարողալ իր բաղդի վերջին խօսքը: Բայց նրա հայեացքին չկար պատասխանող «մէկը», որի վառվռում աչերը վաղուց մարել էին ու հմայիչ հայեացքը սառցէ քօղով քօղարկել: Հին ծանօթի պէս մօտեցայ ու թևից բռնելով սթափեցրի դառն ու խաբուսիկ երագներից:

- Ռափ, երեխայ խօ՛չես, ախր ի՞նչ ես անում:

Հուժկու երիտասարդը քաշուելով անծանօթիս ներկայութիւնից՝ ինքն իրան հաւաքեց, մէկ դիակներին նայեց ու արցունքոտ աչքերն ինձ դարձնելով կուտակուած ամպի պէս փլաւ:

- Ա՛խ, տղա՛ ջան. կըսես, հըճըփ (արդեօք) կեանքիդ մէջ էաման ցաւըմ տեսել ես... Ասված տիւշմընիս չըցըցնէ... Ա՛խ, ի՞նչ կըլլիր, Տալօ ջան, էդ անուշ լիզուդ լիզուիս դիպած չըլիր. ես իմս ա քուկիդ հետ առնուիր պըրծէի...:

Ռափի ընկերները ուժով հեռացրին նրան անշնչացած Տալօի մօտից, որի աղերսագին մարած հայեացքը կարծես հետևում էր անուշ «եարի» համր ու դողդոջ քայլերին:

Հանգչող խարոյկի վերջին կայծերը երկնքի դողդոջուն աստղերի պէս պէժ պէժին էին տալիս: Քամին դադարել էր. ցուրտը խաղաղել, լուսինն

էլ պճնուած նորահարսի պէս եղջիրները տնկած մի խարդախ ժպիտ էր նետել Սամսարի սարերին: Բայց նրանք լուռ էին. պաղ երեսներին ժպիտ չէր մնացել: Ձիւնածածկ ժայռերի սև սև ստուերները բազմահոգ կնճիռների պէս մթագնել էին վեհ լեռների հսկայ կատարները:

Սամսար պիտի գնայի, բայց գիշերուան այդ պահուն ոչ միայն սահնակով այլ և ոտով անհնարին էր բարձրանալ այդ սեպ լեռների ոլոր մոլոր ուղին: Ճանապարհ ընկայ Բարալէթ, ուր միայն յոյս ունէի գիշերել այդ անբախտ անտառում:

Ձիերը հանդարտ գնում են, կառապանս մրափում է, մնջում են և փոքրիկ ուղեկիցներս, լուսնի գունատ շողքը լերան լանջի սալիտակ ձիւնի հետ գրկախառնուած՝ լուռ քշվւում են: Յանկարծ այդ մենաուր լռութեան մէջ լսում է մի ոռնոց. ձիերը խռոխոռալով ականջները ցցում են ու մեծմեծ քայլերը հանդարտեցնում. կառապանս քթի տակ կարծես ինչ-որ ձիերի լեզուով մոմռում է: Գնում են ձիերը, ես էլ խորասուզուած յուզիչ մտքերիս ովկիանոսը՝ գնում եմ հեռու՜, շա՛տ հեռու: Կրկնում է ոռնոցը ու կարծես հենց սահնակիս մօտ. ձիերը պատասխանում են մի խռպոտ խռիմչով ու ականջները ցցած կանգնում: Կառապանս տատանուեց ու սթափուեց անուշ մրափից: Ես ճանապարհին էի դիտում, երբ յանկարծ քնաթաթախ կառապանս, որ սահնակից իջած շուրջն էր նայում՝ մատով ինձ ցոյց տուեց.

- Գայլեր, պարոն...

Ես սարսափեցի. գայլերի մի խառնիճաղանջ վռնակ ցատկոտելով բարձրանում էր լեռն ի վեր, մի երկուսն էլ բրդոտ պոչերի վրայ պալգած, դէպի մեզ նայելով ոռնում էին: Ես ձեռս մեքենայաբար տարայ ատրճանակիս, բայց փորձուած կառապանս արգելեց ինձ.

- Ափսոս է փամփուշտներիդ, պարոն, ատրճանակիդ վրայ այնքան էլ յոյս մի դնիլ, եթէ նրանք կատաղած լինեն: Բայց այս ամսին գայլերը մարդու չեն վնասի. աներակ գիւղերի նեխուող դիերի հոտն է նրանց ցած կանչել լեռներից:

Կառապանիս զիլ սուլոցը յիրաւի փախցրեց ոռնացող գայլերին:

Գնում ենք, կառապանս շտապեցնում է ձիերին. որ կարծես իջևանի մօտ լինելն զգալով, մոռացել էին յոգնածութիւնը: Դէմուդէմ առաջներս երևում են սև-սև կոյտեր: Դա մի գիւղ էր, բայց դարձեալ լուռ, դարձեալ

մռայլ, ծայն ու ծպտուն չկայ: Էխտիլան էր դա, աւերակ, քարուքանդ Էխտիլան: Կարծես Մերենիայի սև սառուերը փռուել էր և այստեղ: Մօտենում ենք գիտլին: Նազօն զարթնեց.

- Ապա՛ ծան, ապա՛ ծան, ես ա կուգամ... աղաղակեց երեխան, բոլոր ուժով փարուեց ինձ ու դարձեալ լռեց:

Քնի մէջ էր. ո՞վ գիտէ. ի՞նչ դառն երագներ խանգարում էին թշուառ փոքրիկի անմեղ քունը: Մտնում եմ գիւղ. գիւղից դուրս շարուած են ձիւնապատ որջերը, որոնց մէջ պատսպարում է անտուն ու մերկ ժողովուրդը: Էլ ուշ էր, չուզեցի կանգնել, շտապեցի Բարալէր:

Հոյակապ դպրոցի կրակները դեռ վառ են, դպրոցն կենդանութեան մէջ է, գիշերուան այդ պահուն էլ մտնող ելլողին թիւ չկայ: Ուսումնարանի դռանը կանգնած է մի ընդարձակ ձմերային վրան: Դռնից ներս նայեցի, ասեղ գցելու տեղ չկայ, ծեր ու մանուկ, թափուած իրար վրայ, ոմանք հանգիստ ննջում են, ոմանք էլ լուռ քչփչում:

- Ո՞րտեղից էք, քոյրիկ, հարցրի մի կնոջից, որ սափորով ջուրը ձեռին մտնում էր վրան:

- Ո՞րտից կուգես, աղա՛. ամեն տեղէ ա կանք:

- Մերենցի կա՞ն էդտեղ:

- Ինչը՞ղ (ինչպէս) չէ, ես ա մերենցի եմ, ի՞նչ է եղել:

- Երկու մերենցի սողաք կան հետս, արի տես կը ճանչե՞ս:

- Վույ բռնանամ, ինչըղ (ինչպէս) չեմ ճանչել, Գուրգէնն ու Նազօն են: Էս ո՞րտից բերիր, աղա ջա՛ն: Էտոնց հօրքուրն ա տնով հոս է: Մարիկնիղ մեռնի, օղո՛ւ, էդ ինչ աւուր մնացիք, ասաց կիմն ու վազեց վրանը, որտեղից մի բոպէ յետոյ դուրս եկաւ Գուրգէնի ու Նազօի հօրաքրոջ հետ:

Անտէր երեխաներին առժամանակ յանձնեցի հօրաքրոջ խնամքին:

Մտայ դպրոց, բոլոր սենեակները լիքն էին վիրատու հիւանդներով ու անտուն ու անապաստան, գրեթէ մերկ գիւղացիներով: Ստիպուած էի գիշերելու մի այլ տեղ որոնել. դիմեցի տեղական քահանայի տունը: Կեսանքիս մէջ ամենայետին գիւղացու դուռն էլ չէի տեսել հիւրի առաջ փակուելիս: Բայց գիւղացու դուռ չէր, «տէրտէրի» դուռ էր, այն էլ հարուստ տէրտէրի դուռ, որ առանց «աջիամբոյրի» չի բացուի ոչ ոքի առաջ: Գիշերելու մի տեղ խնդրեցի:

- Տեղ չունինք, վարժապետ:

Ու ամուր փեղկերը շրախկ փակուեցին օտարական ճամբորդիս առաջ...

Զ.

Առաւօտ էր. ցուրտ ու սազաղ առաւօտ: Դեռ արև չկար ու մոխրագոյն մշուշը պատել էր Բարալէթը: Գիւղը մի առանձին կենդանութիւն էր ստացել: Փողոցներում անց ու դարձ անողներին թիւ չկար: Կին ու տղամարդ, ծեր ու մանուկ ուր որ շտապում էին: Դոքա Բարալէթի հարս ու աղջիկները չէին, որ ուրախ հռիռալով ամեն առաւօտ վաղ սառսռոցին շտապում են տան ջուրը կրել ու իրանց գործին նայել:

- Մարի ջա՛ն, ոտվիս մսաւ... քա ջա՛ն, ձեռվիս թափան... աղեկտուր հեծկտանքով կանչում է մօր փէշից քաշ ընկած փոքրիկ մանկիկը:

- Քալէ, ձագս, քալէ. քալէ քեզի պուպուշ փոփոլ (սիրուն ոտնաման) առնեմ...

Թէպէտև խեղճ «մայրիկ»-ի ձեռներն էլ սառել էին. բայց շտապում էր ժամ առաջ հասնել դպրոց. ուր շորեր պիտի բաժանէին:

Ահագին բակում, խոնուող մերկ ու բոկոտն ամբոխից ասեղ գցելու տեղ չկար: Բոլորն աշխատում էին իրար հրելով. քաշքշելով. մօտենալ փակ դրանը: Ահա բացուեց դուռն ու մի կորացած պառաւ «հագած-կապած», մի պող էլ կոնատակին դուրս եկաւ ներսից: Պառաւի տարօրինակ հագուստն ականայ մարդու ծիծաղն էր շարժում: Թաղիքէ կօշիկների երկար ճաքերը. որոնցից միայն մէկի մէջ մի բուռը պառաւն ինքն ամբողջապէս կը մտներ. հասնում էին մինչև մէջքը: Կարճ կաշուէ մուշտակը միայն գլուխն էր թողել դուրսը. որ փաթաթած էր սպիտակ շալով: Պառաւը դեռ նոր էր դուրս գալիս, որ նրան հրելով ուզեց ներս մտնել մի միջահասակ զգգուած գիւղացի:

- Ծօ՛, դու ո՞ւր, կորացած գլուխը մի փոքր բարձրացնելով. բարկացած կանչեց պառաւը:

- Նե ս, ո՛ւր, հալաւ (շոր) առնեմ...

- Ծօ՛, քեզի չօռ է դիպել, որ հալաւ պիտի առնես: Ամօթ չէ քեզի. ամբր-նիդ լիքը հաց. տղաքդ փառք Աստու սաղ-սալամաթ. իմ քաշովս փարա ու թեամեասիւկ (մուրհակ) ունիս. ինչի՞ եկել կենա (էլի) քանիմ կտոր չլլի

համար երեսդ դեմ տուել էս խեղճերուն հացը կկտրես... Թու առիդ ու ամօթիդ (պատուիդ), ամնչես լաւ է, լաւ...:

- Դէ ձե՛նդ կտրե՛ք քեալթառ, դու չեղար հիմի հոս աղքատն ու զեանգի-
նը (հարուստը) ջոկողը, ջեբեդ ի՞նչ կերթայ...: Հոս (էստեղ) չէր ըլի՛, քու
առկնիդ (ատամներդ) բերանդ թափելը կը տեսնեի՛ր..., մի փոքր կամաց
աւելացրեց գիւղացին:

- Վա՛յ փշանա՛ք, դո՛ւք, օղու, փշանա՛ք, բան չեմ ըսել, Ասուած ձեզի
ա էս աւուր էյթա՛ն էնէ... (արժանացնէ):

Պառաւի յանդուգն խօսակիցն էխտիլա գիւղի յայտնի հարուստնե-
րից մէկն էր, որ խառնուել էր մերկ ու անտէր մնացած խեղճերին մի քա-
նի կտոր շոր ստանալու համար: Յետոյ ինչպէս լսեցի հազարների տէր
մի քանի գիւղացիներ էլ օրերով սրա նրա շեմերն են մաշել ու պատահո-
ղի ոտքը լիզել մի քանի փութ ալիւր ստանալու համար, այն ինչ իրանց
ամբարներով ցորենն ու գարին պահում են գարնանը ծախելու: Ամօթ
ձեզ, ամօթ...:

Ծանր տպաւորութիւնների տակ դուրս եկայ Բարալէթից: Սամսար
պիտի գնայի: Դեռ արև չկար, բայց Մերենիայում աշխատանքն եռ էր
գալիս: Կալոցուան պէս գիւղացիք բոլորը դուրսն էին, բայց միայն տղա-
մարդիկ, և այն էլ եղանի ու հորսելու փոխանակ ձեռներին ունէին թիեր
ու բահեր, լոմեր ու կացիմներ: Չկար այնտեղ գիւղացու ամեն աշխա-
տանքին անբաժան լծակից կինը: Նոցա մի մասը վռնդուած իր փայփա-
յած օջախից օտարի յարկի տակ ապաստան էր որոնում, իսկ մի մասը
սեփական տան սև փլատակների տակ ծանր տնքում էր: Մէկը միւսի
յետևից հանում են դիեր, կապտած ու ջարդուած ու շարում խոտի դէզե-
րի մօտ:

Անցայ Մերենիան, մեռելների շտեմարանը, շրջեցի Սամսարները,
իջայ Բուղաշէն, Տրկնայ, Բալխոյ, Ականայ ու հասայ Ջանջղա (Բէժա-
նօ): Ամեն տեղ աւեր, անմարդաբնակ, սև սև հողակոյտերը միայն մա-
հագոյժ արձանների պէս փռուել էին ձիւնի սպիտակ սաւանի վրայ: Ինչ-
պէս շրջածս միւս գիւղերը, նոյնպէս և Ջանջղան միայն տղամարդիկ էին
մնացել սև գերեզմանոցների վրայ ողբալու: Գիւղը շրջելուց յետոյ ինձ
առաջնորդեցին գիւղի մէջ ծածկի տակ մնացած միակ գոմի օդան: Գո-
մում չկային աշխատասէր գեղջուկի աչքի լոյս գոմշուկները, եզների ու

կովերի սիրուն շարքերը: Նոցա տեղ սև հողը բարձրացել էր մինչև մսուր-քը: Բայց գոմը տաք ու նոյն իսկ տօթ էր: Օդան կտր ցածոտն սեղանի շուրջը, թղթերն առաջներին, նստած էին երկու պարոններ: Դոքա սուկայի աղետի սև տեղեկագիրն էին կազմում: Սեղանի մօտ ձեռքերը ծոցին գլխակոր կանգնած էր մի միջահասակ գիւղացի: Նրա դէմքը խոժոռ էր ու հայեացքը յուսահատական: Չգիտեմ անցած երկար ու ձիգ տարի-նե՞րը, թե դառը հոգսն ու կարիքը նրա մազերն արդէն բոլորովին սպիտակացրել էին:

- Բանի՞ տարեկան ես, հարցրեց պարոններից մինը:

- Տարիս չիտեմ, աղա՛, հըմը (բայց) առջի ժածին (երկրաշարժին) չկայի հըլը:

- Երսնհինգ-քառսուն տարեկան կըլլի. աղա. վրայ եկան չորս կողմից դրացիները:

- Բաս ինչո՞ւ ես էդպէս շուտ սիպտակել:

- Ինչի եմ սիպտակե՞լ... Մեր քաշածն ուրիշըմ քաշէր. աղա, հիմի սաղ ա չէր մնայ: Կարկուտը կուգայ արտերս կը զարնէ, դռաւը (եղեամ) հացերս կը տանի, ցաւը, էն Աստու պատուհասը մալերս ու ոչխարնիս կը ջարդէ, դիռլկնիս (ապրուստներս) կը կտրէ. ժածն. որ եկաւ տներս ւարեց, օջոհնիս մարեց, էտոնք բիրադի (բոլորը), աղա. Աստու պատիժն եմ. բան չունիմ ըսելու. ինքն է տուել. ինքը կառնէ, գլխնիս կախենք պիտի քաշենք: Հըմը էս մարդուն տուած ցաւին, մարդուն կրակին պէս սիրտ վառող ջան ու ջիգեար դաղող բան չկայ. աղա: Ախր ժածն եկաւ մէմ ինչ որ պիտի էներ էրաւ անցաւ... հըմը ադ բոլբոլական կրակնին Աստու իրեն օրը գլխնուս վերըթին կայնած են: Վայէ թէ մէկըմ էրկու սալ խոտ ունենայ. բերեն ջուխաւըմ 40-50 մանէթնոց եզ գոռով դռնէն նես կենեն ու 100-120 մանէթի բարաթը ջեբերը դնեն կերթան... Բերնին է ընկել մէկը ձէն հանէ. խեանչեալը օխտը տեղէ վրայ կուգայ: Խոտ չունեցար կենա (էլի) վայ. տեղին ա ջոկ բարաթ պիտի տաս. որ քաղես բերես էնոր եզները գիրացնես: Գիրացուցիր ա օրա գիտե՞ս ինչ աղա (այն ինչ «աղա»-ն զբաղուած էր իր թղթերով ու բոլորովին չէր էլ լսում գիւղացու կողմնակի պատմութիւնը), զարման գլոխ ջուխատմա մալ տնէդ առաջ կը խառնես տանիս կը Թիֆլիզ, որ ծախես գետրա (իբր) դեարող հոգաս: Հըմը Թիֆլիզ որ հասար վե՞՞լ է քեզի մալի տէր էնող: «Աղանուն» մէկը հոն նստած է. մալը

ձեռնեղ կառնէ, իրեն ձեռքով ծախէ ու քեզի ա քֆրտելով (հայիոյելով). հըլը ըլլի որ (դեռ կարելի է) քանիմ հատ ա թեափալիդ (զլխիդ) տալով գեղ կը ճամբէ: Տեօր (մինչև) գարուն հէշ խաբարա չես ըլլի թէ մալդ ինչդէ ծախտել: Գարունն «աղա»-ն կուգայ «հաշի տեսնելու»: 60-70 մամէք երկու ջուխտ մալիդ տեղը բարաթէդ դուս կը գարնէ ու լաւմա բիաբուռ կեննէ (կանպատուէ) ու կերթայ թէ եզները լաւ չէիր գիրացուցել, խարաք էիր էրել: Բշտը աղ է որ կրակն ընկար, տահա (էլ) հուր-յալիտեմական մեա (ոչ) տալէն կը պրծնիս մեա բարաթէն, դունա տնով, օղլուշաղով իրենց դուլը (գերին) պիտի ըլլիս: Աղ հըլը սալք (միայն) մալին առուտուրն է, հըպը մեկա՞լոնք (միսները)... Օ՛ֆ, աղա՛, ատոնց էրածնուն վէ՞ր (որ) մէկն ըսեմ, հեքեաթ բիլա էղան գազէք ընկան...: Դուք գիտէք տահա, ոտվիդ ենք ընկել... ես մեա՛ (ոչ) հալաւ (շոր) կուգեմ մեա հաց, թէ կրնաք մէ իլլեաճըմ (ճար) էրէք, մեզի աղ անմարելի բոլբոլական կրակներէն ազատեցէք...: Մէկ մէկ խիլակ (խրճիթ) ունէինք ան ա Ասու ողորմութենով արաւ պրծանք, մեզի աս գեղէն հանեցէք դիար դիար կորուցէք թեաքի (միայն թէ) աղ մարդոց «ժածէն» պրծուցէք տղաքս ձեզի մատաղ կենենք...:

- Ծօ՛, սուս... հերիք գլխեղ վեր դուս տաս... ի՞նչ կը զըրցես:

- Ծօ՛, տահա հոքուս հասաւ... մամուսըս ոտաց տակ առան, խեղճ հալնոր հօրս անաճալ (անժամանակ) տամլա էնիլ տուին (կաթուած), տողոցս դիմլիկը (ապրուստը) կտրեցին կենա՞ սուս... Սուս, սուսով ո՞ր պիտի էրթայ, թո՞ղ իմանան խեանչեալն իմա փորս կոխեն մէկէն ազատիմ աս դժոխքէն պրծնիմ...:

Խոհեմ դրացիներն ուզում էին լռեցնել երկրաշարժի սարսափից հագիլ բացուած խեղճ գիւղացու փակ լեզուն, որ ուզում էր մի անգամից թափել տարիների ընթացքում վիրաւոր սրտում դիզուած թունալից մաղձը: Նա լռեց ու էլ չկարողացայ իմանալ հօր եղերական մահը, որ ընտանեկան գաղտնիք էր ու գաղտնիք էլ մնաց:

Գաւառիս «ջօջ» վաշխառուի քստմնելի «սխրագործութիւնների» մասին գիւղացիների «լուռ» պատմածներն ինձ առասպել էին թում, բայց յետոյ ինչպէս տեղեկացայ դոքա օր ցերեկով կատարուող իրողութիւններ են, որոնց տակ սակայն դեռ մինչ ցարդ էլ խեղճ գիւղացիք գլխիկոր տնքում են ու ո՛չ «աղաները» ու ո՛չ էլ «պարոնները» կարողացան ամենի «մարդ-գազանին» սանձահարող սանձ գտնել...:

Յիրաւի Անիի պէս Յովհան Երզնկացու «անեծքին» էր ենթարկուել այդ գաւառամասը ու Սողոմ-Գոմորի պէս ամեն տեսակ պատուհասի ասպարէզ դառել: Մարդկային թշուառութիւնն իր բոլոր կատարելութեամբ կարելի էր տեսնել այդ երկրում:

Դառն տպաւորութիւնների տակ դուրս եկայ Ջանջղայից ու վախենալով, թէ Ղովտի պէս աղի արձան կը կտրիմ, առանց յետ նայելու դարձայ քաղաք, յետևս թողնելով տանջանքների մութ ու մռայլ մի աշխարհ...:

Ջաւախեցի, «Ջաւախքի աղէտը» Թիֆլիս, 1900, 32 էջ

ԿՐԱԿԸ

*«Հայի գութան, հայի գութան, ո՞րի համար կը ջանաս,
Ո՞վ քեզիմով կը փանջուի, որին դու կուշտ հաց կուտաս...»*

ԳԱՄԼՈՒ-ՔԱԹԻՊԱ

- Ի՞նչ էնենք, Նազկու, հալդ-օլան (բողոքը) ցանքսը պրծան, մեր ար-տերը սև մնաց, սերմի ճար չեղաւ...

- Եսսիմ (ես ի՞նչ գիտեմ), Գալօ ջան, սերմը կըսես, բընաղսնեն (ուտե-լիք) հէշ խապար չես, մէ եփելում ա ալուր եա ըլլի եա չըլլի...:

- Ախշի՜, ալուրն ա՞ պարպել է... (վերջացել է):

Պարպել է...

Գալօն լռեց: Նազկուի հաղորդած սոսկալի լուրը նրա լեզուն փակեց: «Մէ եփելում ալուր չը կայ...»: Մի շաբաթ էր խեղճ Գալօն դռնէ դուռ ըն-կած «սերմի ճար» չէր կարողանում անել, այժմ դրա վրայ աւելացաւ և ուտելիքի՝ մի կտոր չոր հացի հոգսը...: Ո՞ւմ դիմէր, ո՞ւմնից ուզէր..., ո՞վ առանց փող մի բուռ հաց կը սեցնէր Գալօի պէս աղքատ, անճար գիւղա-ցուն, որի ութն անդամ գերդաստանը մի զոյգ եզան պոչին էր նայում... Դեռ այդ եզները պիտի վճարէին և Գալօի հայրական անուպառ ժառան-գութիւն՝ երկու հարիւր մանէք պարտքն իր հսկայական, վիթխարի տո-կոսներով: Անտէր մնար այդ պարտքը, որ ոչ վերջ ունէր, ոչ վախճան: Տասնութեց տարուան սև պատմագրութիւն ունէր այդ անտէրը: Գալօին կարգելու (պսակելու) ժամանակ նրա հայրը յիսուն բութի էր վերցրել պարտք Մարտիրոս աղայից ու թէև տարեց տարի ինքն էլ, հայրն էլ տա-լիս էին տոկոսը, բայց դարձեալ գիւղի գրագրի «հաշտով» դարձել էր եր-կու հարիւր մանէք: Երկու հարիւր մանէք պարտքի տակ տքացող գիւղա-ցուն էլ ո՞վ բան կը հաւատար...: Մինչդեռ Գալօին 50-60 մանէք էր պէտք 2-3 սօմառ ցանելիքի՝ սերմի համար, մի այդքան էլ ուտելիքի, մինչև նո-

րի հասնելը: Անխուսափելի կարիքը Գալօին էլ կնոջն էլ լեզուն կապ էր ձգել: Լուռ էին, բայց երկուսն էլ անքուն, աչքերը բաց: «Երկու օրուան ալիւր չը կար»... Էլ ո՞ւմ քունը կը տանէր...

- Գալօ՛, դորթ (ճիշտ) Օնիկին հախը (վարձը) չէ՞ր տայ Մարտիրոս աղան, սօմառըմ գարի առնէիր, տէօր (մինչև) աշէինք Աստուած ի՞նչ կուտար...:

- Ի՞նչ հախ, աղչի, են շատունց փարին շահին (տոկոս) է հաշուել, հըլլ (դեռ) օրը տասը հեղ (անգամ) ա մնացած շահը կուգէ, թէ չէ եզներդ ու արտերդ սիւղով կառնեմ, կըսէ..., հիմի փարա կո՞ւտայ մեզի...: Երէկ նայսա (հազիւ) դուռ ու դրկից վրայ եղան, էսքանըմ ըսաւ, թէ թող արտերն ինծի տայ, ինքն ա գայ փարին շահին տեղը «մարաբա»^{*} ըլլի, ուտելիքը տամ, գլխէն ա (դրամագլխից) բանըմ իջնիմ (պակասեցնեմ)....:

Դարձեալ լուռ են. խօլ խաւարն է միայն կամաց փսփսում ու գիշերուան զով գեփիւռը դուրսն ամուր շնկշնկում: Ժամերն անցան մէկը միւսի յետևից. արադաղը իր առաջի կանչը կանչեց, բայց խեղճ Գալօն Նազլուի հետ դեռ անքուն են: Անկողինը կարծես փշով էր լցուել: «Մարաբա-յի» գէշ անունը, փուշ անունը իմացողի էլ քունը ե՞րբ կը տանի...:

Աշունք էր: Գարու, ցորնի կարմիր-դեղին արտերը կամ քաղուել են եղըն (դէզ) եղել, կամ թէ փռուել, գետին կպել, պատերազմի դաշտ դարձել: Հասած հացի լիք հասկերը պոկպոկած, արիւնլուայ դիերի պէս ջարդ ու փշուր վէր են թափած: Դաշտը կարծես արին արցունք էր լալիս. մեծ հեղեղի սև ակոսներ, խիստ սգուորի դառն արցունքի հետքերի պէս, լեռան լանջով փռուել են ցած...:

Գէշ տարի էր, շատ գէշ տարի այդ տարին...: Քաղի կիսին կարկուտն եկաւ ցանքսի կէսը սրբեց տարաւ, խեղճ գիւղացու մէջքը կոտրեց, տունն ու տեղը արեց...: Էլ ձիւնն եկաւ են գիւղացու խեղճ գլխին, ով օր առաջ կանաչ-մանաչ հնձել պրծել չէր արար:

Ամպ ու զամպ մի օր էր: Առաւօտից մանր անձրևը մայիսուայ պէս մաղում էր: Դուրսն անձրև էր, թօն ու թօնջանք, ցեխ ու ճխանք. մարդ չէր ուզում դրսի երեսը տեսնել: Իրիկնադէմ օրնի մեծ-մեծ սալերը ճրռլլթի-ով, զրռլլթիով շարան-շուրան մտան գիւղ: Հինգ սալ մէկից թափում էին

* «Մարաբա»՝ ամբողջ ընտանիքով ծառայ:

Մարտիրոս աղի մեծ կալը: Նրանցից մեկն էլ Գալօն էր: Մի ժամուայ մէջ դիզուեց «թայան»՝ գարու ահագին դէզը: Խիստ կարկուտը թարսի նման այդ անգամին գիւղի այն կողմը չէր գարկել, ուր Գալօի արտերն էին...: Անտէր կարկուտ, ցուրտ ու եղեամ, ցաւ ու փորձանք կարծես աղքատ, խեղճ անճարի, թոյլ անգօրի համար են միշտ... և Աստուածն էլ միշտ հարուստի, ուժովի կողմն էր պահում: Բանի Գալօն դէսից-դէնից «փոխ» վերցրած, պարտքով գնած սերմով ցանում էր արտերն իր համար կամ կարկուտն էր գալիս խփում, կամ երաշտը այրում, խանձում, կամ եղեամը սրբում տանում, սառեցնում, մուկը կտրում, ճիճուն ուտում..., իսկ այդ տարին, որ «դանակը ոսկրին հասած»՝ ճարը կտրած Մարտիրոս աղին «մարաբա» էր եղել ու այդ տարին նրա համար հերկել, ցանել, նրա արտերին ո՛չ մուկ-մժեղ, եղեամ, կարկուտ, երաշտ կամ ցուրտ, ո՛չ էլ ճիճու մօտեցաւ. կարծես դրանք էլ մարդկանց նման վախում, դողում էին հարուստ մարդից՝ Մարտիրոս աղից...: Եւ խեղճ Գալօն սրտի ցաւով մրմուռով քսան սայլ գարի, բրնձի պէս հատ-հատ ջոկած մաքուր գարի քաղեց, ժողվեց իր «քիւլ-խաթի» տղերանց հետ իր եզներով կրեց, բերեց ու հին պարտքի տոկոսի տեղ դիզեց աղա Մարտիրոսի մեծ կալը, որ յետոյ էլ կալսէ. լցնէ նոյն աղայի ամբարը: Եւ այս բոլոր արիւն-քրտինք վաստակի վարձ Գալօն պիտի ստանար լոկ մի կտոր հաց, չոր ու ցամաք գարու հաց: Այսպէս է մեր գիւղերում «մարաբայի» ու աղայի «օրէնքը», երբ «մարաբան» մուրհակով պարտք ունի հարուստ աղային...:

Անճրեն արդէն դադարել էր, բայց զիլ քամին բոլոր ուժով դեռ փչում էր: Մութ գիշեր էր, երբ որ Գալօն տուն եկաւ: Շաբաթով կրակի երես չը տեսած թոնրի շուրջը տղայքն առել ծուարել (կուչ եկել) էր Նազլուն:

- Ել բրթունճըմ (մի պատառ) հաց բեր, Նազլու, էսաղղս (էս ժամանակ) ինչի՞ էք նստել...:

- Հաց բեր... կա՞յ որ բերեմ, Գալօ ջան, դարդակ փորով քնիլ կըլլի՞...:

- Աղչի, էդ անաստուածներն էլի՞ ալուր չեն տուել...:

- Հացը թանգ է, կըսէ աղան, քիչըմ հատարով (խմայելով) ապրեցէք...:

- Հա՛յ. սե-մութ ըլլի էս ապրուստը, որ մենք կապրինք..., կնոջ նետը կարծես մարդու վերքին դիպաւ: Ոչ մի մարդու յանդիմանանք ու կշտամբանք այնքան ազդու, խոր չեն ծակել մարդու սիրտը, որքան կնոջ մի խօսքը: «Դատարկ փորով քնել կըլլի՞...» հեշտ էր լսել կնոջ բերանից...

Արիւնլուայ վագրի նման խոր մռնչաց խեղճ Գալօն ու տան սեան հետ կանգնած տեղը դիք մնաց...:

- Ափարս (հայրիկս) եկա՞ւ, ապա՞ ջան (մայրիկ) հաց չը բերե՞ց... մինդրի տակից քաշքշելով կանչում էին փոքրերը...:

- Քա՛, էլ ինչի՞ մոլորար, քընը երկու հացըմ փոխ բեր դրկիցներէն, էս տղոցը ձենը կտրենք, աշենք Աստուած ինչ կուտայ...:

- «Աշենք Աստուած ինչ կուտայ...», դէ՛, տուել է, էլ ի՞նչ կուգես... դարտ ու ցաւ, ցաւ ու դարտ..., էրթամ, էրթամ, դրկիցներէն փոխ բերեմ...: Մեծ չիբուխը կամաց կամաց վառելով, պատասխանեց խեղճ Գալօն:

Դրկիցենց տունը շատ մօտ էր, Գալօենց տանը պատկից, բայց Գալօն շատ ուշացաւ. ընս ժամից յետոյ հազիւ դարձաւ, կռան տակին մի քանի հաց, գարի, սև հաց խտտած: Խեղճ ու անճար աղքատին էլի խեղճի հացը պիտի կշտացներ. հարուստ աղի հացն էլ մարդու կշտացնէ՞...: Մանր ու խոշոր մանուկները մինդրի տակից վժվժալով դուրս թռան ու մէջ առան կլոր փայտէ փոքրիկ խոնչան (սեղան), որի վրայ կաւէ քրեղանով պպգել էր աղքատի սև օրուան ընկեր աղի դրմին (կանաչ):

- Ապա՛, էսօր պա՞ս է...:

- Պաս է, բալաս, պաս, կերէք քնենք...: Խեղճ մանկիկներ, ասա ուտիս տեսե՛՛ղ էիք, որ պասն էիք հարցնում...: Գալօն իսկի ձեռ չը տուեց բերած հացին, թէն ինքն էր ամենից շուտ հաց ուզել: Նա լուռ նստած, թիկնը ամուր սեանը տուած, բոլոր ուժով հաստ չիբուխի կծու ծուխը ներս էր քաշում ու սրտի խիստ փոթորկից շրթունքները կրծելով, քուլա-քուլա դուրս թողնում: Ծուխը լաւ էր, բայց այդ ծուխը կարծես քիչ էր Գալօի մեծ վերքի համար. նա դեռ շատ մեծ ծուխ ու բոցի էր սպասում...: Բոլորն էլ լուռ, հանգիստ էին. ձէն-ձուգ չը կար, ամենքն իրանց գործով բռնուած աշխատում էն: Մանուկները հարամու պէս անխօս ու մունջ, գարի հացն ու աղի դմին բրթուն արած, ներս են կոխում բերանները՝ ինչքան տեղ կայ: Նազլուն էլ լուռ, մերթ մի պատառ վերցնելով, ծոյլ, ակամայ ծամծմում էր. մերթ թէչիկը կամաց-կամաց պտտում, որ իր աղի, Մարտիրոս աղի թոռներին գուրբացու թել հասցնէ: Միայն քամին հռհռոցով, քրքջոցով խեղճ աղքատի կեանքն է ծաղրում և ո՞վ գիտէ դեռ ի՞նչքան վատ, դաժան օրեր գուշակում...:

Յանկարծ գիտում ինչ որ «հաւար», հարայ-հրոցի ձայն ընկաւ, մարդիկ վազում, վազվզում են, իրար կանչում, «հաւար» կանչում...: Գալօն

տեղից կայծակի պէս վեր թռաւ. մի չարախենոյ, սրտանց ժպիտ դէմքին դրոշմուեց այդ պահուն:

- Բա էդ ի՞նչ է, ի՞նչ դալմադալ, հայ-հաւար է...:

- Չե՞ս իմանայ, կրա՛կը, կրա՛կը, կը գոռան... կալը եանդուն (հրդեհ) է ընկել..., հացը վառաւ, քայան (դէզ) վառաւ... ու գոռալով, դուրս թռաւ:

- Կրա՛կը, կրա՛կը, հասիք, հա՛ւար, եանդուն է..., նոր Գալօի յետքից լսուեց հաւարը: Եանդուն է...: Ի՛նչ հեշտ բան է բերնով ասել «եանդուն» է. «եանդուն» գիւղում, այն էլ աշնան այդ պահուն, երբ կալերում խոտ ու օրնից ասեղ գցելու տեղ չը կայ...:

Ճուխն առել էր Գ. գիւղը: Դռնիցը ոտք դուրս դնողը Մարտիրոս աղի կալն էր վագում, որ մուխի ու բոցերի մէջ կորել էր: Բսան սալլնոց բրնձի պէս գարու դէզը, որ այդ օրը միայն կրել. դիզել էին խեղճ Գալօի արտերից, դժոխքի պէս վառուում էր...: Բամին էլ դեռ շնզշնզում էր, ալ բոցերի հետ հռնռում, համբուրում. սև մութի մէջ շերտ բոցերը մահագութ, չարագուշակ կերոնի պէս փլփլում են: Ամբողջ գիւղը գործի էր, որն եղանով, որը թիով, որը բահով, որն էլ ջրի քուղաներով աշխատում: Գալօն էլ էր նրանց մէջ. նոյն ժպիտը երեսին կրկնում էր օրանը, բայց ո՞վ գիտէ հանգցնելու, թէ աւելի թէժ կրակը գորխըրցնելու նպատակով...:

Ճուխ ու բոցի դժոխքի մէջ Գալօն ընկեր շատ ուներ, շատի դէմքին նոյն ինքնագոհ «սրտի ժպիտն» էր նշմարում...: Ալ կրակը քանի գնում տարածում էր ու ահռելի ճարճատիւնը, ճկնկոցը քամու դաժան վռոցի հետ խառնում կանանց, մանուկների ճիչ-լացին...: Կրակը սրբեց, լափեց տարաւ, մոխրակոյտի վերածեց Մարտիրոս աղի ամբողջ կալն ու խոտերի էլ կէսը այրել. պրծել էր, երբ հագիւ հագ կարողացան ամբողջ գիւղով մի կերպ մարել, հանգցնել:

Կէս գիշերը անց էր արդեն, երբ ամբոխը տուն ցրուեց: Գալօն էլ ուշ տուն գնաց ու կեանքի մէջ գէթ մի գիշեր, թէպէտ քաղցած, բայց հովացած հանգիստ սրտով քուն մտաւ: Կրակը մարեց... և իր հետը քա՛նի, քա՛նի Գալօի պէս վառուած, դաղուած բոց սրտերի կրակ մարեց...: Բայց էն կալից, Մարտիրոս աղի մեծ կալից դեռ գալիս է խոտ ու օրանի խանձահոտը..., որ իր արած «մեծ գործերի, լաւ գործերի» խունկ-կնդրուկն է արժանի...

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

ՍԻՐԵԼԻ ՄԱՅՐԻԿ ՋԱՆ!

Դու, որ կենդանի ժամանակդ շրջապատված խեղճ գիւղացու հազար ու մի ցաւով մինչ գերեզմանիդ սեւ դուռն անկարող ամենքի ցաւն ամոքելու, դարդին դարման անելու, լալկան էիր դարձել, նոյն ցաւերից հիւսած լալկան պատկերները նուիրում է քո անմոռաց յիշատակիդ

Որդիդ՝

Ջաւախեցին

*«Հայի գութան, հայի գութան, որի՞ համար կը ջանաս,
Ո՞վ քեզիմով կը տանջվի, որի՞ն դու կուշտ հաց կուտաս»...*

«Աղօթարանը բացվեցաւ, ժամանակ է զարթնելու»...

Գամառ-Քարիպա

ՎԱՐԱԳՈՅՐԻ ԵՏԵՒ

(Առաջաբանի տեղ)

Վիթխարի լեռան քար ու քուռ կրծքին կոթնած, ծառ ու ծաղկի մէջ կորել են մի խումբ ցածրիկ, գետնափոր խրճիթներ, որ կարծես վախեցած. թէ չը լինի՞ ըմբոստի մէկն համարձակվի խռովել իրանց դարաւոր խաղաղ քունն ու հանգիստը, քաշվել. մտել են ամենի լեռան անառիկ ծոցն ու հողագոյուլ պատերին պատուհան նոյն իսկ չեն թողել, որ գէթ լոյսի ցոլքը ներս շողայ: Արևն էլ, կարծես մոռացած բնութեան այդ վախկոտ

խորշը, միջօրեի տապին հագի մի քանի րոպե, անհրաժեշտ գործով եկած մեծ մարդու պես ներս է մայում հողածածկ կտուրների երդիքներից, որ իրանց նեղլիկ բացվածքով պատուհան կոչվելու յաւակնութիւնն ունեն: Եւ ի՞նչ էլ պիտի անեն այդ սև հողակոյտերի բնակիչներն արև ու պատուհան, երբ ներսն այդ պահուն կենդանի շունչ չես գտնիլ:

Տանը մնացած միակ պառաւն էլ դռանը մտած կողն արևին է տվել ու մերթ ժոյլ-ծոյլ թեշիկն է ոլորում, մերթ նիւրիելով գլուխը տանում բերում ու քնի մէջ գառանցողի պես չարաճճի երեխաներին բարկանում, որ մի մի կարմիր կտաւէ չուլ շապիկ հագերին հող ու մոխրի մէջ գուլուկում, խաղում, փոշու ամպն երկինք են հանում: Հաւ ու՛ ճիւ խառնված մանուկներին, քուչուչ են անում, մի ընտանիքի հաւասար զաւակներ լինին կարծես: Հօտից յետ ընկած քաթառ, խօռքօ շունն էլ, սայլի շվաքում պառկած, խոր խռմբում է ու մերթ ընդ մերթ ահագին անատամ բերանը շրփփացնելով, իրեն անհանգստացնող ճանճ ու մծեղներին որսում և հաւատարիմ իր հին պաշտօնին այդ հասակին էլ գործ կատարած, տանն օգուտ տված լինելու համար, ճպոռտ աչքերը ջուխտ բացած, զգուշութեամբ չորս կողմն է դիտում. մոմռում, մոմռում ու դարձեալ դունչը կոխում բաթերի մէջ, հանգիստ խռմբոցը շարունակում:

Ու կարծես միջօրեի տապից կուչ եկած, գետին մտած խրճիթներն իրենց մըշ-մըշոցով, հև-հեղցով ձայնակցում են մանուկների ճիչ ու կանչին, պառաւի ու քաթառի դըմբ-դըմբոցին, խռմբոցին:

Գիշեր չէ, բայց գիշերուան պես լուռ է ու խաղաղ, և եթէ գոռոզ արքաղաղի կես օրուան կանչն ու մանուկների խաղն ու ճիչը չը լինէր, հողաթմբերի այդ ժխորն աւելի շուտ սև գերեզմանոցի կը մնանէր...

Մութն է: Դադրած-յոգնած արևը, որ ուժաթափ քիչ է մնում վայր ընկնի հորիզոնի պսպղուն կապոյտ կամարից, ոսկեզօծ դեղին զաւազաններն յենած երկնաբերձ սարի կատարին, տոտի-տոտի նոր ոտք ելած տղի պես իջնում է ցած՝ մոր գիրկը: Լերան լանջի սև հողակոյտերն աւելի գորշանում, սևանում են ու թզուկ հասակներով հսկայի ստուեր արձակում:

- Բօօ... բաա... մաա... մաա... յանկարծ բառաչ ու մայոց խառնվում են իրար: Գառ ու հորթ, մախիւր ու հօտ թափվում են տուն: Չարաճճի մանուկները գործի են եղել: Սուր ճղճղոցները ձգած, ամենքն իր հորթն ու

գառը, իր ուն ու այծն է ջոկում, որ խենթի պէս օտար կովի, ոչխարի յետևից ընկած չերթան ուրիշի տունը մտնեն: Հաւ ու ճիւ չը կան, թառել-ծուարել են վաղուց: Հեռուից լսվում է գիւ երգի անուշ կըլ-կըլոցը՝

*«Սարէն գաւ գեղը մարնէս,
Իմ գցած րեղը մարնէս»...*

Ու դաշտից դարձող փոցղընոր հարս-աղջկան ու քաղոր սղերանց հանաքն ու ծիծաղը, երգն ու տաղը օդն են խլացնում: Կարծես նրանց սրտին ծանօթ չէ փշոտ աշխարհքի դարդն ու ցաւը ու աչքերն հէջ չեն կսկծել դառն արցունքի կաթիլներից...

Ու գերեզմանոցի մնանող սև հողաբլուրների քաօսը, կարծես դիթա-կան գաւազանի շարժումով, յանկարծ կենդանանում, ոգի ու շունչ է առնում:

Խոտով բարձած ահագին սալերի ճռճոցը, դաշտից դարձող ար-սըլորի ուրախ-անհոգ քոքոցը, հերկից դարձող մաճկալ-հօտղի անուշ հորովէլը, հօտ ու նախրի բառաչը, հորթ ու գառի մայոցը, մանուկների վժվժոցն ու հազար ու մի հաւք ու թռչնի մթնշողի ծըլվըլոցը, խառնվել իրար՝ ծածկամիտ բնութեան խորհրդաւոր ու վեհ համերգն էին ներդաշ-նակում, որի մէջ երգում, փառաբանում էին կեանքը, աշխատաւորի բեղմնաւոր կեանքը...

Մեր գիւղն է դա, բոլոր գիւղերին մնան մի սովորական գիւղ:

Բայց ո՞րքան գեղեցիկ էս դու դրսից դիտողի համար, գրողի տարած գիւղ...

Կեանքն անդորր ու խաղաղ, պարզ ու անպաճոյճ. ամեն ինչ նահա-պետական անմեղութեան ու սրբութեան կնիքն է կրում ճակատին, կար-ծես երկրային եղէմն է հարիւրաւոր երջանիկ Ադամ-Եւաներով: Ողջ գիւ-ղը մի տան պէս - ուրախանում են միասին, տխրում միասին, ամբողջ գա-րունը, ամառ ու աշուն աշխատում մէկտեղ, ձմեռն էլ քաշված տաք գոմե-րը, ուտում են, խմում, քէֆ անում մէկտեղ, դարձեալ միասին... Ճիշտ է, ի հարկէ, գիւղում աղքատներ էլ կան, բայց մարդ չը կայ, որ իր սեփական տունն ու տեղը չունենայ, իր արտն ու արօտը, իր եզն ու կովը, իր հաւն ու ճիւր չունենայ... Թէ եղաւ, հազարից մէկ պատահեց էլ այդպիսին, փառք Աստծու, դուռ ու դրկից կայ, այնտեղ քաղաքի պէս աղքատ ու հա-

րուստ իրարից այնպես չեն անջատված, բաժանված, ինչպես դրախտը դժոխքից... Իսկոյն ձեռք կը մեկնեն, մալ կը տան, սերմ կը տան, որ վառի-ցանի, ընտանիք պահի. կամ վերցնում է մեկն իր մօտ մշակութեան, շորը տալիս, հացը տալիս, տնեցոց հետ տան տղի պես թող աշխատի, վարձքն էլ առնէ ջեբը դնի...

Էլ ի՞նչ է կեանքը, ի՞նչ է ապրուստը...

Նոյն յարկի տակ, տեսնում ես, 20-30, երբեմն նոյն իսկ 60-70 մարդ ձեռք ձեռքի տուած միասին աշխատում, մի սեղանից ուտում, բոլորը տան մեծին պատվում, լսում, բոլորին տան մեծը սիրում, խնամում... Մի փոքրիկ ինքնակալ կառավարութիւն լինի կարծես...

Աղջիկ-տղայ ազատ, գարունը՝ դաշտերում, ձմեռը՝ ջրի ճանապարհին, աղբիւրի գլխին խօսում, ծիծաղում, լաւ փորձում, ճանաչում իրար, ապա ամենն իր սրտի ուզածն ընտրում, նոր ամուսնանում են ու դեռ 18-20 տարեկան չեղած ընտանիքի, որդկերանց տէր դառնում... Էլ ի՞նչ գործ ունին այնտեղ քաղաքի լիբ անբարոյականութիւնը, գէշ ցաւերը...

Մանր ու խոշոր, մարդ ու կին կարմիր, առոյգ, երեսներից ալ-վարդ կը թափի: Եւ ինչո՞ւ էլ պիտի կարմիր, առողջ չը լինին... Ո՞վ ուտի այն կաթն ու մածունը, սերն ու կարագը, ո՞վ շնչէ այն թարմ, մաքուր օդը, որ առողջ չը լինի...

Ճիշտ, որ դրախտ է, եղեմական դրախտ մեր գիւղի ընտանեկան կեանքը...

Հապա հասարակական կեա՞նքը: Ո՞ր քաղաքն ունի այն ազատ, համայնական իրաւունքները, որ տրված է գիւղին:

«Քո հարկը, գօռ ու բէկեարդ դու թովճ արա, ինչպէս կուգես այնպէս տուր»... ասում է կառավարութիւնը: Եւ գիւղն, իր հին պապական սովորութեամբ, հարկը հողի է թովճ անում՝ բաժանում: Հող շատ ունես, հարկ էլ շատ տուր: Իսկ հողն ընդհանուրի, հասարակութեան սեփականութիւն է, որ 3-4 տարին մի անգամ նոյն հասարակութեան համայնական ժողովում ընտրած «բարեխիղճ պաւերենցիների»՝ հաւատարմատարների ձեռքով բաժանվում է «ջանի» վրա, հաւասարեցվում իրար մէջ...

Գիւղը գրկանք չի սիրում...

Բայց գիւղումն էլ, դէ՛ ի հարկէ, վէճ ու դաւայ լինում է, խօսմ հրեշտակների չեն բոլորը, ախր նրանք էլ աղամորդի, հողեղէն են... Սակայն նրանք

չեն երթայ բարձրից նշանակված դատաւորի մօտ, որ ոչ իրանց կեանքը գիտէ, ոչ տեղական պայմանները: Գիւղն իր միջից ընդհանուր ձայնատվութեամբ ընտրած դատաւորներով, առանձին, բոլորովին ինքնուրոյն տիպի շինական դատարանն ունի, ուր գործերը քննվում են թէև ոչ այնքան ըստ օրինաց, բայց ըստ խղճի, ըստ պապական սովորութիւնների: Եւ ինչպէս կարող է շինական դատաւորը սխալվել իր դատի մէջ, երբ ընտրված է բուն ժողովրդից, ապրում է նոյն ժողովրդի մէջ ու ամեն ինչ, ամեն գաղտնիք իր աչքով տեսնում, ականջով լսում է...

Եւ գիւղում ամեն ինչ ընտրովի է. ձայների հաւասար իրաւունքով՝ և քահանայ, և գալաւայ, և իւզբաշի, և դատաւոր, նոյն իսկ գիւղի զգիր, հովիւ, հանդապահն էլ համայնական ժողովում ընդհանուրի բոլորի ձայնատվութեամբ են ընտրվում, վարձվում:

«Համայնական ժողով» - դա գիւղի պառլամենտն է. ինչ ուզենայ կանգնի իր գիւղում. ուզենայ կեանք կը տայ մէկին, ուզենայ կեանքից զրկի, Սիբիր կուղարկի... բաւական է մի համախօսական վճիռ, մի «պոյգօվօր»...

Այդպէս հասարական ժողովի ընտրութեամբ է որոշվում և գիւղի եթումի՝ որբի ապիկոնը՝ խնամակալը, որին յանձնելով որբի ունեցած-չունեցածը, նոյն հասարակութիւնը պարտք է համարում ամեն տարի հաշիւ ու համար պահանջել, որ բարեխղճօրէն շահվի որբի ապրանքն ու չափահաս դառնալուն պէս յանձնվի իրան, որ խեղճ որբի հօր օջախը չը մարի...

Ախր որբը Աստծուն է... ո՞վ կը յանդգնի որբի մալին ձեռք տալ...

Եւ այսպէս ողջ գիւղն էլ մի փոքրիկ դաշնակցական պետութեան պէս քաշված վիթխարի լեռների անառիկ ծոցը, ուրախ, անհոգ, ապրում է ազատ, կարծես բնութեան երես տուած, փայփայած զաւակը լինի...

Ո՛րքան գեղեցիկ, գրաւիչ եւ դու դրսից դիտողի համար, գրուլի տալուած գիւղ... Քիչ է մնում եւ էլ դրսից դիտողի պէս հաւատամ աղեղնագոյն վարագոյրիդ երեսին պսպղացող խաբուսիկ պատկերին...

Բայց, ապա եւ կը փորձեն յետ քաշել, բանալ այդ սիրուն, պսպղուն վարագոյրդ, տեսնենք, յիրաւի կեանքն այդպէ՞ս է «վարագոյրի ետև»...

24 յունվարի 1905 թ.
Շչիգրի (Կուրսկի նահ.)

«ՄԵՆՔ ԱԽՊԷՐ ԵՆՔ...»

Յուրտ ձմեռ էր. դուրսը քամի, բուք ու բորան, օրը մթնել, թիփին կատ-
ղել, արև-երկինք մշուշի մեջ կորել էին: Էս աշխարհքի վերջն էր կարծես...
«Օձն իր պորտով, հալքն իր թևով» դուրս չէր գայ: Ո՞վ էր կեանքից, գլ-
խից անցել, որ էլ թիփուն հոգի հատար, ոտ դուրս դնէր տան դռնից...
Բայց ուզէի թէ չուզէի ես ոչխարի խոտը պիտի բերէի, իրիկուանից պատ-
րաստի: Մշակ էի, (ծառայ) աղաս ալոպէս էր պատուիրել: Մշակն էլ
խօս հոգի չունի, որ ձիւն-թիփուց, բուք-բորանից վախենայ... Խոտնոցն էլ
հէ՛-հեռո՛ւ, գիւղի էն ծայրին էր: Աղայի ինչ հոգն է հեռուն, գործ կա -
պէտք է անել, հրամայում են... թէ մրսէի, սառչէի էլ. փողոցի մեջ փայտ
կարէի, թերես դիս փնտրող չը լինէր... ո՞ւմ հոգն էր... Մա՞յր ունէի, որ
կսկծար, մղկլտար, թէ՞ հայրս գար սրտի ցալից մոմոար... Եթում էի
(որք)... անհայր, անմայր, անտէր եթում, էս աշխարհքի խորք գաւակ...
Մօրս գիրկը չէի տեսել, ո՛չ էլ կեանքումս հօրս բերնից խօսք լսել... Մինչ
ալո տարիս, տասչորս տարիս անտէր մեծցել, ծնածս օրից ծառայ եղել,
տանջվել-տքնել, հալվել-մաշվել, միշտ օտարի, խորք օտարի դժոխք-
շենն էի մաշել... Այդ էր ճակտիս, անբաղդ կեանքիս սև գիրը...

Յուրտ էր դուրսը, բուք ու բորան, օրը մթնել, թիփին կատղել, արև-եր-
կինք մշուշի մեջ կորել էին... Էս աշխարհքի վերջն էր կարծես: «Օձն իր
պորտով, հալքն իր թևով» դուրս չէր գայ... Բայց ես պիտի երթայի, աղաս
ալոպէս էր պատուիրել: Խոտնոցն էլ հէ՛... հեռու, գիւղի էն ծայրին էր...

Չուլ ֆէրէճիկս (շալի վերարկու) առայ վրաս. փաթաթվեցի, խուլուվե-
ցի, մեծ քթոցն էլ շալակս առած դուրս ելայ: Թիփու միջից, ձիւնի միջից
էլ ի՞նչպէս եմ վազ տուել, քնթարելով, քթիս-բերնիս վայր ընկնելով, վեր
ելելով, մի կերպ խոտնոցը հասել..., էլ չը գիտեմ:

Ձիւն ու քամուց դաղված դեմքս մոմոում էր... քամին ոռնում, փչում,
շաչում, շառաչում. կարծես նա էլ ձիւնից-բութից մրսած-սառած, մերթ
մղկաում հեկեկում էր, մերթ կատաղած զառամ ծերուկ ցուրտ ձմրան դէմ,
գոռում-գոչում, մոնչում էր... Եւ բնութեան արիւն բերան ձիւն ու թիփու,
բուք-բորանի համերգի հետ ինչ որ մի խուլ, սրտակտուր հեծկլտանք էր
ինձ հասնում, որ մերթ խեղդվում, կորչում էր զիլ քամու ուժգին ոռնոցով,
մերթ բեկբեկված կընծկընծոցով լսվում հեռո՛ւն, շա՛տ հեռուն... Կարծես

հսկայ-դև բնութիւնն երկունքի խիստ ցաւով բռնված, մանուկը դեռ մօր արգանդում պակասաւոր վիժվածքի պէս, հեծկտում էր, հեկեկում...

Մինչդեռ մըսած, պաղ ձեռքերովս ես մերթ քրոցս էի լցնում. մերթ կապուտկած քիթ-բերանս տրորում ու մտածում, թէ ո՞վ կը լինէր այդ սոսկալի ահեղ ժամին դուրսը մնացած, յանկարծ դողալով, սընգսընգալով ոտներս ընկաւ մի շան լակոտ... Լիզեց, կրծեց ձիւնոտ տրեխներս, հոտմտաց, ապա պոչը իրան քաշած, դողդողալով, վնգստալով յետ փախաւ. պատի տակը՝ խոտի արան կծկվեց: Նորից եկաւ, նորից լիզեց, հոտմտաց, սիրուն դունչը, կապտած դունչը վերև տնկեց, վընգ-վընգալով հայացքն ուղղեց աչքերիս մէջ վախեցած. կարծես ուզում էր խօսել, խօսել - ասել, որ «ես ու դու ընկեր ենք..., ես էլ անտէր, դուն էլ անտէր, ես էլ եթում, դուն էլ եթում, մենք ախպեր ենք, այնպէս չէ՞...» Բայց չը գիտեմ ի՞նչ հասկացաւ, ի՞նչ չը հասկացաւ իմ հայացքից, նորից փախաւ, դողդողալով թագ կացավ:

Ծանր քրոցս տըքտըքալով շալակս առայ՝ ուզում էի տուն դառնամ, շունը նորից վազեց եկաւ վնգ-վնգալով ոտներս ընկաւ... Խեղճ կենդանի, նա էլ ընկեր էր ուզում, ցրտից, քամուց պատսպարան էր խնդրում... Ծանր բեռիս տակ կռացայ, որ վերցնեմ, հետս տանեմ. մի տեղ պահեմ, պահպանեմ, ախր մեղք էր, ախր խեղճ էր... այնպէս ճչաց. աղէկատուր վնգ-վնգաց, որ կարծես թէ կէս արի... Խեղճը այնքան ծեծ էր կերել, հալածվել, որ մարդկանցից, չար մարդկանցից լաւ բան երբէք չէր սպասում...

Բայց ես վերցրի, ֆերեճիկիս մէջ փաթեցի, մի կերպ դրի թևիս տակ ու բեռիս տակ տըք-տըքալով, սընգ-սընգալով ճամբայ ընկայ դէպի տուն:

Գնում ենք առաջ: Շան լակոտը թևիս տակից ճշում, գոռում. կաղկանծում է, ես էլ ցրտից դողում, մըսում, դողդողում: Ու զիլ քամին հնհնալով, շընգ-շընգալով, մեր ձայները իրար խառնած, բերանն առած, տանում հեռո՞ւն, փչում հեռո՞ւն, մռնչում, կարծես իրա մռնչոցին կամ մեր լացին. մըռմըռոցին շատ լսող կար...

Բայց... լսող կար... Յանկարծ, շանս ձայնը առած, խոլ-խաւարի՝ մութի միջից մի խումբ շներ հաչով-կանչով, հարայ-հըրրոցով վրա հասան... Լեղիս ցամքաւ... Ո՞ր փախչէի... Իբր ուզեցի ճանապարհից մի կողմ քաշվեմ, մի պատի տակ, մի քարի տակ կրծկըվեմ, պահ մտնեմ,- մէջքիցս

հետ ձիւնի շեղջի մէջ թաղվեցի... Տեսածս այդ էր... Մի խօռթօ շուն վրաս ընկաւ, թևիցս ամուր բռնեց, քաշեց, քաշկոտեց, քիթ ու բերանս ուզածին պէս ձիւների մէջ տրորեց... Բայց իմ ճիչս, աղէկաւոր հեծկտանքս, թևիս տակից գետին ընկած խեղճ շնիկիս կաղկամածանքը շներին էլ խղճի բե-
րեց, գրի բերեց... Կարծես շունն էլ սիրտ-գութ ունի...

Երբ ես ընկայ ու երկիւղից, ահից-դողից կըծկըված, հոգեվարքի խեղճ հայացքով ոտխներիս էի նայում ու շնիկս էլ պոչը քաշած վընգ-վընգալով աղերսում, ինձ գըզգզող թշնամիներս իսկոյն թողին ինձ, յետ կացան, շուրջս կոլոր պրպըզեցին, պառկեցին ու դիտում են իմ ամեն մի շարժումս:

Բայց ո՞ր խենթը կը շարժվէր այդ պահում, ասենք շունչ էլ կա՞ր մէջս որ շարժվէի... Երկար տևեց, չը գիտեմ ինչքան, ահը թողած ցրտից սկսեցի դողդողալ: Եթէ մի քիչ էլ անցներ, ցուրտն երևի սիրտս կանցներ ու բանս արդէն պրծած էր...

Քամին վաղուց դադարել էր, բայց իրիկուայ սառնամանիք սազաղը սուր նետի պէս ծակում էր: Ի՞նչ անէի... Յանկարծ շնիկս ելաւ ոտքի, (դէ՛, երևի նա էլ մըսեց) հլու ստրկի աղերսանքով մօտեցաւ մեծ եղբայրնե-
րին՝ շներին, քիթը տնկեց, պոչը շարժեց, մէկ-մէկ խօռթօ, սև դնչերը լիզվոտեց, կարծես նրանց մի բան ասեց աղաչեց...

Շներն ելան, մէկ-մէկ եկան հոտմըտացին նախ շնիկիս լիզվոտեցին, ապա և ինձ ու հեռացան:

Մի րոպէ ազատ սրտով շունչ քաշեցի ու թէ ի՞նչպէս տուն եմ ընկել - էլ չը գիտեմ...

* * *

Ներսի գոմը թախտիս վրա պառկած եմ: Թախտ եմ ասում, դէ՛, ինչ թախտ, կոյանոցի (աղբանոց) հէնց կողքին մի փայտէ «կամ» (կալսելու տախտակ) էր դրած, վրան էլ չոր խոտ փռած. դա իմ թախտս ու անկո-
դինս էր: Չուկ վերմակիս՝ ֆրէճիկիս մէջ խուլուված, թախտիս վրա վեր եմ ընկած: Խօռթօ շունը թևս կծել, բաւական մեծ վերք էր բացել, բայց այդ ոչինչ, շան պէս «մշակն էլ մի եարով չի սատկի», որ անկողնով հիւ-
անդ պառկի... Խիստ մըսելուց ես վարցաւքով (տիֆ) բռնված էի, ան-
շունչ, անզգայ վայր ընկած: Չը գիտեմ ինչքան էր անցել, մի՞ օր, շա-
բա՞թ, թէ ամի՞ս... աչքս բացի:

Խեղճ շնիկս, որ կողքիս էր, ուրախացած, պոչը շարժեց, մօտեցավ: Քաղցած էի, շատ քաղցած, համ էլ ծարաւ պապակած, կարծես ներսս կրակ ընկել վառում էր...

Դէս նայեցի, դէն նայեցի, տեսնեմ կողքիս կաւէ կոտրած մի քարդանով (աման) քանէ ապուր է դրած: Երևի դա տան մեծ-հարսի բերածն էր, (նա մի փոքր քաղցր աչք ունէր իմ վրա) և ամեն օր քարդանն իստակ, սրբած-լիզած գտնելով, կարծել է թէ կերել են: Այն ինչ ես միշտ վայր են ընկած անգգայ:

Շունս ապուրի կողքին հանգիստ պըպըզած, մէկ լրկում է խփշտում. մէկ ինձ նայում, վընգ-վընգում:

Այա թողեց թանապուրը, եկաւ թևիս վերքն սկսեց լիզվռտել: Նոր գգացի, որ թևս արդէն առաջուան պէս չէր ցաւում. շան լիզելուց էր, թէ ինչ էր, լաւացել էր: Բայց ծարաւից պապակ սիրտս վառվում էր, մէկն էլ իսկի ներս չէր մտնում, թէ մի պուտ ջուր ուզէի... Իսկ շան լկած թանապուրը կողքիս էր... Ի՞նչ անէի, էլ ճարս ի՞նչ էր... Մի կերպ ձեռքս մեկնեցի, քարդանն առայ, մինչև տակը պապակ դնչիս քաշեցի: Մի լոպէ կարծես սիրտս գովացաւ, բայց ծարաւս էլի չանցաւ...

Լուռ էր գոմը, ոչ ոք չը կար. գոմէշ ու եգ, կով ու հորթեր կուշտ-կուշտ կերած, ուռած-տոգած, շարան-շուրան պառկել, ձգվել, որոճում են. մըշ-մըշում, անուշ, հանգիստ մրափում: Մէն-մէնակ ես հանգիստ դադար չունէի, աչքս դռն էր...

Ա՛խ, երբ պիտի մէկը ներս գար, որ մի պուտ ջուր ուզէի, ծարաւ-պապակ վառվում էի. ներսս կրակ, սիրտս դժոխք էր դարձել...

Բայց գոմի դուռը չէր բացվում, և ո՞ւմ պէտքն էր որ բացվէր... ո՞ւմ դարդն էր, թէ խեղճ մշակը ներսի գոմը անտէր, հիւանդ պառկած է և կամ արդէն հոգին փշած՝ մեռած է... Էհ, ի՞նչ հոգի պիտի «փշեր», մշակն աղի աչքում հոգի ե՞րբ ունի...

Անտէր մնար եղ կեանքը, գնայ կորչի, էլ յետ չը գայ ինձ համար... Գոնէ մայրս էլ կենդանի չէր, քոյր չունէի, եղբայր չը կար, որ գէթ մի պուտ պաղ ջուր տային... Էլ ինչի՞ս էր պէտք ես կեանքը... Թող վար անցնէր, փչանար... Ես աշխարհքը, փուշ աշխարհքը հարուստիմն է. աղայինը, խեղճ աղքատը. մշակն ինչի՞ է ծնվում...

Բայց ինչ էլ որ ստածէի ծարաւս իսկի մտքիցս չէր դուրս գալիս: Ուժ-

կող արի, շունչս հաւաքած, սկսեցի գոռալ, կանչել լարխնդած... Բայց իզուր, ո՛չ ոք լալկան ձայնս չառաւ, ներս չեկաւ... Մէկ էլ ամուր կանչեցի, աղաչեցի, պաղատեցի, թէև ինքս էլ չը գիտեմ ո՞ւմ... Բայց ի՞նչ օգուտ, մեծնակ շունս էր ինձ լսում, նա էլ սկսեց վընգ-վընգալ, սիրտս լցվեց... Փորձ արեցի վեր կենալ, գլուխս պտտեց, աչքերս մութ-մթնեցին, ու ես լալով, հեծկլտալով վայր ընկայ...

Լացի, լացի, արտանց լացի, շատ լացի... աղաչեցի Արարչիս, որ կամ հոգիս առնէ արժնեմ, կամ ես ցաւից ազատեմ... Ախր ցաւը խեղճ-աղքատին, որբ-եթումին ի՞նչ սազ կը գար, ի՞նչպէս տանէր, դիմանար... Բայց Աստուած էլ ինձ երևի մոռացել էր, թոյլ ու անգօր լաց ու կոծս նրա ահեղ, վեհ գահին էլ չը հասաւ...

Ա՛խ, ինչ լաւ է, որ թշուառին, խեղճ աղքատին աղա մարդիկ, «բարի» մարդիկ գէթ կուշտ լալու, արտասովելու իրաւունքից չեն զրկել... Լացը լաւ է... Եւ ես լացի... այնքան լացի, արտասովեցի, մինչ անգագայ քնեցի...

* * *

Առաւօտ էր. մութ մշուշը գոմն առել էր: Աղբի հոտը, մալի շունչը ծխի մման կանգնել էր: Եզ ու գոմէշ ոտի կանգնած, բառաչում են, փնչատում. նրանք էլ քաղցած, ծարաւ էին:

Հէ՛, ամեն օր այդ ժամանակ մալը վաղուց դարձնած էր, թէ չէ գիտէ՞ք ի՞նչ կուտէի... բայց այդ օրը մշակ չը կար, պառկած էր. տանը մարդոց շատ պէտքն էր թէ կուշանայ... Ամեն բան իր ժամանակին միայն մշակից՝ ծառայից են պահանջում: Ախր պարտքը ես աշխարհքում թոյլի համար է սահմանված, «գօռքան» պարտքը ի՞նչ կանէ... Իրաւունքն է նրանը, լոկ անսահման իրաւունքը...

Երևի շատ ուշ էր արդէն, ես բնագոյմամբ զգացի այդ, բայց դեռ գոմի երթիքներն էլ բացած չէր:

Աչքս բացի, ծարաւս իսկոյն զգացի, բայց գիտէի, որ ուր որ են հիմա կը գան մալին դարձանը տալու, դէ, ախր խիղճ կունենան, մի պուտ ջուր էլ ինձ կը տան... Աչքերս էլի փակեցի, որ չզգամ թէ բոպէները որքան կամաց են անցնում:

Յանկարծ մէկը ոտքով հրեց.

- Ծօ՛, շան լակոտ, հերիք չեղա՞ւ շնթռկիս, հորդ մշակ վե՞՛վ կայ էս-տեղ... Ե՛լ, բան-գործի աշէ, թէ չէ վախտին չքվէ...

- Տիքօ տացու¹, դէ հիւանդ եմ, կը տեսնես, ճար ունենամ չե՞մ ելնել...

- Հիւանդ-միւանդ ես չիտեմ, փարա կառնես - պիտի դատիս, ո՞ւմ մեղքն է որ դու հիւանդ ես...

- Դէ ի՞նչ էնեմ, տացու ջան, ես խօ կամքով չը հիւընդցայ... ձեր ոչխ-րին խոտը բերի, մըսեցայ...

- Կաշե՞ս, կաշե՞ս, շան լակոտին, սուտ հիւանդ է եղել, պառկել, մա-հանամ էլ (պատճառ) մեր ոչխարը կը բռնէ... Դէ ել, չքվէ, հարա մզադա, բոզի լակոտ, թէ չէ քիչ էլ մնաս էստեղ, վե՞՛վ գիտէ ինչ շառեր էնես...

Ու վրայիս միակ ծածկոց չուլ ֆէրէճիկն ուժով քաշեց, դէմ գցեց...

Ականջներս հայիոյանքի շատ վաղուց էր սովորել, դա մշակի կեանքի «աղն ու համեմն» է, բայց այդ օրուան հայիոյանքը սիրտս ծակեց... «Բոզի լակոտ»... Խղճուկ մօրս, մեռած մօրս սուրբ անունն էր աղբո-տում... Խեղճ աղքատը ողջ աշխարհիքից բաժին ընկած մի կտոր սև հո-դի մէջ էլ լիրբ աղայի սուր ճանկերից պիտի հանգիստ չունենայ... ոսկոր-ներն էլ գերեզմանում հարուստ աղի հայիոյանքի առարկայ են... Է՛հ, ի՞նչ սնեմ, ճակտիս գիրն էր... ինչի՞ աղքատ էի ծնվել...

Կամաց-կամաց վեր կացայ, աչքերս իսկոյն մթնեցին, քիչ էր մնում վայր ընկնէի: Դէ ո՞վ գիտէ քա՛նի օր էր քաղցած փորս հացի պատառ չէր մտել... Պատից, սիւնից ամուր բռնած մի կերպ հասայ դրսի օդան: Տան մեծն՝ աղաս հաստ չիբուխը բերանին, լուռ նստած էր մեծ օջախի հէնց ափին:

- Աղա էամի², Տիքօ տացուս դուրս կենէ. դու ի՞նչ կըսես, երթա՞մ, թէ չէ...

Խոժոռ դէմքը դարձաւ ինձի՝

- Է, որ կենաս կարօ՞տդ եմ... չըքվիս պիտի, չըքվէ գնա ...

- Դէ... հախս (վարձս) տուր, երթամ աղա...

- Հա՞խս... ի՞նչ հախ կուզես, ծօ , իշու ձագ...

1 Ծան. «Տացու» - տիրացու խօսքի կրճատումն է, որ նշանակում է կարողացող:

2 Ծան. Էամի, փաշա, աղա-Էամի, տացու, աղա-տացու, ափար, կատաշ - պատու-աւոր մակդիրներ են, որ գործածում են մեր գիւղերում իրանից մեծի հետ խօսե-լիս:

- Ախր, աղա՛, օխտը ամիս դատել եմ...

- Կաշե՞ս, կաշե՞ս, ինչե՛ր գիտե՛, հարամգաղա... Օխտը-մօխտը ես չիտեմ, աչքես չըքվե՛... հա՞խ կուզես... քեզ ես տարով եմ բռնել, տարիդ թըմմե (լրացրու) հախդ առ...

- Դե՛ հիւանդ եմ ի՞նչըդ էնեմ... հախս թամամ (լրիւ) խօ չեմ ուզել, դատածինս տուր, երթամ...

- Ծօ՛, ես քու... բերնին աշե... պապասընը...

Էլ չը գիտեմ ինչ եղաւ...

Աչքս բացի դրանն ընկած եմ մենակ:

Յուրտ էր դուրսը, բութ ու բորան. օրը մթնել, թիփին կատողել, արև, երկինք մշուշի մէջ կորել էին: Էս աշխարհքի վերջն էր կարծես... «Օճն իր պորտով, հաւքն իր թևով» դուրս չէր գալ... Ո՞վ էր կեանքից, գլխից անցել, որ էդ թիփուն հոգի հաւտար, ոտ դուրս դնէր տան դռնից...

Մենակ էի, պաղ-ծիւնին մէջ մէն-մէնակ: Լոկ շնիկս էր գլխիս կանգնած սնգսնգում ու կարծես թէ ականջիս լուռ փսփսում... խօսում, ասում, որ «ես ու դուն ընկեր ենք, ե՛ս էլ եթում, դո՛ւն էլ եթում, ես էլ անտէր, դուն էլ անտէր... Էս աշխարհքի խորք գաւակներ... մենք ախպեր ենք, այնպէս չէ՞»...

1901 թուին

Գանձա

ԻՄ ԱՁԱՏԱՐԱՐԸ

(Հովուի յուշատետրից)

Գառներին հօտը ցիր ու ցան արածում էր սիրուն ծաղիկների, դալար խոտերի մէջ: Հովիւ ընկերներս հեռու էին ինձնից, շատ հեռո՞ւ..., բայց ես մենակ չէի: Եւ ի՞նչպէս կարելի է մայիսին մեր լեռներում մէնակ լինել... Մանրիկ մսնուշակներն իրանց խաժուժ աչքերով խլվլում էին երեսիս, սիրուն սեզն ու սիւմբիւլ խոտը խալու պէս փռվել էր տակս, հապա խնկածաղիկը..., մեր ժամի կնդրուկի պէս բուրում էր չորս դիս: Խոտերի մէջ խումբ-խումբ ցցված կակաչներն էլ նորահարսի պէս, կաս-կարմիր փեշերը փռած, փռփռալով, լուռ մրմնջում էին մեղմ զեփիւռի հետ: Դէմ ու

դէմս հսկայի պէս, թինկը տված լերան լանջին, յոգնած ծերուկի պէս կոթմէ, կշտին էր ընկել հիմնաւորց ժայռը՝ լեռ ապառաժը...: Նրա կրծքից, խորը սրտից լուռ խոխոջով հոսում էր մօր արցունքի պէս պարզ ու վճիտ առուակը: Գլխիս վերև, ժայռի գլխին, առուակի մօտ, ամեն տեղ անուշ ճռվողով ծլվում, թռչկոտում էին ծիտն ու արսուտը, լորն ու սարեկը, մեղուն ու բզեզը, թիթեռն ու ճպուռը...:

Հովիւ ընկերներս հեռո՞ւ, շատ հեռո՞ւ էին ինձնից, բայց ես մենակ չէի: Եւ ի՞նչպէս կարելի է մայիսին մեր լեռներում մենակ լինել...: Հէ՛, բարձրում, էն շատ բարձրում, տես կարմիր արևն է ցուլցում. վառվում ու իր կճան-կճկճան ճառագայթները, սուր սուիմների պէս, խրած լեռների կասարի ճեպ-ճերմակ ձիւնին, ծակում, ծակծկում է նրանց պսպղուն պաղ սիրտը: Լուսինն էլ, դալուկ, դժգոյն գիշերուան շրջնոյիկ լուսինն էլ, հիւսանդոտ, գունատ տղի պէս, վառ արևից վախեցած, աչքերը խփխփելով, փախչում էր երկնքի կապոյտ եզրից: Հապա սև ու սպիտակ գառնիկներին, սատանի ձագ ուլիկներիս մկկոցն ու մայո՞ցը...: Միթէ՞ ես մենակ էի: Խօսում էին, խաղում ինձ հետ բոլորը, ես լսում էի նրանց, հասկանում նրանց ծլվլան լեզուն, հետները խաղում, ու թէև չը գիտեմ ինչո՞ւ լսածս չեմ կարող ասել, սրտիս զգացածը բերնով պատմել, սակայն ես երջանիկ էի, շատ երջանիկ...:

* * *

Աբուլի սպիտակ կատարն յանկարծ ամպի թեթև քողն առաւ ամօթխած երեսին, կարծես ուժասպառ էլ անկարող էր դիմադրել արևի լիրբ ճառագայթներին: Ամպը մեծացաւ, ամպը սևացաւ: Արևն էլ գլուխը կախած, կարծես նախանձելով Աբուլի սարին, ինքն էլ մտաւ սև ամպի տակ ու բաց-կապուտակ երկինքը պղտորվեց, սևացաւ...: Օդը ծանրացաւ, խտացաւ, կարծես երկինք ու գետին խօսք մէկ արած սեղմում, ճգմում էին նրան: Թռչնիկները լռել էին, ծաղիկ ու խոտ խոնարհել, գլուխները կախել, կարծես վախենում էին սևցած երկնքից: Մենակ առուն, անհոգ, անվախ առուն դեռ խոխոջում էր, կարկաչում. մերթ «սատանի» քամին ոլոր-մոլոր օձի պէս գալարվելով, ուլուլալով, ճանապարհի բարակ փոշին բերանն առած, բարձրացնում էր վեր ու երկինք-գետինք իրար խառնում...: Թեթև գորշ ամպերը, կռունկների շարան-շուրան երամների պէս

լողում էին դեպ աղօթարան: Լուռ էր շուրջս, խաղաղ ու հանդարտ: Գառներին հօտն էլ տանջող սօթից, թե վերահաս վտանգի բնագոյով պաշարված, գուլուվել, գունդ ու կծիկ եղել, իրար ծոց էին մտել: Մենակ ես խենթ ու խելառ առուակի պէս ոչինչ չէի գում, մախագուշակում: Մերթ վճիտ կոհակների միջից հանած քարերս էի նետում դեպ ժայռի կատարը, լեռան լանջը, մերթ ջուխտ ձեռքով ջուրը էի շաղ տալիս, լողացնում լեռնապառածը...:

Յանկարծ ցուրտ քամին փարվելով երեսիս, անուշ երազների մէջ մրափողի պէս ինձ էլ սթափեցրեց: Շուրջս դիտեցի, վար-վեր մայեցի, իսկոյն զգացի, որ անձրև պիտի գայ: Սիրտս կոտրած, խաղս թողի, փորփոշման վազեցի գառներիս մօտ, որ գիւղ քշեմ: Բայց ո՞ւր էր արդէն...: Իսկ գիւղը հեռո՞ւ, արևն էլ չը կար, չը գիտեմ ամպերի տակն էր դեռ, Աբուլի հետ քչփչում, թե ոտք-ձեռք առած մօր գիրկն էր վազում:

Յանկարծ Աբուլն ամուր գոռաց ու քարօտ-Քօթողին ամպերի ճարճատիւնի միջից պատասխանեց շեշտակի շանթով: Յորդ անձրևի խոշոր կաթիլները մէկը միւսի յետևից հաւար-հաւար սկսեցին թափվել բոլոր ուժով:

Բայց ահա մի խուլ խշշոց լսվեց հեռուից ու կատաղի քամու գիլ սուլոցի հետ սկսվեց խոշոր կարկուտի ուժգին տարափը: Գառներս ավելի գուլուվեցին, իրար ծոց մտան, ես էլ ժայռի ծոցը: Սարից հեղեղ պրծաւ ու ահռելի վիշապի պէս որոտալով, եկաւ լեռն ի վայր ինձ անջատեց անտէր հօտիցս:

Բայց, ա՛խ, այն ի՞նչ էր գալիս հեղեղի հետ լեռան լանջից...: Չորս հատ գամբռ, բրդոտ պոչերը քարշ գցած, դնչերը ցից, ոռնալով, ուլուլալով գալիս են ցած: Հօտս ցրվեց, ցիր-ցան եղաւ...: Սատանի ձագ սև ու լերս մկկալով քարձրանում էին ժայռն ի վեր, գառներս երկիւղից որը կուշ եկել, գետին էր կպել, որն էլ բոլոր ուժով թեթև ոտներին զօռ տալով, փախչում էին լանջն ի վեր, երևի իրանք էլ չը գիտէին ուր: Սևուկ «քուռա» գառս էլ, որ ողջ հօտիս ծաղիկն էր ու ամենից շատ սիրելի ինձ, սև հերկի խոր ակօսում նապաստակի պէս տափ մտած մեղմ մայում էր:

Կեանքիս մէջ գալլ չէի տեսել ու սկզբից կարծեցի թե եկողները շներ են. անտէրներն այնքան մման էին շան: Բայց, երբ մօտեցան, ա՛խ, սիրտս դողաց, աչքերս լցուան, քիչ էր մնում լաց լինէի, շան բան չէր դա:

Ընկան հօտիս մեջ, մէկի վզից, մէկի դմակից ծամծմեցին, վայր թափեցին: Կարծես մէկը, երկուսն, երեքն հերիք չէր նրանց անկուշտ փորին..., ուզում էին ամբողջ հօտս վերջացնել...: Մէկն էլ դունչը տնկած, արիւնոտ շրթունքները լիզելով, լիզվռտելով, ծուռն ու մոտ քայլերն ուղղեց դէպի հերկը՝ «քուռա» գառս...: Էլ չը կարողացայ ես ինձ զսպել, ակամայ արցունքն աչքերիցս թափվեցին ու հեկեկալով, հեծկլտալով, մի քար սեղմած բռունցքիս մեջ, ջուրը ճեղքեցի ու վազեցի գառիս մօտ, գազանի մօտ...: Բայց անպիտանը կարծես ծըռծուկս էր գալիս, հեզնում ինձ. դունչը տնկեց, մի խուլ ոռնոց համեց ու յետ դառնալով մի ուրիշ գառ գտաւ, ծամեց, ծամծմեց...: Իսկ ես ուրախ, որ «քուռա» գառս սաղ էր դեռ, գրկեցի ու թաց գետնին ինքս էլ հետը պառկեցի, կուշ եկայ սև հերկի մեջ: Գայլերն, առանց ուշք դարձնելու լաց ու կոծիս, աղաչանքիս. շարունակում էին իրանց գործը և ես սրտատրոփ սպասում էի, թէ ահա շուտով հերթը կը հասնի և իմ գառիս՝ «քուռա» գառիս, գուցէ և ինձ...: Գրկեցի գառիս, ուզում եմ փախչել, հեռո՞ւն փախչել, գիւղ փախչել, բայց սիրտս երկիւղից թրթռում է, ոտներս դողդողում, վայր եմ ընկնում. նորից պառկում, գետնին կաշում...:

Գայլերն ահռելի խրտուիլակների պէս շուրջս ցցվեցին, պըպվեցին... ու զարշելի ոռնոցով կարծես հօտիս վերջին մնացորդը՝ «քուռա» գառս էին պահանջում: Դողը ջանս ընկաւ ու օրհասական յորդ արցունքը մահուան սօթի, քրտնքի պէս թրջեց երեսս:

- Գայլերն ինձի կուտեն... Ապա ջան, ա՛խ ապա ջան (մայրիկ)...

Լացիս ձայնակցում էին ինձ լացացնողներն իրենց ոռնոցով: Բայց այդ անյոյս հեծկտանքիս մեջ յանկարծ լսեցի ինչ որ շան հաջոց: Չայնս կտրեցի, գայլերն էլ ինձ հետ ու մենք միասին ականջներս սրած սկսեցինք լսել մէկիս փրկութիւն, միւսիս կորուստ սպառնացող ձայնը: Չայնը լռեց, ահն ու սարսափը նորից տիրեց ինձ, բայց երկու թուփէ չանցած, յանկարծ բլրակի յետևից երևացին երկու շուն: Երկաթի «խշտերը» (վզնոց) շխշխկացնելով, ահռելի հաջոցով վազում էին դէպի մեզ: Աչքերիս չէի ուզում հաւատալ, մեր Ասլանն ու Ղափլանն էին (շան անուններ): Գայլերը մի անգամ էլ ոռնացին, իրար երես նայեցին ու բրդոտ պոչերը քարշ տալով փախան լեռն ի վեր, շներն էլ նրանց յետևից... Բայց լերան կեսը դեռ չէին ելել, Ղափլանը տեսաւ լանջին յոշոտված գառներին լէշը,

կանգնեց, հոտմտաց ու սկսեց գայլի պէս լափել, իսկ Ասլանն, առանց յետ նայելու, բշեց գայլերին, երևի նա ուզում էր իր պահած-պահպանած հօտի վրէժն առնել անգութ ցեղակիցներից...: Մերոնք շան հաջոցով գտան ինձ ու ողջ հօտիցս մնացած միակ գառիս՝ «քոռայիս» հետ տարան տուն: Երեկոյեան Ղափլանն եկավ հեալով ու մերոնք կարծելով թէ «հաւատարիմ» շունը գայլերին հալածելուց է յոգնել, սկսեցին փայփայել, լափ տալ: Ասլանը չը կար: Երեք օր յետոյ միայն նա տուն դարձաւ, բայց արիւնլուիկ, բզկիկ-բզկիկ, թոյլ ոտներն հազիւ շարժելով, վնասալուծ վայր ընկաւ ոչխարնոցի դրանը: Մերոնք հաւատացած, որ Ասլանը գայլերի հետ միս ուտելու էր գնացել, առանց ուշք դարձնելու իմ լաց ու կոծիս, հրացանով խփեցին խեղճին...:

Այդպէս է մարդոց օրէնքը...:

Երկա՞ր, շատ երկա՞ր ես չէի մոռանում Ասլանիս՝ «իմ ազատարարիս» ու ամեն անգամ այդ սև սարը գնալիս միշտ աչքերս արցունքով էին լցվում...:

1901 թ. ապրիլ

Գանձա

ԿՐԱԿԸ...

- Ի՞նչ անենք, Նազլու, արար-աշխարհ ցանքսը պրծաւ, մեր արտերը սև մնաց, ոչ մի տեղից սերմի գարու ճար չեղաւ...:

- Եսսիմ, Գալօ՛, սերմը կըսես, բնադոնէն (ուտելիք) հէ՛չ խաբար չես... մէ եփելում ալիւր ըլլի եա չըլլի...:

- Աղջի՛, ալիւրն է՞լ պարպել է...:

- Պարպել է...:

Գալօն լռեց: Նազլուի հաղորդած սոսկալի լուրը լեզուն փակեց: «Մե եփելում ալիւր ըլլի եա չըլլի»...: Սի շաբաթ էր դռնէ դուռ ընկած խեղճ Գալօն սերմի ճար չէր կարողանում անել, այժմ դրա վրա աւելացաւ և ուտելիքի մի կտոր չոր հացի հոգսը...: Ո՞ւմ դիմէր, ո՞վ առանց փող մի բուռ հաց կը սւցնէր Գալօի պէս աղքատ, անճար գիւղացուն, որի ութն անդամ գերդաստանը մի գոյգ եզան պոչին էր նայում...: Դեռ այդ եզները պիտի վճարէին և Գալօի հայրական անսպառ ժառանգութիւն երկու հարիւր մանէք պարսպի գէթ տարեկան տոկոսը: Անտէ՛ր մնար այդ պարտքը, որ

ոչ վերջ ունեւ, ոչ վախճան...: Տասնուվեց տարւոյն սև-մութ պատմագրութիւն ունեւ այդ անտէրը, որ շատ քչերին եր յայտնի:

Գալօին կարգելու (ամուսնացնելու) ժամանակ նրա հայրը յիսուն րուբլի պարտք եր վերցրել Մարտիրոս աղայից, ու թէն տարեց տարի հայրն էլ, ինքն էլ, տալիս էին տոկոսը, բայց դարձեալ գիւղի գրագրի «հաշվով» դարձել եր «երկու հարիւր» մանէթ...: Երկու հարիւր մանէթ պարտք ունեցող գիւղացուն էլ ո՞վ բան կը հաւատար...: Մինչդեռ Գալօին 50-60 մանէթի հաց եր պէտք. 2-3 սոմառ ցանելիք՝ սերմ. մի այլքան էլ ուտելիք, մինչև նորի հասնելը: Անխուսափելի կարիքը Գալօին էլ, կնոջն էլ լեզուն կապ եր ձգել: Լուռ էին, բայց երկուսն էլ անքուն, աչքերը բաց...: Երկու օրուան ալիւր չը կար, էլ ո՞ւմ քունը կը տանէր...:

- Գալօ՛, դորթ Օննիկին հախը (վարձ) չէ՞ր տայ Մարտիրոս աղան, սոմառըն գարի առնէիր. տեսնէինք Աստուած ինչ կուտար...:

- Ի՞նչ հախ, աղջի՛, էն շատո՞ւնց պարտքին շահին է հաշվել, հըլը օրը տասն անգամ էլ մնացած շահը կուզէ. թէ չէ կըսէ եզներդ ու արտերդ «սիւղով» կառնեն..., հիմի փարա՞ կուտայ մեզի...: Անցնող օրն եր, դուռ ու դրկից վրա եղան, էսքան ասաց, թէ՛ արտերը թող ինձի տայ, ինքն էլ փողին շահին տեղը թող «մարաբա»³ գայ լինի. ուտելիքը տամ. բանմ էլ պարտքից պակսեցնեն...:

Դարձեալ լռեցին, ու մարդ ու կին անքուն, կշտէ կուշտ դառնալով, մի հնար, մի ելք էին որոնում այդ անել, գիշերուան պէս սև-մութ դրութիւնից...:

* * *

Աշունք եր: Քաղը վերջանալու վրա եր: Մի կողմից էլ հայ-հաւար կրում էին, մալ ու ոչխարի բերնից փախցնում գարու ու ցորնի եղընները: Բերքը սկզբից թէն շատ լավ եր, բայց այդ տարին սև-մութ տարի եր Գ.-եցոց համար: Քաղի կիսին կարկուտն եկաւ ցանքսի կէսը սրբեց տարաւ. շատ գիւղացու լացացրեց, տունն ու տեղը արեց ու մի շաբթ անջինջ «ես ի ներքոյ ստորագրեալների» թիւն էլ իրա կարգին աւելացրեց...:

3 Ծան. Մարաբա - սեփականութիւնից զուրկ գիւղացի. որ փողի տոկոսի կամ պարտքի տեղ ամբողջ ընտանիքով ծառայ են մտնում:

Ամպ ու զամպ մի օր էր: Առաւօտից մանր անձրևը մայիսուայ պէս մաղում էր: Դուրսը թօն ու թօնջանք, ցեխ-ճխանք էր: Իրիկնադէմ էր: Օրնի սայլերը ճռթիով, գռթիով շարան-շարան մտնում են գիւղ: Հինգ սայլ մի անգամից թափում էին Մարտիրոս աղի մեծ կալը: Նրանցից մէկն էլ Գալօն էր: Մի ժամուայ մէջ դիզվեց գարու ահագին դէզը: Կարկուտը թաքսի պէս գիւղի այն կողմը չէր զարկել, ուր Գալօի արտերն էին: Անտէր կարկուտն էլ, եղեամն էլ, ցաւ ու փորձանք, պատուհասն էլ խեղճ-անճարի, թոյլ-աղքատի համար են միայն: Աստուած՝ էլ կարծես հարուստի կողմն է պահում, պաշտպանում...:

Քանի Գալօն դռնէ դուռ մուրած, պարտքով գնած սերմով իր համար էր ցանում արտերը, կամ կարկուտն էր խփում, կամ երաշտն այրում, կամ եղեամը սառեցնում, մուկը կտրում, ճիճուն ուտում..., իսկ այդ տարին, որ էլ «դանակը ոսկորին հասած», անճար մնացած, Մարտիրոս աղայի համար էր ցանել, ո՛չ կարկուտ մօտեցաւ նրա արտերին, ո՛չ եղեամ, ոչ մուկ ու մժեղ և այդ արտերից Գալօն քսան սայլ բրնձի պէս գարի քաղեց իր տղի ու աղջիկների հետ ու պարտքի տոկոսի տեղ դիզեց Մարտիրոս աղայի կալը...:

Անձրևն արդէն կտրել էր ու մութ, քամի գիշեր էր, երբ Գալօն տուն եկաւ: Շաբթով կրակի երես չը տեսած թոնրի շուրջը տղայքն առել ձուարել էր խեղճ Նազլուն:

- Ել բրթուճըմ հաց բեր, ուտենք, քնենք, Նազլո՛ւ, էս վախտս ինչի՞ էք նստել...:

- Հա՛ց բեր, կա՞յ որ բերեմ..., անօթի փորով քնե՞լ կըլնի՞...:

- Աղչի, անաստուածներն էլի՞ ալիւր չեն տվել...:

- Հացը թանգ է. կըսեն, քիչմ հատարով ապրեցէք. հա՛յ, սև-մութ ըլլիւր էս ապրուստը, որ մենք կապրինք...:

Վիրաւոր վագրի պէս խոր մռնչաց Գալօն ու սեան հետ դիք կանգնած մնաց:

- Ափսրս եկա՞ւ... ապա ջան (մայրիկ), հաց չը բերե՞ց...: Մինդրի տակից քաշքշելով, աչքերը ճմռելով կանչում են փոքրերը...:

- Քա էլ ինչի՞ մոլրար, մնացիր, գնա երկու հացըմ փոխ բեր դրկցանցէն, մեմ տղոցը ձէնը կտրենք, տեսնենք ետև ինչ կենենք...:

- Էրթամ, էրթամ..., չիբուխը վառելով, խոր ներսից պատասխանեց խեղճ Գալօն...:

Դրկցանց տունը շատ մօտ էր՝ պատկից, բայց կես ժամից Գալօն հագլի տուն դարձաւ, կռան տակին մի քանի գարի հաց դրած: Աղքատի հացն էլի պիտի կշտացնէր աղքատին. թէ չէ հարուստի հացն էլ մարդ կշտացնէ՞...:

Մինդրի տակից վժվժալով դուրս թափան մանր ու խոշոր ու շրջապատեցին փոքրիկ, կլոր խոնջան (հացի ցածոտն սեղան), որի վրա կաւէ քրէղանով պըպզել էր աղքատի սև օրուան ընկեր աղի դմին (կանաչ):

- Ապա՛ (մայրիկ) էսօր պա՞ս է...:

- Պա՛ս է, բալա՛ս, պաս, կերէ՛ք, քնեցէ՛ք...:

Խեղճ տղայք, ասա՛ ուտիս ե՞րբ էիք տեսել, որ պասն էիք հարցնում...

Գալօն ձեռք չը տուեց բերած հացին. թէև ամենից առաջ հաց ուզողն ինքն էր: Նա լուռ նստած սեան հետ, բոլոր ուժով չիբուխի կծու ծուխը ներս էր քաշում ու սրտի փոթորկից շրթունքները կրծոտելով, քուլա-քուլա դուրս թողնում: Լուռ էին բոլորն էլ. ամենքն իր գործով էր զբաղուած: Տղայքն անխօս, հարամու պէս գարի, չոր հացն ու դմին բրթուն արած, հաւար-հաւար կոխում էին բերաններն ինչքան տեղ կար: Նազլուն էլ մօտերը նստած, մի պատառ բերանը դնելով, դանդաղ, կարծես ակամայ ծամծմելով, շարունակում էր թեշիկը պատացնել, որ Մարտիրոս աղայի թոռներին գուլբացու հասցնէր...: Միայն քամին լպիրշ հռհռոցով քրքշում էր, կարծես խեղճ Գալօի սև բաղդն էր ծաղլում... սրտից խօսում...:

Յանկարծ գիւղում դալմադալ ընկաւ. ինչ որ բղաւոց, ճղաւոց, մարդիկ սրտապատառ վազում, վազվզում են: Գալօն, չարախինդ ժպիտն երեսին, կարծես բնագդմամբ, վեր թռաւ տեղից:

- Քա՛, էդ ի՞նչ դալմադալ է...:

- Չե՞ս իմանալ... կրա՛կը..., կրա՛կը... գոռալով դուրս թռաւ Գալօն:

- Կրա՛կը..., կրա՛կը..., եանդուն է... (հրդեհ) հասիք, Աստու սիրուն..., նոր լսվեց Գալօի յետքից դրսի հաւարը...:

«Եանդուն» էր: Ծուխն առել էր գիւղը: Դռնից դուրս եկողը վազում էր Մարտիրոս աղի մեծ կալը, որ մուխ ու բոցի մէջ կորել էր...: Քսան սայլ-նոց բրնձի պէս գարու դէզը, որ երէկ միայն Գալօի արտերից կրել, բերել, դիզել էին, դժոխքի պէս վառվում էր...: Քամին ու բոցը, բոցն ու քամին

լայիրշ հռիռոցով գրկախառնվում, համբուրվում էին սև մութի մէջ...: Ամբողջ գիւղը գործի էր. որն եղանով, որը թիով, որը բահով, ծուխ ու բոցի մէջ նետված, աշխատում էին: Գալօն էլ նրանց մէջն էր. նոյն ժպիտն երեսին, կրկնում, խառնխատում էր օրանը: Բայց ո՞վ գիտէ՝ հանգցնելո՞ւ, թէ՞ կրակն աւելի գորխոցնելու նպատակով...: Եւ Գալօի խորհրդաւոր ժպիտը մենակ չէր: Ծուխ ու բոցի մէջ շատերի դէմքին փայլում էր նոյն չարախիւնդ ժպիտը...:

Հրդեհը քանի գնում սաստկանում էր, տարածվում ու իր սոսկալի ճարճաստիւնը քամու վռռոցի հետ միացած, խառնում կանանց ու մանուկների ճիչ ու վայնասունին:

Կրակը սրբեց, մաքրեց տարաւ Մարտիրոս աղի ամբողջ կալն ու խոտի դէզերն էլ կէս արել. լափել էր, երբ հագլու կարողացան մի կերպ հանգցնել:

Կէս գիշեր անց ամբոխը ցրվեց: Գալօն էլ գնաց տուն ու կեանքի մէջ գէթ մի անգամ թէև քաղցած փորով, բայց հանգիստ, հովցած սրտով քուն մտաւ...:

Կրակը մարաւ... ու իր հետ քա՛նի վառված, Գալօի պէս դադված սրտերի կրակ մարեց...:

Բայց Մարտիրոս աղի մեծ կալից դեռ երկար գալիս էր խոտ-օրանի խանձահոտը, որ իր անգութ գէշ գործերի արժանաւոր խունկ-կնդրուկն էր...:

1902 թ. մարտ

Սարխա

«ՍԵՒ-ՄՈՒԹ ՀԱՐՄՆԻՔ...»

(Տաճկահայ գաղթականների կեանքից)

Մի ամիս էր, ինչ Ռէս-Սրքէի⁴ որդին՝ Կրպէն մեռել էր։ Ինչքա՛ն հեշտ է հեռուից ասել «մեռել էր»... Մի մտէք գաղթական Ռէսի տուն, տեսէք ի՛նչ լաց, սուգ ու շիւան էր ընկել... Ախր խեղճը չորրորդ ջահէլ-ջիւան «բալէն» էր թաղել... Անտէր մահն էլ կարծես ջահէլն է սիրում ու նրանցից էլ լաւը, քաջը միշտ ջոկում... Տարիքն առած, ոտքից-ձեռքից ընկած ծերը ո՞ւմն է պէտք. մահն էլ նրան կարծես զօռով է տանում...։ Բա՛նի անգամ ծեր Ռէսը արցունքն աչքին աղաչել էր «հոգեառին», պաղատել, որ իր որդոց, բալիկների փոխարէն իր չոր հոգին առնէ տանի... Բայց «գրողի» ինչի՞ն է պէտք չոր հոգին... Անտէր մահն էլ կարծես ջահէլն է սիրում...

Դեռ «վաթանում»՝ անուշ երկրում խեղճ Ռէսի երեք որդին՝ Ղարօն, Ափօն ու Մրտօն ընկան «սարի» մեծ կռվում... Այն ժամանակ Ռէս-Սրքէն չը լացեց։ Չազը կորցրած ծեր վագրի պէս նա կատաղեց, մռնչաց ու, երբ երեք «բալիկների» արիւնլուայ հսկայ դին պատուով, շքով սև-մայր հողին պահ տուեց, գերեզմանից էլ տուն չեկաւ...։ Տարիներով պատեանի մէջ հանգիստ քնած կեռ թուրը մի անգամ էլ մէջքին կապեց ու «մեծ կռուից» ողջ մնացած գիւղի ջահէլ կտրիճներին իր շուրջն առած, մութ գիշերով վրա տուեց քիւրդ Հասանի՝ իր քիրուայի օբային...։

Հէ՛յ, մութի մէջ ի՛նչեր ասես չեն լինում... Արևն իսկի օր-ցերեկով այն-քան արիւն չէ տեսել, որքան վախկոտ, դժգոյն լուսինն ամպի տակից մութ գիշերով է դիտել...

Օբան քանդվեց... Մայր ու մանկի ճիչն ու լացը սար-ձոր բռնեց... Լեռան լանջի ծաղիկ ու խոտ կարմիր ներկվեց, արիւն խմեց, մարդու արիւն, քրդի արիւն... և այդ արեան յորդ հեղեղը Ռէս-Սրքէի սրտի կրակն հազիւ մարեց, հանգցրեց...։ «Արիւնի դէմ արիւն պիտի թափվի» ախր..., այդ է սարի վայրի մարդու դաւանանքը... Եւ Սրքէի սիրտը հով-ցաւ...։ Բայց այն օրից այդ սարերում, արիւն-կրակ լեռներում էլ հայի հոտ չը մնաց...։ Ռէս-Սրքէն էլ ամենից վերջ քօշը քաշեց սև սարերից, իր

4 Ծան. Ռէս՝ առաջնորդ, քեօխուա, գիւղի առաջաւոր։

վաթանից ու իր տուն-տեղ՝ մալ ու ապրանք, իր պապերի, հին քաջերի նուիրական գերեզման, զազան քրոջին բաժին թողած, մանր ու խոշոր քիլոֆաթն առաւ հազիւ մի կերպ այստեղ ընկաւ...:

«Բօջը քաշեց»... Ի՞նչ հեշտ բան էր քօջը քաշել, երկրից գաղթել...: Ախր էդ սուրբ վաթան-հողի, սար ու քարի, դաշտ ու ձորի, ամեն քերծի-քարափի հետ կապված է սուրբ մի յիշատակ – Ռէսի կեանքից մի արկած: Ապա այն իր պապի հիմնած «ժամն» (եկեղեցի) ու տո՞ւնը, մեծ Ռէսի բերդ օջախը..., իր պապերի, նախնիքների նուիրական շիրիմները... հեշտ էր թողնել ու հեռանալ...: Իսկ այժմ այստեղ, այս փուշ երկրում, վերան երկրում հողուն մօտիկ, սրտից խօսող ի՞նչ ուներ խեղճ, պանդուխտ Սրբեն... Հողն էլ օտար, ջուրն էլ օտար, կարծես երկինքն էլ ուրիշ էր այս երկրում... այն լեռների, դիր լեռների պարզ ու յստակ կապուտակին նման չէր... և գիշերը դաժան-դժգոյն ծեր լուսինն էլ գաղթականին խոռ աչքով էր միշտ նայում...

Եւ այս օտար երկնքի տակ խեղճ Ռէսի թն ու թիկունք երեսնամեայ ջահէլ-ջիւան Կրպէն մեռաւ... բալէն մեռաւ...: Սրբեն լացեց: Էն սարերի ծեր առիւծը, որ ապառաժ, ժեռ-քար սրտով ոչ մի քրոջից յետ չէր մնում. այսօր նստած, թն ու թիկունք գիրկը թափած աղի-աղի արտասպում էր...:

Կրպէն մեռաւ... Էլ ո՞վ պիտի իր քուլֆաթին, քսաներկու ջան մեծ ու փոքրին հաց հասցնէ... ծեր Ռէսը..., քսան տարի էր խեղճը գործի ձեռք չէր տուել: Բա ի՞նչ անէր... թռնիկները..., բալիկները...: Ելներ մուրա՞ր... Այն օջախի, դովլաթի տէր, հարիւր քիւրդ բէկ, շուն ու շնոր կերակրող՝ կշտացնող Ռէս-Սրբեն դռներն ընկնիւր հա՞ց մուրար...: Վա՛յ փշանաւ, դու փուշ աշխարհք... Դէ՛ փուլ արի, էլ ի՞նչի ես շուռ գալիս...

Եւ արցունքը, «դարիքի» դառն, յորդ արցունքը ծերի աչքից, արնոտ-դարդոտ կնճիւռների արանքից հեղեղի պէս հոսեցին...

Կրպէն մեռաւ... պէտք էր թաղել, բայց ո՞ր թաղեր, Ռէս-Սրբեն գերեզմանի տեղ էլ չունէր... Օտար հողը, այդ սառն հողը պանդուխտի դիններս կառնէ՞ր...

Էհ, օրօցքդ կտարի, դարիք, գերեզմանդ էլ պիտի մուրաս...:

Դէ՛ լաց, Սրբէ, մեծ սարերի ծեր Ռէս, լացիդ մէջ էլ մեմակ ես... օտար սարեր, օտար ձորեր խեղճ լացիդ էլ ձէն չեն տալ...

* * *

Մի ամիս էր ինչ Ռէսի որդին՝ Կրպէն մեռել էր: Դաժան ձմեռ է, կատաղի ձմեռ: Զամին վրո - հա վրո փչում է փչում. կարծես թէ ձմրան սառնամանիքից սառած-փետացած, մի ծակ է փնտրում, որ լեղապատառներս ընկնի, տաքնայ... Գաղթականի տան ծակ-ճեղն է պակաս... Վըզզ... փչում է ներս, պատէ պատ խփվում, քիթ-բերան ջարդում, ապա նեղացած կարծր քարերից, իր պաղ թներով տան մէջտեղ նստած, իրար ծոց մտած խեղճ մանկիկների մարմինն է գրկում ու ականջներին կարծես թէ ինչ որ բան է փսփսում: Եւ մանկիկները գունատ ու նիհար, քիթերես կապտած, քամու գէշ լեզուն կարծես հասկացած, իրար եմ կաշում, խոտէ խսիրի կոշտ հովանու տակ դողում, սնգսնգում...

- Նանէ, ցուրտ ա... Ափօն չեկա՞ւ... կընծկընծալով կանչում է խեղճ Չայրիկը:

- Հա, բալէ ջան, Ափօն կիգայ. փետ կը բերայ, վառենք, տաքնանք:

- Նանէ, Կրպէս ե՞րբ կիգայ...

- Կիգայ..., բալէ..., կիգայ...:

Էլ խեղճ կնոջ ձայնը կտրվեց: Անտէր, թշուառ, անբաղդ մարդի միակ ընկեր դառն արցունքը ակօս ձգեց ցրտից կապտած ջահէլ կնոջ թարմ դէմքին... Ծաղիկն էր դա՝ Ռէսի հարսը, Կրպէի խեղճ այրի կինը:

Կան մեծերը, տղայ ու կին գնացել էին հարևանի մօտ գոմերը տաքնալու, իսկ Ծաղիկը, իբրև ջահէլ, սգութ արթի, տանն էր մնացել փոքրիկների մայելու:

Երեկոյ էր: Խոլ-խաւարը խեղճի արցունք, քաղց ու ծարաւ, հազար-մի դարդ, ցաւ ու տանջանք, գեղիս հարուստի տոբիանք, վայելք, խինդ, հռիւռոց, ուրախ կանչեր գիրկն էր առել, իրար խառնել... Բայց խաւարը, ցուրտն ու մութը ինչի՞ն եմ պետք հարուստի: Թող գաղթական Ռէս-Սրբէն դարդ անի, որ ճրագում մի վառելու ձէթ չունի...:

- Հէ՛յ դու երկինք, ինչ կը լինէր որ այդ սև մութի ու ձմրան պէս մահն էլ մենակ խեղճին տայիր...: Դաժան մահը հարուստին ի՞նչ սազ կուգայ... Բայց չէ... Լաւ է, այդպէս լաւ է... Տանջանք, տանջանք, գոնէ բոլորս էլ հողի տակ պիտի մտնենք... Գէթ մի տեղ կայ, ուր բոլորս էլ հաւասար ենք... Այնտեղ էլ խօսմ աղքատ, հարուստ, հօգօր ու թոյլ լինելու

չէ՞... Լուռ խորհում էր Ռէս-Սրբէն ցուրտ մութի մէջ: Կծու ծովսը քուլա-քուլա դուրս տալով, օջախի մէջ փլփլում էր թաց աթարի մի կտոր: Ծովսը լաւ էր, ախր կրակի սոսկ գոյութեան գէթ վկայ էր... Եւ Ռէսի քսաներկու ջան ընտանիքը այդ լոկ յուսով տաքացած, հագար պատառ փալասի տակ մի տեղ ժողովված պատրաստվում էր սև գիշերուան հանգստեան...

- Թրախկ... թըրուխկ... դուռը զարկին:

- Ռ՞վ ա, բալէ, էս վախտին...

Երկու հոգի մեծ մուշտակով փաթաթված, ձիւնակողով ներս մտան: Մէկը գլաւա (գիտական տանուտէր) Փաշան էր, մէկն էլհարուստ Միքէլ աղան...:

- Բարի իրիկուն, Ռէս-Սրբէ, էս վախտիս էլ մարդ պառկի՞...

- Աստու բարին, հագար բարին, Գլանի աղա, Միքէլ քեօխուայ... Հա՛, ուշացել ենք... անտէր մարդը շատունց պիտի հողի տակին պառկած եղնի...

Ջափ-զարմացած անակնկալ հիւրերին, պատասխանեց Ռէս-Սրբէն ու խեղճ քնած մանկիկների վրայից քաշեց չուլը, որ հիւրերին տայ նստեն...

- Պետք չէ՛, Ռէս, պէտք չէ, լաւ է... Թոյլ չը տուին հիւրերը ու պաղ քարին իրար կողքի պըպըզեցին:

Գլաւան հանեց կռան տակից մի «դէստ լօշ» հաց, կարագ, մածուն ու մի կտոր էլ ճիւ պանիր դրեց տողոց չուլ վերմակի քղանցքին:

- Ռէս, պասմուտ է, տղաքը կուտեն...

- Շնորհակալ եմ, Գլանի աղա՛, Աստուած օջախդ շէն պախա...

Ռէսը ապշած, զարմացել էր Գլանի աղի առաստաճեռն ողորմութեան, չէ՞ աղաներն առհասարակ ողորմութիւնն օր-ցերեկով են անում, ինչո՞ւ «Գլանին» ուշ գիշերուան այդ պահուն էր «առատ» ձեռքը բաց անում...:

Մի քիչ դէսից-դէնից ասին, լսեցին, իրար «քէֆ-հալ», առողջութիւն հարցրին, կարծես ճիշտ որ շատ պէտք բան էր մէկի «հալը» միսին..., ապա անցան բուն գործին: Հէ՛, այդ մարդիկը, մեծ մարդիկը, գիտի ջուխտակ «կոլլոները» ախր ինչի՞ են եկել...

Ռէս-Սրբէի Ծաղիկ հարսը Գլաւայի այրի տղին կուգէին: Պատառը

լա՛ւ, շա՛տ լաւն էր...: Համ գեղեցիկ, համ էժան...: Հարուստը որ այդ «հաշիւը» չը գիտնայ, փողի տէր ե՞րբ կը դառնայ...: Ուրիշ բան էր թէ մսացու մալ առնէին, կամ լծու եգ, կամ կթի կով, ձի ու ոչխար... «էդ ապարանքը վրա կը դնէ (կաւելացնէ), քեար կը բերէ... Կնիկն ի՞նչ է, ձեռաց հէճաթ (գործիք) տանդ գործը եօլա տարաւ, հերիք է»...: Բայց Ռէսի հարսն ուրիշ էր..., համ գեղեցիկ, համ էժան..., դրա համար, «մուշտարիներն» այդքան սրտանց, տաք-տաք կպան...:

Քանի՛, քանի՛ մարդ դրկեցին. երբ չեղաւ, այժմ Գլաւան ինքը անձամբ էր եկել:

- Գլաւնի, քիւ խօր պատանք սիրես, թող զիս. ես խարս չունեմ կարգելու... Էնտոր «կարագ» գերեզմանն ա... սև գերեզման...

Այդ միջոցին չուլ չարսաւի արանքից մանուկները գաղտագողի տեսան հացը, կարագ, պանիր... տկլոր ու մերկ վժվժալով դուրս թափան... Ռէս-Սրքէն խոժոռովեց, մէկ մի տղին, մէկ միսին գայրացաւ..., բայց ի՞նչ հոգն է անմեղ մանկան, թէ այդ հացի մի պատառը ի՞նչ գին ունէր, կամ ի՞նչ մտքով էր բերած... Էլ կը զսպվի՞ մանկան քաղցը, ճիչն ու լացը, երբ տեսել է իր առաջին հաց ու պանիր, կարագ, մածուն...

Գիշեր անցաւ...: Ճրագի գուլն էլ, ձէթն էլ իստակ պարպել էր: Ռէս-Սրքէի հիւրերն ուրախ «վացժուն» (60) մանէք համրեցին, խօսակցելով մութի միջից դուրս ելան...:

Ջաղցը, սովը, ստիպեցին խեղճ ծերուկին իր հարագատ հարսին ծախել...: Ռէսը լուռ էր, ձեն-ձուգ չը կար... Սև մութի մէջ այդ գիշերուան սև անցքից, խեղճ ծերուկը քարացել էր, քար դարձել... Լոկ չարսաւի, չուլ չարսաւի արանքից մի կանացի մեղմ մղկտոց էր գալիս...:

* * *

Երեկոյ էր, ծմբան պարզկայ մի երեկոյ: Նոր լուսինը, ծեր լուսինը լեռան լանջից ճանկաւտելով, վեր էր գալիս ու աստղերին՝ նաժիշտներին իր վաղորդեան «բարի իրիկուն»-ը տալիս, երբ Ռէսի տունը մտան դաւուլ-գուռով, դալմադալով գիւղի հարուստ Գլաւայի մաղրուորը:

Որբեայրու հարսանիքին գիւղի կարգով դաւուլ-գուռնա չէ լինում... Բայց չէ՞ որ կարգ, սովորութիւն ու օրէնք միշտ աղքատի, չունևորի համար են լոկ սահմանված... Հարուստի ի՞նչ հոգն է կարգը, հին պապերի

սուրբ աւանդը...: Գլաւայի շա՞տ պէտքն էր, թէ խեղճ Ռէսի արիւնլուայ սգուր սրտում աւելի մեծ «դառուլ-գոռնա» է խփում...:

Գետի նման արադ հոսեց: Սի անկիւնում հարայ-հրոց, դալմադալով խմում են, միսում դրկից մի քանի կին թալուկ հարսին, խեղճ Ծաղկիկին հագցնում, տան կանայքն էլ, մանր ու խոշոր շուրջը պատած հոնգուր-հոնգուր հեկեկալով, աղիողորմ ողբ ասում...:

Լուռ էր Սրբէն: Բոլոր ուժով, շրթունքները կրծողտելով, նա զսպում էր փղձկող սրտի յառաջանքը ու մեծ ճիգով խեղդում, ծածկում սրտի դռներ՝ ջուխտ աչքերի դառն արցունք:

Արադի մեծ բաժական առած դարձաւ նրան Գլաւան՝

- Ռէս, սադ ըլլիս, աչքերդ լոյս... ի՞նչ ես թքվել (տխրել) քէֆ էրէ՛...:

- Էլ խեղիք ա, Գլաւնի աղա, էս սաղութեն խարա՛մ էղնի... իմ աչք շա-տունց խաւարել ա, իմ տուն շի՛ւան, սգուր ա... Էլ խեղիք ա..., գացէ՛ք, ձեր տուն խմէ՛ք, քէֆ արէք...:

Հարսը տարան...: Երկու կանայք գունատ Ծաղկի ջուխտ թների տակն անցած կիսակենդան նորահարսին բերին առաջ քարքաշան, որ Ռէսին՝ հին կեսրայրին ձեռքն համբուրւ, օրհնէնքն առնէ, վերջին մնաս բարենն ասէ...:

Սիրաղ փղձկաց Ռէս-Սրբէի, հոնգուր-հոնգուր հեկեկաց...: Նա իր կե-անքում ո՛չ մի գիշեր այդքան անխիղճ չէր տանջվել..., հարսի յետքից վերջին օրհնէնքը մըմնջաց՝

- «Սև մութ խարսնիք» էղնի, բալէս... Էդոր խամա՞ր քե խետ բերի վա-րանէն...

1902 թ.

Սարխա

«ԳԱՏԱՍՏԱՆ ԿԱՅ...»

- Ասածու սիրում, իւզբաշի⁵, տունս արել են, դուռս սև քարով են շա-րել..., ախր աշխարհիքն օրէնք կայ..., ալան-թալան խօ չէ...:

Արցունքն աչքերին գիւղի «սխօտի» (ժողով) մէջ գանգատւում էր այ-

5 Ծանօթ. «իւզբաշի»՝ գիւղական տանուտէրի օգնական:

րի Աննան, որի վեց հատ անտեր-անտիրական որբերին կերակրող միակ արտը Կարապետ աղի հօտը կերել, արմատահան էր արել:

Չարմանալի բան է, կարծես ընդհանուր օրենք է. որտեղ ինչ չը կայ, այնտեղ այդ մասին ամենից շատ երազներ են տեսնում...:

«Ախր աշխարհքն օրենք կայ»... Յիմար կին, ո՞րտեղ ես դու «օրենք» տեսել խեղճի համար, ե՞րբ է աղքատն «արդարութիւն» գտել այս փուշ աշխարհքում, այն էլ գիւղում...:

Եօթն օրուան մեռած էր Աննայի ամուսինը, երբ գիւղի հողերն «ըստ խղճի» բաժանելիս⁶ խլեցին նրա բոլոր արտերը: Այդպէս թելադրեց ամբոխի «խիղճը», գիւղի օրենքը, որովհետև ո՞վ էր անտեր, այրի Աննայի համար «գլուխ ջարդողը», կռիւ, դալմադալ, տուր ու դմբոց սարքողը, իսկ առանց զգվելու. առանց իրար բուկ ու բողազ ծամծմելու ո՞վ ում ինչ կը տայ գիւղում...

Աննայի որբերը դեռ փոքր էին, իսկ ինքը սգի արցունքից դեռ աչքերը չէր բացել, երբ նրա բոլոր արտերը գիւղի «բարեխիղճ պաւերեննիներն» ու իւզբաշին իրար մէջ բաժանեցին, թէ՛ «Աննան արտն ի՞նչ պիտի անէ, խեղճ օղլուշաղ է (կին)»..., կարծես նրա վեց հատ որբերը օդ պիտի կուլ տային... Ամուսնուց մնացած արտերից միայն մէկը՝ «ճամբուն վրայի» քարքարոտ արտը բաժին ընկաւ Աննային, այն էլ ամեն օր ոչխարների ու նախրի ոտնատակ էր...

- Դու գիտես, իւզբաշի, ախր տղաքս անօթի կը ջարդին, ես ի՞նչ էնեմ... վե՞վ պիտի պահէ էնոնց... արտս էլ որ ուրիշն ուտեցնէ...

«Սխօտը» ցրվելուց յետոյ աղաչում էր Աննան իւզբաշուն:

- Վե՛վ պիտի պահէ՞... ում որ... խօսքը էնես, կամքը էնես էն կը պահէ..., դու իմ խօսքս շա՞տ կատարեցիր. որ ես քուկդ կատարեմ...:

- Ամօթ չէ՞ քեզ, իւզբաշի, բերնիդ չափը չես ճանչել..., ողջ գեղիմ դատաւոր ես, քեզ արժա՞ն է...:

- Է՛, քեզ արժա՞ն է. քա՛ծ. որ մէ գեղիմ իւզբաշի տարիմ է յետևդ եմ ընկել խօսքս չես կատարել... ի՞նչդ կը պակսէ...

Աննան լռեց: Հարիւր տուն գիւղի «դատաւոր» իւզբաշու լպիրշ խօս-

6 **Ծանօթ.** Հորս-հինգ տարին մի անգամ մեր գիւղերում հողերն հաւասարեցնում են գիւղացիներն իրար մէջ:

քերից ականջները փակած՝ արտասվելով տուն դարձաւ...: Դա ոչ առաջին և ոչ էլ վերջին արցունքն էր. ամուսնու մահուանից յետոյ արցունքն անբաժան ընկեր է գիւղացի այրի կնոջ... Եւ Աննայի ամենօրեայ հացը միշտ շաղախվում էր այդ աղի-լեղի հեղուկով, որ ա՛յնքան շատ հոսում է գիւղի «կենդանի» աղբիւրներում...:

Մըռնդեմց Մարգարի՝ ներկայ իւզբաշու և Աննայի մէջ վաղուց նստած էր չար սատանան, դեռ Աննայի աղջիկ օրուանից...: Գիւղում ախր, գեղեցիկը, լաւը, հարուստը միշտ նախանձի առարկայ է, ասեմք ամբողջ աշխարհումն էլ խօսմ այդպէս է...:

Եւ Աննան գեղեցիկ էր, շատ գեղեցիկ, դրա համար էլ ամբողջ գիւղի ջահէկների կռուածաղիկն էր. մանաւանդ որ հարուստ տան էլ աղջիկ էր: Բայց չը նայած այդ բոլորին. Աննան չուզեց հարուստներից ո՛չ մէկին ու մի գիշեր. մութ գիշեր իրեն սրտի «ուզած» տղի՝ աղքատ ու խեղճ Ակօի հետ փախաւ, գնաց, կատղեցրեց գիւղի բոլոր հարուստներին: Ինչ էլ լինէր, եղածն եղել, անցել էր. երկու շաբաթ աղջիկ տղայ՝ Ակօն-Աննան գիշեր ու զօր մէն-մէնակ սար-ծոր չափել, ձևել էին...: Էլ ճարն ի՞նչ էր..., պսակեցին:

Բայց ի՞նչ օգուտ, չէ՞ որ Աննան դարձեալ սիրուն, գեղեցիկ էր: Իսկ դրացու ունեցածից ինչ որ սիրուն, գեղեցիկ է, հէնց բոլորի աչքը գիւղում կարծես նրա վրա է: Եւ ով ուժեղ, հարուստ, զօրեղ, «զօռքա» է, միշտ կաշխատի դրացուց խել գեղեցիկը, կին է եղել, կով, թէ մի ձի - միևնոյն է...:

Ախր կինն էլ գիւղում «մալ» է՝ ապրանք է...

Ահա այսպէս Աննան սիրուն գեղեցիկ էր. իսկ Մարգարն էլ իւզբաշի, ձեռքը «օրէնք», իրաւունք կար, ի՞նչի չօգտվէր հանգամանքից, մանաւանդ որ Աննան այրի. տէր-տիրական էլ չունէր: Եւ Մարգարը ուզածին պէս օգտվում էր հանգամանքից...:

* * *

Գարուն էր, ապրիլի վերջերը: Փ... գիւղը նեղ օրի էր: Յանքը դեռ չէին վերջացրել. մէկի սերմն էր պակաս, փող չունէր՝ առնէր, միսը սերմը քնադոն էր արել (ուտելիք), այժմ վիզը ծռած, դռնէ դուռ ընկած, հարուստների՝ սրա-նրա շեմն էր մաշում, խնդրում, աղաչում, որ մի քանի

մանէք մուրհակով՝ շահով տան, սերմ առնի, հաց առնի... երրորդը փող գտել է մի կերպով, հաց չէ ճարվում, որ գնէ, ճարվածն էլ թանգ-կրակ է, չորրորդի եզը դաբաղ է եղել լուծը գետինն է թողել, հինգերորդի արտ-չա-յիրը խել-առել են, ո՛չ սերմ ունի, ո՛չ ցանքսի տեղ... և այլն և այլն և այլն:

Սերմի, հացի պակասություն... մալ, ոչխարի հիւանդություն... Հէ՛, գի-տէ՞ք թէ ի՞նչ կրակ-պատիժ է գիւղացի խեղճ մարդու համար... Ոչ մի բա-նի «չը կան» այնքան զգալի չէ գիւղերում, որքան հացի, հողի, մալի, խո-տի «չը կան»՝ կարիքը...:

Նախորդ տարին հացը մրսել էր Փ...-ում: Դէ՛, ով ուներ. ժամանակին՝ հէնց ձմրանօք զնաց առաւ գարնան սերմի, բնադոնի պաշարը: Բայց վա՛յն եկաւ չունևորի, խեղճ աղքատի սև հալին... ի՞նչով առնէր. անտէր տանն էլ ծախելու բան չէր մնացել: Մի ջուխտ եզը, մէջքից ծռած մի պա-ռաւ կին, մէկ էլ ինքն ու արօրը...: Թէ գին տային հինգ-վեց մանրունք աղ-ջիկներին, խեղճը այն էլ կը ծախէր, բայց այդ անտէր «ապրանքն» էլ չը կարմրած չէ ծախվում...: Միակ ճարը «ես ի մերքոյ...»-ն էր մնացել: Է՛հ, ի՞նչ անես, աղքատ-մաղքատ, խօս անօթի մեռնելու չես: Յորեն-գարու բարաթի էլ կարգը գիտէք, «չարեքով» է մեր գիւղերում, չորս կօտ⁷ մը-սած, փտած գարուն վեց ամսուան մի կօտ տոկոս պիտի տաս, մնացածն էլ «պիսիր» (գրագիր) աղան ու իր խիղճը...

Բայց մի դարդ կար, այդ դարդին հէ՛չ ճար չը կար... Իւզբաշին ու խազնաշին (գանձապահ) եկել մախթին (հարկ) կուգէին...

- Տիրացու Մարգար, ախր էն օրն ես տուի. դուն էլ ըսիր թէ վեց շահի (30 կ.) մնաց պակաս...

- Վեց-մեց չը գիտեմ, տուել ես բեր «կուխտանցիադ» (ստացական), քեզի կըսեմ երկու մանէք է պակաս, մէ մանէքմ ալ «սաբալլդէդ» (արենդ)... Չե՞ս տայ՝ էգուան չափառ (стражникъ) կուգայ, խաղլէն կու-տաս...

- Իւզբաշի ջան, Աստուած ունիս, խիղճ ունիս. չէ՞ դու ըսիր «կուխտան-ցիս» տպած չը կայ, պրիստաւէն պիտի գայ, որ գայ՝ կը տամ...:

- Չէնդ կտրէ՛, շուն-շանորդի, ես քու փարադ «ատկա՞զ» կէնեմ... Բեր-նին աշէ... ես խօ ջեքս դնելու չեմ, ախր խազնան պիտի տամ...

7 Կօտը – մի փութ է մօտաւորապէս:

«Էգուանն» (Էգուց) անցավ. չափառն եկաւ, վա՛յ Փ... գիւղի էն աղքատի սև հալին, ով իւզբաշու խաթրին, քէֆին կամ թէ զէհին էր դիպել... Հորթ ու մոզի, աման-չաման, էլ տանն ինչ որ ճանկ ձգեց՝ «տորգի» հանեց, ծախեց-ծխեց ու մի անգամ առած հարկը, որ Աստուած էլ, մարդն էլ գիտէր, թէ ո՛ր սև-մոթ մկիտանի «խազնան» մտաւ, երկրորդ անգամ հաւաքեց...:

Բայց թէ ասա՝ մէկը եղա՞ւ ձայն հանող... Ո՞ր ձայն հանեն, ո՞վ ձայն հանէ... Ախր գիւղի «խաժանները»՝ աղաները իրանց բաժինն առաջուց մկիտանում վաշելէ են, անուշ արել...: «Շունը շընից, ախր երկուսն էլ մէկ տնից», էլ ո՞ր ձէն-ձուգ կը հանեն... իսկ աղքատը, խեղճ թշուառը ե՞րբ սիրտ կանէ ձայն հանել, թէ հանէ էլ ո՞վ է նրա ձայնին լսող, իմացող, չէ՞ որ գլխին հարիւր տեղից կը «բամբեն», ձայնն հէնց բերնի մէջ կը խեղդեն...:

Խեղճ Աննան էլ հարկը պակաս տուողների դասից էր: Մի երեկոյ յոգնած-բեզբաժ արտից դեռ նոր էր տուն դարձել, երբ իւզբաշին ու խազնաչին, հետներն երկու չափառ առած, խեղճի դուռը կտրեցին: Բայց Մարգարն էլ ախր մարդ էր, խօսմ այդ այրի կնկան հետ էլ ուրիշի պէս վարվելու չէր... Դռնից ձայնեց, մի կողմ կանչեց, երկար-բարակ խրատեց, որ քարտուրիւն էլ չանէ, մի խօսք մենակ թող իրեն տայ, մի անգամ «հա» (այո) բերնով ասէ, ինքի իր ջեբից հանէ կուտայ հարկն ու խարճը և Աննայի «վէշքէաշն» էլ աչքին վրա, գլխուն վրա... պատրաստ է...

- Դու եղ խելքիդ «քշօ» ըսէ, իւզբաշի..., ես շան ծիծ չեմ ծծել մօրէս..., իմ նամուսըս գլխէս վեր է, թող անունըս ելնելուն, հոգիս բերնէս ելնէ, պրծնի... Էդ քու փողդ էլ գլուխդ ուտէ, ձեռքէդ եկածն էրէ՛, ապրիս, ջնսիդ կըլնի (ցեղիդ վաշել է), գտածդ տար արաղի տուր, գխտվէ (խմիր)... Էդ անօթի փորդ պխտի կշտանա՞ջ...

Խօսքը կխատ՝ ապտակն եկաւ երեսին...

- Քալէ ք. ծօ ներս, էս դանջղին ունեցածը տարէ՛ք, ծախէ ք, մէկ էլ ըլնի խօսքը ճանչէ...

Զունջ ու բուջախ, տուն-դուռ իրար խառնեցին... երկու փոքրիկ փարխաճ գտան (պղնձէ աման) բանի պէտք: Աննան լուռ էր, աչքերն ուռած, սրտի ցավից, բարկութիւնից շրթունքներն էր կրծոտում... Բայց ի՞նչ անէր, ինքը թոյլ ու անզօր մի կին անպաշտպան, իսկ թշնամին ուժով, զօռով, լիւրբ, անամօր անզգամ...:

- Ծօ՛, գզիր ես, ինչ շան որդի, իսի ջուալն էլ առ տար, գարին կուտանք չավոններուն ձիերուն, ախր էսոնց (սրանց) հարկին համար են եկել, ես խօս ամբրէս տալու չեմ...

Գզիրն առաւ, շալկեց տարաւ երկու կօտնոց ջուալը, Աննան լալով ամուր բռնեց յետևից...:

- Ծօ՛, անաստուած, դու անհոգի, հարկիդ երեք դաքը առար (եռապատիկ), էլ էդ գարին ո՞ր կը տանես... տունս բուռըմ ալիւր չը կայ... արտիս սերմէն յետ եմ առել, էս տղաքս չօ՞ռ ուտեն...

Քաշեց, ձգեց ջուալը վայր: Էլ ի՞նչ եղաւ, չը գիտեմ...:

Միւս օրը արտը կիսատ, Աննան հիւանդ, քիթ ու բերան արիւնլուիկ պառկած էր: Սաթի պէս սև ջուխտ աչքերից արտասուքը աղբիւրի պէս հոսում էր ու կապուտկած շրթոնքներով աղի-լեղի, արիւնլուիկ սրտի խորքից ինքն իրա հետ խօսում էր՝

- Դէ օրէնքի, խղճի տեսէ՛ք.... հա մ՛ մալս (ապրանք) տամ, ունեցածս քաշեն-քշեն, զօռով տանեն, շան պէս ուտեն, գխտվին, հա մ՛ ինձի էս օրը գցեն, ծեծեն, ջարդեն, արիւնլուիկ դարձնեն... փարա (փող) չունեմ, խեղճ աղքատ եմ, էս նամո՞ւսս էլ իմն չէ... Հէ՛յ Աստուած ջա՛ն, ախր վերը «դատաստան կայ»... օրէնք կայ..., էդ անհոգի շուն իւզբաշու լակոտները իմ տղոցս օրին պիտի չը թողնե՞ս... թէ չէ կամար էդ կապուտը էլ ինչի՞ տէ... վե՞րն էլ Աստուած հէ՛յ չը կայ...: Էս աշխարհքը գողի, բոգի, հարամգատի աշխարհք է... Էս աշխարհքին Աստուածն էլ գողին, բոգին կը պաշտպանէ... գրողը տանի, թո՛ղ վար անցնի, փչանայ... Վերի Աստուած, ես Զու դատիդ-դատաստանիդ կը թողնեմ... թէ՞ դուն էլ ես անգութ, անխիղճ, չար Աստուած...:

* * *

Այն օրը շատ վատ օր էր. յորդ անձրևը մայիսուայ պէս առաւօտից մաղում էր ու զիլ քամին, մերթ ոռնալով, մերթ սուլելով, իր կատաղի ուժով, թափով մանր անձրևի տարափից բուք ու բորան բարձրացնում: Երկինքը ամպ, մթնել, սևցել, պառաւ կնկան կնճռոտ երես էր դարձել: Դուրսը ցեխ էր, ցեխ ու ճլխանք, մարդ չէր ուզում դրսի երեսը տեսնել: Արտւորն էլ արտ չը գնաց այդ օրը: Յուրտ էր, շատ ցուրտ, աշնան պէս ցուրտ, մարդ-մալ իստակ կը սառէին:

- Դիմ-դիմ, դիմ-դիմ... տխուր հնչում է Փ... գիւղի եկեղեցու զանգակը:

Դէսից դէնից մարդիկ շտապ եկեղեցու ցածիկ դռնից ներս են մտնում հաւարով ու խաչ հանում երեսները շտապով: Մեռել կար, հէ՛, «խղոտ» մեռել... Հոգու հացին մի մեծ եզն էր մորթված...

«Խղոտ» մեռելն այն իւզբաշի Մարգարն էր:

«Խղճի մտօք» ժողված հարկը քաղաք տարաւ եկաւ թէ չէ, աջ աչքի մօտ «բէտմա» (ուռոյցք) ելաւ ուռեցաւ: Բէտման մեծցաւ, կապուտկեցաւ... Էլ թանխաշներ, ծեծած քիշմիշ ճիճու խառնած, սասկած գորտ ու շան լակոտ... Ինչ կապեցին, դեղ արին, հէ՛ ճար չեղաւ... Երկ-օրուան մէջ այն ահագին հուժկու մարդը հալաւ, մաշաւ, պարպեցաւ...

Փայտէ ջախպով⁸, շալ կապերտով փաթաթած՝ եկեղեցուց դուրս բերին Մարգարի դին: Խուռն ամբոխը լուռ ու անձայն, իրար ձեռքից քաշքշելով, հրիբելով, շտապում են վերջին պարտքը տալ իւզբաշու աճիւնին՝ հողին յանձնել, շուտ թաղել, որ հերթը գար «խղոտ» ճաշին, հոգու հացին (քելէխ):

Երկու կանայք ջահէլ հարսի ջուխտ թևերի տակն անցած, տուն են տանում դժբաղդ հարսին, թալուկ հարսին քար-քաշան: Դա Մարգարի սևուր-սգուր ալրի կինն էր, որ միակն էր թափոթի մէջ սրտանց լացող, ողբացող...

- Փառք տուածիդ, Տէր, հազար փա՛ռք... ա՛խ, ի՞նչ կըլնէր ամեն անգամ էսման (այսպէս) թէզով հախ-դատաստան (արդար դատաստան) էնէիր.... կանանց միջից կմկմալով մոմռաց մի պառավ կին,- մեղայ Քեզ, Տէր, հող ու մոխիր բերանս, հըմը (բայց) գիտէ՞ք, տղաք ջան, էն անէծքը տարաւ էս փուշ Իւզբաշուն... խեղճ Աննային անէծքը... Ախր վերը «դատաստան կայ»...., Էդման (այդպէս) դատիդ-դատաստանիդ մեռնիմ, Տէր....:

1902 թ. յուլիս

Սաքիա

8 Ծան. Ջախպ - փայտի հասարակ ընդհանուր դազաղ է, որի մէջ դնում մեռելը տանում են գերեզմանատուն և ապա ջախպը նորից յետ բերում: Ամբողջ գիւղը մի ջախպ ունի:

ՕՉԻ ԽԵԹԱԾ...

Մարդը՝ զագաններից ամենաստուկային է...

Այն գիշերը գեշ գիշեր էր, շատ գեշ գիշեր... Յերեկուայ բաց-պարզ երկինքը սև-սևցել էր, սևաուրվել։ Ամեն օրուայ աստղ ու լուսին՝ վերևի վառ կերոններն այդ օրն իստակ մթնել, մարել, կորել էին... Սևցած, մթնած, մռայլ ամպն էլ կարծես կրքից, չար մարդերի գեշ գործերից կատաղած, գոռում-գոչում, կայծ ու կրակ էր թափում...

- Ու... ու... ու... գոռում է Ջալախքի դիք ձինագագաթ Աբուլը քուլա-քուլա գլխին կիտված ամպերից ու չարանենգ պատգամի պէս, «չար» լուրը տանում հեռու՝ ուն սարէսար...

- Գըռռ... կարկուտ է... կանչում է զիլ քարոտ-քոչոտ Քօրօղլին սևուր-սգուր մութ ամպերի արանքից ու կայծակի նետը խլած երկնքից, ուժով նետում դեմ յանդիման իր թշնամի Աբուլին, կարծես կռվի, ահեղ մարտի կանչ է տալիս հսկային...

Եւ սարերի դև-քաջքերը, երկնքի սև-չարքերը արիւն-կրակ զենք-զրահով իրար եկան՝ կռուի մտան, զարկի՛ն, զարկվա՛ն, բոլոր ուժով, դևի թափով, մէկ Փարուանա լիճը մտան. մէկ Իլիսիդաղ սարը ելան, Դուման-գեօլում իրար առան, յաղթվողներն ահով-դողով Ժամին սարին Սուրբ Յովհաննու վանքը մտան, ի՛նչ խօսեցին, ի՛նչ ասացին, խօսք մէկ արին՝ հաշտվեցին ու ինչ որ քէն, ոխ ունէին՝ «կաւ ու կճուճ» խեղճ գիղացու գլխին զարկին, ջարդեցին...։ Տարափն եկաւ, կարկուտ տեղաց Գ... գիղի դաշտերում, հեղեղ ելաւ արտ ու արօտ տակովն արաւ սար-ձորում... Ո՞ր քաջասիրտ աղամորդին, քարէ հոգին էլ սիրտ կանէր այն գիշերին, սև գիշերին դուրսը կենալ... Հովիւ, հոտաղ, մալ ու մաճկալ գիղ թափան։

- Դիմ-դիմ, դիմ-դիմ... բօմ-բօմ, բօմ-բօմ... հաւա ր, հաւա ր, խեղճ ու մոլոր մղկտում է գիղական խեղճ եկեղեցու լացի սովոր զանգակը... Եւ ողջ գիղի աղերս-բերան զանգի տխուր, աղեկտուր հեծկլտանքը, կարծես խղճի, զրթի բերեց սև երկնքի քաջք-չարերին, ժեռ սարերի չար-քաջքերին... Կարկուտն եկաւ տամար առաւ՝ շերտով անցաւ Գ... գիղի վրայից, լոկ քշերին բաժին հանեց իր սոսկալի արիւն-բերան պատգամից...։ Մանր անձրևը մայիսուայ պէս վրա առաւ։ Դուրսը ցեխ էր, ցեխ ու

ճխանք, հեչ «ինս ու ջինս» սարում, դաշտում չը մնաց: Ներսը լաւ էր, չոր ու տաք, եփ ապուրն էլ՝ թան-ապուրը, դադրած-քեզրած, խեղճ գիւղացու թէյն ու ընթրիք, խօս կար ու կար...

Գիւղի հարուստ, գիւղի աղա Գէոնեց տան գերնդւորն էլ տուն դարձաւ: Թամամ հինգ հատ ջահէլ-ջիւան, կտրիճ քաղոր տնից կար, հապա ըրդա՞տ (բանոր), հարս ու աղջիկ փոցխո՞ր... Մեծ օջախ էր, շա՛տ մեծ օջախ Գէորգ ամու օջախը: Հինգ մանչերից մէկն ոչխարին, մէկը մալին էր նայում, մէկը հիւսն էր, միւսը քարտաշ, հինգերորդն էլ՝ Գէորգ ամու կրտսեր տղան՝ Նազար տացուն, իբրև «գիտուն», կարդացող, խանրոր էր գիւղի մէջ:

Մեր գիւղերում փոքրի խօսքը «անց» չէ լինում առհասարակ, ո՞վ է նրան «մարդահետաք» հաշվողը: Բայց Նազարի խօսքն ուրիշ էր... Նրա խօսքին ո՞վ կարող էր դէմ դնել: Էլ քաղաքում երկու տարի ինչի՞ համար էր կարդացել, թուղթ ու գրի սև ու ճերմակը ջոկել, որ այժմ այստեղ իր «դըլում» հօր, «էշ գիւղացի» եղբայրների խօսքով շարժվէր, նստէր, կանգնէր... Չէ՛, այդպէս չէ..., այդպէս չէ՛ մեր գիւղի կեանքն ու օրէնքը...: Ո՞վ «զօռքա» է, լիբր, անգգամ, անպատկառ, տան մէջ նրա խօսքն էլ «անց» է անպատճառ...

Եւ Գէոնեց Նազար տացուն իր անճնական փորձով գիտէր այդ վաղուց: Դեռ մանուկ էր, լղպոր տղայ, երբ իր լացով, բոռբոռոցով, շատ անգամ էլ ճանկնտոցով, ստիպում էր տան մէջ բոլոր մեծ ու փոքրին իր քէֆն անել, սրտի ուզածը կատարել... Եւ հայրն ուրախ կրտսեր տղի ճարպիկութեամբ, ժրութեամբ, սիրտ էր տալիս, խրախուսում նրա ամեն մի արարքը, մի առանձին օրինական ձև տալով, իր քաջ տղի, դօջաղ տղի լրբութեան...

Երբ մեծացաւ, տասնհինգ տարին լրացաւ, հայրը նրան քաղաք տարաւ կարդալու: Գիւղում կարդալն այդ ժամանակ «մօղա» էր: Մեծ տէրտէրի երկու տղան «ղեմնագն» էին սովորում. Գէորգ աղան տէրտէրից խօսն պակաս մարդ չէ՞ր... Նա էլ տարաւ տղան քաղաք դպրոց տալու, բայց ո՞ւր տուեց, Աստուած դպրոց համարէ: Գիւղական տան գէշ կրթութեան պակասը լրացրեց, զարգացրեց վատ դպրոցը և դեռ երեք տարին չանցած վիժվածքի պէս դուրս նետեց:

Գէորգ աղի «ուսում» առած Նազար տղան տուն դարձաւ: Երեք տա-

րուան ի՞նչ պիտ տանիր դպրոցից, այն էլ իրա՛ն միայն արժան փչացած, լիոր ընկերներից... Լոկ անուանը մի բառ կցեց, գիտի աչքում «տացու» (կարդացող) դարձաւ, տուն եկաւ: Էլ ի՞նչ անէր. գիտացու պէս աշխատելու, ճակտից ծոր-ծոր հալալ քրտինք թափելու հէջ սիրտ չունէր. ուրիշ բանով, մի այլ գործով պարապելու շնորհք չը կար.... մտաւ իր հօր՝ Գէորգ ամու բզէզը, ի՛նչպէս արեց, ի՛նչպէս չարեց այդ ժեռ մարդուն, քար-սիրտ մարդուն կամքը արեց խելքը գողցաւ, հազար մանէք դուրս առաւ, գիւղում սիրուն խանութ բացեց, ինքն էլ մէկից «աղա» դառաւ:

Գիւղի մարդն էլ, որքան տգէտ, անուս լինի, ամենն ունի իր կոչումը՝ մէկը հովիւ, մախր չոբան, մէկն երկրագործ, աստղծագործ, մինը դատուոր, մինը քաղուոր, մինն էլ լափող «աղա» փողուոր՝ ուրիշների արիւն-քրտինքը կեղեքող,- ամենն ունի իր արհեստը, պարապմունքը, որ երկինքը կարծես վերից դրոշմել է ճակատին և գիւղացիք այդ կոչում են «ճակատագիր» ամենքին...

Եւ Գեոնէնց Նազար տացուն շատ լաւ գտաւ կեանքում իրա կոչումը: Խանթի գլխին դիք տնկված, սխալ-միսալ երկտողանի ցուցանակը, կարծես հէնց իր՝ խանթուրի սև-մութ հոգու ցուցանակն էր՝

«Духан набидков

Назар Геворковъ»

Եւ իսկապէս նրա հոգին «դուխան» էր: Նազար տացուն, աղա-տացուն, մի անգամից երկու խանութ էր պահում՝ մէկը «դուխան» տեսակ-տեսակ խմիչքներով չորս պատի մէջ, միւսը սիրտը հազար ու մի չար խորհուրդով կրծքի մէջ... Եւ ոչ մինը իր յատկութեամբ չէր տարբերվում միւսից...

Գործը լաւ էր գնում խանթի: Աշտարակի արաղը բօլ, գինին էժան, մէկին երկուս էր վաստակում. թէ մի բան էլ խառնեցիր, կամ թէ մի բան գնից աւել հաշուեցիր, դէ մի բան էլ դաւաբարիդ մէջ աւել-մաւել գրեցիր... Էլ ի՞նչ դժուար բան է վաստակ անելը... Եւ այդ բոլոր միջոցները շատ լաւ գիտէր Նազար տացուն: Գործը լաւ էր գնում խանթի, միայն տանը մեծ եղբայրը՝ տիրացու Կարօն շատ նեղ տեղն էր լծել խեղճին: Տասն օր էր ինչ հաշիւ, «դաւաբար» էր պահանջում, թէ «այդքան փող որ առնում ես դրսից, տնից, ի՞նչ ես անում..., բեր հաշիւ տուր, ախր մենք էլ եղբայր ենք»...: Դեռ այս ոչինչ, տան բարաթներն իր ձեռքն առած, ոչ մի կոպէկ չէր թող-

նում, որ տանը փողից խանթին տան: Այն ինչ Նազարն աշխատում էր բարաթ-մարաթ կամաց-կամաց ձեռք գցել ու երբ հայրը՝ Գեորգ ամին բարեհաճիր դադրած-յոգնած ծեր գլուխը վայր դնել, գերեզմանից դառնան թե չէ, եղբայրներից բաժանվել և խանութը, ուր նախօրօք արդեն կիտված, պատրաստ կը լինէր իրանց ամբողջ կարողութիւնն, իսկոյն տիրել, յետոյ արդեն ինքնագլուխ «աղա» դարձած, հանգիստ նստել, վայելել... Այդպէս արել և անում են ախր գիւղի բոլոր հարուստ «աղա»-ները...: Երբ տան «մեծ» են լինում նոքա, աշխատանքի բոլոր արդիւնքն իրանց ձեռին, առանց հաշիւ-համարի, կամաց-կամաց սեփականում, «տակովն» անում, ու երբ մի օր հերթն հասնում է բաժանվելու, իրանց աղբատ, շատ անգամ էլ պարտատէր են հրատարակում և առանձին վեհանձնութեամբ չեղած պարտքը իրանց վրա են առնում, որ չարախօս, բամբասատէր գիւղը չասէ թէ զրկեց, եղբայրների արիւն-քրտինք հալալ վաստակն յափշտակեց... Սակայն տարին չանցկացած, մախկին աղբատ պարտատէրը արդեն «աղա» է դառնում...

Գիւղի այդ հին խաղն էր ուզում խաղալ նաև Նազար տացուն, բայց Կարօն էլ յիմար չէր... Նա շատ վաղուց արդեն «հոտը առել» էր ու ամեն կերպ աշխատում էր առաջն առնել: Նազար տացուն նեղ տեղն էր: Պէտք էր միջոց, հնար գտնել, այդ «արգելքը» վերացնել, էլ քաղաքում երեք տարի ինչի՞ համար էր կարդացել, «թուղթ ու գրի սև ու ճերմակը ջոկել», որ այդ «չնչին յիմար» բանն էլ, «բեճար» չանէր, գլուխ չը հանէր...

* * *

Այն գիշերը գէշ գիշեր էր..., շատ գէշ գիշեր... Երկինքը ամպ, խաւար ու մութ, սգութի պէս սև ու մութ էր..., վարից-վերից ջրերն ելել, դարձել էին հեղեղուտ... Տարափն եկաւ, կարկուտ տեղաց Գ... գիւղի դաշտերում, հեղեղն եկաւ արտ ու արօտ տակովն արաւ սար-ձորում... Մալ ու մաճկալ, հովիւ, հոտաղ գիւղ դարձան: Գիւղի հարուստ, գիւղի աղա Գեորգն տան գերնդուրն էլ տուն եկաւ: Ոտքից-գլուխ թրջել, խխմել, թաց «պուրպատիկ» էին դարձել: Բայց ջուրն ի՞նչ է, անձրևն ի՞նչ է խենթ ու խելառ «ջահէլին»... Խաղ ու տաղեր, ուրախ կանչեր, հանաք-չանաք, խինդ ու ծիծաղ խառնել են իրար հարս ու աղջիկ՝ փոցխութ, ջահէլ-ջիւան գերնդուր, չեն էլ ուզում տուն դառնալ: Տունն ի՞նչ կայ որ, նեղ ու անձուկ չորս

պատի մեջ, մրից սևցած «առնոց» (առաստաղի) տակ... Դուրսը լաւ է, սար-ծոր ազատ, լայն ու արծակ. խաղիդ, կանչիդ, երգ ու պարիդ կուտան ուրախ արծագանք...

Եւ Գեղեցիկ գերնդորի երգն ու ծիծաղն արար-աշխարհք էր բռնել: Կարօ տացուն մենակ լուռ էր, լուռ ու տխուր. երկնքի պէս ամպամած... ո՞վ գիտէր ի՞նչ սև-մութ մտքեր սև օձի պէս կրծում էին խեղճ մարդու սիրտն արնոտած...

- Գնացէք, տղաք, տուն գնացէք, հաց կերէք, ինձ չը սպասէք, ես գործ ունիմ, կուշանամ:

Ու Կարօն լուռ խանութ մտաւ:

Ներսը մտած Նազար տացուն էլ տխուր էր: Մի հարս կանգնած «ղախլի» առաջ ինչ որ բազար էր անում.

- Նազար տացու, մեղք է ախր, խիղճ ունիս, կես փութ պանրի երկու արշին չի՞թ կուտաս...

- Էդ էլ շատ է..., չէ՞ս ուզել, տուր..., պանիրդ խօսն չեմ կերել, ահա, առ տար, կեսարարոջ կանչեմ կըսեմ, որ պանիր ես գողցել տնէն...

Եւ հարսը լուռ, ձեն-ծուգ կտրած, դև կեսարարոջ լոկ անունից սարսափած, շտապ ելաւ խանթի դռնից լարխնդած... Խեղճն ի՞նչ անէր, գիտում ախր որքան հարուստ, շէն տուն լինի որորոց շորը մայրն իր «հաշուից», իր բաժինքից պիտի անի..., իսկ ինքն ա՛յնքան մանր ու խոշոր տղայ ունէր, աղքատի էլ աղջիկ էր... Էլ ո՞րտեղից, ծերը-ծերին հասցներ... Կրակի տէր, հարուստ ու շէն դժոխք տան մեջ հինգ հատ տղան մերկ, չըր-չըփլաղ են մնացել, դեմն էլ տօն էր՝ Աստուածածին... Էլ ճարն ի՞նչ էր, իր բաղդակից շատերի պէս նա էլ դիմեց գողութեան... Բայց այդ անխիղճ Նազար տացուն շատ քիչ տուեց դէյրացուն: Էլ ինչ արած, եղածն եղել էր, ճար չը կար, պէտք էր մէկ էլ պանիր կամ իող գողանալ...

Հարսը գնաց:

- Էդ ի՞նչ արիր, ծօ Նազար, ամօթ չէ՞...

- Հա՛պա..., ի՞նչ է, հե՞շտ բան գիտես առուտուրը... Ամօթ է՞..., ես խօսն խոտ ու ցորեն-գարի քաղել չէ՛...

- Չէ՛, ախպեր, չէ՛, եղ առուտուրն ինձի պէտք չէ. էլ հերիք է..., կամ կը կողպես կը վերջացնես եղ դժոխքդ, կամ կը բաժնիմ, էլ չեմ կենալ քու հետդ...

- Ի՞նչ կը խօսիս, Կարօ տացու, ախր խելքդ չի կտրել, առուտուլին կարգն եղ է..., հագիր դուն էլ ուրախ չե՞ս, որ «քեար» կենեմ...

- Չէ՛, ախպէ՛ր, չէ..., եղ քու «քեարդ ու վաստակդ» ինձի պէտք չէ... Եղ վաստակ չէ՛, արիւն-քարախ, կրակ է, ես չեմ ուզել...

Ու խեղճ Կարօն, մասամբ կատղած եղբօր անխիղճ վարմունքից, մասամբ մրսած թաց-ջուր կտրած շորերից, սկսեց դողալ, դողդողալ...

- Դաւթարնեղդ առ, ել երթանք տուն, հաշունք, պրծինք, ես կը բաժնիմ, չեմ կենալ...

- Է, դու գիտես, Կարօ տացու, բաժնուելոդ բան չեմ ասել, բայց, թէ լես, չես բաժնուիլ, լաւ բան չէ... Օձի պէս նենգ ժպիտն երեսին պատասխանեց Նազարը:

- Չէ՛, ախպէ՛ր, չէ՛, էլ չեմ կըրնա...

- Մեղքը ճիտդ, դու գիտես..., բաժնինք... բաժնինք... Եւ այդ անհոգ «դու գիտես»-ով Նազարն արդէն վճիռ դրեց առաւօտից տար ու բերվող մտքերին... Որսը գտած գայլի նման աչքերը վառ կրակ դարձան:

- Վրադ ի՞նչ է, տացու, թաց-ջուր... խելքդ ու միտքդ բաժնվելուն ես տուել... մրսե՞լ ես, արի մէկ-մէկ արադ խմենք..., դու գնա տուն, ես էլ կողպեմ, դաւթար-մաւթար կառնեմ կուգամ...

Եւ արադով լի բաժակը դրեց դախլին, եղբօր առաջ: Կարօն, թէն զարմացել էր Նազարի այդ չը տեսնուած առատութեանն, բայց միամիտ թասը դնչին դրեց մէկից, մինչև տակը դարսկեց...

- Մէկն էլ խմե՞ս, Կարօ՛ տացու...

- Չէ, չեմ խմել... Ես ի՞նչ լեղի արադ էր... Դէ, չուշանաս, ես կերթամ...

- Չեմ ուշանալ, դու գնա՛...

Եւ եղբօրը «ճամբու դրեց» Նազարը...

* * *

Առաւօտ շատ վաղ, երբ քնաթաթախ երկիրը դեռ նոր աղամայ մութի սեպ-սև վերմակը մի կողմը նետած, նազան հարսի պէս մշուշ ամպերի մոխրագոյն քողը մերկ մարմնին պատած, իր մեծ կեսրարոջ՝ երկնքի դրկած յստակ ու վճիտ բուրալի ցողով երեսն էր լուսնում, Գ... գիղն արդէն ոտքի էր վաղուց: Հարս-աղջիկ ելել, տուն-դուռ են մաքրում, տանտիկինն հաւար քնդիրն է մխում, որ կանուխ պրծնի, ժամ-պատարագի գէթ վեր-

ջին հասնի: Տան տղամարդիկ դեռ նոր լուացված, չուխի կոշտ փեշով քիթ-երես սրբում ու աղօթարան արևին դարձած, խաչակնքում են: Բայց դեռ վաղորդեան պարտք «բարի լոյս»-ը իրար չը տուած, ինչ որ չարագուծ լուր են շնչում լուռ ու տխրամած՝

- «Գիշերս յանկարծ Գեոեմց Կարօն մեռել է, տղաք»...

Ու ավստսանքի մի տխուր հառաչ թռչում է կամաց ամենի սրտից՝

- «Ո՛ֆ..., ավստս, տղայ»...

Եւ դանդաղ ու լուռ, տխուր ու տրտում Գեոեմց տունն են քայլերը ուղղում:

Գոմին մեծ օդան բթնկոխ լիքն էր: Ողջ դուռ ու դրկից հաւաքվել, եկել, խեղճ Գեորգ ամուն մխիթարում են: Բայց Գեորգ ամին ապուշ էր կտրել... Սոսկալի դէպքը իր խիստ հարուածով խեղճ մարդու աչքում արցունք չէր թողել և նա կողմնակի դիտողի նման հանգիստ ու խաղաղ, միամիտ, մէկ-մէկ պատմում էր անցքը, սև-մութ գիշերուան արնոտ անցքը...

- «Գիշերը ուշ էր, որ Կարօս եկաւ: Ասի ո՞ւր էիր, բալա՛ս, էս վախտիս. թէ՛ «խանութն էի»... ու յանկարծ չը գիտեմ ի՞նչ եղաւ-չեղաւ, կարծես թէ բերդի մեծ պատ էր բլաւ - «Ամի (հայրիկ), հերիք է, ես էլ չեմ կենալ եդ Նազարին հետ, պիտի բաժնվիմ»... – Ծօ՛, ինչի՞, որդիս. ի՞նչ եղաւ քեզի..., ասելս գիտցայ, մէկ էլ վայնասում, մի լաց ձգեց որ..., թող տնից տեղից ողորմած Աստուած միշտ հեռու պահէ... Է՛հ, մեղքս ի՞նչ պահեմ, ասի ո՞վ գիտէ. եղբօրն հետ էլի կռուել են, ինչ է. անգգամցել է... Ա՛խ, ձունն էս խելքիս..., էլ չը գիտէի, թէ ի՞նչ ալ-կրակ թափել էր գլխիս... Սինչն լուսողեմ «ո՛ֆ, սիրտս»... կանչեց. ասի. Կարօ ջան, արադ բերել տամ, խմիր մի բաժակ, թէ «էլ չեմ խմել... Նազարը տվեց... ես իմ բաժինս խմեցի... պրծայ»... Էլ բան չհասկացայ... Կէս ժամ էլ չանցաւ, ա՛խ. բալաս ձեռքէս հաւքի պէս թռաւ..., մոմի պէս մարաւ»... Եւ արիւնլուիկ ծեր առիւծի պէս Գեոն մոնչաց...

Մինչդեռ ամբոխը որդեկորոյս հօր տխուր պատմածը աչքով ու յոնքով, գլխի շարժումով իրար հասկացնում ու մեկնում էին, ներսն ուրիշ պատկեր, ուրիշ տեսարան էր ներկայացնում:

Կարօի կապտած, սեցած դին դրել մի կոտրած կամի (տախտակ կալսելու) հայ-հաւար պատմում, պարտկում էին... Նազարը կանգնած, գոյն-մոյն թոցրած, շտապեցնում է, որ շուտով պատմեն մեռելը. պրծնեն,

երեսը ծածկեն... Ու ինքն ամհանգիստ շենի մօտ կանգնած, չէ թողնում որ մարդ ներս մտնի այնտեղ: Միայն անկիւնում մեռելից հեռու դեռ ջահէլ-ջիւսան այրի Գոհարն է ծալապատ նստած: Աչքերը չռած, ապուշի մման չորս կողմն է դիտում ձէն-ձուզը կտրած: Կարծես իր շուրջը կատարվածներից յանկարծ կախարդված, ապշել, քարացել, ժեռ-քար էր դարձել..., արցունքն աչքերում չորցել է, ցամքել, լեզուն բերանում կապվել, պապանձել...: Հէ՛յ, խեղճի դարդը սարի պէս մեծ էր, խորն էր ու անծէր... Այդ ջահէլ-ջիւսան ծաղիկ հասակին, ուրախ ու անհոգ թրթռում սրտին, սև-սև աչքերին այրիի արցունքն ե՞րբ սազ կըգային... Այրիի... և այն էլ գիւղում, տազերոջ ձեռին... Ու ժեռ քարի պէս դարդը խորն ու մեծ խեղճ ջահէլ կնոջ սիրտը քար դարձրեց... Եւ գիւղի պառաւ փորձառու կանայք չորս կողմը պատած, աշխատում էին բերնից խօսք քաշել, դարդից խօսեցնել ու չորցած աչքից արցունք դուրս հանել. որ կսկիծն յանկարծ չլնի՞ սիրտն ընկնի, մէկի տեղ երկու դազաղ դուրս տանի...

Պատանը պրծան: Նազարն իր ձեռքով գլխին մոմ վառեց, մի աման խունկ էլ վերևը ծխեց: Տէրտէրը եկաւ, «հոգոց»-ը ասաւ, դռնից դուրս ելաւ: Չորս կողմից թափան, որ մեռելն առնեն, տանեն հողին տան, յանկարծ շանթահար խելագարի պէս Գոհարը ճչաց ու վրա ընկաւ՝ «էդ ո՞ւր կը տանիք իմ խեղճ Կարօս...», Կարօս մեռած չէ... օձի խէթած է..., դե՛ղ, դարման արէ՛ք իմ խեղճ Կարօս...»: Խեղճ թալուկ հարսին, ուշաթափ հարսին մի կողմ քաշեցին գօռով, քարքաշան ու մեռելն առան, տարան որ թաղեն, ափ ու խուփ անեն... ոճիրը ծածկեն...

Բայց գիւղը գաղտնիք չէ սիրում երբէք: Աղջիկներն իսկոյն Գոհարի դարդից մի խաղ կապեցին, պարերգ շինեցին՝

*Օձը խէթեց անուշ հարիս
Բնձի թողել ո՞ւր կերթայ,
Ո՞ւր կը պահէ բալիկներիս,
Որ թողել է ու կերթայ...*

*Ա՛խ, էս գիւղի, էս չար գիւղի
Ո՛չ մի քանին մի՛ք հասրայ,
Էն հարազատ եղբօր ցուած
Դեղ-դարմանին մի՛ք հասրայ...*

*Օջը խեթեց անուշ եսրիս,
Ինչի թողել ո՞ւր կերթայ...
Ո՞վ կը պահե բալիկներիս,
Որ թողել է ու կերթայ...*

Բայց տարին չանցած ամեն ինչ մոռցան: Գիւղում այդպէս է լինում ամեն բան:

Երկնքի նման յանկարծ գոռում է գիւղը կատաղած ու բուք ու բորան բերանը առած զիլ կարկուտ թափում, մէկ էլ գետինը դեռ չը չորացած. բացվում է, պարզում, արև է դիպչում... Մենակ Գոհարի սիրտը չը բացվեց, արև չը ծագեց, սև-մութ երկինքը միշտ ամպոտ մնաց... Բայց նրա սրտին, նրա լաց-կոծին ո՞վ ուշք դարձրեց...

Սիրուն այրիի «մուշտարին» շատ է... Եւ «սևուր-սգուր» հարուստ Գէոեներ երեք հատ սիրուն «հարըրնոց» հարսին «գլխագին» առան ու խեղճ Գոհարին իր բալիկներից հեռո՞ւ քշեցին, զօռով կարգեցին (ամուսնացրին)...

Եւ Նազար տացուն խիստ հանգիստ խղճով, պատուով ու փառքով «աղա» մարդ դարձաւ խեղճ եղբայրների արիւն-քրտինքով...

1903 թ. յուլիս

Գանձաւ

ԸՆԿՆԱԽՈՐԸ

*«Ես ինչ կենեմ Վանայ փաշին, կարմիր ֆեսին, նախշուն օղին...
Ղուրբան կեղնիւմ իմ Հասօի ծակ քօլօզին, չեռի փէրին, չարիսի սրմին»...*

Ժողով. երգ

I.

Վաղ առաւօտ էր: Արևն «աժդահա» (հսկայ) քնից արթնացած, քնփիկունք պարզած, անուշ յորանջով, թարմ ծաղկանց ցողով քնկոտ աչքերը դեռ նոր լուացել, կաս-կապոյտ լճի պարզ հայելու մէջ իր դէմքն էր դիտում, որ չը լինի յանկարծ անփոյթ աղջկան պէս իր արդ ու զարդից գէթ

մէկը պակաս դուրս գայ լուս-աշխարհք ու բծախնդիր, խելառ ամբոխի ծաղր ու ծանակին առարկայ դառնայ... Մայիսուան շքեղ, տօնական զգեստ հագած ու կապած, նորահարսի պէս զուգվել, գարդարվել, կապուտակ լճի գեղանի ափին, սիգաւետ լերան անառիկ լանջին, ըմբոստ մարդերի արիւնոտ խաղից յոգնած, բեզարած, կոթնել է հսկայ ամրոցն ամենի՝ բերդը Քեօրօղլու, որ բազմահռչակ գեղեցկուհու պէս տարփածունքի ձեռքից ձեռք անցած, իսպառ զառամել, կմախք է դարձել...

Բայց գեղեցկուհին, թէև պառաւած, այդ հասակումն էլ կարծես քմածին գիտէր պճնվել: Չորցած իրանը սիրուն կանաչի, մախմուր խոտերի քողով խուլուլել (փաթաթել), պապղուն գետի արծաթ գոտին էլ մէջքին է կապել, որ չը լինի լայիրշ, անպատկառ քամին բանայ իր խոցոտ, տգեղ մերկութիւնն արար-աշխարհքի ծաղր ու ծանակին առարկայ շինի...

Շէկ արևն արդէն զառիվեր ուղին վերև բարձրացած, կրակ է թափում: Օդ չը կայ կարծես, խիստ շոգ ու տօթ է, քամի էլ չը կայ, որ շընկ-շընկալով հետը օդ բերէ, հով ու զով անէ... Ամեն արարած, ամեն շնչատր արևից փախած, քաշվել է մի ճեղք, քարի ու քերծի, խոտի ու թփի շուաքը մտել: Հաւք ու ճիւ լռել, ձէն ու ձուգ կտրել, կարծես պապանձել, ժեռ քար են դարձել...

Կապուտակ լճի սիգաւետ ափին, Քեօրօղլու լանջին գետին է փռվել, իրար ծոց մտել ճեպ-ճերմակ հօտը ու մըշ-մըշալով, գլուխներն իրար բրդի մէջ թաղած, լուռ հև-հևում են խեղճ ոչխարները: Լիճն էլ խաղաղ է: Այիքներն անշարժ ապակու մնան իրար են կպել ու պարզ-թափանցիկ հայելու փայլով զառ-վառ արևի շողքն արտացոլում: Չորս կողմդ լուռ է, լուռ է ու խաղաղ..., միայն աւերակ ամրոցի միջից մէկը երգում էր սրտի խորքերից՝

«Ես ի՞նչ կեանքն Վանայ փաշին, կարմիր ֆէսին, նախշուն օղին,

վո՛յ, վո՛յ, վո՛յ...

Ղուրբան կեղնիմ իմ Հասօի ծակ քօլօզին, չարիսի սրմին,

վո՛յ, վո՛յ, վո՛յ...»

Սարերի զաւակ սիրահար հովուի անպաճոյճ երգի անոյշ կըլ-կըլոցն օղը ճեղքելով, անցնում էր հեռո՞ւն, թռչում էր հեռո՞ւն, անսիրտ-անզգայ ժաշտերին դիպչում...

Հովիւ Կարօն էր երգում աւերակ ամրոցի միջից: Քարէ կոշտ-փափուկ բարձին թինկ տված, երգում էր սրտի դառը վշտերը, արնոտ, խոցոտ կսկիծ վերքերը, իր անյոյս սիրոյ անուշ երազներ սարերին պատմում, կասկապոյտ լճի անդունդը նետում, որ այնտեղ խեղդվին. յաւիտեան կորչին..., կամ թէ հրաշքով իցէ թէ մէկը իր լացը լսի «Սուրբ Սարգսի» պէս թև առնէ թռչի, օգնութեան հասնի...

Հէ՛, գիտե՞ք ի՞նչ է անյոյս սիրելը... սիրել ու գիտնալ, որ ինքը երբեք սիրված չէ եղել, որ իր սիրելին ուրիշի սիրով պիտի յղկանայ, ուրիշն ձեռին խաղալիք դառնայ..., գուցէ և տանջվի առանց սիրելու..., մի բռնակալի բիրտ բազուկներում թոյլ թռչնիկի պէս գերվի, կաշկանդվի...

Ի՞նչ անէր Կարօն, վաղո՞ւց սիրում էր իրա «աղայի» չքնաղ աղջկան՝ սիրուն Ջարօին... Սիրում էր, այո. խենթի պէս սիրում... Բայց մեր գիտելում սիրել, չը սիրել ո՞վ է հարցնում... Հարուստ աղայի գեղեցիկ աղջիկն ո՞վ կը տայ աղքատ հովուին, մշակին... Բայց ժողովրդի գոսան՝ աշուղը ազատ աղայի կաշկանդող զօրքից, զնգ-զնգան ոսկու հմայիչ շողքից, անվախ երգել է վիրաւոր սրտի արդար բողոքը, խեղճ ստրկուհի աղջկայ բերնից «խաղ» (երգ) շինել կանչել՝

«Ես ի՞նչ կեննեմ Վանայ փաշին, կարմիր ֆեսին...

Ղուրբան կեղնիմ իմ Հասօի ծակ քօլօզին»...

Եւ այդ անպաճոյճ, սրտաբուխ երգի բողոքն ու հառաչ քանի՜ Կարօ-ի, խեղճ ու թշուառի «հայր մերն» է եղել, յոյս ու սիրտ տուել, սփոփանք դառնել...

Երգում էր Կարօն, երգում, երագում. աչքերը փակած Ջարօին տեսնում, Ջարօին զրգվում, ազատ սարերի ազատ կատարին պաշտած դիցուհուն, իր աստուածուհուն խոր երկրպագում..., ոտները ընկած ասում, աղերսում՝ «Ա՛խ..., ի՞նչ կը լինէր, սիրուն, անգին Ջարօ ջան, գէթ մի օր դուն էլ այս սեգ սարերի ազատ կատարին գլուխդ ծնկիս անվախ կանչէիր՝

«Ես ի՞նչ կեննեմ հարուստ փղին...

Ղուրբան կեղնիմ իմ Կարօին»...

Ու այնուհետև հոգիս առնէիր, հենց ոտքերիդ տակ թէկուզ փորէիր սև գերեզմանս»...

Թէն չը գիտեմ ի՞նչպէս է լինում, բայց յաճախ մարդու հոգին, թէ սիրտը նախատեսնում է գալոց օրերի, չեղած դէպքերի նախապատկերը...

Յանկարծ շները հարայ-հրոցով ամենն իր տեղից վազեցին դէպի մերձակայ ուղին: Վա՛յ այն ճամբորդին ով այդ վայրենի լեռների գլխին կընկնի ոչխարի շների ճանկը... Եւ Կարօն, իբրև վաղուցուան հովիւ, մահակը խլեց, իսկոյն վեր ցատկեց: Բայց շներն հանգիստ, որը պըպըզած ճամբորդի ձիու առաջն է կտրել, որն էլ բարձրացած յետի ոտներին, ճամբորդի իրա ոտներն է լիզում ու կարծես խնդրում, որ այդտեղ մնայ, առաջ չը գնայ... Կարօն զարմացաւ, ո՞ւմ մտքից կանցնէր, թէ այդ լեռների «անկոչ» այցելուն սիրուն Ջարօն էր... Կարօն շըշկվեց, տեղն ու տեղն ապշած, քարացաւ մնաց, խնդկապ եղաւ...

- Օօ՛, Կա՛րօ, ի՛նչ ես կայնել, մնացել... Էս խենթ շների ճամբաս կտրել են, ի՞նչ կուզեն ինձէն, չեն թողնել երթամ...

Կարօն կոշտ փեշով ճակատը սրբեց ու մոր համոզվեց, որ իր տեսածը երազ չէ. ճիշտ է ...

- Ջարօ՛, էս ո՞ւրտից կուգաս էս շոգին...

- Արտը հաց տարայ, դարձայ կարճ ճամբով ըսի տուն երթամ... Վռնդէ (հեռացրու) իսոնց (սրանց) երթամ ես, Կարօ, տե՛ս, ձիս կը խրտի...

- Շներս ինձէն խելացի են... Էդ ի՞նչ է հալո, էս շոգ-կրակին մարդ ճամբա՞յ կերթայ... տես ձիդ էլ ինչպէս քրտնցուցել ես... Դէ իջի՛, իջի՛, ձիդ քիչըմ հանգչի, ես էլ կաթ կթեմ, խմէ ու գնա...

Ջարօն ցած իջաւ: Կարօն ձին քաշեց բերդի շուաքը, կապեց որ արծէ, ինքն էլ գուշն⁹ առաւ կաթ կթեց, բերեց տուեց Ջարօին ու կողքին նստեց... «Ու կողքին նստեց»... Երկու խօսք է դա, լեզուով ասելն էլ շատ հեշտ ու դիրիւն..., բայց պատահե՞լ է ձեզ ե՛րբ և իցէ լեռների ծոցում, ամայի դաշտում ջահէլ կնոջ հետ, սիրած կնոջ հետ մէն-մէնակ նստել... Թէ պատահել է կը հասկանաք թէ ի՛նչ օրի կը լինէր խեղճ հովիւ Կարօն... Ապուշի նման խելքը թոցրել, կաս-կարմրել էր, կարմիր թուճ կտրել ու ջերմոտի պէս այդ շոգ-կրակին ձեռք ու ոտք դողում, լեզուն կապկպէլ էր, կապ ընկել իստակ...

Ջարօն էլ կարծես իրա հալին չէր... Աչքերը յառած զառ-վառ խոտե-

9 Շան. Գուշ - փայտի աման, որ միշտ հովիւներն ունեն իրանց հետ:

րին, մէկ կաթն է խմում, մէկ խղճուկ հովուի չոր հացը կրծում... Կարծես մի բանից կապված, կաշկանդված, համ ուզում է շուտ պրծնել ու փախչել, համ էլ շատ մնալ այդ կախարդական աւերակի մէջ... հէնց այդպէս մնալ... Ինչո՞ւ..., չը գիտեմ... Բայց ինչ որ անուշ հոսանքի նման կարծես թէ մի բան, խմած կաթի հետ թմրեցնող մի բան պատուաստվում էր իր երակների մէջ...

Մի քանի ժամում ի՞նչ անցաւ-չանցաւ այդ կախարդական աւերակի մէջ... էլ ես չը գիտեմ... միայն կապուտակ լիճն արտացոլեց համբուրվող երկու մատաղ պատկերներ և այդ պատկերից արևը վերից կարծես ամաչած, շողքը յետ քաշեց. ամպի տակ մտաւ. քնծիծաղ տալով, քթի տակ խնդաց, քողն առած դէմքին...

II.

Երեք ամիս էր դեռ անցել այն օրից, երեք ամսում դեռ սար ու ձոր, ժեռ-քար ու քերծ չէր կշտացել վառ արևի տաք համբոյրից, երբ ձիւնն եկաւ հանդ ու արօտ, քաղաք ու գիւղ. արար-աշխարհի իր պաղ թևի տակն առաւ: Գետը սառեց, քարացաւ, լիճը լռեց, պապանձաւ... էլ սար ու դաշտ, հանդ ու հովիտ ամայացել. դատարկվել էր, հէջ «իմս ու ջիմս»՝ մարդ անասուն չէր մնացել: Ձէն-ծուգ կտրել, իստակ լռել, խաղաղել էր, կարծես վիռլ չար պառաւի գաւազանի հարուածով ողջ աշխարհքը մի-ապաղաղ ճեպ-ճերմակ քար էր դարձել...

Լոկ Բեօթօղլու աւերակից ուժգին քամին զիլ ոռնոցով, մղկաոցով փչում է, ու կարծես գէշ, բամբասասէր պառաւի պէս ջահէլ գոյգի սիրոյ անուշ գաղտնիքները սաղ աշխարհքին յայտարարում՝ «չաւ անում»...

Երեք ամիս էր անցել... երեք ամսում աւերակում ի՞նչեր ասես չէր անցել... Բայց գաղտնիք էր, սիրոյ գաղտնիք, ո՞վ գիտէր... Բնութեան մեծ, խորն ու անձէր վիհ ծոցում քի՞չ գաղտնիքներ են պարտկվում...

Յուրտ գիշեր է. նախրթողի (դեկտեմբեր) գիշերներից: Աստղ ու լուսին ցրտի ահից, երկիւղից քաշվել են մութ ամպերի տաք գիրկը մտել, խուլուկվել: Գիւղական խեղճ խրճիթներն էլ մրսում են. նրանք էլ ձիւնի հաստ վերմակի տակ են կորել, գուլուկվել (փաթաթվել)...

Յուրտ է դուրսը, ցուրտ ու մութ: Ներսը լաւ է, գոմերը տաք, մարդ անասուն, որ միշտ դաշտում իրար ընկեր, թե ու թիկունք են եղել, այժմ էլ գոմում

մեկտեղ պառկած իրանց շնչով տաքացնում են մեկ-մեկու: Գոմն էլ մութ է, մութն ու լուռ... Գիշերուան այդ ուշ պահուն գիտում արթուն չեն մնում: Կուշա-կուռ կերած, տոգած մալը ներքևից, անհոգ, անփոյթ լերթին (մեջ-բին) ընկած տերը վերից խոմբալով, մըշմըշալով, խառնուփնթոր մարդ ու կնիկ, ծեր ու տղայ իրար կողքի վայր թափված, մեռելի պես քնել են:

Բայց Սէյրանենց գոմին օդան դեռ արթուն են: Երեկոյեան բաւական ուշ, հաց-մաց կերել, պրծել էին, դրսի դուռը յանկարծ զարկին:

- Բարի իրիկուն, Աւեն ափար...

- Աստու բարին, խնամի Ջաքար. բարով եկար, հագար բարի, վեր հրամմե՛ օջոյին կուշտը: Էս ինչդ (ինչպէս) եղաւ, էս ո՞ր քամին, խելառ թե-փին քշեց-բերեց մեր տունը...

- Էսպէս լալ է, Աւեն ափար, բարեկմին տունը պիտի ուշ-ուշ երթաս, որ անուշ դառնաս. խօսքդ էլ անցնի, խաթր ունենաս...

Ջաքար խնամին օջոյի կողքին ծալապատիկ պըպըզեց, դութիկն հանեց, հաստ պապիրոզն ոլորեց ու ծանր ու մեծ, գործով եկած մարդու ձևով դըմբ-դըմբալով, կըմ-կըմալով, կծու ծուխը քուլա-քուլա ներս քաշելով, շատ հեռուից սկսեց՝

- Է, խնամի, էլ ի՞նչպէս էք..., հացդ էս տարի, իմանալուս, շատ լաւ էր..., ոչխարդ էլ ի՞նչ լաւ են պահել, մաշա՛լլա...

Մինչ այս մինչ այն «չայը» բերին: Ջարօն ժանգոտ «պոտնոցն» (մատուցարան) առած, վրան երկու բաժակ թէյ ու մի ափսէ էլ շաքար դրած, նախ իր հօրը՝ Աւեն ափօրն, ապա հիւրին հրամցուց:

- Չէ, օղու՛ւ, (որդի) չէ..., էս չեն խմել, շնորհակալ եմ..., էս խօսք ունիմ հօրդ ըսելու...

- Դէ՛ լաւ, ախպեր, չայըդ խմէ, էլի ըսէ ինչ որ ունիս...

- Չէ, ափար ջան, ո՛չ չայ կուգեմ, ո՛չ ձեր հացէն բրդուն (պատառ) կտոնեմ, տեսր (մինչև) խնդիրքս չը կատարես...

- Էլի ի՞նչ է... ըսէ. աշենք, խնամի ջան, «առկիդ (ատամիդ) տակը բանըմ կայ»...

- Կըսեմ, կըսեմ, Աւեն ափար, կըսեմ... հըմը (բայց)... խօսքս պիտի չը կտորես..., հագարին մէկ դուռդ եմ եկել ինձի դարտակ չը ճամբես...

- Ախպար, ըսէ. աշենք ի՞նչ է..., թէ ձեռքէս գայ խօսմ գիտե՞ս որ հոգիս ուզես «չէ» չեմ ըսել, հանեմ կուտամ, չեմ խնայել...

- Դէ՛, փառք Աստծու, դուն էլ գիտես՝ ես ես օջոհին դուշմանը չեմ, լաւը կուզեմ..., տեղն էլ որ գայ ձեզի համար «գլուխ դնող» (անձս զոհող) տղայ եմ..., հիմի, աղա՛ս, իմ խնդիրքս էն է, որ լաւ է իմ էն ջուխտ տղաքս սաղ-սաղ թաղես... ինձի ամօթով չէնես...

- Ինչի՛, ախպար, հեռի քեզնէն, հեռի քեզնէն...

- Ես եկել եմ, Ալէն ափար, ձեր բաղչեցէն մէ ծաղիկըմ քաղելու...

Հարս ու պառաւ, որ օղայի վարի թախտին հաւաքված, որն իր գուլ-բան էր գործում, որը թեշիկն ուղրում, որն էլ գլուխը քարշ գցած, աչքերը փակ, խոմբացնելով հրեշտակների հետ խօսում..., ձեռքի գործը բաց թողած, ականջները սրեցին ու ականալիշ մեծ աչքերը պատգամախօս Ջաքար խնամուն յառեցին:

Ջարօն չը կար... մա հասկացաւ, որ խօսքն իրա մասին է, որ քաղվելու հասած «ծաղիկն» իրանց բաղչում ինքն է մենակ... կարմրտակեց, մինչ ականջներն ալ-վարդ կտրած, գոմի դռնից դուրս փախաւ:

Ջաքար խնամին մէկ-երկուս կծու ծուխը ֆստացնելով ծանր ու բարակ շարունակեց՝

- Տասնըերկու առաքելոց օրէնքով, երեք հարուր վաճընըվեց հայրապետաց կանոնով, Ալէն ափար, բեր աղջիկդ տուր Սահրատենց Կարօին...

- Բան չեմ ըսել, Ջաքար ջան... քթի տակին խընդմընդալով, պատասխանեց Ալէնը: - Դուն էլ գիտես, որ ես քեզի աչքիս լսին պէս կուզեմ... հըմը..., ախպար, էդ քու ըսած տղիդ համար մեր բաղչան հէջ մէ ծաղիկըմ չէ բուսնել... Գիտես, որ էդ «ջան-բազար է» (կեանքի առևտուր), «մալ-բազար» չէ (անասունի առևտուր), որ խաթերդ բանըմ պակաս. բանըմ աւել, վերցնեմ տամ... Չէ, խնամի, բարով եկար, հազար բարի, գլխուս վրա, աչքիս վրա... հըմը (բայց) ես էլ խնդրեմ կը որ աղ խօսքը դու մէկ ըսիր, մէկ էլ չըսես...

Երկար խօսեց Ջաքար խնամին, «միջնորդ» գցեց հարս-խանումին՝ տանտիկիմին. տղին գովեց, գովաբանեց... բայց Ալէնը խօսքի չէկավ..., «չէ»... ասաց ու դէմ առաւ... Խեղճ Ջաքարը գնաց, եկաւ, մի օր, երկ-օր, երկու շաբաթ, Ալէն խնամու շենը մաշեց, ինչքան խնդրեց Սէյրանենց տան մեծին, փոքրին, էլ խոստումներ, սպառնալիք՝ թէ «էդ ջահէլ-ջիւան զոյգը իրար կուզեն, էդ խեղճ տղան կը խելոյի (խելագարվի), սաղաքեար

է (սիրահար) սար-ծոր կընկնի, Ջարօն լսէ տամլա (կաթուած) կենէ կը մեռնի... մեղք է ախր, էդ ալ-վարդը կոկոն-կոկոն սև հողին տակը փախ... վերն Աստուած կայ... կը պատժէ»..., բայց իզուր... Աւէն խնամին լսել անգամ չէր ուզում, որ իր «թառլան»՝ սիրուն Ջարօն, աչք-յունքը սաղ, ձեռք-ոտք առողջ իր «չոբանի» (հովուի) կիներ դառնայ... Աչքերից միներ կոյր լինէր, կամ ձեռք-ոտքը կաղ ու չղախ... «ա՛յ, էն վախտը ուրիշ բան էր»..., իսկ թէ Կարօն «սաղաքեար է», խենթ Ջարօն էլ նրան կուգէ... դրանք սարսաղ, խենթ ու խելառ բաներ են... Աղջիկը ի՛նչ..., ուզելը ի՛նչ... նրա ուզելն հօրը կամքն է...

Գիշեր ու զօր Սէյրանենց տանն հանգիստ չը կայ. մեծ տներից, հարուստ տեղից, նոյն իսկ մօտիկ քաղաքից մէկը միւսի յետքից եկող խնամախօսներն իրար գլուխ են պատռում... Դուռ ու երդիկ զօր ու գիշեր միշտ լիքն են. ողջ գիւղն իրար է եղել, թէ էդ «խողոտ», չաղ պատառը ո՞ւմ բերանը պիտի ընկնի... Խեղճ Ջարօն ու Կարօն «հալն» հարցնող հէ՛չ չը կար... Ջաքար խնամին էլ չէր գնում ու գալիս, «բէխէր» դռնից էլ «մուրազ» չէր աղերսում... Նա անպատված, խօսքը կտտրած, պատգամների շարքից վաղուց էր վռնդված... Էլ ի՞նչ կը լինէր խեղճ աղջկան օր-արևը... Ողջ գիւղն իրար էր եղել, բայց Ջարօն հէ՛չ հոգն էլ չէր, թէ ո՞ւմ կընկնէր ինքը «բաժին»... Կարօն գատ ո՛վ էլ լինէր փեսացուն, նրա աչքին «ջին ու փերի» (դէ) կերևէր... Բայց ի՛նչ լաւ է, որ կին մարդուն, խեղճ ու թոյլին մեր գիւղերում գոնէ լալու իրաւունքից չեն զրկում... Եւ խեղճ Ջարօն լալիս էր...

Լացը լավ է..., շատ լավ է..., մանաւանդ երբ հաստատ գիտես, որ մեռնակ չես լացիլ մէջ, քեզ հետ լացող սրտիդ մօտիկ ընկեր ունես...

Կարօն միայն մի օր լացեց: Երբ Ջաքարը իմաց տուեց, թէ «էլ ճար ու իլլաճ չը կայ... հէրն անիծած էդ աղջկան, մտքիցդ հանէ, ուրիշն ուգէ... երթամ ձեռաց նշանեմ, գամ, քշնամուղ աչքն էլ հանեմ»... - Կարօն միայն դառը ժպտաց, ծիծաղեց... Բայց, երբ մի օր ընկերներն էլ, որոնց համար քա՛նիցս անգամ կեանքն իսկ վտանգի էր մատնել, ուզած աղջիկը փախցրել, սրտակոտոր, վզերը ծուռ չէր թողել,- երբ հէնց այդ իսկ ընկերները նոյն խնդիրը կրկնեցին, թէ ուրիշն ա՛ռ, «Ջարօն չըլնի, Մարօն ըլնի»... Կարօն կատղեց, լցված սիրտը փառի նման պատռվեց...

- «Ծօ՛, անհոգի, անաստուածներ... Էդ սաղան (սէրը) խօ սեր-կարագ

չէ, ո՛ւմ հետ ուզես՝ նստես ուտես, ո՛ւմ ուզենաս՝ վերցնես տաս... իրեք տարի էդ աղջկան սիրեմ, ուզեմ, սրտիս մէջը ես պահեմ.... սար-ծոր չափեմ, գօր ու գիշեր մտքես չը հանեմ... հիմի ուրիշն առնէ, տանի՛, ես հեռուէն կայնիմ աշե՛մ..., մեռնիմ լաւ չէ՞»...

Ու սարի պէս հսկայ տղան հոնգուր-հոնգուր հեկեկաց...

Բայց իզուր... Լուսադէմին դառուլ-գուռնան գուծեց գիւղին, թէ Սէյրանենց Ջարօին «գօռով» (բռնի) տուին մեծ-տէրտէրանց Մկօին...

III.

- Շուն, շանորդի. հարամզադա՛... էսօր մօրս ի՞նչ ես ասել...

- Քա՛, ի՞նչ ունիմ, որ ի՛նչ ասեմ... եկած օրէս մօրդ երեսը հըրը (դեռ) շիտակ չեմ աշել...

- Ես քու շիտակ հերդ ու մէրդ... քու մեռելդ ու կենդանիդ...

Եւ յոնի կակուղ, կակուղ ճիպուտը գալիս է գալիս Ջարօի գլխին, քիթ ու բերանին ու լիբ գիւղացու անսպառ լալիր զհայհոյանքն, հարուստ մենելի շարականի պէս թափվում անխնայ...

Տէրտէրանց Մկօն «տղամարդ» դառած կնոջն էր ծեծում...

Այդպէս է գիւղում: Հախ-տղամարդու (իսկական. քաջ տղամարդու) շէնք ու շնորհքը ծեծն է, քօթակը, լիբ հայհոյանքը.... թէ չէ «էլ ինչի՞ն տղամարդն է նա. որ շաբթէ-շաբաթ» գոնէ չը փորձէ բիրտ բազկի ոյժը խեղճ կնկան վրա...

Եւ զարմանք բան է, գիւղացի կինն էլ կարծես հենց ինքը պահանջ է զգում ամուսնի ծեծին՝ «ի՞նչ էրիկ-մարդ է, որ մի տարի է կնկան չէ ծեծել»..., արհամարհանքով բոլորն հեզնում են այն հազարից մէկ գիւղում պատահող բաղաւոր կնկան, որ գէթ մի տարի չէ արժանացել ամուսնի ծեծին...

Այդպէս է «էզը», միշտ իր ընկերոջ՝ իր «որձի» մէջը գերակշռող մի բան է պտրում. մի ոյժ որոնում... Եւ ուրիշ ի՞նչ ոյժ գիւղացի կնկան աւելի ազդու, զգալի կը լինի, քան իր սեփական գլխին տեղացող բիրտ հարուածները...

Ծեծում են գիւղում, անխնայ ծեծում, հարուստն՝ աղքատին, պաշտօնեան՝ փոքրին, աղան՝ ծառային, հայրը՝ իր տղին, ուժեղը՝ թոյլին..., բայց ամենից շատ մարդն՝ իր կնոջը:

Դեռ առազաատի գիշերը չանցած, Մկօի հայրը, երկու հաա կոնծած, մի օր կանչեց իր մի հատիկ տղին.

- «Է, բալամ, գիտե՞ս ինչ կայ աշխարհքը... մեծ շնորհք չէ հօր փողերով սիրուն կնիկ առնելը, մեծ շնորհքը կնկան կնիկ շինելն է... Սիրուն կինը քեզիան ձի է, բռնելը դեռ հունար (շնորհք) չէ, մեծ հունարը բերանին սանձ դնելն է, նրան թամբել, փորքաշները պինդ քաշելն է... թէ չէ գիտե՞ս, էնպէս գետին կը զարնէ, որ եօթը դաթ գետնին տակը կանցկենաս... Սիրուն կինը սարի ջէյրան-մարալ է..., բռնելուդ պէս դիք պոզերը քօքից (արմատից) պիտի դուրս հանես, թէ չէ լերող ու թոքդ իրար կը խառնէ... Է, բալամ, էդ ջէյրանը ես բռնել եմ, տուն եմ բերել, դէհ, տեսնեմ քեզ հիմի պէտք է գլուխը սանձ անցկացնել... կնկան սանձը՝ քօթակն է... նոր որ քերիր՝ օրն եօթն անգամ, յետոյ երեք, յետոյ քիչ-քիչ պակսացրու... Տեսնում ես դեռ քաւթառ մօրդ էլ բազի-բազի դնգսում եմ, թէ չէ, բալամ, պառաւ ձին էլ զարի կուտէ... Սիրուն կինը հրեղէն է, քեք ունի, կը թռչի»...

Ու այն օրուանից թէն անցել էր մի տարուց աւել ու գիւղի պարծանք գեղեցիկ Ջարօն ստրկի նման միշտ գլուխը կախ, լուռ-մունջ տանում էր ամեն նախատինք, բայց դարձեալ գիւղի «կարգ ու կանոնով» ամենօրեայ ծեծն անպակաս էր միշտ խեղճ հարսի գլխից: Մանաւանդ Ջարօն «չըբեր» էր, ախր... Տարին վաղուց էր անցել, գլորվել, տէրտէրանց հարսը տղայ չէր բերել... և կեսուրն ինքը թէն նախօրօք արար-աշխարհքին յայտարարեց թէ՝ «հարսը չըբեր է...», բայց բամբասաւեր գիւղի չար լեզուն ուրիշ կերպ մեկնեց տէրտէրանց հարսի «չըբեր» լինելը: Նշանված օրից դուռ-դրկից գիւղում լուռ փսփսում էր՝ «ափսոս, խեղճ աղջիկ, հօրդ աշուին քօռնար, ես լէն աշխարհքում էդ խատում (անընդունակ ամուսնութեան) տղի՞ն քեզ արժան տեսաւ...»

Ջատկի օրերն էր: Գիւղի հագուադէպ ուրախ օրերից: Շատ քիչ է լինում, որ գիւղում մարդիկ օրերն անարցունք, ուրախ անցկացնեն: Եւ այդ հագուադէպ ուրախ օրերին, կարծես երկնքից յալիտենական լացի մատնված երկրագնդի այդ խաւար խորշը՝ մերձիմահ հիւանդ մոռացված գիւղը, ինքն էլ յուսահատ էլ մի կողմ նետած իր դարդ ու ցաւը, իր հազար ու մի ժանգաւոտ վերքի մրմուռ կսկիծը, անկեղծ ու սրտանց ուրախանում է, անձնատուր լինում իր կեր ու խումին, խաղ ու խմորմին...

Հին ու նոր հարսներն հարանցն հաւաքված, կեսրանց խուզարկու հայացքից հեռու, կապանքից փախած թռչնիկի նման, հայրական յարկի ջերմ հովանու տակ ուտում են, խմում, սրտանց ծիծաղում, պարում, թռչկոտում...

Բայց ուրախութիւն Չարօին չը կար... Հարանցն երթալու դարձեալ չը թողին: Նոյն իսկ մայրն եկաւ, աչքերն արցունքոտ ինչքան աղաչեց, որ գէթ մի օրով թողնեն աղջկան «գայ հէջ չէ հիւանդ հօրը տեսնելու...», ճար, հնար չեղաւ...

- «Մեղքս ինչ պահեմ, ես աչքիս լսին չեմ հաւտայ հարսիս... ով տեսնել կուզէ թող գայ իմ տունս...» կոշտ-կոպիտ մերժեց Չարօի սև-սիրտ վիռլ կեսուրը:

Կանաչ կիրակի երեկոյեան էր: Աղջիկ ու փեսայ հաւաքված մի տեղ, պառաւ ու ջահէլ իրար խառնվել, տօնն էին տօնում, հաւկիթ կռվացնում, ուրախ թռչկոտում, երգում ու պարում, «գատիկ» են անում: Հանաք ու չանաք, էլ խինդ ու ծիծաղ խառնել են իրար: Ու խառնիճաղանջ այդ հռիւծոցից քիչ մնար գիւղի մթագնած սև-մութ երկինքը դողար...

- Վա՛յ, մարիկ ջան, Աստու սիրուն, տուն հասիք... հարսը իստակ խել-ռել է...

Յանկարծ գոռալով, քիթ-բերան արիւն գոմ ընկաւ Մկօն:

- Էդ ի՞նչ է, ծօ ..., հարսն է ծեծել... ծիծաղելով վրա թափան Մկօին:

- Ծեծելն ի՞նչ է... մէմ տուն հասիք, տունը վառեց...

Բոլորն ապշած տուն թափան:

Գզգզված մազերն երեսին թափած, աչքերն արիւնոտ, չոր գետնի վրա նստել էր Չարօն: Գլուխ-մլուխ բաց, կրծկալը քանդած, ամաչկոտ Չարօն, որ մի տարի էր հարս եկած օրից ոչ ոքի երես շիտակ չէր նայել, անամօթի պէս փռվել էր գետնին ու տարօրինակ մի թնդիր միած պսակի սիրուն շորերը մէկ-մէկ լցնում է վրան... Ալ-բոցն ահռելի վիշապի նման լափում է մէկից ճանկն ընկած որսը ու կարծես դարձեալ անօթի-քաղցած բարձրանում է վեր ցածլիկ առիքի (առաստաղ) մրերը լիզում, նոր որս պահանջում... Եւ Չարօն անթարթ, կարմրած աչքերն յառած կրակին, սիրով տալիս էր իր վերջին զարդը քաղցած վիշապին... ու ամեն անգամ մի շոր նետելիս կարծես թէ սրտից մի դարով էր ընկնում, ցաւից պակասում...

- Աղջի՛, ի՞նչ կենես..., խելա՞ն ես ի՞նչ ես... չորս կողմից թափան, բայց նա ահռելի մի հռչակոցով կրակը ցանեց կեսրանց երեսին... ու մոխն ու մութը լցվեց ողջ տունը...

Ու դուռ ու դրկից իմացան թե չէ թափեցան եկան, իսկոյն տիրացու-տերտեր կանչեցին, Ջարօին մի կերպ գոռով բռնեցին, անկողին դրին:

Տերտերանց հարսը «գարկտրել էր, չարոց էր եղել»...

Եօթ կանոն սաղմոս եօթ անգամ ասին, քառասուն գիշեր նարեկ կարդացին, «մասունքը» բացին... ճար-հնար չեղաւ... խեղճ հարսի լեզուն նոյն իսկ չը բացվեց...

Վերջապէս մօտիկ թուրք գիւղից բերին Ֆաթմա խանումին: Եօթ գօր - եօթ գիշեր գիտուն պառաւր դուռ-երդիկ փակած հիւանդի կողքին է՛լ «ռամ» գցել. է՛լ «գարի համրել», է՛լ «թասի նայել»... ողջ գիտութիւնը խեղճը գործ դրեց, հագիւ որոշեց, որ թէ «ճար ըլլի Սուրբ Յովհաննէսի վանքիցը կլլնի... սև ղոչըմ տարէ՛ք, դուռը մատղեցէ՛ք... բալքի (կարելի է) մէ լուսըմ, մէ դուռըմ բացվի»...

Թէև թուրք, Ֆաթման ամենին իրեն կրօնին «յարմար» դեղ-դարման կուտար...

IV.

Գ... գիւղի դիմաց կանաչ-սիգաւտ բլուրների մէջ ամենից բարձր, ամենից շքեղ կանգնած է սարը Սուրբ Յովհաննէսի, որ նորապսակ թագուհու նման զառ-վառ խոտ-ծաղկի ծիրանին գցած հպարտ ուսերին, հին մամուռապատ Սուրբ Յովհաննէսի մատուռն էլ գլխին դրել է պսակ...

Գ... գիւղից վերև տափարակ դաշտում Տափարուան լիճն է ավերը կրծում...

Գ... գիւղից ներքև սարերի ծոցում Դուման-գեօլ լիճն է եզերքը լիզում: Ու կարկաչահոս, խենթ-խելառ գետը ժայռերից խրտած, ավերից փախած, հագար-մի աղբիւր, ճըտվըտան առուակ իր հետը, տերտերի գցած նարօտի նման կապոյտ լճերը կապում է իրար, խառնում է իրար... ու ինքը բեզրած, թև-թիկունք թափած, նետվում խոր լճի գիրկը անյատակ...

Եւ հին դարերի բարեպաշտ մարդոց ձեռակերտ վանքը, երկու լճերի մէջ տեղը կանգնած, ծաղրում է վերից՝ իր հպարտ գահից կարկաչուն գետի խենթ-խելառ խաղը...

Որքա՞ն սիրուն ես, գրողի տարած կանաչ լեռնաստան...

Վարդաառաքի շոգ կիրակի օրն էր, Սուրբ Յովհաննէսի մեծ տօնը՝ «դե-
րին»։ Կէս օրը վաղուց անցել էր արդէն ու բոց-արևը, իր բաց-կապուտակ
ասպարէզն անցած, ոսկեգօծ դեղին գաւազաններով զառամ ու յոգնած
ծերուկի նման կռթնել է ամուր Բեօթօղլու բերդին։ Բայց հին օրերի, ջա-
հէլ օրերի յոյզերն յիշելով, աչքը նետել է Սուրբ Յովհաննէսի սիրուն կա-
տարին...

Սուրբ Յովհաննէսի սիրուն կատարին ի՞նչեր չեն լինում այդ շքեղ տօ-
նին...

Է՛հ, խեղճ գիւղացու աղքատիկ կեանքում այդպիսի օրեր շատ քիչ են
լինում, երբ հրաշագործ արաղի գօրքով խելք-մելք թոցրած, դարդ ու ցաւ
մոռցած, աղքատ ու հարուստ իրար խառնվել, ասում են. խօսում, երգում
են, պարում, ինչ որ ոյժ ունեն խմում, խենթանում...

Սիլաւէտ լեռան ծաղկաւէտ լանջին կարմիր կակաչը շիկնել է - դեղ-
նել գեղջկուհու փարթամ ալ-վարդ թշների, մախմուր շրթունքի փայլից ու
ցոլքից և ամօթահար տարին մի անգամ այդ օրուայ տօնին նարգիզ ու
շուշան խամրած, գլխիկոր տեղի են տալիս, խլվլան կուսի սիրուն աչքե-
րին։ Արտուտ ու սարեկ լռել են իստակ. և ի՞նչ էլ երգեն ձեռք-ձեռքի բռ-
նած պարող տղերանց ու աղջիկների երգի դէմ յստակ...

Հէ՛յ, ինչ հայացքներ, սուր-սուր սլաքներ նետում են իրար աղջիկ ու
տղայ... ի՞նչ դաշն ու պայման, մեծ-մեծ խոսատումներ, որից մեծ սարն էլ
քիչ մնայ դողայ... Եւ պարզ ու անկեղծ սիրվող զոյգերի սուրբ գրաւական
լինում է միայն մի-մի մատանի, հասարակ, անշուք մետաղի մատնի...

Սպիտակ ու նախշուն վրանների տակ սարը կորել է, ծածկվել իս-
տակ։ Շատերն էլ սայլի քները տնկել, կապերտ ու չուխա վերան են փռել
ու վրան շինել, շուաքում նստել, սուփրան բաց արել։

Ահա մէկուսի թափորի ծայրին կանգնած է հեռուն Տէրտէրանց սպի-
տակ վրանը սիրուն։ Այնտեղ չեն խմում, այնտեղ չեն պարում... Նոյն իսկ
ամբոխը այն կողմն անցնելիս, ինչ որ փափսում, քայլերը յանկարծ արա-
գացնում են։ Տէրտէրանց չարոց, «ընկնաւորը» հարսն էր վրանում նս-
տած։ Լրման մօտ դալուկ լուսնի պէս գունատ, հեզմական հպարտ
ժպիտն երեսին, նայում էր Ջարօն սարի հանդէսին։

Կարծես թէ ինքը օտար էր այդտեղ. ծանօթ չէր նրան տղերանց պա-

րը, աղջկանց խաղը, խինդն ու ծիծաղը... Խորք որդու նման կարծես թե միայն սոսկ հանդիսատես կանչված էր նա:

Եւ ճիշտ որ նրան Ֆաթմա խանումի խորհրդով միայն ուխտ էին բերել:

Ու քա՛նի թշուառ, հիւանդ անկեալներ այդ սօնի օրը Սուրբ Յովհաննէսի դռներն են մաշում:

Խեղճ. անդամալոյծ պառաւ կինն հազիւ քարքաշան հասած մատուռի դրան. քարերն է ճանկոտւմ, լիզում, լիզվառում, հին սրբավայրից փրկութիւն հայցում, հրաշք է խնդրում...

Այնտեղ, մատուռի վեմ քարի առաջ մի ջուխտ մոմ ձեռին ծնկի է չոքել դեռ ջահել «չոքեր» հարսը գեղանի: Ա՛խ, թե կատարվի խորհուրդը սրտի... Սուրբ Յովհաննէսը աչքը քաղցր անի մի տղայ «բաշխի»..., ականջ չի դնի կեսրոջ խօսքին. ճակտից կը կտրի դեղին մեծ ոսկին (զլխի զարդ) ու մատաղ կանի Սուրբ Յովհաննէսին: Ու սրտատրոփ ձեռքի մէջ սեղմած փոքրիկ քարն ակող նա մօտեցնում է մոմոս վեմ քարին: Զարը կաշում է... Հարսն ուրախացած, որ սրտի ուխտը Սուրբ Յովհաննէսը լսել է արդէն. աչքերն արցունքոտ, քարն է պաշ-պըչում... քիչ մնայ խելքը թոցնէ խեղճը...

Յանկարծ ամբոխը շանթահարի պէս յետ-յետ է քաշվում: Տէրտէրանց հիւանդ «ընկնատր» հարսին ուխտի են բերում: Կեսուրն ու Ֆաթման թևերից բռնած, չորս-հինգ տղամարդ չորս կողմը փաթտած, հիւանդ Ջարօին եօթն անգամ ժամի շուրջը պտտեցին, մատողած սև դօչի կարմիր արիւնից ճակտին քսեցին, ապա ներս տարան մատուռը ուխտի:

Ֆաթման իր ձեռքով հիւանդի ճակտից կտրեց մեծ ոսկին, աջհամբոյր տուեց վեմ քարի կողքին նստած տէրտէրին ու ինքն էլ քաշվեց մի անկիւն չոքեց:

Ամբոխն հայ-հաւար խոնկում է ներս, ամենքն ուզում են տեսնել տէրտէրանց ընկնատր հարսին: Վաղուց գաւառում լուր էր տարածվել, թէ տէրտէրանց հարսն այնքան սիրուն է, որ դև-չարքերը, ջին-փերիները տիրապետել են...

Ու Ջարօն կանգնած, տխուր դիտում էր: Տխուր դիտում էր այդ «հետաքրքիր» ամբոխն անգգայ, որ մարդուն դրսից լոկ գիտէ զննել ու երբեք չը հարցնել, թէ ներսը ինչ կայ... Յանկարծ մի սրտանց «ա՛խ» քաշեց

հիւանդն ու հեկեկալով փռվեց չոր գետնին: Ամբոխը սոսկաց... Հազար բերաններ հետը ա՛խ քաշեց, ափսոսաց սիրուն. նորատի հարսին... ու կարծես դժգոհ տօնին «անվայել» այդ միջնադէպից, ամենքն շտապեց իր ուրախ քէֆին, խաղ ու խնդումին...

V.

Քեօթօղլի լերան ստորոտներում հին-հին դարերից հազիւ մնացած ատերակների բեկորների մէջ դիմ-դիք կանգնած է մի հսկայ ժեռ քար: Գրեթէ երկու մարդու հասակով բարձրանում է նա կապուտակ լճի ապառաժ ափին ու դաժանակիր պատժի մատնված հսկայի նման, զօր-գիշեր անքուն հսկում է լճի ալիքների մէջ լուռ փսփսացող ջին-փերիների լացն ու ծիծաղը: Ու թէև այդ դիք-ապառաժ քարը ամբողջ գաւառում հռչակվեց իբրև զօրատր ու Սուրբ Սարգսի գերեզման, բայց ոչ ոք «բեվախստ» իրիկնապահին չէ համարձակվում ոտ դնել «բէխեր» սև լճի ափին:

Սև լճի ափին ամեն իրիկուն ինչ որ դալմադալ, կռիւ է բռնկում: Ալիքներն հուժկու ու փրփրադէզ իրար կրծելով, իրար ճանկռելով, մէկ-մէկի մազից, մէկ-մէկի բաշից ամուր կախ ընկած, թռչում են ափը, հասնում են ափը, ժայռերին դիպչում, քիթ-բերան ջարդում, լճի տակն անցնում, անդունդն են իջնում, որ հանգստացած, ուժ ու թափ առած, նորից վեր ելնեն, կռուի բռնվեն... Սև ու մութ լճի ջին-փերիներն են զարկում, զարկվում, կռիւ են մղում Սուրբ Սարգսի հետ... Կապուտակ լճի ալիքներն հագած, եօթ զօր վեց գիշեր նոքա կռվում են, մինչև վերջապէս շաբաթ իրիկունն յիշտեկի մթին ափ են դուրս գալիս, որ տիրապետեն ու լիճը տանեն սիրուն զօրավար յաղթված Սուրբ Սարգսին, որ ողջ շաբաթուայ կռուից թուլացած, զենք-զրահ թափած, էլ խոստանում է յիշտեկի մթին անձնատուր լինել ջին-փերիներին:

Եւ ահա յաղթված Սուրբ Սարգիսն ահեղ մի թոյլ ու անզօր խեղճ աղամորդու իր «դուլն» է (ծառան, գերին) արել ու Սուրբ Յովհաննու բերանով յայտնել, որ ամեն յիշտեկ խուճկ ու մոմ բերէ իր գերեզմանին ծխէ ու վառէ, որ քանի մարդիկ մատուռ չեն շինում, տաճար չեն կանգնում իր գերեզմանին, գոնէ երկիմքը յիշէ իր յաղթված քաջ զօրավարին՝ մի գունդ հրեշտակ դրկէ օգնութեան ամեն շաբաթուայ յիշտեկի մթին:

Եւ Սուրբ Սարգիսը իրեն «դուլ» միջնորդ ընտրեց տէրաւերանց սիրուն

Զարօին: Ֆաթմա խանումը վարդաւառի մեծ տօնի օրն այդպէս յայտնեց ու մեկնեց Զարօի «քատակն» (մերշնչում) արար-աշխարհին, որ Սուրբ Յովհաննէսն իբր իրա բերնով յայտնել էր «դուլին»՝ իր «ընկնատրին»...

Եւ երբ, յիրաւի, պատմածի նման ճիշտ լճի ափին գտնվեց հսկայ ժեռ-գերեզմանը Սուրբն Սարգսի հողի մէջ կորած ու դիք տնկվեց, էլ կասկած չը մնաց Ֆաթմա խանումի ճիշտ գուշակութեան:

Ու այն օրուանից ամեն շաբաթ օր, երբ մթնշողը գետին էր իջնում, Զարօն շտապով խունկ ու մոմ առած, քայլերն ուղղում էր սև լճի ափը:

Ու սև-մութ լճի ալիքներն ակեղ, կարծես աւելի կատղած-փրփրած, ճիշտ մարդու ձայնով ինչ որ խլվում, իրար հետ խօսում, մերթ գոռգոռում են, մերթ ձէն-ձուգ կտրած լուռ փսփսում են...

Եւ մարդիկ ահով ու պատկառանքով շաբաթ օրերը իրիկնապահին, երբ տեսնում էին տէրտէրանց հարսին, մի կողմն են քաշվում ու լուռ փսփսում՝

- «Մօ՛, «ընկնատրն» է, Սուրբ Սարգսի դուլը... յիշտեկ է էսօր, խունկ-մոմ կը տանի տիրոջը դուռը»...

* * *

Ալիքներն ակեղ գոռում են, գոչում ու գոռոցին հետ Սուրբ Սարգսի տակից ինչ որ փսփսոց, շշուկ են բերում... Կարծես Սուրբ Սարգիսն իր դուլի հետ է խօսում, փսփսում...

Ու տարին չանցած վարդաւառի մեծ դերուց՝ կերակուց, այն «չըբեր» Զարօն մի սիրուն տղայ բերեց, բալալույեց... Եւ որովհետև Սուրբ Սարգսի «տուրքն» էր, անունը Սարգիս դրեց տէրտէրը...

1903 թ. սևպրեմբեր

Գանչա

«ՎԵՐՆ ԱՍՏՈՒԱԾ ԿԱՅ...»

- Եօթ տարեկան եթում էի, վարժապետ ջան,- այսպէս սկսեց մի օր ծառաս՝ Սահակը իր սև կեանքի աղի-լեղի պատմութիւնը,- երբ հայրս ինձ տարաւ իր մօտ՝ ջաղացքը: Ինձ թուեցաւ, թէ հրաշքով յանկարծ դժոխքից դրախտն եմ ընկել: Հէ՛, վարժապետ, գիտե՞ս ի՞նչ է մեր գիւղե-րում անմայր, անտէր, խեղճ եթումի (որբի) օրն ու հալը... Հայրս մեռնէր,

ո՞վ դարդ կաներ, մայրս իսկոյն թուխս հալի պէս շուրջը կառներ փոքրիկներին, սև-մութ կաներ օրն ու արև, ինչպէս լինէր, քաղցած թէ կուշտ, մերկ թէ հագած, կը փայփայէր, կը պահպանէր, մինչ «հաւ անէր թառը դներ», որ ամուսնու հին օջախը. սև օջախը չը մարէր... Բայց իմ ախր մայրս էր մեռել ու մեզ չորսիս՝ երկու տղայ, երկու աղջիկ եթում թողել...

Մայրս աղքատ էր, շա՛տ աղքատ. ուրիշի պէս մա չը թողեց ոսկի զարդեր, բարաթով փող, որ հայրս իսկոյն, էլ ամեն ինչ մոռացած, ինչպէս անում են գիւղերում, տանէր մէկին տար ու բերէր մի «ջաղու» կին մստեցնէր, խորթ մօր ճանկը մեզ գցէր... Պարտքով փող էլ ո՞վ կը հաւատար խեղճ հօրս..., որքևայրու կարգվելուն (ամուսնանալ) մեր գիւղերում չորս-հինգ հարիւր է պէտք ախր...

Խորթ մօր ճանկից՝ բոլբոլական կրակից ազատվեցինք, բայց ի՛նչ օգուտ... Անտէր որբը ե՞րբ է օր ու արև տեսել այս սև ու մութ աշխարհիքում, այն էլ գիւղում...

Մեզ յանձնեցին հօրեղբօրս խնամքին: Հայրս վաղուց ջաղացական էր, քաշվեցաւ իր ջաղացքը ու տարեկան մեր կերմոնը (ուտելիք)՝ երկու սոմառ զարի ալիւր հօրեղբօրս տալուց զատ, ոչ մի բանի չէր խառնվում...

- Էստից ետև դուն ու քու Աստուածդ. Եղօ տացու..., ասաց հայրս մեծ եղբօրը,- ես ջաղչեմ էլ տուն չեմ գալ..., էս տղաքս քեզի կուտամ, քեզի ա էն Աստծուն... Դու էլ էրոնց հօրօղբար չես, հայր ես, մայր ես. ամեն ինչ ես...

Հէ՛յ գիւղացու, խեղճ գիւղացու անխիղճ Աստուած. էդ ի՛նչ օրի թողիր մեզ...

Բայց... գիւղում Աստուած կա՞յ որ, վարժապետ, թէ որ լինէր, էլ ի՞նչու է հայրը տղին, տղան հօրը, կինը մարդուն, մարդն իր կնոջ. եղբայր ու քոյր, էլ դրացի, էլ ազգական թէ օտար, անխիղճ կերպով իրար արիւն են ծծում... Չէ, վարժապետ, գիւղում օրէնք, խիղճ, դատաստան հէ՛չ չը կայ, էլ ո՞ր անխիղճ Աստուածն այնտեղ կը մնայ... Աստուածն այնտեղ լոկ ժամումն է, չորս պատի մէջ բանտարկված ու գիւղացոց արինյուրայ գործերում իսկի ձեռք չէ թաթախում... թէ չէ գիւղում, էս մեր գիւղում խեղճ Աստծուն էլ կը խեղդէին...

Եւ հօրեղբայրս՝ Եղօ տացուս ու իր Աստուածն առան մեզ՝ խեղճ որբիկներին իրանց թևի՝ հովանու տակ... Դրանից յետոյ էլ քոյրերին ու եղ-

թորս ողջ գարնանը, ամառ, աշուն տանը իսկի չը տեսայ: Մերթ գլխաբաց, չույ լիքեճիկը (շալվ վերարկու) փաթաթված, մերթ բոկոտն, քիթ ու քերան կապուտկած, հայհոյելով, ծեծկռտելով, թոն (անձրև) ու քամուն, ցուրտ ու ցեխին քշում էին հորեղթորս արտն հոտողութեան: Սաղ ձմեռն էլ բուր-բորանին խեղճ քոյրերս փողով վարձած ծառայի պէս միշտ ջուր էին կրում տանը՝ հորեղթորս մարդ ու մալին:

Փոքր քոյրս բաղդատր էր, մի տարի էլ չը դիմացաւ էլ տանջանքին. հիւանդ պառկեց: Ներսի գոմը հինգ օր հազիւ մեծ քրոջս գողցած հացով ապրեցաւ (կուշտ փորով հաց, գարի, ցամաք հաց էլ չէին տալիս ուտելու) ու մի օր էլ քոյրս աղբիւրից երբ տուն եկաւ, գնաց տեսաւ որ մեռել էր...

Էհ, ի՞նչ անենք, մեռել, մեռել... Ռ՞ում հոգն էր... Քոյրս ու եղբայրս այդ գիշերը մի քիչ լացին, ես էլ նրանց լացից լցված մի քիչ աչքերս թրջեցի ու ամեն ինչ վերջացաւ...

Գլուղում աղջիկն ախր պատիժ, պատուհաս է... հօր-մօր համար...

Բաղդը սև է աղջկան... Միս օրը հայրս եկաւ, տէրտէրի հետ տարան մօրս ծոցը դրին, թաղեցին... Խեղճ երումի տեղն էնտեղ է, էն սև ու մութ ցուրտ գերեզմանն... Էս աշխարհքում եթումն ու խեղճն, աղքատն ու թոյլն ի՞նչ բան ունեն, վարժապետ...

Էս աշխարհքը, փուշ աշխարհքը զօռբայինն է՝ ուժովին...

* * *

Եօթ տարեկան երում էի, վարժապետ ջան, երբ հայրս ինձ տարաւ իր մօտ՝ ջաղացքը: Ասենք հայրս էլ խօ չը տարաւ.... հորեղթորս տնից մի օր ես փախայ ու ինչ արին էլ ջաղացքից տուն չեկայ: Ախր հոգուս էր հասել... Քոյրս վաղուց, հակառակ մեր հովանաւոր հորեղթորս «սուրբ» կամքին, փախել էր իր սրտի սիրած աղի հետ, խեղճ տացուիս շահին դիպել, գեհին դիպել... Ախր գիտե՞ս, թէ որ քոյրս չը փախչէր, քա՛նի մանէթ հորեղթայրս «հաղէմասի»¹⁰ պիտի առնէր...

10 Ծան. «Հաղէմասի»՝ «հս» ասելու վարժ, գլխագին, այն փողն է, որ նշանվող աղի տէրը տալիս է աղջկայ հօրը կամ խնամակալին համաձայնութիւն առնելու համար: Հաղէմասին սկզբներում շատ էր 100-ից մինչև 200 նոյն իսկ երբեմն 300 բուրլի, բայց այժմ 50-100-ից չէ անցնում:

Մեծ եղբայրս աւելի վաղ դուրս էր եկել, գիտում մէկին հօտաղ մտել, հօրեղբօրս կատղեցրել: Կարող էի ես էլ եղ տան մէջ ապրել... բոլոր վրէժն ախր ինձնից կառնէին... Ես էլ փախայ, ջաղացք մտայ: Այնտեղ լավ էր:

Առաւօտ վաղ, երբ արևը իր մօր ծոցից Իվսիդադի սիրուն լանջից դուրս էր գալիս, ես էլ հօրս հազար կտոր, ալքազուլով չուլ անկողնից մկի մման իսկոյն դուրս էի ցատկում: Առանց շորի, լոկ մի շապկով, չըր-չըփ-լախ (ասենք, շոր էլ չունէի, ի՞նչ հագնէի), լոկ մի կտոր սև սաճի հաց կրծելով, վազում էի խաղալու:

Ո՛րքան լաւ էր, որքա՛ն սիրուն էր դուրսը... Հէնց ջաղացքի դրան առաջից գոռոռալով, ոլոր-մոլոր շտապ հոսում էր խենք ու խելառ գետակը: Վերից-վարից, ամեն կողմից կըշ-կըչալով, վըժ-վըժալով, մէկ իրարու խառնվելով, ավերիի հետ պագվտելով, մէկ էլ ջորած (խռոված), բաժան-բաժան հազար ճիւղի ճեղճոված, յորձանք տալով, փոքրիկ ծոցի, փրփուր ծոցի խիճ-քարերը լիզվտելով, թռչկոտում են առուակները, պարզ ու վճիտ աղբիւրները, վազում, փախչում, անհետ կոյշում, գետն են լցվում, չքանում...

Հանդ ու հովիտ, դաշտ ու արօտ, քար ու քարափ քաղցր քնից արթնացած, վաղ-վաղորդեան անուշ ցողով լաւ լուացված, զովացած, ծաղկի, սեզի հազարերանգ հագուստ հագել, վառ արևին առաւօտուայ «բարի լոյսն» են առաքում: Եւ արտուտիկ, սիրուն սարեկ, ծիտ ու ճպոռ, հազար հաւքեր, գորտ ու թիթեռ, ճանճ ու մժեղ, հորթ ու գառներ, հովիւ-հօտաղ անուշ ձէներն իրար խառնել, տաղով-խաղով օդն են լցնում, ճլվում, հին մշանված, երկինք-գետնի մեծ հարսնիքն են կատարում...

Ո՛րքան սիրուն, գեղեցիկ ես, գրողի տարած դու գարում...

Կիրակի էր, «ծաղկակոխի» կիրակին, միակ օրը, երբ գիտէրում ծածուկ երես նորահարսներն ու մշանած աղջիկները ազապների հետ հաւասար ուրախ, ազատ վազում են դաշտ, խուզարկու սուր աչքից հեռու, թռչկոտում են, կանաչ-ծաղիկ կոխկրտում, երգում, պարում, վանդակից դուրս թռած-փախած թռչնիկի պէս խաղում, խնդում, ծլվում...

Շարան-շուրան խումբ-խումբ եկան «ծաղիկ կոխող» աղջիկները, խումբ-խումբ եկան ջաղի մօտի մեծ կամուրջից անցկացան:

- Հը՛ պը... ջաղացք կուգա՞ս, ալրոտ մուկ..., աշէ կերթանք մենք ծաղկակոխ... դու հող (այդտեղ) ջրերը լըկէ...

Քեն ու յխով կարծես լցված, հանդիմանեց հորեղբորս մեծ աղջիկը։ Նրանք էլ խմբով գնում էին ծաղկակոխ։

- Օ՛խ, դու չունիս... կաշես ինչըղ (ինչպիսի) արխալուղ (հագուստ) է կարել մարս...

Սկսեցին ինձ գրգռել փոքրերը։

- Ա՛յ, ոտնամաններս... տացուս քաղքեն է բերել, դուն ա ունի՞ս... վրա բերեց հորեղբորս միս տղան։

- Չըլտօ շապկին, իդոր (դրա) հալին աշեցեք... Ձունը գլխուդ, ալոտ մուկ, մեր տնէն ա փախաւ, եկաւ...

Ապուշի պէս հացի կտորն ամուր բռնած, մէկ մի տղի, մէկ միսի արխալուղին, ոտնամանին էի նայում, բերնիս ջուրը կամաց-կամաց վազեցնում։

Խումբը գնաց, ես մնացի նստած տեղս քարացած։ Սի բան ներսս օձի մման կրծում էր։ Էլ սիրուն դաշտ, սար ու ձորեր, էլ գետ-առուակ, արևերկինք, խոտ ու ծաղիկ, ո՛չ մէկը ո՛չ իսկի աչքիս չէր երևում... Նոյն իսկ նախշուն քարերս էի գետի ափին մոռացել... Կարծես շուրջս հենց բոլորը՝ քար ու քարափ, էլ գորտ ու հաւք, ամենը մի կանաչ-կարմիր, ալ արխալուղ հագերին, ինձ ծաղրում են, ծիծաղում։

Սիրտս լցվեց, աչքերս իրանք-իրանք թոջան ու ես լալով, ձեռքիս հացն էլ վայր գցած, ջաղացք մտայ հեկեկալով...

- Ի՞նչ է, բալաս, ինչի՞ կուլաս... վե՞՞վ ծեծեց...

- Հա՛, ինչի՞... չեմ, ես ա կուզեմ...

- Ի՞նչ է, բալաս, ի՞նչ կուզես...

- Ալ-արխալուղ, ոտնաման... Պետօն, Արշակն ունէին...

- Փարա չը կայ, գառս, ո՞ւրտից... երբ մեծնաս փող կունենաս, դուն ա առ...

- Հա՛, չեմ, ինչի՞... ես ա կուզեմ... Պետօն, Արշակը խօ մեծ չեն... Էնոնց տացուն է առել...

- Չը կայ, ձագս, չը կայ, քընը (գնա) հալադ (շորերդ) հագի...

Էդ աւելի սիրտս ծակեց, էլի պիտի էն շորերս, չուլ շորերս հագնէի, որ ծաղկակոխ գնացողներն յետ գալիս էլի «չըլտօ, ալոտ մուկ» կանչէին։ Տղան «չըլկան» ի՞նչ գիտէ... Անզգամցած գետին ընկայ ու սկսեցի բոռբոռալով ձեռ ու ոտս գետնին զարնել, ճանկռտել...

- Դէ՛, Սակլօ ջան, դէ ել, կառնեմ... քեզ ա կառնեմ, դէ ել, մի լա...

Գուրգուրելով բարձրացրեց ինձ հայրս ու խնամքով, որ չը պատռի, անձս ձգեց միակ շորս՝ չուլ չուխաս: Բայց ես դարձեալ լալիս էի:

- Դե՛, հերիք է, ամօթ է... Սյի լա, երթանք աշենք, տացուդ փարա պիտի տայ, առնենք խանթէն քեզ ա հալաւ-մալաւ գնենք... Էլ ի՞նչ էնեմ, փարա չը կայ իմ քուս...

Մի քիչ չեմ-չում, նազ-տուզ արի. հօրեղբօրս ահը սիրտս էր. բայց ի՞նչ անեմ, ախր սիրտս նոր շոր կուգէր...

Գնացիմք: Հայրս առաջից կծման տալով՝ քերվտելով, ես ետևից մըռ-մըռալով, թըս-թըսալով, մտանք Եղօ տացունցս մեծ տունը: Տացուս թոնրի շրթին նստած մեծ չիբուխն էր ֆըստ-ֆըստացնում, կինն էլ կողքին արծաթ դուքիից թէժ բռնոթին մեծ պտղուցով քիթը քաշում: Սովորական «բարև տացու», «աստու բարին»-ից յետոյ, հայրս էլ հանեց իր մախոռքի մեծ քեսան ու թմպիկին¹¹ պըպըզելով, ուզածին չափ սկսեց լցնել, մատով կոխել մեծ լիւլան: Ես էլ կողքին, ահով-դողով կուչ եկած. խիստ անհամբեր ինքս իմ մէջ բարկանում եմ. թէ հայրս ինչի՞ փող չէ ուզում ու վախեցած, որ չը լինի՞ թէ մոռացաւ. կողքից բոթում. բոթբոթում եմ. թէ շուտ արա՛, դէ՛ պրծի...

- Հա՛, դորթ (ճիշտ), տացու, ինի փարին շահը (տոկոսը) տայիր հէջ չէ տղին հալաւ-մալաւ (շոր) առնէի... չըր-չըփլաղ է (մերկ)..., հէջ հազնելու բան չունի...

- Փարին շահը՞... վէ՞ր փարան է, ծօ..., ի՞նչքան է...

- Քա՛նի տարուան բան է. եսսիմ, դու չիտե՞ս. բաժնվելուս որ դու ինձի պարտք մնացիր...

- Պարտք մնացի՞... թուխտը քովդ է. բեր աշենք...

- Քովս է ... ահան, առ հաշվէ ...

Հայրս հանեց չապկի ջեբից «մասունք»-ի պէս հազար ու մի փալասի մէջ փաթաթած, աղտից սնցած բարաթը ու դողալով, դողդողալով տունեց եղբօրն հաշվելու:

Գիտեմ, որ դէհ, վարժապետ ջան, 50-60 մանէթն ի՛նչ է ձեզ համար.

11 Ծան. Թմպիկ – մի արշին բարձրութեամբ պատ է, որ թոնրատունը (թնդրափը) բաժանում է տան միւս մասից՝ «տան երեսից»:

բայց եղ անտերն ախր հօրս ողջ բաժինն էր իր հայրական մալ ու մուքից, Ակօենց մեծ օջախից, որի համար մեծ եղբորից բաժանվելիս, այնքան կռիւ-վէճից յետոյ լոկ այդ բարաթն էր ստացել:

Տացուս առաւ, շուռ-մուռ տունեց, կարդաց, հաշվեց, խոր մտքի մէջ ընկածի պէս, մեծ գլուխը տարաւ-բերեց, երկար չիբխից կծու ծուխը ներս ծծեց... յանկարծ չը գիտեմ թնդորից ի՞նչ բոց, ալ-բոց ելաւ շուրթն ի վեր...

Հայրս իսկոյն էն գէշ օձի խէթածի պէս տեղից թռաւ, գոյն-մոյն նետեց, սփրթնեց...

- Էղ ի՞նչ էրիր, Եղօ տացու... ախր դու հէշ խիղճ-գութ չունե՞ս... չէ՞ վերն Աստուած կայ ախր...

- Ի՞նչ գութ, ի՞նչ խիղճ, ձո՛ւ, սարսաղ... խելքդ խօ չե՞ս թռուցել... ձօ ես քեզի փարա ե՞րբ եմ տալիք եղել, որ եկել ես հիմի կուգես, ցնդե՛լ ես...

Հայրս կանգնած տեղը մնաց, քար կտրաւ... Յետոյ ձեռքիցս ամուր քաշեց, դողդողալով դուրս ելաւ...

Հօրս այլալայած դէմքը ինձ էլ ապշեցրեց... բան չը հասկացայ, բայց բնագոյմամբ ինձ էլ ինչ որ երկիւղ, սարսափ էր տիրել: Մինչ ջաղացքը ոչ մէկս ձայն չը հանեցինք: Ապա նա լուռ նստեց ջաղչի քարի կողքին, մեծ չիբուխը սուս-փուս հանեց, լցրեց-քաշեց, քաշեց-լցրեց, ամալի ծուխը, կծու ծուխը քուլա-քուլա իրար յետքից ծծեց, շնչեց..., կարծես սրտի թէժ անթեղն¹² էր գործարել (բռնկել)...

Ես էլ տեսայ, որ ո՛չ հարցիս, ո՛չ էլ լացիս լսող կայ, ձէն-ձուգ կտրած, կողքիս ընկայ, բունս տարաւ մնացի:

Չը գիտեմ ի՛նչքան էր անցել, յանկարծ ինչ որ աղիողորմ մի սուր ճիչ քնիցս վեր թռցրեց:

Տեսայ հայրս կողքիս ընկած, դէմքի կէսը կապուտկել էր, սև-սևեցել: Վրան ընկայ լաց ու կոծով, «հարիկ, հարիկ» կանչեցի, անփոյթ ընկած, չոր փայտ կտրած ձեռքը առայ, համբուրեցի, աղաչեցի՝

- «Ա՛խ, հարիկ ջան, ե՛ս էլ հալաւ չեմ ուզել, հարիկ ջան, ե՛լ, ես հէշ բա-
նըմ էլ չեմ ուզել»...

12 Ծան. Անթել – Տանտիկինը թնդիրը մխելիս մի աթար է (մալի աղբից պատրաստած վառելիք) քաղում մոխրի տակ, որ հետևեալ օրուան կրակ մնայ թնդիրը մխելու, դա կոչվում է «անթել»:

Լացի, լացի, հոնգուր-հոնգուր հեկեկացի, լսող չը կար... Անշունչ փայտը վեր կելնէ՞... Հայրս «դամլա» էր արել... (կաթուած):

Լերթին փռված, կապտած-սևցած շրթունքները կարծես դարձեալ կրկնում էին՝

- «Գութ, խիղճ չունե՞ս... վերն Աստուած կայ»... ու աչքերը ուժով չռած, կարծես վերնն՝ հեռու, ամսիրտ կապոյտին մէջ «գթոտ-խղճոտ» Աստծուն էր որոնում...

Բայց թէ գիւղում Աստուած կա՞յ որ, վարժապետ..., թէ որ լինէր էլ ինչո՞ւ է հայրը՝ տղին, տղան՝ հօրը, կինը՝ մարդուն, մարդն՝ իր կնոջ, եղբայրն՝ եղբօրն, էլ ազգական, թէ օտար լոկ մի կտոր հացի համար սև օձի պէս իրար խեթում... խեթ-խեթում...

Չէ՛, վարժապետ, գիւղում օրէնք. խիղճ, դատաստան հէ՛չ չը կայ..., էլ ո՞ր անխիղճ Աստուածն այնտեղ կը մնայ...

Գիւղում Աստուած էլ չը կայ...

1903 թ. դեկտեմբեր

Գանչա

ԸՆԿԵՐՆԵՐՍ...

(Հովվի յուշատետրից)

Մեր գիւղը վաղուց թշնամի էր դրացի Ս...եցոց հետ: Եթէ ձեռքերիցս գար ու մէկս մէկից չը վախենայինք, իրար արիւն կը խմէինք...

Մեր վեճը կրօնական հակառակութեան պտուղ չէր, թէն թշնամիներս թուրք էին: Նրանք մեզնից սոված, մենք նրանցից քաղցած, ո՞վ ժամանակ ունէր «հոգու փրկութեան» կամ «լոյս հաւատը» տարածելու մասին մտածելու...

Մեր վեճը հողային էր... և հողը գիւղացիներինս համար հոգուց շատ թանգ բան է... Եւ ի՛նչպէս էլ թանգ չը լինի, մի կտոր ուժասպառ, քաւթառ սլառաւի երես դարձած հող ունես, չորս կողմից հարիւրաւոր գայլի աչքեր են տնկած վրան... Տանը մանր ու խոշոր՝ կին ու երեխաներ բերաններն հարամու պէս բացած, հաց են ուզում այդ արտից, պարսւատերդ աչքը չորս արած, քաղվելուն է նայում, որ դեռ ուտելիք բնաղոնդ մերս չը

լցրած, փողի տոկոսի տեղ քաշէ տանի... խանութորն այդ արտի յուսով է «նիսիա» (ապառիկ) նաթ ու սապոն տուել ու այժմ դեռ արտոյ չը հնձած, «կօտ ու կիսնոց» կօտը (հացի չափ) ձեռքին առաւօտ-երեկոյ դուռոյ է կտրում, որ չը լինի արտոյ հնձես ու բերքն ուրիշի բերանն ընկնի..., իզբաշին՝ (տանուտէրի օգնական) առասպելական «դաթարը» ձեռին, գլխիդ տալով, խարճն ու մախտին է պահանջում..., տէրտէրն ամեն օր անուշ-անուշ «ողջոյն, որդի» ասելով, կալիդ գլխին կանգնում, «տարի հախն» (վարձ) է ուզում..., ես ի՞նչ գիտեմ, էլ չարչի (մանրավաճառ) ու դարբին, դորոտչի (հանդապահ) ու նախարչի (հովիւ), էլ մուրացիկ ու անցորդ, բոլորն աչքերը տնկած, իրանց «արդար ու անարդար» բաժինն են ուզում..., էլ ի՞նչպէս հողը հողուց թանգ չը լինի... Հոգին ի՞նչ է ..., մի հոգեառ հրեշտակ կայ ուզող, այն էլ մի անգամ կառնէ կը պրծնես ձեռքից, խօ ամեն տարի, ամեն օր գլխիդ վերս չի կանգնի ու հարիւր անգամ վճարած պարտքդ նորից պահանջի...

Հողը թանգ է մեզ համար, շատ թանգ... և Ս...եցիք խել էին մեզնից երկու հարիւր օրավարից աւելի հող... Դեռ այդ ոչինչ. այսպէս թէ այնպէս մարդիկն յաջողեցրին, գործին որոշ օրինական ձև տուին... Թէև ողջ գաւառն էլ գիտէր, որ այդ օրինականութիւնը կայանում էր լոկ 70 բուբու մէջ, որ երեք սպիտակ բէխ-մորուքով ծերունիներ, մէկը նոյն իսկ մեր գիւղից, վերցրին ու առանց ամաչելու գնացին դատարանի առաջ երդվեցին, թէ վիճելի տեղը Ս...եցիներին է... Սեր մէջ կան, շատ կան կարմրելու ընդունակութիւնը կորցրած մարդիկ...

Ասում են դեռ այդ ոչինչ, եթէ Ս...եցիների ոչխարների ահագին հօտերը ոտնատակ չը տալին մեր արտ ու արօտը, քոքահան չանէին հարիւրաւոր խեղճ մարդոց վերջին յոյսը...

Յունիսի վերջերն էր, գիւղի գութնոցն ու քաղոցը: Սի կողմից հաւար-հաւար քաղում են հարուս. չայիր ու դեռ խօտը չը վերցրած, քաղուրի յետևից գութանն օձի պէս ձգվում, սողում է վարից-վեր, վերից-վար ու սև ակոսներն հատոր-հատոր տետրակի գրած տողերի պէս կողքէ-կողք շարում մոխրագոյն արտի երկարութեամբ: Յան արտերն էլ փռված, որը կծղել քիստ է քշում, որն էլ դեռ կապոյտ ծովի պէս ծղփ-ծղփալով, գնում-գալիս, քամու հետ գաղտուկ շընգ-շընգալով, ինչ որ բաներ է փսփսում...

Եւ որքա՞ն անուշ, դիւրեկան է այդ շընգ-շընգոցն ու փսփսոցը մարդու

ականջին..., կարծես կեանքն ինքն է փսփսում այնտեղ, գիղացու վախկոտ, ամեն քամուց տատանվող, երերուն, թոյլ կեանքը... Վերը մի փոքր ամպ բարձրանայ, բաց կապոյտը մթագնի... վարն այդ կեանքը կը դողայ, կը սարսափի՝ «չը լինի՞ յանկարծ կարկուտ գայ»... իրիկնադէմ թէ ամպերը չքանան ու երկինքը հայելու պէս պսպղայ... թոյլ ու երկչուտ կեանքը դարձեալ կը սոսկայ՝ «չը լինի՞ յանկարծ լուսադէմին եղեամ գայ»... Էհ, այդ կեանքը թշնամիներ շա՛տ ունի՞ կարկուտ, եղեամ, ցուրտ ու երաշտ, մուկ ու մորեխ, որդ ու բզեզ... հոգեառն են այդ կեանքի... Բայց ի՞նչ արած... այդ դեռ ոչինչ, ինչ երկնքից է գալիս ուզես-չուզես համբերութեամբ պիտի տանես... Երկինքը շա՛տ ուժով է..., երկնքի դէմ խեղճ գիղացին ի՞նչ անէ...

Սակայն, երբ թոյլ, ամեն քամուց երերացող այդ կեանքի թելն է կտրում քեզ մման խեղճ գիղացին... մարդ կատաղում, գազան դարձած, էլ ինքն իրան մոռանում է..., դէմդ հարազատ եղբայրդ որ կանգնած լինի, տաք արիւնը կը խմես, էլ ո՛ր մնաց Ս...եցիք, որ ազգով էլ թուրք էին...

Կեանքն այդպէս է..., սեփական կեանքն անուշ է...

Յունիսին էր. ցորեկ դեռ նոր էր անցել: Վարի չայիրներն էինք քաղում: Ալ ու խաշ-խաշ քաղորից ու փոցխւորից ասեղ զցելու տեղ չը կայ: Կին ու տղամարդ թափել, հայ-հաւար քաղում էինք, հաւաքում, որ ազատենք մալ ոչխարի բերանից: Էլ հանաք ու չանաք, էլ խինդ ու ծիծաղ խառնել էինք իրար, սար ու ձոր դորդում էր. ազատ ու վեհ լեռների հարսնիքն էր կարծես...

- Ծօ՛օօ... Ս...եցոց ոչխարին մայեցէ՛ք... ո՛ր եկաւ..., յանկարծ գոռաց մէկը:

Նայեցինք, յիրաւի. լեռան լանջը մշուշի պէս փաթտած, ահագին սպիտակ հօտն իջնում էր ցած: Սահմանը վաղուց էր անցել, սարը մերն էր, բայց դարձեալ ցած էր գալիս...

- Հէ՛-հէ՛յ... ո՛ր էք քշում, շուն-շան որդիք, անհոգի, անաստուածներ..., գոռացինք. կանչեցինք... լսող չը կայ... Հօտն արածելով իջնում է ցած: Մօտեցաւ ցան արտերին. մի երկու հօտ էլ լեռան միւս կողմից ելան...

- Ի՞նչ անենք, տղերք... հաւաքվեցինք իրար մօտ. մէկն ասում էր գնանք զլաւային բերենք, զանգատ անենք, միւսն ասում էր գիւղ՝ մեծե-

րին իմաց տանք, երրորդն առաջարկում էր ոչխարը բշել գիւղ տանել... չորրորդը՝ ով արտ չունէր այդ կողմը, խորհուրդ էր տալիս «նալաք տալ չարին», թո՛ղ արածեն, չքուին, երթան, «չար կը հոտի եղ շներից...»

Մինչդէռ ամենքը տաք-տաք իր առաջարկութիւնն էր պաշտպանում ու մեծամասնութիւնս արդէն գլաւային գանգատվելու կողմն էինք, յանկարծ, կարծես գետնից, գլխներիս վերև բուսան չորս-հինգ ձիաւոր մեր գիւղի մեծերից:

- Թաղեմ ձեզի պէս ջահէլը, թաղեն... , ձո՛ւ ինչ իշի պէս կանգնել բերաններիդ բաց մայում էք... չէ՞ք տեսնում շան ոչխարն ո՞ւր էկաւ, արտ ու արօտ արեց...

- Ի՞նչ անենք, Բաղարամ աղա՛, բոլորս կարմրած, միաբերան հարց-րինք:

- Ի՞նչ անէք..., գետինը մտէ՛ք, ի՞նչ պիտի անէք... ամօք չէ՞ մեր գեղին աննանը, որ էսքան ջահէլ-ջիւան կտրիճներ կանգնել էք ու քթերիդ առաջ Ս...եցոց ոչխարը ձեր մանր ու խոշորի «դիւլիկը» (ապրուստը) կը կտրէ... գետինը մտնէք լաւ չէ՞... քաշեցէ՛ք գերնդիներդ, զնացէ՛ք էս սահաթիս, զարկէ՛ք, ջարդեցէ՛ք, էդ անաստուած շուն-շան որդոց մարդ ու ոչխար, բշեցէ՛ք, գիւղ բերէ՛ք... էդոնց արունքն իմ վզիս... ինչ որ «ջառմա» (տուգանք) պիտի գայ, ես կուտամ... մի՛ք վախենալ, մենք էլ ահա յետևներիցդ կուգանք...

Ու մենք քաշեցինք գերանդիներս, մերկացրած սրերի պէս պսպղացնելով օդի մէջ, վազեցինք...

Խենթ-խելառ ջահէլ, մի փոքր քամի էր պէտք որ թռչէինք...

Ես վազում էի ամենից առաջ, յետևիցս կրնկկոխ հև-հևալով հետևում էր շունս՝ Չեմբարը, որ միշտ հետս արտն էր գալիս, որ երեկոյեան զնանք գոթնին մալը պահելու, ապա 10-12 հոգի «ջահէլ-կտրիճ» քաղտորներ գերանդիներն ուտերին վազում էին բոլոր ուժով... Դեռ լերան լանջը չէինք հասել, որ փորձված, խորամանկ հովիւները ոչխարի բերանը վեր դառուցին: «Շրախկ»... յանկարծ բացվեց հրացանն ու ոչխարն հեղեղի պէս տափնելով ծովի պէս ծփացող շարքով ցան արտերը, խրտնեց լեռն ի վեր... Փախցրին... Ձի բշես խրտնած ոչխարի յետևից չի հասնիլ... Վերջին ուժերս հաւաքած, առանց յետ մայելու գոռ տուի ոտներիս... Երեք հօտն արդէն չը կային, կորան... կարծես թև ունէին թռան... Մի հօտ մե-

մակ սահմանի վրա փռված, հանգիստ արածում էր: 17-18 տարեկան անփորձ պատանի հովին էլ, գլուխը դրած քարին, անուշ քնած էր..., երևի խեղճը բանից «բեխաբար» էր»...

- Շուն-շան որդի, մինչև հիմա արտերն էիք արում, հիմա սուտ քուն ես եղել, կարծես հորդ տանը լինես... գոռացի գլխի վերև ու մինչև խեղճը քնաթաթախ աչքերը ճմռելով առաջն արածող ոչխարն էր որոնում, որ բշի վեր, կարծելով թե յիրաւի ցան արտի մէջ է... «դրամբ»... բոլոր ուժով գերանդին վրա բերի գլխին... Հովին ընկաւ, ես հօտը կիսեցի ու կռուի դաշտից յաղթական փառքով դարձող հերոսի ինքնաբաւականութեամբ բշեցի ցած, դէպի մեր սահմանը:

Ես գիտէի, որ դա այն հօտերից չէ, բայց միևնոյն էր. այսօր չէ երեկ արած կը լինէր մեր արտերը, վերջապէս բաւական էր, որ Ս...եցոց էր, մեղաւորն ու անմեղը ո՞վ էր փնտրողը... Այդպէս է մեր՝ գիւղացիներին դատաստանը...

Հեռուն, չայիրներում երևում էր հաւաքված կին ու տղամարդոց բազմութիւնն ու ես հրճուանքով պատկերացնում էի, թէ ի՞նչպէս պիտի գովեն-գովաբանեն գիւղի աղաներն ու քաղցր ժպտալով պիտի նայեն ինձ ջահէլ հարս ու աղջիկները...

Ընկերներս չը կային, երևի նրանք միւս՝ փախած հօտերի յետևից գնացած կը լինեն, մտածում էի ես. բայց ո՞րքան ուրախ կը լինէի, եթէ նրանց չը յաջողվէր... փառքի պսակը մեն-մենակ ինձ կը մնար...

Յիմա ր, խենթ ու խելառ ջահէլութիւն...

Ամբողջապէս մտքերիս հետ տարված. հաւար-հաւար քշում էի ոչխարը լեռն ի վայր, երբ յանկարծ մօտիկ ձորից դէմս դուրս եկան 15-20 ձիաւոր Ս...եցի թուրքեր... Սիրտս դողաց, ոտներս թուլացան ու ականայ աչքս ընկաւ մեր չայիրները... Մօտ էին: Նոյն բազմութիւնն արձանի պէս կանգնած դիտում էր իմ կողմս... Ձիաւորները մօտեցան..., միւս կողմից էլ գիւռռալով ահագին կռուականերն (մահակ) ուսերին լեռն ի վայր պրծաւ Ս...եցոց եայլաւորը... Վտանգն անխուսափելի էր, բայց ես դեռ քշում էի, բաց չէի թողնում ոչխարը... ախր մերոնք էլ մօտ էին, օգնութեան կը հասնեն, մտածում էի...

- Ո՞ւր ես քշում... հարամզադա...

Առաջս կտրեցին ձիաւորներն ու ձիերի առաջ խառնած, սկսեցին

ֆռիկ-ֆռիկ պտտացնել ինձ արևելքի մէջ... Ձեռս պաշտպանվելու ոչինչ չունէի, գերանդիս հովվին խփելիս կոտորվել, մի կողմ էր ընկել ու բուռս մնացել էր կոլլիկ՝ կիսատ մաթը (գերանդու կոթ): Միակ միջոցը մնում էր փախչել... Բայց ո՞ր փախչելի... ամօթ չէ՞ր... Արնկեր թշնամու ոչխարը բերել, հասցրել էի այդտեղ, գիւղի պատուաւոր «աղաներն» ու «ջահէլ կտրիճներն» ահագին բազմութեամբ ընդամենը կէս վերստ հեռու կանգնած, ես փախչէ՞ի...

Կատուի պէս ցատկաւորում էի մի ծիւռ առաջից միւսի առաջ եւ գլխիս տեղացող հարուածների դէմ դատարկ ձեռքերս բռնելով, ամեն անգամ աչքս ակամայ գցում մեր չայիրները... Նոյն բազմութիւնն անզգայ արծանի պէս կանգնած, դիտում էր մեր կողմը... Մենակ շունս էր լեղապատառ հաչելով մէկ մի ծիւռ պոչից կախ ընկնում, մէկ վազում դէպ մեր չայիրները, կաղկանձում, կարծես օգնութեան կանչում...

Էլ ոչինչ չեմ յիշում... Երբ աչքերս բացի գիշեր էր արդէն..., քիթ-քերանս արիւնլուիկ, բոլոր ոսկորներս ջարդ ու փշուր, լերթիս ընկած էի մի արտի մէջ... Բոլորած լուսինն հալարտ, յաղթանակը տարած հերոսի պէս ինքնաբաւական ժպիտն երեսին, լերան լանջից բարձրանում էր վեր ու խոշոր աչքերն յառած, կարծես ինձ էր հեզնում, ծաղրում...

Մենակ էի ամայի դաշտին մէջ, մեն-մենակ... ինձնից մի փոքր հեռու ընկած էր սաստկած շունս՝ Չեմբարը... երևի անպիտաններն սպանել էին խեղճին... Մենակ մա էր մնացել մօտս: «Ընկերներս», տեսնելով վերահաս վտանգը՝ ձորը մտնող ձիաւորներին, կէս ճանապարհից փախել էին, առանց նոյն իսկ ինձ ձայն հանելու, իմաց տալու թշնամու գալուստը...

Մենակ էի ամայի դաշտին մէջ, մեն-մենակ սաստկած շանս հետ ու այդ մենակութեանս կսկիծն աւելի խիստ էր քան փշրտված մարմնիս հազար ու մի արիւնլուիկ, պաղած վերքերի մրմուռը...

Ա՛խ, ի՞նչ կը լինէր մարդիկ գոնէ շան կիսի չափ հաւատարիմ ու պարտաճանաչ լինէին ընկերութեան մէջ...

Բայց... ո՛չ, շան նման քեզ «քսի» կը տան, կը քշեն կրակի դէմ ու իրանք յետ կանգնած կը ծաղրեն նոյն իսկ, կը հըռ-հըռան վրադ...

Թող պատռտեն քեզ, բզիկ-բզիկ անեն... ո՞ւմ հոգն է... «Ամեն մարդու ջանին իր շապիկն է մօտ»...

Ողջ գիւղով նոյն իսկ մի գերանդի չը տուին կոտորված գերանդուս փոխարէն, որ ոչխարի ոտքի տակ փչացած արտաքաղիանէի տունս պահէի...

Այդպէս են մարդիկ... այդպէս է այս փուլ ու դատարկ կեանքը...

1904 թ. սեպտեմբեր

Շչիգրի, Կուրսկի մահաճգ

ՏՈՒՆ ՇԻՆՈՂՆԵՐ

- Աղջի՛, եզուց օրն է, ի՞նչ անենք... Էլ չի սպասել եդ անխիղճը...

Կարծես ծանր ու մեծ բեռի տակ տնք-տնքալով, ինքն իրա հետ քթի տակին մոմռալով, հարցրեց Եղօն իր կնոջը:

«Էլ չի սպասել եդ անխիղճը»... հարցն անծանօթ. նոր բան չէր, բայց թունատր իժ օձի պէս դաժան էր, սև դևի պէս ահռելի. ու կարծես շանթ-կայծակի պէս խոր լուսեան միջից անցաւ ու դիք ցցվեց խեղճ Եւայի սրտի մէջ:

Դարձեալ լուռ էր. գոմը խաղաղ, խաւար ու ցուրտ, միայն դրսից լիւրբ. անամօթ քամին ուժով փչում է ու դուռ-երդկի ծակ ու ծուկից սուլելով. կարծես թոյլի. խեղճ աղքատի մերկութիւնն է ծաղրում, հեգնում, հռհռում ու մերթ կատղած վայրենի գէշ գայլի մման ուլուլալով, ոռնալով, աւելի վատ, սև-մութ օրեր գուշակում...

Բութ ու բորան սև մութի մէջ լաւ բան երբէք չէ ասվում... Մութի մէջ միշտ կարծես չար կայ, դև կայ նստած... գրողը տանի սև մութին...

Յածլիկ գոմի մի անկիւնում Ծառուկենց շէն, «դովաթուր» տան տասնուհինգ ջուխտ մարալ մալից յետ մնացած մենակ մի գոյգ լղար եզը փոնչալով, մշմշալով որոճում են, նեղլիկ գոմը տաքացնում ու դրան դէմ օջախի մէջ թաց աթարը թսթսում, լոկ ծուխ անում, որ «դուշմանը» չը լինի՝ սաւէ, թէ Ծառուկենց շէն օջախի մուխը մարաւ, քար-քանդ եղաւ, արաւ...

Չուլ ու չափուկ մինդրի վրա, աղտոտ կապերտը վրան լուռ նիւրհում է օջախի կողքին Եգօի խեղճ ջուխտ աչքով կոյր պառաւ մայրը:

Դրսի բութը, ներսի մութը, թաց աթարի կծու մուխը, պառաւ կնոջ խումբոցը, ջուխտ եզների մշմշոցը. կարծես ծածուկ դաշն կապած, խօսք մէկ արած, փսփսում են, մոմռում՝

- «Էլ չի՛ սպասել եղ անխիղճը, ի՞նչ անենք»... Բայց պատասխան տուող չը կայ ու չը կայ...

- Մարի՛, Եւան ձէն չի հանել, դու ի՞նչ կըսես, ի՞նչ անենք...

- Ի՞նչը, բալա՛ս, ի՞նչ ըսիր...

- Փարան կուզեն, մարի՛, էգուց, ի՞նչ անենք...

- «Փարան կուզե՛ն»... Զարի պէս էլ ձէն չը հանեց պառաւը: Չուկ կապերտը քաշեց գլխին, կուչ եկաւ: Նետը խեղճի վերքին դիպաւ, ինքն իրանից ամաչեց ու դարդն առաւ՝ չուկ կապերտի տակ մտաւ...

Չայն կը մնա՞ր, որ հանէր: Հարուստ Ծառուկենց կրակի տէր Թորոս աղի միակ տղից՝ Եղօից փարան կուզեն, պարտքը կուզեն... Զա՛նի հոգու Թորոսն ինքն էր հարիւրներով պարտք տուել, քա՛նի հոգու Թորոսն ինքն էր ձեռք բռնել, այդպիսի նեղ, սև մութ օրից ազատել...

Երազի պէս մէկ-մէկ եկան դէմը կանգնան անցած կեանքի, փայլուն կեանքի պատկերները... Մէկը գալիս մի բուռ ալիւր, մի գդալ իւղ, միսը հաւկիթ կամ հիւանդի «կամակ»¹³ խնդրում... և Խանումը բանլիքների խորձը առած, օձի կաթ որ ուզէին, հանէր, կուտար իր բթնկոխ լիք մառանից, խեղճ աղքատի աչքը դուռը չէր թողնի... «Չըկան» ի՞նչ է - Խանումն երբէք չը գիտէր... Բայց աշխարհքում, էս սև ու մութ, փուչ աշխարհքում բաղդը մարդու միշտ չի ժպտում, փայփայտում... Ոչինչ չը կայ էս աշխարհքում անվերջ, անձէր, մնայուն... Ու մի անգամ թէ փորձանքը տուն մտաւ, էլ վա՛յն եկաւ էն տան գլխին արևին...

Սարի բուքին Թորոս աղի ջահէլ-ջիւան ջուխտ տղան փայտ բերելիս մոլորվեցին... խեղդվեցին... Տարին չանցած մի գիշեր էլ գողերն եկան, զարկին, տարան Թորոս աղի քէիւան ձին ու եզները... Սրտի ցաւից մարդն էլ չապրեց..., բայց Խանումին «չօռ» չը դիպաւ, «կնիկ մարդը հոգ չունի, դարդ ու ցաւ շատ կը տանի»... Այնքան կսկիծ, ցաւից յետոյ լոկ աչքերը կուրացան... Էլ կոյր աչքով խեղճ Խանումը այդքան ցաւ ու կրակից յետոյ, որդու դարդը ի՞նչպէս լար, արցունք էլ կա՞ր որ ողբար...

- Մարի..., էգուց տանիմ ծախեմ-ծըխեմ եզ ու արօր..., էլ ճար չը կայ, ի՞նչ անեն... Հարցը նորից կրկնեց Եղօն, ինչ է մէկը մի խօսք ասէր, ախր սիրտը կը պատռվէր...

13 Ծան. «կամակ» - հիւանդի սրտի ուզածը – միրգ և այլն:

- Տանես ծախես եզները... խեղճ Եւային ինչո՞վ պահես..., բալա ջան, ես հէջ, ասենք, փտած փայտ եմ, թող վար անցնեմ, փշանամ... չէ՞ խեղճ Եւան ախր մեղք է, ջահէլ-ջիւան, շէն-տան աղջիկ, լաւ մեծացած. ինչ եկել է օր ու արև չէ տեսել... Չէ՛, բալաս, չէ... համբերե՛... Էլի Աստուած ողորմած է...

- «Էլի Աստուած ողորմած է»... Էհ, մարի ջան, Աստուած էլ նո՞ր պիտի մեզի ողորմէ... Աստուած շատունց մեզի մտքէն հանել է... մեզի համար ողորմութիւն էլ չը կայ... Ծախեմ-ծըխեմ, կերթամ ես էլ մշակ կը լինեմ... Էլ ամօթ է... մէկ պարտքս տամ, եղ անխղճին ձեռքէն պրծնեմ, թէ Աստծու սիրտը նորէն գութ ընկնի, եզ տալը խօ էնոր համար դժուար չէ...

- Հա՛, օղու, հա, յոյսդ Աստծմէն մի՛ կտրիլ. մահացու մեղք, պատուհաս է... Չե՞ս տեսնիլ, որ էս աշխարհքը «ներդիւան» է (սանդուխտ), բալա՛ ջան, մէկը կելնէ, մէկը կիջնի..., յոյսդ ինչի՞ կը կտրես... Ախր մի օր Աստուած մեզ էլ կողորմի... Հօրդ աննանը ամօթ չէ՞, որ մշակ լինես..., բալա ջան...

Խեղճ կնիկ մարդ, հօր անուն էր որոնում..., էլ չը գիտէր, որ պարտատէրն անուն-մանուն չը գիտէ... Ու դանակը խեղճ Եղօի ոսկորին էր հասել արդէն... Էլ չէր կարող մարդու պատկեր գազան դարձած պարտատիրոջ հազար ու մի լիրբ, անամօթ խօսքերն ուտել, համբերել... Քանի՛ցս անգամ ողջ գիտի մէջ իր ականջով էր լսել. թէ «եղ կնիկդ իմ փողովս ես առել, գիտե՞ս... դու իրաւունք չունես հետը ապրելու»... Եւ խեղճ մայրը կարծում էր, թէ այս աշխարհքում իրանց համար դեռ «հօր անուն» էր մնացել...

Ինքն իրանից ամաչելով, Եղօն ելավ սև-մութի մէջ առանց կրակ-ճրագ անելու, շորերն հանեց ու պառկեց, որ վերմակով գոնէ ծածկէ սրտի սև դարդն, ամօթը... Սակայն իսկոյն խեղճը յիշեց, որ այդ անտէր չուլ վերմակն էլ իրեն չէ՛. «աղի» փողով է գնած... Ու բաց աչքին թերթւունքն էլ վրա չեկաւ...

Դարձեալ լուռ էր. գոմը խաղաղ. խաւար ու ցուրտ, միայն քամին. լիրբ, անամօթ քամին ուժով փչում է ու դուռ-երդկի ծակ ու ծուկից սուլելով, կարծես աղբատ, խեղճ Եղօի մերկութիւնն է ծաղրում, հեզնում, հռիւռում ու մերթ կատղած վայրենի գէշ գայլի մման ուլուլալով. ոռնալով, աւելի վատ, սև-մութ օրեր գուշակում...

Գիշերուանից շա՛տ էր անցել, բայց Ծառուկենց ցուրտ գոմի մէջ դեռ ոչ ոքի աչքին քուն չէր վրա եկել: Քուն կը տանէ՞ր, երբ առաւօտ պարտատէրը՝ հոգեառ սև-սաստանի պէս դուռը պիտի կտրեցներ...

Յանկարծ դրսից դուռը զարկին: Երեք հոգի գոմումն իսկոյն լսեցին, բայց ո՛չ մէկը ձայն չը հանեց: Ամեն մարդ իր սև մտքովն էր զբաղված, էլ ժամանակ միջոց չը կար ուրիշ մէկին լսելու...

- Թրրախկ... քրրուխկ..., դուռը զարկին նորից նոր, քիչ է մնում տեղից հանեն կրնկկոխ...

- Եղօ՛, բալա՛ն, դուռը զարկին..., զարթի՛ր, մի տես էդ ո՞վ կը լինի էս վախտիս...

- Հա՛, մարի, զարկին..., ելնեմ, էս քելախտին ո՞վ կը լինի...

Եղօն ելաւ, մենակ չուխան անձը ձգեց, հաւար-հաւար վազեց դրսի դուռը բացեց:

- Բարի իրիկուն, Եղօ ախպէր, մեզի դոնախ չե՞ս անել...

«Ղոնա՛խ»... Եղօ՛ի մոտ... գիշերուան այդ քելախտին..., և այն էլ ո՞վ... Ալէք աղան՝ իր հոգեհան պարտատիրոջ կրտսեր տղա՞ն... Եղօն ապշեց..., հրա՞շք էր, ի՞նչ էր... Եւ յիրաւի մեր գիւղերում «հրաշքն» յաճախ այդպէս քելախտ, կեսգիշերին է պատահում...

- Ձէնդ ինչի՞ է կտրել, Եղօ՛, ի՞նչ է դոնախ չե՞ս ուզել...

- Ղոնախը... դէ՛... Աստծունն է... հրամմէ, աղա՛, ներս հրամմէ... ինչ ձէն հանեմ, տունը քուկո է... Եղօն ապշած քթի տակին մոմռաց:

Բայց Եղօի մոմռոցին ո՞վ էր մայող: Ձիերն արդէն քանդած էին սիւրուն քեթև սահնակից ու մինչ Ալէք աղի ծառան նեղլիկ գոմում տեղ էր անում ձիերին, Եղօն օդան¹⁴ հաւար գցեց՝

- Վե՛ր ել, Եա՛յ, տեղ-մեղ ժողվէ... Աղան եկաւ, Ալէք աղան...

«Ալէք աղա՞ն»... հարս ու կեսուր տեղերի մէջ ապշեցին: Ալէք աղին ախր իրանք ի՞նչ լայեղն են... Նրա համար գիւղում քա՛նի հարուստ ու շէն «ղոնախանա» (հիպընկալող) կան պատրաստ... իրանց նեղլիկ խեղճ խրճիթում Ալէք աղան կը հաւքի՞ (տեղաւորի)...

- Վե՛ր ել, աղջի, էլ ի՛նչ շուարար մնացիր... աղան կուգայ... ամօք է...

Բայց ի՛նչ ամօք. «աղան» ամօք է՞րբ գիտէ... Առ ու ամօք, նամուս ու

14 Ծանօթ. «Օդս» - գոմի մէջ անասուններից տախտակով բաժանված սենեակ:

խիղճ խեղճի համար են միայն... Ալեք աղան ներսն էր արդեն: Թաւ յոնքերը վրա բերած սաստանի սև աչքերին, ուշի ուշով կարծես ինչ որ որոնում էր իր չորս դին:

Որսկան շունը սուր աչք ունի, «որսին» իր մութ որջի մէջ էլ կը տեսնի... Եւ յիրաւի, Ալեք աղան իր փորձառու սուր աչքերով շատ շուտ գտաւ շորերն հագնող Եւային: Որսը լաւն էր... շատ լաւը... Շարմաղ դէմքը շէկ մազերի ալեծածան ծովի միջից, լոման մօտիկ լուսնի նման բոլորել էր. գունատել: Ծերմակ ճակատ, կեռ-կեռ յոնքեր, ջուխտակ խոշոր, ծովի պէս խոր, խորն ու անծէր խաժուժ աչքեր, մայիսուան գարդ ալ-վարդ թշեր, ու զոյգ կլոր շամամ ծծեր Նախիջևանի նռան նման փռվել էին մառ-մառ կրծքին... Ալեք աղի նման տռփոտ, գազան մարդը որ տեսնի էլ կարող է դիմանալ... Եւ այդ չքնաղ, սիրուն դէմքը նա տեսել էր շա՛տ վաղուց, բայց ոչ մի կերպ ճանկ չէր ընկել մարալ «որսը» Ծառուկենց...

Քա՛նի, քա՛նի ջաղու պառաւ միջնորդ էին եկել Ծառուկենց Եւային, ալ-շալովի (գլխակապ), մի մեծ ոսկի, նոյն իսկ մահուդ խաս «չուխացու» (հագուստ) խոստացել, որ մի՛ անգամ, շատ չէ գոնէ լոկ կէս ժամով հարանց տունը, կամ թէ ջուրը գնալիս, գայ իրանց մօտ... Ախր եղպէս հարուստ մարդու, աղա մարդու խօսքը կոտրել չի լինի... հազարից մէկ եղպէս բաղդի չի պատահիլ... Սակայն Եւան սարսափահար այդ «բաղդն» երբէք չէր ուզել ու ամօթից միշտ լուռ ու մունջ, ոչ ոքին բան չէր ասել...

Եւ զայրացած Ալեք աղան իր առաջին այս անյաջող փորձերից, այժմ վերջին ճիգն էր թափում, վերջին հնարքն, իր շնորհքը բանեցնում: Դէ, որքան էլ մեր գիտերում ոյժը՝ օրէնք, փողը՝ Աստուած, աղի խօսքը, աղի կամքը անդառնալի պատգամ լինի, պէտք է ախր գործին մի կերպ գայլի նման օրինական ձև տրվի... Ալեք աղան այդ լաւ գիտէր և եկել էր այդ «բէվախտին», այդ սև ու մութ կէս գիշերին գայլ ու գառի հնադարեան դատաստանը տեսնելու... Սև գործերը, գէշ գործերը սև մութի մէջ, գիշերով են գլուխ գալիս...

- Բեր, տեսնենք, ծօ՛, խուրճինը բեր, ծօ Կարօ ... կանչեց աղան, օջախի կողքին բազմելով:

Եւան արդեն շորերն հագած, քիթ ու բերան ամուր կապած, եկաւ հիւրի ձեռքն համբուրեց, բարի գալուստ բարեմաղթեց ու չուլ մինդարն իբրև պատիւ, բարձրապատիւ մեծ հիւրի տակը փռեց, որ բազմի: Ալեք աղան

յարմար թուպէն բաց չը թողեց ու Եւայի փափիկ ձեռքը ամուր սեղմեց, կարծես ուզեց հասկացնել, թէ քեզ համար, տես, ես ինչքա՜ն եմ ստորացել, որ իմ ստրուկ Եղօի մօտ իմ ոտքովս հիւր եմ եկել... Եւան սոսկաց, բայց լռեց, ձայն չը հանեց... ամօ՛ք էր... Ամենքն հերթով հիւր աղային բարի գալուստ մաղթեցին, խանում արլան անկողնի մէջ նստած տեղից, Եղօն հեռուից, բարև բռնած դրան կողքից:

Ճառան բերեց մեծ խուրջինը, դրեց աղի առաջին:

- Էլ ի՞նչ կանգնար, արաղ հանիր, հաց հանիր, անօթի եմ. ցրտից սասկայ, չե՞ս տեսնում...

Եւան բերեց կլոր խոնջան (հացի սեղան), Կարօն հանեց հաց ու պանիր, մատղաշ գառի խաշլաման, մի մեծ շիշ էլ ճաճի արաղ խոնջին դրեց. յետ քաշվեց:

- Արի՛, Եղօ, էղտեղ ինչի՞ ես նստել, արի՛ «հե՛տս» հաց ուտենք...

«Հետս» խօսքը Ալէքն այնպէս շեշտով ասեց, որ բոլորն էլ հասկացան. թէ աղան սրտանց կուզէ պատուել Եղօին:

- Շնորհակալ եմ, Ալէք աղա, անուշ արա, ինձ ամօթով արիւր էսօր..., ի՞նչ անեմ... քէսիբութեան մէջքը կոտրի, ե՞րբ ամօթով չէ եղել...

- Ծօ, խենթ մի լինի, արի աշենք, քէսիբութիւն տուող Աստուածն հարստութիւն էլ կուտայ..., ի՞նչ գիտես թէ գլխիդ եզուց ի՞նչ կուգայ...

- Էհ, աղա, քեասիբին հէջ Աստուած էլ միտք չի բերել..., քեասիբն Աստծու ինչի՞ն է պետք... ոչ խումկ ունի, ո՛չ մոմ, ոչ ժամ, պատարագ...

- Քէսիբութիւնն ի՞նչ է, ծօ՛, Աստուած մարդուն խելք է տուել... խելք ունեցող մարդը ինչի՞ք քէսիբ կը լինի... Այ, դու կուզե՞ս հարստանալ... իմ խօսքես դուրս մի ելնել. ինչ որ ասեմ կատարիր, տես ի՛նչպէս քեզ հարստացնեմ... ա՛ռ, մարի ջան, ա՛ռ մի ստաքան անուշ արա, կըսեն արաղն ախր «ծերոց գաւազան է»...

- Շնորհակալ եմ, Ալէք աղա, էլ հերիք է, դու հրամմէ, անուշ արա...

Բայց և այնպէս Խանում արլան այդ հինգերորդ թասն էլ առա:

- Հա յ վախ հա՛յ..., «կըսեն արաղն ախր ծերոց գաւազան է»..., գաւազան էր էն վախտն, օղուլ (որդի), որ տունս շէն, դուռ ու երդիկ բթնկոխ լիք... մութն ու լուսուն, երբ տեղես վեր կեղնէի, Աստուած հոգին լուսաւորէ..., շիշան (շիշ) կառնէր Թորոս աղան, մէկ կը լցնէր ինքը խմէր, մէկ էլ լցնէր ինձի կուտար... Ու երբ քեզ պէս աղա-զաղա մարդիկ գային, իրենց

պատուին, անուան լայեղ կը շահէինք (պատուել). կը ճամբէինք... Էհ, որդի ջան, էն օրուանէն ի՞նչս մնաց... Արադ ու չայ չենք ուզել... մի պատառ չոր. գարի հացի կարօտ ենք...

- Էհ, բան չը կայ, խմէ աշենք, Խանում արլա. Աստուած իրեն ստեղծածը չի կորցնել..., ողորմած է... Եւայ, Եւայ, արի էստեղ խզմաթ էրէ (ծառայութիւն), ի՞նչ կանգնել ես... առ արադը Եղօին սուր, լից ինձի սուր... էդ է ձեր տան կարգ-կանոնը...

Եւան կանգնած մնացել էր, կարծես գետնին մեխած էր: Եղօն խեղճ լից նայեց.

- Չե՞ս իմանալ, աղջի, շան ձագ, արի աշէ Ալէք աղան ի՞նչ կրտէ...

Եւ ակամայ Եւան եկաւ: Խեղճ կիներ արդէն վաղո՛ւց գիտէր. թէ շուն աղան «ի՞նչ կրտէ»..., բայց ի՞նչ անէր, ամօ՛թ էր... Հէ՛յ. ամօթը, այն էլ ջահէլ-ջիւան հարսի ամօթը... մեր գիւղերում գիտէ՞ք ի՞նչեր է անում... Մէկն անպատկառ թէ խօսք ասեց, անպատուեց, ձեռքը սեղմեց, համբուրեց... քանի դեռ մարդ չէ տեսել, «խելօք կիներ ձայն չի հանել, մամուսն առնել դուրս չի նետել, ամօ՛թ է»...

Եւ խեղճ Եւան, թէն շատ լաւ գիտէր Ալէք աղի միտքը... բայց ի՞նչ անէր, ձայն չը հանեց, իր մամուսին, անուան խաթեր, պապանձեց. ամօ՛թ էր...

Շիշը մօտ էր վերջանալու, բայց ի՞նչ վնաս. Ալէք աղի մեծ խուրճինը սաղ լինէր... Բոլորի էլ գլուխն արդէն տաքացել էր, նոյն իսկ Եւան. այն ամաչկոտ, չիօսկան հարսն իր ամուսնու ստիպմամբ երեք բաժակ դատարկել էր տակէ-տակ...

- Է՛, ծօ՛ Եղօ, Խանում արլա՛, հէ՛ չէք հարցնե՞լ, թէ ես վախտիս ձեր տունն ինչի՞ եմ եկել...

Իսկոյն սև-մութ պարտքն ամենքի միտքն ընկաւ:

- Ուրիդ հողն ենք, Ալէք աղա... ի՞նչ հարցնենք, մեր մտքէն հէ՛ չի ելնել, «պարտքը տալով. մեղքը լալով»... վերն Աստուած էլ գիտէ չունենք. ի՞նչ անենք... քանիմ ամիս ժամանակ տուր. Աստու սիրուն, Ալէք աղա, դու գիտես...

- Չէ՛, մարի ջան, ես անգամ ես ուրիշ բանի եմ եկել...

- Չարդ տանի, տա ր ինչ կուզես, աղա ջան...

Միամիտ կին, իսկի չէր էլ մտածում, թե իրանց խղճուկ, աւեր տան մէջ բան արժեցող էլ ի՞նչ կար որ ի՞նչ տանի...

- Չէ՛, մարի ջան, էս անգամ ես ուրիշ բանի եմ եկել..., խիստ գործնական մարդու տոնով սկսեց Ալէքն իր ճառը,- Քաղքէն ելանք տուն կերթալինք, չը գիտեմ ինչի՞ մանկութ օրերս միտքըս ընկան, էն հօրս հետ որ կուգայինք ձեր տունը... հա՛յ վախ հա՛յ..., էն ի՞նչ օրեր էին, արլա՛, մի՞տքդ է, Եղօ՛, տուն խօ չէր էս ձեր տունը, բերդ էր (ամրոց) իստակ, կատարեալ բերդ... տուն-դուռ լիքը, ինչ ուզէիր՝ կը գտնէիր, օճի կաթն էլ կը ճարվէր... էհ, հիմի տես... ի՞նչ է մնացել... իստակ աւեր, սև խարաբա է դարձել... ասի՛, ախպէ՛ր, մահը մարդուն համար է, էս սև ու մութ փուշ աշխարհքէն ես հետս ի՞նչ պիտի տանեմ... էդ օջախի աղ ու հացը շատ եմ կերել, մեղք է ասի, որ պարտք մնամ, արի՛ ես էլ ձեռքես եկած մարդկութիւնը չը խնայեմ, էդ Եղօին մարդ շինեմ... ու ձին շիտակ էս բեվախտիս ձեր տան դուռը քշեցի: Հիմի, մարի՛, թե որ Եղօն ինձի լսէ, իրեն մեծ եղբայր հաշուէ, ձեր Լս քար-քանդ օջախը նորէն պիտի «տուն շինեմ», առաջուան պէս շէն, առատ տուն...

- Վա՛յ, աղա ջան, ոտքիդ մեռնիմ, գալած ճամբիդ ես դուրբան, Եղօն ի՞նչ է, որ քու դէմդ ձէն հանէ..., կուգես մորթէ, ոտքիդ տակը մատաղ էրէ...

- Թող քօռանա Եղօն, աղա՛..., էդ ի՞նչ ըսիր, ես ո՞վ եմ, որ քեզ պէս մարդուն չը լսեմ... դորթ եմ ասել՝ «մեծ մարդը մեծ սիրտ կունենայ»... սրտիդ մեռնեմ, Աստուած վկայ, Ալէք աղա... հաշուէ, թե քու փոքր եղբայրդ իմ... ինչ որ ասես ես պատրաստ եմ...

Հէ՛, խեղճ Եղօ, գլուխը տաք, իսկի մտքիցն էլ չէր անցնում, թե հարուստի՛ աղա մարդու «եղբայրութիւնն» ինչքա՛ն դժուար, գէշ բան էր... Աղան ո՛րտեղ, Եղօն ո՛րտեղ... ի՞նչ իր բանն էր...

- Որ եղպէս է, արի՛ հարսս, արի՛ Եւայ, արաղ լից... խորհրդաւոր ու ինքնագոհ ժպիտն երեսին կանչեց աղան Եւային - Արի՛, արի՛ տեսնեմ, էդ չինար բոյդ ափսոս չէ՞, իմ սիրուն հարսս, որ չուլ-չափուկ էդ շորերի մէջ փաթտես... մի սպասիր, սրանից յետոյ տես, թե ի՞նչպէս պիտի ապրես...

Շնփեշ (անառակ) մարդիկ շատ լաւ գիտեն կնոջ «թելն ու դամարը»... երբ գովեցիր ջահէլ կնոջ բոյ ու բուսաթ, աչք-յոնքը սև, մազերը սաթ... քշերն ալ-վարդ... էլ ամեն ինչ վերջացաւ... խելքը գլխից այն վայրկեանին դուրս թռաւ...

Այս անգամին էլ Եղօի հայիոյանքին կարիք չեղաւ, ինքն իր կամքով, քթի տակին քնցիստալով, Եւան եկաւ արաղ լցրեց, աղին տուեց:

- Մէկ դու խմիր, խամո՞ւմ հարսս, յետոյ ինձ տուր, կարելի է թոյն ես խառնել...

Եւան ժպտաց, լուռ համբուրեց աղի ձեռքը, թասը տուեց սկեսուրին:

- Չէ՛... եղ չեղա՛ւ... եղ իմ թասս է... եղ դու պիտի խմես, Եայ...

Եւան կանգնեց նազկթտելով:

- Շատ լաւ կըսէ Ալէք աղան, իշու՛ւ ձագ, չիմացա՞ր որ Ալէք աղան մեծ տագրող է... էստից ետև դու էնորն ես... իմս չես..., ջուրը ձգէ խօսքէն պիտի դուրս չեկնես...

- Ախր, Եղօ՛, էլ չեմ կարող..., հարբեցայ... Եւան կամաց մոմռաց:

- Որ սատկես էլ, պիտի խմես...

Եւան խմեց: Եւ այդ մի թաս արաղով. կարծես խեղճի օր-արևը խաւարեց... Եղօն ինքն էր վճիռ դրել՝ «էստից ետև դու էնորն ես, իմս չես»... Ալէք աղի ամուշ լեզուից կախարդված, գլուխը տաք. խեղճը ինքն էլ չէր հասկանում, թէ լեզուն ինչ է բլբլում...

- Եղօ՛, գիտե՞ս ինչ կայ, ախպէր, ահա բարաթդ էս օրուանէն կը պատռեմ, (հանեց ինչ որ մի գրած թուղթ պատռտեց)... դէ՛ գիտես որ յիսուն մանեթ, շահն էլ հաշուենք հէ՛ ինչ կանէ... եղ փողի տեղ դու մի տարի գնա մեր տունն աշխատէ... Տանդ հաց-մաց... մի բան կանենք, եօլա կերթայ... Սի վեղրօ էլ արաղ կառնեն, տուն կը դնեն, թող հարսս՝ Եւան քիչ-քիչ ծախէ, քեարն (օգուտը) հաւաքէ, շատըցնէ... ախր, ախպէր. մարդը խելքով տուն կը շինէ..., տեսնենք Աստուած ի՞նչ կուտայ... Խանութ արլա, էս իմ խօսքիս ի՞նչ կըսես...

- Ես ի՞նչ ըսեմ, Ալէք աղա՛, դու գիտես... կէս նիրհելով քթի տակին կոյր պառաւը մոմռաց...

- Դէ՛, ել, Եղօ՛, թասդ խմիր ու եա՛լլա... (գնա) որ գիշերս մեր մայլին հէ՛ ճայող չը կայ... Սանքան լծէ. Կարօն քեզի թող տուն տանի, որ յետ դառնայ, առաւօտ վաղ ես ուրիշ տեղ պիտի երթամ, գործ ունիմ... Կարօ. հետդ արաղ վերցրու, որ չը մըսիք, կէս սահթուան (ժամում) կը հասնիք...

Եւան մի քիչ «չեմ-չում» արեց, ընդդիմացաւ Ալէք աղի վճռին, ինչ որ ծածուկ բաներ ասաց իր ամուսնի ականջին..., բայց ո՞վ լսեց..., ո՞վ իմացաւ... Եղօն իսկի չը գգաց էլ, թէ ինչպէս ինքը Ալէք աղի փափուկ «սան-

քին» բազմել է...

Փլվիլացող աղօտ ճրագը հանգաւ ու մութ գոմի մէջ մնացին մեն-մենակ ջուխտ աչքով կոյր, արդէն հարբած, Մորփեոսի գիրկը ընկած մի պառաւ կին ու «գայլն ու գառը» միասին...

Խաւարը շա՛տ թանձր ու մութ է, իր մէջ շա՛տ բան է պարտկում... և այդ անտէր սև մութի մէջ լաւ բան երբէք չէ՛ լինում...

Ձմրան գիշերն էլ երկա՛ր է... շա՛տ երկար... լուսանալու դեռ ինչքա՛ն կար...

Չորս կողմդ լուռ, խաւար ու մութ, արար-աշխարհն էր նիրհում... Սև մութի մէջ լոկ խեղդվող մի հեծկլտոց էր լսվում..., բայց ամօ՛ք էր...

Դարձեալ լուռ էր, գոմը խաղաղ. խաւար ու ցուրտ... Միայն քամին, լիրբ, անամօք քամին ուժով փչում է ու դուռ-երդկի ծակ ու ծուկից սուլելով, կարծես անտէր, խեղճ Եւայի մերկութիւնն է ծաղրում, հեզնում, հռիւռում ու մերթ կատողած վայրենի գէշ գայլի նման ուլուլալով, ոռնալով, աւելի վատ, սև-մութ օրեր գուշակում...

1905 թ. յունվար

Շէիգրի

«ՈՒԹԻ ՈՒՐԲԱԾ»¹⁵

- Թիփի է. վարժապետ, թիփի... դռնից դուրս գալ չի լինի... կը խեղդվենք, մեղք ենք... Գիշերն էլ մո՛ւթ. լուսին չը կա՛յ, աստղ չը կա՛յ... Ճամբան կը կորցնենք, ես էլի ոչինչ, դու ջահել ես դեռ, կեանքդ ափսոս է...

Համոզում էր գիւղացի կառապանս, բայց ինձ անհրաժեշտ էր այդ երեկոյ հասնել պաշտօնաստեղիս: Առաւօտ պարապմունքի օր էր, հարիւր քսան տղայ ու աղջիկ ուսումնարանի փակ դրանը ցրտից դողդողալով ինձ պիտի սպասէին: Առանց այն էլ գիւղի ուսումնարանական տարին երկար չէ... Եթէ տօն, կիրակի դուրս գանք, «հարիւր օրեայ» պարապմունք հագիւ թէ մնայ... Բայց ինչ էլ լինի, միս դպրոցներն առաջ են գնում, դուն էլ պիտի յետևներից հասնես, թէ չէ դուրս կը շարտեն ասպա-

¹⁵ **Ծանօթ.** Ուրբաթ օրը մեր գիւղերում համարվում է չարագուշակ, անյաջող օր և կոչվում է «Ուրի ուրբաթ» (Յուդայի ուրբաթ), որովհետև այդ օրը Յուդան մատնեց Յիսուսին:

րեզից իբրև անպետք պաշտօնեայ ու գնա՝ այն ժամանակ ինչ ուզում ես արա... Ո՞ւմ հոգն է, թե դու այն յարմարութիւնները, այն պայմանները չունես, ինչ որ միւս դպրոցներն ունեն... Կեանքն այդպէս է՝ անողոր, անխիղճ... Ո՞ր յետ մնացողը տեղ ունի կեանքում...

Սահնակը լծած էր, ոչխարի հասարակ մորթուց տաք մուշտակս հագայ, դփտիկէ¹⁶ փափուկ ձեռնոցներս, որ աշակերտութիւններիս ընծայածն էր, անցուցի ու հա՞յդա...

- Մեղքը ճիտդ, դու գիտես... եա՛ տէր Աստուած... Նեօօօ...

Մեղքն իմ վզիս բառնալով, նստեց կառապանս Վարդանը:

Գնում ենք: Գիւղում թիփին այնքան էլ խիստ չէր: Երբեմն միայն կատաղի քամին այս ու այն ծակից քունջ ու բուջախից դուրս գալով, վռռացնում էր, թե ես էլ այստեղ եմ ու կտուրների ձիւնը լիզելով. երեխի հետ հանաք անողի պէս ժպտալով. երեսներին շրփփացնում, բարի ճանապարհ մաղթում և ապա մեղմ շուացնելով թռչում, սլանում հեռո՛ւն, հեռո՛ւն, ո՞վ գիտէ ուր...

Մինչդեռ Վարդանս փորձված կառապանի հմտութեամբ մէկ մի կողքին. մէկ միւսին կշռելով. աշխատում էր սահնակի հաւասարակշռութիւնը պահպանել, որ գիւղի նեղլիկ, ձիւնով լցված ծուռն ու մուռ փողոցներում շուռ չը տայ ու խեղճ վարժապետին ձիւնագուլուլ շինի. ես տաք մուշտակիս մէջ փաթաթված, կուշտ մարդու ինքնաբաւականութեամբ, մտածում էի «առաւօտուայ» անելիքներիս մասին ու կշտամբում Վարդանին, թե էլ ի՞նչ մեղքեր էր վզիս բարդում, ես աւելի թիփիներ էի տեսել ու լսել, որ «ընկերներս աւելի վատ եղանակներին են ճանապարհ գնացել ու այնուամենայնիւ հաջողութեամբ տեղ են հասել»... քիչ էր մնում ճանապարհիցս յետ կանգնեցնէր, յիմարը... Էհ, գիւղի մարդ է, չի լինի ախր, պիտի մեծացնէ, մէկն հազար շինէ...

- Տեսնո՞ւմ ես, Վարդան, ինչ լաւ ենք գնում, ասում էիր կը խեղդվենք, չը գիտեմ ինչ կը լինինք...

- Հէ՛. վարժապետ ջան, մագերս էս ճանապարհներին են ճերմակել, դեռ ջահէլ ես, արիւնդ տաք է, ի՞նչ գիտես, ամեն կարմիր աչքիդ ալ-վարդ կերևայ... լաւ եղանակ չէ..., գայլերի ամիսն է, օրն էլ չար է... ութի-ուպ-

16 Ծանօթ. Դփտիկ - այծի փափուկ աղուամազ:

բաթ... Աստուած բարին կատարէ...

Ես ժպտալով, մտքումս ծիծաղում էի միամիտ մարդու «չար օրուան՝ ուրի-ուրբաթի» վրա և ուրախանում, որ չը լսեցի նրա նախազգուշացումներին, որ լոկ գիղական նախապաշարմունքների վրա էր հիմնված:

Գնում ենք: Կուշտ կերած, հանգստացած ձիերը թառը (ձմեռուայ ճանապարհ) գտած, աշխուժով փոնչացնելով, ճամբան են կտրում: Քամին գեշ լալկան տղի պէս կամաց կամաց ձայնը կտրեց ու սև մութին մէջ լսվում էր լոկ հեռուից եկող հեծկլտոցը:

Ձիւնը քուլա-քուլա վրա առաւ:

Մութն էր, շատ մութ ու այնքան խաղաղ, այնքան լուռ, որ կարծես ողջ բնութիւնն ականջ դառած ուզում էր լսել ձիւնի խոշոր փաթիլների փափսոցը, թէ ի՞նչ լուր են բերել անյայտ, հեռու՝ վերից՝ երկնքից...

Չը գիտեմ ինչո՞ւ, բայց յաճախ կարծես մարդու դեզերող հոգին կարիք է գգում այդպիսի խաղաղ առանձնութեան, երբ կարծես գաղտնալի բնութիւնն աւելի խորհրդաւոր, խոհուն է դառնում ու քեզ էլ ստիպում է խորիել, մտածել... Ու թաղված այդ խորհրդաւոր խղ խաւարին ու լուռ խաղաղութեան մէջ, ակամայ հարց ես տալիս՝ «ինչո՞ւ համար այս բոլորը, որ յետոյ ի՞նչ»... Տքնում, ճիգ ես թափում մի կերպ բացատրել, մեկնել գորդեան հանգոյց դառած կեանքի խորհուրդը, վերջնական նպատակը... ու տկար միտքդ անկարող թափանցելու բնութեան վեհ գաղտնիքները, թները թափած, թուլանում, կարծես լուծվում, ցնդվում է նոյն բնութեան անեզր մութին ու խաղաղութեան մէջ, նորից դեզերելու, դարձեալ որոնելու...

Բայց և այնպէս գնում ենք առաջ, թէև դէմքս խաւար է, ծմբան մութ գիշերուան պէս անթափանց, սև խաւար...

- Լռոռ... սխալ ենք եկել, վարժապետ,- կանգնեցրեց կառապանս ու ինքն առաջ գնաց ճանապարհը որոնելու:

- Անտէր մնայ, ճամբայ չը կայ, ճար չը կայ... լուսնեակ էլ չէ, թէ մարդ չորս կողմը նայէ, տեսնի ո՞ւր է...

Կառապանս էլ դժգոհ «խաւարից», գանգատվելով յետ դարձաւ:

- Իջի՛, վարժապետ, իջի՛, տեսնենք...

Ես նոր քնից սթափվածի պէս վեր թռայ տեղիցս:

- Ի՞նչ կայ. Վարդան, ի՞նչ է եղել...

- Սխալ ենք եկել, կրակ անենք, տեսնենք ո՞ւր ենք...

Մինչդեռ ես ճանապարհին էի որոնում չորս կողմս, սահմակի մօտ կրակ տուած խոտի ալ բոցը ճարճատելով, լուսաւորեց չորս դիւ: Պատանւորած հսկայ ուրուականների պէս յետ-յետ քաշվեցին ու դէմս դիք կանգնեցին սպիտակ, առեւելի լեռներն ու վիթխարի խաւարն իր անսահմանութեամբ հանդերձ, վախկոտ յանցաւորի պէս խոտի փլփլացող բոցից սարսափած, փախէ-փախ պահ մտաւ լեռների յետև...

- Հէ՛յ... քու տունդ շինվի, էս ո՛ր ենք եկել, վարժապետ... Գիտեմ, որ Վերկութիւնն էսքան հեռու պիտի չը լինի... Արի, արի՛, նստի՛ր, քանի քամին չէ ելել, քաշվենք էս սև սարերից, թէ չէ գէլերոց կը լինինք...

- Բան չը կա՛յ, բշիւր... կուշտ մարդու անհոգութեամբ ես դարձեալ թաղվեցի փափուկ խոտերի մէջ:

- Մի՛ ասիւ, վարժապետ, մի... գիտե՞ս ո՛ր ենք... «Արջի» վերանայ սարերն ենք... եօթ գօր, եօթ գիշեր որ երթանք էսպէս մարդու երես չենք տեսնիլ... Բէխէր սարեր են, օրն էլ գէշ է... ութի-ուրբաթ...

Ես ոչինչ չէի լսում, դարձեալ խորասուզված մտքերիս ծովի մէջ. ամբողջներ էի կառուցանում, ծրագիրներ կազմում, երագում..., առանց գիտնալու, թէ՛ ո՞ւմ և ինչո՞ւ համար...

Մութն էր դարձեալ, մութն ու լուռ: Միայն քամին ձայնը չէր կտրում ու մերթ ընդ մերթ գետնի ձիւնը ճանկոռելով, խառնում վերից թափվող թիփու հետ, «շրջափփ»... խփում էր երեսներիս ու դարձեալ թոչում հեռո՞ւն, հեծկլտում, հեկեկում... Կարծես ամայի դաշտին տիրապետող խոլ-խաւարին շունչն էր, որ ծաղրում, հռհռում էր իր պաղ գիրկն ընկած երկու անգօր, անօգնական «մարդ» էակներիս, որ տաք սենեակում նստած ժամանակներս այնքան հաւակնութեամբ մեզ «բնութեան տէրն», իշխանն ենք համարում...

Ձիերն հանդարտ գնում էին, երբեմն միայն փռնչալով, ճեղքում էին մինչև ծնկները բարձրացող ձիւնի շեղջն ու դարձեալ լարած ժամացոյցի պէս գտնում իրանց սովորական հանդարտ ընթացքը:

Քամին միայն կամաց-կամաց փոխում էր իր լական ձևը: Տեսնելով, որ այդ ամայի, անսիրտ սարերի ու սև խաւարին մէջ իր լացին, հեծկլտանքին լսող չը կայ, կատաղած, այժմ ձագը կորցրած վագրի պէս ձայնը գցել, մերթ մոռնում, մլաւում էր, մերթ ոռնում, ուլուլում, սահմակ ու մարդ ձիւնի մէջ կորցնում, կարծես վրէժը մեզնից էր ուզում առնել...

Ոտքերս սկսեցին մրմռալ: Տաք մուշտակս վրա քաշեցի ու ոտքերս փաթաթելով, մտքերիս մէջ խորասուզված, սկսեցի կնքվարտել (նիքիել): Երևի ուշ էր արդէն:

Գնում էինք... ո՞ր. մենք էլ չը գիտէինք. թէև ոչինչ չէինք ասում իրար ու աշխատում էինք չը մտածել այդ մասին, յուսալով, որ վաղ թէ ուշ մի տեղ դուրս կը գանք...

Յանկարծ ձիերը խռռռացին ու գետնին մեխվածի պէս դիք կանգնեցին տեղերը: Գլուխս կշռեց առաջ ու աչքերս ջուխտ բացի, կարծես մէկն յետևիցս հրեց...

- Ի՞նչ կայ, Վարդան, ինչի՞ կանգնեցիր...

- Ես չը կանգնեցի, վարժապետ, ձիերն իրանք կանգնեցին... լաւ նշան չէ..., բարեկամ, մի բան կայ... սիլահ-միլահ (զենք) ունե՞ս քովդ...

- Ատրճանակ կայ... ապշած պատասխանեցի ես ու թէև նախապաշարված կառապանիս «ուրի-ուրբաթին» պէս «վատ նշանին» էլ չը պիտի հաւատայի, բայց ուշ գիշերուան անթափանց սև խաւարը, երկինք-գետին ձիւնի փոշով իրար խառնող ցուրտ քամու մոնչոցը, բութ ու բորանի, կատաղի թիփու վրռոցը ամայի-անապատ դաշտին մէջ իմ սիրտս էլ ակամայ դող գցեցին: Ձեռքս անգիտակցաբար ատրճանակիս տարայ և ուզեցի իջնել սահնակից, թէև չը գիտեմ ո՞ւմ պիտի խփէի, ո՞ւմ դէմ պաշտպանվէի...

- Կեցի, վարժապետ, ի՞նչ կենես... լաւ չէ. տեղէդ մի իջնիլ, ձուիկ-ձուիկ կենես...

- Ի՞նչը, Վարդան... ո՞վ...

- Գայլերը, գայլերը. վարժապետ ջան, իմ ձիերս առանց պատճառի չէին կանգնիլ... ճամբան կտրած կը լինեն էդ անիծածները...

Չը գիտեմ ինչո՞ւ, բայց ակամայ ես սկսել էի հպատակվել կառապանիս կարգադրութիւններին, թէև մտքիս մէջ դարձեալ չէի ուզում հաւատալ նրա ոչ մի խօսքին...

Այդ միջոցին սահնակի կողքին դարձեալ փլփլաց կրակ տուած խոտի փոքրիկ խարոյկը, որ ահռելի քամու բերանն ընկած, մի րոպէ լուսաւորեց չորս դին:

- Ուու... օօ... ուլ-ուլ... բոցի հետ լավեց քամու վռոցից էլ սոսկալի մի խառնիճաղանջ ոռնոց ու դէմս ցցվեցին 15-20-ից աւելի գայլեր, որ ձի-

նոտ դնչերը ցցած, կտրել էին մեր ճամբան: Ամբողջ մարմնովս մի սառը հոսանք անցաւ, կարծես քամին երակներիս մէջ էր մտել. ու ճակատս ծածկվեց պաղ քրտինքով:

- Տեսա՞ր, վարժապետ... Հէ՛, բարեկամս, մագերս էս ճանապարհներին են ճերմակել... Էս «շուն ու կատու» չէ, որ տաք տեղը նստած տղոցը դաս տաս... Էս «Արջի» վերանա (ամայի), բէխէր սարերն են... Ասի կը խեղդվենք, մեղք ենք... Օրն էլ չար է, «ութի-ուրբաթ»... փառք տուածիդ, տէր, հազար փառք... Ճակտներուս գիրն էր, պիտի տեսնէինք... պատրօն ունի՞ս...

- Հինգ հատ...

- Հինգ հա՞տ... գէշ է, շա՛տ գէշ, հինգ հատով բան չի դառնալ... անտէրները շա՛տ շատ են... նշան խփել գիտե՞ս զոնէ...

- Չեմ փորձել..., չը գիտեմ, տեսնենք...

- Սպասիր, փորձելու տեղ չէ, էդ վաղուց պիտի փորձած լինէիր, հիմա ուշ է..., թէ յոյս ունիս, որ հնգից մէկն անպատճառ կը դիպչի ու մէկին ու մէկին, թէ չըսպանես, զոնէ կը վիրաւորես, փորձիր. գայլերն այն ժամանակ կը պատառոտեն իրանց վիրաւոր ընկերոջն ու մեզ ճամբայ կը տան, թէ չը կարողացար... վա՛յն եկել է մեզ, «փորձելու» հերթը նրանցը կը լինի այն ժամանակ ու միակ յոյսը կը մնայ ժանգոտ խենչալիս վրա...

- Մի՞թէ գայլերն այդքան կատաղի են, Վարդան, մարդու վրա կը յարձակվի՞ն...

- Ուրիշ ժամանակ դժուար, բայց այս ամսին կը յարձակվին... ապա, փորձիր տեսնենք, «աճրտանակդ» է ինչ է...

Ես հնազանդվում էի կառապանիս ամեն մի ակնարկին: Ատրճանակս հանեցի...

- Սպասիր, այդպէս չի կարելի, բարեկամս. ո՞ւմ պիտի խփես. ախր ոչինչ չի երևում...

Յիրաւի, խաւարն աւելի խտացել էր ու կատաղի թիփին մեռելի պէս պաղ ձիւնի շրթունքներով երեսս էր լիզում, կարծես գայլերն էին համբուրվում հետս...

- Լոյսից մութի մէջ նշան չի խփվի. նշան խփողս. իջիր սահնակից, անցիր մութի մէջ, ես կրակ կանեմ, բոցը բարձրանայ թէ չէ շնորհքդ ցոյց տուր, բայց զգոյշ եղիր... Էդ հինգ պատրօնի մէջ երկու մարդու կեանք է

դրած...

Ես իջայ սահնակից, դողդողացող բռիս մեջ ամուր սեղմած ատրճանակիս կոթը, որ դպրոցն աւարտածս օրից խնամքով պահում էի մօտս, թէև մինչև այդ օրը դեռ երբեք չէր ծառայել իր կոչմանը...

Սահնակի մօտ փլվիլաց կրակն ու ես մութի միջից պարզ տեսայ պոչերի վրա պըպըզած «հոգեառներին», որ մահաշունչ դնչերը վեր տնկած ոռնալով չը գիտեմ ամայի լեռների թիփին ու մութն էին փառաբանում, թէ ձեռքերն ընկած համեղ որսերի վերջին շարականը մոմռում...

Թէ ի՞նչպէս ատրճանակս երեք անգամ ատրճանակս իրար յետևից կրակեցի, ինքս էլ չը գիտեմ... Գայլերը ոռնացին, ուլուլացին, պոչերի վրա մի երկու պտոյտ արին, ցատկոտեցին ու դնչերով սկսեցին ձիւնը փորփրել, կարծես ճանապարհ էին բաց անում դէպի ինձ... Մինչդեռ տենդային դողով ես շտապում էի մնացած երկու փամփուշտն էլ կրակել ու խիստ յուզմունքից, թէ երկիւղից չէի կարողանում ատրճանակիս ծիծը քաշել. Վարդանը գայլերի ոռնոցից էլ ահռելի գոռաց վրաս՝

- Սպասի՛ր, է՛յ... ի՞նչ ես անում...

Թերևս ուրիշ անգամ ես ինձ վիրաւորված զգայի ու նոյն իսկ Վարդանի «աղան» էլ ձեռքիցս հեշտ չը պրծիր այդպիսի գոռոցի համար, բայց չը գիտեմ ինչո՞ւ այդտեղ չարութեան մէջ բռնված սողի պէս լոկ կանգնած տեղս մեխված մնացի... Կարծես կեանքը կամաց-կամաց կանգ էր առնում ու մենք արդէն շփոթել. մոռացել էինք մեր դիրքը-կոչումը...

- Արի՛, արի նստի՛ր, վարժապետս, էդ քու բանդ չէ... «աճրտանակ, աճրտանակ» ես էլ գիտեմ, թէ բան է... Էդ փշտովդ ես կոթով-մոթով կուտամ բան չեմ իմանալ. դա գա՞յլ պիտի սպանէ... ձիւն կաշին հազիւ խանձեց...

Որքան դողդողացող ձեռքս թոյլ էր տալիս ես ատրճանակիս բերանն ուղղել էի գայլերին, բայց չը գիտեմ ինչպէս էր եղել, որ գնդակը ձիւնն էր դիպել և յիւրախ ազդրի կաշին հազիւ մի փոքր քերծել էր:

- Արի նստի՛ր, արի՛. բարեկամ, կը մրսես, Աստուած ողորմած է, ինչ որ ճակտներիս գիրն է էն կը լինի...

Ես նոր զգացի, որ յիւրախ քիթ-բերանս մրմռում էր, թէև ճակատս չը գիտեմ երկիւղի՞ց, թէ՞ ամօթից սառը քրտինքով էր ծածկված... Մուշտակս վաթաթվեցի մի կերպ ու կուչ եկայ սահնակի անկիւնում, կարծես

վախենում էի բարկացնել կառապանիս, որ ծալապատ նստած իր տեղը, կամաց-կամաց ոլորեց հաստ պապիրոզը, վառեց ու սկսեց հանգիստ ծխել, կարծես իրանց տանը նստած լիներ...

- Ի՞նչ պիտի անենք, Վարդան, վերջապես մի փոքր սիրտ առած նրա հանգստությունից, հարցրի ես:

- Ինչ պիտի անե՞նք... կըսպասենք... կամ մեռնելու, կամ յարութիւն առնելու, որ ես դարձեալ իմ ջուխտ ձիով սահնակս քշեմ. դուն էլ գիւղի լակոտների հետ «շունդ ու կատուդ»:

Թէև մահուան տօթը վաղուց առել էր ինձ, բայց երբեք չէի կարող հաշտվել մեռնելու հետ... Ախր դեռ որքա՜ն յոյսեր, ծրագիրներ ունէի... և այդ բոլորը ծոցս առած թաղվէի այդ ամայի դաշտի սառը ձիւնի՞ն մէջ... Օ՛, որքա՜ն անգութ ես ճակատագիր, եթէ յիրաւի հաւատայի քեզ...

- Հէ՛յ... հէ՛յ շաշղուն վա ր, շաշղուն վար... (մոլորված կայ) բոլոր ուժով գոռաց Վարդանը թուրքերէն:

- Ու... ու... օօօ... ոռնացին գայլերը, կարծես նրա ձայնի հարագատ արձագանգը լինէր, որ լեռների պաղ-շունչ քամին սուլելով, վռռալով, բերանն առած տարաւ հեռո՜ւն, սարէ սար...

Մտքիս մէջ զարմանում, նոյն իսկ ծիծաղում էի միամիտ կառապանիս վրա... Ո՞ւմ էր կանչում այդ ամայի անապատին մէջ, ո՞վ էր նրա ձայնին լսողը... Ես բոլոր յոյսերս ծալել էի արդէն և զգում էի թէ որքա՜ն դժուար է «մահը աչքով տեսնելը»...

Բայց այդպէս է գիւղի մարդը... Նա դժուար է դուրս գալիս ճանապարհի, բայց երբ դուրս եկաւ եզի համբերութեամբ, տոկոսութեամբ տանում է, դիմանում ճանապարհի բուք ու բորանին, ցուրտ ու քամուն ու այնպիսի սառնասիրտ, անտարբեր հայացքով նայում է դէմը կանգնած դաժան մահուան ուղղակի աչքերի մէջ, որ մարդ ակամայ պատկառում է, ամաչում ինքն իրանից...

Այդպէս է գիւղի մարդը, հաւատ կայ նրա մէջ...

- Զշես լալ չէ՞, Վարդան, կարելի է մի տեղ դուրս գանք. ախր էսպէս կանգնելով ի՞նչ կը լինի... վախվիսնելով առաջարկեցի ես, թէև ինքս էլ չէի հաւատում իմ ասածիս...

- Զշե՞մ... ո՞ր, վարժապետ..., ուր էլ գնանք ձիւն ու սար է, սար ու ձիւն, բուք ու բորան, սրանից լաւ տեղ ո՞րտեղ պիտի գտնենք... ինչ որ

պիտի լինի, ե՛ն կը լինի, հոգեառիդ ձեռքէն ո՞ւր պիտի փախչես... առանց ապրելու մեռնել չէր լինի, առանց մեռնելու էլ ապրել չի լինի... վարժապետ ջան, մարդ մի օր ծնել է, մի օր էլ պիտի մեռնի... մէկ է՛... բան չը կայ սիրտդ ամուր էրէ... թէ կեանք ունենք, էլի կապրենք... Չը գիտեմ որտեղ ենք, բայց գիտից հեռու չենք... Գայլերն էս վախախ վերանա սարերը չեն ման գայ, գիտի շուրջը կը ծկլտան, որ ձեռքերը շուն-մուն ընկնի... Բէ-վախա է, վարժապետ, բէվախա... գիտում էս վախախ շներն էլ քնած կը լինեն... թէ չէ ձէնս կառնէին, ուր լինէին կը հասնէին... Բան չը կա՛յ, լաւ փատտվէ չը մըսիս, Աստուած ողորմած է... Ու գիլ ձէնը ձգած, Վարդանս սկսեց մի անո՛ւշ բայաթի...

*«Բու էլ չը կայ սև խաբարս հէշ չէ փանի իմ հարիս,
Սև աչքերէն արցունք քամէ, սիրտը առնէ ջէյրանիս...
Թիփի-բորան, բութ ու բորան քարի փարէք իմ հարիս,
Ասէք սարերն ինչի կերան, սիրտս կարօտ ջէյրանիս...
Հէ՛յ վախ հէ՛յ, վո՛յ, վո՛յ, վո՛յ»...*

- Ուու... օօօ... ձայնակցեցին գայլերն իրենց ոռնոցով ու քամին բերանն առած երգի անուշ «վո՛յ, վո՛յ»-ը, որ կարծես մարդու մերձիմահուան ոռնոց լինէր, տարաւ հեռո՛ւն, քշեց հեռո՛ւն... ո՞վ գիտէ որ անսիրտ սարին զարնելու...

«Եւ ինչո՞ւ այս բոլորը»... մուշտակիս մէջ փաթաթված մտածում եմ ես... Որքա՛ն յիմար, անմիտ բան է կեանքը, որի վրա այնքան մեծ համարմունք ունինք մենք... Հազիւ 20-25 տարուայ դժոխսային տանջանքից յետոյ, մի փոքր ուժերս հաւաքած, փորձում եմ ոտքի կանգնել, որ ապրեմ, ես էլ բնութեան բարիքները վայելեմ, կարծես դաշն կապած, տարերային կատաղութեամբ դէմս դուրս եմ գալիս բուքն ու բորանը, կատաղի թիփին, գայլերն ու գիշերուան մութ ու խաւարը ու չորս կողմից սեղմում, ճմլում, խեղդում եմ... կարծես ես տեղ չունեմ այս ահագին մոլորակի վրա ու այդ ազատ լեռների ապօրինի վիժուածքն եմ... Էլ ինչո՞ւ ծնվեցի, ինչո՞ւ եմ մեռնում... Կամ մեռնելուցս յետոյ մի՞թէ այս խոհուն, զգայուն հոգիս Վարդանի «վոյ-վոյի»-ի պէս անշունչ քամու բերանն ընկած պիտի ցնդէ, շոգիանայ այդ սև, մռայլ խաւարի՞ն մէջ...

- Աչքդ լոյս, վարժապետ..., յանկարծ տեղից ցատկելով, գոռաց Վար-

դանը – ձենս առել են, գիւղ է հասել..., լսիր, լսիր... զանգ են խփում...

Յիրաւի գիւղական եկեղեցու կոչնակի լալկան, միաձայն «դիմ-դիմ»-ը մերթ խեղդվում էր կատաղի թիփու վռռոցի մէջ, մերթ հասնում մեր ականջին...

Ու այդ թոյլ, լալկան «դիմ-դիմ»-ը կարծես կեանքի աւետաբերն էր, որ գիւղական խաւարից ծնած, յամր ու դանդաղ մագլցում էր սարէ-սար, որ արար-աշխարհին աւետէ ձմրան ձիւնի ու գիշերուան սև խաւարի մէջ յղացած նոր կեանքի ծնունդը...

*«Աւէք եարիս, որ ես կռուայ թշնամու դէմ սևերես
Ու կռուին մէջ արիւնլուիկ ընկայ կոծքես քաջի պէս...
Աւէք եարիս՝ նամա րդ լինես. թէ վրէժս դու չառնես,
Թէ թշնամու փաթ արիւնով սրպիդ փաւլը չը մարես...
Հէ՛յ վախս հէ՛յ, վո՛յ, վո՛յ, վո՛յ»...*

- Վո՛յ... վոյ... Ուռ... օօօ... ուլ... ուլ... մղկտաց մութի միջից Վարդանի երգի արձագանգն ու գայլերի ուլուլոցը, որ տեղերից ելած, այժմ անհանգիստ, պոչերի վրա ֆոփկ-ֆոփկ էին գալիս, երևի նրանք էլ բան էին իմացել:

- Դիմ-դիմ... իմ... հնչում է նոյն յուսատու դողանջիւնն ու կորչում քամու զիւ վռռոցի մէջ...

Սահնակի մօտ փլփլացող խարոյկն էլ կարծես սիրտ առած այդ յուսատու «դիմ-դիմ»-ից, ճարճատելով, ճիգ էր թափում աւելի երկար դիմանալ քամու լափող շնչին ու մի քիչ էլ բոցավառվել. մի քիչ էլ լուսաւորել չորս դին, ամայի դաշտին սև խաւարը...

Կեանքի ու մահուան տարերային կռիւն էր կարծես, որ տեղի էր ունենում գիշերուան սև խաւարին մէջ...

Մութն իր իշխանութեան մէջ տանել չէր կարող նոյն իսկ խոտի վաղանցուկ խարոյկի թոյլ փլփլոցը, աչք ծակող ցոլքը, քամին, բութն ու բորանը լուռ խաղաղութեան դէմ էին մաքառում, սովալլուկ գայլերը կերակուր էին պահանջում, մենք ինքնապաշտպանութեան բոլոր միջոցներն էինք գործ դնում ապրելու, այդ տարերային կռուին մէջ գոյութիւններս պահպանելու համար ու վիթխարի լեռներն իրանց սպիտակափսռ գահից կարծես հեգնում, ծաղրում էին կեանքի ու մահուան այդ խենթ ու խենթ...

լառ ճակատագրական խաղը, որ իրանց քթի տակ չէին տեսնում մօտալուտ «առաւօտն» իր կենսատու, հրաշէկ արևով, որ մի ակնթարթում պիտի վերջ տար այդ արիւնլուիկ խաղին...

- Թըրրախկ... յանկարծ սև մութի միջից քամու սուլոցի հետ լսվեց հյուսցանի ահագին որոտն ու գայլերը ահռելի ոռնոցով, ուլուլոցով սկսեցին իրար գգել, բզկտել...

- Տեսա՞ր, զարնող տղան, վարժապետ ջան, ատրճանակն էդպէս կը լինի... Եկատեց ինձ Վարդանն ու մինչդեռ պատրաստվում էր իր «վոյ-վոյ»-ից մի տուն էլ ասել, որ տեղերս իմանան, պարզ ու որոշ լսվեց գրեթէ մօտերիցս աւետաբեր «ջան-ջան»-ը որ մոյն երգի մի կտորն էր ու մի քանի րոպէ չանցած սահմակը շրջապատեցին 10-15 գիւղացի յաղթանդամ, հսկայ ջահէլներ...

- Հէ՛, հէ՛... Ի՞նչ կայ, խօ մըսել չէք... արաղի ահագին շիշը դեմ տալով դնչիս, գոռաց մէկը: Ես մոր գգացի, որ լեզուս ինձ չէր հպատակվում ու ոտներս փայտ էին կտրել, կարծես իմս չէին:

- Տնաշէններ, էս օրուան էլ մարդ ճամբայ դուրս գայ... օրն էլ չար... ութի-ուրբաթ...

- Բան չը կայ... Ութի-ուրբաթ գիշերուան լուսը շաբաթ է ախր՝ «Սուրբ յարութեան առաւօտ»... գիշերն անցաւ... լոյսը մօտ է... շուտով «արևն» էլ կը ծագէ...

1905 թ. փետրվար

Շչիգրի

Ջաւախեցի, «Պարկերներ», Թիֆլիս, 1905, 170 էջ

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

(ԲԱՆՏԱՐԿԱԼԻ ՀՈՒՇԱՏԵՏՐԻՑ)

ՋԱՎԱԽԵՑԻՆ ԻՔՐԵՎ ԳՅՈՒՂԱԳԻՐ

Մեր նոր գրականության մեջ Ջավախեցին հայտնի է իբրև 1905 թ. նախօրյակի անդրկովկասյան հայ գյուղի կենցաղագիր: Նույն թվականին լույս տեսած նրա մի շարք պատկերները որոշ չափով պարզում են մեր այն ժամանակվա գյուղի փոփոխական-հասարակական վիճակը և հեղինակի գրական-գեղարվեստական դեմքը:

Նախ փենները Ջավախեցու գյուղը, ապա՝ գյուղագիր Ջավախեցուն:

Ջավախեցու գյուղն արդեն ցայտուն կերպով շերտավորված է: Իր գյուղում նա տեսնում է իրար դեմ հանդիման կանգնած երկու թշնամական դասակարգ: Մեկի անունը մարաբա է, այսինքն չքավոր, սեփականացուրկ գյուղացի, իսկ մյուսինը՝ փաշա, իմա գյուղական հարուստ: Ուրեմն գյուղում մեր հեղինակը նշում է երկու հասարակագիտական քեռ - մարաբայություն և փաշայություն:

Ի՞նչ փոխադասարարություն գոյություն ունի նրանց միջև:

- Անպայման թշնամական: Իրար փանել չեն կարողանում, արում են միմյանց, բայց սրիաված են մեկ-մեկու հանդուրժել՝ փաշան կեղծավորելով, իսկ մարաբան սպասելով պատեհ փայրկյանի իր լուծը խմբակցորեն թոթափելու համար: Իսկ առ այժմ մարաբան բռնել է անհատական վրեժի ուղին. եթե նա իր թշնամու ինչքը և սրացվածքը բացահայտ կերպով ուռնացնում է սեփական աշխատանքով, որա հետ միասին առիթը չի փախցնում գաղտնի եղանակով ոչնչացնելու իր չեռքով շինածը, վնասելու իր թշնամուն: Մարաբան փաշային «կծան», «խածան» փիտղոսն է փվել, ցուցնելով իր բացասական վերաբերմունքը այդ փաշի հասարակական արժեքի հանդեպ: Համեմատելով փաշայի սոցիա-

լսկան դիրքը իր նման կացության հետ, մարաբան նրան «գոռբա» է համարում: Մարաբան զգում է իր նկուն, ընկճված դրությունը: Ինչո՞ւ որովհետև «ով գոռբա է... նրա խոսքն է անց կենում»:

Այդպես է գյուղական կյանքի բոլոր բնագավառներում: Մի քանի փաստեր բերենք:

Հողաբաժանության ժամանակ «հողի յուղոյ պարտառները գոռբաներին է բաժին հասնում», զրկվում են չքավորները, որոնք «կծանների» պարտապանները լինելով՝ չեն համարձակվում «ծպոս» անգամ հանել: Այդպես է գյուղական պաշտոնյաների ընտրության միջոցին. ընտրվում են գոռբաների համարակները՝ նրանց բարեկամներն ու սջակիցները: Ջոռբայի խոսքն անցնում է նույն իսկ չքավոր գյուղացու ընտանեկան կյանքի խնդիրներում. ոչ միայն սարակի աշխատանքը, այլ և տունը, կի-նը, երեխաները պարկանում են անողոր պարտաւերին: Մի խոսքով՝ մարաբան փաստապես փաշայի ճորտն է: «Եվ ով ուժեղ, հարուստ, գոռ-բա է,- ստում է Ջավախեցին,- միշտ կաշխատի դրացուց իլեղ գեղեցիկը, կին է եղել, կով թե չի, միևնույն է» (տես «Պարկերներ», հատ. I, երես 58):

Ի՞նչ վերաբերմունք ունի հեղինակն իր նկարագրած գյուղական կյան-քի հանդեպ: Նրա համակրանքն անպայման մարաբայության կողմն է: Ոչ միայն հարկապես չքավոր գյուղացին, այլ և առհասարակ «եթիմներն ու այրիները» նրա հարգանքն են վայելում: Ջավախեցին ցավով է նկա-րում, որ հողահավասարության ժամանակ զրկվում են նաև վերջիններս, որոնք նմանապես գոռբաների դեմ պայքարելու միջոցներից գուրի են: Հեղինակի սերը վայելում է աղքատ Գայուն, իսկ զարշանքն ու արելու-թյունը - Նազար և Մարտիրոս աղաները: Ջավախեցին վերջիններիս ոչ միայն բացասական գծերով է նկարագրում, այլ և տեղ-տեղ ուղղակի հա-յողում է. «Էս աշխարքը գողի, բոգի, հարամզադի աշխարք է», «ով գոռ-բա է, լիրք, անզգամ, անպարկառ», և այլն (նույն տեղ, երես 69):

Հեղինակը դժգոհ է, որ աղքատ գյուղացիները փոխանակ խմբակցո-րեն դուրս ելնելու ճաշայության դեմ, մեծ մասամբ կրավորական դիրք ունեն բռնած կամ անհարակամ վրեժի փորձերից դեմը չեն անցնում: Նա արտահայտում է, որ շարերի կրավորականությունը հասնում է կատար-յալ համակերպման աստիճանին, նույն իսկ ճակատագրի հավատքին, ֆարալիզմին: Գեր հազվագյուտ դեպքերում գյուղացիք միասնորեն,

հավաքականորեն ըմբոստանալ գիտեն, բայց հեղինակը րևակաան, մնայուն երևույթ չի համարում այդ ընդվզումը, այլ ժամանակավոր ցատում, հանկարծական պոռթկում: Նման ըմբոստացումը Ջավախեցին համեմատում է զարնանային երկնքի հետ. «Երկնքի նման,- ասում է նա,- հանկարծ գոռում է գյուղը կատաղած և բուք ու բորան քերանն առած զիլ կարկուտ թափում, մեկ էլ գետիկն դեռ չչորացած, բացվում է, պարզում, արև է դիպչում» (նույն տեղ, եր. 81):

Գյուղացին ոչ միայն հասարակական, այլ և բնական պատրուհասների դեմ կռվելու միջոցների չգիտե: Նրա գրպանի թշնամին է ոչ միայն կուլակը, այլ և բնությունը: «Է՛հ, այդ կյանքը,- ասում է Ջավախեցին գեղջկական կյանքի մասին,- թշնամիներ շար ունի - կարկուտ, եղյամ, ցուրտ ու երաշտ, մուկ ու մորեխ, որդ ու բզեզ»: Այդ իրողությունը շեշտելուց հետո՝ մեր հեղինակն այնպիսի մի դիտողություն է անում, որ ըստ ինքյան պարզում է նրա աշխարհայացքի մի որոշ կողմը. «Ի՛նչ երկնքից է գալիս,- ասում է նա,- համբերությամբ պիտի փանեա. երկինքը շար ուժեղ է, երկնքի դեմ խեղճ գյուղացին ի՞նչ կարող է անել» (տես նույն տեղ, եր. 126): Ջավախեցին, ասես, չի ըմբռնում, որ եթե գյուղացին երկրի պատրուհասները (օրինակ՝ փաշայությունը, միապետությունը) վերացնի, դրանով իսկ հաղթահարած կլինի «երկնքի» պատրուհասներին: Քիմիան, ֆիզիոլոգիան, բնականորեն հողի մշակման, ոռոգման և պահպանության գործում կիրառելու համար՝ գյուղացին,- այդ բոլորից առաջ,- պետք է տեր դառնա իր սեփական աշխատանքին: «Երկինք» և «երկիր» միմյանցից բաժանելով՝ հաճախ վարագործում են այդ երկուսի ներքին կապը, առնչությունը, որ շար սերտ է, նույն իսկ անքակտելի:

Ջավախեցին իբրև գյուղագիր իր առաջին պարկերների մեջ ցույց է տվել դիտելու որոշ ընդունակություն և, չնայած նյութի սահմաններում՝ գովելի իրազեկություն: Գյուղական կյանքը լավապես գիտե մեր հեղինակը: Այդ պարզառով՝ որքան էլ նա սոսկ պարմող է և տեսածն ու լսածը վերարտադրող միայն՝ հաճախ լուսանկարչի կարողություններով, այնուամենայնիվ նրա պարկերները կարդացվում են, չնայած նրանց «նախիվ ռեալիզմին», լայն գեղարվեստական ընդհանրացումների բացակայության, մի ընդհանրացում, որով մեծապես օժտված են մեր կլասիկ գյուղագիրները - Աբովյան, Պոռոչյան, Աղայան, Մուրացյան և Ազատյան:

* * *

Նոր պարկերների շարքը, որ այսօր հրապարակության է տալիս Ջավախեցին, իր հիմնական էությանը նախկին պարկերների հարագատր շարունակությունն է կազմում, թե հանրային նյութի նկատմամբ հեղինակի մոտեցումով և թե վերջինիս չիրքի անփոփոխ առանձնահատկություններով:

Անդրանիկ պարկերների մեջ Ջավախեցին տվել էր նախահեղափոխական հայ գյուղի նկարագիրը, իսկ ներկա պարկերներով նա գծում է հեպ-հեղափոխական հայ գյուղի վիճակի մի քանի խազերը:

Այդ երկու դարաշրջաններն իրարից խիստ չափով տարբերվում են մի լայնաբերան անդունդ է փորված նախքան 1905 թ. և հետագա ժամանակամիջոցի արանքում: Գյուղացին, որ անհատական վրեժից զարալ միջոց չգիտեր իր ոտխների դեմ ելնելու, այժմ խմբակցական ընդվզման փաստեր է հանդես քերում և, նման արարքների համար, բաները ներվում կամ աքսորվում փաշայության պաշտպան միասնական կառավարության կողմից:

Իրողությունը ճիշդ նկատելով՝ Ջավախեցին իր պարկերացումների մեջ գրական-հասարակական խնայում էրեք սայթաքում է ունեցել:

Նախ՝ ինքնեկզեցիան, որ Ջավախեցու առաջին պարկերների մեջ գրեթե դեր չէր կատարում և միանգամայն հեպին պլանի վրա էր դրված՝ ներկա պարկերներում, ընդհակառակ, հիմնական գործիչ և ղեկավար հանդիսանում է մի ինքնեկզեցի, մի «հեղափոխական վարժապետ»։ Նախկին իր պատմվածքներում մեր հեղինակը համոզիչ կերպով հավաստել էր, որ գյուղացին շատ էլ վարսահոյություն չի տալիս, հավատ չի ընծայում «շունն ու կատու» դասավանդող ուսուցիչներին (տես «Պարկերներ», I, էր. 159): Ներկա պարկերների մեջ, ինչպես տեսնում ենք, ծանրության կենտրոնը տեղափոխվել է. առաջին ջութակը նվագում է ինքնեկզեցի, իսկ հեղափոխական «28 գյուղացիք» գեղարվեստորեն մնում են վարսագույրի հետևում:

Երկրորդ սայթաքումը ոչ այնքան գեղարվեստական, որքան քաղաքարկետական բնույթ ունի: Թե պատմվածքների առաջին հատորում և թե ներկա հրապարակության մեջ Ջավախեցին իր պարկերացրած

աղաների փնտրեսական առաջընթացի մեջ մտնում է քրեական հանցագործության մոմենտը իբրև դեկավար մի գործոն, այսպես օրինակ, աղա Նազարն արադի մեջ թույն խառնելով՝ սպանություն է կատարում և հարսությունը կրկնապարկում, «ազնիվ վաճառական» Չարչօղլենց Ակոն դուրս է բերված իբրև գողությունների և սպանությունների հովանավոր: Այդ քրեական գործառնությունները բնորոշ էին կապիտալի կուրակման անդրանիկ ներկայացուցիչներին՝ միկիտան Սաքոներին և Բալասան աղաներին, մոդեռն գյուղի մեջ կուլակները մեծ մասամբ «օրինական» և «աստվածահաճո» բնույթ են փախի իրենց շահագործումներին և ամենաարեսայ սիրագործություններին: Այդ հանգամանքը, այսինքն քրեականությունը՝ որոշ չափով վարագուրում է գյուղի սոցիալական շերտավորման բնականոն ընթացքը, մոծելով դրա մեջ պարսական և ոչ փիպական գործոններ ժամանակակից հարսության ուղնացման բնագավառում:

Չավախեցու երրորդ սայթաքումը զուր գաղափարախոսական բնավորություն ունի, մասամբ շոշափում է նրա աշխարհայացքի բնույթը և մասամբ գրվածքի փրամաքանական հիմնավորումը: Մեր հեղինակը ներկայացնում է հեղափոխական գյուղացիների բանտարկության և աքսորի փաստը: Սակայն նա չի կարողանում իր նկարագրած գյուղի և հեղափոխության միջև ներքին կապ ստեղծել, ի վիճակի չէ իր պարկերացրած կենցաղի մեջ մատնանշել այն ծիլերն ու սաղմերը, որոնք սպագայում փթթում են և 1905 թվի հեղափոխության պրուղները փախի: Մեծ մասամբ նրա գյուղը քնած է, թմրած, աղաների և կառավարության ուրբերի փակ անքած ու փրորված: Հորանջի ջղաջությունն է իշխում այդ միջավայրում: Մի մեծ մոխրակույր: Այդ մոխրի փակ հեղինակը չի նկատում այն բոսոր կայծը, որից առաջանում է առաջին մեծ հեղափոխության համարարած հրդեհը:

Չավախեցու գյուղացին վերին աստիճանի պահպանողական է: Տան մեջ նա կատարյալ մի բռնակալ է իր կնոջ նկատմամբ: Ծնծում, հայրոյում է իր ամուսնուն, «շուն, շան կնիկ»: Շարունակ խմում է, թուղթ խաղում: Սովորական գրույցի մեջ մեծ դոգայով հանդես է բերում կոնսերվատիզմ, իր և մյուսների փան մասին խոսելիս «սուրբ օջախ» է անվանում այն: Երբ եղբայրներն իրարից բաժանվում են, հեղինակն հավա-

յրացնում է, որ «նրանք ամբողջ գյուղի մեջ ծաղր ու ծանակի առարկա դարձան, խայրառակ եղան»։ Ամեն մեկն ապրում է ինքն իր համար, ինքնամոխի, իր խեցիի մեջ մտած. երբ մեկը փորձում է գյուղում ընդհանուր կամք ստեղծել՝ «գեղ կանգնի՝ գերան կկուրրի» նշանաբանով, գյուղացիք նրան խեղդում են - «ուրիշի՝ դարդը իրեն չեն տվել» - և նա, ընթուսրը՝ լռում է։ Այդ մեկուսացման պատճառն, սնշուշտ, գյուղացու ինդիվիդուալիստական անկախությունն է, որից էլ, օրինակ, բղիտում է օջախի հիշյալ պաշտամունքը։ «Օջախ են կազմել պինդ բերդի նման, էպիքական եղանակով ստում է Ջավախեցին, - ապրում են սիրով, խաղաղ, անվրդով, ուրախ, ապահով, գոհ իրենց բախարով»։ Սա արդեն Աբովյանի «ծո՛վ - ինչ տուն»-ն է։

Հիմնականը և գեղարվեստորեն համոզիչն այդ ինդիվիդուալիզմն է։ Բայց թե այդ ինդիվիդուալիզմից Ջավախեցին ի՞նչպես է վեր հանում գյուղացիական հեղափոխության կարկառուն երևույթը - դա մնում է առեղծված՝ փրամաբանորեն չպատճառաբանված և գեղարվեստորեն չհիմնավորված։ Այդ բոլորը Ջավախեցին հանդես է բերում իբրև ժամդարմական մեղադրանքի կետեր ընդդեմ գյուղացի-քանդակաչալների և ոչ թե իբրև գեղարվեստական պատկերացման էջեր, դրվագներ։ Չի ցուցնված, թե ի՞նչպես է ծագում հին գյուղից նոր գյուղը, պահպանողական գյուղացուց - հեղափոխական գյուղացին, կառավարության մտրակից վախեցող հարկատվից - քաղաքական քանդակաչալը...

Այդ բոլոր պակասություններով հանդերձ՝ Ջավախեցու ներկա պատկերներն ունին նաև անուրախակի առավելություններ։

Նախ՝ մեր հեղինակը հաջողությամբ նկարել է հեղափոխական դարաշրջանի հասկանալի գծերից մի քանիսը։ Ինչպես հայրնի է, հեղափոխության ժամանակամիջոցում իրենց գլուխն ամենից առաջ կորցնում են փրող դասակարգն ու իր զինված բռնուցքը՝ կառավարությունը։ Այդ լքման հետ միասին ժողովրդի մնացյալ գրեթե բոլոր խավերի մեջ մի ընդհանուր բարձր փրամադրություն է սրեղծվում, մի անհամբեր սպասողական դրություն, որ ինքնին նշան է հեղափոխության հասունացման և պարենի ժամին ծագելու փաստին։

Այդ երկու կարևոր երևույթը գեղարվեստական պատկերացում է սրացել Ջավախեցու գրչի փակ։

Մի-երկու օրինակ քերենք:

Կառավարության սրտրին պաշտոնյաները, ասես, մեռած ծես են կատարում իրենց պաշտոնավարության ընթացքում: Ում հետ խոսում եք, նա ասում է. «կարգն այդպես է», «պաշտոնն է այդպես պահանջում», դրանով ուզում է հասկացնել, թե իսարությունները դժկամությամբ է գործում և ոչ թե սրբանց, եթե ինքն ազատ լիներ կապելու և արձակելու, չէր կատարի իր փոտը և անախորժ պարտականությունը: «Կարգի» փութության նշաններից է դա: Պաշտոնյաներից մեկը նույն իսկ նկատում է թե՛ այժմ բոլոր լավ մարդիկ բանտումն են «բացի պոլիցիականներից»:

Դրա հակառակ՝ գյուղն ամբողջ մի կուռ կամք է ներկայացնում աղայության և միապետության դեմ միանգամայն: Այդ փեսակերից հաջող է «Ուրյադնիկ Գրունով» պարմվածքը, որի մեջ պարկերացված է, թե ինչպես գյուղացիք լռելյայն կերպով, ասես, մեկ-մեկու խոսք տված, իրար հետ միացած գործում են կառավարության դեմ:

Երկրորդ առավելությունը, որ ունին Ջավախեցու պարկերները՝ դա սրանց կապն է ժողովրդական բանահյուսության հետ: Հեղինակը գործ է ածում այնպիսի պերճախոս առածներ, որոնցով բնորոշում է մանր սեփականատիրական գյուղացու մտայնությունը շատ ավելի ցայտուն կերպով, քան իր մեկնություններով: Ջավախեցին իր ոճի պարկերավորության մեջ ևս պահում է հիշյալ գյուղացու հոգեբանության մեջ խոշոր չափով փրորող անխիզմը: Նահապետական փակ կյանքի և դրանից բխող մի քանի իրավական և բարոյական նորմաներ, որոնք դեռ չեն վերացել նոր, կապիտալիստական գյուղում, մեր հեղինակը երբեմնապես հիշարարում է: Այդ բոլորով նա սրելով է հաճախ գյուղագրական այնպիսի էջեր, որոնք, ասես, հեղինակի անցնավորությունը մեջ տեղից վերացնում են և գրվածքին ժողովրդական գրույցի ձև տալիս:

Գրական այդ առանցնահարկությունն ինքնին պարզում է Ջավախեցու «Ժողովրդի մարդ» լինելու դրական հանգամանքը, ինչպես եղել են անցյալում և ներկայում մեր գյուղագիրների ճնշող մեծամասնությունը, եթե չասենք՝ բոլորն անխափր:

Ա. ՏԵՐՏԵՐՅԱՆ

1928 թ., 24 հոկտ.

Երևան

I

ՈՒՐՅԱԴՆԻԿ ԳՐՈՄՈՎԸ

Էն տարին գե՛շ տարի էր... շա՛տ գեշ տարի: Արար-աշխարհի արյուն կուլար... Էլ դանակը ոսկորին հասած, համբերության բաժակը լցվել էր:

Ու ճնշված, հարստահարված խավերն, անկարող ափաշկարա կռվի դուրս գալ իրենց հզոր թշնամու դեմ, մասնավոր տեռորով էին թափում իրենց սրտի մաղձը:

Աջ ու ձախ դիակներ էին թափվում անհայտ ձեռքից, անտես գեմ-քից... չարքերի խփածի պես:

Մարդու գլուխը տխի գլխից էժան էր:

Ու բանտերը լցվում էին հարյուրներով, հազարներով, ոչ այնքան մեղավոր, որքան անմեղ մարդկանցով:

Անմեղն ու մեղավորն ո՞վ էր հարցնողը: Բավական էր մեկը մեկին մատուց ցույց տար... մյուս օրը բանտումն էր:

Դե սպասիր, որ դատ ու դատաստան լինի ու որոշվի քո մեղավոր կամ անմեղ լինելը:

Դատն էլ աստված դատ համարի:

Եվ ես փախչում էի... հաստատ համոզված. որ վաղ թե ուշ հերթն ինձ է հասնելու մութ «գեղի տանն» հյուր լինելու... ու այն ժամանակ վա՛յ ինձ...

Ձյուն-ձմեռ էր: Ջավախքին հատուկ ձյունառատ ձմեռ: Հսկա սարերը, խոր-խոր ձորերը, հանդ ու հանդաստան խալառ մերկացած իրենց գեղանի ճոխ արդ ու զարդից, իրար ծոց մտել, խուլուլվել էին ճիպ-ճերմակ ձյունի փափուլի վերմակում ու Փարվան գետի սառցի պսպղուն արծաթ գոտին էլ փաթթել մեջքին, որ քամին լսիրշ անամոթի պես հանկարծ չբանա իրենց մերկ մարմինն ու խայտառակի, արար-աշխարհի ծաղր ու ծանակի առարկա շինի:

Ձմռան էն պառավ, քափառ արևն է ջանք ու ճիգ թափում ոսկի նիզակով ամոթխած երկրի վերմակը բանալ, բայց հսկա Արուլն, աժդահա Սամսար, քարոտ Զյոռօղլին ու Իվխիդաղը էնպես չեն գրկել վերմակը երկրի, որ արև-մարև ուժ ու զոր անի... կամ քամի հանի:

Ու այդ ճիպ-ճերմակ վերմակի վրայով, ուր տեղ-տեղ անճոռնի պատռվածքի պես դուրս են ցցվել կոշտ ու կոպիտ սև ժայռերը, սլանում է սահմակս, որպես թեթև լաստը գետի ընթացքով:

Կուշտ-կուռ կերած ձիերն ինքնաբավական փնչալով, իրար յալ ու ականջ կրծոտելով, արագ գնում են, առանց մի բոլոր թառը (պնդացած ճանապարհը) կորցնելու:

Շտապում են ձիերն, երևի բնագոյորեն հասկանալով միտքս:

Շտապում է և կառապանս, որ լավ գիտեր ումն էր տանում և ինչու:

Բայց իզո՞ւր: Բոլորն իզո՞ւր:

Քսան վերստ չէինք հեռացել քաղաքից, որ երկուսս էլ միաժամանակ լսեցինք ետևներիցս սրարշավ սլացող ձիերի տրոփյունը:

«Գող՝ սիրտը դող»: Ի՞նչպես չլսես, երբ ամբողջ ապագադ է կախված դրանից: Գուցե և կյանքդ:

Սեր ձիերն էլ ականջները իլշկտացրին, կարծես պատրաստվելով չափ ընկնելու: Կառապանս անգիտակցորեն քաշեց մտրակը:

Հիմա՞ր: Ո՞ւր պիտի փախչեիր տասերկու մոսինի առաջից... բաց դաշտում... օրը ցերեկով: Գնդակխորով կանեին ու ախ անգամ չէին քաշ-ի, թեև էդ մարդոց ես ոչինչ չէի արել:

- Կանգնիր:

Կանգնեցինք:

Ուրյադնիկ Գրոմովն էր տասնումենկ փիր-սիլահ (լավ զինված) ստ-րաժնիկներով:

- Ետ դառ:

- Ինչո՞ւ:

- Ինքդ շա՞տ լավ գիտես, թե ինչու:

- Իմ գիտցածս առաջ գնալն է. Ալեքսանդր Սիմեոնովիչ, «ետ դառը» դու գիտես, ասա, տեսնենք ի՞նչ է պատահել:

- Լավ, լավ, հերիք կոտրատվես ու անմեղ գառ ձևանաս: Շատ լավ գիտենք ինչ քաղի պտուղ ես: Չե՞ս լսում, շա՞ն որդի, որ քեզ ասում են ետ դառ:

Մտրակը քաշելով, Գրոմովը վրա հասավ կառապանիս:

Իսկ որ «անաղ ու հաց»... Կարծես իսկի ծանոթ չլինեինք. կարծես փթերով աղ ու հաց չէր կերել ամենիս տանն ու վեղորոներով արաղ լակել:

Յաճ թռա սահմակից, բարկությունիցս շրթունքներս կրծոտելով: Ո՛չ այնքան անհաջողությանս համար, որքան այդ մարդակերպ արարածի տմարդի վերաբերմունքից:

Կարծես Նիկողայ II ինքը լիներ:

- Սպասե՛ք, սպասե՛ք, պարոն Գրոմով, ես ո՛չ ավագակ եմ և ո՛չ էլ փախստական: Տեսնո՞ւմ եք, ասացիք կանգնեցե՛ք,- կանգնեցի: Իսկ էդ մտրակը պահեցե՛ք: Մոռացել եք, որ մենք հին ծանոթներ ենք: Ոչի՞նչ, ես էլ կմոռանամ: Այժմ խոսենք պաշտոնապես: Ասացե՛ք, խնդրեմ, ի՞նչ հիման վրա ինձ ետ եք դարձնում ճանապարհիցս:

Գրոմովը լուռ՝ գրպանից հանեց մի թուղթ ու մեկնեց ինձ:

Գավառապետի հրամանն էր դա, որով խստիվ պատվիրում էր Գրոմովին ո՛ր էլ լինեմ, ձերբակալել ու անմիջապես ներկայացնել իրեն...

- Տեսնո՞ւմ եք, պ. Գրոմով, որ ամեն ինչ կարելի է խաղաղությամբ վերջացնել, ի՞նչ կարիք կա կռվելու, իրար վիրավորելու... Ե՛տ դառ, Սիմոն...

Թուղթը տալով տիրոջը, պատվիրեցի կառապանիս:

- Չորս հոգի առաջից, մյուսներդ ինձ հետ...- գոռաց Գրոմովն իր հաստ ձայնով, ու մենք ետ դարձանք...

Մտածմունքիս առարկան գրպանիս քղթերն էին - կարևոր դոկումենտներ, որ չուզեմալով ոչնչացնել, հետոս էի վերցրել ու այժմ չգիտեի ի՞նչ անեմ... Թեև կառապանս կամացուկ խորհուրդ էր տալիս ատրճաճակս սահմակի խոտերի տակ դնել, կարծելով թե մոտոս վտանգավոր իրը միայն դա է, բայց վախենում էի խեղճին կրակը գցեմ, բացի այդ՝ 16 աչք ետևիցս աչալուրջ հսկում էին ամեն մի շարժումս...

Մինչ այդ՝ հասանք Ղ. գյուղը, ուր սահմակը կանգնեցրին ստրաժնիկների կայանի առաջ:

Որքա՞ն ափսոսացի կառապանիս խորհուրդը չլսելուս, երբ ինձ ներս տանելով, ազատ արձակեցին նրան. առանց նույնիսկ խուզարկելու... Ասած է «գգույշ աղվեսը ջուխտ ոտով թակարդը կընկնի» ու «վախկոտ վաճառականը վաստակ չի անի»...

Էլ անցել էր, ոչի՞նչ չէր կարելի անել... Ուրիշ միջոց, ուրիշ հմար պետք էր մտածել:

Կամաց-կամաց վերադառնում էին ստրաժնիկները՝ ամենը մի տեղից

ու սենյակը լցվում էր մի խառնիճադամջ ժխտորով. որոնց հետ երևի պիտի անցկացնեի առաջին գիշերս...

- Տղերք, քաղցած մեռնելու չեմք, ասացեք պ. Գրոմովին՝ փող տամ թեյ-շաքար բերեք, մի-մի բաժակ թեյ խմենք գոնե:

- Գուրը հիմա կեփի...- կարծես վախենալով, ակամա պատասխանեցին «ընկերներս», բայց և այնպես հինգ րոպեից ներս մտավ Գրոմովը.

- Ի՞նչ եք կամենում,- դիմեց նա ինձ պաշտոնական խիստ տոնով, փքված թշերն ավելի ուռցնելով ու հաստ ձայնը խռպոտ դարձնելով, երևի համոզված, որ այդպես է խոսում անշուշտ ինքը գեներալ-գուբերնատորը...

- Չահլաս տարել էիք, Ալեքսանդր Սիմեոնիչ, թե մի օր դոնադ չեմ գալիս ձեզ մոտ. բա է՞սպես կայատվեն դոնադին... քաղցած ու ծարավ կոտորեցիք... ո՞վ է գժվել ձեզ մոտ դոնադ գա...

- Դուք չեք եկել մեզ մոտ, մենք ենք բերել ձեզ:

- Լավ, բերել-բերել, քաղցած խոմ կոտորելու չե՞ք: Ես առավոտից բան չեմ դրել բերանս, տղերանցից մեկին ուղարկեցեք խանութից մի քիչ հաց-մաց բերի, մի շիշ էլ էն անտեր «ասլանի կաթից» (արադ)... Այսպես թե այնպես այսօր ես ձեր հյուրն եմ, վաղը, երբ բանտ մտնեմ, այն ժամանակ միայն «արեստանտ» կդառնամ... վարվեցեք ինչպես կամենաք...

Չգիտեմ իրավաբանական հաջող բացատրությունն ազդեց գոռոզ իշխանավորիս վրա, թե՞ իրեն մեկնած թուղթ երեքանոցի հրապտորիչ տեսքը... Գրոմովը ժպտալով վերցրեց փողը ու դուրս գնաց:

- Ուրի՜շն ես, պարոն վարժապետ, ուրի՜շը...

Առաջին քայլս հաջող էր:

Կես ժամ չանցած ինձ կանչեցին «կանցեյարն», ուր շապկանց նստած էր Գրոմովը, կարծես նախօրոք պատրաստված կոխ բռնելու: Սեղանի վրա թղթ-թղթալով եռում էր ծխից սևացած հին հեշտաեռը, որի սկզբնական դեղին գույնը հիշելու համար լա՛վ երևակայություն պետք էր ունենալ... Հեշտաեռի կողքին բազմել էր սպիտակ շշով «ասլանի կաթը», մի աման աղ դրած ձուկ ու պանիր-հաց:

Գրոմովը համազգեստի հետ դեն էր գցել և խոսելու պաշտոնական խրոխտ, կոշտ-կոպիտ ձևը:

- Ամաչեցրիք ինձ, բարեկա՛մ, ի՞նչ անեմ. անիծած պաշտոնս է այդ-

պես, ուրիշ կերպ չեմ կարող... Նստեցեք, խնդրեմ, ինչպես եք հրամայում այժմ, առաջ հաց ուտե՞նք, թե՞ թեյ խմենք:

- Իհարկե հաց, թեյս որն է, Ալեքսանդր Սիմեոնիչ... Կհաշտվե՞նք, ոչինչ, ամեն ինչ կանցնի... լցրեք տեսնեմ մի էդ անտերը, ցուրտը ոսկորներս է անցել...

Եվ հիրավի, երկրորդ բաժակից հետո մենք արդեն հիմ բարեկամների պես քաղցր գրից էինք անում, անցյալից հիշողություններ պատմում, երբ ներս մտավ մի ստրաժնիկ, թե վարժապետին կանչում են դուրս:

Գրոմովը կայծակնահարի պես վեր թռավ տեղից.

- Ի՞նչպես թե կանչում են... ո՞վ...

- Կառապանն է, մի թույնով խնդրում է...

- Հա, Ալեքսանդր Սիմեոնիչ, երևի կառքի քրեհն է ուզում, թույլ տվեք մի թույն. իսկույն կգամ...

- Ո՛չ, ո՛չ, ո՛չ... անկարելի է, դուք ինձ խաթի մեջ կգցեք... Ես ինքս կգնամ...

Ի՞նչ հարմար թույն էր... Ափսո՛ս... դարձյալ չհաջողվեց...

Գրոմովը ներս մտավ մի երեխի հետ մի կապոց ձեռին:

- Ա՛յ ժողովուրդ... Դուք էլ ասում եք, թե փողն է ուզում... Մարդն անկողին է բերել, հաց է բերել ձեզ համար... Լա՛վ ժողովուրդ եք, վարժապետ, աստված է վկա, լա՛վ ժողովուրդ...

- Լա՛վ-լա՛վ. Ալեքսանդր Սիմեոնիչ, բայց թույլ տվեք գոնե մարդուն շնորհակալություն հայտնեմ, ախր չի կարելի այդպես...

- Ո՛չ, ո՛չ, ո՛չ... Ես ձեր կողմից էլ հայտնեցի, ա՛յ, չեք հավատում, նորից հայտնում եմ - ա՛յ տղա, շա՛տ շնորհակալ, վարժապետ շա՛տ շնորհակալ...

Դարձյա՛լ չհաջողվեց...

Կառապանիս բերած հավն ու մի շիշ արադն էլ վերջացրինք...

Ճիշտ է ասած, թե՛ մարդու աչքը դուրս գա լավ է, քան անունը...

Գրոմովս, որ հայտնի էր իբրև «լավ խմող», երկրորդ շշին արդեն բռնաբռնում էր, թեև ինձանից շատ չէր խմել խեղճը: Լաց եղավ ու ձեռքը սեղանին խփելով պատմեց, որ հի՛մզ տարի է կնոջն ու երեխաներին չի տեսել, չոր տախտակների վրա է լուսացնում, հազար ու մի զգվելի գործեր են կատարել տալիս, որ ինքը երբեք չէր անի, եթե ազատ մարդ

լիներ... ու այնուամենայնիվ այնքան չեն վճարում գոնե, որ մի քիչ կարողանա ետ գցել ու տուն դառնալ...

Հանդիմանելով ինձ անզգուշության համար, պատմեց, որ երեք ամիս է գավառապետի կարգադրությամբ «իր մարդկանց» միջոցով գաղտագողի հետևում է ինձ. գիտե որ գյուղումն եմ եղել, որտեղ ինչ եմ խոսել... Շատ հավանել է Ա. գյուղում հողի մասին խոսածս... ինքն էլ այդպիսի հողագուրկ գյուղացիներից մեկն է, կալվածատերերի զոհերից... ու մի՞թե թույլ կտար իրեն, որ ձերբակալի ինձ նման մարդուն, որ հենց իր սրտիցն էմ խոսում, իր օգտին աշխատում...

- Բայց ի՞նչ կարող եմ անել, պ. վարժապետ, պաշտոնս այդպես է... քսի եմ տալիս, որսի շան պես պիտի հասնես, թե չէ մի աման լափ եմ տալիս, էն էլ գլխիս հարամ կանեն... ի՞նչ անեն հինգ ջան մանր ու խոշորս... Չորս տարի զինվոր գնացի, ձեռս գործից պաղավ, էլ ի՞նչպես կերակրեմ տունս... եթե էս անտեր պաշտոնս էլ չլիներ... Բայց մեղավոր եք, պ. վարժապետ, մեղավոր... Տնաշեն, տեսնում եք աշխարհը խառն է, ամեն դատարկ բանի համար բռնում, ծակն են կոխում. էլ ուր են շուն շան որդի Կ.-ի կառավարչին օրը ցերեկով սատկացրիք... Գիտեմ, որ տեղն էր. իհարկե, շատ անխիղճ անաստվածն էր... Բայց ո՞ր մեկին սատկացնեք... էնքան են որ... իզուր տեղն ինքներդ կրակն ընկաք...

Փորձեցի արդարանալ. թե՛ ես բանից խաբար չեմ... բայց Գրոմովս ինձանից լավ գիտեր ամեն ինչ ու գլուխն արդեն կորցրած, թափ տվեց բոլորը մի առ մի...

Ես արդեն գիտեի մեղադրական ակտս իր բոլոր մանրամասնություններով...

Լուսադեմին, երբ այլևս խմելու բան չկար, քնեցինք երկուսս էլ հենց կանցելյարում:

Առավոտ շա՛տ ուշ վեր կացանք: Իմ գլուխս մի փոքր ցավում էր միայն, բայց Գրոմովի դեմքից «ճանճ ընկներ, հարյուր կտոր կդառնար»...

- Գլուխս տրաքվում է, Ալեքսանդր Սիմեոնիչ, պետք է մի շիշ դեղ բերել տալ. կարծեմ հակառակ չեք լինի...- հայտնեցի ես մանեթանոցը մեկնելով իրեն...

- Երեկվա տվածիցդ կա ինձ մոտ,- քթի տակ կարծես ակամա մռթմոթաց Գրոմովը, վերցնելով մանեթը.- բայց չե՞մք ուշանա...

- Է՛հ, վերցրե՛ք, ի՞նչ պիտի մնացած լինի, մի պապիրոսի փող... իսկ ուշանալու մասին իզուր եք մտածում... Ո՞վ գիտե երեկ եք գտել ինձ, թե՞ էսօր...

Այդ օրն երեք տեղից «հաց» եկավ ինձ: Երեքն էլ ընդունեց Գրոմովն անձամբ ու թույլ տվեց կառապանիս հետ պատուհանից մի երկու խոսք փոխանակել:

Կառապանս հայտնեց, թե՛ գյուղացիք շա՛տ են ուզում ինձ «տեսնել»... ու դրա համար «պատրաստվել» են բոլորը...

Ես հասկացա ինչ համդուզն քայլի են «պատրաստվել» բարեկամներս ու կարող կերպով մերժեցի, պատվիրելով, որ ոչ ոք չգա ինձ «տեսնելու»: Գրոմովը հեռացնելով կառապանիս, գովեց խոհեմությունս իր կոտրտված հայերենով:

- Ա՛յ, վարժապետ, շատ լավ ասե... դե՛, գնացել է, գնացել է, շա՛տ շնորհակալ...

Իրիկնապահին հազիվ դուրս եկանք Դ.-ից: Գրոմովն արդեն հարբած էր բոլորովին, ես էլ լավ չէի, բայց չգիտեմ ո՞րտեղից ստրաժնիկների քեֆն էլ մերից պակաս չէր...

Երևի նրանց մասին էլ հոգացող էր եղել և ո՞վ գիտե ի՞նչ դիտավորություն:

Ես արդեն պայմանավորվել էի «իշխանավորիս» հետ, որ ամոք է գյուղից ստրաժնիկներով շրջապատված դուրս գալ, թող իրենք առաջից գնան, իմ սահնակս ետևից, մինչև գյուղից հեռանանք... միևնույն է, ո՞ւր պիտի փախչեմ... մանավանդ որ սահնակն այժմ իրենցն է ու կառապանն էլ ստրաժնիկ: Գրոմովն համաձայնեց երկրորդ շշից հետո, այն էլ այն պայմանով միայն, որ ինքն էլ հետո մստի սահնակին:

Ի՛նչ արած, համաձայնեցի... ինչ էլ լիներ վերջին փորձն էր, պիտի անեի. էլ ճար չկար...

Այդպես էլ կարգադրեց Գրոմովն ու սահնակ մստեցինք:

Գյուղից նոր էինք դուրս եկել, որ խոտնոցներից մի զի՛լ, անուշ երգի ձայն լսեցինք.

- «Մի լեզուդ բաց, լեզվիդ մեռնեմ, սիրեկան,

Դարդդ պատմիր, կարոտս առնեմ, սիրեկան»...

- Մկոյենց խելառ Վարդանն է,- նկատեց Գրոմովը:

- Հա,- ասի,- ոչխարի խոտն է գցում... Մնա՛ս բարով, Վարդան,- գոռացի, գլխարկս բարձրացնելով ու ցույց տալով միջի կապոցը, որ նախօրոք պատրաստել է դեռ առավոտյան:

- Երթաս բարով, վարժապետ ջան, երթաս բարով,- պատասխանեց Վարդանն ու դուրս եկավ խոտնոցից:

Թաշկինակիս մեջ փաթաթած անտամեղի «բեռս» կամաց ցած թողի սահնակի կողքից ու կանչեցի.

- Բարևս տար Սահրատենց Օննիկին, Վարդան, Օննիկին...

- Լավ, վարժապետ ջան, լավ, գլխիս վրա...

- Դե՛, հերիք, հերիք է, պ. վարժապետ... մարդիկ կտեսնեն... անզգո՛ւյշ ես, վարժապետ, անզգո՛ւյշ...

Չգիտեմ գլխի էր ընկել Գրոմովը, բան հասկացել, թե՞ հենց մնաս բարովս էր անզգուշություն համարում... Համենայն դեպս ես ազատվեցի «բեռիցս» ու բավական հեռանալուց հետո միայն երբ ետ նայեցի, տեսա «խելառ» Վարդանը մեր անցած ճանապարհին կանգնած, շարունակում է իր երգը.

- «Աղլուխդ առնեմ ինձ ամանաթ, սիրեկան.

Սիրտս պահեմ, ալ ու ալվան սիրեկան»...

II

ԲԱՆՏՈՒՄ

Դեռ քաղաքին չմոտեցած, Գրոմովը նստեց ձին. մեկին սրարշավ ուղարկեց առաջ իմաց տալու ու, իր պաշտոնական դիրքի մեջ մտած, հրամայեց «պատրաստի» հրացաններով շրջապատել սահնակս, ու այդպես մտանք քաղաք:

Գավառապետի «դիվանատան» դուռն ահագին ժողովուրդ էր խռնված: Գրոմովի սուրիանդակն երևի գավառապետին զեկուցելուց հետո. ավելիով չէր համարել և ժողովրդին իմաց տալու մեր գալու մասին. ու քաղաքի հետաքրքիր ամբոխն անմիտ ու աննպատակ խռնվել էր փողոցում, պատերի տակ, բարձրացել էին կտուրները. կարծես իսկի չէին տեսել ինձ կամ ինձ բերող Գրոմովին... Ոստիկաններն ու պրիստավը չէին

կարողանում ցրել ամբոխը: Սաքաժնիկներից չորս հոգի Գրոմովի կարգադրությամբ, մտրակները քաշած, բաց թողին ձիերն ամբոխի վրա... ժողովուրդն իրար հրիրելով, ոտնատակ տալով, ետ քաշվեց մի բուպե, սեղմվեց պատերի տակ: Ոստիկանները սրերն հանած, ամմիջապես շրջապատեցին ինձ, ինչպես թատրոնում ներկայացման ժամանակ, կարծես երկինք կարող էի համբառնալ ու իրար բոթթելով, դռներից սեղմվելով, ինձ տարան ուղղակի գավառապետի «կաբինետը»:

Գավառապետի տեղ, հոնքերը կիտած, նստած էր նրա օգնականը՝ Նիկոլայ Վասիլևիչ կնյազ Շանճուլաձեն, գրեթե անգրագետ մի մարդ, իսկական «կնյազ», որ խելագարի պես սիրում էր կին, գինի ու կարտ, ու հայրական ասիակն ժառանգությունը վատնելով դրանց վրա ու, չբավականանալով «կնյազի» համար ներկա չնչին ռոճիկով, փող էր վերցնում ամենքից, «գործ» ունեցողից՝ կաշառք, «գործ» չունեցողից՝ պարտք...

Չկա՛ր մի խանութ, մի մկիտան, որի կեղտոտ դաժվարում արձանագրված չլիներ կնյազի անունը և երբ խենթի մեկն ուզում էր պարտքը, մշտական ծիծաղը դեմքին, պարզ ու անկեղծ պատասխանում էր կնյազը՝

- Դուն էլ գիտես, որ չեմ տալու, ես էլ գիտեմ, որ չեմ կարող տալ... էլ ինչո՞ւ ես բերան ծռում, իմ էլ, քո էլ տրամադրությունը փչացնում...

Բոլորը գիտեին, այո՛, բայց տալիս էին դարձյալ, ոմանք՝ վախենալով պաշտոնից, ոմանք էլ՝ ամոթից, որովհետև ամիսը մի անգամ էր ուզում ամեն մի խանութից և այն էլ այնպես չափավոր, որ իսկապես ամոթ էր մերժելը...

- Վարդան, Վարդան, մի պապիրոս տաս...

Եվ վերցնում էր սովորաբար «տասանոց» և ոչ 25-անոց: Իհարկե չէր մերժում և 25-անոցը, եթե լիում էին տվողներ, կնյազի բնավորությանն անձանոթ խամ խանութպաններից կնյազը վերցնում էր շնորհակալությամբ, միշտ բացատրելով, թե՛

- Հայերդ մի լավ խոսք ունիք, թե՛ «ուզողին մի երես, չտվողին՝ երկու երես»... բայց ես դրանից լավը գիտեմ՝ «տվողինը՝ մի հիմարություն, չվերցնողինը՝ երկու հիմարություն»... Ես չեմ ուզում կրկնակի հիմար լինել... շնորհակալ եմ, գրե՛ վրաս... Ու այդ «գրե՛ վրաս»-ը ողջ գավառում հասուկ դարձվածք էր դառել, որ նշանակում էր «անվճարելի պարտք»...

Երկար չսպասեց ինձ կնյազը: Պահանջված բողբոս արդեն գրված էր

նախօրոք, նա ստորագրեց միայն ու տալով ուրյադնիկին, ցավ հայտնեց, որ իրեն է վիճակվել այդ անախորժ պարտականությունը, ու սովորական ժպիտը դեմքին, ավելացրեց վրացերեն՝

- Ոչինչ, բարեկամս, ժամանակն այդպես է... միայն պոլիցիականները բանտ չեն մտնում... գնաք բարև...

Երբ դուրս եկանք, կնյազի հետ խոսակցելով սովորականի պես (միակ մարդը, որ իրան պահում էր ինչպես միշտ) - ինչպես հին ծանոթներ, շղթա կապած, դռանը կանգնած էր քաղաքի ոստիկանական ողջ կազմը ինձ բերող ստրաժնիկների հետ միասին...

- Թո՛ւյլ տվեք, կնյազ, ես Գրոմովի հետ գնամ, ախր ի՞նչ կարիք կա այս ահագին «շքախմբին»... ո՞ր պիտի փախչեմ... և ինչո՞ւ փախչեմ... ի՞նչ եմ արել...

- Բաս դրանք ինչացո՞ւ են... Չէ՞ որ ռոճիկ եմ ստանում, մի բան պիտի անեն... Ոչինչ, բարեկամս, «ջուրն ընկնողն անձրևից չի վախենա»...- ավելացրեց դարձյալ վրացերեն ու թեքվեց դեպ քաղաք...

Ծնակից փախած գայլի պես, չորս կողմիցս շրջապատած հետիոտն ու ձիավոր ոստիկաններով, ինձ տարան բանտ:

Քաղաքի ծայրին, ամայի դաշտի մեջ, մենավոր ու լուռ կանգնած է երկհարկանի, մռայլատես դեղին տունը, որի մոտով ցերեկով անցնելն իսկ ծանր էր, ուր մնաց գիշերով ներս մտնելը...

Երկաթապատ դռան զանգն ամուր գարկին, ու հեռվից լավեց խուլ դողանքը, որ գիշերվան խուլ լռության մեջ ավելի շուտ թաղման զանգի էր նման... Առանց զարմանք հայտնելու այսպես «բեվախտ»՝ կես գիշերին եկող «հյուրերիս», գերեզմանիս դուռն իսկույն բացին ու ներս առան կենդանի մեռելիս...

Բանտապետը, որ մեր հարևան գյուղացի մի վրացի էր, ու ինքնակրթությամբ հասել էր այդ պաշտոնին, իր կաբինետում ընդունեց բուդոբը Գրոմովից, երկար դիտեց տողերը մեկ-մեկ. վերից-վար, վարից-վեր, դարձրեց մյուս երեսը, որ ոչինչ չէր գրած, նույնպես ուշի ուշով զննեց ծայրե ի ծայր, ու ապա ակնոցները դնելով աչքերին, որ երևի մինչև այդ մոռացել էր, ծանր ու մեծ, դրության տեր հերոսին հատուկ հրամայական տոնով դարձավ ինձ, առանց երեսս նայելու, չռած հայացքը սևեռած նույն թղթին.

- Ինչպե՞ս է ձեր ազգը:

- Ի՞նչ...

- Ձեր ազգն ինչպե՞ս է...

- Ալի-Ղուլի Մաշադի Հյուսեյինով...

- Ինչպե՞ս թե Հյուսեյինով... գժվե՞լ եք, ի՞նչ է...- թուղթը կամաց ցած դնելով, նույն չռած հայացքը զարմացած դարձրեց ինձ բանտապետ Միխոն:

- Բաս ինչպե՞ս է...- ես իրենից շատ զարմացած ձևանալով, արհամարհական հայացքով, հարցնում եմ իրեն:

- Տերյան չէ՞...

- Բա որ գիտես, էլ ինչո՞ւ ես հարցնում...

- Եղբայր, կրթված մարդ ես, չգիտե՞ս, որ պաշտոնս է այդպես պահանջում...

- Ի՞նչ հիմար պաշտոն ես ունեցել. Միխո՛ւ, չգիտեի մինչև այժմ:

- Խնդրեմ լուրջ պահեք ձեզ, համաքի ժամանակ չէ...

- Ես շա՛տ լուրջ եմ, պարոն բանտապետ... պաշտոնդ է այդպես...

Մի շարք այդպիսի հիմար հարցերից, որոնց պատասխանն իբրև մանկութ խաղընկեր ինձնից լավ գիտեր ի պաշտոնե ինձ հարցաքննող բանտապետս, ու մանրակրկիտ խուզարկելուց հետո, ինձ տարան երրորդ կամերը, ներս արին, դուռը վրայիցս պինդ փակեցին, մեծ կողպեքը մի երկու անգամ շխշխկացրին, ստուգեցին ու գնացին...

Ու այդ դաժան շխշխկոցը գիշերվան խաղաղ լռության մեջ, կարծես զարթեցրեց խոր քնիցս ու նոր զգացի նոր դրությանս լռությունը...

Չգիտեմ ժամի քանիսն էր, կարծես հանկարծակի հարվածից կորցրել էի ժամն ու ժամանակը որոշելու ընդունակությունս... ապուշի պես կանգնած սենյակիս մեջտեղը չորս դիս էի դիտում ու անժանոթ մեկի մոտ հյուր գնացածի նման, անտեղյակ տան կարգ ու կանոնին, չգիտեի թե ի՞նչ պիտի անեմ... երբ հանկարծ դռան փոքրիկ ծակը, որ պատուհան կոչվելու հավակնություն ուներ ու ծառայում էր իբրև հաղորդակցության միակ ճանապարհի խցից դուրս բանտային աշխարհի հետ,- ճռուց ու բացվեց:

- Բարի իրիկուն, վարժապետ, ճանապարհից եկած անտարակույս քաղցած կլինեք, ընթրեցեք, հանգստացեք... գիշերս վերարկուով մի կերպ յուր պիտի գնաք, վաղն ես իմաց կտամ բարեկամներիդ, որ անկո-

դին բերեն... Միք մտածիլ, բարեկամ, ոչինչ չկա... ժամանակն այդպես է... մենակ դուք չեք, շատերն այստեղ են... Երևի շուտով կպարզվի հորի-
զոնն... ու բաց կթողնեն... Միք մտածիլ... կյանքը մեկ է, ուր էլ լինի... բա-
րի գիշեր...

Մի կտոր հաց ու պանիր դնելով դռան ծակին, գիշերվան ուրուի պես արագ-արագ հեռացավ գիշերվան այցելուս:

Ապուշի պես կանգնած, ես լսում էի նրա խուլ ոտնաձայնն ու չգիտեի թե ով է այդ անակնկալ ուրում...

Հիշեցի, որ պատմում էին փորձառու ընկերներս, թե բանտերը լիքն են լինում լրտեսներով, որ գող կատվի պես քսմավելով, բարեկամ ու քեզ ցա-
վակից ձևանալով, դուրս են քաշում գաղտնիքներիդ ու ջուխտ ոտքով թա-
կարդը գցում...

Հիշեցի ու քթիս տակ ծիծաղեցի...

- Լավ, տեսնենք... Սա էլ մի խաղ է, բանտի խաղերից մեկը... իսկ որ «կյանքը մեկ է, ուր էլ լինի»... բանտումն էլ մարդիկ չեն դադարում իրար սակ փորելուց...

Ինչ էլ լիներ, «բարեկամիս» առաջին քայլը դեռ բարի էր - մարդը հաց էր բերել, և ես հիշեցի, որ հիրավի առավոտվա կերածս է միայն, մատեցի եռոտանի «մառիս» (թախտ) ծայրին, որ պիտի ծառայեր թե աթոռի, թե սեղանի, թե մահճակալի տեղ, ու սկսեցի ծուռն ու մուռ ծամծմել առաջս դրած հացն ու պանիրը:

Ուտելու պարտականությունս դեռ չէի վերջացրել, որ ահռելի որոտով շրխկաց կողպեքն ու դուռս բացվեց:

Եկողն ավագ վերակացուն էր իր երկու օգնականների ու երկու հրա-
ցանակիր զինվորների հետ:

Դա միջահասակ, անորոշ գույնի աչքերով, մեղվիկ ճակատով ու ցան-
ցառ մորուքով մի հույն էր, որ բանտարկյալներից ամենի հետ խոսում էր իր լեզվով, թեև չգիտեր դրանցից և ոչ մեկը, նույնիսկ իր մայրենի բար-
բառը...

Մինչդեռ նա քաղաքավարության բոլոր կանոններով բարեելուց հետո, իր թիկնապաի զինվորների հետ դռան մոտ կանգնած, կողմնակի դիտողին նկատելի կերպով ճիգ էր թափում իր ցանցառ դեմքին պաշտոնական լր-
ջություն տալ, նրա օգնականները, խուզարկու շան պես հոտմտալով, ըն-

կամ սենյակի չորս դին, ինչ-որ որոնում էին՝ թախտի տակ, պատուհանում, կեղտոտ տաշտի մեջ... ամեն ծակ ու ճեղ, թեև մի երկու ժամ առաջ այդ սենյակ կոչված խուցն ամբողջապես իրենց տրամադրության տակ էր...

Նոր մոլորակ, նոր աշխարհ ընկածի պես ամեն ինչ նոր էր ինձ համար ու տարօրինակ... Ես չէի հասկանում, որ «կարգն այդպես է», նոքա իրանց պարտքն էին կատարում, բանտային ձևական մի արարողություն, որ «ստուգումն» էր կոչվում և հենց դրա համար էլ ռոճիկ ստանում...

- Այժմ կարող եք քնել. այ. վարժապետ...- հարեց լավագ վերակացուն, հենց որ օգնականները վերջացրին իրենց «գործը».- եթե բան-ման հարկավորվի, կհայտնեք քեռուն, նա երևի արդեն եկած կլինի ձեզ այցելության...

- Չգիտեմ ով էր, բայց մեկն ինչ-որ հաց ու պանիր տվեց ծակից...

- Հա՛, հենց ինքն է... նա այստեղի հին բանտարկյալներից է ու ամենքի «քեռին», այդպես են կանչում նրան ամենքը... Դե՛, բարի գիշեր, աստված համբերություն տա, բարի ազատություն տա...

Վերջին խոսքերը նա ամեն իրիկուն կրկնում էր ամեն կամերում ու դրանց հետ էլ պինդ փակում բանտարկյալների դռները...

«Այժմ կարող եք քնել»...

Քուն կտաներ, որ քնեի... որքան էլ հոգնած էի այդ օրվան արտակարգ դեպքերից, անսովոր կարգերից...

Միտքս ցեց էր դառել ու սեփական սիրտս էր կրծոտում...

Ախր ո՞վ քեզ վերակացու կարգեց ու ինձ՝ քեզ նման մարդուս բանտարկյալ լինելու դատապարտեց...

Ո՞վ քեզ իրավունք տվեց դուռը փակելու վրաս ու ինձ հարկադրեց չկոտրելու այն...

- Պարոն վարժապետ, գիշերվա այս ժամին չի կարելի ման գալ, պառկեցեք...

Հերթակալ վերակացուն էր, որ ոչխարապահ շան պես միջանցքում պզգամ հսկում էր ամեն մի արարքս:

- Ախր քունս չի տանում, ի՞նչպես պառկեմ...

- Տանի թե չէ, պիտի պառկեք... այդպես է կարգը... պառկեցե՛ք, պառկեցե՛ք... կսովորեք, ձե՛զ պես խամերին ենք սովորեցրել...

Ես նոր հասկացա, որ այդ մոլորակի վրա ուտել, խմել, քնել ու բնական բոլոր պահանջներդ պետք է կատարես ո՛չ ըստ ցանկության, այլ նորին վերակացության բարեհաճ տնօրինությամբ, նրա որոշմամբ...

Էլ ճար չկար... վարժապետական սերթուկս դրի գլխատակս, վերարկուսի մեջ խուլովեցի մի կերպ ու մերթ ոտներս, մերթ թևերս ու կռնակս ծածկելով, կուչ եկա չոր նառիս վրա...

III

«ՔԵՌԻՆ»

Առավոտյան մութն ու լուսին, դեռ նոր էր հերթապահ վերակացուն զարթեցրել իր քնաթաթախ «հյուրերին», երբ ներս մտավ «քեռին» թիթեղյա մի ամանով թեյի համար եռացրած ջուրը ձեռին:

Ես վաղո՛ւց էի զարթնել. թեև չգիտեմ քնե՞լ էի թե չէ, ու հագնվելու կարիք չունեի, որովհետև հանվելու նեղություն չէի կրել...

- Ահա ձեզ մի ֆունտ շաքար, 5 կոպեկի թեյ ու 2 ֆունտ սպիտակ հաց... Բանտի հացը սև է շատ. չեք կարող ուտել դուք, ընդամենը 29 կոպեկ է անում, որ, իհարկե, հետո կվճարեք, գիտեմ փող չեք ունենա այժմ... Ինչ որ հարկավոր լինի, պահանջեցեք ինձնից, ուժերս ներածը չեմ խնայի... Միք կասկածիլ, բարեկամս, բանտումն էլ «մարդիկ» կան. թերևս ավելի լավ մարդիկ, քան դուրսը...

- Բանտում լավ մարդն ի՞նչ գործ ունի, քեռի՛... Բանտ մտնողը գող կլինի, ավագակ, մարդասպան...

- Ինչպես դո՞ւք...

- Դե՛, իմ բանս ուրիշ... Իմը թյուրիմացության արդյունք է. վաղը-մյուս օրը կպարզվի, կարծակեն...

- Ո՛չ, պ. վարժապետ, ո՛չ... Չարաչար սխալվում եք, եթե չեք կեղծում... Բանտերում նստողները բոլորն էլ ձեզ պես թյուրիմացությամբ են նստած... Նրանց տեղն ուրիշները պիտի լինեին նստած՝ իսկական գողերն ու ավագակները, որ օրը ցերեկով ափաշկարա միլիոնավոր մարդկանց են կողոպտում, միլիոնավորներին տանջելով գերեզման իջեցնում ու ոչ միայն չեն դատապարտվում, բանտ նստում, այլև մեծարվում են, հասա-

րակության պատվավոր անդամներ համարվում... Մինչդեռ նրանց արյունլիլի զոհերն են, որ այս զնդաններում տանջվում են իբր գողեր, ավագակներ, հասարակության վնասակար անդամներ... Մեծ ոճրագործները բանտ չեն նստում, վարժապետ, բանտեր են շինում միայն...

- Տարօրինակ մտքեր եք հայտնում, քեռի՛, ինչպե՞ս թե մեծ ոճրագործները բանտ չեն նստում... Ես ձեզ չեմ հասկանում...

- Իհարկե չես հասկանա, բարեկամս, «կույրն ի՞նչ գիտե նավթի թանկն ու էժանը»... Հետաքրքրվեք այս մութ աշխարհումը փակված «գող, ավագակ» համարվողների գորշ կյանքով, շա՛տ բան կհասկանաք... ավելի շատ, քան հասկացել եք դպրոցում ու «լույս աշխարքում»... Սպասեք, ես կծանոթացնեմ ձեզ այդ կյանքի հետ, այն ժամանակ ձեր մտքերն էլ իմի պես տարօրինակ կդառնան... Իսկ այժմ գնամ տղերանց մոտ, բան-ման ուզելիս կլինեն, ուշացա...

Ջրի տակ ինչ-որ շարունակելով, գնաց քեռին համր ու դանդաղ, աշխարհի բեռը շալակած հսկա ուղտի նման...

65-70 տարեկան, քարձրահասակ, չորչուլկ, մեջքը մի փոքր կորացած, սև աչք ու ունքով ու իր ցեղին հատուկ լայնաթիկունք մի մարդ էր դա, որի կենսագրությունը ճշտորեն մինչև վերջն էլ չկարողացա իմանալ, որովհետև չգիտեր այն և ոչ ոք...

Ասում էին իր ծագումով քյուրդ է նա, բայց ինքը սովորաբար «մարդ» էր անվանում իրեն ու չէր սիրում իր մասին պատմել, թեև տեսածների ու լսածների վերաբերմամբ շատախոս էր նույնիսկ:

Խտոն (այդպես է ասում էին նրա իսկական անունը, թեև հաստատ ո՛չ ոք չգիտեր ու, սկսած բանտի պաշտոնյաներից, բոլորը քեռի էին կանչում) - 18-20 տարեկան ժամանակ ինչ-որ գողության համար ընկել էր բանտ ու մինչ ցարդ բանտումն էր իր պարբերական գողությունների համար, շատ քիչ ընդմիջումներով: Ասում էին, որ նա նույն իսկ բանտումն է ծնվել, երբ նրա մայրը իրեն առնանգող բեկին խեղդելու համար ձերբակալված է եղել... Ինչ և է, ճշմարտությունն այն է, որ Խտոն՝ այժմյան «քեռին» աչքը բացել, իրեն բանտումն էր տեսել, այնտեղ սնվել, այնտեղ մեծացել, այնպես որ այնուհետև այլևս անհնարին էր նրա համար բանտից բաժանվելը: Աշխատանքի անընդունակ, ամենից հալածված, արհամարհված, քաղաք ընկած «քրդի լամուկն» ամեն անգամ բանտից

դուրս գալիս, իրեն համապատասխան գործ չգտնելով, ստիպված է լինում որևէ գողություն անել ու նորից դառնալ բանտ...

Այդպես էր վարվում քեռին և այժմս: Պատժի ժամանակամիջոցը լրանալիս, նա իր մանր-մունր ապրանքները հանձնում էր իր մոտիկ բանտարկյալներից մեկին ու դուրս գալիս բանտից, առանց նույն իսկ սովորական «մնաս բարևն» ասելու, հայտնելով, որ ինքը շուտով կվերադառնա...

Եվ հիրավի, հաճախ նույն օրն երեկոյան, կամ մի երկու օրից, նա դարձյալ բանտումն էր լինում ու շարունակում իր սովորական առևտուրն ու անընդհատ այցելություններն այս ու այն բանտարկյալին:

Բայց ամենից լավ քեռին ինքն էր որոշել իր ինքնությունը՝ ո՞վ, ո՞րտեղացի լինելն ու ինչով պարապելը:

Վերջին անգամ, երբ պրիստավի օգնականն հարց ու փորձ է անում բանտից նոր դուրս եկած ու նորից գողության մեջ բռնված քեռուն, թե ո՞վ էս, նա իրեն հատուկ լրջությամբ պատասխանում է անփութորեն.

- Մարդ եմ...

- Գիտե՞մ որ մարդ ես, անունդ ի՞նչ է...

- Մարդ...

- Ինչպե՞ս թե մարդ, այ խեղճուկ, ախր ամեն մարդ մի անուն ունի. օրինակ՝ ինձ Պյոտր Իվանովիչ են կանչում, քեզ ի՞նչպես են ասում...- հիմարի մեկը կարծելով, բացատրում է քեռուն անժամոթ նորեկ պրիստավը:

- Երեխա ժամանակս մայրս ինձ «բալիկ» էր ասում. ուրիշները՝ քրդի լամուկ կամ շան լակոտ, իսկ մեծամալուցս հետո բոլորն ինձ «քեռի» են կանչում...

- Ա՛յ մարդ, ախր «քեռին» անուն չի, ասա անունդ. որ գրեմ...

- Բարեհոգի մարդիկ ամեն ինչի հետ անունս էլ են խլել, պ. պրիստավ, գրեցեք քեռին...

- Ա՛յ տարօրինակ մարդ... Ինչո՞վ ես պարապում:

- Գողությունք...

- Ի՞նչպես թե գողությամբ, բա փեշակ չունե՞ս...

- Դ-ս էլ փեշակ է, ձեր փեշակի մնան, պ. պրիստավ...

- Չե՞ն ես առել ինձ, ինչ է, հիմար ծերուկ...

- Ամենեւին ոչ, պ. պրիստավ, ինձ անպետք բաներին ես ձեռ չեմ տալիս բնավ...

- Լռիր, անպիտան ծերուկ, թե չէ մեջքիդ կաշին կալուկեմ մտրակիս տակ...

- Շա՛տ եք ուշացել, պ. պրիստավ, ձեր նախորդները մանկութ մեջքիս կաշի չեն թողել արդեն...

- Ո՞րտեղից ես, հիմա՞ր քավթառ:

- Բանտից...

- Ի՞նչպես թե բանտից, բա դու հայրենիք չունի՞ս...

- Իմ հայրենիքս էլ մայրենիքս էլ բանտն է, պ. պրիստավ...

- Լա՛վ, ո՞րտեղից էիր գալիս մի ժամ առաջ, երբ դեռ չէիր բռնված:

- Բանտից...

- Ի՞նչպես թե բանտից...

- Այնպես՝ ինչպես դուք ձեր սնից...

- Լա՛վ տուն ես ճարել... Իսկ ո՞ւր էիր գնում...

- Բանտ...

- Ֆո՛ւ, գրողը տանի քեզ, դե գոնե ազգ-անունդ ասա, հիմա՞ր ծերուկ, որ քեզ դարձյալ քո այդ սիրելի տունդ ուղարկեմ...

- Գրեցե՛ք քեռին, այնտեղ ինձ բոլորը գիտեն ու սպասում են, համաք բան չի 47 տարի մի տեղ ապրել, պ. պրիստավ...

Իսկապես համաք բան չի 47 տարի ապրել բանտում ու շփվել այն բազմախավ ժխորի հետ. որ լցվում են այդ մութ աշխարհին ամեն ազգից ու ցեղից...

Նա փորձառու, զարգացած մարդու տպավորություն էր թողնում, ու իր խոսակցությունը միշտ համեմունք էր սրամիտ առաձմերոկ, ժողովրդական ասացվածքներով, յուրահատուկ փիլիսոփայություններով, որոնք մեծ մասամբ անհասկանալի էին մնում իր բախտակից տգետ ընկերներին ու դրանով ավելի ևս բարձրացնում նրա պատկառելի դիրքը բանտային աշխարհում:

Բանտի մասնավոր առևտուրը (թեյ, շաքար) թույլատրված էր նրան, որից ստացած արդյունքը գրեթե ամբողջապես գործադրում էր նա չքավոր բանտարկյալների վրա, որով ավելի ևս գրավել էր ընդհանուրի սերն ու համակրանքը:

Բանտային իշխանությունն էլ իր առանձին վերաբերմունքն ուներ դեպի քեռին ու միշտ հաշվի էր առնում նրա խոսքը, որովհետև նա էր միայն, որ կարողանում էր ազդել անգուսպ բանտարկյալների վրա ու բանտում հաճախ կրկնվող խռովությունները վերջացնել խաղաղությամբ:

Նա երբեք փականքի տակ չէր լինում ու ազատ հարաբերության մեջ էր ամենքի հետ, ուստի ես հարմարություն ունեի հաճախ խոսակցելու նրա հետ:

Մի անգամ էլ, երբ դուրս էին հանել մեզ զբոսնելու, նա երկար ձեռքերը դրած կորացած մեջքին, որ կարծես աշխարհի բեռն էր կրում, մեն-մենակ ու մտախոհ շրջում էր բարձր պարսպի տակ:

Ես հարգանքով բարևեցի ու մոտեցա նրան:

- Հիշո՞ւմ ես, քեռի, դու խոստացար ինձ ծանոթացնել բանտարկյալների կյանքի հետ, ու մինչև այժմ դեռ ոչինչ չես պատմել նրանց կյանքից...

- Ի՞նչ պատմեմ, բարեկամս, երբ պատմելիքս շա՛տ առօրյա, սովորական բաներ են ու ինքդ էլ հաճախ տեսած կլինես կյանքում, այն տարբերությամբ միայն, որ չես փորձել անձիդ վրա, չես թափանցել նրանց խորքն ու հասկացել իրերի իսկական դրությունն աշխարհում...

Բայց երբ լսեց քեռին, որ ուզում եմ գրի առնել իր պատմածն ու տալ մարդոց կարդալու այդ դառնաղետ կյանքի ճշգրիտ նկարագիրը, առանձին լրջությամբ նստեց պատի տակ ու սկսեց պատմել իր առանձնահատուկ ոճով:

IV

«ԱԶՆԻՎ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆ ՈՒ ԳՈՂ-ԱՎԱԶԱԿԸ»

*«Մեծ ոճրագործները բանլր չեն մտնում,
բանլրեր են շինում»...*

Ալմալի լեռան անառիկ լանջին քար ու քոչի մեջ անհոգ ու անփույթ փռված են մի խումբ անշուք խրճիթներ. ցածլիկ, գետնափոր, անշնորհք, անտաշ քարերից շինած, վայրենի մարդոց որջեր են կարծես...

Առավոտ կանոն¹ լի դեռ մութն ու լուսուն բացվում են գեղջուկ խեղճ շինականի ցածլիկ դռները ու արևը դեռ իր ամպ-անկողնից աչքը չբացած, այդ ծակ ու ծուկից մրջյունի նման մարդ ու անասուն թափվում են աշխարհ:

Որքան էլ կանոն¹ պարապ շունչ չկա այդ ժամին գյուղում: Հավերք նույն իսկ ցաք-ցրիվ եկած քուջուջ են անում, իրենց կեր ճարում, շները ելած շնթռկած տեղից, կուչ-ձիգ անելով, ծույլ հորանջելով, բրդոտ պոչերը կեռ մանգաղ շինած, մտախոհ ու լուրջ հոտն են հանդ հանում, իրենց պաշտոնին հմուտ, աշալուրջ...

Մարդ ու անասուն, կին ու տղամարդ, պառավ ու մանուկ ամենքը իրենց գործին են կանգնում ու աշխատանքը, գյուղի քրտնաթոր, ծանր աշխատանքը, եռում է, զեռում...

Մակարենց տունն էլ մարդ չի մնացել, վաղո¹ց ամենքը գործի են եղել... Վերջինն է ահա մի ջահել տղա, նախրից ետ ընկած քոսոտ հորթի պես, ծուռտիկ ոտները հագիվ փոխելով, նոր է դուրս գալիս իր քնած տեղից, ծույլ հորանջելով... Բայց նա էլ հյուր է քաղաքից եկած, դրա համար է այդպես ուշացած...

Տան նորահարսը՝ խիստ հավատարիմ նահապետական կարգ ու կանոնին, քիթ-երես ծածկած, մի ձեռն էլ կրծքին կես բարև բռնած, կապույտ-նաշխտիկ սրբիչը ուսին, պղնձե ամնով սառ ջուր էլ ձեռին, հլու-հնազանդ ծառայում է տան պատվավոր հյուրին:

Հյուրը ծանր ու մեծ, չոփ-չոփ լվացվում, ճպոռտ աչքերը մաքրում է, սրբում, հարսն համեստ, խոնարհ սրբիչն ետ առնում, ձեռն է համբուրում...

Արևը վաղո¹ց դիպել է արդեն... Գյուղում այդ ժամին անգործ մարդ չիլնի, ով էլ որ լինի...

Քանի² գլխանի մեծ մարդ պիտ լինի, որ արևից էլ տեղից ուշ ելնի ու լրբի նման առ-ամոք կորցրած, աչքերը ճմոխ արևի դիմաց...

Բայց մի ժամ չանցած այդ «անգործ» մարդն էլ գործի էր արդեն. մի փոքրիկ արկղ շալակը կապած, դուրս եկավ ահա հանդարտ ու կամաց...

Բայց ի՞նչ «անգործ» մարդ... հե՛յ բարեկամ...

Դ-ա քաղաքացի չարչի¹ Ակոն էր, Չարչօղենց Ակոն...

1 Չարչի - շրջիկ մանրավաճառ:

Քանի՞ տուն պիտի անցներ այդ օրը, քանի՞ դուռ պիտի ծեծեր այդ օրը...

- Խանում քույրեր, հարս մարիկներ, լավ բարակ թել սև ու ճերմակ, մաստակ-ծամոն, ասեղ, կոճակ, սիրուն հլուն աղջիկներուն, դուքով մոմպաս նշանածնուն, խունկ-մոմ առեք ձեր սրբերուն, թեժ բռնոթի պառվներուն...

Ու բոլոր ուժով, ճղճղան կանչով, զիլ ձենը ձգած Չարչօղլենց Ակոն մինչև իրիկուն գովք պիտի կարդար իր ապրանքներին ու մինչ իրիկուն դեռ քանի՞ անգամ լավ բեռնավորված իր առևտրի «արդար արդյունքով»՝ յուր ու հավկթի, պանրի ու բրդի, ցորեն ու գարու, հազար մի բարու լիք ամաններով ետ պիտի դառնար իր դոնախանան² տեղավորելու, ու նորից անցներ իր «հալալ» գործը շարունակելու...

Գյուղում տղամարդ գրեթե չկա... ինչ կարիք էլ կա... Ակոն դեռ հարուստ վաճառական չէ, որ ապառիկ տա, մուրիակ ստանա. չարչի է փոքրիկ, ամեն ինչ կանխիկ:

- Չէ՞ որ ասած է ախր «ա՛ն և տուր», ուրեմն առաջ կանխիկ փողը առ, ապա ապրանք տուր, կլնի առուտուր:

Համոզիչ ու լուրջ բացատրում էր Ակոն մուշտարուն, ինչպես վայել է քաղաքից եկած բանիքուն մարդուն...

Ահա մի դռան, հենց փողոցի մեջ, ծալպատակ մատած, բացել է Ակոն իր կախարդական հմայիչ դուփին:

Բոլոր շրջակա մոտիկ տներում մարդ չի մնացել... Էլ հարս ու աղջիկ, պառավ ու մանուկ բան ու գործ թողած, եկել փաթթել են Ակոյի շուրջը ապշած, բերան բաց...

Քանի տեսնում են պսպղուն հայլի՜ն, սիրուն հուլունքներն. ասեղ ու մատնին... Խեղճերի բերնի ջրերն են վազում...

- Մարի ջան, մարի՛, ինձի հայլիմ առ...

- Նանի՛, տես, ինչքան հուլունքներ ունի... բա ինձ չե՞ս առնի, նանի ջան, նանի...

- Աղջի՛, գրողը, չոռը ձեզ տանի... Էլ ինչո՞վ առնեմ... պանիր չմնաց, հավկիթը պարպավ...

- Գարով առ, նանի, գարով էլ կուտա...

2 Դոնախանա - իջևան:

- Առ, խանում մարիկ, առ, էլ մի՛ նայի ցորեն ու գարու... խոն էս աշխարհը մեկ էլ չեն գալու... Ջահելնուն սիրտը կոտրած մի՞ք թողնիլ: Սիրտը շուշա է, մեկ որ կոտրեցիր, էլ չիլնի շինել. իսկ ցորեն-գարին ամեն տարի էլ կարող է լինել:

Ակոն, որ օձին ծակից կիսներ իր անուշ լեզվով, համոզում է խեղճ գյուղացի կնկան հազար մի ձևով:

«Խանում մարիկի» հարսն ու աղջիկը մինչդեռ սերմացու գարին են կիսում, Ակոյին բերում, Ակոն հայ-հավար մյուսի բերած յուղն ու պանիրն է պինդ տեղավորում ու փոխարենը մի քանի կոճակ թղթում փաթեղով, ճամբու է դնում:

Բայց հարսը դժգոհ, չի ուզում գնալ. ինչ-որ քթի տակ լուռ խոնթխոնթում է, ձեռքով ու ոտքով նշաններ անում, բողոք է հայտնում, թե քիչ էս տվել, էս ի՞նչ էս անում:

Եվ Ակոն վարպետ իրա պաշտոնին, կոտրած չի թողնում սիրտը խեղճ հարսին - մի ծամոց ձուք էլ «փեշքեշ» է տալիս սիրունիկ հարսի ամուսնի խաթրին:

- Առ, հարսի՛, դե առ... աստված է վկա, էն կանաչ մեռոն Գևոյի խաթրն է. թե չէ տեղովը վնաս է ինձի... Ախր մի լուպե մի մտածեցեք, ճիշտ է, տվածս մի թոփ ասեղ է, կես դյուծին կոճակ... Բայց թե ձեզանից ո՞րը կարող է շինել դրանցից հենց թեկուզ մի՛ հուստ... Թո՛ղ ձեր դարբինը, որ տարին բոլոր երկաթ է ծեծում ու պողպատ կրծում, հենց մի հատ շինի, ինչ կուզի առնի... Սի տե՛ս, ի՛նչ բարակ, ի՛նչպես պսպղուն, ինչքա՛ն հավասար, կոկիկ ու սիրուն... Աշխարհ չտեսած գեղացի կին եք, զիտեք թե սա էլ ձեր գարու նման մեկը ցանեցիր, հազար կրուսնի... Էս անտերն ախր մեկ-մեկ շինել են, խարտոցով խարտել, մի ծերը սրել, մյուսը ծակել... թղթում փաթաթել, հազար վերստերով ճամբա են դրկել ամբո՛ղջ մի տարի... քո տվածդ ի՞նչ է. մի բուռը գարի:

Ու խեղճ գյուղացի կարճամիտ կանայք խորը համոզված այդքան ջախջախիչ «փաստերից» հետո, էլ լուռ ու անխոս, տանը ինչ որ կա կրում են բերում ու միայն ասում.

- Էս յուղին ներկ տուր. էս պանրին ասեղ:

Ակոն իր խիղճը, ինչ կտա - կտա:

Չափ կշեռք չկա, ի՞նչ կարիք էլ կա: Ակոյի ձեռքը չափ ու կշեռք է, թե-

կուզ մի քիչ էլ ավել կամ պակաս: Ի՞նչ ամենք հիմա, օխտն-օտար խոմ չեն, ամեն օր իրար երես պիտ մայեն: Ամոթ չէ՞ ախր գյուղացու օջիսին, որ յուղ-պանիրն էլ՝ տան «բերաքյաթը»³ չափի տակ դնեն:

Թե կրկիտ⁴ կնկան մեկն էլ պատահեր, Ակոն ուներ իր սև քարե «հոխան»⁵, բայց քանի՞ ֆունտ էր իսկապես հոխան՝ այդ Ակոն գիտեր:

Այսպես շարունակ անցնում են օրեր, ամիս, տարիներ:

Չմեռ ու գարուն Չարչօղենց Ակոն գյուղի կանանց հետ հաշտ ու համերաշխ շարունակում է «հալալ վաստակը»:

Ու թեև «փափուկ» սրտի պատճառով Ակոն զիջում էր ամենքին խաթրով ու մի՛շտ վաճառում իր առքի գնով, մույնիսկ վնասով, բայց երկու տարի հազվով անցկացած, ինչ-որ կախարդիչ հրաշքի գործով Չարչօղենց Ակոն, էն չարչի Ակոն դարձավ բեզրկյան⁶:

Էլ դուքիկ-մութիկ չկա շալակին, հպարտ ու կամաց շրջում է գյուղում արշինը ձեռին: Նրա ետևից հաղթանդամ ծառան մեջքը կորացած տանում է բողջան⁷:

- Ա՛յ քեզ խելոք մարդ... ի՛նչ քաղաքացի: Իգուր չեն ասում մեզ էլ գյուղացի: Ողջ տարին բոլոր քրտինք ենք թափում, գարունը դաշտում հողի հետ մերվում, ձմեռն ախոռում աղբի մեջ թաղվում, մեջքերս ճկում, ձեռներս ջարդում... հազի՛վ մի կտոր չոր հաց ենք ճարում... Ու մի տարի չէ՛, տասը տարի չէ... էլի էն քյասիպ, քոստ աղքատն ենք: Մարդն երկու տարի քեֆին ման եկավ, գյուղը շուռ եկավ՝ բեզրկյան դառավ: Հալալ է, ախպեր, ես ու իմ հոգիս... մարդը խելք ունի, խո մեր թայը⁸ չէ:

Ու էն «ծուռ ոտը», «քաղցած քաղքեցին», էն չարչի Ակոն ողջ գյուղի աչքում էլ էն չարչին չէր: Այժմ դառել էր «տիրացու»⁹ Հակովք» կամ «պարոն Հակովք»: Էլ հանաք-չանաք չեն անում հետը, ծաղրում, ծիծաղում, կանանց թայ հաշվում:

3 Բերաքյաթ - բերք, արդյունք:

4 Կրկիտ - ժլատ:

5 Հոխա - 3 ֆունտանոց:

6 Բեզրկյան - ճոթավաճառ:

7 Բողջա - կապոց:

8 Թայ - ընկեր, հավասար:

9 Տիրացու - կարդացող, գրագետ. պատվավոր տիտղոս էր գյուղում:

Բայց Ակոն դարձյալ նույնն էր մնացել: Նույն քաղցր լեզուն, ջան ու հաջանով, նույն առուտուրը հազար երդումով...

Սակայն, իհարկե, էլ ո՛չ թե մի գունդ կարագով, պանրով, կամ մի կոտ¹⁰ գարով, այլ սոմառներով¹¹, յուղ-պանիր փթով կամ կանխիկ փողով՝ տատով, քսանով, երբեմն էլ պարսքով, բարաք-մուրհակով, միայն տոկոսը հարյուրին քսան ընդունված կարգով...

Բայց պարոն Հակովքն երկար չմնաց շրջիկ բեզրկյան... Մի տարի միայն շրջեց գյուղե-գյուղ ու աշնան վերջին դառավ խանութպան...

Չորս թերեք¹² շարքով լաստիկ, ամրոքյա, չիթ ու բամբազիա... գյուղին պետքական ամեն բեզեզիա...

Չորս թերեք մանրունք՝ թել, ասեղ, կոճակ, կանֆետ ու մոմպաս, թուղթ, գրիչ, տետրակ ու հազար ապրանք, հազար մի տեսակ...

Մեշոքներով լիք ալյուր ու բրինձ, պատերից կախած եղան, բահ ու թի, փոցիս ու հորսելի, սոլոց, գերանդի...

Դախլի վրա առանձին արկղով ամեն տեսակ ճար՝ էս գլխացավի, էն փորացավի, վախի ու ջերմի, ամեն վարամի...

Օձի կաթ ուզես՝ այնտեղ կճարես...

Ու այս ամենը ճիշտ երեք տարում...

Բայց թե քանի՞ տուն քանդվեց գյուղում... քանի՞ գյուղացու սերմացու գարին-ցորենն էր պակսում... Դեռ մեծ պաս չեկած ասագին ծավից յուղը վերջանում, պանիրը հատնում...

Ջանգը խփեցին, գնանք հաց ուտենք: Ես քեզ պատմեցի թե՛ ով է հանցանք-ոճիրը գործում, մի ուրիշ անգամ կալատմեմ թե՛ ով նրանց փոխարեն բանտերն են լցվում:

Շատ ճիշտ է ասած՝ «ճմուռն¹³ ուտի Հայրապետը, ջառմեն¹⁴ քաշե Կարապետը»:

Գյուղն Ակոն քանդի, բանտ Սկոն նստի:

Այդպես է օրենքն այս փո՛ւշ աշխարհի:

10 Կոտ - մոտ մի փուր:

11 Սոմառը 16 կոտ է:

12 Թերեք - տախտակ, որի վրա ապրանք են դարսում:

13 Ճմուռ - յուղահաց:

14 Ջառմա - տուգանք, պատիժ:

V

«ԿԱՊՈՒՅՏ ՔԵՌԻՆ»

Չորս ամիս նստած էի բանտում ու դեռ հայտնել անգամ չէին. թե ի՞նչ է մեղքս, ինչո՞ւ համար եմ նստած:

Բանտային կյանքին սովորել էի արդեն ու այնքան էլ ծանր չէր թվում ինձ:

Արտաքին խստությունները, հարայ-հրոցը՝ ձևականություն էր միայն, աչքի թոզ փչելու համար, ու փող ունեցողը բանտումն էլ կարող էր լավ ապրել ու իրեն ոչ մի բանից չգրկել:

Ճաշ ստանում էի ես բանտապետի խոհանոցից, ուր հատկապես «մեզ» համար պատրաստում էր մի բանտարկյալ խոհարար. իհարկե, մեր հաշվով... Նույն կաթսայից սուս ու փուս կերակրվում էին և բանտում ապրող բանտապետն ու օգնականը իրենց յոթնամյա ընտանիքներով: Ճաշի պարենն առնում էր ավագ վերակացուն ու նա էլ այդտեղից էր իր բաժինն հանում...

Մյուս վերակացուները կիսում էին դրսից մեզ եկած պարենն ու ընծաները ու ըստ երևույթին անմասն էր մնում միայն դռնապան Գաբոն, որ մի ճուրուրած, խեղճ տղա էր...

Սակայն նրա բաժինն ամենից շատ էր լինում, որովհետև գաղտնի միջնորդի դեր էր կատարում մեր ու դրսի աշխարհի մեջ ու դրա համար. բացի մեր տանեցիների «նվերներից», ստանում էր և հատուկ վարձատրություն:

Եվ այս ամենը գիտեինք ամենքս... սակայն ձևական խստությունները, պաշտոնական կապկությունները կատարում էինք նույնպես ամենքս ու բոլորս էլ լռելյայն գոհ էինք իրարից:

Օրինակ. բանտապետը ընթերցանության համար տալիս էր միայն կլոնական գրքեր՝ հի՛ն. պատառուտած աստվածաշունչ, ավետարան, թերթերի կեսը թափած «վարք սրբոց»... ու մերժելով մերժում էր Տոլստոյ կամ Տուրգենև, թեև հաստատ գիտեր, որ մենք ստանում ենք դրսից ոչ միայն մեր սրտի ուզած գիրքը, այլև թերթեր, ամսագրեր, նույն իսկ անլեզալ հրատարակություններ...

Այնուամենայնիվ անտանելի է անորոշ դրությունը: Ախր ինչո՞վ պիտի վերջանա այս ամենը: Ի՞նչ պիտի լինի և ե՞րբ:

Չորս-հինգ խնդիր էի գրել պատշաճ իշխանության, բողոքել, խնդրել... և ո՛չ մի պատասխան:

Մի օր էլ մոտեցավ քեռին իր ծանր ու մեծ քայլերով:

- Այսօր գալիս եմ Տփլիսից... Ջգույշ եղեք բնության ժամանակ... Ձեր դրսի ընկերներից մեկը մատնել է բողոքիդ, խոստովանել ամեն ինչ... բայց ձեռքերին ոչ մի ապացույց չունեն: Չսխալվեք բերաններիցդ խոսք բաց թողնեք: Գիտեի՞ք արդեն:

Ու նույն ծանր ու մեծ քայլերով հեռացավ, առանց նույն իսկ պատասխան սպասելու ինձնից:

Նույն օրը տեղեկություն ստացանք և դրսից, որ «կապույտ քեռին»՝ ռոտմիստր Մարտինովը գալիս է դատախազի հետ:

Բանալը եռ ու զեռի մեջ էր... վերակացուների հսկողությամբ բանտարկյալներին լվանալ տվին բոլոր կամերները:

Առավոտյան «ստուգումը» կատարվեց անսովոր խստությամբ: Իմ սենյակում խուզարկու վերակացուն գտավ թուղթ ու մատիտ, գրչահատ, մի երկու լրագիր անփույթ թափված սեղանիս. ինչպես միշտ: (Դեռ ոչինչ չգիտեինք դատախազի գալու մասին):

- Սա՞ ինչ է:- Ինքն իրեն զարմացած ձևացնելով ու շտապ թուղթ ու լրագիրը գրպանը կոխելով, աչքերը չռած դարձավ ինձ վերակացուն: Կարծես ամեն օր նույնը չէր տեսնում սեղանիս ու անուշադիր անցնում մոտից:

- Թուղթ է. խնդիր պիտի գրեի:- Պատասխանեցի ես, իսկապես զարմացած:

- Չգիտե՞ք որ խնդիր կանցելյարումն եմ գրում և ո՛չ այստեղ:

- Ի՞նչ կա, Անաստաս: Ի՞նչ է պատահել, որ այսօր այդպես եք:

- Ոչինչ, ի՞նչ պիտի պատահի: Չորս ամիս է այստեղ եք, դեռ չգիտեք, որ մեր պաշտոնն է, որ ամեն օր էլ կատարում ենք:

- Բայց ինչո՞ւ ախր այսօր այդպես:

- Ի՞նչ կա որ: Այսօր այսպես, վաղն էլի կլինի այնպես:

Ժպիտն ակամա զսպելով, նկատեց ավագ վերակացուն ու հեռացավ: Թեյի ժամանակ միջանցքում շարունակ լսվում էր գորտի կոկոռոց ու

այնքա՛ն բնական, որ կարծես գետափին ես կանգնած կամ ճահիճն ընկած:

- Քեռո՞ին մեռո՞ւել է:

Եռո՞ր, եռո՞ր:

Մեկկեկել օռո, մեկկել օռո:

Մեկկել էս օռո մեկկել օռո:

- Ուլ, ուլ, ուլ.- հետևում էր գայլի ոռնոցն ու նորից սկսվում գորտի կռկոցն արդեն ավելի պարզ ու որոշ:

- Քեռո՞ին եկել է

Եռո՞ր, եռո՞ր.

Էսօռո էսօռո:

Չոռ, չոռ:

Շեկոն էր, չափազանց սրամիտ մի կոմիկ, որ կարողանում էր ամեն տեսակ կենդանու ձայն հանել:

Երեկոյան ստուգումը սովորականից վաղ կատարվեց ու ներկա էր ինքը բանտապետը, բանտի ողջ շտատով, բոլորը զուգված, գլխոված նոր համազգեստներով, իրենց զինվորական ու քաղաքացիական բոլոր շքանշաններով: Բանտապետը չէր մոռացել կախել նույնիսկ մարդահամարի ժանգոտ պղծե մեղալը:

Շեկոն նրանցից վաղ էր զարդարվել, միայն գանազան ժեշտի կտորներով, հավի փետուրներով, մի մեծ ոսկորի թիակ էլ կախել էր ետևից ու շատ լուրջ դեմք ընդունած, վիճում էր վերակացուների հետ, որ իր «շքանշաններն» ավելի պատվավոր են, քան նրանցը, որովհետև իրենն անմեղ խաղալիքներ են, մինչդեռ նրանցը՝ ամեն մինը մի ստոր արարքի հետևանք:

Քեռին էր միայն, որ կարողացավ «նշանագուրկ» անել Շեկոյին ու ազատել բանտի «պատիվը» խայտառակություներից:

Բանտապետն այդ օրը շա՛տ քաղաքավարի էր ու բոլոր կամերներում, անսովոր ժպիտը դեմքին, հայտարարում էր, որ՝

- Դատախազն այցելելու է, խնդրում եմ «ծեզ կանոնավոր» պահեք, մի ք մոռանալ, որ մենք դարձյալ իրար երես ենք նայելու:

Հասկանալի էր, իհարկե: Նախազգուշացնում ու խնդրում էր, որ չլինի իր դեմ բողոքողներ լինեն:

Անհամբեր սպասում էինք ամենքս: Նորություն էր բանտային կյանքում, մանավանդ դատախազից ամենը մի սպասելիք ուներ՝ որը խնդիր էր տվել, պատասխանի էր սպասում, որը՝ մեղադրական ակտին, որը՝ խնդիր ուներ տալու:

Իսկ ես համոզված էի, թե Մարտինովի հետ մեր գործը պիտի քննեն:

Ժամի 8-ին բանտն իրարանցումի մեջ էր: Վերակացուներն շտապ բարձրանում էին վերեւ, իջնում ներքեւ, հերթապահները կանգնած են իրենց տեղերն անշարժ մեխվածի պես ու գլուխները դիք - ոսկոր կուտված շան նման:

Բոլորս խռնված կամերներիս դռան ծակի մոտ, ծկլտալով նայում ենք:

Վերջապես բանտապետի կանցելյարից դուրս եկավ դատախազը գավառապետի, բանտապետի ու մի խումբ բանտային վերակացուների ու ստրաժնիկների հետ:

Ձեն-ձուն կտրվել է, բանտը պապանձել:

Երբեմն միայն լսվում էր չարագուշակ շան ոռնոց ու կամերների խեղդված ծիծաղը:

Երրորդն իմ կամերս եկան այցելության:

Դատախազը ուշի-ուշով դիտեց չորս կողմը՝ սեմյակիս հասակը, առաստաղը, չորս պատերն առանձնապես, կարծես գնել էր ուզում կամ քրեիով վերցնել, ու ապա դարձավ ինձ:

- Ի՞նչ ունեք ասելու:

- Այն՝ որ չորս ամիս է նստած եմ և չգիտեմ ինչո՞ւ. չորս-հինգ խնդիր եմ տվել և ո՛չ մի պատասխան:

Գավառապետն ինչ-որ փափուսց դատախազի ականջին, ու վերջինս կռան տակի պորտֆելից մի թուղթ հանելով սկսեց ուշի ուշով կարդալ:

- Հա, շուտով կքնենն ձեզ ու կհայտնեն ձեր հանցանքը: Իսկ բանտային վարչության դեմ ոչինչ չունե՞ք:

- Ոչինչ:

Դուրս եկան: Այդպես էլ բոլոր կամերներում. նույն ձևական հարցմունքը, նույն պատասխանը: Բանտային վարչության դեմ բողոքող ոչ մի կամերում չէր եղել, իհարկե:

«Ռևիզիան» անցնում էր շատ հաջող, բանտապետի համար:

Հինգերորդ կամերուն միայն դատախազի հարց ու փորձի ժամանակ մի երկու անգամ կատվի խուլ մլավոց է լսվում, ու չնայելով բանտապետի, վերակացուների աչք ու հոնքով լուռ սպառնալիքներին, մլավոցը կրկնվում է մի քանի անգամ մերթ հեռվից, մերթ մոտիկից, դատախազի հենց ականջի տակից:

- Սա ի՞նչ մլավոց է:- Չարմացած հարցնում է դատախազը:

- Աղա՛, էս կամերուն մկներ շատ կան, կատու ենք պահում, որ ականջներս չուտեն:

Ականջները բռնած առաջ գալով, լուրջ պատասխանում է Շեկոն:

Ժպտում են բոլորը, ժպտում է և դատախազն ու շարունակում գործը: Սակայն մի րոպե չանցած գորտի կռկռոց է լսվում:

Բանտապետն էլ չհամբերելով, ճեղքում է բանտարկյալների շարքն ու մոտենալով ետևում լուրջ կանգնած Շեկոյին, մատը թափ տալով ինչ-որ մրթմրթում է քթի տակ:

Բայց բանտապետը դեռ տեղը չհասած, ետևից լսվում է շան դռմխտոց ու կրկնվում գորտի կռկռոցն ավելի բարձր ու բազմաձայն:

Կարծես ճահիճը քար Լին գցել գիշերով ու քմաթաթախ գորտերին տեղահան արել:

Բանտարկյալներն էլ չեն կարողանում զսպել ծիծաղներն ու փոթկում են բոլորը միասին:

- Սա՞ ինչ է: Գորտ է՞լ ունեք ձեր կամերուն:

- Հա՛, աղա ջան,- ժպտալով առաջ է գալիս իսկույն Շեկոն,- երեկ ճաշի մեջ պարոն բանտապետը մեզ ընծա էր ուղարկել. բայց ճաշն էնքան սուաք չէր, որ գորտը սատկի. մենք էլ խղճալով պահում ենք:

Բանտապետը կայծակնահարի պես առաջ է թռչում, կեղծ ժպիտն երեսին ու մին ձեռքը քոնքին, մյուսը թրին՝ «բացատրում».

- Ձերդ գերազանցություն, դա մեր բանտի ծաղրածուն է. մի հանաքչի անպիտանը, որ ամեն կենդանու ծայն կարողանում է հանել ու ողջ բանտը ծիծաղով կոտորել: Ոչ մի կերպ չի լինում զսպել:

Դատախազը ժպտալով դառնում է Շեկոյին

- Հա՛, բանտերում պատահում են այդպիսի մանր-մունր կենդանիներ: Լավ է, որ մեծ գազաններ չկան:

- Կա՛ն, աղա: Միայն կամերներում չեն ապրում նրանք, դռանն են կանգնած լինում կամ բանտապետի կանցեյարում:

Լուրջ պատասխանում է Շեկոն:

- Լա՛վ, քեզո՛չ մի գազան չի կարող կծել: Բանտային վարչության դեմ բողոք չունե՞ս:

- Ո՛չ, աղա, ո՛չ: Աստված բոլորին էլ սաղությունից ազատ պահե:- Ավելացնում է Շեկոն հայերեն ու ժպտալով դուրս են գալիս բոլորը:

Ինձ հետաքրքրողը դատախազը չէր. սպասում էի անհամբեր, թե ռեկվիզիտից հետո կկանչեն քննության: Բայց ձեն-ձուն չկա:

Ժամի 10-ն է: Բանտը լրում է սովորականի պես: Կանչում են հերթա-կալ վերակացուին, թե՛

- Ախր ի՞նչ դառավ: Ինչո՞ւ չեն կանչում քննության:

- Ի՞նչ քննություն:

- Չէ՞ որ դատախազն ու ռոտմիստը եկել են քննության:

- Քննություն-մննություն չկա, քնի՛ր, վարժապե՛տ, քնի՛ր: Քննություն որ լիներ, ձեզ կկանչեին:

Հեզմական ժպիտը դեմքին պատասխանում է հերթակալն ու քաշվում իր տեղը:

Ու այնպես հաստա՛տ, վճռական տոնով, որ ականա պիտի հավա-տաս:

Եվ զարմանում է մարդ, թե ինչո՞ւ բանտի բոլո՛ր պաշտոնյաներն անխտիր, բանտապետից մինչև դռնապանն աշխատում են միշտ անտե-ղի տանջել բանտարկյալներին: Կարծես դրանից առանձին հաճույք են ստանում, առանց դրան չեն կարող ապրել:

Ախր ի՞նչ օգուտ աննպատակ խաբելուց:

Չէ՞ որ քեռին ասաց, դրսից՝ հենց իրենց միջոցով տեղեկություն ստա-ցանք, վերջապես աչքովս տեսա դատախազին:

Երկա՛ր մտատանջվելուց հետո, հույսս կտրած պառկում եմ, ինքս ինձ մեղադրելով հիմար հարցիս համար, որ, իհարկե, էս կես գիշերին ի՞նչ քննություն կարող է լինել: Քննությունը վաղը ցերեկով կլինի: Բայց գիշերվա ժամի 2-ին հանկարծ դուռս բացվում է:

- Շուտ, հագնվեցեք, ձեզ կանչում են:

- Ո՞վ, ո՞ւր, ի՞նչ կա էս վախտիս:

- Շոտ արեք, շոտ, ո՞վն ու ո՞րը կտեսնեք:

Կարծես բերանը կախալանձի, որ ասի ո՞ր եմ կանչում և ինչո՞ւ:

Հագնվեցի: Ավագ վերակացուն իր երկու օգնականների ու երկու հրացանակիր զինվորների ուղեկցությամբ տարան ինձ բանտապետի կանցեյարը:

Դռանը կանգնած էին դարձյալ երկու հրացանակիր պահակ ու մի երկա՜յն-զոգո ժանդարմ, երկար վերարկուն մինչև կրունկներն հագին:

Կանգնեցրին ինձ դռանը, մինչև բացվեց այն ու դուրս եկավ Թ. գյուղացի Մնոն, կարմրատակած ու արցունքն աչքերին:

Ինձ բերող զինվորներն ու ավագ վերակացուն տարան Մնոյին, իսկ զոգո ժանդարմն առաջնորդեց ինձ կանցեյարը:

Դռան մոտ, ներսից, կանգնած էր դարձյալ մի ժանդարմ սուրը մերկացրած:

Ռոտմիստրը, շան պոչի պես կեռ բեխերով, ձեռքերը դրած ջեբը, շրջում էր սենյակում լուռ ու մտախոհ: Սեղանի մոտ նստած էր մի սև-սև տղա, որ թարգմանի պաշտոն էր կատարում:

Ռոտմիստրը նստեց իր տեղը: «Երեսից ճանճ ընկներ, հազար կտոր կլինեի»... Մի երկու անգամ թերթեց առաջին դրած հաստ տետրն ու գլուխը ձեռքերի մեջ առած, ձեռքերը հեծած սեղանին, երկա՜ր ինչ-որ մտածում էր, կամ ձևացնում էր, թե մտածում է...

- Տերյանը դո՞ւք եք...- վերջապես դարձավ նա ինձ:

- Այո՛, ես եմ:

- Գիտեք ի՞նչ կա, բարեկա մա...- մի փոքր լռելուց հետո. շա՛տ մեղմ ու կարեկցաբար շարունակեց քննիչս: - Այն, ինչ որ ձեզ հարցնելու եմ, ես գիտեմ արդեն իր բոլոր մանրամասնություններով... Ձեր գյուղացի ընկերներն անկեղծորեն խոստովանեցին բոլորը և շուտով կարձակենք նրանց... Դուք ինտելիգենտ մարդ եք. երկար տարիներ ուսուցչություն արած... Անշուշտ տարվել եք երիտասարդին հասուկ ոգևորությամբ ու ընկել սխալմունքի մեջ... Ռ՞ո՞ս չենք եղել երիտասարդ... Սակայն դեռ ուշ չէ... Կարող եք ուղղել ձեր սխալմունքը... եթե ձեր ընկերների նման անկեղծորեն խոստովանեք բոլորը... Դրանով թե ձեր գործը միանգամայն թեթևացրած կլինեք և թե ինձ ազատած ակամա ամախորժություններից...

- Ես չգիտեմ ինչի մասին եք հարցնում, պ. քննիչ:

- Էհ, պարոն Տերյան, թողե՛ք խոսելու այդ ձևը... Ես ձեռիս անժխտելի ապացույցներ ունեմ և միանգամայն ավելորդ է ձեր այդ «չեմ-չումը»... Սկսե՛ք պատմել, ի գուր ժամանակ մի կորցնեք...

- Ի՞նչ կարող եմ պատմել, երբ ոչինչ չգիտեմ...

- Ոչի՛նչ չգիտեք... իհարկե, գյուղե՛րն էլ չեք շրջել... գաղտնի ժողովներ էլ չեք արել...

- Գյուղերը շրջել եմ, բայց կաթ առնելու համար, որ գարունը պանիր շինեմ...

- Գիտե՛մ, գիտե՛մ, այդ էլ գիտեմ... ձեր գյուղում նույնիսկ համախոսական եք կազմել, որ իբր առել եք 200 կովի կաթ, փութը 80 կոպեկով... Ճիշտ չէ՞... Տեսնո՞ւմ եք, որ ես գիտեմ բոլորը. էլ ավելորդ չէ՞ ձեր համառոթյունը... Դուք ասացեք ինձ ձեր գյուղերը շրջելու իսկական նպատակը...

- Ուրիշ նպատակ չեմ ունեցել ես...

- Թ. գյուղում հուլիսի 3-ին ժողով չե՞ք գումարել...

- Գումարել եմ, ներկա է եղել և տանուտերը:

- Այո, միանգամայն ճիշտ է... և հենց այդ տանուտեր Մնոն կես ժամ առաջ ինձ պատմեց բոլորը այդ ժողովի մասին... Ի՞նչ եք խոսել դուք այդ ժողովում:

- Դարձյալ պանրի մասին, գյուղացիներին համոզել եմ համայնական պանրագործարան բանալ, բացատրելով նրա օգտակարությունը գյուղի համար...

- Իսկ եկեղեցապատկան հողի մասի՞ն...

- Հողի հարց չի եղել այնտեղ... Ի՞նչ կարող էի ասել հողի մասին...

- Իսկ այս հողվածն ո՞ւմ գրածն է...

Մեկնեց ինձ «Մշակ»-ի մի համար, ուր տպված էր իմ հողվածս «Գյուղացու ցավերից» վերնագրով. մեր գավառի եկեղեցապատկան հողերի մասին ու նկարագրած այն զազանությունները, որ գործադրում են կապալառուները կապալավարձ հավաքելիս...

- Հողվածը... իմս է:

- Իսկ ի՞նչպես պատահեց, որ Թ. գյուղից ձեր հեռանալուց երեք օր հետո սպանվեց կապալառու Վահան Հարությունյանը...

- Չգիտեմ...

- Չգիտե՞ք... Իսկ մենք գիտենք... Երկրորդ անգամ նախագգուշացնում եմ ձեզ, պ. Տերյան... թողեք այդ ծամածռություններն ու խոստովանեցեք ճշմարտությունը հենց ձեր շահի համար... Հակառակ դեպքում սոսկալի կլինի ձեր վիճակը...

- Ես ոչինչ չգիտեմ, պ. քննիչ...

- Ոչի՞նչ չգիտեք... անմեղ գառնուկ... Դե՛, լսեցեք ձեր ընկերների ցուցումը...

Ու ըստ երևույթին խիստ հուզված, սկսեց կարդալ առաջը դրած հաստ տետրակից մեր գավառի վեթիկն տարիների անցուդարձն այնպիսի մանրամասնություններով, որ ես ապշած մնացի կանգնած տեղս...

Մի՞թե իսկապես խոստովանել են ընկերներս... այլապես մի մարդ չէր կարող այդ բոլորի մասին տեղյակ լինել և այն այդքան մանրամասնորեն՝ ամեն անցքի տեղը, ժամանակը, կատարողը... ամենիս խոսածը, գաղտնի գրագրություններս...

- Այժմ է՞լ ոչինչ չգիտեք... Եթե ինձ չեք հավատում, այս էլ ձեր ընկերների ստորագրությունը...

Թուուցիկ ցույց տվեց ինչ-որ ստորագրություններ:

Բայց ես ստորագրություն որոշելու հա՞լ ունեի... կարկամել մնացել էի կանգնած տեղս... Էլ ոչ ականջներիս էի հավատում. ո՛չ աչքերիս...

Հաղթողի հեզմական ժպիտն երեսին, լռել էր և «փորձիչս», սուր հայացքն հառած վրաս...

Չգիտեմ ինչքա՞ն էինք մնացել այդպես, կենդանի պատկերի պես քարացած, անշարժ իրար երես նայելիս, ուշքի եկա. երբ ռոտմիստրը մուկ բռնող կատվի նման ծանր ու կամաց մոտենալով ինձ, առանց հայացքն հեռացնելու աչքիցս, «բարեկամաբար» քնքուշ ձեռք դրեց ուսիս...

- Տեսնո՞ւմ եք. բարեկամս... «ամենի շապիկն իր անձին մոտ է»... Ձեր ընկերներն ամեն ինչ խոստովանել են ու ազատել իրենց անձը, հիմարություն չէ՞ ձեր համառելը...

- Ես ոչինչ չգիտեմ...- մի բոպե լռելուց հետո վճռական պատասխանեցի ես,- այդպիսի ընկերներ չունեմ ես և ով էլ որ պատմել է ձեզ. այդ բոլորը ծայրե ի ծայր ստել է...

- Ոչինչ չգիտե՞ք... իսկ խաբե՞լ... գիտե՞ք... սրիկա, դեռ ուսուցիչ է կոչ-

վում... Այս բուպեիս կտեսներ... Տարեք և անմիջապես կատարեցեք իրամանս...

Կատաղած դարձավ նա դռան մոտ կանգնած ժանդարմներին:

Ջոզո ժանդարմը թևիցս բռնած դուրս տարավ ինձ կանցեյարից ու գլխով արեց դռանը կանգնած զինվորներին.

- Գնանք...

Սա՞ ինչ է... փոխանակ կամերս տանելու, բանտից դո՞ւրս են հանում ինձ... գլխաքա՞ց... առանց վերարկուի՞... գիշերվա այս ժամի՞ն...

Բանտի ետին դռնից դուրս եկանք ուղղակի դաշտ:

Գնում ենք...

Ջոզո ժանդարմն առաջիցս, երկու զինվոր ետևիցս:

- Ախր, պարոն ժանդարմ, գլխաքաց, առանց վերարկուի ո՞ւր եք տանում էս կես գիշերին...

- Ոչի՞նչ, այնտեղ գլխարկի ու վերարկուի կարիք չես ունենալ...

Ի՞նչ է դուրս տալիս այս հիմա՛րը...

Մի՞թե իսկապես տանում են զնդակահարելու...

Բայց ի՞նչպես ախր... առանց դատ, առանց դատաստան...

Խփեցին, խփեցին... ի՞նչ պիտի անես... ուժն էլ իրանց ձեռքը, իրավունքն էլ... քչերի՞ն են խփում, քչերի՞ն կախում...

Ու ոտներս կամաց-կամաց թուլանում են, դողդողում...

Ի՞նչ անեն... փախչե՞մ... էս ոտներո՞վս... միևնույն է կխփեն... ո՞ւր պիտի փախչեն երեք զինված մարդու միջից... Ետ դառնամ խոստովանիմ բոլո՞րը... իսկ ամո՞թը, խայտառակությունն ամբողջ աշխարհի առաջ... բացի այդ դարձյալ կսպանեն, եթե ճիշտն ասեմ...

Այդ միջոցին կանգնեց զոգոն ու դարձավ դեպի ինձ.

- Լսիր, մեղք ես... ընտանիքի, երեխաների տեր ջահել մարդ ես, ետ դառ խոստովանիր, մեր ռոտմիստրը բարի մարդ է, կների... թե չէ միևնույն է, այս գիշեր վերջո է... ընկերներիցդ երկուսը խփված են արդեն...

Էլ չես խաբի, ախմախ... մեկն ասում է՝ «ընկերներիդ խոստովանեցին, կարծակենք»... մյուսը՝ «երկուսը խփված են արդեն»... Հասկացա հիմա... այս բոլորը խաղ է, կատակերգություն... զնդակի երկյուղի տակ ուզում եք բերնիցս խոսք դուրս քաշել...

Հիշեցի և քեռու նախազգուշացումը...

- Բայց ախր ես ոչինչ չգիտեմ, ի՞նչ խոստովանեմ, պ. ժանդարն...

- Դեհ, դու գիտես... գնանք, մեղքը քո վիզը... Կյանքիդ վերջին թույլ-ին ուզեցի քեզ լավություն անել, թեև իրավունք էլ չունեմ...

Ու գնացինք դարձյալ...

Ձոզոն կանգնեց: Գերեզմանոցումն էինք:

- Ի՞նչ ես ասում այժմ... վերջին անգամ հարցնում եմ...

- Ի՞նչ պիտի ասեմ, երբ ասելու բան չունեմ... արեք ինչ անելու եք...

Ասի անհողորդդ... բայց սիրտս տգտգում էր...

- Мерзавец...

Գոռաց զոզոն ու ատրճանակը քաշելով դեմ արեց սրտիս...

Ես աչքերս փակեցի ակամա ու չգիտեմ սիրտս խփում էր, թե՞ չէ...

Բայց ատրճանակը չի տրաքվում... թեև, եթե տրաքվեր էլ, դժվար թե ձայնը լսեի... որովհետև ինքս ինձ կորցրած, կանգնած լինելուցս էի միայն հասկանում, որ դեռ կենդանի եմ...

Ինչքան մնացինք այդպես, չգիտեմ... մի թույլ, մի օր, թե՞ մի տարի...

Աչքերս բացի, երբ զոզոն ատրճանակը պահելով գոռաց.

- Գնանք, անպիտան... միևնույն է, այսօր չլինի, վաղն ես ուտելու այս գնդակը...

Լույսը բացվում էր արդեն, երբ ինձ բերին ուղղակի կամերս ու ներս անելով, դուռը փակեցին առանց այլևս մի խոսք ասելու...

Էլ ոչինչ չեմ հիշում: Ինձ բռնել տարել էին:

Աչքս բացի՝ հիվանդանոցումն էի:

VI

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆ ԲԱՆՏԻՑ

Մի ամսից ավելի տիֆով պառկած եմ բանտի հիվանդանոցում:

Քեռին չէր մոռացել ինձ, շուտ-շուտ այցելում էր ու ամեն կերպ խնամում ինձ: Նույն իսկ դրսից բժիշկ էր հրավիրել ինձ համար:

Երբ մի փոքր կազդուրվել էի, նա ինձ պատմեց իմ բացակայությանս միջոցին բանտում տեղի ունեցած անց ու դարձը (բոլորը թաքցնում էին, իբրև առողջությունս խնայելով):

Նույն օրն հեռագրով բողոքել են և գյուղացիք: Բայց, փոխանակ պատասխանի, երրորդ օրը կարգադրություն է ստացվել 28 հոգու արքային Ռուսաստանի հյուսիսային նահանգներն հինգ տարի ժամանակով:

Գիշերվա ժամի 3-ին, անձրև ու ցեխին, ստրաժնիկներով ու զինվորներով շրջապատած, հետիոտն տարել են բոլորին, առանց ուշք դարձնելու շատերի բողոքին թե՛ հիվանդ են ու չեն կարող ոտքով ճանապարհ գնալ:

Գնալիս Թևոսը թակել է բանտապետին, իրեն վիրավորելու համար, որի պատճառով ձեռքերը շղթայած են տարել:

Շեկոն կծել է իրեն խուզարկող Անաստասի քիթն ու գնալիս շարունակ կաղկանձելիս ու բարձր ռռնալիս է եղել:

Բանտ են բերել դարձյալ 8 գյուղացու, որ տեղավորել են առանձին Թ.-եցոց կամերում:

- Ուրիշ մի առանձին բան չկա: Ամեն ինչ խաղաղել, բանտային կյանքն իր սովորական տաղտուկ ընթացքն է ստացել:

- Բաս իմ հեռագրներիս պատասխանն ինչո՞ւ չեկավ մինչև այժմ, քեռի:

- Էհ, բարեկամ, ի՞նչ պատասխան ես սպասում... մի երկու ամսից քեզ էլ կաքսորեն. կլինի հեռագրներիդ պատասխան: Գայլին իր սեփական ատամներից գանգատվում ես և սպասում ես պատասխանի՞: Սի տեսների ի՞նչ էին դառել էն խեղճ գյուղացիները: Լոկ հեգնում էին, հայիոյում ու սպառնում:

- Ափսո՛ս, ինչո՞ւ ես այնտեղ չեի:

- Հա, ձեզ բարևում էին բոլորն ու խնդրում հայտնել, որ իրենք այնտեղ մնացողը չեն: Շուտով ետ կգան ու այն ժամանակ... զիտեն, թե ինչ կանեն:

Քեռու պատմածն ինձ թև տվեց: Ո՞չ մի բժշկի դեղ ու ճար չէր կարող ինձ այնպես կազդուրել, ինչպես քեռու տեղեկությունները:

Նոր ուժ ստացած, ես նորից ձեռ առա հուշատետրս:

Հետևյալ այցին քեռին շարունակեց իր պատմությունը:

VII

«ԱԶՆԻՎ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆ ՈՒ ԳՈՂ-ԱՎԱԶԱԿԸ»

Մակարենք գյուղում հարուստ տուն չէին, բայց աղքատ էլ չէին. ինչպես ասում են՝ «իրենք իրանց յուղով տապակվում էին»:

Չորս եղբայր էին՝ չորսն էլ ժիր. առողջ, լավ աշխատավոր, հմուտ երկրագործ: Չորսն էլ պսակված, կին-երեխի տեր, ոչ մեկը խմել կամ վատնել գիտեր:

Թաթոսն ու Գևոն արտերն են ցանում, Համոն մալքանդ է, եգ, ձի է մալում, Սկոն էլ՝ փոքրը - ոչխարին մայում:

Այսպես չորս եղբայր, չորս սյունի մման, մայրն՝ օջախի հիմն անխախտ, անսասան, հայրը հովանի կտուր տան. չորս հարսն էլ չորս պատ, չորսն էլ անմման: Օջախ վրան են կազմել պինդ բերդի մման. ապրում են սիրով. խաղաղ, անվրդով, ուրախ, ապահով, գոհ իրենց բախտով:

Եվ ինչո՞ւ պիտի գոհ-ուրախ չլինեն:

Հաց կա ուտելու, շոր կա հագնելու: Դիշտ է, փող չունեն բարաթով, շահով, բայց պարտ էլ չունեն, որ դողան ահով: Ու տուն-դուռ լիքն է մալով-ապրանքով, ամեն բարիքով:

Կարծես երկինքն էլ գոհ այդ քրտնաթոր խաղաղ օջախից. քաղցր աչքով էր մայում այդ տանը իր վեհ բարձունքից:

Արտերն անքյատար¹⁵ ցրտից, եղյամից, մուկ ու մորեխից, ժանգից, երաշտից: Մալ-ոչխար ազատ ամեն փորձանքից՝ գայլից ու գողից, ցավից ու չոռից:

Բայց վերջին տարին ինչ-որ չար աչք էր դիպել ոչխարին: Շաբթենը մի գառ, մի թոխի¹⁶, ոչխար կորչում էր անհետ. հենց պարբերաբար:

Եվ զարմանք բան է: «Չարքն» առաջ եկավ ձմեռը միայն:

Գարուն ու ամառ ոչխարը սարում, վերանա չոլում, գայլի, հարամու, ամեն թշնամու ճանկ ու ճիրանում ապահով ու լավ, մի գառի քիթը անգամ չարումնավ:

¹⁵ Անքյատար - անվնաս:

¹⁶ Թոխի - 1-2 տարեկան գառ:

Բայց հենց ձմռան հետ ոչխարը սարից իջավ, տուն եկավ, կարծես մի անտես չար աչք, չար քամի անտերին դիպավ:

Շաբաթ չի անցնում՝ մեկը չկորչի:

- Մկո՞, ա՛յ քալա, ի՞նչ է պատահել, քեզ ի՞նչ չար աչք է հանկարծ հանդիպել: Աչքիդ առաջից ոչխար է կորչում, չես էլ ամաչո՞ւմ:

- Ի՞նչ անեմ, հարի՛, երկու աչք ունեմ՝ չե՛մ կարող մեկ-մեկ ամեն օր նայել ամեն ոչխարի:

- Բաս ի՛նչպես էիր էն սարում-չոլում նայում, պահպանում, որ ո՛չ մի ոչխար, մի գառ չէր կորչում: Էն աչքերդ չե՞մ: Թե էլ տեսնում չեմ:

Մկոն կարմրած հոր իրավացի հանդիմանանքից՝ լուռ հեռանում է, գլուխը կախած եղ անարգանքից:

Բայց, շաբաթ չանցած՝ դարձյալ կորչում էր: Կարծես թև առած հանկարծ թռչում էր:

Մկոյին ոչ ոք չէր էլ կասկածում: Մտքերովն անգամ վատ բան անցկացնում: Էն համե՛ստ, խելոք, սուս ու փուս տղան ի՞նչ պիտի աներ գառ-ոչխարն էղքան: Թե ուտել կուզեր՝ մեկ-երկուսն ուտեր: Ո՞վ նրա քեֆին-խաթրին կդիպչեր: Բայց էղքանն ախր մի մարդով կուտվե՞ր: Վերջապես ինչո՞ւ սարում չէր ուտում, էն չոլ, վերանա դաշտում ու հանդում:

Չէ, ինչ-որ ուրիշ հարամի-գող կար. պետք էր ճար գտնել, մի ճար, մի հնար:

Հովիվ վարձեցին, մի ջահել տղա ամսով բռնեցին, որ Մկոյի հետ ոչխարը պահեն, մի կերպ աշխատեն եղ գողին բռնեն:

Բայց, բան դուրս չեկավ. ճար-հնար չեղավ:

Մի ամսվա մեջ երեք գառ կորավ:

Գիր ու թուղթ արին, շեմի տակ դրին, տերտեր կանչեցին «խաչվա»¹⁷ արին, մատաղ մորթեցին:

Ոչ մեկը չօգնեց, «չարը» չչքվեց:

Դարձյալ ոչխարից երկուսը պակսեց:

Գևոն կատաղած մի օր էլ դարձավ, թե՛

- Մկո՛, արի՛, դու նայիր մալին, ես եմ գնալու նայեմ ոչխարին: Տեսնեմ եղ գողը քանի՞ գլխանի դև է հարամի, որ իմ առաջից գառ-ոչխար տանի:

¹⁷ Խաչվա - օրհնած ջուր:

Անցավ մի շաբաթ... երկուսը-երեք, ոչխար չկորավ մեկն անգամ երբեք:

«Չարը» խափանեց - տունը խաղաղեց: Ամեն մարդ հանգիստ իր գործին գնաց:

Մի երեկո էլ մեծ-պասի կիսին Թաթոսն ու Գևոն եկան միասին, թե՛

- Հարի՛, քաղբեն մարդիկ են եկել, պանիր են առնում, մերն էլ չծախե՞նք: Պահենք ի՞նչ անենք:

- Ծախեցե՛ք, բալա, թե գին են տալիս: Առաջը ախր գարուն է գալիս:

Թաթոսը գնաց վաթսուն փութ խոսեց, բեհ առավ եկավ, կանչեց հարս-աղջիկ պանիրը հանեն, մառանում դարսեն, որ մի օր մնա, աղջուրը գնա, կշռեն, հանձնեն:

Բայց... սա ի՞նչ հրաշք: Բոչկանին բոլոր թերհատ են, կիսատ:

Թաթոսն իր ձեռքով համրել էր հաշվել, լիք բերմեքերան չորս բոչկա դարսել, հարյուր իննասուն ու յոթը գլուխ:

- Միտքդ չի՞, Մարջան, բոլոր բոչկանին լիքը լցվեցավ, դեռ վեց գլուխ էլ պանրից ավելցավ: Ես էլ ասացի կարասը դրեք, էդ էլ մենք կուտենք:

Չխոսկան հարսը գլխով է անում:

- Բաս ի՞նչ է եղել: Ո՞ր է գնացել:

- Էհ, Թաթոս ավար¹⁸, հերիք է խոսես ջահիլ տղի պես. մառանից պանիրն ո՞ր պիտի երթա: Հանի՛ր, վար տուր գա:

- Լավ, հանեմ տեսնենք ջահելը ո՞րս ենք:

Պանիրն հանեցին, չոր խոտի վրա շարքով շարեցին, մեկ-մեկ համրեցին՝ հարյուր քառասուն:

- Դեհ, հիմա տեսա՞ր, խելացի Գևո, որս ենք ջահելը: Ախր համրել են ու մեկ-մեկ դարսել հարյուր իննասուն ու յոթը գլուխ:

Բոչկաներն հերթով մորից խառնեցին, մորից համրեցին, ջուխտ-ջուխտ հաշվեցին, ի՞նչ էլ արեցին՝ հարյուր քառասուն:

- Բաս հիսունյոթը: Ախր ի՞նչ եղավ, երկինք չթռավ:

- Է՛, Թաթոս ափար, դու հենց էն գլխից սխալված կլնես, թե չէ պանիրը էս կողպ մառանից ո՞ր պիտի երթա:

Պնդում էր դարձյալ թերահավատ Գևոն:

¹⁸ Ափար - եղբայր:

- Լա՛վ, ես սխալված, գնա հորս ասա դավթարը բերի: Չե՞ս ամեն անգամ ինքն է ստացել սարից բերելիս ու մեկ-մեկ համրել, դավթար է գրել:

Դավթարը բերին՝ հարյուր իննսուն ու յոթը գլուխ:

Ամեն մի բերքը նորից հաշվեցին, պանիրը դարձյալ մեկ էլ համրեցին: Չկա՞ ու չկա՞:

Հիսունյոթ գլուխ պանիրը չկա:

Տունն ընկավ խըռ-բըռ¹⁹, գոռոց-գոռոռոց, իրար դեմ կասկած ու տուր ու դմբոց:

Խեղճ Մակար տացուն²⁰ կյանքում չտեսած էղպես խայտառակ, ամոթալի բան, վշտից խելագար յախան²¹ էր կպել իր պառավ կնկան:

- Դենդենոզ²² պառավ, պանիրն ի՞նչ դառավ: Կողպած մառանիցդ ակսր ո՞ր բռավ: Սի ասա՛ տեսնեմ, էդ ի՞նչ ես արել, քսան փութ պանիրն էդ ո՞ր ես տարել, ո՞ւմ փեշքեշ արել:

- Այ մարդ, ցնդե՞լ ես, ո՞ր պիտի տանեմ, ո՞ւմ փեշքեշ անեմ, քառասուն տարվան կնիկ եմ դառել, առանց հարցնել մի ձու չեմ առել, քսան փութ պանիրն ես քյուտ²³ ոտներովս ի՞նչպես ես տանեմ, ի՞նչ պիտի անեմ:

- Բաս ի՞նչ եղավ, ա՛ շուն, շան կնիկ: Ախր էս տան մեջ դո՛ւ ես տանտնիկ:

- Քա ես ի՞նչ գիտնամ, ի՞նչպես իմանամ, բանլիքն ով ուզել՝ հանել եմ տվել: Ո՞վ կա էս տանը օտար ու հարամ. որ չհավատամ: Էլ ես գլուխս ո՞ր քարովը տամ:

- Հիսուն տարվան տունս էսօր հարամվեց, նամուսս ու պատիվս խափ-խայտառակվեց:

Եղբայրներն իրար ծուռ-ծուռ մայեցին, հարսներն իրար հետ մի լավ կռվեցին ու խռովեցին:

Ու էն համերա՛շխ, խաղա՛ղ ու սիրով Մակարենց տունը դառավ մի դժոխք, ինչպես փեթակի ծուխ տված բունը:

19 Խըռ-բըռ - խռովություն:

20 Տացու - տիրացու, պատվավոր տիտղոս:

21 Յախա - օձիք:

22 Դենդենոզ - ապուշ:

23 Բյուտ - անդամալույծ:

Նույն երեկոյան մեծ աղմուկ կար և Մկոյի օդան²⁴: Կինն՝ Եղսոն վաղո՛ւց դժգոհ էր մարդուց:

Ողջ ծմեռն ի բուն ամեն իրիկուն. երբ եղբայրները քաշվում են ամենն իր օդան քնում, Մկոն իր ջահել կնկան մեն-մենակ թողած սենյակում, ամբողջ գիշերը գնում էր, կորչում:

Ինչքա՛ն խեղճ կինը խնդրում էր, լալիս՝ բան դուրս չէր գալիս:

Գիշերվա կիսին կամ լուսադեմին մի երկու կանֆետ, ընկույզ էր բերում ու հավատացնում թե՛ ջահել-ջուհուլ ընկերների հետ մարդի են խաղում, ծմեռվան երկար գիշերն անցկացնում:

Բայց երբ ոչխարի բանը բացվեցավ՝ Եղսոն հասկացավ:

Լաց ու շիվանով ոտները ընկավ: Խնդրեց, աղաչե՛ց, լացեց, անիծեց պատճառ դարձողին, խելքից հանողին:

Ոչինչ դուրս չեկավ:

Մի երկօր Մկոն, ճիշտ, տանն էր մնում: Վա՛յ էն մնալուն:

Քիթ-մոութ կախում, կնկան հայիոյում, շորը չէր հանում ու դարձյալ գնում:

Խե՛ղճ ջահել կինը օրե-օր մաշվում, ասեղ էր դառնում...

Երբ պանրի բանն էլ բացվեց, պարզվեց, էլ հոգուն հասած Եղսոն կատաղեց.

- Հերիք է, Մկո, են ասածու սիրուն, էլ չե՛մ դիմանա ես էս ցավերուն: Էսօր ամենքը ինձ էին նայում ու թշնամու պես խեթ-խեթ հարցնում՝ թե մարդդ էդքան փողն էդ ո՞ւր է տանում ու ի՞նչ է անում... քեզ համար ի՞նչ ու ինչե՞ր է առնում... Ձերոնք բոլորը ինձ են կասկածում ու ինձ անիծում, թե՛ ես եմ քեզի միշտ խելքից հանում... թե չէ բաս առաջ ինչո՞ւ չէր անում... Եվ չեն իմանում, թե ես քո ձեռքից ինչ օր եմ քաշում: Էս ողջ ծմեռը լացով անցուցի, խեղճ ջահել-ջիվան կյանքս սևցուցի: Բո խաթեր համար մեկին չասացի, սիրտս չբացի... Հերիք է, Մկո, ոտներիդ մատաղ, մեղք եմ, ինձ խղճա, են սիրուդ սատաղ. թե չէ... էն աստված, էլ ամոթ-մամոթ մի կողմ կոցեն, կերթամ ամեն ինչ մեկ-մեկ կպատմեմ. խայտառակ կանեմ...

Մկոն էդ գիշեր կնկանը ծեծեց... ու հայիոյելով դարձյալ դուրս վազեց:

24 Օդա - սենյակ:

Խեղճ հարսն ամոթից լռեց, պապանձեց, լացով-արցունքով իր ցավը խեղդեց, իր ծնված սև-մութ օրը անիծեց, թե՛ ինչո՞ւ մայրը դարդ ու ցավ քաշեց ու աղջիկ ծնեց, գլխին բող գցեց... Բայց... դարդը դարձյալ ոչ ոքին չասեց, սիրտը չբացեց, «առ ու ամոթը» գետին չգցեց...

Բայց առանց նրան ամեն ինչ շուտով բացվեց, պարզվեց...

Մի օր էն Համոն եկավ հորը մոտ, թե՛

- Հարի՛, գիտես, գողը բռնել եմ... Էդ մեր փուչ Մկոն տանից գողանում, ամեն իրիկուն դումար է խաղում...

- Տո՛ ի՞նչ դուրս կուտաս:- Տեղիցը վեր թռավ հայրը սփրթնած,- մեր օջ-խեն դումար խաղցող չի լինի...

- Եղել, պրծել է... ի՞նչ պիտի չըլնի... Աներանցս էի: Գիշերս ուշ եկա, տեսնեմ էդ փուչը մեշոքը շալկած, տան ետքի դռնից դուրս եկավ կամաց... չորս դին նայելով, չո՛ւ արեց, գնաց... Ես էլ ետևից... ասի մի տեսնեմ էդ ուր է տանում ինքն իրեն տնից... Պատերի տակից գող կատվի նման կուչ-ձիգ անելով՝ դուրս խանութ գնաց... խանթի ետևի դուռն իսկույն բացվեց ու էդ մեր փուչը ձեռաց ներս խցկվեց... Կտուր բարձրացա. երթկին մոտեցա՝ յոթ-ութ հոգի ծալպատիկ նստած դումար են խաղում ու արաղ խմում... «Մեր օջխեն դումար խաղցող չի լինի»... Դե՛, դումար խաղալն էլ ի՞նչպես կըլնի... Ոչխար ու պանիր, իրեն խեղճ կնկան ոսկի, մատանի տարվել է պրծել, հիմա ցորնին է դատամիշ²⁵ եղել... Ի՞նչ եղավ, հարի՛... ի՞նչ եղավ քեզի...

Հայրը դողդողաց, քիթ-բերան ծովեց ու գետին փռվեց:

Լաց ու շիվանով ողջ տունը թափվեց, որը ջուր լցրեց, որը տրորեց, քունքերը սեղմեց, ճակատը բռնեց, ոչ մի բան չօգնեց:

Դուռ-դրկից եկան. գյուղն իրար անցավ, դալլաք կանչեցին, որ արյուն առնի, տերտեր կանչեցին, որ վախը բռնի...

Ճար-հնար չեղավ:

Մակար տացուի ձեռ-ոտը սառավ ու մարդը մեռավ: Հինգ յոպետում ափ ու խուփ դառավ...

Երբ տերտեր-մերտեր ճանապարհ դրին, հոր թաղման կարգը ողջ վերջացրին, մի օր Թաթոսը Մկոյին կանչեց, իբրև մեծ եղբայր հոր պես խրատեց:

25 Դատամիշ լինել - սկսել, աշխատանքի բռնվել:

- Մկո ջա՛ն, ախպե՛ր, ինչ եղել-եղել, անցել է, գնացել. էլ խոսք առարկա չանենք էդ մասին, ո՛չ էլ երես գանք մեկս մյուսին: Ջահել ես, գիտեմ, թշնամի մարդիկ խելքից հանել են, ու հենց քո ձեռքով տունդ քանդել են: Տնից ինչ տարել, կերել, վատնել ես՝ մորդ կաթին պես հալալ լինի քեզ: Էլ այսուհետև վա՛զ արի, անցի՛ր, թո՛ւք վրաները ու ետ տուն դարձի՛ր: Մեջք-մեջքի կտանք, էլի՛ կաշխատենք:

- Ի՞նչ եմ արել որ:

- Խոսք չէ՛ հարկավոր: Մենք չենք մամ գալիս արդար-մեղավոր: Ախպերքդ քեզնից մի բան են խնդրում՝ որ էսօրվանից էլ ոտ չդնես էն խանութն անտեր ու էլ ո՛չ բարև, ոչ աստու-բարին էն խանութպանին, անխիղճ, արնտեր, թեկուզ քավորդ էր:

- Տարել՝ ինչ արել. ես իմ վաստակս եմ վատնել ու կերել, ձեզ ի՞նչ եմ արել: Ախպերքս գլխիս թագավոր խոմ չեն, որ ամեն քայլս ձևեն ու չափեն:

Ու փնթփնթալով նեղացած գնաց. մեծ եղբոր խոսքը բերանը թողած:

Թաթոսը վերջին միջոցին դիմեց, քավորին պատմեց, խնդրեց, աղաչեց:

- Քավո՛ր, սեր աստծուն, մի՛ անիլ, մի՛ լնի, մեր տան քանդվելու պատճառ մի լինի... Էն երեք տարվան մեր սուրբ օջախում կերած աղ ու հացդ հարամ մի անի... մեր տուն ու տեղը քար ու քանդ չինի... Խնդրեմ, կաղաչեմ, ոտդ կպաչեմ, էն մեր Մկոյին խանութ մի թողնի, ապրանք մի առնի:

- Սանահեր Թաթոս, տղա՛ ես, ի՞նչ ես: Խանթիս դուռ-երդիկ կողպելու խոմ չես: Տունդ գող ունես՝ բռնի, եկ հախից, ի՞նչ ես փաթաթվել իմ անմեղ յախից: Ախպերս լինի, թե հարազատ հեր, ես խնայիլ չեմ, ապրանք է բերել, ձեռք կուտա՝ կառնեմ: Իմ ինչ հաշիվս է ո՞ւմնից գողացել, ո՞ւմ տունն է քանդել: Ես խոմ էս գյուղի պահապանը չեմ: Ես խանութպան եմ, վաճառական եմ:

Թաթոսը կատղած յուզբաշուն²⁶ դիմեց, դումար խաղցողնուն խանթի մեջ բռնեց, դուռ ու դրացի օգնության կանչեց:

Ոչ մի բան չօգնեց:

Խանութպան Ակոն է՛նպես չէր պնդել, ամենքի դամարն էնպես չէր գտել:

²⁶ Յուզբաշի - քյոխվա:

Երկու շիշ արադ գյուղի տուգերին հրամցուց-խմցուց, մի արխալուղ էլ յուզբաշուն հագցուց, ամեն ինչ թաքցուց:

Դեռ գալուստ չելած Մակարենք բաժնան, ջոկ-ջոկ տուն դառան, ամբողջ գյուղի մեջ ծաղր ու ծանակի առարկա դառան:

Ու ապրում է գյուղն իր սովորական առօրյա կյանքով, մի օր հարսանիք դավով-գուռնայով, երգով ու կանչով, մի օր մեռելիաց զանգ-զանգուլակով, լացով ու թացով, ամենն իր կարգով:

Բայց աշնան կիսին Դ.-երմա գյուղում անսովոր անցքեր էին կատարվում ու իրար ետքից հաճախ կրկնվում:

Գիշեր չէր անցնում առանց գողության:

Գողություն գյուղում լինում է անշուշտ, բայց ի՞նչ գողություն:

Ահա Խրթոցի թուրքերը բեռով ֆիշնա են բերել կամ Երեանից հաղող է եկել:

Լուսնյա՜կ գիշեր է: Մեծերը վաղո՜ւց տուն են գնացել, թոզոտ ոտները հանել, լվացել, լոկ ջահելներն են կալը մնացել, նրանք էլ ո՛րախ իրար են անցել:

Երեք-չորս տղա մեծ թեղն են էրնում, հարս-աղջիկները կողքին քարմաղում ու հետն էլ ո՛րախ ասում, ծիծաղում, հանաքներ անում, իրար են դաղում:

Մեկ էլ հարս-աղջիկ ինչ-որ փսփսում, իրար մեջ խոսում, խորհուրդ են անում ու տան մեծ աղջիկ Գարանի բերնով տղերանցն ասում.

- Կարո ջան, Կարո՞, գիտե՞ս Գինոսենցն հաղող է եկել:

- Գիտե՞մ, աչքս լուս, Գարանին բուկը կրակ է ընկել:

- Դե լա՛վ, թոզին մեջ բկերս չորցավ, բերաննիս պապակ ուշքերս անցավ: Գնա՛, մի քիչ բեր, բերաննիս թրջենք, կտտորվելու չենք:

- Հա՛, Կարո ջան, հա,- վրա են գալիս ամենքը մեկից, ցած քաշում թեղից, հորսելին խլում խեղճ տղի ձեռից:

- Աղջի՛. փող չունեմ, ես ինչո՞վ բերեմ:

Նազ-սուզ է անում, իբր չի ուզում կամ չի իմանում ինչո՞վ են բերում:

- Երկու մաղ գարի՛ քո չարդ տանի:

- Ափարս իմանա՞:

- Բոռանա՛մ տղա՛, սիրտդ կոտղա, կասեն ես առա, էլ մի՛ ուշանա:

Լեզվին է տալիս էն չարաճճի Գարանն շտապով ու մաղը առնում, հավար-հավարով մեշոքն է լցնում իր մաղած գարով:

Բերում են հաղողն, ուտում, կշտանում ու թե տանեցիք զարթուն են լինում, մի մաղ էլ նրանց «փեշքեշ» են տանում, պատմում, ծիծաղում:

Գյուղում գողությունն էսպես է լինում:

Կամ ջահելները մի հավ թոցնում, հովվի ետքից մի գառ փախցնում, հավաքվում ուտում ու քեֆ են անում, շատ անգամ իրեն՝ տիրոջն էլ կանչում:

Բայց հիմա մի ջո՛կ, մի ուրի՛շ բան էր:

Մի օր առավոտ գյուղը վեր կացավ, Պետոյենց հորը դափ-դատարկ տեսավ:

Ախր էդ հորը լիք բերնե-բերան մարդիկը լցրել, բերանը գոցել, պնդացրել էին: Հինգ սոմառ²⁷ ցորենն ո՞ւր է գնացել:

Ու գյուղը հուզվում, իրար են անցնում: Ամենի մտքով մի բան է անցնում, մեկին կասկածում, մյուսին բամբասում, բայց իրա միտքը հայտնի-աշկարա, ոչ ոք չի ասում:

(«Գոմեշը հանգիստ պոչն է խաղացնում, գլուխը տմբացնում»):

Ու գյուղը դարձյալ լռում, խաղաղում, ամեն մարդ իրա գործին է գնում, ցորենն էլ, գողն էլ իսկույն մոռանում:

Լոկ Պետոյենք են շվարած մնում:

Բայց երկօր շանցած, գյուղի էն ծերից՝ Ավենենց կալից սաղ թեճը գնաց, էն էլ չմաղած:

Այս անգամ արդեն յուզբաշի բերին, ինչպես օրենքն էր ակտ ու գիր արին, մե՛ծ հարայ-հրոց, աղմուկ հանեցին, դուռ ու դրացի մի լավ կռվեցին, իրար դեմ սուտ-դորթ կասկած հայտնեցին, չորս-հինգ հարևան տուն խուզարկեցին:

Բայց ոչ ցորենի հետքը հանեցին, ոչ ցորեն տանող գողին բռնեցին:

Տանողը տարե՛լ, տեղավորե՛լ էր:

Ու այսուհետև էլ սովորական դառավ գողությունն ու չէր գրավում ոչ ոքի ուշքը իբրև նորություն:

27 Սոմառ - 16 կոտ, մոտ 20 փութ (ցորեն):

Գիտեին գողին, գողը պահողին, գողցած ապրանքը գնող-առնողին ու պարտկողին:

Բայց ի՞նչ անեին - այդ չգիտեին:

Շատ ճիշտ է ասված՝ «որ գեղը կանգնի՝ գերան կկտորի»:

Բայց թե որ կանգնի:

Հենց ցավն էլ այդ է, որ մեր խեղճ գյուղը «կանգնել» չգիտե, իրեն արյունը ծծող թշնամուն ճանչել չգիտե, ընդհանուր ուժով խեղդել չգիտե:

Ու նենգ թշնամին շատ լավ հասկացած, չափած ու ձևած գյուղի այս ցավը, մեկ-մեկ խեղդում է ամենքին ջոկ-ջոկ, ինչպես աղվեսը իր բռնած հավը:

Ավենենց գարին գողցել են, տարել, Սեյրանենց Սեյրին պաշտպան է դառել, թե՛

- Ախպեյ, ինչո՞ւ աչքերդ փակել, սուտ քոռ եք դառել: Ամենքս էլ գիտենք, թե ով է արել և ո՞ր է տարել: Ինչո՞ւ թարախը կուզեք թաքցնել, կրակը մոխրով ծածկել, հանգցնել:

- Տո, սարսաղ, քե՞զ ինչ, ի՞նչ շունդ է կատղել, քեզ ի՞նչ են արել, որ կուզես զոռով թշնամի ճարել:

Գյուղը խելագետ այսպես է դատում ու Սեյրու խոսքը բերանին փակում:

Եվ իսկապես էլ մի երկօր չանցած, պարոն Հակովբս կանչում է Սեյրուն:

- Սեյրի ջա՛ն, դուրբան, չիլմի՞ պարտքդ տաս, հերիք է, բալամ:

- Բայց, պարոն Հակովբ, ախր ես ասի, որ ձմռանմտին կարող եմ միայն:

- Ինչի՞ կարող չես, դու խելոք մարդ ես, ուրիշին պաշտպան, տեր կանգնել գիտես, սեփական պարտքդ տալը չգիտե՞ս:

Սեյրին հասկացավ թե բանն ինչումն է: Հագար աղաչանք ու պաղատանքով հազիվ մի ամիս ժամանակ առավ ու այնուհետև «չխոսկան» դառավ: «Ի՞նչ շունն է կատղել, ուրիշի դարդը իրա՞ն են տվել»:

Այսպես էլ ամենքն: Ահ ու սարսափով ձենները կտրած՝ գերի են դառնել էն չարչուն տռգած:

Խանութպան դառած էն չարչի Ակոն բարաթի ցանցով գյուղը խճճած, իր ճանկն է գցել ու սարդի մման մեջ տեղը մստած, էլ չի վախենում ողջ գյուղը ծծել:

Ո՞վ կհանդգնի ձեն-ծայտուն հանել:

Ու վաճառականն ազնիվ ու շիտակ իր առևտուրն է անում համարձակ, ազատ ու արձակ:

Մութն ընկավ թե չէ՝ խանութը փակում, մարդը միամիտ, շորերը հանած պինդ-փափուկ պառկում: Էլ ի՞նչ իմանա, թե ի՞նչ է լինում. գյուղում գիշերով ի՞նչ է կատարվում: Բեզարա՞ծ, հոգնա՞ծ, սաղ օրը խեղճը խանութը կանգնել, կանգնել է նստել, նստել է կանգնել, ու նորից նստել, ու դարձյալ կանգնել, իսկի մի րոպե չի հանգստացել:

Բայց ահա խանթի դուռը թակում են:

- Հա՛, ո՞վ է, ի՞նչ կա:

- Ջանիդ սաղություն, Հակովբ աղա ջան, մութն ենք մնացել, էս հավը վերցրու, մի քիչ նավթ տուր մեզ:

- Ախպեր, խոմ ես ձեր եսիրը չեղա՞, գիշերն էլ մարդու դինջ-դադար չեք տա: Մեջը կես կոպեկ օգուտ էլ չունեն, պիտի տեղիցս մեկ էլ վե՞ր կենամ, պարտական խո չե՞մ:

- Դե՛, վնաս չունի, Հակովբ աղա ջան, գործի տեր մարդ ենք. մեզ ներող եղիր:

- Ներելը ներենք, բայց դուք էլ գոնե լավություն գիտցեք, մարդու արածը գետին մի գցեք: Էս հավիդ նավթ տա՞մ, բայց հավը ո՞ւմն է, ի՞նչպես իմանամ: Ինչո՞ւ ճակատին փեչատ չի խփած, ոտներին ազգդ-անունդ գրած, որ ես իմանամ թե չէ գողացած:

- Է՛հ, Հակովբ աղա, եղպես ասողի, քեզ բամբասողի հերն են անիծել, ինձ մի ուշացնիլ:

Ու Հակովբ աղան հավին մի ֆունտ նավթ լցնում է տալիս ու հետն էլ հազար մի միմնաթ է գալիս:

Գիշեր է արդեն: Գյուղը լուռ քնել, հանգիստ է մտել:

Դարձյալ թակում են խանութի դուռը... Բայց այս անգամին ետևի դուռը:

Սաղ օրը կանգնած, «բեզարա՞ծ, հոգնա՞ծ» պարոն Հակովբս այս անգամ արդեն լուռ ու անտրտունջ տեղից վեր կենում. կրակ է վառում, դուռը բաց անում, եկող հյուրերին սուս-փուս ներս առնում...

- Էս ի՞նչ եք բերել...

- Յորեն է, ցորեն, շուտ արա, դարտկենք, էլի գնում ենք...

Պարոն Հակովբը հացտունն է տանում, ցորնին տեղ անում, չափում ու ճամբում...

Նորից են գալիս, նորից են գնում... Կես գիշեր չեղած վերջապես գալիս, յոթ-ութը հոգի հավաքվում, նստում.

- Դե՛, պարոն Հակովբ, բեր փող տուր, տեսնենք, ի՞նչ են հաշվելու:

- Սոմառն հինգ մանեթ, ի՞նչ պիտի հաշվեն, ձեզ ասի ցորեն էլ առնելու չեն:

- Ախր անաստված, երեկ տասերկու տվին սոմառին...

- Ախպեր, դու ել տար էղպես առնողին... ինձ հարկավոր չէ...

- Դե լավ, տուր, սարսաղ, ջեքիցդ ի՞նչ կերթա, քրտի՞ճք են թափել... մեզ մի ուշացնիլ... Ես էլ էդ գնով չտվի՞ երեկ...

«Յոլա» են գնում ու գործի լինում...

- Ի՞նչ պիտի ուտեք, տղաք, էս գիշեր,- հարցնում է տանտերն ազիզ հյուրերին:

- Բեֆդ ի՞նչ որ կուգե, Հակովբ աղա ջան, կամքը քոնը չէ՞... Միթե չես լսել՝ «Երկինքը վերեն ինչ որ կորկե, գետինը էն էլ սիրով կգրկե»...

- Վեց շահով շատ լավ մի հավ են առել, էն մորթեն, տղաք, չխրթմա շինեն...

Բայց տղաքն արդեն իրենց գործին են... լսում անգամ չեն...

Հյուրասեր տանտերն ամեն ինչ իսկույն կարգի է դնում, ծառային հանձնում, ինքն էլ տղերանց մեջտեղը բազմում:

Բայց Հակովբ աղան ինքը չի խաղում, խաղին է հսկում ու «կոն» հավաքում:

Դե՛ի խեղճ մարդը խո քանդվելու չէ... Ահագին խաբք ու խաբաջ է անում՝ ամբողջ գիշերը նավթն է վառվում, կարտերը մաշվում, ինքը չի քնում, անհանգստանում... Դեռ խանթի քրեհ, ինչքան պատենտի փող է վճարում... էդ էլ չի հաշվում:

Բայց այս ամենը տղերանց ազիզ խաթեր համար է, իհարկե, անում՝ ջահել մարդիկ են, սրտներն է շահում, ինքն էլ հետները ձմեռվա երկար գիշերն անցկացնում...

Թե չէ առածը ինչ մի բան է որ...

Ամեն մանեթից տարողն առնում է իննսուն կոպեկ. իսկ խեղճ տանտերը՝ լոկ տասը կոպեկ...

(Իսկ բանի՜ անգամ էդ մի մանեթը ձեռքե-ձեռք անցնում ու նույն մանեթից միշտ տասը կոպեկ տանտիրոջն հասնում... Իհարկե, ո՛չ որ այդ չէր նկատում, ոչ էլ միտք անում):

Մի չնչին բան էլ (իրա արժեքո՜վ, «խսկակա՜ն» գնով) հավի, արաղի համար էր առնում:

Բայց զարմանք բան է, խաղացողներից և ոչ մեկը չէր տարած դուրս գալիս...

Երբ լուսաբացին վեր էին կենում - կապտած, կարմրած, ամենքն էլ իրանց տարվածն են ասում նեղացած, հուզված...

Ու երբ չեն գտնում միակ բախտավոր փողը տանողին, իրենց փետրո-ղին, իրար կասկածում, հայհոյում էին ծածուկ պահողին...

- Ախր էդ ո՞վ է, էդ ո՞ր շանորդին, փողերը տարել ու հիմա սուս-փուս, քերանը սրբել ու սուրբ է դառել...

- Ի՞նչ հաշիվ ունեք դուք տանողի հետ... մարդը փողերդ խոմ չի՞ տալու ետ... խաղի կարգն է այդ, որ փող տանողը միշտ մնա անհայտ... Մարդն ազնիվ շիտակ կարտ է խաղացել, փողի տիրացել, էլ դուք ինչու եք էդպես բարկացել ու իրար անցել: Խոմ մեկդ ու մեկիդ փողը չե՞ն խլել, ջեթիցը հանել կամ գոռով առել: Ով տարել-տարել, ձեզ ի՞նչ է դառել, խաղի կարգն է այդ՝ որ փող տանողը միշտ մնա անհայտ:

Խաղաղեցնում էր պարոն Հակովքը իրա հյուրերին ու ճամբու դնում փետրած հավերին:

Ու ապրում էին հաշտ ու համերաշխ գյուղի ջահելներն ու Հակովք աղան:

Խեղճ մարդն ի՞նչ անե, որ ինքը տնում, գողերի «կատր» էր կազմվել գյուղում:

Խե՛նթ-խելա՜ն ջահել, հավի համն առած, արաղի սորված, ողջ գիշերներով դումարի տարված, էլ ի՛նչպես գնան սև աշխատանքի վզերը ճկած, կամ լայեղ անեն լոկ ցամաք հացի օրերով չորացած:

Գյուղը հաշտվեց իր այդ նոր ցավին ու էլ չէ հուզվում ամեն մի բանին:

Գյուղին գիշերվան պահապան դրին, ամեն մարդ իրա կալին ու թեղին, իր տուն ու տեղին, ու կյանքը դարձյալ գտավ իր ուղին:

Բայց հանկարծ մի օր հարևան գյուղից մի հավար ընկավ, այնպես սոսկալի սև խաբար եկավ, որ սարսափ ազդեց ամենքին մեկից ու գյուղը ցնցեց, շարժեց իր տեղից:

«Գողերը մտել, մի տուն են կտրել, տիրոջն սպանել, բայց հարևանին լսել են, հասել, գողերից մեկին տան մեջ սպանել, հնգին էլ բռնել, քիթ-բերան ջարդել, ձեռ ու ոտ կապել քաղաք են տարել»:

Եվ կրակն այն է՝ գողերը բոլոր Ղ.-երմեցի են: Թալանի գյուղն էլ իրենց հարևան ու դրացի են:

Ամեն օր իրար երես պիտ տեսնեն, իրար «բարի-լուս» էլ ի՞նչպես ասեն: Արտ-արտի կողքի, սահմանները կից, յայլանին մեկտեղ, իրենք դուռ-դրկից:

Խեղճ գյուղի գլխին մոխիր մաղեցին:

Ժողով կազմեցին ու մտածեցին, գյուղով գնացին ու ցավ հայտնեցին, էն շուն-շանորդի ավազակներին խիստ հայիոյեցին ու անիծեցին:

Բայց սպանվածին խոմ չսաղցուցին:

Էլ վրեժն ի՞նչպես մոռնա դրացին:

Եվ այսպես երկու հարևան գյուղեր դարձան թշնամի, իրար արնկեր:

Գործը, իհարկե, ընկավ դատարան, քաղքի «աբլակատ», սուդիա, գրագիր կերան կշտացան:

Խեղճ Թաթոս ափարն ու չորս հարևան ամբողջ մի տարի գնացին, եկան, տանն ինչ ունեին՝ ծախեցին տարան ու կաշառք տվին սրան ու նրան:

Բայց ինչ էլ արին, ինչքան չարչրվան,- Մկոյին ու իր չորս ընկերներին «կատորգա» տարան:

Իսկ Հակովբ աղա՞ն:

Հե՛, Հակովբ աղան մե՛ծ մարդ է դառել, քաղաքում շքեղ տներ է առել, առևտրական տուն է բաց արել, հայոց ժամին երեցփոխ դառել և իբրև ազնիվ ու խելոք մի մարդ, ընտրել են մարդուն քաղքին «ղեպուտատ»²⁸...

- Իմացա՞ր հիմա, պարո՞ն վարժապետ, թե ո՞վ է մարդկանց թալանում, քերթում... բայց «մեծ մարդ» դառնում... և ո՞վ նրանց տեղ բանտերը լցվում, «արեստանտ» դառնում, տարիներ տանջվում...

Գյուղն Ակոն քանդի - բանտ Մկոն նստի...

Այսպես է օրենքն այս փուլ աշխարհի...

28 Դեպուտատ - քաղաքային ծայնավոր:

VIII

«ԵԹԱՊԸ»

«Քեռու» գուշակությունը կատարվեց:

Ճիշտ որ՝ «կառավարության կոչումն է՝ տանջել իր հպատակներին»...

Փոխանակ բողոքներս քննելու, դրական կամ բացասական մի պատասխան տալու, հայտնեցին մի օր թե՛

«Հակապետական արարքներիս համար հինգ տարով արքություն եմ Ռուսաստանի ներքին նահանգները»:-

Ու ինչքա՛ն խնդրեցի թղթով, հեռագրով, նահանգապետին երաշխավոր ներկայացրի, որ թույլ տան իմ ծախքով, իմ հաշվով գնամ արքութաւյնս, հմար չեղավ:

Միակ «զիջումը», որ արին՝ իբրև «հիվանդի» թույլ տվին կառք վարձել ու եթապի հետ կառքով գնալ մինչև կայարան:

Ախր ինչո՞ւ: Ի՞նչ կլիներ, եթե առանց եթապ գնայի: Չէ՞ որ արքութիս միակ նպատակն էր մեկուսացնել, անջատել ինձ իմ հարազատ միջավայրից, գործունեությանս ասպարիզից:

Ու չ, պետության պատրաստած «եթապ» անունով խորտիկն էլ պիտի հրամմես, նրա համն էլ առնես...

Ու ամեն տեսակի ու որակի հանցավոր՝ մարդասպան ու մուրացիկ, որակյալ ոճրագործ ու անմեղ անանցագիր, կին ու տղամարդ խառնում են իրար քաղաքի խայտաբղետ մախրի պես (կով, ձի, էշ, ոչխար) ու հանձնում մի խումբ բռի, կոպիտ, զինված մարդկանց, որ տանեն ամենին իր պատժատեղին:

Ու դու ով էլ լինես, ամբողջապես կախված ես այդ «նորին կոպտության» գազանային քմահաճույքից:

Բանտում գոնե թղթի վրա կան որոշ օրենքներ՝ բանտարկյալին պաշտպանող պաշտոնյաների քմահաճույքից:

Իսկ ի՞նչ օրենք կարող է պաշտպանել քեզ եթապի զինվորից:

Քեֆն ուզած լուպեին կարող է գնդակը տալ ճակատիդ ու արդարա՛նալ թե՛ փախչում էր, խփեցի:

Գիշերվան ժամի երկուսին քնահարամ տեղերիցս հանեցին, խուզարկեցին, խստորեն (կարծես առաջին անգամն էին հանդիպում), գրեցին-մրեցին, չորս-չորս կանգնեցրին բանտի բակում անձրևի տակ, ծախու առած անասունի պես տասն անգամ համրեցին՝ աջից, ձախից, առաջից, ետևից ու 18 հոգուս 24 զինվորով շրջապատած, քշեցին, տարան:

Վերևից ձյունախառն անձրև, ներքևը՝ ցեխ ու ճխանք, դե՛, արի ու ճամբա գնա առավոտվա «աղամա մթին», էն էլ ոտով, անպատճառ կարգ ու շարքով, չորս-չորս հոգի թև-թևի կապած ու ճանապարհի հենց մեջտեղով:

Մի փոքր ձախ ծովեցիր՝ թե ճամբի ցեխը չընկնես, կամ ետ ընկար ընկերոջիցդ՝ թե ոտնամանիդ կպած մի փութ ցեխը թափ տաս, ետևիցդ էնպիսի մի դոնդաղ կուտես, ռուսական ամենաթունդ հայիոյանքով համեմած, որ գնացած ճամբադ էլ կմոռանաս:

Ու երբ բողոքում ես թե՛ ախր ինչո՞ւ եք խփում, լրբորեն ծիծաղում եմ ու ավելի թունդ հայիոյում, թե՛ բաս ինչո՞ւ եմ մեզ դրել ձեզ հետ, կամ մենք ի՞նչ պարտական ենք ձեզ համար էս ցեխ ու ճխանքին չարչարվելու:

Կարծես մենք էինք կանչել էդ մարդկանց չարչարվելու, կամ մեզ խփելով ու հայիոյելով իրենց չարչարանքը կթեթևանար:

Քաղաքում ինձ թույլ չտվին կառքս նստելու, առարկելով թե՛ անհարմար է, թեև նահանգապետն էր թույլ տվել, ու խոստացան քաղաքից դուրս նստացնել:

Բայց քաղաքից դուրս գալուց հետո երբ խնդրեցի կառք նստել, քահ-քահ ծիծաղեցին թե՛

- Ի՞նչ կառք:

- Ախր նահանգապետն է թույլ տվել, չէ՞ որ բանտապետն ասաց ձեզ:

- Այստեղ նահանգապետը ես եմ, ուրեմն իմ թույլտվությունս է հարկավոր, իսկ իմ թույլտվությունս ստանալու համար պետք է վճարել:

- Ախր փողս ո՞րտեղից, որ վճարեմ, վերջապես ի՞նչ իրավունք ունեք:

- Դե՛ գնա՛, քու...

Խոսքս կիսատ՝ դոնդաղն ետևիցս տվին վզկոթիս ու երեսս ի վայր փռեցին գետին:

Գնացքը կանգ առավ մի րոպե, ընկերներս բարձրացրին ինձ ու թաշկինակովս կապեցին մի կերպ պլոկված ցեխագուլով երեսս:

Դահիճներս լրբաբար հռհռում էին:

Բարկությունիցս ես պապանձվել էի: Լուռ էր և ինձ բախտակից ողջ եթալը, բայց բոլորի դեմքին պարզ երևում էր. որ ամենքն զգում են իմ ցավս ինձ հավասար:

- Ա՛խ, ես ձեր օրենքն ու հավատը... թե ձեռս բաց կլինեմ...

Աչքերն արյունով լցված, ատամները կատաղած գայլի պես կրճտացնելով, մռմռաց 22 տարեկան տաժամակիր Հեյդարն իր մայրենի լեզվով:

- Դե՛, դե՛, դո՞ւ ինչ ես հաչում շան պես, թուրքի լակոտ: Դուն էլ խոմ չե՞ս ուզում...

- Ոչի՛նչ, աղա՛ սալդատ, ոչի՛նչ... ասում եմ՝ շա՛տ դոչաղ եք... Դուք որ կաք, բազեներ եք, երկաթե կտուցներով, իսկ մենք անթև-անթիկունք հավեր, հենց որ բամբում եք գլխներիս, կուչ ենք գալիս գետնին, խոնարհվում առաջներդ...

- Գնա՛, գնա՛, շատ մի հաչի...

- Կգնա՛մ, կգնա՛մ... ճաբս ի՞նչ է...

Ու լո՛ւտ առաջ է շարժվում կարավանն անձայն, մեռելի թափորի պես. իր հետ տանելով խեղդված բողոքի ծանր բեռը:

Բայց անտանելի էր հետներս գնացող երկու կանանց դրությունը: Մեկը՝ մի ռուս պառավ էր ուկրաինցի, մյուսը՝ թուրք աղջիկ շամախեցի:

Երկուսն էլ անցագիր չունենալներուն համար ուղարկվում էին հայրենիք՝ «որոշելու անձնավորությունները», թե ի՞նչ մարդիկ են:

Միանգամայն անմեղ մարդիկ, որ ոչ գողության մեջ են բռնվել, ոչ մարդ սպանել, ոչ պետությանն «հակառակվել»...

Ո՛վ գիտե բախտի ինչ բերմամբ ընկել են օտար երկիր ու այժմ հարյուրավոր վերստեր պիտի անցնեն, հազար մի տանջանքով, ի՛նչ է, աղա ոստիկանության ստորագրությամբ մի թղթի կտոր չունեն գրպաններին:

Ի՛նչ լալիրշ հայհոյանքներ, ի՛նչ անպատկառ առաջարկներ ասես, որ թույլ չէին տալիս խեղճ կանանց հասցեին բոլորիս ներկայությամբ, բոլոր զինվորներն անխտիր, դեռ աշխատում էին անպատկառությամբ գերազանցել իրար:

Ռուս պառավն այնքան էլ ուշք չէր դարձնում և երբեմն ինքն էլ պատասխանում էր նույնպիսի լալիրշ հայհոյանքներով ու համաքներով ու քահ-քահ հռհռում:

Բայց թուրք աղջիկը մեռնում էր ամոթից, գլուխը քաշել էր ուսերի մեջ, քրջված, քնաթափ թռչնի պես, ու լուռ լալիս էր շարունակ:

Փորձեցին մի երկուսը բողոքել, առաջին հերթին Հեյդարը, որ բարձրածայն երդվեց նույնիսկ այդ նախատիքն անպատիժ չթողնել՝

- Հարա՛մ լինի մորս կաթը, թե այդ աղջկա ամեն մի կաթ արցունքի տեղ արյուն չառնեն ձեզանից:

Բայց ի՞նչ օգուտ: Ամենքս էլ գիտեինք, որ վիրավոր սրտի մխիթարանք է դա միայն:

Ի՞նչ կանես քսանուշորս զինված գազանի դեմ ամայի անապատում, դու անզեն ու ձեռքիդ մեկն էլ կապած ընկերոջդ ձեռքին...

Հակառակ դեպքում, պատճառ բռնելով թե՛ վախճում էին, մի գնդակ է ու քո ջանը, կտան կփռեն ու ոչ միայն կարդարանան, այլ դեռ պարզև էլ կստանան «քաջության» ու հավատարիմ ծառայության համար:

Բողոքողներից մի երկուսին թակեցին, մի երկուսին արյունվվիկ արին ինձ պես թե՛ «բունթ եք գցում», ու դարձյալ լուռ ու անձայն, գլուխներս կախ շարունակեցինք ճամբան:

Կես օր չեղած՝ անցանք այդ օրվան համար որոշված մեր ուղին ու հասանք եթապի կայանը:

Դա պարսպապատ մի տուն էր լեռան լանջին, գյուղից բավական հեռու, երեք թե չորս դափ-դատարկ սենյակից, երկաթապատ պատուհաններով, հատկապես մեզ պես «բախտավոր» ճամբորդների համար շինված:

Բակում քանդեցին թևերս, մի երկու հոգի զինվորների հսկողությամբ ջուր կրեցին, բոչկան լցրին, մի երկուսը գուրը վառեցին, լվացվեցինք մի կերպ, իբր մաքրվեցինք ու, երկու կանանց ջուկելով, բոլորիս քշեցին մի սենյակ ու դուռը փակեցին կողպեքով:

Խեղճ թուրք աղջիկն ինչքա՛ն աղաչեց, լացեց, ճանկռեց զինվորներին, որ մեր սենյակը գա - ճար չեղավ: Նրանց էլ փակեցին մի ուրիշ սենյակում:

Նախազգում էինք ամենքս թե՛ ինչ պիտի լինի, կարեկցում բոլորս խեղճ կանանց: Խոսեցինք մի քիչ, խորհրդակցեցինք թե՛ ինչ կարելի է անել, ամենքս մի միջոց առաջարկեցինք՝ մեկը թե կանչենք գյուղի քյոխվին ու խնդրենք, որ կանանց գիշերս տանի իր մոտ պահի, մյուսը թե՛ հա-

վաքական հեռագիր տանք դատախազին: Իսկ Հեյդարը, որ կարծես կրակների մեջ էրվում էր, առարկելով բոլորի դեմ թե՛ ո՞վ կկանչի քյոխվին, կամ ո՞վ կտանի հեռագիրը, իր կողմից իբրև միակ կտրուկ ու իրագործելի միջոց առաջարկում էր՝ զբոսանքի ժամանակ հարձակվել պահակի վերա, որ երկու կամ չորս հոգի պիտի լինեն, տիրանալ գենքերին, բոլորին կոտորել ու փախչելով լեռներն, ավազակային խումբ կազմել ու վրեժխնդիր լինել աշխարհի բոլոր բռնակալներին, անխիղճներին ու հարստահարիչներին:

Առաջարկներից, իհարկե, ոչ մեկն էլ չիրագործեցինք, հացերս կերանք, թեյերս խմեցինք ու դեռ մութը չընկած, թափվելով հատակին, մենելի պես քնեցինք:

Գիշերը մի երկու անգամ ճիչ ու լաց լսեցինք, ով արթուն էր մի երկու խոսք փոխանակեց, փսփսաց ընկերոջ հետ, ու ամեն ինչ լռեց:

Առավոտ ուշ համեցին մեզ. թեև այդ օրն ավելի երկար էր ճանապարհներս:

Բոլոր զինվորների աչքերն ուռած էին. կարմրած, մի քանիսի երեսը ճանկոտտած, կարծես կատղած կատվի հետ մի պարկումն էին եղել. բայց հակառակ մեր սպասածի, չափազանց մեղմ ու «բարյացական» էին դեպի մեզ:

Թներս մույնիսկ չկապեցին ու խնդրեցին միայն, որ կարգով գնանք, որ կարողանանք այդ օրվա երկար ճամբան անցնել:

Այդ օրը կանանց մեր շարքում չկանգնեցին: Երբ բավական հեռացել էինք արդեն իջևանից, բերին նրանց սայլի վրա նստեցրած, մի զինվոր էլ կողքերին:

Ռուս պառավն ապուշի պես բերանը բաց, ժպտում էր շարունակ, իսկ թուրք աղջիկն երեսն ի վայր ընկած էր սայլին զինվորական մի վերարկու հագին (իր հագուստն ամբողջապես բզկտել էին գիշերը):

Գնում էինք կամաց ու ծանր, բոլորս լուռ, բոլորս մտախոհ:

Այդ օրը լռել էին և զինվորները: Էլ ոչ երեկվա անճոռնի հայիդյանքներն էին լսվում, ոչ լաիրշ հանաքները: Զթերը կախ, օրորվելով գնում էին մեզ շրջապատած:

Անձրև չկար, բայց երկինքը թուխալ էր ու թանձր մշուշն երբեմն այնպես էր լցնում ձորը, որ աչք-աչքի չէր տեսնում:

Գնում էինք պատմական հռչակավոր Տայոց ձորով: Սեպ ժայռերը հսկա պատմեշի պես երկու կողմից սեղմած Փարվանա գետին, կարծես ուզում են ճամբան կտրել, խեղդել իրենց գրկում: Բայց ժայռերի ահագին բարձունքից զլգլալով վազող հազար ու մի արծաթ-առվակ օգնության են հասնում ու գետը սրտապնդած, թև ու թիկունք առած, գրոհ է տալիս իր անսպառնալի հոմանիների դեմ ու հեզմանքով առաջ հոսում անխռով, հասնում իր սիրասուն, կարոտած քույր Արտահան-չային, գրկախառնվում, Կուր գետն են կազմում ու այնպիսի մի գոռոց-գոռոռոց զցում, որ ժայռերը սարսափած, ետ-ետ են քաշվում, տեղ բաց անում՝ հոգնած գետին շունչ քաշելու:

Բայց մի փոքր առաջ ես գնում, սեպ ժայռերը կարծես փոշմանած իրենց նահանջից, նորից վրա են գալիս երկու կողմից, գրոհ տալիս դուրս ցցված անճուռնի ծերպերով, ու գետն էլ անկարող ուղիղ ճամբան շարունակելու, օձի պես զալարվում, մեկ դառնում է աջ, մեկ թեքվում ձախ, մեկ ֆշշալով փորում լեռան կարծր կուրծքը. իջնում է ցած, բարձրանում վեր ու վերջապես թշնամու թույլ կողմը գտած, մռնչալով, փռնչալով ճեղքում, անցնում է առաջ:

Ու երեք օր հրճվում ենք այդ խելառ մենամարտով. որովհետև գնում ենք շարունակ գետափնյա միակ խճուղով, որ անցնում է գետի հետ գուզընթաց ու մի կողմից շղթայված կատաղի գետով, մյուս կողմից երկինք հասնող սեպ ժայռերով, այնքան նեղ է, որ երկու կառք, իրար հանդիպելիս, շատ զգույշ պիտի անցնեն, որ գետը չզլորվեն կամ ժայռերին չկաշեն:

Տասչորս վերստ անցնելուց հետո, երբ գետափի մի փոքրիկ տափարակ հանդիպեց, հանգիստ տվին մեզ:

Հոգնած, բեզարած ամենքս մի տեղ փովեցինք նոր դուրս եկած թաց կանաչին ու պարկերս բանալով սկսեցինք ախորժակով ծամել սև հացը, որ կարծես գաթա լիներ:

Ձինվորներն ավելի հոգնած էին ու քնհատ: Երկու պահակ դրին ճանապարհի երկու կողմը (որովհետև մյուս երկու կողմից բերդի պես պաշարված էինք սրընթաց գետով ու սեպ ժայռերով) ու իրանք էլ հրացանները խաչկնա տնկելով իրար վրա, կողքերիս թափվեցին գետին ու իսկույն սկսեցին խոնփացնել:

Ուստի պառավն էլ իջավ սայլից ու դարձյալ անմիտ ժպիտը խորշոմած դեմքին, միացավ մեր խմբին: Իսկ թուրք աղջիկը սայլից իջնել անգամ չուզեց ու մնաց երեսն ի վայր ընկած. ինչպես եկել էր ողջ ճանապարհը:

Հետաքրքրությամբ շրջապատեցինք պառավին:

- Հը՞, ո՞նց էր գիշերս...

- Ե՛հ, ոչի՛նչ... Ի՞նչ կա որ... տղերք են, էլի՛... մի քիչ չարություն արին, այդ է բոլորը... Բայց և աղջկան ինձնից շատ չարչարեցին... դե՛հ, իհարկե, նա ջահել է, համ էլ... մի քիչ գեղեցիկ... Իսկ նրանք քսանչո՛րս հոգի... ո՛վ գիտե ինչքա՛ն ժամանակ է քաղցած են խեղճերը... Հագիվ ձեռք է ընկել... ամենքն էլ ուզում են կշտանալ... Իսկ նա՞... է՛նպես է նազ ու տուգ անում, չեմ-չումը դրել, որ կարծես կեսից կես են անում... դե՛հ, մարդ են, էլի, խոմ չկերան քեզ... Ի՞նչդ պակասեց...

Ու քահ-քահ ծիծաղեց, կարծես ոչինչ չէր պատահել:

Պառավի միամիտ ու անկեղծ հայտարարությունն ամենիս վրա մի տպավորություն բողեց ու շատերիս մտածելու շա՛տ բան տվեց, իսկ Հեյ-դարին ուղղակի կատաղեցրեց:

Ատամները կրճտացնելով վիրավոր վագրի պես մռնչաց Հեյդարն ու թե ի՛նչպես հովազի մի ոստյունով թռավ դեպ գետափի նիքոհող պահակը, մի ակնթարթում խլեց հրացանն, ուժգին հարվածելով ծոծրակին՝ խեղճ մարդուն գլորեց գետն ու ինքն էլ մի հսկա թռիչքով զինվորի գլխից մի սաժենաչափ առաջ նետվեց գետի հորձանքը - բերաններս բաց մնաց...

Մի րոպե պապանձել, քարացել էինք բոլորս:

- Ա՛յ, աստված իմ... փախա՛վ, փախա՛վ...- ճչաց պառավը միայն բավական անցած...

Մյուս պահակը, նիքոհած տեղից վեր թռչելով, սկսեց անգիտակցորեն կրակել ճանապարհի ուղղությամբ, ուր ոչ ոք չկար:

Կրակոցից վեր թռան բոլոր զինվորները, հրացանները խլեցին. խառնվեցին իրար, հարց ու փորձ արին պահակին, որ նույնպես ոչինչ չգիտեր ու մինչ պառավից մի կերպ իմացան բանն ինչումն է, մինչ կարգադրություններ արին - Հեյդարը գետի պտույտի հետ անցավ ժայռի մյուս կողմն ու կորավ աչքերիցս: Տասը հոգի պահակ դրին մեզ վրա ու մյուսները վազեցին գետի ընթացքով:

Մենք պապանձել, քարացած մնացել էինք նստած տեղերս: Պառավն

էր միայն տխուր, ծնկներին խփելով, պատմում զինվորներին, մեկ մին, մեկ մյուսին, թեև պատմելու բան էլ չկար:

Թուրք աղջիկն էլ վեր էր թռել տեղից ու նստել սայլին: Եվ երբ լսեց եղելությունը, աչքերն ուրախությունից վառվեցին կրակի պես ու ձեռքերը վեր տնկելով, սրտանց կանչեց թուրքերեն.

- Ես քու ձեռքերի՜դ մատաղ, տղա...

Տաս րոպե անց լավեց մի քանի համազարկ ու խառն ու փնթոր կրակոց... բոլորիս սիրտը թփթփում էր...

- Խե՜ղճ տղա, կորավ... ո՞ր պիտի փախչի էդքան զինվորի առաջից...

- Էհ, դուն էլ բա՜ն ասիր... էս քար ու քերծում մի պոլկ մարդ լինի՝ կթաքնվի... դու ասա գետն անցած լինի, գետը չհաղթի... թե չէ զինվորը նրան ի՞նչ պիտի անի... թե գետն անցած լինի:

Մի ժամից գլխիկոր վերադարձան զինվորները, իրենցից երկու վիրավոր ու մի սպանված բերելով հետները... ոչ Հեյդարին էին բռնել, ոչ իրենց խեղդվող ընկերոջը գտել:

Վա՛յ մեր օրին... փարփումները մեր գլխին պիտի թափեն, Մոլլա-Նեսրեդինի պես, որ փախչող հորթին անկարող բռնելու, կապածին է թակում, առարկելով թե՛ «եթե բաց թողնեմ, սա նրանից արագ կփախչի»...

IX

ԿԱՅԱՐԱՆՈՒՄ

Երկու ամսից ավել է հայրենի քաղաքից դուրս գալս, բայց դեռ Կովկասի սահմանն էլ չեմ անցել:

Կարծես էքսկուրսիայի են հանել ինձ Ռուսաստանի բանտերը: Ո՛չ մի բանտ բաց չեն թողնում ճանապարհին ու ամեն բանտում պահում են 2-3 շաբաթ, որ այդ բանտի պաշտոնյաներն էլ զուրկ չմնան իրենց «շնորհքը» մեր մարմնի ու հոգու վրա թափելու հնարավորությունից:

Երկու շաբաթ է Բ.-ի բանտումն ենք:

Վաթսուն երկու հոգի, աղը դրած ապուխտի պես, սեղմված մի սենյակում, սպասում ենք եթապի:

Իրիկնապահ է:

Փողոցում կյանքը եռում է:

Մենք ենք մենակ պարապ-սարապ, բերաններս բաց, ճանճերին եր-
նեկ տալիս, օր մթնացնում ու մտքերիս մեջ արևի անցած ճամբան չափե-
լով, ժամերը հաշվում, որ այնքան ծանր ու դանդաղ են անցնում պարապ
մարդու համար:

Բանտն ու բաղնիսը շատ նման են իրար:

Եթե բաղնիսում մարդ մերկանում է մարմնով ու ներկայանում շրջա-
պատին այնպես, ինչպես կա բնականից, բանտումն էլ մարդ մերկանում
է հոգեպես ու մի կողմ դրած մարդոց մոզոնած քաղաքավարական ձև ու
մե, վարվում է այնպես, ինչպես սիրտն է ուզում, իհարկե, հնարավորու-
թյան սահմաններում:

Ահա երկու ռուս չլր-չփլաղ մերկացած, փռվել են թոզոտ հատակին ու
բանտային կյանքի ամենաերջանիկ թուպներն են վայելում՝ քնած են
անզգա, մեռելի պես:

Մի խումբ թուրք բանտարկյալներ նույն հատակին խառն ի փնթոր
պպզած, որն աղոթք է անում՝ կուչ ու ձիգ անելով, մերթ գլուխը փոշոտ
գետնին քսելով, մերթ աչքերն առաստաղին հառելով. Մուհամմեդի
դրախտում տեղ պատրաստում, հոգուն հանգիստ որոնում. որն էլ ներ-
կայի հանգիստը գերադասելով՝ մարմինը մաքրելով է զբաղված:

Մի ուրիշ խումբ ցաք ու ցրիվ թափված դարձյալ նույն հատակին՝ որը
պառկած, որը նստած, որն էլ կողքին թիկն ընկած, ձայները ձգել, ամենն
իր լեզվով, իր ճաշակով երգում է՝ գոռում, գոչում, ճչում, ճղում, որն էլ քթի
տակ խոխոացնելով մոռնում, ու ամենքը միասին աններդաշնակության
բոլոր կանոններով մի դժոխային համերգ են կազմել. որն իրանք էլ չեն
լսում, այլ «երգում» են, կանչում՝ պարապ ժամանակը մի բանով լցնելու,
օր մթնացնելու համար:

Օղը խեղդելու չափ տոթ է ու ամեն տեսակ գարշահոտությամբ լցված,
թեև չորս պատուհանն էլ բաց են: Երևի բանտի օդն էլ բանտարկյալնե-
րիս պես կաշկանդված է ու անկարող է կամովին շարժվել:

Պատուհանի մոտ կանգնած մտածում էի, թե մի՞թե այս մեռելությունն
էլ «կյանք» պիտի կոչվի ու մեր օրերի վրա հաշվվի. երբ ահռելի շրխկո-
ցով բացվեց որջերիս երկաթապատ դուռը:

Բանտապետը՝ լուրջ ու մտախոհ, նստած միջանցքում, թերթելով սե-

դանին քափված թղթերը, բարձր ու վանկ-վանկ կարդում է այդ օրվան եթապով ուղարկվող բանտարկյալների ազգ-անունը, ավագ վերակացուն կրկնում, իսկ հերթապահը կիսաբաց դռնից մեկ-մեկ դուրս կանչում:

- Գուլ-մա-մադ Բեկ Գադ-ժի Իբ-րա-գիմ ազա-օգլիի:

Մեծ դժվարությամբ կարդալով, ռուսական արտասանությամբ, կանչում է բանտապետը:

- Թու, գրողը տանի ձեր ազգն էլ, անունն էլ, մեծ պասից երկար է, արտասանել էլ չի լինում:

Գանգատվում է բանտապետը, ճակտի քրտինքը սրբելով, մի մեծ բեռ մեջքից գցած մարդու պես:

- Ո՞ւմ գլուխն է ուռեցնում, ի՞նչ կարիք կա ամբողջ ազգ-անունը կարդալու, ազգը ասա՛, պրծի:

Նկատում է հերթապահին ու, հպարտ ժպիտը դեմքին, բարձր կանչում դռնից՝

- Օգլիի:

Կարծելով թե շա՛տ ճիշտ որոշեց «գրողի տարածի» ազգը անունից:

Մինչ «Օգլին» ջուլ-փալասն հավաքած, դուրս է գալիս կիսաբաց դռնից, բանտապետը հեշտ ու թեթև կարդում է հետևյալ անունը.

- Իվան Պավլովիչ Աբսիեմսև:

- Ազգդ ի՞նչ է:

- Անո՞ւնդ:

- Հայրանո՞ւնդ:

- Բանի՞ տարեկան ես:

- Ո՞րտեղացի:

- Արքունական ի՞նչ իրեր կան մոտդ:

Ու այսպես մի շարք ձևական հարցեր, անգլի արած տերտերի «հայր մեր»-ի պես վրա տալուց ու առանց նույնիսկ պատասխանի սպասելու կամ լսելու, բանտապետն իր «ապրանքը» հանձնում է զինվորներին:

- Խուզարկել:

Էլ ոտից-գլուխ տեղ չի մնում, որ չնային, շոր չի մնում, որ չկրկնեն: Աստառների մեջ, կոճակների տակ, փափախոջ են վերցնում՝ մազերդ կրկնում, կոշիկ-գուլպաներդ հանում, ու վերջապես գոռում՝

- Ընդունվա՞ծ է: Շղթայել:

Ու հանձնում են երկու զինվորի, որ միջերն առած, տանում են ընդհանուր շարքի մոտ ու թեղ շղթայում ընկերոջդ թևին:

Վերջապես եթապը պատրաստ է:

Չորրորդ անգամ համրում է բանտապետն իր կենդանի ապրանքն ու հանձնում եթապի պետին, որ վեցերորդ անգամ համրելով առաջից, ետևից, աջից ու ձախից, ընդունում է մեզ իր «պաշտպանության» ու պատասխանատվության ներքո:

- Սրերդ պատրաստ: Դեպի աջ: Առաջ:

Խռպոտ ձայնի բոլոր ուժով գոռում է եթապի պետն, ու շրջապատված գրեթե մեր թվին հավասար սուսերամերկ զինվորներով, շարժվում ենք դեպի կայարան:

Փողոցում կյանքը կարծես կանգ է առնում հանկարծ: Ամեն անցորդ, ամեն մարդ, ինչքան և զբաղված, մի լուրջ թողնում է գործն ու կանգնած տեղը քարացած, ոմանք՝ վախեցած, ոմանք՝ զարմացած, հայացքներն հառում են մեզ, կարծես գայլերի ոհմակ էր անցնում մարդաբնակ քաղաքի խաղաղ փողոցներով, և ո՛չ իրենց նման մի խումբ երկոտանի մարդիկ, իրենց երեկվա հարևանները:

Դռների շեմքին հավաքված կանայք վախեցած ներս են քաշվում ու դռան ետևից նայում, կամ ցավակցական «ա՛խ» քաշելով, ձեռքերը սրորում:

Մեզ շրջապատող զինվորներն ինքնաբավական, լուրջ գործով զբաղված մարդկանց պես, ցից գլուխներն ավելի ցցած, կարծես դիտմամբ շարժվում են շխկշխկացնում, հանդիսատեսների ուշադրությունն իրենց վրա գրավելու համար, իսկ տաժանակիրները շղթաների համաչափ շարժումով մի խռպոտ համերգ են կազմել, որ թակարդ ընկած գազանի մոռնոցի է նման:

Ու փողոցն իր քարացած դիրքով, մենք՝ հանդիսավոր գնացքով - բեմի վրա լինենք կարծես, ամենքս մեր դերի մեջ ու արևն իր վերջալուսով կարմիր շողք է գցել մեզ վրա, բեմի ետևից բոցկլտող բեմգալյան կրակի նման:

- Կանգնիր:

Գոռում է եթապի պետն ու մեխվածի պես կանգ ենք առնում տեղերին:

Կայարան ենք հասել:

Համրում են նորից, ստուգում: Հավաքվում է հետաքրքիր ամբոխն ամեն կողմից, ամեն դասի, ամեն սեռի ու հասակի ու, կարծես ներկայացումը վերջացած, ամենքն ազատ ու բարձր, նույն իսկ մեզ լսելի, խոսում, դատում են մեր մասին, ծախու ապրանքի կամ կենդանանոցի գազանների պես որոշում մեր տեսակն ու որակը:

Այդ միջոցին տասնապետը մոտենում է բանտարկյալներից մեկին, մի չորջրուկ բարձրահասակ ծերուկի թե՛

- Վերցրու, էն պարոնը քեզ 3 ռ. է մվիրում, Ն.-ի բանտը որ գնանք, կստանաս:

- Ո՞վ, ի՞նչ մվեր:

- Ես եմ ուղարկել, վերցրու, սանահեր Ավո՛:

- Դ-ո՞ւ, դու ինձ մվե՞ր: Անխիղճ. անասոված, ես քու հոգիդ ու հավատդ: Սաղ գյուղը քանդեցի՛ր, տունս արյունով լցրի՛ր, հիմա ինձ 3 ռ. մվեր ես ուղարկո՞ւմ:

Ու կատաղած թուղթը ճխտելով նետեց իր «բարերար» քավորի երեսին:

Նորից հաշիվն ու համարն եկավ հրապարակ:

Ութ ձիու համար պատրաստած վագոնում «օրենքի» համաձայն տեղավորեցին 48 մարդ, սակայն 14 հոգի դուրսը մնացին, որովհետև 62 հոգի էինք բոլորս: Եվ որպեսզի երկու վագոնում տեղավորելով, զինվորներն ստիպված չլինեն երկու տեղ պահակ կանգնել, այդ 14 հոգուն էլ դարձյալ աղը դրած ապուխտի պես խցկեցին մեր վագոնը ու դուռը պինդ փակեցին:

Մութն էր արդեն: Ապրանքատար ու մարդատար գնացքներն իրար ետևից սուլելով, ճշալով, քափ ու քրտինք մտած փուռ-հա-փուռ հեկեկալով, գնում են գալիս: Մենակ մնացած շոգեմեքենան, հոտը կորցրած այծի պես մկկալով, շրջում է մի գծից մյուսն ու վերջապես հոտն հավաքած՝ վագոնների շարանն ետևը գցած, փնչալով, փռնչալով, հալարտ հոխորտալով, կազմ ու պատրաստ կանգ է առնում կայարանի առաջ ու սպասում հովվի շվկոցին, զանգի զնգոցին, որ ճամբա ընկնի դեպի տուն:

Մեր վագոնն է մենակ քոսոտ ոչխարի պես հոտից ետ մնացած, կայարանի մի անկյունում կուչ եկած, լուռ ու անտրտունջ սպասում է, որ իր

առողջ. արժեքավոր ընկերներին տեղավորելուց հետո, թերևս իրան էլ հիշեն:

Մեր գնացքը կես գիշերին պիտի դուրս գա. այդպես են ասում գոնե, մենք հաստատ, որոշ բան իմանալու իրավունք չունենք:

Վազոնում սկսվել է սովորական բանտային կյանքը. ոմանք հատակին պալկած, ախորժակով «ընթրում են»՝ սև հացի վերջին կտորը կրծում, ոմանք էլ վաղօրոք տեղ գրավելու համար. նստարանների տակ մտած, թոզ ու կեղտի մեջ գուլուլված, խոմփացնելով, ննջում են արդեն: Մյուսները՝ խումբ-խումբ հավաքված, խոսում, դատում, վիճում են այս ու այն հարցի մասին:

Ամենից շատ հավաքվել են կայարանում փողը շարտող ծերուկ Ավոյի գլխին ու դատում են նրա վարմունքը:

- Ափսո՛ւ, ափսո՛ւ: Ի՞նչ հիմարություն էր քո կողմից: Երեք ռուբլով գիտե՞ս ի՞նչքան բան կարելի էր առնել: Նույնիսկ «նրանից» կարելի էր բերել տալ ու բողազներս թրջել:

Մեծ մատն ու միջնամատը կոկորդին տկկացնելով, ափսոսում էր կապույտ աչքերով, տափակ քիթը կարմրած մի ռուս:

- Սարսաղ, ամոթս ո՞րն է, տո՛, «շնից մի մազ քաշելն էլ խեղ է»: Էլ ո՞վ է քեզ երեք մանեթ տվողը: Ճանապարհին բոլ-բոլ կուտեիր. ավանակ, մի բան էլ մեզ դո՞նախ կանեիր:

- Էդ փողերն ուտվիլ չեն, բարեկամս. արյունոտ են, արյուն-քարախոտ,- դառնացած նկատեց Ավոն,- էն շխշխան արծաթները, որ էսօր իբրև ողորմություն ինձ էր նետում էն շուն, շան որդին. իմ ու ինձ նմանների ոսկորներից են շինված: Դրա համար էլ շխշխկում են: Նրա նման գազանների երկաթի ատամները միայն կարող են ծամել մարդու մսից ու ոսկորից շինած արծաթը:

- Հիրավի՛, ո՞վ էր էդ պարոնը. Ավո՛, պատմիր լսենք: Քնելու տեղ էլ չկա, հազիր ժամանակ կանցնի. երկա՛ր գիշեր է:

Խնդրեցին չորս կողմից ավելի լուրջ բանտարկյալներից մի քանիսը:

X

ԳՅՈՒՂԻ «ԲԱՐԵՐԱՐԸ»

1.

- Ո՞վ էր էդ պարոնը... Տո՞՞ ո՞ւր է կնյազ Գալիցիինի տղան լիներ, կամ մի հարուստի, աղի որդի... մարդու սրտին ցավ չէր գա: Դե՛, կնյազն ու աղան, հարուստն ու իշխանն ախր ծնվել են մեր կաշին մաշկելու, մեր արյունը ծծելու համար...- տաքացած սկսեց պատմել ծերունի Ավոն,- բայց էդ շան որդին ախր ինքն էլ գյուղացի է, մեր գյուղացի քաչալ Կիրանի լակոտը: Հայրը հարբեցող անպիտանի մեկն էր. իր վար ու ցանքսը թողած, գնում էր մերձակա քաղաքն աշխատելու ու երեկոներն հարբած, քիթ-բերանից ընկած վերադառնում էր տուն: Սի՛ օր էլ մթանը, քաղաքից գալիս, ժայռից գլորվեց, շանսատակ եղավ: Կինը հագիվ ազատվեց ու, մարդու գերեզմանը դեռ թաց, ամուսնացավ: Լակոտները մնացին դռնե-դուռ: Մեծին՝ էս փուլչ փշանալուին քաղաքացի քավորը տարավ իր մոտ:

Ողջ գյուղն ուրախացավ. ի՞նչ լավ եղավ, որ հայրը սատկեց՝ գյուղը միանգամից երկու ցավից ազատվեց՝ թե՛ հարբեցող, կռվարար հորից, թե՛ գող լակոտից:

Տաս-տասանուհինգ տարի ձեն-ձունը կորավ. չկա՛ր ու չկա՛ր: Հարազատ մայրն անգամ տեղը չգիտեր: Ասինք՝ երեւի գողության ժամանակ մի տեղ սպանված կլինի, կամ բանտերում փտելիս:

Սի՛ օր էլ, տեսնենք, ըի՛ր, ո՞րտեղից-ո՞րտեղ ծղոտի սալան²⁹ գլխին, տախտակի շխշխան շապիկն³⁰ հագին, ոսկի հաստ շղթան կրծքին, Կիրանենց լպստած լակոտը, Վլադիմիր Կիրիլլիչ դառած, չորս ձիանի կառքով, զը՛րընգ, հա զը՛րընգ մտավ գյուղ, իջավ փեայի տունը:

Բողբոս զարմացանք թե՛ «շնի՞ց էլ գառ կծնի՞»... տե՛ս քաչալ Կիրանի գող լակոտը «մարդ է դառել»...

Ո՞ւմ մտքից կանցներ, թե՛ «էշն էլի էն էշն է, փալանն է փոխել միայն»:

29 Սալա - կտր հացի ամսն:

30 Տախտակի շապիկ - կրախմայլնի շապիկ:

Ամտեր փողը թալիսման ունի, մագնիսի պես քաշում է իրեն. խոնարհեցնում ամեն գլուխ ու կորացնում ամեն մեջք:

Տասնհինգ տարի առաջ ով իր դռանը, կամ կտուրին տեսներ Կիրանենց Վարդանին, շներով կվռնդեր: Իսկ հիմա ամենքը գրկաբաց առաջն են վագում ու քիչ է մնում գլխներին նստացնեն փալանը փոխած նույն լակոտին:

Գյուղն իրար անցավ ձկնդեղ գցած գետի պես: Ամենքն աշխատում են բարեկամ ձևանալ կամ բարեկամանալ Վլադիմիր Կիրիլլիչի հետ: Էլ սուղիա ու գլավա, էլ քոխվա ու աղա, տերտեր ու գրագիր՝ հատուկ հրավերքներ են սարքում, Վլադիմիր Կիրիլլիչին պատվում, նրա սիրտը գրավում: Մանավանդ որ եկած օրից լուր տարածվեց գյուղում (տարածողն էլ, իհարկե, իր քույրն ու փեսան էին), թե՝ Կիրանենց Վարդանն էկել է գյուղ, որ նշանվի, որովհետև չի ուզում «ճիպոտն ուրիշի քոլից կտրի»:

Ո՞վ չէր ուզիլ եղալիսի հագված-գուգված, շենք ու շնորհքով, փողալի փեսա ունենալ...

Աղջիկների խելքը գլխից գնաց...

Երկու շաբաթ շարունակ դավուլ-գուռնի տմբտմբոցից ականջ էր խլանում:

Մի օր մեկի, մի օր մյուսի տանը քեֆ էին անում ի պատիվ «թանկագին հյուրի»...

Վլադիմիր Կիրիլլիչը փողը կորեկի պես էր շաղ տալիս. ամենքի աչքը քռացնում:

Ով գոռոնաչուն հինգ կոպեկ տար, նա կապույտ հնգանոց էր ճղում կիսից, կեսը կախում գոռոնաչու ճակտից, մյուս կեսը կոխում գրպանը: Բերաններս բաց էր մնացել թե՛ ինչքա՜ն փող ունի եղ անպիտանը, որ ամեն սնգամ նորն է կիսում, հին ճղածի կեսն էլ չի տալիս... Հնգանոցի ճռռոցի հետ կարծես մեր սիրտն էլ էր ճղվում... Ախր մենք հինգ կոպեկանոցն օրը ցերեկով ճրագով ենք ման գալիս. որ ճարենք, էդ շա՛ն որդին հնգանոցները դաստով էր գրպանից հանում, է նպես սրտալի ճղում, որ մենք մախորկի թուղթն եղպես անտարբեր չենք կտրում... Ո՞ւմ մտքով կանցներ թե՛ դա էլ առանձին աչքակապություն է, իր տեսակի շանորոգություն: Ի՞նչ պիտի աներ խեղճ գոռոնաչին ճղած հնգանոցի կտորտանքը. որոնց մյուս կեսը տիրոջ գրպանումն էր: Հենց մյուս օրն էտ էր տալիս տիրոջն ու փոխա-

րենն ստանում մի 2-3 ռուբլի, որ գյուղի գոռոնաչու համար դարձյալ, իհարկե, մեծ փող էր:

Այնուհետև սկսվեցին փեսացուի սովորական սիլիբիլները: Մեկի նորահարսի (և անպատճառ նորահարսի) հետ քենի ու փեսա էին խաղում, մյուսի հետ՝ փեսա ու զոքանչ:

Դեհ, գյուղացի միամիտ կնոջ խաբեւն ի՞նչ է որ: Մի բուռ կանֆետով կամ մի-մի զիզի-բիզի աղլուխով գյուղի բոլոր հարս-աղջիկներին կարելի է խելքից հանել...

Իսկ Կիրանենց Վարդանն ուր մտներ, ետևից խաչկապ աղլուխով մրգեր էին քափվում ու տան հարս-աղջիկ մետաքսի աղլուխ ու բաղդատի³¹ ընծա ստանում:

Հարսնացուն էլ գրեթե արդեն պատրաստ էր. թեև դրա համար գյուղում ահագին կռիվներ եղան: Տերտերանք իրենց աղջիկն էին համարում արդեն ընտրված, սուղի Գևորգ իրենը, Թումասենց Աղաջանն՝ իր մինուճարին: Մեկն իր անվան ու պաշտոնի, մյուսը՝ իր հարստության, երրորդն՝ աղջկա գեղեցկության վրա հույս դրած, կասկած չունել, որ Վլադիմիր Կիրիլլիչն արդեն իր աղջկան է ընտրել:

Բայց ի՞նչ կանես, ոչ մեկի բախտը չբերեց:

Փեսացուն իմ աղջկան՝ Ջարդարին էր հավանել:

Ոչ բարո՞վ հավաներ...

Մի օր էլ, տեսնեմ, դավուլ-գոռոնան ղըմբ-հա-ղըմբ մեր դռանը կանգնեց:
- Սանահեր Ավո՛, դո՞նախ չե՞ս ուզում:

Դուրս եկա, տեսնեմ եղ շուն-շանորդին է... ի՞նչ ասեմ:

Մի կողմից զարմացա թե՛ ե՞ս ով, Կիրանենց «աղա» դառած Վարդանն ով, որ ինձ մոտ դո՞նախ է գալիս: Մյուս կողմից ուրախացա մտքումս, թե՛ ո՞վ գիտե, կարելի է մարդն հին բարեկամությունը միտք է բերել, ինձ էլ մարդահեսաբ գցել՝ «սանահեր» է ասում: Ախր դրա հայրը մեծ եղբորս խաչեղբայրն էր:

Վերջապես, ինչ էլ լիներ, մարդատեղ դրել, դուռս էր եկել, պիտի ընդունեի, պատվելի, ինչպես կարգն էր... Ինչքան էլ աղքատ լինեի, մեր տունն էլ օջախ էր. բուջախ խոն չէ՞ր:

31 Բաղդատի - մետաքսի գլխակապ:

Բայց մարդն ինձ կոպեկ ծախսելու չթողեց թե՛ Սանահեբ ջան, ես բանի կարոտ չեմ, ես մենակ բարեկամության, սիրո կարոտ եմ:

Հիրավի, հետն ամեն ինչ կար, մի երկու հավ միայն մորթեցինք, դրինք սեղանին:

Ես խմելու սովորություն չունեմ առհասարակ. մի երկու բաժակից շատեցի, աչքերս բծորեցին ու ի՞նչպես եմ գլուխս բարձին դրել ու մեռելի պես քնել - ինքս էլ չգիտեմ:

«Հյուրերս» մինչև կես գիշեր կերել-խմել, պարել էին ու մեծ շնորհակալությամբ ցրվել տները:

Դրանից հետո սովորական դարձավ. էլ չէի զարմանում Վլադիմիր Կիրիլլիչի մեր տուն գալուն:

Ամեն անգամ քեֆ անելիս կամ ինձ հետը պիտի տաներ, այնտեղ հարբեցներ ու տուն բերեր, կամ ինքն առանց ինձ ուր էլ լիներ, քեֆից հետո պիտի գար ինձ «տեսնելու» - ու շատ անգամ էլ գիշերները մեր տանը քներ, թե՛ «ո՛չ մի տեղ այնպես հանգիստ չեմ քնում, սանահեբ, ինչպես ձեր տանը... Սանամորս պատրաստած անկողինը շա՛տ փափուկ է»...

Սանամերն էլ միամիտ կնիկ: Ամեն երեկո ակամջս էր տանում թե՛ «գիտե՛ս, բանն եղած, պրծած է: Վարդան աղան Ջարդարիս համար գժված է: Զաղաք գնա-գա, մի երկու շաբթից պիտի պսակվի... Մի ոսկի մատանի էլ նշան է տվել արդեն, բայց ասում է՝ «թո՛ղ դեռ մարդ չիմանա, մինչև քաղաք գնամ-գամ, իմ անվան վայել ընծա բերեմ. թե չէ խայտառակություն է, որ ինձ նման մարդը նշանածին էդպիսի հասարակ մատանի տա»:

Ես էլ, թեև աշխատում էի կնոջս ցույց տալ, թե չեմ հավատում, բայց մտքումս ուրախանում էի ու հազար ու մի ծրագիր կազմում, թե վերջապես կազատվեմք այս չարքաշ կյանքից, «աղա փեսաս» խոմ չի թողնիլ մեզ այս դրության, անշուշտ կտանի քաղաք, ինչպես իր քավորն՝ իրեն, ինձ էլ, եղբորս՝ Ռուբենին էլ, գործի կդնի, մենք էլ մարդ կդառնանք:

Էլ ո՞ւմ մտքով կանցներ, թե ի՞նչ սոսկալի գերեզման է փորում մեզ համար էդ շուն-շանորդի փեսաս: Այո, փեսաս, փեսաս, ոչ ու փուչ փեսաս:

Էհ բարեկամ, շան պես բաներ ենք, տգետ, միամիտ գյուղացիներս: Մեկն հացի ծայրը ցույց տվեց թե չէ, ամեն ինչ կմոռանանք ու առանց ետ

ու առաջ մտածելու, պոչերս շարժելով առաջը կքծնենք, ոտները կլիզենք, առանց նայելու, թե ո՞վ է տվողն ու ի՞նչ է տվածը - հաց, թե՞ ագու (թույն)...

Մի փոքր լռելուց հետո Ավոն շարունակեց.

- Բայց էդ շան որդին ցույց էր տալիս, թե՝ մենակ անձնական քեֆով չէ տարված, այլ մտածում է և հայրենի գյուղի բարօրության մասին: Հարբած թե օյաղ ժամանակ շարունակ հանդիմանում էր համագյուղացիներին, թե՝

- Ռամի՛կ եք, եղբա՛յր, ռամիկ գյուղացի: Կնկղոցող ծոցից մի դուրս չեք գալիս, չորս կողմերդ նայում, թե ի՞նչ կա աշխարհում: Բա սա ապրո՞ւստ է, որ դուք եք ապրում: Մեղա՛ ասսու, մեղա՛, հեռի ձեզնից, հեռի ձեր սուրբ երեսներից, քաղաքում իմ շունս էլ ձեզնից լավ է ապրում: Նրան երկօր էսպես պահեմ, կսատկի, աստված է վկա: Բայց դուք, դեհ, կուպիտ գյուղացի եք, կողերդ հաստ, դեմ արել, դիմանում եք: Տգի պես կպել եք գյուղին, վազ չեք գալիս, կարծես Մուհամմեդի դրախտն է, որ գտել եք: Մի ոտներդ դուրս չեք դնում կյանք տեսներ, աշխարհ տեսներ: Օխտն օտար գյուղացիներ, հարյուրներով թուրք ու մուրթաղ գալիս մոտս գործ են գտնում, մարդ դառնում, դուք իմ դրացիներս, իմ հայ-քրիստոնյա եղբայրներս էստեղ արոտի մաճից բռնած. էշի պես հող ու մոխրի մեջ թավալվում եք ու էլի են քաղցածը, էլի են սովածը:

- Դե՛ ոնց անենք, Վարդան աղա, մի տարի կարկուտն է խփում արտիս, մի տարի երաշտը տանում, մուկը կտրում, մորեխն ուտում, դեռ հարկ ու խարջը, կոռն ու բեկարն էլ չեն ասում: Էլ ի՞նչպես քաղցած չլինենք: Մենք գյուղացի խեղճ մարդիկ - գողանալ չենք կարող, աստված էլ չի տալիս. ո՞րտեղից կարող ենք ձեզ պես ապրել:

- Բա՛ն ասաց, խելքի տոպրակ - «կարկուտն է խփում, երա՛շտը տանում»... Ախր ինչո՞ւ ես ցանում, որ կարկուտը խփի կամ մուկն ու մորեխը տանի... Աստված ի՞նչ անի, երբ խելք է տվել ու դու չես կարողանում օգուվել նրանից... Աստված խոմ չի ասում քեզ վարի-ր-ցանիր անպատճառ...

- Ախր չվարենք, չցանենք, ինչո՞վ ապրենք բա, Վարդան աղա՛...

- Խելքո՛վ, տո, խելքով... Չլինի՞ ես, որ չեմ վարում, չեմ ցանում, ձեզ նման էշի պես հողագուլով չեմ լինում - ձեզնից վատ եմ ապրում...

- Քո բանն ուրիշ է, Վարդան աղա, քոնն ասածու տուրքն էր, որ մի անգամից գտար՝ ցորեն հաց, մեղր ու կարագն էլ վրան...

- Տո՛ւ էդ մեղր ու կարագից արի քե՛զ էլ տամ, կե՛ր, է՛... Դու որ բերան չունես, ես ի՞նչ անեմ...

- Է՛հ, բոլ-բոլ խոսում ես, Վարդան աղա, բախտդ բերել է, ձենդ տաք տեղից է գալիս... Փորումս քոռ «այբի» կտոր չկա, ձեռիս մի փեշակ, ո՞վ է ինձ մեղր ու կարագ տվողը... Քեզ քավորդ տարավ, ուսում տվեց, ճանապարհի ցույց տվեց, գործի դրեց, տասնհինգ տարի է՛... ով գիտե ի՞նչ արեց, ծոց ու ջեբդ լցրեց, հիմա մեծ-մեծ խոսում ես... Ախիշ եմ ասել «կուշտը քաղցածին մանր կբրդի»...

- Հա՛, բաս ի՞նչ էիր ուզում: Դու ուզում ես հացը ծամած պատրաստ լինի, որ կո՞ւլ տաս: Չէ, բարեկամս, մի անգամից բան չի լինի: Աշխարհ-քը սանդուխք է, պետք է ոտք-ոտք բարձրանաս, թե չէ լոթդ կդղես... Դու կարծում ես ինձ քաղաք տարան թե չէ, կալոշ-սապոգն հագցրին, փողը ջեբս լցրին թե՛ գնա՝ քե՞ֆ արա: Չէ՛, բալամ, նեղ օրվան չդիմացողը լեն օրվան չի հասնի: Ինչքա՛ն աման եմ լվացել, երեխաների քիթը սրբել, քաքը թափել, խանութիս ոտները լվացել՝ ջուրն եմ խմել, ինչ ասել եմ, արել եմ, ձեն չեմ հանել, տարել, սուս-փուս համբերել, մինչև որ խանութիս աչքն եմ մտել, տան կառավարիչ է դարձրել, հետո գործակատար, հիմա էլ գործարանի գլխավոր կառավարիչ եմ, 1000-1500 բանվոր ու ծառայող իմ բուռս են նայում... Ես էլ, ինչպես տեսնում եք, փա՛ռք ասածու, մի կտոր հաց ունեմ, ուտում եմ:

Բոլորիս բերանը բաց էր մնացել: Գլավա ու գրագիր, տերտեր ու սուդիա, նույնիսկ մեր գյուղի հռչակավոր գրբաց տիրացու Գևորգ, որ «Սողոմոն» անգիր գիտի ու երկինք-գետինք է քննում,- զարմացել էին Կիրանենց գող Վարդանի խելոք խոսքերին, շենք ու շնորհքին ու բերանները բաց, նրա «հա»-ին՝ հա էին ասում, «չէ»-ին՝ չէ: Ավենենց խելառ Սարոն էր մենակ կողը դեմ արել, համառել իր ասածին:

- Ախր, Վարդան աղա, դու տեր ունեիր, տիրական, քավորդ գլխիդ կանգնած, տարավ, տեղավորեց: Ո՞վ է մեր մասին հոգացողը, քաղաքում ո՞վ է մեզ շան տեղ դնողը:

- Տո՛ւ ես, ես, ես... էլի ասե՞մ՝ ես. ո՞րդ եկաք գործ խնդրեցիք, որ չտվի: Էստեղ, որ մշակ ես մտնում, ի՞նչ ես առնում տարեկան, ասա տեսնեմ:

- Ի՞նչ պիտի առնեմ, Վարդան աղա՛, շա՛տ-շա՛տ՝ տարեկան 30-40 մանեք: Ո՛վ էլ է հիմա մշակ բռնողը: Բոլորն ինձ պես «էշը կերել, փալանն են թողել»:

- Լավ, որ ինքդ ես ասում: Դեհ, համեցեք 30-40-ի տեղ քեզ 130-140 տամ տարեկան, գնանք, աշխատի՛ր մեր գործարանում:

- Յանի դո՞րք ես ասում, թե՞ վրաս ես ծիծաղում, Վարդան աղա:

- Ինչո՞ւ պիտի վրադ ծիծաղեմ, եղբա՛յր, ուզում ես հենց էս րոպեիս մի թուղք տամ, վաղն Լեթ գնա՛, գործի կանգնիր: Տեղ հասած օրիցդ էլ ռոճիկդ հաշվեմ:

- Աստված է վկա, ես գնացի, Վարդան աղա, բայց...

- Էլ ի՞նչ բայց:

- Էն բայցը, որ, Վարդան աղա, ախր ես ճանապարհածախք չունեմ: Ասենք մինչև Կ. ոտքով գնամ, նրանից դենն ախր երկաթուղով պիտի գնամ: Ես ո՞ւմնից վերցնեմ տոմսակի փող:

- Հա՛, ես գիտեմ, որ դուք խաշիլն եփած, գդալն էլ մեջն եք ուզում: Լավ, ախպեր, էդ էլ ես տամ: Բայց որ չգնացիր ու փողս էլ կերա՞ր, չե՞ որ ես էլ խազեհինի տեր եմ, ի՞նչ պատասխան տամ նրան:

- Վա՛յ, էդ ի՞նչ ես ասում. Վարդան աղա, յանի մարդ եղբա՛ն էլ նամարդ կլինի, որ դու ուզենաս հավիտենական հացի տեր դարձնել, ես քու փողդ ուտե՞մ:

- Չե՛, ախպեր, ռուսը մի լավ խոսք ունի. ասում է՝ «дружба-дружба, служба-служба»³²: Գիտե՞ս ինչպես կանենք, որ «նե շիշ յանսն, նե քյապապ»³³, դու ինձ հիստուն մանեթի բարաթ կտաս, ես քեզ տասը մանեթ փող, ամսե-ամիս ռոճիկիցդ դուրս կգանք. հենց որ տվիր, պրծար, բարաթդ քեզ կտամ, իսկ թե տարիդ չլրացած, թողի՛ր՝ փախար, կամ փողն առար ու իսկի չգնացիր, լավ իմանաս՝ հիստուն մանեթը թամամ ճռռա՛ցնելով կառնեմ: Ախպեր, տես, հիմակուց եմ ասում, որ հետո ինձանից չնեղանար:

- Շա՛տ լավ ես ասում, Վարդան աղա, ե՛ս իմ հոգիս, շա՛տ լավ պայ-

32 «Բարեկամությունը բարեկամություն, գործը՝ գործ»:

33 «Ո՛չ շամփուրն էրվի, ո՛չ խորովածը»:

ման է: Բայց էդքանին դու փող ո՞րտեղից պիտի հասցնես: Սաղ գեղն էգուց ճամբա կընկնի:

- Էհ, զլավայի էլ բանը: Եթե մոտս էլ չունենամ էդքան. վաղն երկու խոսք խոսք հեռագրենմ, ձեր գյուղի կշեռքով փող կթափվի էստեղ. դու համա մարդ տուր ինձ:

- Ո՛ւր է, Վարդան աղա, էդպիսի մի բան որ անես, մեր գյուղի բարերարը կդառնաս, անունդ ոսկի տառերով կգրենք մեր ժամի ճակտին ու ամեն տարի գեղով ժամ-պատարագ կանենք ողորմած հոգի հորդ համար,- փառաբանեց տերտերը դեռ էս զխից:

Ճիշտ որ երկուսի ասածն էլ կատարվեց. 180 մանեթի ձեռն իմացողը զլավայի կնիքով հաստատված 50 մանեթի բարաթը ձեռին վազեց Վարդան աղի մոտ՝ 10 մանեթ ճանապարհաձախք ստանալու: Վարդան աղաս էլ քաղաքից ստացած փողն անխնա բաժանեց ուզողին ու մի խուրձ 50 մանեթանոց բարաթ դիզեց գրպանում ու բոլորիս աչքում դառավ ի՛նչ որ գյուղի «բարերարը»:

Դրանց մեջն էր և իմ սև-մութ բարաթս. ես էլ գնացողների մեջ էի:

Ո՛տս կոտրվեր, չերթայի...

Բայց ի՞նչ անես, եղբայր. ի՛նչպես չերթաս, երբ պարտատերդ հոգեւառ հրեշտակի պես բողազիդ է չոքել ու կես դյուժին մանր ու խոշոր. ծիծեռնակի ձագի պես բերանները բացած. հա՛ց են պահանջում: Իսկ ունեցածդ՝ երկու դեսյատին հող է, որ մի մարդն էլ հեշտությամբ կմշակի, էլ երկուսով պարապ-սարապ տանն ի՞նչ անես, մանավանդ երբ այդպիսի գյուղում չլաված, չտեսնված ռոճիկ են առաջարկում...

Եղբայրս՝ Ռուբենն էր ուզում գնալ. չթողի թե՛ ջահել է, նորապսակ, մեղք է կնոջից բաժանեմ... Ես գնացի...

2.

- 76 հոգի էինք մեր գյուղից գնացողներս: (Ուրիշ գյուղերից էլ եկողներ չա՛տ եղան): Երրորդ օրն հասանք Բ. ու գտնելով գործարանն, իսկույն դաբաղ մալի պես վայր թափվեցինք դռանը:

Կերած-խմած բուրի³⁴ պես հանկարծ բռնաց գործարանն ու հինգ բո-

34 Բուդա - ցուլ:

պէ չանցած, ձագ տված փեթակի նման դուրս թափեց մրից սևցած բանվորներին:

Դուրս եկողն, աչքերը չռած, մեզ էր նայում ու ինչ-որ փսփսալով ընկերոջ հետ, գալլի նման ատամները կրճտացնելով, անցնում մոտերիցս:

Այո՛, մենք գալլեր էինք, քաղցած գալլեր, որ իրար ձեռքից պիտի խլէինք հոտած մսի կտորը, ու ո՞վ գիտէ, թերևս զգէինք, բզկտէինք իրար հենց այդ հոտած, բայց ամենքիս անհրաժեշտ պատառի համար:

Հետևյալ օրն և եթ հիմ բանվորներից շատերին արձակեցին ու մենք նրանց տեղ գործի կանգնեցինք:

Քաղցած գալլն հեշտությամբ պատառը բերանից չի տալ:

Հիմ բանվորներն ուր պատահում, թակում էին մեզ, հայիոյում ու անուններս «շէխտեր-բէխտեր» (շտրեյկբրեխեր) էին դրել, որ, իհարկէ, չէինք հասկանում, բայց զգում էինք, որ վատ պիտի լինի նշանակելիս:

Թուրք բանվորների թշնամությունը մենք հայի-թուրքի կռվին էինք վերազրուցում, բայց զարմանում էինք, որ հայերն էլ միացած թուրքերի հետ, նրանցից պակաս չեն հալածում ու նեղացնում մեզ ու երբ հանդիմանում էինք, թե ախր մենք հայ-քրիստոնյա, մի ավազանից ծնված եղբայրներ ենք... ինչո՞ւ են թուրքերի կողմը պահում... նրանք ավելի էին կատաղում, թե՛ մեր եղբայրը նա է, ով մեզ հետ է, իսկ ով մեզ հետ չէ՝ նա մեր թշնամին է, ինչ ազգից ու ավազանից էլ ուզում է լինի, թեկուզ հենց արյունակից եղբայր:

Մի օր էլ երկաթի օղակի պես շրջապատեցին գործարանն ու ոչ մեկիս չթողին ներս մտնելու:

Բանը հասավ ոստիկանությանը, կազակներն եկան մեզ օգնության, դրանց մի լավ ջարդեցին, շատերին բանտարկեցին, արսորեցին ու վերջապես կանգնեցինք կանոնավոր աշխատանքի:

Աշխատանքը ծանր էր: Թեև բոլորս էլ «կողներս հաստ» գյուղացիներ էինք ու քրտնքի սովոր, բայց և այնպես երեկոյան գործարանից դուրս գալիս, հարբածի պես վեր էինք թափվում:

Այնուամենայնիվ ոսկի երազների հուսով կողերս դեմ արինք, դիմացանք:

Ամիսն անցավ: Գործարանի գլխավոր կառավարիչ Վլադիմիր Կի-

րիվիչն անձամբ տեսավ մեր հաշիվն ու դուրս եկավ, որ Գ.-եցի բոլոր բանվորներս այդ ամսավճարից գրեթե ոչինչ չունենք ստանալու...

Ապշած, հիասթափված մենք իրար երես նայեցինք: Բայց մարդու հաշիվը ճիշտ էր...

Հնգական ռուբլի հաշվել էին պարտքերիս, իսկ մնացածն ստացել էինք շաբթե-շաբաթ ու ամբողջապես ծախսել մեր առօրյա ապրուստի վրա, թեև տաք կերակրի երես էլ չէինք տեսել:

Վլադիմիր Կիրիլիչը, նկատելով մեր հիասթափումը, հոնքերը կիտեց.

- Եղբայր, մի ամիս է քաղաքումն եք, էլի են գյուղացին եք, էլի են գյուղացին: Փորերդ ու գլուխներդ եք մեծացրել միայն: Ախր մի ամսում կարելի՞ է էսքան ուտել: Կոխում եք փորերդ ձեր մարագների պես. բայց էդ անտերը դարման չէ՛, ախր, հա՛ց է. էն էլ փողով գնած հաց, մի քիչ հատարով (խնամքով) կերեք, մինչև ոտի կանգնեք, մի քանի կոպեկ փող դրստեք:

Թեև անցյալ ամիսն էլ բացի ցամաք հացից ու պանրից բան չէր մտել փորերս, բայց և այնպես լսեցինք մեր «բարերարի» խելոք խորհուրդն ու հետևյալ ամիսներն սկսեցինք «հատարով»՝ կիսավոր ուտել, ծխելը թողնել, առավոտները թեյ չխմել:

Բայց և այնպես էլի բան դուրս չեկավ:

Մի ամիս՝ ոտներդ բորիկ են, կոշիկ ես առնում, մյուս ամսին՝ գյուղից բերած արխալուղդ ճղոտվել է, մի հին պինջակ ես առնում, մի շալվար անձող գցում: Ու առածդ միշտ «յառմուքի» ապրանք, փող չունես մի անգամից կարգին բան առնես, դե յառմուքի ապրանքն էլ գիտեք ի՞նչ է. նավթի ու մագուրի մեջ երկու շաբաթ էլ չեն դիմանում:

Չորս ամիս անցավ. չորս կոպեկի տեր չդառանք:

Միայն գյուղից բերած չուխա-արխալուղներս պինջակի ու կապույտ շապկի փոխվեց ու մենք քաղցած գյուղացուց քաղցած բանվոր դառանք...

Այնինչ, գյուղից սկսել էին արդեն փող պահանջել, երևի հաշվելով, թե առաջին ամսականներս պարտքերս տված կլինենք ու մնացածն ամբողջապես՝ առնվազն մի 25-30-ական ռուբլի ամեն մեկիս ջիբին է նաղդ, առանց մտածելու, թե էդ մարդիկն ախր հաց էլ պիտի ուտեն: Ասենք էդ անտերը, մինչև քաղաք գալերս, մեր մտքից էլ չէր անցել:

Գյուղում ախր մշակի բուկն ու հալավը (ուտելիքն ու շորը) միշտ գործատիրոջ վրա է:

Շատերի միտքն արդեն ծովել էր, աչքերը գյուղ էին տնկել: Մանավանդ ձմեռն արդեն կես անցել էր ու առաջը գարուն էր՝ վար ու ցանքսի ժամանակ:

Բայց անտեր բարաթներս, էն էլ տասի վոխարեն 50 - անշոթա շոթայել էին մեզ:

Փախչե՛ս վայ... չփախչե՛ս վայ...

Այնուամենայնիվ ընկերներիցս շատերը փախան:

Փախչողների բարաթներն, իհարկե, իսկույն ուղարկեցին գյուղ ու խեղճերի վերջին փալասն ու պղինձը տորգի հանելով, իսկապես որ ճռուցնելով 50 մանեթն ամբողջապես առան, թեև շատերը լրիվ վճարել էին պարտքերը:

Մնացողներս տապկտվում ենք երկու կրակի մեջ՝ ո՛չ մնալ ենք կարողանում, ո՛չ գնալ:

Շատ անգամ խորհուրդ արինք, մտածեցինք խոսել մեր դրության մասին մեր «բարերարի» հետ. բայց Վլադիմիր Կիրիլիչն էլ գյուղում մեզ հետ քեֆ անող Վարդան աղան չէր, այլ Բ.-ում հայտնի հարուստ Մակարովների գլխավոր կառավարիչը, որի անունից միայն դողում էին գործարանի կառավարիչ ու վարպետ, ո՞ւր մենք՝ հասարակ, մրոտ, մագութոտ բանվորներս...

Էլ երեսն էլ տեսնում չէինք ու հազարից մեկ թե պատահեր էլ կառքով անցնելիս, ո՞վ կհամարձակվեր կառքը կանգնեցնել, հետը խոսել:

Հին երազներիս վաղո՛ւց, իհարկե, մնաս բարով էի ասել ու ինքս ինձնից ամաչում էի. երբ հիշում էի, որ հիմարություն եմ ունեցել երբեմն երազել, թե միլիոնատեր Մակարովների գլխավոր կառավարիչ Վլադիմիր Կիրիլիչը, որի վրա աչք եմ տնկել Բ.-ի հարուստ աղջիկները, կարող է իմ փեսաս լինել...

Այժմ միակ մտածմունքս էր մի քանի մանեթ ետ գցել ու կորագլուխ դառնալ տուն:

Մի օր էլ, գործարանից նոր վերադարձած, հոգնած, բեզարած, կոտրած թախտիս էի ընկել ու դարձյալ հին երգերն էի կրկնում, գլխիս գոռ տալով, թե ախր Վլադիմիր Կիրիլիչի ինչի՞ն էր պետք իմ բարեկամու-

թյունս, որ այնպես աշխատում էր ձեռք բերել գյուղում: Մտածո՞ւմ էի. մտածո՞ւմ, հազար ու մի բացատրություն տալիս, երբ հանկարծ նեղլիկ նկուղիս դուռը բացվեց ու ներս մտավ... ո՞վ... գիտե՞ք ով...

Կիմս, երեխաներիս ձեռից բռնած ու եղբայրս՝ Ռուբենը...

Ես կարծում էի երազ է կամ տեսիլք... ու մինչդեռ, ուղղվելով պառկած տեղիցս, պատրաստվում էի աչքերս սրբել, որ նինջս անցնի, եղբորս ձայնն սթափեցրեց.

- Առ ամանաթներդ, եղբայր, էլ չեմ կարող պահել:

Ու առանց ոտքը շնքիցս ներս դնելու, առանց մի ուրիշ խոսք ասելու, դուռը շրա՛խկ փակելով, ետ դարձավ դուրս:

Նստած տեղս ապշած մնացել էի... ինքս իմ աչքերիս չէի հավատում:

Ինչո՞ւ եկավ, ինչո՞ւ գնաց... և ո՞ր ուներ գնալու այս անձանոթ, օտար քաղաքում մո՞ւթ գիշերով:

Մերոնց եմ հարցնում, հարցերի մեջ խեղդում, թե ինչո՞ւ ախր ձեզ բերեց, ինչո՞ւ ինքը գնաց, ո՞ր գնաց...

Պատասխան չկա: Ուսերն են թոթվում ու լալիս:

Ելա դուրս: Այս կողմն եմ վազում, այն կողմը. մեր գյուղացիների մոտ նայեցի, կայարան գնացի:

Չկա ու չկա:

Գիշեր է արդեն. անասող, անլուսին, իմ սրտիս պես սև-մուր գիշեր: Գլուխս բաց, առանց չուխա, ցուրտ ու ցեխին թափառում եմ փողոցե-փողոց:

Ախր մարդու մտքից հազար ու մի բան է անցնում:

Ո՞ր կարող էր գնալ և ի՞նչ չէր կարող պատահել այս դժոխք քաղաքում գյուղից նոր եկած, անփորձ մի տղի:

Անտեր գիշերվան մութն էլ կարծես դիտմամբ մարդու մեջ գեշ-գեշ մտքեր է ծնեցնում միայն:

Լուսադեմին, երբ ցուրտն արդեն ջանս էր անցել, դողդողալով դարձա սում:

- Ախր սա ի՞նչ բան է. Ասլի,- հարցնում եմ կնոջս, որ մեծ աղջկաս հետ դեռ անքուն, աչքերն ուռած, կարմրած, ցուրտ նկուղիս մի անկյունում կուչ եկած, դողդողում եմ:

- Ինչո՞ւ բերեց ձեզ եղբայրս, ի՞նքն ուր գնաց, ինչո՞ւ գնաց...

- Ես ի՞նչ գիտեմ ո՞ր գնաց:

- Լավ, դուք ի՞նչ ասիք՝ տուն-տեղ թողիք, եկաք գյուղից: Ախր ինչո՞ւ եկաք, ի՞նչ հիմարություն:

- Մե՞նք եկանք... եղբայրդ բերեց...

- Լավ, ինչո՞ւ:

- Ինչո՞ւ, ինչո՞ւն դրել ես... Ես սի՞րտ ունեմ պատասխանելու... Էլ չեմ կարող ես պահել,- ասում է,- օջախս մարեց... կնիկ է առել, թող պահե... իմ դարդս ինձ հերիք է...

- Ի՞նչպես... «Կնիկ է առել, թող պահե՞»... Ռուբենը... աչքիս լույս հարազատ եղբայրս, որին ձեռքերիս վրա եմ մեծացրել, հոր պես խնամել: Դեռ մի տարի չկա, իր սիրած աղջիկն առնելու համար 200 մանեթ պարտքի տակ մտել ու հենց էդ պարտքի համար էլ էս դժոխքն եմ ընկել. էդ եղբայրս հիմա կնոջս ու երեխաներիս դուրս է անում իմ տնից, թե «կնիկ է առել, թող պահե՞»...

Սիրտս կտոր-կտոր արիւն կարծես, գլխիս մոխիր մաղեցին: Ո՞ւմ ինչ ասեի: Եղբայրս էր... ձեռքովս մեծացրած, հարազատ եղբայրս:

Շշմել, ապուշ էի կտրել այդքան անակնկալ հարվածներից ու էլ ոչ ցուրտ էի զգում, ո՛չ ցավ: Լուռ վերկացա, մի երկու ֆունտ սև հաց բերի, դրի մոտերն ու ինքս շտապեցի գործարան:

Լուսացել էր, բայց արև չկար: Չյունի խոշոր քուլաները ծույլ-ծույլ թափվում էին դողդողալով ու օդի մեջ տատանվելով, կարծես ընկնելու, հոգնած գլուխները դնելու տեղ էին որոնում:

Բանվորներն ամեն կողմից գալիս էին խումբ-խումբ, շտապելով, որ չուշանան գործից:

Ես էի մենակ անշարժ, քարացած նստել ու էլ մտածում էլ չէի: Ուղեղս կարծես թափվել էր գլխիցս ու գանգս, հոտած դրումի պես դատարկ, դմբդմբում էր ուսերիս վրա:

Գործարանի առաջին սուլիչը տվեց ու պատրաստվում էի վեր կենամ մեխված տեղիցս, երբ հասան մի խումբ ռուս բանվորներ:

- Բարի լույս, Ավո՛ւ, էդ ի՞նչ հայ էր գիշերս ընկել գնացքի տակ:

- Ի՞նչ հայ...

- Չգիտեմ, ինչ-որ մի հայ գիշերս ընկել է ապրանքատար գնացքի տակ: Բա չե՞ս լսել:

- Չէ՛...

Պատասխանեցի ու ապուշի պես կանգնած տեղս մնացի: Գիշերվան անցքերն երազի պես մեկ-մեկ եկան աչքիս առաջ՝ դռան բացվելը, մե-րոնց գալը, եղբորս խոսքերը: Բոլորը, բոլորը նորից լցվեցին դրոմ գլուխս ու այնպես ճնշեցին, որ դժվարանում էի պահել ուսերիս վրա:

Կանգնած տեղս քարացած, ես չգիտեի ի՞նչ անեմ: Աչքերս հառած ձյունի խոշոր քուլաներին, ամեն ինչ կարծես մոռացած, ես դիտում էի քնուրթյան խենթ-խելառ խաղը:

Հանկարծ մեկն ամուր բոթեց կողքս:

- Բողազս պատռվեց գոռալով, չե՞ս լսում, ի՞նչ է... Ռուբենն ընկել է մաշինի տակ... դու ի՞նչ ես էստեղ դրոմի պես կանգնել...

Գոռացողը մեր գյուղացիներից էր:

Ես կարծես նոր բան չլսեցի ու նույն ապուշ դրությամբ, առանց մի բան զգալու, հասկանալու, անգիտակցորեն հետևեցի ինձ կանչողին:

Ի՞նչպես ենք հասել կայարան, ի՞նչպես մեր գյուղացիք փող են հավաքել, Ռուբենի արյունվա դին հողին հանձնել... Ո՛չինչ չեմ իմացել, ո՛չինչ չեմ զգացել:

Երբ աչքս բացի, սառը քրտինքն երեսիս, չոր խոտի վրա պառկած էի բնակարանիս մի անկյունում:

Կինս, երեխաներս ինձ շրջապատած, լալիս էին:

Հիվանդ էի ես:

Տասն օր է վարցավքի (տիֆ) տենդով բռնված, կրակների մեջ տապկտվել եմ ու առաջին անգամ աչքս բացի թե չէ, եղբայրս միտքս ընկավ.

- Ասլի՛, Ռուբենն ո՞ր է...

- Մեռավ... Չե՞ս հիշում, Ավո ջան, տարաք թաղեցիք...

- Մեռա՞վ... Ինչո՞ւ:

- Չգիտեմ... մաշինի տակն էր ընկել:

Քթի տակ կմկմաց կինս ու պապանձեց:

- Մեռա՞վ, մաշինի տակ էր ընկե՞լ:

Խոր քնից արթնացածի պես մեկ-մեկ սկսեցի հիշել տասն օր առաջ կատարված անցքերը, որ գեշ երազի պես մութ ու մռայլ շարվեցին դեմս:

Մտածեցի՛, մտածեցի՛, ու գեշ երազիս ո՛չ մի մեկնություն չգտա:

- Ասլի՛, Ռուբենն ինչի՞ ընկավ մաշինի տակ:

- Ինչի՛ ընկավ... Ես ի՞նչ գիտեմ ընչի ընկավ:

Այդ տակալի «ինչի՞ն» մեխի պես ցցվեց գլխումս ու ցավիցս շատ տանջում էր ինձ:

Մի ամիս պառկեցի, ամեն օր մոտս եկող գնացողին հարց ու փորձ արի, կրկնեցի, ոչինչ դուրս չեկավ: Չկարողացա մի պատասխան, մի բացատրություն գտնել թե՛ «ինչո՞ւ Ռուբենն ընկավ մաշինի տակ»:

Ես դեռ չէի վերկացել, կիսա հիվանդ պառկեց: Ջարդարն եկած օրից պառկած էր: Խեղճ աղջիկս էլ էմ առաջվան վառվռում, ալ վարդ Ջարդարը չէր: Շատ անգամ գիշերները լսում էի կոշտ կապերտի տակ խեղդվող նրա հեկեկանքն ու ամեն անգամ պատճառն հարցնելիս, արցունքը կուլ տալով, լուռ էր խեղճ աղջիկս, պապանձում:

Երեխաներս ցրտից դողդողալով, կարկտածեծ ծագի պես, ամենը մի տեղ կուչ էին եկել՝ մեկը քրոջ քուշը մտել, մյուսը մոր կողքին ծվարել:

Խոնավ նկուղս դարձել էր հիվանդանոց: Առողջ մարդ չկար մեկը գոնե, որ խնամեր հիվանդներին:

Մեջքիս պառկած, աչքերս առաստաղին, հազար ու մի հարց առաջ եմ բերում, մտածո՞ւմ, մտածո՞ւմ ու անպատասխան ետ տանում, սրտիս խորքերը թաղում, մի քանի րոպեից նորից առաջ բերելու համար:

- Հալիկ, ցո՛ւրտ է...

Մոր կողքին պառկած տեղից նստելով, կապտած ձեռքերն ուժասպառ շրթունքներին մոտեցրած, դողդողալով զանգատվում է փոքրիկ Յուլիս:

- Մարի՛, հա՛ց տուր...

Սուր սլաքի պես ծակեց սիրտս՝ «հաց»...

Բոլոր հարցերը մի անգամից չքացան մտքիցս ու այդ մի հատիկ բառը բռնեց բոլորի տեղը:

- «Հաց»...

Իսկապես ինչո՞վ էինք ապրել այսքան ժամանակ: Ո՞րտեղից, ի՞նչ պես էր ճարել Ասլին:

Ի՞նչ անեմ հիմա ես: Ո՞ր գնամ: Ո՞ւմ դիմեմ:

Անխոս ու լուռ դուրս եկա տնից: Էլ հնար չկար մնալու: Էլ բառ չունեի ասելու:

Ո՛րտեղից լինի, պիտի ճարես, հայր ես...

Երեկո էր. գիժ մարտի բուք ու բորան երեկոներից մինը: Դռանը կանգնած մտածում եմ.

- Ո՞ր գնամ:

Մեր գյուղացիք, ճիշտ է, ինձանից լավ կլինեն իրենց ներկա դրությամբ, գոնե այնքան, որ առողջ են ու ընտանիքի հոգս չեն քաշում: Բայց փող չեն ունենա, որովհետև պալուչկի ժամանակ չէ: Ումի՞ց խնդրել...

Ու իսկույն միտս ընկավ Վլադիմիր Կիրիլիչը:

Մի՞թե մի մարդ, որ գլուխաչու համար հնգանոց էր ճղում, մի երկու կոպեկ հացի փող չի՞ տալ, մանավանդ, որ մեր դժբախտության պատճառն ինքն է հատկապես: Թե չէ ի՞նչ գործ ունեի ես այստեղ: Զար խոն չի, մարդ է, մսից, արյունից: Կգնամ, կպատմեն բոլորը, ինչքան չլինի հայրենակից է, համագյուղացի. էնքա՛ն աղ ու հաց կերած իրար հետ:

Սիրտ էի տալիս ինձ ու ամեն կերպ աշխատում լավ գույներով ներկայացնել ինքս ինձ իմ դահճիս:

Գյուղից բերած գավազանիս հենած, թույլ ոտներս շարժեցի առաջ:

Զամին ծիլ-ծիլ էր անում ճղոտված արխալուղս ու հռիռալով, ուլուլալով, կարծես ծաղրում էր միամիտ մտքերս:

Գլխավոր կառավարչի տունը շատ հեռու չէր գործարանից:

Դողդողալով ցրտից, ամոթից, թե մերժում ստանալու երկյուղից, մոտեցա պալատի նման շքեղ ապարանքի դռանն ու վախվխելով քաշեցի զանգը:

Դուռը բացեց մի հաղթանդամ, դևի պես հսկա ծառա:

- Հա՞... ի՞նչ ես ուզում:

- Վլադիմիր Կիրիլիչին եմ ուզում:

- Ի՞նչ պիտի անես, ասա՛, տեսնեմ: Խեղ բանի համար չես լինի եկած:

- Իրան եմ ուզում տեսնել, ասա , որ ձեր գյուղացի Ավոն է, սանահերդ:

- Հա՛, ի՛նչպես չէ, աչքը պաղում էր քեզ համար:

Ու գնաց ներս:

- Ասում է, թող կանտոր գա, ես տանը մարդ չեմ ընդունում:

- Ախր տուն-տնովի հիվանդ, երեխեքս քաղցից կոտորվում են: Ասա , մի երկու կոպեկ հացի փող տա, մինչև ռոճիկ ստանամ...

- Գիտե՛մ, որ խեր բանի համար չես լինի եկած: Գնա՛, բիժա՛, գնա՛, մեր աղան էղպիսի փիս խասյաք չունի:

Ու շրա՛խկ, դուռը փակեց երեսիս:

Հանկարծ փուռը միտս ընկավ: Ասի, կգնամ, կխնդրեմ: Էլի ինչքան չլինի աշխատավոր մարդիկ են, աշխատավորի հալից կհասկանան:

Փուռը փակ էր: Դուռը թակեցի, բացին իսկույն:

- Ուստա Կարո՛ւ, մի երկու ֆունտ հաց տաա, ռոճիկս ստանամ փողը կտամ:

- Հաց չունենք, բիժա՛, հաց չունենք:

- Բա էն հաց չէ՞, ուստա՛, թարաքները լիքը շարած:

- Հաց է, համա փողո՛վ է, նիսիա չենք տալիս:

- Ամսի վերջին կտամ, ուստա՛, հիմա փող չունեմ:

- Առանց էն էլ էնքա՛ն պարտք ես, տվող ես, էն տուր:

- Բա ո՞նց անեմ, ուստա՛ Կարո, երեխեքը տանը քաղցած լալիս են. առանց հաց ո՞նց տուն գնամ:

- Ախր ո՞նց անեմ, բիժա՛, մեկը չեք, երկուսը չեք: Ես ո՞ր մեկիդ կշտացնեմ: Մենք էլ էս անտերը փողով ենք առնում, փողոցից չենք հավարում:

Բայց և այնպես 3-4 ֆունտի չափ մի կտոր վերցրեց թարաքից ու առանց կշռելու մեկնեց ինձ: Կարծես Նիկալայի խազնան բաշխեց... Աչքերս լույս եկան:

- Շնորհակալ եմ, ուստա՛ Կարո, էս լավությունդ մինչ ի մահս չեմ մոռանա...

Դուրս եկա: Ոտներս կարծես ուժ էին առել. էլ ցուրտ չէի զգում առաջվան պես: Ինքս ինձ ժպտում էի խելագարի նման, մտքիս մեջ պատկերացնելով, թե ինչպե՛ս պիտի ուրախանա Յուլիս, հացը որ տեսնի:

Մի քիչ էլ փայտ-մայտ հավաքեմ գործարանի դռնից, տանեմ կտրած փեչս վառեմ: Կա՛տարյալ հարսանիք կլինի մեր տանը...

Փայտ-մայտ չճարեցի. ինչքան որոնեցի, ձեռքերով ձյունը ճանկոռեցի, գետինը փոցխեցի - ոչինչ չճարեցի:

Հանկարծ աչքս ընկավ պահեստի մեծ դռանը:

Մոտեցա: Դուռը կողպած էր: Կողպեքն էս կողմը դարձրի, էն կողմը, տեսնեմ՝ բաց է...

Էլ երկար չմտածեցի. ներս մտա, չորս-հինգ կտոր տախտակ-մախտակ, ինչ ձեռք եկավ, գոտիկովս կապեցի, շալակս առա ու դուրս եկա:

10-15 քայլ չէի անցել, դալմադալն ընկավ:

Հիմարի պես, անտեր դուռը բաց էի թողել:

Գիշերապահը տեսել, հավար էր գցել:

Չորս կողմից թավովեցին - պահապաններ, բանվորներ. գետին գլորեցին ու սկսեցին տալ:

- Ավագակ շա՛ն որդի, քանի՜ ժամանակ է հետևում էի, չէի կարողանում բռնել: Պահեստը դատարկել է: Հիմա ճանկս ընկա՞ր...

- Աստվա՛ծ, երկի՛նք-գետինք, Իսմայիլ ախպեր, պահեստից ես խաբար չեմ: Ախր մի ամիս է հիվանդ պառկած էի, առաջին օրն է, որ վեր եմ կացել:

- Շուն-շա՛ն որդի, եղ հասակին չի էլ ամաչում, փայտը շալակին, սուտ է խոսում:

Ու տալի՛ս են, տալի՛ս: Ով գալիս է՝ մի հատ հասցնում:

Ոստիկաններն եկան, ինձ բանտ տարան:

Ութն ամիս բանտում տանջելուց հետո, դատ արին:

Մեկ-մեկ պատմեցի դատավորին բոլորը, ինչպես ձեզ, մանրամասն նկարագրեցի դրությունս, աշխատեցի ամեն կերպ հասկացնել էդ մարդոց, որ փեշակով գող չեմ ես, հալալ քրտինքովս ապրող աշխատավոր եմ, գյուղից եկած բանվոր: Չեմ ուրանում, վերցրել եմ երկու կտոր փայտ, բայց հանգամանքները, պայմաններն են ստիպել ինձ:

Ո՞ւմ պետքն էր: Կուշտը քաղցածին ե՞րբ կհասկանա: Մանավանդ դեմս կանգնած է միլիոնատեր Մակարովների հայտնի փաստաբանը, որ կրակ է թափում բերանից: Քափ-քրտինք մտած, ամեն կերպ աշխատում է համոզել դատավորներին, հավատացնել, որ ես բանալիք եմ հարմարեցրել դռանն ու պարբերաբար դատարկել պահեստը:

Ո՞վ էր իմ կմկմոցս լսողը:

Ինձ երկու տարի «արեստանատսկի ռոտ» վճռեցին:

Ասլին մի անգամ էր միայն եկել ինձ բանտում տեսնելու: Լվացքով, սոներում բան անելով մի կերպ պահում էր տունը:

Դատիս հետևյալ օրն ինձ հանկարծ դուրս կանչեցին կամերիցս:

Հայաթի մեջ մեն-մենակ, գերեզմանից նոր ելած ուրվականի պես,

կանգնած էր կինս: Նրա դեմքը կմախքի պես չորացել էր ու բարձր հասակն ավելի երկարացել, կորացել:

- Ավո՛, ես քեզ տեսնելու չեմ եկել, եկել եմ վերջին կտակս անելու: Ռ՞՞վ գիտե, վերադարձիդ կարժանանա՞մ...- Գիտե՞ս Ռուբենն ինչի մաշինի տակն ընկավ...

- Բա ես ի՞նչ գիտեմ:

- Ես գիտեմ: Հիշո՞ւմ ես, երբ գյուղում քաչալ Կիրանի աղա դառած լակոտի հետ զօր-գիշեր քեֆ էիք անում, փուչ-փշանալում, ինչպես շատերին, ինձ էլ հավատացրել էր, թե Ջարդարիս իրեն հարսնացու է ընտրել, քաղաք գնա-գա, մի երկու շաբթից պիտի պսակվի՝ մեզ փեսա դառնա: Հոդն էս գլխիս, ի՞նչ գիտնայի... Ես էլ ասում էի՝ աստված մեզ խղճացել, մեր բախտն է, որկել է... Սաղ գիշերներով, երբ դու հարբած, քնած էիր լիճում, էդ շո՛ւնը ներսի գոմը հարսիդ ու աղջկադ հետ խաղում էր: Ես էլ ձեն չէի հանում, թե՛ աղջկաս բախտին չիսփեմ: Մի օր էլ հարսիդ՝ Էն խեղճ Մարոյին խեղճից հանում է ու Ռուբենն էլ վրա գնում, տեսնում է... Բայց քո խաթեր, Ջարդարիս խաթեր, ամոթից խեղդվում, ձայն չի հանում: Ձեր քաղաք գալուց հետո Մարոյի վրա վերքեր դուրս եկան, «գեշցավի» էր տիրացել խեղճ հարսն ու էլ օր-արև չտեսավ Ռուբենի ձեռին: Ջարդարն էլ սկսել էր հալվել, մաշվել, արտասուքն աչքերից չէր կտրվում: Ողջ գյուղի ծաղր ու ծանակի առարկան էինք դառել: Դռնից դուրս գալ չէր լինում: Խեղճ տղան էլ չհամբերեց, կնոջն ուղարկեց մարանց մոտ, տան եղած-չեղած ծախեց-ծխեց, մեզ գյուղի բերնից փախցրեց ու ինքն էլ ամոթից ու ցավից գլուխը մահու տվեց...

Հիմա իմացա՞ր Ռուբենն ինչի ընկավ մաշինի տակ... Բայց դեռ այդքան չէ... Էդ անաստված, անխիղճ շունը աղջկադ էլ էր խեղճից հանել: Ու երբ գնացի մոտը, ոտներն ընկա, մի ճա՛ր, մի հնա՛ր խնդրեցի, ծառայի ձեռքով ինձ դուրս գցեց սնից...

Ասլին լռեց: Հեծկտանքը խեղդեց նրա ձայնը...

Ես, շղթայված գազանի պես, անկարող թշնամուս սլատառոտել, շղթաներս էի կրծոտում, սեփական շրթունքներս արնոտում:

Կինս լուռ, չորացած մեջքը կորացնելով, անցավ բանտի ցածլիկ դռնից ու գերեզմանից ելած ուրվականի պես չքացավ աչքիցս...

- Ահա թե ո՛վ էր էդ պարոնը, ինձ «ողորմություն» առաջարկող գթա-

ռատ գազանը: Կուտվե՞ր դրա ողորմությունը, որ ինձ պես հարյուրավոր խեղճերի տուն է քանդել, հազարավոր անմեղների արյուն ծծել... Ա՛խ ես դրանց բոլորի հա՛վատն ու հոգի՛ն... Մի կայրժնեմ էստեղից, ես գիտեմ ձեր դատն ու դատաստանը...

Ու ատամները կրճտացնելով, լռեց Ավոն:

Լուռ էինք և մենք, լուռ մտածում էինք բոլորս:

Գնացքը ճանապարհի ընկավ:

Ջավախեցի, «Պատկերներ (Բանգարեյալի հուշադրերից)»

Երևան, 1930, 127 էջ

***

* «Պատկերներ» խորագրով Ջավախեցու պատմվածքների սույն ժողովածուն արժանացել է գյուղական լավագույն պատմվածքների ժյուրիի մրցանակին (տես «Հայ գյուղագիրներ», Երևան, 1950, էջ 576), (ծանոթություն կազմողի):

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

ԱՌԱՋԱՔԱՆԻ ՏԵՂ

Որպես պարտոյիս է հնչում Ջավախեցու պարկերների հին հրապարակության սկզբում րրված Պատկանյանի հայրնի էպիգրամը.

*Հայի գութան, հայի գութան,
որի՞ համար կջանաս,
Ո՞վ քեզիմով կտանջվի, ո՞րին դու
կուշտ հաց կուտաս:*

Ջավախեցու և մեր մանր բուրժուական պահպանողական ինքնիշխանության երկասիրությունների նկատմամբ հայ ազգային ռոմանտիզմի քննադատի այդ մարտահրավերը, որն ազգայնական ինքնիշխանությանի դրոշակը դարձավ, ծաղր է պարզապես: Թումանյանի և մեր գյուղագիրների «Հայի գութան»-ը ինքը ջանում էր, իսկ հաց էր րալիս հայ մեծատունին, հայ տերտերին, գյուղական ցեղին և ռազմաֆեոդալական պետության պաշտոնյային: Դա Թումանյանի հայրենիքն էր, ուր քալանում էին «մերոնք ու այլերը», «քյոխվան ու տերտերը»:

Զայքայվող միջին գյուղացիության «հայ գութանը», հանձին Թումանյանի պաղանդավոր բանաստեղծության, ուներ իր ողբը.

*Քյոխվեն կգա կծեծի,
Տերտերն օրհնեց անվարձ մնաց՝
Կքարկանա, կանիծի.
Էն օրը եկան թովջի արին,
Հարկ են ուզում տերության.
Ի՞նչ րամ կռնին ու քեզարին
Վարի՞, վարի՞, ի՞մ գութան:*

Այդ դառն անցյալը պարկանում է պարմությանը և այսօր, երբ կոլլուսրեսական գյուղացիությունը կերպում է նոր, սոցիալիստական գյուղը, իսկ խորհրդային գրականությունը սրեղծում է նրա կենսասխիւն պոեզիան, անօգուտ չէ կրկին անգամ վերհիշել այդ անցյալը, տեսնել պարմության փոշիով ծածկված այդ կյանքի այլանդակ պարկերը:

Անցյալը պիտի ուսումնասիրել:

Այդ տեսակետից մեր անցյալի գրականությունը, մասնավորապես մեր «գյուղագիրների» երկերն իրենց իդեալիստական, կդերասպահականողական հասարակական իդեալներով հանդերձ, վերականգնանում են անցյալը, տալիս են նրա «անմոռաց» պարկերը: Այս տեսակետից մեր մի շարք «գյուղագիրների» երկասիրությունները, նրանց կողմից լուսանկարչական ճշմարտությանը նկարագրված անցյալի «անմոռաց» փաստերը բացառիկ հեղաքրքրություն են ներկայացնում մեզ համար: Սակայն եթե մի Ուսպենսկի, մի Յարոնին իրենց նշանավոր երկասիրությունների մեջ կենդանացրել են ճորտարիտական Ռուսաստանը և գյուղացիության խոշորագույն փրադիցիան՝ դիտված ժամանակակից առաջավոր դեմոկրատական ինստիտուցիայի ակնոցներով, ապա մեր մասնը բուրժուական ինստիտուցիայի խոշոր մասն իր հասարակական քաղաքական իդեալներով ռեակցիոն էր ու պահպանողական, որովհետև նա ներկայացնում էր մեր «գյուղացիության անցյալը և ոչ նրա ներկան», «նրա սնուրիսպաշրությունը և ոչ առաջադիմությունը», - ասենք Մարքսի խոսքերով: Նա թիկունքով դարձել էր դեպի ապագան, երեսով դեպի անցյալը: Ավելին. այդ ինստիտուցիան իր հասարակական իդեալները քաղում էր քրիստոնեական վարդապետության բարոյականությունից և նրա մի շերտը ամենախոնարհ հպարակի պես ադորթում էր միապետության երկարակեցության համար: Այդ իսկ պարմանով նա բացնում էր իր իսկ պաշտպանության տակ առած գյուղացիության միտքը, արգելակում նրա զարթոնքը, քարոզում էր մաքուր քրիստոնեության իդեալը: Եվ բնավ զարմանալի չէ, որ նրա մի շարք ներկայացուցիչներն, անգամ գրականության մեջ, հանդես էին գալիս կրոնավորի սքեմով: Այդպես էին դիմում դեպի «ճշմարտությունը» որոշ գյուղագիրներ, որոնց թվում նաև Հարություն Ծուղուրյանն ու Զավախեցին:

«1912 թվին «լա իլլաջ» փերյեր դարձա, համոզվելով ընկերներին հորդորանքին, թե՛ քո քահանա չդառնալով ոչ կրոնը կվերանա, ոչ կղերը, միևնույն քահանա դառնալով նախ քեզ կապահովես նյութապես, ապա հասարակական գործունեության լայն առարկեզ կունենաս»:

Իսկ ո՞րն էր այդ «լայն առարկեզը»: «Գավառական ծխական դպրոցների ղեկավարությունը», «եկեղեցական գումարները», որով Ջավախեցին և իր ընկերները նպարակ էին դնում դպրոցներ քանալ և «Ժողովրդի լուսավորության գործն առաջ տանել»: Չափազանց «միամտորեն» գրված այս փողերը սիմպրոմատիկ են մեր մանր-բուրժուական պահպանողական ինտելիգենցիայի դեմքն ու մտայնությունը բնորոշելու համար: Ջավախեցուն «հայրնի չէ», որ քահանա չեռնադրվելը կապված է որոշ աշխարհայացքի հետ, որ քահանայական զգեստով մտնել ժողովրդի մեջ «լուսավորական գործունեության համար», այդ միևնույնն է, թե քարոզել նույն ռեակցիոն փերյերականությունը, որ քրիստոնեական վարդապետության մասին արած քարոզները, որքան էլ նրանք «հակակղերական» լինեն և փոգորված «Ժողովրդասիրությանը», էսպես մեդալիոնի մյուս երեսն են ներկայացնում, որովհետև Ջավախեցին և իր քարեկամները կռվում էին «մաքուր քրիստոնեության» սնունդից, ուստի քարոզում էին ավելի նրբին փերյերականություն: Կղերականության գործունեության «դիմակազերծումը» բնավ «մաքուր քրիստոնեության» իդեալից այն կողմ չէր անցնում: Ավելին. նա էականում ամրացնում էր նույն կղերի դիրքը: Եվ բնավ զարմանալի չէ, որ մեր մանր գյուղացիությունը համր ու խուլ էր մնում ժողովրդի այդ «քարեկամների» պահպանողական քարոզների հանդեպ, որոնք ոչ մի առնչություն չունեին նրա ազատագրական պայքարի հետ: Այս փաստերը ցույց են տալիս մեր մանր բուրժուական պահպանողական ինտելիգենցիայի հետամնացությունն ու զարմանալի ծխականությունը: Մինչև ուղն ու ծուծը հայ ծխական ազգայնական միջավայրին հարստապար Ջավախեցին, ավելի քան որևէ մեկը, իր կենսագրականի մեջ ռեփի.Ֆ գծերով արտահայտում է մեր պահպանողական ինտելիգենցիայի որոշ շերտի քաղաքական մրահորիզոնի սահմանափակությունը: Այդ պահպանողականությունը կարմիր թելի պես անցնում է նաև Ջավախեցու հասարակական-գրական գործունեության միջով և, զարմանալի չէ,

որ այդ ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչները, նկարագրելով մեր մանր գյուղացիության աղքատացման, հողագրկման, վայրենացման ու այլատերման հասարակական տրադիցիան, գյուղի սահմաններից, գյուղական ցեղերից վերև չէին բարձրանում և ամբողջ չարիքը որոնում էին «անաստվածների» ինդիվիդուալ բնավորության մեջ, փրկությունը որոնում էին ֆարաջավոր ինտելիգենցիայի «ռեֆորմատորական» գործունեության մեջ: Այդ մասին կասկած չի թողնում Ջավախեցին:

«Բոլոր պարմվածքներին նյութը վերցրել եմ, ինչպես ասացի, գյուղական կուլակների, զոռքաների հարստահարումներից, որոնց դեմ մի խումբ ուսուցիչներ պայքարում էին (sic) ոչ միայն մամուլի միջոցով, այլ և գործնական խորհուրդներ տալով, բողոքներ գրելով գյուղացիների անունից, նույն իսկ շարերի դարը պաշտպանելով»:

Ահա վարժապետների «գործունեության» ողջ առանցքը: Գրել լիբերալ-բուրժուական պահպանողական մամուլին և «պաշտպանել» գյուղացիության դարը միապետության օրինականության սահմաններում: Սակայն ի՞նչ էր շահում այդ «պայքարից» մանր գյուղացիությունը: Այդ մասին վկայում են Ծուղուրյանի և Ազապյանի պարմվածքները. նրանք լույս են սփռում այդ ինտելիգենցիայի հասարակական գործունեության վրա, որն էապես ավելի վատթարացնում է մանր գյուղացիության առանց այն էլ անմիփթար վիճակը: Ծուղուրյանի հերոսներից մի քանիսը գերազանցապես փոժում են այն պարճառով, որ դիմում են «օրենքին» և սեփականագրվում իրենց արդար պահանջների համար («Կնդիսրորը»): Հին գյուղի գյուղացին շատ ավելի պրակտիկ էր, քան նրանց «պաշտպան» հանդիսացող «վարժապետները»: Նա գիտեր, որ օրենքի չեղքն ընկնելը կնշանակեր վերջնականապես կործանվել ու քայքայվել: Ուտրի գերադասում էր ավելի շուտ լռել, քան թե մեր պահպանողական ինտելիգենտների խորհրդով դիմել «դիվանին»: Այդ փաստերն ասպացուցում են, թե որքան վնասակար էր մեր «ժողովրդի բարեկամների» գործունեությունը գյուղում: Զրիստոնեական ավերաբանով ու ազգայնական իդեալներով պաշտպանել գյուղացուն փրկող օրինականությամբ և պաշտոնական հասարակության մամուլի միջոցով, - այդ կնշանակեր «գառան դարի համար դիմել գալերին», ինչպես ասում է ինքը՝ Ջավախեցին: Ջավախեցու և մեր գալառական «վարժա-

պերների» «գործունեությունը», իր պահպանողականությամբ կարող էր մրցել Շչեդրինի անմահ լիբերալի «գործունեության» հետ:

- Այդ ո՞րն է այդ դեպքում մեր պահպանողական գյուղագիրների երկասիրությունների պայմանական գրական արժեքը: Սրեղծագործական արժանիքների րեսսկերից Ջավախեցին չափազանց համետը րեղ է գրավում մեր անցյալի գրական ժառանգության մեջ: Նա, ինչպես Հարություն Շուդրյանը, Ազապյանը, Շահնազարյանը, չունեն Թումանյանի, Մուրացանի ու Աղայանի սրեղծագործական լայն դիսպոզիցիոն, նրանք գեղարվեստական խոշոր ընդհանրացումներ չեն կատարում, ինչպես Թումանյանը, որ վերակենդանացնում է մի ամբողջ դարաշրջանի նահապետական գյուղացիության կյանքի, կենցաղի, հասարակական, սոցիալական հարաբերությունների, նրա կեղտի, խափարի, աղքատության դասական նկարագիրը: Այդ գյուղագիրները չունեն Մուրացանի վիպերի հերոսների և «ազգային վիպի» հերոսների դեմքը և ոչ էլ Անուշի ու Մարտի րբազեդիան, որոնք մեր գրականության սրեղծագործական մեծագույն ընդհանրացումներն են: Սակայն Ջավախեցու և մեր հիշարակած գյուղագիրների սրեղծագործությունների մեջ օրիգինալը, որ հայրուկ չէ Թումանյանին, Մուրացանին ու Աղայանին, հայ հին գյուղի քայքայման քաղմարիլ ու քաղմասիսի առերևույթ «մանր», սակայն չափազանց հարկանշական փաստերի նկարագրությունն է: Շուդրյանի, Ազապյանի և Ջավախեցու պարմվածքների հերոսներն իրական դեմքեր են, իրենց անուններով, կենդանի մարդիկ: Նրանց պարմվածքներն ու ակնարկներն այդպիսով դառնում են հին գյուղացիության հասարակական րբազեդիայի իրական փաստադրերը:

«Գյուրացու ցավերից» ընդհանուր խորագրի րակ րալով օգերկներ ու պարկերներ գյուղի կյանքից, որոնց մեջ անողոք կերպով մերկացրել են գյուղական վաշխառուների հարարահարությունները, մեծ մասամբ իսկական ազգանուններով, որ խմբագրությունն (Լ. Քալանթար) ընդունել էր իբրև մրացածին անուններ ու սարասիեց, երբ լսեց, որ դրանք կենդանի մարդիկ են իրենց հայրուկ ազգանուններով», - պարմում է Ջավախեցին:

Ջավախեցու գրվածքների արժեքն իրական րիպերի կամ վաշխառական կապիւրալի ներկայացուցիչների շահարակությունների իսկական

նկարագիրն է, նրանց «գործունեությունը», որ կարող էր անգամ «սարսափեցնել» «Մշակ»-ի խմբագրին, որի նախահայրը, հայ լիբերալ բուրժուազիայի հայրնի հրապարակախոսը, պոլսահայ մամուլի հարձակումներին պատասխանելով՝ իր պաշտպանության փակ էր առնում աշխարհի ամենանողկալի պետությունը և կուրծք էր ծեծում, որ հայ մանր գյուղացիությունը չի սեփականագրվում «նորին կայսերական մեծության բարեխնամ կառավարության» փիրապետության ներքո: Այնինքն է, որ հայ լիբերալ բուրժուազիան ծնկաչոք աղոթում էր բռնապետի երկարակեցության համար, ցույց տալով իր հակահեղափոխական դեմքը:

Մեր գյուղագիրներն իրենց կղերական հասարակական իդեալներով հանդերձ, գործելով գյուղում, տեսնում էին մանր գյուղացիության քայքայման ու հողագրկման իրական պրոցեսներ: Ճուղուրյանի, Ագապյանի, Ջավախեցու գրվածքների հասարակական պարմական, նաև գրական արժեքն այն է, որ նրանք կարողացել են ըստ ամենայնի քաղմակողմանիորեն առերևույթ մանր, սակայն չափազանց բնորոշ գծերով, ներկայացնել մանր գյուղացիության քայքայման հասարակական փրագեղիան հենց նույն գյուղացիության պահպանողական շերտի պրիմիտիվ ակնոցներով, սակայն նրանց «համոզականությամբ, անկեղծությամբ ու կրքությամբ»:

Կարո՞ղ եք երևակայել, որ Ճուղուրյանի հերոսներից մեկի քախրի անիվը խորտակվում է «ուժ աբասու համար», որը մինչև մահ վճարում է նա: Մեկ ուրիշի եղբոր գրպանում աղյան մի փապը ռուբլիանոց է դնում և այդ չարաքաստիկ «փասնոցը» տնտեսապես քայքայում է մյուս եղբորը: Շահնազարյանի մի հերոսի փրագեղիան սկսվում է փապը կուպեկից, որ նախապաշարված գյուղացին տալիս է մահամերձ կնոջ «դեղապետին» (երկու ֆունտ պոմիդորի), որպես վերջինի միջոց, և այդ նրա շեռքից իլում է վաշխառում, զարմանալով, թե ի՞նչպես իր պարտապանը համարձակվում է պոմիդոր գնել ֆունտը 5 կուպեկով: Իսկ Մարանը մեռնում է առանց «դեղապետի»: Որքա՞ն փրագիկ է նախապետական գյուղացու վախճանը, որ համոզված է, թե կիևը կարող է փրկվել «դեղապետով»: Որքան մանր է դեպքը, նույնքան հատկանշական է «մարդու և քաղաքացու» ամենափարթակյա իրավունքներից զուրկ գյուղացիության վիճակը բնութագրելու համար: Թե որքան ճշմարիտ են այս բոլո-

ըն, մենք հավասարիանում ենք այդ գյուղագիրների գրվածքներից, որոնք միաբերան վկայում են, որ իրենց հերոսները մրացածին փակեր չեն, այլ իրական մարդիկ իրենց իսկական անուններով: Այդ մասն շահագործողները դիմում են թալանի, խաբեության, կեղծիքի, բռնաբարության, աշխատավորի անջի ու պարվի անարգման ամենաբարբարոսական միջոցներին: Ջավախեցին իր պարմվածքների մեջ - «Վարագույրի հեյրևում» բնութագրում է նմանօրինակ դեպքերի ամբողջ մի շարք:

«Այդ մարդիկ վերցնում են այն ամենը, ինչ որ լավն է, գեղեցիկ,- լիներ դա կով, եզ, ձի, թե կին ու աղջիկ, այդ միևնույնն է - գեղեցիկը աղքատին չի սագում»:

Ջավախեցու հերոսներից մեկն իր իսկ կամքով, իր կնոջը գիջում է աղային՝ պարտքի դիմաց և գնում է պարտավորոջ մոտ որպես մշակ աշխատելու: Դա ցույց է տալիս, թե ինչպիսի ծայրահեղ վիճակի մեջ էր մեր մանր գյուղացիությունը: Հայ գյուղացիությունը դարձել էր վաշխառուական կապիտալի անվարձ մշակը: Այդ տեսակետից 80-ական թվականների գործարանային բանվորն ու գյուղատնտեսական մշակը դեռևս ավելի բարվոք վիճակի մեջ էին, քան մանր գյուղացիությունը, որ իր ողջ ինվենյարով անվարձ բանվորի դեր էր կատարում, մինչդեռ կապիտալիստը հարկադրված էր գործարանային բանվորին գեթ նրա ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու համար հարկացնել որոշ աշխատավարձ, սահմանել աշխատաժամերի որոշ մաքսիմում: Իսկ հայ չքավոր գյուղացին անօրինակ աշխատանքից մեռնում էր դաշտում,- վկայում են Ճոտուրյանն ու Ագապյանը: Ուստի զարմանալի չէ, որ Գր. Արծրունու փառապանծ ռուսական կայսրության «բարեկեցիկ հպարտակները» գերադասում էին ազալովել իրենց հողաբաժիններից, որովհետև դա «նրանց գամում էր կապիտալին, ինչպես Հեյկեստուսի մուրճը Պրոմեթեոսին գամում էր ժայռերին» (Մարքս): Այդ փոքրիկ հողակտորը դառնում էր նրանց սրբություն շղթան, նա այնքան չէր տալիս, որով հնարավոր լիներ գոնե վճարել պետական հարկերը: Իսկ միապետական «օրինականությունը» և գյուղական վաշխառուները հոգում էին այն մասին, որ այդ գյուղացիությունը կպած մնա հողին:

Եվ ահա այդ գյուղացիությունը մեռնում է դանդաղորեն, ոչնչանում էր սովախարության ճիրաններում, վայրենանում իր իսկ հողաբաժնի

վրա, որի ամբողջ հասույթը մտնում էր վաշխառուների որկորը և պետության պաշտոնյայի գրպանը: Գյուղացիությունից պահանջվում էր փող և փող, նա դրանով վճարում էր պետական հարկերը, նա կապված էր կապիտալիստական շուկայի հետ, նա կապված էր քաղաքի փնտեսական երակներին, իսկ իր նահապետական արտադրողական ուժերի մակարդակով ստանում էր չափազանց չնչին արդյունք, մինչդեռ նա տարվա բոլոր եղանակներին փողի կարիք ուներ և կամա-ականա ընկնում էր վաշխառուի ոստայնը: Ջավախեցու այդ հերոսներից մեկի - Գալոյի տրագեդիան հայ մանր գյուղացիության տրագեդիան է. «Արար աշխարհը ցանքսը պրծավ, իսկ նրա արտերը սև մնացին, սերմի ճար ու հնար չեղավ»: Սակայն ցավը միայն այդ չէ, ուրեղու ալյուր չի մնացել տանը: Ո՞րքեղից է սկսվել Գալոյի ողբերգությունը: Հայրը 60 ռուբլի է վերցրել վաշխառուից Գալոյին ամուսնացնելու համար և 16 տարվա ընթացքում փվել է միայն փոկուսը, իսկ պարտքը դարձել է 200 ռուբլի: «Ոչ վերջ ուներ, ոչ վախճան»: Անգամ ամուսնանալը դառնում է մանր գյուղացու քայքայման պատճառը և նրան հրում վաշխառուի ոստայնը: Համարյա նույն ճանապարհով է խորտակվում «Չարոյի քախրի անիվը»: Գալոն իր արտերը ցանում է Մարտիրոս աղայի համար: Իր ամբողջ ընտանիքով աշխատում է իր հողի վրա, որպեսզի «20 սալ բրնձի պես գարին դիզի Մարտիրոս աղայի կալը» և իր իսկ արտերի քերքից հաց մուրա՝ իր երեխաներին կշտացնելու համար: Հոսսահարության գազաբնակներին հասած Գալոն այրում է Մարտիրոս աղայի կալը: Ջավախեցին նկարագրում է իրական դեպքը:

Արդարև մեր գյուղագիրները տիպեր չեն սրեղծում, ինչպես Մուրացանն ու Աղայանը: Նրանք ավելի շուր հրապարակախոս են, քան գեղագետ: Նրանց հեղաքրքրում է դեպքերի հասարակական իմաստը, նրանց սրեղծագործությունների մեջ դարողականությունը, հրապարակախոսական տարրը գերակշռում է գրականին: Նրանք նկարագրում են դեպքերն ու մարդկանց առանց սրեղծագործական ընդհանրացումների, գրական տիպերի փոխարեն տալիս են իրական փաստերի վրա հիմնված դրամատիկ դրություններ, որ հուզում է ընթերցողին: Այդ տեսակետից Ջավախեցու Գալոն ու Մարտիրոս աղան գրական տիպեր չեն, անգամ դժվար է կռահել նրանց ինդիվիդուալ նկարագիրը: Նրանք

չեն էլ գծագրված որպես հերոսներ: Էսկանը, որ գրավում է Ջավախեցուն, այդ Գալոյի վիճակն է և Մարտիրոս աղայի դիրքը: Ցեցերին դիմակագերծ անելու մեջ ամենառաջիկալ գույների են դիմում «գյուղագիրները»... նրանց սրեղծագործությունների պրոգրեսիվ արժեքն այդ է, որ լույս է սփռում գյուղի հասարակական դիֆերենցիացիայի պրոցեսի վրա: Սակայն պահպանողական այդ ինստիտյուցիոններն իրենց տերտերական կրոնաքարոյական աշխարհայեցողությամբ «չարիքի արմապը» որոնում էին գյուղական ցեցերի բնավորության մեջ, մնում են չափազանց սահմանափակ շրջանակում և ի վերջո քարոզում են քրիստոնեական «եղբայրություն»: Նրանք սոցիալական չարիքին ոչինչ չունեին հակադրելու, բացի քրիստոնեական քարոյականությունից, որովհետև ներկայացնում էին «գյուղացիության հեղափոխությունը և ոչ թե նրա կոլպորտականությունը»: Նրանց գործունեությունը մազաչափ անգամ չէր կարող փոխել իրերի դրությունը, և գյուղական ցեցերը կարող էին միայն ծաղրել մեր «վարժապետների» հասարակական գործունեությունը, որոնք բոլոր դեպքերում նվիրագործում էին Կիրոս կարգերի օրինականությունը: Ավելին, այդ ցեցերը հարկ եղած դեպքում կարողանում էին մեր վարժապետներին բշել դեպի արքայ, անգամ նրանց քրիստոնեական քարոյախոսական խրատների համար: Եվ չնայած դրան, մեր պահպանողական գյուղագիրները մնում էին «նորին մեծության» ամենախոնարհ ու բարեպաշտ հպատակներ:

Սակայն թվում է, թե Ջավախեցին երբեմն հասնում է հին գյուղի ընդհանուր դժբախտության ըմբռնման. «ճիշտ որ դրախտ է, եղեմական դրախտ մեր գյուղի ընդամենական կյանքը... ապա հասարակական կյանքը: Ո՞ր քաղաքն ունի այն ազատ, համայնական իրավունքները, որ Կրկնված է գյուղին», - հեզնում է Ջավախեցին: Չէ՞ որ նրա «դատաւիրն» էլ ընդլրովի է: Այդ չափազանց հարկանշական ներածականով է սկսում Ջավախեցին իր պատկերները և հետ է քաշում այդ արտաքին վարագույրը, փորձում է ցույց տալ նրա հետքը թաքնված խկական իրականությունը և այդ վերնագիրը լիովին բնութագրում է նրա երկասիրությունների հասարակական խմատը: Ջավախեցու պայմանավորներից ամեն մեկի մեջ բնութագրվում է այդ «եղեմական դրախտը»: Ջավախեցու հերոսներից մեկը այդի Աննան վեց երեխա ունի: Նրանց միակ կերակրող արտը

«Կարապետ աղի հոյրը կերել, արմապահան է արել», իսկ հողերի բաշխման ժամանակ արյուը իսկում է Աննայից: Խորարակվում է Աննայի բախտի անիվը, որովհետև նա գեղեցիկ է և չի ուզում ընկնել գյուղական յուզ-բաշու գիրկը. «ճամփու վրայի քարքարոտ արյուն ընկավ Աննային բաժին, այն էլ ամեն օր ոչխարների ու նախիրի ուրմարակ էր»...

Հին գյուղում բուն դրած չարժի Հակոբները ծծում են գյուղացիության կենսասնյութը, նրանք գյուղում տարածում են կապիտալիստական ցիվիլիզացիայի «քարեմասնությունները»՝ գողությունը, ավազակությունը, պոռնկությունը, վարակիչ հիվանդությունները, որդին գողանում է հորից, եղբայրը՝ եղբորից, ավերում են հին «օջախները» և այդ բոլորը մտնում է Հակոբ աղաների գրպանը: Այդ Հակոբները մի քանի մասերով, ուլունքներով ու չքով, թղթախաղի սեղաններով սեփականագրվում էին ամբողջ գյուղեր և երկու տարում դառնում էին պարոն Հակոբներ, իսկ նրանց զոհերը տանջվում էին բանտում: Դուրս է մնում իսկական ավազակը, «նա է դարու հերոսը», - եզրակացնում է հեղինակը: Գյուղը կանգնել չգիտե, իր արյունը ծծող թշնամուն ճանաչել չգիտե, ընդհանուր ուժով խեղդել չգիտե: Թշնամին շատ լավ հասկանալով այս, մեկ մեկ խեղդում է ամենքին, - եզրակացնում է հեղինակը: Բայց քանի որ այդ թշնամին ենթկայանում է լոկ ցեղերի կերպարանքով, իսկ հեղինակը պայքարն ուղղում է նրանց դեմ, այն էլ տիրող օրինականության սահմաններում - քնակաճարար այդ «կանգնելը» ոչ մի լավ բան չէր խոստանում: Սակայն ինչո՞վ է վերջացնում Ջավախեցին: Նա չի բողոքում, այլ լալիս է: Նա չի ըմբոստանում, այլ խնդրում է. նա չարին չի դիմադրում, այլ միայն ցույց է տալիս չարը: Մեր որոշ գյուղագիրներ դիմակազերծ են անում սափական հարստահարության ամենաբիրտ ջեղերը, սակայն քրիստոնեական բարեպաշտությամբ համոզված են, որ չարը չարով կերթա: «Յուզբաշի Մարգարը քաղաք գնալուց հետո աչքի մոտ մի ուռուցք ունեցավ և երեք օրից հետո մեռավ»: Սա յուզբաշու վախճանը: Չարը պատժվեց: Ջավախեցու հերոսները չեն ըմբռնում իրենց տրագիկալի պարճառը. նրանք այդ համարում են աստծու պատիժը: Նրանցից ոչ ոք չի ըմբոստանում, չի բողոքում: Ավելի՛ն. Ջավախեցու սրեղծագործությունների մեջ կան նաև «քարի հարուստներ», քարի շահագործողներ, որոնց լիքը ամբարն ու կալը նրա իդեալն է: Սակայն գյուղա-

կան այդ «յուսցունների» և «աղանների» ու «դուքանների բացման հետ» կործանվում են հին կյանքի «բարի նախապետական» սովորությունները: Նազար Կուսուն «հանգիստ խղճով» թունավորում է եղբորը և փրկում ամբողջ ժառանգությանը, որովհետև եղբայրը «սիրում էր հալալ հացը», - պատմում է հեղինակը:

Ահա թե ինչո՞ւ է պատկվում կապիտալիզմի մուսրը՝ նա ցնցում է նախապետական բոլոր կապերը, ցեղային նախապետական սովորություններն այն աստիճան, որ եղբայրը եղբորը կարող է թունավորել: Կապիտալիստական ցիվիլիզացիան գյուղ է քերում նաև նրա սպասկանությունը: Մեր գյուղագիրները չունեին անգամ Սանչո Պանսայի ողջստիտությունը - փեսաներու համար, որ վաղուց էր անցել Դոն Զիշուրի դարն իր ստպետական դղյակներով և նրանց փոխարինում էր նոր, չարչիների, վաշխառուների դարը, գինեկներով ու պանդոկներով, որ այդ հիմն անցել է անվերադարձ կերպով: Հին կյանքի որոշ երևույթներ սակայն, մասնավորապես կնոջ ստրկությունը, դարապարպում է Ջավախեցին, սակայն դարապարպում է լիբերալիզմի ակնոցներով: Նրա պատմվածքներից մեկի - «Ընկնավոր»-ի հերոսուհին սիրահարվում է իրենց հովիվ Կարոյի վրա:

Հեղինակն այդ ողբերգությանը տալիս է տեղական օրիգինալ կոլորիտ: Այդ, իհարկե, «Անուշ»-ի ողբերգությունը չէ: Սակայն դա Ջավախեցու արժեքավոր պատմվածքներից մեկն է, որի մեջ առանձին գունեղությամբ փրված է տեղական կոլորիտը, մասնավորապես սովորությունները - աղջիկ ուզելու, ավելի շուտ «կենդանի սպրանք» գնելու ամբողջ չնականությունը:

Ջավախեցու մյուս պատմվածքները - «Վերն աստված կա», «Ընկերներս» - գյուղի դիֆերենցիացիայի նոր փաստեր են տալիս: Այդ պատմվածքներից ամեն մեկի մեջ ընթերցողին ներկայանում է մեր գյուղի «անմոռաց» անցյալը: Ջավախեցու գրվածքների արժեքն այն հատվածների մեջ է, որտեղ նա նկարագրում է գյուղական ցեղերի հարստահարությունը: Նրա պատմվածքները թույլ ու արժեքագուրկ են այն հատվածներում, որոնց մեջ Ջավախեցին բարոյական խրատներ է տալիս, հեռանում է իրականության ճշմարտությունից, մնում է կես ճանապարհին: Այնպես որ նրա գրիչը սահմանափակ է, թույլ, հերոսները մնում

են մոռալ կերպում, իսկ դեպքերը կորցնում են իրենց հասարակական արժեքը: Ավելին. Ջավախեցին հեռու չէ դեպքերի բերումով աղքատացած հարուստի դառն վիճակը ողբալուց և դրվարում է «բարեպաշտ» մեծարունին: Մեր պահպանողական գյուղագիրները, որոնց թվում և Ջավախեցին, չգտնում էին ոչ թե վերացնել շահագործումը, այլ քարոզում էին «բարի շահագործողի» իդեալը և իրենց հայացքը դարձնում էին դեպի ֆեոդալական անցյալը:

Մեր պահպանողական ինստիտյունների ռեակցիոն ուրուպիստական աշխարհայացքի հիմնական օղակներից մեկը հին ազգայնական ֆեոդալական փառքի գովքն է, նրա «երանելի ժամանակները» և պահպանողականներն այդ խնդրում բնավ չեն զիջում բուրժուազիայի գեղագետներին: Հին աստվածներին երկրպագելու հարցում նրանք կանգնած են նույն դիրքերի վրա: Ջավախեցին որպես այդ ինստիտյուններից մեկը՝ ոգևորվում է ռես Սրգեյի «կտրուկ թրի ուժով», որովհետև նա «Մարդու արյուն է թափել»: Այդ ցույց է տալիս, որ հեղինակը պարկազն է հայ նացիոնալիզմի լագերին և դաշնակցության: Նա ջանք չի խնայում իդեալականացնելու բարեպաշտ հայ ռեսերին. որոնք «արյան դեմ «օւրարի» արյուն էին թափում»: Հայ ազգայնական ինստիտյունների քաղաքական հավատամքը նաև Ջավախեցու դավանանքն է:

Ջավախեցին հեղափոխությունից հետո բավական ուշ հրաժարվեց հոգևորականությունից և կանգնեց խորհրդային իշխանության պլապորմայի վրա: Նա փորձում է իր սրեղծագործությունների մեջ լուսաբանել խորհրդային գյուղի կյանքը, սակայն նա չի ճանաչում մեր իրականությունը:

Այս տեսակետից անշուշտ անցյալ գրվածքները շատ ավելի արժեքավոր են: Մեր նոր գյուղը և նրա հերոսներն իրենց աշխարհայացքով, հոգեբանությամբ ու գործունեության լայն դիապազոնով, դեռ անհասկանալի են Ջավախեցուն և նրա նոր գրվածքներն իրենց սրեղծագործական արժեքով և հասարակական իդեալներով չափազանց պրիմիտիվ են ու աղքատ: Խորհրդային գյուղը հին գյուղի կատարյալ հակապարկերն է այսօր, իսկ Ջավախեցին չի ճանաչում նոր գյուղը:

ՎԱՐԱԳՈՒՅՐԻ ԵՏԵՎ

Վիթխարի լեռան քար ու քուռչ կրծքին ծույլ ու մեղկ կոթնած, ծառ ու ծաղկի մեջ կորել են մի խումբ ցածրիկ, գեամափոր խրճիթներ, որ կարծես վախեցած, թե չլինի ըմբոստի մեկը համարձակվի խռովել իրենց դարավոր խաղաղ քունն ու հանգիստը, քաշվել, մտել են ամեհի լեռան անառիկ ծոցն ու հողագուլուլ պատերին պատուհան անգամ չեն թողել. որ գեթ լույսի ցոլքը ներս շողա: Արևն էլ, կարծես մոռացած բնության այդ վախկոտ խորշը, միջօրեի տապին հազիվ մի քանի րոպե, հապճեպ գործով եկած մեծ մարդու պես, ներս է նայում հողածածկ կտուրների երդիքներից, որ իրենց նեղլիկ բացվածքով պատուհան կոչվելու հավակնությունն ունեն:

Եվ ի՞նչ էլ պիտի անեն այդ սև հողակույտերն արև ու պատուհան, երբ ներսն այդ պահում կենդանի շունչ չես գտնիլ: Տանը մնացած միակ պառավն էլ դռանը նստած, կողմ արևին է տվել ու մերթ ծույլ-ծույլ թեշիկն է ոլորում. մերթ միռիելով գլուխը տանում-բերում ու քնի մեջ զառանցողի պես չարաճճի երեխաներին սաստում, որ մի-մի կարմիր կտավի չուլ շապիկ հագերին հող ու մոխրի մեջ գուլուլվում, խաղում, փոշու ամպը երկինք են հանում: Հավ ու ճիվ խառնված մանուկներին քուջուջ են անում, ուրախ կշկշում, մի ընտանիքի հավասար զավակներ լինեն կարծես: Հոտից ետ ընկած քավթառ, խոռթո շունն էլ, անկարող այլևս իր անմիջական սլարտքը կատարելու՝ սարը գնալու, սայլի շվաքում պառկած, խոր խռմփում է ու մերթ ընդ մերթ ահագին անատան բերանը շփվացնելով, իրեն անհանգստացնող ճանճ ու մժուլկներին որսում ու հավատարիմ իր հին պաշտոնին, այդ հասակին էլ գործ կատարած, տանն օգուտ տված լինելու համար, ճպռտ աչքերը ջուխտ բացած, զգուշությամբ չորս կողմն է դիտում, մոռում, մոռում ու դարձյալ դունչը կոխում թմրիկ թաթերի արան ու շարունակում իր խռմփոցը:

Ու կարծես միջօրեի տապից կուչ եկած, գետին մտած խրճիթներն իրենց մշմշոցով, ձայնակցում են մանուկների ճիչ ու կանչին, պառավի ու քավթառի տմբտմբոցին, խռմփոցին:

Գիշեր չէ, բայց գիշերվա պես լուռ է ու խաղաղ և, եթե գոռոզ աքաղա-

դի կեսօրվան կանչն ու մանուկների խաղն ու ճիչը չլինեն, հողաքմբների այդ ժխտրն ավելի շուտ գերեզմանոցի կնմաներ...

Մութն է: Դադրած-հոգնած արևը, որ ուժաքափ քիչ է մնում վայր ընկնի հորիզոնի պսպղուն, սառցի պես սայթաք, կապույտ կամարին, ոսկեզօծ դեղին գավազաններին հենած երկնամբարձ սարի սալիտակ կատալին, նոր ոտք ելած երեխի պես, տոտի-տոտի իջնում է ցած՝ մոր գիրկը:

Լերան լանջի սև հողակույտերն ավելի գորշանում, սևանում են ու քզուկ հասակներով հսկայի ստվեր արձակում:

- Բո՛ո... բա՛ա... մե ե... մաա՛... Հանկարծ բառաչ ու մայոց խառնվում են իրար: Գառ ու հորթ, նախիր ու հոտ թափվում են տուն:

Չարաճճի մանուկները գործի են եղել: Սուր ճղճղոցները գցած, ամենքն իր հորթն ու գառը, իր ուլն ու այծն է ջոկում, որ խենթի պես օտար կովի, ոչխարի ետևից ընկած, չերթան ուրիշի տունը մտնեն:

Հավ ու ճիվ չկան: Բաշվել են վաղուց, թառել-ծվարել իրենց թառերին: Հեռվից լսվում է գյուղական երգի անուշ կլկլոցը՝

*«Սարեն գաա գեղը մյրնես,
Իմ գցած րեղը մյրնես...»*

Ու դաշտից դարձող քաղվոր տղերանց հարս-աղջկերանց հանաքն ու չանաքը, երգն ու ծիծաղը խառնվել են իրար, օդն են թնդացնում: Կարծես էդ ջահել-ջիվան սրտերին ծանոթ չէ բնավ էս փուչ աշխարհի սև դարդն ու ցավը, կարծես աչքերը հեշ չեն կսկծել կյանքի դառնաղի հորդ արցունքներից...

Ու գյուղը, գերեզմանոցի նմանող սև հողաբլուրների այդ քառսը, կարծես դյուրական գավազանի շարժումով, հանկարծ կենդանանում, ոգի ու շունչ է առնում:

Խոտով բարձած ահագին սալների ճռճոցը, դաշտից դարձող արտվորի ուրախ-անհուգ հռհռոցը, հերկից դարձող մաճկալ-հոտաղի հորովելը, հոտ ու նախրի խառնիճաղանջ բառաչը, հորթ ու գառի սուր մայոցը, մանուկների վժվժոցն ու հազար ու մի հավք ու թռչնի մթնշաղի ծլվլոցը խառնվել իրար, ծածկամիտ բնության խորհրդավոր ու վեհ համերգն են կերտում, օրհներգը կարդում ու աշխատավոր, քրտնաթոր մարդու բեղմնավոր կյանքը փառաբանում...

Մեր գյուղն է դա, բոլոր գյուղերին նման սովորական մի գյուղ:

Բայց որքա՜ն գեղեցիկ ես դու դասից դիտողի համար, գրողի տարած գյուղ...

Կյանքն անդորր ու խաղաղ, պարզ ու անպաճույճ, ամեն ինչ մաքուր, սուրբ ու անաղարտ, նահապետական «սուրբ անմեղության» կնիք է կրում... Կարծես երկրային եղեմն է առաջիկ հարյուրավոր երջանիկ Ադամ-Եվաներով...

Ողջ գյուղը մի տան, մի ընտանիքի պես ուրախանում են միասին, տխրում միասին, ամբողջ զարումը, ամառ ու աշուն աշխատում մեկտեղ, տքնում միասին, ձմեռն էլ քաշված տաքուկ գոմերը, ուտում-խմում, քեֆ անում մեկտեղ, դարձյալ միասին:

Ճիշտ է, իհարկե, գյուղումն էլ խեղճեր, աղքատներ միշտ կան, բայց չկա մեկը, որ իր սեփական տունը չունենա, իր հավն ու ճիվը, արտն ու արոտը, բերքն ու մասդուլը¹: Թե հազարից մեկ պատահեց էլ այդպիսին, փա՜ռք ասածու, գյուղում դուռ ու դրկից կա,- քաղաքի նման հարուստ ու աղքատ իրարից այնպես չեն մեկուսացած, բաժանված, ինչպես դրախտը գեհեն դժոխքից... Իսկույն հարուստը օգնության ձեռք կմեկնի աղքատին՝ մալ կտա, լծկան, սերմ կտա ցանքի, որ վարի, ցանի. ընտանիք պահի... կամ կվերցնի իր մոտ մշակության, հաց ու ջուր կտա, հոգսը կհոգա, որ տան տղի պես իր տանն աշխատի ու վարձքն էլ առնի գրպանը դնի:

Էլ ի՞նչ է կյանքը, ի՞նչ է ապրուստը...

Նույն սև հարկի տակ տեսնում ես 20-30 հոգի, երբեմն նույնիսկ 50-60 մարդ ձեռք-ձեռքի տված, մեկտեղ էլ ուտում, կյանք են վայելում: Բոլորն անխտիր տան մեծին պատվում, պատվերը լսում, խոսքը կատարում, հլու-հնազանդ, մեծն էլ ամենքին համահավասար սիրում, խնամում, կառավարում է...

Փոքրիկ ինքնակալ մի կառավարություն լինի կարծես...

Աղջիկ ու տղա ազատ-համարձակ, զարումը՝ դաշտում. ձմեռը՝ պարերին կամ ջրի ճամբին խոսում, ծիծաղում, իրար ճանաչում, իրար լավ փորձում ու ապա միայն սրտի ուզածին ընտրում դրանցից ու ամուսնա-

1 Մասդուլ - մբերք:

նում, դեռ 18-20 տարեկան չեղած, տուն-ընտանիքի, որդկերանց տեր դառնում...

Էլ ի՞նչ գործ ունեն այնտեղ քաղաքի լիրբ արարքներն ու գեշ ցավերը...

Մանր ու խոշոր, մարդ ու կին, կարմիր, առույգ, երեսներից ալ-վարդ կթափի: Եվ ինչո՞ւ պիտի կարմիր ու առողջ չլինեն որ... Ո՞վ ուտի այն-քա՞ն կաթն ու մածուկը, սերն ու կարագը, ո՞վ շնչի այն թարմ հով ու զով օդը, որ առողջ չլինի, ալ վարդ չդառնա...

Ճիշտ որ դրա՛խտ է, եղեմական դրա՛խտ մեր գյուղի ընտանեկան կյանքը...

Հապա հասարակական կյա՛նքը...

Ո՞ր քաղաքն ունի այն ազատ, համայնական իրավունքները, որ տրված է գյուղին:

«Զու հարկդ, գող ու բեգյարդ դու թովճ արա, ինչպես կուգես այնպես տուր...» ասում է կառավարությունը: Եվ գյուղը, հավատարիմ պապենական հին աղաթին, հարկը հողի է թովճ անում (մասնադրում), բաժանում՝ հող շատ ունես - հարկ էլ շատ տուր: Սրանից արդար էլ ի՛նչ կլինի: Իսկ հողն ընդհանուրի, համայնքի սեփականությունն է, որ 3-4 տարին մի անգամ նույն համայնքի ընդհանուր ժողովում, ձայների մեծամասնությամբ ընտրված «բարեխիղճ» պավերեննիների՝ հավատարմատարների ձեռքով բաժանվում է «ջանի» վրա. հավասարեցվում իրար մեջ:

Գյուղը գրկանք չի սիրում...

Բայց գյուղումն էլ, դե՛ . իհարկե, վեճ ու դավա լինում է. խո՛մ հրեշտակներ չեն բոլորը, ախր նրանք էլ աղամորդի, հողեղեն են... Սակայն վեճ ու դավա պատահելիս նրանք չեն երթա բարձրից նշանակված օտար ու խորթ դատավորի մոտ. որը ոչ իրենց կյանքը գիտե, ոչ տեղական պայմանները: Գյուղն իր միջից, իր շրջանից, ընդհանուրի ձայնատվությամբ ընտրված դատավորներով առանձին, բոլորովին ինքնուրույն տիպի շինական դատարանն ունի, ուր վեճերը քննվում ու վճռվում են ոչ ըստ օրենքի մեռած բովանդակության, այլ ըստ «խղճի»... ըստ պապական սովորությունների - միշտ արդար ու անսխալ:

Եվ ի՛նչպես կարող է շինական դատավորը սխալվել, անարդար վճիռ կայացնել, երբ ընտրված է բուն ժողովրդից. նրա ամենաազնիվ, ամենա-

ընտիր զավակներից, ապրում է նույն ժողովրդի մեջ, ամեն վեճ, ամեն դեպք իր աչքով տեսնում, ականջով լսում:

Եվ գյուղում ամեն ինչ ընտրովի է, ձայների հավասար իրավունքով՝ և՛ քահանա, և՛ գալավա, և՛ յուզբաշի, և՛ դատավոր... Նույն իսկ գզիր, հովիվ, հանդապահն էլ համայնական ժողովում, ընդհանուրի համաձայնությամբ են ընտրվում. վարձվում:

«Համայնական ժողով»... դա գյուղի պառլամենտն է, ինչ ուզենա կանի գյուղում՝ ուզենա կյանք կտա մեկին, ուզենա կյանքից կզրկի, անդաստական Սիբիր կուղարկի, կաքսորի իր միջից... բավական է մի համախոսական վճիռ, մի «պրիգովոր»...

Այսպես ամենակարող է համայնական ժողովը, գյուղի «պառլամենտը»:

Համայնական ժողովի ընտրությամբ է որոշվում և գյուղի եթումի՝ որբի ապեկունը՝ խնամակալը, որին հանձնելով որբի ունեցած-չունեցածը, նույն համայնական ժողովը պարտք է համարում ամեն տարի հաշիվ ու համար պահանջել, որ բարեխղճորեն շահվի որբի ապրանքն ու ունեցվածքը և չափահաս դառնալու պես լիովին հանձնվի իրեն, որ խեղճ որբը սուն-տեղ դառնա, հոր օջախը չմարի: Ախր որբը ասածունն է... ո՞վ կհանդգնի որբի մալին, իրավունքին ձեռ տալու...

Եվ այսպես, ողջ գյուղը մի փոքրիկ դաշնակցական պետության պես քաշված վիթխարի լեռների անառիկ ծոցը, ուրախ ու անհոգ, ապրում է ազատ, կարծես բնության երես սված, փայփայած զավակը լինի...

Որքա՞ն գեղեցիկ, գրավիչ են դու դրսից դիտողի համար, գրողի՝ տալիս գյուղ... Զիչ է մնում ես էլ դրսից դիտողի պես հավատամ աղեղնագույն վարագույրիդ երեսին պսպղացող խաբուսիկ պատկերին...

Բայց ապա, ես կփորձեմ ետ քաշել, բանալ այդ սիրուն, պսպղուն վարագույրդ, տեսնենք հիրավի կյանքն այդքան գեղեցիկ, գրավի՞չ է «վարագույրի ետև»:

24 հունվարի 1905 թ.
Շիկորի (Կուրսկի նահ.)

«ՄԵՆՔ ԱԽՊԵՐ ԵՆՔ...»

Յո՛ւրտ ձմեռ էր: Դուրսը քամի, բուք ու բորան, օրը մթնել, թիփին կատողել, արև, երկինք մշուշի մեջ կորել էին: Էս աշխարհքի վերջն էր կարծես... «Օձն իր պորտով, հավքն իր թևով» դուրս չէր գա... Ո՛վ էր կյանքից, գլխից անցել, որ էդ թիփուն հոգի հավտար, ոտ դուրս դներ տան դռնից...

Բայց ուզեի թե չուզեի ես այդ թիփուն, բուք-բորանին պիտի անխոս գնայի, ոչխարի խոտը բերեի, իրիկվանից պատրաստեի:

Մշակ էի (ծառա), աղաս այդպես էր պատվիրել:

Մշակն էլ խոմ մարդու նման հոգի չունի, որ ձյուն-թիփուց, բուք-բորանից վախենա...

Խոտնոցն էլ հե՛-հեռո՛ւ, գյուղի էն ծերին... Աղայի ի՛նչ հոգն է հեռուն, գործ կա՝ պետք է կատարել, հրամայում են՝ հպատակվել... Կարո՞ղ էի չգնալ... Թեկուզ հոգիս էլ դուրս գար: Ո՞վ էր դարդս քաշողը: Ո՞վ էր խեղճիս պաշտպանողը... Մա՞յր ունեի, որ թե դրսում մրսեի, փողոցի մեջ սառչեի, սիրտը ցավեր, կսկծար. հա՞յր ունեի, որդուն փնտրեր, մոկտար... Եթում էի (որք)՝ անհայր, անմայր, անտեր եթում, ես աշխարհքի խորք գավակ: Մորս գիրկը չէի տեսել, ոչ էլ կյանքումս հորս բերնից խոսք լսել: Մինչ այդ տարիս՝ տասչորս տարիս անտեր մեծցել, ծնածս օրից ծառա եղել, տանջվել, տքնել, հալվել-մաշվել, միշտ օտարի, խորք օտարի դժոխք շեմն էի մաշել... Այդ էր ճակտիս, անբախտ կյանքիս սև գիրը...

Յուրտ էր դուրսը, բուք ու բորան. օրը մթնել, թիփին կատողել, արև-երկինք մշուշի մեջ կորել էին... Էս աշխարհքի վերջն էր կարծես: «Օձն իր պորտով, հավքն իր թևով» դուրս չէր գա... Բայց ես պիտի երթայի: Աղաս էր պատվիրել: Խոտնոցն էլ հե՛-հեռու, գյուղի էն ծայրին...

Չուկ ֆերենհիկս² առա վրաս, փաթաթվեցի, խուլուկվեցի. մեծ քթոցն էլ շալակս առած դուրս եկա: Թիփու միջով ձյունի շեղջով էլ ինչպե՛ս եմ վազ տվել, քնթարելով, քթիս-բերնիս վայր ընկնելով, վեր ելնելով մի կերպ խոտնոցը հասել - էլ չգիտեմ:

Ձյուն ու քամուց դաղված դեմքս մրմռում էր, քամին ոռնում, փչում,

2 ֆերենհիկ - շալե վերարկու:

շաչում, շառաչում... Կարծես նա էլ ձյունից-բուքից մրսած-սառած, մերթ մղկատում՝ հեկեկում էր, մերթ կատաղած զառամ ծերուկ ցուրտ ձմռան դեմ - գոռում, գոչում, մռնչում...

Ու բնության արյուն բերան ձյուն ու թիփու, բուք-բորանի այդ խենթ-խելառ համերգի հետ ինչ որ մի խուլ, սրտակտուր հեծկտանք էր ինձ հասնում, որ մերթ խեղդվում, կորչում էր զիլ քամու ուժգին ոռնոցով. մերթ բեկբեկված կաղկանձոցով լսվում հեռո՞ւն, շա՛տ հեռուն: Կարծես հսկա, դև բնությունն երկունքի խիստ ցավով բռնված, մանուկը դեռ մոր ար-գանդում, պակասավոր վիժվածքի պես հեծկտում էր, հեկեկում...

Մինչ ես մրսած, պաղ ձեռքերովս մերթ քթոցս էի լցնում, մերթ կապուտ-կած քիթ-բերանս տրոփում ու մտածում, թե՛ ո՞վ կլինի այդ սոսկալի ահեղ ժամին դուրսը մնացած,- հանկարծ դողալով, սնգսնգալով ոտներս ընկավ մի շան լակոտ... Լիզեց, կրծեց չուլ տրեխներս, հոտմտաց, աչքը ձգեց իմ երեսս վնգստաց, ապա պոչը իրան քաշած, դողդողալով, վնգստալով ետ փախավ պատի տակը, խոտի արան կծկվեց... Նորից վազեց, նորից լի-զեց տրեխներս, հոտմտաց, սիրուն դունչը, ցրտից-քամուց կապտած դունչը վերև տնկեց մնգստաց, աղիողորմ հայացքն ուղղեց աչքերիս մեջ վախեցած, կարծես ուզում էր խոսել. խոսել - ասել, որ՝ «ես ու դու ընկեր ենք... ես էլ անտեր, դու էլ անտեր, ես էլ եթում, դու էլ եթում, մենք ախ-պեր ենք, այնպես չե՞...» Բայց չգիտեմ ինչ հասկացավ, ինչ չհասկացավ իմ լարխնդած հայացքից, նորից փախավ, դողդողալով թաք կացավ:

Տքաքալով ծանր բեռն շալակս առա՛ ուզում էի տուն դառնամ, շունը նորից վազեց եկավ վնգվնգալով ոտներս ընկավ... Խե՛ղճ անասուն, նա էլ ընկեր էր ուզում, ցրտից-քամուց պատասպարան էր փնտրում...

Ծանր բեռի տակ կռացա, որ վերցնեմ, հետս տանեմ, մի տեղ պահեմ, պահպանեմ,- ախր մեղք էր, ախր խեղճ էր,- այնպես ճչաց, աղեկսուր վնգստաց, որ կարծես թե կես արի... Խեղճը այնքա՛ն ծեծ էր կերել, անխղճորեն հալածվել, որ սմարդի, չար մարդկանցից լավ բան երբեք չէր սպասում:

Բայց և այնպես վերցրի, ֆերիճիկիս մեջ փաթեցի, մի կերպ դրի թևիս տակ ու բեռիս տակ տքաքալով, ցրտից-թիփուց սնգսնգալով, ճամ-փա ընկա դեպի տուն:

Գնում ենք: Շան լակոտը թևիս տակից ճչում, վղղում, կաղկանձում է,

ես էլ ցրտից դողում. մրսում, դողդողում: Ու զիլ քամին, անսիրտ քամին, հռիռակով շնզնգալով մեր ձայներն իրար խառնած, բերանն առած տանում հեռուն, փչում հեռո՞ւն, մեր սև դարդը սև աշխարհին չավ անում³, կարծես իրար մռնչոցին, կամ մեր լացին, մռնոցին լսող կար...

Բայց... լսող կար: Հանկարծ շանս ձայնը առած, խոլ խավարի, մութի միջից մի խումբ շներ հաջով-կանչով, հարայ-հրոցով վրա հասան...

Լեղիս ցամքավ... Ո՞ր փախչեմ... Իբր ուզեցի ճանապարհից մի կողմ քաշվեմ, մի պատի տակ, մի քարի տակ կծկվեմ, պահ մտնեմ - մեջքիցս հետ ձյունի շեղջի մեջ թաղվեցի:

Տեսածս այդ էր... Մի խոռոչ շուն վրաս ընկավ, թևիցս ամուր բռնեց-քաշեց, քաշկռտեց, քիթս ու բերանս ձյունների մեջ ուզածին պես տրորեց... Բայց իմ ճիչը, աղեկտուր հեծկլտանքս, թևիս տակից գետին ընկած խեղճ շնիկիս կաղկանձանքը, կարծես գազան էդ շներին խղճի բերին, գթի բերին:

Շունն էլ անշուշտ խիղճ-գութ ունի և թերևս ավելի շատ, քան մարդը:

Ոսոխներս թողին ընկած ինձ ձյունի մեջ, շուրջս կլոր պար բռնեցին - պազեցին ու աչալուրջ, լուռ դիտում են իմ ամեն մի շարժումը:

Բայց ո՞ր խենթը կշարժվեր այդ պահում... ասեմք շունչ ու հոգի էլ կար, որ շարժվեի...

Երկա՛ր տևեց, չգիտեմ ինչքան, բայց սարսափս մի կողմ թողած, սկսեցի խիստ դողդողալ: Ատամներս ջաղցի կոտրած չախչախի պես բախում են, չխչխում...

Քամին վաղուց դադարել էր, բայց երեկվա սառնամանիք-սազաղը սուր նետի պես ծակում էր:

Ի՞նչ անեի:

Տեղիցս վեր կենալ չի լինի, հենց շարժվում եմ, շներն իսկույն հարայ-հրոցով վեր են կենում ու պատրաստվում պատառ-պատառ անելու... Նստած մնալ - նույնպես չի լինի,- դողը ջիգյարս է ընկել...

Ի՞նչ անեի...

Հանկարծ շնիկս ելավ ոտքի (դե՛, երևի նա էլ մրսեց), գերի ընկած, խեղճ ստրկի աղերսանքով մոտեցավ մեծ եղբայրներին - աղա-փաշա

3 Չավ անել - հայտարարել:

գամփռներին, դունչը տնկեց, պոչը շարժեց, մեկ-մեկ խոռոթ սև դնչերը լիզվառեց, ոտների տակ ոլոր-մոլոր թավալվեց, աղիողորմ վնգստաց, կարծես նրանց մի բան ասեց, աղերսեց...

Շներն ելան, մեկ-մեկ եկան հոտմտացին, նախ շնիկիս, ապա և ինձ ու հեռացան:

Մի րոպե ազատ սրտով շունչ քաշեցի ու թե ինչպես տուն ընկա - ինքս էլ չգիտեմ:

* * *

Ներսի գոմը թախտիս վրա պառկած եմ: Թախտ եմ ասում, մշակին ի՞նչ թախտ: Կույանոցի⁴ կողքին մի կամ⁵ էր դրած, վրան էլ չոր խոտ փռած - դա իմ թախտս ու անկողինս էր: Չուլ վերմակիս՝ ֆերիճիկիս մեջ խուլուկված, թախտիս վրա վեր եմ ընկած:

Խոռոթ շունը թևս կծել, բավական մեծ վերք էր բացել, բայց դա ոչինչ: Շան պես մշակն էլ «մի յարով⁶ չի սատկի», որ անկողնով հիվանդ պառկի...

Խիստ մրսելուց ես վարցավքով⁷ բռնված էի. հիվանդ պառկած, անշունչ-անզգա, գոմում մենակ վայր ընկած: Ինքս էլ չգիտեմ, թե ինչքա՞ն էր անց կացել - մի օր, շաբա՞թ. թե՞ ամիս,- աչքս բացի:

Խեղճ շնիկս, որ կողքիս էր, ուրախացած պոչը շարժեց, մոտեցավ:

Ջաղցած էի, շա՛տ քաղցած, համ էլ ծարավ, այնպե՛ս ծարավ-պապակած, որ կարծես թե կրակ ընկած ներսս այրվում էր, խորովվում...

Դես նայեցի, դեն նայեցի, մարդ չկար: Տեսնեմ կողքիս հավի կոտրած մի քրեղանով թանի ապուր է դրած: Երևի տան մեծ հարսը կլներ բերած (նա մի փոքր քաղցր աչք ուներ ինձ վրա) և ամեն օր քրեղանն իստակ, սրբած-լիզած գտնելով, կարծել է թե կերել եմ: Այն ինչ ես միշտ վայր եմ ընկած անզգա:

Շունս ապուրի կողքին հանգիստ պազած, մեկ լակում է, խփշտում, մեկ ինձ նայում, վնգվնգում:

4 Կույանոց - գոմում աղբանոց:

5 Կամ - կախելու տախտակ:

6 Յարս - վերք:

7 Վարցավք - տիֆ:

Մեկ էլ թողեց թանապուրը, եկավ թեխս վերքն սկսեց լեզվոտել: Նոր զգացի, որ թես արդեն առաջվան պես չէր ցավում. շան լիզելուց էր, թե ինչ - լավացել էր:

Բայց ծարավից պապակ սիրտս այրվում էր. մեկն էլ իսկի ներս չէր մտնում, թե մի պուտ ջուր ուզեի... իսկ շան լկած թանապուրը կողքիս էր... Ուժ-կող արի, մի կերպ ձեռքս մեկնեցի, քրեղանն առա ու մինչև տակը պապակ դնչիս քաշեցի...

Մի րոպե կարծես սիրտս գովացավ, բայց ծարավս դարձյալ չանցավ:

Լուռ էր գոմը, լուռ ու հանգիստ: Գոմեշ ու եգ. կով ու մոզի, կուշտ-կուշտ կերած, ուռած-տոգած որոճում են, մշմշում, հանգիստ-անուշ մրավում: Ես եմ մենակ - հանգիստ չունիմ: Աչքս դուռն է...

Ա՛խ, ե՞րբ պիտի մեկը ներս գար, որ մի պուտ ջուր ուզեի, պապակ սիրտս գովացնեի...

Բայց ներս եկող չկար իսկի... Եվ ո՞ւմ պետքն էր, որ ներս գար. ո՞ւմ դարդն էր, թե խեղճ մշակը ներսի գոմն անտեր, հիվանդ պառկած է, կամ. ո՞վ գիտե, հոգին փչած. արդեն մեռած, պրծած է:

Էհ, ի՞նչ հոգի, ի՞նչ եմ ասում... Մշակն աղի աչքում հոգի ու շունչ ե՞րբ ունի... Տան հեճաթ⁸ է, քաշիր-քշիր, բանեցրու, երբ որ կոտորավ՝ դեն գցիր. մե՛ծ բան է, նորը կառնես...

Անտեր մնար էս կյանքը, գնա, կորչի, էլ ետ չգա ինձ համար...

Գոմե մայրս կենդանի չէր, քույր չունեի, եղբայր չկար, որ գեթ մի պուտ պաղ ջուր տար... Էլ ինչիս էր պետք եղպիսի փուչ կյանքը... Թող վար անցներ, փչանար, թող հիմքիցը վերջանար...

Էս աշխարհքը, փուչ աշխարհքը հարուստիմն է, աղայիմը... Խեղճ աղքատը, մշակն ինչո՞ւ է ծնվում...

Բայց ինչ էլ որ մտածեի, ինչքան գլխիս գոռ տայի. ծարավս իսկի չէր անցնում:

Ուժ-կող արի. վերջին ճիգս հավաքած, սկսեցի գոռալ. կանչել լարխնդա՞ծ...

Բայց ի՞րո՞ւր... Ո՛չ որ լալկան ձայնս չառավ. ներս չեկավ...

Մեկ էլ ամո՞ւր կանչեցի, աղաչեցի, պաղատեցի... Թեև ինքս էլ չգիտեմ ում...

8 Հեճաթ - գործիք:

Շունս էր մենակ ինձ լսում, նա էլ սկսեց դեպ դուրս վազել, վնգստալ...
Լսող չկար...

Սիրտս լցվեց, բայց ինքս ինձ պահեցի:

Փորձ արի թե վեր կենամ - գլուխս պտտեց, աչքերս մո՞ւթ մթնեցին ու դառնադի հեծկլտալով վայր ընկա...

Լացի՜, լացի՜, սրտա՜նց լացի, շա՜տ լացի... Աղաչեցի արարչիս, որ կամ հոգիս առնե, պրծնեմ, կամ էս ցավից ազատե...

Լխի ցավը խեղճ-աղքատին, որք-եթիմին ի՞նչ կսագի, ի՞նչպես տանի, դիմանա...

Բայց աստված էլ ինձ երևի մոռացել էր... Թույլ-անգորի ձայնն աստ-ծուն ե՞րբ կհասնի... Չէ՞ աստված էլ ուժովինն է, զոռբայինը...

Ա՛խ, ի՞նչ լավ է, որ թշվառին, խեղճ աղքատին աղա մարդիկ, «բարի» մարդիկ գեթ կո՛ւշտ լալու, արտասվելու իրավունքից չեն զրկել...

Լացը լա՜վ է...

Եվ ես լացի՜, այնքա՜ն լացի, արտասվեցի, մինչ անզգա քնեցի...

* * *

Առավոտ էր: Մութ մշուշը գոմն առել էր: Աղբի հոտը, մալի շունչը ծխի մման կանգնել էր: Եզ ու գոմեշ ոտի կանգնած բառաչում են, փնչատում: Էդ խեղճերն էլ քաղցած էին ու ծարավ:

Ախր ամեն օր էդ ժամին մալը վաղո՞ւց դարմանած էր, թե չէ՝ գիտե՞ք ինչ կուտեի...

Բայց այդ օրը մշակ չկար, տանըմարդու շա՜տ պետքն է թե կուշա-նա... Ամեն բան իր ժամանակին, ժամկետին - մշակից են պահանջում: Չէ՞ որ պարտքն էս աշխարհում թույլի համար է սահմանված, «զոռ-բան» պարտքն ի՞նչ կանի. իրավունքն է նրանը, լոկ անսահման իրա-վունքը...:

Երևի շատ ուշ էր արդեն. եզ ու գոմեշ բառաչում են, մոռնում, բայց դեռ գոմի երդիքներն էլ չեն բացել:

Աչքս բացի - ծարավս իսկույն զգացի, բայց այս անգամ էլ չլացի: Գի-տեի, որ ուր որ են հիմա կզան մալին դարմանը տալու, մեկն ու մեկը խիղճ կունենա, մի պուտ ջուր էլ ինձ կտա:

Աչքս նորից փակեցի ու մտքումս «հայր մեր»-ը ասել սկսեցի. որ չգամ թե թուպեները ինչպես դանդաղ են անցնում:

Հանկարծ մեկը ոտքով հրեց.

- Ծո՛, շան լակոտ, հերիք չեղա՞վ շնթռկես... ել բան-գործի, թե չէ վախտին չքվի, տնեն դուրս կորի...

- Ինչո՞ւ էլնեմ, Տիքո՛ տացու⁹, հիվանդ եմ, ճար ունենամ չե՞մ էլնիլ...

- Հիվանդ-միվանդ ես չիտեմ, փարա կառնես - պիտի դատես... Իմ ի՞նչ պետքս է, թե հիվանդ ես:

- Ես ինչ անեմ, խո իմ կամքով չհիվանդա... ձեր ոչխարին խոտը բերի, մրսեցա:

- Կաշե՛ս, կաշե՛ս շան լակոտին, սուտ հիվանդ է եղել, պառկել, մահանան¹⁰ էլ մեր ոչխարը կբռնես... Դե՛, ել, չքվե՛, հարամզադա, շան լակոտ... թե չէ՝ քիչ էլ մնաս էստեղ, ո՞վ գիտե ինչ շառեր գցես...

«Հարամզադա՛»...

Իհարկե, որ աղա մարդն է «հալալզադա», խեղճ աղքատը ինչացո՞ւ է, - «հարամզադա» - բոզի լակոտ, ընկեցիկ...

Ականջներս հայիոյանքի վաղո՞ւց էին սովորել. դա մշակի կյանքի «աղն ու համեմն» է:

Ո՞ր աղան իր մշակին չի հայիոյի... Բայց այդ լսիրշ հայիոյանքը սիրտս ծակեց: Ախր մի՞թե խեղճ-աղքատը ողջ աշխարհից բաժին ընկած մի կտոր սև հողի մեջ էլ լիրբ աղայի պիղծ ճանկերից հանգիստ պիտի չունենա... ոսկորներն էլ գերեզմանում հարուստ աղի բերնի ծամո՞ցը դառնա:

Ինչո՞ւ ախր, ի՞նչ էր արել մեռած մայրս էդ մարդուն...

Էհ, փչանաս, փո՛ւշ աշխարհ:

Ինչպե՞ս անեմ, ես ո՞ր փախչեմ, որ լիրբ աղի գել երեսը չտեսնեմ...

Ուժ-կող արի, կամաց տեղիցս վեր կացա. աչքերս իսկույն մթնեցին. քիչ էր մնում վայր ընկնեի:

Դե՛, ո՞վ գիտե, քանի՞ օր էր - քաղցած փորս հացի պատառ չէր մտել...

9 Տացու - տիրացու բառի կրճատումն է. որպես պատվանուն տալիս են կարողացողներին:

10 Մահանա - պատճառ. պատրվակ:

Պատից-սյունից ամուր բռնած, մի կերպ հասա դրսի օդան¹¹: Տան մեծն՝ աղաս, հաստ չիբուխը բերանին, ուռած տոգած, լուռ նստած էր վառ օջախի հենց ափին:

- Աղա-էամի¹², Տիքո տացուն, վռնդե կը, դուրս կենե, դու ի՞նչ կըսես, էրթամ, քե՞ չէ:

Խոժոռ դեմքը դարձավ ինձի: Ասելուս էլ փոշմանեցի, մարդ կվախի խոզի դնչից...

- Է՛, որ կենաս ինչի՞ս ես պետք, չքվես պիտի, չքվի՛ - գնա՛:

- Դե՛, հախս... տուր, աղա՛, էրթամ:

- Հա՛խս... ի՞նչ հախ կուզես, ծո, իշու ձագ:

- Ախր, աղա՛, օխտը ամիս դատել եմ:

- Կաշե՞ս, կաշե՞ս ինչե՞ր գիտե հարամզաղան... Մատըմ տեղով ինձի կուզե թալանել... Բեզի տարով եմ վարձել, տարիդ թամմե - հախդ առ... Համ թողել ես կիսատ, կերթաս, համ հախ կուզե՞ս...

- Էէ՛. ի՞նչ անեմ, որ հիվանդ եմ, դուք էլ կիսատ դուրս կենեք... Հախս թամամ խո չեմ ուզել, դատածինս տվեք, էրթամ:

- Ի՞նչ, ի՞նչ կուզես... բերնին աշեք, բաբասընը...

Էլ չգիտեմ ինչ եղավ...

Աչքս բացի - դռանն ընկած եմ մենակ:

Ցուրտ էր դուրսը: Բուք ու բորան: Օրը մթնել, քիփին կատողել, արև-երկինք մշուշի մեջ կորել էին: Էս աշխարհքի վերջն էր կարծես: «Օձն իր պորտով, հավքն իր թևով» դուրս չէր գա... Ո՞վ էր կյանքից, գլխից անցել, որ էդ թիփուն հոգի հավտար, ոտ դուրս դներ տան դռնից...

Մենակ էի, պաղ ձյունի մեջ մե՛ն-մենակ: Շնիկս էր լոկ գլխիս կանգնած վնգվնգում ու կարծես թե ականջիս լուռ փսփսում, խոսում, ասում, որ՝

«Ես ու դուն - ընկեր եմք, ես էլ եթիմ, դուն էլ եթիմ, ես էլ անտեր, դուն էլ անտեր, էս աշխարհի խորթ զավակներ... Մենք ախպեր եմք, այնպես չէ...»:

1901 թվին

Գանչա

¹¹ Օղա - սենյակ:

¹² Էամի, աղա-էամի, տացու, աղա-տացու, արաք, կատաշ - պատվավոր մակդիրներ են, որ գործածում են մեր գյուղերում իրենց մեծերի վերաբերմամբ որպես պատվանուն:

ԻՄ ԱԶԱՏԱՐԱՐԸ (ՀՈՎՎԻ ՀՈՒՇԵՐԻՑ)

Գառներիս հոտը ցիր ու ցան արածում էր սիրուն ծաղիկների, դալար խոտերի մեջ:

Հովիվ ընկերներս հեռո՛ւ էին ինձնից, շա՛տ հեռու, բայց ես մենակ չէի:

Եվ ի՞նչպես կարելի է մայիսին մենակ լինել մեր լեռներում...

Մանրիկ մանուշակներն իրենց խաժուժ աչքերով խլվլում էին երեսիս, սիրուն սեզն ու սյունքյով խոտը խալու պես փռվել են տակս: Հապա խնկածաղի՞կը... մեր ժամի խունկ-մոմից էլ անուշ հոտով բուրում էր չորս դիս: Խոտերի մեջ խումբ-խումբ ցցված կակաչներն էլ, նորահարսի պես կաս-կարմիր փեշերը փռած, փռփռալով, խլվալով լուռ մրմնջում էին մեղմ զեփյուռի հետ: Դեմ ու դեմս հսկայի պես թիկնը տված լեռան լանջին, հոգնած, գառան ծերի նման անհոգ կռթնել է հինավուրց ժայռը՝ լեռ ապառաժը: Նրա կրծքից, խորը սրտից լուռ խոխոջով հոսում է մոր արցունքի պես պարզ ու վճիտ առվակը: Գլխիս վերև, ժայռի քերծին, առվի ափին, ծաղկանց միջին, չորս դիս անուշ ճռվողով ծլվլում են, թռչկոտում, բզզում են ու բզբզում ծիտ ու արտուտ, լոր ու սարեկ, մեղու, բզեզ, թիթեռ, ճպուռ, հազար մի հավք, հազար երանգ բզեզ, միջատ...

Հովիվ ընկերներս հեռո՛ւ, շա՛տ հեռու էին ինձնից, բայց ես մենակ չէի: Եվ ի՞նչպես կարելի է մայիսին մենակ լինել մեր լեռներում... Հե՛ բարձրում, էն շա՛տ բարձրում կարմիր արևն է ցուլցում, վառվում ու իր կճան-կճկճան ճառագայթները սուր սվինների պես խրած լեռների կատարի ճեպ-ճերմակ ձյունին, ծակում, ծակծկում է նրանց պսպղուն պաղ սիրտը: Լուսինն էլ, դալուկ-դժգույն, գիշերվան շրջնողիկ լուսինն էլ, անկողնից ելած հիվանդի նման, վառ արևից վախեցած, աչքերը խփխփելով փախչում է երկնքի կապույտ եզրից:

Հապա սև ու սպիտակ գառնիկներիս, սատանի ձագ ուլիկներիս մկկոցն ու մայոցը...

Մի՞թե ես մենակ էի:

Խոսում էին, խաղում ինձ հետ բոլորը՝ գետ ու առվակ, ծիտ ու ար-

տուտ, սեզ ու ծաղիկ, ուլ ու գառնիկ... Եվ ես լսում, հասկանում եմ բոլորին...

Մի՞թե կարելի է մայիսին մենակ լինել մեր լեռներում...

* * *

Աբուլի սպիտակ, վեհափառ կատարը հանկարծ ամպի քողը համեստ հարսի պես առավ ամոթխած դեմքին, որ դիմադրի արև-արքայի լիրբ ու անպատկառ, ամեն տեղ մտնող, ամենքին դիտող հուր-հայացքներին:

Ամպը մեծացավ, ամպը սևացավ:

Արևն էլ, կարծես, սարից նեղացած, երկրից խռոված, ինքն էլ սուս ու փուս մտավ ամպի տակ, հուր-սուր աչքերը պինդ-ամուր փակած:

Պայծառ երկինքը մթնեց, սևացավ: Օդը ծանրացավ: Հավ ու ճիվ լռեց, բզեզ ու մեղու լուռ պապանձեցին: Խոտ ու ծաղկունք գլուխները կախ խոր խոնարհեցին, կարծես վախեցած սև-մութ երկնքից:

Մենակ առուն էր, խենթ-խելառ առուն անվախ խոխոջում ու զիլ, կատաղի «սատանի» քամին հանկարծ ուլուլում, ուռնում, գալարվում ու ճանապարհի շեկ հողն ու փոշին լիզելով անհագ, բարձրանում էր, երկինք ու գետին խառնում էր իրար: Թեթև, գորշ ամպերը, կռունկների մոլորված երամի պես, խումբ-խումբ արշավում են դեպ աղոթարան ու իրար վրա դիզվելով, իրար սեղմվելով, խտանում, սևանում:

Լուռ էր շուրջս: Խաղաղ ու հանդարտ:

Գառներին հոտն էլ տանջող շոգ տոթից վախեցած, թե վերահաս վտանգը բնագոյով իմացած, խուլուլվել, պառկել, իրար ծոց մտել, իրար էր կպել:

Մենակ ես էի խենթ առվի նման բանից բեխաբար: Անհոգ ու անփույթ խաղով գրավված չէի նկատում ինչ է կատարվում, ինչ է պատրաստվում չորս դիս: Մերթ առվի վճիտ հատակից հանած քարերով պատ էի շարում, ջուրը կանգնեցնում, մերթ պատը քանդում, ջուրը բաց թողնում, ինքս էլ ջրի հետ վազում, ծիծաղում:

Հանկարծ ցուրտ քամին երեխիս խփեց ու խոր երազիցս սթափեցրեց:

Շուրջս դիտեցի, վար-վեր մայեցի, իսկույն հասկացա անձրև պիտի գա:

Սիրտս կոտրած, խալս թողի, գառներիս մոտ վազեցի, որ գյուղ քշեմ, անձրևից ազատեմ:

Բայց ուշ էր արդեն: Ամպերը սև-սևավորվել, ողջ երկինքը ծածկել էին ու այնպես զի՛լ, դողդյունով գոռում էին, գոռգոռում, որ կարծես թե կապույտ երկինքը հազար տեղից պատառ-պատառ է լինում:

Արևն էլ վաղո՛ւց չկար, չգիտեմ ամպերի տա՞կն էր դեռ, Աբուլի հետ քչփչում, թե՞ նա էլ վախից փախել, մտել էր մոր ծոցը:

Հանկարծ Աբուլն ամուր գոռաց, քար-Քորողնին ամպերի զիլ ճար-ճատյունով պատասխանեց ախոյանին ու շեշտակի շանթեր նետեց թշ-նամուն:

Ու անձրևի հորդ, ջրալի կաթիլներն այնպես թափով սկսեցին վայր թափվել, որ կարծես մեկն են վերևից ցնցուղ էր շաղ տալիս:

Բայց այդ ոչինչ: Անձրևից ես չէի վախում: Մտա հսկա ժայռի տակ:

Հանկարծ մի խո՛ւլ խշշոց լսվեց, կարծես հեռվի՛ց, շա՛տ հեռվից ու քամու զիլ սուլոցի հետ սկսվեց կարկուտի խիստ մի տարափ:

Գառներս սարսափած ավելի քիպ կպան իրար, գլուխները կախ՝ թաղեցին մեկ մեկու բրդի մեջ ու զիլ քամուն փափլիկ դմակները դեմ արին:

Ես էլ հուսահատ, քաշվեցի ժայռի խորքը:

Կարկուտի խշշոցի հետ լսվեց հանկարծ մի որոտ ու լեռն ի վայր մի սոսկալի հեղեղ սկսվեց. որ քար ու քուռչ բերանն առած լցվեց առուն ու բաժանեց ինձ հոտիցս:

Բայց ա՛խ, այն ի՞նչ էին գալիս լեռան լանջից հեղեղից էլ սոսկալի...

Չորս հատ գամբռ, բրդոտ պոչերը քարշ գցած, դնչերը ցից, խուլ ոռ-նալով, ուլուլալով:

Կայծակնահար հոտս խրտնեց, ցրիվ եկավ ցիր ու ցան: Սատանի ձագ սև ուլերս մկկալով մագլցում են ժայռն ի վեր, գառներս լեղապատառ որը կուշ է եկել, գետին կպել, երկյուղից քարացել, որն էլ, բոլոր ուժով, փոքրիկ ոտներին զուռ տալով, փախչում են լեռն ի վեր, երևի իրանք էլ չգիտեին ուր:

Սևուկ «քուռա» գառս, որ ողջ հոտի ծաղիկն էր ու ամենից սիրելին, սև հերկի մեջ տափ մտած, աղիողորմ մայում էր:

Կյանքումս գայլ չէի տեսել: Կարծեցի, թե եկողները շներ են: Անտերներն այնքա՛ն նման էին շան: Բայց երբ մոտեցան, սիրտս դողաց, լեղիս ցամքավ... Շան բան չէր դա:

Ահռելի բերանները բաց ընկան գառներիս ետևից ու մեկի բուկը, մե-

կի դմակը ծամծմելով, թափեցին ցած: Կարծես մեկը, երկուսն, երեքը հերիք չէր անկուշտ որկորներին - մեկին խեղդում, վազում էին մյուսին: Մեկն էլ դունչը տնկած, արյունոտ շրթունքները լիզվտելով, ծուռն ու մուռ քայլերն ուղղեց դեպի հերկը - «քուռա» գառս...

Երկյուղ-մերկյուղ էլ մոռացա: Արցունքն աչքերիցս անգամ թափվեցին ու հեկեկալով, հեծկլտալով, մի քար սեղմած բռունցքիս մեջ, ջուրը ճեղքեցի ու վազեցի գառիս մոտ, գազանի մոտ...

Անպիտանը կարծես ծռծռուկա էր գալիս - հեզմում ինձ: Ուլուլալով ինձ մնան ետ դառալով ու բռնեց մի ուրիշ գառ, ծամեց-ծամծմեց...

Իսկ ես ուրախ, որ քուռա գառս սաղ է դեռ, գրկեցի ու թաց գետնին ինքս էլ հետը պառկեցի, կուչ եկա սև հերկի մեջ:

Գայլերն, առանց ուշք դարձնելու իմ լաց ու կոծին, հեծկլտանքին, շարունակում էին իրենց գործը և ես սրտատրոփ սպասում էի, թե ահա շուտով հերթը կհասնի և իմ գառիս՝ «քուռա» գառիս... գուցե և ինձ...

Գրկեցի գառիս, ուզում եմ փախչել, հեռուն փախչել, գյուղ փախչել... Բայց սիրտս երկյուղից թրթռում է, ոտներս դողդողում, վայր եմ ընկնում, նորից պառկում, գետնին կաշում:

Գայլերն ահռելի խրտվիլակների պես շուրջս ցցվեցին, պպգեցին ու գարշելի ոռնոցով, կարծես հոտիս վերջին մնացորդը՝ «քուռա» գառս եմ պահանջում... Դողը ջանս ընկավ ու օրհասական հորդ արցունքը մահվան տոթի, քրտնքի պես թրջեց դեմքս:

- Գայլերն ինձի կուտեն, ապա¹³ ջան... ապա ջան...

Լացիս ձայնակցում էին ինձ լացացնողներն իրենց գարշելի ոռնոցով, կարծես ծռռուկա էին գալիս, ինձ ծաղրում, կատաղեցնում...

Ի՞նչ անեմ, ա՛խ աստված...

Օրն էլ մթնում, արդեն գիշեր է դառնում...

Այդ հուսահատ, անել, անճար դրոթյանս մեջ հանկարծ ինչ-որ շան հաջոց եմ լսում...

Շան հաջո՞ց...

Ձայնս իսկույն կտրեցի. շունչս փորս քաշեցի. գայլերն էլ ինձ հետ ու

13 Ապա, ապա - մայրիկ:

մենք միասին ականջներս սրած սկսեցինք լսել մեկիս՝ փրկություն. մյուսիս՝ կորուստ սպառնացող ծայրը:

Չայնը լռեց: Ահն ու սարսափը նորից տիրեց ինձ... Բայց երկու րոպե չանցած հանկարծ բլրակի ետևից երևացին երկու շուն: Երկաթ խշտերը շխշխկացնելով, ահռելի բերանները բացած հաջելով, վազում էին դեպի մեզ: Աչքերիս չէի ուզում հավատալ: Մեր Ասլանն ու Ղափլանն¹⁴ էին:

Գայլերը մի անգամ էլ ոռնացին, ուլուլացին, իրար երես նայեցին ու բրդոտ պոչերը քարշ տալով, սարն ի վեր բզվեցին, շներն էլ նրանց ետևից:

Լեռան կեսը դեռ չէին ելել, Ղափլանը տեսավ լանջին փռված գառներին լեշը: Կանգնեց, հոտմտաց ու սկսեց գայլի պես լափել: Իսկ Ասլանն. առանց ետ նայելու, հև ի հև քշում էր գայլերին. երևի ուզում էր վրեժ լուծել իր անգութ ցեղակիցներից:

Մերոնք շան հաջոցին գալով, գտան ինձ ու ողջ հոտիցս մնացած միակ գառիս՝ «քուռայիս» հետ տարան տուն:

Երեկոյան Ղափլանն եկավ հեալով ու մերոնք, կարծելով թե «հավատարիմ» շունը գայլերին հալածելուց է հոգնել, սկսեցին փայփայել, լափ տալ:

Ասլանը չկար: Երեք օր հետո միայն նա տուն դարձավ - արյունվվիկ, բզիկ-բզիկ, թույլ ոտները հազիվ շարժելով, վնաստալով վայր ընկավ ոչ-խարնոցի դռանը:

Մերոնք, հավատացած, որ Ասլանը գայլերի հետ միս ուտելու համար է մնացել դաշտում, առանց ուշք դարձնելու իմ լաց ու կոծիս. հրացանով խփեցին խեղճին...

«Ո՛վ ուտե եղն ու ճմուռը, ո՛վ զարնե գլուխը դուռը»:

Երկաթ, շա՛տ երկար ես չէի մոռանում Ասլանիս՝ «իմ ազատարարիս» ու ամեն անգամ այդ սև սարը զնալիս միշտ աչքերս արցունքով էին լցվում:

1901 թ. ապրիլ

Փանջա

¹⁴ Ասլան, Ղափլան - շան անուններ են:

ԿՐԱԿԸ...

- Ի՞նչ անենք, Նազլու, արար-աշխարհի ցանքսը պրծավ, մեր արտերը սև մնացին... ո՛չ մի տեղից սերմի, գարու ճար չեղավ...

- Եսսիմ¹⁵, Գ-ալո, սերմը կըսես, բնադրոնեն¹⁶ հեչ խաբար չես... մի եփելում ալյուր ըլնի - յա չըլնի...

- Աղջի՛, ալյո՞ւրն էլ է պարպել...

- Պարպել է, բա ի՞նչ է...

Գալոն լռեց: Նազլուի հաղորդած սոսկալի լուրը լեզուն փակեց:

«Մե եփելում ալյուր ըլնի - յա չըլնի...»:

Մի շաբաթ էր դռնե դուռ ընկած խեղճ Գալոն սերմի ճար չէր կարողանում անել, այժմ դրա վրա ավելացավ և ուտելիքի՝ մի կտոր չոր հացի հոգսը...

Ո՞ւմ դիմեր, ո՞վ առանց փող մի բուռ հաց կսեցներ Գալոյի պես աղքատ, անճար գյուղացուն, որի ութնամյա զերդաստանը մի գույզ եզան պոչին էր մայում... Դեռ այդ եզները պիտի վճարեին և Գալոյի հորից մնացած անսպառ ժառանգություն երկու հարյուր մանեթ պարտքի գեթ տարեկան տոկոսը:

Անտե՛ր մնար էդ պարտքը, որ ո՛չ վերջ ուներ, ո՛չ վախճան... Տասնուվեց տարվան սև-մութ պատմություն ուներ այդ անտերը, որի ամեն մի էջը արյունով էր գրված ու արցունքով շարադրված:

Գալոյին ամուսնացնելու համար նրա հայրը հիսուն ռուբլի պարտք էր վերցրել Մարտիրոս աղայից ու թեև տարեց-տարի հայրն էլ, ինքն էլ տալիս էին տոկոսը, բայց դարձյալ գյուղի գրագրի «հաշվով» դարձել էր երկու հարյուր մանեթ:

Երկու հարյուր մանեթ պարտք ունեցող գյուղացուն էլ ով բան կհավատար... Մինչդեռ Գալոյին 50-60 մանեթի ցանեկիք-սերմ էր հարկավոր, մի այլոքանի էլ ուտելիք, մինչև նորի հասնելը:

Անել դրությունը Գալոյի էլ, Նազլուի էլ լեզուն կապ էր գցել: Լուռ էին, բայց երկուսն էլ անքուն, աչքերը բաց...

15 Եսսիմ - ես ի՞նչ գիտեմ:

16 Բնադրոն - հացի պաշար-ալյուր:

Երկու օրվան ալյուր չկար. էլ քո՞ւն կտաներ...

- Գալո՛ւ, դորթ¹⁷ Օննիկին հախը չէ՞ր տա Մարտիրոս աղան, սոմա-
ռըմ¹⁸ գարի առնեինք, տեսնեինք աստված ինչ կուտար:

- Ի՞նչ հախ, աղջի՛, էն շատո՞ւնց պարտքին շահեն է հաշվել, հըլը օրը
տասն անգամ էլ մնացած շահը կուգե, թե չէ կըսե՛ եզներդ ու արտերդ
«սյուղով» կառնեն... Է՛, փարա՞ կուտա մեզի... Անցյալ օրն էլ դուռ ու դը-
կից վրա եղան, թե՛ մեղք է, ամոթ է, մարդուն սյուղերը մի գցիլ,- էսքան
ասաց, թե՛ արտեր թող ինձի տա, ինքն էլ պարտքին տեղը թող գա տնե-
ցոց հետ մեր տունն աշխատի - մարաբություն¹⁹ էնե, ուտելիքն ա տամ,
բանմա պարտքեն պակսեցնեն...

Դարձյալ լռեցին: Մարդ ու կին անքուն, կշտե-կուշտ դառնալով, մի
հնար. մի ելք էին որոնում այդ անել, գիշերվան պես սև-մութ դրություն-
նից:

* * *

Աշունք էր: Քաղը վերջանալու վրա էր: Մի կողմից էլ հայ-հավար
օրանն էին կրում, մալ-ոչխարի բերնից փախցնում քաղած ցորնի ու գա-
րու եղընները²⁰:

Բերքն այդ տարին թեև լավ էր, բայց խեղճ գյուղացու «ճրագը ե՞լք է
վառ մնացել մինչև առավոտ...»: Քաղի կեսին կարկուտն եկավ. ցանքսի
կեսը սրբեց, տարավ: Ով ուժեղ էր, հարուստ - փողի ուժով շատ թե քիչ
քաղել էր, կարկտից ազատել, քանդվողն էլի աղքատի. խեղճի տունն էր:
Իր առօրյա անխուսափելի կարիքների համար, հարկից ստիպված, նա
թողել էր իր արտը, նույն իսկ հասած, կծղած ու գնացել օրավարձով հա-
րուստի հացը փրկելու:

Ու կարկուտը խփեց գյուղի չքավորներից մեծ մասի արտերը, տունն
ու տեղն ավրեց, մոր ու մանկի լացացրեց, որովհետև միակ ճարը մնում

17 Ղորթ - իսկապես:

18 Սոմառ - հացի չափ՝ 16-20 փութ:

19 Մարաբա - հողագուրկ, սեփականագուրկ գյուղացի, որ ընտանիքով մի փոքր
հացի աշխատում է ուրիշի դռանը:

20 Եղըն - փոքրիկ դեզ:

էր «ես ի ներքո ստորյալս»... Իսկ գյուղացին շա՛տ լավ գիտեր, թե ի՞նչ բան է այդ «բարաթ» կոչված պատուհասը...

Ամալ ու զամալ մի օր էր: Առավոտվանից մանր անձրևը մայիսվա պես մաղում էր: Դուրսը թոն ու թոնջանք, ցեխ-ճխանք էր:

Իրիկնադեմ օրնի սայլերը ճռթիով-գռթիով շարան-շարան մտնում են գյուղ:

Հինգ սայլ մի անգամից թափում են Մարտիրոս աղի մեծ կալը: Նրանցից մեկն էլ Գալոն էր: Մի ժամվա մեջ դիզվեց գարու ահագին դեզը: Կարկուտը թարսի պես գյուղի այն կողմը չէր զարկել, ուր Գալոյի արտերն էին:

Ամտեր կարկուտն էլ, եղյամն էլ, ցավ ու փորձանք-պատուհասն էլ խեղճ աղքատի, չունևորի համար են միայն սահմանված... Աստված էլ կարծես հարուստի կողմն է պահում, նրան պաշտպանում ամեն ցավից ու գոռից...

Քանի Գալոն դռնե դուռ մուրալով, պարտքով գնած սերմով իր համար էր ցանում արտերը, կամ կարկուտն էր խփում, կամ երաշտն այրում, կամ եղյամն էր տանում, մուկը կտրում, ճիճուն ուտում, ժանգը վնասում... Իսկ այդ տարին, որ էլ «դանակը ոսկորին հասած»՝ անճար մնացած, իր բոլոր արտերը Մարտիրոս աղի համար էր ցանել, ոչ կարկուտ մոտեցավ նրա արտերին, ոչ եղեամ, ոչ մուկ ու մծեղ... Եվ այդ արտերից, իր քրտինքով հերկած, իր արցունքով ջրած արտերից Գալոն քսան սայլ բրնձի պես գարի քաղեց իր աղի ու աղջիկների հետ ու պարտքի տեղ դիզեց Մարտիրոս աղի կալը:

Անձրևն արդեն կտրել էր ու քամի՛, մութ գիշեր էր, երբ Գալոն տուն եկավ:

Շաբթով կրակի երես չտեսած թոնրի շուրջը սղաքն առել, ծվարել էր խեղճ Նազլուն:

- Ել, բրթուճըմ հաց բեր, ուտենք, քնենք, Նազլու, էս վախտս ինչի՞ երևաւ:

- Հա՛ց բեր... կա՞, որ բերեմ... Իսկ անոթի փորով քնե՞լ կլնի, որ քնենք...

- Աղջի՛, անխիղճ-անաստվածներն էլի՞ ալյուր չեն տվել...

- Հացը թանգ է, կըսես Մարտիրոս աղան - քիչըմ հաղարով²¹ կերեր...
Հա՛յ հարամ ըլլի էս կերածը, որ մենք կուտենք...

Վիրավոր վագրի պես խոր մոռնաց Գալոն ու սյան հետ դիք կանգնած մնաց:

- «Հաղարով կերեր, հացը թանգ է» հա՞... հապա էն քսան սայլ գա-
րին, որ սեփական արտերումս ցանեցի, ճակտիս քրտինքով քաղեցի.
կալդ դիզեցի, թանգ չէ՞, անաստված, անհոգի... տուն տնեվի դատենք,
կաշվից դուրս գանք, ամեն բանից զուրկ մնանք, մի փոր հաց, ցամաք
հաց էլ չունենա՞նք... Ես քու ստեղծողիդ...

Մոռաց Գալոն մտքում ու երևի դեռ երկար կմնար ապշած քարա-
ցած, եթե Նազլուն չսթափեցներ:

- Բա՛ էլ ինչի՞ մոլորար մնացիր, գնա՛ երկու հացըմ փոխ բեր դրկցնե-
րից²² տողոցը ձենը կտրենք. տեսնենք ետև ինչ կենենք...

- Երթամ, երթամ...

Չիրուխ վառելով խոր ներսից պատասխանեց Գալոն:

Դրկցանց տունը շատ մոտ էր՝ պատկից, բայց կես ժամից Գալոն հա-
զիվ տուն դարձավ, կռանը մի քանի գարու, սև հաց դրած:

Աղքատի հացը պիտի կշտացներ աղքատին, թե չէ հարստի հացն էլ
մարդ կկշտացնի՞...

Մինդրի²³ տակից դուրս թափան մանր ու խոշոր ու շրջապատեցին
փոքրիկ կլոր խոնջան²⁴. որի վրա կավե քրեղանով պազել էր աղքատի սև
օրվան ընկեր աղի դմին²⁵:

- Ապա²⁶, էսօր պա՞ս է:

- Պաս է, բալաս, պաս, կերեր, քնեցեր... ասա ե՞րբ եք ուտիս տեսել, որ
պասը կհարցներ...

Գալոն ձեռք չտվեց բերած հացին, թեև ամենից առաջ հաց ուզողն
ինքն էր ու աշխատանքից եկած, ամենից քաղցածն ինքը: Թիկն տված

21 Հաղար - խնայողություն:

22 Դրկից - դրացի:

23 Մինդար - չուլ ներքնակ կամ վերմակ:

24 Խոնջա - ցածրուն, կլոր հացի սեղան:

25 Դմի - կանաչ, որ վայրի բուսնում է արտերում, քաղում, աղն են դնում:

26 Ապա - հայրիկ:

սյունին, նա լուռ նստած բոլոր ուժով չիբուխի կծու ծուխն էր ներս քաշում ծարավ-պապակի պես ու, սրտի փոթորկից շրթունքները կրծոտելով, քուլա-քուլա դուրս թողնում: Լուռ էին բոլորն էլ: Ամենքն իր գործովն էր զբաղված: Մանուկներն անխոս հարամու պես գարու, չոր հացն ու դմին բրթուն արած, հավար-հավար կոխում էին բերաններն ինչքան տեղ կար ու կիսածամել կուլ տալիս, որ հետևյալ բրթունքը ոլորեն, հացից որքան կարելի է մեծ բաժին խլեն:

Նազլուն էլ որ առավոտից բերանը պատառ չէր դրել, մոտերը նստած, մեկ պատառն էր բերանը դնում, կարծես ակամա ծամծմում, մեկ թելիկը ոլորում, որ Մարտիրոս աղի թոռներին ձմեռվա գուլպացու հասցնի:

Միայն քամին էր աղմկում, լալիր թրթռոցով հռհռում, կարծես խեղճ Գալոյի սև բախտը ծաղրում...

Հանկարծ գյուղում մի արտասովոր դալմադալ ընկավ, ինչ-որ բղավոց, ճղավոց, մարդիկ սրտապատառ վազում, վազվզում են:

Գալուն, չարախինդ ժպիտն երեսին, կարծես բնագղմամբ վեր թռավ տեղից... կարծես սրտատրոփ սպասում էր դրան:

- Քա, էդ ի՞նչ դալմադալ է:

- Չե՞ս իմանա, կրակը... կրակը...

Գռռալով դուրս թռավ Գալուն:

- Կրա՛կը... կրա՛կը... յանդուն է հասե՞ք, աստու սիրուն...

Նոր լավեց Գալոյից հետո դրսի հավարը:

«Յանդուն»²⁷ էր: Ծուխն առել էր գյուղը: Դռնից դուրս եկողը վազում էր Մարտիրոս աղի մեծ կալը, որ ծուխ ու բոցի մեջ կորել էր:

Քսան սալլնոց բրնձի պես լիքն ու սիպտակ գարու դեզը, որ մի երկու ժամ առաջ միայն Գալոյի արտերից կրել, դիզել էին, դժոխքի պես վառվում էր: Քամին ու բոցը, բոցն ու ծուխը լալիր հռհռոցով գրկախառնվում համբուրվում էին սև մութի մեջ...

Ողջ գյուղը գործի էր: Որը եղանով, որը թիով, որը բախով, ծուխ ու բոցի մեջ նետված, աշխատում էին:

27 Յանդուն - հրդեհ:

Գալոն էլ նրանց մեջն էր: Նույն ժպիտն երեսին, քափ ու քրտինքը կոխած, կրկղնում, խառնում էր օրանը: Բայց ո՞վ գիտե՝ հանգցնելու համար, թե՞ կրակն ավելի կոխարցնելու, հրահրելու համար...

Եվ Գալոյի «ժպիտը» մենակ չէր: Ծուխ ու բոցի մեջ շա՛տ-շատերի դեմքին փայլում էր նույն ինքնագոհ, չարախինդ ժպիտը: «Աշխատում» էին մարդիկ. աշխատում սրտանց, քափ-քրտինք մտած, բայց... հրդեհը հանգչելու փոխարեն, քանի գնում սաստկանում էր, տարածվում...

Կրակը սրբեց, մաքրեց-տաքավ Մարտիրոս աղի ողջ կալն ու խոտի դեզերն էլ կես արել լափել էր, երբ հագիվ կարողացան «մի կերպ» հանգցնել:

Կես զիշեր անց ամբոխը ցրվեց:

Գալոն էլ զնաց տուն ու կյանքի մեջ գեթ մի անգամ. թեև քաղցած փորով, բայց հանգիստ, հովցած սրտով քուն մտավ:

Կրակը մարավ... ու իր հետ քա՛նի, քանի Գալոյի պես դադված սրտերի կրակ մարեց... կրակը մարավ. բայց Մարտիրոս աղի մեծ կալից դեռ երկար, շա՛տ երկար ժամանակ գալիս էր խոտ-օրանի խանձահոտը, որ իր տիրոջ անգութ, գեշ գործերի արժանավոր խունկ-կնդրուկն էր...

1902 թ. մարտ

Սարխա

«ԴԱՏԱՍՏԱՆ ԿԱ...»

- Աստու սիրուն, յուզբաշի²⁸, տունս ավրել են, դուռս սև քարով վեր շարել... Ախր աշխարհքն օրենք կա, ալան-թալան խո չէ...

Արցունք աչքերին, գանգատվում էր այրի Աննան, որի վեց հատ անտեր-անտիրական որբերին կերակրող միակ արտը կերել. արմատահան էր արել Կարապետ աղի ոչխարի հոտը:

28 Յուզբաշի - գյուղական տանուտերի օգնական, քյոխվա:

Ջարմանայի բան է, կարծես ընդհանուր օրենք է՝ որտեղ ինչ չկա, այնտեղ այդ մասին ամենից շատ երագներ են տեսնում...

«Ախր աշխարհքն օրենք կա»... Հիմա՞ր կին, որտե՞ղ ես դու օրենք տեսել խեղճի համար, թույլի համար... Ե՞րբ է աղքատն արդարություն գտել այս փուչ աշխարհում, այն էլ գյուղում...

Յոթն օրվան մեռած էր Աննայի ամուսինը, երբ գյուղի հողերն «ըստ խղճի» բաժանելիս խլեցին նրա բոլոր արտերը:

Այդպես թելադրեց ամբոխի «խիղճը», գյուղի օրենքը, որովհետև ո՞վ էր անտեր, այրի Աննայի համար զուխ ջարդողը, կոխվ, դալմադալ, տուր ու դմբոց սարքողը... Իսկ առանց գզվելու, առանց իրար բուկ ու բողազ ծամելու ո՞վ-ում ինչ կտա գյուղում... Ու կստանա նա, ով հաղթող կհանդիսանա:

Այդպես է գյուղի «խիղճն» ու օրենքը:

Աննայի որբերը դեռ փոքր էին, իսկ ինքը սգի արցունքից դեռ աչքերը չէր բացել, երբ նրա բոլոր արտերը գյուղի «բարեխիղճ» պավերեննիներն ու յուզբաշին իրար մեջ բաժանեցին²⁹ թե՛ «Աննան արտն ի՞նչ պիտի էնե», խեղճ «օղլուշաղ»³⁰ է... կարծես նրա վեց հատ որբերը օղ պիտի կուլ տային... Ամուսնուց մնացած արտերից մեկը միայն «ճամբուն վրայի» քարքարուտ արտը բաժին ընկավ Աննային, այն էլ ամեն օր ոչխարների ու նախրի ոտնատակ էր:

- Դու գիտես, յուզբաշի, ախր տղաքս անոթի կջարդին, ես ի՞նչ էնեմ, վե՞վ պիտի պահե էնոնց, արտս օր ուրիշին ուտեցնե...

Աղաչում էր Աննան գյուղի արդարադատության ներկայացուցիչ յուզբաշուն:

- Վե՛վ պիտի պահե՞ - ում որ խոսքը լսես, կամքը կատարես... Դու իմ խոսքս ե՞րբ լսեցիր, որ ես բուկդ լսեմ...

- Ամոթ չե՞ քեզի, յուզբաշի, բերնիդ չափը չես ճանչե... ողջ գեղին դատավոր ես, քեզ արժա՞ն է...

29 Անցյալում չորս ու հինգ տարին մի անգամ մեր գյուղերում հողերն «հավասարեցնում էին» գյուղացիների մեջ: Այդ «հավասարեցումը» կատարվում էր հավատարմատարների միջոցով, որ կոչվում էին «պավերեննիներ» (ռուսերեն):

30 Օղլուշաղ - կինարմատ:

- Է՛, քեզի արժա՞ն է, քա՛ծ³¹, որ ողջ գեղիմ յուզբաշին տարիմ է ետևոյ եմ ընկել, խոսքս չես լսե, կամքս չես կատարե... ի՞նչդ կպակսես, շան աղ-
ջիկ...

Աննան լռեց: Հարյուր տան դատավոր յուզբաշու լսիրշ խոսքերից ականջները փակած, արտասպելով տուն դարձավ: Դա ոչ առաջին և ոչ էլ վերջին արցունքն էր: Ամուսնու մահվանից հետո արցունքն անբաժան ընկեր է գյուղացի այրի-«անտեր» կնոջ... Եվ Աննայի ամենօրյա հացը միշտ շաղախվում էր այդ աղի-լեղի հեղուկով, որ այնքան առատ հոսում է գյուղի «կենդանի» աղբյուրներում:

Մոդենց Մարգարի՝ ներկա յուզբաշու և Աննայի մեջ վաղո՛ւց նստած էր չար սատանան դեռ Աննայի աղջիկ օրվանից:

Գյուղում ախր գեղեցիկը, լավը - կով լինի թե ձի, արտ լինի թե աղջիկ, միշտ նախանձի առարկա է, մարդոց համար կռվածաղիկ... Ասենք ողջ աշխարհումն էլ խոմ այդպես է:

Եվ Աննան գեղեցիկ էր. շա՛տ գեղեցիկ: Դրա համար էլ ողջ գյուղի ջահելների կռվածաղիկն էր դեռ պատանի օրերից, մանավանդ որ հա-
րուստ տան էլ աղջիկ էր: Բայց չնայած այդ բոլորին, Աննան չուզեց հա-
րուստներից ոչ մեկին ու մի գիշեր փախավ իրեն սրտի ուզած տղի աղ-
քատ ու խեղճ Ակոյի հետ, փախավ գնաց, կատղեցրեց գյուղի բոլոր հա-
րուստներին: Ինչ էլ լինեք, եղածն եղել, անցել էր: Երկու շաբաթ աղջիկ-
տղա՝ Ակոն-Աննան գիշեր ու զօր մեն-մենակ սար-ձոր չափել, ձևել էին...
էլ ճարն ի՞նչ էր - պսակեցին:

Բայց ի՞նչ օգուտ: Չէ՞ որ Աննան դարձյալ սիրուն, գեղեցիկ էր: Իսկ դրացու ունեցածից ինչ որ սիրուն, գեղեցիկ է, հենց բոլորի աչքը դրա վրա է: Եվ ով ուժեղ, հարուստ, զորեղ-«գոռբա» է, միշտ կաշխատի դրացուց խլել գեղեցիկը, կին է եղել, կով, թե մի ձի - միևնույն է:

Ախր կինն էլ գյուղույ «մալ» է, ապրանք է...

Ահա այսպես Աննան սիրուն գեղեցիկ էր, իսկ Մարգարն էլ յուզբաշի, ձեռքը «օրենք», իրավունք կար, ինչի՞ չօգտվեք հանգամանքից, մանա-
վանդ որ Աննան այրի, տեր-տիրական էլ չունեք:

Եվ Մարգարը ուզածին պես օգտվում էր հանգամանքից:

31 - Զած - էգ շուն, վիրավորական մտքով:

* * *

Գարուն էր: Ապրիլի վերջերը: Փ... գյուղը նեղ օրի էր: Ցանքը դեռ չէին վերջացրել, մեկի սերմն էր պակաս, փող չուներ առներ, մյուսը՝ սերմը բնադոն էր արել-կերել, այժմ վիզը ծռած, դռնե-դռու ընկած, խնդրում, աղաչում, որ մի քանի մանեթ մուրհակով, շահով տան, սերմ առնի, հաց առնի... Երրորդը գրողից, մահից փող գտել է մի կերպ, հաց չի ճարվում, որ գնե, ճարվածն էլ թա՛նգ կրակ է, մոտ գնալ չի լինի... Չորրորդի եզը դաբաղ է եղել, լուծը գետինը թողել, հիմզերորդի արտ-չայիրն են խլել, առել, ո՛չ սերմ ունի, ո՛չ ցանքսի տեղ... և այլն և այլն:

Սերմի, հացի պակասություն... մալ, ոչխարի հիվանդություն... Հե՛, գիտե՞ք ինչ կրակ-պատիժ է գյուղացի խեղճ մարդու համար... Ո՛չ մի բանի «չըկան» այնքան զգալի չէ գյուղում, որքան հացի, հողի, մալի, խոտի կարիքը: Մահը լավ է դրանից:

Նախորդ տարին հացը մրսել էր Փ...-ում: Դե՛, ով ուներ, հենց աշնանից գնաց դրսից առավ, բերեց բնադոնի, գարնան սերմի պաշարը: Բայց վա՛յն եկավ չունևորի, խեղճ աղքատի սև հալին... ինչո՞վ առներ, անտեր տանն էլ ծախելու բան չէր մնացել: Մի ջուխտ եզը, մեջքից ծռած, հալից ընկած մի խեղճ կին, մեկ էլ ինքն ու արորը... թե զին տային 5-6 մանրունք աղջիկներին - խեղճը այն էլ կծախեր... Բայց այդ անտեր «ապրանքն» էլ չկարմրած չի ծախվում... Միակ ճարը «ես ի ներքո»-ն էր մնացել: Էհ, ինչ անես. աղքատ-մաղքատ ուտել կուզես, խոմ անոթի մեռնելու չես: Յորեն-գարու բարաթի էլ կարգը գիտեք՝ «չարեքով» է մեր գյուղերում՝ չորս կոտ³² մրսած, փտած գարուն վեց ամսվան մի կոտ տոկոս պիտի տաս, մնացածն էլ «պիսեր»³³ աղան ու իր խիղճը...

Ու այս բոլոր «դարդերի» հետ մի դարդ էլ կար, որին հեշ ճար-իլլած չկար... յուզբաշին ու խազնաշին³⁴ եկել մախթին³⁵ կուզեին:

- Մարգար տացու, ախր էնօրն ես տվի, տուն ա ըսիր, թե վեց շահի մնաց պակաս...

32 Կոտ - հացի չափ, մոտավորապես 1 փուփ:

33 Պիսեր - գրագիր:

34 Խազնաշի - գանձապահ:

35 Մախթի - հարկ:

- Վեց-մեց ես չգիտեմ, տվել ես - բեր կվիտանցիադ³⁶... Քեզի կըսեն վեց մանեթ է մախթիդ, երկու մանեթ էլ սաբալլըդ³⁷... Կուտաս՝ բեր տուր առ-աբուռով, չես տա էզվան³⁸ չափառ³⁹ կուգա, խաղլեն կուտաս:

- Յուզբաշի ջան, աստված ունիս, խիղճ ունիս, չէ՞ դու ըսիր թե կվիտանցիա չկա քովդ, պոռեստավեն պիտի ստանաս, որ ստանաս - կուտաս, մեղավոր եմ, որ հավտցի...

- Ձենդ կտրե, շուն-շան որդի... Փարադ կուտե՞մ, ըսածդ ի՞նչ է... բեր-նին աշեք դուռումսաղին... Լավ, ես հետդ էզվան կխոսիմ, թող չափառը մեմ գեղ գա...

«Էզվանն» անցավ: Չափառն եկավ: Վա՛յ Փ... գյուղի էն աղքատի սև օրին, ով յուզբաշու խաթրին. քեֆին էր կպել... Հորթ ու մոզի, աման-չաման, էլ տանն ինչ որ ճանկ գցեց «տորգի»⁴⁰ հանեց, ծախեց-ծխեց ու մի անգամ առած հարկը, որ աստված էլ, մարդն էլ գիտեր. շա՛տ-շատերից երկրորդ անգամ հավաքեց: Բայց թե ասա՛. մեկը եղա՞վ ձայն հանող: Ո՞ւր ձայն հանեն, ո՞վ ձայն հանի: Ախր գյուղի «խածանները»՝ աղաները իրենց բաժինը նախօրոք մկիտանում վայելել են, անուշ արել միասին. էլ ձեն-ծպտուն կհանե՞ն - «շունը շնից, ախր երկուսն էլ մեկ տնից»... Իսկ աղքատը, խեղճ թշվառը. ե՞րբ սիրտ կանե հանել, թե հանե էլ ո՞վ է նրա ձայնը լսող, ուշք դարձնողը: Հակառակը՝ գլխին կտան հարյուր տեղից ձենն հենց բերնի մեջ կխեղդեն:

Խեղճ Աննան էլ հարկը «պակաս» տվողների դասից էր: Մի երեկո հոգնած-բեզբած արտից դեռ նոր էր տուն դարձել, երբ յուզբաշին ու խազնաչին, հետներն երկու չափառ առած խեղճի դուռը կտրեցին:

Բայց Մարգարն էլ ախր մարդ էր, սիրտ ուներ. խո՛մ այդ այրի կնկան հետ էլ ուրիշի պես վարվելու չէր: Դռնից ձայնեց, մի կողմ կանչեց. երկար-բարակ խրատեց, որ թարսություն էլ չանե. խոսք տա մենակ, մի անգամ «հա» բերնով ասե. էլ ամեն ինչ կվերջանա: Ինքը հանե ջեթեն կուտա հարկ ու խարճ, իրեն արժան ընծա կառնե, այնուհետև քաղցր կանե...

36 Կվիտանցիա - ստացական, անդորրագիր:

37 Սաբալլը - հողի արենդի վարձ:

38 Էզվան - էգուց, վաղը:

39 Չափառ - ստրամնիկ, ուստիկան:

40 Տորգ - աճուրդ:

- Դու էդ խելքիդ «քշո» ըսե, յուզբաշի՛, ես շան ծիծ չեմ ծծել մորես... իմ նամուսս գլխես վեր է, թող անունս ելնելուն, հոգիս բերնես ելնե, պրծնեմ... Չեռքեդ եկածն էրե, ապրիս. փեշակդ էդ է, էլ ինչի՞ ես յուզբաշի... Գտածդ տար, արադի տուր, գլխովի քեզ նման շուն շնվորի հետ...

Խոսքը բերնին, ապտակն եկավ երեսին...

- Ծո՛, քալեք ներս, էս դանջըդ⁴¹ խոսք հասկցող պտուղ չէ... ինչ որ գտնեք, տարեք, ծախեք, մեկ էլ ըլլի խոսքը ճանչե, մարդը ճանչե... Մեղալեւ⁴² ա չի ամնչե, բերնին եկածը կհաջե...

Ջունջ ու բուջախ, տուն-դուռ իրար խառնեցին, երկու փոքրիկ փարխաճ⁴³ գտան բանի պետք... Աննան լուռ էր: Հպարտ ու վես կանգնած մի կողմ, սրտի ցավից, բարկությունից շրթունքներն էր կրծոտում: Կարծես վրեժի, ասելուքյան կենդանի գոռ արձան լիներ... Բայց ի՞նչ աներ,- ինքը թույլ ու անգոր մի կլին անպաշտպան, իսկ թշնամին ուժով, զոռով. լիրբ անամոթ, անգզամ...

- Ծո՛ գզիր⁴⁴ ես, ինչ շան որդի, իսի ջվալը⁴⁵ չե՞ս տեսնի, մեջն էլ գարի, վերու տանինք, չափոններուն ձիերուն ի՞նչ պիտի տանք, ախր էսման⁴⁶ խոսք չհասկցող, մեծ ու մեծվոր չճանչողնուն համար են եկել...

Գզիրն առավ, շալկեց տարավ երկու կոտնոց ջվալը, Աննան լալով, սրտից խոցված վագրի նման վրա պրծավ:

- Ծո՛ անաստված, հարկիդ երեք դարը առար, էլ էդ գարին ո՞ր կտանես... տունս բուռն ալյուր չկա, տղաքս չո՞ռ պիտի ուտեն...

Քաշեց գցեց ջվալը վայր:

Էլ ի՞նչ եղավ՝ չգիտեմ...

* * *

Մյուս օրը արտը կիսատ, Աննան հիվանդ, քիթ ու բերանն արնվիկ պառկած էր: Սաթի պես սև ջուլստ աչքերը ալ բոցի պես վառվում են ու

41 Ղանջըղ - քած շուն:

42 Մեղալ - շքանշան, յուզբաշու պաշտոնական նշանը:

43 Փարխաճ - պղնձի փոքրիկ աման:

44 Գզիր - տուրհանդակ:

45 Ջվալ - պարկ շալե:

46 Էսման - այսքան:

կապուտկած շրթունքներով, աղի-լեղի արյունվվիկ սրտի խորքից ինքն իրա հետ խոսում էր.

- Դե՛, օրենքի, խղճի տեսեք... Համ մալս⁴⁷ տամ, ունեցածս քաշեն, տանեն, շան պես ուտեն, զխտվեն, համ ինձի էս օրը գցեն՝ ծեծեն, ջարդեն, արյունվվիկ դարձնեն... Փարա⁴⁸ չունիմ, խեղճ-աղքատ եմ. էս նամո՞ւսս է իմս չէ... Բա էսպես էլ օրե՞նք կլնի, էսպես էլ դատ ու դատաստան... Հե՛յ աստված ջան, էս աշխարհքում խեղճի համար դատ ու դատաստան չկա... Դատ ու դատաստան հարուստինն է, զոռբային⁴⁹: Ես քու դատիդ-դատաստանիդ կթողնեմ:

Չէ՞ որ վերը «դատաստան կա», օրենք կա... թե չէ կամար էդ կապուտը էլ ինչի՞... վերն էլ աստված հեչ չկա... Էս աշխարհքը գողի, բողի, ավազակի աշխարհ է: Էս աշխարհքի աստվածն էլ գողի, բողի, ավազակի աստված է, հարուստին ու զոռբային կալաշտպանն, թող վար անցնի. փչանա: Վերի աստված. ես քու դատիդ-դատաստանիդ կթողնեմ... Թե դուրն էլ չես դատ անելու... դու էլ չկաս, սուտ է ուրեմն ամեն ինչ...

Էն օրը շա՛տ գեշ օր էր: Թո՛ն ու քա՛մի, բուք ու բորան. ձմռանից ետ մնացած օր էր կարծես: Այնքան ցուրտ էր, որ արտվորն էլ արտ չգնաց: Բայց այդ թոնին, բուք-բորանին ժամին դուռը լիքն էին կին ու մարդ:

- Դի՛մ... դի՛մ, դիմ... դիմ:

Ղողանջում էր գյուղի ժամի լալկան զանգը ու հայ-հավար ամեն կողմից թափվում էին ժամի բակը:

Մեռել կար, այն էլ հարո՛ւստ, «յուղոտ» մեռել: Հոգու հացին⁵⁰ մի մե՛ծ եզն էր մորթված: Պարզ է ժամն էլ, բակն էլ լիքը պիտի լիներ: Հազարից մեկ միս ուտելու առիթ էր:

Յուզբաշի Մարգարի թաղումն էր, որ տնեցիք մի առանձին շքով-փառքով կուգեին կատարել:

47 Մալ - ունեցվածք:

48 Փարա - փող:

49 Չոռբա - ուժեղ:

50 Հոգու հաց - քելեխ:

Խեղճ մարդը անաճալ⁵¹ էր գնացել... Ջահել-ջիվան կյանքից զրկվել:

Մեծ նեղությամբ գյուղի մախթեն հավաքելով, ողջ մի շաբաթ դուռ ու դրկցի դամշու բերանն առնելով, մարդը տարավ քաղաք հանձնի. իր սուրբ պարտքը պետությանը կատարի:

Դե՛, հազարից մեկ քաղաք ես գնացել, այն էլ ջեբ ու ծոցդ լիքը, ինչ-պես մեկ-մեկ մկիտանը չմտնես:

«Յուզբաշի ես, խոմ հասարակ գյուղացի չես...»:

Ու Մարգարը իր այդ «պարտքն» էլ շատ սրբությամբ կատարելով, հալից ընկած, հարբած, տոզած, ձին նստել է որ գյուղ գա: Բայց անտեր ձին ճամբան խրանել, մարդուն քարին էր զարկել ու սարե-սար քարշ տալով, ջարդ ու փշուր էր արել: Արտվորը երբ բռնել էր չափ ընկած ձին, խեղճ յուզբաշու մարմնի վրա էլ ողջ տեղ չէր մնացել: «Մեղալն» անգամ ծռմռել էր քար ու քոչին զարնվելով: Խեղճ մարդուց սոսկ մի մեշոք ոսկոր էին տուն բերել...

Դուրս են բերում մեռելը: Խուռն ամբոխը լուռ ու անձայն, իրար ձեռքից քաշքշելով դազաղը, շտապում են վերջին պարտքը տալ յուզբաշուն, որ հերթն հասնի հոգու հացին:

Ու ամենքը իրենց մտքում «աշխարհի բանն» են որոճում. մարդու բախտը քննադատում:

- Փա՛ռք տվածիդ, տե՛ր, հազար փառք... Ա՛խ, ի՛նչ կլներ ամեն անգամ էսման (Էսպես) ձեռաց հախ-դատաստան էնեիր... կանանց միջից կմկմալով մռմռում էր մի պառավ կին:

- Շա՛տ լավ կըսես, Գյուլգյազ նանի, բայց մի հատիկ յուզբաշով ի՛նչ կլինի... Մարգարի տեղ մի ուրիշը կնստի... Էդ դու ասա ե՞րբ պիտի բոլոր յուզբաշինուն. Էդ անաստված զոռբաներուն հախ-դատաստանը լինի...

- Կլնի, որդի, կլնի, անհավատ մի ք լինի... Ախր վերը դատաստան կա. Էդման դատիդ-դատաստանիդ մեռնիմ, տե՛ր:

Խեղճ մարդիկ: Էլ անկարող իրենց դատը իրենց ձեռքով տեսնելու, երկնքումն են հախ-դատաստան որոնում:

1902 թ. հուլիս

Սարխա

51 Անաճալ - անբնական մահ:

ՕՉԻ ԽԵԹԱԾ...

Էն գիշերը գե՛շ գիշեր էր, շա՛տ գեշ գիշեր: Յերեկվա բաց-պարզ երկինքը սև-սևցել էր, սևավորվել: Ամեն օրվա աստղ ու լուսին՝ վերևի վառ կերտոններն այդ օրն իստակ մթնել, մարել, կորել էին: Սևցած, ուռած մռայլ ամպն էլ, կարծես կրքից, չար աշխարհի գեշ գործերից կատաղած, գոռում-գոչում, կայծ ու կրակ էր թափում:

- Ու... ու... ու...

Գոռում է Ջավախքի դիք, ձյունագագաթ Աբուլը, քուլա-քուլա գլխին կիտված ամպերից ու չարանենգ պատգամի պես «չար» լուրը տանում հեռուն, ցրվում հեռուն սարեսար:

- Գըռ... ռ... ռ...

Կարկուտ է... կանչում է զիլ քարոտ-քոչոտ Քորօղլին սևվոր-սգվոր մութ ամպերի արանքից ու կայծակի նետը խլած երկնքից, ուժով նետում դեմ-հանդիման իր ախոյան Աբուլին, կարծես կռվի, ահեղ մարտի կանչ է տալիս հսկային:

Ու սարերի դև քաջքերը, երկնքի սև մութ չարքերը արյուն-կրակ գենք-գրահով իրար եկան՝ կռվի մտան... Ջարկի՛ի, զարկվա՛ն... բոլոր ուժով, դևի թավով իրար կպան: Մեկ Փարվանա լիճը մտան, մեկ Իլխիդադ սարը ելան, Դուման-գյուլում իրար առան, հաղթվածներն ահով-դողով Ժամին սարին Սուրբ Հովհաննու վանքը մտան, ի՛նչ խոսեցին, ի՛նչ ասացին, խոսք մեկ արին, հաշտվեցին ու ինչ որ քեն, ոխ ունեին, «կավ ու կճուճ» խեղճ գյուղացու գլխին զարկին, ջարդեցին...

Տարավին եկավ, կարկուտ տեղաց Գ... գյուղի դաշտերում, հեղեղ ելավ, արտ ու արոտ տակովն արավ սար-ձորում...

Ո՞ր քաջասիրտ աղամորդին, քարե հոգին էլ սիրտ կաներ էն գիշերին, սև գիշերին դուրսը մնալ դաշտի միջին...

Հովիվ-հոտաղ, մալ ու մաճկալ գյուղ թափան:

- Դիմ-դիմ... դիմ... դիմ...

Հավար-գավար, խեղճ ու մոլոր մղկտում է գյուղի ժամի լացի սովոր զանգակը: Ու ողջ գյուղի աղերս-բերան զանգի տխուր-աղետուր հեծկետանքը, կարծես, խղճի, գթի բերեց սև երկնքի քաջք-չարերին, ժեռ սարերի չար-քաջքերին: Կարկուտն եկավ տամար առավ՝ շերտով անցավ Գ...

գյուղի վրայից, լոկ քչերին բաժին հանեց իր սոսկալի արյուն-քերան պատգամից:

Մանր անձրևը մայիսվա պես վրա առավ:

Դուրսը ցեխ էր, ցեխ ու ճիւղանք, էլ քաղ ու փոցխ չէր լինի: Դրա համար էլ «ինն ու ջինն» սարում-ձորում չմնաց: Ներսը լավ էր՝ չոր ու տաք, թանապուրն էլ դադրած-քեզրած խեղճ գյուղացու ամենօրյա թեյն ու ընթրիք խոն կար ու կար:

Գյուղի հարուստ, գյուղի աղա Գևոյենց տան գերնդվորն էլ տուն դարձավ: Թամամ հինգ հատ ջահել-ջիվան, կտրիճ քաղվոր տնից կար, հապա ըրդա՞տ⁵², հարս ու աղջիկ փոցխվո՞ր...

Մե՛ծ օջախ էր, շա՛տ մեծ օջախ Գևորգ աղի օջախը: Հինգ մանչերից մեկն ոչխարին, մեկը մալին էր նայում, մեկը հյուսն էր, մյուսը՝ քարտաշ, հինգերորդն էլ՝ Գևորգ աղի կրտսեր տղան՝ Նազար տացուն, իբրև «գիտուն», կարդացող - խանութպան էր գյուղի մեջ:

Մեր գյուղերում փոքրի խոսքը անց չէ լինում առհասարակ, ո՞վ է նրան «մարդահեսար» հաշվողը: Բայց Նազարի խոսքն ուրիշ էր... նրա խոսքին ո՞վ կարող էր դեմ դնել: Էլ ինչո՞ւ էր երկու տարի քաղաքում գիր կարդացել, թուղթ ու գրի սև ու ճերմակը ջոկել, որ այժմ այստեղ իր «ղըղում» հոր, «էշ գեղացի» եղբայրների խոսքով շարժվեր, նստեր-կանգներ: Չէ՛, այդպես չէ, այդպես չէ մեր գյուղի կյանքն ու օրենքը: Ով «գոռքա» է, լիթք, անզգամ, անպատկառ, նրա խոսքը տան մեջ կանցնի անպատճառ: Եվ Գևոյենց Նազար տացուն իր անձնական փորձով գիտեր այդ վաղուց: Դեռ մանուկ էր, լղպոր տղա, երբ իր լացով-բողբոռոցով, շատ անգամ էլ ճանկոտոցով ստիպում էր տան մեջ բոլոր մեծ ու փոքրին իր քեֆն անել, սրտի ուզածը կատարել: Եվ հայրն ուրախ կրտսեր տղի ճարպիկության, ժրության, սիրտ էր տալիս, խրախուսում նրա ամեն մի արարքը, լավ գիտնալով, որ կյանքում ուժովինն է աշխարհիքը:

Երբ մեծացել տասնհինգ տարեկան էր դարձել, հայրը նրան քաղաք տարավ կարդալու: Գյուղում կարդալն այդ ժամանակ «մոդա» էր: Մեծ տերտերի երկու տղան «գեմնազն» էին սովորում: Գևորգ աղան տերտերից խոն պակաս մարդ չէր: Նա էլ տարավ տղան քաղաք դպրոց տալու,

52 Ըրդատ - օրավարձով աշխատող բանվոր:

բայց ուր տվեց - աստված դպրոց համարի: Գյուղական տան գեշ կրթության պակասը լրացրին զարգացրին վատ դպրոցն ու փողոցը և դեռ երեք տարին չանցած, վիժվածքի պես դուրս նետեցին մի այլանդակ զանգված, հրեշ:

Գևորգ աղի «ուսում առած» Նազար տղան տուն դարձավ: Երեք տարվան ի՞նչ կրթություն պիտի ստանար դպրոցից ու սոսկ իրեն արժան փողոցային ընկերներից... Լոկ անվանը մի բառ կցեց, գյուղի աչքում «տացու» դարձավ, տուն եկավ: Այժմ ի՞նչ աներ: Գյուղացու պես աշխատելու, ճակտից ծոր-ծոր հալալ քրտինք թափելու հեշ սիրտ չուներ, ուրիշ բանով, մի լուրջ գործով պարապելու՝ շնորհք չկար... Դարձավ գյուղի գրագիր: Այդ պաշտոնն էլ իրա կողմից լրացրեց վատ կրթության պակասը - գործնականում սովորեցրեց գործադրել իր սև հոգու հրեշային հակումները ու մի օր էլ մտավ իր հոր՝ Գևորգ աղի բզեզը, ի՞նչպես արեց, ի՞նչպես չարեց այդ ժեռ մարդուն, քարսիրտ մարդուն համոզեց, զլուխը լցրեց, հազար մանեթ դուրս առավ, գյուղում սիրուն խանութ բացեց, այժմ էլ խանութպան դառավ:

Գյուղի մարդն էլ որքան տգետ, անուս լինի, ամենն ունի իր կոչումը - մեկը հովիվ, նախրչոբան, մեկը՝ երկրագործ, աստաղծագործ, մեկը՝ դատավոր, մեկը՝ քաղվոր, մեկն էլ լավիող՝ «աղա» փողվոր, ուրիշների արյուն-քրտինքը կեղեքող,- ամենն ունի իր արհեստը, պարապմունքը, որ երկինքը կարծես վերից դրոշմել է ճակատին և գյուղացիք այդ կոչում են «ճակատագիր» ամենքին:

Եվ Գևորգն էլ Նազար տացուն շատ լավ գտավ կյանքում իրա կոչումը: Խանթի գլխին դիք տնկված, սխալ-մխալ մի կերպ գրված երկտողանի ցուցանակը, կարծես հենց իր խանութպանի սև-մութ հոգու ցուցանակն էր.

*“Духан набидков
Назар Геворков”*

Եվ իսկապես նրա հոգին մի կատարյալ «դուխան» էր: Նազար տացուն. տղա-տացուն մի անգամից երկու «խանութ» էր պահում՝ մեկը «դուխան» տեսակ-տեսակ խմիչքներով չորս պատի մեջ, մյուսը՝ սիրտը հազար ու մի չար խորհուրդով կրծքի մեջ... Եվ ոչ միմը իր հատկությամբ, իր թույլերով չէր տարբերվում մյուսից...

Գործը լավ էր գնում խանթի: Աշտարակի արաղը բո՛լ, գինին էժա՛ն,- մեկին երկուս էր վաստկում, թե մի բան էլ խառնեցիր, մի բան գնից ավել ու բարձր հաշվեցիր, դե՛, մի բան էլ դավթարիո՞ մեջ ավել-մավել գրեցիր... Էլ ի՞նչ դժվար բան է «վաստակ» անելը. փողի գլխին փող դիգելը...

Եվ այդ բոլո՛ր միջոցները շա՛տ լավ գիտեր Նազար տացուն:

Գործը լավ էր գնում խանթի, միայն տանը մեկը՝ խենթ մեծ եղբայրը՝ կարո տացուն համ չէր տալիս. նեղն էր լծել էն խեղճին: Տասն օր է, ինչ հաշիվ-համար էր պահանջում. թե՛ «այդքան փող որ առնում ես դրսից, տնից ի՞նչ ես անում, բեր հաշիվ տուր, ախր մենք էլ եղբայր ենք...»:

Էդ հերիք չէ, տան բարաթներն էլ ձեռք գցած, ո՛չ մի կոպեկ չէր թողնում, որ տանը փողից խանթին տան: Այն ինչ Նազարն աշխատում էր բարաթ-մարաթ կամաց-կամաց ճանկը գցել, որ երբ մի օր Գևորգ աղան բարեհաճեր դադրած-հոգնած, ծեր գլուխը գետին դնել, գերեզմանից դառնան թե չէ, եղբայրներից բաժանվել և խանութը, ուր նախօրոք արդեն կիտված, պատրաստ կլիներ իրենց ամբողջ կարողությունն, իսկույն տիրել, հետո արդեն ինքնագլուխ «աղա» դարձած, հանգիստ նստել, վաճել: Այդպես արել և անում են ախր գյուղի բոլոր հարուստ «աղաները»: Երբ տան «մեծ» են լինում նրանք, տուն-տնեցոց աշխատանքի բոլոր արդյունքն իրենց ձեռին, առանց հաշիվ-համարի,- կամաց-կամաց տիրանում են, «տակովն» անում ու, երբ մի օր հերթն հասնում է բաժանվելու,- իրենց աղբատ, շատ անգամ էլ պարտատեր են հայտարարում և առանձին վեհանձնությամբ չեղած պարտքն իրենց վրա են առնում ու բաժանվում, որ «չարախոս», բամբասատեր գյուղը չասե, թե՛ զրկեց, եղբայրների՝ արյուն-քրտինք հալալ վաստակը հափշտակեց:

Սակայն տարին չանցկացած, պարտքերն ստանձնած այդ «աղբատը» արդեն «աղա» էր դառնում:

Գյուղի այդ հին խաղն էր ուզում խաղալ նաև Նազար տացուն, բայց Կարոն էլ հիմար չէր: Նա շա՛տ վաղուց արդեն հոտը առել էր ու ամեն կերպ աշխատում էր առաջն առնել, եղբոր միտքը խափանել:

Նազար տացուն նեղ տեղն էր: Պետք էր միջոց, հնար գտնել այդ «արգելքը» վերացնելու: Էլ քաղաքում երեք տարի ինչի՞ համար էր կարդացել, թուղթ ու գրի սև ու ճերմակը ջոկել, որ այդ չնչին, հիմար բանն էլ «բեճյար» չաներ՝ գլուխ չիաներ...

* * *

Էն գիշերը գե՛շ գիշեր էր, շա՛տ գեշ գիշեր... Երկինքը՝ ամպ, խավար ու մութ, սգվորի պես սև ու մութ էր: Վարից-վերից ջրերն ելել, դարձել էին հեղեղուտ: Տարափն եկավ, կարկուտ տեղաց Գ... գյուղի դաշտերում, հեղեղն ելավ արտ ու արոտ տակովն արավ սար-ձորում: Մալ ու մաճկալ, հովիվ-հոտաղ գյուղ դարձան:

Գյուղի հարուստ, գյուղի աղա Գևոյենց տան արտվորն էլ տուն եկավ: Ոտքից-գլուխ քրջել, խխմել, թաց «պուրպատիկ» էին դարձել: Բայց ջուրն ի՞նչ է, անձրևն ի՞նչ է խենթ ու խելառ ջահելին... խաղ ու տաղեր, ուրախ կանչեր, համաք-չանաք, խինդ ու ծիծաղ խառնել իրար ծիծաղում են հարս ու աղջիկ քոցխվոր, ջահել-ջիվան գերնդվոր, չեն էլ ուզում տուն դառնալ: Տանն ի՞նչ կա, որ նեղ ու անձուկ չորս պատի մեջ, մրից սևացած առնոց տակ: Դուրսը լավ է՝ սար-ձոր ազատ, լայն ու արձակ, խաղիդ, կանչիդ, երգ ու պարիդ կուտան ուրախ արձագանք:

Եվ Գևոյենց գերնդվորի երգն ու ծիծաղն արար-աշխարհի էր բռնել:

Կարո տացուն մենակ լուռ էր, լուռ ու տխուր, երկնքի պես ամպամած: Ո՛վ գիտե ինչ սև-մութ մտքեր սև օձի պես կրծում էին խեղճ մարդու սիրտն արնոտած:

- Գնացեք, տղաք, տուն գնացեք, հաց կերեք, ինձ չսպասեք. ես գործ ունիմ, կուշանամ:

Ու Կարոն լուռ խանութ մտավ:

Ներսը նստած Նազար տացուն էլ տխուր էր: Մի հարս կանգնած դախլի առաջ, ինչ որ բազար էր անում:

- Նազար տացու, մեղք է ախր, խիղճ ունիս, կես փութ պանրի երկու արշին չի՞թ կուտաս...

- Էդ էլ շատ է... չես ուզում՝ տուր. պանիրդ խոմ չեմ կերել, ահան առ տար: Կեսրոջդ կանչեմ, կասեմ, որ պանիր ես գողացել... Հազր հոգուս էլ մեղք չիլնի...

Ու հարսը լուռ, ձեն-ձուկ կտրած, դև կեսրոջ սոսկ անունից սարսափուած, շտապ ելավ խանթի դռնից լարխնդած:

Խեղճն ի՞նչ աներ: Գյուղում ախր որքան էլ շեն-լի տուն լինի, մանկանց շորը մայրն իր «հաշվից», Իր բաժինքից պիտի անի: Իսկ ինքն

այնքա՛ն մանր ու խոշոր մանուկ ուներ. աղքատի էլ աղջիկ էր, էլ ո՞րսե-
ղից ծերը ծերին հասցներ: Կրակի տեր հարուստ ու շեն դժոխք տան մեջ
հինգ երեխան մերկ ու չփլաղ են մնացել: Դեմն էլ տոն էր՝ աստվածածին:
Էլ ճարն ի՞նչ էր: Իր բաղդակից շատերի պես մա էլ դիմեց գողության: Իր
սեփական ձեռքով կթած, շինած պանրից մի գլուխ գողցավ ինքն իրենից,
որ շոր առնի մանուկներին: Բայց էդ անխիղճ Նազար տացուն մի շորա-
ցու էլ չտվեց: Էլ ինչ արած, եղածն եղել էր, ճար չկար, պետք էր մեկ էլ
պանիր կամ յուղ գողանալ:

Հարսը գնաց:

- Ծո՛, ի՞նչ արիր, ամոթ չէ՞, դու հե՞ջ խիղճ ու աստված չունիս...

- Հապա՛, ի՞նչ է. հե՞շտ բան գիտես առուտուրը: Ամոթ է՞... Ես խո՞մ
խոտ ու ցորեն-գարի քաղել չէ... առուտուր է, ամոթ ու խիղճս ո՞րն է:

- Չէ՛, ախպե՛ր, չէ՛, էդ առուտուրն ինձի պետք չէ, էլ հե՛րիք է, կամ կփա-
կես, կվերջացնես էդ դժոխքդ, կամ կբաժնեն, էլ չեն կենալ քու հետդ:

- Ի՛նչ կխոսիս, Կարո՛ տացու, ախր խելքդ չի կտրիլ, առուտուրի
կարգն էդ է... հազիր դուն էլ ուրախ չես, որ փող կաշխատենք, «քյար»
կենենք:

- Չէ՛, ախպե՛ր, չէ, էդ աշխատանքդ ու քյարդ ինձի հարկավոր չէ... Էդ
վաստակ չէ, արուն-կրակ, թարախ է, ես չեմ ուզիլ իմ բերանս մուրսա-
ռել... Ինձ ազատի քո էդ քյարից, վաստակից:

Ու խեղճ Կարոն մասամբ կատղած եղբոր անխիղճ վարմունքից, մա-
սամբ մրսած, թաց-ջուր կտրած շորերից, սկսեց դողալ-դողդողալ:

- Դավթարներդ առ, ե՛լ երթանք տուն, հաշվենք, պրծնենք, էլ չեմ կա-
րող, հերիք է:

- Է՛, դու գիտես, Կարո տացու, բաժնվելուդ բան չեմ ըսել, բայց թե լես,
չես բաժնվիլ, լավ բան չէ:

- Չէ՛, ախպե՛ր, չէ՛, էլ չեմ կրնա...

- Մեղքը ճիտդ, դու գիտես, բաժնենք, բաժնենք...

Եվ այդ անհոգ «դու գիտես»-ով Նազար տացուն վճիռ դրեց առավո-
տից տարուբերվող իր մտքերին: Վճռված էր: Որսը գտած վագրի նման,
աչքերը վառ կրակ դարձան:

- Վրաղ ինչ է, տացու, թաց-ջուր... խոսքի եղանք, չտեսա էլ... խելք ու
միտքդ բաժնվելուն ես տվել, չես ա ըսել թե սառել ես, արի՛, արի՛՝ րախիմ

խմե տաքնաս, տնաշեն, բաժնեյը խո չի փախչի... Արի, խմե, գնա տուն, ես ա կողպեմ, ահան կուգամ:

Ու արադով լի բաժակը դրեց եղբոր առաջին: Կարոն թեև զարմացել էր Նազարի այդ չտեսնված առատությանն ու սիրալիր վարմունքին, բայց մտքերի հետ տարված թասը դրեց սառած դնչին ու մինչև տակը դատարկեց:

- Անո՛ւշ, տացու, մեկն էլ խմե՞ս:

- Չէ՛, ախպե՛ր, չէ՛, ես ի՞նչ լեղի արադ էր:

- Բա ի՞նչ գիտես, խոմ ամենքին միատեսակ արադ չեն տալ: Արադ էլ կա, արադ էլ:

- Դե՛, չուշանաս, ես կերթամ:

- Չեմ ուշանալ, չէ՛, դու գնա:

Եվ եղբորը, իր հարազատ, արյունակից եղբորը մի բաժակ դառն արադով «ճամբու դրեց» Նազարը...

* * *

Առավոտ շա՛տ վաղ, երբ քնաթաթախ երկիրը դեռ նոր «ադամա մու-թի» սեպ-սև վերմակը վրայից նետած, նազան հարսի պես մշուշ ամպե-րի մոխրագույն քողը մերկ մարմնին պատած, իր մեծ կեսրարոջ՝ երկնքի դրկած հստակ ու վճիտ բուրալի ցողով երեսն էր լվանում, Գ... գյուղն ար-դեն ոտքի էր վաղուց: Հարս-աղջիկ ելել, տուն-դուռ են մաքրում, տանախ-կինն շտապ թնդիրն է մխում. որ կանուխ պրծնի, ժամ-պատարագի գեթ վերջին հասնի: Տան սողամարդիկ դեռ նոր լվացված, չուխի կոշտ փեշով քիթ-երես սրբում ու աղոթարան արևին դարձած, խաչակնքում են: Բայց դեռ վաղորդյան պարտք «բարի լույս»-ը իրար չտված, ինչ-որ չարագուծ լուր են շշմջում լուռ ու տխրամած:

«Գիշերս հանկարծ Գևոյենց Կարոն մեռել է, տղա ք...»

Ու ափսոսանքի մի տխուր հառաչ թռչում է կամաց ամենի սրտից.

- Ափսո՛ւս, խեղճ տղա... Նազարին կաչեր էդ ցավն, ի՛նչ կլներ...

Եվ դանդաղ ու լուռ, տխուր ու տրտում Գևոյենց սուրն են քայլերն ուղղում:

Գոմին մեծ օդան բթնկոխ լիքն է: Ողջ դուռ ու դրկից հավաքվել, եկել խեղճ Գևորգ աղին մխիթարում են: Բայց Գևորգ աղան ապուշ էր կտրել:

Սոսկալի դեպքն իր խիստ հարվածով խեղճ մարդու աչքում արցունք չէր թողել և նա կողմնակի դիտողի նման հանգիստ ու խաղաղ պատմում էր անցքը սև-մուր գիշերվան.

- Գիշերը ուշ էր, որ Կարոս եկավ: Ասի՝ ո՞ւր էիր, բալա, էս վախտիս: Թե՛ խանութն էի: Ու հանկարծ չիտեմ, ի՞նչ եղավ-չեղավ, կարծես թե բերդի մեծ պատ էր բլավ - «Աղա՛, հերիք է, ես էլ չեմ կենալ էդ Նազարին հետ, ինձի բաժնեցեք...» - Ծո ինչի՞, որդիս. քեզի ի՞նչ եղավ... ասելս գիտցա... Մեկ էլ վայնասում մի լաց ու կոծմ, մի ձենն ձգեց, որ տնից տեղից ողորմած աստված թող հեռու պահե... Բոռբոռա, կուլա, թե մեռա՛, մարե, ճար-իլլա՛ն էրեք: Էհ, մեղքս ինչ պահեմ, ասի, ո՞վ գիտի, եղբոր հետ էլի կռվել են, ինչ, է անզգամցել է... Ա՛խ ձուռն էս խելքիս... Էլ չգիտեի, թե ի՞նչ ալ կրակ թափել է գլխիս... Մինչև լուսադեմ «օ՛ֆ սիրտս» կանչեց, տղի պես լացեց: Ըսի՝ Կարո՛ ջան, արաղ բերել տամ մե հատմ խմե, թե՛ «Էլ չեմ խմիլ, Նազարը տվեց... ես իմ բաժինս խմեցի, պրծա»... Էլ բան չհասկցա... Կես սահաք չանցավ, ա՛խ, բալաս ձեռքես հավքի պես թռավ, մոմի պես մարավ... Էս ի՞նչ փորձանք էր, իմ գլուխս եկավ...

Ու Գևորգ աղան երեխի նման լացեց, հեծկլտաց:

Մինչ գոմին օդան ամբոխը լարված, լուռ լսում էր հոր տխուր պատմածը ու աչքով հոնքով, գլխի շարժումով իրար հասկացնում ու մեկնաբանում իրենց կասկածը, ներսն ուրիշ պատկեր, ուրիշ տեսարան էր ներկայացնում:

Կարոյի կապտած, սևցած դին դրել մի կոտրած կամի⁵³, հայ-հավար պատնում, պարտկում էին: Նազարը կանգնած գույն-մույն թոցրած, շտապեցնում է: Հեռուն-անկյունում կանայք են խոնված ու նրանց մեջտեղ Կարոյի այրին ծալպատակ մստած, խոշոր սև-սաթի աչքերը չռած ապուշի նման չորս կողմն է դիտում ու չի հասկանում ի՞նչ է կատարվում: Կարծես դիպվածից հանկարծ կախարդված, ապշել, քարացել, ժեռ քար էր դարձել ու արձանացել: Արցունքն աչքերում չորացել, ցամքել, լեզուն բերանում կապվել, պապանձել:

Հե՛յ, խեղճի դարդը սարի պես մեծ էր. ծովի պես խորն էր... Էլ լեզու-բերան կամ խե՞ղք կմնար... Այդ ջահել-ջիվան, ծաղիկ հասակին կինն այ-

53 Կամ - կալսելու տախտակ:

րի մնա, այն էլ տագերոջ, կեսրարոջ ձեռին... Հագա՛ր փառք մահվան... Ու ժեռ քարի պես դարող խորն ու մեծ խեղճ ջահել կնոջ սիրտը քար դարձրեց:

Եվ գյուղի պառավ, փորձառու կանայք չորս կողմը պատած, աշխատում էին բերնից խոսք քաշել, դարդից խոսեցնել ու չորցած աչքից արցունք դուրս քաշել, որ կսկիծն հանկարծ չլնի՞ սիրտն ընկնի, մեկի տեղ երկու դագաղ դուրս տանի:

Պատանը պրծան: Նագարն իր ձեռքով գլխին մոմ վառեց, մի աման խունկ էլ վերևը ծխեց: Տերտերը եկավ, ասելիքն ասավ, դռնից դուրս ելավ: Չորս կողմից թափան, որ մեռելն առնեն, տանեն հողին տան: Հանկարծ շանթահար խելագարի պես Գոհարը ճչաց ու վրա ընկավ.

- Էդ ո՞ւր կտանիք իմ խեղճ Կարոյիս... Կարոս մեռած չէ, օձի խեթած է... դեղ դարման արեք... աղուն⁵⁴ թափեցեք...

Խեղճ թալուկ հարսին մի կողմ քաշեցին գոռով, քարքաշան ու մեռելն առան, տարան որ թաղեն, ափ ու խուփ անեն, ոճիրը ծածկեն...

Բայց գյուղը գաղտնիք չի սիրում երբեք: Աղջիկներն իսկույն Գոհարի դարդից մի խաղ կապեցին, պարերգ շինեցին.

*Օձը խեթեց ամուշ յարիս,
Ինչի թողել. ո՞ւր կերթա.
Ո՞վ կպահեք բալիկներիս,
Որ թողել է ու կերթա:*

*Ա՛խ ես գյուղի, էս չար գյուղի
Հե՛չ մե բանին միք հավրա,
Էն հարազատ եղբոր տղավա՛ծ
Դեղ-դարմանին մի ք հավրա...*

*Օձը խեթեց ամուշ յարիս,
Թույնը լցրեց իմ ջիզարիս.
Եթում թողեց բալիկներիս,
Ով կհասնի իմ տարիս⁵⁵...*

54 Աղու - թույն:

55 Իմ տատ - օգնություն:

Բայց տարին չանցած, ամեն ինչ մոռցան:

Այդպես է գյուղը:

Երկնքի նման հանկարծ գոռում է, գոչում կատաղած ու բուք ու բորան բերանն առած կարկուտ է թափում, մեկ էլ գետինը դեռ չշորացած, բացվում է պարզում, արև է դիպչում:

Մենակ Գոհարի սիրտը չբացվեց, արև չծագեց, սև-մութ երկինքը միշտ ամպած մնաց: Բայց նրա սրտին, նրա լաց-կոծին ո՞վ ուշք դարձրեց...

Ջահել այրիի մուշտարին շատ է:

Դեռ տարին չանցած հարուստ Գևոյենք երեք հատ սիրուն հարըրնոց առան հարսին գլխագին ու խեղճ Գոհարին զոռով կարգեցին:

Եվ Նազար տացուն խիստ հանգիստ խղճով, պատվով ու փառքով «աղա» մարդ դարձավ խեղճ խեղճ եղբայրների արյուն քրտինքով:

1903 թ. հուլիս

Գանձա

«ԸՆԿՆԱՎՈՐԸ»

*«Ես ի՞նչ կենեմ Վանա փաշին, կարմիր ֆեսին, մաշխուն օտին,
Ղուրբան կեղնիմ իմ Հասոյի ծակ քոլոզին,
Յեռի փեսին. չարիսի սրմին...»*

Ժողովրդական երգ

I.

Վաղ առավոտ էր: Արևն աժդահա քնից արթնացած, թև-թիկունք պարզած, անո՞ւշ հորանջով, թարմ ծաղկանց ցողով քնկոտ աչքերը դեռ նոր լվացել, կաս-կապույտ լճի պարզ հայելու մեջ իր դեմքն էր դիտում. որ չնի՞հ հանկարծ անփույթ աղջկան պես իր արդ ու զարդից գեթ մեկը պակաս դուրս գա լուս աշխարհք ու բծախնդիր. խելառ ամբոխի ծաղր ու ծանակին առարկա դառնա: Մայիսվան շքեղ, սոռնական զգեստ հագած ու կապած, նորահարսի պես զուգվել-զարդարվել, կապուտակ լճի գեղա-

նի ափին, սիգավետ լեռան անառիկ լանջին, ըմբոստ մարդկերանց արյունոտ խաղից հոգնած-քեզարած, կոթնել է հսկա ամրոցն ամենի՝ բերդը Բյորոսոլու, որ բազմահոշակ գեղեցկուհու պես տարփածունների ձեռքից-ձեռք անցած, իսպառ զառամել, կմախք է դարձել:

Բայց գեղեցկուհին, թեև զառամած, այդ հասակումն էլ կարծես քմածին գիտեր պճնվել: Չորցած իրանը սիրուն կանաչի, մախմուր խոտերի քողով խուլուկել, պսպղուն գետի արծաթ գոտին էլ մեջքին է կապել, որ չլնի լպիրշ. անպատկառ քամին բանա իր խոցոտ, տգեղ մերկությունն, արար-աշխարհի ծաղր ու ծանակին առարկա շինի...

Շեկ արևն արդեն զառիվեր ուղին վերև բարձրացած, կրակ է թափում: Օդ չկա կարծես: Խիստ շոգ ու տոթ է: Քամի էլ չկա, որ շնզնգավով հետը օդ բերի, հով ու զով անի...

Ամեն արարած, ամեն շնչավոր արևից փախած, քաշվել է մի ճեղք, քարի ու քերծի, խոտի ու թփի շվաքը մտել: Հավք ու ճիվ լռել, ձեն ու ծուգ կտրել, կարծես պապանձել, ժեռ քար են դարձել:

Կապուտակ լճի սիգավետ ափին, Բյորոսոլու լեռան ծաղկավետ լանջին գետին է փռվել, իրար ծոց մտել ճեպ-ճերմակ հոտը ու մշմշալով, գլուխներն իրար բրդի մեջ թաղած, լուռ հեկեկում են խեղճ ոչխարները:

Լիճն էլ խաղաղ է: Ալիքներն անշարժ ապակու նման կալել են իրար ու պարզ-թափանցիկ հայելու փայլով զառ-վառ արևի շողքն արտացոլում:

Չորս կողմը լուռ է, լուռ է ու խաղաղ: Միայն ավերակ ամրոցի միջից մեկը երգում էր սրտի խորքերից:

Ես ի՞նչ կենեմ Վանա փաշին. կարմիր ֆեսին, նաշխուն օտին,

Վո՛ւյ, վո՛ւյ, վո՛ւյ.

Ղուրբան կեղևիմ իմ Հասոյի ծակ քոլոզին, չեռի փեղիկն, չարխի սրմին,

Վո՛ւյ, վո՛ւյ, վո՛ւյ...

Սարերի զավակ սիրահար հովվի անպաճույճ երգի անուշ կլկլոցն օդը ճեղքելով, անցնում էր հեռո՞ւն, թռչում էր հեռո՞ւն, անսիրտ-անզգա ժայռերին դիպչում:

Հովիվ Կարոն էր երգում ավերակ ամրոցի միջից: Քարե կոշտ-փափուկ բարձին թիկ տված, երգում էր սրտի դառը վշտերը, արնոտ-խոցոտ վերքերը՝ իր անհույս սիրո անուշ երազներ սարերին պատմում. կաս-կա-

պույտ լճի անդունդը մետում, որ այնտեղ խեղդվեն, հավիտյան կորչեն... Կամ թե հրաշքով իցե թե մեկը իր լացը լսի «սուրբ Սարգսի» պես թև առնե, թռչի, օգնության հասնի...

Հե՛յ, գիտե՞ք ինչ է անհույս սիրելը... սիրել ու գիտնալ, որ ինքդ երբեք սիրված չես եղել, որ քո սիրելին ուրիշի սիրով պիտի հղվանա, ուրիշի ձեռին խաղալիք դառնա... գուցե և տանջվի, առանց սիրելու, մի բռնակալի քիտո բազուկներում թույլ թռչնիկի պես գերվի, կաշկանդվի...

Ի՞նչ աներ Կարոն: Վաղո՞ւց սիրում էր իրա «աղայի» չքնաղ աղջկան, սիրում Ջարոյին: Սիրում էր, այո՛, խենթի պես սիրում: Բայց մեր գյուղերում սիրել, չսիրել ո՞վ է հարցնում: Հարուստ աղայի գեղեցիկ աղջիկն ո՞վ կտա աղքատ հովվին, մշակին:

Բայց ժողովրդի գուսան-աշուղը, ազատ աղայի կաշկանդող գորքից, զնգզնգան ոսկու հմայիչ շողքից, անվախ երգել է վիրավոր սրտի արդար բողոքը, խեղճ, ստրկուհի աղջկա բերնից խաղ շինել, կանչել՝

*«Ես ի՞նչ կենեմ Վանա փաշին, կարմիր ֆեսին,
Ղուրբան կեղնիմ իմ Հասոյի ծակ քոլոգին...»*

Եվ այդ անպաճույճ սրտաբուխ երգի բողոքն ու հառաչը քանի՞ Կարոյի, խեղճ ու թշվառի «հայր մեր»-ն է եղել. հույս ու սիրտ տվել. սփուփանք դառել...

Երգում էր Կարոն, երգում, երագում. աչքերը փակած Ջարոյին տեսնում, Ջարոյին զգվում, ազատ սարերի ազատ կատարին պաշտած դիցուհուն, իր աստվածուհուն խորն երկրպագում, ոտները ընկած, ասում, աղերսում:

«Ա՛խ, ի՞նչ կլիներ, սիրում Ջարո ջան, գեթ մի օր էլ դուն էլ այս սեզ սարերի ազատ կատարին, գլուխդ ծնկիս, անվախ երգեիր.

*«Ես ի՞նչ կենեմ հարուստ փղին,
Ղուրբան կեղնիմ իմ Կարոյին...»*

Ու այնուհետև հոգիս առնեիր, հենց ոտքերիդ տակ թեկուզ փոքեիր սև գերեզմանա...»

Թեև չգիտեմ ի՞նչպես է լինում, բայց հաճախ մարդու հոգին, թե սիրտը նախատեսնում է գալոց օրերի, չեղած դեպքերի նախապատկերը:

Հանկարծ շները հարայ-հրոցով, հաջով ու կանչով, ամենն իր տեղից վազեցին դեպի մերձակա ուղին: Վա՛յ այն ճամբորդին, ով այդ վայրենի լեռների գլխին կընկնի ոչխարի շների ճանկը: Եվ Կարոն, իբրև վաղուց-վա՛ն հովիվ, մահակը խլեց, իսկույն վար վազեց: Բայց ի՞նչ է տեսնում. շները հանգիստ, որը պազած ճամբորդի ձիու առաջն է կտրել, որն էլ բարձրացած հետին ոտներին, ճամբորդի իրա ոտներն է լիզում ու կարծես խնդրում, որ այդտեղ մնա, առաջ չգնա:

Կարոն ապշեցավ: Ո՞ւմ մտքից կանցներ, թե այդ լեռների «անկոչ» այցելուն Ջարոն կլինի...

Կարոն շկվեց, տեղն ու տեղը ապշած քարացավ. մնաց, խնդկապ եղավ:

- Ծո՛, խելառ, ի՞նչ ես կայնել, մնացել: Էս խենթ շներդ ի՞նչ կուզին ինձեն, ճամբաս կտրել են, չեն թողնիլ երթամ:

Կարոն կոշտ փեշով ճակատը սրբեց ու նոր համոզվեց, որ իր տեսածը երազ չէ, ճիշտ է:

- Էդ դո՞ւ ես, Ջարո՞, էս ո՞ւրտից կուգաս էս շոգ-կրակին:

- Արտը հաց տարա. ըսի կարճ ճամբով դառնամ տուն երթամ, եկա կատողած շներուդ ճանկն ընկա...

- Կերևա շներս ինձեն խելոք են... Հազար-հազարից քեզ պես անմաման մի որս են գտել, էլ ո՞ւր կթողնեն... Տես, ի՞նչ ես դառել, էս շոգ-կրակին մարդ ճամբա կերթա՞: Ձիդ էլ քրտնել, սաղ ջուր է դառել: Դե իջի, իջի, ձիդ քիչմ հանգչի, դուն էլ կաթ խմե ու ետո գնա:- Թե՞ ինձպես հովվի աղքատ սեղանին լայեղ չես անի...

- Ի՛նչ խենթ ու խելառ էլի դուրս կուտաս, լայեղ չանեի չէի գա էստից...

Ու Ջարոն իջավ: Կարոն ձին քաշեց բերդի շվաքը, կապեց արածեն. ինքն էլ գուշն առավ կաթ կթեց, բերեց, տվեց Ջարոյին ու նստեց կողքին:

«Ու նստեց կողքին»... Երկու խոսք է դա շատ պարզ ու մեկին, լեզվովն ասելն էլ շատ հեշտ ու դյուրին: Բայց պատահե՞լ է ձեզ երբևիցե լեռների ծոցում, ամայի դաշտում ջահել կնոջ հետ, սիրած կնոջ հետ մեն-մենակ նստել... Թե պատահել է, կհասկանաք, թե ի՞նչ օրի կլներ խեղճ հովիվ Կարոն: Ապուշի նման խելքը թոցրել, կաս-կարմրել էր. կարմիր թուջ կտրել ու ջերմոտի պես այդ շոգ-կրակին ձեռք ու ոտք դրողում. լեզուն կապվել էր, գեթ մի բառ ասել չէր կարողանում:

Ջարոն էլ կարծես իրա հալին չէր: Աչքերը հառած գառվառ խոտերին, մեկ կաթն է խմում, մեկ խղճուկ չոր հացը կրծում, բայց կերածն իսկի ներս էլ չի գնում: Կարծես մի բանով կապված-կաշկանդված, համ ուզում է շուտ պրծնել ու փախչել, համ էլ շատ մնալ այդ կախարդական ավերակի մեջ, հենց այդպես մնալ... Ինչո՞ւ... երևի ինքն էլ չգիտեր: Բայց ինչ-որ անո՞ւշ հոսանքի նման կարծես թե մի բան, խմած կաթի հետ թմրեցնող մի բան պատվաստվում էր իր երակների մեջ...

Սի քանի ժամում ի՞նչ անցավ-չանցավ այդ կախարդական ավերակի մեջ... ոչ ոք չիմացավ, միայն կապուտակ լիճն արտացոլեց համբուրվող երկու մատաղ պատկերներ: Եվ այդ պատկերից արևը վերից կարծես ամաչեց. շողքը ետ քաշեց, ամպի տակ մտավ քմծիծաղ տալով, քթի տակ խնդաց, քողն առած դեմքին:

II.

Երեք ամիս էր դեռ անցել այն օրից. դեռ սար ու ծոր չէր կշտացել վառ արևի տաք համբույրից, երբ ձյունը եկավ, հանդ ու արոտ, քաղաք ու գյուղ իր պաղ թևի տակն առավ: Գետը սառեց-քարացավ, լիճը լռեց-պապանձավ: Էլ սար ու դաշտ, հանդ ու հովիտ դատարկվել էին, ամայացել, հեչ «ինս ու ջինս»՝ մարդ անասուն չէր մնացել: Ձեն-ձուգ կտրել, իստակ լռել, խաղաղել էր: Կարծես վիուկ չար պառավի գավազանի հարվածով ողջ աշխարհքը միապաղաղ, ճեպ-ճերմակ քար էր դարձել:

Լոկ Զյորօղլու ավերակից ուժգին քամին զիլ ոռնոցով, մղկաոցով փչում է ու կարծես գեշ, բամբասա՜սեր պառավի պես ջահել գույգի սիրտ անուշ գաղտնիքները սաղ աշխարհին չավ անում⁵⁶:

Երեք ամիս էր անցել... Երեք ամսում ավերակում ինչե՞ր ասես չէր անցել... Բայց գաղտնիք էր, սիրտ գաղտնիք, ո՞վ գիտեր... Բնության խորն ու անձեր ծոցում քի՞չ գաղտնիքներ են պարտկվում...

Ցուրտ գիշեր է: Նախքոդի⁵⁷ գիշերներից: Աստղ ու լուսին ցրտի ահից. ձմռան վախից քաշվել են. մութ ամպերի տաք գիրկը մտել, մշուշի մեջ խուլովվել:

56 Չավ անել - հայտարարել:

57 Նախքոդ - դեկտեմբերին է, երբ նախիրը ներս է գալիս:

Գյուղական խեղճ խորհիթներն էլ մրսում են. նրանք էլ ձյունի հաստ վերմակի տակին կորել, գուլուլվել⁵⁸:

Ցուրտ է դուրսը, ցուրտ ու մութ:

Ներսը լավ է, գոմերը տա՛ք: Մարդ, անասուն, որ միշտ դաշտում իրար ընկեր, թև ու թիկունք են եղել, այժմ էլ գոմում մեկտեղ պառկած, իրենց շնչով տաքացնում են մեկ-մեկու:

Գոմն էլ մութ է, մութն ու լուռ: Գիշերվան այդ ուշ պահուն գյուղում արթուն չեն մնում: Կուշտ-կուտ կերած, տոգած մալը ներքևից, անհոգ, անփույթ լերթին⁵⁹ ընկած ու տերը վերից, խռմփալով, մշմշալով, խառն ու փնթոր՝ մարդ ու կնիկ, ծեր ու մանուկ իրար կողքի շարվե-շարան վայր թափված, մեռելի պես քնել են:

Բայց Սեյրանենց գոմին օդան դեռ արթուն են:

Երեկոյան բավական ուշ, հաց-մաց կերել պրծել էին, դրսի դուռը հանկարծ զարկին:

- Բարի իրիկուն, Ավեն ափար:

- Աստու բարի՛ն, խնամի Ջաքար, բարով եկար, հազար բարի: Վեր հրամմե օջիսին կուշտը: Էս ինչդ եղավ, էս ո՞ր քամին, խելառ թիփին քշեց բերեց մեր տունը...

- Էսպես լավ է. Ավեն ափար, բարեկմին տունը պիտի ուշ-ուշ էրթաս. որ շաքրի պես անուշ դառնաս, խոսքդ էլ անցնի, խաթր ունենաս:

Ջաքար խնամին օջիսին ծալապատիկ պազեց, դուքիկն հանեց, հաստ պապիրոզն ոլորեց ու ծանր ու մեծ, գործով եկած մարդու ձևով դմբդմբալով, կմկմալով, կծու ծուխը ներս քաշելով, շա՛տ հեռվից սկսեց.

- Է՛, խնամի, էլ ինչպե՞ս եք... Հացդ էս տարի. իմանալուս, շատ լավ էր... Ոչխարդ էլ ի՛նչ լավ ես պահել, մաշալլա՛...

Մինչ այս, մինչ այն թեյը բերին: Ջարոն ժանգոտ սլոտնոցն⁶⁰ առած, վրան երկու բաժակ թեյ ու մի ափսե էլ շաքար դրած, նախ իր հորը՝ Ավեն ափորն, ապա հյուրին հրամցուց:

- Չէ՛, օղուլ⁶¹, չէ, ես չեմ խմիլ, շնորհակալ եմ:

58 Գուլուլվել - փաթաթվել:

59 Լերթին պառկել - մեջքին պառկել:

60 Պոտնոց - մատուցարան:

61 Օղուլ - որդի:

- Դե լավ, ախպե՛ր, չայդ խմե, էլի ըսե ինչ որ ունիս:

- Չէ՛, ափա՛ր ջան, ո՛չ չայ կուզեմ, ո՛չ ձեռ հացեն բրդուճ⁶² կառնեմ, տյոր⁶³ խնդիրքս չկատարես:

- Էլի ի՞նչ, խնամի՛ ջան... ըսե աշենք. ակռիդ տակը բանմ կա, թթուն-կծուն աստված գիտե:

- Կըսեմ, կըսեմ, Ավեն ափար, մի՛ շտապի... կըսեմ հըմը... խոսքս պիտի չկոտրես... Հազարին մեկ դուռդ եմ եկել, ինձի դարտակ չճամբես:

- Ախպար, ըսե՛, աշենք ի՞նչ է... թե ձեռքես գա, գիտես որ ես խնայող չեմ, հողիս ուզես՝ չէ չեմ ըսել, հանեմ կուտամ բարեկմիս:

- Դե՛, փառք աստու, դուն էլ գիտես՝ ես էս օջիսին դուշմանը չեմ, լավը կուզեմ, տեղն էլ որ գա՝ ձեզի համար գլուխ դնող տղա եմ: Հիմի, աղա՛ս, իմ խնդիրքս էն է, որ ինձի ամոթով չենես, ջուխտ տղաքս սաղ-սաղ թաղես, դարտակ ձեռքով չճամբես...

- Ինչի՛, ախպար, հեռի քեզմեն: Խոսքդ ըսե, աշենք ի՞նչ է:

- Ես եկել եմ, Ավեն ափար, ձեր բաղչեցեն մե ծաղիկն քաղելու... վերջապես ծամր ու դանդաղ, տմբտմբալով, արտասանեց Ջաքար խնամին:

Հարս ու պառավ, որ օդայի վարի թախտին հավաքված, որն իր գուլպան էր գործում, որը թեշիկը ոլորում, որն էլ գլուխը քարշ գցած, աչքերը փակ հրեշտակների հետ խոսում,- ձեռքի գործը բաց թողած, ականջնե-րը սրեցին ու ակնապիշ մեծ աչքերը պատգամախոս խնամուն հառեցին:

Ջարոն չկար... Նա հասկացավ, որ խոսքն իրա մասին է, որ քաղվելու հասած «ծաղիկն» իրենց բաղչում ինքն է միայն, դրա համար էլ կարմրտակած, մինչ ականջներն ալ վարդ դառած, դուրս փախավ:

Ջաքար խնամին մի երկու կում կծու ծուխը բոլոր ուժով ներս քաշելով շարունակեց.

- Տասներկու առաքելոց օրենքով, երեք հարյուր վացընվեց հայրապետաց կանոնով, Ավեն ափար, բեր աղջիկդ տանք Սահրատենց Կարոյին:

- Բան չեմ ըսել, Ջաքա՛ր խնամի... քթի տակին խնդմնդալով պատասխանեց Ավենը:- Դուն էլ գիտես, որ ես քեզի աչքիս լսին պես կուզեմ ու տյոր հիմի հի՛չ մի խոսքիդ չէ ըսած չեմ... հըմը, ախպար, էդ ըսածդ ուրի՛շ

62 Բրդուն - պատառ:

63 Տյոր - մինչև:

բան է... Էդ քու ըսած տղիդ համար բաղչան ծաղիկ չկա... Գիտես, որ էդ «ջանքազար է», «մալքազար»⁶⁴ չէ, որ խաթերդ բանըմ պակաս, բանըմ ավել, վերցնեմ-տամ... Չէ՛, խնամի՛, բարով եկար, հագա ր բարի, գլխուս վրա, աչքիս վրա, հըմը ես էլ խնդրեմ կը քեզի, որ էդ խոսքդ մե հեղմ⁶⁵ ըսիր, մեկ էլ չըսես...

Երկար խոսեց Ջաքար խնամին, միջնորդ գցեց աղջկա պառավ տատին, տղին գովեց, գովաբանեց... Բայց խոսքի չեկավ, «չէ» ասաց Ավենը ու ծեռ քարի պես դեմ առավ:

Խեղճ Ջաքարը գնաց-եկավ, մի օր, երկօր, երկու շաբաթ Ավեն խնամու շենքը մաշեց, ինչքա՛ն խնդրեց Սեյրանենց տան մեծ ու փոքրին, է՛լ խոստումներ, սպառնալիք, թե «Էդ ջահել-ջիվան ջուխտը բաժնել չիլնի, իրար կուզեն, սավտաքյար»⁶⁶ են կխեղճեն, սար ու ձոր կընկնեն... Մեղք են ախր, վերն աստված կա. կպատժե...», բայց իզո՛ւր: Ավեն խնամին լսել անգամ չէր ուզում, որ իր թառվան, սիրուն Ջարոն, աչք-հունքը սաղ, ձեռք-ոտք առողջ, իր չոբանի կինը դառնա...

- Ի՛նչ խաբար է, աշխարք չալով խո չի ծածկած... Աչքերից մի՞նը կույր լիներ, կամ ձեռք-ոտքը կաղ ու չոլախ... ա՛յ, էն վախտը ուրի՛շ բան էր... Իսկ թե Կարոն սավտաքյար է, խենթ Ջարոն էլ ինձոր կուզե... դրանք սարսաղ, խենթ ու խելառ խոսքեր են... Աղջիկը ի՛նչ - ուզելը ի՛նչ... Էնոր ուզածն հորը կամքն է...

Գիշեր ու գօր Սեյրանենց տանն հանգիստ չկա: Մեծ տներից, հարուստ տեղից, նույն իսկ մոտիկ քաղաքից, մեկը մյուսի ետքից եկող խնամախոսներն իրար գլուխ են պատռում: Դուռ ու երդիկ գօր ու գիշեր միշտ լիքն են: Ողջ գյուղն իրար է եղել, թե էդ «յուղոտ», չաղ պատառը ո՞ւմ բերանը պիտի ընկնի...

Խեղճ Ջարոյին ու Կարոյին հալն հարցնող հեչ չկար...

Ջաքար խնամին էլ չէր գնում ու գալիս, բեխեր դռնից էլ մուրազ չէր աղերսում, քանի անխիղճ, անգույթ մարդիկ սիրած սրտերը բաժնեցին:

Ջարոն հարո՛ւստ, աղի աղջիկ, Կարոն աղքատ, իրենց հովիվ...

64 «Ջան բազար է՛, մալ բազար չէ» - կյանքի առեւտուր է. անասունի արեւտուր չէ:

65 Հեղ - անգամ:

66 Սավտաքյար - սիրահար:

Բայց սերն աղքատ-հարուստ գիտե՞... սիրտը աղա-ծառա կհարց-նե՞...

Սերն ազատ երկնուց հավք է, որ բռնեցիր,- վանդակի մեջ փակեցիր - քեզ կարած թռչնի նման կխեղճանա, կմահանա:

Էլ ի՞նչ կլինեիր խեղճ աղջկա օր-արևը: Ողջ գյուղն իրար էր եղել, բայց Ջարոյի հոգն էլ չէր, թե ո՞ւմ կընկներ ինքը «բաժին»: Կարոյից զատ ով էլ լինեիր փեսացուն, նրա աչքին «ջին ու փերի» կերևեր, որքան էլ նա հա-րուստ, աղա. սիրուն լինեիր, թեկուզ շահնշահի սղան ինքը լինեիր...

Խե՛ղճ Ջարո... Չույզը կորցրած թռչնիկի պես ծվվաց, ծվվաց, ծղր-տաց, գոր ու գիշեր խեղճ աղջկա բաժինն եղավ միայն լաց...

Եվ ի՞նչ լավ է, որ կին մարդուն, խեղճ ու թույլին մեր գյուղերում գոնե լալու իրավունքից չեն զրկում...

Լացը լա՛վ է, շա՛տ լավ է, մանավանդ երբ հաստատ գիտես, որ մե-նակ չես, քեզ հետ լացող սրտիդ մոտիկ ընկեր ունես:

Կարոն միայն մի օր լացեց: «Երբ Ջաքարը իմաց տվեց, թե՝ «էլ ճար ու իլլան չկա, հերն անիծած էդ աղջկա, մտքիցդ հանե, ուրիշն ուզե, եր-թամ նշանեմ գամ, թշնամուդ աչքն էլ հանեմ» - Կարոն միայն դառը ժպ-տաց, ծիծաղեց: Բայց, երբ մի օր ընկերներն էլ, ընկերները, որոնց հա-մար քանի՜ անգամ կյանքն իսկ վտանգի մատնելով, ուզած աղջիկը փախցրել, վզերը ծուռ չէր թողել,- երբ հենց այդ իսկ ընկերները նույն խն-դիրը կրկնեցին, թե՞ «Ջարոն չլնի, Մարոն լինի»... - Կարոն կատղեց, լց-ված սիրտը փառի նման պատռվեց.

- Ծո՛, անաստված, անհոգիներ, էդ սավղան խո սեր-կարագ չէ, ում հետ ուզես՝ նստես ուտես, ում ուզենաս՝ վերցնես տաս... Իրեք տարի էդ աղջկան սիրեմ, ուզեմ, սրտիս մեջը միշտ պահեմ, սար-ձոր չափեմ, գոր ու գիշեր, խոր շնչովը ապրեմ, հիմի ուրիշն առնի, տանի, մալի նման փո-ղով գնի, խեղճ աղջկան հոգին հանի... - Էլ ինչո՞ւ եմ ես ապրում... ո՞ւմ համար եմ շունչ քաշում... մեռնեմ լավ չէ՞...

Ու սարի պես հսկա տղան հոնգուր-հոնգուր հեկեկաց...

Բայց ի՞նչ օգուտ... Լուսադիմին դավուլ-գուռնան գոժեց գյուղին, թե՛ Սեյրանենց Ջարոյին գողով տվին մեծ տերտերանց Մկոյին...

III.

- Շո՛ւն, շան-որդի, հարամզադա... իսոր մորս ի՞նչ ես ըսել...

- Քա՛, ի՞նչ ունեն, որ ինչ ըսեմ... եկած օրես մորդ երեսը հըլը⁶⁷ շիտակ չեն աշել...

- Ես քու շիտակ հերդ ու մերդ... քու մեռելդ ու կենդանիդ...

Ու հունի կարմիր, կակուղ ճիպուտը գալիս է, գալիս Ջարոյի գլխին. քիթ ու բերանին ու լիք գյուղացու անսպառ, լպիրշ հայիոյանքն, հա-րուստ մեռելի շարականի պես թափվում անխնա:

Տերտերանց Մկոն «տղամարդ» դառած կնոջն էր ծեծում:

Այդպես է գյուղում: Հախ-տղամարդու⁶⁸ շենք ու շնորհքը՝ ծեծն է, քոթակը, լիքը հայիոյանքը... թե չէ էլ ինչի՞ տղամարդն է մա, որ շաբթե-շաբաթ գոնե չփորձի բիրտ բազկի ուժը խեղճ կնկան վրա:

Եվ զարմանք բան է, գյուղացի կինն էլ կարծես հենց ինքը պահանջ է զգում ամուսնի ծեծին. «Ի՛նչ էրիկ-մարդ է. որ մի տարի է կնկան չի ծեծել...» արհամարհանքով բոլորն հեզմում են այն հազարից մեկ գյուղում պատահող բախտավոր կնկան, որ գեթ մի տարի չի արժանացել ամուսնի ծեծին:

Այդպես է «էգը», միշտ իր ընկերոջ՝ իր «ործի» մեջը գերակշռող մի բան է պտրում, մի ուժ որոնում: Եվ ուրիշ ի՛նչ ուժ գյուղացի կնկան ավելի ազդու, զգալի կլնի, քան իր սեփական գլխին տեղացող բիրտ հարվածները:

Ծեծում են գյուղում անխնա, ծեծում է հարուստն՝ աղքատին, ուժեղը՝ թույլին, աղան՝ ծառային, հայրը՝ իր տղին. պրիստավն՝ անխտիր մեծին ու փոքրին, բայց ամենից շատ՝ մարդ՝ իր կնոջը:

Դեռ առագաստի գիշերը չանցած, Մկոյի հայրը, երկու հատ կոնծած, խրատում էր իր միմուճար տղին.

- Է, բալամ, գիտե՞ս ինչ կա աշխարհքը. մեծ շնորհք չէ հոր փողերով սիրուն կնիկ առնելը... Մեծ շնորհքը կնկան կնիկ շինելն է... Սիրուն կինը քեհլան⁶⁹ ձի է, բռնելը մեծ հունար⁷⁰ չէ, մեծ հունարը բերանին սանձ

67 Հըլը - դեռ:

68 Հախ-տղամարդ - իսկական, քաջ տղամարդ:

69 Քեհլան - նժույգ:

70 Հունար - շնորհք:

դնելն է, նրան թամբել, փորքաշները պինդ քաշելն է... թե չէ գիտե՞ս, ինչ-պե՞ս գետին կգարնե, որ յոթը դաթ գետնին տակը կանցկենաս... Սիրուն կինը սարի ջեյրան-մարալ է, բռնելուդ պես դիք պոզերը պիտի հանես, թե չէ լերդդ ու թոքդ իրար կխառնի... Է՛, բալա՛մ, էդ ջեյրանը ես բռնել եմ, տուն բերել, դե՛, տեսնեմ քեզ, հիմի պետք է գլուխը սանձ անցկացնել: Կն-կան սանձը՝ քոթսկն է... նոր որ բերիր՝ օրն յոթ անգամ, ետո՛ւ երեք, ետո քիչ-քիչ պակասացրու: Տեսնում ես դեռ քավթառ մորդ էլ բազի-բազի դնգ-տում եմ, թե չէ, բալա՛մ, «պառավ ձին էլ գարի կուտի»... Սիրուն կինը - հրեղեն է, թներ ունի, կթռչի, թե որ վախտին էդ թները չկտրես...

Ու այն օրվանից թեև անցել էր մի կլոր տարի ու գյուղի պարծանք գեղեցիկ Ջարոն ստրկի մման միշտ գլուխը կախ, լուռ-մունջ տանում էր ամեն նախատինք, բայց դարձյալ գյուղի «կարգ ու կանոնով» ամենօրյա ծեծն անպակաս էր միշտ խեղճ հարսի գլխից: Մանավանդ Ջարոն «չբեր» էր ախր: Տարին վաղո՛ւց էր անցել, գլորվել. Տերտերանց հարսը սողա չէր բերել: Եվ կեսուրն ինքը - թեև նախօրոք արար-աշխարհքին հայտարարեց թե՛ «հարսը չբեր է», բայց բամբասասեր գյուղի չար լեզուն ուրիշ կերպ մեկնեց տերտերանց հարսի «չբեր» լինելը: Նշանված օրից դուռ-դրկից գյուղում լուռ փսփսում էր.

«Ափսո՛ւ, խե՛ղճ աղջիկ, հորդ աչվին քոռնար, էս լե՛ն աշխարհքում էդ խատում⁷¹ տղի՞ն քեզ արժան տեսավ...»

Ջատկի օրերն էր: Գյուղի հազվադեպ ուրախ օրերից: Շա՛տ քիչ է լի-նում, որ գյուղում մարդիկ օրերն անարցունք, ուրախ անցկացնեն: Եվ այդ հազվադեպ ուրախ օրերին, կարծես երկնքից մշտնջենական լացի մատնված երկրագնդի այդ խավար խորշը՝ մերձիմասի հիվանդ, մոռաց-ված գյուղը, ինքն էլ հուսահատ, մի կողմը նետած իր դարդ ու ցավը, ան-կեղծ ու սրտանց ուրախանում է, անձնատուր լինում իր կեր ու խումին, խաղ ու խնդումին:

Հին ու նոր հարսներն հերանցը հավաքված, գեթ պահ մի կեսրանց խուզարկու շան սուր հայացքից հեռու, կապանքից փախած թռչնիկի մման, հայրական հարկի ջերմ հովանու տակ ուտում են, խմում, սրտանց ծիծաղում, պարում, թռչկոտում:

71 Խատում - սեռական հարաբերության անընդունակ:

Բայց ուրախություն Չարոյին չկար...

Հերանցն երթալու դարձյալ չթողին:

Նույն իսկ մայրն եկավ, աչքերն արցունքոտ, ինչքա՛ն աղաչեց Ժեռար կեսուրոջն, անսիրտ կեսարահին, տան մեծին-փոքրին, որ գեթ մի օրով թողնեն աղջկան՝ «գա հեչ-չէ հիվանդ հորը տեսնելու...» - ճար-իլլաճ չեղավ:

- Մեղքս ինչ պահեմ, ես աչքիս լսին չիմ հավտա հարսիս... Ով տեսնել կուզե - թող գա իմ տունս...

Կոշտ-կոպիտ մերժեց Չարոյի սև սիրտ վիուկ կեսուրը:

Կարմիր կիրակի⁷² երեկոյան էր: Աղջիկ ու փեսա հավաքված մի տեղ, պառավ ու ջահել իրար խառնվել, տոնն էին տոնում - հավկիթ կո՛վացնում, ուրախ թռչկոտում, երգում ու պարում, «գատիկ» են անում: Ազատ, համարձակ հանաք ու զանաք, էլ խինդ ու ծիծաղ խառնել են իրար:

Ու խառնիճաղանջ այդ հռիռոցից քիչ մնար գյուղի մթագնած միշտ սև երկինքը դողար...

- Վա՛յ, մայրիկ, մեռա... Էն աստու սիրուն տուն հասեք թեզով, հարսը խելոել, իստակ կապելու խելառ է դառել:

Հանկարծ գոռալով, քիթ-բերան արյուն գոմ ընկավ Մկոն:

- Էդ ի՞նչ է, մայմադ⁷³ կնիկդ է ծեծել, թե կատվներն են քիթ-բերան ճանկոել... Ծաղր ու ծիծաղով, ձեռք առան տղին:

- Ծո՛, ծեծելն ի՛նչ է... Թեզով տուն հասեք, տուն ու տեղ վառեց... կրակին տվեց...

Ապշած, զարմացած տուն թափան բոլորը:

Գզգզված մագերն երեսին թափած, աչքերն արյունոտ, չոր գետնի վրա նստել էր Չարոն: Կուրծք-գլուխը բաց, կրծկալը քանդած, խեղճ ու մոլար, ամաչկոտ Չարոն, որ մի տարի էր հարս եկած օրից ոչ ոքի երես չիտակ չէր նայել - անամոթի պես փռվել էր գետին ու տարօրինակ մի թնդիի միսած, պսակի սիրուն, խաս-զառ շորերը մեկ-մեկ կրկնում, լցնում է

72 Կարմիր կիրակի - գատկի կիրակին:

73 Մայմադ - ապուշ, անկարող:

վրան: Ալ բոցն ահռելի վիշապի մման լափում է մեկից բողն ու խառ յագման⁷⁴, փուշին⁷⁵ ու ջյուպպան⁷⁶ ու կարծես դարձյալ անոթի-քաղցած բարձրանում է վեր ցածիկ առիքի⁷⁷ մրերը լիզում, նոր կեր պահանջում...

Ու Ջարոն անթարթ, կարմրած աչքերը հառած կրակին՝ սիրով տալիս էր իր վերջին գարողը քաղցած վիշապին, ու ամեն անգամ մի շոր նետելիս, կարծես թե սրտից մի դարոդ էր ընկնում, մի ցավ պակասում:

- Աղջի՛, ի՞նչ կենես, խելա՞ն ես, ի՞նչ ես...

Չորս կողմից թափան, բայց նա ահռելի մի հռչառցով կրակը ցանց կեսրանց երեսին ու մուխն ու ծուխը լցրեց ողջ տունը:

Ու դուռ ու դրվից իմացան թե չէ, հավաքվան, եկան. իսկույն տիրացու, տերտեր կանչեցին, Ջարոյին մի կերպ, զոռով բռնեցին, անկողին դրին:

«Յոթ կանոն սաղմոս յոթն անգամ ասին, քառասուն գիշեր նարեկ կարդացին, «մասունքը» բացին, գիր ու թուղթ արին - ճար-հնար չեղավ. խեղճ հարսի նույն իսկ լեզուն չբացվավ...

Վերջապես մոտիկ թուրք գյուղից բերին Ֆաթմա խանումին: Յոթ գօր, յոթ գիշեր գիտուն պառավը դուռ-երդիկ փակած հիվանդի կողքին էլ «ռամ» գցել, էլ «գարի համրել», էլ «թասի նայել»⁷⁸... ողջ գիտությունը խեղճը գործ դրեց. հազիվ որոշեց, որ՝ «թե ճար ըլլի. սուրբ Հովհաննեսի վանքիցը կլնի... Սև ղոչմ⁷⁹ տարեք դուռը մատղեցեք, բալքի⁸⁰ մի լուսըմ, մե դուռըմ բացվի...»

Ինքը թեև թուրք. բայց իրեն ղիմող ամեն հիվանդի իրեն կրոնին հարմար «դեղ» կուտար խորամանկ Ֆաթման:

74 Յագմա - գունավոր բող:

75 Փուշի - գլխակապ:

76 Ջյուպպա - մահուղի վերնագցեստ:

77 Առիք - առաստաղ:

78 «Թասին նայել», «ռամ գցել», «գարի համրել» - կախարդական միջոցներ են խելագարության (դիվահարության) դեմ:

79 Ղոչ - ցուլ:

80 Բալքի - կարելի է:

IV.

Գ... գյուղի դիմաց կանաչ-սիգավետ բլուրների մեջ ամենից բարձր. ամենից շքեղ կանգնած է սարը սուրբ Հովհաննեսի, որ նորապսակ թագուհու նման զառ-վառ խոտ, ծաղկե ծիրանին գցած հալարտ ուսերին, հին մամռապատ սուրբ Հովհաննեսի մատուռն էլ գլխին դրել է պսակ:

Գ... գյուղից վերև տափարակ դաշտում Փարվանա լիճն է ավերը կրծում:

Գ... գյուղից ներքև սարերի ցածում Դուման-գյուլ լիճն է եզերքը լիզում:

Ու կարկաչահոս խենթ-խելառ գետը ժայռերից խրտնած, ավերից փախած, հազար մի աղբյուր, առվակներ վճիտ իր ծոցն առած, տերտերի գցած նարոտի նման կապույտ լճեր կապում է իրար. խառնում է իրար ու ինքը բեզրած, թև թիկունք թափած, նետվում խոր լճի գիրկը անհատակ:

Ու հին դարերի բարեպաշտ մարդոց ձեռակերտ վանքը, երկու լճերի մեջտեղը կանգնած ծալլում է վերից, իր հալարտ գահից կարկաչուն գետի խենթ-խելառ խաղը:

Որքա՞ն սիրում ես, գրողի տարած, կանաչ լեռնաստան...

Վարդավառի շո՞գ, կիրակի օրն է՝ սուրբ Հովհաննեսի մեծ տոնը՝ դերեն:

Կես օրը վաղո՞ւց անցել էր արդեն ու բոց արևը իր բաց-կապուտակ ասպարեզն անցած, ոսկեզօծ դեղին գավազաններով զառամ ու հոգնած ծերուկի նման կոթնել է ամուր Բյորոզլու բերդին: Բայց հին օրերի, ջահել օրերի հույզերն հիշելով, աչքը նետել է սուրբ Հովհաննեսի սիրուն կատարին:

Սուրբ Հովհաննեսի սիրուն կատարին ինչե՞ր չեն անցնում այդ շքեղ տոնին...

Էհ, խեղճ գյուղացու աղքատիկ կյանքում այդպիսի օրեր շատ քիչ են լինում, երբ հրաշագործ արափի գորքով խելք-մելք թոցրած, դարդ ու ցավ մոռցած, աղքատ ու հարուստ իրար խառնվել, ասում են, խոսում, երգում են, պարում, ինչ որ ուժ ունեն խմում, խենթանում:

Սիգավետ լեռան ծաղկավետ լանջին կարմիր կակաչը շիկնել է, դեղ-

նել գեղջկուհու փարթամ ալ-վարդ թշերի, մախմուր շրթունքի փայլից ու ցոլքից և ամոթահար տարին մի անգամ այդ օրվա տոնին նարգիզ ու շուշան խամրած գլխիկոր տեղի են տալիս խլվլան կուսի սիրուն աչքերին: Արտուտ ու սարեկ լռել են իստակ, և ի՞նչ էլ երգեն ձեռք-ձեռքի բռնած պարող տղերանց ու աղջիկների երգի դեմ հստակ:

Հե՛յ, ի՞նչ հայացքներ, սուր-սուր սլաքներ նետում են իրար աղջիկ ու տղա... ի՞նչ դաշն ու պայման, մեծ-մեծ խոստումներ, որից մեծ սարն էլ քիչ մնա դողա:

Եվ պարզ ու անկեղծ սիրվող զույգերի սուրբ գրավական լինում է մի-այն մի-մի մատանի՝ հասարակ, անշուք, մետաղե մատնի:

Սպիտակ ու նախշուն վրանների տակ սարը ծածկվել, կորել է իստակ: Շատերն էլ սայլի քները տնկել, կապերտ ու չուխա վերան են փռել ու վրան շինել, շվաքում նստել, սուփրան բաց արել:

Ահա մեկուսի թափորի ծայրին կանգնած է հեռուն Տերտերանց սպիտակ վրանը սիրուն:

Այնտեղ չեն խմում, այնտեղ չեն պարում...

Մենավոր, սիրուն վրանը շքեղ, լուռ, խորհրդավոր մի տեսք է կրում: Նույն իսկ ամբողջն այն կողմն անցնելիս, ինչ-որ փսփսում, քայլերը հանկարծ արագացնում են ու շտապ անցնում:

Տերտերանց չարոց «ընկնավոր» հարսն էր վրանում նստած: Լրման մոտ դալուկ լուսնի պես գունատ, հեզմական հպարտ ժպիտն երեսին, նայում է Ջարոն սարի հանդեսին:

Կարծես, թե ինքն օտար էր այնտեղ, ծանոթ չէր նրան տղերանց պարը, աղջկանց խաղը, խինդ ու ծիծաղը... Խորթ որդու նման կարծես թե մի-այն հանդիսատես էր նա:

Ջարոյին բուժող Ֆաթմա-խանումի խորհրդով ուխտ էին բերել «ընկնավոր» հարսին:

Ու քանի՞ քշվառ, հիվանդ անկյալների այդ տոնի օրը սուրբ Օհաննեսի դռներն են մաշում...

Խեղճ անդամալույծ պառավ կինն ահա հագիվ քարքաշան հասած մատուռի նեղ, ցածիկ դռան, քարերն է ճանկռում, լիզում լիզոտում, հին սրբավայրից փրկություն հայցում, հրաշք է խնդրում:

Այնտեղ՝ մատուռի վեմ քարի առաջ մի ջուխտ մոմ ձեռին ծնկի է չոքել դեռ ջահել, «չքեր»⁸¹ հարսը գեղանի: Ախ, թե կատարվի՝ խորհուրդը սրտի... սուրբ Օհաննեսը, աչքը քաղցր անի՝ մի տղա բաշխի... ականջ չի դնի կեսրոջ խոսքին, ճակտից կկտրի դեղին մեծ ոսկին ու մատաղ կանի սուրբ Օհաննեսին... Ու սրտատրոփ ձեռքի մեջ սեղմած փոքրիկ քարն ահով նա մոտեցնում է մոմոտ վեմ քարին: Քարը կաշում է... Հարսն ուրախացած՝ որ սրտի ուխտը սուրբ Օհաննեսը լսել է արդեն, աչքերն արցունքոտ քարն է պաշպչում:

Հանկարծ ամբոխը շանթահարի պես ետ-ետ է քաշվում: Տերտերանց հիվանդ «ընկնավոր» հարսին ուխտի են բերում: Կեսուրն ու Ֆաթման քևերից բռնած, չորս-հինգ տղամարդ չորս կողմը փաթթած, «հիվանդ» Ջարոյին յոթն անգամ ժամի շուրջը պտտեցրին, մատաղ սև դոչի կարմիր արյունից ճակտին քսեցին, ապա ներս տարան մատուռը ուխտի:

Ֆաթման իր ձեռքով հիվանդի ճակատից կտրեց մեծ ոսկին. խաչիամբույր տվեց վեմ քարի կողքին նստած տերտերին ու ինքն էլ քաշվեց մի անկյուն չոքեց:

Ամբոխն հայ-հավար խոնվում է ներս, ամենքն ուզում են տեսնել տերտերանց «ընկնավոր» հարսին: Վաղո՞ւց ողջ գավառն ասում էր, խոսում. թե տերտերանց հարսն այնքա՞ն սիրում է, որ դև-չարքերը, ջին-փերիները⁸² տիրապետել են:

Ու Ջարոն կանգնած, տխուր դիտում էր: Տխուր դիտում էր այդ հետաքրքիր ամբոխն անգգա, որ մարդուն դրսից լոկ գիտե դիտել, ու երբեք չհարցնել, թե ներսը ի՞նչ կա...

Հանկարծ մի սրտանց ա՛խ քաշեց Ջարոն ու հեկեկալով փռվեց չոր գետնին:

Ամբոխը սոսկաց: Հազար բերաններ հետն ա՛խ քաշեցին, սրտանց ափսոսացին այդքա՞ն գեղանի, այդքա՞ն նորատի տերտերանց հարսին ու, կարծես դժգոհ տոնին անվայել այդ միջադեպից, արագ շտապեցին իրենց ուրախ քեֆին, խաղ ու խնդումին:

81 Չքեր - երեխա չբերող:

82 Ջին-փերի - հավերժահարս:

V.

Ջյորջովի լեռան ստորոտներում հին-հին դարերից հազիվ մնացած ավերակների բեկորների մեջ դեմ-դիք կանգնած է մի հսկա ժեռ քար: Գրեթե երկու մարդու հասակով, թիկնեղ, հաղթանդամ հսկայի դիրքով բարձրանում է նա կապուտակ լճի ապառաժ ափին ու դաժանակիր պատժի մատնված մեղապարտի պես զօր-գիշեր անքուն հսկում է լճի ալիքների մեջ լուռ քսքսացող ջին-փերինների լացն ու ծիծաղը: Ու թեև այդ դիք ապառաժ քարը ամբողջ գավառում հայտնի է որպես Սուրբն Սարգսի պաշտելի դամբան, բայց ոչ ոք բեվախտ⁸³ - իրիկնապահին չէր համարձակվում ոտ դնել «բեխեր» սև լճի ափին:

Սև լճի ափին ամեն իրիկուն ահեղ, սոսկալի աղմուկ էր տիրում, մի չտեսնված կռիվ բռնկում: Ալիքներն հուժկու առյուծի նման խոր մռնչալով, մեկ-մեկու բաշից ամուր կառչելով, շարքեր են կազմում, կուռ զորաշարքեր ու բոլոր ուժով արշավում ափը, թռչում են ափը, ժայռերին դիպչում, քիթ-բերան ջարդում ու հաղթահարված լճի տակն անցնում, անդունդն են իջնում, որ հանգստացած, ուժ ու թափ առած, նորից վեր ելնեն, նորից զարկվեն. կռվի բռնվեն...

Փարվանա լճի ջին-փերիներն են զարկում ու զարկվում, ահեղ, կատաղի կռվի մղում «քաջն զորավար» սուրբ Սարգսի դեմ:

Սիրուց կապուտակ լճի ալիքները հագած ու կրքից խապառ կուրացած, յոթ զօր, վեց գիշեր նոքա կռվում են, զարկում ու զարկվում, վերջապես շաբաթ իրիկունը «հիշտեկի»⁸⁴ մթին, հաղթած հսկային, ափ են դուրս գալիս, որ տիրապետեն ու լիճը տանեն իրենց տարվաժվին, որ ողջ շաբաթվա կռվից թուլացած, զենք-զրահ թափած, էլ խոստանում է հիշտեկի մթին անձնատուր լինել ջին-փերիներին:

Եվ ահա հաղթված սուրբ Սարգիսն ահեղ, թույլ ու անզոր խեղճ աղամորդու իր «դուլն»⁸⁵ էր արել ու սուրբ Հովաննու բերանով հայտնել, որ ամեն հիշտեկ խունկ ու մոմ բերե, իր գերեզմանին ծխե ու վառե, որ եր-

83 Բեվախտ - անժամանակ, ուշ իրիկնապահին:

84 Հիշտեկ - հիշատակ: Շաբաթ երեկոն, որպես «հիշատակ»-ի երեկո, սուրբ էր համարվում, ուստի ոչ մի գործ չէր կարելի անել այդ երեկո:

85 'Լուլ - բառացի գերի, փոխաբերաբար՝ ընտրյալ, միջնորդ:

կինքն հիշե իր հաղթված քաջին՝ մի գունդ հրեշտակ դրկե օգնության ամեն շաբաթվա հիշտեկի մթին:

Եվ սուրբ Սարգիսն իրեն դուլ-միջնորդ ընտրեց Տերտերանց սիրուն Ջարոյին:

Ֆաթմա խանումը վարդավառի մեծ տոնի օրն այդպես հայտնեց ու մեկնեց Ջարոյի «քատակն»⁸⁶, որ սուրբ Հովհաննեսն իր սուրբ բերանով հայտնել էր դուլին, իր «ընկնավորին»:

Ու այն օրվանից ամեն շաբաթ օր, երբ մթնշաղը գետին է իջնում, Ջարոն, շտապով խունկ ու մոմ առնում ու լճի ափն է լուռ ուղեորվում:

Եվ գյուղի մարդիկ, ահել ու ջահել շաբաթ օրերը իրիկնապահին, երբ տեսնում էին տերտերանց հարսին իր «տիրոջ» դուռը ուխտի գնալիս, - ահով-երկյուղով ու պատկառանքով մի կողմ են քաշվում ու լուռ փսփսում:

- Ծո, «ընկնավորն» է, սուրբ Սարգսի դուլը... Հիշտեկ է էսօր, խունկ-մոմ կտանի իր տիրոջ դուռը... մեռնեմ սուրբ զորքին...

* * *

Ալիքներն ահել գոռում են գոչում ու իրենց անդուլ, խուլ գոռոցի հետ Սուրբ Սարգսի տակից ինչ-որ փսփսուկ-շշուկ են բերում... Կարծես սուրբ Սարգիսն իր «դուլ»-ի հետ է խոսում, փսփսում... ու սիրաբանում:

Ու տարին չանցած... այն «չբեր» Ջարոն մի սիրուն տղա բերեց-բալուլեց...

Եվ որովհետև Սուրբ Սարգսի «տուրքն» էր, անունը Սարգիս դրեց տերտերը:

1903 թ. սեպտեմբեր

Գանչա

86 Ջատակ - ներշնչում:

«ՎԵՐՆ ԱՍՏՎԱԾ ԿԱ...»

- Յոթ տարեկան եթիմ⁸⁷ էի, վարժապետ ջան,- այսպես սկսեց մի օր ծառաս՝ Սահակը իր սև կյանքի աղի-լեղի պատմությունը,- երբ հայրս ինձ տարավ իր մոտ՝ ջաղացքը:

Ինձ թվեցավ, թե հրաշքով հանկարծ դժոխքից դրախտ եմ ընկել...

- Հե՛յ, վարժապետ, գիտե՞ս ի՞նչ է մեր գյուղերում անմայր, անտեր խեղճ եթիմի օրն ու հալը... Հայրս մեռների՝ ո՛վ դարդ կաներ... Մայրս իսկույն թուխս հավի պես շուրջը կառներ փոքրիկներիս, սև-մուգ կաներ օրն ու արև, ինչպես լիներ - քաղցած թե կուշտ, մերկ, թե հագած - կփայփայեր, կպահպաներ, մինչ «հավ աներ, թառը դներ», որ ամուսնու հին օջախը չմարեր...

Բայց իմ ախր մայրս էր մեռել... ու մեզ չորսիս՝ երկու տղա, երկու աղ-ջիկ եթիմ թողել:

Մայրս աղքատ էր. շա՛տ աղքատ: Ուրիշի պես նա չթողեց ոսկի զարդեր, բարաթով⁸⁸ փող, որ հայրս իսկույն, էլ ամեն ինչ մոռացած,- ինչպես անում են գյուղերում,- տաներ մեկին տար ու բերեր մի ջաղու⁸⁹ կին նստեցներ, խորթ մոր ճանկը մեզ գցեր...

Պարտքով փող էլ ո՞վ կհավատար խեղճ հորս - որբւայրու կարգվելուն⁹⁰ մեր գյուղերում չորս-հինգ հարյուր է պետք, ախր:

Խորթ մոր ճանկից՝ ազատվեցինք, բայց ի՞նչ օգուտ: Անտեր որբը ե՞րբ է օր ու արև տեսել այս սև ու մուգ աշխարհում, այն էլ գյուղում...

Մեզ հանձնեցին հորեղբորս խնամքին:

Հայրս վաղուց ջաղացպան էր, քաշվեցավ իր ջաղացքը ու տարեկան մեր կերմունը՝⁹¹ երկու սոմառ⁹² գարի ալյուր հորեղբորս տալուց զատ, ո՛չ մի քանի չէր խառնվում:

- Էստից ետև - դու քու աստվածդ, Եղի տացու,- ասաց հայրս մեծ եղ-

87 Եթիմ - որբ:

88 Բարաթ - մութիակ:

89 Ջաղու - վիուկ, կախարդ:

90 Կարգվել - ամուսնանալ:

91 Կերմուն - ուտելիք:

92 Սոմառ - հացահատիկի չափ է, որ քաշում է գարին՝ մոտ 16 փութ, ցորենը՝ 20 փութ:

բորը,- ես ջաղչեմ էլ տուն չեմ գա... Էս տղաքս քեզի կուտամ, քեզի ա - էն ասածուն... Դու էլ էդոնց հորոդքար չես - հայր ես, մայր ես, ամեն ինչ ես...

Հե՛յ գյուղացու, խեղճ գյուղացու անխիղճ աստված, էդ ի՛նչ օրի թողիր մեզ...

Բայց գյուղում, վարժապետ ջան, աստված կա՞ որ... թե որ լիներ. էլ ինչո՞ւ է հայրը՝ տղին, տղան՝ հորը, կինը՝ մարդուն, մարդն՝ իր կնոջը, եղբայր ու քույր, էլ դրացի ու հարևան, էլ ազգական ու օտար, անխիղճ կերպով իրար արյուն են ծծում... իրար գզում, բզկտում... Չէ. վարժապետ, գյուղում օրենք, խիղճ, դատաստան հե՛չ չկա, էլ ո՞ր անխիղճ աստվածն այնտեղ կմնա... Աստված այնտեղ լոկ ժամումն է, չորս պատի մեջ բանտարկված... թե չէ գյուղում, էս մեր գյուղում խեղճ ասածուն էլ կխեղդեին...

Եվ հորեղբայրս՝ Եղո տացուս ու իր անգութ աստվածն առան մեզ՝ որբերիս իրենց «գթոտ» հովանու տակ:

Այնուհետև էլ քույրերիս ու եղբորս տանն իսկի չտեսա: Ողջ գարունը, ամառ, աշուն, մերթ գլխաբաց, չուլ ֆերենճիկը⁹³ փաթաթված. մերթ բուկոտն՝ քիթն ու բերան կապուտկած, հայիոյելով, ծեծկռտելով. թոն⁹⁴ ու քամուն, ցուրտ ու ցեխին քշում էին հորեղբորս արտն հոտադուքյան: Ողջ ծմեռն էլ բուք-բորանին, խեղճ քույրերս. փողով վարձած ծառայի պես. միշտ ջուր էին կրում տանը՝ հորեղբորս մարդ ու մալին:

Փոքր քույրս բախտավոր էր, մի տարի էլ չղիմացավ էդ տանջանքին - հիվանդ պառկեց ներսի գոմը, հինգ օր հազիվ մեծ քրոջս գողցած հացով ապրեցավ ու մի օր էլ երբ մեծ քույրս աղբյուրից տուն դառնալով գնաց գոմը - տեսավ քույրը կույերի մեջ թավալված, մեռել է...

Էհ, ի՛նչ անենք. մեռե՛լ, մեռել: Ո՞ւմ հոգն էր... Քույրս ու եղբայրս այդ գիշերը մի քիչ լացին, բոբբոռացին, ես էլ նրանց լացից լցված մի քիչ աչքերս թրջեցի... ու ամեն ինչ վերջացավ:

Գյուղում աղջիկն ախր պատիժ-պատուհաս է հոր-մոր համար: Բախտը սև է աղջկան, մեռնելը փառք նրա համար:

93 Ֆերենճիկ - շալե վերարկու:

94 Թոն - անձրև:

Մյուս օրը հայրս եկավ, տերտերի հետ տարան մորս ծոցը դրին - թաղեցին:

Խեղճ եթիմի տեղն էնտեղ է, էն սև ու մութ գերեզմանն... Էս աշխարհքում եթիմն ու խեղճն, աղքատն ու թույլն ի՞նչ բան ունեն, վարժապետ... Էս աշխարհքը փուչ աշխարհքը գոռբայի նն է, ուժովինը...

* * *

Յոթ տարեկան եթիմ էի, վարժապետ ջան, երբ հայրս ինձ տարավ իր մոտ ջաղացքը: Ասենք հայրս էլ խո չտարավ - հորեղբոր ամից մի օր ես փախա ու ի՞նչ արին ջաղացքից էլ տուն չեկա: Բույրս վաղուց, հակառակ «հովանավոր» հորեղբորս «սուրբ» կամքին, փախել էր իր սրտի սիրած սողի հետ, խեղճ տացուխս տունը քանդել, ավրել... Ախր, գիտե՞ս, վարժապետ ջան, թե որ քույրս չփախչեր, քանի՞ մանեթ հորեղբայրս «հաղեմասի»⁹⁵ պիտի առներ... խեղճն ահագին եկամուտից զրկվեց, համ էլ գլուղում խայտառակվեց:

Մեծ եղբայրս ավելի վաղ դուրս էր եկել, գլուղում մեկին հոտաղ մտել, հորեղբորս կատղեցրել: Կարո՞ղ էի ես էլ էդ տան մեջ ապրել... Բոլոր վրեժն ասիւր ինձնից կառնեին... Ես էլ փախա, ջաղացք մտա: Այնտեղ լավ էր, հեռու, ազատ հորեղբորս դաժան աչքից:

Առավոտ վա՞ղ, երբ արևը իր մոր ծոցից՝ Իլխիդաղի սիրուն լանջից դուրս էր գալիս, ես էլ հորս հազար կտոր, արագուղով, չուլ անկողնից ջրաղացի մկի նման դուրս ցատկում: Առանց շորի, լոկ մի շապկով չոր-չփլախ (ասենք, շոր էլ ունեի՞, որ հագնեի) սաճի⁹⁶ սև հացը կրծելով, վագում էի խաղալու:

Ինչքա՞ն լավ էր, ինչքա՞ն սիրուն էր դուրսը:

Հենց ջաղացքի դռան մոտից գոռգոռալով, կշկշալով, ոլոր-մոլոր խվլալով, շուսալ հոսում է խենթ-խեղառ գետակը: Վերից-վարից, ամեն կողմից խշխշալով, վժվժալով, մեկ իրարու խառնվելով, ափքերի հետ պազվտելով, մեկ իրարից խռովելով, հազար ճյուղի ճեղ-ճղվելով, բաժան-բաժան, ուռած-փքված հորձանք տալով, փոքրիկ ծոցի, փրփուր ծոցի խիճ

95 Հաղեմասի - «հա» ասելու վարձ, գլխագին:

96 Սաճ - երկաթի քիթեղ, որի վրա հաց են թխում:

քարերը լիզվռտելով,- թռչկոտում են առվակները, պարզ ու վճիտ աղբյուրները. վազում, փախչում, անհետ կորչում, գետն են լցվում ու թաքչում...

Հանդ ու հովիտ, դաշտ ու արոտ, քար ու քարափ քաղցր քնից արթնացած, վաղ-վաղորդյան անուշ ցողով լավ լվացված, գովացած, ծաղկի, սեզվի հազարերանգ հագուստ հագած, վառ արևին առավոտվա «բարի լույսն» են առաքում:

Եվ արտուտաիկ, սիրուն սարեկ, ծիտ ու ճպուռ, հազար հավքեր, գորտ ու թիթեռ, ճանճ ու մծեղ, հորթ ու գառներ, հովիվ, հոտաղ անուշ ձեներն իրար խառնել, տաղով-խաղով օդն են լցնում, ճլվում, հին տարփածու երկինք-գետնի գովքն են անում, հարսանիքը կատարում:

Ինչքա՜ն սիրուն, գեղեցիկ ես. գրողի տարած դու գարուն...

Կիրակի էր. «ծաղկակոխ»-ի կիրակին, միակ օրը, երբ գյուղերում ծածուկ երես նորահարսերն ու նշանված աղջիկները ազապների հետ հավասար, ուրախ-ազատ վազում են դաշտ. խուզարկու սուր աչքից հեռու թռչկոտում են, կանաչ-ծաղիկ կոխկրտում. երգում-պարում, խաղում-խնդում, վանդակից դուրս թռած-փախած թռչնիկի պես ծլվում:

Շարան-շարան խումբ-խումբ եկան «ծաղիկ կոխող» աղջիկները. խումբ-խումբ եկան ջաղչի մոտի մեծ կամուրջից անցկացան:

- Հըպը՜... ջաղացք կուգա՞ս... ալլոտ մուկ... տես, մենք կերթանք ծաղկակոխ... դու հող⁹⁷ ջրերը լկե...

Քեն ու ռխով կարծես լցված հանդիմանեց հորեղբոր մեծ աղջիկը: Նրանք էլ խմբով գնում էին ծաղկակոխ:

- Օ՛խ... դու չունիս... տես ինչ սիրուն արխալուղ է կարել մարս. չլտո մուկ...

Սկսեցին ինձ գրգռել փոքրերը:

- Տես չստերս, տացուս քաղքեն է բերել... տուն ա ունի՞ս...

- Չլտո շապկին. իդոր⁹⁸ հալին աշեցեք... Չունը գլխուդ ալլոտ մուկ. մեր տնեն ա փախավ, եկավ... լալեղ չերավ խեղքովը...

Ապուշի պես, հացը ձեռքիս շվարած, մեկ մի տղի արխալուղին են նա-

97 Հող - այդտեղ:

98 Իդոր (իդիկ) - դրան:

յում, մեկ մյուսի ոտնամանին ու ականա հիացմունքից բերնիս ջուրը վազեցնում:

Խումբը գնաց: Ես մնացի նստած տեղս քարացած: Մի բան ներսս օծի մման կրծում էր:

Էլ սիրուն դաշտ, սար ու ձորեր, էլ գետ-առվակ, արև-երկինք, խոտ ու ծաղիկ... ո՛չ մեկն իսկի, ո՛չ մեկն աչքիս չէր երևում: Նույն իսկ նախշուն քարերս էի գետի ափին մոռացել... Կարծես շուրջս հենց բոլորը՝ քար ու քարափ, գորտ ու թռչուն, մուկ ու մողես... ամենը մի կանաչ-կարմիր, ալ արխալուղ հագերին, ինձ են ծաղրում, ծիծաղում:

Սիրտս լցվեց, աչքերս իրանք-իրանց թրջան ու ես լալով, ձեռքիս հացն էլ վայր գցած, ջաղացք մտա հեկեկալով:

- Ի՞նչ է, բալա՛ս, ինչի՞ կուլաս, վե՞՛ր ծեծեց:

- Հա՛, ինչի՞... չե՛մ, ես ա կուզեմ...

- Ի՞նչ է, բալա՛ս, ի՞նչ կուզես:

- Ալ արխալուղ, չուստ-ոտնաման... Պետո՞ն, Արշակն ունեին...

- Փարա չկա, գառնա, ո՞րդից... Երբ մեծանաս, փող ունենաս, դունա առ...

- Հա՛, ինչի որ... Պետո՞ն, Արշակն ա մեծ չեն... հըպը ինչի՞ էնոնց տացուն առել է...

- Չկա, ձա՛գս, չկա... գնա՛, էնոնք հարուստ, մենք աղքատ ենք, փող չունենք... գնա՛ շորերդ հագի...

Էդ ավելի սիրտս ծակեց: Էլի պիտի հին շորերս - չուլ ու չափուկ հագնեի, որ ծաղկակոխ գնացողներն ետ գալիս, էլի «չլոտ, ալրոտ մուկ» կանչեին ու նորից նոր ծաղրեին...

Չէ ու չէ: Տղան չկան ի՞նչ գիտե:

Անգգամցա. գետին ընկա, սկսեցի բոռբոռալ, ոտ ու ձեռս գետնին տալ...

- Դե լավ, բալա՛ս, դե լավ, վե՛ր կաց, քեզ էլ կառնեն, էլ մի լա:

Գուրգուրելով քարծրացրեց ինձ հայրս ու խնամքով, որ չպատռի, անձս գծից հին շորս: Բայց ես ձայնս չէի կտրում:

- Դե հերիք է, ամոթ է: Մի՛ լա, երթանք տացուղ ինձի փող է պարտք, տեսնենք թե տա, տանենք խանութ շոր առնենք... Դե մի՛ լա:

Մի քիչ չեն-չում, նազ-տուզ արի, երբ տացուխ դե անունը լսեցի, բայց

նոր շորի, ոտնամանի հմայքն այնքան սաստիկ էր, որ ամեն ինչ աչքս առա ու վեր ելա:

Գնացի՞նք: Հայրս առաջից կծման⁹⁹ տալով՝ քերվտելով, ես ետևից մոմռալով, թոթռալով:

Մտանք պապենական մեր հին տունը: Եղո տացուս թոնրի կողքին պազած իր չիբուխն¹⁰⁰ էր ֆստֆստացնում, կինն էլ կողքին արծաթ դուք-կից թեժ բոնոթին մեծ պտղուցով քիթը քաշում:

Սովորական «բարև - ասու-բարին» ասինք առանց իրար երես անգամ նայելու ու նստեցինք թմբիկին¹⁰¹: Հայրս հանեց իր մախոռքի մեծ քեսան ու սկսեց ինքն էլ լցնել իր չիբուխի մեծ լյուլան: Ես էլ կողքին ահ ու դողով կուչ եկած, մեծ տացուի դևի դաժան դեմքն եմ դիտում, մեկ-մեկ թոնրին խլթխլթացող կերակուրները հոտմտում ու ինքս ինձ բարկանում, թե՛ ինչո՞ւ է հայրս էդպես եռի¹⁰² նստում ու չի ասում ասելիքը, որ շուտ պրծնենք, տուն գնանք: Բոթբոթում եմ, փեշից քաշում: Ձեռն չկա: Երևի թե շատ էլ հեշտ չէր տացուի հետ խոսելը:

Վերջապես, հայրս ուժ ու կող արեց.

- Հա՛, դորթ, տացու. ինի փարին, շահը տայիր, տղին շոր-մոր առնեի. չփլաղ է իստակ մնացել:

- Փարին շա՞հը... ի՞նչ փարա է, միտքս չէ:

- Բաժնվելիս չէ՞ դու ինձի պարտք մնացիր:

- Պարտք մնացի՞... ես քեզի՞... թուխտ ունի՞ս:

- Հըպը չունիմ, քովս է, ահան:

Հայրս հանեց շապկի բեջից «մասունք»-ի պես հազար ու մի փալասի մեջ փաթաթած աղտից-կեղտից դեղնած-սևցած բարաթը ու դողալով, դողդողալով մեկնեց եղբորն:

Հեշտ բան չէր: Աղտոտ-կեղտոտ էդ թղթի մեջ էր պարտկված իր ողջ կյանքի աշխատանքը՝ իր բաժինը հայրական մեծ օջախից, որի համար

99 Կծման տալ - քերվտել:

100 Չիբուխ - ծխամուրճ:

101 Թմբիկ - մի արշին բարձրությամբ պատ է, որ թոնրատունը բաժանում է տան մյուս մասից - տան երեսից:

102 Եռի - հաստատում, հիմնավոր:

մեծ եղբորից բաժանվելիս, այնքան կռիվ-վեճից հետո, լոկ այդ բարաթն էր ստացել:

Տացուս առավ, շուռ-մուռ տվեց, կարդաց, հաշվեց, խոր մաքի մեջ ընկածի պես, մեծ գլուխը տարավ-բերեց, երկար չիբուխից կծու ծուխը ներս ծծեց... մեկ էլ քնդորից ալ ու խաշխաշ մի բոց ցայտեց...

Հայրս իսկույն էն գեշ օծի խեթածի պես տեղից թռավ, գույն-մույն նետեց, սփրթնեց...

- Էդ ի՞նչ երիր, ամաստված... խիղճ-գութ չունիմ, ահ-երկյուղ է՞լ չունիս, անխիղճ, «վերն աստված կա»... չէ՞ ամեն ինչ կտեսնի...

- Ի՞նչ գութ, ի՞նչ խիղճ, ծո՛ սարսաղ... խիղճս ո՞րն է... բա ես քեզի փո՞ղ եմ պարտք... ո՞վ կհավատա... ցնդած գլուխ...

Հայրս կանգնած տեղը մնաց, քար կտրավ: Հետո ձեռքիցս ամուր քաշեց, լուռ ու անխոս դողդողալով դուրս ելավ:

Գնում ենք լուռ: Հայրս կշտե-կուշտ ընկնելով հարբածի պես, ես սարսափած հորս դեմքից, գազան տեսած գառի պես:

Ինչ կատարվեց ես չհասկացա, բայց բնագոյմամբ զգացի, որ մի շա՛տ վատ բան կատարվեց, որից հայրս շանթահարվեց ու կապուտկեց: Նա լուռ նստեց ջաղչի դռանն, հանեց չիբուխն ու քիսան, լցրեց-դարտկեց, դարտկեց-լցրեց, կծու ծուխը քուլա-քուլա ներս քաշեց, կարծես ներսը հրդեհ ընկել, վառվում էր...

Ես էլ տեսա, որ ո՛չ հարցիս, ո՛չ էլ լացիս լսող կա, ձեն-ձուն կտրած կողքիս ընկա, քնեցի:

Ինչքան անցավ - չգիտեմ, հանկարծ մի սուր ճիչ լսեցի, քնիցս վեր ցատկեցի:

Հայրս կողքիս վայր էր ընկած անզգա: Դեմքի կեսը կապուտկել էր, սև-սեցել: Վրան ընկա լաց ու կոծով, «հարիկ, հարիկ» կանչեցի, անփութք ընկած, չոր փայտ կտրած ձեռքն առա, պաչաչեցի աղաչեցի.

- Հարի ջան, ել. ես էլ հալավ¹⁰³ չեմ ուզել, հե՛չ մի բան չեմ ուզել, ել վեր, հարի՛ ջան, ել վեր...

Անշունչ քարը կլսի՞...

¹⁰³ Հալավ - հազուստ:

Լացի՜, լացի՜. հոնգուր-հոնգուր հեկեկացի, կապտած հորս համբուրեցի, պաչպչեցի, որ վեր կենա, ինձի անտեր չթողնի...

Ո՛վ էր ձայնս լսողը... Հայրս դամլա¹⁰⁴ էր արել:

Լերթին¹⁰⁵ փռված, կապտած-սևցած շրթունքները կարծես դարձյալ կրկնում էին.

- Գութ-խիղճ չունի՞ս. Եղո տացու, «վերն աստված կա...»

Ու աչքերը ուժով չռած, կարծես, վերն անսիրտ, կապույտ անհունին մեջ ինչ-որ «գթուա-խղճոտ» աստված էր որոնում...

Բայց մեր գյուղում աստված կա՞ որ, վարժապետ... թե որ լիներ եղպես աստված, էլ ինչո՞ւ է հայրը՝ տղին, տղան՝ հորը, կինը մարդուն, մարդն իր կնոջ, եղբայրը՝ եղբորն, էլ ազգական, թե օտար լոկ մի կտոր հացի համար սև օձի պես իրար խեթում. խեթխեթում...

Չէ՛, վարժապետ, գյուղում օրենք, խիղճ, դատաստան հե՛չ չկա... Էլ ո՞ր անխիղճ աստվածն այնտեղ կմնա...

Գյուղում աստված էլ չկա...

1903 թ. դեկտեմբեր

Գամջա

«ՏՈՒՆ ՇԻՆՈՂՆԵՐ»

- Աղչի՛, եզուց օրն է, ի՞նչ անենք... Էլ չի սպասիլ եղ անխիղճը...

Կարծես ծանր բեռի տակ տքտքալով, ինքն իրա հետ քթի տակին մոռնալով, հարցրեց Երվանդն իր կնոջը:

«Էլ չի սպասիլ եղ անխիղճը...» հարցն անծանոթ, նոր բան չէր. բայց թունավոր իժ օձի պես դաժան էր, սև դևի պես ահռելի ու, կարծես շանթկայծակի պես, խոր լուրջյան միջից անցավ ու դիք ցցվեց խեղճ Եվայի սրտի մեջ:

Դարձյալ լուռ էր, գոմը խաղաղ, խավար ու ցուրտ, միայն դրսից լիրբ, անամոթ քամին՝ ուժով փչում է ու դուռ-երդկի ծակ ու ծուկից սուլելով, կարծես թույլի, խեղճ աղքատի մերկությունն է ծաղրում-հեգնում ու մերթ.

104 Դամլա - կաքված:

105 Լերթին - մեջքին:

կատղած վայրենի գեշ գայլի նման ուլուլալով, ոռնալով ավելի վատ, սև-մուր օրեր գուշակում...

Բութ ու բորան, սև մութին մեջ լավ բան երբեք չի ասվում... Մութի մեջ միշտ կարծես չար կա, դև կա նստած, գրողը տանի սև-մութին...

Յաճիկ գոմի մի անկյունում Ծառուկենց շեն, «դովաթվոր» տան տասնութինգ ջուխտ մարալ մալից ետ մնացած մենակ մի գույզ լղար եզը փռնչալով, մշմշալով որոճում են, մեղլիկ գոմը տաքացնում ու դռան դեմ, Ծառուկենց հին օջախի մեջ թաց աթարն է թսթսում, լոկ ծուխ անում, որ դուշմանը չլինի՞ ասե թե՛ Ծառուկենց շեն օջախի մուխը մարալ...

Չուլ ու չափուկ միևնորի վրա, աղտոտ կապերտը վրան, լուռ նիքիում է օջախի կողքին Երվանդի խեղճ, ջուխտ աչքերով կույր, պառավ մայրը:

Դրսի բութը, ներսի մութը, թաց աթարի կծու մուխը, պառավ կնոջ խոմփոցը, ջուխտ եզների մշմշոցը, կարծես ծածուկ դաշն կապած, խոսք մեկ արած փսփսում են ու լուռ ասում.

- Էլ չի սպասիլ էդ անխիղճը, ի՞նչ անենք...

Բայց պատասխան տվող չկա՝ ու չկա՝...

- Մարի՛, Եվան ձեն չի հանիլ, դու ի՞նչ կըսես, ի՞նչ անենք...

- Ի՞նչը, բալա՛ն, ի՞նչ ըսիր:

- Փարան կուզեն, Էզվան¹⁰⁶ սրոկն¹⁰⁷ է, ի՞նչ անենք...

- Փարան կուզե՞ն...

Քարի պես էլ ձեն չհանեց պառավը: Չուլ կարպետը քաշեց գլխին, խոր խուլուլվեց. կուշ եկավ: Նետը խեղճի վերքին դիպավ, ինքն իրենից ամաչեց ու դարդն առավ՝ չուլ կարպետի տակ մտավ:

Չայն կմնա՞ր, որ հաներ: Հարո՛ւտ Ծառուկենց կրակի տեր Թորոս աղի միակ տղից՝ Երվանդից «փարան կուզեն», պարտքը կուզեն... Քանի՛ հոգու Թորոսն ինքն էր հարյուրներով պարտք տվել, քանի՛ հոգու Թորոսն ինքն էր ձեռք բռնել, այդպիսի նեղ, սև-մուր օրից ազատել...

Երազի պես մեկ-մեկ եկան, դեմը կանգնան անցած կյանքի, վայլում կյանքի պատկերները: Սեկը գալիս մի բուռ ալյուր, մի գդալ յուղ, մյուսը հավկիթ կամ հիվանդի «կամակ» խնդրում - ինչ էլ ուզեր՝ ստանում էր ու

106 Էզվան - վաղը:

107 Սրոկ - ժամկետ:

զնում: Ո՛չ որ «չէ» խոսքը չէր լսում: «Չկան» ի՞նչ է, խանումը երբեք չգիտեր: Բանալիքների խորձն առած՝ կմտներ լի մառանը, ով ինչ ուզեր, թեկուզ օձի կաթ խնդրեր, հաներ, կուտար, խեղճ աղքատի աչքը դուռը չէր թողնի:

Բայց աշխարհում բախտը մարդու միշտ հաջողակ չի ժպտում... Ոչինչ չկա էս աշխարհում անվերջ, անժեր, մնայուն... Ու մի անգամ թե փորձանքը տուն մտավ... Էլ վա՛յն էկավ էն տան գլխին, արևին...

Սարի բուքին թորոս աղի ջահել-ջիվան ջուխտ տղան փայտ բերելիս մոլորվեցին, խեղդվեցին... Տարին չանցած՝ գողերն եկան. զարկին տարան թորոս աղի մալ ու ոչխար... Սրտի ցավից մարդն էլ չապրեց...

Բայց խանումին չող չդիպավ. գուր չէ ասած՝ «կնիկ մարդը հոգ չունի. դարդ, չող ու ցավ ինչքան լինի - կտանի...»: Այնքա՛ն կսկիծ ցավից հետո լոկ աչքերը կուրացան... Էլ կույր աչքով խեղճ խանումը. տղի դարդը՝ ի՞նչպես լար... Այնքան դարդ ու ցավից հետո արցունք էլ կա՞ր, որ ողբար...

- Մարի՛, էգուց տանեն ծախեն եզ ու արոր... Էլ ճար չկա, ի՞նչ անեն...

Հարցը նորից կրկնեց Երվանդը. ինչ է մեկը մի խոսք ասեր, ախր սիրտը կպատռվեր...

- Տանես ծախես եզնե՞րը... Էդ ի՞նչ կըսես, Երվանդ ջան... խեղճ Եվանյին ինչո՞վ պահես... բալա՛ ջան: Ես հե՛չ, ասենք, փտած փայտ եմ, թող վար անցնիմ, փչանամ... չէ՞ խեղճ կնիկդ ախր մեղք է, ջահել-ջիվան, շեն տան աղջիկ, լավ մեծացած, ինչ եկել է օր ու արև չի տեսել... Չէ, բալա՛, չէ՛, համբերե՛, էլի աստված ողորմած է...

- «Էլի աստված ողորմած է...» Է՛հ, մարի ջան, աստված էլ մո՞ր պիտի մեզի ողորմի...

Աստված շատո՛ւնց մեզի մտքեն հանել է... Մեզի համար ողորմություն էլ չկա... Տանեն ծախեն, ես էլ երթամ մշակ լինեն... Էլ ամոթ է, մեկ պարտքս տամ, էդ անխղճին ձեռքեն պրծիմ, էլ դարդ ու ցավ չեմ ունենա...

- Հա՛, օղու, հա՛, հույսդ աստծմեն մի կտրիլ, մահացու մեղք, պատուհաս է... Չե՞ս տեսնիլ, որ էս աշխարհքը ներդիվան¹⁰⁸ է. մեկը կելնե, մե-

կը՝ կիջնե, հույսդ ինչի՞ կկտրես... Հորդ անվանը ամոք չե՞, որ մշակ լինես, բալա՛ ջան...

Խեղճ կնիկ մարդ, հոր անուն էր որոնում... Էլ չգիտեր, որ պարտատերն անուն-մանուն չգիտե... Զանի՛ անգամ խեղճ Երվանդի երեսով էր տվել, թե՛ «էդ կնիկդ իմ փողովս ես առել, գիտե՞ս, դու իրավունք չունիս հետը քնելու...»

Եվ խեղճ մայրը կարծում էր, թե այս աշխարհում իրանց համար դեռ «հոր անուն» էր մնացել...

Ինքն իրենից ամաչելով, Երվանդն ելավ սև-մութի մեջ, առանց կրակ-ճրագ անելու. շորերն հանեց ու պառկավ, որ վերմակով գոնե ծածկե սրտի սև դարդն ու ամոքը... Սակայն իսկույն խեղճը հիշեց, որ այդ անտեր չուլ վերմակն էլ իրենը չէ, աղի փողով է առած... Էլ բաց աչքին քուն կգա՞ր...

Դարձյալ լուռ էր, գոմը խաղաղ, խավար ու ցուրտ, միայն քամին, լիրբ, անամոք քամին ուժով փչում է ու դուռ-երդկի ծակ ու ծուկից սուլելով, կարծես աղքատ, խեղճ Երվանդի մերկությունն է ծաղրում, հեզնում ու մերթ կատողած, վայրենի գեշ գայլի նման, ուլուլալով-ռռնալով, ավելի վատ, սև-մութ օրեր գուշակում...

* * *

Գիշերվանից շա՛տ էր անցել, բայց Ծառուկենց ցուրտ գոմի մեջ դեռ ոչ ոքի աչքին քուն չէր վրա եկել։ Քո՞ւն կտաներ, երբ առավոտ պարտատերը, հոգեառ սատանի պես դուռը պիտի կտրեցներ։

Հանկարծ դրսից դուռը զարկին։ Երեք հոգի գոմումն իսկույն լսեցին, բայց տեղերումն ապշած, սկսած մնացին։ Ո՞վ կարող էր կես գիշերին Ծառուկենց անտեր, վերանա դուռը թակել...

- Թրա՛խ... թրա՛խկ...

Դուռը զարկին նորից-նոր, քիչ էր մնում տեղից հանեն կրնկոխի։

- Երվանդ, բալա՛ս, դուռը զարկին, զարթի՛ր, մի տես էդ ո՞վ կլնի ես վախտիս...

- Հա՛, մարի ջան, դուռը զարկին, ելնեմ տեսնեմ, ո՞վ կլինի ես բեվախտիս...

Երվանդը ելավ, մենակ չուխան անձը ձգեց, հավար-հավար վազեց, դրսի դուռը բացեց։

- Բարի իրիկուն, Երվանդ ախպեր, մեզի դոնախ չե՞ս էնել...

«Ղոնա՞խ»... Երվանդի մո՞տ... Գիշերվան այդ բեվախտի՞ն... Եվ այն էլ ո՞վ... Ալեք աղան. իր հոգեառ պարտատիրոջ կրտսեր սղան...

Երվանդն ապշեց... Հրաշք էր, ի՞նչ էր...

Եվ հիրավի, մեր գյուղերում «հրաշքն» հաճախ այդպես բեվախտ, կես գիշերին է պատահում...

- Ձենդ ինչի՞ ես կտրել, Երվանդ, ինչի՞ դոնախ չես ուզել...

- Ղոնախն, աղա՛, ասածունն է, հրամմե՛ ներս, ի՛նչ ձեն հանեմ... Տունը քուկդ է...

Երվանդը հագիվ, ակամայից քթի տակին մոմռաց:

Բայց Երվանդի մոմռոցին, վռվռոցին մայողն ո՞վ էր: Ձիերն արդեն քանդած էին սիրուն, թեթև սահնակից ու մինչ Ալեք աղի ծառան նեղլիկ գոմում տեղ էր անում ձիերին, Երվանդը շտապ վազեց օդան¹⁰⁹ հավար գցեց Եվային.

- Վեր ել, աղչի՛, տեղ-մեղ ժողվե... Աղան եկավ. Ալեք աղան...

«Ալեք աղա՞ն»... հարս ու կեսուր տեղերի մեջ ապշեցին: Ալեք աղին ախր իրենք ինչ լայեղ են... Նրա համար գյուղում քանի՞ հարուստ ու շեն դոնախանա¹¹⁰ կա պատրաստ...

Իրենց նեղլիկ, խեղճ խրճիթում Ալեք աղա կհավքի՞...¹¹¹

- Վեր ել, աղչի, ել, ինչ շաշմար¹¹², մնացիր, աղան կուգա, ամոթ է...

Բայց ի՛նչ ամոթ, աղան ամոթ ե՞րբ գիտե... Առ ու ամոթ, մամուս ու խիղճ խեղճի համար են միայն:

Ալեք աղան ներսն էր արդեն: Թավ հոնքերը վրա բերած սատանի սև աչքերին, ուշի-ուշով կարծես ինչ-որ որոնում էր իր չորս դին:

Որսկան շունը սուր աչք ունի, «որսին» իր մութ որջի մեջ էլ կտեսնի...

Եվ հիրավի, Ալեք աղան իր փորձառու սուր աչքերով, շատ շուտ գտավ շորերն հագնող Եվային ու առանձին հաճույքով մտքում սկսեց պատկերացնել հետապնդած իր որսին:

¹⁰⁹ Օդա - գոմի մեջ անասուններից տախտակով բաժանված սենյակ:

¹¹⁰ Ղոնախանա - հյուրընկալող տուն:

¹¹¹ Հավքել - տեղավորել:

¹¹² Շաշմել - շվարել:

Որսը լավն էր, շատ լավը:

Շարմաղ դեմքը շեկ մագերի ալեծածան ծովի միջից լոման մոտիկ լուսնի նման բոլորել էր, գունատվել: Ճերմակ ճակատ, կեռ-կեռ հոնքեր, ջուխտակ խոշոր, ծովի պես խորխորն ու անծիր, խաժուժ աչեր, մայիսյան զարդ ալ-վարդ այտեր ու զույգ կլոր շամամ ծծեր Նախջևանի նռան նման բուսել էին մարմար կրծքին...

Ալեք աղի նման տռփոտ, գազան մարդը որ տեսնի էլ կարո՞ղ է դիմանալ, որ էդպիսի առլան-թառլան պատառն ընկնի Երվանդի պես քոսոտ մեկի բերանը...

Եվ այդ չքնաղ, սիրուն դեմքը նա տեսել էր շատ վաղուց, բայց ո՛չ մի կերպ ճանկ չէր ընկել մարալ որսը մառուկենց:

Քանի՜-քանի՜ ջաղու պառավ միջնորդ էին եկել մոտը. ալ-շալովի¹¹³, ոսկի մատնի, խաս-խրխացու¹¹⁴ խոստացել, որ մի անգամ հերանց տուն գնալիս, գա կես ժամով իրանց մոտ... Ախր էդպես աղա մարդու, հարուստ մարդու խոսքը կոտրել չի լինի, հազարից մեկ էդպես բախտ չի պատահի...

Սակայն Եվան սարսափահար այդ «բախտը» երբեք չէր ուզել ու ամոթից միշտ լուռ ու մունջ ոչ ոքի բան չէր ասել:

Եվ կատաղած Ալեք աղան իր առաջին այս անհաջող փորձերից այժմ վերջին ճիգն էր թափում, վերջին հնարքը բանեցնում:

Դեհ, որքան էլ մեր գյուղերում ուժը՝ օրենք, փողը՝ աստված, աղի խոսքը, աղի կամքն անդառնալի պատգամ լինին, բայց և այնպես պետք է ախր գառը լափող գայլի նման գործին մի կերպ «օրինական» ձև տրվի... Ալեք աղան այդ լավ գիտեր և եկել էր այդ բեվախտին, այդ սև ու մութ կես գիշերին գայլ ու գառի հնադարյան դատաստանը տեսնելու:

Սև գործերը, գեշ գործերը սև մութին մեջ, գիշերով են գլուխ գալիս...

- Բե՛ր, տեսնենք, ծո՛ւ, խուրջինը բեր, ծո՛ւ Կարո:

Կանչեց աղան մառուկենց հին օջախի կողքին բազմելով:

Եվան արդեն շորերն հագած, քիթ ու բերան ամուր կապած եկավ

113 Շալովի - գլխակապ:

114 Խրխա - վերնագգեստ:

հյուրի ձեռքն համբուրեց՝ «Բարի գալուստ» բարեմաղթեց ու չուլ մինդարն¹¹⁵ իբրև պատիվ բարձրապատիվ մեծ հյուրի տակը փռեց, որ բազմի:

Ալեք աղան էնպես շուն չէր... Հարմար թոպեն բաց չթողեց ու Եվայի փափլիկ ձեռքը ամուր սեղմեց, կարծես ուզեց հասկացնել, թե քեզ համար, տես, ինչքան եմ ստորացել, որ իմ ոտքով իմ դուլ-ստրուկ Երվանդի մոտ «հյուր» եմ եկել...

Եվան սոսկաց, բայց ձայն չհանեց... ամոթ էր...

Ամենքն հերթով աղա հյուրին բարի գալուստ մաղթեցին - խանում արլան¹¹⁶ անկողնի մեջ նստած տեղից, Երվանդն՝ հեռվից, բարև բռնած, դռան կողքից:

Ծառան բերեց մեծ խուրջինը, դրեց աղի առաջին:

- Էլ ի՞նչ կանգնար, արադ հանիր, հաց հանիր. ամոթի եմ, ցրտից սասկա, չե՞ս տեսնում:

Եվան բերեց կլոր խոնչան¹¹⁷, Կարոն հանեց հաց ու պանիր, մատ-ղաշ գառի խաշլաման, մի մեծ շիշ էլ ճաճի արադ, խոնչեն դրեց. ետ քաշվեց:

- Արի՛, Երվանդ, էդտեղ ինչի՞ ես նստել, արի վեր, «հետս» հաց ուտենք:

«Հետս» բառն Ալեքն այնպես շեշտով ասեց, որ բոլորն էլ հասկացան, թե ինչ պատիվ, առանձին «մեծ շնորհ» է անում աղան. իր ստրուկ Երվանդին:

- Շնորհակալ եմ, Ալեք աղա, անուշ արա, իմ տանս մեջ դու կպատվես... ինձ ամոթով էրիր էսօր, ի՞նչ անեմ: Քեսիբություն¹¹⁸ մեջքը կոտրի, ե՞րբ ամոթով չի եղել...

- Օո, խենթ մի լնի, իմ ու քոնը ո՞րն է էստեղ... Քեսիբություն տվող աստվածն հարստություն էլ կտա, ի՞նչ գիտես, թե գլուխդ էգուց ինչ կուգա...

- Էհ, աղա՛, քյասիբին հեշ աստված էլ միտք չի բերել, քյասիբն ասածու ինչի՞ն է պետք... ո՛չ խունկ ունի, ո՛չ մոմ, մատաղ...

115 Մինդար - ներքնակ, կտորսանքից կարած:

116 Արլա - մեր գյուղերում մորն են ասում:

117 Խոնչա - ցածրտուն, կլոր սեղան:

118 Քեսիբություն - աղբաստություն:

- Քեսիբությունն ի՞նչ է, ծո՛, աստված մարդուն խելք է տվել, խելք ունեցող մարդը ինչի՞ք քեսիբ կլնի... Մեկը հենց դու, կուզե՞ս հարուստ, աղա դառնալ... Արի ինձի ականջ էրե, ինչ որ ըսեմ կատարե, տարվան մեջ տես քեզ ի՞նչպես հարստացնեմ, ինձ հավասար մարդ շինեմ...

Ա՛ռ, մարի՛ ջան, առ ստաքանմ անուշ էրե, կըսեն արաղն ախր «ծերոց գավազան է»:

- Շնորհակալ եմ, Ալե՛ք աղա, էլ հերիք է, դո՛ւ հրամմե, անուշ արա:

Բայց և այնպես խանում արևան այդ հինգերորդ թասն էլ առավ:

- Հա՛յ, վախ, հա՛յ... կըսեն «արաղն ախր ծերոց գավազան է»... Գավազան էր էն վախտն, օղուլ¹¹⁹, որ տունն շե՛ն, դուռ ու երդիք բքնկոխ լիք... առավոտ վա՛ղ մութն ու լուսուն, երբ տեղես վեր կելլեի էն լուսնոգի Թորոս աղան շյուշան¹²⁰ կառներ մեկ կլցներ, ինքը կխմեր, մյուսը լցներ՝ ինձի կուտար... Ու երբ քեզ պես աղազաղա դոճախ կուզար, իրենց պատվին, անվան լայեղ¹²¹ կշահեինք¹²², կճամբեինք: Է՛հ, որդի ջան, էն օրվանեն ի՞նչս մնաց... Արաղ ու չայ էլ չենք ուզել... գոճն պատառ չոր, գարի հաց ճարեինք...

- Է՛հ, բան չկա՛, խանում արևա, հույսդ աստծմեն մի կտրիլ, աստված իրեն ստեղծածը չի կորցնիլ... Բախտն անիլ է, մի օր էսպես, մի օր էնպես կդառնա... ի՞նչ գիտես, թե հենց էս գիշեր ձեր բախտի սև անիվը դեպի լավը չի դառնա... Աղջի Եվա՛, ի՞նչ ես կանգնել չոր փատի պես, արի էստեղ, խզմաթ¹²³ էրե... Առ էս թասը Երվանդին տուր, լից մի թասմա ինձի, պատվե՛... Է՞դ է ձեր տան կարգ կանոնը...

Եվան անշարժ կանգնած տեղը մնացել էր, կարծես գետնին մեխած լիներ:

Երվանդը խեթ-խեթ նայեց.

- Չե՞ս իմանալ, աղջի շա՛ն ձագ, արի աշե Ալեք աղան ինչ կըսե:

Ու ակամա Եվան եկավ:

Խեղճ կինն արդեն վաղո՛ւց գիտեր, թե շուն աղան «ինչ կըսեր»... Բայց ի՛նչ աներ, ամո՛թ էր...

119 Օղուլ - որդի:

120 Շյուշա - շիշ:

121 Լայեղ - արժան:

122 Շահեկ - պատվել:

123 Խզմաթ - ծառայություն, սպասարկել:

Հե՛յ ամոթը... այն էլ ջահիլ-ջիվան հարսի ամոթը մեր գյուղերում գիտե՞ք ինչե՛ր է անում...

Մեկն անպատկառ թե խոսք ասաց, անպատվեց, ձեռքը սեղմեց, համբուրեց... քանի դեռ մարդ չի տեսել «խելոք կինը ձայն չի հանի, նամուսն առնիլ, դուրս չի նետիլ... ամո՛թ է...»

Ու խեղճ Եվան, թեև շա՛տ լավ գիտեր Ալեք աղի միտքը, բայց ի՞նչ աներ... Չայն չհանեց, իր «նամուսին», անվան խաթեր, պապանձեց, ամոթ էր...

Շիշը մոտ էր վերջանալու, բայց ի՛նչ փույթ. Ալեք աղի մեծ խորջինը սաղ լիներ...

Բոլորի էլ գլուխն արդեն տաքացել էր: Նույն իսկ Եվան - այն ամաչկոտ, չխոսկան հարսն իր ամուսնու ստիպմամբ երեք բաժակ դատարկել էր տակե-տակ:

- Է՛, ծո՛ Երվանդ, խաճում աբլա, հեչ չեք հարցնիլ, թե էս վախտիս ձեր տունն ինչի՞ եմ եկել:

- Ուրբիդ հողն ենք. Ալեք աղա, ի՞նչ հարցնենք... Մեր մտքեն հեչ չի ելել... իրիկունս ա հենց եղ մասին կխոսեինք՝ «պարտքը տալով, մեղքը՝ լալով»... Բայց ի՞նչ անենք... Վերն աստված էլ գիտե՛ չունենք... Քանիմ ամիս ժամանակ տուր, աստու սիրուն, Ալեք աղա, դու գիտես, աշենք աստված ինչ կուտա...

- Չէ՛, մարի՛, չէ, էս անգամ ես ուրիշ բանի եմ եկել:

- Չա՛րդ տանի, տա՛ր ինչ կուզես. տունը քուկը չէ՞... ո՞վ է քեզնեն բան խնայողը...

Միամի՛տ կին, իսկի չէր էլ մտածում, թե խեղճ ու կրակ. տափու-դատարկ իրենց տան մեջ էլ ի՞նչ կար, որ ինչ տաներ:

- Չէ՛, մարի ջան, էս անգամ ես ուրիշ բանի եմ եկել:

Խիստ գործնական մարդու տոնով սկսեց Ալեքն իր «հեքիաթը»:

- Մարդուն մեկը շա՛տ հարուստ էր: Մալ ու դովլաթ, ոսկի-արծաթ - ինչքա՛ն ուզես... Բայց ի՛նչ կենես, էս խեղճ մարդը զոր ու զիշեր հանգիստ չուներ: Միշտ - հանապազ կտեսնի որ մալ-դովլաթին ումբրարեղ¹²⁴ երկար չէ - էսօր կա, էգուց՝ չկա ու էսօրվան շատ հարուստներն - էգուց հանկարծ դառնում են խեղճ մուրացկաններ...

¹²⁴ Ումբր - կյանք:

Ի՞նչ էնեմ ես, ինչի՞ տամ փողս, որ խեղճ օրիս դեմ գա ինձի ու դռնե-
դուռ չմնամ... Շա՛տ մտածեց, հարց-փորձ արավ, վերջը մի դերվիշ
ասաց.

- Սի տուն շինիր, որ գլուխդ միշտ դնելու տեղ ունենաս:

- Դերվիշ, տներ ես շա՛տ ունեմ, բայց տան հիմքը հաստատ չէ, տու-
նը քար է՝ կբլչի, տունը հող է՝ կթրջի ու վաղ թե ուշ հենց քեզ վրա կսր-
ջի¹²⁵...

- Հոգևոր տուն շինե, ախմախ, հոգևոր տուն, որ ոչ՝ բլչի, ոչ թրջի:

- Հոգևոր տո՛ւն... Հա լավ լսիր, դերվիշ բաբա, ժամեր շինեմ, վանք ու
մեչիդ, ամեն ազգի իրեն հարմար, թող աղոթեն ինձի համար:

- Չէ, հիմար, չէ, ժամը տերտերին տունն է, ժամը քեզ ի՞նչ պիտի էնե...
Գնա՛, գտիր խեղճ-տնանկմ, որ օր-հացի կարոտ է, գնա էնոր տունը շի-
նե, որ հավիտյան քեզ հիշե...

Քաղքեն ելանք, տուն կերթայինք, չիտեմ ինչի՞ էս առակը միտքս ըն-
կավ ու էրծի¹²⁶ պես առաջս եկավ ձեր հին տունը... Էն հորս հետ, որ կու-
գայինք... Հե՛յ, վախ, հե՛յ, էն ի՛նչ տուն էր, մի՞տքդ է, աբլա՛: Տուն-դուռ լի-
քը, օձի կաթ էլ որ ուզելիր կճարվեր: Է՛հ, հիմի տես, ի՞նչ է մնացել... Իս-
տակ ավեր, սև խարաբա է դարձել... Ասի, ախպեր, «մահը մերն է, մենք
մահինը», էս սև ու մութ. փուչ աշխարհքեն ես հետս ի՞նչ պիտի տանեմ,
արի՛ ես էլ ինձի համար «հոգևոր» տունմ շինեմ... Էդ օջախի աղ ու հացը
շատ եմ կերել, արի՛ ես էլ ձեռքես եկած մարդկությունը չխնայեմ, էդ Եր-
վանդին մարդ շինեմ... ու ձին շիտակ էս քելախտիս ձեր տան դուռը քշե-
ցի: Հիմի, մարի, միտքս իմացար, թե որ Երվանդն ինձ լսե, իրեն մեծ եղ-
բայր հաշվե, ձեր էս քար-քանդ օջախը նորին պիտի «տուն շինեմ»,
առաջվան պես շե՛ն, առատ տուն...

Խեղճ պառավի ճեճիկները¹²⁷ թուլացան:

- Վա՛յ, աղա ջան, ոտքիդ մատաղ, մտքիդ մատաղ մենք բոլորս. գա-
լած ճամբիդ ես դուրբան... Երվանդն ո՞վ է, որ չլսե, որ քու դեմդ ձեն հա-
նե... կուգես մոտքե, հենց էս գիշեր կաշին քերթե...

125 Կարջի - շոռ կգա (կշրջի):

126 Էրած - երազ:

127 Դեճիկներ - սրունքներ:

- Էս օրվանին հաշվե, աղա՛, թե քու պզտի¹²⁸ ախպարոյ եմ. ի՞նչ որ կուզես հրամայե ու չկատարեմ ես մարդ չեմ: Ղորթ¹²⁹ եմ ըսել, թե «մեծ մարդու - սիրտն ա մեծ է»... ես իմ հոգիս: Իրիկտե նստել մենք ա կերերանք թե՛ էսօր օրն է եմ անտեր, մեր սև մուրհակին, ի՞նչ էնենք... Տես, մարդը ինչ կմտորի, աստված ինչ կտնօրինի... Աղա ախպար:

Հե՛յ, խեղճ Երվանդ: Թունդ արադից գլուխը տաք, մտքովն անգամ չէր անցկացնում, թե նորելութ «աղա-ախպարն» ի՛նչ է պատրաստում իր համար...

Ախր, խեղճ մարդ, աղա մարդն էլ աղքատի հետ եղբայր լինի՞... Ե՞րբ ես տեսել գայլն ու գառը բնի մեջ հաշտ լինեն...

Բայց խորամանկ աղա մարդը, լավ է լարում իր թակարդը:

- Որ եղպես է, արի՛ հարսս, արի Եվա, մի թաս արադ լից ինձի: Ափսոս չէ եղ չենար բոյոյ չլերի մեջ թառամի... սպասիր մի տես, թե ինչ թառլան¹³⁰ դուշի¹³¹ մման պահեմ քեզ... Ալեք ադի մման հարուստ տաքր ունենաա. էլ ինչի՞ պիտի էլ դարդ ու ցավ ունենաա: Դե արի լից, շնավորենք մեր էս ուխտն ու պայմանը:

Շնվիեշ¹³² մարդիկ շա՛տ լավ գիտեն կնոջ «թելն ու դամարը»: Երբ գովեցիր ջահել կնկա բոյն ու բուսաթը, աչքերը սև. մազերը սաթ... էլ ամեն ինչ վերջացավ... խելքը գլխից այն վայրկենին դուրս թռավ:

Էլ Երվանդի հրամանին կարիք չեղավ: Եվան եկավ ինքն իր կամքով. քրի տակին խնդմնդալով թասը լցրեց, տվեց ադին:

- Չէ՛, տուր խանում արլային, որ օրինե ինձ իրեն զավակ ընդունե:

- Սաղ ըլլիս, Ալեք աղա. աստված ձեզի Երվանդիս հետ ջուխտ պահե: Էստից ետև դու մեծ մանչա ես. Երվանդը քո հլու-հնազանդ փոքր եղբայրդ: Աստված ձեզի սիրով պահի ու քու սրտիդ նպատակը կատարե:

Խանում արլան բարի մաղթեց ու թասը մինչ տակը տնկեց:

- Դե՛, հիմի լից ինձի համար, խանում հարսս:

Եվան լցրեց: Բայց Ալեքը թասը չվերցրեց:

128 Պզտի - փոքր:

129 Ղորթ - ուղիղ, ճշմարիտ:

130 Թառլան - չնաշխարհիկ:

131 Դուշ - հավք, թռչուն:

132 Շնվիեշ - կնամուլ, անառակ:

- Չէ՛, հարսս, չէ, էդ թասը դու պիտի խմես, որ տեսնեմ թե դուն էլ տաքը կընդունե՞ս:

Եվան ժպտաց, լուռ համբուրեց աղի ձեռքը, թասը տվեց Երվանդին:

- Չէ՛, էդ չեղա՛վ, Երվանդին տեղն ես գիտեմ, էդ իմ թասս է, էդ դու պիտի խմես, հարսս:

Եվան կանգնեց տարակուսած:

- Շատ լավ կըսես, մեծ ախպարս,- վրա եկավ Երվանդը:- Չիմացա՞ր որ Ալեք աղան մեծ տաքրոյ է, էստից ետև դու էնորն ես, իմս չես... ինչ որ ըսես պիտի լսես, ջուրը ձգի՝ խոսքեն պիտի դուրս չելնես...

- Ախր, Երվանդ: Էլ չեմ կարող, հարբեցա:

Եվան կամաց փսփսաց իր արդեն հարբած, խելքը կորցրած խեղճ ամուսնի ականջին:

- Որ սատկես էլ, պիտի խմես տաքերոյ հրամանը կատարես:

Եվան խմեց... ու այդ թասով խեղճի բախտը որոշվեց... Գլուխը շարժած, էլ չգիտեր ինչ էր անում:

Մարտի մտած որսկան շունը նկատեց, որ «ժամանակը» հասել է:

- Է՛, Երվանդ ջան, գիտե՞ս ինչ կա, ախպերս: Ահան բարաթոյ էսօրվանն կպատռեմ (հանեց ծոցից ինչ-որ գրած թուղթ պատռեց), հարուր մանեթ գլուխ փողն էր, դու գիտես, շահն էլ հաշվենք, Է՛ ով գիտե ինչքան կլնի... Փարս տալով դու չես պրծնի էդ պարտքեդ: Էս օրվանեն կերթաս մեր տունն ու մեր մալին դու կաշես, ես ա տանդ հաց-մսց դրկեմ, մի վեդրա էլ արաղ կառնեմ, որ հարս Եվան քիչ-քիչ ծախսե ու համար քեզ սում պատրաստե... Տարվան մեջ տես ինչ դառնաք... Ախպար, մարդը խելքով պիտի տուն շինե... խաճում աբլա, ես իմ խոսքիս ի՞նչ կըսես:

- Ես ի՞նչ ըսեմ, Ալեք աղա, դո՛ւ գիտես: Կես նիրհելով քթի տակին կույր պառավը մոմռաց:

- Որ էդպես է. դե՛, ե՛լ, Երվանդ, ե՛լ ախպերս. որ մեր մալին աշող չկա: Կարո՞ւ, սանքան լծե, գնացեք, հետոյ արաղ առ, որ չմրսիք, կես սահիվան կհասնիք:

Եվան մի քիչ «չեմ-չում» արեց, ինչ-որ ծածուկ փսփսաց իր հարբած մարդու ականջին...

Բայց ո՞վ իմացավ:

Երվանդն իսկի չիմացավ էլ, թե ինքն ինչպես Ալեք աղի փափուկ սանքին է բազմել...

Փլփլացող աղոտ ճրագը հանգավ... ու մութ գոմին մեջ մնացին մենմենակ ջուխտ աչքով կույր, արդեն հարբած, Մորփեոսի գիրկը ընկած մի պառավ կին ու «գայլն ու գառը» միասին...

Խավարը շա՛տ թանձր ու մութ է, իր մեջ շա՛տ բան է պարտկում և այդ անտեր սև մութին մեջ լավ բան երբեք չի պատահում...

Ձմռան գիշերն էլ երկա՛ր... լուսանալու դեռ ինչքա՛ն կար...

Չորս կողմդ լո՛ւռ, խավար ու մո՛ւթ, արար աշխարհն էր նիրհում, սև մութին մեջ լոկ խեղդվող մի հեծկլտանք էր լսվում...

Բայց... ամո՛թ էր...

* * *

Դարձյալ լուռ էր, գոմը խաղաղ, խավար ու ցուրտ... Միայն քամին, լիրբ, անամոթ քամին ուժով փչում է ու դուռ-երդկի ծակ ու ծուկից սուլելով, կարծես անտեր, խեղճ Եվայի մերկությունն է ծաղրում, հեզնում ու մերթ կատղած, վայրենի գեշ գայլի նման ուլուլալով, ոռնալով այդքան զազիր ոճիրի դեմ արդար վրեժ, դատ-դատաստան պահանջում...

1905 թ. մարտ

Շչիգրի

«ՈՒԹԻ ՈՒՐԲԱԹ»¹³³

- Թիփի է, վարժապետ, թիփի, դռնից դուրս գալ չի լինի... կխեղդվենք, մեղք ենք: Գիշերն էլ մութ, լուսին չկա, աստղ չկա, ճամբան կկորցնենք, ես էլի ոչինչ, տեսածս տեսել, ապրածս ապրել եմ, դու ջահել ես դեռ, կյանքդ ավստս է...

Համոզում էր գյուղացի կառապանս, բայց ինձ անհրաժեշտ էր այդ

¹³³ Ուրբաթ օրը մեր գյուղերում համարվում է չարագուշակ, անհաջող օր և կոչվում է «Ութի ուրբաթ» (Հուլայի ուրբաթ, ավագ ուրբաթ օրը), որովհետև իբր թե այդ օրը Հուլան մատնել է Հիսուսին:

երեկո հասնել պաշտոնատեղիս: Առավոտ պարապմունքի օր էր, հարյուր քսան տղա ու աղջիկ ուսումնարանի փակ դռանը դողդողալով ինձ պիտի սպասեին: Առանց այն էլ գյուղի ուսումնարանական տաքին երկար չի: Եթե տոն ու կիրակին դուրս գանք, «հարյուր օրյա» պարապմունք հազիվ թե մնա: Բայց ինչ էլ լինի մյուս դպրոցներն առաջ են գնում, դուրս էլ պիտի ետևներից հասնես, թե չէ դուրսը կմնաս... իբրև անպետք պաշտոնյա ու գնա այն ժամանակ ինչ ուզում ես արա: Ո՞ւմ հոգն է, թե դու այն հարմարությունները, այն պայմանները չունես, ինչ մյուսները...

Կյանքն այդպես է՝ անողոր, անխիղճ: Ո՞ր ետ մնացողը տեղ ունի կյանքում:

Սահմակը լծած էր: Ոչխարի մորթուց հասարակ, բայց տաք մուշտակս հագա, դժտիկե փափուկ ձեռնոցներս, որ աշակերտուհիներիս ընծայածն էր. քաշեցի ձեռներիս ու հայդա՝

- Մեղքը ճիտդ, դու գիտես... Յա՛ տեր աստված... նիյոռո...

Մեղքն իմ վզիս բառնալով, քշեց կառապանս՝ Վարդանը:

Գնում ենք: Գյուղում թիփին այնքան էլ խիստ չէր: Երբեմն միայն կատաղի քամին այս ու այն ծակից քունջ ու բուջախից դուրս գալով, վռնացնում էր, թե ես էլ այստեղ եմ ու կտուրների ձյունը լիզելով, երեխի հետ հանաք անողի պես ժպտալով, երեսներիս շրփիացնում, «բարի ճանապարհ» էր մաղթում ու սալա մեղմ շվացնելով, թռչում հեռո՞ւն-հեռո՞ւն, սլանում սարե-սար, կորչում:

Մինչդեռ Վարդանս փորձված կառապանի հմտությամբ մեկ մի կողքին, մեկ մյուսին կշռելով, աշխատում էր սահմակի հավասարակշռությունը պահպանել, որ գյուղի նեղլիկ, ձյունով լցված, ծուռն ու մուռ փողոցներում շուռ չտա ու խելոճ վարժապետին ձյունագուլուլ շինի,- ես տաք մուշտակիս մեջ խուլուլված, կուշտ մարդու ինքնաբավականությամբ, մտածում էի «առավոտվա» անելիքներիս մասին ու կշտամբում Վարդանին, թե՛ էլ մեղքեր էր բարդում վզիս, երբ ահա գնում ենք շատ լավ և լսել եմ, որ «ընկերներս ավելի վատ եղանակներին են ճանապարհ գնացել ու այնուամենայնիվ հաջողությամբ տեղ են հասել...»: Զիչ էր մնում ճանապարհիցս կանգնեցներ հիմարը... Էհ, գյուղի մարդ է, չի լինի ախր, պիտի մեծացնի, չափազանցացնի, մեկն հազար շինի... Համ էլ դանդաղաշարժ, մինչև ոտի հանես, հոգիդ դուրս կգա: Շիշտ իր եզի նման:

- Հը՛, տեսնո՞ւմ ես, Վարդա՛ն, ինչ լավ ենք գնում. ասում էիր կխեղդվենք, չգիտեմ ինչ կլինենք:

- Հե՛, վարժապե՛տ ջան, մագերս էս ճանապարհներին են ճերմակել: Դու դեռ ջահել ես, արյունդ տաք, ամեն կարմիր աչքիդ ալ վարդ կերևա... Լավ եղանակ չէ, վարժապետ ջան, լավ եղանակ չէ. գայլերի ամիսն է. օրն էլ չար՝ ութի ուրբաթ... Աստված բարին կատարե...

Ես ժպտալով, մտքումս ծիծաղում էի միամիտ մարդու «չար օրվան», «ութի ուրբաթի» վրա և ուրախանում, որ չլսեցի նրա նախազգուշացումներից, որ լոկ գյուղական սնոտի նախապաշարումների վրա էր հիմնված:

Գնում ենք: Կուշտ կերած, հանգստացած ձիերը թառը գտած. աշխուժով փնջացնելով, ճամբան են կտրում, միալար առաջ ընթանում: Քամին գեշ, լավկան տղի պես, տեսնելով, որ իր մագ-տուզին. ապօրինի պահանջներին ուշադրություն դարձնող չկա,- ձայնը կտրեց ու սև մութին մեջ լավում էր լոկ հեռվից եկող հեծկլտանքը:

Չյունը քուլա-քուլա վրա առավ:

Մութն էր, շա՛տ մութ ու այնքա՛ն խաղաղ, այնքա՛ն լուռ, որ կարծես ողջ բնությունն ականջ դառած ուզում էր լսել ձյունի խոշոր փաթիլների փափսոցը, իմանալ, թե՛ ի՞նչ լուր են բերել անհայտ, հեռու վերից՝ երկնքից:

Չգիտեմ ինչո՞ւ, բայց հաճախ մարդու դեգերող հոգին ու որոնող միաքը կարծես կարիք են զգում այդպիսի խաղաղ առանձնության. խորհրդավոր լուծյան. երբ կարծես գաղտնալի բնությունն ավելի խորհրդավոր. խոհուն է դառնում ու քեզ էլ ստիպում է խորիել, մտածել:

Ու թաղված այդ խորհրդավոր խղի խավարի ու լուռ խաղաղության մեջ, ականա հարց ես տալիս՝ «ինչո՞ւ համար այս բոլորը... որ հետո ինչ...»: Տքնում ես, ճիգ թափում մի կերպ բացատրել, մեկնել գորոյան հանգույց դառած կյանքի խորհուրդը, նպատակների նպատակը... ու տկար միտքդ, անկարող թափանցելու բնության վեհ գաղտնիքները, թևերը թափած, թուլանում մի բռպե, կարծես լուծվում, ցնդվում նույն բնության անեզր մութին մեջ, նորից դեգերելու, դարձյալ որոնելու...

Բայց և այնպես հառաջ, հառաջ ու միշտ հառաջ: Գնում ենք առաջ, թեև դեմներս խավար է ծնունդ մութ գիշերվան պես, անթափանց, սև խավար:

Բայց չէ՞ որ ամենքս էլ գիտենք, որ գիշերվան խավարին անխուսափելիորեն պիտի հաջորդեն առավոտյան լույսը, պայծառ ու ջինջ լույսը, իր հսկա արևով...

- Ըռռռ... սխալ ենք եկել, վարժապետ,- կանգնեցրեց կառապանս ու ինքն առաջ գնաց ճանապարհը որոնելու:

- Անտե՛ր մնա, ճամբա չկա, ճար չկա... Լուսնյակ էլ չէ, թե մարդ չորս կողմը նայե, տեսնի թե՛ ո՞ր է...

Կառապանս դժգոհ «խավարից», գանգատվելով ետ դարձավ:

- Իջի՛, վարժապետ, իջի՛, տեսնենք ո՞ր ենք:

Ես նոր քնից սթափվածի պես վեր թռա տեղիցս:

- Ի՞նչ կա. Վարդան, ի՞նչ է պատահել:

- Սխալ ենք եկել, կրակ անենք, տեսնենք ո՞ր ենք:

Մինչդեռ ես ճանապարհին էի որոնում, սահմակի մոտ կրակ տված խոտի ալ բոցը ճարճատելով, լուսավորեց չորս դիս: Պատանվորված հսկա ուրվականների պես ետ-ետ քաշվեցին ու դեմս դիք կանգնեցին սպիտակ, առնելի լեռներն ու վիթխարի խավարն իր անսահմանությամբ հանդերձ, վախկոտ հանցավորի պես, խոտի փլփլացող բոցից սարսափած, փախե-փախ պահ մտավ հսկա լեռների ետևը:

- Հե՛յ, քու տունդ շինվի, էս ո՞ր ենք եկել, վարժապետ... Գիտեմ, որ Փրկությունն էսքան հեռու պիտի չլինի... Արի՛, արի նստիր, քանի քամին չի ելել, քաշվենք էս սարերից, թե չէ գելերոց կլինենք:

- Բան չկա, քշի՛ր:

Կուշտ մարդու անհոգությամբ ես դարձյալ թաղվեցի փափուկ խոտերի մեջ:

- Մի՛ ասիլ, վարժապետ, մի՛, գիտե՞ս ուր ենք եկել, «Արջի» վերանա սարերն ենք... Յոթ զօր, յոթ գիշեր որ երթանք էսպես մարդու երես չենք տեսնի... Բեխեք, վերանա սարեր են... օրն էլ գեշ, ութի ուրբաթ...

Ես ոչինչ չէի լսում: Դարձյալ խորասուզված մտքերիս ծովի մեջ, ամբողջներ էի կառուցում, ծրագրեր կազմում, երագում... առանց գիտնալու, թե՛ ո՞ւմ և ինչո՞ւ համար:

Մութն էր դարձյալ, մութն ու լուռ: Միայն քամին ձայնը չէր կտրում ու մերթ ընդ մերթ գետնի ձյունը ճանկոտելով, խառնում էր վերից թափվող թփու հետ, շրջփփացնում երեսներիս ու դարձյալ թռչում հեռուն, հեծկլ-

տում, հեկեկում: Կարծես ամայի դաշտի տիրապետող խոլ-խավարի շունչն էր, որ ծաղրում էր իր գիրկն ընկած երկու անգոր. անօգնական «մարդ» կոչվածներիս, որ տաք սենյակում նստած ժամանակներս այնքան հավակնությամբ մեզ «բնության տերն» ու իշխանն ենք համարում...

Ձիերն հանդարտ գնում էին, երբեմն միայն փռնչալով, ճեղքում էին մինչև ծնկները բարձրացող ձյունի շեղջն ու դարձյալ լարած ժամացույցի պես միալար ընթանում առաջ:

Քամին կամաց-կամաց փոխում էր իր լալկան տոնը: Տեսնելով, որ ամայի, անսիրտ սարերի մեջ իր լացին, հեծկլտանքին լսող չկա, կատաղած այժմ արդեն ձագը կորցրած վագրի պես, ձայնը գցել մերթ մռնչում, մլավում էր, մերթ ոռնում, ուլուլում, սահնակ ու մարդ ձյունի մեջ կորցնում, կարծես վրեժը մեզնից էր ուզում լուծել:

Ոտքերս սկսեցին մրմռալ: Տաք մուշտակս քաշեցի ոտքերիս ու մտքերիս մեջ խորասուզված, սկսեցի նիրհել: Երևի ուշ էր արդեն:

Գնում էինք: Ո՞ր, մենք էլ չգիտեինք. թեև ոչինչ չէինք ասում իրար ու աշխատում էինք չմտածել այդ մասին. հուսալով, որ վաղ թե ուշ մի տեղ դուրս կգանք:

Հանկարծ ձիերը խոռոացին ու գետնին մեխածի պես դիք կանգնեցին տեղերը: Գլուխս կշռեց առաջ ու աչքերս ջուխտ բացի, կարծես մեկն ետևիցս հրեց:

- Ի՞նչ կա, Վարդան, ինչի՞ կանգնեցիր:

- Ես չկանգնեցի, վարժապետ. ձիերն իրենք կանգնեցին, լավ նշան չէ, բարեկամ... սիլահ-միլահ¹³⁴ ունե՞ս քովդ:

- Ատրճանակ ունեմ:

Ապշած պատասխանեցի ես ու, թեև «նախապաշարված» կառապանիս «ուրի ուրբաթին» պես «վատ նշանին» էլ չպիտի հավատայի. բայց ուշ գիշերվան անթափանց, սև խավարը, երկինք-գետինը ձյունի փոշով իրար խառնող բուր-բորանի ահռելի մռնչոցը ամայի-անծայր դաշտին մեջ՝ ձիերի անակնկալ կանգնելը, - իմ սիրտս էլ ակամա դող գցեցին: Ձեռքս ակամա ատրճանակիս տարա, թերևս լոկ ինքս ինձ սիրտ տալու

134 Սիլահ - գեմք:

համար, առանց գիտնալու, թե ում դեմ պիտի կրակեմ, ուզեցի իջնել սահ-
նակից:

- Կեցի՛, վարժապետ, ո՞ր, ի՞նչ կենես... ձվիկ-ձվիկ կենեն:

- Ի՞նչը, Վարդան, ո՞վ...

- Գայլերը, գայլերը, վարժապետ ջան, իմ ձիերս առանց պատճառի
չէին կանգնիլ... ճամբան կտրած կլինեն էդ անիծածները:

- Ի՞նչ դուրս կուտա էս խենթը - գայլն էլ մարդու ճամբա կտրի՞... մրմն-
ջում էի մտքումս ու դարձյալ չէի ուզում հավատալ նրա ոչ մի խոսքին:
Բայց, չգիտեմ ինչու, ակամա կատարում էի նրա կարգադրություններն
ու ենթարկվում նրա հրամաններին:

Այդ միջոցին սահնակի կողքին դարձյալ բոցկլտաց կրակ տված
խոտքի փոքրիկ խարույկը, որ ահռելի քամու բերանն ընկած, մի բուսեա
լուսավորեց չորս դին:

- Ուու... ոո... ուլ-ուլ...

Բոցի հետ լավեց քամու վռոցից էլ սոսկալի մի խառնիճադանջ ոռնոց
ու դեմս ցցվեցին 15-20-ից ավելի գայլեր, որ ձյունոտ դնչերը ցցած շար-
վել էին մեր ճանապարհին:

Ողջ մարմնովս սարսուռ անցավ, կարծես քամին երակներիս մեջ էր
մտել, ու միաժամանակ ճակատս սառը քրտինքով ծածկվեց:

- Տեսա՞ր, վարժապետ... Հե՛յ, բարեկամս, մազերս էս ճանապարհնե-
րին են ճերմակել... Էս «շուն ու կատու» չէ, որ տաք տեղը նստած սողոցը
դաս տաս... Էս «Արջի» վերանա¹³⁵, բեխեր սարերն են: Ասի չերթանք,
մեղք ենք... Օրն էլ չար, «ութի-ուրբաթ»... փա՛ռք տվածիդ, տեր, հազար
փառք... ճակտներուս գիրն էր, պիտի տեսնեինք... Պատրոն ունի՞ս:

- Հինգ հատ:

- Հի՛նգ հա՞տ... գեշ է, շա՛տ գեշ... Հինգ հատով բան չի դառնալ, թե
տեղերս հեռու ըլլի: Նշան խփել գոնե գիտե՞ս:

- Չեմ փորձել, տեսնենք:

- Սպասիր, փորձելու տեղ չէ... Էդ վաղուց պետք է փորձած լինեիր,
հիմա ուշ է... թե հույս ունես, որ հնգից մեկն անպատճառ կխփես նպա-
տակին ու գայլերից մեկն ու մեկին երբ չսպանես, գոնե կվիրավորես.-

135 Վերանա - ամայի:

այն ժամանակ փորձիր: Գայլերը կպատառոտեն իրենց վիրավոր ընկերոջն ու մենք ժամանակ կունենանք մի առժամանակ փախչելու: Բայց թե չկարողացար... վայն եկել է մեզ: Փորձելու հերթը նրանցը կլինի, այն ժամանակ մեր միակ հույսը կմնա ժանգոտ խանչալիս վրա:

- Մի՞թե գայլերն այդքան կատաղի են, Վարդան, ես լսել եմ մարդու վրա չեն հարձակվում...

- Չե՞ն հարձակվո՞ւմ... քաղցած որ եղան ո՛չ մի բանի առաջ կանգ չեն առնում: Իսկ այս ամիսը նրանց սովի ամիսն է: Ապա փորձիր «ատրճանակդ», տեսնենք, կարո՞ղ ես մի բան անել:

Ես, որ արդեն կատարելապես անձնատուր էի եղել կառապանիս ու հլու-հնազանդությամբ կատարում էի նրա ամեն մի հրամանը,- հանեցի ատրճանակս ու դեմ ու դեմս ուղղելով ուզում էի կրակել մթի մեջ:

- Սպասի՛ր, այդպես չի կարելի. բարեկամս,- ձեռս բռնեց կառապանս,- ո՞ւմ պիտի խփես, ախր ոչինչ չի երևում:

Հիրավի, խավարն ավելի խտացել էր ու կատաղի թիփին մեռելի պես պաղ շրթունքներով երեսս էր լիզում, կարծես գայլերն էին համբուրվում հետս:

- Լույսից մութի մեջ նշան չեն խփի, նշա՞ն խփող, իջիր սահնակից անցիր մութի մեջ, ես կրակ կանեմ, բոցը բարձրանա թե չէ, շնորհքդ ցույց տուր: Բայց գգույշ... Էդ հինգ պատրոնի մեջ երկու մարդու կյանք է դրած...

Ես իջա սահնակից, դողդողացող բռիս մեջ ամուր սեղմած ատրճանակիս կոթը, որ դայրոցն ավարտածս օրից խնամքով պահում էի մոտս. թեև մինչ այդ օրը դեռ բնավ չէր ծառայել իր կոչմանը:

Սահնակի մոտ փլփլաց կրակն ու ես մութի միջից պարզ տեսա պոչերի վրա պալգած «հոգեառներին», որ մահաշունչ դնչերը վեր տնկած, մերթ թռնալով, մերթ ուլուլալով, չգիտեմ, իրենց դաշնակից թիփին ու մութին էին փառաբանում. թե ձեռքերն ընկած համեղ որսերի վերջին շարականը մոմոռում:

Թե ինչպես ատրճանակս երեք անգամ իրար ետևից կրակեցի, ինքս էլ չգիտեմ: Գայլերն իրար անցան: Ոռնացին, ուլուլացին, պոչերի վրա մի երկու պտույտ արին, ցատկոտեցին ու դնչերով սկսեցին ձյունը փորել ու շաղ տալ օղի մեջ, կարծես ճանապարհ էին բաց անում դեպի մեզ: Մինչ-

դեռ տենդային դողով ես, կատաղած գայլերի աներեսությունից, շտապում էի մնացած երկու գնդակն արծակել աներես լրբերի վրա ու խիստ հուզմունքից, թե երկյուղից չէի կարողանում ատրճանակիս ծիծը քաշել, Վարդանը, գայլերի ոռնոցից էլ ահռելի ձայնով գոռաց վրաս.

- Սպասիր, ի՞նչ ես անում:

Թերևս ուրիշ անգամ ես ինձ վիրավորված զգայի ու նույն իսկ Վարդանի «աղան» էլ ձեռքիցս հեշտ չազատվեի այդպիսի կոպիտ գոռոցի համար, սակայն, չգիտեմ ինչո՞ւ, չարության մեջ բռնված մանկան պես կանգնած տեղս մեխված մնացի ու ձայն անգամ չհանեցի: Կարծես կյանքը հանկարծ հեղաշրջվել էր ու մենք մոռացել, շփոթել էինք մեր դիրքն ու կոչումը:

- Արի՛, արի՛, նստիր, վարժապետ, եղ քու բանդ չե... «Ատրճանակ, ատրճանակ». ես էլ գիտեմ, թե բան է: Էդ փշտովդ ես կոթով-մոթով կուլ տամ, բան չեմ իմանա, դա գա՞յլ պիտի սպանի... ձիու կաշին հազիվ խանձեց...

Որքան դողդողացույ ձեռք թույլ էր տալիս, ես ատրճանակս ուղղել էի գայլերին, բայց չգիտեմ ի՞նչպես էր եղել, որ գնդակը ձիուն էր դիպել և հիրավի ազդրի կաշին հազիվ մի փոքր քերծել էր:

- Արի՛ նստիր, արի՛, կմրսես, բարեկա մս. աստված ողորմած է, ինչ որ ճակատներիս գիրն է, էն կլինի...

Ջարմանալի է գյուղի մարդը: Էնպես պինդ ու հաստատ է իր համոզմունքի մեջ, որ կարծես Աբուլ սարը լինի, որ տեղից շարժել չի լինի...

Նոր զգացի, որ հիրավի քիթ-բերանս ձյունի մեջ կորած, մրմռում էր, թեև ճակատս ծածկված էր սառը քրտինքով: Մուշտակս մի կերպ փաթաթեցի նորից, ձեռնոցներս հագա ու կուչ եկա սահմակի անկյունում, կարծես գայլերին մոռացած, վախենում էի բարկացնել կառապանիս, որ ծալպատակ, ոտները տակն առած, նստած էր իր տեղն ու կամաց-կամաց հաստ պապիրոսը ծխելով, քուլա-քուլա ծուխը բաց էր թողնում բերանից կում-կում, կարծես իրենց տանը լինեի նստած:

- Բաս ի՞նչ պիտի անենք, Վարդան,- վերջապես մի փոքր սիրտ առած նրա հանգստությունից, հարցրի ես:

- Ի՞նչ պիտի անե՞նք... Կսպասենք կամ մեռնելու - ամեն ինչից ազատվելու, կամ «հարություն» առնելու, որ ես դարձյալ իմ ջուխտ ձիով

սահմակս քշեմ. դուն էլ գյուղի լակոտների հետ քու «շունդ ու կատուդ»...

Էսքա՛ն էլ սառնարյուն, Էսքա՛ն էլ անտարբեր կլինի մարդ: Ամայի դաշտ, անմարդաբնակ, բութ ու բորան, ձյուն-ձմեռ, ցո՛ւրտ. գայլերով շրջապատված, անխուսափելի մահը առաջդ կանգնած և, որ գլխավորն է, չգիտես ո՞ւր ես ու օգնության ոչ մի հույս, ոչ մի տեղից... իսկ նա անդորր ու խաղաղ պապիրոսն է ֆստացնում ու այնպես խոսում մահվան ու կյանքի մասին, կարծես, շա՛տ հին մի անեկոտ է պատմում...

Թեև մահվան տոթը վաղուց առել էր ինձ, բայց երբեք չէի կարողանում հաշտվել մեռնելու մտքի հետ: Ախր ի՛նչպես մեռնես, դեռ որքա՛ն հույսեր, ծրագրեր ունեի անկատար... Ու այդ բոլորը ծոցս առած պիտի թաղվեի այդ ամայի դաշտի սառը ծոցի մեջ կամ կեր դառնայի վայրի գայլերին... իմ մտածող, խոհուն ուղեղով, իմ զգայուն ջղերով... Օ՛, որքան անգութ ես ճակատագիր, եթե հիրավի հավատայի քո գոյությանը...

- Հե՛յ... հե՛յ... շաշղո՛ւն վար¹³⁶... շաշղո՛ւն վար... Բոլոր ուժով գոռաց Վարդանը դիք կանգնած սահմակի մեջ:

- Ու... ու... օօ... օօ...

Ոռնացին գայլերը, ուլուլացին, կարծես Վարդանի ծոմուկն էին գալիս ու ծաղրում, թե՛ խենթուկ, ո՞ւմն ես կանչում ես կես գիշերին ամայի դաշտին մեջ, ուր տեր ու տիրական մենք ենք միայն՝ վայրի գայլերս, ամեն ինչ ու ամենին պատահոտող զազաններս...

Մտքիս մեջ ես էլ զարմանում էի ու նույն իսկ ծիծաղում կառապանի միամտության վրա. թե հիրավի ո՞ւմն էր կոչվում, ումնից օգնություն սպասում այս անծայր, ամայի անապատին մեջ: Ես հույսերս վաղուց ծալել էի ու արդեն զգում էի. թե որքա՛ն դժվար է մահը աչքով տեսնելը:

Մինչդեռ Վարդանը, այդ օրհասական պահուն էլ, հանգիստ ու խաղաղ կանգնած իր զիլ ձենը ձգած կանչում է

- Հե՛յ... հե՛յ... շաշղո՛ւն վար, շաշղո՛ւն վար...

Կանչում է, կանչում է զի՛լ, ուժեղ, առանց գիտնալու, թե ում, ինչպես աղոթում են ջերմեռանդ, հավատով, դարձյալ առանց գիտնալու, թե ում:

Այդպես է գյուղի մարդը. նա դժվար է դուրս գալիս «ճանապարհ», դժվար հավատում, բայց երբ հավատաց, երբ դուրս եկավ «ճանապարհ» -

¹³⁶ Շաշղուն վար (թուրքերեն) - մոլորված կա:

եզի համբերությամբ դիմանում է «ճանապարհի» բուք-բորանին, քամուն ու ցրտին ու այնպիսի հայացքով նայում դեմը կանգնած դաժան մահվան ուղղակի աչքերի մեջ, որ մարդ ակամա պատկառում է, ամաչում է ինքն իրենից:

Այդպես է գյուղի մարդը, հավատ կա նրա մեջ, անդրդվելի, ժեռ քարի պես հաստատ հավատ:

- Քշես լավ չէ՞, Վարդան, կարելի է մի տեղ դուրս գանք... ախր էսպես կանգնելով ի՞նչ կլինի,- վախժխելով առաջարկեցի ես, թեև ինքս էլ չէի հավատում իմ ասածին:

- Քշե՞մ... ո՞ր, վարժապետ: Ուր էլ գնանք - ձյուն ու սար է, սար ու ձյուն, բուք ու բորան. սրանից լավ ձյուն ու սար ո՞րտեղ պիտի գտնենք: Ինչ որ պիտի լինի, էն կլինի, հոգեառիդ ձեռքից ո՞ր պիտի փախչես... Առանց ապրելու մեռնել չի լինի, առանց մեռնելու էլ ապրել չի լինի, վարժապետ ջան: Մարդ մի օր ծնել է, մի օր էլ պիտի մեռնի, ի՞նչ ես մտածում դրա վրա, սիրտդ ամուր էրե, եթե կյանք ունենք, էլի կապրենք, թե չէ մահը մերն է ու մերը... Չգիտեմ ո՞րտեղ ենք, բայց գյուղից հեռու չենք: Գայլերն էս վախտիս վերանա սարերը չեն ման գա, ցած կիջնեն, գյուղի շուրջը կծկտան, որ ձեռքերը շուն-մուն ընկնի կամ դուրս մնացած մալ-ոչխար: Բեվախտ¹³⁷ է, վարժապետ, բեվախտ, գյուղում էս ժամանակ չներն էլ քնած կլինեն, թե չէ ձենս կառնեին, ուր լինեին կհասնեին, բախտերիցս քամին էլ ետևից է, մեր կողմից... Բան չկա, մի վախենա, լավ փաթաթվի, չմրսես, աստված ողորմած է...

Ուր զիլ ձենը ձգած, Վարդանս սկսեց մի անուշ բայաթի, կարծես հարսանիքում լինեք նստած:

*Բու էլ չկա սև խաբարս, հեշ չէ, տանի իմ յարիս,
Սև աչքերեն արցունք քամի, սիրտը առնի ջեյրանիս...
Թխիկի-բորան, բուք ու բորան, բարև տարեք իմ ջանիս,
Ասեք սարերն ինձի կերան, սիրտս կարող ջեյրանիս...
Հեյ, վախ, հեյ... վույ, վույ, վույ:*

¹³⁷ Բեվախտ - անժամանակ, ուշ:

- Ուու... օօ... օօ...

Չայնակցեցին գայլերն իրենց ոռնոցով ու քամին բերանն առած երգի անուշ «վո՛ւյ-վո՛ւյ»-ը, որ կարծես մարդու մերձիմահվան ոռնոց լիներ. գայլերի ուլուլոցի հետ տարալ հեռո՛ւն, ո՛վ գիտե, որ անսիրտ սաթին զարնելու...

«Եվ ինչո՞ւ այս բոլորը»... մուշտակիս մեջ փաթաթված մտածում եմ ես: Որքա՛ն հիմար, անմիտ բան է կյանքը, որի վրա ա՛յնքան մեծ համարմունք ունենք մենք... Դժոխային տանջանքով 20-25 տարեկան դառած, հազիվ մի փոքր ուժերս հավաքած, փորձում եմ ոտի կանգնել, որ ապրեմ, ես էլ կյանքի բարիքները վայելեմ - կարծես դաշն կապած, տարերային կատաղությամբ դեմս են դուրս գալիս բուք ու բորան, ցուրտ ու թիփի, մութ ու խավար, գայլ ու գազան ու չորս կողմից սեղմում, ճմլում, ճզմում, մի հատիկ կյանքս պահանջում, կարծես ես տեղ չունեմ այս ահագին մոլորակի վրա ու բնության ապօրինի վիժվածքն եմ... Էլ ինչո՞ւ ծնվեցի, ինչո՞ւ եմ մեռնում... կամ մեռնելուցս հետո միթե այս խոհուն, զգայուն հոգիս Վարդանի վո՛ւյ-վո՛ւյին պես անշունչ քամու բերանն ընկած, պիտի ցնդի, շոգիանուս այդ սև, մռայլ խավարի մեջ...

- Աչքդ լո՛ւս, վարժապետ...

Հանկարծ տեղից ցատկելով գոռաց Վարդանը:

- Ձեռնս առել եմ, գյուղ է հասել... լսի՛ր, լսի՛ր, զանգ են խփում...

Հիրավի գյուղական եկեղեցու կոչնակի լալկան, միալար «դիմ-դիմ»-ը մերթ խեղդվում էր կատաղի թիփու վռոցի մեջ. մերթ հասնում մեր ականջին: Ու այդ թույլ, լալկան «դիմ-դիմ»-ը կարծես կյանքի ավետաբերն էր, որ գյուղական խավարից ծնած, համր ու դանդաղ մազլցում էր սարե-սար, որ արար-աշխարհին ավետե ձմռան ձյունի ու գիշերվան սև խավարի մեջ հղացած նոր կյանքի ծնունդը...

*Ասեք յարիս, որ ես կռվա թշնամու դեմ սևեռես,
Ու կռվին մեջ արյունլիկ ընկա կրծքիս քաջի պես...
Ասեք յարիս, նամարդ լինես, թե վրեժս դու չառնես,
Թե թշնամու փաք արյունով սրտիդ փապը չմարես...
Հե՛յ վախ հե՛յ... վույ... վույ... վույ...*

- Վո՛ւյ... վո՛ւյ... Ո՛ւտ... ուտ... օօ...

Մղկտաց մութի միջից Վարդանի երգի արձագանքն ու գայլերի ուլուլոցը, որ ֆռիկ-ֆռիկ էին գալիս ու դնչերով ձյունը փորփորում: Երևի նրանք էլ բան էին իմացել:

- Դիմ-դիմ... դիմ-դիմ... իմ...

Հնչում է նույն հուսահատ դողանջյունն ու կորչում քամու գիլ վռռոցի մեջ:

Սահմակի մոտ փլվլացող խարույկն էլ, կարծես սիրտ առած այդ հուսատու «դիմ-դիմ»-ից, ճարճատոցով ճիգ էր քափում ավելի երկար դիմանալ քամու լափող շնչին ու մի քիչ էլ բոցավառվել, մի քիչ էլ լուսավորել չորս դին, վանել խեղդող խավարը:

Կյանքի ու մահվան տարերային կռիվն է կարծես, որ բռնվել էր այդ ամայի դաշտի խուլ խավարին մեջ:

Մութն իր իշխանության սահմաններում - այդ կես գիշերվան պահուն տանել չէր կարողանում նույն իսկ վաղանցուկ խարույկի թույլ փլվլոցը, աչք ծակող ցուլքը: Սարերի միահեծան տեր քամին իր բուք բերանով գիշերվան խաղաղության դեմ էր բողոքում ու սովալլուկ գայլերի ոհմակը իրենց ոռնոցով, ուլուլոցով կեր էին պահանջում: Մենք ինքնապաշտպանության ամեն տեսակ միջոց, ինչ ձեռներիս տակ կար, գործադրում էինք ապրելու, այդ տարերային կռվի մեջ գոյություններս պահպանելու համար... Ու վիթխարի լեռներն էին միայն, որ լուռ ու խաղաղ, իրենց սպիտակափառ գահից հեզնում, ծաղրում էին կյանքի ու մահվան, լույսի ու խավարի այդ ճակատագրական խենթ-խելառ պայքարը, անմիտ բզկտոցը, ըստ որում իրենց քթի տակ չէին տեսնում մոտալուտ «առավոտն» իր կենսատու, հրաշեկ արևով, որ մի ակնթարթում պիտի վերջ տար այդ անմիտ արյունլիկ խաղին...

- Թրա՛խկ...

Հանկարծ սև մութի միջից քամու սուլոցի հետ լսվեց հրացանի ահռելի որոտը, որ այդ լուռ խաղաղության մեջ թնդանոթի պայթյուն լիներ կարծես ու գայլերը սոսկալի վնգստոցով, ուլուլոցով սկսեցին իրար զգել, բզկտել ու փախչել մութ խավարին մեջ:

- Տեսա՞ր զարնող տղան, վարժապե՛տ ջան... «ատրճանակն» էդպես կլինի...

Նկատեց ինձ Վարդանն ուրախ հեզմանքով ու մինչդեռ պատրաստվում էր իր «վույ-վույ»-ից մի տուն էլ ասել, որ տեղերս իմանան,- պարզ ու որոշ լսվեց գրեթե մոտերիցս ավետաբեր «ջան-ջան»-ը, որ նույն երգի մի կտորն էր ու մի քանի րոպե չանցած 10-15 գյուղացի առույզ ջահելներ շրջապատեցին սահնակը:

- Հե՛յ-հե՛յ... Ի՞նչ կա... խո մրսել չե՞ք...

Արաղի ահագին շիշը դնչիս դեմ անելով գոռաց մեկը:

Ես նոր զգացի, որ լեզուս ինձ չէր հպատակվում ու ոտներս փայտ էին կտրել, կարծես իմս չէին:

- Տնաշեններ, էս օրվան էլ մարդ ճամբա դուրս գա՞...

Օրն էլ չար, «ութի-ուրբաթ»...

- Բան չկա... Ութի-ուրբաթ գիշերվան լուսն «շաբաթ» է ախր. «սուրբ հարության առավոտ»... Գիշերն անցավ. լույսը մոտ է... շուտով «արևն» էլ կծագե...

1905 թ. փետրվար

Շչիգրի

«ԱԶՆԻՎ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆ ՈՒ ԳՈՂ-ԱՎԱԶԱԿԸ»

«Մեծ ոճրագործները բանր չեն մտնում, բանրեր են շինում»...

Ալմալի լեռան անառիկ լանջին քար ու քոչի մեջ անհոգ ու անփութ փռված են մի խումբ անշուք խրճիթներ. ցածիկ, գետնափոր, անշնորհք, անտաշ քարերից շինած, վայրենի մարդոց որջեր են կարծես...

Առավոտ կանո՛ւխ, դեռ մութն ու լուսուն բացվում են գեղջուկ խեղճ շինականի ցածիկ դռներն ու արևը դեռ իր ամպ-անկողնից աչքը չբացած, այդ ծակ ուծուկից մրջյունի նման մարդ ու անասուն թափվում են աշխարհ:

Որքան էլ կանուխ, պարապ շունչ չկա այդ ժամին գյուղում: Հավերը նույն իսկ ցաք-ցրիվ եկած. քուջուջ են անում, իրենց կեր ճարում. շները ելած շնթուկած տեղից կուչ-ձիգ անելով, ծույլ հորանջելով, բրդոտ պոչերը կեռ մանգաղ շինած, մտախոհ ու լուրջ հոտն են համդ համում, իրենց պաշտոնին հմուտ, աշալուրջ...

Մարդ ու անասուն, կին ու տղամարդ, պառավ ու մանուկ ամենքն իրենց գործին են կանգնում ու աշխատանքը, գյուղի քրտնաթոր, ծանր աշխատանքը եռում է, գեռում...

Մակարենց տունն էլ մարդ չի մնացել, վաղո՜ւց ամենքը գործի են ելել... Վերջինն է ահա մի ջահել տղա, նախրից ետ ընկած քոտոտ հորթի պես, ծուռտիկ ոտները հագիվ փոխելով, նոր է դուրս գալիս իր քնած տեղից, ծուլ հորանջելով... Բայց նա էլ հյուր է քաղաքից եկած, դրա համար է այդպես ուշացած...

Տան նորահարսը՝ խիստ հավատարիմ նահապետական կարգ ու կանոնին, քիթ-երես ծածկած, մի ձեռն էլ կրծքին կես բարև բռնած, կապույտ նաշխտիկ սրբիչը ուսին, պղնձե ամնոկ սառ ջուր էլ ձեռին, հլու-հնազանդ ծառայում է տան պատվավոր հյուրին:

Հյուրը ծանր ու մեծ, չոփ-չոփ լվացվում, ճպոռտ աչքերը մաքրում է, սրբում, հարսն համեստ խոնարհ սրբիչը ետ առնում, ձեռն է համբուրում...

Արևը վաղուց դիպել է արդեն... Գյուղում այդ ժամին անգործ մարդ չիլնի, ո՞վ էլ որ լինի...

Քանի՞ գլխանի մեծ մարդ պիտ լինի, որ արևից էլ տեղից ուշ ելնի ու լրբի նման առ-ամոթ կորցրած, աչքերը ճմռի արևի դիմաց...

Բայց մի ժամ չանցած այդ «անգործ» մարդն էլ գործի էր արդեն. մի փոքրիկ արկղ շալակը կապած՝ դուրս եկավ ահա հանդարտ ու կամաց...

Բայց ի՞նչ «անգործ» մարդ... հե՛յ բարեկամս...

Դա քաղաքացի չարչի¹³⁸ Ակոն էր - Չարչօղենց Ակոն...

Քանի՞ տուն պիտի անցներ այդ օրը, քանի՞ դուռ պիտի ծեծեր այդ օրը...

- Խանում քույրեր, հարս մարիկներ, լավ բարակ թել սև ու ճերմակ, մաստակ-ծամոն, ասեղ, կոճակ, սիրուն հլուն աղջիկներուն, դուքկով մոմայաս նշանածնուն, խունկ-մոմ առեք ձեր սրբերուն, թեժ բռնոթի պառվներուն...

Ու բոլոր ուժով, ճղճղան կանչով, զիլ ձենը ձգած Չարչօղենց Ակոն մինչև իրիկուն գովք պիտի կարդար իր ապրանքներին ու մինչ իրիկուն դեռ քանի՞ անգամ լավ բեռնավորված իր առևտրի «արդար արդյուն-

138 Չարչի - շրջիկ մանրավաճառ:

քով» - յուղ ու հավկթի, պանրի ու բրդի, ցորեն ու գարու, հազար մի բարու լիք ամաններով ետ պիտի դառնար իր դոնախանան¹³⁹ տեղավորելու, ու նորից անցներ իր «հալալ» գործը շարունակելու...

Գյուղում տղամարդ գրեթե չկա... ինչ կարիք էլ կա... Ակոն դեռ հարուստ վաճառական չէ, որ ապառիկ տա, մուրհակ ստանա. չարչի է փոքրիկ, ամեն ինչ կանխիկ:

- Չէ՞ որ ասած է ախր «առ և տուր», ուրեմն առաջ կանխիկ փողը առ, ապա ապրանք տուր. կլնի առուտուր:

Համոզիչ ու լուրջ բացատրում էր Ակոն մուշտարուն, ինչպես վայել է քաղաքից եկած բանիբուն մարդուն...

Ահա մի դռան, հենց փողոցի մեջ. ծալպատակ նստած, բացել է Ակոն իր կախարդական հմայիչ դուրսին:

Բոլոր շրջակա մոտիկ տներում մարդ չի մնացել... Էլ հարս ու աղջիկ, պառավ ու մանուկ բան ու գործ թողած. եկել փաթթել են Ակոյի շուրջը ապշած, բերան բաց...

Քանի՜ տեսնում են պսպղուն հայլի՜ն, սիրուն հուլունքներն, ասեղ ու մատնին... խեղճերի բերնի ջրերն են վազում...

- Մարի ջան, մարի, ինձի հայլիմ առ...

- Նանի՜, տե՛ս, ինչքան հուլունքներ ունի... բա ինձ չե՞ս առնի. նանի ջան, նանի...

- Աղջի՜, գրողը. չող ձեզ տանի... էլ ինչո՞վ առնեն... պանիր չմնաց. հավկիթը պարպավ...

- Գարով առ. նանի, գարով էլ կուտա...

- Առ. խանում մարիկ, առ. էլ մի՛ նայի ցորեն ու գարու... խո՞ւ էս աշխարքը մեկ էլ չեն գալու... Ջահելումն սիրտը կոտրած միք թողնիլ: Սիրտը շուշա է, մեկ որ կոտրեցիր, էլ չիլնի շինել. իսկ ցորեն-գարին ամեն տարի էլ կարող է լինել:

Ակոն, որ օձին ծակից կհաներ իր անուշ լեզվով. համոզում է խեղճ գյուղացի կնկան հազար մի ձևով:

«Խանում մարիկի» հարսն ու աղջիկը մինչդեռ սերմացու գարին են կիսում, Ակոյին բերում. Ակոն հայ-հավար մյուսի բերած յուղն ու պա-

¹³⁹ Դոնախանա - իջևան:

նիրն է պինդ տեղավորում ու փոխարենը մի քանի կոճակ թղթում փաթեղով, ճամբու է դնում:

Բայց հարսը դժգոհ, չի ուզում գնալ. ինչ-որ թթի տակ լուռ խոնթխոնթում է, ձեռքով ու ոտքով նշաններ անում, բողոք է հայտնում, թե քիչ ես տվել, ես ի՞նչ ես անում:

Եվ Ակոն վարպետ իրա պաշտոնին, կոտորած չի թողնում սիրտը խեղճ հարսին - մի ծամոց ձուր էլ «փեշքեշ» է տալիս սիրունիկ հարսի ամուսնի խաթրին:

- Առ, հարսի, դե առ... աստված է վկա, էն կանաչ մեռոն Գևոյի խաթրն է. թե չէ տեղովը վնաս է ինձի... Ախր մի բոպե մի մտածեցեք, ճիշտ է, տվածս մի թոփ ասեղ է. կես դյուժին կոճակ... Բայց թե ձեզանից ոլը կարող է շինել դրանցից հենց թեկուզ մի՛ հատ... Թող ձեր դարբինը, որ տարին բոլոր երկաթ է ծեծում ու պողպատ կրծում, հենց մի հատ շինի, ինչ կուզի առնի... Մի տե ս, ի՞նչ բարակ, ի՞նչպես պսպղուն, ինչքա՞ն հավասար, կոկիկ ու սիրուն... Աշխարհ չտեսած գեղացի կին եք, գիտեք թե սա էլ ձեր գարու նման մեկը ցանեցիր, հազար կրուսնի... Էս անտերն ախր մեկ-մեկ շինել են, խարտոցով խարտել, մի ծերը սրել, մյուսը ծակել... թղթում փաթաթել, հազար վերստերով ճամբա են դրկել ամբողջ մի տարի... քո տվածդ ի՞նչ է. մի բուռը գարի:

Ու խեղճ գյուղացի կարճամիտ կանայք խորը համոզված այդքան ջախջախիչ «փաստերից» հետո, էլ լուռ ու անխոս, տանը ինչ որ կա կրում են բերում ու միայն ասում.

- Էս յուղին ներկ տուր, էս սլանրին ասեղ:

Ակոն իր խիղճը, ինչ կտա - կտա:

Չափ կշեռք չկա. ի՞նչ կարիք էլ կա: Ակոյի ձեռքը չափ ու կշեռք է, թեկուզ մի քիչ էլ ավել կամ պակաս: Ի՞նչ անենք հիմա, օխտն-օտար խո՞ւն չեն. ամեն օր իրար երես պիտ նայեն: Ամոթ չէ՞ ախր գյուղացու օջախն, որ յուղ-պանիրն էլ՝ տան «բերաքյաթը»¹⁴⁰ չափի տակ դնեն:

Թե կրկիտ¹⁴¹ կնկան մեկն էլ պատահեր, Ակոն ուներ իր սև քարե «հոխան»¹⁴², բայց քանի՞ ֆունտ էր իսկապես հոխան՝ այդ Ակոն գիտեր:

140 Բերաքյաթ - քերք:

141 Կրկիտ - ժլատ:

142 Հոխան - 3 ֆունտի չափ:

Այսպես շարունակ անցնում են օրեր, ամիս, տարիներ:

Զմեռ ու գարուն Չարչօղենց Ակոն գյուղի կանանց հետ հաշտ ու համերաշխ շարունակում է «հալալ վաստակը»:

Ու թեև «փափուկ» սրտի պատճառով Ակոն զիջում էր ամենքին խաբրով ու միշտ վաճառում իր առքի գնով, նույնիսկ վնասով, բայց երկու տարի հազիվ անցկացած, ինչ-որ կախարդիչ հրաշքի գորով Չարչօղենց Ակոն, էն չարչի Ակոն դարձավ բեզրկյան (ճոթավաճառ):

Էլ դութիկ-մութիկ չկա շալակին, հպարտ ու կամաց շրջում է գյուղում արշիմը ձեռին: Նրա ետևից հաղթանդամ ծառան մեջքը կորացած տանում է բողջան¹⁴³:

- Ա՛յ քեզ խելոք մարդ... ի՛նչ քաղաքացի: Իզուր չեն ասում մեզ էջ գյուղացի: Ողջ տարին բոլոր քրտինք ենք թափում. գարունը դաշտում հողի հետ մերվում, ձմեռն ախոռում աղբի մեջ թաղվում, մեջքերս ճկում, ձեռներս ջարդում... հազի՛վ մի կտոր չոր հաց ենք ճարում... Ու մի տարի չէ՛, տասը տարի չէ... Էլի էն քյասիալ, քոսոտ աղքատն ենք: Մարդն երկու տարի քեֆին ման եկավ, գյուղը շուռ եկավ՝ բազրկյան դառավ: Հալալ է, ախպեր, ես ու իմ հոգիս... մարդը խելք ունի, խո մեր թայը¹⁴⁴ չէ:

Ու էն «ծուռ ոտը», «քաղցած քաղքցին», էն չարչի Ակոն ողջ գյուղի աչքում էլ էն չարչին չէր: Այժմ դառել է «տիրացու¹⁴⁵ Հակովք» կամ «պարոն Հակովք»: Էլ հանաք-չանաք չեն անում հետը, ծաղրում, ծիծաղում. կանանց թայ հաշվում:

Բայց Ակոն դարձյալ նույնն էր մնացել: Նույն քաղցր լեզուն, ջան ու հաջանով, նույն առուտուրը հազար երդումով...

Սակայն, իհարկե, էլ ոչ թե մի գունդ կարագով, պանրով, կամ մի կոտ¹⁴⁶ գարով, այլ սոմառներով¹⁴⁷, յուղ-պանիր փթով կամ կանխիկ փողով՝ տասով, քսանով, երբեմն էլ պարտքով, բարաթ-մուրհակով, միայն սոկոսը հարյուրին քսան ընդունված կարգով...

143 Բողջա - կապոց:

144 Թայ - ընկեր, հավասար:

145 Տիրացու - կարողացող, գրագետ. պատվավոր տիտղոս էր գյուղում:

146 Կոտ - մի փութ է:

147 Սոմառ - 16 կոտ է:

Բայց պարոն Հակովբը երկար չմնաց շրջիկ բեզրկյան... Մի տարի միայն շրջեց գյուղե-գյուղ ու աշնան վերջին դառավ խանութպան...

Չորս թերեք¹⁴⁸ շարքով լաստիկ, ամրությամբ, չիթ ու բամբակիա... գյուղին պետքական ամեն բեզեզիա...

Չորս թերեք մանրունք՝ թել, ասեղ, կոճակ, կանֆետ ու մոմպաս, թողթ, գրիչ, տետրակ ու հազար ապրանք, հազար մի տեսակ...

Մեշոքներով լիք ալյուր ու բրինձ, պատերից կախած եղան, բահ ու թի, փոցխ ու հորսելի, սողց, գերանդի...

Դախլի վրա առանձին արկղով ամեն տեսակ ճար՝ էս գլխացավի, էն փորացավի, վախի ու ջերմի, ամեն վարամի...

Օձի կաթ ուզես՝ այնտեղ կճարես...

Ու այս ամենը ճիշտ երեք տարում...

Բայց թե քանի՞ տուն քանդվեց գյուղում... քանի՞ գյուղացու սերմացու զարին-ցորենն էր պակսում... Դեռ մեծ պաս չեկած ահագին ծափից յուղ վերջանում, պանիրը հատնում...

Ձանգը խփեցին, զմանք հաց ուտենք: Ես քեզ պատմեցի թե՛ ով է հանցանք-ոճիրը գործում, մի ուրիշ անգամ կպատմեմ, թե ովքեր՝ նրանց փոխարեն բանտերն են լցվում:

Շատ ճիշտ է ասած՝ «ճմուռն¹⁴⁹ ուտի Հայրապետը, ջառմեն¹⁵⁰ քաշե Կարապետը»:

Գյուղն Ակոն քանդի, բանտ Մկոն նստի:

Այդպես է օրենքն այս փուլ աշխարհի:

* * *

Մակարենք գյուղում հարուստ տուն չէին, բայց աղքատ էլ չէին. ինչպես ասում են՝ «իրենք իրանց յուղով տապակվում էին»:

Չորս եղբայր էին՝ չորսն էլ ժիր, առողջ, լավ աշխատավոր, հմուտ երկրագործ: Չորսն էլ պսակված, կին-երեխի տեր. ո՛չ մեկը խմել կամ վատնել զիտեր:

148 Թերեք - տախտակ, որի վրա ապրանք են դարսում:

149 Դմուռ - յուղահաց:

150 Զառմա - տուգանք, պատիժ:

Թաթոսն ու Գևորգն արտերն են ցանում. Համոն նալքանդ է, եգ, ձի է նալում, Մկոն էլ՝ փոքրը - ոչխարին նայում:

Այսպես չորս եղբայր, չորս սյունի մման, մայրը՝ օջախի հիմքն անխախտ, անսասան, հայրը տան հովանի կտուր, չորս հարսն էլ՝ չորս պատ, չորսն էլ անմման: Օջախ են կազմել պինդ բերդի մման, ապրում են սիրով, խաղաղ, անվրդով, ուրախ, ապահով, գոհ իրենց բախտով:

Եվ ինչո՞ւ պիտի գոհ-ուրախ չլինեն:

Հաց կա ուտելու, շոր կա հագնելու: Ծիշտ է, փող չունեն բարաթով, շահով, բայց պարտ էլ չունեն, որ դողան ահով: Ու տուն-դուռ լիքն է մալով-ապրանքով, ամեն բարիքով:

Կարծես երկինքն էլ գոհ այդ քրտնաթոր խաղաղ օջախից, քաղցր աչքով էր նայում այդ տանը իր վեհ բարձունքից:

Արտերն անքյատար¹⁵¹ ցրտից, եղյամից, մուկ ու մորեխից, ժանգից, երաշտից: Մալ-ոչխար ազատ ամեն փորձանքից. գայլից ու գողից, ցավից ու չոռից:

Բայց վերջին տարին ինչ-որ չար աչք էր դիպել ոչխարին: Շաբթենը մի գառ, մի քոխի¹⁵², ոչխար կորչում էր անհետ, հենց պարբերաբար:

Եվ զարմանք բան է: «Չաբքն» առաջ եկավ ձմեռը միայն:

Գարուն ու ամառ ոչխարը սարում, վերանա չլում, գայլի, հարամու, ամեն թշնամու ճանկ ու ճիրանում ապահով ու լա՛վ, մի գառի քիթը անգամ չարունավ:

Բայց հենց ձմռան հետ ոչխարը սարից իջավ, տուն եկավ, կարծես մի անտես չար աչք, չար քամի անտերին դիպավ:

Շաբաթ չի անցնում՝ մեկը չկորչի:

- Մկո՛ւ, ա՛յ բալա. ի՞նչ է պատահել, քեզ ի՞նչ չար աչք է հանկարծ հանդիպել: Աչքիդ առաջից ոչխար է կորչում՝ չես էլ ամաչո՞ւմ:

- Ի՞նչ անեմ, հարի՛, երկու աչք ունեմ՝ չե՛մ կարող մեկ-մեկ ամեն օր նայել ամեն ոչխարի:

- Բաս ի՛նչպես էիր էն սարում-չոլում նայում. պահպանում, որ ոչ մի ոչխար, մի գառ չէր կորչում: Էն աչքերդ չե՞ն: Թե էլ տեսնում չեն:

151 Անքյատար - անվմաս:

152 Թոխի - 1-2 տարեկան գառ:

Մկոն կարմրած հոր իրավացի հանդիմանանքից՝ լուռ հեռանում է, գլուխը կախած էղ անարգանքից:

Բայց, շաբաթ չանցած՝ դարձյալ կորչում էր: Կարծես թև առած հանկարծ թռչում էր:

Սկոյին ոչ ոք չէր էլ կասկածում: Մտքերովն անգամ վատ բան անցկացնում: Էն համեստ, խելոք, սուս ու փուս տղան ի՞նչ պիտի աներ գառ-ոչխարն էղքան: Թե ուտել կուզեր՝ մեկ-երկուսն ուտեր: Ո՞վ նրա քեֆին-խաթրին կոյիպչեր: Բայց էղքանն ախր մի մարդով կուտվե՞ր: Վերջապես ինչո՞ւ սարում չէր ուտում, էն չոլ, վերանա դաշտում ու հանդում:

Չէ, ինչ-որ ուրիշ հարամի-գող կար, պետք էր ճար գտնել, մի ճար, մի հնար:

Հովիվ վարձեցին, մի ջահել տղա ամսով բռնեցին, որ Սկոյի հետ ոչխարը պահեն, մի կերպ աշխատեն էղ գողին բռնեն:

Բայց բան դուրս չեկավ, ճար-հնար չեղավ:

Մի ամսվա մեջ երեք գառ կորավ:

Գիր ու թուղթ արին, շեմի տակ դրին, տերտեր կանչեցին «խաչվա»¹⁵³ արին, մատաղ մորթեցին:

Ոչ մեկը չօգնեց, «չարը» չչքվեց:

Դարձյալ ոչխարից երկուսը պակսեց:

Գևոն կատաղած մի օր էլ դարձավ, թե

- Մկո՛, արի՛, դու նայիր մալին, ես եմ գնալու նայեմ ոչխարին: Տեսնեմ էղ գողը քանի՞ գլխանի դև է հարամի, որ իմ առաջից գառ-ոչխար տանի:

Անցավ մի շաբաթ... երկուսը-երեք, ոչխար չկորավ մեկն անգամ երբեք:

«Չարը» խափանեց - տունը խաղաղեց: Ամեն մարդ հանգիստ իր գործին գնաց:

Մի երեկո էլ մեծ-պասի կիսին Թաթոսն ու Գևոն եկան միասին, թե՛

- Հարի՛, քաղբեն մարդիկ են եկել, պանիր են առնում, մերն էլ չծախե՞նք: Պահենք ի՞նչ անենք:

- Ծախեցե՛ք, բալա՛ս, թե գին են տալիս: Առաջը ախր գարուն է գալիս: Թաթոսը գնաց վաթսուն փութ խոսեց, բեհ առավ եկավ, կանչեց

153 Խաչվա - օրհնած ջուր:

հարս-աղջիկ սյանիքը հանեն, մառանում դարսեն. որ մի օր մնա, աղջու-
րը գնա, կշռեն ու հանձնեն:

Բայց... սա ի՞նչ հրաշք: Բոչկաները բոլոր թերհատ են, կիսատ:

Թաթոսն իր ձեռքով համրել էր հաշվել, լիք բերմեքերան չորս բոչկա
դարսել, հարյուր իննասուն ու յոթը գլուխ:

- Միտքդ չի՞, Մարջան, բոլոր բոչկաները լիքը լցվեցան, դեռ վեց
գլուխ էլ պանրից ավելցավ: Ես էլ ասացի կարասը դրեք, էդ էլ մենք կու-
տենք:

Չխոսկան հարսը գլխով է անում:

- Բաս ի՞նչ է եղել: Ո՞ր է գնացել:

- Էհ, Թաթոս ավար¹⁵⁴, հերիք է խոսես ջահիլ տղի պես, մառանից
պանիրն ո՞ր պիտի երթա: Հանի՞ր, վար տուր գա:

- Լա՛վ, հանեմ տեսնենք ջահելը ո՞րս ենք:

Պանիրն հանեցին, չոր խոտի վրա շարքով շարեցին. մեկ-մեկ համրե-
ցին՝ հարյուր քառասուն:

- Դեհ, հիմա տեսա՞ր, խելացի Գևո, որս ենք ջահելը: Ախր համրել են
ու մեկ-մեկ դարսել հարյուր իննասուն ու յոթը գլուխ:

Բոչկաներն հերթով նորից խառնեցին, նորից համրեցին, ջուխտ-
ջուխտ հաշվեցին, ի՞նչ էլ արեցին՝ հարյուր քառասուն:

- Բաս հիսունյոթը: Ախր ի՞նչ եղավ, երկինք չթռավ:

- Է՛, Թաթոս ավար, դու հենց էն գլխից սխալված կլնես, թե չէ պանի-
րը էս կողպ մառանից ո՞ր պիտի էրթա:

Պնդում էր դարձյալ թերահավատ Գևոն:

- Լավ, ես սխալված, գնա հորս ասա դավթարը բերի: Չէ՞ ամեն ան-
գամ ինքն է ստացել սարից բերելիս ու մեկ-մեկ համրել, դավթար է գրել:

Դավթարը բերին՝ հարյուր իննսուն ու յոթը գլուխ. ամեն մի բերքը նո-
րից հաշվեցին, պանիրը դարձյալ մեկ էլ համրեցին:

Չկա՞ ու չկա՞:

Հիսունյոթ գլուխ պանիրը չկա:

Տունն ընկավ խըռ-բըռ¹⁵⁵, գոռոց-գոռգոռոց, իրար դեմ կասկած ու տուր ու դմբոց:

Խեղճ Մակար տացուն¹⁵⁶ կյանքում չտեսած եղպես խայտառակ, ամոթալի բան, վշտից խելագար յախան¹⁵⁷ էր կպել իր պառավ կնկան:

- Դենդենոզ¹⁵⁸ պառավ, պանիրն ի՞նչ դառավ: Կողպած մառանիցդ ախր ո՞ր բռավ: Մի ասա տեսնեմ, էդ ի՞նչ ես արել, քսան փութ պանիրն էդ ո՞ր ես տարել, ո՞ւմ փեշքեշ արել:

- Այ մարդ ցնդե՞լ ես, ո՞ր պիտի տանեմ, ո՞ւմ փեշքեշ անեմ, քառասուն տարվան կնիկ եմ դառել, առանց հարցնել մի ծու չեմ առել, քսան փութ պանիրն էս քյուտ¹⁵⁹ ոտներովս ի՞նչպես ես տանեմ, ի՞նչ պիտի անեմ:

- Բաս ի՞նչ եղավ, ա՜ շուն, շան կնիկ: Ախր էս տան մեջ դո՛ւ ես տանուկին:

- Քա ես ի՞նչ գիտնամ, ի՞նչպես իմանամ, բանլիքն ով ուզել՝ հանել եմ տվել: Ո՞վ կա էս տանը օտար ու հարամ, որ չհավատամ: Էլ ես գլուխս ո՞ր քարովը տամ:

- Հիսուն տարվան տունս էսօր հարամվեց, նամուսս ու պատիվս խափ-խայտառակվեց:

Եղբայրներն իրար ծուռ-ծուռ նայեցին, հարսներն իրար հետ մի լավ կռվեցին ու խռովեցին:

Ու են համերա՜շխ, խաղաղ ու սիրով Մակարենց տունը դառավ մի դժոխք, ինչպես փեթակի ծովս տված բունը:

Նույն երեկոյան մեծ աղմուկ կար և Մկոյի օդան¹⁶⁰: Կինն՝ Եղսոն վաղուց դժգոհ էր մարդուց:

Ողջ ձմեռն ի բուն ամեն իրիկուն, երբ եղբայրները քաշվում են ամենն իր օդան քնում, Մկոն իր ջահել կնկան մեն-մենակ բողած սենյակում, ամբողջ գիշերը գնում էր, կորչում:

155 Խըռ-բըռ - խռովություն:

156 Տացու - տիրացու, պատվավոր տիտղոս:

157 Յախա - օձիք:

158 Դենդենոզ - ապուշ:

159 Քյուտ - անդամալույծ:

160 Օդա - սենյակ:

Ինչքան խեղճ կինը խնդրում էր, լալիս, բան դուրս չէր գալիս:

Գիշերվա կիսին կամ լուսադեմին մի երկու կանֆետ, ընկույզ էր բերում ու հավատացնում թե՝ ջահել-ջուհուլ ընկերների հետ մարդի են խաղում, ձմեռվան երկար գիշերն անցկացնում:

Բայց երբ ոչխարի բանը բացվեցավ՝ Եղսոն հասկացավ:

Լաց ու շիվանով ոտներն ընկավ: Խնդրեց, աղաչեց, լացեց, անիծեց պատճառ դարձողին, խելքից հանողին: Ոչինչ դուրս չեկավ:

Մի երկօր Մկոն, ճիշտ, տանն էր մնում, վա՛յ էն մնալուն:

Քիթ-մոռթ կախում, կնկան հայիտյուն, շորը չէր հանում ու դարձյալ գնում:

Խեղճ ջահել կինը օրեցօր մաշվում, ասեղ էր դառնում...

Երբ պանրի բանն էլ բացվեց, պարզվեց, էլ հոգուն հասած Եղսոն կատաղեց.

- Հերիք է, Մկո, էն ասածո՞ւ սիրուն, էլ չե՛մ դիմանա ես էս ցավերուն: Էսօր ամենքը ինձ էին մայում ու թշնամու պես խեթ-խեթ հարցնում՝ թե մարդդ էղքան փողն էդ ո՞ր է տանում ու ի՞նչ է անում... ինչի է ծախսում, քեզ համար ի՞նչ ու ինչե՞ր է առնում... Ձերոնք բոլորը ինձ են կասկածում ու ինձ անիծում. թե ես եմ քեզի միշտ խելքից հանում... թե չէ բաս առաջ ինչո՞ւ չէր անում... Եվ չեն իմանում, թե ես քո ձեռքից ինչ օր եմ քաշում: Էս ողջ ձմեռը լացով անցուցի, խեղճ ջահել-ջիվան կյանքս սեցուցի: Քո խաթեր համար մեկին չասացի, սիրտս չբացի... հերիք է. Մկո՛, ոտներիդ մատաղ, մեղք եմ, ինձ խղճա. էն սիրտդ սատաղ. թե չէ... էն աստված, էլ ամոթ-մամոթ մի կողմ կդնեմ, կերթամ ամե՛ն ինչ մեկ-մեկ կպատմեմ, խայտառակ կանեմ...

Մկոն էդ գիշեր կնկանը ծեծեց... ու հայիտյելով դարձյալ դուրս վազեց:

Խեղճ հարսն ամոթից լռեց. պապանձեց, լացով-արցունքով իր ցավը խեղդեց, իր ծնված սև-մութ օրը անիծեց, թե ինչո՞ւ մայրը դարդ ու ցավ քաշեց ու աղջիկ ծնեց, գլխին քող գցեց... բայց... դարդը դարձյալ ոչ ոքին չասեց, սիրտը չբացեց, «առ ու ամոթը» գետիկը չգցեց...

Բայց առանց նրան ամեն ինչ շուտով բացվեց, պարզվեց...

Մի օր էլ Համոն եկավ հորը մոտ, թե՝

- Հարի, գիտես, գողը բռնել եմ... Էդ մեր փուչ Մկոն տանից գողանում, ամեն իրիկուն դումար է խաղում:

- Տո՛ւ ի՞նչ դուրս կուտաս:- Տեղից վեր թռավ հայրը սփրթնած,- մեր օջ-
խեն դումար խաղցող չի լինի...

- Եղել, պրծել է... ի՛նչ պիտի չլլնի... Ամերանցս էի: Գիշերս ուշ եկա,
տեսնեմ էդ փուշը մեշոքը շալկած, տան ետքի դռնից դուրս եկավ կա-
մաց... չորսդին մայելով, չո՛ւ արեց, գնաց... Ես էլ ետևից... ասի մի
տեսնեմ էդ ուր է տանում ինքն իրեն տնից... Պատերի տակից գող
կատվի մման կուշ-ծիգ անելով՝ դյուզ խանութ գնաց... խանթի ետևի
դուռն իսկույն բացվեց ու էդ մեր փուշը ձեռաց ներս խցկվեց... Կտուր
բարձրացա. երթկին մոտեցա՝ յոթ-ութ հոգի ծալապատիկ նստած, դու-
մար են խաղում ու արաղ խմում... «Մեր օջախեն դումար խաղցող չի
լինի»...

Դե՛, դումար խաղալն էլ ի՞նչպես կլլնի... Ոչխար ու պանիր, իրեն
խեղճ կնկան ոսկի, մաստանի տարվել է պրծել, հիմա ցորենին է դադա-
միշ¹⁶¹ եղել... Ի՞նչ եղավ, հարի... ի՞նչ եղավ քեզի...

Հայրը դողդողաց, քիթ-բերան ծռվեց ու գետին փռվեց:

Լաց ու շիվանով ողջ տունը թափվեց, որը ջուր լցրեց, որը տրորեց,
քունքերը սեղմեց, ճակատը բռնեց, ոչ մի բան չօգնեց:

Դուռ-դրկից եկան. գյուղն իրար անցավ, դալլաք կանչեցին, որ արյուն
առնի, տերտեր կանչեցին, որ վախը բռնի... Մակար տացուի ձեռ-ոտը
սառավ ու մարդը մեռավ:

Հինգ րոպեում ավի ու խուսի դառավ:

Երբ տերտեր-մերտեր ճանապարհ դրին. հոր թաղման կարգը ողջ
վերջացրին, մի օր Թաթոսը Մկոյին կանչեց, իբրև մեծ եղբայր հոր պես
խրատեց:

- Մկո ջան, ախպեր, ինչ եղել-եղել, անցել է, գնացել. խոսք առարկա
չանենք էդ մասին, ո՛չ էլ երես զանք մեկս մյուսին: Ջահե՛լ ես գիտե՛մ, թշ-
նամի մարդիկ խելքից հանել են ու հենց քո ձեռքով տունդ քանդել են:
Տնից ինչ տարել, կերել, վատնել ես՝ մորդ կաթին պես հալալ լինի քեզ: Էլ
այսուհետև վազ արի, անցի՛ր, թո՛ւք վրաները ու ետ տուն դարձիր:
Մեջք-մեջքի կտանք, էլի կաշխատենք:

- Ի՞նչ եմ արել որ:

161 Դադամիշ լինել - սկսել:

- Խոսք չէ՝ հարկավոր: Մենք չենք ման գալիս արդար-մեղավոր: Ախպերքդ քեզնից մի բան են խնդրում՝ որ էսօրվանից էլ ուտ չդնես էն խանութն անտեր ու էլ ո՛չ բարև, ոչ աստու-բարին էն խանութպանին, անխիղճ արմատեր, թեկուզ քավորդ էր:

- Տարել՝ ինչ արել, ես իմ վաստակս եմ վատնել ու կերել: Ձեզ ինչ եմ արել՝ ախպերքս գլխիս թագավոր խոմ չեն, որ ամեն քայլս ձկեն ու չափեն:

Ու փնթփնթալով նեղացած գնաց, մեծ եղբոր խոսքը բերանը թողած:

Թաթոսը վերջին միջոցին դիմեց, քավորին սլատմեց, խնդրեց, աղաչեց:

- Քավոր, սեր աստծուն, մի՛ անիլ, մի՛ լնի, մեր տան քանդվելու պատճառ մի լինի... Էն երեք տարվան մեր սուրբ օջախում կերած աղ ու հացդ հարամ մի՛ անի... մեր տուն ու տեղը քար ու քանդ շինի... Խնդրեմ, կաղաչե՛մ, ոտդ կալաչեմ, էն մեր Մկոյին խանութ մի թողնի, ապրանք մի առնի:

- Սանահեր Թաթոս, տղա՛ ես, ի՛նչ ես: Խանքիս դուռ-երդիկ կողպելու խոմ չես: Տունդ գող ունես՝ բռնի, ե՛կ հախից. ի՞նչ ես փաթաթվել իմ անմեղ յախից: Ախպերս լինի, թե հարազատ հեր, ես խնայիլ չեմ, ապրանք է բերել. ձեռք կուտա՝ կառնեմ: Իմ ինչ հաշիվս է ո՞ւմնից գողացել, ո՞ւմ տունն է քանդել: Ես խոմ էս գյուղի պահապանը չեմ: Ես խանութպան եմ, վաճառական եմ:

Թաթոսը կատղած յուզբաշուն¹⁶² դիմեց, դումար խաղցողնուն խանթի մեջ բռնեց, դուռ ու դրացի օգնության կանչեց:

Ոչ մի բան չօգնեց:

Խանութպան Ակոն է՛նպես չէր պնդել, ամենքի դամարն էնպես չէր գտել:

Երկու շիշ արաղ գյուղի տուգերին հրամցուց-խմցուց, մի արխալուղ էլ յուզբաշուն հագցուց, ամեն ինչ թաքցուց:

Դեռ զարուն չելած Մակարենք բաժման, ջոկ-ջոկ տուն դառան, ամբողջ գյուղի մեջ ծաղր ու ծանակի առարկա դառան:

162 Յուզբաշի - քյոխվա:

Ու ապրում է գյուղն իր սովորական առօրյա կյանքով, մի օր հարսանիք դավուլ-գուռնայով, երգով ու կանչով, մի օր մեռելիաց զանգ-զանգուլակով, լացով ու թացով, ամենն իր կարգով:

Բայց աշնան կիսին Ղ.Երմա գյուղում անսովոր անցքեր էին կատարվում ու իրար ետքից հաճախ կրկնվում:

Գիշեր չէր անցնում առանց գողության:

Գողություն գյուղում լինում է անշուշտ, բայց ի՞նչ գողություն:

Ահա Խրթղցի թուրքերը բեռով ֆիշնա են բերել կամ Երևանից հաղող է եկել:

Լուսնյա՜կ գիշեր է: Մեծերը վաղո՜ւց տուն են գնացել, թոգոտ ոտները հանել, լվացել, լոկ ջահելներն են կալը մնացել, նրանք էլ ո՛ւրախ իրար են անցել:

Երեք-չորս տղա մեծ թեղն են էրնում, հարս-աղջիկները կողքին քարմաղում ու հետն էլ ո՛ւրախ ասում, ծիծաղում, համաքներ անում, իրար են դաղում:

Մեկ էլ հարս-աղջիկ ինչ-որ փսփսում, իրար մեջ խոսում, խորհուրդ են անում ու տան մեծ աղջիկ Գարանի բերանով տղերանցն ասում.

- Կարո՛ ջան, Կարո՛, գիտե՞ս Գինոսենց հաղող է եկել:

- Գիտե՞մ, աչքս լուս, Գարանին բուկը կրակ է ընկել:

- Դե լա՛վ, թոզին մեջ բկերս չորցավ, բերաննիս պապակ, ուշքերս անցավ: Գնա՛, մի քիչ բեր, բերաննիս թրջենք, կոտորվելու չե՛նք:

- Հա՛, Կարո՛ ջան, հա,- վրա են գալիս ամենքը մեկից, ցած քաշում թեղից, հորսելին խլում խեղճ տղի ձեռից:

- Աղջի՛, փող չունեն՛, ես ինչո՞վ բերեմ:

Նազ-աուզ է անում, իբր չի ուզում կամ չի իմանում ինչո՞վ են բերում:

- Երկու մաղ գարի՛ քո չարդ տանի:

- Ափարս իմանա՞:

- Զոռանա՛մ սողա՛, սիրտդ կոտղա, կասեն են՛ առա, էլ մի ուշանա:

Լեզվին է տալիս են չարաճճի Գարանն շտապով ու մաղը առնում, հավար-հավարով մեշոքն է լցնում իր մաղած գարով:

Բերում են հաղողն, ուտում, կշտանում ու թե տանեցիք զարթուն են լինում, մի մաղ էլ նրանց «փեշքեշ» են տանում, պատմում, ծիծաղում:

Գյուղում գողությունն էսպես է լինում:

Կամ ջահելները մի հավ թոցնում, հովվի ետևից մի գառ փախցնում, հավաքվում ուտում ու քեֆ են անում, շատ անգամ իրեն՝ տիրոջն էլ կանչում:

Բայց հիմա մի ջո՛կ, մի ուրի՛շ բան էր:

Մի օր առավոտ գյուղը վեր կացավ. Պետոյենց հորը դափ-դատարկ տեսավ:

Ախր էդ հորը լիք բերնե-բերան մարդիկը լցրել, բերանը գոցել, պնդացրել էին: Հինգ տոմառ¹⁶³ ցորենն ո՞ւր է գնացել:

Ու գյուղը հուզվում, իրար էլ անցնում: Ամենի մտքով մի բան է անցնում, մեկին կասկածում, մյուսին բամբասում, բայց իրա միտքը հայտնի-աշկարա, ոչ ոք չի ասում:

(«Գոմեշը հանգիստ պոչն է խաղացնում, գլուխը տմբացնում»):

Ու գյուղը դարձյալ լռում, խաղաղում, ամեն մարդ իրա գործին է գնում, ցորենն էլ, գողն էլ իսկույն մոռանում:

Լոկ Պետոյենք են շվարած մնում:

Բայց երկօր չանցած, գյուղի են ծերից Ավենենց կալից սաղ թեճը գնաց, էն էլ չմաղած:

Այս անգամ արդեն յուզբաշի բերին, ինչպես օրենքն էր ակա ու գիր արին, մե՛ծ հարայ-հրոց, աղմուկ հանեցին, դուռ ու դրացի մի լավ կովեցին, իրար դեմ սուտ-դորթ կասկած հայտնեցին, չորս-հինգ հարևան սո՛ւն խուզարկեցին:

Բայց ոչ ցորենի հետքը հանեցին, ոչ ցորեն տանող գողին բռնեցին:

Տանողը տարե՛լ, տեղավորե՛լ էր:

Ու այսուհետև էլ սովորական դառավ գողությունն ու չէր գրավում ոչ ոքի ուշքը, իբրև նորություն:

Գիտեին գողին, գողի պահողին, գողացած ապրանքը գնող-առնողին ու պարսկողին:

Բայց ի՞նչ անեին - այդ չգիտեին:

Շա՛տ ճիշտ է ասված՝ «որ գեղը կանգնի՝ գերան կկտորի»:

Բայց թե որ կանգնի:

163 Սոմառ - 16 կոտ, մոտ 20 փութ (ցորեն):

Հենց ցավն էլ այդ է, որ մեր խեղճ գյուղը «կանգնել» չգիտե, իրեն արյունը ծծող թշնամուն ճանչել չգիտե, ընդհանուր ուժով խեղդել չգիտե:

Ու նենգ թշնամին շա՛տ լավ հասկացած՝ չափած ու ձևած գյուղի այս ցավը, մեկ-մեկ խեղդում է ամենքին ջոկ-ջոկ, ինչպես աղվեսը իր բռնած հավը:

Ավենենց գարին գողցել են, տարել, Սեյրանենց Սեյրին պաշտպան է դառել, թե՛

- Ախպեր, ինչո՞ւ աչքերդ փակել, սուտ քոռ եք դառել: Ամենքս էլ գիտենք, թե ով է արել և ո՞ր է տարել: Ինչո՞ւ թարախը կուզեք թաքցնել, կրակը մոխրով ծածկել, հանգցնել:

- Տո, սարսաղ, քե՞զ ինչ, ի՞նչ շունդ է կատղել, քեզ ի՞նչ են արել, որ կուզես գոռով թշնամի ճարել:

Գյուղը խելագետ այսպես է դատում ու Սեյրու խոսքը բերանին փակում:

Եվ իսկապես էլ մի երկօր չանցած, պարոն Հակովքս կանչում է Սեյրուն:

- Սեյրի ջա՛ն, դուրբան, չիլնի՞ պարտքդ տաս, հերիք է, բալա՛ն:

- Բայց, պարոն Հակովք, ախր ես ասի, որ ծնունդսին կարող եմ միայն:

- Ինչի՞ կարող չես, դու խելոք մարդ ես, ուրիշին պաշտպան, տեր կանգնել գիտես, սեփական պարտքդ տալը չգիտե՞ս:

Սեյրին հասկացավ թե բանն ինչումն է: Հազար աղաչանք ու պաղատանքով հազիվ մի ամիս ժամանակ առավ ու այնուհետև «չխոսկան» դառավ: «Ի՞նչ շունն է կատղել, ուրիշի դարդը իրա՞ն են տվել»:

Այսպես էլ ամենքն: Ահ ու սարսափով ձենները կտրած՝ գերի են դառել էն չարչուն տռզած:

Խանութպան դառած էն չարչի Ակոն բարաթի ցանցով գյուղը խճճած, իր ճանկն է գցել ու սարդի նման մեջ տեղը նստած, էլ չի վախենում ողջ գյուղը ծծել:

Ո՞վ կհանդգնի ձեն-ծպտուն հանել:

Ու վաճառականն ազնիվ ու շիտակ իր առևտուրն է անում համարձակ, ազատ ու արձակ:

Մութն ընկավ թե չէ՝ խանութը փակում, մարդը միամիտ, շորերը հա-

նաժ պինդ-փափուկ պառկում: Էլ ի՞նչ իմանա, թե ի՞նչ է լինում, գյուղում գիշերով ի՞նչ է կատարվում: Բեզարա՛ծ, հոգնա՛ծ, սաղ օրը խեղճը խանութը կանգնել, կանգնել է նստել, նստել է կանգնել, ու մորից նստել, ու դարձյալ կանգնել, իսկի մի րոպե չի հանգստացել:

Բայց ահա խանթի դուռը թակում են:

- Հա՛, ո՞վ է, ի՞նչ կա:

- Ջանիդ սաղություն, Հակովբ աղա ջան, մութն ենք մնացել, էս հավը վերցրու, մի քիչ նավթ տուր մեզ:

- Ախպեր, խոմ ես ձեր եսիրը չեղա՞, գիշերն էլ մարդու դինջ դադար չեք տա: Մեջը կես կոպեկ օգուտ էլ չունեն, պիտի տեղիցս մեկ էլ վե՞ր կենամ, պարտական խո չե՞մ:

- Դե՛, վնաս չունի, Հակովբ աղա ջան, գործի տեր մարդ ենք, մեզ ներող եղիր:

- Ներելը ներենք. բայց դուք էլ գոնե լավություն գիտցեք, մարդու արածը գետին մի գցեք: Էս հավիդ նավթ տա՛մ, բայց հավն ո՞ւմն է, ի՞նչ պես իմանամ: Ինչո՞ւ ճակատին փեչատ չի խփած, ոտներին ազդ-անունդ գրած, որ ես իմանամ թե չե՞ գողացած:

- Է՛հ, Հակովբ աղա, էդպես ասողի, քեզ բամբասողի հերն են անիծել, ինձ մի ուշացնիլ:

Ու Հակովբ աղան հավին մի ֆունտ նավթ լցնում է տալիս ու հետն էլ հազար մի միննաթ է գալիս:

Գիշեր է արդեն: Գյուղը լուռ քնել. հանգիստ է մտել:

Դարձյալ թակում են խանութի դուռը... Բայց այս անգամին ետևի դուռը:

Սաղ օրը կանգնած, «բեզարա՛ծ, հոգնած» պարոն Հակովբն այս անգամ արդեն լուռ ու անարտունջ տեղից վեր կենում, կրակ է վառում. դուռը բաց անում, եկող հյուրերին սուս-փուս ներս առնում...

- Էս ի՞նչ եք բերել...

- Ցորեն է, ցորեն, շուտ արա, դարտկենք, էլի՛ գնում ենք...

Պարոն Հակովբը հացտունն է տանում, ցորենն տեղ անում, չափում ու ճամբում...

Նորից են գալիս, մորից ետ գնում... Կես գիշեր չեղած վերջապես գալիս, յոթ-ութը հոգի հավաքվում, նստում:

- Դե՛, պարոն Հակովբ, բեր փող տուր, տեսնենք, ի՞նչ ես հաշվելու:
- Սոմառն հինգ մանեթ, ի՞նչ պիտի հաշվեմ, ձեզ ասի ցորեն էլ առնե-
լու չեմ:

- Ախր անաստված, երեկ տասերկու տվին, սոմառին...
- Ախպեր, դու ել տար, էդպես առնողին... ինձ հարկավոր չէ...
- Դե՛ լավ, տո՛ւր, սարսաղ, ջեբիցդ ի՞նչ կերթա, քրտի՞նք ես թափել...
մեզ մի ուշացնիլ... Ես էլ էդ գնով չտվի՞ր երեկ...

«Յոլա» են գնում ու գործի լինում...

- Ի՞նչ պիտի ուտեք, տղա՛ք, էս գիշեր,- հարցնում է տանտերն ազիզ
հյուրերին:

- Քեֆդ ի՞նչ որ կուզե, Հակովբ աղա ջա՛ն, կամքը բոնը չէ՞... Միթե չես
լսել՝ «Երկինքը վերեն ինչ որ կորկե, գետինը էն էլ սիրով կգրկե»...

- Վեց շահով շա՛տ լավ մի հավ եմ առել, էն մորթեմ, տղա՛ք, չխրթմա
շինեմ...

Բայց տղաքն արդեն իրենց գործին են... լսում անգամ չեն...

Հյուրասեր տանտերն ամեն ինչ իսկույն կարգի է դնում, ծառային
հանձնում. ինքն էլ տղերանց մեջտեղը բազմում:

Բայց Հակովբ աղան ինքը չի խաղում, խաղին է հսկում ու «կոն» հա-
վաքում: Դեհ խեղճ մարդը խո քանդվելու չէ... Ահագին խաբջ ու խարաջ
է անում, ամբողջ գիշերը նավթն է վառվում, կարտերը մաշվում, ինքը չի
քնում. անհանգստանում... Դեռ խանթի քրեհ, ինչքան պատենտի փող է
վճարում... էդ էլ չի հաշվում:

Բայց այս ամենը տղերանց ազիզ խաթեր համար է, իհարկե, անում՝
ջահել մարդիկ են, սրտներն է շահում, ինքն էլ հետները ձմեռվա երկար
գիշերն անցկացնում...

Թե չէ առածը ինչ մի բան է որ...

Ամեն մանեթից տարողն առնում է իննսուն կոպեկ, իսկ խեղճ տան-
տերը՝ լոկ տասը կոպեկ...

(Իսկ քանի՞ անգամ էդ մի մանեթը ձեռքե-ձեռք անցնում ու նույն մա-
նեթից միշտ տասը կոպեկ տանտիրոջն հասնում... Իհարկե, ո՛չ որ այդ
չէր նկատում, ոչ էլ միտք անում):

Մի չնչին բան էլ (իրա արժեքո՞վ, «իսկակա՞ն» գնով) հավի-արաղի
համար է առնում:

Բայց զարմանք բան է, խաղացողներից և ոչ մեկը չէր տարած դուրս գալիս...

Երբ լուսաբացին վեր էին կենում - կապտած, կարմրած. ամենքն էլ իրանց տարվածն են ասում նեղացած, հուզված...

Ու երբ չեն գտնում միակ բախտավոր փողը տանողին, իրենց փետրողին, իրար կասկածում, հայիոյում էին ծածուկ պահողին...

- Ախր եդ ո՞վ է, եդ ո՞ր շանորդին, փողերը տարել ու հիմա սուս-փուս, բերանը սրբել ու սուրբ է դառել...

- Ի՞նչ հաշիվ ունեք դուք տանողի հետ... մարդը փողերդ խոմ չի՞ տալու ետ... խաղի կարգն է այդ, որ փող տանողը միշտ մնա անհայտ... Մարդն ազնիվ շիտակ կարտ է խաղացել, փողի տիրացել, էլ դուք ինչու եք էդպես բարկացել ու իրար անցել: Խոմ մեկդ ու մեկիդ փողը չե՞ն խլել, ջեբիցը հանել կամ գոռով առել: Ով տարել-տարվել, ձեզ ի՞նչ է դառել, խաղի կարգն է այդ՝ որ փող տանողը միշտ մնա անհայտ:

Խաղաղեցնում էր պարոն Հակովբը իրա հյուրերին ու ճամբու դնում փետրած հավերին:

Ու ապրում էին հաշտ ու համերաշխ գյուղի ջահելներն ու Հակովբ աղան:

Խեղճ մարդն ի՞նչ անե, որ ինքը տնում, գողերի «կադր» էր կազմվել գյուղում:

Խե՛նթ-խելա՜ն ջահել, հավի համն առած, արաղի սորված, ողջ գիշերներով դումարի տարված, էլ ի՛նչպես գնան սև աշխատանքի վզերը ճկած, կամ լայեղ անեն լոկ ցամաք հացը օրերով չորցած:

Գյուղը հաշտվեց իր այդ նոր ցավին ու էլ չէ հուզվում ամեն մի բանից:

Գյուղին գիշերվան պահապան դրին, ամեն մարդ իրա կալին ու թեղին, իր տուն ու տեղին, ու կյանքը դարձյալ գտավ իր ուղին:

Բայց հանկարծ մի օր հարևան գյուղից մի հավար ընկավ. այնպես սոսկալի սև խաբար եկավ, որ սարսափ ազդեց ամենքին մեկից ու գյուղը ցնցեց, շարժեց իր տեղից:

«Գողերը մտել, մի տուն են կտրել, տիրոջն սպանել, բայց հարևանին լսել են, հասել, գողերից մեկին տան մեջ սպանել, հնգին էլ բռնել, քիթ-բերան ջարդել, ձեռ ու ոտ կապել քաղաք են տարել»:

Եվ կրակն այն է՝ գողերը բոլոր Դ.-երմեցի են: Թալանի գյուղն էլ իրենց հարևան ու դրացի են:

Ամեն օր իրար երես պիտ տեսնեն. իրար «բարի-լուս» էլ ի՞նչպես ասեն: Արտ-արտի կողքի, սահմանները կից, յայլանին մեկտեղ, իրենց դուռ-դռից:

Խեղճ գյուղի գլխին մոխիր մաղեցին:

Ժողով կազմեցին ու մտածեցին, գյուղով գնացին ու ցավ հայտնեցին, էն շուն-շանորդի ավազակներին խիստ հայիոյեցին ու անիծեցին:

Բայց սպանվածին խոմ չսաղցուցին:

Էլ վրեժն ի՞նչպես մոռնա դրացին:

Եվ այսպես երկու հարևան գյուղեր դարձան թշնամի, իրար արնկեր:

Գործը, իհարկե, ընկավ դատարան, քաղքի «աբլակատ», սուղիա, գրագիր կերան կշտացան:

Խեղճ Թաթոս ավարն ու չորս հարևան ամբողջ մի տարի գնացին, եկան, տանն ինչ ունեին ծախեցին ու տարան ու կաշառք տվին սրան ու նրան:

Բայց ինչ էլ արին, ինչքան չարչրվան,- Մկոյին ու իր չորս ընկերներին «կատորգա» տարան:

Իսկ Հակովբ աղա՞ն:

Հե՛, Հակովբ աղան մե՛ծ մարդ է դառել, քաղաքում շքեղ տներ է առել, առևտրական տուն է բաց արել, հայոց ժամին էլ երեցփոխ դառել և իբրև ազնիվ ու խելոք մի մարդ, ընտրել են մարդուն քաղքին «դեպուտատ»¹⁶⁴...

- Իմացա՞ր հիմա, պարո՞ն վարժապետ. թե ո՞վ է մարդկանց թալանում, քերթում... բայց «մեծ մարդ» դառնում... և ո՞վ նրանց տեղ բանտերը լցվում, «արեստանտ» դառնում, տարիներ տանջվում...

Գյուղն Ակոն քանդի - բանտ Մկոն նստի...

Այսպես է օրենքն այս փուլ աշխարհի...

¹⁶⁴ Դեպուտատ - քաղաքային ծայնավոր:

ԳՅՈՒՂԻ «ԲԱՐԵՐԱՐԸ»

- Ո՞վ էր էդ պարոնը... Տո ո՞ր է կնյազ Գալիցիինի տղան լիներ կամ մի հարուստի, աղի որդի... մարդու սրտին ցավ չէր գա: Դե, կնյազն ու աղան, հարուստն ու իշխանն ախր ծնվել են մեր կաշին մաշկելու, մեր արյունը ծծելու համար...- տաքացած սկսեց պատմել ծերունի Ավոն,- բայց էդ շան որդին ախր ինքն էլ գյուղացի է, մեր գյուղացի քաչալ Կիրանի լակոտը: Հայրը հարբեցող անպիտանի մեկն էր. իր վար ու ցանքսը թողած, գնում էր մերձակա քաղաքն աշխատելու ու երեկոները հարբած, քիթ-բերանից ընկած, վերադառնում էր տուն: Մի օր էլ մթանը, քաղաքից գալիս, ժայռից գլորվեց, շանսատակ եղավ: Կինը հագիվ ազատվեց ու, մարդու գերեզմանը դեռ թաց, ամուսնացավ: Լակոտները մնացին դռներու: Մեծին՝ էս փուչ փշանալուին քաղաքացի քավորը տարավ իր մոտ:

Ողջ գյուղն ուրախացավ. ի՞նչ լավ եղավ, որ հայրը սատկեց գյուղը միանգամից երկու ցավից ազատվեց՝ թե՛ հարբեցող, կռվարար հորից, թե՛ գող լակոտից:

Տաս-տասնուհինգ տարի ձեն-ձունը կորավ. չկա՛ր ու չկա՛ր: Հարազատ մայրն անգամ տեղը չգիտեր: Ասինք՝ երևի գողության ժամանակ մի տեղ սպանված կլինի, կամ բանտերում փտելիս:

Մի օր էլ, տեսնենք, ըի՛ր, ո՛րտեղից-ո՛րտեղ ծղոտի սալան¹⁶⁵ գլխին, տախտակի շխշխան շապիկն¹⁶⁶ հագին, ոսկի հաստ շղթան կրծքին, Կիրանենց լայտած լակոտը. Վլադիմիր Կիրիլլիչ դառած, չորս ձիանի կառքով. զը՛րընգ, հա զը՛րընգ մտավ գյուղ, իջավ փեսի տունը:

Բոլորս զարմացանք թե՛ «էշից էլ գառ կծնի՞»... տես քաչալ Կիրանի գող լակոտը «մարդ է դառել»...

Ո՞ւմ մտքից կանցներ թե՛ «էշն էլի էն էշն է, փալանն է փոխել միայն»:

Անտեր փողը թալիսման ունի, մագնիսի պես քաշում է իրեն, խոնարհեցնում ամեն գլուխ ու կորացնում ամեն մեջք:

Տասնհինգ տարի առաջ ո՞վ իր դռան, կամ կտուրին տեսներ Կիրանենց Վարդանին, շներով կվռնդեր: Իսկ հիմա ամենքը գրկաբաց առաջն

165 Սալա - կլոր հացի աման:

166 Տախտակի շապիկ - օսլայած շապիկ:

են վագում ու քիչ է մնում գլխներին նստացնեն փալանը փոխած նույն լակոտին:

Գյուղն իրար անցավ ձկնդեղ գցած գետի պես: Ամենքն աշխատում են բարեկամ ձևանալ կամ բարեկամանալ Վլադիմիր Կիրիլլիչի հետ: Է՛լ սուղիա ու գլավա, Է՛լ քոխվա ու աղա, տերտեր ու գրագիր՝ հատուկ հրավերքներ են սարքում, Վլադիմիր Կիրիլլիչին պատվում, նրա սիրտը գրավում: Մանավանդ որ եկած օրից լուր տարածվեց գյուղում (տարածողն էլ, իհարկե, իր քույրն ու փեսան էին), թե՛ Կիրանենց Վարդանն էկել է գյուղ, որ նշանվի, որովհետև չի ուզում «ճիպոտն ուրիշի քույց կարի»:

Ո՞վ չէր ուզիլ եղալիսի հագված զուգված, շենք ու շնորհքով, փողալի փեսա ունենալ...

Աղջիկների խելքը գլխից գնաց...

Երկու շաբաթ շարունակ դավուլ-գուռնի տմբտմբոցից ականջ էր խլանում:

Մի օր մեկի, մի օր մյուսի տանը քեֆ էին անում ի պատիվ «թանկագին հյուրի»...

Վլադիմիր Կիրիլլիչը փողը կորեկի պես էր շաղ տալիս, ամենքի աչքը բռնացնում:

Ով գուռնաչուն հինգ կոպեկ տար, նա կապույտ հնգանոց էր ճղում կիսից, կեսը կախում գուռնաչու ճակատից, մյուս կեսը կոխում գրպանը: Բերաններս բաց էր մնացել թե՛ ինչքա՜ն փող ունի եղ անպիտանը, ամեն անգամ նորն է կիսում, հին ճղածի կեսն էլ չի տալիս... Հնգանոցի ճռռոցի հետ կարծես մեր սիրտն էլ էր ճղվում... Ախր մենք հինգ կոպեկանոցն օրը ցերեկով ճրագով ենք ման գալիս, որ ճարենք, էդ շա՛ն որդին հնգանոցները դաստով էր գրպանից հանում. է՛նպես սրտալի ճղում, որ մենք մախորկի թուղթն էդպես անտարբեր չենք կտրում... Ո՞ւմ մտքով կանցներ թե՛ դա էլ առանձին աչքակապություն է, իր տեսակի շանորոգություն: Ի՞նչ պիտի աներ խեղճ գուռնաչին ճղած հնգանոցի կտորտանքը, որոնց մյուս կեսը տիրոջ գրպանումն էր: Հենց մյուս օրն էտ էր տալիս տիրոջն ու փոխաբե՛նն ստանում մի 2-3 ռուբլի, որ գյուղի գուռնաչու համար դարձյալ, իհարկե, մեծ փող էր:

Այնուհետև սկսվեցին փեսացուի սովորական սիլիբիլիները: Մեկի նո-

րահարսի (և անպատճառ նորահարսի) հետ քենի ու փեսա էին խաղում, մյուսի հետ փեսա ու գոքանչ:

Դեհ, գյուղացի միամիտ կնոջ խաբելն ի՞նչ է որ: Մի բուռ կանֆետով կամ մի-մի գիգի-բիգի աղլուխով գյուղի բոլոր հարս-աղջիկներին կարելի է խելքից հանել...

Իսկ Կիրանենց Վարդանն ուր մտներ, ետևից խաչկապ աղլուխով մր-գեր էին թափվում ու տան հարս-աղջիկ մետաքսի աղլուխ ու բաղդատի¹⁶⁷ ընծա ստանում:

Հարսնացուն էլ գրեթե արդեն պատրաստ էր, թեև դրա համար գյուղում ահագին կռիվներ եղան: Տերտերանք իրենց աղջիկն էին համարում արդեն ընտրված, սուղի Գևորգ իրենը, Թումասենց Աղաջանն իր մինուճարին: Մեկն իր անվան ու պաշտոնի, մյուսը՝ իր հարստության, երրորդն՝ աղջկա գեղեցկության վրա հույս դրած, կասկած չունեի, որ Վլադիմիր Կիրիլլիչն արդեն իր աղջկան է ընտրել:

Բայց ի՞նչ կանես, ոչ մեկի բախտը չքերեց:

Փեսացուն իմ աղջկան՝ Ջարդարին էր հավանել:

Ոչ բարո՞վ հավաներ...

Մի օր էլ, տեսնեմ, դավուլ-գուռնան դըմբ-հա-դըմբ մեր դռանը կանգնեց:

- Սանահեր Ավո՛, դո՞նախ չե՞ս ուզում:

Դուրս եկա, տեսնեմ էդ շուն-շանորդի մե... ի՞նչ ասեմ:

Մի կողմից զարմացա թե՛ ե՞ս ով, Կիրանենց «աղա» դառած Վարդանն ով, որ ինձ մոտ դո՞նախ է գալիս: Մյուս կողմից ուրախացա մտքումս, թե՛ ո՞վ գիտե, կարելի է մարդը հին բարեկամությունը միտք է բերել, ինձ էլ մարդահեսաբ գցել՝ «սանահեր» է ասում: Ախր դրա հայրը մեծ եղբորս խաչեղբայրն էր:

Վերջապես, ինչ էլ լինեի, մարդատեղ դրել, դուռս էր եկել, պիտի ընդունեի, պատվեի, ինչպես կարգն էր... Ինչքան էլ աղքատ լինեի, մեր տունն էլ օջախ էր, բուջախ խոմ չէ՞ր:

Բայց մարդն ինձ կոպեկ ծախսելու չթողեց թե՛ Սանահեր քան ի քան, ես բանի կարոտ չեմ, ես մենակ բարեկամության՝ սիրո կարոտ եմ:

167 Բաղդատի - մետաքսե գլխակապ:

Հիրավի, հետն ամեն ինչ կար, մի-երկու հավ միայն մորթեցինք, դրինք սեղանին:

Ես խմելու սովորություն չունեմ առհասարակ. մի 2 բաժակից շշմեցի, աչքերս բծորեցին ու ի՞նչպես եմ գլուխս բարձին դրել ու մեռելի պես քնել - ինքս էլ չգիտեմ:

«Հյուրերս» մինչև կես գիշեր կերել-խմել, պարել էին ու մեծ շնորհակալությամբ ցրվել տները:

Դրանից հետո սովորական դարձավ, էլ չէի զարմանում Վլադիմիր Կիրիլլիչի մեր տուն գալուն:

Ամեն անգամ քեֆ անելիս կամ ինձ հետը պիտի տաներ, այնտեղ հարբեցներ ու տուն բերեր, կամ ինքն առանց ինձ ուր էլ լիներ, քեֆից հետո պիտի գար ինձ «տեսներու» - ու շատ անգամ էլ գիշերները մեր տանը քներ, թե՛ «ոչ մի տեղ այնպես հանգիստ չեմ քնում, սանահեղ, ինչպես ձեր տանը... Սանամորս պատրաստած անկողինը շա՛տ փափուկ է»...

Սանամերն էլ միամիտ կնիկ: Ամեն երեկո ականջս էր տանում թե՛ «գիտես, բանն եղած, պրծած է: Վարդան աղան Ջարդարիս համար գժված է: Զաղաք գնա գա, մի երկու շաբթից պիտի պսակվի... Մի ոսկի մատանի էլ նշան է տվել արդեն, բայց ասում է՝ «թող մարդ չիմանա, մինչև քաղաք գնամ-գամ, իմ անվան վայել ընծա բերեմ. թե չէ խայտառակություն է, որ ինձ նման մարդը նշանածին էդպիսի հասարակ մատանի տա»:

Ես էլ, թեև աշխատում էի կնոջս ցույց տալ, թե չեմ հավատում, բայց մտքումս ուրախանում էի ու հազար ու մի ծրագիր կազմում, թե՛ վերջապես կազատվեմք այս չարքաշ կյանքից. «աղա փեսաս» խոմ չի թողնիլ մեզ այս դրության, անշուշտ կտանի քաղաք, ինչպես իր քավորն՝ իրեն, ինձ էլ, եղբորս՝ Ռուբենին էլ, գործի կղնի, մենք էլ մարդ կդառնանք:

Էլ ո՞ւմ մտքով կանցներ, թե ի՞նչ սոսկալի գերեզման է փորում մեզ համար եղ շուն-շանորդի փեսաս: Այո՛, փեսաս, փեսաս, ոչ ու փունչ փեսաս:

Էհ բարեկամ, շան պես բաներ ենք. տգետ, միամիտ գյուղացիներս: Մեկը հացի ծայրը ցույց տվեց, թե չէ, ամեն ինչ կմոռանանք ու առանց ետ ու առաջ մտածելու, պոչերս շարժելով առաջը՝ կքծնենք, ոտները կլիզենք, առանց նայելու, թե ո՞վ է տվողն ու ի՞նչ է տվածը - հաց, թե՞ աղու (թույն)...

Մի փոքր լռելուց հետո Ավոն շարունակեց.

- Բայց էդ շան որդին ցույց էր տալիս, թե մենակ անձնական քեֆով չէ տարված, այլ մտածում է և հայրենի գյուղի բարօրության մասին: Հարբած թե օյաղ ժամանակ շարունակ հանդիմանում էր համագյուղացիներին, թե՝

- Ռամիկ եք, եղբայր, ռամիկ գյուղացի: Կնկտոցդ ծոցից մի դուրս չեք գալիս, չորս կողմերդ նայում, թե ի՞նչ կա աշխարհում: Բա սա ապրո՞ւստ է, որ դուք եք ապրում: Մեղա՛, հեռի ձեզնեն, հեռի ձեր սուրբ երեսներից. քաղաքում իմ շունս էլ ձեզնից լավ է ապրում: Նրան երբոր է սպես պահեն կսատկի, աստված է վկա: Բայց դուք, դե՛հ, կոպիտ գյուղացի եք, կողերդ հաստ, դեմ արել, դիմանում եք: Տգի պես կպել եք գյուղին, վազ չեք գալիս, կարծես Մուհամմեդի դրախտն է, որ գտել եք: Մի ոտներիդ դուրս չեք դնում կյանք տեսներ, աշխարհս տեսներ: Օխտն օտար գյուղացիներ, հարյուրներով թուրք ու մուրթադ գալիս մոտս, գործ են գտնում, մարդ դառնում, դուք իմ դրացիներս, իմ հայ-քրիստոնյա եղբայրներս էստեղ արորի մաճից բռնած, էշի պես հող ու մոխրի մեջ թավալվում եք ու էլի են քաղցածը, էլի են սովածը:

- Դե՛ ոնց անենք, Վարդան աղա, մի տարի կարկուտն է խփում արտիս, մի տարի երաշտը տանում, մուկը կտրում, մորեխն ուտում, դեռ հարկ ու խարջը, կոռն ու բեկառն էլ չեն ասում: Էլ ի՞նչպես քաղցած չլինենք: Մենք գյուղացի խեղճ մարդիկ - գողանալ չենք կարող... աստված էլ չի տալիս, որտեղից կարող ենք ձեզ պես ապրել:

- Բան ասաց, խելքի սոսպրակ - «կարկուտն է խփում, երաշտը տանում»... Ախր ինչո՞ւ ես ցանում, որ կարկուտը խփի կամ մուկն ու մորեխը տանի... Աստված ի՞նչ անի, երբ խելք է տվել ու դու չես կարողանում օգտվել նրանից... Աստված խոմ չի ասում քեզ, վարի յո-ցանիր անպատճառ...

- Ախր չվարենք, չցանենք, ինչո՞վ ապրենք բա. Վարդան աղա ...

- Խելքով, տո, խելքով... Չլինի՞ ես, որ չեմ վարում, չեմ ցանում, ձեզ մնան էշի պես հողագուլուլ չեմ լինում - ձեզնից վատ եմ ապրում...

- Քո բանն ուրի՜շ է, Վարդան աղա, քոնն ասածու տուրք էր. որ մի անգամից գտար՝ ցորեն հաց, մեղր ու կարագն էլ վրան...

- Տո՛ւ էդ մեղր-կարագից արի, քե՛զ էլ տամ, կե՛ր, է՛... Դու որ բերան չունես, ես ի՞նչ անեմ...

- Է՛հ, բոլ-բոլ խոսում ես, Վարդան աղա, բախտդ բերել է՝ ձենդ տաք տեղից է գալիս... Փորումս քոռ «այբի» կտոր չկա, ձեռիս մի փեշակ՝ ո՞վ է ինձ մեղր ու կարագ տվողը... Զե՛զ քավորդ տարավ, ուսում սովեց, գործի դրեց, տասնհինգ տարի է՛... ով գիտե ի՞նչ արեց, ծոցդ ու ջեբդ լցրեց, հիմա մեծ-մեծ խոսում ես... Ճիշտ եմ ասել՝ «կուշտը քաղցածին մամր կբրդի»...

- Հա՛, բաս ի՞նչ էիր ուզում: Դու ուզում ես հացը ծամած պատրաստ լինի, որ կո՞ւլ տաս: Չէ՛, բարեկամս, մի անգամից բան չի լինի: Աշխարհքը սանդուխք է, պետք է ոտք-ոտք բարձրանաս, քե՛ն չէ լոքդ կդղես... Դու կարծում ես ինձ քաղաք տարան քե՛ն չէ, կալոշ-սապոգն հագցրին, փողը ջեբս լցրին քե՛ն՝ գնա՛ քե՞ֆ արա: Չէ՛, բալամ, նեղ օրվան չդիմացողը լեն օրվան չի հասնի: Ինչքա՛ն աման եմ լվացել, երեխաների քիթը սրբել, տակը մաքրել, խանութիս ոտները լվացել՝ ջուրն եմ խմել, ինչ ասել եմ, արել եմ, ձեն չեմ հանել, տարել, սուս-փուս համբերել, մինչև որ խանութիս աչքն եմ մտել, տան կառավարիչ է դարձրել, հետո գործակատար, հիմա էլ գործարանի գլխավոր կառավարիչ եմ, 1000-1500 բանվոր ու ծառայող իմ բուռն եմ նայում... Ես էլ, ինչպես տեսնում եք, փա՛ռք ասածու, մի կտոր հաց ունեմ, ուսում եմ:

Բոլորիս բերանը բաց էր մնացել: Գալավա ու գրագիր, տերտեր ու սուղիա, նույնիսկ մեր գյուղի հռչակավոր գրբաց տիրացու Գևոն, որ «Սողոմոնն» անգիր գիտի ու երկինք-գետին է քննում,- զարմացել էին Կիրանենց գող Վարդանի խելոք խոսքերին, շենք ու շնորհքին ու բերանները բաց, նրա «հա»-ին՝ հա՛ էին ասում, «չէ»-ին՝ չէ՛: Ավենենց խելառ Սարոն էր մենակ կողը դեմ արել, համառել իր ասածին՝

- Ա՛խր, Վարդան աղա՛, դու տեր ունեիր, տիրական, քավորդ գլխիդ կանգնած, տարավ, տեղավորեց: Ո՞վ է մեր մասին հոգացողը, քաղաքում ո՞վ է մեզ շան տեղ դնողը:

- Տո՛ւ, ե՛ս, ե՛ս, ե՛ս... Էլի ասե՞մ՝ ե՛ս. ո՞րդ եկաք գործ խնդրեցիք, որ չտվի: Էստեղ, որ մշակ ես մտնում, ի՞նչ ես առնում տարեկան, ասա՛ տեսնեմ:

- Ի՞նչ պիտի առնեմ, Վարդան աղա, շա՛տ-շատ՝ տարեկան 30-40

մանեք: Ո՛վ էլ է հիմա մշակ բռնող: Բոլորն ինձ պես «էշը կերել, փալանն են բողել»:

- Լավ որ ինքդ ես ասում: Դե՛հ, համեցեք 30-40-ի տեղ քեզ 130-140 տամ տարեկան, գնանք, աշխատիր մեր գործարանում:

- Յանի դո՞րք ես ասում, քե՞ վրաս ես ծիծաղում, Վարդան աղա:

- Ինչո՞ւ պիտի վրադ ծիծաղեմ, եղբայր, ուզում ես հենց էս րոպեիս մի քուղթ տամ, վաղն կես գնա՝ գործի կանգնիր: Տեղ հասած օրիցդ էլ ռոճիկդ հաշվեմ:

- Աստված է վկա, ես գնացի, Վարդան աղա, բայց...

- Էլ ի՞նչ բայց:

- Էն բայցը, որ, Վարդան աղա, ախր ես ճանապարհածախք չունեմ: Ասեմք մինչև Կ. ոտքով գնամ, նրանից դենն ախր երկաթուղով պիտի գնամ՝ ես ո՞ւմնից վերցնեմ տոմսակի փող:

- Հա՛, ես գիտեմ, որ դուք խաշիլն եփած, գդալն էլ մեջն եք ուզում: Լավ, ախպեր, էդ էլ ես տամ: Բայց որ չգնացիր ու փողն էլ կերա՞ր. չէ՞ որ ես էլ խազեհինի տեր եմ, ի՞նչ պատասխան տամ նրան:

- Վա՛յ, էդ ի՞նչ ես ասում, Վարդան աղա, յանի մարդ էդքա՛ն էլ մամարդ կլինի, որ դու ուզենաս հավիտենական հացի տեր դարձնել, ես քու փողդ ուտե՞մ:

- Չէ՛, ախպեր, ռուսը մի լավ խոսք ունի. ասում է՝ «дружба-дружба, сыжба-сыжба»¹⁶⁸: Գիտե՞ս ինչպես կանենք, որ «նե շիշ յանսն, նե քյապապ»¹⁶⁹, դու ինձ հիսուն մանեթի բարաք կտաս, ես քեզ տասը մանեթ փող, ամսե-ամիս ռոճիկիցդ դուրս կգանք. հենց որ տվիր, պրծավ, բարաթդ քեզ կտամ, իսկ թե տարիդ չլրացած, բողիղ՝ փախար, կամ փողն առար ու իսկի չգնացիր, լավ իմանաս՝ հիսուն մանեթը թամամ ճռա՛ցնելով կառնեմ: Ախպեր, տես, հիմիկուց եմ ասում, որ հետո ինձանից չնեղանաք:

- Շա՛տ լավ ես ասում, Վարդան աղա, ես իմ հոգիս, շա՛տ լավ պայման է: Բայց էդքանին դու փող ո՞րտեղից պիտի հասցնես: Սաղ գեղն էգուց ճամբա կընկնի:

¹⁶⁸ «Բարեկամություն բարեկամություն, գործը՝ գործ»:

¹⁶⁹ «Ո՛չ շամփուրն երվի, ո՛չ խորովածը»:

- Էհ, գլավայի էլ բանը: Եթե հետս էլ չունենամ էդքան, վաղն երկու խոսք խոսք հեռագրենմ, ձեր գյուղի կշեռքով փող կթափվի էստեղ, դու համա մարդ տուր ինձ:

- Ո՛ր է, Վարդան աղա, էդպիսի մի բան որ անես, մեր գյուղի բարերարը կդառնաս, անունդ ոսկի տառերով կգրենք մեր ժամի ճակատին ու ամեն տարի գեղով ժամ-պատարսզ կանենք ողորմած հոգի հորդ համար,- փառաքանեց տերտերը դեռ էս գլխից:

Ճիշտ որ երկուսի ասածն էլ կատարվեց. 140 մանեթի ձեռն իմացողը գլավայի կնիքով հաստատված 50 մանեթի բարաթը ձեռին վազեց Վարդան աղի մոտ՝ 10 մանեթ ճանապարհածախս ստանալու: Վարդան աղաս էլ քաղաքից ստացած փողն անխնա բաժանեց ուզողին ու մի խուրձ 50 մանեթանոց բարաթ դիզեց գրպանում ու բոլորիս աչքին դառավ իսկ որ գյուղի «բարերարը»:

Դրանց մեջն էր և իմ սև-մուր բարաթս, ես էլ գնացողների մեջ էի:

Ո՛տս կոտրվեք, չերթայի...

Բայց ի՞նչ անես, եղբայր, ի՞նչպես չերթաս, երբ պարտատերդ հոգեւտու հրեշտակի պես բողազիդ է չոքել ու կես դյուժին մանր ու խոշոր, ծիծեռնակի ձագի պես բերանները բացած, հաց են պահանջում: Իսկ ունեցածդ՝ երկու դեսյատին հող է, որ մի մարդն էլ հեշտությամբ կմշակի, էլ երկուսով պարապ-սարապ տանն ի՞նչ անես, մանավանդ, երբ այդպիսի՝ գյուղում չլսված, չտեսնված ռոճիկ են առաջարկում...

Եղբայրս՝ Սուրենն էր ուզում գնալ, չթողի թե՛ ջահել է, նորապսակ, մեղք է կնոջից բաժանեմ... Ես գնացի...

* * *

- 76 հոգի էինք մեր գյուղից գնացողներս: (Ուրիշ գյուղերից էլ եկողներ չա՛տ եղան): Երրորդ օրը հասանք Բ. ու գտնելով գործարանն, իսկույն դարաղ մալի պես վայր թափվեցինք դռանը:

Կերած-խմած բուլի¹⁷⁰ պես հանկարծ բռնաց գործարանն ու հինգ րուպե չանցան, ձագ տված փեթակի նման դուրս թափեց մրից սևցած բանվորներին:

¹⁷⁰ Բուլա - ցուլ:

Դուրս եկողն աչքերը չռած, մեզ էր նայում ու ինչ-որ փսփսալով ընկերոջ հետ, գայլի նման ատամները կրճտացնում անցնում մոտերիցս:

Այո՛, մենք գայլեր էինք. քաղցած գայլեր, որ իրար ձեռքից պիտի խլեինք հոտած մսի կտորը, ու ո՞վ գիտե, թերևս զգեինք, բզկտեինք իրար հենց այդ հոտած, բայց ամենքին անհրաժեշտ պատառի համար:

Հետևյալ օրն ևեթ հին բանվորներից շատերին արձակեցին ու մենք նրանց տեղ գործի կանգնեցինք:

Քաղցած գայլն հեշտությամբ պատառը բերանից չի տալ:

Հին բանվորներն ուր պատահում, քակում էին մեզ՝ հայիոյում ու անուններս «շեխտեր-բեխտեր» (շտրեյկբրեխտեր) էին դրել, որ, իհարկե, չէինք հասկանում, բայց զգում էինք, որ վատ բան պիտի լինի նշանակելիս:

Թուրք բանվորների թշնամությունը մենք հայի-թուրքերի կռվին էինք վերագրում, բայց զարմանում էինք, որ հայերն էլ միացած թուրքերի հետ, նրանցից պակաս չեն հալածում ու նեղացնում մեզ ու երբ հանդիմանում էինք, թե ախր մենք հայ-քրիստոնյա, մի ավագանից ծնված եղբայրներ ենք... ինչո՞ւ են թուրքերի կողմը պահում... նրանք ավելի էին կատաղում, թե՛ մեր եղբայրը նա է, ով մեզ հետ է, ի՞նչ ազգից ու ավագանից էլ ուզում է լինի, իսկ ով մեզ հետ չէ՛, նա մեր թշնամին է, թեկուզ հենց արյունակից եղբայր:

Մի օր էլ երկաթի օղակի պես շրջապատեցին գործարանն ու ոչ մեկիս չթողին ներս մտնելու:

Բանը հասավ ոստիկանությանը, կազակներն եկան մեզ օգնության, դրանց մի լավ ջարդեցին, շատերին բանտարկեցին, աքսորեցին ու վերջապես կանգնեցինք կանոնավոր աշխատանքի:

Աշխատանքը ծանր էր: Թեև բոլորս էլ «կողներս հաստ» գյուղացիներ էինք ու քրտնքի սովոր, բայց և այնպես երեկոյան գործարանից դուրս գալիս, հարբածի պես վեր էինք թափվում: Այնուամենայնիվ ոսկի երազների հուսով կողերս դեմ արինք, դիմացանք:

Ամիսն անցավ: Գործարանի գլխավոր կառավարիչ Վլադիմիր Կիրիլլիչն անձամբ տեսավ մեր հաշիվն ու դուրս եկավ, որ Գ.-եցի բոլոր բանվորներս այդ ամսավճարից գրեթե ոչինչ չունենք ստանալու...

Ապշած, հիասթափված մենք իրար երես նայեցինք: Բայց մարդու հաշիվը ճիշտ էր...

Հնգական ռուբլի հաշվել էին պարտքերիս, իսկ մնացածն ստացել էինք շաբթե-շաբաթ ու ամբողջապես ծախսել մեր առօրյա ապրուստի վրա, թեև տաք կերակրի երես էլ չէինք տեսել:

Վլադիմիր Կիրիլլիչը, նկատելով մեր հիասթափումը՝ հոնքերը կիտեց՝

- Եղբայր, մի ամիս է քաղաքումն եք, էլի են գյուղացին եք, էլի են գյուղացին: Փորերդ ու գլուխներդ եք մեծացրել միայն: Ախր մի ամսում կարելի՞ է էսքան ուտել: Կոխում եք փորերդ ձեր մարագների պես, բայց էդ անտերը դարձան չէ՛, ախր, հա՛ց է, են էլ փողով գնած հաց, մի քիչ, հատարով (խնամքով) կերեք մինչև ոտի կանգնեք, մի քանի կոպեկ փող դրստեք:

Թեև անցյալ ամիսն էլ բացի ցամաք հացից ու պանրից բան չէր մտել փորերս, բայց և այնպես լսեցինք մեր «բարերարի» խելոք խորհուրդն ու հետևյալ ամիսներն սկսեցինք «հատարով»՝ կիսափոր ուտել, ծխելը թողնել, առավոտները թեյ չխմել:

Բայց և այնպես էլի բան դուրս չեկավ:

Մի ամիս՝ ոտներդ բոբիկ են, կոշիկ ես առնում, մյուս ամսին՝ գյուղից բերած արխալուղդ ճղոտվել է, մի հին պինջակ ես առնում, մի շալվար անձդ գցում:

Ու առածդ միշտ «յառմուքի» ապրանք, փող չունես միանգամից կարգին բան առնես, դե «յառմուքի» ապրանքն էլ գիտեք ի՞նչ է, նավթի ու մագլոթի մեջ երկու շաբաթ էլ չի դիմանում:

Չորս ամիս անցավ, չորս կոպեկի տեր չդառանք:

Միայն գյուղից բերած չուխա-արխալուղներս պինջակի ու կապույտ շապկի փոխվեց ու մենք քաղցած գյուղացուց քաղցած բանվոր դառանք...

Այնինչ, գյուղից սկսել էին արդեն փող պահանջել, երևի հաշվելով, թե առաջին ամսականներս պարտքերս տված կլինենք ու մնացածն ամբողջապես, առնվազն մի 25-30-ական ռուբլի ամեն մեկիս ջիբին է նաղդ, առանց մտածելու, թե էդ մարդիկն ախր հաց էլ պիտի ուտեն: Ասենք էդ անտերը, մինչև քաղաք գալերս, մեր մտքից էլ չէր անցել: Գյուղում ախր մշակի բուկն ու հալավը (ուտելիքն ու շորը) միշտ գործատիրոջ վրա է:

Շատերի միտքն արդեն ծովել էր, աչքերը գյուղ էին տնկել: Մանավանդ ձմեռն արդեն կես անցել էր ու առաջը գարուն էր, վար ու ցանքսի ժամանակ:

Բայց անտեր բարաթներս, էն էլ տասի փոխարեն 50 - անշղթա շղթայել էին մեզ:

Փախչե՞ս վայ... չփախչե՞ս վայ...

Այնուամենայնիվ ընկերներիցս շատերը փախան:

Փախչողների բարաթներն, իհարկե, իսկույն ուղարկեցին գյուղ ու խեղճերի վերջին փալասն ու պղինձը տորգի հանելով, իսկապես որ ճաշացնելով 50 մանեթն ամբողջապես առան, թեև շատերը լրիվ վճարել էին սլարտքերը:

Մնացողներս տապակվում ենք երկու կրակի մեջ՝ ո՛չ մնալ ենք կարողանում, ո՛չ գնալ:

Շատ անգամ խորհուրդ արինք. մտածեցինք խոսել մեր դրության մասին մեր «բարերարի» հետ, բայց Վլադիմիր Կիրիլլիչն էլ գյուղում մեզ հետ քեֆ անող Վարդան աղան չէր, այլ Բ.-ում հայտնի հարուստ Մակարովների գլխավոր կառավարիչը, որի անունից միայն դողում էին գործարանի կառավարիչ ու վարպետ, ո՞ր մենք՝ հասարակ. մրոտ, մագութոտ քանվորներս...

Էլ երեսն էլ տեսնում չէինք ու հազարից մեկ թե պատահեր էլ կառքով անցնելիս, ո՞վ կհամարձակվեր կառքը կանգնեցնել, հետը խոսել:

Հին երազներիս վաղո՛ւց. իհարկե, մնաս բարով էի ասել ու ինքս ինձնից ամաչում էի, երբ հիշում էի, որ հիմարություն եմ ունեցել երբեմն երազել, թե միլիոնատեր Մակարովների գլխավոր կառավարիչ Վլադիմիր Կիրիլլիչը, որի վրա աչք են տնկել Բ.-ի հարուստ աղջիկները, կարող է իմ փեսաս լինել...

Այժմ միակ մտածմունքս էր մի քանի մանեթ ետ գցել ու կորագլուխ դառնալ տուն:

Մի օր էլ, գործարանից նոր վերադարձած, հոգնած, բեզարած, կոտրած թախտիս էի ընկել ու դարձյալ հին երգերն էի կրկնում, գլխիս գոռ տալով. թե ախր Վլադիմիր Կիրիլլիչի ինչի՞ն էր պետք իմ բարեկամությունս, որ այնպես աշխատում էր ձեռք բերել գյուղում: Մտածո՞ւմ էի. հազար ու մի բացատրություն տալիս, երբ հանկարծ նեղլիկ նկուղիս դուռը բացվեց ու ներս մտավ... ո՞վ... գիտե՞ք ով...

Կինս, երեխաներիս ձեռից բռնած ու եղբայրս՝ Ռուբենը...

Ես կարծում էի երազ է կամ տեսիլք... ու մինչդեռ, ուղղվելով պառկած տեղիցս, պատրաստվում էի աչքերս սրբել, որ նինջս անցնի, եղբորս ձայնն սրափեցրեց.

- Առ ամանաթներդ, եղբայր, էլ չեմ կարող պահել:

Ու առանց ոտքը շենքիցս ներս դնելու, առանց մի ուրիշ խոսք ասելու, դուռը շրախկ փակելով, ետ դարձավ դուրս:

Նստած տեղս ապշած մնացել էի... ինքս իմ աչքերիս չէի հավատում:

Ինչո՞ւ եկավ, ինչո՞ւ գնաց... և ո՞ր ունեք գնալու այս անձանոթ, օտար քաղաքում մո՞ւթ գիշերով:

Մերոնց եմ հարցնում, հարցերի մեջ խեղդում, թե ինչո՞ւ ախր ձեզ բերեց, ինչո՞ւ ինքը գնաց, ո՞ր գնաց...

Պատասխան չկա: Ուսերն եմ թոթվում ու լալիս:

Ելա դուրս: Այս կողմն եմ վազում, ա՛յն կողմը. մեր գյուղացիների մոտ նայեցի, կայարան գնացի:

Չկա ու չկա:

Գիշեր է արդեն. անասող, անլուսին, իմ սրտիս պես սև-մուր գիշեր: Գլուխս բաց, առանց չուխա, ցուրտ ու ցեխին թափառում եմ փողոց-փողոց:

Ախր մարդու մտքից հազար ու մի բան է անցնում:

Ո՞ր կարող էր գնալ և ի՞նչ չէր կարող պատահել այս դժոխք քաղաքում գյուղից նոր եկած, անփորձ մի տղի:

Անտեր գիշերվան մութն էլ կարծես դիտմամբ մարդու մեջ գեշ-գեշ մտքեր է ծնեցնում միայն:

Լուսադեմին, երբ ցուրտն արդեն ջանս էր անցել, դողդողալով դարձա տուն:

- Ախր սա ի՞նչ բան է, Ասլի.- հարցնում եմ կնոջս, որ մեծ աղջկաս հետ դեռ անքուն, աչքերն ուռած, կարմրած, ցուրտ նկուղիս մի անկյունում կուչ եկած, դողդողում են:

- Ինչո՞ւ բերեց ձեզ եղբայրս, ի՞նքն ուր գնաց, ինչո՞ւ գնաց...

- Ես ի՞նչ գիտեմ ո՞ր գնաց:

- Լավ. դուք ի՞նչ ասիք՝ տուն-տեղ թողիք, եկաք գյուղից: Ախր ինչո՞ւ եկաք, ի՞նչ հիմարությո՜ւն:

- Մե՞նք եկանք... եղբայրդ բերեց...

- Լավ, ինչո՞ւ:

- Ինչո՞ւ, ինչո՞ւն դրել ես... Ես սի՞րտ ունեմ պատասխանելու... Էլ չեմ կարող ես պահել,- ասում է,- օջախս մարեց... կնիկ է առել, թող պահե... Իմ դարդս ինձ հերիք է...

- Ի՞նչպես... «Կնիկ է առել, թող պահե»... Ռուբեն՞ը... աչքիս լույս հարազատ եղբա՞յրս. որին ձեռքերիս վրա եմ մեծացրել, հոր պես խնամել: Դեռ մի տարի չկա, իր սիրած աղջիկն առնելու համար 200 մանեթ պարտքի տակ մտել ու հենց էլ պարտքի համար էլ էս դժոխքն եմ ընկել, էլ եղբայրս հիմա կնոջս ու երեխաներիս դուրս է անում իմ տնից, թե «կնիկ է առել, թող պահե՞»...

Սիրտս կտոր-կտոր արին կարծես, գլխիս մոխիր մաղեցին: Ո՞ւմ ինչ ասեի: Եղբայրս էր... ձեռքովս մեծացրած, հարազատ եղբայրս:

Շշմել, ապուշ էի կտրել այդքան անակնկալ հարվածներից ու էլ ոչ ցուրտ էի զգում, ո՛չ ցավ: Լուռ վերկացա, մի երկու ֆուտ սև հաց բերի, դրի մոտերն ու ինքս շտապեցի գործարան:

Լուսացել էր, բայց արև չկար: Չյունի խոշոր քուլաները ծուլ-ծուլ թափվում էին դողդողալով ու օդի մեջ տատանվելով, կարծես ընկնելու, հոգնած գլուխները դնելու տեղ էին որոնում:

Բանվորներն ամեն կողմից գալիս էին խումբ-խումբ, շտապելով, որ չուշանան գործից:

Ես էի մենակ անշարժ. քարացած նստել ու էլ մտածում էլ չէի: Ուղեղս կարծես թափվել էր գլխիցս ու գանգս, հոտած դրոմի պես դատարկ, դմբդմբում էր ուսերիս վրա:

Գործարանի առաջին սուլիչը տվեց ու պատրաստվում էի վեր կենամ մեխված տեղիցս. երբ հասան մի խումբ ռուս բանվորներ:

- Բարի լույս, Ավո, էդ ի՞նչ հայ էր գիշերս ընկել գնացքի տակ:

- Ի՞նչ հայ...

- Չգիտեմ, ինչ-որ մի հայ գիշերս ընկել է ապրանքատար գնացքի տակ: Բա չե՞ս լսել:

- Չէ...

Պատասխանեցի ու ապուշի պես կանգնած տեղս մնացի: Գիշերվան անցքերն երազի պես մեկ-մեկ եկան աչքիս առաջ դռան բացվելը, մերոնց գալը, եղբորս խոսքերը: Բոլորը, բոլորը մորից լցվեցին

դրում գլուխս ու այնպես ճնշեցին, որ դժվարանում էի պահել ուսերիս վրա:

Կանգնած տեղս քարացած, ես չգիտեի ի՞նչ անեմ: Աչքերս հառած ձյունի խոշոր քուլաներին, ամեն ինչ կարծես մոռացած, ես դիտում էի բնության խենթ-խելառ խաղը:

Հանկարծ մեկն ամուր բոթեց կողքս:

- Բողազս պատռվեց գոռալով, չե՞ս լսում, ի՞նչ է... Ռուբենն ընկել է մաշինի տակ... դու ի՞նչ ես էստեղ դրմի պես կանգնել...

Գոռացողը մեր գյուղացիներից էր:

Ես կարծես նոր բան չլսեցի ու նույն ապուշ դրությանը, առանց մի բան զգալու, անգիտակցորեն հետևեցի ինձ կանչողին:

Ի՞նչպես ենք հասել կայարան, ի՞նչպես մեր գյուղացիք փող են հավաքել, Ռուբենի արյունլվա դին հողին հանձնել... Ո՛չինչ չեմ իմացել, ո՛չինչ չեմ զգացել:

Երբ աչքերս բացի, սառը քրտինքն երեսիս, չոր խոտի վրա պառկած էի բնակարանիս մի անկյունում:

Կինս, երեխաներս ինձ շրջապատած, լալիս էին:

Հիվանդ էի ես:

Տասն օր է վարցավքի (տիֆ) տենդով բռնված, կրակների մեջ տապալկվել եմ ու առաջին անգամ աչքս բացի թե չէ, եղբայրս միտքս ընկավ:

- Ասի՛, Ռուբենն ո՞ր է...

- Մեռավ... Չե՞ս հիշում, Ավո՞ ջան, տարաք թաղեցիք...

- Մեռա՞վ... Ինչո՞ւ:

- Չգիտեմ... մաշինի տակն էր ընկել,- քթի տակ կմկմաց կինս ու պապանձվեց:

- Մեռա՞վ, մաշինի տակ էր ընկե՞լ:

Խոր քնից արթնացածի պես մեկ-մեկ սկսեցի հիշել տասն օր առաջ կատարված անցքերը, որ գեշ երազի պես մութ ու մռայլ շարվեցին դեմս:

Մտածեցի՝, մտածեցի՝, ու գեշ երազիս ոչ մի մեկնություն չգտա:

- Ասի՛, Ռուբենն ինչի՞ ընկավ մաշինի տակ:

- Ինչի՞ ընկավ... ես ի՞նչ գիտեմ ընչի ընկավ:

Այդ սոսկալի «ինչի՞ն» մեխի պես ցցվեց գլխումս ու ցավիցս շատ տանջում էր ինձ:

Մի ամիս պառկեցի, ամեն օր մոտս եկող գնացողին հարց ու փորձ արի, կրկնեցի, ոչինչ դուրս չեկավ: Չկարողացա մի պատասխան, մի բացատրություն գտնել՝ թե «ինչո՞ւ Ռուբենն ընկավ մաշինի տակ»:

Ես դեռ չէի վեր կացել, կինս հիվանդ պառկեց: Ջարդարն եկած օրից պառկած էր: Խեղճ աղջիկս էլ էն առաջվան վառվռում, ալ վարդ Ջարդարը չէր: Շատ անգամ գիշերները լսում էի կոշտ կապերտի տակ խեղդվող նրա հեկեկանքն ու ամեն անգամ պատճառն հարցնելիս, արցունք կուլ տալով, լուռ էր խեղճ աղջիկս, պապանձվում:

Երեխաներս ցրտից դողդողալով, կարկտածեծ ձագի պես, ամենը մի տեղ կուչ էին եկել՝ մեկը քոջ քույր մտել, մյուսը մոր կողքին ծվարել:

Խոնավ նկուղս դարձել էր հիվանդանոց: Առողջ մարդ չկար մեկը, գոնե, խնամեր հիվանդներին:

Մեջքիս պառկած, աչքերս առաստաղին. հազար ու մի հարց առաջ եմ քերում, մտածո՞ւմ, մտածում ու անպատասխան ետ տանում. սրտիս խորքերը թաղում, մի քանի բույսից նորից առաջ բերելու համար:

- Հալի՛կ, ցո՛ւրտ է...

Մոր կողքին պառկած տեղից նստելով, կապտած ձեռքերն ուժասպառ շրթունքներին մոտեցրած, դողդողալով գանգատվում է փոքրիկ Յուլիս:

- Մարի՛, հա՛ց տուր...

Սուր սլաքի պես ծակեց սիրտս՝ «հաց»...

Բոլոր հարցերը մի անգամից չքացան մտքիցս ու այդ մի հատիկ բառը բռնեց բոլորի տեղը:

- «Հաց»...

Իսկապես ինչո՞վ էինք ապրել այսքան ժամանակ: Ո՞րտեղից, ի՞նչ պես էր ճարել Ասլին:

Ի՞նչ անեմ հիմա ես: Ո՞ր գնամ: Ո՞ւմ դիմեմ:

Անխոս ու լուռ դուրս եկա տնից: Էլ հնար չկար մնալու: Էլ բառ չունեի ասելու:

Ո՞րտեղից լինի, պիտի ճարես, հա յր ես...

Երեկո էր. գիժ մարտի բուք ու բորան երեկոներից մինը: Դռանը կանգնած մտածում եմ.

- Ո՞ւր գնամ:

Մեր գյուղացիք, ճիշտ է, ինձանից լավ կլինեն իրենց ներկա դրու-

թյամբ, զոնե այնքան, որ առողջ են ու ընտանիքի հոգս չեն քաշում: Բայց փող չեն ունենա, որովհետև պալուչկի ժամանակ չէ: Ումի՞ց խնդրեմ...

Ու իսկույն միտս ընկավ Վլադիմիր Կիրիլլիչը:

Մի՞թե մի մարդ, որ զուռնաչու համար հնգամոց էր ճղում, մի երկու կուպեկ հացի փող չի՞ տալ, մանավանդ, որ մեր դժբախտության պատճառն ինքն է հատկապես: Թե չէ, ի՞նչ գործ ունեի ես այստեղ: Քար խոմ չի, մարդ է, մսից, արյունից: Կզնամ, կպատմեմ բոլորը, ինչքան չլինի հայրենակից է, համագյուղացի, էնքան աղ ու հաց կերած իրար հետ:

Սիրտ էի տալիս ինձ ու ամեն կերպ աշխատում լավ գույներով ներկայացնել ինքս ինձ իմ դահճիս:

Գյուղից բերած գավազանիս հենած, թույլ ոտներս շարժեցի առաջ:

Քամին ծիլ-ծիլ էր անում ճղոտված արխալուղս ու հռռալով, ուլուլալով, կարծես ծաղրում էր միամիտ մտքերս: Գլխավոր կառավարչի տունը շատ հեռու չէր գործարանից:

Դողդողալով ցրտից, ամոթից, թե մերժում ստանալու երկյուղից, մոտեցա պալատի մնաց շքեղ ապարանքի դռանն ու վախենալով քաշեցի զանգը:

Դուռը քացեց մի հաղթանդամ, դևի պես հսկա ծառա:

- Հա՞... ի՞նչ ես ուզում:

- Վլադիմիր Կիրիլլիչին եմ ուզում:

- Ի՞նչ պիտի անես, ասա՛, տեսնեմ: Խեղ բանի համար չես լինի եկած:

- Իրան եմ ուզում տեսնել, ասա, որ ձեր գյուղացի Ավոն է, սանահերդ:

- Հա, ի՞նչպես չէ, աչքը պաղում էր քեզ համար:

Ու գնաց ներս:

- Ասում է, թող կանտոր գա, ես տանը մարդ չեմ ընդունում:

- Ախր տուն-սնոփի հիվանդ, երեխեքս քաղցից կոտորվում են: Ասա՛, մի երկու կուպեկ հացի փող տա, միևնչև ռոճիկ ստանամ...

- Գիտե՛մ, որ խեղ բանի համար չես լինի եկած: Գնա՛, քիծա, գնա՛, մեր աղան էդպիսի փիս խասյաք չունի:

Ու շրա՛խկ, դուռը փակեց երեսիս:

Հանկարծ փուռը միտս ընկավ: Ասի, կզնամ, կխնդրեմ: Էլի ինչքան չլինի աշխատավոր մարդիկ են, աշխատավորի հալից կհասկանան:

Փուռը փակ էր: Դուռը թակեցի, քացին իսկույն:

- Ուստա Կարո, մի երկու ֆունտ հաց տաւ, ռոճիկս ստանամ փողը կտամ:

- Հաց չունե՛նք, բիձա՛, հաց չունենք:

- Բա էն հաց չէ՞, ուստա, քարաքները լիքը շարած:

- Հա՛ց է, համա փողո՛վ է, միսիա չենք տալիս:

- Ամսի վերջին կտամ, ուստա, հիմա փող չունեն:

- Առանց էն էլ էնքա՛ն պարտք ես, տվող ես, էն տուր:

- Բա ո՞նց անեն, ուստա Կարո, երեխեքը տանը քաղցած լալիս են, առանց հաց ո՞նց տուն գնան:

- Ախր ո՞նց անեն, բիձա, մեկը չեք, երկուսը չեք: Ես ո՞ր մեկիդ կշտացնեն: Մենք էլ էս անտերը փողով ենք առնում, փողոցից չենք հավաքում:

Բայց և այնպես 3-4 ֆունտի չափ մի կտոր վերցրեց քարաքից ու առանց կշռելու մեկնեց ինձ: Կարծես Նիկալայի խազնան բաշխեց: Աչքերս լույս եկան:

- Շնորհակա՛լ եմ, ուստա Կարո, էս լավությունդ մինչ ի մահս չեմ մոռանա...

Դուրս եկա: Ոտներս կարծես ուժ էին առել, էլ ցուրտ չէի զգում առաջվան պես: Ինքս ինձ ժպտում էի խելագարի մման, մտքիս մեջ պատկերացնելով, թե ինչպե՛ս պիտի ուրախանա Յուլիս, հացը որ տեսնի: Մի քիչ էլ փայտ-մայտ հավաքեմ գործարանի դռնից, տանեմ կոտրած փեչս վառեն: Կատարյալ հարսանիք կլինի մեր տան...

Փայտ-մայտ չճարեցի. ինչքան որոնեցի, ձեռքերով ձյունը ճանկռեցի, գետինը փորեցի - ոչինչ չճարեցի:

Հանկարծ աչքս ընկավ պահեստի մեծ դռանը:

Մտնեցա: Դուռը կողպած էր: Կողպեքն էս կողմը դարձրի. էն կողմը, տեսնեմ՝ բաց է...

Էլ երկար չմտածեցի. ներս մտա, չորս-հինգ կտոր տախտակ-մախտակ, ինչ ձեռքս եկավ, գոտիկովս կապեցի, շալակս առա ու դուրս եկա:

10-15 քայլ չէի անցել, դալմադալն ընկավ:

Հիմարի պես, անտեր դուռը բաց էի թողել:

Գիշերապահը տեսել, հավար էր գցել:

Չորս կողմից թափվեցին - պահապաններ, բանվորներ, գետին գլորեցին ու սկսեցին տա՛լ:

- Ավագակ շան որդի, քանի՜ ժամանակ է հետևում էի, չէի կարողանում բռնել: Պահեստը դատարկել է: Հիմա ճանկս ընկա՞ր...

- Աստվա՛ծ, երկի՛նք-գետի՛նք, Իսմայիլ ախպեր, պահեստից ես խաբար չեմ: Ախր մի ամիս է հիվանդ պառկած էի, առաջին օրն է որ վեր եմ կացել:

- Շուն-շան որդի, եղ հասակին չի էլ ամաչում, փայտը շալակին, սուտ է խոսում:

Ու տալի՛ս եմ, տալի՛ս: Ո՛վ գալիս է՝ մի հատ հասցնում:

Ոստիկաններն եկան, ինձ բանտ տարան:

Ութն ամիս բանտում տանջելուց հետո, դատ արին:

Մեկ-մեկ պատմեցի դատավորին բոլորը, ինչպես ծեզ, մանրամասն նկարագրեցի դրությունս, աշխատեցի ամեն կերպ հասկացնել Լո մարդոց, որ փեշակով գող չեմ ես, հալալ քրտինքովս ապրող աշխատավոր եմ, գյուղից եկած բանվոր: Չեմ ուրանում, վերցրել եմ երկու կտոր փայտ, բայց հանգամանքները, պայմաններն եմ ստիպել ինձ:

Ո՞ւմ պետքն էր: Կուշտը քաղցածին ե՞րբ կհասկանա: Մանավանդ դեմս կանգնած է միլիոնատեր Մակարովների հայտնի փաստաբանը, որ կրակ է թափում բերանից: Բափ-քրտինք մտած, ամեն կերպ աշխատում է համոզել դատավորներին, հավատացնել, որ ես բանալիք եմ հարմարեցրել դռանն ու պարբերաբար դատարկել պահեստը:

Ո՞վ էր իմ կմկմոցը լսողը:

Ինձ երկու տարի «արեստանսկի բոտ» վճռեցին:

Ասլին մի անգամ էր միայն եկել ինձ բանտում տեսնելու: Լվացքով, ամբերում բան անելով մի կերպ պահում էր տունը:

Դատիս հետևյալ օրն ինձ հանկարծ դուրս կանչեցին կամերիցս:

Հայաթի մեջ մեն-մենակ, գերեզմանից նոր ելած ուրվականի պես, կանգնած էր կինս: Նրա դեմքը կմախքի պես չորացել էր ու բարձր հասկն ավելի երկարացել, կորացել:

- Ավո՛, ես քեզ տեսնելու չեմ եկել, եկել եմ վերջին կտակս անելու: Ո՞վ գիտե, վերադարձիդ կարժանանա՞մ...- Գիտե՞ս Ռուբենն ինչի մաշինի տակն ընկավ...

- Բա ես ի՞նչ գիտեմ:

- Ես գիտեմ: Հիշո՞ւմ ես, երբ գյուղում քաչալ Կիրանի աղա դառած

լակոտի հետ գոր-գիշեր քեֆ էիք անում, փուչ-փչանալուն, ինչպես շատերին, ինձ էլ հավատացրել էր, թե Ջարդարիս իրեն հարսնացու է ընտրել, քաղաք գնա գա, մի երկու շաբթից պիտի պսակվի՝ մեզ փեսա դառնա։ Հո՞ղն էս գլխիս, ինչ գիտնայի... Ես էլ ասում էի՝ աստված մեզ խղճացել, մեր բախտն է, դրկել է... Սաղ գիշերներով, երբ դու հարբած, քնած էիր լի-նում, էդ շունը ներսի գոմը հարսիդ ու աղջկադ հետ խաղում էր։ Ես էլ ձեն չէի հանում, թե՛ աղջկաս բախտին չխփեմ։ Մի օր էլ հարսիդ՝ էն խեղճ Մարոյին խելքից հանում է ու Ռուբենն էլ վրա գնում, տեսնում է... Բայց քո խաթեր, Ջարդարիս խաթեր, ամոթից խեղդվում, ծայն չի հանում։ Ձեր քաղաք գալուց հետո Մարոյի վրա վերքեր դուրս եկան, «գեշցավի» էր տիրացել խեղճ հարսն ու էլ օր-արև չտեսավ Ռուբենի ձեռքին։ Ջարդարն էլ սկսել էր հալվել ու մաշվել, արտասուքն աչքերից չէր կտրվում։ Ողջ գյուղի ծաղր ու ծանակի առարկան էինք դառել։ Դռնից դուրս գալ չէր լի-նում։ Խեղճ տղան էլ չհամբերեց, կնոջն ուղարկեց մարանց մոտ. տան եղած-չեղած ծախեց-ծխեց, մեզ գյուղի բերնից փախցրեց ու ինքն էլ ամոթից ու ցավից գլուխը մահու տվեց...

Հիմա իմացա՞ր Ռուբենն ինչի ընկավ մաշիմի տակ... Բայց դեռ այդ-քան չէ... Էդ անաստված, անխիղճ շունը աղջկադ էլ էր խելքից հանել։ Ու երբ գնացի մոտը, ոտներն ընկա, մի ճա ր, մի հնար խնդրեցի, ծառայի ձեռքով ինձ դուրս գցեց տնից...

Ասլին լռեց։ Հեծկլտանքը խեղդեց նրա ձայնը...

Ես, շղթայված գազանի պես, անկարող թշնամուս պատառոտել, շղթաներս էի կլծոտում, սեփական շրթունքներս արնոտում։

Կիմս լուռ, չորացած մեջքը կորացնելով, անցավ բանտի ցածիկ դռ-նից ու գերեզմանից ելած ուրվականի պես չքացավ աչքիցս...

- Ահա թե ով էր էդ պարոնը, կուտվե՞ր դրա ողորմությունը, որ ինձ պես հարյուրավոր խեղճերի տուն է քանդել, հազարավոր անմեղների արյու-նը ծծել... Ա՛խ ես դրանց բոլորի հավատն ու հոգի ն... Մի կպրծնեմ էստե-ղից, ես գիտեմ ձեր դատն ու դատաստանը...

Ու ատամները կրճտացնելով, լռեց Ավոն։

Լուռ էինք և մենք, լուռ մտածում էինք բոլորս։

Գնացքը ճանապարհի ընկավ։

Չավախեցի, «Պարկերներ», Երևան, 1936, 157 էջ

***Չափախեցու կրպակը Լոբաշյ
Արամ Տեր-Գրիգորյանի և իր հարազատների գերեզմանը
(Երևանի կենտրոնական (Թոխմախի) գերեզմանատուն)***

1904
ՄԵԼԿ

ԳԻՐ ԿԵԼԵՔ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՇԱՐԲԱՐԱՐԵՐԸ

ՎԵՐԵՐՈՒՄ

ԱՆԴՆԱՆԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՄԱՄՈՒԼ
ԵՎ
ՀՈՒՇԵՐ

ՅԱՆՎԱՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՍՈՒՐԶՆԱՆՈՒԹՅԱՆ

ՊՈՒՆԵ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՄՇԱԿ

ՉԱՐԻՔԻ ԱՐՄԱՏԸ

(Նամակ Ախալքալաքից)

Խորաքանջիւր չարիքի, աղետի առաջն առնելու համար պետք է գտնել նախ նրա արմատը, երեսան գալու գլխաւոր պատճառները եւ ապա միջոցներ որոնել նրա դէմ:

Մեր գիւղերում տարածված գլխաւոր չարիքներից մէկի վրա մատնացոյց էր արված «Մշակի» N 169-ում եւ միջոցներ առաջարկված նրա առաջն առնելու համար: Դա միմեանց դէգեր հրդեհելու, վազեր կտրատելու, անասուններ մորթոտելու վատ սովորութիւնն է: Կարդալով «Մշակի» յիշեալ առաջնորդողը, իբրեւ գիւղացի, պարտք ենք համարում յայտնել մեր կարծիքը մեր սրտին մօտիկ այդ կենսական խնդրի մասին:

Կալոց է. գիւղացին իր ամբողջ տարվայ արիւն քրտինքի վաստակը փախցնելով աւերիչ կարկուտի ու եղեամի, ոչխարի հօտերի ու նախիրների բերանից, հաւաքել է, դիզել իր կալում եւ պատրաստվում է կալսելու: Բայց ահա մի մութ գիշեր «հաւար» է ընկնում եւ կրակի ալ բոցը գիւղացու կալից խառնվում է ամպերին: Աստուած մի արասցէ, եթէ մի քամի բարձրանայ՝ ամբողջ գիւղը կորած է: Թափվում են գիւղացիները կին ու մարդ, ծեր ու տղայ եւ արտասուքի հեղեղով հանգցնում հրդեհված դէզը, որի մօտ, ծագը կորցրած կատաղի վագրի պէս, մռնչում է տէրը: Բայց ո՞ր անխիղճն էր սիրտ արել գործելու այդ չարիքը: Գիւղի սրիկանե՞րը, «չափողունե՞րը»: Մեր կարծիքով շատ դէպքերում՝ ոչ: Այլ նա՝ որի արտերից դիզված էր այդ դէզը, նա՝ որի արիւն-քրտինքի արդիւնքն էր այդ, նա՛, որը գուցէ ինքն ըստ ինքեան մի անմեղ ու այդպիսի չարիքների ձեռնարկելու անընդունակ մարդ է, բայց հանգամանքները, անել դրութիւնը

հասցրել են նրան այդտեղ:

Մարկոսի պապը յիսուն րուբլի պարտք է վերցնում Կիրակոսից իր ընտանեկան կարիքների համար: Ինքը՝ պարտապանը մեռնում է տոկոսներ վճարելով: Նրա որդին հաշմանդամ է դառնում պարտատիրոջ դրանը եւ այժմ նորահաս թողը ոչ միայն ինքն է ծառայում պարտատեր Կիրակոս աղայի մօտ, այլ եւ իր միակ կարողութիւնը՝ մի քանի օրավար վարելահողը յանձնել է նրա իրաւասութեանը: Եւ ահա այն ահագին դէզը Կիրակոս աղայի կալում դիզվել էր պարտապանի արտերից, հէնց իրանց հողատերերի ձեռքով: Տգէտ, անուս գիւղացին, ոչնչով չը կարողանալով հովացնել իր դաղված սիրտը, տեսնելով իր «մանր ու խոշորի» մերկութիւնն ու քաղցը, մի օր լուծում է իր պապերի ժառանգական վրէժը, հրդեհում է իր սեփական արիւն-քրտինքի վաստակը, որ բաժին էր դառել իր հոգեհան վաշխառուին, իսկ ինքը մօտը կանգնած՝ մի կողմից արտասվում է, միւս կողմից հրճվում, որ եթէ իր աշխատանքի պտուղը ինքը չէ վայելում, գոնէ ուրիշին էլ չէ մնում:

Մի դէպք եւս, որին ինքս ականատես եմ եղել: Մի տարի մեր գիւղի հովիւներից ոմանք աշնանը, երբ ոչխարը տէրերն այլ եւս չեն կթում, իրանք կթել էին ծածուկ եւ մեր գիւղի խանութպաններից մէկի վրա ծախել ամենաչնչին գնով: Բայց վաշխառու խանութպանը զլանում է այդ չնչին գինն էլ վճարելու գող հովիւներին, որոնք, ի հարկէ, չէին կարող բողբոջել ոչ մի տեղ:

Եւ ահա մի գիշեր յիշեալ խանութպանի քսան սայլ խոտի դէզի բոցը բարձրացաւ երկինք: Ռ՞վ էր մեղաւոր:

Ուրեմն գիւղերում, մեր կարծիքով, այդ չարիքն առաջ է գալիս աւելի հիմնական պատճառներից, քան մի քանի «արատաւոր» անդամների կամ «սրիկաների» շնորհիւ, որոնց տուած վնասները, համեմատած «անմեղ աղաների» պատճառած չարիքների հետ, ոչինչ են:

«Մշակի» յիշեալ առաջնորդողը իբրեւ միջոց այդ չարիքի առաջն առնելու, առաջարկում է «հասարակական խղճի դատը»: Բայց կա՞յ արդեօք մեր գիւղերում հասարակական դատ. կա՞յ հասարակական խղճի ազատութիւն: Հասարակական խիղճը կաշկանդված է մի քանի վաշխառու-աղաների կուռ շղթաներով, հասարակական արդար դատը գերի է նիւթական ոյժի ձեռին:

Մեր կարծիքով, նախ պետք է փշրել հասարակական խիղճը կաշ-

կանդող շղթաները, նախ տապալելով այդ խղճի ազատությունը բռնաբարող հրեշներին, հաւասարութիւն տալ հասարակութեան ընկճված անդամների խեղդվող ձայներին. եւ ապա հասարակական դատից արդարադատութիւն, խղճի օրէնք պահանջել:

Ղազարոս Տէր-Գրիգորեան

«Մշակ», 1899, սեպտեմբերի 30, N 181

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ ԵՒ ՀԱՄԱԽՕՍԱԿԱՆ ՎՃԻՌ

(Նամակ Ախալքալաքից)

Պետական օրէնքը մեր գիւղական հասարակութիւններին տալիս է ներքին կառավարութեան լայն իրաւունքներ եւ գիւղացին կարող է խորհել իր համայնական ցաւերի, կարիքների մասին: Բայց մեր գիւղերը կա մ բոլորովին չեն օգտվում իրանց շնորհված այդ իրաւունքներից, կամ առանց հասկանալու ի չարն են գործադրում նրանց:

Մեր գիւղերում շատ հասարակական խնդիրներ աչքաթող են արված ու անհոգ մատնված նախախնամութեան ճակատագրին: Հողի պակասութիւնն զգալի է գրեթէ մեր բոլոր գիւղերում: Գիւղին (մանաւանդ լեռնային գիւղերին, որոնք իրանց գոյութիւնը պահպանում են գլխաւորապէս անասնապահութեամբ), անհրաժեշտ է վարձով վերցնել իր սահմանակից կալուածատիրական հողը: Բայց մեր գիւղացին ծմբան երկար ու ծիգ ամիսներին, փոխանակ հասարակական ժողով կազմելու եւ ընտրեալ հաւատարմատարների միջոցով պայմանաւորվելու հողատիրոջ հետ՝ զբաղվում է բամբասանքով. դեւերի ու սատանաների հեքիաթներով: Գարունը բացվում է, նոր մեր գիւղացին սկսում է գոռալ-գոչել, թէ պէտք է այս-ինչ հողը վերցնել. առանց դրան գիւղը կորած է: Այն ինչ այդ հողն արդէն գիւղի հարուստ աղաներից մէկը վերցրել է եւ այժմ մի քանի հարիւր թուրքի օգուտ է պահանջում. որ գիջանէ գիւղին: Ի՞նչ անէ գիւղը. ուզէ չուզէ պիտի համաձայնվի:

Ո՛րքան գեղեցիկ ու օրինակելի կը լինէր. եթէ մեր գիւղացիները իրանց հասարակական ժողովներում խորհրդակցելով վճռէին համայնական ոյժերով ձեռք բերել մի քանի երկրագործական մեքենաներ գիւ-

ղի համար, կամ հիմնել զանազան խոտերի փորձնական դաշտեր, որոնց մէջ մեծ եռանդով եւ ուրախութեամբ կօզներ ու կառաջնորդէր պ. Լ. Ղուկասեանը, որ առաջինն եղաւ մեր գաւառում երկրագործական մեքենաների փորձեր ցոյց տուողը:

Մի՞թէ հասարակական ժողովների խորհրդածութեան նիւթ չը պիտի լինի, գէթ օրինակ վերցնելով հարեւան դուխօբօրներից, ազնուացնել իրանց ընտանի անասունների տեսակները: Վերջապէս մի՞թէ նոյն հասարակական ժողովը չը պիտի մտածէ հոգեհան վաշխառուների խեղդող ճիրաններից ազատվելու մի հմար, գիւղական բանկերի, փոխատու ընկերութիւնների կամ գէթ առ այժմ մի այլ միջոցով:

Դաշտերի ոռոգումը, ցանքսերի ապահովացումը (մանաւանդ մեր գաւառի համար, որ ամեն տարի տուժում է), տնային արհեստների տարածումը եւ բիւրաւոր համանման կենսական նշանակութիւն ունեցող խնդիրներ, որ պիտի զբաղեցնէին մեր հասարակական ժողովներին, հետաքրքրութիւն անգամ չեն պատճառում:

Բայց ինչո՞վ են զբաղվում հասարակական ժողովները մեր գիւղերում:

Մարտիրոս աղան տներ է շինում եւ հասարակական անպէտք հողից մի երկու ոտք սեփականացնում է: Թաղոս աղային խիստ խռովեցնում է այդ բանը, ոչ թէ նրա համար, որ հասարակական շահերը ոտնակոխ են լինում, ո՛չ, նա ինքն ատելի մեծ պատառներ է կոլ տուել, այլ լոկ այն հասարակ պատճառով, թէ ինչո՞ւ նրա տունը իր տանից լաւ պիտի լինի: Եւ ահա Թաղոս աղայի դրդումով գումարվում է հասարակական ժողով: Աղմուկ, տուր ու դմբոց Մարտիրոսական եւ Թաղոսական կուսակցութիւնների մէջ: Վերջապէս յաղթութիւնը տանում են վերջիններս, գրվում է ժողովի համախօսական վճիռը. «ամբողջ հասարակությունով քանդել Մարտիրոսի տունը եւ լիազօր իրաւունք տալ ընտրեալ հաւատարմատար Թաղոս աղային հասարակական փողերից ծախսել այդ դատը պաշտպանելու համար»: Տունը քանդվում է, մի քանի թշուառներ Թաղոս աղային դիւր գալու համար ջարդ ու փշուր են լինում Մարտիրոս աղայի որդիերանց բահ ու թիերով: Սկսվում է դատը, քաղաք ընծաներ կրելն ու փողեր շռայլելը. մէկը իր գրպանից, իսկ միւսը հասարակութեան զանձաբանից, չը մոռանալով ի հարկէ իր աշխատանքի «արդար» վարձը հա-

նել: Եւ ամիսներ շարունակ հասարակական ժողովը զբաղվում է այս խնդրով, ուր երկու տգրուկ աղաներ տքնում են առաջ մղել իրանց ստոր «ես»-ը, իսկ մէջտեղը տուժում է հասարակութիւնը:

Հասարակութեան արօտատեղերը վարում, սեփականում են մի քանի անհատներ: Գումարվում է հասարակական ժողով այդ չարիքի առաջն առնելու համար: Արութիկ աղան իր սեփական գութանով վարել է եօթն օրավար, իսկ Թանիմենց Գալուստը, որ միայն մի գոյգ եզ ունի, արօրով մի կերպ խազմզել է մի օրավարի չափ տեղ: Ժողովը վճռում է. «Արութիկ աղայի վարածը չափել իր վրա, որովհետեւ դուվաթով մարդ է, բէճար կէնէ» (այսինքն ուժեղ մարդ է. կարող է եօլա տանել). իսկ Գալուստին արգելել, որովհետեւ «խեղճ մարդ է, էնոր ինչ լայեղ է խամ քշել (արօտ վարել)»: Թէ ինչո՞ւ, պարզելու կարծեմ կարիք չը կայ. մէկը աղայ է, միւսը խեղճ:

Ահա թէ ինչով են զբաղվում մեր հասարակական ժողովները եւ ինչ-սլէս են կայանում նրանց «համախօսական վճիռները»:

Ախալքալաքից «Մշակի» մէջ ալ. Սալլիմեանի լուրջ թղթակցութիւնների եւ գիւղական ուսուցիչների ոմանց եռանդուն ջանքերի շնորհիւ ժողովուրդը սքափվեց վաշխառուների ճիրաններում եւ այժմ օրհասական ճիգ է թափում պոկվելու այդ նեխված գիշատիչներից: Մի՞թէ նոյն գիւղական ուսուցիչների պարտքը չէ (որովհետեւ գիւղերում քահանաներ... չունենք) հասկացնել ժողովրդին հասարակական ժողովների բարձր կոչումը, նրանց զբաղմունքների խնդիրները: Ժողովուրդը մեռած չէ. նա միայն քնած է. բաւական է նրան արթնացնել, աչքերը բանալ ու ճանապարհի ցոյց տալ, եւ նա ինքը կը գնայ:

Ղազ. Տէր-Գրիգորեանց

«Մշակ», 1899, հոկտեմբերի 28, N 200

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԸՆՏՐԵԱԼՆԵՐ

(Նամակ գաւառից)

Կառավարութիւնը տուել է գիւղական հասարակութեան կարողութիւն անմիջապէս հսկել իր գործերի վրա: Ընտրողական սկզբունքը իրաւունք է տալիս գիւղացուն ընտրել իր բոլոր հասարակական պաշտօնեաներին: Տանուտէր ու նրա օգնական, շինական դատաւոր ու գրագիր, բոլորը ընտրվում են հասարակական ժողովում: Բայց մեր գիւղացին այնքան անհոգ ու թեթեւ է վերաբերվում դէպի այդ ընտրութիւնները, որ շատ անգամ ինքն իր գլխին պատիժ է վաստակում: Հասարակական պաշտօնեայ ընտրվում է նա, ով շատ «խնամիմներ» ու պարտապաններ ունի, կամ նա, որին իրանց անձնական շահերի համար առաջ են մղում մի քանի յայտնի տուգէր:

Ընտրեալը մտածում է միայն պաշտօնի արդիւնատրութեան մասին, առանց գիտենալու իր կոչումը կամ թէ ի՞նչ պէտք է անէ ինքը: Մէկը հրաժարվում է տանուտէր ընտրվելուց, բայց առաջարկում է իրան շինական դատաւոր ընտրել, որովհետեւ վերջինիս «դեալուրը» (եկամուտը) իր կարծիքով աւելի շատ է, թէւ տանուտէրն էլ, դատաւորն էլ ռոճիկ չեն ստանում: Իսկ գրագիր, հասարակական գործերի այս իսկական կառավարիչն ու ղեկավարը, ընտրվում է նա՛, ով մի քանի կօպէկ պակասով համաձայնվում է լինել: Եւ այդ մարդիկը, իրանց նշանաբան ընտրելով լոկ նիւթական շահը, սեփական գրպանը, դուրս են գալիս հասարակութեան գործերը ղեկավարելու, ժողովուրդ կառավարելու:

Տանուտէրը եւ շինական դատաւորները ռոճիկ չեն ստանում, ուստի եւ լիազօր իրաւունք են համարում «կողմնակի» ճանապարհներով վարձատրել իրանց: Աղքատ գիւղացիներից մինը ինչ որ հողային վէճ ունի շինական դատարանում իր հարուստ դրացու հետ: Գործը ամիսներ է տեւում: Հարուստ հակառակորդը «նախապատրաստում» է դատաւորներին եւ խնդրում «մինդարաթի» անել (անուշաղիի թողնել) այդ գործը, իսկ ինքը շարունակում է օգտվել խեղճ գիւղացու հողով: Գանգատաւորը մի քանի անգամ դիմում է դատաւորներին: - «Ախր, սիդիա աղա, իմ գործս ի՞նչ եղաւ»:- «Է՛, զահլա տարար, ինչ ես տուել - ի՞նչ կուգես»: Ի՞նչ անէ, ո՞ր դիմէ գիւղացին: Բողոքելուց նախ վախենում է, որովհետեւ

իր «հոգին» միշտ նրանց ձեռքին է, իսկ եթե ճարը կտրված ուզենայ էլ բողոքել, չէ՞ որ խնդիր պետք է գրել տալ, որը իր ընտրած հասարակական գրագիրը, իբրեւ նոյն «սիւղիա աղաների» ընկեր, չի գրի, իսկ քաղաքի բարեխիղճ գրագիրներն էլ Աստուած գիտէ. թէ ինչ կը նստացնեն մի խնդիրը խեղճ գիւղացու վրա: Ճարահատեալ, ինքն էլ իր բերանից կտրելով, իր ունեցած-չունեցածից սկսում է բաժին հանել «աղա-սիւղիաներից» միմին, որ իր գործը «եօլա տանի»: Անցնում են ամիսներ, նոյն-իսկ տարիներ, մի օր էլ այդ «աղա-սիւղիան» դէմքը ծռմռելով (իբր ցաւակցելով) յայտնում է. «օղով, ինչ արի չեղաւ, ընկերներս (միւս դատաւորները) հեշ խօսաց գալու բան չեն, թարգը տուր գիշութեան, բարը՛չէ պրծի»: Այն ինչ «ընկերներն» էլ հակառակորդից են կորզում ու իրար մէջ բաժանում: Անկիրթ, անփող գիւղացին ակամայից հաշտվում է բախտի հետ, կարծելով թէ այդ է օրէնքը. հրաժարվում է իր արիւն-քրտինքով մշակած սեփականութիւնից:

Մի հարուստ գիւղացի առաջարկում է իր այրի հարեւանուհուն ծախել իր տներին կից մի կտոր հող, որի համար առաջարկում է ամենաչին գին: Վերջինս չէ համաձայնվում. «Է՛հ, դու գիտես, ես իմ պարտքէս պրծայ, էտեւ դու կը փոշմնիս, էտիկա ձեռքդ չի անցնի», ասում է հարուստ գիւղացին ու սկսում շինութիւնը: Խեղճ կինը ուր դիմում է չէ լինում. ճարը կտրված, առաջը գցած իր 15 տարեկան որդուն՝ դիմում է քաղաք գաւառապետին: «Կնեազ ջան, ոտվնուդ մեռնեն, գառմ ունէի իւզբաշուն (տանուտերի օգնական) տուի, ոչխարս ալ գլաւան (տանուտերը) կերաւ, բան չերաւ, ինձի ազատէ ադ բոլբուական կրակէն (հարստահարչից):»

Ահա թէ որքան ընդհանրացած է մեզանում կաշառակերութիւնը ու ժողովուրդն ընտելացած այդ բանին, որ միամիտ կինը գառն ու ոչխարը տանուտերին ու օգնականին ուտեցնելուց յետոյ, կարծում է թէ օրէնքն այդպէս է պահանջում:

Էլ չեն յիշում տանուտերների ու շինական դատաւորների օդատնետում ստացած «ոգելից» պատիւները, որ գրեթէ ամենօրեայ երեւոյթ է:

Տգէտ պաշտօնէի համար իր մեծ փորից ու լայն գրպանից դուրս ոչ մի բան գոյութիւն չունի, ուստի նա հէնց դրանց մասին էլ մտածում է: Բայց զարմացնում է մեզ հասարակական գրագիրների կատարած զեղծումները: Գրագիրները, որ շատ թէ քիչ կրթված ու ուսած մարդիկ են, փոխա-

նակ բարեխղճօրէն ծառայելու իրանց կոչմանը, իրանք եւս միանում են տգէտ տաճարներին ու դատաւորների հետ ու կեղեքում: Հասարակութեան բոլոր վարչական գործերը կառավարում է իսկապէս գրագիրը: Տանուտէրը մեծ մասամբ կրում է միայն պաշտօնական նշանն ու լուռ ներկայ լինում իր գրագրի պաշտօնավարութեանը: Ինչեր չեն կարող անել մեր գրագիրները, եթէ միայն ուզենան ու հասկանան, որ լոկ փողի մէջ չէ ամփոփվում մարդու կեանքը, մարդը ունի եւ բարոյական կեանք: Մի՞թէ նրանք չեն կարող սամաւհարել անուս պաշտօնեաների օրինազանցութիւնները, հասկացնել նրանց իրանց պաշտօնի սրբութիւնը, կամ միանալով գիւղական ուսուցչի հետ՝ անցնել հասկացող երիտասարդութեան զլուխն ու մաքառել հասարակական չարիքների դէմ:

Բացի յիշեալ պաշտօնեաներից, իւրաքանչիւր գիւղ իւր ներքին գանգաւ գործերի համար ընտրում է հաւատարմատարներ, որոնց յանձնում է, օրինակ, հանդերի պաշտպանութիւնը, վնասված ցանքսերի գնահատութիւնը եւ այլն: Այդ մարդիկ ամիսներ շարունակ ծառայում են հասարակութեան առանց մի կօպէկ վարձ ստանալու, դրա համար էլ կամ ոչինչ չեն շինում, կամ, մոռացած խիղճն ու օրէնք, աշխատում են լոկ իրանց գրպանի ու որկորի օգտին: Ստեփանի ոչխարը կերել է Կուրդիների արտը, վերջինս խնդրում է գիւղի ընտրած հաւատարմատարներին գնահատել իր վնասը, որպէս զի կարողանայ պահանջել: «Է՛, աղամ, էդոր համար մենա վե՛վ պիտի էրբայ, տոր հոն, բանմա չէ եղել, մենք էնօրը տեսանք», ասում են «գործունեայ» պաշտօնեաներն ու շիտակ ուղղվում դէպի Ստեփանի տունը «ջառման» (պատիժը) քաշել տալու, որը շատ անգամ մի-մի բաժակ արաղից չէ անցկենում:

Մի՞թէ աւելի լաւ չէր լինի մի որոշ վարձ տալ այդպիսիներին ու բարեխիղճ գործ պահանջել: Դրանով հասարակութիւնը չի սնանկանայ: Կարգ, կանօն եւ հաշուետւութիւն մտցնելով, գիւղական հասարակութիւնները կարող են արդարացնել կառավարութեան կողմից նրանց տուած բարեշնորհումները:

ՆԱՄԱԿ ԱԽԱԼՔԱԼԱՔԻՑ

Դեկտեմբերի 21-ին

Ինչպէս յայտնել էի հեռագրով, ամսիս 19-ին, ժամի 2-ին երեկոյեան, խիստ երկրաշարժը աւերեց գաւառիս հիւսիսային կողմում 10 գիւղ: Վնասները ճիշդ որոշված չեն դեռ, միայն աղէտի տեղն ուղարկված երկու բատալիօն զօրքը, գաւառապետի անմիջական հսկողութեան տակ, մինչեւ այժմ աւերված տների տակից հանել է 300 դիակներ: Աշխատութիւնը շարունակվում է: Մի քանի գիւղերից ազատվել են միայն մի քանի ընտանիք: Անտուն մնացած գիւղացիներին անմիջական օգնութիւն հասցրին քաղաքից ժողովարարութեամբ, որի նախաձեռնողն էր գաւառապետի կինը՝ տիկին Ջիւսէրման, քաղաքագլուխս պ. Արշակ Գրիգորեանց, որոնց աջակցում են մի խումբ երիտասարդներ: Երկրաշարժի ցնցումները դեռ շարունակվում են, թէւ անհամեմատ թոյլ առաջին անգամից: Ժողովուրդը ընդհանուր յուսահատութեան մէջ է. շատերը գիշերները բոլորովին չեն քնում:

«Մշակ», 1899, դեկտեմբերի 25, N 242

ԵՐԿՐԱՇԱՐԺԻ ՏԵՂՈՒՄ

(Նամակ Բարալէթ գիւղից)

I

Ինչպէս գրել էի նախորդ նամակումս, աւերված գիւղերի դժբաղդ գոհերին տեղափոխում են Ախալքալաքի ժամանակաւոր հիւանդանոցը: Աղէտի զոհերի թւումն էր մաեւ Բէժանօ գիւղի տէր-Գալուստ քահանան. որից իբրեւ ծանօթի հարցրի՝ «Յիրաւի՞, տէրտէր, ձեր գիւղերը բոլորովին աւերված են»: Հսկայ տէրտէրը, որի երեսից ժպիտը առաջ վայր չէր ընկնում, այժմ կուչ էր եկել. կենդանի մեռել դարձել: Չորցած աչքերն անթարթ երեսիս յառեց ու մինչդեռ ուզում էր բերանը բանալ, յանկարծ արցունքի յորդ հեղեղը ու հեծկլտանքը խեղդեցին նրա ձայնը: «Անիի աւերակները կուզէիր տեսնել. վարժապետ ջան, Անին մօտեցաւ... Է՛հ, իմ պատմելովս ի՞նչ պիտի հասկնաս, զնա՝ աչքովդ տես, որ զգաս:»

Կէս օր էր, երբ ճանապարհի ընկայ Ջաւախքի նոր Անին տեսնելու: Բնութիւնը կարծես խաղաղել էր, ձմեռվայ արեւն իր թոյլ ճառագայթներով պսպղեցնում էր ձիւնի սպիտակ սաւանը, որի վրայով իբրեւ մակոյկի պէս լողում էր սահնակս: Արագովայի ճանապարհը, որտեղով պիտի անցնէի, անսովոր կենդանութեան մէջ էր: Անցուղարձ անողներին թիւ չը կար:

- Որտեղի՞ց ես, բարեկամ:

- Մերենցի:

- Ո՞ր կերթաս:

- Ես ա չիտեմ, տիրացու, հոգիս ազատելու, տնով, օղլուշաղով երկ օր է անօթի մեռանք:

- Ի՞նչպէս եղաւ երկրաշարժը ձեր գիւղում, շա՞տ վնասվեցիք:

- Օ՜խ, մի հարցնիլ, ինչս մնաց, որ վնասնիս կը հարցնես: Ունեցած չունեցածէս դուս հինգ ջանս հողին տակը սաղ-սաղ թաղեցի ելեր եմ կերթամ. մէկալոնք ալ հէշ խաբար չեմ ո՛ր եմ ուր չեմ: Մեր տունը պար էր. Ջէյրանենց հարսնցուն ու ծաղկոցնին (հարսնացուի ընկերուհիները) 9 հատ ծաղկի պէս աղջկներ գոմին երեսը անուշ ձէները ձգել պար կը խաղային: Բիրդան աղջկնուն զիլ ձէնը գիտես թէ խեղդաւ, ամբի գոռոցի պէս եկող գոռոց մը ջանս դողացուց, խելքս պտտաւ ու մեմա ան տեսայ, որ գիտես թէ գետինը ոտվնուս տկէն թռաւ, խելքս գլխես թռուցի, էլ չիմացայ թէ ինչ եղայ, լուս աշխարքս մթնաւ: Էքսի օրը իրիկվան անջաղ ինձի կիսամեռ հանեցին ձեռք-ձեռքի բռնած պար խաղոցող մեռած ծաղիկ «ծաղկոցնուն» հետ:

Արցունքի հեղեղը խեղդեց գերեզմանից դուրս եկած կենդանի մեռելի խռպոտ ձայնը: Նա առանց կանգ առնելու, կոշտ չուխի փէշով աչքերը սրբելով շարունակեց ճանապարհը: Քշեց կառապանս. ես նոր զգացի, որ իմ այտերս էլ թաց էին:

Կին ու տղայ, ծեր ու մանուկ բռնել էին ամբողջ ճանապարհը: Յնցոտիների մէջ փաթաթած երեխան մօր շալակին հանգիստ անջում էր, միւսը մօր փէշից քաշ ընկած աղերսում էր «մարի ջան, անօթի եմ». նրանց յետեից դանդաղ, կարծես յակամայից, գնում էր մի ծերուկ՝ բռնած ուժասպառ հարսի ձեռից:

Դեռ նոր էի մօտեցել, երբ ծերը գլուխը բացեց ու դողդոջուն ձայնով աղերսեց.

- Աղա ջան, երեք օր է պապիրօզ չեմ քաշել. մե պապիրօզմ տա՞ս, արեւուդ սաղաղայ:

Վառեցի մի պապիրօս ու տալով ծերուկին հարցրի.

- Ո՞րտից եք, ամի:

- Խարապայ Սամսարու, աղա ջան:

- Մի՞թե Սամսարը խարապայ է:

- Կիրակվայ ժածին Սամսարը Սօդօմու պէս կործանաւ: Եթմիշ (70) տարեկան մարդ եմ, կեանքիս մէջ ատանկ ժած չեմ տեսել, մեմայ որ երթամ (Աստուած չարծանացնէ), ըլլի որ իմ տղայ եղած եթմիշ տարի ապրած տանս տեղնա չը ճանչեմ:

- Մարդիկ խօ չը վնասվան, ամի:

- Մարդի՞կ, չիդեմ - պրծող եղաւ թէ չէ: Իմ որ ջահիլ-ջիւան տղաքս իննը ջանով մնացին սեւ հողի տակը, աչվնուս արտասուքը չորցուցին, քօռանար ձեր աղամին (հայրը) օղուլ, չը տեսնիր ադ կրակը: Մէ ես այսի աքսիկեաքակնուն (կանանց) հետ Ասսու հրաշքով պրծայ: Ա՛խ, Ասսու աննին մեռնիմ, ինչի՞ մեզի ա մէկէն չը թաղեց, որ հիմի անօթի, չփլաղ աս կրակնուն մէջ չը տապկըտէինք:

Պէտք էր նկարիչ լինել ծայրահեղ թշուառութեան այդ կենդանի պատկերը նկարելու համար: Իմ առաջ, մուրացկանի գաւազանը արդէն ձեռին, կանգնած էր մի ծերուկ, բայց ոչ, մի կենդանի մեռեալ. որի գունատ դէմքը կարծես միանգամայն կորցրել էր մարդկային սրտի զգացմունքներն արտայայտելու բոլոր ընդունակութիւնը: Միայն արծուի սեւ ու չորացած աչքերն էին, որ աղերսագին հայեացքով արտայայտում էին ծերուկի մեծ վիշտը:

Մինչդեռ յաղթանդամ ծերուկը յենված գաւազանին իր դառն օրհասն էր ողբում, նրա այրիացած հարսները յոգնած, անփոյթ պաղ ձիւնի վրա նստած՝ դառն հեկեկում էին, որոնց ձայնակցելով որբացած երեխաներն հաց էին խնդրում: Կառապանիս հրամայեցի ճանապարհի պաշարս տալ թշուառներին: Քաղցը ամեն ինչ մոռացրել էր: Ամօթխած գեղջկուհիները, որ գուցէ ուրիշ անգամ չը մօտենային ամենաչնչին հարցիս անգամ պատասխանելու, լացող երեխաներին թողած՝ քաղցած գայլի պէս վրա թափվեցին ու իրանց ձեռքով սկսեցին քրքրել պայտսակս. որից դեռ հացը չը հանած՝ մի կողմից ազահաբար կոխում էին բերանները:

Գնում եմ առաջ: Գիւղական մի կոտորտած սահմակ դանդաղ ընթացում է ճանապարհով, կարծես դժուարանում էր տանել իր ծանր բեռը: Միջահասակ մի գիւղացի, շագանակագոյն մօրուքով ու կապոյտ աչքերով, պառկած էր սահմակի մէջ, երեք հատ էլ մերկ երեխաներ չորս կողմը շարված:

- Ո՞րտեղից ես, բարեկամ, հարցրի նրան: Պատասխան չը կայ. ապուշի պէս մի րոպէ յառեց կապոյտ աչքերն երեսս ու փակեց:

- Ջանջղացի է (Բեժմանօցի), պատասխանեց կառապանը, հողին տակն էր մնացել, ոտվին վառել է. խօշալիթալը (հիւանդանոց) կը տանինք:

Սահմակից բաւական հեռու հետեւում էին մի խումբ գիւղացիներ իրանց մանր ու խոշորով: Դրանք աղէտի զոհերն էին, որ շտապում էին քաղաք բարի մարդկանց մօտ պատսպարան գտնելու:

- Դուք ո՞րտեղից էք, բարեկամ:

- Ջանջղեցի ենք, աղա՛:

- Է ո՞ւր կերթաք, Ջանջղանա՞ քանդվաւ ինչ է, ախպար:

- Է՛հ, աղա՛, աս մեր մեղքն որ կայ, ատիկա հըր քիչ է մեզի:

- Ի՞նչ մեղք:

- Ալ ի՞նչ ըլլի, աղա, քիւֆիւր (հայիոյանք) ըսես կենենք, գողութիւն կենենք, իրար արտ ու չայիր կարենք, հարուստը անխիղճ, աղքատը նախանձ ու հպարտ, երկու կօպէկի համար ծնող հարերս կը ծախենք, էլ փողի ու խաթեր համար սուտ զրցիլն ու սուտ երթում էնելն, որ ամեն աւուր բան դարձել, վեր մէկն ըսեն տահա, եսսի՞մ (ես ի՞նչ գիտեմ): Դիւս (ահա) անցնող շաբթու էր կէնա այգի ծակծկելուն, ծակծկելուն տեսար սանքով որ կերթար, գնաց քանիմ կապէկի համար հոգին սեւեց. իրեն պէս քանիմ փչանալուի (անպիտանների) հետ սուտ վկայութիւն տուին Ասու (Աստուծոյ) գառին պէս անմեղ մարդոց արունքը մտաւ: Յըլաթ ժած կըլլի, աղա ջան, անոնց արունքն է Ասոված մեզնէն կուզէ:

- Է ի՞նչպէս եղաւ, որ էտ մարդու ոտները վառաւ:

- Ինչպէ՞ս, այ ինչպէս. մենք էտոնց օդան մստել էինք, ժածն որ էլաւ քիրաղիս (բոլորս) փախանք դուս: Ադ մարդուն (մեղայ Ասու, մեղայ), գիտես թէ Ասված գալ կապ էրաւ, փէչքին քով մստած տեղէն չը կրցաւ ելլեր: Պատը եկաւ (փուլ եկաւ) փէչքին վրա (վառարանի), փէչքն ա ատար

նուվնուն: Դոր ժածն անցաւ, դոր խելքերս գլխիս եկաւ իրիկաց դէմ հանեցինք այդ փշանալուին ոտվին միջացէն (մէջքից) հետ քեապապ (խորոված) էր եղել:

Խօսակիցս ուզում էր թափել իր սրտի բոլոր մաղձը, բայց ես ընդհատեցի նրան: Ինչպէս երեսում էր խօսակցիս պատմածի տոնից, սահնակով գնացող վիրաւորը գիւղական նշանաւոր «վամպիրներից» էր կամ նրանց գլխաւոր գործակիցներից մինը:

II

Փորրիկ գետակի ափին, բլրակների մէջ, երեսում էր Արագովան: Ես մտադիր էլ չէի մտնել այդ գիւղը, սրտատրուփ շտապում էի հարիւրաւոր զոհերի անքանդակ սեւ գերեզմանները տեսնելու: Բայց ակամայից ուշքս զրաւեցին գիւղի ծայրում սպիտակ ձիւնի վրա տարածված սեւ-սեւ կոյտերը. դրանք անտուն, անապաստան գիւղացիների ժամանակաւոր վրաններն էին: Յիշեցի Սիբիրիայի էսքիմոսներին, որոնց բնակարանների մասին գաղափար տալու համար ահագին ժամեր էր գործադրում մեր աշխարհագրութեան ուսուցիչը:

Մօտ մի քառակուսի սաժէն տարածութեամբ փորած էր ձիւնը կէս սաժէն խորութեամբ ու ձիւնի պատերի վրա ձգած թեթեւ տախտակները ծածկված էին խոտէ խտիրներով ու բրդէ թաղիքներով: Ես զարմացայ թէ ինչո՞ւ էին շինված այդ մահագութ որջերը, քանի որ Արագովան, քաղաքում ստացված տեղեկութիւնների համաձայն, չը վնասված գիւղերի թւումն էր: Մտայ այդ «չը վնասված» գիւղը, սակայն տուն չը գտայ, որ փլած բաժանմունքներ չունենար: Նոյն իսկ արքունական դպրոցի՝ կրով ու քարով շինած հոյակապ շինութիւնը միանգամայն քայքայվելու եւ տապալվելու վրա էր: Նոյն դրութեան մէջ գտայ եւ ճանապարհիս վրայի Ջակ, Բուղաշէն, Դրկնա ու միւս գիւղերը. նոյն կիսաւեր տները, նոյն գայլի որջերը, խտիրներով ու փալասներով ծածկված: Ժողովուրդը, կին ու տղայ, գրեթէ բոլորն էլ դուրսն էին. խումբ-խումբ հաւաքված լուռ քփչում էին, կարծես մէկից խիստ քաշվում էին: Ահռելի սարսափի սեւ դրոշմն իսկոյն նկատելի էր նրանց դժգոյն երեսին:

Սողում է սահնակս հարթ ձիւնի վրայով. մօտենում ենք Մերենիային: Սիրտս տրոփում է ու ակամայից կարծես մի տեսակ երկիւղ տիրում է

ինձ: Անգուր արեւն էլ մօտենում է իր վախճանին, կարծես նա էլ զարիուրած ընդհանուր սարսափից, երես է դարձրել աւեր Ջաւախքից ու շտապում է մօր տաք գիրկն ընկնել:

Ձիերը կանգնեցին:

- Շտապիր, կառապան, ուշանում ենք:

- Ձիերը խրտնում են, չեն գնում, առաջը ինչ որ սեւ բան է երեսում, պատախանում է իր արհեստին յատուկ անտարբերութեամբ դուխաբօր կառապանս:

Մտրակի մի երկու խիստ հարուած ստիպեցին ձիերին մի քանի քայլ եւս առաջ գնալ, բայց դարձեալ ականջները ցցած երկչոտ նապաստակի պէս կանգնեցին: Կարծես իմաստուն կենդանիներն էլ չէին ուզում ականատես լինել բնութեան թուլեական անգուր խաղին:

Իջայ սահնակիցս, որ տեսնեմ թէ ի՞նչից են խրտնում ձիերը: Գնում եմ առաջ, եւ ի՞նչ եմ տեսնում: Ճանապարհի կողքին երկու փոքրիկ երեխաներ, նստած ձիւնի վրա, խիստ սառնամանիքից կապտած ձեռները դրած արցունքոտ աչքերին, աղիողորմ լալիս են:

- Մարի ջան, մեռայ, մա՛րի ջան:

- Օ՛՜ֆ սառայ, ապա՛ (մայրիկ) ջան, Գուրգենիդ թողիր ո՞ր գնացիր: Մի լա՛, Նազօ ջան, մի լա՛, ամիս (պապս) կուգայ կերթանք ապայիս: Չէ՞, ամիս ըսաց թէ՛ ապաս քեռանցս է... Ա՛խ ապա՛ ջան, ի՞նչի մեզի թողիր գնացիր, չիտէիր (չը գիտէիր) թէ Նազօդ կուլայ: Ամի ջան, արի Նազօն կուլայ, Նազօ ջան, մի լա՛, Նազօ, աշէ (նայիր) ես ա կուլամ...:

Սիրտս կտրատվեց. երկու փոքրիկ մանուկներ, անտուն անտիրական, անկարեկից երկնքի բաց ու պաղ հովանու տակ որոնում էին իրանց մօրը, սրտակտուր լացով կանչում անուշ «ապային», որ թոնրի ալ բոցերի մէջ կրակխորով էր եղել: Խեղճ մանկիկներ, չը գիտէին, որ իրանց թշուառ ապային այլ եւս տեսնելու չէին:

- Տղաք, ի՞նչի կուլաք, հարցրի ես, մօտենալով նրանց, կարծելով թէ կարող եմ իմ ներկայութեամբ նրանց լացն ընդհատել. բայց նրանք ինձ տեսնելով մի թուլե անթարթ երեսս նայեցին ու ապա աւելի եւս խիստ սկսեցին հեկեկալ:

- Մի լա՛ք, գառնուկներս, մի լա՛ք, ես ձեզ կը տանիմ ձեր «ապային»: Բայց ձեզ ո՞վ քերեց էստեղ:

- Ամիս (սլապս) բերեց:

- Ինքն ո՞ր գնաց:

- Գնաց որ կովը բերէ:

- Ի՞նչ կով:

- Մեր Ջէյրանը (կովի անունն է) հետվիս պիտի տանէինք քեռանցս, ճամփեցէն ետ փախաւ գեղ, պապս գնաց որ բերէ, մենք մնացինք մենակ դիւզին (դաշտի) օրթան (մէջ տեղը):

Ծերուկ «ամին», սեփական տան սառը փլատակների տակ թողած իր մտերիմների հետ եւ ամբողջ կեանքի բոլոր դառը վաստակը, իր աւերակ «օջախի» վերջին մնացորդները՝ ջուխտակ թռռնիկները ու միակ կովն առած, փախչում է հայրենի անհիւրընկալ յարկից:

- Դէ արիք, արիք, իմ սանքին, ես ձեզ կը տանիմ ձեր «ապային»:

Փոքրիկ Նազօն, որ մինչեւ այդ վախվխեւով երեսս էր նայում, երբ լսեց «ապայի» անունը, կէս ժպտալով վեր թռաւ տեղիցը ու մօտենալով ինձ հարցրեց, կարծես «ապայի» քաղցր անունը բացեց նրա թոթով լեզուն.

- Տացու ծան, դու գիտե՞ս քերանցս տունը. ապասս հոն է: Ամիս ըսաց թէ էլքանք ուլա քելիս ինձի կանֆետ պիտի տայ:

- Գիտեմ, գիտեմ փոքրիկս, արիք սանքայիս էրթանք, ամիիդ էլ վերցնենք ու էրթանք քեռանցդ:

Տեղաւորեցի փոքրիկներին սահնակիս մէջ ու սլացանք առաջ:

Երեւում է Մերենիան, սիպտակ ձիւնի անսահման ծովի մէջ մի սեւ օազիս: Սիրտս տրաքում է. մի՞թէ դա այն Մերենիան է, ուր ես քանի քանի գիշերներ ճանապարհորդութիւններիս ժամանակ գիշերել եմ: Լուռ է չորս կողմս, ձէն-ձուն կտրել է, էլ չէ լսվում անցորդի ճանապարհը կտրող շների հաջոցը, գառ ու ոչխարի քաղցր մայիւնն ու մատղաշ հորթերի անուշ բառաչը: Մերենիան մարել է, հարիւրամեայ աւերակի պէս քար քարի վրա չէ մնացել: Լուռ են եւ փոքրիկ ուղեկիցներս, որ տաք վերաբերուիս տակ գրեթէ արդէն նիբհում էին: Միակ կենդանութեան նշաններ ցոյց տուող արեւն էլ չը կայ այլ եւս: Սար ձոր քիթ-մոութ կախել, խռոված մանկան պէս կարծես ուզում են լաց լինել: Մթնում է. գնա արեւ, գնա, մտիր մօրդ անուշ գիրկը, բայց այս անտէր փոքրիկներին ո՞ւմ խորթ գիրկը պիտի սլատսպարէ ու փաղաքշէ:

Մինչդեռ խոր մտածմունքներիս մէջ ընկղմված ինքս ինձ հետ խօսում էի, սահմակա կանգ առաւ:

- Հասանք, պարոն, խոր մտքերիս մէջ, արթնացրեց կառապանս: Սթափվեցի. ահա եւ Մերենիան:

III

Լեռան ձիւնոտ լանջին փռված 120-ից ատելի գիւղական խրճիթների սեւ սեւ փլատակներ, խրճիթների, որոնց իւրաքանչիւր քարը խեղճ շինականի արիւն քրտինքով ողողված, իր հովանու տակ պատսպարում էր հարիւրաւոր թշուառների լացն ու հագուադէպ հրճուանքը, խրճիթների՝ որոնք այժմ իրանց հովանու տակ ծածկել էին նոյն թշուառների արիւնվայ դիերը: Մերենիան էր դա: Յիրաւի, որ ամենավառ երեսակայութիւնն անգամ երբէք լսելով չէ կարող պատկերացնել այն ահռելի տեսարանը, որ ներկայանում է ականատեսի աչքին: Աղէտի ամբողջ սարսափն զգալու համար պետք է աչքով տեսնել:

Իջայ սահմակիցս: Ուզում էի գիւղ մտնել, որից բաւական հեռու մի խումբ գիւղացիներ լուռ քչփչում էին: Բայց ի՞նչ գիւղ. ոչ փողոցն է յայտնի, ոչ տները, կարծես մի մահագուծ հողմ թեթեւ փետուրի պէս խառնել, տակն ու վրա էր արել ամբողջ գիւղը:

Մտնում եմ գիւղը:

- Էհէ՛յ, ո՞ւր կերթաս, ո՞ւմ տունը կերթաս:

- Ո՛չ մէկի տունը, գիւղը կուզեմ տեսնել:

- Գեղը կուզես տեսնե՞լ. տեսածդ հերիք չէ, ամանաթ հոգի ունիս, որ էս վախախ էդ թերմշնուն մէջ (անտէրների մէջ) կը հաստաս: Արի՛, արի՛, դուրբան, տեսնել կուզես լուս աչով (օր ցերեկով) պտտէ, էս վախատս հաւքն իրեն թելով չի անցնիլ էդդից, դու ո՞ւր կերթաս էդ սատանի բները:

Խեղճեր, բնութեան սարսափը բաւական չէ, նախապաշարմունքն էլ միւս կողմից է ահաբեկում:

Մտայ ւտերակների մէջ: Յիրաւի քար քարի վրա չէր մնացել: Գիւղական խարխուլ խրճիթի քարէ պատերը լցվել են տան մէջ ու հողէ ծանր ծածկը իր տակ առնելով գեղջուկի նահապետական օջախն իր աշխատաւորներով, կարծես հաստ գերանները դիտմամբ մահագուծ խաչերի պէս տնկել է դէպի երկինք:

Բայց ինչ-որ սարսուռ տիրում է ինձ. չորս կողմն լուռ, անբակ, մեղմ քամին էլ մեռելային շնչի պես փչում է ականջիս տակ: Ինչ-որ խուլ մարդկային հեծկտանք է լսվում: Ո՞վ կարող է լինել այս պահուս կենդանի գոհերի անքանդակ գերեզմանոցի մէջ: Գուցէ սեւ հողէ պաղ վերմակի տակ տնքացող կիսամեռ զոհերից միմն է: Բայց ոչ, ահա առաջս անբակների մի կոյտի վրա սեւ ուրուականի պէս մութի մէջ երեսում է մի մարդկային պատկեր, որ կատաղի բորենու պէս ջուխտ ձեռքերով փորում է իր դառն արցունքով հեղեղած սառն հողը: Մի ծերուկ գիւղացի էր դա. գլխի պէխառն մազերը թել թել էր արել երեկոյեան ցուրտ քամին: Նրա շարժումները տարօրինակ էին ու արցունքոտ դժգոյն դէմքը, որ կիսաղօտի մէջ հազիւ նկատելի էր, կոշտ ձեռքերով փորած հողի պէս սեւ էր: Մօտենում եմ:

- Ո՞վ ես, բարեկամ:

Ձայն չը կայ. գիշերային ոգին լուռ շարունակում է տխուր աշխատանքն ու քթի տակ ինչ-որ ինքն իրան մրմնջում:

- Ի՞նչ ես անում այստեղ, այ մարդ, կրկնեցի հարցս:

Ծերուկը բարձրացրեց ավելառն գլուխն ու խոժոռ, արինն արցունքով լցված աչքերը մի բոպէ երեսիս յառելուց յետոյ. կարծես բարկացած, որ խանգարում եմ իր մենաուր տխուր աշխատանքը, պատասխանեց.

- Քեզի ինչ, ես ինձի համար կը փորեմ. կեցի, կեցի քիչ մա փորեմ. զլօխս կը հաւքի, մտնիմ կը մէջը, ախր Սանդուղս ու Կարօս հող են. չէ՞ տացու ջան... սաղ են սաղ... ոտվնուդ մեռնիմ, մէմը անկաճդ հողին դի... աշէ, աշէ (նայիր)... տիան Սանդուղս կուգայ ոտվիս քաշէ (գուլքաներս հանէ) որ պառկիմ... արի, արի բալաս, գիշեր անցաւ... Տիան Կարօս ա, Կարօս... հա, հա, հա ...:

Ավելառն ծերուկի դիւային քրքիջը գիշերվան այդ պահուն սար ու ձոր դողացրեց: Ես սարսափից ապշել, քարացել էի: Քիչ էր մնում, որ ես էլ հաւատալով գիւղացիների նախապաշարմունքներին, թշուառ խելագարին, որ հողակոյտերի մէջ իր միակ որդուն ու հարսին էր որոնում, չար ոգիի տեղ ընդունէի: Ինքս ինձ հաւաքեցի ու դուրս եկայ անբակներից. բայց մինչեւ այժմ էլ ծերուկի խոժոռ դէմքը աչքիս առաջն է ու խռպուտ. աղէկսուր ձայնն ականջումս, որ կարծես դեռ կանչում է «արի, բալաս. արի գիշեր անցաւ...»: Բայց խեղճ ծերուկ, քանի քանի սեւ ու մութ գիշ-

երևելու պիտի անցնեն ու «անուշ բալադ» չը պիտի լսէ աղերսագին ձայնով: Գուլքաներդ «քաշելու» կը կանչես, բայց գուլքաներդ «քաշողն» էլ, գործողն էլ սեւ հողի տակ լուռ ննջում է ու էլ չը պիտի վազէ ծերուկ կեսրարոջը ծառայելու:

Ու քանի-քանի մատաղ հարսներ իրանց զառամեալ կեսրարյոներին թողին անմխիթար խելագարութեան ճանկում եւ յուսահատ գերեզմանի շէմքին ու դեռ քանիսն էլ պիտի դիմեն կորստեան այդ անեղր անդունդը:

IV

Գիշեր է, պարզ ու անամպ գիշեր: Կապուտակ երկնքի աստղերը խլվլան աղջկան չքնաղ աչքերի պէս վառվռում են. նրանց վրա չէ ազդում Մերենիայի աղեկաւոր հեծկլտանքը. աւերակների սեւ-սեւ ստուերները հեռու, շատ հեռու են նրանցից: Գիւղի ափին, խելագարի դիւային քրքիջի պէս, հռչում է կրակի ալ բոցը, որի կաս-կարմիր շողքը լուսաւորում է խոտերի ահագին դէգերը: Բորբոքված խարոյկի շուրջը ձեռքերը ծոցերին կանգնած են քսանի չափ գիւղացի երիտասարդներ, որոնց վիճակվել էր սեփական տան փլատակների դժբախտ գիշերապահի պաշտօնը վարել: Վառվում է խարոյկը, բայց մարել են մերենեցի երիտասարդները: Ո՞ր է նրանց զիլ «լէլեների» ու «մէանիների» անուշ զլզլոցը, որ լուսնեակ գիշերներին սար ձոր էր դրդղացնում ու քանի-քանի անմեղ գեղջկուհիների գիշերվայ քաղցր քունը կտրում:

Մօտեցայ խարոյկին: Դժբախտ գիշերապահները պատրաստվում էին ընթրելու: Բայց ի՞նչ ընթրիք... Փռված կապերտի վրա շարած էին 8-9 հատ տեղական կլոր գարի հացեր, որ հազիւ թէ 4-5 ֆունտ գար. կապերտի անշուք սփռոցը շրջապատել էին 15-18 դժգոյն երիտասարդներ, որ ամբողջ օրը սառցակոյտերի հետ կռելուց յետոյ, այժմ քաղցած ստամոքսները յագեցնելու մի կտոր չոր ու ցամաք հաց էլ չունէին: Ինձ տեսնելուն պէս գրեթէ բոլորն էլ ոտի կանգնեցին ու սիրով ընդունեցին բարես:

- Նստէք, տղաք, նստէք հացերդ կերէք:

Բայց տղաքը լուռ էին, ինչ-որ տատանման մէջ կանգնած էին. վերջապէս հասակաւորներից մինը համարձակվեց ասել.

- Հրամեցէք, վարժապետ ջան, բրբուն մը եւ դու առ. ինչ էնենք, քեզի

լայեղ բան չունինք հըմը, դուք ա գիտեք մեր հալը. Ասված էսման էր կամեցել, փառք իրեն:

- Նստեք, նստեք, ես շնորհակալ եմ. Աստուած ողորմած է, ամեն ինչ էլի կարգի կընկնի, հանգստացրի ես:

- Տղաք, Ռափն ո՞ր է:

- Չը կայ ծօ, ի՞նչ եղաւ. չըլլի՞ էլի Տալօին քովը գնաց: Տղա ք, էս խեղճը վերջը խելքը թոցնէ կը:

Յիրաւի Ռափը Տալօին «քովն» էր: Խարոյկից մի փոքր հեռու. խոտերի արանքում, շարված էին միմեանց մօտ 8-9 հատ կանանց դիակներ, որ հէնց այդ օրը հանած էին փլատակների տակից: Նրանց վրա չը կար գիտական հասած աղջկայ սովորական արդուզարդը. ֆէս ու «փիսկիլ» նետած մի մի կողմ. շորերը պատառոտած, մազերը գզգզված, կարկտահար նորահաս հասկերի էին նման: Սարսափելի էր նրանց սպիտակ ճակատների վրա դրոշմված մահվան տագնապի սեւ կնիքը: Խոշոր աչքերը չռած, մարմարի պէս սպիտակ ատամները բոլոր ուժով սեղմած, կարծես վերջին ճիգն էին թափում անգութ ճակատագրի դէմ կռելու: Ոմանք էլ աղերսագին հայեացքները յառած դէպ երկինք. կարծես գթութիւն էին հայցում ու ձեռքերը տարածած մէկին օգնութեան կանչում: Դիակների մօտ. սպիտակ ձիւնի վրա. անհոգ կռքնած էր մի թխադէմ երիտասարդ, որ ապուշի պէս կարծես անթարթ հայեացքը յառած մէկի աչերին՝ ուզում էր նրանց մէջ կարողալ իր բախտի վերջին խօսքը: Բայց նրա հայեացքին չը կար պատասխանող մէկը. որի վառվռում աչերը վաղուց մարել էին ու հմայիչ հայեացքը սառցէ քօղով քօղարկվել: Հին ծանօթի պէս մօտեցայ ու թելից բռնելով սթափեցրի դառն ու խաբուսիկ երազներից:

- Ռափ, երեխայ խօ՞չես, ախր ի՞նչ ես անում:

Հուժկու երիտասարդը քաշվելով անծանօթիս ներկայութիւնից ինքն իրան հաւաքեց, մէկ դիակներին նայեց ու արցունքոտ աչերն ինձ դարձնելով. կուտակված ամալի պէս փլաւ.

- Ա՛խ, աղա՛ ջան. կըսես. արդեօք կեանքիդ մէջ էսման ցաւը տեսե՞լ ես... Ասված դիւմնիս չը ցցնէ... Ա՛խ, ի՞նչ կըլլիր. Տալօ ջան, էդ անուշ լիզուդ լիզվիս դիպած չըլլիր, ես իմն ա քուկիդ հետ կապվեր պրծէի...:

Ռափի ընկերները ուժով հեռացրին նրան անշնչացած Տալօի մօտից.

որի աղերսագին մարած հայեացքը կարծես հետետում էր անուշ «եարի» յամր ու դողող քայլերին:

Հանգչող խարոյկի վերջին կայծերը երկնքի ցուցուլուն աստղերի պէս պէծ պէծին էին տալիս: Զամին դադարել էր, ցուրտը խաղաղել, լուսինն էլ պճնված նորահարսի պէս եղջիրները տնկած մի խարդախ ժպիտ էր նետել Սամսարի սարերին: Բայց նրանք լուռ էին, նրանց պաղ երեսին ժպիտ չէր մնացել: Ձիւնածածկ ժայռերի սեւ-սեւ ստուերները բազմահոգ կնճիռների պէս մթագնել էին վեհ լեռների հսկայ կատարները:

Սամսար պիտի գնայի, բայց գիշերվան այդ պահուն ոչ միայն սահնակով, այլ եւ ոտով անհնարին էր բարձրանալ այդ սեպ լեռների ոլոր մոլոր ուղին: Ճանապարհ ընկայ Բարալէք, ուր միայն յոյս ունէի գիշերել այդ անբաւականասուն:

Ձիերը հանդարտ գնում են, կառապանս մրավում է. ննջում են փոքրիկ ուղեկիցներս. լուսնի գունատ շողքը լերան լանջի սպիտակ ձիւնի հետ գրկախառնված՝ լուռ քչփչում են: Յանկարծ այդ մենաոր լուրթեան մէջ լսվում է մի ոռնոց. ձիերը խռոխոռալով ականջները ցցում են ու մեծ-մեծ քայլերը հանդարտեցնում. կառապանս քթի տակ կարծես ինչ-որ ձիերի լեզուով մոմռում է: Գնում են ձիերը. ես էլ խորասուզված յուզիչ մտքերիս ովկիանոսի մէջ՝ գնում եմ հեռո՛ւ, շատ հեռո՛ւ: Կրկնվում է ոռնոցը ու կարծես հենց սահնակիս մօտ. ձիերը պատասխանում են մի խռպոտ խռինչով ու ականջները ցցած կանգնում: Կառապանս տատանվեց ու սթափվեց անուշ մրափից: Ես ճանապարհին էի դիտում, երբ յանկարծ քնաթաթախ կառապանս, որ սահնակից իջած շուրջն էր նայում՝ մատով ինձ ցոյց տուեց.

- Գայլեր, պարոն...

Ես սարսափեցի. գայլերի մի խառնիճաղանճ փոհմակ ցատկոտելով բարձրանում էր լեռն ի վեր, մի երկուսն էլ բրդոտ պոչերի վրա պլպլած, դէպի մեզ նայելով, ոռնում էին: Ես ձեռս մեքենայաբար տարայ ատրճանակիս, բայց փորձված կառապանս արգելեց ինձ.

- Ափսոս է փամփուշտներդ, պարոն, ատրճանակիդ վրա այնքան էլ յոյս մի դնել, եթէ նրանք կատաղած լինեն: Բայց այս ամսին գայլերը մարդու չեն վնասի. աներակ գիւղերի նեխվող դիերի հոտն է նրանց ցած կանչել լեռներից:

Կառապանիս զիլ սուլոցը յիրաւի փախցրեց ռռնացող գայլերին:

Գնում ենք: Կառապանս շտապեցնում է ձիերին, որոնք կարծես իջեւանի մօտ լինելն զգալով, մոռացել էին յոգնածութիւնը: Դէմ ու դէմ առաջնիս երեւում են սեւ-սեւ կոյտեր: Դա մի գիւղ էր, բայց դարձեալ լուռ, դարձեալ մռայլ, ձայն ու ծպուտ չը կայ: Էխտիլան էր դա, աւերակ, քարոքանդ էխտիլան: Կարծես Մերենիայի սեւ սառուերը փռվել էր եւ այստեղ: Մօտենում ենք գիւղին: Նազօն գարթեց.

- Ապա՛ ծան, ապա՛ ծան, ես ա կուգամ... աղաղակեց երեխան, բոլոր ուժով փարվեց ինձ ու դարձեալ լռեց:

Բնի մէջ էր. ո՞վ գիտէ ինչ դառն երազներ խանգարում էին թշուառ փոքրիկիս անմեղ քունը: Մտնում եմ գիւղ. գիւղից դուրս շարված են ձիւնապատ որջերը, որոնց մէջ պատասպարվում է անտուն ու մերկ ժողովուրդը: Էլ ուշ էր, չուզեցի կանգնել, շտապեցի Բարալէք:

Հոյակապ դպրոցի կրակները դեռ վառ են. դպրոցն արտասովոր կենդանութեան մէջ է. գիշերվան այդ պահուն էլ մտնող ելնողին թիւ չը կայ: Ուսումնարանի դռանը կանգնած է մի ընդարձակ ձմերային վրան: Դռնից ներս նայեցի, ասեղ գցելու տեղ չը կայ. կին ու տղայ, ծեր ու մանուկ, թափված իրար վրա, ոմանք հանգիստ ննջում են, ոմանք էլ լուռ քչփչում:

- Ո՞րտեղից էք, քոյրիկ, հարցրի մի կնոջից, որ սափորով ջուրը ձեռին մտնում էր վրան:

- Ո՞րտից կուզես, աղա, ամեն տեղէ ա կանք:

- Մերենեցի կա՞ն եղտեղ:

- Ի՞նչպէս չէ, ես ա մերենեցի եմ. ի՞նչ է եղել:

- Երկու մերենեցի տղաք կան հետս, արի տես կը ճանչե՞ս:

- Վույ քոռանամ, ի՞նչպէս չեմ ճանչել. Գուրգէնն ու Նազօն են. էս ո՞ւրտից բերիր, աղա ջան: Էտոնց հօրքորն ա տնով հոս է: Մարիկնիդ մեռնի, օղո՛ւլ, էդ ի՞նչ աւուր մնացիք, ասաց կինն ու վազեց վրանը, որտեղից մի բոպէ յետոյ դուրս եկաւ Գուրգէնի ու Նազօի հօրաքրոջ հետ: Անտեր երեխաներին առ ժամանակ յանձնեցի հօրաքրոջ խնամքին:

Մտայ դպրոց. բոլոր սենեակները լիքն էին վիրաւոր հիւանդներով ու անտուն, անապաստան, գրեթէ մերկ գիւղացիներով: Ստիպված էի գիշերելու մի այլ տեղ որոնել. դիմեցի տեղական քահանայի տունը: Կեանքիս մէջ ամենայետին գիւղացու դուռն էլ չէի տեսել հիւրի առաջ փակվե-

լիս: Բայց սա գիտացու դուռ չէր, «տէրտէրի» դուռ էր, այն էլ հարուստ տէրտէրի դուռ, որ առանց «աջահամբոյրի» չի բացվի ոչ ոքի առաջ: Գիշերելու մի տեղ խնդրեցի:

- Տեղ չունենք, վարժապետ:

Ու ամուր փեղկերը շրախկ փակվեցին օտարական ճամբորդի առաջ:

«Մշակ», 1900, յունվարի 19, N 10, յունվարի 28, N 17,

փետրվարի 17, N 31, մարտի 2, N 40

ՆԱՄԱԿ ԱԽԱԼՔԱԼԱՔԻՑ

Ապրիլի 27-ին

Ապրիլի 23-ին քաղաքային վարչութեան դահլիճում կայացաւ քաղաքիս Ս. Խաչ եկեղեցու երեցփոխի ընտրութիւնը:

Ընտրողական սկզբունքը որքան էլ հին է հայերիս մէջ, որքան էլ ընդհանրացած ու ժողովրդականացած, այնու ամենայնիւ նա դեռ չէ ծառայում իր բարձր կոչմանը: Մեզանում «ընտրում են», որովհետեւ առաջարկվում է ընտրել եւ ընտրվում է նա, ով շատ «խնամիններ» ու բարեկամներ ունի: Իսկ եթէ «ի վերուստ» չը կարգադրվէր ընտրել որ եւ է հասարակական պաշտօնեայ, գուցէ մէկը ցմահ վարէր անսահման իրաւունքներով նոյն պաշտօնը: Եւ ահա ընտրվեց եկեղեցու երեցփոխ, որովհետեւ առաջարկված էր ընտրել: Երրորդ շաբաթն էր, որ հասարակութիւնը զբաղված էր այդ ընտրութիւններով, մանաւանդ որոշ կերպարանքի տէր անհատներ, որոնք մի կողմը դրած ամօթ ու պատկառման, ոչ մի միջոց չէին խնայում իրանց թեկնածուն անցկացնելու: Ընտրութիւնները վերջացան երկու ժողովում, որոնցից առաջինում պ. Կարապետ Մաղաքեանց համառօտ կերպով նկարագրելով երեցփոխի հասարակական կոչումը, քեց անհոգութեան մատնված այն բազմաթիւ անհրաժեշտ պահանջները, որոնց իրագործումը պիտի լինի նոր երեցփոխի միակ ջանքը: Նա յիշեց, որ եկեղեցու յարգը թէ ներքին եւ թէ արտաքին անշքութեան պատճառով ընկած է ժողովրդի աչքում: Մեր եկեղեցուն հարկաւոր է կանօնաւոր երգեցիկ խումբ ունենալ: Ախալքալաքի պէս հայաշատ գաւառի համար անհրաժեշտ է ունենալ մի շնորհալի վարդապետ-գործակալ,

վերջապես եկեղեցու կիսատ վերանորոգումը եւ այլն, եւ այլն: Երեցփոխ ընտրվեց պ. Սեդրակ Մառանջեանց, որը ղեկով իր տուփը, ընտրվեց 13 ձայնով ընդդէմ 5-ի: Նա 25-30 թեկնածուներից միակն էր. որ ցանկացաւ քուէարկվել:

Ամսիս 26-ին. տեղիս հաշտարար դատարանում քննվում էին վաշխառութեան երկու հետաքրքրական գործեր: Մինչեւ այժմ գիւղացուն անխղճօրէն կեղեքման գործի մէջ դատի էին ենթարկվել գիւղական երկու յայտնի տուգեր - չամդուրացի Յակովբ Թառլամազեանց եւ գեօնուրացի Յարութիւն Կարօյեանց: Բայց այդ օրը, առաւօտեան ժամի 9-ին, մեղապարտի աթոռի վրա բազմել էր Ախալքալաքի «պատուաւոր քաղաքացի» Յակովբ Մարգարով, որի դէմ դատ է սկսել Ադամ Շահնազարեան անունով մի խեղճ ջգրաշէնցի:

1882 թին յիշեալ Ադամ Շահնազարեանց, տնտեսական ամենաթշուառ դրութեան մէջ լինելով, դիմում է պ. Մարգարովին եւ 8 կօտ (6 պոռ) ցորեն խնդրում «չարեճով», այսինքն վեց ամսվայ դրամագլխի քառորդը վճարելու պարտաւորութեամբ, որ անում է 50 ր.: Բայց վերջինս, բաւական չը համարելով առաջարկած պայմանը, երաշխաւոր էլ է պահանջում, ուստի եւ գանգատաւորը ստիպված է լինում իր երաշխաւորի հետ միասին տալ 8 կօտի մուրհակ: 1887 թին պարտքը քառապատկվում դառնում է 32 կօտ, որից պարտապան Շահնազարեանցի երաշխաւորը 27 կօտ ցորեն տալով՝ իբր ազատվում է երաշխաւորութիւնից: Բայց պ. Մարգարով, առանց ոչնչացնելու 32 կօտ ցորենի մուրհակը, 5 կօտի մուրհակ էլ վերցնում է առանձնապէս Շահնազարեանից, որը 1887 թից մինչեւ այսօր 114 րուբլի փողով ու անասուններով պ. Մարգարովին վճարելուց յետոյ, այժմ դարձեալ պարտք է մնում 24 կօտ ցորեն եւ 24 կօտ գարի: Բայց «պատուաւոր քաղաքացի» պ. Մարգարով, երկիւղ կրելով, որ հաշտարար դատարանում կարող են վաշխառութեան կասկածներ ծագել, մուրհակը յանձնում է ջգրաշէնցի Կօպէլեանցին շինական դատարանում գանգատվելու, ուր, ի հարկէ, վաշխառութեան մասին հարց անգամ չէ կարող լինել: Մեղադրվողին պաշտպանում էր երդուեալ հաւատարմատարի օգնական պ. Նիկալաեվ: Իսկ գանգատաւոր Շահնազարեանցին պաշտպանում էր առանց վարձատրութեան մի յարգելի երիտասարդ, պ. Յովհաննէս Դարբինեանց, որի վրա եւ բարոյեց իր վաշխա-

ռութեան մեղքը պ. Մարգարով, յիշեալ գանգատը համարելով նրաներշնչում, որի մասին կազմվեց արձանագրութիւն: Գանգատաւոր Շահնազարեանցի խնդրանօք գործի քննութիւնը յետաձգվեց, որպէս զի միջոց ունենայ ներկայացնել գրաւոր դօկումենտներ եւ վկաներին, իսկ մեղադրվող «պատուաւոր քաղաքացի» Մարգարով ազատվեց երաշխաւորութեամբ:

Երկրորդ գործը գեօնտուրեցի Գրիգոր Դօմէրեանցի գործն էր. սա 1895 թին իր համագիւղացի Յարութիւն Կարօյեանից 86 թուրլի պարտք վերցնելով, մինչեւ այժմ 40 թուրլի տոկոս վճարելուց յետոյ, 210 թուրլի էլ պարտք է մնում: Այս գործի քննութիւնը նոյնպէս յետաձգվեց, բայց մեղադրվող Կարօյեանցն ուղարկվեց բանտ մինչեւ գործի քննութիւնը: Սա վաշխառութեան երրորդ գործն է, որ վերաբերում է յիշեալ «Արութիկ աղա» Կարօյեանցին:

Ուրախալի է, որ վերջապէս գիւղացիներից ոմանք, ճանաչելով իրանց ոտնակոխ արած պատիւն ու մարդկային իրաւունքները, զլուխ են բարձրացնում իրանց անխիղճ հարստահարիչների դէմ:

«Մշակ», 1900, մայիսի 6, N 83

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՎԱՇԽԱՌՈՒՆԵՐ

(Նամակ Ախալքալաքից)

Մեր գիւղական կեանքը դեռ շատերի աչքին երեւում է իր նախկին նահապետական պարզ ու անմեղ կողմերով: Դեռ շատերը, որոնք աչքով չեն տեսել, իրանց կաշուի վրա չեն փորձել ու լոկ վառ երեւակայութեամբ պատկերացնում են գիւղը, կարծում են թէ այնտեղ թագաւորում է նախկին նահապետական կեանքը իր բոլոր անարուեստ կողմերով: Հողը համայնական սեփականութիւն, շատ ընտանիքներ 20, 30, նոյն իսկ 40 անդամից բաղկացած, ապրում են մի յարկի տակ, աշխատում միասին, վայելում միասին, փոքրերն ու կանայք ամօթխած ու պատկառած դէպի տան մեծերը, վերջիններս գթառատ ու խնամող... Այսպէս չէ՞ք երեւակայում:

Բայց ափսոս որ դա գիւղի արտաքին խաբուսիկ պատկերն է, որ

շլացնում է անփորձ դիտողին: Մտեք գիւղ, անցեք նրա ամեն մի խաւը եւ դուք այնտեղ կը գտնեք նախկին նահապետական կեանքի լոկ աղաւաղ-ված կեղծ պատկերը: Հասարակական ընտրովի պաշտօնեաները կաշառակեր, ժողովուրդն անկիրթ. քահանաներն անուս եւ ներշնչված ամեն տեսակ պակասութիւններով, հասարակութիւնը խաղալիք մի քանի վաշխառուների ձեռքին, ընտանեկան սրբութիւնն ու խաղաղ կեանքը խախտված, ժողովուրդը, թէ ընտանեկան, թէ հասարակական կեանքում, բաժանված երկու մասի՝ մէկն աշխատող, միւսն ուտող, մէկը լուռ արիւն քրտինք թափող, միւսը շռայլ, վատնող, մէկն աղքատ ու քաղցած, միւսը հարուստ սեփականատէր ու վայելող: Ահա մեր գիւղերի ներկայ իրական պատկերը:

Լրագրութեան մէջ մեր գաւառի վաշխառուների մասին երկար գրվեց. ուստի այդ հասարակական ցեղերը այժմ մի քիչ պոչերն իրանց են քաշել ու առաջվայ պէս էլ երկու կողմից չէ կտրում նրանց թուրը: Բայց մեր գիւղերում կան եւ մի այլ տեսակի ժողովրդական հարստահարիչներ. որոնք սարդի պէս մութ անկիւններում հիւսած ոստայնները մինչեւ ուժասպառ անելը ծծում են իրանց միամիտ զոհերի արիւնը եւ մի եւ նոյն ժամանակ ճարպիկ խորամանկութեամբ կարողանում են ծածկել իրանց այդ հրէշային արարքները թէ հասարակութեան եւ թէ կողմնակի դիտողի անփորձ աչքերից: Դրանք «ընտանեկան վաշխառուներն» են:

Հօր մահվանից յետոյ նրա տեղը բռնում է անդրանիկ որդին, որ դառնում է գերդաստանի լիազօր կառավարիչն ու «մեծը»: Նրա ձեռքովն է անցնում տան ելեւնուտը: Գերդաստանի բոլոր անդամները պարտական են իրանց ամեն մի արարքի համար նրան մանրամասն հաշիւ տալ. բայց իրանից ոչ ոք չը կայ հաշիւ պահանջող: Եւ տան «մեծը», օգտվելով այս հանգամանքից, միանգամայն ի չարն է գործ դնում իրան շնորհված լիազօրութիւնը եւ միամիտ, տգէտ ստորադրեալների հաւատարմութիւնն ու համբերութիւնը:

Եւ ահա ինչպէս: Ընտանիքի մէջ իւրաքանչիւր մայր պարտաւոր է հոգալ իր եւ իր որդիների հագուստի ծախսը, չը նայելով որ ինքն էլ, որդիքն էլ աշխատում են նոյն տան մէջ ու աշխատանքների արդիւնքը յանձնում տան «մեծին»: Ուստի նորահարսը հէնց առաջին որդին ծնելուց յետոյ ստիպված է գլխի ոսկիները (զարդեր), կամ գէթ նրանց մի

մասը ծախել ու տոկոսով տալ, որպես զի ազատե որդուն մերկութիւնից: Տան «մեծի» կինը, իբրեւ գերդաստանի անդրանիկ հարսը. ամենից առաջ է ունենում տոկոսով փող, որը գերբնական հրաշքով մի քանի տարվայ մէջ հասնում է հարիւրների, յաճախ եւ հազարների: Իսկ ամբողջ «տան», ընդհանուրի փողը, կարծես մկները ուտում են, հազարից իջնում է հարիւրների եւ շատ անգամ էլ բոլորովին անհետանում է, չորանում: Տան «մեծը» իրաւունք ունի առանց խտրութեան յաճախել ամեն մի հրաւերք ու հարսանիք եւ ծախսել, որքան իր «աղաքէֆն» է ուզում: Իսկ գերդաստանի միւս անդամները, եթէ հազարից մէկ պատահեն էլ որ եւ է խնճոքի մէջ, պարտաւոր են իրանց կանանց փողից ծախսել: Յաճախ մինչդեռ գերդաստանի բոլոր անդամները, կին ու տղայ, դաշտում, կիզող արեւի տակ, արիւն-քրտինք են թափում, տան «մեծը» հով շուաքում նստած՝ իր «եարան-եօլդաշնուն» (ընկերների) հետ արադի բաժակներն է շրխկացնում ու միջնադարեան ստրկատիրոջ պէս մի առանձին գոռոզութեամբ պարծենում. «դասողնիս սաղ ըլլին, խմեցէք, տղաք»:

Վերջապէս, տարիներ անցնելուց յետոյ, սկսվում է ընտանիքի մէջ խռովութիւն, արտունջներ ու մի քանի տարի էլ «ծեծ ու ծեծկոթոցով» իրար հետ «եօլայ» գնալուց յետոյ, այլ եւս անկարելի է դառնում միասին սպրելը: Փոքր եղբայրները մտածելով, որ բաժանվելով իւրաքանչիւրը իրանցից թէւ նախկին հարստի հոշակը չեն ունենայ, բայց զոնէ իրանց բաժին հասած մի քանի հազարով էլ կարող են մարդավայել ապրել, պահանջում են բաժանվել: Բայց ի՞նչ է դուրս գալիս: Տան մեծը մի առժամանակ եւս հակառակվելով բաժանվելուն, վերջապէս դառնութեամբ յայտարարում է ի գիտութիւն ընդհանուրի, որ ժողովրդի խօսածը իրանց «կարողութեան» մասին սուտ լուր է, իրանք ոչ միայն «նաղդ փող» չունեն, այլ եւ 600 բուրլի պարտք ունեն: Ապշում են գերդաստանի բոլոր անդամները, բայց ինչ կարող են անել խեղճերը. աղաչում, պաղատում են իրանց անգութ «մեծին», բայց նրա սիրտը ապառաժ քար է, ոչինչ չէ ուզում լսել, կամ եթէ չափից դուրս «գթասիրտ» է, իր ստեղծած երեւակայական «պարտքը» մեծահոգութեամբ յանձնառու է լինում վճարել ու տարիներ շարունակ իր առաջ հլու ստրուկի պէս տքնող եղբայրներից մի-մի գոյգ եզ տալով՝ տասնհազարանոց օջախից մերկ դուրս է հանում:

Գ. գիտացի Ա. աղան նոյն իսկ իր 60.000-ի հասնող կարողութիւնից բոլոր եղբայրներին մի քանի եզ ու կով հանեց բաժին, իսկ բոլոր մնացածը ինքը սեփականացրեց, որովհետեւ փոքր եղբայրների աշխատանքով գնած ահագին հողն ու միւս անշարժ կայքերը, օգուտ քաղելով եղբայրների սոցիտութիւնից, հաստատել էր իր որդու վրա, ուստի եւ խեղճ եղբայրներն ուր դիմեցին, ոչինչ չը կարողացան անել գազան եղբոր անխիղճ հարստահարութեան դէմ: Մի ուրիշ Գ. գիտացի Ղ. աղան, եղբոր մահվանից յետոյ, երբ վերջինիս որբերին խնամակալ պիտի ընտրէին, իրանց 20.000-ից աւել կարողութիւնից 200 բուբլի միայն ցոյց տուեց: Կենդանի փաստեր որքան կամենաք:

Սակայն վերջին տարիներս, գերդաստանի կրտսեր անդամներն էլ, բիրաւոր համանման օրինակներից խրատվելով, իրանք էլ սկսել են վաղօրօք իրանց գլխի ճարը տեսնել: Տան մէջ ամեն ոք աշխատում է իր սեփական վաստակից գողանալ եւ աւելացնել կնոջ փողի վրա: Տան ամբարից հացն է սպակասում, տակառներից իւղն ու սլանիքը, նոյն իսկ հօտի միջից ոչխարը: Եւ այսպէս թէւ տան մէջ բոլորն աշխատում են միասին ու ըստ երեւոյթին սիրով «եօլայ գնում», սակայն մեծ ու փոքր, կին ու տղայ ամենքն էլ իրանց ձեռքից եկածի չափ գողանում, յափշտակում, խաբում, կեղեքում են միւսներին ու պղծում գիւղական ընտանիքի նախկին նահապետական սրբութիւնն ու պարզութիւնը:

Տարեցտարի քայքայվում, ուժասպառ է լինում գիւղական ընտանիքը, որի հետ կազմալուծվում, այլանդակվում է եւ հասարակական կեանքը: Իսկ այս բոլորի միակ պատճառն է հաշիւետութեան բացակայութիւնը: Ինչպէս ամեն մի ձեռնարկութեան մէջ, նոյնպէս եւ ընտանեկան կեանքում մեր գիւղացին անհաշիւ է: Նրա կարծիքով, փոքրը երբեք իրաւունք չունի հաշիւ պահանջել տան «մեծից», որքան էլ ապօրինի ու աւերիչ լինեն նրա ձեռնարկութիւններն ընտանիքի համար: Այսպիսով մեր գիւղերի ներկայ ընտանեկան կեանքը պատկերացնում է մի անգուսպ բռնապետութիւն, որն անհրաժեշտ է կործանել ու փոխարինել ընտանեկան խորհրդակցութեամբ ու իրաւունքների հաւասարութեամբ: Լոկ հաշիւետութիւնն ու աշխատանքի հաւասար բաժանումը կարող է վերականգնել մեր գիւղական ընտանիքների սրբապղծված պատիւը: Ժամանակ է վերջապէս, որ հասարակական վաշխառուների հետ այս ընտանեկան գող

հարստահարիչներն եւս ազատեն իրանց ճիրաններում տքնող անմեղ զոհերին ու թողնելով իրանց արիեստ դարձրած պարագիտութիւնը, ապրեն սեփական աշխատանքով:

«Մշակ», 1900, մայիսի 10, N 85

ՆԱՄԱԿ ԱՆԱԼՔԱԼԱՔԻՑ

Յուլիսի 27-ին

Ամառս Ախալքալաքի գաւառապետ պ. Զիսերման, ժողովրդի հետ մօտիկ ծանօթանալու համար, շրջեց գաւառի գիւղերից շատերը, ուր գիւղացու ցան ու դարդը տեղն ու տեղը տեսնելուց յետոյ, երկար խօսում էր ու խրատում, թէ ինչ պիտի անէ գիւղացին այդ ցաւերն ու դարդերը դարմանելու համար:

Գանձա գիւղում ներկայացաւ նրան գիւղացիների մի ստուար բազմութիւն, որ գանգատվեց, թէ հարուստները գիւղացիներին խեղդում են, խլում են աղքատ ընտանիքի բերանից վերջին պատառը: Գանգատաւորները յայտնեցին, թէ չը նայելով որ գիւղը հող շատ ունի, բայց «աղաները» այդ հողը գրեթէ սեփականացրել են ամբողջապէս ու ինքնակամ, «քէֆներն» ուզածի չափ վարելուց ու ցանելուց յետոյ՝ այնքան ոչխար են պահում, որ գիւղի ահագին արօտով չը բաւականանալով՝ աղքատների արտերն ու չայիրներն էլ չեն խնայում: Պ. գաւառապետը մի երկար ճառով նախ յայտնեց, որ պօլիցիան իրաւունք չունի գիւղի ներքին հասարակական գործերի մէջ խառնվելու, որոնք հասարակական ժողովների պարապմունքը պիտի կազմեն, ապա մանրամասն պարզաբանեց այդ ժողովների նշանակութիւնը: Ի միջի այլոց, նա բացատրեց, որ հասարակական ժողովների ու գործերի մէջ թէ յետին աղքատ, հացի կարօտ գիւղացին եւ թէ հարուստ «աղան» հաւասար իրաւունք ու ձայն ունեն, ուստի հարուստներից երբէք չը պիտի քաշվեն աղքատներն ու լռութեամբ տանեն նրանց հարստահարութիւնները: Ամեն մի բարեկարգութիւն, որ պէտք է ընդհանուրի կամ մեծամասնութեան բարեկեցութեան համար, ընդունվում է հասարակական ժողովում ձայների մեծամասնութեամբ կազմված համախօսականով, իննի նա առաջարկված յետին աղքատի,

թէ ամենահարուստի կողմից: Ուստի հասարակական ժողովում գիղացիները կարող են, համախօսական վճռով չափաւորելով հարուստների անասնապահութիւնը, նշանակած թից աւել պահածների համար վարձ պահանջել, կամ ստիպել, որ գիղի արօտից դուրս հանեն: Ապա կանչելով գիղի հարուստներին, պ. գաւառապետը խրատեց, որ քրիստոնեային վայել չէ ընկերոջ հարստահարել, մի բան, որ օրէնքն էլ է դատապարտում. հարուստները պարտական են ձեռքերից եկածի չափ օգնել իրանց համայնքի աղքատ անդամներին. ամեն մարդ պարտաւոր է իր ճակատի արդար քրտինքով ապրել եւ ոչ ուրիշի դժբաղդութեան վրա հիմնել իր հարստութեան գանձերը: Յորդորեց, որ ամեն ոք աչքի առաջ ունենայ ընդհանուրի շահը եւ միայն իր անձնականի վրա չը մտածէ:

Սաթխա գիղում, ուր հաւաքված էին այդ հասարակութեան բոլոր գիղերի ամեն տնից մի մի մարդ, պ. գաւառապետը դարձեալ մանրամասն խօսելով հասարակական ժողովների մասին, բացատրեց գիղական պաշտօնեաների եւ այլ ընտրեալների լուրջ նշանակութիւնը գիղական կեանքում: Օրինակ բերելով, թէ ինչ կը լինի հօտի դրութիւնը, եթէ հովին էլ ոչխարների չափ յիմար լինի, եւ ցոյց տալով տգէտ ու կաշառակեր պաշտօնեաների վնասակարութիւնը, նա յորդորեց հասարակական պաշտօնեաների ընտրութիւններին մեծ զգուշութեամբ ու լրջութեամբ վերաբերվել եւ աշխատել ընտրել զարգացած, բարեխիղճ մարդկանց, մանաւանդ մեծ ուշադրութիւն դարձնել գիղական գրագիրների ընտրութեան վրա, որոնց ձեռքին են հասարակութեան բոլոր գործերը ու մի բանի բուրլի պակաս ռոճիկ տալու համար անտես չանել նրանց բարոյական յատկութիւնները: Այդ բոլոր պաշտօնեաների համար անհրաժեշտ է իւրաքանչիւր հասարակութեան ունենալ մի պատշաճաւոր շինութիւն, ուր գետնովի գիղական դատարանը:

Հասարակութիւնն այդ մասին տուել էր արդէն իր համաձայնութիւնը. համախօսական վճռով: Ապա դառնալով գիղական պաշտօնեաներին, նա ասաց, որ թէ պետական օրէնքը եւ թէ ինքը կարող են թերեւս ներողամտութեամբ վերաբերվել նրանց տգիտութիւնից առաջ եկած սխալներին, բայց երբեք չեն կարող համբերել կաշառակերութեան, որին խիստ հետամուտ են թէ օրէնքը եւ թէ ինքն առանձնապէս:

Չը նայելով Ախալքալաքի գաւառի յայտնի հարուստ սաթխացի Յ.-ի

թախանձանքին պ. գաւառապետը չուզեց իջեւանել նրա տանը, ոչ էլ ընդունեց նրա պատրաստած փարթամ ճաշը: Գիւղական դատարանի անյարմարութեան պատճառով նա իջաւ գիւղի ծայրում ծառերի տակ ու բաւական համարելով իր ճանապարհորդական պայուսակից հանած մի կտոր չոր հացն ու երկու ձուն, բացատրեց թէ այն պատճառով չէ իջեւանում այդպիսի պարոնների տներում, որպէս զի չը կարծեն, թէ այդ պարոնները մի առանձին առաւելութիւն ունեն հասարակութեան մէջ ու նրանք իրանց ապօրինի պահանջներով չը հարստահարեն խեղճ ժողովուրդը: Ներողութիւն խնդրելով յիշեալ պարոնից, որ չը կարծէ թէ իր խօսքն առանձնապէս նրա մասին է, պ. գաւառապետն աւելացրեց, որ շատ անգամ այդ իբր պարզ, անկեղծ հիւրասիրութիւնը գիւղին ահագին ծախսեր է պատճառում: Եւ յիրաւի, ներկայ եղող պարոններից մինը, ի դէպ, պատմեց, որ նախկին գաւառապետներից մինի ճաշը Հեշտիա գիւղում հարիւր ու քանի բութի էին հաշուել հասարակութեան վրա, որովհետեւ ճաշին գործածված միայն աղը հաշուել էին 1 բութի 20 կօպ.:

Գաւառապետ պ. Զիսերմանի թէ վարմունքը եւ թէ խօսածները բոլորովին նորութիւններ էին մեր ժողովրդի համար: «Որ ունի ականջ լսելոյ լոյիցէ»:

«Մշակ», 1900, օգոստոսի 9, N 147

ԳԻՒՂԱՅՈՒ ՅԱՒԵՐԻՅ

I

Հողի սակաւութիւնը զգալի է ընդհանրապէս Ախալքալաքի գաւառի բոլոր գիւղերում, որոնք, զրեթէ առանց բացառութեան, զուրկ են իրանց սահմաններն ընդարձակելու հնարաւորութիւնից, որովհետեւ չը կան սահմանակից ազատ հողեր: Եւ պարզ է, որ տարեցտարի աւելի զգալի պիտի լինի հողի պակասութիւնը, քանի որ ազգաբնակչութիւնն աճում է, իսկ հողը մնում է նոյնը:

Սակայն բացի ազգաբնակչութեան աճումից, որ բնական երեւոյթ է, կան ուրիշ պատճառներ էլ, որոնք սարսափելի ծանրացնում են սակաւահողութեան հետեւանքները եւ որոնք կարող են վերացվել, եթէ գիւղա-

ցիները հասարակական հողերի կառավարութիւնը բարեկարգեն եւ աւելի արդարութիւն մտցնեն իրանց փոխադարձ յարաբերութիւնների մէջ:

Վերցնենք Գանձան, որն իր սահմանների ընդարձակութեամբ գաւառի առաջնակարգ գիւղերից միւնն է: Նա ունի 5.780 դեսիատին հող. որից 2.810-ը վարելահող է, իսկ մնացածը արօտատեղի: Եթէ այդ հողը բաժանվէր Գանձայի մօտ 740 տղամարդկանց վրա, իւրաքանչիւրին պիտի հասներ մօտ 4 դեսիատին վարելահող կամ 7 3/4 դեսիատինից աւել վարելահող եւ արօտատեղի միասին: Այնպէս որ 5 տղամարդ ունեցող գիւղական միջակ ընտանիքն իր շահեցողութեան տակ պիտի ունենար մօտ 20 դեսիատին վարելահող եւ 18 3/4 դեսիատին արօտատեղի. որի բարեխիղճ մշակումը, նոյն իսկ հին պապական եղանակով, լիապէս պիտի կարողանար գոհացնել գիւղական այդ ընտանիքի համեստ պահանջները, առանց ստիպելու խեղճերին դիմել վաշխառուներին, կամ գնալ ուրիշի հողը մշակել: Սակայն ինչ ենք տեսնում իրականութեան մէջ: - Գանձացի ոչ միայն իւրաքանչիւր աղքատ, այլ նոյն իսկ եւ միջակ ընտանիք ամեն տարի, գրեթէ առանց բացառութեան, ստիպված է գնել թէ տան ուտելիք ու ցանելիք հացը եւ թէ անասունների ձնեռվայ պաշարը: «Ինչո՞ւ», կը հարցնէ ընթերցողը: Ահա թէ ինչու:

Մեր գաւառի ժողովուրդը այս դարի սկզբներին, երբ գաղթել է Կարինից, գտել է իր առաջ մի ազատ, գրեթէ անմշակ երկիր, ուր իւրաքանչիւր համայնք, որ ունեցել է մի յայտնի, խելօք ներկայացուցիչ, հետեւելով հին օրինաց, թէ «սահմանք քաջաց գէնք իւրեանց», տիրացել է ահագին սահմանների: Եւ ահա Գանձայի ներկայ ժողովուրդն էլ, շնորհիւ իր նշանաւոր տէր-Գրիգորի, սեփականել է մի այդպիսի ընդարձակ հողաբաժին (5780 դեսիատին), որը, չը նայելով երկրի անբերրիութեանն ու լեռնային ցուրտ կլիմային, երկար տարիներ շարունակ բաւականացել է 28 տուն գանձացիներին թէ իբրեւ վարելահող եւ թէ իբրեւ արօտատեղի: Այդ «երջանիկ» օրերում, երբ, ինչպէս գիւղացիք են ասում, «ամեն բանի մէջ խէր ու բարեաքեաթ կայ», ի հարկէ, երբէք չէին կարող ծագել հողային վեճեր: Բայց տարեց տարի փոխվեցին կեանքի պայմանները. բազմացաւ ժողովուրդը, հողի սահմանները մնացին նոյնը, եւ այն հողը, որ կերակրում էր 28 տան միայն, այժմ պիտի բաւականութիւն տար 170 տան, գրեթէ վեց անգամ աւել ազգաբնակչութեան: Ուստի եւ արօտատեղերը

սկսում են հետզհետե վարելահող դառնալ: Եւ այն արօտը, որ ընդհանուրի սեփականութիւն էր եւ նրանից պիտի օգտվէր հասարակութեան ամեն մի անդամ հաւասարապէս, դառնում է մի քանի անհատների սեփականութիւն, անհատների, որոնք աւելի հարուստ լինելով՝ կարողանում են մեն-միմակ մի գութան լծել ու լռեցնել հասարակութեան կողմից բարձրացած ամեն մի բողոք: Ի՞նչ կարող էր անել աղքատը: Նա էլ ճարահատեալ, իր նման մէկի հետ միացնելով իր մի գոյգ եզը, մի կերպ վարում է մի կտոր արօտատեղի եւ ցանում իր ուտելիքի վերջին մնացորդը: Այդ բանը սաստիկ վրդովեցնում է «աղա» հարուստներին: Ախր հասարակական կարգն են վրդովում, նրա սեփականութիւնը յափշտակում: - «Ծօ դու քանի՞ գլօխ ունիս, որ գնացել ես գեղի խամ կը քշես»: (Գիւղի արօտ կը վարես): Ու մի վստաւոր օր ոչխարների ահագին հօտը մի բուսկում ոչնչացնում է թշուառ, հացի կարօտ գիւղացու միակ յոյսը, արիւն քրտինքի վաստակը: Ի՞նչ անէ խեղճ գիւղացին, ո՞ր դիմէ. ինքը անկիրթ, անուս, դրացիներն անխիղճ ու անօրէն: Միակ փրկութեան դուռը պարտքն է, որի մէջ արդէն միմչեւ բուկը թաղված է: Իսկ հասարակական շահերի «պաշտպան» հարուստները վարում են ու վարում տասնեակ օրավարներով գիւղի արօտը ու տարիներ շարունակ հանգիստ վայելում այդ հողի պտուղը, որի նոյն իսկ օրինական հարկը չեն վճարում, որովհետեւ այդ հողերը վարել են հողաբաժնից յետոյ, ուստի եւ գրված չեն գիւղի հողային ցուցակում: Այնպէս որ յիշեալ պարոններից ամեն միինը եթէ վճարում է 20 դեսիատին վարելահողի հարկ, մշակում է կրկնապատիկը եւ էլ աւելի:

II

Դեռ ի՞նչ ժամանակներից մեր գիւղերում ընդունված է թէ պետական հարկը եւ թէ գիւղի հասարակական ծախսերը բաժանել հողի քանակութեան վրա ու ամեն մարդ վճարում է հարկը իբր իր շահեցողութեան տակ գտնված հողի համեմատ, որի քանակութիւնը որոշվում է գիւղի հողային ցուցակով: Մի կողմ թողնելով, թէ ինչքան ուղիղ եւ արդարութեամբ է կազմված այդ ցուցակը, ի նկատ պէտք է առնել, որ իւրաքանչիւր համայնք հարկը վճարում է գիւղի ընդհանուր հողի քանակութեան համեմատ, այսինքն թէ վարելահողի եւ թէ արօտատեղի, ուստի, թէեւ իւրա-

քանչիւր ոք վճարում է հարկը միայն իր շահեցողութեան տակ եղած վարելահողի չափով, բայց դրա մէջ հաշված է նաեւ արօտատեղի հարկը: Բայց ի՞նչպէս է կարգաւորած այդ արօտատեղերի շահագործումը, որ կենսական նշանակութիւն ունեցող հարցերից մինն է մեր գաւառում, մանաւանդ լեռնային գիւղերում, ուր ժողովրդի գլխաւոր պարապմունքն անասնապահութիւնն է: Սակայն այդ պարապմունքն էլ դարձել է մի քանի անհատների սեփականութիւն, անհատների, որոնք ոչ մի արհեստական միջոց չեն խնայում գործադրել, որպէս զի զրկեն աղքատ դասին անասնապահութեամբ պարապելու հնարաւորութիւնից: Մեր գիւղերում, առանձնապէս սարի գիւղերում, ուր ձմեռը տեւում է գրեթէ վեց ամիս, անասնապահութեամբ պարապողը պիտի հոգայ իր անասունների թէ գարնան, ամառվայ ու աշունքվայ արօտի մասին եւ թէ գլխաւորապէս ձմեռվայ պաշարի մասին: Բայց մի քանի հարուստներ իւրաքանչիւր գիւղում այնքան մեծ թով անասուններ են պահում, որ գիւղի արօտը նրանց անասունների համար միայն արածելու տեղ էլ չէ բաւականանում, իսկ ձմեռը նրանք իրանց ահագին հօտերը քշում են տաք «ղշլաները» (ձմերանոց): Իսկ աղքատը չէ կարող իր տուն տեղը թողնել ու մի քանի ոչխարների ետեւից ընկած երկրէ երկիր թափառել, ուստի եւ բոլորովին զրկվում է անասնապահութեամբ պարապելու հնարաւորութիւնից: Օրինակ, միայն Գանձա գիւղի արօտներում արածում են մօտ 25 հազար ոչխար, որոնք պատկանում են 50-60 տան միայն: Ու չը մայելով, որ գիւղի արօտը 170 տան սեփականութիւն է, նրանից օգտվում են գրեթէ բացառապէս այդ 50-60 ոչխարատէրերը, որոնց տասնեակ հազարների հասնող հօտերը շատ անգամ փչացնում են եւ գիւղի ցանքսերը: Աղքատներից շատերն էլ, էլ ճարերը կտրած, տեսնելով, որ ոչ մալ ունեն, որ իրանք էլ մի կտոր հող վարեն արօտից, ոչ էլ ոչխար, որ գէթ արածէ այն հողի վրա, որի հարկը վճարում են իրանք, 15-20 տուն միացած, վերջին կօպէկները տալով մի «դորուղի» (պահապան) են վարձում ու հասարակական արօտատեղից մի կտոր «դորուղ» անելով, վճռում են ուրիշների ապօրինի կերպով վարած հողերի ու ոչխարների փչացրած արօտների փոխարէն մի երկու սայլ խոտ քաղել: Հասնում է խոտը, քաղելու ժամանակ է, բայց ահա գիւղի «իշխան հարուստները» մի փառաւոր օր հասարակական ժողով են հրաւիրում եւ իբրեւ հասարակական տեղ կապալով

վերցնում քաղելու այն հողը, որ պահել ու խնամել էին նոյն հասարակութեան պատկանող մի քանի խեղճ, զրկված անդամներ: Ու այնքան անխիղճ են այդ պարոնները, որ նոյն իսկ աղքատ գիւղացու «դորուղչու» վայրձ վճարած վերջին կօպէկներն էլ յետ չեն դարձնում:

Գուցէ յարգելի ընթերցողին առասպել թւայ եթէ աւելի սարսափելին պատմենք հողային խնդրում մեր գիւղական վամպիրների կատարած հարստահարութիւններից, բայց այդ բոլորը առօրեայ իրական դէպքեր են, որոնք կատարվում են լոյս ցերեկով:

Գիւղի արօտը չէ բաւականանում անասուններին (որի պատճառը, ինչպէս վերեւ յիշեցինք, մի քանի հարուստների չափից դուրս շատ անասուններ պահելն է): Անհրաժեշտ է կապալով հող վերցնել: Բայց ո՞վ պիտի տայ այդ կապալի փողը: Երկար մտածելու կարիք չը կայ: Հարուստներից երկուսը դռնէ դուռ ընկած հաւաքում են գիւղից հազարներ ու աղքատի այդ արիւնոտ կօպէկներով հող ձեռք բերում, որպէս զի նրա վրա արածեն իրանց «մսացու» ու կթան ոչխարները: Թէ ումնից ի՞նչ են առնում եւ ո՞ւմ տալիս, այդ էլ թող Աստուած գիտենայ:

Հարկաւ այսպիսի հանգամանքներում, երբ գիւղի արօտը փչացնում են մի քանի անհատների ահագին հօտերը, վարելահողը շահագործում են նիւթապէս ուժեղները, իսկ աղքատ, չունեւոր մեծամասնութիւնը վճարում է պետական հարկի մեծ մասը ու չէ կարողանում օգտվել հողից, խիստ զգալի պիտի լինէր հողի սակաւութիւնը:

Պետական օրէնքը մեր գիւղական համայնքներին տուել է լիազօր իրաւունքներ, որոնցից սակայն չեն կարողանում ու չեն օգտվում նրանք: Հասարակական ժողովները իւրաքանչիւր գիւղում պիտի կանոնաւորեն թէ իրանց վարելահողի եւ թէ արօտահողի շահագործումը: Առաջին՝ վարելահողի հաւասար ու կանօնաւոր բաժանումից յետոյ, նա ձեռնհաս հաւատարմատարների միջոցով վնաս պիտի պահանջէ յօգուտ հասարակութեան այն պարոններից, որոնք տարիներ շարունակ ապօրինի կերպով օգտվել են ընդհանուրի հողով: Եւ մեր գիւղերից շատերում այդ վնասը մի նշանաւոր գումար կը կազմէ, որով կարելի կը լինի հասարակական շատ բարի նպատակներ իրագործել: Օրինակ, մեր վերցրած Գանձա գիւղում 500 դեսիատինից աւելի հող ապօրինի շահեցողութեան տակ է եղել 5-7 տարի շարունակ: Եթէ դեսիատինից, միջին թով, տարե-

կան 4 թուրքի օգուտ հաշւենք, 5-7 տարում այդ հողերի օգուտը կը կազմի 10-14 հազար թուրքի, որով կարելի կը լինի կազմել գիւղական բանկի սկզբնական հիմնադրամ կամ յարմարաւոր մի կալուածք գնել, եթէ գիւղը կարիք է զգում հողի, կամ գնել զանազան գիւղատնտեսական մեքենաներ գիւղական ամբողջ համայնքի համար, ազնուացնել անասունների տեսակները եւ այլն եւ այլն:

Երկրորդ՝ պէտք է կանոնաւորել անասնապահութիւնը, այսինքն որոշ չափով միայն անասուններ պահելու արտօնութիւն տալ համայնքի իւրաքանչիւր անդամին, եւ աւելի պահածի համար նշանակեալ վճար պահանջել յօգուտ հասարակութեան:

Հակառակ դէպքում, ոչ միայն մեր գիւղերում հողի սակաւութիւնը զգալի կը լինի, այլ մի քանի տարուց յետոյ նոյն իսկ շատերի համար իրանց պապական սիրելի արհեստով երկրագործութեամբ ապրել իսկ անհնար կը լինի:

«Մշակ», 1900, օգոստոսի 23, N 156, օգոստոսի 30, N 161

ՆԱՄԱԿ ԱՆԱԼՔԱԼԱՔԻՑ

Սեպտեմբերի 29-ին

Սեպտեմբերի 9-ին տեղիս հաշտարար դատարանում քննվում էր մի հետաքրքրական գործ. մեծ-գեօմդուրեցի Յարութիւն Կարոյեան դատարանի միջոցով պահանջում էր Փոքր-Գեօմդուրայի հասարակութիւնից 780 թուրքի «չայիրի» վնաս:

Մայիսի 23-ին Վաչիանի տանուտէրը արձանագրութիւն է կազմում. որ իբր թէ Փոքր-Գեօմդուրայի նախիրը արածել է Յարութիւն Կարոյեանցի՝ կապալով վերցրած Շահթուբանի չայիրներից 50 դեսիատին տեղ եւ 50 սայլ խոտի վնաս է տուել, որ արժէ 500 թուրքի: Նոյն ամսի 27-ին, տանուտէրի կազմած երկրորդ արձանագրութեան համաձայն, նոյն փոքր-գեօմդուրացիները իբր թէ վնասել են դարձեալ Կարոյեանցին պատկանող արօտատեղերից 140 դեսիատին. այդ էլ արժէ 280 թուրքի:

Օգոստոսի 4-ին հաշտարար դատաւորը գնացել է վնասի տեղը անմիջական քննութիւն կատարելու, որից յայտնվել է որ՝ նախ ցոյց տուած

տեղում եւ ոչ էլ նրա մօտերքը չը կան չայիրներ, այլ բոլորն արօտատեղ է եւ այն էլ քարքարուտ ու գրեթէ անպետք. երկրորդ՝ հէնց իր՝ Կարոյեանցի (թէեւ վերջինս չափելն աւելորդ էր համարում) ցոյց տուածով, վնասված համարված տեղը ընդամենը 36 դեսիատին է եւ ոչ 190 դեսիատին, ինչպէս ասված է պ. գալավայի արձանագրութեան մէջ. երրորդ՝ հէնց այդ 36 դեսիատինից էլ մի մասը դադէշցիներին ու մեծ-գեօնդուրացիներին է պատկանում, ինչպէս բացատրեցին փոքր-գեօնդուրացիները եւ բոլորովին չէ արածացրած, մի մասն էլ իրանց՝ փոքր-գեօնդուրացիներինն է եւ միայն մի փոքր մասն (15 դես. 20 ք. ս.) է ընկնում յիշեալ Շահ-թուքանի աւերակների մէջ, որ ամենալաւ բերքի ժամանակ էլ դեսիատինը 50 կօպէկից աւել չարժէ:

Չարմանալի չէ՞, ընթերցող, որ յանկարծ ամենաշատը 8-18 բուրլի վնասի փոխանակ (այն էլ եթէ եղել է միայն) գտնվում են «բարեխիղճ» մարդիկ, որոնք խեղճ գիւղացիներից պահանջում են 780 բուրլի... բայց այնքան էլ զարմանալի չի լինի, եթէ աչքի առաջ ունենանք, որ դա այն Կարոյեանցն է, որի մի քանի «բարեխիղճ» վաշխառութիւնները լոյս աշխարհի հանեցին փոքր-գեօնդուրացիները եւ մի քանի անգամ բանտ նստեցրին: Վրդովեցուցիչն այն է միայն, որ այդպիսի «ճշգրիտ» եւ «անաչառ» արձանագրութիւն կազմում է խեղճ գիւղացու վերջին կօպէկները ստացող հասարակական «հասկացող» գրագիրը, իսկ քաղաքացի մի պարոն, որ ինտելլիգենտների եւ հասկացողների շրջանում նգովք եւ անէծք էր կարդում հասարակական ցեցերի, խեղճ, անօգնական գիւղացուն հարստահարող վամպիրների զլխին, այդ օրն առսնց ամաչելու «աբլակատ» հանդիսացաւ մի բոռն խեղճ, ընկճված գիւղացիների դէմ:

«Մշակ», 1900, հոկտեմբերի 11, N 191

ԳԻՒԼԱՑՈՒ ՑԱՒԵՐԻՑ

(Պատկերներ Ախալքալաքի գաւառի կեանքից)

I

Չմեռ է: Խիստ բուր ու բորանից դուրսը կենդանի շունչ չէ մնացել: Ինս ու ջինս, հաւ ու ճիւ քաշվել են իրանց բները, ժողովվել, խուլուվել տաք գոմերում: Գիւղը մնացել է կատաղի քամուն, որ վը՛ռ հա վը՛ռ փչում է եւ կտուրների ու փողոցների ձիւնը հաւասարում: Երբեմն միայն ինչ-որ սեւ սեւ բաներ, գուլուված, գունդ ու կծիկ եղած. վազելով գիւղի նեղ ու ծուռ փողոցներով, ներս էին ընկնում մի մութ ծակից, որի շուրջը դէզ էր կապել սպիտակ ձիւնի ահագին շերտը:

Չախալենց տունն էր դա, ուր սովորաբար հաւաքվում են գիւղացիները ձմեռվայ երեկոներին «նստելու»:

Գիւղական այդ պարզ ժողովատունը ինձ էլ հետաքրքրեց ու մի երեկոյ ես էլ քայլերս ուղղեցի դէպի Չախալենց «գոմի օդան»:

Չիւնապատ ծակից գլխիվայր իջանք «էօրթման»: Դա գիւղական տան նախասենեակն է, որ շինվում է ժամանակաւորապէս աբարով, որպէս զի ձմեռը ձիւնը ներս չը լցվի. զարմանը նա քանդվում է: Այդտեղից անցանք «բակը», մի նեղ ու մութ անցք, գրեթէ ստորերկրեայ անցքի պէս առանց լուսամտի, եթէ կար էլ մի փոքրիկ ծակ. այն էլ երեւի ձիւնն էր ծածկել: Այդ ծուռ ու մուռ ճանապարհով, ուր երկուսս հագիւ էինք կարողանում շարժվել, մօտ հինգ րոպէ ընկերս, առանց դժուարանալու, ցերեկվան պէս համարձակ առաջ գնալով՝ նկարագրում էր ինձ անցած ուղիներս: Ես թէւս նրա ձեռքից բռնել էի ու միւս ձեռքովս էլ խաբխափում էի չորս կողմը, այնու ամենայնիւ մի քանի անգամ գլուխս պատերին խփելուց յետոյ հագիւ հասանք «գոմին դռանն» ու բացիմք:

Անասունների գարշահոտ տօթը ամպի պէս աչքերս առաւ ու դուրս վիժեց բացված անցքից: Մտանք ներս եւ ահա առաջներս է Չախալենց հռչակաւոր «գոմին օդան»:

Դէմ ու դէմ ծխում է նահապետական նախշուն «օջախը». ընտանիքի սրբութիւնը: Օջախի երկու կողքին ջուխտ «սատրների» (թախտերի) վրա ըստ «կարգի» եւ հասակի ծալապատիկ նստած էին 25-30-ի չափ

գիւղացիներ: Մէջտեղը կանգնած էր մի յաղթանդամ, մեծ բերանով մարդ, որի ձեռքին սազի պէս բռնած փայտը ցոյց էր տալիս նրա ուղղութիւնը:

Ինձ, իբրեւ հիւրի, վեր հրամցուցին ու ծերունիների կարգում օջախի մօտ նստեցրին: Ամենքը ջոկ-ջոկ ինձ բարեւելուց եւ «քէֆս ու հալս» հարցնելուց յետոյ, Կարօ տացուն դարձաւ աշուղին.

- Դէհ, ուստա Խաչօ, ըսէ աշենք, գաւալի (ցաւալի) Քեարամն ի՞նչ էրաւ էդ հարսին:

Ուստա Խաչօն մի հպարտ եւ ինքնագոհ հայեացքով դիտեց չորս կողմը, ոտքը ուժով գետին խփեց ու քիթ-բերան ծռմռելով, սկսեց մի թուրքերէն խաղ:

Կարօ տացուն, որ, ինչպէս երեսում էր, գիւղական այդ կլուբի դեկավարն էր, ընդհատեց նրան:

- Չեղաւ, ուստա՛, չեղաւ, նորվանը կէնա ըսէ, նորվանը (մի քիչ առաջ ասածդ), տիրացունէն մի քաշվի, անա հողեղէն է, իլլա որ (մանաւանդ) ջահիլ է, մեր Դ-ն է, բան չիսէ... Դէ արի՛, արի աշեն բուկդա մեմը քրջէ ու ինչ որ հիւնեար (շնորհք) ունիս թափէ...

Օջախի գլխից ցած բերին արաղով լի շիշ, որ աշուղի բաժինն էր, ու երբ եւ շնորհակալութեամբ մերժեցի ինձ առաջարկված պատիւը, մի բաժակ աշուղին տալով, դարձեալ վերցրին:

Ուստա Խաչօն աջ ձեռքով ծոծրակը քերեց, ձախով քիթը մի ամուր վեր քաշեց, ծռմռվեց, յետ ընկաւ, օձի պէս գալարվեց ու յանկարծ մի գարշելի խռխռան ձայնով սկսեց գոռալ մի ինչ որ թուրքերէն խաղ, որի մէջ նկարագրում էր բաղդախնդիր Քեարամի հանդիպումը մի հարսի, որին աղերսում է նա իր կինը լինել... Բոլորը լուռ լսում էին գուցէ տասն անգամից աւել լսածները, կարծես առաջին անգամն էր: Նոյն իսկ վերելի «սեւաղրի» վրա շարված հարս-աղջիկները թողել էին իրանց «ջահրաթեշիկները» ու դարձած դէպ «հրաշալի» երգչի գարշելի գեղգեղը, ագահութեամբ լսում էին: Բայց յանկարծ նա լռեց, ինքնաբաւական յաղթական հայեացքով չորս կողմը դիտեց ու պատռտաւ շրթունքները կրծոտելով, աչք ու յօնքը վեր վար քշելով, իր դերի մէջ վաղուց փորձված հմուտ դերասանի պէս ամբողջ մարմնի շարժումներով սկսեց հայերէն նկարագրել թուրք տարվածուի այդ նոր, գուցէ հարիւրերորդ սիրուիւն:

- Հը՛մը հարս... հարս չէ հիւրի մեալակ (յաւերժահարս). երեսն - ա - հան, ծծերն ա հան (ծեռքերով ցոյց է տալիս չափը), ի՛նչ ծիծ, տեսնողը կըսէր մէմը ծըծէի թեաք (թէկուզ) մեռնէի... մէջքն ա հան...

Ու ձեռքերի, քիթ-բերանի, ամբողջ մարմնի լաիրշ շարժումներով գիւղական այդ դերասանը աշխատում էր «հիւրի-մեալակ»-ի մարմնի բոլոր մասերը, առանց խտրութեան ոտքից մինչեւ գլուխ, պատկերացնել իր հետաքրքիր ունկնդիրներին, որոնք բերանների ջրերը վազեցնելով, աշը-ղի շնորհքը գովաբանելով հրռհրռում էին:

- Մէկեար կըլմանիր մեր գեղին գիւզալը, վերջացրեց աշուղը իր նկարագրած գեղեցկուհին նմանեցնելով իրանց գիւղի հարսներից մէկին, որի ամուսինը հէնց այդտեղ նստած՝ հպարտ, հպարտ քռքռալով լսում էր իր կնոջ մարմնի մասերի վառ նկարագիրը:

- Էվալլա՛, ուստա՛, էվալլա,- ընդհատեցի ես. տալով մի քանի կօպէկ,- շնորհակալ եմք, կեցի մի քիչ էլ խօսեմք. ես վաղուց է գիւղ չէի եկել:

Չորս կողմից աշուղի սիրահար ունկնդիրները խէթ խէթ նայեցին ինձ, բայց ո՛չ մէկը սիրտ չարաւ ձայն հանել, բոլորը լուռ յօնքերը կախեցին:

- Է՛, ի՞նչ կայ, ի՞նչ չը կայ գիւղում նոր բան:

- Ի՞նչ պիտի ըլի, տիրացու ջան, գեղին բանը չիտես. մէկը աղջիկ կը նիշանէ, մէկը մանչ (տղայ), մէկը կը փախցընէ, մէկալը (միւսը) կը պսակէ, մէկը եղ կըլլի... ես ի՞նչ գիտեմ: Երէկա դիա Գաբօենց աղջիկն են փախուցել:

- Ծօ, ինչ փախցնել, աղջիկն ինքն ելել իրեն ոտով գնացել է, թէ չէ էն չըփչըփլաղին (մերկ) բերնին էր ընկել Գաբօենց օջոէն աղջիկ հաներ:

Եւ գիւղացիներից մէկը սկսեց մանրամասն պատմել, թէ ինչպէս յիշեալ աղջկայ հայրը վռնդում է մի աղքատի տղայի (որի վրա աղջիկը սիրահարված է լինում) խնամախօսներին եւ ապա միւս հարուստ պատգամատուրների հետ ծախու կովի պէս սակարկում իր սեփական աղջկայ «բաշլըղը» (գլխագին): Միմեանց դէմ մրցող հարուստ պատգամատուրներից մէկը վերջապէս բարձրացնում է զինը մինչեւ 200 րուրլի եւ «խօսքն» առնում հօրեղբորից ու իսկոյն «աչքի լոյս» ուղարկում իրան ուղարկող տղայի տունը, որտեղից վազ տալով գալիս է «թաժայ» խնամին: Սկսվում է «աչքի լուսի խումը», բայց «անգգամ» աղջկայ լացի ձայնը չեն կարողանում կտրել. որ ոչ մի կերպ չէ ուզում առաջ գալ ու համբուրել նոր

կեսրարոջ ձեռքը: Վերջապես հուժկու եղբայրները երեք հոգով թակելով ու մագերից քաշքշելով, առաջ են բերում աղջկան ու մի կերպ համբուրել տալիս խնամու ձեռքը:

Ամեն կողմից գոռում են «աչքդ լուս, բարով վայելես», բայց երեք օր չանցած աղջիկն անհետանում է իր սիրած տղայի հետ ոչ միայն հօր տնից, այլ և գիւղից:

Սակայն դա մեր գաւառի գիւղական կեանքում այնքան էլ հագուսդէպ նորոտիւն չէր: Գիւղացին մեզանում կնոջ վրա նայում է ինչպէս իր կովերի վրա ու այդ երկոտանի «կովերին» աւելի վատ խնամում, քան իր չորքոտանի անասուններին: Աղջիկը տան մէջ մի փոքր ազատ է ու աւելի լաւ է խնամվում, քան հարսները, որովհետեւ աղջիկը «մսացու» անասունի պէս գին ունի, կարող է ծախվել, այն ինչ հարսներին չէ կարելի ծախել: Բայց վերջիններս էլ դառնում են վաճառքի ապրանք, երբ մեռնում են ամուսինները: Այս մասին մի հետաքրքրական դէպք պատմեց գիւղացիներից մէկը:

Գանձայ գիւղում անցեալ տարի մեռնում է Պուլտուղենց Մկիչը ու ջահել կինը թողնում այրի: Գիւղի բոլոր որբեւայրիները սրում են ատամները: Գալիս են «մուշտարիներ» եւ ուրիշ գիւղերից, բայց «գործը» միմչեւ այժմ գլուխ չէր գալիս: Վերջապէս գանձացի խոզարածի տղան, որ գիւղի ամենայնտիւն աղքատներից է, սրանից, նրանից 200 րուբլի պարտք վերցնելով տալիս է հարսի տագրներին ու մի քանի վեդրօ էլ արաղ դէս ու դէն շաղ տալով, հասնում է իր «մուրագին»: Բայց մի շաբաթ չանցած յիշեալ հարսի նոր ամուսինը տեղական հաշտարար դատարանի միջոցով հարսի նախկին տագրներից յետ է պահանջում ոչ միայն իր տուած 200 րուբլին իբրեւ հարսին տուած ընծայ, որ տագրները իբր գօռով խլել են նրա ձեռքից, այլ և հարսի հետ տարած երկու ամսական աղջկայ հայրական բաժինը հօրեղբայրներից: Իսկ Պուլտուղեանցներն իրանց կողմից իսկոյն քրեական դատ են սկսում Խոզարածեանի դէմ, որ իբր նա այրել է իրանց ցորենի դէզը: «Ղորթն ու սուտն Աստուած գիտէ», սակայն մի կողմ թողնելով եւ այն թէ սրան, նրան ուտացնելով քանի հարիւր պարտքերի տակ պիտի ընկնեն երկու կողմն էլ, այս դէպքը շատ պարզ կերպով բնորոշում է կնոջ դրութիւնը մեր գիւղերում:

Մինչդեռ ես մտածում էի խեղճ գեղջկուհու անասնական դրութեան

մասին, շուրջս կես նիքիող, կես արթուն գիւղացիները սկսեցին ինչ որ փսփսալ եւ ապա Կարօ տացուն լուրջ, մտազբաղ կերպարանք ընդունելով՝ դարձաւ ինձ.

- Տիրացու Ղ. ջան, լաւ որ եկար, ցաւերս քեզի չըսենք ո՞ւմ ըսենք. իսկի հողին բանն ինչը՞ղ պիտի ըլլի...

Ու Կարօ տացուն սկսեց մանրամասն նկարագրել հողային անխնամ ու անկանօն դրութիւնը մեր գիւղերում:

Հողը մեզանում, ինչպէս յայտնի է, հասարակութեան սեփականութիւն է, ուստի եւ բաժանվում է «համայնքի» բարեհայեցողութեամբ: Սակայն մի՞թէ մեզանում գոյութիւն ունի «համայնք» - հասարակութիւն կոչված բաները: Երբէք: Ինչպէս հասարակական բոլոր գործերը, նոյնպէս եւ հողերի շահագործումը, խաղալիք ու սեփականութիւն են դարձած մի քանի «աղա» անհատների ձեռքին, որոնք իրանց ոսկի ճիրանները ցցած խեղճ գիւղացու սրտում՝ բոլորին գերել, ճորտեր են շինել ու հասարակական գործերը ղեկավարում են մեն մենակ եւ ոչ ըստ համայնքի բարեհայեցողութեան, այլ իրանց գրպանի, սեփական շահի համաձայն:

Ներկայ տարվանից, երբ հարկը հողային դարձաւ ու գաւառիս շատ գիւղերում աւելացաւ, նոյն իսկ կրկնապատկվեց, իւրաքանչիւր գիւղում խիստ զգալի դարձաւ գիւղացիների աղքատ մեծամասնութեան համար հարկի ծանրութիւնը, որովհետեւ գիւղական «աղա» համայնքը պահանջում է նրանից իր չը շահագործած հողի հարկը եւ այն էլ մինչեւ այժմ սովորական դարձած չափից աւելի:

Ես բացատրեցի ինչպէս Կարօ տացուին, նոյնպէս եւ միւս գիւղացիներին, որ փոխանակ խնդրագրերով (որոնց համար նոյնպէս ահագին ծախսեր են անում) այս ու այն կողմ դիմելու, որ հարկը պակասեցվի, թող աշխատեն հողի անարդար բաժանումն ու շահագործումը կանօնաւորել, հողը բաժանել տեսակների (սար, դաշտ, վարելահող, արօտ եւ այլն) եւ ըստ այնմ էլ հարկը բաժանել. համախօսական խելացի վճիռներով չափաւորել գիւղի ամբողջ արօտը ռոտատակ տուող մի քանի անհատների ահագին հօտերը կամ որոշ վարձ պահանջել այդպիսիներից ու այն ժամանակ այնքան էլ զգալի չի լինի գիւղական ճնշված դասի համար հարկի ներկայ ծանրութիւնը:

Բայց գիւղացիները առաջարկութիւնս ընդունեցին գլխների բացա-

սական շարժումով ու Կարօ տացուն փորձված մարդու լրջութեամբ պատասխանեց.

- Էհ, տիրացու ջա՛ն, ուրիշ բան գիտե՞ս, ըսէ՛, Էդիկ ըլլելու բան չէ... Ես ինչըդ Մարտիրոս աղին ըսեմ, թէ քիչ ոչխար պահէ, եա լաւ արտերդ մէկն ա ինձի տուր. չէ՞ որ էգվան (էգուց) խեղդէ պարտքը կուզէ, տունս կաւրէ...:

Երկար աշխատեցի հասկացնել, որ պարտքն էլ, առնելիքն էլ ունեն իրանց կարգը. օրէնքը, որ պարտապանն անպատճառ պարտատիրոջ ստրուկը, ճորտը չը պիտի լինի ու դրա համար ստիպված ընդհանուրի շահը զոհէ մէկի կամայականութեան, մէկի քէֆին... Բայց իզուր, «խելին խրատ, սելին սապօնն ինչ անէ»:

II

Շատ անգամ ինձ պատահել էր «Մշակի» մէջ կարդալ մեր եկեղեցական փողերի գիտութեամբ եւ անգիտութեամբ «ի վերին Երուսաղէմ» համբառնալու մասին, բայց ճիշդն ասած մինչեւ այժմ դեռ անձամբ չէի ստուգած այդպիսի մի դէպք: Սակայն մօտ օրերս այդ «բաղդին» էլ արժանացայ, որի համար պարտք եմ համարում շնորհակալութիւնս յայտնել Գ-անձայ գիւղի Արիստակէս քահանայ Դ-իրկէրեանցին:

Մի կիրակի օր յիշեալ գիւղի երեցփոխը, որ բաւական զարգացած մի երիտասարդ է, հրաւիրել էր «կնունքի» հաց ուտելու: Էհ, իմ էլ ջանիս «միննաք», մտածեցի, որ գնալը մերժելուց շատ ձեռնտու է, համ փորս կը կշտանայ հագիւր, համ էլ գիւղացու ցաւով հետաքրքրւողն ո՞ր պիտի գնայ, եթէ ոչ հենց գիւղացիների մէջ: Երբ «հացը» վերջացրել ու փորերս սուզած միւս գիւղացիների հետ տանտիրոջը շնորհակալութիւն յայտնելով պատրաստվում էինք դուրս գալ, քահանան ինձ ու գիւղացի մի ուրիշ երիտասարդի խնդրեց ներկայ լինել երեցփոխի հաշուետւութեանը: Երբ զարմանքս յայտնեցի, թէ մենք ինչացու ենք այդտեղ, քանի որ ոչ հասարակութիւնից ընտրված հաշուետեսներ ենք եւ ո՛չ էլ «ի վերուստ» նշանակված քննիչներ, քահանան ինձ հանգստացրեց, բացատրելով, որ այժմ այդպէս պիտի կատարվի եկեղեցական փողերի հաշուետւութիւնը, որովհետեւ իրանց այդպէս է «հրամայված»: Չը գիտեմ որքան ճիշդ էր տէր հօր առարկութիւնը, սակայն երեցփոխը արդէն առաջ էր բերել իր

«դաւթարն» ու երեքս էլ «խղճի մտօք» շրջապատեցինք կլոր, ցածուտն սեղանը հասարակական այդ լուրջ գործը «անաշառութեամբ» կատարելու:

«Տղայաթաղումէ - 10 կօպ., պսակէ - 40 կ., մոմավաճառութենէ - 2 թուրլի 30 կօպէկ...» եւ այլն. ամբողջ տարվայ եկամուտը... 36 թուրլի: Տէր հայրը մէկիկ մէկիկ արձանագրում էր իւրաքանչիւր ամսվայ մուտքն ու ելքը, որպէս զի ժապաւիճեալ մատեան անցկացնելով՝ ուղարկէր ըստ պատկանելոյն: Բայց երբ հերթն եկաւ դաւթարի այն տողերին, որ երէցփոխը պարգութեամբ, միւս ծախքերի պէս առանց խարդախելու, յականէ անուանէ գրել էր «գործակալ հայր Քաջազնունուն աջհամբոյր - 3 մնթ.,» հաշւետես հայր քարտուղարը կանգ առաւ ու չարձանագրեց այդ կէտը:

- «Գիտես, Պետրոս, բացատրեց նա, 4 մանէք էլ պէտք է «տարեկան ծանօթութիւնների» համար գցել, բայց այդ փողերը պէտք է ուրիշ ծախքի անունով արձանագրվեն, յիշում ե՞ս գործակալ հայրն էլ այդպէս պատուիրեց»:

- «Յիշում եմ, պատասխանեց երէցփոխ Պետրոսն ու մանրամասն պատմեց, թէ ինչպէս երբ գործակալ հայրն եկել էր «հոգեբաժինների» հաւաքելու, երկար սակարկելուց յետոյ երեք թուրլի «աջհամբոյր» վերցրեց եւ երբ ինքը (երէցփոխը) յայտնեց նրան, թէ չէ՞ որ հոգեւոր կառավարութիւնն արգելել է երէցփոխներին եկեղեցական փողերից ում եւ լինի աջհամբոյր տալը, հայր գործակալը բացատրեց, որ այդ այդպէս է, բայց մի եւ նոյն ժամանակ իրան պատուիրված է (ի հարկէ ոչ պաշտօնապէս կը լինի) ամեն կերպ աշխատել չը վերջացնել այդ «հնաւանդ» սովորութիւնը ժողովրդի միջից: Ուստի թէւ ամենքին յայտնի է, որ ինքը «կարօտ չէ» այդ կօպէկներին, բայց «ի հարկէ ստիպեալ» վերցնում է: Իսկ «տարեկան ծանօթութիւնների» 4 թուրլին եկեղեցական մատեանների գրելու վարձն է, որ բոլոր գիտէրում գրում են քահանաները, իսկ վարձը չորսչորս թուրլի ստանում է հայր գործակալը եկեղեցական փողերից ու երէցփոխի մատեանի մէջ «աջհամբոյրների» հետ գրվում է «ուրիշ ծախքի» անունով:

Հաշիւը վերջացաւ, բայց երբ հարցրի երէցփոխից, թէ մի՞թէ դա է եկեղեցու ամբողջ կարողութիւնը. նա պատասխանեց, որ համարեա թէ այդ

է, որովհետեւ թէւ կան մօտ 2000 թուրքաց աւելի եկեղեցական փողերի մուրհակներ, բայց տարիների ընթացքում անցնելով զանազան «բարեխիղճ» երեցփոխների ձեռքով, նրանց անձնական մուրհակների հետ այնքան են «կերպարանափոխվել», որ այժմեան մուրհակները գրեթէ բոլորն էլ լոկ այնպիսի մարդկանց անունով են, որոնք աւելի շուտ իրաւունք ունեն իրանց օրական ապրուստի համար եկեղեցուց մի բան պահանջել, քան եկեղեցին նրանցից: Շատերի էլ օրինական ժամանակամիջոցն անցել է արդէն (10 տարի), բայց հոգեւոր իշխանութիւնն իր դիմումներին պատասխանում է, թէ թող գործակալը մի կերպ «եօլա» տանի, բայց վերջինս էլ «հէշ տէրը չիլի»:

Տարեկան 36 թուրքի եկամուտի համար երկու օրինակ մատեան է գրվում, պաշտօնապէս քննիչ նշանակվում, հաշիւներ տեսնվում եւ... էլի 7 թուրքի անհետանում է. պարզ է թէ առանց հաշուի, առանց «դաւթարի» «եօլա» գնացող 2000 թուրքու դրութիւնն ինչ կը լինի: Ահա թէ ում համար է ասված «զմժողուկս քամէք եւ զուղտս կլանէք»...

Այրեն բարոյականութեան Մեծ Քարոզչի «պզտի» աշակերտները: Գողութեան դէպքեր շատ էի լսել, նոյն իսկ ինքս ենթարկվել էի Ալէյ բէկի պէս յայտնի աւագակի յարձակման, սակայն անբնակ դաշտի միջին, այն էլ մութ գիշերով, իսկ մեր արժանապատիւ հայրերը ամբողջ մի հասարակութեան պատկանող 36 թուրքուց գողանում են 7 թուրքի գիւղի մէջ, օր ցերեկով, այն էլ հրաւիրված հաշիւտեսների ներկայութեամբ...: Տեսա՞ք քաջագործութիւնը: Ահա թէ մեր հոգեւոր իշխանութեան ներկայացուցիչները, որ ժողովրդի մէջ երեւում են պոչով աստղի պէս ու այն էլ միայն ինդուլգենցիաներ ծախելու (հոգեբաժին հաւաքելու), փող գջլելու համար, ինչ բարոյական դասեր են տալիս խեղճ, միամիտ գիւղացուն:

Հարկաւ գիւղական պարզամիտ ու ակնածող երեցփոխի աչքերը ջուխտ պիտի բացվեն ու պիտի մտածէ, որ եթէ կարելի է հայր գործակալին 7 թուրքի բաժին հանել եկեղեցական փողերից եւ ուրիշ ծախքի անունով հաշիւ տալ, ի՞նչու չանել նոյնը իր սեփական գրպանի օգտին... Վաղուց մենք համոզված էինք, որ, ժողովրդի ասածի պէս, «ծուկը գլխից կը հոտի» ու այդ հոտելու վիճակին է հասած արդէն խեղճ հայի գլուխ համարվող հոգեւոր իշխանութիւնը, բայց չէինք սպասում Գանձակի քահանաներից, որ զարգացումով ու կրթութեամբ իրանց իշխանաւորներից

*Պապանեցու հայրը
Սուրխաս Տեր-Գրիգորյանը*

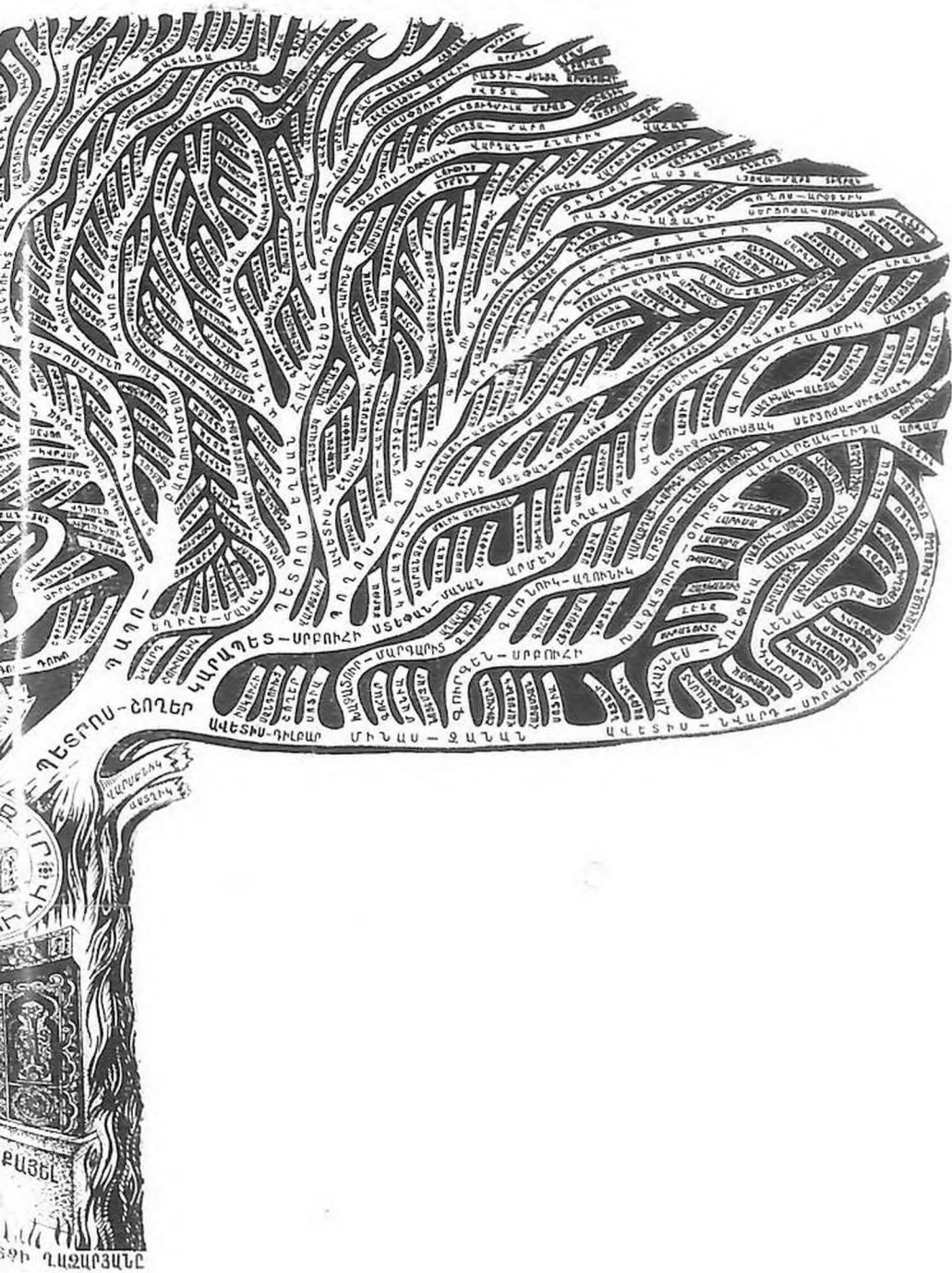
*Պապանեցու մայրը
Յուդաբեր Տեր-Գրիգորյանը*

Փանշա գյուղի այն փողոցը, որտեղ ծնվել է Պապանեցին

Արամ Տիկ-Գրիգորյան

Ներսիս Տիկ-Գրիգորյան

*Վահան Տիկ-Գրիգորյան
(Տիկյան)*

*Վահանը Ղազարու եղբոր կնոջ
Շուշանիկի հետ*

*Չախից աջ, առաջին շարքում Պալախեցու հայրը Կեր Սուրբասը, Թագուհի
բրոջ դուստր Ռեքեկան, մայրը Յուզարերը, Հեղինե քույրը, Ախեն բրոջ Կոստ
Տրդատը, երկրորդ շարքում Արամ եղբայրը, Թագուհի քույրը, Պալախեցին
կնոջ Շուշանիկի հետ, Ներսիս եղբայրը*

շատ շատերից բարձր են, կույ կը տային այդ «թթու թանը»: Եւ երեւի այնքան ազնիւ կը լինեն Արիստակէս քահանան եւ պ. երէցփոխը, որ կը պարզեն, թէ մատենանի ո՞ր սողի (ծախսի) մէջ «խոթեցին» այդ չարաբաստիկ 7 բուրլին:

* * *

Է՛հ, գրո՛ղը տանի գիւղի կեանքը գրողին էլ, քրքրողին էլ. չորս կողմդ միայն ցաւ ու դարդ. դարդ ու լաց... Ո՛չ մի ուրախալի երեւոյթ. ո՛չ մի ուրախ վայրկեան, որ մարդ գէթ մի անգամ մի ուրախ լուր տայ գիւղից ընթերցողին: Լաւկան տղայի պէս ստիպված ենք միշտ լալ ու ողբալ: Բայց Ախալքալաքի թղթակցին, լրատուին կարծես սովորական ցաւերը, աղետները քիչ նիւթ էին տալիս ողբալու, լալու, երկնքի պատուհասն էլ մի կողմից է ձեռք առել այս դժբաղդ «Սողոմի» գաւառը:

Դարեգլխի ձմեռն էր, ցուրտ ու ձիւնոտ ձմեռ: Խեղճ գիւղացին հազիւ ինքն իրան մի կերպ ժողովել, ձագ ու ճիւ հաւաքել. մտել էր բունը, երբ յանկարծ բնութեան բոպէական ահռելի խաղը նրա բունն էլ, բնակարանն էլ կենդանի մեռելների սեւ գերեզմանոց դարձրեց, ուր խելակորոյս մայրը յուսահատ, մագերը փետելով, իր բալիկին էր որոնում, որբ ու անտէր մանկիկը - հողի տակ տնքացող անուշ «ապային», ջահել-ջիւան երիտասարդն իր կրակ խորով եարին, ջան ու ջիգեարին... Բայց ո՞ր պիտի գտնէին, ահռելի աղետը վիշապի պէս կուլ էր տուել ամենին ու տասնեակ գիւղեր, կենդանի բնակավայրեր մահազոյժ որջերի վերածել: Յիրաւի, բարի մարդիկ ձեռք մեկնեցին ընկածին, լացողի արցունքն ամոքեցին... բայց ի՞նչ պիտի լինէր ծովում մի կաթիլ ջուրը...:

Ձմեռն անցաւ, գարուն ելանք: Անտուն, անտէր գիւղացին ջանք ու ճիգ արեց մոռանալ տխուր անցեալն ու նետվեց դէպի իր սիրելի դաշտը. իր քրտինքով ոռոգված արտը: Հերկեց, ցանեց, արիւն քրտինք թափեց իր մերկ-անօթի բալիկներին մի կտոր չոր հաց ճարելու յուսով: Մի բոպէ կարծես Ախալքալաքի մութ երկինքը պարզվեց ու դժգոյն արեւ ժպտաց խեղճ գեղջուկի երեսին: Օրը տաքացաւ, արտերը բարձրացան, հասկեր բռնեցին, դաշտ ու ձոր կենդանութիւն առան:

Բայց ա՛ւաղ... երկինքն անողոր էր, նա գթութիւն չը գիտէր: Դեռ արցունքոտ էին խեղճ գիւղացու աչքերը, դեռ արիւնոտ էր նրա վերքն ու թաց

հարիւրաւոր հողաքլուրները, երբ երկինքը նոր պատուհաս, նոր աղետ ուղարկեց: Դաշտ ու ձոր լցվեցին մի տեսակ մոխրագոյն մլուկներով ու խայտաբղետ բզեզներով, որոնք իրանց ոչնչութեամբ հանդերձ ոչնչացրին ամբողջ ազգաբնակութեան դառն աշխատանքը, խեղճ գեղջուկի վերջին յոյսն ու ապաւենը: Մի օրվայ մէջ դաշտերը դատարկվեցին, արտերն ամայացան, չորացան...

Քաղոց է. բայց ոչ քաղելու բան կայ, ոչ քաղող. բնութիւնն ինքը միանգամից քաղել վերջացրել էր ու գիտացու «ամբարն» ու «հորը» մկներին ասպարէզ թողել: Անասունների կեր դարմանն անգամ չը կարողացաւ վերցնել դաշտերից գիւղացին:

Դչում է մանուկն օրօրոցում... «Ապա ջան, անօթի եմ», լացկամած կանչում է միւսը...: Բայց ի՞նչ անէ խեղճ մայրը, քաղցից ծծերի կաթը ցամաքել է, «հացին սալան» (աման) վեց ամիս է, որ «մանրունք» չէ տեսել, ի՞նչ տայ հեծկաւող մանկիկներին...: Աղի արցունք կուլ տալով հեռանում է սովի սրտակտուր բեմից ու շեմի վրա նստած իր դառն օրհասը ողբում:

Թող լա՛յ մանուկը, թո՛ղ ճչա՛յ երեխան, ո՞վ առանց փողի հաց կը տայ նրանց աղքատ հօրը: Խեղճ չամդուրեցին, վաչեանցին, գիւրիւղեցին, դելիսկեցին... առաւօտ վաղ, դեռ մութն ու լուսում, տոպրակը շալակին վագում է քաղաք՝ մի բուռ ալիւր բերելու, թշուառ ընտանիքը անգութ սովի ամեհի ճիրաններից փրկելու: Նա դեռ մինչեւ իրիկուն պիտի աշխատի, որ երեկոյեան ադամի անէծքով վաստակած կօպէկներով մի կտոր հաց բերէ տուն: Բայց Աստուած մի՛ արասցէ (թէեւ շատ է լինում), եթէ աշխատեցնող չը լինի, եթէ քաղաքում գործ չը լինի, ի՞նչպէս տուն վերադառնայ թշուառ ընտանիքի դժբաղդ հայրը...: Ո՛հ, որքան անգութ ես երկինք...:

Ծանր տարութեւում է դատարկ մարագի բարձր երդիկից կախված պարանը: Մէկը, գիշերվան գողի պէս գաղտուկ չորս կողմը նայելով, շրջում է տան չորս թուրը: Լայն ճակատի խոշոր կնճիռներն աւելի խոժոռ տեսք էին տուել նրա մոռյլ դէմքին: Արիւնով լցված, թուխ, ուռած աչքերը հնոցի պէս վառվում էին նեղ բների մէջ ու կարծես ուզում էին դուրս թռչել իրանց կաշկանդող բանալից: Խորհրդաւոր մենաւորը մի անգամ էլ շրջեց դուռ-երդիկը ու ձեռքի մի յուսահատական շարժումով, կարծես վանելով մարի վարանմունքը, խելագարի պէս ներս ընկաւ մարագը: Մի քա-

նի լուսնից կամացի մի սրտակտուր ճիչ ու աղաղակ մարագը լցրեց մարդկանցով, որ հազիւ կարողացան ցած բերել պարանի վրա տարուբերվող ու թոյլ կնոջ բազուկներում մուռադած գիւմբիւրտեցի Ղուկայենց Ղազարի կիսախեղդ մարմինը: Թշուառ գիւղացին, էլ չը կարողանալով տանել սիրասուն բալիկների, քաղցած մանրուխոշորի լացը ու հեծկլտանքը, փրկութեան միակ միջոց մարագի պարանն էր գտել:

* * *

Գիշեր է, սեւ ու մուր գիշեր: Հնչում է եկեղեցու կոչնակը, հնչում է մերթ սխուր, մեղամաղձոտ, որ լացող մանկան մղկտոցի պէս խեղդվում է հեռուից փչող զով գեփիւռի մէջ, երբեմն էլ կատաղի վագրի պէս մռնչում է, դողանջում, սար ու ձոր դորդեցնում: Ո՞վ էր սակայն, որ համարձակվել էր գիշերվան այդ պահուն խանգարել լռիկ բնութեան կուսական խաղաղութիւնը: Անքուն ժամկոչի կո՞չն էր, որ բարեպաշտ աղօթողներին Աստուծու տաճարն էր հրաւիրում: Բայց չէ՞ որ դեռ գիշեր էր... թէ՞ մի անակնկալ փորձանք էր պատահել գիւղում... Ոչ այս եւ ոչ այն: Չամդութեցի Սնդչենց խելագար Պետրոսն էր դա, որ մի կերպ տնից փախչելով, բոկոտն ու գլխաբաց, հոգեւո իրեշտակի պէս, չուլ շապկի մէջ կուլուկված, հնչեցնում է եկեղեցու կոչնակն ու կրակոտ աչքերը բոցավառ գերանների պէս վառվող աստղերին յառած՝ լալագին ձայնով աղերսում, գթութիւն, օգնութիւն է հայցում: Պատասխան չը կայ, լուռ է չորս կողմը... Չայրացած կատաղում է նա, աղերսանքը փոխում սպառնանքի ու կոչնակի մռնչող դողանջիւնի հետ սկսում է պահանջել, գոռգոռալ, հայհոյել... Գիւղացիք զարթնում, շրջապատում, բռնում են նրան:

- Հեռո՛ւ, հեռո՛ւ կեցիք, սրան, նրան հրելով գոռում է կատաղած Պետրոսը, ես Աստուած եմ եղել, Արուլու սարը ցորեն դառուցի, Տաւշանթեափան (սար)՝ գարի, ոսկի կառէքս բերէք, էրթանք ձեզի տամ բիրադի...

Հա ց, հա ց ու հա ց միայն, գիտէք գարի, չոր, սեւ հա ց միայն, հա ց, որ կարելի լինի քաղցը, լոկ քաղցը յագեցնել...

Ամառն անցաւ, եկաւ աշունքը, գիւղացու կալ ու կուտի ժամանակը: Մեր «վարի» գիւղերը (Չամդուրա, Վաչիան, Դիլիսկա, Օրճա, Կորխ, Գիւմբիւրդօ, Խանդօ, Արագովա եւ այլն) գրեթէ բոլորն էլ սակաւահող են: Բայց երէ, ընթերցող, ձեզ հետ մի ուրիշ տարի մտնէինք կալոցին Վաչի-

ան, կամ այդ գիտերից մեկը, կը տեսնէիք յիրաւի, թէ մեր յամառ գիտացու տոկուն աշխատանքը, նոյն իսկ իր պապական «փթած» գութանով, ինչէր կարող է անել:

Իրիկնադէմ է: Արեւն, հետիտան ծերուկ ճամբորդի պէս, կոթնել է սարերի կատարին, բամբակի քուլաների պէս, փռված փափուկ ամպերին ու մի թեթեւ մշուշ էլ հովանոցի պէս գցել երեսին: Սեւ սեւ ամպերը, պատերազմող բանակների պէս, յոնքերը կիտած շտապում են դէպի լեռների անառիկ բարձունքը. մի քանիսն էլ, բանակից յետ մնացած վաշտերի պէս, խենթ ու խելառ վազվզում են երկնքի վրա, երեւի իրանք էլ չը գիտեն ուր: «Թող ու դումանն» առել է գիւղը, երկինք ու գետին խառնվել են իրար: Մերթ ընդ մերթ գոռացող ամպերի խուլ որոտին իբրեւ արձագանք պատասխանում են կամճարների ու կալուորների խառնիշփոթ աղաղակը՝ «Հա՛ ջէյրան ջա՛ն, հա՛, եղաւ, եղաւ, կալն եղաւ, մէջ արի, մէջքիդ մեռնեմ, Խնձոր ջան (եզների անուն), կալն եղաւ»...

Ահա եւ կալը: Մի կողմում ուրախ հռիռացող մանուկների դեկավարութեամբ՝ կլոր պտոյտ են անում վեց զոյգ կարմիր ու ճերմակ առոյգ եզներ, միւս կողմում՝ չորս ճովտան հարսներ, ալ ու խաշխաշ ցորենի սարի պէս, սիրուն «թէճն» են պրծել, նրանց մօտ երկու հուժկու երիտասարդներ միւս «թողը» հանել, կէս են արել ու մաղող են կանչում:

- Կամերը թողէք, կալը թոփ երէք, սողաք, մէ երկուսդ ա էրթը նես յցլք... քրտինքը սրբելով կանչում է ցորենը չափող տան մեծը:

Գեղեցի՜կ, հրաշալի, մարդու քէֆն է գալիս, չէ՞, ընթերցող:

Բայց ապա այս տարի կալոցին մտնէիք նոյն գիւղը:

Երկինքը պարզ, կապուտակը՝ բաց, արեւն էլ, զառամած ծերուկի տազ գլխի պէս, շիկացած, դաշտերն ամառի, արտերը մերկ, տեղ-տեղ միայն մի քանի դատարկ հասկեր մահարձանների պէս դիք տնկված, կարծես լոկ վկայելու համար, որ յիրաւի այդ արտերը զարնանը ցանած են եղել... Բայց ո՞ր է բերքը, արտերի սովորական սըխ եղանները, խիտ դէգերը... գուցէ զի՞ւղ են տարել: Գնանք գիւղ, բայց գիւղն էլ խաղաղ է ու լուռ, ոչ ամպերի հետ գրկախառնվող թոզն ու դումանը կայ, ո՛չ երկնքի խուլ որոտին արձագանք կալուոր ու կամճարի անուշ լէլէն ու լըվլըփոցը, ո՛չ թեղ ու թելուոր, ո՛չ մաղ ու մաղուոր... Էրնելու թեղ չը կայ, մաղելու թէճ չը կայ... թելուորները գնացել են Թիֆլիս, Բագու, Բաթում, (Ջաւախքի

գիտացի - եւ պանդխտութիւն...) մի կտոր հաց վաստակելու, ընտանիքը սովից փրկելու...: Խեղճ մաղուորները, պըպըզած ամբողջ մի շաբաթ կրակ չը տեսած թոնրի շրթին. լուռ արտասովում են, իրարից ծածուկ...

Հեկեկալով ներս է ընկնում մի մանուկ ու գանգատվում մօրը. որ մի մեծ տղայ հացն իր ձեռից խլել փախել է... Դռանը տան մեծն իր աչքի լոյս եզների վերջին գոյգն է սակարկում ու աչքերից արցունքը հեղելի պէս քափում: 14 տարեկան որդին, եզների ընկերն ու հօտաղը, հօր ոտներն ընկած, արտասովելով աղերսում է այդ մի գոյգն իրան «բաշխել»:

- Տացու ջան, ես ա կերթամ Բեաքի, Թիֆլիս դատելու կերթամ, ջուրը կըյնիմ, թեաքի մի ծախեր Մարալս ու Խնձորս...

Ի՞նչ անէ խեղճ «տացուն», իր էլ սրտիցն են քաշում. բայց տանը հաց են ուզում, իսկ պանդխտի ցուպն առած հաց վաստակելու գնացած որդիքն էլ դեռ ոչ փող են ուղարկել, ոչ խաբար...:

Է՛հ, ո՞ր մի սրտակտուր դէպքը նկարագրես ու ո՞ր մէկի սեւ օրը լաս: Ի՞նչ անես, քանի որ բնութեան օրէնքն անողոք է: Տեսնում ես, մեզանում ձմեռ է, սար ու ձոր ամայի, մի այլ տեղ գարուն է, դաշտ ու ձոր դալար: Մի եւ նոյն եկեղեցում, շատ անգամ հենց նոյն իսկ միաժամանակ (մեր գիղերում) կատարվում է մէկի ծննդեան հանդէսը, միւսի հոգեհանգիստը...

Բարեկենդան է: Առաւօտ վաղ, դեռ արեւի ծէգն Աբուլի ետեւից նոր ընկել է տների կատարին: Մէկը միւսի ետեւից բացվում են խանութները: Ժամ առ ժամ կենդանանում է քաղաքը. բայց ոչ առուտուր անողներով. մուշտարիներով. ոչ: Փողոցում, պատերի տակ խռնվում են 6-20 տարեկան փողոցային ու դպրոցական մանուկներ ու պատանիներ: Փող են խաղում նրանք՝ «խումար»: Դա մեր քաղաքի սովորական ժամանակ անցկացնելու միջոցն է, իսկ բարեկենդաններին՝ գրեթէ պարտադիր պարսպմունք ամենի համար: Փոքրիկ «խումարբազների» ծնողներն ու մեծերը երէկ իրիկուանից դեռ ուռած ու կարմրած աչքերով նստած են սեղանի շուրջը...

- Դէ՛հ, մի մի արաղ տուէք:

Չը կարծէք, թէ մեր քաղդաւորները հենց նոյն իսկ իրանց այդ երջանիկ յոպէին չէին յիշում նեղեալներին: Գրեթէ ամենքն էլ բարեսաղթութիւնների վերջը աւելացնում էին՝ «է, ուրտեղ ա որ մէ նեղեալըմ. հիւանդըմ, աղքատըմ կայ՝ էնոնց ա Աստուած հասնի»...

Արադն արաւ իրանը. չորս կողմից քաղցած գայլերի պէս թափվեցին սեղանին:

Առաւօտ է: Վաղորդեան մատաղ արեւն էլ կարծես նախանձում էր մեր քաղաքացի բաղդատորներին ու իր շէշտակի ճառագայթները նետել էր ներս պատուհանից: Բայց ոսկի արեւի պայծառ ճառագայթների հետ ներս էր մտել եւ մի սեւ ու հաստ շերտ:

Դա պատուհանի առաջ, արեւի դէմ կանգնած գեղջուկ ծերուկի սեւ շուքն էր: Վիզը ճկած, դողդոջուն ձեռները յենած հաստ մահակին, նա իր արիւն-արցունքոտ հայեացքը նետել էր «աղաների» փարթամ սեղանին: Լուռ էր: Նա ոչինչ չէր ասում, բայց հէնց այդ լռութիւնն ատելի շատ բան էր ասում, քան պիտի կարողանար ասել նուազած ծերուկը, եթէ բանար բերանը: Գաթա, հալուա չէր ուզում նա, կարագ ու ձու, խորտիկ ու ձուկ չէր խնդրում նա... հաց... գարի, չոր, սեւ հաց, միայն մի կուշտ փոր հաց բարեկենդանին, գէթ մի օր, մի անգամ իր բալիկների, թոռնիկների հետ...

- Զովս (մօտս) խուրսաւ էլ չը կայ, ահա՛ն ծօ՛, տար իսիկ, տուր իտոր՝ էրթա՛, խեղճ մարդ է... Կանչեց ծառային տանտէրը ու տուեց մի ժանգոտած կօպէկանոց...

Մանուկ «խումարբագները» դեռ պազած են պատերի տակ, նրանց կօպէկները դեռ չեն վերջացել, է՛հ, ինչ փոյթ. թէ վերջանայ է՛լ սաղ լինի հօր «դախըը», մի կերպ կը «ծըլկացնէ»: Խանութպանները նոյնպէս դեռ պարապ կանգնած են: Բայց չարսուն (մեծ փողոցը) լիքն է բազմութեամբ: Տխուր, յամր ու դանդաղ՝ չարսուից վեր ու վար, ծիւնախառը ցեխի միջով, շրջում են խումբ խումբ գիւղացիներ, 15 տարեկանից մինչեւ 60 տարեկան ալեխառն մարդիկ: Նրանց գունատ ճակատին կարծես դրոշմված է յուսահատ տագնապի օրհասական կնիքը: Գործ են որոնում, մի պատառ հացի վաստակ փնտրում, որ երեկոյեան մի բուռը ալիւր կամ մի կտոր հաց տանեն տուն... Բայց գործ չը կայ, գործ չը կայ նոյն իսկ քաղաքացի խանութպանների համար: Ժողովուրդը քաղցած է, ո՞վ պիտի անօթի փորով առետուր անէ: Լուռ է չորս կողմդ, լուռ է նոյն իսկ այդ խումբ ամբոխը, կարծես բարեկենդան չը լինի:

Բայց ահա հեռուից թառ ու քեամանու զլզլոցը եւ զիլ «բայաթու» տխուր մղկտոցը օդը թնդացրին: Ամենքն ակամայ աչքերն այն կողմն են դարձնում: Մեր քաղաքի «պատուաւոր իշխաններն» են դրանք, մի

խումբ «աղաներ», որ հարսնետոնից նոր վերկացած՝ գիշերվան փարթամ քեֆն այժմ փողոցումն են շարունակում: Յամբ ու դանդաղ առաջ է գալիս մեծաշուք աղաների հանդիսատի թափօրը, որի հերոսները, իրանց յատուկ վեհուքեամբ, գեթ առաջների ցեխը չընկնելու համար անգամներքել չեն մայում: Բայց նրանք տեսան իրանց շուրջը խոնավող մանր ու խոշոր գիւղացիներին, տեսան ու երեւի խեղճերի նուազած հայեացքից հասկացան նրանց փորի անօթութիւնը եւ այն՝ բարեկենդան օրով: Հասկացան եւ կարեկցեցին... Ախր գիւղացիներ են դրանք, համա ինչ կուզէ լինի՝ էլի «մարդ են»:

Թափօրը կանգնեց մի մեծ խանութի առաջ: Առատաձեռն «աղաները» ողորմութիւն պիտի անէին քաղցած ամբոխին. բարեգործի ինքնաբաւական ժպիտն երեսներին՝ նրանք մի-մի բուռ «կանֆետ» վերցրին ու շաղ տուին իրանց շրջապատող գիւղացիներին: Յեխ ու ձիւնի մէջ գուլովեցին գիւղացի մանուկները. ճիչ, աղաղակ, տուր ու դմբոց...

Հրաշալի կարեկցութիւն...

Չը գիտեմ. Ամերիկայի կամ Աֆրիկայի կուսական անտառների խորքերում գոյութիւն ունի՞ արարածների այսպիսի մի ցեղ... Կարծեմ ոչ:

III

Չմեռ է, տարօրինակ ծմեռ: Կարծես այս տարի այդ եղանակին միակ պատշաճաւոր զարդ, Ախալքալաքին յատուկ սպիտակ սաւանն էլ երկինքը զլացել էր տալ այս դժբաղդ գաւառին: Գուցէ գետնի խորշերում վիուկ պառաւների պէս պըպըզած, կուչ եկած մլուկներին նեղութիւն չը պատճառելու համար, կամ թերեւս հէնց նրանց ոչնչացնելու դիտաւորութեամբ երկինքը չէր փռել իր պաղ ու տաք վերմակը... չը գիտեմ... Դա ինձ պէս գիւղացու ի՞նչ խելքի բանն է, թող գիւղատնտեսներն ու գեօլօգները քննեն... Բայց Դիլիսկիայի դաշտն ազատ է ձիւնից: Թէ տեղ տեղ քար ու քարափի քերծում, ժայռերի ծոցում քամին հաւաքել շեղջ է կապել, այժմ էլ կատաղած գազանի պէս ոռնալով, ուլուլալով շաղ է տալիս ձորն ի վայր. դէպի մռնչող գետի խեղդվող ալիքները:

Իրիկնադէմ է. պաղերես արեւը, ապուշի պէս աչքերը չռած. վերջին մնաս բարեւն է տալիս Աբուլի արծաթի կատարին ու շտապում է դէպի մօր տաք գիրկը: Բայց քամին դեռ փչում է ու քանի գնում կատաղում.

Երեւի նա մայր չունի, որ գիրկը մտնի ու անտէր որբի պէս, սարսափած գիշերվայ սառնամանիքից, իր վերջին օրհասական հռինչն է արձակում...

Բայց քամին մենակ չէ, որ գուրկ է «մօր» գրկից, տաք անկիւնից. նրան բաղդակից ընկեր է խեղճ գեղջուկը՝ վաչխանցին, օրճացին, դիլիսկեցին, կորխցին, գիւմբիւրդեցին... որոնց պատասպարող «տաք գիրկը», գոմը, քարուքանդ է, ծածկը ծախված է վաղուց, իսկ կենդանի վառարանները, գիւղացու աչքի լոյս եզներն ու գոմշուկները, մի կտոր չոր հացի տուած... Սակայն կարիքը, անգութ կարիքը մարդուն հնարագէտ է դարձնում: Փոքրիկ որջի մէջ իրար վրա են թափվել չորս-հինգ գերդաստանի մանր ու խոշորներ, կին ու տղաներ եւ իրանց շնչով աշխատում են եզների ու գոմէշների ձմեռվայ դերը կատարել...

Փշում է քամին, կատաղի քամին: Երեւի նա էլ ուզում է գետի գիրկը մտնել...: Բայց նա մենակ չէ. իր հետ քաշում, կարծես զօռով տանում է եւ մէկին, տանում է մի կին, որին քաղցը, սպանիչ քաղցը առեւանգել է իր հայրենի յարկից ու սուել քամու բերանը, որ տաշեղի պէս տանէ նետէ գետը: Չորն ի վայր գնդի գլոր գնում է նա...

Բայց ոչ, նա չէ գնում... տանում են նրան, մէկը սուր ճանկերով խտւած հրում է յետեւից դէպ ձորը, գետի խորքը: - Անօթութիւնը, սովն է դա: Միսը ձուիկ ձուիկ փեշերից քաշում, քաշկռտում է նրան առաջ. երեւի ինքն էլ չը գիտէ ուր - քամին է դա, կատաղի քամին... Նրա գլխից կիսամաշ «չալովին» շատունց է թռել ու կարծես իր հետ թռցրել է եւ գեղջկուհու նուիրական ամօթխածութիւնը: Չու վեշերը քամին ծիլ-ծիլ է արել ու իր լպիրշ հռիռոցով կարծես ծաղրում է Եւայի մերկութիւնը: Բայց ո՞ւմնից պիտի ամաչէր նա... քաղցի՞ց, քամո՞ւց, թէ՞ հոգեառ հրեշտակից... Է՛հ, հոգ չէ, նրանց դիւային քրքիջն էլ երկար տեւել չէ կարող, գետը մօտ է, նա գթօտ է, կարեկից է խեղճ գեղջկուհուն... Շուտով կը ծածկէ ամեն ինչ...

Բայց ինչ որ խառնիճադանճ աղաղակներ են լսվում, ճիչ, լաց, վայնասուն... Գիւղը հաւար էր ընկել, թափվեցին ձորն ու թշուառ մահապարտին խլեցին քամու չոր ճանկերից... Բայց ա՛խ, արդեօք պիտի կարողանան փրկել նրան եւ քաղցի ճիրաններից... Ու գեղջկուհին, կարծես հէնց այդ մտատանջութիւնից խեղդված, արցունքների միջից ասում էր իր ազատարարներին՝ - Ա՛խ, ինչի՞ մարդու հոգեղարձ կենէք...

Գարունն եկաւ, գարունն էլ տարօրինակ... Փետրվարին ո՞վ էր տեսել Ախալքալաքում գարուն: Սարերի ծիւնը հայ հաւար հալվում է, առունները խոխոջում, գետերը կարկաչում. թռչնիկները անհոգ ծլվում... Բայց արտերը չեն կանաչում... Դաշտը մերկ է ու լերկ... Ոչ հերկող կայ, ոչ ցանող. լռել է հօտաղի զիլ հօրովելը. չը կայ եզ ու աչառի անուշ բառաչը, որ արեւից խրտմած, ակօսի մէջ փնչում, փռնչում էր. պոզերով ամպերին սպառնում ու տրտինգ տալով կամ արօրն էլ, մաճն էլ փախցնում իրանց պէս ուրախ ու զուարթ մաճկալի ձեռից, կամ «սամին» կոտրում. «սամ-պաղին» կտրում փախչում, պոզերով, դնչով, սմբակներով գետիկնը փորում, փորփորում, ու իրանց հաւասարեցնում նոյն իսկ ծանր ու մեծ եզներին ու դանդաղ գոմէշներին: Բայց մաճկալը չէ զայրանում, չէ կշտամբում չարաճճի աչառներին, ախր դեռ «խամ են», այլ ուրախ հռռալով, քրքռալով նրանց յետեւից վազում է տուն, ուր շար ի շար կանգնել են տան հարս ու աղջիկները, մէկը ձեռին մի ձու, որ Սերդեարի կամ Ջէյրանի ճակտին գարնէ, որ «աչք» չը տան, միւսները փեշերի տակից հանում են ամաններով ջրերն ու լողացնում, «պուրպատիկ» շինում մաճկալին էլ, հօտաղին էլ, որ տարին անձրեաբեր, առատ լինի...

Իսկ այս տարի, խեղճ հարս-աղջիկներ, ո՞ւմ պիտի լողացնէք. որ երաշտ չը լինի, ո՞ւմ ճակտին պիտի ձու գարնէք, որ չար աչքից ազատ լինի...: Խեղճեր, ձեր Ջէյրանն էլ. Սերդեարն էլ, որ սիրասուն բալիկներիդ չափ սիրում էիք, վաղուց կամ մսագործի սուր սրին գոհ էք տուել, կամ օտարի դռան զարդ շինել ձեր թշուառ գոյութիւնը պահպանելու, մի կտոր չոր հաց ճարելու համար...: Ո՞ր է ձեր մաճն ու մաճկալը, գարուն է ախր, ինչի՞ արօրներդ դուրս չէք դնում... բայց այս տարի արօրն իր մաճով «առիքը» պիտի մնայ ու փախ, մաճկալն ու հօտաղը Բագուի, Բաթումի փողոցներում իր սեւ օրը լալով պըպզի... Թէ տանն էլ լինէին ի՞նչ պիտի ցանէին, չէ՞ որ դեռ անօթի փորերը չեն կարողանում կշտացնել, սերմ ո՞ր-տեղից պիտի ճարէին...:

Բայց բարի մարդիկ անցեալ օրերը անօթիներին ալիւր բաժանեցին քաղաքում 10-ից մէկին մի ամսվայ պաշար, այն էլ մարդուն օրական «մի ֆունտ»...: Հէյ Աստուած, էս ի՞նչեր ենք տեսնում..., գլուղացի մարդ օրական մի ֆունտ ալիւր... որ մի ականջին ձթէ...: Բանի «ֆունտ» էիր տալիս, դժբաղդ դիլիսկեցի, երբ աշուղը քո դուռն էր գալիս: Ի՞նչքան էիր տա-

լիս, վաչեանցի, երբ գաղթական հայը, մուրացիկ խայտին, ասորին քո կալն էր գալիս..., քա՞նի անցուր ճամբորդներ, պանդուխտ օտարներ քո դուռն էին կշտանում, քո տանը գիշերում ու առաւօտ դեռ ճամբու պաշարն էլ առած ճանապարհ ընկնում...: Խեղճ չամդուրեցի, օրճացի, գիւմ-բիւրդեցի, կոթխցի, քանի քանի տարի անտէր անտիրական ընտանիքներ քո «սեալի» լոկ փշրանքներով էիր կերակրում, կշտացնում ու քո սուրբ օջախի մաքուր հովանու տակ հովանաւորում, պատսպարում...: Մի անգամ ծունկդ գետին խփելիս քանի-քանիսին էիր սերմացու եւ «բնադոն» չափում ու ինչքան էլ ամբարդ լցնում մեղ օրվայ համար: Բայց այսօր... իբրեւ ողորմութիւն «մի ֆունտ» ալիւր ես ստանում ապրելու համար ու մի երկու կօղ էլ կարտօֆէլի կտաւատ պիտի ստանաս, արտերդ ցանելու համար...: Խեղճ մարդիկ... թշուառներ...:

Բայց ի՞նչ արած, երբ սովը մարդու դուռն է ծեծում, երբ քաղցը սպառնում է քաղցր կեանքիդ վերջ դնել, մի ֆունտ ալիւրն էլ մեծ ողորմութիւն է. երանի թէ գէթ ամենին հասներ...:

IV

Խումբ-խումբ քաղաք են լցվում ցուցակագրված գիւղացիք իրանց բաժինը ստանալու: Ալիւր են բաժանում. առաջ է գալիս մի ծերուկ:

- Աղա՛, ինձի ա տուէ՛ք, տունս փրկութեն չը կայ, տղաքս անօթի են...:
- Անունդ ի՞նչ է:
- Իմ անունս գրած չէ, աղա՛, ես օրճացի Արեւենցէն իմ:
- Լաւ, դու գեանգին ես (հարուստ). քընը քեզի ալիւր չը կայ...:

Իգուր խեղճ գիւղացին աշխատում է համոզել թէ ինքն յիրաւի մի ժամանակ «լաւ է» եղել, օջախի, մալի տէր, բայց այսօր ոչինչ չունի, տուն տնովի անօթի են, նրա աղերսանքն ու արցունքը չէին կարող ալիւր բաժանողներին շեղել որոշված կարգադրութիւնից: Բայց խեղճ մարդը ի՞նչ-պէս տուն դառնար..., ախր տանը մանր ու խոշոր նրա վերադարձին են սպասում, յուսալով, թէ գէթ մի անգամ կուշտ փորով հաց պիտի ուտեն: Ի՞նչ տար նա հեկեկալով հաց խնդրող մանկիկներին...: Չէ, դատարկ չէր կարելի տուն դառնալ: Նա դիմեց գաւառապետին, ոտներն ընկաւ, լացեց, աղի արցունքով նկարագրեց իր անել զրութիւնը, եւ պ. գաւառապետը կարեկցեց նրան, հրամայեց նրան էլ ալիւր տալ:

Երեկոյ է: Խումբ խումբ գիւղացիները, տոպրակները շալակներին, շտապում են գիւղ: Մի խումբ էլ գնում է Օրճայի ճանապարհով: Նրանց ետեւից, երամը կորցրած կռունկի պէս, շուար ու մոլոր գնում է մի ծերուկ: Նրա դէմքը խոժոռ է ու աչքերը դեռ թաց: Կանգնեց, մտածում է: Ի՞նչ... ո՞վ գիտէ..., գուցէ իր անցեալն ու ներկան է համեմատում..., այդ օրվայ դէպքը. իր այժմեան մուրացկի դէօրն էր խռովում նրան..., չը գիտեմ..., բայց կէս ժամ յետոյ, երբ օրճացիք իրանց յետ մնացած ընկերոջն էին ուրում, Ախալքալաքի ձորում, ժայռի ստորոտում մի արիւնդուայ դիակ գտան...: Դա օրճացի Արեւենց ծերուկի դիակն էր, որի կողքին ընկած էր տոպրակով ալիւրը, մի ամբողջ ընտանիքի կեանք խոստացող այդ օրվայ արիւն արցունքի պտուղը...:

Ո՛րքան անգութ ես դու, երկի՛նք, եւ ի՛նչքան անողորք է քո ճակատագիրը...:

Ձեզ եմ դիմում գանձացի, փոկացի, սաթխացի... եղբայրներ, սարի գիւղացիներ, ո՞վ պիտի օգնէ մերկ, քաղցած դրացիներիդ. եթէ ոչ դուք, դուք, որ գէթ մի կտոր հաց ունէք ուտելու, սերմ ունէք ցանելու, եզ ու գոմէշ, մալ ու ոչխար ունէք, աւելի ապահով, երջանիկ էք ներկայումս, քան ձեր դաշտեցի դրացիները...: Չէ՞ որ «թշուառին թշուառն է միշտ կարեկից»..., էլ ո՞րտեղ կը գտնէք դուք ձեր խեղճ դրացուց աւելի թշուառ, աւելի դժբաղդ...:

Դուք գիտէ՛ք, ձեր սեփական անձի վրա էք փորձել «չքատորութիւն» կոչված այդ ահռելի հրէշին: Չէ՞ որ յաճախ դուք հացի պակասութիւն էք ունեցել (թէեւ ո՛չ այս չափերով). գնել էք ձեր ուտելիքն ու սերմը եւ շատ լաւ էք հասկանում, թէ ինչ ասել է գիւղացու համար հաց չունենալը, հաց գնելը...: Բայց դուք, երբ հաց չէր լինում, էլի մի բան ունէիք ծախելու, որ հացի տայիք՝ մալ, ոչխար, խոտ...: Բայց այսօր այդ խեղճերը ոչինչ չունեն, բացարձակապէս ոչինչ, եղածն էլ մինչեւ այժմ ծախել, ծրխել, հացի, ցամաք հացի տուել, կերել պրծել են...: Փրկեցէք թշուառին...: Նա խստապահանջ չէ, շատ բան չէ խնդրում ձեզանից. մի մի կօղ գարի, թող մրսած լինի, վա ա լինի, միայն թէ հաց լինի...: Մի մի կօղ գարով մեծ գործ արած կը լինէք. մի թէ պիտի խնայէք այդ չնչին նուէրը ձեր տառապող, սովամահ եղբորից...: Չեմ կարծում. ամենայնեւին աղքատն էլ ձեզանից կարող է կատարել այդ չնչին պահանջը, բանի որ նա գիտէ արցունքի

դառնութիւնը, կարիքի խստութիւնը: Տարեկան քա՛նի գառն ու ոչխար «որձ ու դոչ էք» մատաղ անում սրբերին, ունեւոր հայրենակիցներ, հարուստ ոչխարատէրեր: Սրբերը չեն նեղանայ, Աստուած չի զայրանայ, նա ամենաբարի է, այս տարի այդ մատաղը տուէք ձեր դրացիներին, անօթի, դժբաղդ դրացիներին..., կամ գէթ մի կտոր պանիր դրէք նրա չո՛ր, գարի հացին...:

Շիրակի գիւղացիներ, մօտիկ դրացիներ, բացէք ձեր Շարայի ամբարները, ձեր ընկած «համբեարին», խեղճ գեղջուկին փրկութեան ձեռք մեկնեցէք...: Նրանք Շարայի պէս անկուշտ չեն, ձեր տուած քիչն էլ մեծ շնորհակալութեամբ կ'ընդունեն: Չէ՞ որ երաշտ տարիներին, չեղած տարիներին ձեր մալն ու ոչխարը ախալքալաքցին էր պահում, պատսպարում...: Այժմ նա չունի, ոչինչ չունի, քաղցած է, թշուառ, օգնեցէք նրան...:

Եւ դուք, սուրբ հայրեր, բիւր վարդապետներ, որ վանքերում նստած մեր ժրաջան գեղջուկի «պտղիով ու սրբադրամով» էք ապրում, այս տարի միք նորոգի ձեր ատլաս ու կերպաս վերարկուները, ձեր «կթի կովը» վերջին շունչն է փչում, գէթ ձեր սեփական շահի տեսակետից պահեցէք նրան, կերակրեցէք...:

Էլ չեմ դիմում քաղաքացի կրեստներին ու նաւթի հերոսներին. նրանք թող իրանք հասկանան. ժամանակը սուղ է, բոպէն ճակատագրական...:

Որքան կարողացել ենք ուսումնասիրել մեր գաւառական կեանքը, որքան թափանցել ենք նրա մութ խաւերը, դժբաղդաբար, միշտ մի եւ նոյն դառն եզրակացութեան, յուսահատութեան հասցնող համոզմունքին ենք եկել, որ մեր գիւղական ժողովուրդը բաժանված է երկու դասի, մէկը (մեծ մասը) աշխատող, տքնող, տոկուն, համբերող, բայց աղքատ, քաղցած, պարտքի տակ ընկճված, հասարակական գործերում իրաւունքներից զուրկ, հլու-հպատակ մի քանի անհատների. միւսը՝ (փոքրամասնութիւնը)՝ հարուստ, աղա, իշխող, հասարակական գործերի ղեկավար, ոյրոնց, սակայն, ծառայեցնում են լոկ իրանց անձնական, սեփական շահերին:

Բայց այսօր, բարեբաղդաբար, (թէ գիւղական թղթակցին Աստուած արժանացնէ միայն) պիտի արձանագրենք մի դէպք, որ ըստ երեւոյթին մեր կարծիքի հակառակն է ապացուցանում, կամ մի սոսկ բացառութիւն է կազմում:

Սաթխա գիւղի հասարակութիւնը մօտ օրերս իր համախօսականով

ընտրած հաւատարմատարների միջոցով դատ սկսեց նոյն հասարակութեան տանուտէր Աբրահամ Սանոսեանցի դէմ, որ մեղադրվում է հասարակական փողերի վատնելում եւ կաշառակերութեան մէջ: Պրիստաւի սկզբնական քննութիւնից երեւաց, որ մօտ 140 բուրլի պակասում են Սաթխայի հասարակական փողերից: Նոյն հասարակութեան խնդիրքով պ. գաւառապետը հրամայել է իսկոյն գործերն առնել յիշեալ Սանոսեանցից եւ յանձնել նրա կանդիդատին, մինչեւ գործի վերջնական քննութիւնը:

Եւ այս բոլորի սկզբնապատճառն ու դեկավարը, հասարակական շահերի նախանձախնդիրն է սաթխացի յայտնի հարուստ պ. Ստեփան Պալոյեանցը:

«Մշակ», 1901, մարտի 4, N 49, մարտի 13, N 56, մարտի 14, N 57, մարտի 24, N 66, մարտի 29, N 70

ԳԻՒՂԱՅՈՒ ՑԱՒԵՐԻՑ

(Ականատեսի յուշատետրից)

Գիւղ եւ լրագիր, գիւղացի եւ մամուլ: Որքան միմեանցից հեռու. խորք քաներ էին մի քանի տարի սրանից առաջ: Գոնէ այդպէս էր մեր գաւառում: Գիւղացու ընթերցանութիւնն Աւետարանից ու Ժամագրքից դէնը չէր անցնում: «Էփէմերտիւն», փիլիսոփայութեան այդ խորխորատը, միայն «խորունկ» տիրացուներին էր մատչելի. որոնց մատով էին համրում ու գիտութեան զէնիթին հասած համարում...

Բայց այսօր ամեն մի գրագէտ մեր գաւառում հետաքրքրվում է մամուլով եւ նոյն իսկ անգրագէտները հարց ու փորձ են անում, թէ «ի՞նչ կը գրէ գագէթը»: Ի հարկէ, մեր գիւղերում դեռ լրագիրներ չեն ստանում, փող չեն վճարում. դա դեռ նրանց համար հաց ու ջուր. անհրաժեշտ պահանջ չէ դարձել, (մեզանում դեռ շատ ու շատ սերտուկաւոր մարդիկ կարդում են, եթէ միայն ձրի են ձեռք գցում). բայց որ մամուլը, լրագրական խօսքը ժողովրդականանում է, դա անուրանալի է:

Եւ պարզ է. գիւղացին, մոռացված, տանջված գիւղացին, իր լացի, լուռ մըմուռի արձագանքը գտաւ մայրենի մամուլի էջերում: Գրիչը նրա «թոյլ

դամարին» էր դիպել ու արնոտ վերքերը ձեռնել, խառնշտորել: Գիւղացին ապշեց, չը հաւատաց իր սեփական ականջներին, երբ առաջին անգամ լսեց, որ իր շալակը հեծած, սուր ճիրաններով իր կոկորդը սեղմող «ոսկի հորթերին», որոնց նա «աղա» անունն է տալիս, ձեռք մեկնող է եղել, «ոսկի հորթերին», որոնց ինքն ակամայ պաշտում, խունկ էր ծխում... Բայց պողպատի գրիչն անսիրտ էր, նա սուր սուրճի պէս բացեց այդ բռնատուր կոռքերի սիրտն ու թափեց հրապարակի վրա նրանց գարշելի փորն ու փորոտիքը: Ամենքը տեսան ու ապշեցին: Քիչ էր մնում դարձնալ չը հաւատար դարեր շարունակ այդ «վիշապներին» կերակրող գիւղացին, բայց երբ երկչոտ հայեացքը յառեց իր առաջ տապալվող հրեշներին, սրափվեց իր դարեւոր խոր մրափից ու մի թեթեւ ժպիտ, առաւօտվայ մատաղ արշալոյսի լուսաստղի պէս, ցոլաց նրա կնճռոտ դէմքին... ժպիտ, որ կատաղեցրեց մահամերձ կոռքերին, վիրաւոր վաճախորդներին...

- Վարժապետ ջան, ջանըմ, գեօզըմ, ինչո՞ւդ պէտքն է, որ սաղ զլուխդ աւետարանի տակ կը դնես, քեզի ի՞նչ, որ ասլանը (առիւծը) դաշանին (մապաստակին) կը խեղդէ... կընաս մէ համ ա դու ճանկդ ցիկ փետրտէ, անուշ էրէ, մօրդ կաթին պէս հալալ է: Ջնած ասլանն ինչի՞ կը զարթեցնես, կատղեցնես, որ էգվան ա (վաղը) քեզի խեղդէ: Մեծմունաց խօսքը չիտես, որ «աշխարհքը դմակ է, մարդը դանակ», կըրնաս կտրէ ու կեր: Անցի մէկին քեւին տակը, կըռնակդ աճուր դայի (ժայռի) պէս տուր կոճըրկին ու քէֆիդ աշէ... Ինչո՞ւդ պէտքն է, աղբար, գազէք ու դեալամ (գրիչ), կռիւ ու դալմադալ...

Այո, Տեփան աղա՛, «ասլանը» կը կատղի, կը բուռա յ... Նա կը ճգնի ոչ միայն իր որսն ածմծողին, այլ եւ ամբողջ աշխարհը կուլ տալ, արեւն ու լուսինն էլ կլանել, եթէ նրանք փորձեն մոկտացող որսն իր ճանկերից փրկելու... Բայց այդ ճանկերը վաղուց բացել են եւ յուսահատ ճանկառոցից զատ ոչինչ չեն կարող անել: Մենք կը սիրով տանենք այդ «պառաւած ասլանի» ճակատագրական ճանկառոցը, բայց լռել... երբէք: Թող կատաղին, գոռգոռան, գարշելի ոռնոցով թող ամպերի որոտը խլացնեն, թող խլեն մեր վերջին սեւ ու չոր պատառը, բայց մենք չենք լռի... Աշխարհը լայն է ու աշխատող մարդիկ քաղցից չեն մեռնի...

Երկրաշարժն ու մլուկները, խեղճ գեղջուկի արիւնն ու արցունքը խուլ

ու մունջ Ախալքալաքը յանկարծ յայտնի դարձրին հասարակութեան: Ո՞ւմ պէտքն էր, թէ կովկասեան հսկայ շղթայի խուլ քերձերից մինում, սեւ պրուլի ձիւնոտ ծոցում, մի գաւառակ կայ սառցապատ բլրակների մէջ խուլուկված: Բայց նրան աւելի համբաւաւոր դարձրին մարդ-մլուկները, գազան-ուզլուկները, որոնց արիւնքամ գոհերի սրտակտուր վայնասունն ու լացը, մերձիմահ մղկտոցը երկինք բարձրացան արդարութեան, ճշմարտութեան գահի առաջ բողոքելու: Բայց բորենու, արջի, մարդ-գազանի, մարդագէլի ի՞նչ փոյթն է այդ:

Տասնեակ գիւղերի մուխը մարաւ, անօթի մարդկանց լացն ու աղաղակը երկինք հասաւ, ժայռներն ու ապառաժները ծակեց, բայց չը կարողացաւ թափանցել մարդ-գազանների գարշելի սրտերը: Մէկը քաղցից գետն է դիմում, միւսը պարանով խեղդվում, երրորդը ժայռից գլորվում: Արուք աղի փոյթը չէ: Խորասանի թանգագին խալու վրա ծալապատիկ ծանր ու մեծ բազմած՝ նա ինչ-որ թղթեր է շռտում, խնամքով թերթում, մէկ-մէկ ջոկջոկում: Դրանք Արուք աղի «արիւն քրտնքի» վաստակը, «մեծ մեծ գործերի» վկայագրերն էին, որ սկսվում էին «ես, ներքոյ ստորագրեալս, վեր առի եւ պարտ եմ»... սովորական նախաբանով. անշուք, հասարակ թերթեր, համառօտ գրված, սակայն ամեն մինը նրանցից մի դժբաղդ ընտանիքի պատմութեան սեւ էջն էր կազմում: Գիւղացու դառն օրերի պատմագրութեան այդ լռիկ յուշաթերթերը բոլորն էլ մաքուր, սպիտակ, երեւի, նոր ժամանակի գործ էին... Բայց ոչ, նորութիւնը դրանից չէր: Նրանց աչալուրջ տէրն ու խնամակալը, հմուտ մասնագէտի պէս, շատ խնամքով էր վարվում նրանց հետ, երեք ամիսը մի անգամ մէկիկ-մէկիկ նորոգում էր նրանց ու հին վրա մի նոր սեւ էջ էլ աւելացնում, մէկի կեանքը, օրն ու արեւը սեւացնում...

Մի երեկոյ, սեւ ու մութ երեկոյ, Գ. գիւղացի Մ.-ին Օ.-ն կորաւ: Մի շաբաթ էր, ինչ նա խելագարվել էր, «խելքը թռուցել»... Եւ ո՞վ լինէր, ընթերցող, որ չը խելագարվէր, նրա արտ ու արօտը, վար ու ցանքսը անկուշտ ճիճուն կերաւ, տան եղած-չեղածը մի կտոր չոր հացի տրվեց, միայն, մի-միայն մի գոյգ եզ խնայեցին՝ բկերից կտրեցին, որ գարունը, թէ Աստուած կամենայ, իբր ցանքս անեն, արօրն առիքը չը թողնեն, այն էլ անգութ Արուք աղան տարաւ պապերի պարտքի տեղ ու բարդեց իր ժողոված ծալի ծալ պատմագրութեան սեւ էջերից մէկի վրա... Տունը դատարկվեց,

ընտանիքի վերջին յոյսն էլ կորաւ, ի՞նչ անէր խեղճ Օ.-ն, որ ինքն էլ չը կորէր... Բայց նրան երկար չորոնեցին, երկու օր յետոյ գտան նրա խեղդված, կապտած դին գիւղի առուակում... Բայց Արութ աղի ի՞նչ փոյթն է: Ջատիկ է, նա պատրաստվում է հաղորդվել մարդասիրութեան Մեծ Բարոզի փրկարար մարմնով ու արիւնով...

Պատմածս, ընթերցող, ոչ չափազանցութիւն է եւ ոչ ֆանտազիա, այլ իրողութիւն, օր ցերեկով կատարված իրողութիւն է:

«Մշակ», 1901, մայիսի 4, N 95

ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՑԻՉԸ

«Վաշխառուն անպատիժ ծծում է աղքատ գիւղացու արիւնը... Ուրեմն ահա մի գէնք - օրէնքը. որը եթէ ունենայ գիւղացին, արդէն իսկ թեւ առած կը լինի: Իսկ ո՞վ պիտի սովորեցնէ նրան օրէնք, եթէ ոչ ուսուցիչը... Իսկ դա դժուար գործ չէ...»

«Գիւղացին տգէտ է... համաճարակ հիւանդութիւնները... գիւղերում հազարաւոր զոհեր են տանում... Թող ուրեմն գիւղական ուսուցիչը սովորէ բժշկութիւն... Եւ դա շատ դժուար գործ չէ...»

«Պէտք է երեսակայել ինչ դրութեան մէջ կը լինի գիւղացին, եթէ նրա առաջին օգնական կենդանիները հիւանդանան կամ սատկեն... Բուժական ամենապարզ տեղեկութիւններ պէտք է գիտենայ գիւղական ուսուցիչը նաեւ կենդանիների հիւանդութեան դէպքում...»

«Գիւղացիներին օրինակ տալու համար «օրինակելի արտ» պիտի ունենայ գիւղական ուսուցիչը...»

«Մի եւ մոյն ժամանակ ուսուցիչը կարող է ցանել նաեւ բանջարեղէն, տնկել ծառեր, պահել մեղուներ...»

«Երկար կը լինէր մի առ մի յիշել այն ասպարէզները, որոնք բաց են ուսուցչի առաջ՝ գիւղացուն օգնելու, սովորեցնելու, օրինակ լինելու համար: Իսկ այս կամաւոր պաշտօնը ստանձնել դժուար չէ»,- ասում է պ. Յաթ. «Մշակ»-ի N 94-ում «Գիւղական ուսուցիչներին» վերնագրի տակ:

Յիշեալ յօդուածում հրապարակ է դրած իդէալական ուսուցչի՝ ժողովրդական անձնագոյի գործիչի պատկերն իր անթելի պարտաւորու-

թիւններով, որոնց իրագործելու համար պէտք է առնուազն կէս-Քրիստոս լինել, բայց այդ «դժուար գործ» չէ համարում պ. յօդուածագիրը:

Տեսները:

Ո՞վ է գիղական ուսուցիչը: Քաղաքի ստորին կամ միջին դասից, աղքատ ծնողների որդի, որոնց շենքը միշտ քաղցն ու կարիքն են մաշել, կամ գիղական քահանայի կամ մի հասարակ գիղացու որդի, մօրն աղաչելով, հօրը պաղատելով հնար չը գտնելով, փախչում է քաղաք եւ ոտը մի կերպ ներս գցում հայոց թեմական կամ ռուսաց քաղաքային դպրոց: Թէ ինչ տաժանելի օրեր են անցկացնում այդ ողորմելիները մինչ աւարտելները, ես չեմ նկարագրի. քաղաքում ապրողներից շատերը գիտեն այդ: Վերջապէս մօտենում է ցանկալի օրը, աւարտում է աղքատ ընտանիքի միակ յոյսն ու քաղաքում գործ չը գտնելով, գլուխն հազար ու մի քամիներով լցրած, վերադառնում է հայրենիք: Քաղցած ընտանիքը հաց է պահանջում իր «ուսումնական» անդամից եւ վերջինս ամենայն հեշտութեամբ ստանձնում է գիղական ուսուցչի պաշտօնը, որովհետեւ ուսուցչի սով է. մօրից ծնվողը, գրի սեւն ու սպիտակը սովորեց թէ չէ, վագում է քաղաք: Քանի՛, քանի՛ տարիներ պիտի անցնեն, որ նա սովորէ դեռ կեանքի մեծ դպրոցի տարրական կանօնները միայն եւ ապա միայն. եթէ ընկաւ ընկերական լաւ շրջանի մէջ, նոր պիտի ըմբռնէ ու հասկանայ իր պաշտօնի ծանրութիւնն ու վեհութիւնը, իր հասարակական կոչումը: Բայց միւս կողմից մի մոռանաք, որ ծերունի ծնողները, քոյրերը, ընտանիքը հաց են պահանջում: Ահա մեր ներկայ գիղական ուսուցիչների համառօտ կենսագիրը: Այժմ տեսները ո՞րքան «հեշտ գործ է» նրանց բիրաւոր պարտքերի իրագործումը: Ես կը խօսեմ փաստերով ու անուններով:

Գանձայ գիղի (Ախալքալաքի գաւառ) գերեզմանոցն անցեալ տարի հողաքմբերով լցվեց, իսկ ձորերն ու դաշտերը սատկած մալի լէշերով: Ամբողջ տարվայ ընթացքում մեռելների թիւը հասաւ մօտ 150-ի. հոկտեմբերի 4-ին չորս հատ ջահէլ-ջիւան մարդկանց դագաղ կար դրած եկեղեցում: Իսկ Չիլարութենց Գրիգորի տանը մի քանի շաբաթվայ մէջ սատկեց ունեցած-չունեցած 15 մալը, գոմը դատարկվեց: Գիղական ուսուցիչ պ. Սիմէօնեանցն իր ժամանակին հիւանդութիւնների մասին յայտնում է իր իշխանութեան, որն իր կողմից տեղեկացնում է տեղական աղմինիստ-

րացիային: Գալիս է գաւառական բժիշկը եւ «իւզբաշու» (տանուտերի օգնական) հետ մի քանի տուն (ուր հիւանդ չը կայ, իսկ մօտիկ տներում եղածներն էլ տեղափոխված են գիւղի հեռաւոր մասերը) շրջելուց յետոյ, «եզրակացնում են», որ հիւանդութիւն Գանձայ գիւղում ո՛չ կայ եւ ո՛չ էլ եղել է մօտիկ ժամանակներում: Նոյնպէս կամ «աւելի ճարպիկ» եղանակով ճանապարհ են դնում եւ անասնաբոյժին, որից աւելի շատ են սարսափում գիւղացիք, քան սաթայէլից: Իսկ այդ միջոցին ուսուցիչը կամ գիւղում չէ լինում, կամ ամեն կերպ աշխատում են թագցնել նրանից բժշկի գալը: Եւ եթէ նոյն իսկ բժշկի հետ էլ լինէր, նա ոչինչ չէր կարող անել: Վայ է թէ ցոյց տար հիւանդների տները, հետեւեալ օրն եւ եթ կամ դագանակներով կը բշխէին գիւղից, կամ գիւղի կէսը կը դառնար գանգատաւոր, միւս կէսն էլ վկայ եւ այնպիսի մի սուտ ու պատիւր գանգատ կը տային իշխանութեան, որ խեղճ ուսուցիչը ստիպված կը լինէր 24 ժամվայ ընթացքում ոտի վերջին փոշին թօթափել այդ գիւղում:

«Թող ուրեմն, գիւղական ուսուցիչը սովորի բժշկութիւն...»: Թող սովորի, բայց ո՞ւմ բժշկէ: Չէ՞ որ գիւղացին մի թափառաշրջիկ մօլլայի կամ գրբացի աւելի շատ է հաւատում, քան աշխարհահռչակ բժիշկներին, էլ ո՞ր մնաց գիւղական ուսուցիչ-բժիշկը: Եւ ինչո՞ւ միայն խեղճ գիւղացուն մեղադրել, դեռ մեր քաղաքումն էլ, որ Անիի եկեղեցիների քով «մկիտաններ ու դայֆախանաներ» ունի եւ ո՛չ մի գրադարան-ընթերցարան, նոյն գաղափարը, նոյն մութն ու խաւարն է տիրում: Մօտ օրերս քաղաքի առաջաւոր իշխաններից մէկը մի չըլդըրցի մօլլա էր հրաւիրել իր կնոջը բժշկելու: Յիշեալ տունը դարձել էր մի ամենագօր ուխտատեղի, եւ տեսնէիք թէ առաւօտից մինչ իրիկուն քանի քանի խումբ կանայք, մարդկանցը թախանձելով, «խաշլըղ» (փող) առած վազ էին տուել մօլլայի մօտ՝ «գիր անել տալու, թղթի, թասի աշել տալու»: Եթէ այսպէս է վարվում քաղաքի առաջաւոր մասը, պարզ է թէ ինչ դրութիւն կը լինի գիւղը...

Գիւղերում բժիշկ հրաւիրում են հիւանդի վերջին րոպէին միայն, երբ արդէն Գաբրիէլ հրեշտակը գլխի վերեւ կազմ ու պատրաստ կանգնած է լինում: Բժիշկն, ի հարկէ, չէ կարողանում օգնել եւ հիւանդը մեռնում է: Իսկոյն մեռելը թողած, դարձեալ վազում են բժշկի ետեւից եւ խնդրում, աղաչում, նոյն իսկ պահանջում են վիզիտի ու դեղի փողը, որովհետեւ հիւանդը մեռել է:

Ի հարկե դատարկածեռն յետ է դառնում գիւղացին:

- Էս անխիղճ, անաստուածը համ մարդս սպանեց, համ փարանիս տարաւ...

Եթէ այդ դէպքում իսկական բժշկի փոխանակ բժիշկ-ուսուցիչը լինէր, գիտէ՞ք ինչ օյին կը սարքէին խեղճի գլխին.- «Այ ես այդ վարժապետի... մանչուն մէ ճերմակ բանըմ, պոշօկ (պարաշօկ) կըսեն, ի՞նչ կըսեն, տուեց սպանեց...»: Դէ արի հիմի գիւղացուն հաւատացրու ու հասկացրու, որ ուսուցչի տուածը լոկ խինին է եղել եւ դրանից չէ մեռել մարդը, այլ ուրիշ հիւանդութիւնից: Ո՞ւմ պետքն է, նրանք վարժապետից իրանց մեռած մարդը՝ «արունքը» կը պահանջեն:

Ուսուցիչն «օրինակելի արտ» պիտի ունենայ, եւ իր աշակերտների հետ մշակէ իբր օրինակ գիւղացիներին: Ո՞ր գիւղացի աշակերտն գործի այդ խիստ միջոցին, երբ ծննդկանին է, որ միայն թողնում են անկողին պառկելու ու տան մէջ քիչ է, մնում հաւերին ու կատուներին էլ աշխատեցնեն, կը թողնի իրանց դաշտն ու կը գայ ուսուցչի արտի վրա կաշխատի, որտեղից ոչ մի կօպէկ չը պիտի ստանայ: Բացի այս, լոկ չոր ու ցամաք ընթերցանութեամբ ո՞րքան պաշար պիտի ձեռք բերէ գիւղական ուսուցիչը, որ կարողանայ դարբերով փորձված ու հողի հետ շաղախված գիւղացու հետ մրցել, նրանից լաւ բերք ստանալ ու գրգռել նրա նախանձը: Չը գիտեմ... Բայց ես կասեմ տեսածս:

Սի քանի տարի շարունակ դիպլոմատոր ագրօնօմ պ. Գեօգալեան, որ ձեռքի տակ ունէր եւ դպրոցական փող, եւ խամ ու պարսրտ հող, եւ կատարելագործված գութաններ, եւ մի ահագին բեռ ուրիշ գործիքներ, եւ գործին արդէն ծանօթ գիւղացի հասակաւոր աշակերտներ, եւ մի խումբ ծառաներ... այնուամենայնիւ, գիւղացիների ծիծաղն յարուցանելուց զատ, օրինակելի ոչինչ չը կարողացաւ ցոյց տալ նրանց: Չամբուրեցիների հնադարեան գութաններով հերկած ու տասը տարի անընդհատ ցանած արտերն աւելի լաւ բերք էին տալիս, քան պ. ագրօնօմի նրանց դեմոդէն «վերջին սիստեմով» ցանած խամ արտերը... Մէկ էլ որ գիւղական ուսուցիչ-ագրօնօմը «ո՞ր սմից» (որ դրամագլխով) պիտի ձեռք բերէ այդ գործիքներն ու սերմը: Ուսումնարանը փող չունի, իսկ իր ստացած 20-25 յուրբուց պահանջելն անխղճութիւն կը լինէր, կարծեմ...

«Վաշխառուն անպատիժ ծծում է գիւղացու արիւնը... Ուրեմն ահա մի

զենք -օրենքը, որ եթե ունենայ գիտացին, արդեն իսկ թեւ առած կը լինի»... ոգեւորված կանչում է յօղուածագիրը:

Միթէ կարծո՞ւմ էք այդքան հեշտ է թմրած, գրեթէ անգգայութեան հասած դիակին թեւ տալը: Գիտէ՞ք ինչ աղմուկ հանեցին վաշխառուների դէմ Ախալքալաքի գաւառում գիտական, քաղաքային ուսուցիչներն ու տեղական ինտելիգենցիան: Բայց քանի՞ հոգի գիտացիներից զլուխ բարձրացրին այդ անկուշտ վամպիրների դէմ, որոնք օր-ցերեկով իրանց սեփական արիւնն են ծծում, քամում... Նրանք միայն, որոնց արդեն ոսկորին էր հասել դանակն ու էլ հնար չը կար ուրիշ կերպ ազատվելու: Իսկ գիտացիների միւս մեծամասնութիւնը գիտէ՞ք ինչ էր ասում:

- «Ալբար, աշխարքը մոռոդաւ (փչացաւ)... աս անօթի շանորդիքը (ուսուցիչները) ո՞ւրտից եկան, մէջ ընկան, տաւա իրար փարայ տալ առնել ա չիլի, ի՞նչով պիտի մենք դիմլիկ (ապրուստ) էնենք»...

Գիտական ուսուցիչներից մէկը դիմում է վաշխառուի վկային.

- Գասպար, ախր չէ՞ որ անագնութիւն, անխղճութիւն կը լինի քո արածը: Ի՞նչպէս պիտի գաս գիտցածիդ հակառակ վկայես:

- Ի՞նչ կըսես, վարժապետ, ադ ազնութեն, խիղճ ըսած բաներդ փոր կը կշտացնե՞ն... ադոնք ես շատունց «տուն եմ տարել, տղաքը չեն կերել» (Ժող. առած): Մարդը (վաշխառուն) հարուր մանէք նաղդ համրեց, դուն ա՛ կրնա՞ս, գամ քու թարաֆեդ վկայեմ...

Ես գիտեմ գիտական մի աղքատ ուսուցիչ, որ օրական 80 կօպ. միայն չոր ու ցամաք հացի է տալիս (ամսական 25 ռ. է անում հա): Նա վերցրել էր մի գիտացու դատը վաշխառուի դէմ պաշտպանելու եւ իր այդ միջոցներից 50 րուբլու միայն արադ էր խմացրել իր կլինեմտին ու վկաներին, որ հակառակորդից «չը գրաւվեն» ու խօսքերը փոխելով, իրան սեւ երես բողմեն...

Եթէ ուսուցիչը, լոկ իր բարոյական պարտքից դրդված, մի խեղճ, անճար գիտացու վաշխառուի ճիրաններից փրկելու համար ստիպված է իր մանր ու խոշորի բերանի պատառը խլել ու խմացնել հէնց իր պաշտպանած անճար գիտացուն ու վկաներին, ապա ինչէ՞ր են անում 10-100 հազարների տէր գաւառական վամպիրները, որի փայփայած «դաւանանքին» են դիպչում, որի պաշտած «Աստծուն»՝ շահին ձեռնամուխ լինում...

Որքա՞ն ուրախալի կը լինէր, եթէ գոնէ մի փոքր խելք ու խիղճ ունենա-

յին այդ մարդակերպ գազաններն ու իրանց կարծեցեալ «ամօրինական թշնամիների» դէմ կռուէին օրինական ճանապարհով, մարդավայել միջոցներով: Ի՞նչ անէ ուրեմն խեղճ գիւղական ուսուցիչը, երբ միանգամայն անընդունակ է նոյն զենքերով կռելու իր հակառակորդի դէմ. իսկ իր ձեռքին ունեցած զենքերն էլ շատ թոյլ, անզօր են մի այդպիսի անհասարկ կռիւի համար: Իսկ [անընթ.] կարող մարդկանցից կողմնակի օգնութիւն սպասելն յիմարութիւն կը լինէր, որովհետեւ ո՞ւմ պէտք է, թէ գաւառական մի խուլ, ետ ընկած գիւղում մի գիւղական ուսուցիչ են խեղդում իր ընտանիքով, տնով տեղով...

Բերենք մի փաստ եւս:

Պատմածս շատ հին ժամանակի անցք չէ: Զաղաքային դպրոցի մի ուսուցիչ, որ ո՛չ մի կախում չունի գիւղից ու գիւղացուց, 15 տարի նոյն տեղում ապրելուց ու գրեթէ տեղացի դառնալուց յետոյ, մամուլի մէջ մերկացնում է տեղական վաշխառուներից «ամենավատի» քստմենքի արարքները: Իսկոյն բացվում են արիւն-արցունքով շաղախված «հարամ ոսկիների երկաթի դռները» ու փաստաբանը թղթակալը «լրագրի» մի քանի համարների հետ խտտած՝ վագում է դատարան: Բայց... Դատարանն արդար գտաւ գրողին, վարժապետին... Է՛հ, ինչ փոյթ, թող արդարանայ, էլ միջոց չը կա՞յ «էդ անօթի» ...ի հախից գալու: Միայն [անընթ.] տապկտվող մի քանի աղուեսներ, որոնց «քթին» նոյնպէս դիպել էր «վարժապետը», ձեռք-ձեռքի տուին ու առանց ամաչելու սկսեցին ամենքի աչքի առաջ լարել իրենց թակարդը: Յիշեալ ուսուցիչը մատնութեան զոհ դարձաւ:

Ասենք թէ դա ուսուցչի բարոյական պարտքն էր, որ կատարեց ու պարտքը կատարելու համար, ինչպէս սովորական է մեր այս մռայլ ու [անընթ.] կեանքում, փառաւորապէս տուժեց: Բայց մի՞թէ մեր բիւրաւոր փաստաբանների վրա էլ զոհն մագաչափ պարտք չը կար: Գտնվե՞ց մէկը մեր հարուստներից ու մեծ-մեծ բրդող ինտելիգենտներից (խօսքս տեղական ինտելիգենցիայի մասին չէ), որ հետաքրքրվէր, թէ ինչ է կատարվում գիւղերում: Ո՛չ, ամեն մարդ իր սեփական գործն ունի, ո՞վ ժամանակ ունի գաւառական «մի ինչ որ» ուսուցչով հետաքրքրվելու...

Թող ուրեմն գիւղական ուսուցիչը օրէնք սովորեցնէ գիւղացուն եւ նա «արդէն իսկ թեւ առած կը լինի»: «Իսկ դա դժուար գործ չէ...»

Խամը (անմշակ հողը), երբ ուզում են ցանել, մեզանում նախ հարսնեքն ու աղջիկները մաքրում են «քար ու քոչից», ապա մաճկալը գութանով խորը հերկում, ցանորը ցանում, մի անգամ էլ արօրով վարում, հողը թուլացնում ու յետոյ միայն փոցխում կամ տափնում են: Իսկ առանց մաքրելու, հերկելու, ցանելու արտ տափնողը նախ զուր տեղը կը տքնի եւ երկրորդ, «քար ու քոչոտ» արտի մէջ կընկնի հէնց իր տափնի տակ ու տափանն էլ, տափնողն էլ ջարդ ու փշուր կը լինեն առանց որ եւ նպատակի հասնելու: Նոյնպիսի անմշակ մի արտ է եւ ամբոխը՝ գիւղացին. նախ պէտք է մշակել նրան եւ ապա ցանել ցանկալի սերմը: Նախ պէտք է բարձրացնել գիւղացու զարգացումը, մտաւոր հորիզոնը ու հասցնել այն աստիճանի, որ նա ինքն ըստ ինքեան պահանջ զգայ բժշկական, իրաւաբանական եւ այլ շատ ու շատ գիտելիքների, որոնց այսօր չէ կարելի զօռով խոթել նրանց հին-հին դարերի փոշիով մինչեւ ականջները լցված գլուխները: Իսկ ժողովուրդը պատրաստելու, կրթելու համար անհրաժեշտ է մեզ նախ ունենալ իրանց կոչման համար արժանաւորապէս նախապատրաստված ուսուցիչներ ու քահանաներ:

Իւրաքանչիւր անհատ, մեր կարծիքով, երկու տեսակ պարտք ունի կեանքում. առաջինը դէպ իր անձնականը (իր անձը, իր ընտանիքը, գերդաստանը եւ այլն) եւ երկրորդ՝ դէպի հասարակութիւնը, դէպի ընդհանրութիւնը: Եւ ոչ ոք իրաւունք չունի յիշեալ պարտքերից մէկը գանց առնել յօգուտ միւսի. այլ երկուսն էլ պիտի ընթանան զուգընթաց շաղով: (Անձնագոհութիւնը բացառութիւն է):

Ուստի, եթէ գիւղական ուսուցիչը ներկայ պայմաններում փորձեր իրագործել պ. Յաթ.-ի յիշած բոլոր պարտականութիւնները, անտարակոյս ո՛չ միայն պիտի մեղանշէր իր ընտանեկան պարտքերի դէմ, այլ եւ ոտով-գլխով, տուն ու տեղով զոհ պիտի դառնար իր ոյժից բարձր ձեռնարկութեան, որ պ. Յաթ. գիւղական ուսուցչի հասարակական պարտքն է համարում, առանց նպատակին հասնելու, որին ժողովուրդը ամենայն իրաւամբ կոչում է «իշի նահատակ»:

Ուժից բարձր են ասում, որովհետեւ բաւական է լոկ մի անգամ մի բանի մէջ միայն գիւղացու հաւատը խախտել եւ նա այլ եւս չի հաւատայ ձեր ասած ու հազար ու մի շօշափելի փաստերով ապացուցած ճշմարտութեանն էլ: Ի՞նչու գիւղացին ծուռ աչքով է նայում բժշկին, փաստա-

բանին, անասնաբոյժին... Բժշկին չէ հաւատում, որովհետեւ գիւղի բոլոր այն հիւանդները, որոնց այցելել է բժիշկը, մեռել են: Իսկ այդ բանում գիւղացին երբեք չէ մեղադրում իր սեփական տգիտութիւնը, որ բժիշկ կանչում է այն ժամանակ միայն, երբ հիւանդի հոգին արդէն «երկինն է հաւաքվում», այլ անպայման պահանջում է, որ «թէ դօխտուր է՝ թող լացնէ (առողջացնէ), թէ չէ ի՞նչի հըմը փարան կառնէ ու ջեբը կոխելուն կաշէ...»

Գիւղացին դատաստանական գործ ունենալիս միշտ «քօռ քօռնայ» (անգիտակցաբար) ընկել է «արբեցող, խաբեբայ փաստաբանների ձեռքը, որոնք միշտ «պոպկել» են խեղճ գիւղացու վերջին կօպկները, առանց մի գործ կատարելու, դրա համար էլ, գոնէ մեր գաւառում, գիւղացին չէ հաւատում նրանց: Վերջին ժամանակներս միայն մի քանի կարգին փաստաբաններ բարձրացրին իրաւաբանի վարկը գիւղացու աչքում: Անասնաբոյժներից էլ սարսափում են, որովհետեւ ինչպէս իրանք են ասում՝ «հէշ մէկը չը տեսանք ախր էդ տնաշէններուն մէ հիւանդ մալըմ սաղցնելով (բուժելով), սալթ սաղ ու հիւանդ (միայն առողջ ու հիւանդ) իրար խառնել ջարդելը մը գիտեն աղա ըլլի որ դոլայ (հեշտ) ապրելու սանեաթը է (արհեստ է)...

Ուրեմն որքան մեծ փորձառութիւն ու հմտութիւն պիտի կարողանայ ձեռք բերել գիւղական ուսուցիչը, լոկ ընթերցանութեամբ բժշկութեան, իրաւաբանութեան, անասնաբուժութեան, արհեստագործութեան, մեղուաբուծութեան, թռչնապահութեան... եւ մի շարք «եւ այլն»-ների մէջ, որ կարողանայ ժողովրդի մեռած հաւատը վերականգնել ու նրա վրա նոր գործ հիմնել եւ այն ներկայ պայմաններում:

Ի՞նչու գիւղացուն օգնելու գործը բացառապէս գիւղական ուսուցչի վզին փաթաթել: «Փլաւ ուտելը լաւ բան է, մին օր մեր տան, մին օր ձեր տան»... Թէ գիւղացուն օգնելը լաւ բան է, եկէք ամենքս էլ օգնենք: Բաւական չէ՞, եթէ գիւղական ուսուցիչը բարեխիղճ կերպով կարողանայ տանել մանուկ սերնդի կրթութիւնը (որ ապագայ գիւղացիներ պիտի լինեն), աշխատի ընթերցասիրութիւն, գրագիտութիւն տարածել ժողովրդի մէջ. պարսպ միջոցներին կարդալ-գրել սովորեցնէ հասակաւոր անգրագէտներին, գիշերվայ երկար երեկոներին խայտառակ աշուղական հեքիաթների փոխանակ գոմի օդաներում կարոյայ կամ հէնց իրանց գիւղացիներին կարդալ տայ կեանքից վերցրած ընտրովի պատմութիւններ. գի-

տական բրոշիրներ ու բացատրէ, հասկացնէ եւ այլն եւ այլն: Մենք հակառակ չենք նաեւ, որ գիւղական ուսուցիչը խորհուրդներ տայ, խրատէ իրան դիմողներին բժշկական, իրաւաբանական եւ այլ խնդիրներում, բայց միայն այն դէպքում, երբ հաստատ համոզված կը լինի, որ իր տուած խորհուրդը դրական հետեւանք կունենայ գիւղացու համար: Իսկ «չը գիտեմ» բառը դուրս ձգել բառարանից ու գիւղացու [անընթ.] ամենագետ ձեւանալ եւ գոնէ, իբրեւ գիւղական ուսուցիչ, երբէք թոյլ չէի տայ:

Ինչո՞ւ գիւղացին բժշկի է դիմում հիւանդի միայն հոգեվարքի ժամանակ: Որովհետեւ պ. բժիշկն իր մի այցելութեան համար հիւանդի ամբողջ գինն է սլահանջում. դէպք է եղել, երբ 25 վերստ քաղաքից հեռու մի գիւղ՝ գիւղացու քրեհած ձիով կամ կառքով գնալու համար բժիշկը 32 բուբլի է վերցրել: Այսպէս եւ ուրիշ անգամներ, մայելով թէ խեղճ գիւղացին իր լաց ու ողբով որքան կարողանում է կոտրել պ. բժշկի յամառ «բազարը»:

Ի՞նչ կը լինէր, եթէ մեր գաւառական բժիշկները մի փոքր չափաւորէին իրանց «վիթխարի» վիզիտներն ու աշխատէին գիւղացու հետ մի փոքր երկար խօսել, ընկերոջ եւ ոչ «չինովնիկ»-ի պէս խօսել, կամ փորձէին ամիսը մի անգամ, հէնց զքօսանքի համար մի քանի օրով դուրս գալ գիւղերը շրջելու: Ես հաւատացած եմ, որ նրանք լիք «ջեբերով» էլ տուն կը դառնային, եթէ միայն ցոյց տային, որ իսկապէս իրանք գիւղացու սրտացաւ բարեկամն են: Այն ժամանակ գիւղացին միշտ ուրախութեամբ կը դիմէր բժշկի խորհրդին ու համաճարակների ժամանակ փոխանակ ամեն կերպ թագցնելու իրան մահ սպառնացող սոսկալի վտանգը, անձամբ կը յայտնէր իշխանութեանը ու բժիշկ կը խնդրէր, իսկ ուսուցիչն իր կողմից կը կարողանար գործի դնել իր գիտցածը մինչեւ բժշկի գալը: Ի՞նչ կը լինէր, եթէ հարուստ քաղաքների բիրեղեայ պալատներում փափիլի բազմոցների վրա հանգչող բիրատոր բժիշկները յանձն առնէին իրանց ամբողջ կենքի ընթացքում, շատ չեմ ասում, 2-3 հատ բժշկական բրոշիրներ հրատարակել ժողովրդին մատչելի լեզուով, մատչելի գնով: Եւ այդ անհնարին չէ. գիտէք. բժիշկ Արծրունին տարին մի քանիսն է հրատարակում, բժիշկ պ. Բուդուղեանն արդէն մի շարք հրատարակած ունի... բայց ափսոս ինչքան «մոռով-լուռով» որոնեցի՝ էլ ուրիշ մէկն էլ չը գտայ, որ անունը տայի...

Գիւղացիները խմբերով մաշում են Թիֆլիսի «Միքայէլեան» հիւան-

դանոցի շենք ու դեղ չը գտնելով, շաբաթներով, ամիսներով «խաների» անկյուններում կույզ գալուց ու գրպանների վերջին կօպեկը ծախսելուց յետոյ, յուսախաբ յետ են դառնում գիւղ: Մի՞թէ չեն կարող մեր բժիշկները միացած ուժերով կամ հարուստ բարեգործների օժանդակութեամբ նահանգական քաղաքներում չափաւոր վճարով (ծրի չեմ ասում) մի-մի հիւանդանոց պահել գիւղացիների ու աղքատների համար... Բայց ո՞ւմ հոգն է, «թող գիւղական ուսուցիչը բժշկութիւն սովորի»...

Գիւղացին դատաստանական գործ ունի, էլ ճարը կտրված վագում է քաղաք փաստաբան վարձելու եւ ընկնում է անբարեխիղճ փաստաբանների սրիկայ գործակալների ճանկը (որ միշտ փողոցներում շրջում են որս գտնելու) ու դատարկ գրպանով տուն դառնալուց յետ, գործն էլ տանուլ տալիս...

Մի՞թէ մեր փաստաբանները չէին կարող մեծ քաղաքներում մի-մի փաստաբանական բիւրօ հիմնել ու չափաւոր վճարով (դարձեալ ծրի չեմ ասում) խորհուրդներ տալ անճար-ազէտ գիւղացուն, նրա գործը պաշտպանել մատչելի ձեւով, մատչելի գներով, օրէնսգիտական գրքեր տարածել գիւղերում...

Բայց ի՞նչեր են ասում... ո՞ր փաստաբանը ժամանակ ունի այդպիսի դատարկ բաներով զբաղվելու... Թող ուրեմն գիւղական ուսուցիչը օրէնք սովորի...

Այսպէս եւ բոլոր միւս մասնագիտութիւնները:

Բայց եթէ մեր դիպլօմաւոր մասնագէտները, փոխանակ լոկ իրանց անձնական վայելքների ու տոփանքի յետեւից ընկնելու, որ մարդկային կեանքի սոսկ անասնական մասն է կազմում, բարեհաճէին իբրեւ մարդ, իբրեւ հասարակութեան անդամ, յանձն առնել իրանց հասարակական պարտքի, խեղճին, անճարին օգնելու անհրաժեշտութիւնը, մեր կարծիքով երբեք կարիք չէր լինի բոլոր այդ ծանր ու մեծ բեռները գիւղական ուսուցչի վզին բառնալ, որ չը պիտի կարողանայ գոնէ այնքան կատարել, որ գէթ սագի չափ էլ է կարողանար պարծենալ իր «վագելով, լողալով, թռչելով»...:

«ԱՆՕԹԻ ԷԻ...»

(Գիւղացու ցաւերից)

Աշունք էր, սեպտեմբեր ամիսը: Բայց գիտէ՞ք՝ ինչ է այդ ամիսը գիւղացու համար: Ի՞նչ է մայիսը քննութիւն տուող աշակերտի համար: Մայիսը ամբողջ տարվայ աշխատանքի գնահատութեան ամիսն է աշակերտի համար: Տեսնում էք մէկն ուրախ-ուրախ, զովասանական թերթն ու ընծաները՝ իր աշխատանքի, քաղցր քրտինքի ապացոյցները ձեռին, սրտապատառ տուն է վագում, տնեցոց էլ ուրախացնելու: Միսն էլ տխուր, յօնքերը կիտած, մոլոր ու շուար շրջում է դպրոցի դռանը, տուն գնալ էլ չէ ուզում: Գնա՛, գնա, բայց ի՞նչ երեսով, ախր դասատուներ չէ փոխել...: Մայիսը նրան էլ տուել է իր ամբողջ տարվայ ծուլութեան վարձը:

Բայց այդպէս էլ չէ սեպտեմբերը մեր գիւղացու վերաբերմամբ. նսանգութ է, անողոք է, նրա համար խտրութիւն չը կայ աշխատողի ու ծոյլի, վատի ու լաւի մէջ: Մի օր տեսաք կարկուտը, երկնքի այդ պատուհասը եկաւ, տափնեց գիւղացու արտ ու արօտ, դաշտ ու ձոր, մի քանի բուսկում փչացրեց եւ հարուստի եւ աղքատի, եւ ծոյլի եւ ջանասերի՝ ամբողջ տարվայ արիւն-քրտինքի վաստակը, միակ յոյսն ու «դիռլիկը» (ապրուստը): Մի ուրիշ տարի՝ քամին է տանում արտերի բերքը, հասկերի գլխից մինչ վայր դատարկում: Ապա մուկն ու մորեխը, երաշտն ու եղեմանը, ժանգն ու ճիճուն, այդ անտէր ճիճուն... Ո՞ր մէկն ասես, ինչ որ պատիժ կայ, խիստ պատուհաս՝ երկինքը կարծէք գիւղացու, այդ խեղճ գիւղացու համար է հնարել:

Բայց այդ տարին, փառք Աստուծոյ, բան չը կար: Արտերի կեսն արդէն քաղած էր (մեզանում ցուրտ է, այդպէս է լինում), կեսն էլ կարմրած, մեծ-մեծ հասկերը խորը կռացրած քաղութ են կանչում:

Իրիկնադէմ է: Վառ արեւը, երկինք-գետնի մեծ հնոցը՝ կրակի պէս կծում է. անձրեւ պիտի գայ: Ամպերը, գորշ ու մութ ամպերը, սեւ սեւ դրօշների պէս մէկը միւսի յետքից դուրս են գալիս սիրուն սարերի սիգաւետ լանջից:

Գլոռ ու... գոռում է յանկարծ երկինքը հեռուից:

Գիւղում դալմադալ, խիստ հարայ-հրոց խառնվել են իրար: Կալերի էրթի փոշու բաց ամպն էլ ողջ գիւղը գրկած այդ հարայ-հրոցը երկինք է

տանում, ամպերին խառնում: Ապա՝ մի այնտեղ, այնտեղ նայեցէք. Տէ֊
փոյենց կալը այն ինչ խաբար է, քէֆ ու խնդում, հարսանի՞ք է, թէ կռիւ,
ջարդ, տուր ու դնոց: Ո՛չ այս եւ ո՛չ այն: Կալ են ծեծում այն մարդիկը.
այժմ էլ տեսան անձրեւ պիտի գայ, հաւար դրին, «դայրաք» արին, որ
ազատեն կալն ու թեղը, հացն ու էրթը անձրեւից:

- Ձօ, Ջէյրան ջան, դէ՛ կալն եղաւ, դէ մարալ ջան... անուշ ձայնով կամի
վրայից կանչում է կամհարը (կամ քշող), փոքրիկ գունդ ու կծիկ Տրդատը:

- Դէ, աղջի, պրծիք,- կանչում է միւս կողմից Կուրդինը՝ տան մեծը թե֊
ղը մաղող իր հարսներին,- տղաք, մէ երկուսդ ա էս էրթը ներս լցէք, կա֊
լին բոլորն աւելցէք, թոփ էնենք, թոնը (անձրեւ) կուգայ...

Աշխատանքը եռ է գալիս. հինգ հարս կանգնած մեղմ քշիչալով թճն
են մաղում. նրանց առաջին բլրակի պէս դէգ է կապել կաս-կարմիր ցորե֊
նը: Երեք ջահէլ-ջիւան տղերք թեղն են էրնում, էրթը ջոկում: Ահա եկաւ
Կուրդին տացուն (կարդացողին «տացու», տիրացու են ասում մեզա֊
նում) կօտը ձեռին, եւ ծունկը ամուր զարկեց գետնին:

- Ջուալ բերէք, աղջի, պրծիք, կալը թողէք, թոփ էրէք:

Կալը թողին, ութ ջուխտ մուգ-կարմիր ու մոխրագոյն եզներ, երկու
գոյգ էլ սեւ գոնշուկներ տրտինգ տալով դաշտ վազեցին. նրանց ետեւից
երկու հօտաղ, ամեն ձեռին մի մեծ պատառ, միւս ձեռքով էլ հաստ ճիպո֊
տը ուսին դրած, իսկոյն հասան, որ դրկցի կալ ու արտին, թեղ ու օրմին
մալը չը թողնեն: Կուրդին տացուն քրտինք մտած հացն է չափում. երեք
հոգով լիք ջուալներն «քեասմի» (հացի շտեմարան) երդկից ներս են լց֊
նում: Հարսներն էլ սուս, ձէն ձուգ կտրած, հաւար հաւար դեռ մաղում են:

- Ողջոյն, որդի, բերաքեաւոր (առատ) ըլլի թէճդ:

- Օրհնեա՛, տէր հայր, ծառայ եմ կարգիդ:

- Տարի հախս, Կուրդին, կուտա՞ս:

- Վա՛յ, տէրտէր ջան, էդ ի՞նչ խօսք է. ի՞նչի չեմ տայ: Ծօ, ջըվըլնին իս֊
տեղ (այստեղ) բերէք: Եռսուն ջան ենք թամամ տասնը... հինգ կօտ կենէ,
չէ՞, տէրտէր ջան:

- Դու ինձէն լաւ գիտես, որդի, էլ ի՞նչի կը հարցնես:

- Էս մէկ, եա Տէր Աստուած, երկուս, երեք, չորս, հինգ... տասնըհինգ,
կօտըմ ա լցնեմ, տէրտէր, թամամ (ճիշդ) սօմառըմ ըլլի, ասօր, էգուան
(էգուց) հըբըլք Աստուած երկու ջան ա կաւելցնէ...

Տէրտէրն ելաւ, ոտքի կանգնեց, մեծ փափախը գլխից վերցրեց ու մի սրտանց օրհնեց թէ՛նը, կամն ու կալը, մաճն ու խոփը, մալն ու տունը, մեծ օջախը Տէփոյենց: Ապա ձեռը դրեց Կուրդինի գլխին ու ծէրէ ծէր մի պահ-պանիչ էլ ասեց: Մինչդեռ տղաքը տէրտէրի լիք ջուպները շալկեցին, Կուրդին տացուն էլ դուրսիկը ծնկին դրած սեւ ճակատի ծոր քրտինքը չուխի փեշով սրբելով, մի պապախօս ոլորեց, ահա թէ՛նի գլխին կանգնեց երկու աչքով կոյր աշուղը, սազը մէջքին, փայտը ձեռին, մի ձեռով էլ ամուր յենված տղի ուսին:

- Բերաքեաւոր էղնի, ախպէր, Աբրահամու օջախ էղնի էս օջախդ, օխտը անուն սուրբ Կարապետ քեօմակ (օգնական) էղնի մարդ ու մալիդ... փայլըմ տուէք կուր ու անտէր աշըղին...

- Աղջի, մաղըմ ցորեն լցէք մարդուն պարկը:

- Շնորհակալ եմ, Աստուած մէկիդ հազար, բիւր տայ, կալըդ օրհնէ, քեասմադ լցնէ, տուն ու դուռըդ չար աչիչէ, գէշ փորձանքէ ազատ պահէ... Հազար ու բիւր օրհնէնք, բարեմաղթանք թափելով կոյր աշուղը ոտքը ուղղեց միւս կալը:

Էլ ասորի, խպտի տէրտէր, գաղթական ու մուրացիկ, նախրճին ու հորքըճին (հորթարած), նրանց յետքից դորուղչին մրոտ, աղտոտ սեւ դարբինը, նոյն իսկ գիւղի կաղիլի չարչին, գգիր, ժամկոչ, այս ամենը մէկ մէկ եկան պարկերն ուսին, փայերն առան ու գնացին: Բայց այն թէ՛նի, այն մեծ թէ՛նի, ականջն էլ չիմացաւ:

Ուշ գիշեր էր, երբ Տէփոյենց կալը պրծան եւ հորսելի, եղան ու թի, փոցիս, ցախաւել հաւաքած, դաղրած, բեզրած տուն դարձան, որ հաց ուտեն, ապա մի քիչ հանգստանան:

- Բարի իրիկուն, Կուրդին տացու, ասաց նստեց մի քաղքցի:

- Աստու բարին, բարով եկար, աղա ախպար, վեր հրամմէ:

- Լաւ է, տացու, պանիրդ ինձի չե՞ս ծախիլ:

- Ինչի՞ չէ, բարեկամս, քեզնէն լաւի՞ն պիտի ծախեմ:

- Դէ, ըսէ, ըսէ, աշենք ի՞նչ կուգես:

- Խեաթերդ համար հընգի կուտամ, բարեկամս:

Երկար բազար անելուց յետ՝ փութը չորսի երեսուն պուղ պանիր ծախեց Կուրդին տացուն ու կանխիկ փողը դրեց գրպանը:

- Ես էլ չեմ գալ, Կուրդին տացու, կիրակի օրը ձեր տղաքը պարապ

կըլլին, խեաթերս համար դու կըշռէ քաղաք դրկէ, ես կը հաւատամ քու կշռքիդ:

- Գըլխուս վրա, բարեկամս, լաւ կըլլի:

Հացը կերան վեց հատ ճամբորդ հիւրերի հետ ու քաղքցին ելաւ գնաց իրան հիւրընկալող տունը:

- Տեսաք, տըղաք, էս՝ տէրտէրի, էն աշըղի, խեղճ աղքըտի օրհնէնքն էր, տեօրի հիմի երեք մանէք չէին տալ, հիմի չորսի ծախեցինք մեր պանիրը: Փառք տուածիդ, Տէր, փառք...

* * *

Աշունք էր դարձեալ: Բայց կալ-կուտ չը կար, ոչ գեղը գրկող թոզ ու դումանը, էրթի մեծ ամալը, ոչ հարայիրոց եւ ոչ դալմադալ: Կալերը դատարկ, գիւղը ամայի, կարծես չար վիռսկ սեւ պառռաւի կախարդիչ ձեռքով քարէ. ճիշդ քարէ արձան էր կտրել: Արտ ու արօտում չորցած հասկերի, դեղին խոտերի դիք դիք ցողունները գերեզմանոցի սեւ խաչերի պէս մահագուժ հոտ են փչում չորս կողմը:

Ապա մի այնտեղ, այնտեղ նայեցէք, Տէփոյենց կալն է, հարուստ Տէփոյենց: Բայց ո՞ր եմ կալտը, ո՞ր եմ կամճարներ, ո՞ր թէճը մաղող սիրուն մաղութներ, ջահէլ ու ջիւան երեք թելութներ, ութը զոյգ եգներ, սեւուկ գոմշուկներ՝ Տէփոյենց մեծ տան ամեհի սիւներ, ո՞ր է Կուրդիմը, որ ծունկը ուժով գետին զարկէ ու թէճը չափէ. կաս-կարմիր ցորենն ամբարը լցնէ, տէրտէրին հախ տայ, աշուղին փայ տայ, աղքատին բաժին, անցորդին պաշար, նախրճուն, չորութիւն ու կաղլիկ չարչուն, գգրին, ժամկոչին, ուզող մուրացկին բաժինը հանէ Աստղծու տուած այդ առատ բերքից: - Կալը դատարկ էր:

Հէ՛յ գիտի Կուրդին, վիզը կոր ծռած, ձեռքերը ծոցին, շուար ու մուր, մնացել էր անճար պատի տակ նստած: Մի խումբ գիւղացիք, գրեթէ բոլորն էլ ծեր ու հասակով, աչքերն արցունքոտ, շարան ու շարան նստոտել էին ու մրմնջալով, մեղմ քչփչալով իրար դարդ պատմում, ցաւերն են ասում: Գիւղի ջահիլները բոլորն անխտիր քաշվել էին դուրս, գիւղից շատ հեռու Բագու կամ Բաթում, Թիֆլիս կամ թէ Ղարս, որ մի գործ գտնեն, մի կտոր թէկուզ գարու ցամաք հաց բերեն տուն իրանց քաղցած ընտանիքին:

- Տղաք, ես տարի ի՞նչ պիտի ըլլի հալերս, ուտելու հաց չունենք, մալին դարման (կեր) չը կայ, ինչո՞վ պիտի ձմեռս դիմելիկ էնենք մենք, դառն հոգոցով ասաց մի սիպտակ կորացած ծերուկ:

Լուռ էին բոլորն էլ, ո՛չ որ ոչինչ չը պատասխանեց, եւ ի՞նչ պատասխանէին աշկարայ բանի դէմ:

- Աստուած ողորմած է, աշխարք անօթի մէկըմ չէ մեռել, ինձէն խօշատ մալ ու դեօվաթ չունէի՞ք. է ի՛նչ էնենք, ինքն էր տուել, ինքն առաւ. փառք տուածին... վերջապէս կանչեց մի անկիւնից Տէփօ ափարը, Կուրդիւնի արդէն զառամած հայրը:

- «Աստուած ողորմած է»... Էլ էսոից ետեւ իմ ինչի՞ս պիտի ողորմէ Աստուած. արտըմ ունէի՝ երկու տարի իրար վրա ճիճուն կերաւ, քօքէն չորցաւ, հարուր սօմոնոց ամպարս ու քեսմաս - նըշխրքի համար ալուր չը մնաց. գոմերս ա, գիտէք, դէ առջի օրը քար ու քանդ էրի. վրայի փատը Տէփոյենց մալով քաղաք կրեցի, բուռըմ ալուր բերի, որ եանի մտովս անօթութենէն երկ օր ուշ մեռնենք... Վա՛յ ձունն էն ապրուստին, ձունն էն դիմիկին, որ քաղքէն բերած, գրվանքով գնած ալրով պիտի էնենք... «Աստուած ողորմած է»... ալ ի՞նչիս պիտի Աստուած ողորմէ... Թող հոգիս մէկէն առնէ պըրծընիմ, ա՛յ ողորմութիւն...

- Գասպար, ծօ՛ Գասպար, դու անհաւատ ես, քու աղ խօսքերուդ ասա հըլը քիչ է...

- «Ասա հըլը քի՞չ է»... աստից ա աւել ալ ի՞նչ պիտի ըլլի, մէ հոգիմ ունիմ, ան պիտի առնէ... աղ ես շատ շատունց կաղաչեմ, կուգեմ...

- Չէ՛, օղու, չէ՛, կենա յոյսերդ Աստըմէն միք կտրիլ, ի՞նչ եղաւ ձեզի, ասքանը տարաք, քիչը մա համբերէք... Աստուած ողորմած է... համոզում էր Տէփօ ափարն իր մօտ նստած, կեանքից բեզրած Գասպարին ու միւս դարդով, ցաւով լցված ծերերին:

«Աստուած ողորմած է»... Բայց այդ ճիճուն, անտէր ճիճուն ողորմած չէ. երկու տարի է նա լափում, ոչնչացնում է Ախալքալաքի ամբողջ դաշտավայրի բոլոր բերքն ու առանց կտոր հացի թողնում խեղճ ու անճար գիւղացուն: Տան եղած-չեղած վաղուց էր ծախված ու մի կտոր հացի, չոր հացի տուած: Տէփոյենց տան պէս լի, առատ տունը տափ ու դատարկ է... Բայց աստուածալախ Տէփօ ափարը իր յոյսը դեռ չէր կտրում Աստուծուց:

- Աման, ապա՛ ջան, ապա, սրտապատառ լաց ու կոծով վագում էր մի տաս տարեկան փոքրիկ տղայ իրան նման մի ուրիշի յետեւից: Պատի տակին միասին նստոտած մեծերի, ծերերի յանկարծակի երեւալը ակամայ կանգնեցրեց երկուսին էլ:

- Ի՞նչի կուլաս, Սմբատ, եղ ի՞նչ է եղել...

- Այդի (այդ) Տրդատը քիչըմ հաց ունէի. խլեց ու փախաւ...

Կարծես սառը ջուր լցրին բոլորի ճիպ-ճերմակ գլխին:

- Ծօ՛, ամնչել չե՞ս, Տրդատ, հացն ա խլե՞մ, լակոտ, վերջապէս դարձաւ Կուրդինն իր տղին:

- Անօթի էի... ի՞նչ էնիմ, տացու, մեր տունն ա ապաս ըսաց հաց չը կայ...

«Անօթի էի... մեր տունն ա ապաս ըսաց հաց չը կայ»... սուր սլաքի պէս ցցվեցին Տէփօ ափօր առանց այն էլ արնոտ, խոցոտ սրտի խորքը: Ադի լեղի ջուխտակ արցունք ակօս ձգեցին խեղճ ծերուկի չորացած, ցամքած ալտերին: Այն օջախը, որ անցորդին ու ճամբորդին, եւ օտարին, եւ դրացուն, եւ աղքատին, եւ մուրացկին, եւ ամենին էր կշտացնում. այսօր չունի մի պատառ հաց, թէկուզ գարու, չոր. ցամաք հաց... Ու Տէփոյենց այդ օջախի փափիկ մեծցած փոքրիկ տղան՝ Տրդատը անօթի է, անօթի է, այս ի՞նչ կրակ...

- Հէ՛յ Աստուած ջան, փառքիդ մեռնիմ, եղո՞ր համար էսքան էօմռ ու արեւ տուիր քեամբադդիս: Հէ՛յ Տէփոյին, էն Տէփոյին թողը էլլէ տխխին (փողոցին) օրթան (մէջ) «անօթի եմ, տունն հաց չը կայ»... բոռբոռայ... դէհ, հոգիս առ, ալ քու վերջին ողորմութենդ ադ ըլլի, փառք տուածիդ. Աստուած ջան, աստից մեծ ցաւ ալ ի՞նչ պիտի ցըցընես...

Ու խիստ ծեծված մանկիկի պէս ծերն սկսեց հեկեկալ...

«Մշակ», 1901, յուլիսի 25, N 161

ԳԻՒՂԱՅՈՒ ՑԱԽԵՐԻՑ

I

Ձմեռն եկաւ, իր վեցամսեայ կեանքով նա արդէն կանգնած գիւղացու շենքին՝ սպառնում է սպառնել նրա բոլոր պաշարը: Բայց ամառն այս տարի ախալքալաքեցու համար համեմատաբար աւելի գրոտ էր: Սեւ տարիներից, ցաւ տարիներից, երկրաշարժի ու բզեզների աւերմունքից յետոյ այս տարի հացի բերքը միջակ էր ընդհանրապէս, իսկ անասունների կերը նոյն իսկ առաս: Թո՛ղ փշէ բուքը, թո՛ղ կատաղէ թիփին, էլ ինչու պիտի վախենայ գիւղացին, երբ նրա ամբարն էլ, մարագն էլ լիքն են. դեռ այսպիսի տարիներում գիւղացին ոչ միայն իր օրական պարէնի, ձմեռվայ պաշարի կողմից պիտի ապահով լինի, այլ մի բան էլ պիտի կարողանայ ծախել իր ամբարից ու խոտնոցից, գոմից ու ոչխարնոցից, իր միւս ցաւերը հոգալու, դարողը դարմանելու...

Բայց մաւէք այսօր մեր գիւղացու տունը, նրա ամբարում հաց չէք գտնի, խոտնոցում խոտ, մառառնում իւղ ու պանիր, նոյն իսկ «ընկլնոցում» ձու: Ո՞ր գնաց գիւղացու մեծ ու փոքրի, կին ու մարդու ամբողջ տարվան աշխատանքը, արիւն քրտինքի վաստակը: Չէ որ նա ամառը քաղեց ու հնձեց, աշնանը կախեց... Այո, քաղեց ու հնձեց, կախեց ու մաքրեց, բայց իր հարուստ հարեւանի՝ գիւղի խանութուորի ամբարը լցրեց:

- Նազար տացու, հարըս իսի գարունը ըսաւ թող նաւթ տայ,- քսակը շալակին մտնում է խանութ մի գիւղացի տղայ:

- Ծօ՛, ինի գարին չափէ, հրամայում է խանութուորն իր ծառային: Ծառան վերցնում է գարին տղայի ձեռքից ու ներս տանում:

- Կէս կօտէն, տա՛ցու, երկու բոռ աւելի է:

- Դէ՛, երկու գրվանքայ ու կէս նաւթ տուր, ահա՛ն այսի սպիչկան ա տար հօրդ ըսէ մէմա էդման (այդպէս) գարի չը դըրկէ, էդ էլ իրեն խաթերն էր առայ, թէ չէ մէ շահում ա տար, պէտք չէր ինձի...

Եւ այսպէս խանութուոր «տացուն», որ գիւղի տիրացուներից մինի մօտ երկու «այք» մի «բեն» սովորելով, ժառանգել է «բարեխիղճ տացու»-ի տիտղոսը, կամ քաղաքի որ եւ է տարրական դպրոցի ստորին բաժանմունքից դուրս նետվելով, ձէթոտ վերարկուի հետ ուսերին է առել եւ

«պարոն» կոչումը, հազար ու մի «միւնաթով» մի կօտ գարին (որ ամենա-
էժան ժամանակ մեզանում արժէ 50-60 կօպ.) «ներս» ուղարկելով, դարձ-
նում է կէս կօտ եւ այն գիւղացու ձեռքից առնում երկու եւ կէս ֆունտ մա-
թով ու մի լուցկիով (ամենաթանգ գնով 9 կօպ.):

- Տիրացու աղբար ջան, աղջկանս ջէհէզ (բաժինք) պիտի առնեմ, աղ-
բարդ (իր ամուսինը) ըսաւ ես փարան տուել եմ, ինքնա հիմի կուգայ, քա-
նիմ արշին բան տուր... այսիկայ քու փայդ է...

Տալիս է մի գունդ կարագ, գաթայ եւ այլն:

- Բիրադի (բոլորը) քեզի փէշկեաշ, խանում բաջի, ես քեզնէն բան կը
խնայե՞մ, խանութը քուկդ է, տար ինչքան որ կուգես, քեզնէն փարա ու-
գողը շանորդի ըլլի:

«Տիրացու աղբարն» սկսում է չափել, ձեւել... Էլ Աստուած այնտեղ
գործ չունի: Մի քանի արշին չիթ, բամբազիա, կտաւ, թել, ասեղ... եւ 50
մանէթի գիւղացու «ես ներքոյ ստորագրեալս», որի մէջ մտել է եւ քսան
տոկոսը, մտնում է «խաթրեան» խանութորի արկղը:

Աշունք է. կօտը ծառայի ձեռքը տուած խանութորը շրջում է կալերը:

- Տիրացու Նազար ջան, դու գիտես, դէ առ հոգիներս ազատի, լուս
պատարագ, կանանչ մեռոն, աստից լաւ գարի չունիմ, բնադոնցուս է...

- Չէ՛, ախպար, էս ինձի պէտք չէ. ծախէ իմ փարաս տուր:

Վերջապէս երկար «նագ ու տուզ» անելուց յետոյ սօմառը (16 պուդ) 6
րուբլիով (թէեւ ծախվում է 9-10-ի) մի կօտ էլ գլուխ (աւելի) առնելով, տի-
րացու Նազարը վերցնում է գարին ու բարաթը պատռում: Բայց քիչ չեն
եւ այնպիսի դէպքեր, երբ մի եւ նոյն բարաթը մի քանի անգամ է հանդէս
գալիս կամ մի եւ նոյն պարտքը պահանջվում է թէ բարաթով, թէ դաւթա-
րով եւ կրկնակի վճարվում:

Այս դեռ յայտնի, օր ցերեկով եղած «առետուրն» է: Հապա որքան
«հալալ ու հարամ» քսակներ են մտնում խանութը գիշերներով: Քանի
ջահէլներ, հարս ու տղայ, իրանց ձեռքով կողոպտում են իրանց սեփա-
կան տունը: Մէկը կալից ու ամբարից հացն է կրում խանութ, միւսը մա-
ռանից իւղն ու պանիրը: Եւ պարզ է թէ ինչ գնով է վերցնում խանութպա-
նը այդ գողացված իրերը: Իմ աչքի առաջ մի գլուխ պանիրը (15-20
ֆունտ), որ արժէ ամենաքիչը 2 - 2 ր. 50 կօպ., խանութորը գնել է երկու
«հօխա» (6 ֆունտ) խնձորով: Ի՞նչ անէ դեռ «թերուս», անփորձ գիւղացի

ոճրագործը. ախր «գող - սիրտը դող»: Թե չը կատարե խանութպանի պահանջը, իսկոյն գողութիւնն աշկարայ կելնէ:

Մի ուրիշ օրինակ: Ամառվայ վերջերից (յուլիսից) մեր գիւղերում ոչ-խարն այլ եւս չեն կթում, որպէս զի ոչխարը գերանալով կարողանայ դիմանալ երկարատեւ ցուրտ ձմեռվան: Ահա այդ հանգամանքից օգտվելով, Գանձա գիւղի խանութպաններից մէկը համոզում է հովիւներին, որ գիշերները ծածուկ կթեն ոչխարը, հէնց իր խանութում պանիր պատրաստեն ու իրան ծախեն: (Խանութը գիւղից կէս վերստ հեռու է, ուր գիշերում են գիւղի հօտերը): Միամիտ հովիւները ուրախացած հնարագետ խանութուորի ձեռնառու գիւտից. մի շաբաթ շարունակ կթում են իրանց տէրերի մօտ 10 հազար ոչխարը ու պանիրը տալիս յիշեալ պարոնին, որ ամեն երեկոյ մի չիլ արագով պատուելուց յետոյ խոստանում է բոլորի հաշիւը միասին վերջը տեսնել:

- Դէ՛, աղա-տացու, հաշիւներս տուր մենք պիտի էրթանք:

- Ի՞նչ հաշիւ, ծօ շան լակոտներ, ինչ որ սուել էք, տեղը րախի էք խմել... խօ չէք ուզիլ բոլորիդ բռնել տամ:

Հովիւները ստիպված համաձայնվում են նոյն իսկ մի մի թուրքով բաւականանալ. բայց իզուր... աղաչանք, պաղատանք ոչինչ չէ կակղացնում յանդուգն խանութպանի քար սիրտը: Նա հաշիոյելով վոնդում է բոլորին: Ի՞նչ անէին խեղճ հովիւները, ո՞ւմ բողոքէին. կարո՞ղ էին ձայն ծպտուն հանել:

Մի շաբաթ էլ անցաւ. մի գիշեր յանկարծ ծուխն առաւ Գանձան. կրակի ալ բոցերը վիթխարի վիշապի պէս բարձրացան երկինք: Հաւար ընկաւ գիւղ՝ «խանթին խոտը կրակել են»... Մի քանի ժամում արդարադատ կրակը մաքրեց գող հովիւների ու «աղա տացու» խանութուորի հաշիւները, լավելով վերջինիս 50 սայլ խոտի դէզը: Ի՞նչ անէր «խեղճ» խանութպանը, ո՞ւմ բողոքէր. կարո՞ղ էր ձայն ծպտուն հանել...: «Գողը գողից գողացաւ, Աստուած վերը զարմացաւ» (թէ չը գիտեն ուրախացաւ...):

Բայց այսպիսի դէպքերը, ի հարկէ, հազուադէպ բացառութիւններ են. երբ «դադված» գիւղացին արդար թէ անարդար միջոցով կարողանում է իր վրէժը լուծել իր վերջին հիւթը ծծող վամպիրից: Գիւղացին ընդհանրապէս կթի կով է, որին քանում են ամենքը:

Ահա թե ուր է գնում գիւղացու մեծ ու փոքրի, կին ու մարդու ամբողջ

տարվան աշխատանքը, արիւն քրտինքի վաստակը: Էլ ո՞րտեղից պիտի գիտացին ծախելու բան ունենայ: Բերքը լաւ էր... Բայց հողագործը՝ գութանի, արօրի տէր հաց ցանողը լուռ արցունքն աչքերին լոկ ականատես է, թէ ինչպէս գիւղի խանութուորը, հանգիստ նստած տեղը, հարիւր սօմառներով գարի ու ցորեն, պուղերով իւղ ու պանիր է բարձում ֆուրգօնները ու քաղաք ճամբում, իսկ ինքը, որ օր ու գիշեր արօրի ու գութանի ետեւից ցեխի մէջ է գուլուլվել, ամառվայ շոգին, աշունքվայ ցրտին տքնել, տապկտվել, այսօր ստիպված է նոյն իսկ իր օրական պարէնի մասին մտածել, հոգալ...:

Իսկ մեր գիւղերում օր աւուր սունկի պէս աճում են խանութները, խեղճ գիւղացուն կողոպտող այդ աւազակային որջերը...:

II

Հասկացել, ըմբռնե՞լ է արդեօք գիւղացին իրան կողոպտող այդ աւազակային որջերի՝ գիւղական խանութների աւերիչ ազդեցութիւնը: Մտածո՞ւմ է մեր գիւղացին ազատել իր շլինքն այդ խեղդող օդակից:

Ոչ:

Ամբոխը երեխայ է. նա տհաս մանկան պէս հեռուն չէ նայում եւ որքան էլ քաղցած լինի, դրսից կարմիր երեւացող մի փտած խնձոր չի փոխի մի գաթայի հետ: Մի րոպէ նա զգում է իր մարմնի վրայ այն կսկիծը, որ պատճառում են խանութուորի երկաթի ճիրանները, բայց եւ իսկոյն մոռանում է ու առժամանակեայ հանգիստը վերադառնալով, սկսում է իրան արիւնլուայ անող այդ զագրելի ճիրանները լիզել:

Մի՞թէ մեր գիւղացին չէր կարող «հասարակական խանութների» միջոցով համ խանութուորի հարստահարութիւններից ազատվել, համ էլ իր վիճակը բարոքել: Մի՞թէ մեր գիւղացին յիրաւի այնքան զուրկ է միջոցից, որ չէ կարող այդպիսի մի հանրօգուտ գործի համար յատկացնել մի որոշ դրամագլուխ, դրամագլուխ, որ իրան բացի նիւթական ու բարոյական սարկութիւնից ազատելուց, ապագային դրամական օգուտ էլ պիտի բերէ: Բայց ոչ, մեր գիւղացին առանց զօռի, առանց կոպիտ ուժի ոչ մի կօպէլ չի տայ, որքան էլ շահաւէտ, լաւ գործի համար լինի այդ:

Գանձա գիւղը, որ մօտ 150 տուն է, տարեկան 4000 թուրլուց աւել հողային հարկ ու հասարակական ծախքեր է տալիս: Մի՞թէ այդ չորս հա-

գարի փոխանակ մի տարի, միայն մի տարի չէ կարող 6 կամ գեթ 5 հազար տալ, որից 2 կամ մի հազարով հիմք դրվեր մի բարի գործի՝ հասարակական խանութի: Բայց ոչ. չէ՞ որ հարկը պահանջող տանուաժուկ կայ, որ մտրակը ձեռքին շրջում է դռնէ դուռ: Իսկ հասարակական խանութի համար ո՞վ է շրջողը, ո՞վ է խօսողը, ո՞ւմ հոգն է: Մինչդեռ բաւական էր Գանձայի արօտներում փռված հօտերի 100-ից 2 ոչխար միայն յատկացնել այդ բարի գործի համար եւ ահա կը կազմվէր 400-ից աւելի մի հօտ (1800-2000 բուբլու արժողութեամբ), որ կարող էր կազմել գիւղական մի հարուստ խանութի սկզբնական դրամագլուխը: Ամենաաղքատ գիւղացու վրա մի որդուն ամուսնացնելը (նշան, «փայ», հարսանիք) նստում է 400-500 բուբլի: Նշանից մինչեւ պսակը արաղը գետի պէս հոսում է երկու մոր «բարեկամ» դարձած գիւղացիների տներում եւ երկուսի համար էլ (մանաւանդ տղայի) պարտքի անյատակ դռները բաց անում: Ի՞նչ կը լինէր մեր գիւղացին խոհեմ կերպով կրճատելով այդ աւելորդ ու միանգամայն վնասակար շռայլութիւնները՝ իր արիւն քրտինքի վաստակը փոխանակ իր կորստի համար գործածելու, մի լումայ էլ փոխարինաբար տար (չենք ասում մուկեր, բաշխէր) բարի գործի համար: Վերջապէս ինչո՞ւ թողնել եկեղեցական ահագին դրամագլուխներն անտէր կորչելու: Մի՞թէ այդ փողը հասարակութեանը չէ ու չէ կարելի յատկացնել կամ գեթ փոխարինաբար գործադրել նոյն հասարակութեան նիւթական ու բարոյական մեծ կարիքներին: Գանձայի եկեղեցին, օրինակ, մօտ չորս հազար բուբլի փող ունի (անունով միայն), որ հանգիստ պառկած վայելում են պ. երէցփոխի ազգականներն ու խնամիները: Վերջապէս աղբիւրներ շատ կան ու մեր գիւղացին բարի գործ կատարելու համար միջոցներից զուրկ չէ:

Գաւառի գիւղերից Գանձան միայն պատրաստ է այսօր ոչ միայն 2000, այլ երկու-երեք անգամ աւելի տալ, միայն թէ բացված տեսնէր հասարակական խանութը: Նրան պատմել, հասկացրել, իրական կեանքից իրան ծանօթ փաստերով ցոյց են տուել, թէ ո՞րքան է օգտւում գիւղական խանութութուն իր գործից ու ո՞րքան կեղեքում իրան՝ գիւղացուն, մինչդեռ այդ օգուտը կարող է ստանալ ինքը գիւղացին հասարակական խանութի միջոցով: Հողը պատրաստ է, արտը մշակած, սերմանած, հնձող է կանչում: Բայց ի՞նչ կասէք որ հնձող չը կայ: Ամենաաղքատ գանձացին

նոյն իսկ պատրաստ է այսօր իր սուղ միջոցներով մասնակցել այդ օգտակար համայնական գործին, բայց չը կայ ձեռնհաս մէկը, որ գործի գլուխն անցներ, ձեռնարկէր սկզբնական կազմակերպութեան եւ որին մի եւ նոյն ժամանակ կարելի լինէր դրամական հաշիւներ հաւատալ... Սիւսմիտ, խեղճ գիւղացուն այնքան խաբել, կեղեքել են վարդապետից սկսած մինչեւ ժամկոչը, «գլաւայից» մինչեւ գգիրը, այնքան են թալանել, կողոպտել, որ նա դարձել է մի տեսակ կասկածոտ, յոռետես դէպի ամենքը. միւս կողմից մեր գիւղացուն մօտիկ ճանաչողը չէ կարող նրա այսօրվան խոստման վրա վստահանալով, թողնել իր գործը, մի կտոր հացն ու ստանձնել այդ հասարակական պաշտօնը, հաստատ գիտնալով, որ իրան այսօր ովսանանքերով բարձրացնող «ամբոխը» վաղը որ եւ է աղայի, որ եւ է տգորուկի դրդմամբ ոտի տակ պիտի տայ, ցեխի հետ հաւասարեցնէ...

Ահա թէ որտեղ են պետք հասարակական տոկուն, անձնագրի գործիչներ: Բայց մեզանում՝ գաւառներում, սով է, կրթված, բարեյոյս մարդկանց կատարեալ սով: Սակայն Գանձան այդ տեսակէտից գաւառիս առաջին բախտաւոր գիւղը կարելի է համարել: Նա, բացի քաղաքային դպրոցում սովորածներից ու սովորողներից, միջնակարգ դպրոցներ ւարտածներից ու վեց հատ ուսանողներից, ունի եւ մի բուռը հասկացող, որոշ չափով կրթված գիւղական ինտելիգենցիա, որին սակայն պակասում է մի բան, միայն մի բան՝ եռանդ, գործելու սէր... Թող լաւ հասկանայ Գանձայի ինտելիգենցիան, որ իր վրա մեծ պարտք կայ եւ եթէ այսօր արդէն հասունացած համայնական խանութի լուրջ խնդիրը խեղդվի ու մոռացութեան տրվի (որի համար շատերն են օգնում, կաշուից դուրս գալիս), նա եւ միայն նա կը մնայ պատասխանատու հասարակական դատի առաջ:

Սակայն ընկերական մի խորհուրդ միայն այդ ինտելիգենցիային եւ առհասարակ ամեն մի գիւղական գործչի: Գիւղացուն շատ դժուար է դուրս կորզել իր դարեւոր սգիտութիւնից ու խորտակելով նրա ստրկական խաւար գաղափարները՝ ներմուծել նորը, լուսատւը, օգտակարը: Նա այնքան խաբվել է իր կոյր առաջնորդներից (որ միշտ եղել են նրա հարստահարիչները), որ այսօր գործնական, իրական փաստերը միայն կարող են վերականգնել նրա մեռած հաւատը: Մի անյաջող, թէկուզ ան-

գիտակցաբար, անփորձությունից կամ անհոգությունից առաջ եկած բացասական փորձ, եւ գիտլացին խորտնած՝ էլ մօտ չի գայ ձեզ ու ձեր առաջարկած գործին, որքան էլ գլուխ տրաքացնէք նրա օգտաւետութեան մասին: Ուստի գիտական գործչի առաջին ու գլխաւոր ջանքը պիտի լինի իր բոլոր ձեռնարկութիւնների մէջ «գգուշութիւն» ու մեծ գգուշութիւն: Թո՛ղ դանդաղ, կամաց-կամաց առաջ գնայ գործը, միայն թէ առաջ գնայ եւ ոչ թէ միանգամից տակն ու վրա լինի: «Տասը չափի իր, մէկը կտրիր» դա ամենից շատ գիտական գործիչի համար է ասած, որի եւ առաջին նշանաբանը պիտի լինի...:

Սպասում ենք, գանձացիներ...

«Մշակ», 1902, յունվարի 31, N 22, փետրվարի 1, N 23

«ՍԵՒ-ՄՈՒԹ ՀԱՐՄՆԻՔ»...

(Պատկեր թիւքահայ գաղթականների կեանքից)

Մի ամիս էր, ինչ Ռ-էս Սրբէի որդին՝ Կրպէն մեռել էր: Հէ՛, հեշտ է հեռուից ասել «մեռել էր»... մէկ մտէք գաղթական Ռ-էսի տուն, տեսէք թէ ինչ լաց ու կոծ, սուգ ու շիւան էր ընկել...

Ախր խեղճը չորրորդ ջահէլ-ջիւան «բալէն» էր թաղում. եղ անտէր մահն էլ կարծես ջահէլն է սիրում ու նրանցից էլ քաջը, լալը միշտ ջուրում... Տարիքը առած, ոտքից ձեռքից ընկած ծերը ո՞ւմն է պէտք, մահն էլ նրան կարծես գոռով է տանում... Քանի անգամ ծեր Ռ-էսը արցունքն աչքին աղաչել էր «հոգէառին», պաղատել, որ իր որդոց, բալիկների փոխարէն իր չոր հոգին առնէ տանի... Բայց «գրողի» ինչի՞ն էր պէտք չոր հոգին: Անտէր մահն էլ կարծես ջահէլն է սիրում...

Դեռ «վաթանում», անուշ երկրում, խեղճ Ռ-էսի երեք որդին՝ Ղզրօն, Ափօն ու Մրտօն, ընկան «Սարի մեծ կովում»: Այն ժամանակ Ռ-էս Սրբէն չը լացեց: Ծեր վագրի պէս նա կատաղեց, մոռնաց եւ իր երեք «բալիկների» արիւնլուայ հսկայ դին պատուով հողին յանձնելուց յետոյ գերեզմանից էլ տուն չեկաւ... Տարիներով պատեանի մէջ հանգիստ քնած կեռ սուրը մի անգամ էլ մէջքին կապեց ու «մեծ կռուից» ողջ մնացած գիւղի ջահէլ կտրիճներին իր շուրջն առած մութ գիշերով վրա տուեց քիւրդ Հասա-

ցի՝ իր քիրվայի օբային... Հէ՛, մութի մէջ ինչե՛ր յ ասես չեն եղել... Արեւն իսկի օր-ցերեկով այնքան արիւն չէ տեսել, որքան վախկոտ, տոգոյն լուսինն ամպի տակից մութ գիշերով է դիտել... Օբան քանդվեց... Մայր ու մանկի ճիշն ու լացը սար-ծոր բռնեց... Լեռան լանջի ծաղիկ ու խոտ կարմիր ներկվեց, արիւն խմեց... մարդու արիւն... քրդի արիւն... Եւ այս արեւան յորդ հեղեղը Ռէս Սրբէի սրտի կրակն հազիւ մարեց... Արիւնի դեմ արիւն պիտի թափի ախր. այդ է սարի վայրի մարդու դաւանանքը:

Եւ Ռէսի սիրտը հովցաւ: Բայց այն օրից այդ սարերում, արիւն-կրակ լեռներում, էլ հայի հոտ չը մնաց: Ռէս Սրբէն էլ ամենից յետոյ քօխը քաշեց սեւ սարերից, իր վաթանից ու իր տուն, տեղ, մալ ու ապրանք, իր պապերի՝ իին քաջերի նուիրական գերեզման գազան քրդին բաժին թողած. մանր ու խոշոր «քիւլֆաթն» առած՝ հազիւ մի կերպ ընկաւ այստեղ...

Քօխը քաշեց... Ի՞նչ հեշտ բան էր «քօխը քաշել» երկրից գաղթել... Ախր այդ սուրբ վաթան հողի սար ու քարի, դաշտ ու ձորի, ամեն քերծի, քարափի հետ կապված է սուրբ մի յիշատակ Ռէսի կեանքից մի արկած...

Հապա՛ այն իր պապի հիմնած «ժամն» (եկեղեցի) ու տո՞ւնը, մեծ Ռէսի «բերդ» օջա՞խը..., իր պապերի նախնիքների շիրիմնե՞րը... Հե՛շտ էր թողնել ու հեռանալ... Իսկ այժմ այստեղ այս փուշ երկրում, վերան երկրում հոգուն մօտիկ, սրտին խօսող ի՞նչ ունէր խեղճ, պանդուխտ Սրբէն... Հողն էլ օտար, ջուրն էլ օտար. կարծես երկինքն էլ ուրիշ էր այս երկրում. այն լեռների, դիր լեռների կապուտակին նման չէր իսկի... Եւ գիշերին դաժան-դժգոյն ծեր լուսինն էլ գաղթականին խոռ աչքով էր միշտ նայում...

Եւ այս օտար երկնքի տակ խեղճ Ռէսի թեւ ու թիկունք երեսնամեայ ջահել-ջիւան Կրպէն մեռաւ... Սրբէն լացեց... Այն լեռների ծեր առիծը, այն քաջ Ռէսը, որ սար ու ձոր դողացնում էր ու կռուի մէջ իր ապառաժ, ժեռ քար սրտով ոչ մի քրդից յետ չէր մնում, այսօր նստած, թեւ ու թիկունք գիրկը թափած, աղի-աղի արտասովում էր...

Կրպէն մեռաւ... Էլ ո՞վ պիտի իր «քուլֆաթին» - քսան երկու ջան մեծ ու փոքրին հաց հասցնէ... Ծեր Ռէ՞սը... քսան տարի էր խեղճը գործի ձեռք չէր տուել... Բա ի՞նչ անէր... թռնիկնե՞րը... բալիկնե՞րը... ելնէր մուրա՞ր... Այն օջախի, դօվլաթի տէր, հարիւր քիւրդ բէկ, շուն ու շնոր կեւակրող, կշտացնող Ռէս Սրբէն դռներն ընկնէր հա՞ց մուրար... Վա՛յ, փշանաւս դու, փուշ աշխարհը...

Ջուխտակ արցունք ծերի աչքից, արնոտ, դարդոտ կնճիռների արանքից հոնգուր-հոնգուր հոսեցին... Կրպեն մեռաւ, պէտք էր թաղել...: Բայց ո՞ր թաղէր: Ռէս Սրբէն գերեզմանի տեղ էլ չունէր.. Օտար հողը, այդ սառն հողը պանդուխտի դին ներս կառնէ՞ր... Հէ՛յ, «օրոցքդ կոտրի, դարիք», գերեզմանդ էլ պիտի մուրաս...

Դէ լաց, Սրբէ, մեծ սարերի ծեր Ռէս, լացիդ ականջ դնող կա՞յ... Սուգիդ մէջ էլ մենակ ես. օտար սարեր, օտար ձորեր խեղճ լացիդ էլ ձէն չեն տալ:

* * *

Մի ամիս էր, ինչ Ռէսի որդին՝ Կրպեն մեռել էր... Դաժան ձմեռ էր, կատաղի ձմեռ: Զամին վըռ հա վըռ փչում է փչում, կարծես թէ ձմրան սառնամանիքից սառած, փետացած մի ծակ է փնտրում, որ լեղապատառ ներս ընկնի տաքնայ: Գաղթականի տան ծակ-ճե՞ղն է պակաս... Վըզզ... փչում է ներս, պատից պատ խփում, քիթ բերան ջարդում, ապա նեղացած կարծր քարերից՝ իր պաղ թեւերով տան մէջտեղ նստած, իրար ծոց մտած մանկիկների մարմինն է գրկում, խոտէ խափրի պաղ հովանու տակ դողում, սնգսնգում...

- Նանէ՛, ցուրտ ա, Ափօն չեկաւ... կնծկնծալով կանչում է խեղճ Չարիկը:

- Հա՛, բալէ ջան, Ափօն կիզայ փէտ կը բերայ, վառենք տաքնանք...

- Նանէ՛, Կրպէս ե՞՞փ կիզայ...

- Կիզայ, բալէս, կիզայ...

Էլ խեղճ կնոջ ձայնը կտրվեց... Անտէր, թշուառ, անբախտ մարդի միակ ընկեր դառն արցունքը ակօս ձգեց ցրտից կապտած ջահէլ կնոջ թարմ դէմքին: Ծաղիկն էր դա, Ռէսի հարսը, Կրպէի խեղճ աչքի կինը: Տան մեծերը, տղայ ու կին, գնացել են հարեւանի մօտ գոմերը տաքնալու, իսկ Ծաղիկը իբրեւ ջահէլ ու աչքի, տանն էր մնացել փոքրիկներին նայելու:

Երեկոյ էր: Խօլ խաւարը, խեղճի արցունք, քաղց ու ծարաւ, հազար մի դարդ, ցաւ ու տանջանք, զեղիս հարուստի տոփանք, վայելք, խիմդ, հռիռոց, ուրախ կանչեր... գիրկն էր առել, իրար խառնել... Հէ՛յ դու երկինք, թէ այդ մութի, ձմրան նման մահն էլ մենակ խեղճին տաշիր, էլ ի՞նչ կը լինէր

մեր հալը... Տանջանք, տանջանք, գեթ բոլորս էլ սեւ հողի տակ պիտի մտնենք: Այնտեղ էլ խօսմ հարուստ, աղքատ, հզոր ու թոյլ լինելու չէ՞... Լուռ խորհում էր Ռէս Սրբէն ցուրտ մութի մէջ: Կծու ծուխը քուլա քուլա դուրս տալով՝ օջախի մէջ փլփլում է բաց աթարի մի կտոր: Ծուխը լաւ էր, ախար կրակի սոսկ գոյութեան գեթ վկայ էր... Եւ Ռէսի քսաներկու ջան ընտանիքը այդ լոկ յուսով տաքացած, հազար պատառ փալասի տակ մի տեղ ժողոված պատրաստվում էր սեւ գիշերուան հանգստեան:

Թըրախկ... թըրուխկ... դուռը զարկին:

- Ո՞վ ա, բալէ, էս վախտին... փնթփնթալով դուռը բացեց ծեր ռէսը:

Երկու հոգի մեծ մուշտակով ձիւնակոլով ներս մտան:

Մէկը «գլսաւ» փաշան էր (տանուտէր), մէկն էլ հարուստ Միկէլ աղան:

- Բարի իրիկուն, Ռէս Սրբէ, էս վախտիս ա մարդ պառկի՞:

- Աստծու բարին, խազար բարին գլանի աղա, Միքէլ քեօխվա, զարմացած պատասխանեց Ռէս Սրբէն ու խեղճ քնած մանկիկների մերկ վրայից չուլը քաշեց, որ հիւրերին տայ նստեն:

- Չի ուզի, ռէս, չի ուզի, լաւ է... թոյլ չը տուին հիւրերը ու պաղ բարին իրար կողքի պալգեցին: Գլաւան հանեց կռան տակից մի «դեստա լօշ» (հաց), կարագ, մածուն ու մի կտոր էլ ճիլ պանիր, դրեց տղոց չուլ վերմակի քղանցքին:

- Ռէս, պասմուտ է, տղաքը կուտեն...

- Շնորհակալ եմ, գլանի աղա. Աստուած օջախդ շէն պախսայ... Աչքը խէթ-խէթ հացին ձգած պատասխանեց Ռէս Սրբէն:

Մի քիչ դէսից, դէնից ասին, լսեցին, ապա անցան բուն գործին:

Հէ՛, այդ մարդիկը, մեծ մարդիկը, գիտի ջուխտակ «կոլոնները» ախար ինչի՞ն են եկել: Ռէս Սրբէի Ծաղիկ հարսը գլաւայի այրի տղին կուգէին... Բանի քանի մարդ դրկեցին. երբ չեղաւ, այժմ գլաւան ինքը անձամբ էր եկել:

- Գլանի, քիւ խօր պատանք սիրես, թորգ գիս, էս խարս չունեն կարգելու... Էնտոր կարգ գերեզմանն ա, սեւ գերեզման...

Այդ միջոցին չուլ չարսաւի արանքից մանուկները գաղտագողի տեսան հացը, կարագ, պանիր... սկլոր ու մերկ վժվժալով դուրս թափվեցին... Ռէս Սրբէի առանց այն էլ մռայլ դէմքը խոժոռվեց ու մէկ մի տղին,

մէկ միասին զայրացաւ. բայց ի՞նչ հոգն է անմեղ մանկան, թէ հացի մի պատառը ի՞նչ զին ունէր, կամ ի՞նչ մտքով էր բերված... Եւ կը զսպվի՞ մանուկի քաղցը, ճիւղն ու լացը, երբ տեսել է իր առաջին հաց ու պանիր, մածուն, կարագ...

Գիշեր անցաւ, ճրագի գոլն էլ, ձէթն էլ խտակ պարպել էր: Ռէս Սրբէ-ի հիւրերն ուրախ 60 մանէք համրեցին ու ինքնագոհ հանգիստ սրտով դուրս ելան: Քաղցը, սովը, քար մարդուն էլ կակղացրին ու հարազատ հարս Ծաղիկին ծախել տուին... Ռէսը լուռ էր, ձէն-ձուգ չը կար: Սեւ մութի մէջ այդ գիշերվան սեւ անցքից՝ խեղճ ծերուկը քարացել էր, քար դարձել... Լոկ չարսաւի, չուլ չարսաւի ցուրտ տակից մի կանացի մեղմ մղկտոց էր գալիս...

* * *

Երեկոյ էր, ծմրան պարզկայ մի երեկոյ: Լուսինը լեռան լանջից վեր էր գալիս ու աստղերին իր վաղորդեան «բարիրիկունը» տալիս, երբ ռէսի տունը մտան դաուլ-գումնով, դալմադալով գիւղի հարուստ գլաւայի «մաղըրտորը» (հարսնառ): Որք եւ այրու հարսանիքին գիւղի կարգով դաուլգումնա չեն ածում... Բայց չէ՞ որ կարգ, սովորութիւն ու օրէնք, միշտ աղքատի, չունեւորի համար են լոկ սահմանված... Հարուստի ի՞նչ հոգն է կարգը, հին պապերի սուրբ ասանդը... Գլաւայի շատ պէտքն է. թէ խեղճ ռէսի արիւնքվայ սգուր սրտում աւելի մեծ «դաուլ-գումնա» էր խմում... Գետի նման արաղ հոսեց, մի անկիւնում՝ հարայ-հրոց. երգում, կանչում, խմում են, միսում դրկից մի քանի կին թալուկ եւ խեղճ Ծաղիկին հագցնում, տան կանայքն էլ, մանր ու խոշոր շուրջը պատած աղիողորմ ողբ ասում... Լուռ էր Սրբէն, բոլոր ուժով նա զսպում էր իր փղձկող սրտի հառաչանքը ու մեծ ճիգով խեղդում, ծածկում՝ սրտի դռներ ջուխտ աչքերի դռն արցունք...

Արաղի մեծ բաժակն առած՝ դարձաւ նրան գալաւան:

- Ռէս, սաղ ըլլիս, աչքերդ լուս... Ի՞նչ ես թքվել, քէֆ երէ...

- Էլ խեղիք ա. գլաւնի աղա. ես սաղութեն խարամ եղնի... զիմ աչք շատունց խաւարել ա... Սեւ մութ խարսնիք իմ տուն եղնի... իմ տուն շիւան, սըգուր ա... Էլ խեղիք ա, գլաւնի աղա... Գացէք, գացէք ձեր տուն խմէք, քէֆ արէք...

Հարսը տարան: Երկու կանայք գունատ Ծաղկի ջուխտ թելերի տակ անցած՝ կիսակենդան նորահարսին բերին առաջ, որ ռեսի՝ իր հին սկեսրայրի ձեռքն համբուրէ, վերջին մնաս բարեն ասէ...

Սիրտը փղծկաց ռես Սրբէի, հոնգուր-հոնգուր հեկեկաց, արտասվեց... Նա իր կեանքում ոչ մի գիշեր այդքան անխիղճ չէր տանջվել... Հարսի յետքից վերջին օրհնէնքը մրմնջաց...

- Սեւ մութ խարսնիք եղնի, բալէս, էդոր խամար քե խեսո բերի վաթանէն...

«Մշակ», 1902, մարտի 30, N 70

ՓԱՅՏԸ ԵՒ ԳՈՂ ՇՈՒՆԸ

Ո՛րքան բնորոշ, ճշմարտալից են ժողովրդական առածները:

«Փայտը վերցնես՝ գող շունն իսկոյն կիմանայ»:

Այլը մամուլի մէջ մերկացնում, մտրակում է հասարակական որ եւ է զեղծում, աղէտ, ցաւ. իսկոյն չորս կողմից հասարակական «պատուի» պաշտպաններ են դուրս գալիս, «ազգասերների» մի վոհմակ ու քթերի տակ տափակ-տափակ փնթփնթում. «ի՞նչպէս կարելի է օտարի առաջ հրապարակ հանել պակասութիւնը. կեղտը, ազգի ցաւը... Ի՞նչ անենք. որ կեղտոտ ենք, ցաւոտ ենք... չէ՞ որ կեղտն էլ, ցաւն էլ մերն է. պէտք է ծածկել. քողարկել ուրիշի աչքից»...

Այո՛, ծածկել ժանտահոտ վերքը, որ աւելի բորբոսնի, թարախոտի ու առողջ անդամներին էլ իր հետ հոտեցնէ, փտեցնէ...

Բայց մի լաւ դիտեցէք, քննեցէք. մեր «ազգասերների» դարդն այն չէ, որ ազգի, հասարակութեան կեղտն իր լալիւր մերկութեամբ հրապարակ է գալիս: Նրանք խօսում, գրում են, ճիշ, վայնասուն են բարձրացնում մտրակող մամուլի դէմ, որ բրիչի պէս փորում. փորփորում, դուրս է հանում այս ու այն հասարակական զեղծումը, ցաւը - որովհետեւ... որովհետեւ հրապարակ հանված վերքի, կեղտի «մի պոչն էլ իրանց տակն է»... հէնց իրանք են այդ զեղծումներ կատարողը, ազգի, հասարակութեան պատիւն արատաւորողը... Հօ ժողովուրդը սուտ չէ ասել՝ «փայտը վերցնես, գող շունն իսկոյն կիմանայ»...

«Մշակի» այս տարվայ սկզբի համարներում (22 եւ 23) հրապարակ էի դրել «գիւղացու ցաւերից» հին, ժանտահոտ ցաւերից մինը՝ գիւղական խանութութիւնների անխիղճ հարստահարութիւններն ու խորհուրդ էի տուել մեր գիւղացիներին հասարակական այդ չարիքի դէմ մաքառել «համայնական խանութներով»։ Դանակը վերքին է դիպել։ Դուրս են եկել մի շարք ձեթոտ պայլտօտոր գիւղական խանութութիւններ, այս այն քունջ ու պուճախից, վայնասուն ձգել, գոռում, գոչում թէ՛ «սուտ է, «Մշակ»-ը խափէ կը, վէ՞ր գեղացի խանութորն է գենգինցել (հարստացել), բիրադի (բոլոր) ունեցած չունեցածները «նիսիս» (ապառիկ) տուին գեղացոց, հիմի իրանք «չըլերը» կերան «միւսիւզ եւան» (սնանկացան)... Ախպար, այդ «Մշակը» ի՞նչ էր (մեր գիւղերում «Մշակ» ասելով ուզում են լրագիր ասել, որովհետեւ ուրիշ լրագրի մասին գաղափար չունեն առ այժմ) եկաւ գեղա ընկաւ... թէ մեջուես կայ էլ (հարստահարիչ) մերն է, ի՞նչ էնենք, ի՞նչի համար աշխարքը չաւ կենէք (տարածում էք), քաղցոց բերանը կը ձգէք... Ալ կըրնա՞ մէ գեղացիմ քաղաք երթալ... (վերջին խօսքերով էլ ուզում են միամիտ գիւղացիներին լարել լրագրի ու թղթակիցների դէմ...)»։

Խեղճ խանութորներ... մի «փոքրիկ», շատ փոքրիկ թիրիմացութեան «գոհ» են դարձել խեղճերը... Ուրեմն ո՞րքան զգոյշ, շրջահայեաց պիտի լինի թղթակիցը, քննադատը... Եւ դուք, պ. խմբագիր, ի՞նչպէս թոյլ տուիք տպելու իմ այդ յօդուածները, ուր ես գիւղական խանութութիւնների հասարակութեան մէջ տարածած բարոյական ախտերից գողութեան վրա էի շեշտել միայն։ Բայց այդ մարդիկն ախր հազար ու մի ուրիշ ախտերի էլ, ի թիւս որոց եւ անառակութեան, կողմնակի տարածողներ են... Ահա թէ որտեղ էր իմ թիրիմացութիւնս։ Ես, մեղաւորս, մոռացել էի (գուցէ եւ դիտմամբ) յիշել, որ գիւղական խանութութիւններից ոմանք գիւղի այս կամ այն սիրուն հարսը «ձեռք ձգելու» համար մի գիշերվայ մէջ հարիւրներ են ծախսել ու իրանց «նպատակին» հասել, որի շնորհիւ մի քանի տարվայ մէջ «չըլերը կերել, միւսիւզ են ելել...» (սնանկացել)... Ահա թէ գիւղական ո՞ր խանութութիւններն եւ ինչու են սնանկացել... Պարոններ։ Իսկ դուք, վայնասուն բարձրացնող, «գիւղացուց հարստահարված» խեղճ խանութորներ, շատ լաւ կանէիք, եթէ գիւղացուն իսկի «նիսիս» (ապառիկ) չը տայիք ու մէկին տասը գրէիք ձեր գերբնական դաժարներում, ուր այդ տասն էլ ո՞վ գիտէ տարեց տարի քանի ճուտեր պիտի հանեն... Ախր դուք էլ մեղք էք,

խեղճ էք, ինչո՞ւ գիտացու պատճառով «միւսիւիզ ելլէք»: Բայց ի՞նչպէս է, գիտական պատուարժան խանութութիւններ, որ ձեր ընկերներից «մի մասը» թէւ կարդացել կամ լսել է իրանց դասի մասին այդ գրվածը, այնուամենայնիւ, ոչ մի առարկութիւն, ոչ մի վայնասուն չէ բարձրացնում... Հա. բանն էլ հէնց դրանումն է... այդ հասկանալու համար պէտք է ժողովրդական առածը գիտնալ՝ «փայտը վերցնեն՝ գող շունն իսկոյն կիմանայ...»:

«Մշակ», 1902, ապրիլի 5, N 74

ԳԱՅԼԵՐ...

(Գիտացու ցաւերից)

Ձմեռ էր. թիփոտ, ձիւնոտ ձմեռ: Կատաղի քամին սեւ սգութի պէս խուլ մռմռումով մղկտում, ողբում է ու որդեկորոյս մօր պէս ճանկոռելով, ճանկոռելով գետինը, ձիւնի մանր փոշին շաղ է տալիս օդն ի վեր, անիծում նզովում այդ մութ մեռելութիւնը, որ դաժան ձմեռը բերել փաթաթել էր խեղճ աշխարհի շլնքին:

Յուրտ է, շատ ցուրտ... Գետն ու գետինն էլ մրսում են, դողում... Մէկն սպիտակ վերմակի տակ գլուխ ու ոտք ներս քաշած խուլուլվել, գունդ ու կծիկ է եղել երկիւղից, միւսն էլ ձէն-ձուգ կտրած պապանձվել, սառել, քար է կտրել: Կենդանի շունչ չէ մնացել դուրսը, ամենքը քաշվել են իրանց բները: Ներսը տաք է, լաւ է... Մարդ ու մալ մէջք մէջքի տուած, փնչում, փռնչում, տաքացնում են նեղլիկ գոմը:

Գիշեր էր: Նազանի լուսինն իր նաժիշտներով դաժան քամուց նեղացած, մերթ մրսած, սառած ճամբորդի պէս, հաստ ամպի մուշտակն էր քաշում վրան, քիթ, բերան փաթաթում, մերթ գաղտագողի գլուխը դուրս հանում, չորս կողմը նայում ու դարձեալ թագչում, հայ-հաւար փախչում, որ շուտով իր մօր տաք գիրկն ընկնի: Եւ այդ թիփի բորանին ի՞նչ սագ կը գար պարզ լուսին: Լուսինը գարունքինն է. ծմբանը՝ մութն է. սեւ. մռայլ մութը... Զնել էր բնութիւնը, ինքն իրան ժողված, արդ ու գարդ թափած: Մերթ մշշալով մշմըշալով, մերթ խռմբալով, ոտքերը լէն ու արծակ ձգած, խառն ու փնթոր պատերազմի դաշտում ընկած դիերի պէս ննջում են գոմերում գոմէշ ու եգ, հորթ ու ձի, մարդ ու կին, մեծ ու փոքր...

Գիւղի ափին սեւ մութի մէջ մէն մենակ պլպլում է մի կրակ: Գրքերով ու թղթերով լեցուն անշուք սեղանի առաջ գլխիկոր նստած է մի երիտասարդ: Կատաղի քամու զիլ վառոցի հետ ճռճռալով գնում գալիս է պողպատէ գրիչն իր անքուն տիրոջ ձեռքին: Փչում է քամին, մահ, մեռելութիւն տարածում, լռեցնում ամեն ինչ... Խազում, խազմզում է գրիչն. անսիրտ գրիչը, կեանք, լեզու պարզեւում անխօս. անշունչ թղթին... Յօնքերը կիտել, ճակատը կնճռել, քիթ-մոտք կախած գրողն իր ամբողջ սիրտն ու հոգին ուզում է թափել այդ թղթի վրա: Բայց ո՞վ է գիշերվան այդ պահուն արթուն քամու միակ ընկերը: Գիւղի վարժապետն էր դա: Աշակերտների տետրերը նոր ուղղել վերջացրել է ու պաշտօնական բեռից պրծած՝ հանգիստ սրտով նստել գրում է: Ի՞նչ... Ո՞վ գիտէ: Զի՞ջ բան կայ գիւղում գրողի համար... դարդ, ցաւ, լաց, արցունք, արիւն-քրտինք, կարիք. վիշտ, աղքատութիւն. հարստահարութիւն, կողոպուտ, գրկանք, գիշերով գողութիւն, ցերեկով աւազակութիւն, յայտնի անառակութիւն... Հէ՛. ես ի՞նչ գիտեմ, հազար ու մի բան...

Այդ օրերում Ծ. գիւղի դարդերից մինն էլ պիտի աւելանար, մի նոր վերք բանար գիւղի արնաշաղախ դիակի վրա: Եւ ահա գիւղի ուսուցիչը քունը կտրած՝ նստել դեղատոմս, դարման էր գրում «հիւանդ» գիւղի նոր վերքի դէմ: Դա մի քարոզ, յորդոր էր տգէտ գիւղացիներին, որոնք ուզում էին մի քանի շլացուցիչ ոսկու համար, իբր յօգուտ հասարակութեան, գիւղում «Մկիտան» բանալու իրաւունք տալ մի վամպիրի, որ սեւ օձի պէս գալարվել, կծկվել էր Ծ. գիւղի շուրջն ու ծծում, քամում էր խեղճ գիւղացու արիւնը: Այժմ նա իր նոր գիտով վերջին կաթն էր ուզում պարպել այդ ցամքած արեան: Մկիտան... Գիտէ՞ք ինչ է դա խեղճ գիւղացու համար... Մի անեգր ու անյատակ գերեզման, անդունդի վիհերից ամենախորն ու սարսափելին... Բայց տգէտ, կոյր գեղջուկին ոսկու խաբուսիկ ցլքով քաշ էին տալիս դէպ այդ գերեզմանն ու իր ձեռքով կարել տալիս իր «պատանը», - մկիտանի «պոլիգօփօրը»... (համախօսական):

Ուսուցիչն ահա այդ «պոլիգօփօրի» դէմ մի բողոք էր գրում. յորդոր գիւղացիներին, որի մէջ այդ դժոխսային հիմնարկութեան նիւթական ու բարոյական անթիւ ու անհամար վնասները թելուց յետոյ, համոզում աղաչում էր հեռու կենալ այդ աւերիչ մտքից...

Վը՞ռռ... Փչում է քամին իր բոլոր ուժով, առաջը բաց ասպարեզն

ազատ մեն-մենակ իրան էր մնացել: Շրախկ... Պոկում է պատուհանի փեղկն ու լալիր չհռհռռոցով, շրվշրվոցով շարտում մի կողմ: Կարծես գետնից ուզում է պոկել այդ մենաւոր շէնքը, որ իր ամեն ինչով ջոկվում էր գիւղի միւս տներից: Գրիչը մի կողմ նետեց, վեր կացաւ տեղից ուսուցիչը: Քամին նրա մտքի թելն էլ կտրեց: Դուրս եկաւ նա պատուհանի պոկված փեղկը վերցնելու. ախր դա հասարակութեան վրա փող էր նստել, թէկուզ մի քանի կօպէկ, ինչո՞ւ կորչի... Քամու հետ ձէն ձէնի են սուել եւ գիւղի շները, որ մերթ կատաղած հաջում գոռում են, մերթ տխուր ոռնում, հեծկտանքի պէս ցաւոտ վնգվնգում... Շների ոռնոցը լաւ նշան չէր: Որքան էլ հեռու էր նախապաշարումից, կրթված ուսուցիչն՝ այնու ամենայնիւ նրա վրա մի վատ սարսուռ գցեց շների այդ ոռնոցն ու կնծկնծոցը:

Եւ յիրաւի, պատի տակով, թիփու միջից ինչ որ մի սեւ բան գիշերվան ուրուականի պէս մերթ կամաց շարժվում առաջ է գալիս, մերթ պըպգում, դունչը տնկում, մի տեսակ տարօրինակ ձայնով ոռնում, մլաւում... Հարեւան տների կտորներից ու պատերի տակից դիտում են սրատես շներն ուրուականի ամեն մի շարժումն ու բոլոր ուժով հաջում, կաղկանձում: Յանկարծ պատի տակից շան նման մի բան, բրդոտ պոչը ձիւների միջից քարշ տալով, մի կատաղի թռիչքով ցատկեց դէպի ուսուցիչը, որ բաւական հեռու էր եւ իսկոյն ամուր գոռալով գազանի վրա, մի ուտիւնով ներս ընկաւ դպրոց ու դուռը փակեց:

Ուրուականը գայլ էր. քաղցը քաշել էր նրան գիւղ՝ այդ բորանին փորը կշտացնելու, եւ վարժ իր պաշտօնին՝ սպասում էր պատի տակ. որ անփորձ շներից միմէն յիմարաբար իր ձեռքն ընկնէր: Խեղճ գիւղ... Սարերի գայլն էլ, վայրի գազանն էլ այնտեղից բաժին էր պահանջում... Շները մարդու ձայնից սիրտ առած օգնութեան հասան ամեն կողմից խեղճ ուսուցչին ու խմբով քշեցին գայլին դէպի իր բնակավայրը, դէպի հեռու հեռու ձիւնոտ սարերը:

* * *

Այդ չարաքաստ օրից անցել էր երեք ամիս: Ծ. գիւղի ափին ցածիկ, մի պատուհանաւոր շէնքի գլխին կայցրած էր թիթեղեայ մի մրոտ ու ժանգոտ ցուցանակ, որի վրա կարդացվում էին միայն հինգ հաւառ ուսերէն կիսամաշ դեղին տառեր, որ կարծես ամբողջ այբուբենից մեծ ջանքով

սխալ ջոկած էին ամենավատ մի բառ կազմելու համար - «ՊցոՆվՕ»։ Դ-ա Սարգիս աղայի նորածին «միկիտանն» էր։

Ոչ ուսուցչի անբուն գիշերների արդիւնք երկար ճառն ու յորդորը, ոչ նրա լրագրական յօդուածներն ու խորհուրդները, ոչ աղաչանք, ոչ պաղատանք չը կարողացան համոզել, յետ կանգնեցնել այդ կործանիչ քայլից սոգետ գիւղացուն։ Այդ բոլորը միայն ուսուցչի վրա սրեցին Սարգիս աղի օծի ատամները, որ վաղուց սանձել, իր բուռն էր առել ամբողջ գիւղն ու իր մութիակների խճճան ցանցի մէջ գերել. կաշկանդել կոյր գիւղացիներին... Ռ՞վ կը համարձակվէր նրա «գէիին» դիպչել, խօսքը կոտրել, գետին ձգել. նրա խաթեր շատերը ստիպված թէկուզ ջուրն էլ կընկնէին... «Դ-է ի՞նչ անես, ախր կարողաւոր մարդ է, մենձ-մենձ չինօվնիկներու, նաչալնիկի, պոստաւի հետ նստող ելլող»... Եւ ահա ամբողջ գիւղը՝ մինն իբրեւ պարտատէր, միւսը երկիւղից, երրորդը մի բաժակ օղուց տաքացած, խաբված. չորրորդը խաթեր համար՝ ստորագրեցին «ոչ ու փուչ պոլիգօփորին» ու երկու հարիւր մանէթի յուսով մի դժոխք բացին «ՊցոՆվՕ» ցուցանակով... Այդ անտէր փողի էլ անունը կար. Ռ՞վ գիտէ, թէ դուրս էլ գայ, վաղն ում փորը պիտի մտնի...:

Երեկոյ էր։ Մռայլ մշուշը ծածկել էր ամեն ինչ։ Երկինքը դարդոտ սգունորի պէս սեպ-սեւաւորվել էր ու ձիւնի խոշոր խոշոր քուլաներով դառն արցունք էր թափում։ Գիւղում իրիկնահացի «խօնչան» (սեղան) նոր վերցրած՝ ամենքն շտապում էին իրանց սովորական «գոմի օղան»՝ գիւղական կլորը, նստելու, հարիւր անգամ լսած ու անգիր արած «դէի հէքիաթը» լսելու, կամ սրա-նրա աղջկան ու հարսին բամբասելու, տանկ ու տնազ անելու... Չորս հոգի էլ, որը պատահոտաւ մուշտակի, որը ֆերանիկի (շալ վերարկու) մէջ փաթաթված, ոտներն ու մեծ մորթէ վափախները թափ տալով՝ մտան Սարգիս աղայի «միկիտանը»։

- Ուֆֆ... ցուրտ է, ցուրտ... Բարիիկում, Սարգիս աղա։
- Աստու բարին, Աստու բարին, տղաք, դուսը ձո՞ւն է...
- Չուն է, ձուն... աղա՛։

- Անտէր մնայ, թէ երկիր է. մարտն ալ ելանք. շնորքով օրըն չը տեսանք... Ծօ, ինի նեսի օդին փէշքը վառէ՛ մէն, տղաքը մսել են... Արիք, արիք տաքցնեն...

Սարգիս աղան լցրեց չորս հատ արաղի խոշոր բաժակներ։ «Տղաքը»

զարմացած իրար երես էին մայում: Սարգիս աղայի տարեգրութեան մէջ, խեղճ, անճար գիւղացուն ցոյց տուած այդպիսի քաղցր վարմունքը մի նոր, չը տեսնված երեւոյթ էր, որ ապշեցրել էր խեղճ գիւղացիներին...

- Ի՞նչ էնիմ, դադրս չիտէք հըմը, կենա մեր տղաքն էք, դրկից էք... վերուցէք, վերուցէք, աշենք...

Ջարմացած գիւղացիք վերցրին բաժակներն ու «աղի» կեանքին հազար ու մի բարեմաղթութիւններ թափելով՝ մինչեւ տակը «տնկեցին»:

- Ջխտկեցէք, տղաք, ջխտկեցէք, նես էրթանք բան պիտի ըսեմ, հոս ցուրտ է:

Գիւղացիք աւելի եւս զարմացած, երկրորդ բաժակներն էլ քամեցին ու Սարգիս աղայի առաջնորդութեամբ, մտան ներսի փոքրիկ սենեակը... Դա մի նեղիկ, քառանկիւնի աղտոտ խուց էր հազար ու մի բանով լցված. մի անկիւնում աթար, փայտ, միւսում կիսատ պարկերով ցորեն, գարի, ձու, խոլ, պանիր... մի կատարեալ մառան էր: Պատուհանի առաջ դրած էր կեղտից ու մրից սեւացած մի կոտրած սեղան իր եռոտմանի նստարանով. որի վերեւ պատի վրա հոգեվարքի պէս փլփլում էր կոտրած ապակիով հազար ու մի ոճիրների վկայ մրոտ լապտերը: Աղան, հիւրերին տեղ ցոյց տալով, բազմեց սեղանի գլուխը:

- Է՛, տղաք, գիտէ՞ք ինչի եմ կանչել...:

- Չը գիտնալու ի՞նչ կայ, աղա... գիտենք հըմը... դէ ըշտը դունա գիտես մեր հալը..., դէօր (մինչեւ) աշունք մեմ համբերէ, աշենք ծախենք, իլլաճըմ էնենք (ճար)..., խեղճացած գլխիկոր պատասխանեցին գիւղացիները:

- Հա, հա՛, հա՛..., խռպոտ, ինքնաբաւական, հպարտ քրքիջով հռիռաց աղան.- չէ՛, ծօ, չէ... շաշխուն, էտոր համար չեմ կանչել, հըմը «գող, սիրտը դող», դէ, ո՛ր է եղիկայ տաք պիտի հըբլլթ, քանի թեզ տաք ձեզի լաւ է, հըմը ես էսօր ուրիշ բանի համար էի կանչել..., վերջին խօսքերի հետ Սարգիս աղի դէմքն էլ, ձայնն էլ փոխվեցին:

Գործնական մարդու լրջութեամբ, դեղնած մատներով հաստ պապիրոզն ոլորելով շարունակեց.- Էս մեր գեղացիք շատ խեղճ են, ախպար, շատ խեղճ, հէշ իրենց խէրն ու շառը (բարին ու չարը) հասկնալ չեն. իրենց ոտով կերթան կրակը կըյնին...: Էսէ ձեր ինչ բանն էր վարժատուն. որ գմացիք քօռքօռնա ձեռք քաշեցիք (ստորագրեցիք), բացիք. ձեր պա-

պերը, որ կարողալ չիտէին, չըլլի՞ր թէ չէին ապրի...: Զիտէք որ «աշխարքը կարթցողէն պիտի վար անցնի»... Դիան, դիան, հեռուն չերթանք, վարժապետըմ ունինք, գեղը պաթըրմիշ էրաւ (աւերեց): Պաս չը կայ, ժամ չը կայ, պատարագ չը կայ..., անտէր դալամն (գրիչը) արուն թաթխել առել ընկել է հալո օլանին էդթին... հա՛, մալի ցաւ կայ գեղը, գեղէն դուս միք ելլէ, ցաւը տարածվի կը, մենա աշեցիի դժոխքի սաղըրտի պէս թափին կը դոխտուր, ֆելշեր, մալ չեն թողնել գեղը ջարդեն կը, մեղայ Ասու, մեղայ, Ասու բիւս հակառակ է: Հա՛, գլաւան, սողիան կաշառք կերան, րախի (օղի) խմեցին, ծօ, հըպը չօ՞ն ուտեն կաշառք որ չուտեն, ախր գործ պիտի եօլա էրթա...: Հա՛, զենգիին (հարուստները) վախշառու են, փարի շահ կառնեն, էնքան էրին, որ հիմի մէկըմ խեղդի կապէկ տվող չիլի...: Դէ հրամմէ, շանորդի, վարժապետ ես ինչ դարագաղա ես, դու տուր, աշենք դոլայ է (հեշտ է) փարա տալը...: Ծօ, ինի շիւշան բեր մէմ ես մայ... Հա՛, հիմիա եսսիմ, ընկել է փարա կը ժողվէ, թէ գետրա (իբրեւ թէ) անտէր, եթում (որք) տղաք կան, էնոնց պիտի որկէ...: Է՛, ո՞ւմ կաւաղցնես (հաւատացնես) ծօ, ես ա խօ գեղացի չեմ, որ խելքս տոպրակը (պարկը) դնես, իրեն փորն է անօթցել մահաւա (պատճառը) եթումներն է էրել ու փարա թոփ կենէ...: Թէ դորթ է հոս քի՞շ աղբատ կայ, թող էնոնց տա՛, դիան, դիան մէկը դուք, շա՞տ ունեւորըմ էք, օգնող է թող ձեզի օգնէ...: Է՛, դուք ի՞նչ էք խաբար, աղ կարթցողնուն ես տակն ու վրան գիտեմ...:

Ծառան բերեց արաղի շիշը:

- Սաղ ըլլիք, տղա՛ք, Աստուած կենա (էլի) դուռ-դըրկցի միջէն զենգիին անպակաս էնէ, որ խեղճին աղքտին ա ցաւն հոգան... աղ անօթի շներն ի՞նչ են. լաւ մարդ որ ըլլին սալախանի պէս գեղերն ինչ կը պաղտեն, թող ըշտը կարթցող են քաղաք էրթան... Նեղը կըյմիք իմ քովս եկէք, ջանս սաղ ըլլի... հըմը (բայց) դուք ա պատիւ գիտցէք, մեծի խօսք ճանչեցէք...:

- Ամէն, աղա, ամէն... կամաց կրկնում էին գլուխները կախ գիղացիք:

- Է՛, գիտէ՛ք, տղա՛ք, ինչի՞ եմ կանչել... մի-մի բաժակ էլ հիւրերին հրամցնելուց յետոյ, ձայնն աւելի ցածրացնելով խորհրդատր կերպով շարունակեց Սարգիս աղան,- հիմի էդ վարժապետին վրա քննութիւն կայ, ինձի ա կանչել էին, թէ գետրա (իբրեւ) ես ա հետը փարա եմ թոփ էրել (հաւաքել)... Է՛, դուք ըսէք հիմի, ինձի էդման բան ուրիշ կուգա՞յ (սագ կը գա՞յ)... հէջ տեսե՞լ, իմացե՞լ էք: Ես ա գնացի «շխտակը» ըսի, թէ

դորք է (ուղիղ է) մեր գեղը այդ բանին համար փարա թուի երին, ես ա տու-
ի, հըմը թուի էնողը (հաւաքողը) մեննակ վարժապետն էր: Ձեզի ա վկայ
ցոյց տուի... հիմի դուք գիտէք, տեսնիմ ձեզի...

- Աչքերուս վրայ, աղա՛, հըմը...

- Ի՞նչ հըմը...

- Ախր ի՞նչըղ (ինչպէս) հոգեստանս սեւենք, վարժապետը մարող մեն-
նակ չէր ախր, աթոռակալն (երեցփոխ) ու իւզբաշին ա հետն էին, համտա
(համ էլ) խեղճ, անտէր մնացած եթումնուն համար է կըսէին...

- Օօ՛, հերիք խելքերէդ դուս զոցիք (խօսիք)... Ի՞նչ եթում, ինչ բան...
աթոռակալ, իւզբաշի ի՞նչ էին խաբար... ինձնէն շատ խօ չէ՞ք հասկընա,
բիրադի ադ շան որդուն ձեռքն էր... ես ձեզի ինչ որ կըսեմ դուք ան էրէք,
ձեր ի՞նչ բանն է... Կանչեն կը սրա ըսէք՝ դո՛րք է, մենք ա տուինք, Հայաս-
տանի համար էր, հըմը չիտենք դրկից, ինչ էրաւ, խաբար չենք... Ձեզի ա
ինչ լաւութեն կէնիմ էտեւ (յետոյ) կիմանաք.. Իմ ձեռքս չէ փառք Աստու,
թող գործը ըսածիս պէս ըլլի, ադ շանորդին աչիշս առջվէն կորի, ձեր բա-
րաքները չը պատռողին ծնողը... հասկըցա՞ք...

- Հասկըցանք, աղա՛...

- Դէ՛, առէք աշեմ, առէք, մէկ-մէկ հատ ա խմենք, լաւ ճանչեցէք ինձի,
հասկցիք, որ ես ձեր բարեկամն եմ...

Կէս գիշեր անց էր, երբ Սարգիս աղայի հիւրերը գլուխները տաք, հա-
զար ու մի փոխադարձ խոստումներով ու յոյսերով ցրվեցին: Ձիւնը կըտ-
րել էր: Լրման մօտ բոլորակ լուսինն էլ աչքերը չռած դիտում էր երկրի
սպիտակ սաւանի վրա սողացող, գալարվող սեւ մարդ-որդերին, օձ սր-
տերին...

* * *

Առաւօտ էր, մայիսվայ գեղածիծաղ առաւօտներից միւնը: Սար ու ձոր
պճնվել, զարդարվել, տօնական զգեստ էին հագել: Գառ ու ուլ, հաւք ու
ճիւ, հորք ու հօսաղ, գետ ու առու, ձէն ձէնի տուած չարաճճի մանկական
մի խելառ համերգ էին կազմել ու գովում, գովաբանում էին սիրուն գարու-
նը: Ծ. գիւղն ամայացել էր, բոլորը լցվել էին դաշտը: Դայրոցն էլ կիսով
չափ դատարկվել էր: Յանոց էր, մեծ աշակերտները գնացել էին հօտա-
դութան, մնացել էին փոքրերն ու աղջիկները:

Հայոց լեզուի դաս էր:

«Ուր ես առաջ գնում, խեղճ ոստիկ վարդին,

Տես, չը ձգեն քեզ ալիք անդունդը ծովին...»

Գարնան կրակով լցված կարդում էր ուսուցիչն ու բացատրում եր-
րորդ բաժանմունքի աղջիկներին: Յանկարծ դպրոցի դուռը բացվեց ու
տեղական տանուտէրը ներս մտաւ:

Ուսուցիչը արձակված էր պաշտօնից:

Սարգիս աղայի համար տօն էր: Գիւղի գայլը յաղթեց:

«Մշակ», 1902, ապրիլի 6, N 75, ապրիլի 7, N 76

ՆԱՄԱԿ ԱՍԱԼՔԱԼԱՔԻՑ

Մայիսի 15-ին

«Դրսից ուրիշին է վառում, ներսից տիրոջը» ասում է ժողովրդական
առածը: Դա մեր Ախալքալաքն է:

Վախճանվեց Ալիշանը, Ախալքալաքն առաջինը հոգեհանգիստ կա-
տարեց այդ «հերձուածող» հայի համար, որի պատճառով տեղիս քա-
հանաները «յօժարակամ» վճարեցին տաս-տաս րուբլի տուգանք «ի
քատութիւն եւ ի թողութիւն» իրանց մահացու մեղքի: Մեռաւ Կարա-Մուր-
զան, դարձեալ կաթօլիկ, այլ եւս անհնար էր քաղաքում հոգեհանգիստ
կատարել. իսկոյն մենք միացած, մի սիրտ, մի հոգի դարձած, մեր գոր-
ծակալ վարդապետի հետ վազեցինք մօտիկ Պաւրա հայ-կաթօլիկ գիւղը
հոգեհանգիստ կատարելու: Շամախու աղետի գոհերի օգտին մեր «փոք-
րիկ» տեղով հարիւրներ տեղացինք: Թիֆլիսում մի ընտանեկան յօբելե-
ան է կատարվում, գուցէ այդ հանդիսի դեռ մասնաժողովն էլ չէր կազմ-
վել, երբ մեզանում «ուղերձն» արդէն ստորագրված, պատրաստ էր:

Բայց քէ մեր քաղաքում շատ ընտանիքներ քաղցից մեռնում են, շատ
ու շատ հասարակական հարցեր, կենսական լուրջ խնդիրներ երեսի վրա
են թողնված, այդ մեր հոգը չէ, դրա համար ո՞վ պիտի մեզ «էֆարիմ»
ասէ, փառաբանէ...

17 տարի է ինչ սառն հողի տակ հանգչում է Ախալքալաքի միակ ար-
ժանատր, կրթված քահանայ Ստեփանոս Դէմիրչօղլեանը, «Թող կորն-

չեն...»-ի եւ մի շարք ուրիշ կրակոտ բանաստեղծութիւնների երիտասարդ հեղինակը: 17 տարի է ինչ փող է հաւաքվում հասարակական այդ արժանաւոր մշակի գերեզմանի վրա գոնէ մի հասարակ քար գցելու համար: Ի՞նչ տուինք մենք 17 տարվայ ընթացքում: Եօթանասուն րոպէի...

Ներկայիս, երբ լրանում է յիշեալ Ստեփանոս քահանայի մահվան տասնեօթամեայ տարեդարձը ու պիտի կատարվի նրա գերեզմանաքարի բացումը, երբ ի հարկէ, ըստ մեր սովորութեան, կարտասանվեն մի շարք վիճում մեծախօս ճառեր, մեր կարծիքով ամենայարմար միջոցն էր «կենդանի» արձան կանգնեցնել՝ նրա տեղ մի կրթված, արժանաւոր քահանայացու ընտրելով Ախալքալաքի համար, քանի որ մօտ ժամանակներումս վախճանված Սարկճեան քահանայի տեղն էլ բաց է առ այժմ:

Բայց ոչ. մենք մի սիրտ, մի հոգի ենք, երբ հարցը վերաբերում է ուրիշին՝ դրսեցիներին, իսկ միանալ, համերաշխ լինել մեր սեփական ներքին գործերում, որքան էլ լուրջ, ծանրակշիռ լինեն ու հասարակական կենսական նշանակութիւն ունենան այդ գործերը... Աստուած մի արասցէ... Ախր այդ գործերում սեփական շահ, անձնական «ես», խոշոր «ես» կայ... խնամի կայ, բարեկամ կայ... Սարկճեան քահանան վախճանվեց, նրա տեղ պէտք է նորն ընտրել. իսկոյն սունկի պէս բուսան մի շարք ինքնակոչ թեկնածուներ իրանց խնամիներով ու «հարսաբլաներով», որ ոչ մի միջոց չեն խնայում իրանց «ընտրեալին» անցկացնելու: Ով «մարդ դառնալու», ուրիշ միջոցներով հարստանալու, ապրելու յոյսը կտրել է, վազում է «տէրտէր» դառնալու եւ մեր Ախալքալաքում նա իսկոյն պատրաստ գտնում է իրան կուսակիցներ, որոնք հրաւերքներ սարքելով, կամ դռնէ դուռ ընկած, իրանց բարեկամի՝ թեկնածուի համար ձայներ, ստորագրութիւններ են հաւաքում:

Բայց կա՞յ մէկը, որ մտածէր այդ քահանայացուների բարոյական, մտաւոր արժանաւորութիւնների մասին: Մեր հոգեւոր իշխանութիւնը վաղուց այդ բանը ջնջել է իր պատմագրութեան էջերից, իսկ կուսակցութիւնների բաժանված ժողովուրդը-ամբոխը առաջնորդվում է լոկ կոյր կրքով, թայֆայական-խնամիական սկզբունքներով: Պարզ է. շատ չի անցնի եւ մենք կը գղջանք, կը կարմրենք մեր արածից, բայց ուշ կը լինի արդեն: Մի՞թէ Ախալքալաքն այնքան գուրկ է միջոցներից, որ չէ կարող գէթ մի հատ միջնակարգ կրթութեան տէր (չենք ասում համալսարանական)

քահանայի ռոճիկ վճարել ու եկեղեցուց դուրս նետել տիրացու-տէրտէր-ների մուրացկի «քաբաղն» ու օրինակատարութիւնների ժամանակ բազազխանի «բազար»-ը: Դա տեղական ինտելիգենցիայի անմիջական պարտքն է. ինչո՞ւ մի կողմ քաշվել այդպիսի մի լուրջ հասարակական հարցից ու թողնել ամբողջի, անկիրթ ժողովրդի կամայականութեանը: Բայց ցան հէնց նրանումն է, որ մեր ինտելիգենտ կարծված պարոններից շատերն էլ խնամիական կամ «խաթրի» սկզբունքով են դեկավարվում: Գէթ այնքան կոյր չը լինենք, պարոններ, որ կարողանանք գոնէ հրապարակի վրա եղածների մէջ համեմատութիւն դնել: Ո՞ւմ յայտնի չէ, որ թեկնածուներից Համազասպ Սարկճեանը (հանգուցեալ Սարկճեանի որդին) թէեւ միջնակարգ կրթութիւն չունի, (թեմական դպրոցի չորրորդ դասարանից է) բայց գոնէ դպրոցի երես է տեսել, բարոյապէս մաքուր անցեալ ունի, իբրեւ երիտասարդ, գործելու, աշխատելու (ի հարկէ ոյժը ներածի չափ) եռանդ ունի, վերջապէս տարիներ շարունակ զանազան քաղաքներում երգեցողութեան եւ այլ առարկաների ուսուցիչ է եղել, շուջան է ունեցել, կրթված մարդկանց հետ շփվել, աշխարհիք է տեսել... ինչո՞ւ եղածների մէջ առաւելութիւն չը տալ արժանաւորին, չը գերադասել վատերից, քանի որ թափուր մնացած ծխականների մեծամասնութեան կամքն էլ այդպէս է, գոնէ այս կը լինի չարիքներից փոքրագոյնը...

«Մշակ», 1902, մայիսի 31, N 114

ԳԻՒՂԱՅՈՒ ՑԱԷՐԻՑ

Վարագոյրի ետեւ

(Պատկերներ գիւղի կեանքից)

Երկնաքերձ լերան լանջին, խայտաբղետ խոտ ու ծաղկի մէջ, խառնի-ճաղանջ փռված են մի խումբ ցածիկ, գետնափոր խրճիթներ, որոնք կարծես մէկից վախեցած, սարսափած, քաշվել, մտել են ամեհի լերան անառիկ ծոցը: Գիւղ է դա, անշուք, հասարակ, սովորական մի գյուղ: Բայց որքան գեղեցիկ, նախանձելի է այդ անշուք գիւղի անպաճոյճ շինականի, իրան պէս «պարզ ու անմեղ» կեանքը դրսից դիտողի համար...

Օղբ թարմ, մաքուր, բնութիւնը հարուստ, գեղեցիկ, ծառ ու ծաղիկ, խոտ ու դալար, լեռների կենսատու հովմ ու զովը գիւղացու անբաժան ընկերներ են: Արեւծագից մինչ արեւի մուտը նա, հեռու քաղաքի ժխորից, ապականված մթնոլորտից, անհող, ուրախ իր ամբողջ ընտանիքով աշխատում, քրտինք է թափում բնութեան այդ եղեմ ծոցում: Է՛հ, ի՞նչ է աշխատանքն այդպիսի պայմաններում... Ամմեղ, խաղաղ սրտի համար նոյն իսկ դժոխքն էլ անուշ է, մանաւանդ երբ շրջապատված ես մտերիմներով, հարազատներով: Տեսէք որքան առողջ, աշխոյժ են գիւղացու մանր ու խոշոր մանուկները: Եւ ինչո՞ւ պիտի առողջ չը լինեն: Օղբ մաքուր, սնունդները լաւ... Կաթն ու կարագ, սեր ու մածուն ո՞վ ուտէ, որ առողջ չը լինի... Ի՞նչ հոգ թէ շորերն հասարակ կտաւից, տան շալից են կամ շատերն էլ բոկոտն ու գլխաբաց են: Կեանքը խօսմ շորի մէջ չէ, սրտի մէջ է:

Գիւղ մտէք: Հայի նահապետական «օջախն» այդտեղ է միայն անառատ մնացել, մաքուր ու սուրբ պահվել: 5-6 եղբայր, եղբոր որդիք, որոնք 30-40, նոյն իսկ երբեմն 70-80 անդամ ունեցող գերդաստանով խաղաղ ապրում են միասին, մի յարկի տակ, աշխատում միասին, վայելում միասին, մէկտեղ ուրախանում, մէկտեղ արտասւլում... Տան մէջ կարգապահութիւնն ընդհանուր կանօն է: «Տան մեծը»՝ կառավարիչը լուրջ ու խոհեմ, փոքրերը խոնարհ, հնազանդ, կինը՝ համեստ, աշխատասէր, իր դերի մէջ, գոհ իր ունեցածով, իր բաղդով, ամուսնու հետ սիրով, խաղաղ: Դէ՛, ի՞նչ անենք որ երբեմն էլ հայիոյանք ու վէճ է լինում, կեանքի աղմ ու համն էլ այդ է... Գիւղում աղքատն երբէք քաղցից չի մեռնի: Դէ՛, դրացի-հարեւան կան, ո՞վ կը թողնէ նրան անտէր անտիրական... Գիւղացուն էլ շատ բան խօսմ չէ հարկաւոր. մի երկու կօտ գարի ալիւր, երկու քուղա էլ թթու թան - պրծաւ գնաց: Այդ էլ նա միշտ իր դրացուց կարող է փոխ վերցնել, յետոյ, երբ որ կունենայ, կը վճարէ իր տոկոսով: Այդպէս է, փող երբ պէտք լինի, հարուստն երբէք չի խնայի աղքատին: Լոկ մի կտոր թուղթ կառնէ նրանից «ես ներքոյ ստորագրեալ» վերնագրով ու իւզբաշ- ու կամ գլաւայի կնիքով, հաշիւները... յետոյ գիւղի գրագիրը կը մաքրէ: Դէ՛, ի հարկէ, դատեր նոյնպէս լինում են, բայց թէ դրանք քննվում են գիւղի անշուք դատարանում, ուր նստած են հէնց գիւղացու իրան ընտրած դատաւորները:

Այդպես է մեր գիտերում, «տէրտէր, սիւղիա, թէ գլաւա, իւզքաշի» գիւղացին ինքն է ընտրում յօժար կամքով իր փորձած, լաւ ճանաչած դրացիներից եւ ապա գիւղի բոլոր գործերը յանձնում նրանց խղճին ու դատին: Դէ նրանք էլ ախր գիտեն, ճանաչում են իրանց բոլոր «դրկիցներին», ամեն մէկին իրան «գետօրայ» (համապատասխան) դատ կանեն: Իսկ ընդհանուր գիւղի ներքին հարցերը վճռում է «սխօտը» (ժողովը), ուր ամեն մարդ՝ աղքատ, հարուստ լիազօր է իր ձայնն յայտնել, իր կարծիքը ազատ ասել եւ ձայների բազմութեամբ վճռվում է ամեն հարց: Ամեն բանում արդարութիւն ու խիղճն են տիրում. հողն, օրինակ, որ գիւղացու ապրուստի միակ միջոցն է, բաժանվում է բոլորին եւ 4-5 տարին մի անգամ հաւասարվում իրար մէջ: Ի՞նչու լաւ արտերով մէկն օգտվի միշտ. մի քանի տարի էլ բոլ ուրիշը շահվի: Այս «հաւասարացումն» էլ ի հարկէ, լինում է ամենին իրան «վախտին, հալին գետօրա»: Եւ պարզ է. թէ մէկը միջոցներ չունի մշակելու, ի՞նչ կանէ արտը: Խեղճ այրին էլ գիտում անտէր չէ մնում: Երբ մէկը մեռնում է, իսկոյն նրա մալ ու ապրանքը ցուցակագրվում է եւ օրինաւոր համախօսականով ընտրված մի «բարեխիղճ» ապեկունի ձեռքով շահեցվում ու գործադրվում այրիի ու իր որբերի պէտքերին եւ այլն եւ այլն...

Այսպես է մեր գիտերում, ամեն ինչ լաւ, գեղեցիկ, նախանձելի, կարծես եղեն, դրախտ լինի: Այդպես է թում դրսից, հեռուից դիտողին, այդպես է կարծում, երեսակայում անփորձ անցորդը: Բայց ապա մի լաւ քննեցէք գիւղի ներքին կեանքը, բացէք նրան ծածկող մութ վարագոյրը եւ դուք կը տեսնէք իսկական գիւղն իր չար ու բարիով «վարագոյրի յետելը»: Մենք կը փորձենք անել այդ:

I

«Կրակը»...

- Ի՞նչ էնենք, Նազլու, հայդ-օլան (բոլորը) ցանքսը պրծաւ, մեր արտերը սեւ մնաց, սերմի ճար չեղաւ...

- Եսսիմ (ես ի՞նչ գիտեմ), Գալօ ջան, սերմը կըսես, բնադոնէն (ուտելիքից) հէջ խաբար չես, մէ եփելում ա ալիւր ըլլի եա չըլլի...

- Աղչի՛. ալո՞ւրն ա պարպել է... (վերջացել է):

- Պարպել է...

Գալօն լռեց: Նազլուի հաղորդած սոսկալի լուրը նրա լեզուն փակեց: «Մէ եփելում ալիւր չը կայ»... Մի շաբաթ էր խեղճ Գալօն դռնէ դուռ ընկած «սերմի ճար» չէր կարողանում անել. այժմ դրա վրա աւելացաւ եւ ուտելիքի՝ մի կտոր չոր հացի հոգսը: Ո՞ւմ դիմէր. ո՞ւմնից ուզէր... ո՞վ առանց փող մի բուռ հաց կը սեցնէր Գալօի պէս աղքատ, անճար գիւղացուն, որի ութն անդամ գերդաստանը մի գոյգ եզան պոչին էր նայում: Դեռ այդ եզները պիտի վճարէին եւ Գալօի հայրական անսպառ ժառանգութիւն երկու հարիւր մանէք պարտքն իր հսկայական, վիթխարի տոկոսներով: Անտէր մնար այդ պարտքը, որ ոչ վերջ ունէր, ոչ վախճան: Տասնութեց տարվան սեւ պատմագրութիւն ունէր այդ անտէրը: Գալօին «կարգելու» (պսակելու) ժամանակ նրա հայրը յիսուն բուրլի էր վերցրել Մարտիրոս աղայից ու թէւ տարեց տարի հայրն էլ, ինքն էլ տալիս էին տոկոսը, բայց դարձեալ գիւղի գրագրի «հաշուով» դարձել էր երկու հարիւր մանէք: Երկու հարիւր մանէք պարտքի տակ տքացող գիւղացուն էլ ո՞վ բան կը հաւատար: Մինչդէռ Գալօին 50-60 մանէք էր պէտք 2-3 սօմառ ցանելիքի՝ սերմի, մի այդքան էլ ուտելիքի. մինչեւ նորի հասնելը: Անխուսափելի կարիքը Գալօին էլ. կնոջն էլ լեզուն կապ էր ձգել: Լուռ էին. բայց երկուսն էլ անքուն, աչքերը բաց: «Երկու օրվան ալիւր չը կար», էլ ո՞ւմ քունը կը տանէր...

- Գալօ՛, դորթ (ուղիղ) Օննիկին հախը (վարձը) չէ՞ր տայ Մարտիրոս աղան, սօմառըմ գարի առնէիր. տեօր (մինչեւ) աշէինք Աստուած ինչ կուտար...

- Ի՞նչ հախ. աղչի, էն շատունց փարին շահին (տոկոս) է հաշուել. իըլլը (դեռ) օրը տասը հեղ ա մնացած շահը կուզէ. թէ չէ եզներդ ու արտերդ սիւղով կառնեն, կըսէ... հիմի փարա կուտա՞յ մեզի... Երէկ նայաւ դուռ ու դրկից վրա եղան, էսքանըմ ըսաւ. թէ թող արտերն ինձի տայ, ինքն ա գայ փարին շահին տեղը մարաբայ ըլլի, ուտելիքը տամ, գլխէն ա (դրամագլխից) բանըմ պակսեցնեն...

Դարձեալ լուռ են, խուլ խաւարն է միայն կամաց փսփսում ու գիշերվան զով գեփիւռը դուրսը ամուր շնկշնկում: Ժամեր անցան մէկը միւսի ետեւից: Աքաղաղը իր առաջին կանչը կանչեց, բայց խեղճ Գալօն Նազլուի հետ դեռ անքուն են: Անկողինը կարծես փշով էր լցվել: «Մարաբայի» գէշ անունը, փուչ անունը իմացողի քունը էլ ե՞րբ կը տանի...

* * *

Աշունք էր: Գարու, ցորնի կարմիր դեղին արտերը կամ քաղվել են, եղըն եղել, կամ թե փռվել, գետին կպել, պատերազմի դաշտ դարձել: Դաշտը կարծես արիւն էր լալիս. մեծ հեղեղի սեւ ալօսներ, խիստ սզուրի դառն արցունքի հետքերի պէս, լերան լանջով փռվել են ցած: Գէշ տարի էր, շատ գէշ տարի այդ տարին... Քաղի կեսին կարկուտն եկաւ, ցանքսի կէսը սրբեց տարաւ, շատ գիւղացու լացացրեց, տունն ու տեղը արեց... Էլ ձիւնն եկաւ էն գլուղացու խեղճ գլխին, ով օր առաջ կանաչ կանաչ հնձել պրծել չէր արտը:

Ամպ ու զամբ մի օր էր: Առաւօտից մանր անձրեւը մայիսվայ պէս մաղում էր: Դուրսն անձրեւ էր, թօնութօնջանք, ցեխուճխանք, մարդ չէր ուզում դրսի երեսը տեսնել: Իրիկնադէմ օրնի մեծ-մեծ սայլերը ճրռլիռով շարան-շարան մտան գիւղ: Հինգ սայլ մէկից թափում էին Մարտիրոս աղի մեծ կալը: Նրանցից մէկն էլ Գալօն էր: Մի ժամվայ մէջ դիզվեց «թայան» (դէզը)՝ գարու ահագին դէզը: Խիստ կարկուտը թարսի նման այդ անգամին գիւղի այն կողմը չէր զարկել, ուր Գալօի արտերն էին: Անտէր կարկուտ, ցուրտ ու եղեամ, ցաւ ու փորձանք կարծես աղքատ, խեղճ անճարի, թոյլ անզօրի համար են միշտ... Եւ Աստուածն էլ միշտ հարուստի, ուժովի կողմն է պահում... Քանի Գալօն դէսից դէնից «փոխ» վերցրած, պարտքով գնած սերմով ցանում էր արտերն իր համար, կամ կարկուտն էր գալիս խփում, կամ երաշտը այրում, խանձում, կամ եղյամը սրբում, տանում, սառեցնում, մուկը կտրում, ճիճուն ուտում... Իսկ այդ տարին, որ «դանակը ոսկրին հասած»՝ ճարը կտրած Մարտիրոս աղին «մարաբայ» էր մտել ու այդ տարին նրա համար հերկել, ցանել, նրա արտերին ոչ մուկ-մժեղ, եղեամ, կարկուտ, ոչ էլ ճիճու մօտեցաւ, կարծես դրանք էլ գիւղացիների պէս դողում, վախում էին Մարտիրոս աղից... Եւ խեղճ Գալօն քսան սայլ բրնձի պէս գարի հնձեց իր տղայի ու աղջիկների հետ (մարաբայի ամբողջ ընտանիքն աշխատում է աղայի համար) եւ պարտք «տոկոսի» տեղ դիզեց Մարտիրոս աղայի կալը եւ այդ բոլորի փոխարէն պիտի ստանար Գալօն մի կտոր հաց... չոր ու ցամաք գարու հաց...

Անձրեւն արդէն դադարել էր, բայց զիլ քամին բոլոր ուժով դեռ փչում էր: Մութ գիշեր էր, երբ Գալօն սուտն եկաւ: Շաբթով կրակի երես չը տե-

սած թոնրի շուրջը տղայքն առել ձուարել էր խեղճ Նազլուն:

- Ել բրթունճըմ հաց բեր, Նազլու, էսչաղս (էս ժամանակ) ինչի՞ էք մստել:

- Հաց բեր... կա՞յ որ բերեմ, դարտակ փոխով քնի՞լ կըլլի...

- Աղչի, էդ անաստուածներն էլի՞ արուր չեն տուել...

- Հացը թանգ է, կըսէ աղան, քիչ մը հադարով ւապրեցէք...

- Հայ, սեւ-մուր ըլլիր էս ապրուստը, որ մենք կապրենք... Կնոջ նետը կարծես մարդու վերքին դիպաւ: Արիւնլուայ վագրի մման խոր մոռչաց խեղճ Գալօն ու տան սեան հետ կանգնած տեղը դիք մնաց... «Դատարկ փոխով քնի՞լ կըլլի»... հե՞շտ էր լսել կնոջ բերնից:

- Ափարս (հայրիկս) եկա՞, ապա (մայրիկ) ջան, հաց չը բերի՞ց... մինդրի տակից քաշքշելով կանչում էին փոքրերը...

- Քա. էլ ի՞նչի մոլորար. քընը երկու հացըմ փոխ բեր դրկցենցէն, էս տողը ձէնը կտրենք, աշենք Աստուած ինչ կուտայ...

- «Աշենք Աստուած ինչ կուտայ»... դէ տուել է. էլ ի՞նչ կուգես... դարդ ու ցաւ, ցաւ ու դարդ... էրթամ, էրթամ, դրկցենցէն փոխ բերեմ... Մեծ չիբուխը կամաց կամաց վառելով պատասխանեց Գալօն:

Դրկցենց տունը մօտ էր, շատ մօտ, պատկից, բայց Գալօն կէս ժամից հազիւ դարձաւ, կռան տակին մի քանի գարի հաց դրած: Խեղճ ու անճար աղքատին էլի խեղճի հացը պիտի կշտացնէր, հարուստ աղայի հացն էլ մարդու կըշտացնէ՞... Մանր ու խոշոր մանուկները մինդրի տակից վժվժալով դուրս թռան ու մէջ առան կտր փայտէ փոքրիկ խոնչան (սեղան), որի վրա կաւէ քրէղանով պպգել էր աղքատի սեւ օրվան ընկեր աղի դըմին (կանաչ):

- Ապա, էսօր պա՞ս է...

- Պաս է, բալաս, պաս, կերէք, քնենք... Խեղճ տղայք, ուսիս ե՞րբ էիք տեսել, որ պասն էք հարցնում...

Գալօն իսկի ձեռք չը տուեց բերած հացին, թէս ինքն էր ամենից շուտ հաց ուզել: Նա լուռ նստած, թինկը ամուր սեանը տուած, բոլոր ուժով չիբուխի կծու ծուխը ներս էր քաշում ու սրտի խիստ փոթորկից շրթունքները կրծելով, քուլա-քուլա բաց թողնում: Ծուխը լաւ էր, բայց այդ ծուխը կարծես քիչ էր Գալօի մեծ վերքի համար. նա դեռ շատ մեծ ծուխ ու բոցի էր սպասում... Բոլորն էլ լուռ, հանգիստ էին, ձէն-ձուգ չը կար, ամենքն

իրանց գործով բռնված աշխատում են: Մանուկները հարամու պէս, անխօս ու մունջ, գարի հացն ու աղի դըմին բրթում արած, կոխում էին բերաններն, ինչքան տեղ կար: Նազկուն էլ լուռ մերթ մի պատառ վերցնելով, ծոյլ ակամայ ծամծմում էր, մերթ թէշիկը կամաց կամաց պտտում, որ իր աղայի՝ Մարտիրոս աղայի բռուններին գուլքա ու թել հասցներ: Միայն քամին, հռհռոցով, «բրբռոցով», խեղճ աղքատի կեանքն է ծաղրում եւ ո՞վ գիտէ դեռ ինչքան վատ, դաժան օրեր գուշակում...

Յանկարծ գիտում ինչ որ «հաւար», հարայ-հրոցի ձայն ընկաւ, մարդիկ վազում, վազվզում են, իրար կանչում, «հաւար» կանչում... Գալօն տեղից վեր թռաւ, մի չարախինդ սրտանց ժպիտ դեմքին դրոշմվեց այդ պահուն:

- Քա՛, էդ ի՞նչ է, ի՞նչ դալմադալ, հայ հաւար է...

- Չե՞ս իմանայ, կրակը, կրակը կը գոռան... Կալը եանդուն (հրդեհ) է ընկել... ու գոռալով դուրս թռաւ:

- Կրակը... կրակը... եանդուն է... նոր Գալօի յետքից լսվեց հաւարը: Եանդուն է... Ինչ հեշտ բան է բերնով ասել «եանդուն է». «եանդուն» գիւղում, այն էլ աշնան այդ պահուն, երբ կալերում խոտ ու օրնից ասեղ զցելու տեղ չը կայ....

Ծուխն առել էր Գ. գիւղը: Դռնից ոտքը դուրս դնողը Մարտիրոս աղի կալն էր վազում, որ մուխի ու բոցերի մէջ կորել էր: Քսան սայլնոց բրնձի պէս գարու դեզը, որ այդ օրը միայն կրել, դիզել էին Գալօի արտերից, դժոխքի պէս վառվում էր... Քամին էլ դեռ շնզնգում էր ալ բոցերի հետ հռհռում, համբուրվում: Սեւ մութի մէջ շերտ բոցերը մահագոյժ, վառ կերտմների պէս փփփում են: Ամբողջ գիւղը գործի էր. որը եզարով, որը թիով, որը բահով. որն էլ ջրի բուղաներով աշխատում են: Գալօն էլ էր նրանց մէջը. նոյն ժպիտը, չար ժպիտը երեսին կրկնում էր օրանը, բայց ո՞վ գիտէ՝ հանգցնելու թե՞ ասելի թեժ կրակը դարձնելու նպատակով:

Ծուխ ու բոցի դժոխքի մէջ Գալօն ընկեր շատ ունէր, շատի դեմքին նոյն ինքնագոհ «չար ժպիտն» էր նշմարվում... Ալ կրակը քանի գնում տարածվում էր եւ ահռելի ճարճատիւնի ճկճկոցը քամու դաժան վռոցի հետ խառնվում կանանց, մանուկների ճիչ ու լացին: Կրակը սրբեց, լափեց, տարաւ մոխրակոյտի վերածեց Մարտիրոս աղի ամբողջ կալն ու խոտերի դէզի կեսը այրեց, երբ հագիւ հագ կարողացան ամբողջ գիւղով, մի կերպ մարել, հանգցնել:

Կէս գիշերը անց՝ ամբոխը տուն ցրվեց: Գալօն էլ տուն գնաց ու կեանքի մէջ գէթ մի գիշեր, թէպէտ քաղցած, բայց հովացած, հանգիստ սրտով քուն մտաւ: Կրակը մարեց... ու իր հետը քանի քանի Գալօյի պէս վառված, դաղված բոց սրտերի կրակ մարեց: Բայց էն կալից, Մարտիրոս աղի մեծ կալից դեռ գալիս է խոտ-օրանի խանձահոտը..., որ իր արած «մեծ գործերի», «լաւ գործերի» խումկ-կնդրուկն է...:

II

«Դատաստան կայ»...

- Աստու սիրուն, իւզբաշի, տունս արել են. դուռս սեւ քարով են շարել. ախր աշխարհքը օրէնք կայ, ալան-թալան խօ չէ... արցունքն աչքերին գիւղի «սխօտի» (ժողով) մէջ գանգատվում էր այրի Աննան, որի վեց հատ անտէր-անտիրական որբերին կերակրող միակ արտը Կարապետ աղայի հօտը կերել, արմատահան էր արել: Չարմանալի բան է, կարծես ընդհանուր օրէնք է, որտեղ ինչ չը կայ, այնտեղ այդ մասին ամենից շատ երագներ են տեսնում... «Ախր աշխարհը օրէնք կայ»... Յիմա՛ր կին, ո՞րտեղ էիր դու «օրէնք» տեսել խեղճի համար, ե՞րբ էր աղքատն «արդարութիւն» գտել այս աշխարհում, այն էլ գիւղում...

Եօթն օրվան մեռած էր Աննայի ամուսինը, երբ գիւղի հողերը «ըստ խղճի» բաժանելիս (չորս-հինգ տարին մի անգամ մեր գիւղերում հողերն հաւասարեցնվում են իրար՝ գիւղացիների մէջ) խլեցին նրա բոլոր արտերը: Այդպէս թելադրեց ամբոխի «խիղճը», գիւղի «օրէնքը»... որովհետեւ ո՞վ էր անտէր, այրի Աննայի համար «գլուխ ջարդողը», կռիւ դալմադալ սարքողը, իսկ առանց դալմադալ, առանց զօռ ու տուր ու դմբոցի ո՞վ ում ինչ կը տայ գյուղում... Աննայի որբերը դեռ փոքր էին, իսկ ինքը սգի արցունքից դեռ աչքերը չէր բաց արել, երբ նրա բոլոր արտերը գյուղի «բարեխիղճ պատերեննիներն» ու «իւզբաշին» բաժանեցին իրար մէջ. թէ՛ «Աննան արտն ի՞նչ պիտի էնէ, խեղճ օղլուշաղ է (կին է)»... Կարծես նրա վեց հատ որբերը օղ պիտի կուլ տային... Ամուսնուց մնացած արտերից միայն մէկը՝ «ճանքուն» քարքարոտ արտը՝ բաժին ընկաւ Աննային, այն էլ ամեն օր ոչխարների ու նախրի ոտնատակ էր...

- Դո՛ւ գիտես, իւզբաշի, ախր տղաքս անօթի կը ջարդին, ես ի՞նչ էնեմ.

վե՞վ (ո՞վ) պիտի պահե էնոնց... արտա ա որ հալղը ուտեցնէ... «Սխօսը» ցրվելուց յետոյ աղաչում էր Աննան իզբաշում:

- Վեվ պիտի պահե՞... ում որ... խօսքը էնես, կամքը էնես (կատարես) ան կը պահե... դու իմ խօսքս շա՞տ կատարեցիր, որ ես քուկդ կատարեմ...

- Ամօթ չե՞ քեզի, իզբաշի, բերնիդ չափը չես ճանչել, մէ գեղիմ դատաւոր ես, քեզի արժա՞ն է...

- Է՛, քեզի արժա՞ն է, քած, որ մէ գեղիմ իզբաշի տարիմ է յետեղ է ընկել, խօսքը չես կատարեր... Ի՞նչդ կը պակսէ...

Աննան լռեց, հարիւր տան «դատաւոր» իզբաշու լսիրշ խօսքերից ականջները փակած՝ արտաավելով տուն դարձաւ... Դա ո՛չ առաջին, ո՛չ էլ վերջին արցունքն էր. ամուսնու մահվանից յետոյ արցունքն անբաժան ընկեր է գիղացի այրի կնոջ... Եւ Աննայի ամենօրեայ հացը միշտ շաղախվում էր այդ աղի-լեղի հեղուկով... Մըռըգենց Մարգարի՝ ներկայ իզբաշու եւ Աննայի մէջ վաղուց նստած էր չար սատանան: Գիւղում ախըր գեղեցիկը, լաւը, հարուստը միշտ նախանձի առարկայ է. ասենք, ամբողջ աշխարհումն էլ խօսմ այդպէս է:

Եւ Աննան գեղեցիկ էր, շա՛տ գեղեցիկ, դրա համար էլ ամբողջ գիւղի ջահէլների կռուածաղիկն էր, մանաւանդ որ հարուստ տան էլ աղջիկ էր: Բայց չը նայած այդ բոլորին, Աննան չուզեց հարուստներից ոչ մէկին ու մի գիշեր, մութ գիշեր, իր սրտի «ուզած» տղի՝ աղբատ ու խեղճ Ակօի հետ փախաւ, գնաց, կատղեցրեց գիւղի բոլոր հարուստներին: Ինչ էլ լինէր՝ եղածն եղել անցել էր, երկու շաբաթ աղջիկ-տղայ՝ Ակօն-Աննան գիշեր ու զօր սար-ձոր չափել ձեւել էին: Էլ ճարն ի՞նչ էր, պսակեցին: Բայց ինչ օգուտ, չե՞ որ Աննան դարձեալ սիրուն, գեղեցիկ էր, իսկ դրացու ունեցածից ինչ որ սիրուն գեղեցիկ է, հենց բոլորի աչքը գիւղում կարծես նրա վրա է: Եւ ով ուժեղ, հարուստ, զօրեղ, «գօռքա» է, միշտ կաշխատի դրացուց խել գեղեցիկը, կին է եղել, կով թն մի ձի մի եւ նոյն է...

Ախր կինն էլ գիւղում «մալ» է՝ ապրանք է...

Ահա այսպէս Աննան սիրուն գեղեցիկ էր, իսկ Մարգարն էլ իզբաշի, ձեռքը «օրէնք», իրաւունք կար, ինչի՞ չօգտվէր այդ բանից, մանաւանդ որ Աննան այրի, տէր-տիրական էլ չունէր: Եւ Մարգարը ուզածին պէս օգտվում էր հանգամանքից...

* * *

Գարուն էր, ապրիլի վերջերը: Կ... գիղը նեղ օրի մեջ էր: Ցանքը դեռ չէին վերջացրել. մեկի սերմն էր պակաս. փող չունէր՝ առնէր, միսը սերմը բնաղուն (ուտելիք) էր արել, այժմ վիզը ծռած, դռնէ-դուռ ընկած, հարուստների շենք էր մաշում, խնդրում աղաչում, որ մի բանի մանէք մուր-հակով՝ շահով տան սերմ առնի, հաց առնի, երրորդը փող գտել է մի կերպով, հաց չէ ճարվում, որ գնէ, ճարվածն էլ թանգ-կրակ է, չորրորդի եզը դաբաղ է եղել, լուծը գետինը թողել, հինգերորդի արտ-չայիրը խել առել են, ոչ սերմ ունի, ոչ ցանքսի տեղ... եւ այլն եւ այլն եւ այլն... Սերմի, հացի պակասություն... մալ, ոչխարի հիւանդություն... Հէ՛, գիտե՞ք թէ ինչ կրակ-պատիժ է գիղացի խեղճ մարդու համար... Ոչ մի բանի «չըկան» այնքան զգալի չէ գիղերում, որքան հացի, հողի, մալի, խոտի «չըկան» կարիքը...

Նախորդ տարին հացը մրսել էր Կ.-ում: Դէ, ով ուներ, ժամանակին հէնց ձմրանօք գնաց առաւ գարնան սերմի. բնաղունի պաշարը: Բայց վայն եկաւ չունեւորի. խեղճ աղքատի սեւ հալին... ինչո՞վ առնէր, անտէր տանը էլ ծախելու բան չը կար, մի ջուխտ եզը, մեջքից ծռած մի պառաւ կին, մէկ էլ ինքն ու արօրը... Թէ գին տալին հինգ-վեց մանրունք աղջիկներին, խեղճը այն էլ կը ծախէր, բայց այդ անտէր «ապրանքն» էլ չը կարժարած չէ ծախվում: Միակ ճարը «ես ի ներքոյ»-ն էր մնացել: Է՛հ, ի՞նչ անես, խեղճ աղքատը խօս անօթի մեռնելու չէ: Յորեն-գարու բարաթի էլ կարգը գիտէք, «չարեքով» է մեր գիղերում, չորս կօտ (չորս պուդ) մրսած, փտած գարուն վեց ամսվան մի կօտ (մի պուդ) տոկոս պիտի տաս, մնացածն էլ «պիսեր» (գրագիր) աղան ու իր խիղճը... Բայց մի դարդ կար. այդ դարդին իսկի ճար չը կար... իւզբաշին ու խագնաշին եկել մախթին կուգէին...

- Տիրացու Մարգար, ախր էն օրն ես սուի, դուն ա ըսիր, թէ վեց շահի (30 կ.) մնաց պակաս...

- Վեց-մեց չիդեն, տուել ես՝ բեր կուխտանցիաս (ստացական), քեզի կըսեն՝ վեց մանէք է պակաս մախտեցէդ (հարկ), մէ մանէքըն ա սաքալը-դէդ (արենդ)... Չե՞ս տայ՝ եզուան չափառ կուգայ խաղլէն կուտաս...

- Իւզբաշի ջան, Աստուած ունիս. խիղճ ունիս, չէ՞ դու ըսիր «կուխտանցիա» տըպած չը կայ, գայ օրանա՝ ես կուտամ...

- Ձենդ կտրե՛, շուն-շանորդի, ես քու փարադ ատկա՞զ կենեմ... Բերնին աշէ... Ես խօ ջեբէս դնելու չեմ, ախր «խազնան» պիտի տամ...

«Էգուանն» (էգուց) անցաւ, չափառն եկաւ, վա՛յ Կ... գիւղի էն աղքատի սեւ հալին, ով իւզբաշու խաթրին, քէֆին կամ թէ զէհին էր դիպել... Հորթ ու մոզի, աման-չաման, էլ տանն ինչ որ ճանկ ձգեց՝ «տորգի» հանեց, ծախեց-ծխեց ու մի անգամ առած հարկը, որ Աստուածն էլ, մարդն էլ գիտէ, թէ ո՞ր սեւ-մութ մկիտանի «խազնան» մտաւ, երկրորդ անգամ հաւաքեց...

Բայց թէ ասա՝ մէկը եղա՞ւ ձայն հանող... Ո՞ւր ձայն հանեն, ո՞վ ձայն հանէ... Ախրը գիւղի «խաժանները»՝ աղաները իրանց բաժինը առաջուց մկիտանում վայելել են։ «Շունը շնից, ախր երկուսն էլ մէկ տանից», էլ ո՞ւր ձէն-ձուգ կը հանեն... իսկ աղքատը, խեղճ թշուառը, ե՞րբ սիրտ կանէ ձայն հանել. թէ հանէ էլ, ո՞վ է նրա ձայնին լսող, իմացող. չէ՞ որ գլխին հարիւր տեղից կը «բամբեն», ձայնը հէնց փորում կը խեղդեն...

Խեղճ Աննան էլ հարկը «պակաս» տուողների դասից էր։ Մի երեկոյ արտից դեռ նոր էր յոգնած-բեզբած տուն դարձել, մեր իւզբաշին ու «խազնաշին» (հարկահաւաք) երկու «չափառով» խեղճի դուռը կտրեցին։ Բայց Մարգարն էլ ախր մարդ էր, խօմ էդ այրի կնկան հետ էլ ուրիշի պէս վարվելու չէր... Դռնից ձայնեց, մի կողմ կանչեց, երկար-բարակ խրատեց, որ թարսութիւն էլ չանէ, մի խօսք մենակ թո՛ղ իրեն տայ, մի անգամ «հա» (այո) բերնով ասէ, ինքն իր ջիբից հանէ կուտայ հարկն ու խարճը եւ Աննայի «փէշքէաշն» էլ աչքին վրա, գլխուն վրա... պատրաստ է...

- Դու էդ խելքիդ «քշօ» ըսէ, իւզբաշի, ես շան ծիծ չեմ ծծել մօրէս... իմ նամուսըս գլխէս վեր է, թո՛ղ անունս ելլելուն, հոգիս բերնէս ելլէ պրծիմ... Էդ փարադ ա զլօխդ ուտէ, ձեռքէդ եկածն էրէ՛, ապրեն՝ս, ջընսիդ կըյնի (ցեղիդ արժան է, վայել է), գտածդ տար րախու տուր զըխաղվէ... Էդ անօթի փորդ պիտի կշտանա՞յ...

Խօսքը կիսատ՝ ապտակը եկաւ քիթ բերանին...

- Բալէ՛ք, ծօ, նես, ես դանջըղին ունեցածը տարէք ծախէք, մեմա ըլլի խօսքը ճանչէ... Զէօշա-պուճախ, տուն-դուռ իրար խառնեցին... երկու փոքրիկ փարխաճ (պղնձէ աման) գտան բանի պէտք։ Աննան լուռ էր. աչքերն ուռած, սրտի ցավից, բարկութիւնից փնջում էր ու շրթունքները

կրծոտում... Բայց ինչ անէր, ինքը թոյլ ու անզօր մի կին, անպաշտպան, իսկ թշնամին ուժով, զօռով, լիրբ, անամոք:

- Ծօ, գզիր ես, ինչ ես, շան որդի, իսի ջուալն ա առ տար, գարին կուտանք չափըններուն ձիանուն, ախր էտնց խարճին համար են եկել, ես խօ ամբըրէս տալու չե՞մ...

Գզիրն առաւ, շալկեց տարաւ երկու կօտնոց ջուալը, Աննան լալով ետեւից բռնեց բռռալով. - Ծօ, անաստուած, դու անհոգի, խարճիդ երեք դաթը (եռապատիկ) առար, էլ էդ գարին ո՞ր կը տանիս, արտիս սերմէն յետ են առել. էս տղաքս չօ՞ն ուտեն...

Քաշեց ձգեց ջուալը վայր: Էլ չը գիտեմ ինչ եղաւ...

Միւս օրը արտը կիսատ, Աննան հիւանդ, քիթ ու քերան արիւնլուիկ պառկած էր... Սաթի պէս սեւ ջուխտակ աչքից արտասուքը աղբիւրի պէս հոսում էր ու կապուտկած շրթունքներով աղի-լեղի արիւնլուայ սրտի խորքից ինքն իր հետ խօսում էր.

- Դէ, օրէնքի, խղճի աշէք, համ մալս (ապրանքս) տամ, ունեցածս քաշեն-քշեն, զօռով տանեն, շան պէս ուտեն, զըխտըվին, համ ինձի էս օրը ձգեն, ծեծեն, ջարդեն, արիւնլուիկ դարձնեն... Փարա չունիմ, խեղճ. աղքատ եմ, էս մամո՞ւսս ա իմս չէ... Հէ՛. Աստուած ջան. ախր վերը դատաստան կայ, օրէնք կայ, էդ անհոգի շուն իզբաշու լակոտները իմ խեղճ տղոցս օրին պիտի չը թողնե՞ս... Թէ չէ կամար էդ կապուտը էլ ինչի՞ է... վերը Աստուած հէ՛ չը կա՞յ... Էս աշխարհքը գողի, բոգի, հարամգաղի աշխարհք է... Էս աշխրքին Աստուածն ա գողին, բոգին կը պաշտպանէ... գրողը տանի, թող վար անցի, փչանայ... Վերի Աստուած, ես քու դատիդ-դատաստանիդ կը թողնեմ... Թէ՞ դուն ա ես անզօր, անխիղճ, չար Աստուած...

* * *

Այն օրը շա՛տ վատ օր էր. յորդ անձրեւը մայիսվայ պէս առաւօտից մաղում էր ու զիլ քամին մերթ ոռնալով, սուլելով իր կատաղի ուժով, թափով մանր անձրեւի տարափից բուք ու բորան բարձրացնում: Երկինքը ամպ, մթնել, սեւցել, պառաւ կնկան կնճռոտ երես էր դարձել: Դուրսը ցեխ էր, ցեխ ու ճխանք, մարդ չէր ուզում դրսի երեսը տեսնել: Արտըւորն էլ արտ չը գնաց այդ օրը: Ցուրտ էր, շատ ցուրտ, աշնան պէս ցուրտ, մարդմալ իստակ կը սառէին:

- Դիմ-դիմ, դիմ-դիմ. տխուր հնչում է եկեղեցու զանգակը:

Դէսից-դէնից մարդիկ շտապ եկեղեցու ցածիկ դռնից ներս են մտնում հաւարով եւ երեսները խաչակնքում շտապով: Մեռել կար, «եղոտ» մեռել... Հոգու հացին մի մեծ եզն էր մորթված...

Եղոտ մեռելն այն իւզբաշի Մարգարն էր: «Խղճի մտօք» ժողված հարկը քաղաք տարաւ եկաւ թէ չէ, աջ աչքի մօտ «բէատնա» (ուռոյցք) ելաւ ու ուռեցաւ: Բէատնան մեծցաւ, կապուտակեցաւ... Էլ քանիայնք, ծեծած քիշմիշ ճիճու խառնած, սատկած գորտ ու շան լակոտ... ինչ կապեցին, դեղ արին, հէջ ճար չեղաւ, երկու օրվայ մէջ այն ահագին հուժկու մարդը հալաւ, մաշաւ, պարպեցաւ...

Փայտէ «ջախալով» (ընդհանուր դագաղ) կարպետով փաթաթած՝ եկեղեցուց դուրս բերին Մարգարի սեւցած դին: Խուռն ամբոխը, որը իբր սրտի ցալից, կսկծից, որն էլ սրտի բերկրանքից, իրար ձեռքից քաշքշելով, հրիբելով շտապում էր իր իւզբաշուն, սեւ-սիրտ մարդուն, հողին յանձնել, շուտ քաղել... Երկու կանայք ջահէլ հարսի ջուխտ թերեւի տակն անցած սուռն են տանում դժբաղդ հարսին – մորելուկ հարսին քար-քաշան: Դա Մարգարի սեւատր-սգոտր այրի կինն էր, որ միակն էր թափորի մէջ սրտանց լացող, ողբացող...

- Փառք տուածիդ, Տէր, հազար փառք, ա՛խ ինչ գըլլիր ամեն անգամ էսման (այսպէս) թէզով հախ, դատաստան էնէիր... կանանց միջից կըմկըմալով մոմռաց մի պառաւ կին: Մեղայ Քեզ, Տէր, հող ու մոխիր բերանս... հըմը (բայց) գիտէ՞ք, տղաք, էն անէծքը էս փուշ իւզբաշուն, խեղճ Աննային անէծքն էր տարաւ... ախր վերը դատաստան կայ... Էդման (այդպիսի) դաղիդ-դատաստանիդ մեռնեմ, Տէր...

III

«Ախպեր ենք մենք»...

Յուրտ ձմեռ էր. դուրսը քամի, բութ ու բորան, օրը մթնել, թիփին կատիւ, արեւ, երկինք մշուշի մեջ կորել էին: Էս աշխարհքի վերջն էր կարծես: «Օձն իր պորտով, հաւքն իր թելով» դուրս չէր գայ... Ո՞վ էր կեանքից, գլխից անցել, որ էդ թիփուն հողի հաւտար, ոտ դուրս դնէր տան դռնից: Բայց ուզէի թէ չուզէի ես ոչխարի խոտը պիտի բերէի, իրիկուանից պատ-

րաստեի: Խոտանոցն էլ հե՛ - գիւղի հեռու էն ծայրն էր: Մշակ էի, աղաս ալոյպէս էր պատուիրել: Մշակն էլ խօսն հոգի չունէ, որ ձիւն-թիփուց, բուք-բորանից վախենայ... Թէ մրսէի, սառչէի էլ, փողոցի մէջ փայտ կտրէի, ո՞ւմ հոգն էր...: Մա՞յր ունէի, որ կսկծար, մղկտար, թե՞ հայրս գար սրտի ցաւից մոմոար...: Եթում էի (որք), անհայր, անմայր, անտէր եթում, էս աշխարհքի խորք վաւակ: Մօրս գիրկը իսկի չէի ես տեսել եւ ոչ մի օր հօրս բերնից խօսք լսել...: Սինչ այդ տարիս, տասչորս տարիս անտէր մեծցել, ծնածս օրից ծառայ եղել, հալվել-մաշվել, տանջվել-տքնել, միշտ օտարի, խորք օտարի շեմն էի ես մաշել... Այդ էր ճակտիս, անբաղդ կեանքիս սեւ գիրը...:

Յուրտ էր դուրսը, բուք ու բորան, խոտանոցն հե՛ - գիւղի հեռու էն ծայրին էր, բայց ես պիտի երթայի, աղաս ալոյպէս էր պատուիրել: Չուլ ֆէրաճիկս (վերնագգեստ) առայ վրաս, փաթաթվեցի, խուլուվեցի, մեծ քթոցն էլ շալակիս դուրս ելայ: Թիփու միջից, ձիւնի միջից էլ ի՞նչպէս եմ վազ տուել, շնչասպառ, հեւ-հեւալով մի կերպ խոտանոցը ընկել, էլ չը գիտեմ:

Ձիւն ու սառցով դաղված դեմքս մոմոում էր, քամին ոռնում, փչում, շաղում, շառաչում էր, կարծես նա էլ ձիւնից-բուքից սառած-մրսած մերթ մղկտում, մերթ կատաղած զառամ-ծերուկ ցուրտ ձմեռից, գոռում, գոչում էր ուժգին: Եւ այդ գոռում-գոչումի հետ ինչ որ մի խուլ սրտակտուր հեծկտանք էր ինձ հասնում, որ մերթ խեղդվում, կորչում էր զիլ քամու ուժգին ոռնոցով, մերթ բեկբեկված կընձկընձոցով լսվում հեռուն, շատ հեռուն: Ես ձեռքերով մրսած կապտած քիթ-բերանս տրորելով լցնում էի մեծ քթոցս ու մինչ ահով մտածում էի, թէ ո՞վ կըլնէր այդ սոսկալի, ահեղ ժամին դուրսը մնացած, յանկարծ դողալով. սընգսընգալով ոտներս ընկաւ մի շան լակոտ: Լիզեց, կրծեց, ձիւնոտ տրեխներս հոտհոտաց, ապա պոչը իրան քաշած դողդողալով, կասկածելով յետ փախաւ պատի տակը, խոտի արան կծկվեց: Նորից եկաւ, նորից լիզեց, հոտմտաց, սիրուն դունչը վերեւ տնկեց վընգվընգալով, հայեացքն ուղղեց աչքերիս մէջ վախեցած, կարծես ուզում էր խօսել, խօսել-ասել, որ «ես ու դու ընկեր ենք. ես էլ անտէր, դուն էլ անտէր, ես էլ եթում, դուն էլ եթում, մենք ախպեր ենք. այնպէս չէ՞»...: Բայց չը գիտեմ ինչ հասկացաւ իմ հայեացքից, նորից փախաւ, դողդողալով թագ կացաւ: Ծանր քթոցը առայ շալակս՝ ուզում էի

տուն դառնամ, շունը էլի վազեց եկաւ վընգվընգալով ոտներս ընկաւ. խեղճ կենդանի, նա էլ ընկեր էր ուզում. ցրտից, քամուց պատսպարան էր խնդրում... Ծանր բեռիս տակ կռացայ, որ վերցնեմ հետս տանեմ մի տեղ պահեմ, պահպանեմ, այնպէս ճշաց, աղէկտուր վընգվընգաց, որ կարծես թէ կէս արի: Խեղճը այնքան ծեծ, հալածանք է կերել, որ մարդկանցից, չար մարդկանցից լաւ բան իսկի չէր սպասում...:

Բայց ես վերցրի, ֆերածիկիս մէջ փաթեցի թեւիս տակ ու բեռիս տակ տըքտըքալով, սընգսընգալով ճամբայ ընկայ դէպի տուն: Գնում եմք առաջ: Ծան լակոտը ճշում, գոռում, կաղկանձում է, ես էլ ցրտից դողում, մրսում, դողդողում: Յանկարծ շանս ձայնը առած խուլ խավարի՝ մութի միջից մի խումբ շներ հաչով-կանչով, հարայ-հրոցով վրա հասան: Լեղիս ցամքաւ... Ո՞ր փախչէի... Իբր ուզեցի ճանապարհից մի կողմ շեղվեմ, մի պատի տակ կծկվեմ, մէջքիցս հետ ձիւնի շեղջի մէջ թաղվեցի. տեսածս այդ էր... Մի խօթթօ շուն վրաս ընկաւ, թեւիցս ամուր բռնեց քաշեց, քաշքշեց, բայց իմ ճիչս, աղէկտուր հեծկլտանքս, թեւիս տակից գետին ընկած խեղճ շնիկիս կաղկանձանքը շներին էլ խղճի բերից: Կարծես շունն էլ սիրտ-գութ ունի...

Երբ ես ընկայ ու երկիւղից, ահից դողից կծկված հոգեվարքի խեղճ հայեացքով ոտխներիս էի նայում, իսկ շնիկս էլ պոչը քաշած վընգվընգալով աղիողորմ աղերսում էր, ինձ զըզզըզող թշնամիներս իսկոյն ինձնից յետ կացան. շուրջս կոլոր պըպըզեցին, պառկեցին եւ դիտում են իմ ամեն մի շարժումս: Բայց ո՞ր խենթը կը շարժվէր այդ պահում, ասեմք շունչ էլ կա՞ր մէջս, որ շարժվէի... Երկար տեսեց, չը գիտեմ ինչքան, բայց ես սկսեցի աւելի շատ ցրտից դողալ, սընգսընգալ, եթէ մի քիչ էլ անցնէր. ցուրտն երեւի սիրտս կանցնէր ու բանս արդէն պրծած էր... Զամին վաղուց դադարել էր, բայց երեկվայ սառնամանիք «սազաղը» սուր նետի պէս ծակում էր: Այդ միջոցին շնիկս ելաւ (դէ՛, երեւի նա էլ մրսաւ), հլու ստրկի աղերսանքով մօտեցաւ մեծ շներին, քիթը տնկեց, նրանց դնչերը լիզեց, կարծես մի բան նրանց ասեց-աղաչեց: Ծներն ելան մէկ-մէկ եկան հոտմտացին նախ շնիկիս, ապա թէ ինձ ու հեռացան: Մի րոպէ ազատ սրտով շունչ քաշեցի ու թէ ինչպէս տուն եմ ընկել մի կերպով - էլ չը գիտեմ...

* * *

Ներսի գոմը թախտիս վրա պառկած եմ: Թախտ եմ ասում, դէ ինչ թախտ, կոյանոցի (աղբանոց) հէնց կողքին մի փայտէ «կամ» (կալսելու տախտակ) էր դրած, վրան էլ չոր խոտ փռած, դա իմ թախտս ու անկողինս էր: Չուլ վերմակիս՝ ֆէրաճիկիս մէջ փաթաթված թախտիս վրա վեր եմ ընկած: Շունը թեւս կծել էր, բաւական մեծ վերք բացել, բայց այդ ոչինչ, խիստ մրսելուց եւ «վարցաւթով» (տիֆ) բռնված էի: Չը գիտեմ ինչքան էր անցել, մի օր, շաբաթ, թէ՞ ամիս, աչքս բացի:

Շունս, կարծես ուրախացած, պոչը շարժեց, մօտեցաւ: Քաղցած էի, շատ քաղցած, համ էլ ծարաւ պապակած, կարծես ներսս կրակ ընկել-վառում էր: Դէս նայեցի, դէն նայեցի, տեսնեմ կողքիս կոտորած կաւէ մի քրեղանով թանի ապուր (սպաս) է դրած: Այդ երեւի տան մեծ հարսը բերած կը լինէր (նա մի փոքր քաղցր աչք ունէր իմ վրա), եւ ամեն օր քրեղանը դատարկ տեսնելով կարծէլ է թէ կերել եմ... Այն ինչ ես միշտ վայր եմ ընկած անզգայ: Շունս ապուրի կողքին պըպըզած մէկ լկում է խփշտում, մէկ ինձ նայում վընգվընգում... Ապա թողեց թանապուրը եկաւ թեւս վերքն սկսեց լիզվոտել: Նոր զգացի, որ թեւս արդէն առաջվայ պէս չէր ցավում, երեւի շանս լիզելուց լաւացել էր: Բայց փոքր վեց-վեց էր անում. մէկն էլ իսկի ներս չէր մտնում, թէ մի կտոր հաց ուզէի, իսկ շան լկած թանապուրը կողքիս էր. ի՞նչ անէի, էլ ճարս ի՞նչ էր. մի կերպ ձեռքս մեկնեցի, քրեղանն առայ, մինչեւ տակը պապակ դնչիս քաշեցի: Մի րոպէ կարծես սիրտս զովացաւ, բայց ծարաւս էլի չանցաւ:

Լուռ էր գոմը, ոչ ոք չը կար. գոմէշ ու եզ, կով ու հոյթեր կուշտ-կուռ կերած, ուռած, տոգած, շարան-շարան պառկել, ձգվել, որոճում են. մշմշում, անուշ-հանգիստ մրափում: Շունս էլ դունչը թեւիս տակ դրած մոմ-ռում է: Սեն-մենակ ես հանգիստ-դադար չունէի, աչքս դուռն էր. ախ, ե՞րբ պիտի մէկը ներս գար, որ մի պուտ ջուր ուզէի. ծարաւ պապակ վառվում էի, ներսս կրակ. սիրտս դժոխք էր դարձել: Բայց գոմի դուռը չէր բացվում եւ ո՞ւմ պէտքն էր որ բացվէր... ո՞ւմ դարդն էր թէ խեղճ մշակը ներսի գոմը անտէր, հիւանդ պառկած է եւ կամ արդէն հոգին փչած՝ մեռած է... Ասենք ի՞նչ էլ պիտի յիշեն, մտածեն. մշակն աղի աչքում հոգի ե՞րբ ունի... Անտէր մնար եղ կեանքը, գնայ կորչի, էլ յետ չը գայ ինձ համար... Գոնէ

մայրս էլ կենդանի չէր, քոյր չունէի, եղբայր չը կար, որ գեթ մի պուտ պաղ ջուր տային... Էլ ի՞նչիս էր պէտք էս կեանքը, թող վար անցնէր, փչանար... Էս աշխարհքը հարուստինն է, աղինն է. խեղճը, աղքատը, մշակն ինչի՞ է ծնվում... Բայց ինչ էլ որ մտածէի, ծարաւս իսկի մտքիցս չէր դուրս գալիս: Ուժ-կող արի, շունչս հաւաքած սկսեցի գոռալ, կանչել լարխնդած... Բայց իզուր. ոչ որ լալկան ձէնս չառաւ, ներս չեկաւ, մէկ էլ ամուր կանչեցի, աղաչեցի, բայց ի՞նչ օգուտ, մենակ շունս էր ինձ լսում, մա էլ սկսեց վընգվընգալ, սիրտս աւելի լցվեցաւ: Փորձ արեցի վեր կենալ, գլուխս պտտեց, աչքերս մութ մթնեցին, ու ես լալով, հեծկլտալով վայր ընկայ...

Լացի, լացի, սրտանց լացի, շատ լացի, աղաչեցի Արարչիս, որ կամ հողիս առնէ պրծնեմ, կամ էս ցալից ազատէ. ախր ցաւը խեղճ անտէրին, որք՝ եթումին ի՞նչ սազ կը գար, ի՞նչպէս տանէր, դիմանար... Բայց Աստուած էլ ինձ երեւի մոռացել էր, քոյլ ու անգօր լաց ու կոծս Նրա ահեղ, վեհ գահին էլ չը հասաւ... Ա՛խ, ինչ լաւ է, որ թշուառին, խեղճ աղքատին աղա մարդիկ, «բարի» մարդիկ գէթ կուշտ լալու, արտասպելու իրաւունքից չեն զրկել... Եւ ես լացի... այնքան լացի, մինչ անգգայ քնեցի...

* * *

Առաւօտ էր. մութ մշուշը գոմն առել էր: Աղբի հոտը, մալի շունչը ծխի մման կանգնել էր: Եզ ու գոմէշ ոտի կանգնած բառաչում են, փընչատում. նրանք էլ քաղցած, ծարաւ էին: Հէ՛, ամեն օր այդ ժամանակ մալը վաղուց դարմնած էր, թէ չէ գիտէի ի՞նչ կուտէի... Իսկ այդ օրը «մշակ» չը կար, պառկած էր, տանը մարդոց շատ պէտքն էր թէ կուշանայ: Ամեն ինչ իր ժամանակին միայն մշակից են պահանջում: Ես բնագոյմամբ զգացի, որ շատ ուշ է: Բայց դեռ գոմի երդիքներն էլ բացած չէր: Աչքս բացի՝ ծարաւս իսկոյն զգացի, բայց գիտէի, ուր որ են հիմա կը գան մալին դարմանը տալու, դէ ախր խիղճ կունենան, մի պուտ ջուր էլ ինձ կը տան... Աչքերս էլի փակեցի, որ չը զգամ թէ բուռները որքան կամաց են անցնում: Յանկարծ մէկը ոտքով հրեց:

- Մօ, շան լակոտ, հերիք չեղաւ շնթոկիս, հօրդ մշակ վե՞վ կայ էստեղ... Ել բան-գործի աշէ, թէ չէ դնեն վախտին (ժամանակին, վաղ) դուրս չքվէ...

- Տիքօ տացու, դէ հիւսնդ եմ կը տեսնես, ճար ունենամ չե՞մ ելլել:

- Հիւանդ-միւանդ ես չը գիտեմ, փարա կառնես պիտի դադես...

- Դէ ի՞նչ էնեմ, տացու ջան, ես խօ կամքով չը հիւնդցայ... ձեր ոչխը-
րին խոտը բերի մըսեցայ...

- Կաշե՞ս, կաշե՞ս շան լակոտին, թամբըլութանը (ծուլութիւնից) պառ-
կել է, մահանամ ա (պատճառը) մեր ոչխարը կը բռնէ... Դէ ել, դէ ել չըք-
վէ, հարամզադա, բոզի լակոտ, թէ չէ քիչմ ա կենաս էստեղ, վե՞ր (ով) գի-
տէ ինչ շառեր էնես...

Ու վրայիս ֆերածիկը քաշեց ուժով դէն ձգեց... Էլ ճար չը կար, ես գի-
տէի գազան դարձած «աղա» մարդու գութն ու խիղճը... Հայիոյանքի
ականջներս դեռ շատ վաղուց էր սովորել. դա մշակի կյանքի «աղն ու
համեմն» է, բայց այդ օրվան հայիոյանքը սիրտս ծակեց... «Բոզի լա-
կոտ»... Խղճուկ մօրս, մեռած մօրս սուրբ անունն էր աղտոտում: Խեղճ
աղքատի ոսկորներն էլ գերեզմանում հանգիստ չունեն..., հարուստ աղի
հայիոյանքի առարկայ են... Ե՛հ, ի՞նչ անեմ, ճակտիս գիրն էր... աղ-
քատ էի ծնվել... Կամաց-կամաց վեր կացայ. աչքերս իսկոյն մթնեցին.
քիչ էր մնում վայր ընկնէի: Դէ. ո՞վ գիտէ, քանի՞ օր էր քաղցած փորս հա-
ցի պատառ չէր մտել... Պատից-սիւնից ամուր բռնած մի կերպ հասայ դը-
սի օդան: Տան մեծն՝ աղաս. հաստ չիբուխը բերանին լուռ նստած էր մեծ
օջախի հէնց ափին:

- Աղա ամի՛, Տիքո տացուս դուրս կենէ. դու ի՞նչ կըսես. երթամ թե՞ չէ...
Խոժոռ դեմքը դարձաւ ինձի:

- Է, որ կենաս կարծադ են. չքվիս պիտի, դէ չքվէ...

- Դէ՛, հախս (վարձս) տուր, երթամ. աղա:

- Հա՛խ... ի՞նչ հախ կուզես, ծօ իշու ծագ:

- Ախր. աղա՛, օխտը ամիս դադել են...

- Օխտը-մօխտը չը գիտեմ, չըքվէ... պայման ունիմք, կատարէ. հախդ
տամ...

- Դէ, հիւանդ եմ, ի՞նչըդ էնեմ... հախս թամամ (ամբողջ) խօ չեմ ուզել.
դատածինս տվէք, երթամ...

- Ծօ, ես քու... բերնին աշէ, պապասընը...

Էլ չը գիտեմ ինչ եղաւ:

Աչքս բացի դռանն ընկած եմ: Յուրա էր դուրսը, բութ ու բորան, քամին
դարձեալ փչում, շաչում, շառաչում էր: Մենակ էի, մեն-մենակ: Փոքրիկ

շունս, մենակ շունս էր լոկ կանգնած սնգսնգում ու կարծես թե ականջիս փսփսում, խօսում, ասում, որ ես ու դուն ընկեր ենք, ես էլ եթում, դուն էլ եթում, ես էլ անտէր, դուն էլ անտէր, մենք ախալէր ենք...

«Մշակ», 1902, յունիսի 11, N 123, յուլիսի 7, N 146, յուլիսի 9, N 147

ՆԱՄԱԿ ԱԽԱԼՔԱԼԱՔԻ ԳԱՒԱՌԻՑ

Հոկտեմբերի 25-ին

Անցած սեպտեմբերի վերջերից սկսած մեր գաւառի հայ գիտերը շրջում է Ախալցխայի փոխանորդ Բաբկէն վարդապետը, որ կարդում է իր հետ յերած կաթողիկոսական կօնդակը յանուն Ախալցխայի եւ Ախալքալաքի հայ գիտացիների, որով Վեհափառ Կաթողիկոսն ի միջի այլոց յորդորում է նրանց հեռու մնալով նշանի եւ հարսանիքի շռայլ ծախքերից, չը քայքայել իրանց «օջախը», չընկնել ծանր պարտքերի տակ: Կօնդակի ընթերցումից եւ միաքը պարզելուց յետոյ, Բաբկէն վարդապետը խօսում է (եւ ոչ քարոզում) գիտացիների հետ այնպիսի նիւթերի մասին, որոնք միանգամայն նորութիւն են մեր գիտացիների համար լսել եկեղեցու բեմից: Բաբկէն վարդապետը, մի կողմ քողած դրախտն ու դժոխքը, օրհնէնքն ու անէծքը, որ մեզ այցելող քարոզիչների գլխատըր թէմաներն են եղել առհասարակ, խօսում է գիտացու ցաւերից՝ երկրագործական մեքենաների, բանջարանոցների, անասնապահութեան, թռչնապահութեան, մեղուաբուծութեան, տնայնագործութեան, կրթութեան, ուսման անհրաժեշտութեան եւ այլ այսպիսի կենսական խնդիրների մասին: Բոլոր ժողովրդի ներկայութեամբ խիստ քննում է երէցփոխների հաշիւներն ու եկեղեցական փողերը վերցնում արքունական գանձարանը տալով:

Բայց ո՞րքան թերահաւատութեամբ ու կասկածով է վերաբերվում մեր գիտացին այդ բանին... Եւ ի՞նչ անեն խեղճերը, «ապուրն այնքան է վառել բերանները, որ մածունին էլ են փչում»: Այնքան խաբել, կեղեքել են խեղճերին, եկեղեցու փողն առել «ջեբերը» դրել, հաշուեմատենի մէջ «ուրիշ ծախքի անունով» գրել, որ այժմ ո՛չ մի կերպ չեն վստահանում փողը ձեռքից բաց թողնել: Բայց Բաբկէն վարդապետը նախ ստացածների համար «օրինատը» ստացական տալով եւ ապա գանձարանի գրքոյկը

(եկեղեցու անունով) ուղարկելով երեցփոխներին, միամտացնում է գիւղացիներին: Գանձա գիւղում հայր փոխանորդը վերցրեց եկեղեցական փողերի (2000 թուրլու) մուրհակները՝ դատարանին յանձնելու, որովհետեւ պարտապանները ոչ մի կերպ չուզեցին վճարել, յուսալով թէ վարդապետն էլ իր նախորդների պէս «խիստ կը բռնեցնի» մինչեւ իր «աջհամբոյրն» ստանալը եւ ապա բաց ու թող կանի, իսկ իրանք մի երկու տարի էլ կը քնացնեն երեցփոխին մինչեւ մուրհակների տասնամեայ միջոցը կանցնէ: Բայց այս անգամ բարեբաղդաբար սխալվեցին խեղճ պարտապանները...

Գովելի է նաեւ թէ հայր սուրբի եւ թէ հետը շրջող Գեօնդուրա գիւղի նրընծայ տէր-Ղեւոնդի անշահասիրութիւնը: Ոչ առաջինն է խօսք անում «աջհամբոյր»-ի մասին եւ ոչ վերջինը: Բայց գիտէ՞ք ինչեր էին լինում որիշների ժամանակ: Փոխանորդը կամ գործակալը պիտի գայ գիւղ. նախօրօք մի առանձին «մունետիկ» պիտի աւետէր այդ լուրը գիւղին. քահանան փիլոնը թեւի տակ պիտի վազ տար գիւղից դուրս դիմաւորելու իր իշխանաւորին (եթէ եկողը վարդապետ էր) եւ ապա ձիու կամ կառքի առաջ ընկած առաջնորդէր եկեղեցի, ուր այդ ժամանակ հայ-հաւար պիտի դողանջէր կոչնակը: Երեցփոխի կամ քահանայի տանը ահագին պատրաստութիւն է տեսնվում. էլ ոչխար ու հաւ, գինի ու արաղ... եւ քահանայ ու երեցփոխ, գիւղի «կօլօ» ու դատաւոր լաւ քէֆ անելուց յետոյ մէկին երկուս ծախս հաշւում էին եկեղեցու վրա: Բայց աւելի հետաքրքիր էր յիշեալ հիւրի ճանապարհի գցելը: Փոխանորդի կամ գործակալի հետի քահանան իւրաքանչիւր գիւղում իր պարտքն էր համարում ծածուկ նախազգուշացնել քահանային ու երեցփոխին, որ հայր սուրբը կամ գործակալը խիստ բարկացկոտ է. 5-ից կամ 10-ից պակաս չէ վերցնում: Բայց, ի հարկէ, «հաշուագէտ» երեցփոխն էլ ճանապարհի գցելուց առաջ, մօտենալով պատուելի հիւրի «սուրբ աջին», աշխատում է պակաս տալով մի բան վաստակել... Բայց իզուր. գոռոզ իշխանաւորը փողը մի կողմ չպրտելով գոռում էր՝ ես մութացիկ տէրտէ՞ր եմ, ինչ եմ. որ այսքան ես տալիս... Սկսվում էր երկար ու բարակ «բազազխանի» բազարը. մէկն աւելացնում, միւսը իջնում էր պահանջածից եւ ժողովրդին «այցելութեան» դուրս եկած հոգետր հովիւը մինչեւ ուզածին պէս չը կողոպտէր գիւղի խեղճ եկեղեցին, դուրս չէր գայ գիւղից:

Եթէ չեն սխալվում, սա առաջին դէպքն է, որ մեր գաւառի գիւղացին տեսնում է մի հոգետորականի, որ շրջում է գիւղից գիւղ ոչ կողոպտելու, այլ իսկապէս մխիթարելու, խրատելու, խեղճ, անճար գիւղացու դարդին դարման անելու... Բայց դժբաղդաբար այդպիսի հոգետորականներին էլ մենք չը գիտենք վարձատրել: Եթէ մի «կանօնադրութիւն» էջմիածին տանելու համար (որ կարելի էր եւ պօստով ուղարկել) ամենաաղքատ գիւղական եկեղեցին կարող է երեք թուրքի 40 կօպէկ տալ, միթէ նոյն եկեղեցիները չէի՞ն կարող յիշեալ փոխանորդի եւ հետը շրջող քահանայի գոնէ ձիերի քրէիը տալ: Բայց մեր գիւղացին սովոր չէ իր կամքով բան անել, իսկ հոգետոր իշխանութիւնն էլ որոշ չափ. մօրմա չէ սիրում. որ այդպիսիներին յայտնի ճանապարհածախք նշանակէ, այլ ժողովրդի յայտնի առածը «բարեփոխած» իրան դեմիզ է դարձել, թէ «ժողովուրդը դմակ է, հոգետորականը դանակ, որքան կարող ես կտրի՛ր ու կէր...»

Բայց ո՞ր կը տանի մեզ այս դրութիւնը...

«Մշակ», 1902, նոյեմբերի 5, N 245

ԳԻՒՂԱՅՈՒ ՑԱԽԵՐԻՑ

Չմեռն եկաւ, բութ ու բորանի թագաւորութիւնը տիրեց սար ու ձոր ու իր փռփռան ձիւնի թելերով, քամի-թիփիով ներս քշեց բոլորին: Գիւղացին էլ օլուղ-չօջուղ, մանր ու խոշորը հաւաքած մտաւ տաք գոմը իր անբաժան ընկեր եզ ու գոմշի հետ կողք-կողքի տուած ամբողջ հինգ-վեց ամիս հանգստանալու...

Բայց այդ հանգստութեան միջոցին էլ որոշ «գործեր» կան կատարելու: Ահա դէկտեմբերը իր հետ բերեց «նախըրթողը», նըշան-քիրիշանի, հարսնիք-հարսնտեսի օրերը: Սակայն մեր «վերի»՝ սարի գիւղերում դեռ ոչինչ չը կայ. կեանքը կարծես կանգ է առել. ուրիշ տարիներ այս ժամանակ «դաուլ-գուռնի» դըմդըմբոցից մարդու ականջն էր խլանում, բայց այս տարի դեռ ձէն ու ձուն, ոչինչ չը կայ... «Մանչ ու աղջկայ նշանվելու թէւ շատ կան, բայց դեռ [բնագիրը վնասված է] ...խլորտում, իրարանցում կայ մեր գիւղերի «օղաներում»: Ամեն օրվայ «հեքաթի» տեղ ինչ որ մի հարց շատ լուրջ կերպով զբաղեցրել է բոլորին: Էլ տէրտէր ու տիրացու,

վարժապետ ու գրագիր, «գլխա ու իզբաշի», դատարան ու գոմի օղա, ուր որ գնաս մոյն հարցով են զբաղված... Եւ հենց այդ բոլորի զբաղվելը անհերքելի փաստ է, որ հրապարակ դրված հարցը լուրջ է, առօրեայ կենսական մի խնդիր է:

Դա առանձնապես մեր գաւառի գիւղացիների համար «քահանաների ժողովում» խմբագրված «կանոնադրութեան» հարցն է: Թէ ի՞նչ, ինչ կէտեր կան այդ կանոնադրութեան մէջ, մեզ մանրամասն յայտնի չէ առայժմ, ուստի կարծանագրենք միայն գիղերում տեսածներս ու լսածներս այդ մասին:

Գանձայ եմ գնացել: Տէր-Սուրբիասի տանը մատած ենք: Ներս է մտնում Թանքամենց Գէոն, մի աղքատ գիւղացի:

- Օրհնեա, Տէր...

- Աստուած օրհնէ՛: Գէոն ծալապատիկ տեղաւորվում է թախտի վրա:

- Տէր տէր մանչս (տղաս) պիտի միշանեմ, ի՞նչ կըսես...

- Ինչ պիտի ըսեմ, որդի, դու գիտես...

- [Բնագիրը վնասված է] ...տէրը տալիս է աղջկան մշանելիս) չը կայ, չէ՞, տէրտէր, վերջացաւ...

- Չը գիտեմ, որդի, էդ ձեր բանն է...

- Ինչի՞ չը գիտես, տէրտէր, չէ՞ Կաթըղիկոսն արգիլել է. կոնդակ կայ... մեր պըզտի տէրտէրը կըսէ հաղէմասի տոռողին մէ (ոչ) մշանն օրհնելու իրաւունք ունի տէրտէրը, մէ պսակը կատարելու...

- Ես չը գիտեմ, որդի, էդպէս կոնդակ չեմ կարդացել ու ոչ մէկիդ էլ ունեցածին վրա իշխանութիւն չեմ կըրնալ բանեցնել: Ում աղջիկը որ պիտի առնես գնա մրա հետ վերջացրու ինչպէս որ կուզես, կարողութիւն ունես հաղէմասի կուտաս, ոսկի կուտաս, շատ թէ քիչ դու գիտես. չես տայ, էլի դու գիտես. երբ որ ինձի կանչէք, ես տղին ու աղջկան կը հարցնեմ. թէ իրար կուզեն, սրտերովն է, մշանն էլ կօրհնեմ. պսակն էլ կանեմ...

- Է չէ՞ ախր հաղէմասին վերջացել է, տէրտէր, էն օրը Լիլիկենց Կուրդինը եռսուն բուրլի հաղէմասի էր առել քուրոջը մեր պըզտի տէրտէրն եկաւ իզբաշով փարան առաւ յետ տուեց...

- Ես խօ չեմ ըսել անպատճառ տուր, առանց փողի աղջիկ կուտան, գնա՛, առ...

Գէոն ամբողջ մի շաբաթ մարդ ուղարկեց, [բնագիրը վնասված է]

...ներից մինի) աղջկան, բայց մերժում ստացաւ...

Գանձացի Սիրականնց Արշակը պատմեց Լիւիկենց Կուրդինի դէպքը:

- Էդ Կուրդինին աղջիկն ուզողը, տիրացու ջան, դարիք մարդ էր, որ-
բեւայրի, իմ բարեկամս, փող չունիր որ 2-3 հարիւր ռուբլի տար ուզած
հարսն առնէր. եկաւ մեր տուն, թէ մէ ճարըմ էրէք. ես էլ տեսայ որ Կուր-
դինը խեղճ մարդըմ է, աղջըկները շատ, էդ աղջիկնա շատունց հասել է.
գնացինք ուզեցինք. շնորհակալ եմ, մարդն ա խօսքըս չը կոտրեց. եռսուն
մանէք առաւ տուեց. բարեկամըս ուրախութեանը չը գիտէր ինչ անէր:
Մէկ էլ տեսնիմ մեր պըզտի տէրտէրը, իւզբաշին առած եկաւ,- թէգ, Կուր-
դին, փարան պիտի յետ տաս, հաղէմասու իրաւունք չը կայ, ի՞նչի ես
առել:

- Լաւ, տէրտէր ջան, հաղէմասի չառնեմ, դարձաւ Կուրդինը տէրտէ-
րին, մեր տունը վեց հաս աղջիկ կայ, մէկը միւսի յետեւից հասել են, ես
ի՞նչով «ջէհէզ» (բաժինք) էնեմ, փառք Աստու, գիտես, որ ես մէ թէք (կենտ)
տղայ եմ, անջաղ 20-25 ջանին հաց կը հասցընեմ...

- Ո՛չ հաղէմասի առ, ո՛չ էլ ջէհէզ էրէ...

- Տէրտէր ջան, չէ որ տնէն ճամբելուս [բնագիրը վնասված է] ...դաթըմ
գողինքն ա 30-40 մանէքն պակաս խօ չիլնի...

- Ես չը գիտեմ, պատասխանեց տէրտէրն ու վճռեց, որ յետ վերցրած
30 մանէքի Կուրդինի փեսացուն ոսկի բերէ ընծայ հարսին: Տեսայ որ
բանն ուրիշ տեսակ է,- շարունակեց Արշակը,- դրկեցի մեր տնէն մեր
հարսին ոսկիները բերել տուի: Է՛, չիտե՞ս որ տէրտէրը շեմէն դուրս ելաւ
թէ չէ իմ ոսկիներս էլի առայ, մարդուն փողը տուինք իրան:

Խեղճ գանձացիք շուարած մնացել են, չը գիտեն ինչ անեն. ժողովրդի
մեծամասնութիւնը հաղէմասու կողմնակից է, թէւ նրանցից շատերը հա-
սած տղայք էլ ունեն նշանելու, բայց տէրտէրներից մէկն ասում է «իմ բա-
նըս չէ, դուք գիտէք», միւսը «իւզբաշին» առած ընկել է «հաղէմասու»
ետեւը...:

* * *

Սաթխայ եմ: Նոյնպէս գիտէ, ձորի մէջ փռված, 250-ից անէլ գետնափոր, ցածիկ խրճիթներ, անելի աղքատ, անելի չքաւոր քան Գանձան: Սակայն որքան էլ աղքատ լինեն, որքան էլ չքաւոր, խոմ չեն կարող հասած տղաներն ու աղջիկները անպսակ թողնել: Այստեղ էլ զբաղված են «նշան-քիրիշանով», հետն էլ նոյն հարցի «հաղէմասու» վէճով:

Ժողով կայ գիտական դատարանում. 6-7 գիւղից հաւաքված «պաւերենցիներն» ու իւզբաշիները խորհրդակցում են տանուտէրի հետ հասարակական գործերի մասին... Դուրսը ցուրտ է, քամի, բութ ու բորան, դռնից դուրս նայել չի լինի. դատարանում տաք է, նոր շինութեան մեծ սենեակում «ժեշտի» վառարանն ալ-կրակ է կտրել: Գիւղացիք, ծանր ու մեծ նստած՝ գնալու մասին մտածում էլ չեն. էի ինչ կայ, որ պարապ ժամանակ է, այս գիշեր էլ թող հիւր լինեն Սաթխայում... Խօսք է բացվում եւ օրվայ հարցի «հաղէմասու» մասին:

Մեծ ու փոքր արակալցիները յայտնեցին, որ իրանք դեռ տղայ-աղջիկ չեն նշանել. բայց հին կարգից դուրս եկող չեն: Փոկացիք ծաղրելով պնդում էին, որ այդպէս բան չը կայ, իրանք նախկին ձեռով շարունակում են ու ոչ ոք չը կայ արգելող: Սաթխայում թէւ սկզբում տատանվում էին. բայց մօտ օրերս չորս տղայ են նշանել, չորսն էլ «հաղէմասով»: Երկու տղայ Կինոսենց, որոնցից մէկի հարսնացին տուել են 40. Իսկ միւսին 75 թուրքի, մէկը Ամրխանենց 50-ով են վերջացրել, չորրորդն է Պոճիենց 80 մանէթ են տուել: Ղօջաբէկցիք պնդում էին, որ «իրանց տէրտէրը կօնդակ է բերել», որով Վեհափառը արգելում է հաղէմասին էլ, հարսնտես-փեսատեսն էլ, հարսնիքն էլ... Սկսվում է ըստ գիտական սովորութեան աղմկալի, տաք վիճաբանութիւն: Այդ միջոցին ներս է մտնում Սաթխայի նորընծայ տէր-խորէնը:

- Այ. տէրտէրս լաւ գիտէ, տէրտէր ջան, հաղէմասի, հարսնտես վերջանալու համար, Աստուած սիրես, շիտակ ըսէ. կօնդակ կա՞յ Կաթըղիկոսէն...:

- Կօնդակ չը կայ, տանուտէրի մօտ տեղաւորվելով պատասխանում է տէր-խորէնը.- բայց այդ մասին կանօճադրութիւն կայ, չէ գարունս որ տէրտէրներս հաւաքվեցինք Ախալքալաք, այն ժամանակ գրեցինք այդ

կանոնադրութիւնն ու ամեն եկեղեցուց 3 մանէք 40 կօպէկ հաւաքեցին, չը գիտեմ բոլորը 240 մանէք էր ինչ, որ տանեն Վեհափառ Կաթողիկոսին հաստատել տան, հըմը չը գիտեմ, յետոյ ինչ եղաւ: Էդ կանոնադրութեան մէջ ուղիղ որ գրել էինք՝ թէ հաղեմասի, հարսնիք, հարսնտես էլ չըլլի. խեղճ գեղացին էլ մեղք է ախր, ինչո՞ւ զուր ծախսեր անէ:

- Խեղճ գիւղացին էլ մեղք է ախր... Ծառայ եմ կարգերուդ, շատ շնորհակալ եմք տէրտէրներէն ա, մեր հայր սուրբէն ա, որ մեր խեղճութեան մասին կը մտածէք, կը ցափք, մեր ծախսերուն չափ կը դնէք...: Հըբըք կարգ-կանօնը շատ լաւ բան է, հըմը, տէրտէր ջան, երբ որ ուրիշին մախաթ կը խրեցնէք հըլը պըզտի այսբան ասեղըմ ա ձեռի խրուցէք, աշենք (տեսնենք) կը դիմանա՞ք...: Թէ էդքան կարգ կանօն սիրող մարդիկ էք տէրտէրներդ ու վարդապետներդ. ինչի՞ ձեզի համար հէչ կարգ ու կանօն, չափ ու սահման չէք դնել...: Ի՞նչ կըլնի պսակի հրամանին 8-15 մանէք առնելուն 3-4 մանէք առնէ հարյ սուրբս, տէրտէրներդ ա 5-10 մանէքին տեղ 2-3 մանէք առնէք... չէ՞ խեղճ գեղացին ա մեղք է ախր...: Հարսնիքը կարճըցնենք, հարսնտեսը վերջացնենք, կեր ու խումը քըչըցնենք, հըմը ի՞նչ կըլնի, քիչըմ ա ձեզի հասնելիքները պակսեցնենք... Հաղամասին վերջացնելուն համար, որ հէչ միք խօսի..., ինչ որ աղքատ, չիրքին աղջիկ կան, տունը կը մնան, քաղաքները, փառք Աստու, հաղամասի չը կա՛յ, տեսէք ինչ որ աղքատ, չիրքին (տգեղ) աղջիկ կան պառվըցել են...: Գեղերն ա՞ կուզէք էդ օրը ձգել...: Չէ՞, տէրտէր ջան, չէ՛, կարգ-կանօն, չափ ու սահման ունիք ձեզի դրէք առաջ, ետեւ մեզի, որ մենք ա հաւատանք թէ ձեր փորին դարդը չէք...:

Ժպտերես գիւղացիք բոլորն էլ համաձայն էին տանուտէրի հետ ու չորս կողմից հազար ու մի օրինակ բերելով սկսեցին դատափետել «խեղճ» տէրտէրներին...: Եւ յիրաւի որ տանուտէրի ասածի մէջ շատ ճշմարտութիւն կար...:

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Թիֆլիս, յունվարի 18-ին

Հազարից մեկ պատահմամբ Թիֆլիս եմ ընկել: Գիւղում ապրող մարդու համար պարզ է, որ Թիֆլիսի ամեն մի երեսոյք կը հետաքրքրէ: Փողոցներում աչքիս է ընկնում մեծ-մեծ տառերով մի յայտարարութիւն «Թիֆլիսի Ժողովարանում դերասան Յովհաննիսեան կը ներկայացնէ Զին»: Լաւ է, ասի, ծանօթ անուն է, երիտասարդ դերասանի մասին բաւական գրվել ու խօսվել է, գնանք տեսնենք: Նշանակված ժամից (8-ից) քառորդ անցել էր արդէն, որ ես վազ տուի ժողովարան, ավստոսալով, որ ներկայացումն սկսված կը լինի արդէն, կարծելով, թէ գաւառում միայն ժամի 8-ը 9-ը, 10-ն է նշանակում: Ժողովարանը լիքն էր հասարակութեամբ:

Վերջապէս 8 1/2-ին, արդէն նստելուց ձանձրացած (ազատ ման գալու տեղ էլ չը կայ, որ մարդ ման գայ) ժողովրդի երկար ծափահարութիւնից յետոյ, բացվում է վարագոյրը: Դուրս են գալիս մի քանի հոգի. լաւ սերտած դասերն անգիր ասում են ու գնում: Գալիս է եւ Զինը, որ թէեւ ամենից լաւ գիտէր դասը, բայց այնքան արագ վրա տուեց պրծաւ, որ գրեթէ ոչինչ չը հասկացանք: Վարագոյրն իջաւ: Դէ սպասիր մի ամբողջ ժամ, որ դէկօրացիաները փոխեն: Թրախկ-թըրուխկ, բեմն են սարքում, իսկ ժողովուրդը, խռնված թատրօնի նեղ կօրիփօրում, գանգատվում է - էս ի՞նչ է սօ, ՈՐՎ վրՍիւ ՓՌՐՍՕ է ի՞նչ է, բացականչում են դժգոհներից շատերը:

Ներս ենք մտնում դահլիճ, նորից ծափահարութիւններ, ձանձրոյթ արտայայտող ծափահարութիւններ: Վերջապէս դարձեալ բարձրանում է վարագոյրը, դարձեալ իջնում, գրեթէ խաղից երկար ընդմիջումներով ու ժամի 12 1/2-ից անց վերջանում է ամեն ինչ:

Տուն եկայ, թարմ տպաւորութեան տակ սկսեցի ես ինձ հաշիւ տալ, թէ ինչ տարբերութիւն կայ գաւառական սիրողների եւ Թիֆլիսի Ժողովարանի ներկայացման մէջ: Այստեղ դահլիճն աւելի մեծ է, բեմը աւելի ճոխ. հանդիսականներն աւելի լաւ հագնված, դերակատարները դերասանի հետ միասին աւելի լաւ էին սերտել դերերը, բայց ընդհանուր խսողը, տպաւորութիւնը... նոյնը ինչ որ գաւառական սիրողների մի բարեխիղճ

խմբի ներկայացում: Անուրանալի է, ի հարկէ, որ դերասան Յովհաննիսեան խմբի մէջ աչքի էր ընկնում իր խաղով, միմիկայով, բայց մենք շատ ու շատ ատելին էինք սպասում նրանից, իբրեւ լուրջ բեմական կրթութիւն ստացած դերասանից: Եւ զարմանալի է, թէ ինչո՞ւ հայերս ամեն ասպարէզում, փոխանակ միանալու, մի կատարեալ, լուրջ գործ կատարելու, աշխատում ենք բաժան-բաժան ջլատել մեր ոյժերը: Դերասան Յովհաննիսեան դրամատիկական խմբի մէջ կարող էր լինել ու այդ խմբի թափուր մնացած տեղերից մինը գոնէ լրացնել:

«Մշակ», 1903, յունվարի 21, N 13

ՈՒՐԱԽԱԼԻ ԵՐԵՒՈՅԹ

(Նամակ Ախալքալաքից)

Շատ չէ, սրանից մի 10-15 տարի առաջ, եթէ մեր գիւղերում լրագիր ուրոնէիք, ծիծաղի առարկայ կը դառնայիք: Բայց չէ՞ որ կեանքն առաջադիմում է, եւ ակներեւ է, որ այսօր մեր անշարժ հայ գիւղացին էլ մի քայլ առաջ է գնացել:

Երէկ, յուլիսի 16-ին, անցնում էի փողոցով, յանկարծ մէկը կանչում է յետեւիցս: Կանգնում եմ: Ինձ կանչողը գաւառիս հարուստ քահանաներից մէկի որդին էր, բարոյապէս փչացած, մի ընկած երիտասարդ, որի պատճառով ոչ մի բանի պէտք չը գալով՝ աշխատում է «տէրտէր» դառնալ: Եւ հաւանօրէն հօր շըխշըխան ոսկիների ուժով «արժանատի հօր արժանատի յաջորդ կը հանդիսանայ»: Գլխաբաց մօտենում է ինձ.

- Ի՞նչպէս կը համարձակվիք դուք, պարոն, մեզի անպատել «Մշակ»-ին մէջ...

- Ի՞նչպէս, ե՞րբ, հարցնում եմ ես:

- Միտքդ չէ սրանից երեք տարի առաջ... Գիտես թէ մտքես կելնէ՞, ախր դու խիղճ չունի՞ս, գիտե՞ս որ եղ «Մշակ»-ին գրածը էլ չի ջնջվի... ախր...

- Ներողութիւն, պարոն, ես մի այլ անգամ բացատրութիւն կը տամ. միայն երբ հարբած չէք լինի... պատասխանեցի ես ու հեռացայ, նկատելով, որ խեղճը խիստ ղժուարութեամբ է ուղիղ ոտքի կանգնում:

- «Գիտես թե մտքես կելնե՞» եւ այս խօսքերը յիրաւի իմ մտքից էլ չեն դուրս գայ, որ ցոյց են տալիս թէ հայ լրագիրը եւ «Մշակ»-ն առանձնապէս մուտք է գործում մեր գիւղերի խոլ անկիւններում եւ նրա ձայնը ստանում է մամուլին արժան պատուաւոր կոչումը: Սա շատ ուրախալի երեւոյթ է մեր գիւղացու աղքատիկ կեանքում:

«Մշակ», 1903, յուլիսի 25, N 158

ԳԻՒՂԱՅՈՒ ՑԱՒԵՐԻՑ

Ջաւախքի սարահարթը վերջին տասնամեակի ընթացքում կարծես երկնքի աչքից ընկել, աղետների բուն է դարձել: Մեծ աղետներից յետոյ (երկրաշարժ, մլուկներ) տարի չէ անցնում, որ ամբողջ գաւառը, կամ գաւառի մի մասը չենթարկվի բնութեան պատուհասներին: Մի տարի բզեզը. մի տարի եղեամբ, կարկուտն ու ցուրտը, մուկն ու երաշտը, անասունների ցաւը... մէկը միւսի յետեւից քանդում են խեղճ գիւղացու տունն ու օջախը:

Այս տարի գարունն անձրեւոտ, ամառը բարեխառն էր, ուստի Ախալքալաքի խեղճ գիւղացին առատ բերքի էր սպասում եւ յուսով էր, թէ նախորդ տարիների վնասներն այս տարի մի կերպ պիտի կարողանայ ծածկել, ոտքի կանգնել, բայց... արտերը դեռ նոր լցրել էին հասկերը, որ եղեամն եկաւ սարի գիւղերի հացը տարաւ. ապա կարկուտը խփեց դաշտի մի քանի գիւղեր, իսկ այդ բոլորի պակասը լրացրեց անասունների հիւանդութիւնը. որ մի քանի գիւղից միայն տարաւ հազարաւոր զոհեր: Արուլ գիւղում մալ չը մնաց եւ աշխատանքի ամենակրիտիքական ճգնաժամին. երբ գիւղացին իր ամբողջ տարվայ արիւն-քրտինքի վաստակը պիտի ներս առնէր, լուծը գետինը մնաց: Շատ տներ զրկվեցին վերջին հորթից ու 40-50 մալ տեղաւորող գոմերը դափ-դատարկ մնացին: Հացի ամբարները մաքուր աւելած. վերջին հատիկը ջաղացքն է տարած ու գիւղացին սրտատրոփ սպասում էր նորի հնձելուն, նորի կալսելուն, բայց նորն էլ մրսել, ցրտահար է եղել: Գիւղացին գոհ էր գոնէ այդ ցրտահար հացը կալսել, մի կերպ ապրել, բայց այժմ էլ անասուններ չունի կալը կալսելու: Օրանի դեզերը լցրել են կալը, մի մասն էլ դեռ դաշտումն է փռ-

ված, մալ չը կայ որ գիւղ կրեն կամ կալերում օրան կալսեն: Մարդու սիրտ է կտրատվում, երբ տեսնում է 7-8 զոյգ եզներ լծող աքուլցուն այժմ միայն մի կով ու մի զար աչառ լծած մի կէնտ կամով կալ է կալսում: Իսկ գիւղի վերեւ բլրակի վրա ծածանվող սեւ դրօշակը մահագութ գութկանի պէս դեռ շատ ու շատ սեւ-մութ օրեր է գուշակում խեղճ գիւղացուն...

Գաւառիս գիւղերից շատ քչերն անվտանգ մնացին երկնքի պատուհասներից, այդ գիւղերի բերքն էլ այնքան է, որ հազիւ թէ «իրանց իւղն իրանց տապակէ»: Մինչդեռ վեցամսեայ ցրտաշունչ ձմրան սկզբին հազար ու մի դարդ ու ցաւ է կանգնած գիւղացու դէմ:

«Մշակ», 1903, հոկտեմբերի 30, N 238

Մօզդօկ, 10 յունվարի

Ինձ յանձնված դպրոցների ուսուցիչ «ուրարակիր դպիր» պ. Արշակ Տէր-Յովսէփեան «Մինոր» կեղծանուն տակ թագնված «Մշակի» անցեալ տարվայ N 181-ում, տեղիս ծխական հոգաբարձութեան գլխին մի շարք լուտանքներ թափելուց յետոյ, յայտարարում է ի լուր աշխարհի, որ Մօզդօկի «ժողովուրդը ինչպէս այդ պարզ արտայայտեց նա մի քանի ընդհանուր-ծխական ժողովներում, բոլորովին վստահությոն չունի դէպի դպրոցի աղաների արբանեակ և նրանց «արենդով նշանակած կառավարիչը, և ահա մի օր վճռում է բաժանել հազար ու մի դժվարութիւններով միացրած խառն դպրոցները և դարձնել սոսկ տղայոց և օրիորդաց դպրոցներ»:

Թէ ինչու ծխական ժողովը որոշել է խառն դպրոցը բաժանել, այդ իբրև ձեր և բլօկի առաջին «բարենպաստակ ձեռնարկութիւնն և առաջ տարած հասարակական գործը» Մօզդօկում, ինքներդ աւելի լաւ պիտի գիտենաք: Յամենայն դէպս յիշելու համար խորհուրդ կը տայի մի անգամ ևս կարդալ «Վտակի» N 22-ը:

Ինչ վերաբերում է իմ «արենդով» նշանակված լինելուս, թոյլ տուեք նկատելու «ընկեր» Արշակ, որ, գիտենալով հանդերձ, հրապարակով սուտ եք խօսում: 1907 թի ապրիլի 15-ի հոգաբարձական-մանկավարժական խառն ժողովի արձանագրութեան մէջ պարզ ասված է՝ «Ղազարոս Տէր-Գրիգորեան գաղտնի քուէարկութեամբ, թերթիկներով ստացաւ

11 ձայն, որը և միաձայն ընտրված համարվեց տեղիս հայոց դպրոցների աւագ-ուսուցչի պաշտօնում առաջիկայ 1907-1908 ուս. տարվայ համար»:

Պարզ է, կարծեմ, չէ՞:

Իսկ «ժողովրդի» այն համակրանքը, որ «նա պարզ արտայայտեց մի քանի ծխական — ընդհանուր ժողովներում» դեպի ձեզ և ձեր “товарищ” Գենջեանն, Աւագեանն ու Ասլամագեանը, միայն «Միմորների» է արժանի և բարով վայելէք...

Եթե ոչ դուք և ձեր արժանատի ընկերները, այլ մէկը Կազբէկի գլխից ցած գար ու շոյեր անգիտակից ամբոխի կոյր կրքերը, թէ «դպրոցը ձերն է, բաժանեցեք, միայն թե ձեր խօսքը լինի, թէկուզ երկու բաժանմունք լինի. երկու բաժանմունք թող մի սեմեակում նստեն ու մի վարժապետով եօլա գնան, արդիւնքը նոյնը կը լինի. մեր դպրոցները խօս գիմնագիւմներ չեն, նոյնիսկ երկու բաժանմունքի հետ մի ժամ պարապելով, կարելի է երկու տարվան կուրսը մի տարում անցնել. հրաւիրեցէք էժան վարժապետներ (20-25 րուբլի դասագնից էլ էժան !!), ինչպես Եդեսիայի համար են հրաւիրել տարեկան 300 րուբլով...» (Եդեսիայի դպրոցն 300 ր. ուսուցիչ չունի): Ասում են, եթե ոչ դուք պարտքերի տակ ընկնված վարժապետներդ. այլ մէկը Կազբէկի սառցարաններից ցած գար ու անգիտակից ամբոխին յուշեր ու քարոզէր այդ մտքերը, պարզ է, որ պիտի արժանաս ամբոխի «համակրանքին» ու անգիտակից ժողովն առանց նույնիսկ ազգերդ գիտնալու պիտի առաջարկէր ժողովի նախագահութիւնը ձեզ՝ «ձիգ մազաւոր վարժապետին» կամ «Գանջօվին» (Գենջեան)...

Բարով վայելէք, արժանի էր այդ համակրանքին: Իսկ դպրոցների «արենդով նշանակած կառավարիչը» ոչ ցանկութիւն ունի ամբոխի ինստիտկաները շոյելու ի վնաս դպրոցների և ոչ էլ միայն «Միմոր» դպիրներին արժանավայել համակրանքներ վայելելու...

Բարով վայելէք...

Տեսուչ Մօզդօկի դպրոցների՝

Ղազարոս Տէր-Գրիգորեան

Մօզդոկ, 6 մարտի

Մօզդոկի հայոց եկեղեցական-ծխական դպրոցների հոգաբարձական-մանկավարժական խառն ժողովը յայտնում է ի գիտութիւն դպրոցական վարչութիւնների և հայ հասարակութեան, որ իրանց կոչմանն անարժան լինելու պատճառով սոյն ուսումնական տարվայ կիսին արձակված են պաշտօնից. 1) կրօնուսոյց՝ Գարեգին քահանայ Ասրեան, 2) ուսուցիչ-խմբապետ՝ Արշակ Տէր-Յովսէփեան և 3) Ուսուցիչ՝ Յակովբ Գենջեան:

Նախագահ խառն ժողովի՝ Ղ. Տէր-Գրիգորեան

Քարտուղար՝ Հ. Հայրապետեան

«Մշակ», 1908, ապրիլի 1, N 72

ՄՈՒՐՃ

ԸՆԿԵՐՆԵՐՍ...

(Գիւղական կեանքից)

Մեր գիւղը վաղո՞ւց թշնամի էր հարևան Ս... գիւղի թուրքերի հետ: Եթէ ձեռքերիցս գար ու մէկս մէկից չվախենայինք, իրար արիւն կը խմէինք... Մեր վեճը կրօնական չէր: Թէև թշնամիներս թուրք էին, բայց նրանք մեզանից սոված, մենք նրանցից քաղցած, ո՞վ ժամանակ ունէր անօթի փոքրով «հոգու փրկութեան» կամ «լոյս հաւատը տարածելու» մասին մտածելու:

Մեր վեճը հողային էր, և հողը գիւղացիներինս համար հոգուց շատ թանգ է: Ի՞նչպէս էլ թանգ չլինի, երբ մի կտոր ուժասպառ դարձած հող ունես, չորս կողմից հարիւրաւոր գայլի աչքեր են տնկած վրան: Տանը մանր ու խոշոր՝ կին ու երեխաներ բերանները հարամու պէս բացած հաց են ուզում այդ արտից, պարտատէրդ աչքերը չորս արած քաղուելուն է նայում, որ դեռ ուտելիք-բնադոնդ ներս չլցրած, փողի տոկոսի տեղ քաշէ տանի, խանթորն այդ արտի յուսով է «նիսիա»¹ մաւթ ու սապոն տուել ու այժմ դեռ արտդ չհնձած, կոտ² ու կիսնոց կոտը ձեռքին առաւօտ, երեկոյ դուռ է կտրում, որ չլինի՞ արտդ հնձես ու բերքն ուրիշի բերանն ընկնի... տէրտէրն ամեն օր անո՞ւշ, անո՞ւշ «ողջոյն, որդի» ասելով «տարեհախն»³ է յիշեցնում, իզբաշին առասպելական բեղմնաւոր դաւթարը ձեռին գլխիդ տալով «հարկն ու մախտին» պահանջում... Ես ի՞նչ գիտեմ,

1 Ապառիկ:

2 Չափ հացի:

3 Տարեվարձ:

է՛լ գգիր ու հովիւ, է՛լ նախըջի ու չարչի⁴, է՛լ դորուխչի⁵ ու դարբին, է՛լ մուրացիկ ու անցորդ բոլորն աչքերը տնկած իրանց արդար ու անարդար բաժինն են պահանջում, էլ ի՞նչպէս արտը հոգուց թանգ չլինի խեղճ գիւղացիներին համար...

Հոգին ի՞նչ է. մի հոգեառ հրեշտակ կայ ուզող՝ այն էլ մի անգամ կ'առնէ կը պրծնես ձեռքից, խօսն ամեն օր, ամեն տարի գլխիդ վերն չի կանգնի ու հարիւր անգամ վճարած պարտքդ նորից պահանջի...

Հողը թանգ է մեզ համար, շատ թանգ... և Ս...եցիք խել էին մեզանից երկու հարիւր օրավարից աւել հող: Դեռ այդ ոչինչ, այսպէս թէ այնպէս մարդիկն յաջողեցին, գործին որոշ օրինական ձև տուին, թէև ողջ գաւառն էլ գիտէր, որ այդ օրինականութիւնը լոկ 70 րուբլու մէջ էր կայանում, որ երեք սպիտակ բէխ-մօրուքով ծերունիներ, նոյնիսկ մէկը մեր գիւղից, վերցրին ու առանց ամաչելու գնացին դատարանի առաջ երդուեցին, թէ վիճելի տեղը Ս...եցիներին է...

Մեր մէջ կան, շատ կան կարմրելու ընդունակութիւնը կորցրած մարդիկ...

Ասում են դեռ այդ ոչինչ, եթէ Ս...եցիների ոչխարի ահագին հօտերը ոտնատակ չտալին մեր արտ ու արօտը, արմատահան չանէին հարիւրաւոր խեղճ մարդոց վերջին յոյսը:

Յունիսի վերջերն էր, գիւղի քաղոցն ու գութնոցը: Մի կողմից հաւար-հաւար քաղում են ու դեռ խոտը չվերցրած, միւս կողմից քաղուորի յետևից գութանն օձի պէս ձգում, սողում է վարից-վեր, վերից-վար ու սև ակօսներն տետրակի գրած տողերի պէս կողքէ-կողք շարում մոխրագոյն արտի երկարութեամբ: Յան արտերն էլ փռուած, որը կծղել, քիստ է բշում, որն էլ դեռ կապոյտ ծովի պէս ծփծփալով գնում, գալիս, քամու հետ շընգ-շընգալով, ինչ որ գաղտուկ բաներ է փսփսում...

Եւ որքան անո՛ւշ, դիւրեկան է այդ շընդ-շընգոցն ու փսփսոցը... կարծես կեանքն ինքն է փսփսում այնտեղ, խեղճ գիւղացու վախկոտ, ամեն քամուց տատանուող, երերուն, թոյլ կեանքը... Վերը մի փոքր ամպ բարձրանայ, բայց կապոյտը մթագնի - վարն այդ «կեանքը» կը դողայ, կը

4 Ծրջիկ մանրավաճառ:

5 Հանդապահ:

սարսափի՝ չլինի յանկարծ կարկուտ գայ... Իրիկնադեմ, թե ամպերը չքանան ու երկինքը հայելու պես պսպղայ՝ թոյլ ու երկչուտ «կեանքը» դարձեալ կը սոսկայ՝ չլինի՞ յանկարծ լուսադեմին եղեամ գայ... Էհ, այդ կեանքը թշնամիներ շատ ունի՝ կարկուտ, եղեամ, ցուրտ ու երաշտ, մոկ ու մորեխ, որդ ու բզեզ հոգեառն են այդ կեանքի... Բայց ի՞նչ արած, այդ դեռ ոչինչ, ինչ երկնքից է գալիս՝ ուզես-չուզես համբերութեամբ պիտի տանես... Երկինքը շատ ուժով է... երկնքի դեմ խեղճ գիւղացին ի՞նչ անէ... Սակայն, երբ թոյլ, ամեն քանուց երերացող այդ կեանքի թելն է կտրում քեզ մման «խեղճ» գիւղացին... մարդ կատաղում, գազան դարձած էլ ինքն իրան մոռանում է... Դէմդ հարազատ եղբայրդ որ կանգնած լինի, տաք արիւնը կը խմես... Էլ ո՞ր մնաց Ս...եցիք, որ ազգով էլ թուրք էին...

Կեանքն այդպէս է. սեփական կեանքն անուշ է...

Յունիսին էր. ցորեկ դեռ նոր էր անցել: Վարի չայիրներն էինք քաղում: Ալ ու խաշխաշ քաղուորից ու փոցղուորից ասեղ գցելու տեղ չկայ: Կին ու տղամարդ թափել՝ հայ-հաւար քաղում էինք, հաւաքում, որ ազատենք մալ-ոչխարի բերանից: Էլ հանաք ու չանաք, էլ խինդ ու ծիծաղ խառնել էինք իրար. սար ու ձոր դլորդում էր, հարսնիք էր կարծես:

- Ծօօ...օօ... Ս...եցոց ոչխարին նայեցէք, ո՞ր եկաւ... Յանկարծ գոռաց մէկը:

Նայեցինք. յիրաւի լեռան լանջը մշուշի պէս փաթթած ահագին սպիտակ հօտն իջնում է ցած: Սահմանը վաղուց անցել էր, սարը մերն էր, բայց դարձեալ ցած էր գալիս:

- Հէ՛, հէ՛յ... ո՞ր էք քշում, անհոգի, անաստուածնե՛ր...- գոռացինք. կանչեցինք, լսող չկայ... հօտն արածելով իջնում է ցած: Մօտեցաւ ցան արտերին: Մի երկու հօտ էլ լեռան միւս կողմից ելան:

- Ի՞նչ անենք, տղէրք...

Հաւաքուեցինք միմեանց մօտ: Մէկն ասում էր գնանք գլաւային բերենք, գանգատ անենք. միւսն ասում էր գիւղի մեծերին իմաց տանք. երրորդն առաջարկում էր ոչխարը քշել գիւղ տանել. չորրորդն, ով արտ չունէր այդ կողմը, խորհուրդ էր տալիս «նալլաթ տալ չարին», «թող արծեն, չքուին, չար կը հոտի եղ շներից»...

Մինչդեռ ամեն մէկը տաք-տաք իր առաջարկութիւնն էր պաշտպանում ու մեծամասնութիւնն արդէն ոչխարը գիւղ քշելու կողմն էին. յան-

կարծ կարծես գետնից գլխներիս վերև բուսան չորս-հինգ ձիաւոր մեր գիւղի մեծերից:

- Թաղեմ ձեզի պէս ջահէլը, թաղեմ... Ծօ՛ ի՛նչ իշի պէս բերաններդ բաց կանգնել նայում էք... չէ՞ք տեսնում շան ոչխարն ո՛ւր եկաւ, արտ ու արօտ արեց...

- Ի՞նչ անենք, Բաղարամ աղա...- բոլորս կարմրած հարցրինք:

- Ինչ անէ՞ք. գետինը մտի՛ք, ի՞նչ պիտի անէք... Ամօք չէ՞ մեր գիւղի անուանը, որ էսքան ջահէլ-ջիւան կտրիճներ կանգնել էք ու աչքերուդ առաջ Ս...եցոց ոչխարը ձեր մանր ու խոշորի «ղիղիկը»⁶ կը կտրէ... Բաշ-եցէք գերանդիներդ գնացէք էս սահաթիս զարկէ՛ք, ջարդեցէ՛ք էդ անաս-տուած շուն-շան որդոց, մարդ ու ոչխար, քշեցէք գիւղ բերէք... էդոնց արունքն իմ ճտիս... Ես պատասխան կուտամ... Ահան մենք էլ յետևնե-րիցդ կուգանք... Միք վախենա՛, հասիք...

Ու մենք քաշեցինք գերանդիներս, մերկացրած սրերի պէս պսպղաց-նելով օղի մէջ, վազեցինք...

Խենթ, խելառ ջահէլ, մի փոքր քամի էր պէտք, որ թռչէինք...

Ես վազում էի ամենից առաջ. յետևիցս հև-հևալով կրընկոխ հետևում էր շունս՝ Չեմբերը, որ միշտ հետս արտն էր գալիս, որ երեկոյեան միասին գնանք գութնին մալլ պահելու, ապա 10-12 հատ «ջահէլ-ջիւան՝ կտրիճ-ներ» վազում էին բոլոր ուժով, հև ի հև... Արտի կսկիծ էր, հեշտ բան չէր...

Դեռ լերան լանջը չէինք հասել, որ գողութեան մէջ փորձուած՝ խորա-մանկ հովիւները ոչխարի բերանը վեր դարձուցին⁷: Շրա՛խկ... բացուեց յանկարծ հրացանն ու ոչխարն հեղեղի պէս տափնելով ծովի պէս ծփա-ցող շարքով ցան արտերը, խրտնեց լեռն ի վեր... Չի քշես չի հասնի խրտ-նած ոչխարի յետևից...

Փախցրին... Վերջին ոյժերս հաւաքած, առանց յետ նայելու, զոռ եմ տալիս ոտներիս... Սարն անցայ: Հօտերից երեքն արդէն չկային, կորել էին, կարծես թև ունէին թռան: Մի հօտ մենակ, սահմանի վրայ փռուած, հանգիստ արածում էր. 17-18 տարեկան հովիւն էլ զլուխը դրած չեչոտ քարին՝ անուշ քնում էր... Խեղճն երևի բանից բէխաբար էր...

6 Ապրուստ:

7 «Ոչխարի բերանը դարձնել» նշանակում է արածելու ուղղութիւնը փոխել:

- Անգգամ, մինչև հիմա արտերն էիք արում, հիմա սուտ քուն ես եղել... հարամզադա՛...- գոռացի գլխի վերև, ու մինչդեռ խեղճը քնաթաթախ աչքերը ճմլելով առաջն արածող ոչխարն էր որոնում, որ քշի վեր, կարծելով, թե յիրաւի ցան արտի մէջ է, թրախկ... բոլոր ուժովս գերանդին վրայ բերի գլխին...

Հովին ընկաւ... Ես անտէր հօտը կիսեցի ու կռուի դաշտից յաղթական փառքով դարձող հերոսի ինքնաբաւականութեամբ, քէցի ցած դէպի մեր սահմանը:

Ես գիտէի, որ դա այն հօտերից չէ... բայց միևնոյն էր. այսօր չէ երեկ արած կը լինէր մեր արտերը, վերջապէս բաւական էր, որ Ս...եցոց էր, էլ մեղաւոր ու անմեղ փնտռողն ո՞վ էր...

Հեռուն՝ չայիրներում երևում էր հաւաքուած կին ու տղամարդոց բազմութիւնն ու ես հրճուանքով պատկերացնում էի թէ ի՞նչպէս պիտի գովեն-գովաբանեն ինձ գիւղի աղաներն ու քաղցր ժպտալով նայեն ջահէլ հարս-աղջիկները...

Ընկերներս չկային... երևի նրանք էլ միւս հօտերի յետևից գնացած կը լինէին: Բայց ո՞րքան ուրախ կը լինէի, եթէ նրանց չյաջողուէր... փառքի պսակը մենակ ինձ կը մնար...

Յիմա՛ր ջահէլութիւն...

Ամբողջապէս մտքերիս հետ տարուած, հաւար-հաւար քշում էի ոչխարը ցած՝ լեռն ի վայր, երբ յանկարծ մօտիկ ձորից դէմս ելան 15-20 ձիւաւոր Ս...եցի թուրքերը...

Սիրտս դողաց, ոտներս թուլացան ու ականայ աչքս ընկաւ մեր չայիրները... Մօտ էին... նոյն բազմութիւնն արձանի պէս կանգնած դիտում էր իմ կողմս: Ձիաւորները մօտեցան. միւս կողմից էլ գիւռռալով, ահագին կոպալներն ուսերին՝ լեռն ի վայր պրծաւ Ս...եցոց եայլաւորը... Վտանգն անխուսափելի էր... բայց ես դեռ քշում եմ, բաց չեմ թողնում ոչխարը... Ախր մերոնք էլ մօտ էին, օգնութեան կը հասնէին...

- Ո՞ր ես քշում, հա՛րամզադա...

Առաջս կարեցին ձիաւորներն ու ձիերի առաջ խառնած՝ սկսեցին ֆռիկ-ֆռիկ պտտացնել...

Ձեռիս պաշտպանուելու ոչի՛նչ չունէի. միակ զէնքս՝ գերանդիս՝ հովուին խփելիս կոտորուել, մի կողմ էր ընկել ու ձեռիս մնացել էր կոտլիկ՝ կի-

սատ նաթը⁸: Միակ միջոցը մնում էր փախչել... Արևիկեր թշնամու ոչխարը բերել հասցրել էի այդտեղ. գիւղի պատուաւոր աղաներն ու ջահել կարիճներն ահագին բազմութեամբ կանգնած կէս վերստ հեռու, և ես փախչելի⁹...

Կատուի պէս ցատկոտում էի մի ձիու առաջից միւսի առաջ ու ամեն անգամ աչքս ակամայ մեր չափրները գցում...

Նոյն բազմութիւնն արծանի պէս կանգնած դիտում էր մեր կողմը...

Էլ ոչինչ չեմ յիշում: Երբ աչքս բացի, գիշեր էր արդէն: Քիթ-բերան արիւնլուիկ, բոլոր ոսկորներս ջարդ ու փշուր՝ լերթիս ընկած էի արտի մէջ... Բոլորած լուսինը հպարտ, յաղթանակը տարած հերոսի պէս ժպտալով, լերան լանջից բարձրանում էր վեր ու խոշոր աչքերը յառած՝ կարծես ինձ էր հեզնում, ծաղրում...

Մենակ էի ամայի դաշտին մէջ, մեն-մենակ. ինձնից մի փոքր հեռու ընկած էր սատկած շունս՝ Չմբերը. երևի անալիտաններն սպանել էին խեղճին. միմակ նա էր մնացել մօտս...

Ընկերներս տեսնելով վերահաս վտանգը՝ ձորը մտնող ձիւորներին, կէս ճանապարհից փախել էին, առանց նոյնիսկ ինձ իմաց տալու թշնամու գալուստը...

Մենակ էի ամայի դաշտին մէջ, մեն-մենակ սատկած շանս հետ. ու այդ մենակութեան կսկիծն աւելի խիստ էր, քան փշրտուած մարմնիս հազար ու մի արիւնլուայ, պաղած վերքերի մրմուռը...

Ա՛յս, ի՞նչ կը լինէր զոնէ շան կիսի չափ հաւատարիմ ու պարտաճանաչ լինէին ընկերութեան մէջ, մտածում էի ես:

Բայց ո՛չ. շան նման քեզ «քսի» կը տան. կը բշեն կրակի դեմ ու իրանք յետ կանգնած նոյնիսկ կը ծաղրեն, կը հռիւրան վրադ... Թող պատուեն քեզ, բըզիկ-բըզիկ անեն. ո՞ւմ հոգն է... «ամեն մարդու իր շապիկն է մօտ իր ջանին»...

«Մուրճ», 1905, N 4, էջ 47-52

ԱՐՇԱԼՈՅՍ

ԽՈՐՀՐԴԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՁԵՄՍՏՎՈՅԻ ՄԱՍԻՆ

Ախալքալաք, 14 սեպտեմբերի

Անցնող օգոստոսի 25-ից մինչև ամսոյս 4-ը նահանգապետի կարգադրութեան համաձայն քաղաքումս տեղի էին ունենում գաւառիս զեմստվոյական ժողովները, որոնց բացի չորս պաշտօնական անձերից մասնակցում էին գիւղական հասարակութիւններից 11 ներկայացուցիչներ, մեծ կալուածատէրերից ու առևտրականներից - 4, մանր հողատէրերից - 3 ու քաղաքից 2 հոգի:

Ժողովը միաձայն ընդունելով Կովկասում զեմստվո մտցնելու անհրաժեշտութիւնը, անմիջապէս անցաւ 1864 թուի համայնական օրէնսդրութեան քննութեան. որն և ընդունուեց որոշ փոփոխութիւններով: Ի միջի այլոց ժողովն աչքի առաջ ունենալով երկրի տեղագրական, ազգագրական, տնտեսական ու այլ պայմաններ, անհրաժեշտ գտաւ Կովկասում մտցնել մանր զմստվոյական միութիւն (мелкая земская единица), որին տեղական գործերում տալ լիազօր իրաւունքներ գործելու անկախ նահանգական զեմստվոյից ու աղմինիստրացիայից. վերջինս սակայն իր կողմից կարող է միայն դատաստանական կարգով բողոքել սենատը, եթէ որեւէ համայնքի այս կամ այն ձեռնարկութիւնն իր հայեցողութեամբ գտնում է ապօրինի: Առաջարկուեց ընտրողական ցէնգը միանգամայն ոչնչացնել, բայց ձայների մեծամասնութեամբ ընդունուեց միայն ցէնգի փոքրացումն և կրթական ցէնգ՝ իւրաքանչիւր չորս դասարանեան դպրոցաւարտի յատկացնելով սեփականատիրոջ հաւասար ընտրողական իրաւունքներ: Ժողովների վերջում պ. պ. Լոման-բէկ Փալաւանդով, Վարդգէս Քաջագունի, Յովհաննէս Մեծատունեան և Ղազարոս Տէր-Գրիգորեան ընտ-

րուեցին պատգամաւորներ գաւառի կողմից նահանգական ժողովներին մասնակցելու:

«Արշալոյս», 1905, 17 սեպտեմբերի, N 15

ՀՈԳԱՔԱՐՁԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ

Ախալքալաք, 14 սեպտեմբերի

Ամսոյս 14-ին պատարագից յետոյ Ախալքալայի փոխանորդ Սիօն վարդապետը մի քարոզով աւետելով ժողովրդին եկեղեցական կալուածների ու դպրոցների վերադարձնելը և բացատրելով կրթական գործի վսեմ նշանակութիւնը, առաջարկեց ծխականներին ընտրել արժանաւոր հոգաբարձուներ բացուելիք դպրոցների համար: Գաղտնի քուէարկութիւնից յետոյ ձայների բացարձակ մեծամասնութեամբ ընտրուեցին՝ պ. պ. բժիշկ Սարգսեան, Յ. Մեծատունեան, Վ. Շահպարտեան, Վ. Քաջազնունի - հոգաբարձուներ և Յ. Պապոյեան - երեցփոխ: Նորընտիր հոգաբարձութիւնը, որոնցից երկուսը բարձրագոյն կրթութեան տէր մարդիկ են ու մնացածներն յայտնի իրանց հասարակական գործունէութեամբ՝ յուսով ենք մօտիկ ապագայում կարողարացնի իրան ընտրող ժողովրդի յոյսերը: Հոգաբարձութիւնն արդէն հաստատուած է, դպրոցի շէնքն ստացուած, մնում է հրաւիրել արժանաւոր ուսուցիչներ ու գործի ձեռնարկել: Ցանկանում ենք կատարեալ յաջողութիւն:

«Արշալոյս», 1905, 20 սեպտեմբերի, N 17

ՀԱՅ ՈՒՍՈՒՑՉԻ ՑԱՒԵՐԻՑ

Ամսոյս 23-ին Թիֆլիզում կայացած հայ ուսուցչական ժողովում, ի միջի ալլոց, ժողովականներից մէկն այն միտքը յայտնեց, թէ ուսուցչական դասի նիւրական դրութիւնը բարոքելու համար անհրաժեշտ է որոշել ուսուցչական ռոճկի միմիմում չափը, որից պակաս ռոճկով ոչ մի ուսուցիչ իրաւունք չունենայ ծառայելու: Չզիտեմ ինչո՞ւ ժողովականներից մէկին չափազանց վիրաւորական թուաց այս առաջարկութիւնը և նա սրտացաւ պաշտպան հանդիսանալով հայ ուսուցչին ու հայ դպրոցին, խիստ

զգացում, սկսեց հակաճառել յիշեալ միտքն առաջարկողին, որ վերջինս ձգտում է աղաւաղել հայ ուսուցչի իղեալական տիպը, որ ծառայել է միշտ իղեալին և ոչ մամօնային, որ դրանով զրկու են շա՛տ ու շա՛տ գիղական աղքատ դպրոցների վերաբացուելու հնարաւորութիւնից և այլն, և այլն:

Բոլոր դասակարգերն աշխատում, մտածում են իրանց դրութիւնն ապահովելու, բարելաւելու մասին, բայց հայ ուսուցիչն իրաւունք չունի այդ մասին մտածելու, նա իղեալական է, նա գաղափարական է...

«Ոչ միայն հացի կեցցէ մարդ»... ասաց ուսուցիչներից ամենամեծը, բայց չէ՞ որ նա չասաց, թէ «միայն բանի Աստուծոյ կեցցէ» մարդ, ինչո՞ւ էք պահանջում, որ խեղճ հայ վարժապետը միայն «բանի կեցցէ...»

Չգիտեմ ինչո՞ւ մեզանում սովորութիւն է դարձել անձնագոհութեան, հասարակական գործունեութեան բոլոր բեռը բառնալ ընդհանրապէս ուսուցչի և մասնաւորապէս գիղական ուսուցչի վզին:

Գիղացին տգէտ է՝ գիղական ուսուցիչը պարտաւոր է կրթել նրան, զարգացնել...

Գիղը բժիշկ չունի՝ գիղական վարժապետը պարտաւոր է բժշկական գիտելիքներ տարածել ժողովրդի մէջ...

Գիղացին ճնշուած, ընկճուած է վաշխառուների լծի տակ, ուսուցիչը պարտաւոր է կռուել վաշխառուի դէմ, իրաւաբանական գիտելիքներ սովորեցնել գիղացուն...

Անասունների ցաւ կայ, ուսուցիչը պիտի հասնի օգնութեան, համաճարակի դէմ կռուելու սկզբնական միջոցներ ձեռնարկէ...

Գիղացին կատարելագործուած գութան չունի՝ վարժապետը պիտի սովորեցնէ, միջնորդ հանդիսանայ գիղում եւրոպական գործիքներ ներմուծելու...

Շինական դատաւորները կաշառակեր են, կողմնապահ են՝ գիղական ուսուցիչը պիտի մերկացնէ, բողոքէ...

Իսկ մի քարուքանդ սենեակում՝ սեղմած երեք բաժանմունքների 80-100 աշակերտների հետ, այն նեխուած օդում, փոշու մէջ պարապելն ինքնըստինքեան ուսուցչի պարտքն է, նա իրաւունք չունի դպրոցական անյարմարութիւնների դէմ նոյն իսկ բողոքելու, տրտնջալու. չէ՞ որ գիղն աղքատ է, միջոց չունի...

Հայ լրագիրն աղքատ է, միջոցներ չունի յատուկ թղթակիցներ պահելու գաւառում՝ ուսուցիչը պարտաւոր է թղթակցել հայ թերթին, ի հարկէ ձրի, առանց վարձի, չէ՞ որ հայ ուսուցիչն իղէալի ծառայ է, իղէալի գերի... Նա իրաւունք չունի նիւթականի մասին մտածելու, ռոճկի մասին հոգալու, նրա «պատէնդը» քաղցածութիւնն է...

Այդպէս է պահանջում հասարակական գործչի կոչումը...

Բայց երբ հայոց եկեղ.-ծխական դպրոցները փակուեցին ու լեզիօններով խեղճ, անտուն, անտէր ուսուցիչներ դռնէ դուռ մնացին, ո՞ւմ պէտքն եղաւ... Ո՞ր էր հասարակութիւնն այն ժամանակ, որի համար հայ ուսուցիչն ամեն ինչ զոհել էր, մոռացել իր անձնականը...

Անձնագոհութիւնը, հասարակութեան, ժողովրդին ծառայելը լաւ բան է, բայց ինչո՞ւ այդ անձնագոհութիւնը միայն ուսուցիչներից պէտք է պահանջել և ոչ ամբողջ հասարակութիւնից:

Էլ ինչո՞ւ համար են ընտրում մեր դպրոցական հոգաբարձուները, ինչո՞ւ համար են ուսումնարանական զանազան բարձրակոչ «յանձնաժողովներն ու մասնաժողովները»... Թող նրանք մտածեն դպրոցների աղքատութեան, նիւթական ապահովութեան մասին, իսկ հայ ուսուցչին թողնելով իր յանձն առած բարոյական ծանր բեռի տակ, գոնէ իրաւունք տուէր այնքան մտածելու իր նիւթականի մասին, որ նեղ օրերում, սև օրերում իր մանր ու խոշորով դռնէ դուռ չմնայ...

«Արշալոյս», 1905, 30 սեպտեմբերի, N 26

ՄՕՁԴՕԿԻ ԻՐԱՎԱՆՈՒԹԻՒՆԻՅ

Մօզդօկ, 9 նոյեմբերի

Լայնածաւալ Ռ-ուսաստանի վերածնութեան պատմական այս վեի րոպէին Կովկասեան վիթխարի լեռների ծոցը մտած փոքրիկ, մոռացուած Մօզդօկն էլ կարծես ուզում է կենդանութեան նշաններ ցոյց տալ:

Ամսոյս 7-ին երեկոյեան կլուքի դահլիճում կայացաւ մի համեստ միտինգ:

Փոքրիկ Մօզդօկը մենք բաների չէ ձգտում: Նա իր բաժակովն է խմում: Մի խումբ երիտասարդներ կազմել են «Ինքնագիտակցութեան զարգաց-

ման միություն» (Союзъ для развитія самосознанія), որի նպատակն է նպաստել խաւար ժողովրդի, ամբոխի ինքնագիտակցութեան զարգացմանը: Ահա այդ միութեան նախաձեռնութեամբ էր կազմակերպուած և յիշեալ միտինգը, ուր պ. Աստվսկի կարդաց կառավարութեան ծագման ու կազմակերպութեան համառոտ պատմութիւնը, պ. Խոռանով բացատրեց բռնապետական միապետութեան, սահմանադրական ու հասարակապետական կառավարութիւնների տարբերութիւնները, բժիշկ պ. Ջօն կարդաց «Донская Речь»-ի հանրամատչելի հրատարակութիւններից «Ի՞նչ է ռամկավարութիւնը» պարզ հասկանալի լեզուով շարադրած ռուս կառավարութեան անցեալի ու ներկայի մասին մի համառոտ տեսութիւն, որ բոլորն ծափահարութիւններով ընդունուեց և ընթերցողի առաջարկութեամբ ժողովականներից շատերը ցանկութիւն յայտնեցին իրանց հաշուով բերել տալ ո՞րը 1000, ո՞րը 500 օրինակ ու ձրի տարածել. ժողովրդի ստորին դասի մէջ: Ապա հարց բարձրացաւ «Միութեան» համար առանձին շինութիւն քրեհել, ուր հնարաւոր լինի գետեղել «Միութեան» գրադարան-ընթերցարանը, կազմակերպել յաճախակի ժողովներ ու միտինգներ և այլն:

«Միութեան» անդամավճարն է ամսական 20 կ.: Ցանկանում ենք կատարեալ յաջողութիւն յարգելի «Միութեան»-ը:

Կիրակի ամսոյս 8-ին տեղիս հայ թատերասէրները յօգուտ թուրքական բարբարոսութիւնների Շուշուայ հայ գոհերի ներկայացրին Գ. Սունդուկեանցի «Էլի մէկ գոհ»ը: Չը նայելով ներկայ կեանքի տարտամ, խառնակ դրութեան, չը նայելով, որ յիշեալ պիէսն իր բովանդակութեամբ անհամապատասխան է ժամանակի ոգուն ու մի քանի անգամ ներկայացուած է այստեղ, սիրով յաճախում են հայկական ներկայացումներին. մի երևոյթ, որ մեր գաւառներում հազուադիւս է, ոչ միայն յաճախում են, այլ և բարձր դասակարգի մի խումբ տիկիհներ, աչքի առաջ ունենալով ներկայացման նպատակը, ուղարկել էին իրանց տներից բուֆետի համար կարևոր բոլոր խմորեղէնները, զակուսկիներն ու տապակները և երեկոյեան էլ ժամերով կանգնած անձամբ կառավարում էին բուֆետը: Շնորհակալութիւն յարգելի տիկիհներին: Բայց ցանկալի էր, որ մեր թատերասէրներն աւելի լուրջ վերաբերուէին իրանց ստանձնած գործին ու դերերը գոնէ սովորէին:

Կարգապահութիւնը դաւիժում նոյնպէս թոյլ էր:
Մուտք կը լինի մօտ 150 ուրբի:

«Արշալոյս», 1905, 12 նոյեմբերի, N 54

ՄՕԶԴՕԿ, 27 դեկտ.

Ամսիս 20-ին խուլիգանները քարուքանդ արին Բուդուղովի մագազինը, Բատայի պանդոկը, Կակալովի տունը և այլն: Աւերելիս ոստիկանութիւնը բացակայում էր: Մագազինների և տների ապրանքներն ու իրեղէնները թաւանուած են: 21-ին հայ և ռուս ազգաբնակութեան պահանջով՝ թաւանողները բռնուեցին: Պահպանութեան են կանչուած 80 պահեստի կոզակներ, որոնց քաղաքը վճարում է իւրաքանչիւրին ամիսը 10 ուրբի: Գիշերները, իշխանութեան թոյլտութեամբ պահպանում են հայ և ռուս ինքնապաշտպանութեան խմբեր: Երէկ, ազգաբնակութեան խնդրով, ազատեցին ձերբակալածներին: Դրութիւնը տագնապալից է: Լուրեր կան որ լեռնցիները շարժում են:

«Արշալոյս», 1905, 31 դեկտեմբերի, N 76

ԱՇԽԱՏԱՆՔ

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Մօզդոկ

Գիտլը մի մեծ ախոռ է, ուր շարի ի շար կապած են տեսակ-տեսակ կթի կովեր՝ գիտացիներ: Օգտում են այդ կովերով ով ինչ տեսակ և ինչ չափով կարողանում է: Կթում է գիտացուն աղան. վաշխառուն, խանթորը, տերտերը, տիրացուն, վարդապետը, կթում է գիտացուն «բարեխնամ» կառավարութիւնը՝ իւզբաշի, գլաւա, գրագիր, հարկահան, դատաւոր, պրիստաւ... կթում են անխնայ և գոնէ մի բուռ կեր՝ դարման էլ չեն տալիս, որ խեղճի չորացած ուրը մի պուտ կաթ գայ... Ահա այդ կթող կովերի օրհասական բառաչն էր, որ վերջին ժամանակներս մերթ ընդ մերթ սկսել էր լսել մեր «աղայական, բիւրօկրատ» մամուլի էջերից:

Բուն ժողովուրդը՝ գիտացին իր գիտական ուսուցչի, ինտելիգենցիայի, քահանայի բերանով իր արժանաւոր տեղն էր պահանջում հայ մամուլի էջերում: Եւ իր աշխատող տարրերի, գիտական մշակների շնորհիւ որոշ չափով արտօնեալ դասակարգերի ուշադրութիւնը գրաւեց նա: Սակայն գիտում ով էլ լինի կթի կով է, լինի դա կարդացող, վարժապետ, տերտեր...

Կթի կովեր դարձան և գիտական այդ ցաւերը լացող գիտլի կեանքից գրողները, թղթակիցները մեր քուրմ խմբագրութիւնների համար. որոնք օգտւելով հանդերձ նրանց աշխատութիւններից, մինչ ցարդ նայել են նրանց վրայ, ինչպէս արծիւը ճիճուին:

Երա՛նի, հազար երա՛նի, թէ ես էլ մեր խեղճ գիտացու պէս տեսած-ճանաչած չը լինէի այդ լուսաւոր փարոս համարող քրմա-խմբագրատները:

Ես տեսել էի մեր գիտերում ամեն տեսակի ու որակի վաշխառուներ, սակայն այդ տեսակը նոր, միանգամայն նոր էր ինձ համար: Դուքա գրական վաշխառուներն են, գաւառական, գիւղական բոքակիցներին կեղեքող խմբագրութիւնները, որ իրանց անխղճութեամբ եթէ չեն գերազանցում գիւղական վաշխառուին, նրանից յետ էլ չեն մնում...

Ի սրտէ ուրախ եմք, որ վերջապէս մենք՝ գիւղական «ճիճուներս»՝ գիւղական գրողներս էլ ունեցանք մեր թերթը, որի շուրջը պիտի պատենք մեղւի պէս ու անդու աշխատանքով լսելի դարձնենք մեր «տգոցը»: Ուրախալի է մանաւանդ, որ վերջապէս մի թերթ ծնեց, որ գիւղական ուսուցիչներին, քահանաներին, ինտելիգենցիային՝ այդ անմունչ «կթի կովերին» ընդունում է իբրև «կենդանի ոյժ»...

«Աշխատանք», Թիֆլիս, 1906 թ., N 4

ԱՆԼՈՃԸ

(Մանկական յիշողութիւններից)

Մինչև այսօր էլ չեմ մոռացել. նրա դաժան դէմքն ու սոսկալի պատկերն այս րոպէիս էլ աչքիս առաջն է...

Երկուշաբթի առաւօտն էր: Մեծ-պասի գէշ երկուշաբթին: Երկինքն ամպել սև-սևցել էր, մեծ-պասի պէս սևաւորել: Փետրուարի խելառ թիփին բուք ու բորան բերանն առած փչում, շաչում, շառաչում էր... Մերք կատաղած ոռնում, սլարում, ուլուլում, մերթ ուժաթափ հևում, հեծում, հեծկլտում...

Ուշ էր, երբ ես վեր կացայ. առաւօտայ քունն անուշ է, մարդ չի ուզում վեր կենայ: Աչքս բացի, տեսնեմ գոմում մարդ չըկայ. մեծ ու փոքր վեր են կացել, մեմակ ես եմ պառկած մնացել... Ո՛ւշ էր, շատ ո՛ւշ... Ի՛նչ ամպ չըլինէր, արևն արդէն դիպած կը լինէր, իսկ այդ պահուն գիտում քնել չի լինի... Արևն ելնի՝ պառկած տեսնի... ամօթ է...

- Հօ՛, շան լակոտ, հըրը տեղէդ չե՞ս ելել... Ախլոճը տեսնի հիմի, ի՞նչ կըսէ...

Մամս հալիւյելով վերմակս քաշեց մի կողմ նետեց: Չըր-չփլախ մի կերպ տեղիցս փախայ, քօթակից պրծայ...

Ու հաւար-հաւար լոկ չըլտօ (պատռտած) չուխաս անձս ձգելով, բոքիկ վագեցի մեծ-պասի նորեկ գէլ «Կարապետի»՝ Նեռ-Ախլոճի դէմքը տեսնելու:

Տան¹ դուռը բացի: Թնդրի գորշ ծուխը ուշ աշնան սև-մութ ամպերի մման. իրար հրելով, իրար գրկելով առիքն (առաստաղ) են լիզում, ճամբայ են ուզում ու նեղլիկ անցքը մի կերպ գտնելով. ժայռից դուրս վիժող ջրվեժի մման երթիկից ժայթքում, բուքին են խառնում ու թռչում հեռուն. վախչում են հեռուն, ամպերին հասնում...

Միս երթիկից յանկարծ վռռալով ահռելի քամին կտուրի ձիւնը մաղած մոխրի պէս ներս է շարտում ու ինքը թոնրի ծուխը գիրկն առած նեղ ծխնելոյզից նորից դուրս թռչում, ծեծւած տղի պէս հեծում, հեծկտում:

Ու վարի երթիկ երկաթէ խաչքից² կարծես պաղ քամու թներին յենւած, կախել էր մի ահռելի հրէշ...

Ախլոճն էր դա, մեր խենթ Ալէքին շինած ու կախած հրէշ-Ախլոճը:

Գլուխը կարմիր սոխից էր շինած ու թագը եօթ հատ սև ու պսպղուն փետուրով գուգած: Իրանը քրդոս, ձմրան պէս ճերմակ մորթով էր պատած ու ձեռքին բռնած կարմիր ճիպոտը, գայիսոնի մման, որ կարծես մարդու կարմիր արիւնով լինէր ներկւած, ահ ու սարսափ էր տարածում չորս դին: Խաչքն ու Ախլոճը իրար հետ կապող եօթը գոյնզգոյն թելերից հիւսած կարճ թոկի վրայ եօթ քար կար շարած՝ մեծ-պասի եօթը շաբթուան թուով: Ու մէջքին կապած փայտէ կեռ թուրը տիրոջից երկար ճօճում էր օդում ոտքերից էլ ցած...

Չը գիտեմ ինչո՞ւ, հակառակ կամքիս, մի կողմից երկիւղն ընկել էր սիրտս, մի կողմից քանի վեր էի նայում ծիծաղս էր գալիս...

Ախր ինչէ՞ր են հնարում մարդիկ ինքն իրանց գլխին...

Կարծես անողոք երկինքը վերից քիչ դարդ ու ցաւ է ուղարկում գիւղին. հազար մի դարդ էլ իրանք են շինում սեփական ձեռքով ինքն իրանց գլխին... ազատ-անձնիշխան ստեղծւած մարդուն ձեռք ու ոտք կապում. ամուր կաշկանդում...

1 Տուն - խոհանոց, աշխանա, բնակարանի այն բաժանմունքն. որ թաղած է թնդիրը և հաց են եփում:

2 Խաչք - խաչաձև երկաթ է. որ ամրացրած է երթիկի վրայ մուտքը պահպանելու համար:

Մեծ-պասի մման դէմքը խոժոռած վերն Ախլոճը ճօճում էր գլխիս: Ու ես բաց-բերան ապուշի մման նայում էի վեր...

- Էդ ո՞վ է էդտեղ դրան մօտ կանգնել... Էդ Ախլպապի թուր ու թուանքը չէ՞ տեսել, ի՞նչ է...

Ու Ախլպապը (Ախլոճ) ճօճաց վերևից, գնաց ու եկաւ...

Եւ ես ժպտերես մինչ պառաւ մամիս հնարած անմիտ սպառնալիքն էի ծաղրում, ծիծաղում... յանկարծ վերևից, աջից ու ձախից, ինքս էլ չը գիտեմ, ի՞նչպէս, ո՞րտեղից քար ու կոշտ էր որ տեղաց մերկ գլխիս, կրծքիս, ոտներիս...

- Մայրիկ ջան, մեռա՞յ...- ճակատս բռնած ես լեղապատառ մի կերպ դուրս ընկայ...

Ուտու... քամին վերից ոռնալով փչեց, ցրտից կապուտկած ճամբորդի մման հագիւ հագ կարծես մի բաց դուռ գտած. տեղ էր աղերսում, ապաստան խնդրում...

Ու բութ ու բորան, ու ցուրտ ու թիփի, կարծես Ախլոճն էր հետը բերել, տուն ու դուռ լցրել ու մեզ դուրս քշել, չէր թողնում, որ մենք մեր տունը մտնենք...

Ողջ երկու շաբաթ ընկուզի մման ճակատս ուռած, կապուտկած մնաց:

Էլ ո՞ր յիմարը կը համարձակւեր տան դռնից նայել, կամ թէ «մեծերի» խօսքը չը լսել... Ախլոճն այնտեղ պատրաստ կախած էր... կարկուտի մման քարը կը տեղար վերևից գլխիդ...

Խե՛ղճ մանուկներս կարծես ներքևը սև գետնի վրայ վզերիս բարձած քիչ դարդ ու պատիժ բեռներ ունէինք, մէկն էլ վերևից բերին կախեցին ջինջ օդի միջին քամու թևերից...

Ամառը կերբաս մալն արածելու, չեն թողնում ազատ, ազատ դաշտին մէջ սար ու ձոր չափես, սրտանց մի խնդաս, գէթ մի օր ուրախ խաղաս, քոչկոտաս:

Ղորուղչին (հանդապահ) գլխիդ կանգնած է այնտեղ՝ կոպալը ձենին...

Չմեռ է գալիս, ասում ես պրծանք, էլ բան գործ չըկայ, տաք գոմում ազատ կը խաղաս, խնդաս...

- Շուտ արա՛, պրծի, գոմերը ալէ, մսուրը սրբէ, հորթերուն խոտ տուր,

տակերը չորցու... թե դուրսը թիփի, բութ ու բորան է. մալին ջուր կրէ, որ ներսը ջրես...

Անխտիւր ամենքն հրամայում են՝ հայրդ, հօրեղբայրդ, եղբայրդ, պապդ... ով քեզնից մի քիչ հասակով մեծ է կամ թե ուժեղ է... Եւ դու սուս ու փուս, գլուխդ կախած, պիտի կատարես, թէ չէ՝ «Ախլոճն երթիկից գլխիդ քարով կը զարնէ...»

Ու այս լայն-արձակ աշխարհի մէջին ինչ որ Ալոքի-Ախլոճի ձեռքին մեզ պէս հէ՛ ինչքա՜ն խեղճ-մոլոր տղայք գերի են դարձել...

Ու լուռ ու խոնարհ, վզերս ճկած մենք տանում էինք ամեն բռնութիւն... Չէ ախր «ահը վեր է քանց մահը»...

Բայց այս աշխարհում չէ՞ որ ամեն ինչ վերջ-վախճան ունի... Ու ամեն ուժեղ, ամեն բռնապետ որքան մեծամայ, որքան բռնամայ, այնքան իր վերջին, սև գերեզմանին շուտ կը մօտենայ...

* * *

Մեծ պասի վերջին շաբաթն էր: Մասսի կատարից հեզնող ծիծաղի պէս զարման հովն էր փչում ու սար ու ձոր ծածկող ձիւնի հաստ շերտն այդ ծիծաղից խենթացած, բարկութիւնից, երկիւղից, պատռել, ճեղքել, ճաք-ճրքել էր...

Կռիւ էր, կատաղի կռիւ... Գարունն իր մատաղ հովերով՝ իր կենսաբոյր սլաքներով դուրս էր եկել լեռան քամակից ու անվրէպ, անսայթաք առաջ էր գալիս կեանքին տիրելու... Ու գառամ բռնակալը՝ ծերուկ ձմեռն հոգեվարք հիւանդի պէս օրհասական ոռնոցը ձգած, իր բութ ու բորանով իր սպանիչ շնչով վերջին ճիգն էր թափում նոր ծնող «մանկան» մատաղ ծիլերը խեղդելու...

Բայց գալիս էր «նա». գալիս էր հեղեղ դառած լեռն ի վայր, գալիս էր գետնի միջից՝ ծիլեր դառած հէնց իրեն՝ ձիւնի տակից, գալիս էր օդի միջից՝ երկնքից ծիծեռնակի ծլվլոցով... ամեն կողմից գալիս էր «նա»... ու իր հետ բերում կարմիր, ալ ու խալխալ «Չատիկ»-ը: Սպասելու էլ ճար չըկար. ձմեռ ու մեծ-պաս հոգի էին հանել, ուժերս քամել... Ու մենք գրկաբաց սպասում էինք կենսատու «եկտրոներին» անուշ Գարնան ու Չատիկին:

Բայց Ախլոճը դեռ ճօճում էր... Արիւն տեսած գայլի մման գնում-գա-

լիս, քարի տարափ էր թափում: Բայց այդ քարի տարափից էլ վախեցող չէր մնացել... Գիտէինք, որ վաղ թէ ուշ «գարունը պիտ գայ», փրկարար զատիկը դռանն է նստած...

Ու մերձ ի մահ Ախլոճը վիրատու վագրի պէս յուսահատութիւնից խենթացած, ինքն իր միսն էր ուտում, բզկտում... Շարան-շուրան եօթը քարերն էլ չըկային, ամեն շաբաթ մէկն ընկել էր, մէջքի թուրը կոտորտել, գլխի թագը փետրտած, արդ ու զարդը պոկրտած, թեպէլ-փոխւած հաւ էր դարձել...

Ջատկի շաբաթ առաւօտն էր: Դեռ արևը տեղից չելած, մենք բոլորս ոտքի էինք: Օ՛, ինչ օր էր այն օրը... Ողջ մեծ-պասի, յիսուն օրան մաղձ ու թոյնը այդ օրը պիտի թափէինք... Բիչ էր մնում ծծկեր տղայքն էլ ոտք ելնէին. վրէժի թոյնով այնքան լցած էր սրտերս... Ախր հոգի էր հանել...

Ու հանդիսատու խաղ ու կանչով, ձեռքերիս մի-մի ճիպոտ բարձրացանք տան կտուրը: Ճաղր ու ծանակ Ախլոճին քանդեցինք երկաթի խաչքից ու չորս բոլորը պար բռնեցինք... Ջարկինք... զարկինք... դադւած սրտի բոլոր ուժով, մինչև բզիկ-բզիկ վերջին բուրդը-բամբակը քամուն կեր տուինք...

Ու հսկայ լերան լանջից մրմնջալով, խնդմնդալով ծագեց Ջատկի կարմիր ու վառ արևը, որ կարծես խեղճ Ալոքին-Ախլոճին վերջին հոգոցն էր մրմնջում...

«Աշխատանք», 1906 թ., N 12

ՊԱՊՍ...

Մանուկ էի, տաս տարեկան մի կայտառ գիւղացի մանուկ: Բայց չը կարծէք, թէ իբրեւ մանուկ ազատ էի ամեն հոգսից ու աշխատանքից: Ո՛չ, գիւղում ամեն շնչատուր իր պարտքն ունի ու որքան թոյլ, անգօր է՝ այնքան շատ պարտքեր: Եւ վա՛յ նրան, ով հիւանդութեան, ծերութեան կամ մի այլ պատճառով անընդունակ է աշխատելու՝ իր պարտքը կատարելու...

Յիշում եմ, Բոյնաղ ամուսնով մի շուն ունէինք, որ ինձնից հասակով էլ, տարիքով էլ շատ մեծ էր: Քա՛նի քանի անգամ Բոյնաղը գայլերի ձեռքից ազատել էր մեր ոչխարների ահագին հօտը: Նա իր ծերութեան օրերում

իմ անբաժան ընկերը դարձաւ ու երբեք գառներիս հօտից յետ չէր մնում: Բայց, երբ բոլորովին զառամեց ու այլևս անկարող էր հետևել հօտին, հայրս առանց ուշք դարձնելու իմ լաց ու կոծին ու այդքան տարի հաւատարիմ ծառայած խեղճ շան կնժ-կնժոցին, հրացանով խփեց նրան: Դիշտ այդ ժամանակները պապիս հայրն էլ ծերացել էր: Բայց նրան հրացանով չը խփեցին. իր ձեռքով շինած գոմի մի անկիւնում, ահագին հարստութեան մէջ նա քաղցածութիւնից մեռաւ: «Է՛հ, ինչ անենք. մեռաւ, մեռաւ, Աստուած ողորմի հոգուն, լաւ մարդ էր, հըմը ողորմած հոգին շատ էր ընկել (ծերացել, թուլացել) պզտի տղիմ չափ էլ տանը խէր չունիր...» ասաց պապս և հէնց հետևեալ օրը մի «ապասի» տունեց տէրտէրին պատարագ անել տուեց, «թովալ» եզն էլ մորթեց՝ գիւղի «գլաւային» ու մեծերին լաւ հաց տուեց, հանգուցեալի հոգուն «ողորմիս» ասել տուեց ու «բարի ժառանգ» եղաւ պրծաւ...: Այդպէս է գիւղում ծեր թէ հիւանդ, կին թէ մանուկ, շուն ու կատու. ով ուզում է ապրել՝ պիտի աշխատի, տանը «խէր» տայ, իսկ ով չաշխատի՝ նա մեր «Բոյնաղ»-ի կամ պապիս հօրն օրին կընկնի:

Առաւօտ վաղ, դեռ մութն ու լուսուն, երբ քունն առանձնապէս քաղցր է լինում, պապս եկեղեցուց վերադարձած ձեռի հաստ փայտով մեզ ձայն էր տալիս: Մէկի կողքին, միւսի մէջքին, երրորդի գլխին կամ ոտներին անխնայ դրմբում էր հաստ հոնի մահակն ու քնաթաթախ մերկ մանուկներիս աղեկատուր մղկտոցը խառնում գոմում վազվզող գառ ու ուլի մկըկոցի հետ: Բայց ես այնքան էլ յաճախ չէի արժանանում պապիս հուժկու մահակի անախորժ փաղաքշանքներին: Դեռ պապս տուն չեկած մայրս ինձ գուրգուրելով, փայփայելով, երբեմն էլ սթափեցուցիչ մահակով սպառնալով արթնացնում էր: Բայց քունն անուշ է այդ պահուն, մանաւանդ մեզ պէս մանուկներիս համար. որ փոքրիկ ոտներովս արևծէգից մինչի արևի մուտը մատողաշ գառների խրտան հօտի յետևից սար ու ձոր չափում-չափչփում էինք: Մի օր էլ, երբ մայրս դարձեալ ձայն էր տալիս ինձ, աղաչեցի մի քիչ էլ քնել ու խոստացայ դեռ պապս չեկած վեր կենալ: Բայց անտէր քունն աչքերս առել էր ու պապիս գալն իսկի չէի իմացել: Յանկարծ գոմի դուռը բացուեց, պապիս խռպոտ ձայնը որոտաց՝ «շան լակոտներ, բան ու գործ չունէք, էս վախտս շնթոկել էք»... ու ահեղ մահակի անկողնիս թրխկալը մէկ եղաւ: Էլ չգիտեմ ինչպէս տեղիցս մի կողմ էի

քոել ու բնաթաթախ աչքերս չորս կողմս չռած ջուխտ ձեռքով շորերս էի ամծծում, երբ փոքրիկ քոյրս Արուսը սրտապատառ հեծկլտալով՝ «ապա ջան, ապա» կանչեց ու հալի մորթած ձագի պես թաալուելով, ընկաւ քնած քրոջս՝ Աննայի վրայ: Գոմում բոլոր մանուկներս արդէն ոտի էինք ու պապս գնացել էր «տանը» քնող տղոցը ձայն տալու, երբ նկատեցի, որ հեծկլտող քրոջս քոնքից վազող կաս-կարմիր արիւնը աղբիւրի պէս ակօս էր ձգել քնած քնքոյշ երեսին ու թրջել տակերիս չուլ չարսաւը: Սրտապատառ տուն ընկալ մօրս իմաց տալու: Արցունքն աչերին, մայրս խտտած ուշաթափ քրոջս, աշխատում էր ուշքի բերել: Դրսից լսուեց մամիս ձայնը - «Աշխէ՛ն, Աշխէ՛ն»... Բայց Աշխէ՛նն արտասուաթոր ջուր էր սրսկում ուշաթափ բալիկի արիւնոտ երեսին ու յետ անգամ չը նայեց կեսրոջ կանչին: Մէկ էլ հայհոյանքների տարափ տեղալով ներս մտաւ մամս՝ «օխ-խա՛շ, շատ լաւ է եղել... սասկիւր անջաղ թէ կըլլիր»... տեսնելով ուշաթափ քրոջս ասաց, իմ թեկից բռնեց, գլխիս, կոնակիս դնկսելով քաշ տուեց դուրս դէպի գառների փարախն ու անօթի, ծարաւ ճանապարհի դրեց վազվզող գառների ետևից: Կարծես, մօրս ուշանալու վրէժն ինծանից էր ուզում առնել:

Լուռ լալով ու արտասուտ աչքերս ճմռելով ճանապարհի ընկալ տոճիկ տոտող գառներիս յետևից: Արևն էլ ինձ պէս կարծես քնից նոր վեր կացած ու խորթ մամի դնկսոցը կերած՝ մի թեթև մշուշ քօղի պէս երեսին առած, խոշոր աչքերը խփխփելով նոր էր դուրս գալիս մօր տաք ծոցից՝ Իլխիտաղի սիգաւէտ լանջից: Ա՛խ, ամեն օր որքան գեղեցիկ, որքան հրապուրիչ էր արևի այդ ծէգը, անուշ ցօղի սիրուն ցոլքը, կարմիր ու կապոյտ ծաղիկների պայծառ ճուլտոցը որ կանաչ խոտերի միջից փոքրիկ Արուսիս խաժուժ աչիկների պէս խլվում էին երեսիս, ծիտ, արտուտի. լոր ու սարեկի և հազար ու մի թովռան թռչնիկների ուրախ ու անհոգ ծլվլոցը, որ գառնիկներին անուշ բառաշի հետ վաղորդեան «բարիլոյս»-ն էին առաքում վառ արևին: Բայց այդ օրը կարծես այդ ամենի համար խլացել էին իմ ականջներս ու կուրացել աչքերս: Ես ոչինչ չէի լսում. ոչինչ չէի տեսնում: Մի բան միայն փոքրիկ գլխումս պտոյտ էր գալիս՝ մամիս հայհոյանքն ու քրոջս հեծկլտանքը: Ա՛խ, չլինի քոյրս մեռնի, մտածում էի ես ու յիշում հօրեղբօրս աղջկայ՝ դժբաղդ Համիկի պատմութիւնը, որ մամիս հաց եփած ժամանակ, հաց ուզելու համար մի «դմբոց» էր կերել ու յան-

կարծ գլորուելով թոնիր, ալ բոցերի մէջ խորովուել: Արիւնոտ յիշողութիւններիս դառն տպաւորութեան տակ ինքս ինձ չը կարողացայ զսպել ու երեսս ի վայր ընկած դեռ ցօղոտ ծաղիկների վրայ, սկսեցի հեկեկալ, սրտիս խորքից հեծկլտալ: Զունս տարել էր: Ո՛րքան անուշ է առաւօտուայ այդ պահուն բացօդեայ քունը: Կանաչ անկողնիս վրայ անփոյթ փռուած բիւրաւոր ծիլ ու ծաղկունքն իրանց բազմերանգ բուրվառներով, կարծես խունկ էին ծխում քթիս տակ ու գլխիս վերն ճախրող ծլվլան թռչնիկներն անուշ ճովողով օրօր էին երգում ինձ: Բայր ասա՛դ, այդտեղ էլ երկար չը թողին ինձ քնելու: Յանկարծ մէկի ձայնն ինձ սթափեցրեց. ջանս դող ընկաւ. կարծեցի հօտաղներիս հոգեառ դորուղչին է: Ջուխտ ոտքով վեր թռայ ու, աչքերս պլշելով, չորս կողմս դիտեցի: Գառներս մօտս չկային, բայց իմ բաղդից դորուղչին էլ չկար: Կանչողն հովիւ ընկերներիցս էր, որ, հօտս անտէր գտնելով, եկել էր ինձ որոնելու:

- Գառներս ո՞ր եմ, Վարդ,- լացկամած կանչեցի ես:

- Արի՛, մեր քով եմ, մեր քով, մի՛ վախենա...

Ամեն ինչ մոռացած, ուրախ-ուրախ թռչկոտելով վազեցի ընկերոջս յետևից: Մայրս նրանց հետ ինձ համար երկու գարի հաց ու յօր (պանիր մնացորդը) էր ուղարկել, այդ է գիւղի հարուստ տան տղի կերակուրը: Բայց ի՞նչ փոյթ, ընկերներս կարագ ու ոչխարի պանիր ունէին, իսկ մեր «մալն» ո՞վ էր բաժանել, մէկիս ունեցածը ամենիս էլ չէ՞ր: Արեւն էլ բաւական վեր էր եկել. նստեցինք սառնորակ աղբիւրի գլխին, անուշ խօսակցելով ու խնդալով նախաճաշեցինք, ապա մի փոքր զրզրգուեցինք, կոխ բռնեցինք, լաւ քրտնեցինք, լուացուեցինք ու գառները գիւղ քշեցինք ծծեցնելու: Կէս օր էր. արեւն էլ մեզ պէս կարծես քրտնել էր ու ամպերի մէջ աղբիւր էր որոնում որ լուացուի: Բաց-մոխրագոյն ամպերն հետզհետէ մրազնում էին: Գիւղին արդէն մօտեցել էինք, երբ քոյրս դարձեալ միտս ընկաւ: Երևի այժմ անկողնով պառկած կը լինի, կամ ո՞վ գիտէ արդէն մեռել է, գուցէ թաղել էլ են... ու ես էլ չպիտի տեսնեմ սիրուն Արուսիս... մտածում էի ես: Գառներս թողի ընկերներիս մօտ, տան յետևի դռնով գաղտուկ վազեցի ներս ու շիտակ գոմ մտայ: Թախտի վրայ, գլուխ-մութի փաթաթած, մեն մենակ նստած էր քոյրս ու ինչ որ կտորների հետ ինքն իրան խաղում ու մոմոմ էր: Առանց ձէն ու ծուգի փաթաթուեցի վզովն, երկու թուշն էլ համբուրեցի ամուր ու փախայ դուրս: Խեղճ երեխան նախ

ապշեց, ապա ինձ տեսնելով, ուրախ ծիծաղեց ու սկսեց բոլոր ուժով կանչել «Կաթօ տացու, Կաթօ տացու»... Թէն դեռ այնքան էլ կարողալ չգիտէի, բայց քոյրս ըստ գիւղի սովորութեան ինձ իբրև մեծ եղբոր «տացու» էր կանչում: Է՛, ո՞վ կը կանգնի, որ տնեցոց հանդիպի, մեր շենի պահպան հրեշտակներն էլ չտեսան իմ տուն մտնելս ու դուրս գալս³, որ մնաց տնեցիք: Բայց սաստանի բան է, ումնից որ փախչում էի, հէնց նրան էլ հանդիպեցի: Դեռ մեր կալը չէի անցել, որ պապս իր պոլոզ (սրածայր) փափախով ու դաժան դէմքով դէմս ելաւ: Լեղիս ցամքեցաւ:

- Էդ ո՞ւրսից կուգաս, ծօ՛, շան լակոտ:

- Ամպեց, փաշա, եկայ որ ֆերաճիկս առնեմ,- պատասխանեցի ես դողդողալով ու ինքս ինձ բաւական հեռու պահելով պապիցս:

- Դէ՛ լաւ, լաւ, վազէ, գառներն էսօր Աննայեմց գարուն թումբը լաւըմ կը կշտացնես, թէ չէ իրիկունը տուն կուգաս շան պէս կը սասկացնեմ, իշ- ու ձագ:

Պապս մեզ հետ, ինչպէս և բոլոր մեծերը գիւղում, առանց հայիոյանքի չէր խօսում:

Թոկից պրծածի պէս առանց յետ նայելու ոտներինս գոռ տալի ես: Այդքանով ազատուելուս շատ ու շատ շնորհակալ էի: Պապիս պատուէրը շատ լաւ էի հասկանում ես, բայց չէի կարողանում կատարել: Աննան մեր գիւղում մի այրի խեղճ կին էր ու պապիս յիշած միակ արտով կերակրում էր հինգ հատ մանրիկ որբեր: Այդ արտը գիւղի մօտ մի տալտա փոս տեղ էր ու ոչ ոք չէր տեսնում, թէ ինչպէս շատ անգամ գառները ջիլիթ էին տալիս նրա կանաչ գարու մէջ: Յաճախ Աննան, իր որբերը տանը թողած, անտէր անտիրական գալիս էր արտին նայելու ու չստիկ հովիւների յետևից հայիոյելով երկար վազելուց յետոյ հիւքոած ձեռքերը վեր էր բարձրացնում ու լալով կանչում՝ «Ա՛խ Աստուած ջան, էս ի՞նչ կրակն եմ ընկել, դէ՛ հոգիս ա՛ռ պրծիմ... բան չեմ ըսել, օղո՛ւլ, դուք ա իմ տղոցս օրին մնաք»: Յիրաւի խեղճ Աննան կրակն էր ընկել: Գիւղի արտերն «ըստ խղճի» բաժանելիս իրար մէջ «բարեխիղճ» հողաչափները նրա ամուսնուց մնացած բոլոր հողերը խլել էին ու միայն այդ անտէր ճանապարհի վրա-

3 Գիւղացոց կարծիքով ամեն տուն օջախի պահպան հրեշտակներ ունի շենի վրայ, որ պահպանում են տան ել ու մուտքը:

յի արտոն էին թողել: Գիւղի ոչ միայն մաճկալները, որոնց համար արտ. չայիր ուտեցնելը սովորական քաջագործութիւն է, այլ նոյն իսկ հօտաղները պատահելիս երբէք չէին քաշում «Աննային արտին թումբը կշտացնել» իրենց գառներն ու եզները: Եւ ի՞նչ առիթ էլ ունէին քաշուելու կամ վախենալու, քանի որ իրենց տան մեծերն այդպէս էին պատուիրում ու գովաբանում նրան, ով հէնց մանկութիւնից կարողանում էր դրացու արտն ու չայիրն աւերել, թէկուզ դրա համար մի քանի անգամ լաւ «քեօթակ» էլ ուտէր արտի տիրոջից կամ գիւղի իւզբաշուց: Բայց Աննան խօսմ չէր կարող նրանց ծեծել. ընդհակառակը. մի անգամ իրանք հաւաքուել հէնց իր արտի մէջ ծեծել ու ծաղրել էին նրան, իսկ իւզբաշուն կամ գլաւային դիմելիս, որովհետեւ նրանց «առկին տակը» գցելու բան չուներ ջահիլ-ջիւան այրի Աննան, միշտ անպատկառ առաջարկութիւններ էր ստանում և լացով ու արտասուքով ջահէլ օրը սկսեցնում: Եւ էլ գուցէ պաւլիս ծեծից վախենալով միւս հօտաղների պէս տանէի գառներս Աննայենց արտը արածացնելու, բայց աւելի շատ վախենում էի մօրս խրատներից ու սպառնալիքներից: Նա միշտ, երեկոներին տեղիս մէջ գլուխս քորելով, պատմում էր, որ Աստուածը չար մանուկներին չէ սիրում ու ամեն ինչ տեսնելով պատժում է գէշ տղաներին: Նա հաւատացնում էր ինձ, որ Աննան խեղճ կին է ու Աստուածը, լսելով նրա անէծքը, նրա որբերի պէս եթում կը թողնի նրա արտն արածացնողներին: Երբ իմ քունս արդէն տանում էր, մայրս առնում էր իր հօր տէրտէր պապիս տուած աշխարհաբառ Աստուածաշունչն ու մինչև կէս գիշեր մեն-մենակ կարդում, որովհետեւ ցերեկով, նոյն իսկ կիրակի օրերը, չէին թողնում նրան կարդալու ու ծաղրելով բոլորը նրան վարդապետ էին կանչում: Եւ սրտանց հաւատում էի մօրս պատմածներին ու սարսափում Աննայի անէծքից, մանաւանդ որ Աննային գայրացնող չարաճճի հօտաղներից միւնի հայրն հէնց այդ տարին մեռաւ:

Եւ լսում էի մօրս խրատներն ու Աննայենց արտի մօտովն էլ չէի անցնում: Բայց Աստուածը... ա՛խ չը գիտեմ ո՞ր չարութեանս համար ինձ պատժեց... Զրոջս քոնքի վերքը մըսաւ, հաւայ առաւ և ուռաւ: Ամբողջ մի ամիս նա գիշերները քնից ճվճվալով վեր էր թռչում, յետոյ հիւանդ պառկեց ու մի օր էլ, երբ արտից տուն եկայ... քոյրս մեռել էր... Է՛հ, ի՞նչ անենք, ես շատ էլ թո՛ղ լայի, հեծկլտայի, ո՞ւմ պէտքն էր, տարւան թաղե-

ցին, գերեզմանոցում մի փոքրիկ հողաբլուր էլ աւելացրին... Քրոջս այդ եղերնական մահը ո՛չ մի հետք չը թողեց մեր տան մէջ, բայց այդ օրուանից մօրս աչքից արցունքը չը կտրուեց ու իր գիշերուան միակ ընկեր Աստուածաշունչը միշտ թաց էր: Երկար ժամերով վերմակիս տակից անքուն լսում էի մօրս հեծկլաւանքից խեղդող ընթերցումը, բայց երբէք չէի համարձակում հարցնել թէ Աստուածը ինչո՞ւ խլեց քոյրիկիս... չէ՞ որ ախր ես չէի արածեցնում խեղճ այրի Աննայենց արտը... ու վերջապէս համոզուեցի, որ մեր տան մէջ պապս Աստծոց ուժեղ է:

«Աշխարհանք», 1906 թ., N 32

ԱՄՕԹ Է...

29 Նոյեմբ. 1906 թ., Մօզդոկ

Սրտի մրմուռով կարդացի պ. Գարեգնի նամակը «Մշակում» «Ախալքալաքի գիւղական դպրոցների մասին» ու ինքս ինձնից ամաչեցի...

Հայաշատ Ջաւախքն իր 60-70 հայ գիւղերով ասպարեզ է դարձել Տէր-Թողիկեան դպրոցների ու պ. Գարեգինն իր նամակով մամուլի էջերում միջոց է որոնում գիւղական այդ հին ցաւի դէմ: Եւ ի՞նչ է այդ միջոցը... «Հայ բարերարների ուշադրութիւնն ենք հրաւիրում այս գիւղերի վրայ»...

Դարձեալ ողորմութիւն, դարձեալ մուրացկի պարկ ու գաւազան, կոր ի գլուխ կարկառած ձեռք, որ միշտ դատարկ է մնացել ու դատարկ էլ պիտի մնայ:

Խեղճ գիւղացի, մի՞թէ մինչև այսօր չհամոզվեցիր, որ ողորմութիւնը մարդու փոր չի կշտացնի, մուրացկի ծակ պարկը ամբար չի դառնալ...

Երկրաշարժը տունդ քանդեց, ճիճուն մարեց օջախդ. ծմբան ցրտին, բուր-բորանին տուն ու տեղով դուրսը թողեց, քաղցած, ծարաւ. չուլ ու չփլալ...

Բարեկամներդ, գրի սև ու սիպտակը ջոկող հայրենակիցներդ գրիչն առան մէյդան եկան, լացին, ողբացին, վայնասուն ձգին, մամուլն էլ թև տուեց նրանց, արար-աշխարհի «ոտքի հանեց», «խղճի բերեց» ու մի քանի ամսայ մէջ «հարիւր հազարներ» հաւաքեց: Բայց մուրացկի լաց ու կոծով հաւաքւած այդ հարիւր հազարները տունդ շինեցի՞ն, մարած

օջախոյ վառեցի՞ն, խեղճ գիւղացի: Այդ հարիւր հազարներից ի՞նչքան մտաւ քո բուռը... Չէ՞, այդ ես էլ գիտեմ, դո՛ւ ալ գիտես...

Հիմա էլ Գարեգնի բերնով լաց ես լինում, թէ խեղճ, աղքատ ես, դպրոց չունես, ու աղերսում, աղաչում ես, որ քեզ խղճան, գթան. «չորս-հինգ գիւղի համար գէթ մի դպրոց բաց անեն...»

Չէ՛, սիրելիս, չէ՛, սխալում ես... Քեզ խղճացող, գթացող չը կայ... Դու կթի կով ես, ուրդ լից՝ կաթ հաւաքիր, կթող շատ կա՛յ. չորցած ուրդ սոթոթող՝ ինչքա՛ն կուզես...

Ի՞նչու սարէ-սար, քարէ-քար ընկած հեռուից, օտարներից ես ողորմութիւն հայցում:

Ո՞ր եմ մեծ-մեծ խօսող քո «սրտացաւ բարեկամներդ»: Չէ՞ կենդրոնական ժողովի համար պատգամատուր ընտրելիս ահեղագոչ գոռում էին՝

- «Սենք ենք ձեր բարեկամը, գիւղացի եղբայրներ, հարստահարւած եղբայրներ, ձեր հոգուն մեռնեմ»... Ո՞ր եմ պ. Քաջագնունին՝ ձեր բուրժուա բարեկամը, Դելանեանը, Արտաշէսը..., որ ձեզ դուրբան էին լինում, ոտքերիդ տակ թապլտորում...

Միւսները չը գիտեմ, բայց պ. Քաջագնունին, երևի իբրև Ախալքալաքի դպրոցի հոգաբարձու, զբաղւած է Էջմիածնին ձեր տուած տուրքերից (վանքական հողերի) 10 հազար կորգելով, որպէսզի «մարդավայել» դպրոց շինի քաղաքում:

Իսկ գիւղե՞րը...

«...Հայ բարերարների ուշադրութիւնն ենք հրաւիրում այս գիւղերի վրայ... Ախալքալաքի մի քանի շրջանների գիւղերն այնպէս են դասաւորւած, որ կարող են չորս-հինգ գիւղ մի դպրոց բաց անել, եթէ միայն անձնուէր կազմակերպողներ լինեն»...

Չորս-հինգ գիւղ մի դպրոց... այն էլ տուող չկայ. գոնէ մի կազմակերպող լինէր...

Իսկ ո՞ր եմ գիւղացու «հոգուն մեռնող» նրա «սրտակից բարեկամները»... Ասենք պ. Քաջագնունին ժամանակ չունի, իր ընդարձակ կալւածները մշակող գիւղացիներ «որսալով» է զբաղւած, միւսներն ո՞ր եմ...

Ի՞նչքան ես տալիս դու, խեղճ գիւղացի, Էջմիածնին ու աղաներին. վարդապետի ու տէրսէրի, տէրութեան ու ազգութեան... դեռ մասնատուր, յայտնի ու անյայտ վաշխառուներն ու տգրուկներն էլ մի կողմ մնան:

Որքան ինձ յայտնի է, մօտ 30 հազար էջմիածնին էք տալիս միայն իբրև հողային տուրք և այդ փողերով օգտում է Ախալցխայի ու մասամբ Ախալքալաքի դպրոցները, այդ փողի համար հոգաբարձուներն ու վարդապետներն իրար միս են ուտում, ծեծկում... Իսկ քանի՞ դպրոց կայ ձեր գիղերում... 60-70 զուտ հայաբնակ գիղերում: Քանի՞ պատվիրակ եկաւ էջմիածնից, կամ ձեր փողերով դպրոց կառավարող քաղաքի աղա հոգաբարձուներից իրենց կթի կով գիղերում կրթական գործով հետաքրքրուելու... «...հայ բարերարների ուշադրութիւնն ենք հրաւիրում այս գիղերի վրայ»... թաց աչքեր, մուրացկի պարկ, կոր ի գլուխ կարկառած ձեռք...

Չէ՛, սիրելի հայրենակիցներս, չէ՛, ողորմութիւնը մարդու փոր չի կշտացնի... Ձեզ գթացող ոչ ոք չի լինի...

Դուք բարեկամներ չունիք, սուտ են ասում, ձեզ խաբում են, ամենն իր փորի մասին է մտածում, թէ բարեկամ ունես՝ դա քո կողքին, քեզ պէս քաղցած, ընկած դրացիդ է... որից միայն օգնութիւն կը ստանաս, թէ միանաս, ձեռք-ձեռքի տաս ու քո պարտքն ու իրաւունքը հասկանաս:

Թէ չէ քեզ խղճացող մարդ չի լինիլ, քանի որու խեղճ, կոր ի գլուխ կթի կով ես, մուրացիկ ես...

Դու կարո՞ղ ես մուրացկի պարկն հանել վզիցդ, ու միացած, մի վիթխարի մեծ ոյժ կազմած, պահանջողի խրոխտ ձայնով, իրաւատէր մարդու դերով դուրս գալ կեանքի ասպարէզ...

Այն ժամանակ Տէր-Թողիկեան դպրոցներով չեն մնալ: Թէ չէ խեղճ ու մոլոր մուրալը, ողորմութիւն խնդրելը, «...հայ բարերարների ուշադրութիւնն հրաւիրել»... ոչ միայն փոր չի կշտացնի, այլ աշխատող, քրտինք թափող մարդու համար պատուաբեր չէ՛, ամօթ է...

ՅԱՌԱՋ

ՓԱՅՏՆ Է ԹԱՆԳ, ԹԷ՞ ՄԱՐԴԸ

Մօզդոկ, 21 յունարի

Մեզանում էլ երևացին «սև հարիւրեակները» իրանց աւերիչ գործողութիւններով: Երկօրւայ մէջ երեք չորս տուն քանդեցին, քալանեցին, տարան ով ինչ կարող էր ու մատ մատի խփող չեղաւ կատաղած աւազակներին զսպելու, պատժելու համար:

Իշխանութիւնը քոյլ էր, ոյժ չունէր...

«Անտէր» ժողովուրդը ինքը դուրս եկաւ իրան պաշտպանելու և «անգուսպ» աւազակների խուլիգանների խմբերը, երբ իրանց դէմ ուժ տեսան, «գործունէութեան» ասպարէզը փոխեցին դէպի մօտիկ անտառները: Ով ինչով կարող էր հասաւ. որը կացին, որը դանակ խլած կտրում են պետական անտառը:

Կտրում են անխնայ... Ահագին տարածութիւն մերկանում է ու ամօք-խած կնկան պէս ձիւնի սաւանով ծածկում իր մերկութիւնը... Նախկին անտառն այժմ անապատ է ու լոկ կտրտւած ծառերի կոճղերն են գերեզմանոցի սև խաչերի պէս դիք ցցել, կարծես անցած սև օրերին անխօս վկայ լինելու... Կտրում են մուժիկները, կօզակները, օսերը, չէչնները... Կտրում են ու կրում: Անցնում են հարևան Սաֆօնօվի անտառը: Սակայն դա արդէն Ալադաթեանի, Բուդուդեանի, Կակալեանի ապրանքը չէ, որ մեղր ու կարագի պէս կուլ երթայ, հեշտ մարաի... Դա մի բարձրաստիճան մարդու սեփականութիւն է, կապեր ունի մայրաքաղաքում, «մեծ» տեղերում...

Իսկոյն կօզակներ, երկու քօտա զինուորներ շրջապատեցին անտառը: Ո՞րտեղից եկան... Ե՞րբ եկան... բայց եկան... Զինուորներին մեծ քանա-

կութեամբ փամփուշտ է բաժանում և «հրամայում է կրակել» անտառին մօտեցողին, առանց խնայելու...

«Հրամայած է կրակել»...

Մարդ ապշում է, զարմանում... Երևի բոլոր թերթերում ամբողջ տարւայ ընթացքում տպւածները ստեր էին, բացարձակ ստեր... թէ չէ մի՞թէ մարդիկ այդքան գազան կը լինեն, այդքան անգութ... Այստեղ «անշունչ փայտը» կտրելու համար իսկոյն զօրք է հասնում և, որ գլխաւորն է, «հրամայում է կրակել անխնայ»... այդտեղ, մեզմից մի քանի վերստ հեռու 6 իշխանատրների, զօրքի աչքի առաջ ճանճերի պէս կոտորում են կենդանի մարդիկ և «հասարակական խաղաղութիւնը» պաշտպանող զօրք ու իշխանատրը սոսկ հանդիսատես են... «հրամայած չէ կրակել»...

Եւ ընկնում են մարդիկ, հարիւրներով, կենդանի անմեղ մարդիկ, այր ու կին, ծեր ու մանուկ. երկիրն ամայանում, մերկանում է ու կտրւած ծառի պէս տակը կոծղ էլ չի մնում, որ այս արիւն, սև օրերին վկայ լինի...

Ակամայ հարց է ծագում՝ «փայտն է թանգ, թէ՞ մարդը»... Հարկաւ փայտը, գոնէ այդ են հաստատում քսաներորդ լուսաւոր դարում մեր իշխանատրների ձեռքով կատարուող փաստերը, ոճիրները... Այո՛, փայտ կայ, որ մարդուց թանգ է, միայն պէտք է գիտնալ «ո՞վ է մարդը», «ո՞ւմն է փայտը»...

«Յառաջ», 1906 թ. յունւարի 28, N 11

ՔԱՆԻ ՈՒՇ ՉԷ...

Մօզդոկ, փետրւարի 1-ին

Կատաղի ծմբան բուքն ու բորանը ձայն-ծուգ կտրել, լռել են: Չէ լսում մահաշունչ քանու գէշ գայլի ոռնոցը: Օդը լցւած է գնդակների վժժոցով, հրդեհների հռիռոցով, խորտակող տների ճարճատիւնով, սրախողխող ծեր ու փոքրի, մայր ու մանկի աղեկատուր վայնասունով... էլ քանու ձայն կը լսի՞...

Կոտորած Բագում, սրածուքին Նախիջևանում, թալան Երևանում, սով ու սուր Շուշում, կռիւ Գանձակում, յարձակում Ղազախում, նոյն իսկ

Կովկասի մայրաքաղաքում՝ Թիֆլիսում ու հսկայական հրդեհների բոցն ամեն տեղ էլ դրօշի պէս ողջ մի տարի է ֆռֆռալով բարձրանում է վեր, քար երկնքից գթութիւն, խաղաղութիւն հայցում...

Էլ քամու ծայն կը լսի՞... Անբան բնութիւնը հրէշ մարդկանցից ամօթ-խած է... նա կտրել է իր ծայնը... ամաչում է... բայց մարդիկ դեռ չեն ամաչում...

Բաւական չէ ողջ մի տարի շարունակ սառած գետնի վրայ լճացած բողոքող անմեղ արիւնը, այժմ էլ «զինում է Բօրչալում, Չղըրից հեռանում են հայ խանութպանները, Աղբաբան յուզում է»...

Ինչո՞ւ համար: Երևի թուրքերը մտադիր են գարնանը արշաւանք գործել Ալեքսանդրապօլի, Ախալքալաքի վրայ:

Մենք հաստատ համոզւած ենք, որ ալեքսանդրապօլցի, ախալքալաքեցի հայն էլ ուրիշ տեղերի պէս պատուով դուրս կը գայ գալիք կռիւց, ցոյց տալով իր ինքնապաշտպանութեան ոյժը և մարդասիրական գիտակցութիւնը: Մենք համոզւած ենք, այո, բայց համոզւած ենք նաև, որ կան մեր Ախալքալաքի գաւառում մարդիկ, որ եթէ ուզենան կարող են առաջն առնել գալիք սրածութեան, սև օրերի...

Բէգեր կան, աղալարներ կան Ախալքալաքի գաւառում, որոնց ծայնը հզօր է ու ազդեցիկ շրջակայքում՝ թէ Չղըրում, թէ Աղբաբայում, և թէ նոյն իսկ Բօրչալում:

Ահա այդ մարդկանց վրայ բարոյական պարտք կայ ամեն կերպ աշխատել առաջն առնելու գալիք վտանգի, գարնան սպասուող արիւնհեղութեան:

Այո՛, այդ մարդկանց պարտքն է բարձրացնել իրենց ծայնը, քանի դեռ ուշ չէ...

«Յառաջ», Թիֆլիս, 1906 թ. փետրւարի 9, N 21

ԱՆԿԱԽ ՄԱՄՈՒԼ

ԳՐԱԿԱՆ ՎԱՇԽԱՌՈՒՆԵՐ

«Խենթեր» կան, որ գրելացաւով են բռնւած, ճնշւածների, հարստահարւածների դատը մամուլի մէջ պաշտպանելու տենչով վարակւած:

Եւ դա պահանջ է դարձել խեղճ մարդոց համար, հացի-ջրի պէս անհրաժեշտ պահանջ:

Շատ չեն դրանք, մէկ-երկու հոգի ամեն մի գաւառում, շատ-շատ երեք-չորս:

Հասարակ, սովորական մահկանացուներ, որ մեծ մասամբ միջնակարգ դպրոցն աւարտելուց յետոյ, անփորձ, տաք գլուխներն հազար ու մի յոյսերով, ծրագրներով լի, շտապում են գաւառ ժողովրդին ծառայելու, հայրենիքին օգտակար լինելու...

Եւ ահա, որը գիւղական ուսուցչի, որը գաւառական քաղաքում ծառայողի պաշտօնով ոտք է դնում իր երազած, փայփայած ասպարէզը:

Վաշխառուն հարստահարում է գիւղացուն, խօզէինն անխղճօրէն ճնշում է իր գործակատարներին, բանտրներին, հոգևորականութիւնը՝ եպիսկոպոսից մինչև վերջին տիրացուն՝ թաւանում են ժողովրդին, կողոպտում... պէտք է բողոքել, պէտք է մերկացնել մամուլի մէջ... Առանց մտածելու, առանց յիշելու անգամ, թէ ի՞նչ հետևանք կունենայ այդ, իրա՛ մերկացնողի համար. սեփական կաշու համար...

Կաշին ի՛նչ է... Հասարակական գործիչը սեփական կաշի պիտի չունենայ... վերջապէս խմբագրութիւն կայ, պաշտպան կայ, իր մասին մտածող կայ... Դրանք էլ խօ հասարակ մահկանացուներ չեն, այդ խմբագրութիւնները՝ գրականութեան, հրապարակախօսութեան այդ աստւածները...

Եւ ահա՛ մայրաքաղաքում հրատարակող թերթի յետին էջերում

մանր տառերով լոյս է տեսնում գաւառական թղթակցի ըմբոստ, բողոքող յօդածը (ո՞վ գիտէ քանի՜ անքուն գիշերների աշխատանքը) «Նամակ գաւառից» համեստ վերնագրի տակ:

Նոյն թերթի առաջին երեսից վերջոկանոց տառերով «Մամուլի կոչումը», «Արդարութեան ձայնը»... գոռ վերնագրերի տակ տպւող խմբագրական առաջնորդողներն աշխարհ են դրդեցնում... Անկաշառ, շիտակ մամուլի կոչումն է. մերկացնել, հրապարակ հանել հասարակական ցեցերին իրանց իսկական անուններով՝ ո՞վքեր և լինեն դրանք... զգո՛յշ, տգրուկներ, վաշխառուներ, ձեզ խարազանող, մերկացնող մամուլն արթուն ու զգաստ է... Մենք միշտ հալածել ենք հասարակական ցեցերին և պիտի հալածենք...

Ճահիճը պղտորում է... Տէրտէր ու տիրացու, աղա ու վաշխառու խառնում են իրար:

- Նոր խաբար լսե՞լ ես...
- Չէ, ի՞նչ կայ, որ...
- Հը՛... Մարկոս աղին գազէթ են գցել...
- Վա՛հ... պէտք է կարդալ...

Եւ թերթը տարածում է: Վաշխառուն, հարստահարողն ստանում է՝ իր պատկերը տեսնելու, իր թշնամուն որոնելու, հարստահարածն իր դարդը լսելու, դադաւած սիրտը հովացնելու...

* * *

- Լսի՛ր, ա՛յ տղայ, էսպէս էլ խայտառակութիւն...
- Ի՞նչ է, ի՞նչ է պատահել:
- Էլ ի՛նչ լինի, խեղճ տէրտէրիս միրուքը սևացրել, լւացել են գազէթում... Բէաբոշութիւն է թամամ...

Մէկ, երկուս և ահա տէրտէր ու տիրացու, աղա ու քեղխուղա, ձեռք-ձեռքի տուած, խե՛ղճ գաւառական թղթակցին ոտաբոքիկ թոցնում են տեղից:

Բայց սա առանց յուսահասուելու. առանց ընկճւելու, ուրիշ տեղ է որոնում իր բախտը... ու նորից սկսում գրել, դարձեալ մերկացնել...

Քշում են, վռնդում... Ժանտախտի, գէշ ցաւի պէս հալածում ամեն տեղից:

Ու գաւառական թղթակիցը կէս գիշերին տնից դուրս նետած կատուի պէս, ձագերը բերանն առած՝ մնում է դռնէ դուռ, պատերի տակ, մերկ ու քաղցած կուշ եկած... բոլորի ծաղր ու ծանակին առարկայ...

- Ոչի՛նչ, խմբագրութիւն կայ, պաշտպան կայ, տասնեակ տարիներ շարունակ ախր մարդը գրել, աշխատակցել է... Կօզմեն, կը նպաստեն, ի՛նչ մեծ բան է նրանց համար մի գործ գտնելը, տեղ անելը...

Եւ նա իր վստահ քայլերն ուղղում է խմբագրատուն՝ տարիներից ի վեր մտքում պաշտած տաճարը...

Մաքուր, տաք սենեակում նստած են:

- Բարև ձեզ:

- Բարև,- քաւական ուշ, առանց գլուխը բարձրացնելու, սառն ու ակամայ կարծես մոմում է կանաչ սեղանի առաջ նստած մի պարոն: Սեղանի միւս ծայրին տաք-տաք խօսում են, ծիծաղում, կարծես չեն էլ նկատում փոշոտ, թոգոտ, անկոշ այցելուին:

Թղթակիցը կանգնած է, մի փոքր սիրտը կոտրւած այդ սառն ընդունելութիւնից:

- Չեն ճանաչում... ի՛նչ գիտեն խեղճերն ո՞վ եմ ես...- Մխիթարում է ինքն իրան...

- Հա՛, ի՞նչ էք կամենում...- գրածն աւարտելով վերջապէս բարեհաճում է հարցնել պարոնը:

- Ե՞ս... ըը... այսինչն եմ... ձեր թերթի թղթակիցը... Պարոն խմբագրին էի ուզում տեսնել...- կըմ-կըմալով, քաշ-քըշելով պատասխանում է թղթակիցը:

- Նա այժմ այստեղ չէ...- սառն ընդհատում է նոյն պարոնն ու շարունակում իր գործը:

- Ե՞րբ կը լինի այստեղ...

- Չգիտեմ, երևի երեկոյեան...

Գալիս է թղթակիցն երեկոյեան: Նոյն կոկիկ սենեակը, նոյն ակնոցաւոր ու անակնոց պարոնները, միայն դէմքերն այժմ աւելի ծիծաղկոտ ու թէյի բաժակներն առաջները:

- Կարո՞ղ եմ տեսնել պարոն խմբագրին...

- Ո՛չ, նա այժմ զբաղւած է...

- Բա ե՞րբ կարելի է տեսնել...- ձանձրացած ու մի փոքր նեղացած հա-

մարձակում է հարցնել թղթակիցը:

- Երևի կէս ժամից, ոչ վաղ...- պատասխանում է նոյն պարոնն ու շարունակում է կարդալ նոյն օրայ պօստով գաւառներից ստացւած մամակներն ու քահ-քահ ծիծաղում:

Կէս ժամն անցնում է: Կանգնած է խեղճ թղթակիցը, մերթ մի ոտը, մերթ միւսը բարձրացնելով՝ և երբ շատ հետաքրքրւած պատի քարտէզին է նայում, մինչդեռ բեղերն ոլորելով լուռ լսում է գաւառական մամակների ծաղր ու ծանակը, կարդացողների բութ ու տափակ սրախօսութիւնները... բաժակները լցում, դատարկում են: Մարդիկ գալիս, նստում, հիւրասիրում, թէյ են խմում: Միւսները թէյերը վերջացրած դուրս են գնում, թղթակցի երեսին անգամ նայող չկայ, խեղճը յոգնած, վերջապէս մի անհամարձակ շարժումով նստում է պատի տակ, իր պէս անշարժ կանգնած արոռի վրայ:

Բացում է հարևան դուռը: Հպարտ, արքադաղի պէս գլուխը բարձր ներս է մտնում ժպտերես մի պարոն:

- Ա... քաղաքի մեր թղթակցին ձերբակալել են, գիտե՞ք...- ուրախ ուրախ ժպտալով յայտնում է նորեկ պարոնը գաւառական թղթակցի դժբաղդ լուրը, կարծես խօսքն իրանց վառեկներից մէկի մասին լինէր...

- Ինչո՞ւ... պատճառն ի՞նչ է,- հետաքրքրւում են նստողները:

- Դէ՛, ո՞վ գիտէ. ինչ յիմարութիւն է արել..., թէև գրում են. որ իբր վերջին թղթակցութեան համար մատնել են... բայց մազալու բան էր եղ թղթակցութիւնը, յիշո՞ւմ էք...

- Հա ... պարոնը Մ. քաղաքի մեր թղթակիցն է. ձեզ էր ուզում տեսնել- յայտնում է վերջապէս նախկին պարոնը:

- Աա՛... շա՛տ ուրախ եմ, շա՛տ ուրախ... ի՞նչ կայ, ի՞նչ չկայ... Ի՞նչ էիք կամենում...

Խեղճ թղթակիցը պ. խմբագրի քաղցր երեսից, անուշ խօսքերից վերջապէս մի փոքր սիրտ առած, ոտքի է կանգնում, սակայն շարած չգիտէ մեքենայօրէն վրայ տւած հարցերից ո՞րին պատասխանէ:

- Ձեզ հետ... առանձին խօսելիք ունէի... պ. խմբագիր...

- Հա՞... շատ բարի, իսկոյն... Իսկ ժողովարանում եղե՞լ էք, պարոններ,- խորհրդաւոր ժպիտն երեսին, բեղերն ոլորելով դառնում է խմբագիրը սեղանի շուրջը նստողներին:

Գալիս են նոր մարդիկ, որը գործով, որն անգործ. բոլորին էլ խմբագիրն ընդունում, անուշ-անուշ ճանապարհ է դնում, քեֆ-հալ հարցնելով, համաքներ անելով...

Թղթակիցը կանգնած է:

- Հա՛, դուք ինձ հետ խօսելու բան ունեիք կարծեմ, համեցէք... խնդրեմ,- յիշում է վերջապէս պարոն խմբագիրն իր թղթակցին, ու ներս հրաւիրում միւս սենեակը:

- Նստէ՛ք խնդրեմ:

Եւ ինքը փափուկ բազմոցի մէջ խրելով, նոյն ժպիտն երեսին սկսում է խառնել սիրուն բաժակակալի մէջ պսպղացող թէյը:

- Ի՞նչ էիք կամենում:

- Ես... ը՛ր... ա. խմբագիր, տասնվեց տարի է աշխատակցում եմ ձեր թերթին...

- Այո՛, այո՛, դուք մեր հին աշխատակիցներից էք, և գիտէ՛ք ի՞նչ հետաքրքրութեամբ կարդում են ձեր սիրուն թղթակցութիւններն ամեն տեղ... քանի՛-քանի՛ տեղից ներթողալից մամակներ ենք ստացել ձեր թղթակցութիւնների համար...

- Այո՛, որքան ներել են թոյլ ուժերս, գաւառական կեանքն իր իսկական գոյներով պատկերացրել եմ ձեր թերթի մէջ... մերկացրել, խայտառակել եմ վաշխառուներին, հասարակական ցեցերին իրանց իսկական, յատուկ անուններով...

- Ուրեմն ձեր գլուծ ազգանուններն իսկական, յատուկ անուններ են եղել...- շփոթած ընդհատում է ժպտերես խմբագիրը:

- Ի հարկէ իսկական:

- Եւ դրանք կենդանի մարդի՞կ են... կա՞ն աշծմ...

- Ի հարկէ կենդանի մարդիկ, ապրում են ինձպէս, ձեզ պէս.- շտապում է պատասխանել թղթակիցը, կարծելով, թէ դրա համար պիտի արժանանայ «հասարակական ցաւերով տոգորւած» խմբագրի գովասանքին, խրախուսանքին...

- Ա՛յ, ա՛յ... ա՛յ... ի՛նչպէս կարելի է այդքան անփորձ լինել... գիտէ՞ք ի՞նչ կրակի մէջ կարող էիք զցել դուք մեզ... ա՛յ, ա՛յ, ա՛յ...

Թղթակիցն ապշած մայում է վրդովւած խմբագրի երեսին: Չէ՞ որ նոյն խմբագիրն էր, որ իր մեծատառ առաջնորդողներում ամեն տարեգլ-

խի, ամսագլխի (նոր բաժանորդագրութեան ժամանակ) բարձրագոյ յայտարարում էր արար-աշխարհին, թէ անկաշառ, շիտակ մամուլի կոչումն է մերկացնել, հրապարակ հանել հասարակական ցեցերին իրանց իսկական անուններով, ո՛վքեր և լինեն դրանք... իսկ այժմ...

- Դա վա՛տ է... շա՛տ վատ է... պէտք է մերկացնել, ապտակել իհարկէ, բայց միևնոյն ժամանակ խոհեմ, զգոյշ լինել... մանաւանդ այսպիսի ժամանակներում...

- Չգիտեմ, վատ թէ լաւ, եղածն եղել է և ես այսօր գաւառում այլևս տեղ չունեմ, պաշտօնից զրկւած, եօթնանդամ ընտանիքս քաղցած... անել դուրսեան մէջ եմ, պ. խմբագիր, խնդրում եմ ինձ համար մի գործ, մի պաշտօն գտնէք այստեղ... Մանաւանդ որդոցս ուզում եմ դպրոց տալ... իսկ միջոցներից գուրկ եմ միանգամայն...

- Ուրեմն դուք ուզում էք թողնե՞լ գաւառը...

- Այո՛, ի՞նչ արած, ընտանեկան պայմաններս ստիպում են...

- Ա՛խ, ինչ էք ասում պ. X... դա անհնարին է, անկարելի է... Ձեր ներկայութիւնն անհրաժեշտ է գաւառում... դուք լուսատու ջախերից մէկն էք գաւառի... դուք միակ կապն էք մամուլի և բուն ժողովուրդի մէջ, այն ժողովրդի, որի ցաւերն այնքան մօտ են ինչպէս մեր, նոյնպէս և ձեր սրտին, այն ժողովրդի, որի չարատանջ կեանքն այնքան վառ գոյնով պատկերացնում էիք մեր թերթում... Ո՛չ, պ. X, ոչ, վերադարձէք գաւառ, դուք սրբազան միասիա ունէք կատարելու, ձեզպէսներին չափազանց կարօտ է մեր տարաբաղդ, խեղճ ու մոլոր ժողովուրդը...

- Բայց գաւակներս... պ. խմբագիր... չէ՞ որ իբրև հայր՝ ես որոշ պարտաւորութիւններ ունեմ դէպի գաւակներս... վերջապէս ինձ տեղ չեն տալիս գաւառում... ես քաղցած եմ եօթնանդամ գերդաստանովս... քաղցած քառիս բուն նշանակութեամբ...

- Կարեկտուրան բերի՞ն...- հարց է տալիս միւս սենեակի նստողներին...- քաղցած է՞ք...- դառնալով թղթակցին շարունակում է խմբագիրը...- բայց ո՞ր գրողը, ո՞ր խմբագիրը, ո՞ր հասարակական գործիչն է կուշտ... մի՞թէ Արծրունին, Րաֆֆին, Գամառ-Ջաթիպան, Նալբանդեանը, Նազարեանը, Աբովեանը, բոլորը, բոլորը քաղցած չմեռան... Ո՛չ, պ. X, ոչ, գնացէ՛ք գաւառ, ձեր կոչումը մեծ է, վսեմ է... Միք մոռանայ ձեր կոչումը...- վեր կենալով տեղից համոզում է «գաղափարական» խմբագիրը:

- Բայց ես ախր ապրելու միջոց, ցամաք հացի փող իսկ չունեմ, պ. խմբագիր... Ի՞նչ անեմ... գոնե աշխատութիւններիս համար տողավարձ նշանակեցէք, մինչև մի գործ գտնեմ...

- Ա՛խ, սիրելիս, դա մեր վաղուցայ փափագն է... վարձատրել աշխատաւորին, գնահատել աշխատանքը. դա մեր միա՛կ տենչն է... Բայց ոչ մի հնարաւորութիւն չունենք... սիրելի՛ս... Մեր թերթը տարեկան, երեակայեցէ՛ք, 4 հազար թուք. դեֆիցիտ ունի... չորս հազար գիտէ՛ք: Ա՛խ, ե՞րբ պիտի լինի իսկապէս, որ հայ թերթն էլ կարողանայ իր քրտնաթոր վաստակաւորներին վարձատրել... ցաւալի է ճշմարիտ, ցաւալի... Բայց ի՛նչ արած, բարեկամս, պիտի տանինք, մենք գաղափարի մշակներ ենք...

- Ես... ես... ճանապարհածախս էլ չունեմ, որ յետ դառնամ, ի՛նչ անեմ ախր...- ամօթից ու յուզմունքից քրտնած, կարմրած հազիւ մի կերպ մրմնջում է թղթակիցը:

- Ծանօթներից, բարեկամներից ճարեցէք մի կերպ... սիրելի՛ս, հաւատացնում եմ, խմբագրութեան գանձարանը կոպէկ չկայ, որ փոխարինաբար զէք ճանապարհածախս տայինք ձեզ... ցաւում եմ, ճշմարիտ, ի սրտէ ցաւում, բայց ի՛նչ կարող եմ անել ես, բարեկամս...

- Ցտեսութի՛ն:

- Ցտեսութի՛ն,- վերջապէս ազատ շունչ քաշելով պ. խմբագիրը ճանապարհ է դնում իր 16 տարւան գաւառական թղթակցին ու չէ մոռանում. - գրեցէ՛ք, բարեկամ, շուտ-շուտ գրեցէ՛ք, հրաշալի են մանաւանդ ձեր գիւղական պատկերները...

Պա՛, քու գրիչ շինողի էլ հերն անիծած, գազէտ մոզոնողի էլ... մտքում հայիոյելով դուրս է գալիս յուսահատւած՝ խեղճ թղթակիցս, ուխտելով այլևս ոչինչ չգրել...

ԺԱՄՆԱԿ

Մօզդոկ, 10 մարտի

Փոխադրելով ըստ սմին 28 ռ., որ հանգանակւած է Խորէն քահ. Շահինեանցի տանն իր անւանակոչութեան առթիւ յօգուտ հայ-թուրքական ընդհարումներից վնասւած արկածեալների, խնդրում եմ յիշեալ գումարն հասցնելով ուր հարկն է, տպագրէք նւիրատուների հետևեալ ցուցակը, ի միամտութիւն հետաքրքրողների. Կառավարիչ սեղանի Կ. Վելիքեան 3 ռ., Խորէն քահ. Շահինեան 5 ռ. (բացի այս Խ. ք. Շահինեան նւիրեց 6 ռուբլի յօգուտ տեղիս չքաւոր աշակերտների), Կարապետ Նաւասարդեան 3 ռ., Կ. Թլքեան և «Դրուժբա» ընկ. 2-ական ռ., Ս. Փողիագեան, Ս. Բէկզադեան, Մ. Մովսէսեան, Ի. Գասպարեան, Ս. Ռօստօվանեան, Ա. Թշմալեան, Խ. Իշխանեան, Թ. Միրիմանեան, Մ. Մարտիրոսեան, Ս. Քօլաբաշեան, Ղ. Տէր-Գրիգորեան 1-ական ռուբլի, Պ. Պապեան և Ս. Գօդակեան 75-ական կօպ., Գ. Բաղչեան 50 կ., ընդամենը 28 ռուբլի:

«Ժամանակ», Թիֆլիս, 1907, 29 մարտի, N 68

ՀԱՍԿԵՐ

ՓԻՍՕՆ ՈՒ ՓԵՍԱՆ

Մեր Մարիամ բաջին մածուն էր մերել,
 Մածուն էր մերել, մառանը դրել,
 Որ երեկոյեան նոր փեսան որ գայ,
 Մեր-ձւածեղով մի լաւ պատիւ տայ:
 Ու երեկոյեան եկաւ նոր փեսան,
 Խաչկապ աղլուխը լիք բերնէ-բերան:
 Խաչկապ աղլուխը լիք բերնէ-բերան
 Կաղին-քիշմիշով, փիւսկիւ¹ կանֆետով,
 Բաղդատ-խուրմայով, չիր ու փշատով...
 Կաղին-քիշմիշը՝ տան ջահէլներին,
 Չիր ու փշատը ահէլ հարսներին,
 Բաղդատի խուրման՝ պառաւ Գիւլ նանին,
 Փիւսկիւ կանֆետն էլ չար մանուկներին,
 Որ չերթան ասէն էն խօրթօ պապին,
 Չաւ անեն², պատմեն դուռ ու դրկիցին,
 Թէ փեսան եկաւ էս կէս գիշերին,
 Մեր փեսան եկաւ տես նշանածին:

Ու փեսան եկաւ, եկաւ նստեցաւ
 Հով թոնդրի վրայ, ալ մինդրի³ վրայ,

1 Փիւսկիւ կանֆետ՝ ծերպաւոր հասարակ կանֆետ:

2 Չաւ անել՝ յայտարարել:

3 Մինդար՝ բարակ, փոքրիկ դօշակ, զցում են պատաւոր հիւրերի տակ:

Հպարտ բազմեցաւ:

- Այ, բարո՞վ եկար, դու ազիզ փեսայ,
Իմ ազիզ փեսայ դուն բարով եկար,
Դուն բարով եկար, աղլուխով եկար,
Ինձ դոնախ եկար, ինչ լաւ որ եկար,

Էս գլխիս եկար:

Մածուն եմ մերել, մառանն եմ դրել,
Ու մեղրած սերը քեզ համար պահել,
Կարմիր ծածեղն երեսին դրել,

Քեզ միայն վայել...

Ու Մարիամ բաջին գնաց, որ բերի,
Գնաց, որ բերի ու փեսին պատւի,
Գնաց, ի՞նչ տեսնի.

Գող փիսօս մտել, մածունը թափել,
Չածեղն անուշ կերել ու լափել.

Կճուճ ու քարդան սիրուն լպստել,

Իր ազիզ փեսին ոչինչ չէ թողել...

- Վա՛յ, քոռանամ ես, բօռօ սև-երես,

Գետինը մտնես, սև հողը անցնես,

Ո՞ր ջուրը ընկնեմ, ի՞նչ ձուն տամ գլխիս,

Էլ ինչո՞վ պատւեմ իմ ազիզ փեսին...

Ա՛խ բօռօ կատու,

Վա՛խ բօռօ կատու.

Թէ ձեռքս ընկնես դու...

«Ի՞նչ, Մարիամ բաջի, էտ ի՞նչ է եղել,

Երկի՞նք է պատռել,

Գետին հող կտրել,

Թէ ատամներդ եմ չոր ոսկոր դառել»:

- Էհ, ի՞նչ ես ասում, փեսայ ջան, դու էլ,

Հանաք անելու լաւ վախտն ես գտել...

Կատուն է մտել, մածունը կերել,

Սև-երես կատուն կերել է, լափել,

Իմ ազիզ փեսիս բաժին չի թողել...

Ա՜խ բոռո կատու,

Վա՜խ բոռո կատու,

Թե՛ ձեռքս ընկնես դու...

«Ի՞նչ ասիր, զօքանչ, էտ ի՞նչ է եղել,

Կատուն է մտե՞լ, մածունը կերե՞լ,

Կերել է. լափել, փեսին չի թողե՞լ...

Ա՜խ բոռո կատու,

Վա՜խ բոռո կատու,

Իմ վայս տաս դու,

Թե՛ չանեմ ես քեզ

Հալալ երկու կես...

Զօքանչ, էտ լրբին պետք է պինդ փակել,

Պետք է պինդ փակել ու մի լաւ թակել,

Որ չը յանդգնի իր կեանքում մէկ էլ

Փեսի փայն ուտել,

Անբաժին թողնել...

Ա՜խ բոռո կատու,

Վա՜խ բոռո կատու,

Թե՛ ձեռքս ընկնես դու...»

Ու ելաւ փեսան, մեծ մահակն առաւ,

Մեծ մահակն առաւ ու մառան մտաւ.

- Դէ՛, դուսն դեմ կաց ապա մի, զօքանչ,

Տես թէ ի՞նչ կանի քո փեսան ես քաջ:

«Ըմմ... միառու... միառու...» - կանչում է կատուն

Թարաքից թաքուն,

Մլաւում. խնդրում էն Մարիամ բաջուն,

Կճուճի ետքից խնդրում, աղաչում.

«Էս անգամ ների, ես էլ չեմ անի:

Թե՛ մէկ էլ անեմ՝ Գրողը տանի,

Երդում եմ ահա... Մկների սիրուն,

Էտ փեսիդ խաթրուն,
 Ըմմ... միառու... միառու...»
 - Ի՞նչ ներել-մերել, մածունն ես կերել,
 Բոլորը լափել,
 Էլ ո՞նց թե ներել,
 Ա՛յ թե քեզ ներել:
 Ու թրա՛խկ, մահակն հայդա թարաքին...-
 Կճուճ ու ափսե թափան յատակին,
 Սատանայ կատուն թարաքից թռաւ,
 Խեղճ Մարիամ բաջուն քիթ-երես ճանկռաւ,
 Ու դռան ճեղքից փը՛շտ արաւ, փախաւ,
 Դուրս փախաւ պրծաւ...

Ա՛խ բօռօ կատու,
 Վա՛խ բօռօ կատու,
 Թէ ձեռքս կընկնես դու...

«Հասկեր», 1908 թ. օգոստոս, N 8

ԲՐՈՒՏԻ ԹԱԶԻՆ

Յուրտ ձմեռ էր, բուք ու բորան:
 Տաք դմակն էլ պուզ կը կտրէր
                     Գիլու բերան...
 Գիլու բերա՛ն...
 Ուրտի՞ց գտնի անուշ դմակ
                     Գիլու բերան...
 Դմակ չըլներ, գոնե մի լէշ,
 Թէկուզ սատկած մի պառաւ էշ,
 Կամ թե գոմէշ, ինչքան էլ գէշ,
 Էն էլ լաւ էր գիլուն խեցնէշ...

Ու խեղճ գիլը ոլո՛ր-մոլո՛ր
 Փորը վեց-վեց գիշեր բոլոր
 Չափչըփում է գեղի բոլոր,
 Գեղի բո՛լոր, ո՛լոր-մո՛լոր...
 Ա՛խ թե մի հորթ...
 Կամ խենթ ճամփորդ...
 Ո...ո...ո՛րդ...

Շներն յանկարծ որ իմացան,
 Աֆ ու լաֆով իրար անցան,
 Հա՛րայ տւին, հա՛ւար գցին,
 Հաղ ու կանչով աշխարհ լցին
 Քաղցած գիլուն դուրս խռկեցին,
 Դուրս խռկեցին, հա՛ խռկեցին,
 Գեղից հեռու վռնդեցին...
 Լեզուն հանած, հեքը կտրած,
 Վազ է տալիս գէլը խրտմած,
 Վազ է տալիս սար ու ձորով,
 Սար ու ձորով, սոված փորով...
 Վազ է տալիս ու երկիւղով
 Ետ է նայում աչքի տակով.
 Ետ է նայում ու ի՞նչ տեսնում.
 Շուն ու շնոր չեն երևում,
 Մեն-մենակ մի բրուտի թագին
 Հենց մենակ էն թուլա-թագին
 Վերջ չի տալիս իրա վագին,
 Շունչը կտրած հազ ու հեքից,
 Վազ չի՞ գալիս իրա ետքից...
 Ու գէլն յանկարծ ետ է դառնում
 Թագու բկից դայիմ բռնում.
 - Դաւեդ ի՞նչ է, ա շան լակոտ,
 Որ վագում ես էտալես կրակոտ...
 Էն Համբարենց հաւն եմ հանել,

Կիրակոսենց կո վն եմ կերել,
 Գարեգինենց գառն եմ լա փել,
 Շամիրամենց շանն եմ խաբել,
 Շանն եմ խաբել, գեղից հանել
 Գեղից հանել, անուշ արել:
 Ես քո տիրոջն ի՞նչ եմ արել,
 Կաւ ու կճուճ խօսմ չե՞մ տարել,
 Որ դեմս էտպէս կրակ ես դառել...

Գիլու բե՛րան, սոված բե՛րան...
 Թագուն արաւ երկու բերան...

«Հասկեր», 1910 թ., N 1

*Յովհաննէս Մալխասեան եւ Նար-Դոս, Գիր եւ կեանք, դասագիրք
 հայոց լեզուի հայոց ծխական դպրոցների բարձր դասարանների,
 քեմական դպրանոցների սպորին դասարանների եւ պետական
 միջնակարգ դպրոցների համար, Թիֆլիս, 1911, էջ 171-172:*

ԽԵԼՈՔ ՏԱՏԻՆ

«Խելքը գլխիդ ունեցիր,
 Տարիքով մի պարծեցիր»...

Ջու-ջու-ջու... իմ ճուտիկներ,
 ջուխտ ճուտիկներ, չըթ-չըթիկներ,
 չալիկ-մալիկ չար վառիկներ,
 թխլիկ-մխլիկ թուխս-մարիկներ,
 կարմիր կատար աքաղաղներ,
 աղբանոցի դուք աղաներ.
     հրամմեցէք,
     կուտ համմեցէք,

անուշ արեք,
 կուշտ կըշտացեք,
 կուշտ կըշտացեք
 կըխ-կըխացեք...
 Ջուխտ-ջուխտ-ջուխտ,
 ջուխտ-ջուխտ-ջուխտ...
 Թամամ են, Սանդուխտ,
 վա՛յ, հողս գլխուդ,
 հէջ պակաս չը կայ...
 Տե՛ս, մի՛շտ ջուխտ կու գայ...
 Ջուխտ-ջուխտ-ջուխտ,
 ջուխտ-ջուխտ-ջուխտ...
 Թէ պակաս լինէր,
 ախր կենտ կըլնէր...
 Ջուխտ-ջուխտ-ջուխտ,
 ջուխտ-ջուխտ-ջուխտ...»

Ու պառաւ տատին քունը դեռ գլխին
 ժամ է շտապում աղօթքը բերնին.
 «Հայր մեր երկինս, Սուրբ Աստուածածին...
 քո՛ղ, պարտս պանիս, Տե՛ր դո՛ւ Միածին»...

*

- Տատի ջա՛ն, էսօր Չալիկս չըկայ,
 մութն ընկաւ, ո՞ր է, ինչի՞ տուն չի գայ...
 - Ո՞վ գիտէ, բալիկ, ո՞ր աղբի ծէրին
 քուշուչ է անում են ջաղու-փերին...

*

- Էսօր էլ, տատի, Թխլիկս չըկայ,
 ինչքա՛ն ժուռ եկայ, դռնէ-դուռ ընկայ,
 երդիքներն ելայ, մարագը մտայ,

էլի չը գտայ,
չը կա՛յ ու չը կա՛յ...
փորձանքի չը գա՛յ...

- Էտ սալախանա, փուչ-փչանալուն
ողջ խելքն ու միտքը տւել են խաղլուն,
էլ ոչ տուն գիտեն, ո՛չ էլ իրիկուն,
ո՛չ մեծի պատիւ, ո՛չ քուն, հաւաքուն.
արիեստ են շինել ողջ գարունն ի բուն...
Գնա, դու բալիկ, քնի՛ր, բան չը կայ.
առաւօտ համբեմ էլի ջուխտ կը գայ...

*

Ու Սանդուխտը լուռ ամեն իրիկուն
անկողին մտնում, աղօթք է անում,
աղօթք է անում, հաւերին խնդրում,-

«Չալիկ խաթուն,
Ասծու խաթրուն,
էս իրիկուն
թե՛զ արի տուն:
Թխլիկ-մխլիկ,
թխլաւորիկ,
դու թուխս մարիկ,
սև աքլորիկ,
իմ չար վառիկ,
չալ պտուրիկ,
քուչուչ արիք,
շուտ տուն արիք...

Տէր Ասած ջա՛ն, սև ուրուրից,
սևաւորից,
քօռ աքիսից,
գող աղւեսից,
բեմուրազից,

խոր արագից,
կապոյտ-հագից,
գէշ-բողագից,
դու պահպանիր
ցաւ ու չոռից,
չեմալակից,
կարկուտ օրից
ու փորձանքից
վառիկներիս,
բալիկներիս,
թուխս-մարիկիս,
թխորիկիս...

Ով ձեռ տայ իմ սիրուն ձագին
ոտքը կոտրի, կտրի ագին,
հոգին առնես անիծածին,
Տէ՛ր, Տիրամայր Աստուածածին»...

*

Ամեն իրիկուն ձեռքերը պարզած,
աղօթք է անում Սանդուխտն առ Աստուած,
աղօթք է անում, Աստծուն խնդրում,
բայց առաւօտուն էլի չի գտնում
իր վառիկներուն,
իր բալիկներուն,
ջուխտ-ջուխտ կորչում են փուչ-փչանալնուն...

*

- Տատի՛, էս օր էլ Փիմփիլիս չը կայ
չե՞ս հատալ ինձի, Աստուած է վկայ...
- Ինչ զահլաս տաքար, աղջի դարձըտր,
ասի՛ համրում եմ ախր ամեն օր...

- Համրելն ի՞նչ անեմ, տատի, ամեն օր
 հաւերս պակսան մէկ-մէկ օրէ օր...
 - Վա՛յ դու վար անցնիս, Սանդուխտ սևաւոր,
 որ չես հաւատում խօսքիս ալևոր.
 օրը ճաշ դառնում, նոր ես վեր կենում,
 էլ հաւ կը մնա՞յ դուռն ու մարագում...
 Ինձ չես հաւատում, մի վաղ վեր կացիր
 աչքովդ համրի՛ր, ինքդ իմացիր...
 Ամեն օր թամամ, միշտ «ջութատ» է գալիս,
 էլ ի՞նչ ես լալիս...

Ջու-ջու-ջու... իմ ճուտիկներ,
 ջութատ ճուտիկներ, չըթ-չըթիկներ,
 չալիկ-մալիկ չար վառիկներ,
 թխիկ-մխիկ թութս մարիկներ,
 կարմիր կատար աքաղաղներ,
 աղբանոցի դուք աղաներ.

հրամնեցէք.

կուտ համնեցէք,

անուշ արէք,

կուշտ կըշտացէք,

կուշտ կշտացէք,

կըխ-կըխացէք...

Ջութատ-ջութատ,

ջութատ-ջութատ»...

Տեսա՞ր, փուշ Սանդուխտ,
 ախր ես գիտեմ թամամ են, ախշի,
 իմ ձեռքից հաւը ո՞ր պիտի փախչի...
 Իր մի մատ տեղով ինձ չի հաւատում,
 ինձ չի հաւատում, երդում է անում...
 Վա՛յ դու վար անցնիս, Սանդուխտ սևաւոր,

աղջիկ դարձրուր,
դու խելքի բերես Կամար-կապուտուր
սուրբ աղեղնաւոր...

*

Ու պառաւ տատին քունը դեռ զլխին
ժամ է շտապում աղօթքը բերնին,
ժամ է շտապում միամիտ սրտով,
որ իր հաւերը թամամ, ապահով
իրեն համբանքով
միշտ ջուխտ են գալիս
ամեն համբելիս...
Թէ պակսած լինեն
ախր կենտ կըլնեն...

*

Բայց սատանայ գող Ղազարը
շա՛տ լաւ գիտէր իր «բազարը»...
Տեսնում է էն փուչ, գող Թոփալ-Ղատին,
որ թիւ ու համբանք չը գիտէ տատին:
Հենց որ տատին ժամ էր գնում,
էն գող Ղատին գործ էր գտնում,
մտքումը «ջուխտ-ջուխտ» մըտ-մըտում,
քթի տակին լուռ խընդ-մընդում
խեղճ հաւերի ջանն էր մտնում...
հաւար-հաւար կուտ էր ցանում
հաւ ու վառիկ մարագն անում,
մարագն անում, դուռը փակում
ջուխտ-ջուխտ բռնում, սուս-փուս տանում
տուն էր տանում, անում անում...
պառաւ տատի հոգին հանում...

*

Բայց մի օր էլ իր քոռ բաղտից
հալի մէկը փախաւ բանտից
թալիսմանը իսկոյն քանդեց
ու «գաղտնիքը» տատին մատնեց:
Վեց ջուխտ հալից վեցն էր թողել,
էտ փորձանքին չէր հանդիպել...

Վա՛յ խէտւըտիկ
հալի ճուտիկ
դու չալ վառիկ,
չուստ ու ճարպիկ,
Մէկ էլ կընկնես դու իմ ձեռքը...
Վա՛յ քու մեղքը...

*

Ու մեր տատին առաւօտ վաղ
իւր գործին է քնաթաթախ,
«ջու-ջու-ջու... իմ ճուտիկներ,
ջուխտ ճուտիկներ, չըթ-չըթիկներ,
չալիկ-մալիկ չար վառիկներ,
թըխլիկ-մըխլիկ թուխս մարիկներ,
կարմիր կատար աքաղաղներ,
աղբանոցի դուք աղաներ,

հրամմեցէք,
կուտ համմեցէք,
անուշ արէք,
կուշտ կըշտացէք,
կուշտ կըշտացէք,
կըխ-կըխացէք...

Ջուխտ-ջուխտ... Վո՛ւյ, քոռանամ, կենտ է գալիս.
ջուխտ-ջուխտ... Վո՛ւյ, փչանամ, հողը հալիս.

Էս ի՞նչ փորձանք եկաւ հաւիս:
 Թէ՞ սխալուայ ես համբելիս...
 Ջուխտ-ջուխտ... Կենտ է գալիս, ծունն արևուս,
 մէկը չը կայ չալ հաւերուս...
 Վայ հաւ տանող, ձեռքըդ չոռնայ,
 ջուխտ աչքերդ մէկէն քոռնայ,
 գերեզմանիդ շունը ոռնայ,
 հաւս «հոգուդ հացը» դառնայ...
 Էս հասակիս ո՞նց խենթացայ
 Սանդուխտի չափ էլ չիմացայ...

«Խելքը գլխիդ ունեցիր,
 Տարիքով մի պարծեցիր»...

«Հասկեր», 1910 թ., N 5

ԾԵՐ ՉՄԵՌԸ

«Փուհ-հա-փուհ... փուհ-հա-փուհ...»
 Փչում է ձմրան քամին ահարկու,
 «Եկա՛ւ... վա՛յ եկաւ... Էլի ետ եկա՛ւ...»
 Արար-աշխարհում վայնասուն ընկաւ...
 Բայց ծեր երկիրն է, պէտքն էլ չի անում,
 Ձիւն մուշտակն իսկոյն մերկ մարմնին քաշում,
 Ու տակից իր գետ գըլ-գըլան բերնով
 «Օ՛խ-օ՛խ» է անում, ձմրան հէրսն հանում...

«Հասկեր», 1910 թ., N 12

ԱՂԲԻԻՐ

ԱՂԲԻԻՐ

- Աղբիւրս ո՞ր է, արտ ու արօտ,
 Էն ձեզի հետ պաչ-պչող,
 Աղբիւրս ո՞ր է հօրօտ-մօրօտ
 Անուշ գոչող, գոչ-կըչող...

- Էն աղբիւրդ տապ ու տօթից
 Սարին կալաւ, սիրուն տղայ,
 Անսիրտ սարի քար-սիրտ կրծքից
 Հեկեկալով կը բըղխայ...

- Հէ՛յ ջան, հա՛ ջան, իմ աղբիւր ջան.
 Ախր մեր արտն անջուր մնաց...
 Ակդ գմբուխտ, տակդ մարջան,
 Սիրտս պապակ՝ անջուր մնաց...

- Մի վշտանայ, անմիտ տղայ,
 Էլի մի օր գարուն կը գայ,
 Գարուն կը գայ, նոր կեանք կը տայ
 Ու աղբիւրդ կը զընգ-զընգայ...

- Հէ՛յ ջան, հա ջան, գարունն եկաւ.
 Սարի լանջից սիրունս եկաւ...
 Բա՛րով եկար, գուլալ աղբիւր,
 Բա՛րով, բա՛րով հազար ու բիւր...

ՀՈՐԻԶՈՆ

«ԱՄՕԹ ՉԷ՞»...

(Նամակ Ախալքալաքից)

Մօտ օրերս Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան տեղիս վարչութիւնը հրատարակել է իր 1909 թի ելմտից համառօտ հաշիւն ու ցրել ժողովրդին:

Օր-ցերեկի պէս պարզ է, որ իւրաքանչիւր հասարակական հիմնարկութիւն ոչ միայն իրաւասու, այլ և պարտաւոր է հրապարակաւ հաշիւ տալ իր գործունէութեան մասին գէթ տարին մի անգամ:

Սակայն մի ք գարմանալ, որ մեր տարօրինակ քաղաքում Բարեգործ. Ընկերութեան տեղիս վարչութեան այդ գովելի քայլը քննադատողներ կան ու նոյն իսկ պախարակողներ...

«Ամօթ չէ՞»... ասում են նրանք:

Այո՛, ամօթ է, պարոններ, որ 70 հազար հայ ժողովուրդը ունեցող մի գաւառի գրեթէ միակ կուլտուրական հիմնարկութիւնն յիստւն ու հինգ անդամ ունենայ միայն... 275 ռուբլի անդամավճարով... Գիտէք ի՞նչ է հասնում ամեն մի բնակչի - 1/3 կոպէկ... 1/3 ռուբլի էլ չէ, 1/3 կոպէկ... ամօթ չէ՞...

Ի հարկէ ամօթ է, երբ միայն քաղաքը դրանից շատ զանազան դերասանների ու վարդապետների «պրօվօլի» փող է տւել անցեալ տարի...

Այո՛, ամօթ է, պարոններ, որ 70 հազար հայ ազգաբնակչութիւն ունեցող մի գաւառի միակ կուլտուրական հիմնարկութիւնը ողջ մի տարի դռնէ-դուռ շրջելով, երկու անգամ երեկոյթ տալով, ճննդեան ու Զատկի տօներիւն եկեղեցում գանձանակ շրջեցնելով, տօնաւորների տօնը շնորհաւորելով, սգուրներին մխիթարիլով ողջ տարւայ ընթացքում 70 հազար

զուտ հայ ազգաբնակության «կենդանուց ու մեռելից» մուտք է ունենում 598 թ. 25 կոպեկ...

Ի հարկէ ամօթ է... Ամեն մի մկիտան տարեկան դրա քառապատիկ մուտքն ունի... Բայց հաշիւների հրատարակումը պախարակողները ուրիշ բան են համարում «ամօթալի»:

«Ամօթ չէ՞ որ հասարակութիւնը գիտենայ թէ ո՞վ ինչքան է նւիրել»...

Ոչ, պարոններ, տուողները գոնէ մի բան են տւել ու արժանի են շնորհակալութեան իրենց տւածի համար... իսկ ոչինչ չտուողները...

Ահա թէ ո՛ւմ է ամօթ...

70 հազար հայ ազգաբնակութիւն ունեցող գաւառներ բարեգործական ընկերութեանը տարեկան 598 թ. 25 կ. մուտք է տալիս և այն շնորհիւ վարչութեան շնորհակալութեան արժանի եռանդուն ջանքերի, ահա թէ ինչն է ամօթ...

«Հորիզոն», 1910 թ. յունւարի 19, N 12

ԳԻՒՂԻ ՑԱՒԵՐԻՑ...

I

Տասը տարի քաղքէ քաղաք դեգերելուց, տասը տարի պանդխտի երկաթ ցուպը կրելուց յետ, դարձեալ քո ծոցդ եկայ, մայրենի գիւղ, քո ցաւերդ լալու ու դարդդդդ տնքալու...

Տա՛սը տարի...

Ինչե՛ր չէի երագում տեսնել այդ տասը տարուց յետ. ի՛նչ վերանորոգումներ, ի՛նչ բարեփոխութիւններ...

Սակայն... նոյն մռայլ գիւղն իր ծուռ ու մուռ փողոցներով, նոյն խարխուլ խրճիթներն իրենց հողի ծածկով, որ կենդան գերեզմանոցի տեսք են տւել գիւղին ու «գայլից» վախեցած ոչխարի հօտի պէս խրտմած, իրար ծոց մտել, խուլուլւել, անառիկ լեռան ժեռ կրծքին կպել...

Խե՛ղճ գիւղ...

Ինչի՞ց ես վախենում բնութեան այդ անառիկ ծոցում...

- Երկնքի՛ց... վարժապետ, երկնքի՛ց... երկրից, մարդկանցից, ամենից... ես մենակ եմ, մեն-մենակ... գիւղը սրտացաւ բարեկամ չունի...

Սուտ է, մի՛ հաւատար ասածներին, խօսածներին, գրածներին... սուտ են բոլորը... Ամենքն իրենց համար են անում, իրենց համար գրում, իրենց համար խօսում... իրենց տոպրակի՝ իրենց սեփական, անձնական շահի համար ու... մեզ վրայ պարտք հաշւում...

Խօսում էք... ո՞ւմ համար, երբ մեզ չի հասնում ձեր ձայնը, գրում էք... ո՞ւմ համար, երբ ձեր գրածը մեր ձեռքը չի անցնում ու գրածներդ էլ «գրաբար», գրքի լեզուով, որից մենք զաղ չենք հասկանում...

Եւ ի՞նչ կարող էք գրել դուք մեր մասին, մեր արիւնլուիկ կեանքի մասին, մեր հազար ու մի դարոյի մասին, երբ մեր երեսը չէք տեսել, երբ մեր ցաւը չէք իմանում...

Ասէ՛ք այժմ, ո՞ւմ համար են ձեր այդ գրածները... ձե՞զ համար, թե՞ մեզ համար...

Լսել ենք՝ մեծ-մեծ քաղաքներում գիւղատնտեսներ կան, գիւղի գործը - մեր գործը քաջ գիտեցողներ... գիւղը ծայր կարիքի, տգիտութեան մէջ կորաւ... ձեռքից գնաց... ո՞ւր են գիւղի գործից, գիւղի հալից հասկացող էդ պարոնները... Ուտողը շա՛տ, հողը՝ քիչ, վարել չգիտենք, ցանել չգիտենք... ինչո՞ւ չեն գալիս էդ պարոնները հունարները ցոյց տան...

Գիւղի մարդը, գիւղատնտեսը գիւղում պիտի լինի, մեծ քաղաքում ի՞նչ գործ ունի... Գի՛ւղ չէք գալիս...

Բայց մեր անունից մեծ-մեծ խօսում, ճառում, դուք ձեզ «հողի մարդ», գիւղի պաշտպան հաշւում էք... ինչո՞ւ չէ... չէ՞ որ հէնց դրա համար էլ մեծ-մեծ ռոճիկ, տեղ ու դիրք էք ստանում...

Ո՞ւմ համար եղաւ այժմ ձեր խօսածն ու գրածը... մե՞զ համար, թե՞ ձեր անձնական տոպրակի, սեփական շահի, փառքի համար...

Լսել ենք՝ մեծ-մեծ քաղաքներում շա՛տ լաւ «ատուկատներ» կան, որոնք ընկերութիւն են կազմել «արդարութիւնը» պաշտպանելու համար... ու խեղճ անմեղից փող էլ չեն վերցնում, ընկճւածին, հարստահարւածին ձրի են պաշտպանում...

Մեզնից էլ խեղճ, մեզնից էլ ընկճւած էլ ո՞րտեղ կը գտնեն ճշմարտութեան, արդարութեան պաշտպան էդ պարոնները... Ի՞նչ կը լինէր մէկը, գէթ մէկը էդ հարիւրաւոր լուսաւոր, մարդասէր պարոններից ուղիղ մեր գիւղը, տեսնէր թէ ամեն մի գիւղում քա՛նի քա՛նի մարդ-հրէշներ, եօթը գլխանի դներ քազմած հանգիստ գիւղն են ծծում, գիւղը քամում... Էլ ո՞ր-

տեղ է արդարությունն այնքան ուսմահարում, որքան անարդարության բուն մեր գիւղում... Ո՞ր են մեր «ազգասէր», մեր «մարդասէր» պաշտպանները...

Մեծ-մեծ քաղաքներում ընկերություններ են կազմել... Եթէ քաղաք հասնելու փող, ընկերություններին գտնելու ճար ունենամ, էլ ինչո՞ւ կընկնեմ դէկի ճանկը, կը տամ հրէշին հոգիս կազատեմ... Ո՞րն եկաւ մեր անունից գրող էդ պարոններից, որ գրկաբաց չընդունեցինք ու զլխաբաց առաջը դուլ չեղանք... Բայց ինչո՞ւ գան... վաշխառուն իր ոտքով կերթայ նրանց մօտ, ու նրանից աւելի շատ կը պոկեն, քան մեզնից...

Բայց հասարակաց ժողովներում մեր մասին խօսում են, վիճում, պարծենում, որ «արդարությունը» պաշտպանող ընկերություններ ունին...

Լսել ենք մեծ-մեծ քաղաքներում կրթած, Լոխմանից էլ լաւ բժիշկներ շատ կան ու ա՛յնքան մարդասէր, ա՛յնքան ողորմած են, որ չքաւոր հիւանդներին նոյն իսկ ձրի են բժշկում...

Գովքի արժանի՝ մարդիկ, յիրաւի... Բայց ի՛նչքան կեանքեր, ջահէլ, մատաղ կեանքեր, ճիշտ ձեր կեանքի նման կեանքեր, որ ուտել խմել գիտեն ու ապրել են ուզում, սակայն էս անտէր գիւղում կորչում են անխնամ, անդեղ, անբժիշկ... Ո՞ր են էդ սրտացաւ Լոխմանները... Ի՞նչ կը լինէր մէկը, եղբանից մէկը միայն գէթ սխալմամբ ասուպի պէս գիւղ ընկներ ու տեսներ թէ ինչքա՛ն սիրով, գրկաբաց կընդունէինք, հաց էլ տայինք, փող էլ... Ի հարկէ քսակներով չէ... Բայց ո՞րդ եկաք, մարդասէր պարոններ...

Իսկ գիւղացու առողջապահութեան մասին դատում ճառո՞ւմ էք...

Չէ՛, կրթած, լուսաւոր պարոններ, ճառեցէք, խօսեցէք, գրեցէք. որքան կուգէք, բայց այդ բոլորը սոսկ ձեր սեփական տուրքակի, ձեր անձնական շահի համար է... Դուք ոչ հողի մարդ էք, ոչ գիւղի, և ոչ էլ մեր բարեկամը... Եւ դուք քանի գիւղում չէք ու խօսում էք գիւղի անունից, շահագործում գիւղի անունը, փող, անում վաստակում գիւղի անունով, դուք էլ նոյն վաշխառուն, նոյն ևօթը զլխանի դէն էք, թերևս աւելի վտանգաւոր ձեր կրթութեամբ, որովհետև գիւղացի վաշխառուն չոքած բզեռիս, յայտնի օր-ցերեկով կթի կովի պէս քամում է մեզ, ուրեքս սոթոթում, իսկ դուք համ նոյն էք անում, համ արածներդ պարտկում, ծածկում ու ողջ աշխարհի առաջ մեզ բարերար ձևանում:

Ի՞նչ էք ուզում մեզնից, ի՞նչ էք տւել, որ չէք կարողանում յետ առնել, «հողի մարդիկ», գիտուն խելքի, արթուն խղճի տէր մարդիկ... Հանգիստ թողէք հոգեվարք հիւանդին, զոնէ հոգեդարձ մի՛ անէք...

- Անառիկ լեռան ժեռ կուրծքն եմ մտել... ի՞նչ անեմ, վարժապետ, բաս չը վախենա՛մ, չը կծկւե՞մ, էդ մեր ապառաժ սարը որ չը լինի, վայրի գազաններն էլ մարդ-գազանների պէս ինձ պիտի ուտեն...

Մենակ եմ... վարժապետ ջան, մեն-մենակ... մենակ մարդը վախկոտ կը լինի...

Ու ամօքից կարմրած, լուռ ու անձայն անցայ գիւղով, մոռացած գիւղի մորմոքը մոռանալու...

«Հորիզոն», 1910 թ. փետրւարի 11, N 32

ՆԱՄԱԿ ԱՆԱԼՔԱԼԱՔԻՑ

Ախալքալաք, 10 փետր.: Այս օրերս տեղս էր եկել Կ. Հայոց Բարեգործական Ընկերութիւնից նպաստ ստացող դպրոցների տեսուչ և Հայոց Ազգագրական Ընկերութեան Խորհրդի անդամ-քարտուղար պ. Երւանդ Լալայեանը, որ ամսոյս 8-ին ժողով գումարելով բաց արեց Հայոց Ազգագրական Ընկերութեան ճիւղ:

Ժողովին մասնակցում էին քսան հոգի, որոնք ընտրեցին վարչութեան անդամներ հետևեալներին.- Պ.պ. Ջալալ Տէր-Գրիգորեանին, Ղազարոս Տէր-Գրիգորեանին (Ջաւախեցի), Համազասպ ք. Տէր-Գրիգորեանին, Արշակ Մատոյեանին (Սէլյան), Միքայէլ Այվազեանին: Վարչութեան անդամները իրանց միջից ընտրեցին նախագահ - Ջալ. Տէր-Գրիգորեանին, գանձապահ - Համ. ք. Տէր-Գրիգորեանին, իսկ քարտուղար - Արշ. Մատոյեանին:

«Հորիզոն», 1910 թ. փետրւարի 18, N 38

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Ախալքալաք, 3 փետրու

«Մոռացւած գաւառ» խորագրով յօդածիս շարունակութիւնն ուղարկել էի արդէն տպագրութեան, երբ ստացեց «Հորիզոնի» 15 համարը, ուր պ. Խ. Դ. խմբագրութեանն ուղղած իր նամակով մեղադրում է ինձ, որ առաջարկում եմ «չմոռանալ 60 հազարանոց (76 հազար) հայաբնակ Ախալքալաքի գաւառը գիւղատնտեսական դպրոց հիմնելիս»... և որ լռում եմ (որոշ դիտաւորութեամբ երևի) տեղոյս քաղաքային դպրոցին կից «լրացուցիչ դասարանների (գիւղատնտեսական բաժնով) «անգործութեան մասին»՝ «պ. Զաւախեցի, ինչո՞ւ չէք բարձրացնում ձեր ձայնը, ինչո՞ւ ձեր գեղեցիկ գրիչը չէք գործադրում հարցնելու այդ հիմնարկութեան վարիչներից՝ ո՞ր է այդ սգարակի այսքան տարւայ արդիւնքը... ինչո՞ւ էք փակել ձեր աչքը այդ աղաղակող անգործութեան դէմ: Լաւ չէ՞ կամ աւելի պատաւեր չէ՞ պահանջել ժողովրդի փողերի օգտաւէտ գործադրութիւնը, քան հային յատուկ ողբ ու ճիչ բարձրացնելն ու ուրբմութիւն խնդրելը»...

Թոյլ տուէք նկատել, յարգելի պ. Խ. Դ., որ շատ անուշադիր էք եղել դէպի իմ «գեղեցիկ գրիչը», հակառակ դէպքում պիտի յիշէիք իմ մի շարք թղթակցութիւններս այդ չարաբաստիկ հարցի մասին «Մշակ»-ի անցեալ տարիների համարներում, ուր ես աւելին եմ ասել. քան դուք պահանջում էք այժմ... Եւ ասել, բողոքել եմ այն ժամանակ, երբ ինքս ուսուցիչ էի դիրեկցիայի իշխանութեան ներքոյ, վտանգի ենթարկելով ինձ մի կտոր հաց տուող պաշտօնս...

Սակայն ինչպէս երևում է Ձեր յիշեալ նամակից, դուք այնքան մօտ ծանօթ էք այդ լրացուցիչ դասարանների պատմութեանը, որ նոյն իսկ վարպետ Զեմեանսկու ազգ-անունը գիտէք: Արդ՝ մի հարց ևս իմ կողմից՝ դուք, որ ժողովրդական շահերին իրաւացի կերպով պաշտպան էք հանդիսանում, ինչո՞ւ էք լռել մինչև այժմ ու ինքներդ չէիք անում ա յն. ինչ ինձանից էք պահանջում:

Եւ ի՞նչ էք կարծում, շա՞տ լսող պիտի լինէին իմ, ձեր ու մեր նմանների բողոքը, արդարացի պահանջը: Հարցրէք տեղիս քաղաքային դպրոցի ներկայ տեսչին, թէ իր երկու տարւայ տեսչական պաշտօնավարութեան ընթացքում քա՞նի դեստ թուղթ է սևացրել այդ խնդրի առթիւ և իբրև յիշ-

եալ «լրացուցիչ դասարանների» անմիջական վերահսկիչ խնդրել, պահանջել՝ կարգադրել այդ դպրոցը, որպեսզի ժողովրդի կուպեկներն ապարդիւն չկորչեն: Բայց «աստղին լսող էլ պէ՞տք է թէ ոչ...»:

Սակայն ենթադրէ՞ք մի րոպէ, թէ շատ բարեկարգ դրութեան մէջ է յիշեալ դպրոցը: Մի՞թէ նա իր չնչին բիւզժեով պիտի կարողանար բաւարարութիւն տալ 76 հազար ազգաբնակութեան մասնագիտական-կրթական պահանջին:

Չգիտեմ ի՞նչ աղբիւրից գիտացիութեան վճարած 40 կուպեկական ծխական տուրքը հասցնում էք «5-7 հազարի», մինչդեռ, որքան ինձ յայտնի է, յիշեալ դպրոցի մուտքերն են՝

Գիտացիութեան 40 կուպ. ծխական տուրք - 2088 ր., Բարալէքի հասարակութիւնից (վերջին տարիներս միայն) - 1300 ր., զեմսկի գումարներից - 1000 ր., քաղաքային դպրոցի միջոցներից - 400 ր., Ընդամենը - 4788 րուբլի:

Եւ այս չնչին միջոցներով դպրոցը ներկայիս ունի 10 գիշերօթիկ սաներ, որոնք սովորում են կարագ պատրաստել (ամառները) և 38 երթեւեկներ, որոնք սովորում են ատաղձագործութիւն և փականագործութիւն:

Իսկ որ յիշեալ դպրոցը չի կարողանում ծառայել իր բարձր կոչմանն (իբրև գիտատնտեսական մասնագիտական դպրոց)՝ ունենալով «գիտատնտեսական բաժին, որն ունենալու էր երկրագործական, անասնապահական, կաթնատնտեսական և մեղաբուծական մասեր, քաղաքացիների համար էլ ատաղձագործութիւն և այլ արհեստներ...», որ ազգաբնակութեան այս կենսական պահանջներից և ոչ մէկին բաւարարութիւն չի տալիս յիշեալ դժբախտաբար «գիտատնտեսական դպրոց» անուն կրող հիմնարկութիւնը, այդ խնդրում ոչ միայն ես (ինչպէս կարդացած կը լինէք «Մոռացում գաւառ» յօդածիւս շարունակութեան մէջ), այլ և յիշեալ դպրոցի տեսուչը միանգամայն համաձայն կը լինենք ձեզ հետ (կարդացէք նրա յօդածն այդ առթիւ 1901 թ. «Մուրճ» N 7):

Եւ հէնց այդ է պատճառը, մասնագիտական ու կրթական ոչ մի կանոնաւոր հիմնարկութիւն չունենալներս, որ առաջարկում եմ «չմոռանալ 76 հազարանոց հայաբնակ Ախալքալաքի գաւառը գիտատնտեսական դպրոց հիմնելիս»:

ԹՂԹԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆ

Ախալքալաք. 14 ապրիլի

Ոմն Կարապետ սրբազան Կարնոյ գաղթականներից հաւաքած նւիրատութեամբ, աշխարհի են քօռ ժամանակ, երեք-չորս գիւղ է գնում ու բնակեցնում նոյն գաղթական գիւղացիներով: Բայց որովհետեւ ինքն Ախալցխայումն է նստում, ժողովրդի կոպէկներով գնած կալւածները հաստատել է տալիս Ախալցխայի Ս. Փրկիչ եկեղեցու անունով, միաժամանակ, որքան մեզ յայտնել է, կտակելով, որ այդ կալւածների եկամուտը գործադրի «Ախալքալաքի և Ախալցխայի հայ ազգաբնակութեան կրթական գործին»: Ախալցխացիք ճարպիկ են գտնում և կալւածների եկամուտն ամբողջապէս գրեթէ սեփականելուց յետ, ամենայն «մեծահոգութեամբ թէ ազգասիրաբար» այդ 20-30 հազարի հասնող եկամուտներից մի հազար բութի էլ բաժին են հանում Ախալքալաքի դպրոցին ու մի քանի հարիւր բութի (այն էլ ոչ միշտ) «եկեղեցապատկան» կալւածների վրայ ապրող «աշքածակ, անկուշտ» գիւղացիների կրթական գործին:

«Ախալքալաքի թէ քաղաքի և թէ գիւղերի հայ հասարակութիւնը, չբաւականանալով Ս. Փրկչի ծխականների ինքնակամ արած նպաստներով, որոնք հասնում են տարեկան 2100 բութի*, առանձին խնդրագրով դիմել է Սինօղին, որ յիշեալ եկեղեցու կալւածների եկամուտից ինքն օգտի կեսից աւելի բաժնով»... (Արծիկ): Եւ չէ՞ք ամաչում «Ախալքալաքի թէ քաղաքի և թէ գիւղերի հայ հասարակութիւն», որ այդպիսի յանդուգն քայլ էք անում ձեր «բարերար» ախալցխացիների դէմ... «...Փոխանակ իրենց սեփական ջանքով ու աշխատանքով բաւականութիւն տալու կրթութեան համար պահանջած ծախքերին, ընկել են ուրիշներին պատկանող փողերի ետևից...» (Արծիկ) (ընդգծումը մերն է):

«Խօսքի ազատութիւն է», ո՞վ ո՞ւմ կարծիքի վրայ կարող է բռնանալ... Սեփականութեան մասին ամեն ոք իր կարծիքն ունի. այլ է աւագակի,

* Ս. Փրկիչ եկեղեցին տւել է տարեկան 1000 ռ. Ախալքալաքի ծխական դպրոցին և 300 ռ. Կարծախ գիւղի դպրոցին և այն ոչ միշտ: Այս տարի միայն Ս. Փրկչի ծխականները «խոստացել էին» եկեղեցապատկան երեք գիւղերի դպրոցներին տալ 1100 բութի, բայց այժմ զանազան պատրասկներով այդ էլ չեն ուզում տալ:

գողի կարծիքը, այլ աղայինը և միանգամայն տարբեր՝ գլխին մի փոքր խելք ու սրտում խիղճ ունեցողի կարծիքը...

Հեռու չեն այն «երանելի» ժամանակները, երբ ճորտատիրությունն էր թագաւորում ու տիրող օրէնքի համաձայն պսակւող ճորտի կինն առաջին զիշերն իր տիրոջն էր պատկանում... Այդպէս էր հրամայում տիրող օրէնքը, ո՞վ կը յանդգներ ձեն-ծպտուն հանել...

Հետաքրքիր է՝ յարգելի Արծիւկի կարծիքով ի՞նչպէս պիտի վարւէին Ս. Փրկչի ծխականներն իրենց Կարծախցի, Սուլտացի, Տագէշցի ու Խաւէթցի «ճորտերի» հետ... եթէ բաղդ ունենային ճորտատիրական իրաւունքներով օգտւելու...

Եթէ «իրաւունքով օգտւելու» այդ անյազ ախորժակն ունենար որեւէ զտարին ազնւական, կենազ, բօեարին, թերևս հնարաւոր լինէր հասկանալ... Բայց մի՛ մոռանաք, որ իրաւատէր հանդիսացողն այստեղ բարոյականութեան, մարդասիրութեան, հաւասարութեան Մեծ Քարոզչի քրիստոնէական եկեղեցին է... Ախալցխայի Ս. Փրկիչ եկեղեցին...

Գիշերը զօր շինած, զօրը՝ գիշեր, արիւն-քրտինք է թափում խեղճ գիւղացին, հողի հետ մերում, ցեխի հետ շաղախւում մի երկու օրավար արտ է ցանում: Թէ երկինքն իր բաղդից աչքը քաղցր արեց, կարկուտ ու եղեամ վերից չթափեց, ծով քրտինքն երեսին գիւղացին ժպտաղէմ կանգնել է ահա հազար-մի հարամու ձեռքից կեանքի զնով փախցրած մի բուռ հացի գլխին, որին աչքերն յառած սպասում են մի տուն լիքը մանր ու խոշոր:

- Սպասիր, հէյ, դդում գիւղացի, էդ ո՞ւմ հացն ես ներս լցնում... նախ իմ բաժինս տուր:

Եւ ո՞վ է այդ կանչողը.- հաւասարութեան, արդար վաստակի պաշտպան Ախալցխայի քրիստոնէական Ս. Փրկիչ եկեղեցին...

- Չէ՞ որ դուք Ս. Փրկիչ եկեղեցու թայեաններն էք... իսկ թայեան պարտաւոր է անտրտունջ կատարել տիրոջ «օրինական» պահանջները... կասեն անշուշտ «մեծ Արծիւներն» ու փոքր Արծիւկները...

Հագարաւոր մանուկներդ կրթել, դաստիարակել խեղճ գիւղացու՝ Կարծախցու, Սուլտացու, Տագէշցու՝ քո հարազատ եղբօր արիւն-քրտինքով, 25-30 վարժապետ ու վարժուհի պահել սեփական զաւակներիդ համար ու Տէր-Թողիկեան մի ախոռ, կէս-վարժապետ զլանալ խեղճ գիւղացուն իրեն սեփական վաստակից...

Այլ կերպ չեն էլ կարող դատել «Արծիւներն» ու «Արծիկները»... Սակայն ամօթ է, թէ ախալցխացիներին և թէ ախալքալաքցիներին, որ «փոխանակ իրանց սեփական ջանքով ու աշխատանքով բաւականութիւն տալու կրթութեան համար պահանջած ծախքերին, ընկել են ուրիշներին պատկանող փողերի ետևից...» (Արծիկ) ու իրենց հարազատ զաւակների կրթութեան ծանր բեռն իսկ բարձում են առանց այն էլ խեղճ արնաքամ գիւղացու վզին... Ասենք թէ գիւղացին կթի կով է, մի՞թէ անվերջ ու ամենքդ պիտի կթէք խեղճին...

«Հորիզոն», 1910 թ. ապրիլի 29, N 90

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Ախալքալաք, 7 մայիսի

Խնդրում ենք «Հորիզոնի» առաջիկայ համարներից միում տեղ տաք այս երկտողիս.

«Ախալքալաքի հայոց եկեղ. ծխակ. հոգաբարձութիւնս պարտք է համարում հրապարակաւ իր խորին շնորհակալութիւնը յայտնել Կ. Հ. Բարեգործական ընկերութեան տեղիս վարչութեանը, որ կազմակերպեց դպրոցներիս օգտին (բարեկենդանին) մի ներկայացում, որից զուտ արդիւնք ստացւեց 60 ռուբլի, վճարեց չքաւոր սաների երկրորդ կիսամեայ թոշակադրամ 20 ռուբլի, տեղիս հայ թատերասերներին, որ սիրալիր մասնակցութիւն ցոյց տւին յօգուտ դպրոցներիս կազմակերպւած ներկայացումներին, այ. Գեորգ Դարբինեանցին, որ ինչպէս ամեն տարի, այս տարի ևս վճարեց 15 ռուբլի չքաւոր սաների թոշակադրամ և երգեցիկ խմբի տիկիւններին, օրիորդներին ու պարոններին և բոլոր այն անձանց, որոնք նպաստել են դպրոցներիս օգտին ամսիս 1-ին տրւած երեկոյթին:

Նախագահ՝ Յով. Յարութիւնեան

Զար. Ղ. Տէր-Գրիգորեան

«Հորիզոն», 1910 թ. մայիսի 19, N 107

ՆԱՄԱԿ ԽՄԱԾԳՐՈՒԹԵԱՆ

Ախալքալաք, 27 մայիսի

Ախալցխայից մեկն «Արծիկ» ստորագրութեամբ «Մշակի» 75 համարում գրում է՝ «Ախալքալաքի թե քաղաքի և թե գիւղերի հայ հասարակութիւնը չբաւականանալով Ս. Փրկչի ծխականների ինքնական արած նպաստներով, որոնք հասնում են տարեկան 2100 թուրքլու...»:

«Հորիզոնի» 90 համարում պատասխանում եմ պարոնին, թէ Ախալցխայի Ս. Փրկչի ծխականների «ինքնական» տւած նպաստը տարեկան 2100 թուրքլի չէ:

Թղթակից պարոնը, փոխանակ իր ասածը փաստերով ապացուցելու իմը հերքելու, «Հորիզոնի» N 104-ում իբր պատասխանում է՝ «Շատ է բարկացել պ. Ջաւախեցին, որ Ախալցխայի Ս. Փրկչի ծխականները չեն կամեցել իրաւագործ լինել՝ իրենց եկեղեցու կալւածների եկամուտից իւղալի բաժին հանել Ախալքալաքի գիւղացիներին, բարկացել է և ինքն էլ չէ իմացել թէ ինչ անի...»

- Ասածդ ախր պատասխան չեղաւ, պ. Արծիկ...

«Հորիզոնի» 90 համարում ես ասում եմ՝ «սեփականութեան մասին ամեն ոք իր կարծիքն ունի... այլ է գողի, աւագակի կարծիքը», և իմ կարծիքով հողը կարող է միայն և միմիայն հողի հետ մերտող գիւղացուն պատկանել և ուրիշ ոչ ոքի...

Պ. Արծիկը պատասխանում է իբր իմ խօսքերով.

«Այլ է աւագակի, գողի կարծիքը և մի թոպէ աշդախիների (այսինքն իմ, երևի) կարծիքին բաւականութիւն տալու համար, ենթադրեմք, թէ առանց բռնի միջամտութեան Ս. Փրկչի ծխականները ձեռք են քաշում նրա կալւածների եկամուտներից... Երևի մեծ կը լինի պ. Ջաւախեցու ուրախութիւնը...

Անտարակոյս, պ. Արծիկ, մեծ կը լինի իմ և ինձ նման շատ-շատերի ուրախութիւնը, բացի ի հարկէ «մեծ ու փոքր արծիկներից...» Բայց հարցը դրանում չէ, պ. Արծիկ, և ոչ էլ նրանում, թէ ես գող եմ, թէ աւագակ, այլ նրանում, որ ես ասում եմ թէ ընդհանուր գաղթականների փողով գնւած գիւղերից Ախալցխայի Ս. Փրկիչ «քրիստոնէական եկեղեցին» տասնեակ տարիներ է, որ տարեկան 20-30 հազար թուրքլի է կլանել, կթի կոլի

պէս կթել խեղճ գիւղացուն, գոնէ այժմ պարտաւոր չէ զգում իրան տարեկան մի երկու հազար բութի էլ յատկացնել գիւղացոց:

Պ. Արծիկը պատասխանում է ինձ.

- «Եթէ դուք, պ. Ջաւախեցի, այդքան սրտացաւ բարեկամ էք, իմացէք, որ ամենալաւ և ապահով միջոցը գիւղացու դրութիւնը բարութելու. նրա առջև հարստութեան դուռ բանալու համար կը լինի այն, որ նրան միջոց տրւէր իր ունեցած հողի արտադրութիւնն աւելի շատ արդիւնաւէտ դարձնելու, որ նա կարողանար բնութեան մէջ թագնւած հարստութիւնն աւելի մեծ չափով շահագործել...»:

Ես ասում եմ Ս. Փրկիչ եկեղեցին կողոպտում է գիւղացիներին, պ. Արծիկն իբր ինձ պատասխան գիւղացիներին ինչ որ «հարստութիւններին» տեղ է ցոյց տալիս, առաջարկում է «բնութեան մէջ թագնւած գանձերը աւելի մեծ չափով շահագործել...»:

Այդպէս որ լաւ գիտէք «դրութիւն բարութելու» եղանակը, «բնութեան մէջ թագնւած «հարստութիւնների» տեղը, ինչո՞ւ չէք, պ. Արծիկ, ինքներդ որոնում այդ հարստութիւնները, այլ խեղճ գիւղացուն էք առաջարկում, իսկ ինքներդ այդ գիւղացու արիւն-քրտինքով կրթում ձեր հազարաւոր մանուկներին... Գիւղացին իր ունեցածով շատ ու շատ գոհ կը լինէր ու խորհրդատուների ո՛չ մի կարիք չէր զգալ, պ. Արծիկ, եթէ «մեծ արծիւներն» ու «փոքրիկ արծիւկները» իրենց սուր մագիւկները չը դնէին նրա հալալ վաստակի վրայ...:

Ձեր հայիոյանքները՝ «գող, աւազակ, անհեթեթութիւններ»... Ես թողնում եմ անպատասխան, որովհետև Ձեզ ոչ ճանաչում եմ ո՞վ էք և ոչ էլ հայիոյելու կարիք եմ զգում. ինձ համար միևնոյն են ախալցխացին էլ, ախալքալաքցին էլ, քաղաքացին էլ, գիւղացին էլ, անձնական շահի տեսակետից թերևս ինձ համար ատելի ցանկալի պիտի լինէր, որքան հնարաւոր է Ախալցխայի Ս. Փրկիչ եկեղեցին աւելի շատ հազարներ ստանար գիւղերից, որովհետև մի օր չէ մի օր իբրև ուսուցիչ ես էլ կարող էի ընկնել գիւղացու այդ տասնեակ հազարներով պահող Ախալցխայի դպրոցը... Սակայն տեսնում էք, որ ես անձնական շահի նկատումով չեմ խօսում, այլ պարզ ու որոշ ասում եմ, որ յարուցւած խնդրի առթիւ ես հետևեալ կարծիքին եմ.

Հողն իր արդիւնքով ամբողջապէս պատկանում է մշակող գիւղացուն.

որի արին-քրտինը հալալ աշխատանքից բաժին պահանջելու իրաւունք չունի ոչ ախալցխացին և ոչ ախալքալաքցին:

2) Եթէ ներկայ պայմաններն իրաւունք են տալիս մէկին շահագործելու միւսին, քրիստոնէական անունը կրող եկեղեցին թոյլ չպիտի տայ իրան օգտելու այդ հանգամանքներից:

3) Ախալցխայի Ս. Փրկիչ եկեղեցու «սեփականութիւն» համարող կալաւածները զնած են Կարնոյ գաղթականների փողերով, ուստի արդարութիւնը պահանջում է, որ արդիւնքը գործադրուի զոնէ ընդհանուր գաղթականութեան կարիքների համար:

Եթէ սրանց դէմ բան ունէք ասելու, ասացէք, պ. Արծիկ, իսկ «Հորիզոնի» 104 համարում ձեր տպած նամակը պատասխան չէ իմ թղթակցութեանը:

«Հորիզոն», 1910 թ. յունիսի 8, N 123

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆԸ

Ախալքալաք, 24 սեպտ.

Առաջիկայ հոկտեմբերի 10-ին, իբրեւ Ախալքալաքի և Ծալկայի հայ գիւղացիութեան ընտրած ներկայացուցիչ, հրաւիրւած եմ Թիֆլիզ. մասնակցելու թեմական-պատգամատորական ժողովներին. ուր ընտրւելու են Ներսիսեան դպրանոցի հոգաբարձուներ: Սակայն Ներսիսեան դպրանոցի հոգաբարձութեան անցեալ գործունէութեան մասին բացի լրագրական տեղեկութիւններից, ինձ ոչինչ յայտնի չէ (կարծում եմ նոյնպէս և գաւառական միւս պատգամատորներին): Իսկ լրագրական տեղեկանքեօզ տեղեկութիւններով չի կարելի գաղափար կազմել ոչ մի հիմնարկութեան գործունէութեան մասին: Ուստի յիշեալ հիմնարկութիւնները կամ հոգևոր իշխանութիւնն ըստ իս պարտաւոր էր նախօրօք ուղարկել գաւառներն իրենց եռամեայ գործունէութեան մանրամասն տեղեկագիրը:

Ժողովի հրաւիրող պատգամատորներին նախօրօք յայտնի պիտի լինի քննելիք հարցերի օրակարգը, որպէսզի իւրաքանչիւր պատգամատոր տեղն ու տեղը կարողանար իմանալ իրեն ընտրող ժողովրդի տրամադրութիւնը քննելիք հարցերի վերաբերմամբ և ըստ այնմ մասնակցել այդ

հարցերի լուծմանը, հակառակ դեպքում թեմական ժողովում նա կը լինի իր անձնական համոզմունքների ներկայացուցիչ և ոչ իրեն ընտրող ժողովրդի: Եւ կարծում եմ դեռ ուշ չէ. եթէ ցանկացող լինի՝ ուղղել այս սխալը:

Պատգամաւոր՝ Զաւախեցի

«Հորիզոն», 1910 թ. սեպտեմբերի 29, N 214

ԹՂԹԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆ

Ախալքալաք, 3 հոկտ.: Այսօր տեղի ունեցաւ Բարեգործական Ընկ. տեղիւս ճիւղի - կար ու ձևի արհեստանոց-դպրոցի օրհնութիւնը և բացումը: Ներկայ էին բաւականին անձինք: Մաղթանքից յետոյ Վարչութեան անդամ պ. Ղ. Տէր-Գրիգորեանը (Զաւախեցի) մի գեղեցիկ և ազդու ճառով պարզեց արհեստանոց-դպրոցի բուն նպատակը և անհրաժեշտութիւնը և կոչ արեց - ընդառաջ գնալ և օգնութեան ձեռք կարկառել այդ բազմօգուտ գործին, աւելի զարգացնելու համար: Ընդունւած են 30 աշակերտուհիներ, որոնցից 15-ը ձրի են, իսկ միւս 15-ը թոշակաւորներ, որոնք վճարելու են 20-40 րուբ.:

- Նախորդ նամակումս յիշած կալանաւորւած ուսուցիչ Ս. Մկրտչեանը, որ փախել էր, արդէն բռնել և բանտն է դրւած: Գործը յանձնւած է քննիչին:

- Զաղաքային ինքնավարութիւնը համաձայնութեան է եկել Թիֆլիզի մի ֆիրմայի հետ, քաղաքի փողոցները լուսաւորելու ելեքտրական լապտերներով. ամենաուշը 10 ամսից յետոյ պատրաստ կը լինի:

«Հորիզոն», 1910 թ. հոկտեմբերի 9, N 223

ՈՒՐԱԽԱԼԻ ԵՐԵՒՈՅԹ

Գաւառական թղթակցի լալկան գրչին շատ հազիւ է վիճակում ուրախալի երևոյթ արձանագրել: Կեանքն այդպէս է գաւառում, լի հազար ու մի ցաւով, միշտ դարդոտ, միշտ լալկան... Էլ ո՞րտեղ գտնես ուրախ երևոյթ, որ նկարագրես: Շուրջդ անձայր կարիք, անթափանց խաւար,

ուտող-ուտողի, տանող-տանողի, ճիշտ ալան-թալան, ոչ օրենք կայ, ոչ արդարություն: «Աշխարհքը դմակ՝ մարդը դանակ, կտրի՛ր ու կեր, որքան կարող ես»... Ու կեանքի վայելքներին տիրացած աշխարհքի ուժեղներն յիրաւի կտրում, ուտում են, որքան քէֆերն է ուզում... Ուժն օրենք է, վայն եկել է թոյլ անգօրին...

Սակայն կեանքն անհրաժեշտ պահանջներ ունի, որոնց բաւարարութիւն պիտի տաս, աղքատ լինես թէ հարուստ, հզօր լինես թէ անգօր...

Հացի, ցամաք չոր հացի խնդիրն էր, որ մեր ժամանակի ամենի հոգածութեան առարկան էր ու «աշխարհի խորթ զաւակների» ցանկութիւններն ու իղձերն այդ խնդրից այն կողմ չէին անցնում: Ու տքնում, տնքում էին հազար-հազարաւոր ու բիր-բիրաւորներ, սոսկ իրենց ֆիզիքական գոյութիւնը պահպանելու՝ մի կտոր չոր-ցամաք հաց լափելու, խժռելու համար...

Երա՛նի թէ այդ մի կտոր չոր-ցամաք հացն էլ կուշտ փորով, «արուռով» ձեռք անցնէր...

«Ժամանակները փչացան», կեանքը դժւարացաւ, ու այժմ նոյն իսկ այդ ցամաք-չոր հացը ճարելու համար բաւական չէ կորացած մէջքի գալարումներն ու կոշտացած ճակտի ծով քրտինքը:

Սոսկալի հրէշն եկաւ իր ահռելի բերանով «փու-հա-փու» ծաղրելու այդ կորացած մէջքերն ու կոշտացած բազուկները...

«Ուտում-գիտութիւն», լոյս են անւանում քեզ, անամպ արև են յորջորջում քեզ... Սակայն քանի՛-քանիսի կեանքը խաւարեցրի՛ր դու, վերջին պատառը, չոր ցամաք հացի պատառը խլեցի՛ր խեղճի պապական բերնից...

«Ուտում-գիտութիւն», կեանքի բարիք են անւանում քեզ... սակայն քանիսի՞ն բարօրեցի՛ր դու, քա՛նի-քանիսին անլուր չարիք դարձած իր դժբախտ-բախտից, միակ կարողութիւն ֆիզիքական ուժից օգտւելու հնարաւորութիւնից էլ զրկեցի՛ր...

Սուտ են ասում. խաբում են մարդիկ, «գիտութիւն-լուսաւորութիւն» անունը կրող եօթ-զլխանի դև, դուն էլ եկար կեանքի բախտաւորներին բարելաւելու, նրանց առանց այն էլ լայն ու հեշտալի ճամբան լուսաւորելու...

«Ժամանակները փոխեցին, փչացան», գոյութեան կռում կորացած

մէջքն ու բիրտ բազուկներն էլ ուժ չունին... Ապրելու համար սուր միտք է պէտք, միտքը սրող ուսում է պէտք...

Ու հասկացան, ամենքը հասկացան կեանքի այս նոր դիլեման, նոր հանելուկը...

Կեանքին տէր ու տիրական հարուստն իր պաշտելի արշինն ու գրւանքան թողած դպրոց վազեց, աղքատն իր մէջքն ատելի կորացրեց անվերջ տառապանքից մի երկու ժամ կորզելու ու այդ անգին ժամերն ուսման նիւթելու:

Ո՞ր է, գէթ այստեղ հաւասարութիւն լինէր. գէթ ուսման ասպարիզում հնարաւորութիւն տային ամենին առաջ գնալու իր ընդունակութիւնների. իր քնատուր ձիրքերի չափով...

Գիտութեան փառահեղ տաճարները՝ սկսած գողտրիկ պանսիօններից մինչ պալատաման համալսարանները դարձեալ բաժին ընկան բախտաւորներին, կեանքի ընտրեալներին...

Իսկ քեզ, խղճուկ գաւառ, կորացած մէջք, այդ ասպարիզումն էլ ճոխ սեղանի աւելցուկը, փշրանքը թողին միայն՝ «մի կտոր չոր ու ցամաք գարի հաց»...

«Ուտես, չուտես էդ է»...

Խարխուլ, կիսաւեր մի խոզի բուն, անունը «ծխական դպրոց» դրին ու քեզ բաժին հանեցին «լուսաւորութիւն» կոչւած բարիքից...

«Ուտես, չուտես էդ է»...

Ի՞նչ արած. «անճարը կերել է չաչի բանջարը»:

Ու դու ըմբռնած գոյութեան կռիւ այդ նոր զենքի ամենագոր ոյժն, ամուր փարեցիր նրան, գէթ մի աղօտ ճառագայթ կլանելու, անթափանց խաւարդ շողելու...

Ուքսուն հազար հայ ժողովուրդ ու մին-մի հատ երկդասեան դպրոց... խեղճ ժողովուրդ, այն գոնէ կարողանայիր պահել, պահպանել մարդավայել...

Հինգ հարիւր մանուկներ, քաղաքացի ու գիւղացի, աղջիկ ու տղայ 10-12 խարխուլ հաւաքների մէջ իրար վրայ լցւած. մի օր կծու ծխի մէջ. մի օր ցուրտ-ձնի մէջ ուսման, գիտութեան կայծ էք աղերսում ձեզնից էլ դժբախտ վարժապետներից ու հոգաբարձուներից...

Ի՞նչ անենք մենք. ուր դիմեցինք լսող չեղաւ, Ջաւախքի լեռները շատ

դիք ու բարձր են ու մեր ու ձեր թոյլ ձայներն անգոր են անցնելու այդ բարձունքն ու մեծագործ բարերարների ականջին հասնելու...

Նրանք հեռո՞ւ, մեր ձայնը թոյլ... Ի՞նչ անենք...

Փառք ու պատիւ դարձեալ քեզ, գաւառացի՛ հայ, որ անսալով բիրաւոր մանուկների լացն ու աղերսը, օգնութեան ձեռք ես մեկնում մատաղ սերնդին:

Փառք ու պատիւ քեզ, գաւառացի՛ հայ կին, որ յանձին նորերս հանգուցեալ տիկին Վարդուհի Պիճիկեանի, ցոյց տւիր, որ մատաղ սերնդիդ հարազատ մայրն ես ու թողած որբերին խունկ ու մոմ առնելու աւանդապահ սովորութիւնդ, կոպէկ-կոպէկ հաւաքած վերջին լումադ, հարիւր ռուբլի թէկուզ խարխուլ դպրոցիդ նոր շէնքի կառուցմանը նւիրեցիր:

Փառք ու պատիւ և քեզ, պատւաւոր քաղաքացի, այրիացած վշտակիր Պիճիկեան, որ քելեխի ու աւելորդ ծախքերի փոխարէն մի տուն նւիրեցիր միակ դպրոցին, որ տարեկան գէթ հարիւր ռուբլու չափ դպրոցի աղքատիկ եկամուտը պիտի աւելացնէ:

Եւ որքա՛ն երջանիկ եմ, որ տարին տասներկու ամիս լալկան ու վշտալի լուրեր հաղորդելուց յետոյ, գէթ մի անգամ բախտ եմ ունենում ուրախալի մի երևոյթ նկարագրելու...

«Հորիզոն», 1911 թ. փետրւարի 24, N 39

ԳԱՒԱՌԻ ՉԱՅՆԸ

I

Գիւղերը քայքայւում են տնտեսապէս ու բարոյապէս, կենդրոն կազմող գաւառական քաղաքն յետադիմում, ընկնում է... Ջաւախքի գիւղացին, որ 20-6 տարի առաջ ոտքը դռնից դուրս չէր դրել, Իրկուտսկն էլ անցել, հասել է Եւպոնիա մի կտոր հաց, գարի չոր հաց հասցնելու քաղցից տառապող գերդաստանին: Շարային կշտացնող շիրակեցին Ամերիկա է գալթում փող աշխատելու, ապրուստի միջոց հայթայթելու...

Սիւ կողմ թողնենք Բագու, Բաթում, Օդեսան, որ օր ատուր լցւում են գիւղացի հայ բանւորներով, անգործ բանւորներով... Ու հարստանալու տենչը չէ որ հայ գիւղացուն պոկում է հայրենի հողից, քաղաքի հեշտա-

սեր, շայտ կեանքը չէ որ գրաւում է հայ շինականին... Ապրելու, լոկ գոյութիւնը պահպանելու հրամայական պահանջն է, որ հայ գիւղացուն դուրս է քշում իր դարաւոր օջախից հեռո՛ւ-հեռո՛ւ հորիզոններ...

Հաց տւէք հայ գիւղացուն կուշտ փորով, թէկուզ գարի, չոր հաց միայն, ու մա երբէք երբէք ոսը դուրս չի դնի հայրենի շէմքից, թէկուզ դժոխքի մէջ տակտի:

Ոչ Ջաւախքի սոսկալի սառնամանիքը, ոչ բուքն ու բորանը 6-7 [ամիս] անընդհատ տեղացող, ոչ գաւառի կէսն աւերող ահեղ երկրաշարժը, ոչ մուկն ու մորեխը, ոչ մի արհաւիրք զօր չունեցան պանդխտութեան ցուպը տալ գիւղացու ձեռքը:

«Աստուած ողորմած է, կապրենք, այս տարի ցուրտը տարաւ, մուկը կերաւ, հաց չեղաւ, եկող տարի լաւ կը լինի... Աստուած ողորմած է»...

Ու աշխատանքը կրկնապատկած, վարեց, հերկեց, մի բոտ հողը հայ գիւղացին, ճակտի քրտինքը սրբելով տոկաց, համբերեց...

Համբերեց... մինչև որ դառնութեան բաժակը լցւեց:

Երկիրն էլ չի կերակրում իր քրտնառատ բանուորին, էլ տեղ չկայ, էլ հող չունի որ քրտինքով ոռոգի հայ գիւղացին:

Գանձան, որ 28 տուն է եղել. այժմ 285 տուն է, Փոկան 17 տնից 150 տուն է դարձել...

30 տուն Սաթխան 300-ից անցել է...

Իսկ հողը... գիւղացուն կերակրող հողը մոյնն է ու միշտ մոյնը...

Էլ ի՞նչ անէ խեղճ գիւղացին: Ինքը հնար, միջոց չգիտէ, սովորեցնող հէջ չկայ: Գիտցողներն էլ, փառք Աստծու, տեսնում էք, անունները գիւղատնտես, քաղաքում մտած հանգիստ, փափուկ պաշտօններով, գիւղը մտքերն էլ չեն գցում: Ճիշտն ասած՝ մէկը ես էլ լինէի, այդպէս կանէի... Գիւղն ինքը քաղցած, հիւժւած՝ ի՞նչ ունի, որ ինձ ինչ տայ...

Ու գիւղացին, քաղցից, ֆիզիքական տանջող քաղցից, սովամահ լինելու ահից յուսահատ գիւղացին, միակ ելքը գտնում է պանդխտական դաժան ցուպի մէջ, Եւպոնիայի ու Ամերիկայի (որոնց անունն իսկ չէր լսել խեղճը) կորստաբեր, անդարձ ճամբուն վրայ:

Սակայն ո՞վ է իմացողը... Ամեն մարդ իր դարդին հետ է... թէ կուշտ-կուռ կերած, բազմոցի մէջ օրան թերթերը շորտելիս մէկի աչքին էլ ընկնի լացդ ու կոծդ, արիամարհանքով վերնագիրը պիտի կարդայ «գիւղա-

ցու ցաւերից, նամակ գաւառից», ու դժգոհութեամբ թերթը շուռ տայ...

Սակայն գրում ես դու դարձեալ, գրում գաւառի լալկան նամակներդ, որդեկորոյս մօր պէս գիտնալով հանդերձ, որ յուսահատ հեկեկանքդ լսող չկայ ո՛չ վերը երկնքում, ո՛չ էլ էստեղ քար երկրում...

Բայց և այնպէս լացը լաւ է... գոնէ մարդու սիրտն է հանգչում...

II

Մխիթարական է սակայն, որ գոնէ վերջին ժամանակներս ամենին կերակրող, կշտացնող գիւղացու դրութիւնն էլ կարծես հոգածութեան առարկայ է դարձել:

Ու գիտակցում են մարդիկ, որ սկսող կորստաբեր գաղթից, գիւղի կործանումից տուժողը պիտի լինի ո՛չ միայն ինքը գիւղացին, այլ ամեն-քը, որ բազմած երկրին կերակրող սնուցանող այդ բիրտ ուսերի վրայ, հանգիստ վայելելու պարտքն են յանձն առել միայն...

Հողագործութեան նախարարութեան յատուկ յոգածութեան առարկան են դարձել գիւղատնտեսական դպրոցները, մամուլն զբաղած է այդ խնդրով, մեծատուն բարերարներն իրենց ողորմած ուշադրութիւնն յառել են այդ կողմը...

Ու ամենն անխտիր փրկութեան խարիսխը գտնում են մեն-միայն գիւղատնտեսական դպրոցի մէջ: Ծրագրում են մի շարք գիւղատնտեսական ձեռնարկութիւններ՝ դպրոցներ բարձրագոյն ու ստորին, փորձնական դաշտեր և այլն, սակայն ո՞վ պիտի լինի դրանցից անմիջապէս օգտուողը:

Ջաւախքի սոսկալի երկրաշարժը ողջ աշխարհի քար սրտերը շարժեց ու բնաւեր գիւղացու անունով հարիւր հազարներ (մօտ երեք հարիւր հազար) հաւաքեց: Եթէ այդ փողն ամբողջապէս յիրաւի աղէտի զոհերն ստանային, այսօր գէթ մի քանի բարեկարգ գիւղեր պիտի տեսնէինք աւերած փլատակների տեղ... Բայց... Այո՛, մի մեծ բայց...

Մի ժամանակ բարձրագոյն դպրոցներու թոշակատրոներ պահելն էր «մօղա»: Ազգի փրկութիւնը համալսարականներից էին սպասում: Ու հասարակական փողերով օր աւուր աւելանում էին մայրաքաղաքների կլտբներում կարտ խաղացողների թիւը, նոյն հասարակութեանն հարստահարող ինժեներների, բժիշկների ու կրթւած վաշխառուների վոհմա-

կը: Պետերբուրգի եկեղեցին միայն տարեկան տասնեակ հազարներ էր գործադրում այդ «ազգօգուտ» նպատակին: Մինչդեռ հազարաւոր հայ գիւղերից շատերում տէրտէրն անգամ անգրագէտ էր ու մի մութիակ կամ բարևագիր գրելու համար գիւղացին ստիպւած էր գիւղէ գիւղ ընկնել:

Վերջապէս մեր հասարակական հիմնարկութիւնները հասկացան իրենց սխալ ընթացքն ու իբր փոխեցին այն:

Այնուհետև ընդհանուր գրագիտութիւնը դարձաւ «ազգի փրկութեան» իղէան ու մեր հասարակական հիմնարկութիւններն սկսեցին ծխական տարրական բանալ:

Այժմ էլ «գիւղատնտեսական» ձեռնարկութիւններն են «մօդա» ընկել:

Հողագործութեան նախարարութիւնն հոգում է այդ մասին, մեծասուն բարերարները խոշոր գումարներ են յատկացնում այդ նպատակին, մամուլն զբաղւած է այդ խնդրով...

Բայց թող ներսի մեզ հարցնել՝ այդ ընդհանուր ուշադրութիւնից, այդ հոգածութիւնից ո՞վ պիտի լինի մէջտեղն օգտուողը:

Չգիտեմ ով, բայց անցեալը մեզ լիակատար իրաւունք է տալիս կարծելու, որ յամենայն դէպս ո՛չ գիւղացին... և ոչ մեր գաւառը:

III

Մի երկու փաստ:

«Բազ. Հ. Կուլտ. Միութ.» հասարակական մի հիմնարկութիւն է. որ տասնեակ ծխական դպրոցներ է պահում գաւառներում: Ի՞նչ սկզբունքով է ղեկավարում «հասարակական» այդ հիմնարկութիւնը դպրոցներ բանալիս: Քանի՞ դպրոց է պահում «հասարակական-կուլտուրական» այդ հիմնարկութիւնը մեր գաւառներում: Միւս գաւառները չգիտեմ. գոնէ Ախալքալաքի 72 հայաբնակ գիւղերում և ոչ մէկը: Ինչո՞ւ: Ի՞նչ սկզբունքով: Չէ՞ որ 72 հայ գիւղերը գաւառական քաղաքի հետ միասին ոչ միայն միջնակարգ, այլ և տարրական մի կանոնաւոր դպրոց չունեն 80 հազար խեղճ ու կրակ հայ ժողովրդի համար...

Ողջ գաւառը, որ Ծալկայի հետ միասին 85 հայաբնակ գիւղերով կազմում է գործակալական մի վիթխարի վիճակ, չորս ծխական դպրոց ունի միայն... Չորս եկեղեցական-ծխական դպրոց միայն... Լսո՞ւմ էք, որից երեքը միդասեան են ու քօռ ու փուշ, վայ-մաշար պահում են բարեգոր-

ծական ընկերութեան նպաստներով, իսկ մէկը երկդասեան (5 տարւայ կուրսով) քաղաքում, որ պահում է բացարձակ մուրացկանութեամբ և հոգաբարձութեան և ուսուցչական խմբի աներեսութեամբ:

Որ օրն ուզում էք մտէք Ախալքալաքի ծխական դպրոցը, կը տեսնէք խմբւած պատանիներ, օրիորդներ, երիտասարդներ, որ ցուրտ սառնամանիքին դողդողալով՝ ինչ որ պտայտում են ժամերով:

- Ի՞նչ կայ:

- Մանկական ներկայացման փորձ յօգուտ դպրոցի:

- Ի՞նչ կայ:

- Մանկավարժական խումբը ներկայացում է կազմակերպում յօգուտ դպրոցի:

- Ի՞նչ կայ:

- Հոգաբարձուներն աշխատում են վիճակախաղ կամ գրօսանք սարքել յօգուտ դպրոցի:

Ու հոգաբարձուները երեսները բռնեն առած մուրացկի պէս պիտի շրջեն դռնէ դուռ, խանթէ խանութ այդ բոլոր ներկայացումների, երեկոյթների տոմսերը ծախելու, սաղացնելու...

- Ասում են կուսակցական կոիւները վատ բաներ են... Բայց ես համոզւած եմ՝ ոչ ոք չէր համաձայնի Ախալքալաքի միակ երկդասեան դպրոցի հոգաբարձուի պաշտօնն ստանձնել. եթէ չլինէր կուսակցական կոիւր, կուսակցական թէսիքը... այնքան դժուարին ու անտանելի է դպրոց կոչւած այդ դժոխքի խնամքն ստանձնող հոգաբարձուի դրութիւնը:

Դիմում ես հասարակութեանը, խեղճի վրայ հալ չէ մնացել: Ամեն ինչ քանգացել, կրակի գին է դառնիլ, գլուխ պահելն էլ մեծ քաջութիւն է, ուր մնաց դպրոց...

Ֆունտը երկու կոպէկով ծախող հացը դառել է 4-4,5 կոպէկ, ֆունտը 5-6 կոպէկանոց միսը 12-15 կոպ., 10-ը 5 կոպէկով ծախող ձուն այժմ 2-ը 5-ով չես ճարիլ, վառելիքը, մալի կեղտոտ աղբից պատրաստած աթաբը իրիս կանֆէտի գնով է ծախւում՝ սաժէնը 24-25 ռ., մի կողմ մնայ փայտը... ու այդ գնով ուզես-չուզես 6-7 ամիս պիտի վառես՝ տուն, խանութ տաքացնես...

Եւ այս բոլորից յետոյ, այս բոլորը գիտնալով հանդերձ արի պատւարժան հոգաբարձու անամօթութիւն ունեցիր ամիսը մէկ, շաբաթը մէկ

հասարակութեան եախան կաշել թէ ներկայացման տոմսակ առ, դպրոցին նպաստիր... դպրոցին՝ ուր 500 կիսամերկ, երկսեռ երեխաներ դպրոցական բըլբըլկած շէնքի մէջ ցրտից սընգ-սընգալով «ուսում, գիտութիւն» պիտի ստանան...

Թող հարամ լինի էն ուսումն էլ, գիտութիւնն էլ, որ մեր երեխաներն են ձեռք բերում...

Եւ այս այսպէս լինելուց յետոյ Ախալքալաքն իր 72 հայ գիւղերով, 80 հազար հայ ողորմելի բնակչութեամբ, ոչ մի բարերարից, բացարձակապէս ոչ մի բարերարից նպաստ չստանալուց յետոյ, մոռացութեան է մատնուում և մեր հասարակական հիմնարկութիւնների կողմից... (Բարեգ. Ընկ. միայն տալիս է 600 ռ. նպաստ երեք գիւղական դպրոցների):

Եթէ մեծատուն բարերարները մոռանում են, անտես են առնում այս թշուառ հայաբնակ գաւառի անծայր կարիքները, դա իրանց բարի կամքն է, ո՞վ ինչ կարող է ասել... փողն իրանցը, կամքն իրանցը, ումն ուզեն, կը տան...

Բայց չէ՞ որ հասարակական գումարները հասարակութեանն են պատկանում: Դուք, հասարակական հիմնարկութիւններ, դո՞ւք ի՞նչ իրաւունքով էք մոռանում առանց այն էլ այս մոռացւած գաւառը... Մի՞թէ ձեր խնամքին յանձնւած հասարակական գումարներից, որով տասնեակ ծխական դպրոցներ էք պահում ուրիշ գաւառներում, և ոչ մի կոպէկ բաժին չի հասնում Ախալքալաքի 80 հազար խեղճ ու կրակ հայ հասարակութեանը...

Այժմ էլ գիւղատնտեսական դասընթացներ-դպրոցներ են մօղա ընկել... Ու Պետերբուրգի պատարժան եկեղեցական խորհուրդն շտապում է ընդ առաջ գնալ օրւայ պահանջին... Նպաստներ է յատկացնում թեմական դպրոցներին՝ 1500-ական ռուբլի, Ալեքսանդրապօլի դպրոցին 1500 ռ., Ախալցխայի դպրոցին՝ 1500 ռուբլի...

Իսկ Ախալքալաքի դպրոցի՞ն... և ոչ մի կոպէկ...

Հարցնում ենք՝ ինչո՞ւ:

Ես չեմ հարցնում, յարգելի եկեղեցական խորհուրդ, 80 հազար հայ-քրիստոնէայ ժողովուրդն է հարցնում՝ ինչո՞ւ:

Ինչո՞ւ Ախալցխայի 7-8 հազար հայ գիւղացիութիւնը արժանանում է

բարեհաճ ուշադրութեանդ, իսկ Ախալքալաքի 75-80 հազար հայ գիւղացիութիւնը մոռացութեան մատնուում...

Ինչո՞ւ 20-25 հազար մշտական-հաստատուն եկամուտ ունեցող Ախալքալաքի դպրոցն արժանանում է տարեկան 1500 ռուբլի նպաստի հասարակական գումարներից, իսկ մեր քաղաքի միակ դպրոցը և նոյնիսկ տարեկան 1000 ռուբլի նպաստ է ստանում իբր ողորմութիւն Ախալքալաքի դպրոցից, և ո՛չ մի կուպէկ պիտի չստանայ հասարակական այդ գումարներից...

Հարցնում ենք՝ ինչո՞ւ...

«Հորիզոն», Թիֆլիս, 1911, ապրիլի 2, N 70, ապրիլի 6, N 73, ապրիլի 10, N 75

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Ախալքալաք, 26 մարտի

Սոյն 1910-11 թին լրանում է Ախալքալաքի հայոց եկեղեց. ծխական երկսեռ երկդասեան դպրոցի յիսնամեակը, որ տօնւելու է առաջիկայում և այդ առթիւ տպագրւելու է դպրոցի պատմութիւնը: Ուստի խնդրում ենք դպրոցի նախկին հոգաբարձուներին, ուսուցիչներին և բոլոր այն անձանց ու հիմնարկութիւններին, որոնք ունեն դպրոցիս վերաբերեալ փաստաթղթեր և նկարներ (հոգաբարձ. ուսուցչական աշակերտական խմբերի), պատճեններն իրենց գրատր յիշողութիւնների ու տեղեկութիւնների հետ մինչև առաջիկայ մայիսի վերջն ուղարկել յօբելեանական յանձնաժողովիս (դպրոցի հասցեով) օգտւելոց յետոյ յետ ստանալու պայմանով:

Յօբելեանական յանձնաժողովի անդամներ՝

Ղազարոս Տէր-Գրիգորեան

Գր. Պապայեան

Ի. Աղալարեան

Մեր հասցեն՝ гop. Ахалкалаки, Армянское Церковно Прих. училище

«Հորիզոն», 1911 թ. ապրիլի 6, N 73

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՀՈՒՐԶԸ

Ախալքալաք, 8 մայիսի: Այսօր գաւառիս և Ծալկայի բոլոր ներկայացուցիչներս կաթողիկոսական ընտրութեան համար հաւաքւած էինք քաղաքում, մեր վիճակից 2 պատիրակ ընտրելու: Ժամը 11-ին ընտրութիւն կայացնելով քաղաքիս Ս. Խաչ եկեղեցում, պատիրակ ընտրեցին պ. Իսահակ Տէր-Ղազարեան և Ղազարոս Տէր-Գրիգորեան (Ջաւախեցի):

Արսէն քահ. Բլրցեան

«Հորիզոն», 1911 թ. մայիսի 13, N 101

Ախալքալաք, 10 մայիսի

Կաթողիկոսական առաջիկայ ընտրութիւնների առթիւ ամսիս 8-ին Ս. Խաչ եկեղեցում տեղի ունեցաւ քաղաքիս, գաւառիս և Ծալկայի շրջանի գիւղական ծխական ներկայացուցիչների ժողովը ընտրելու համար երկու պատիրակներ:

Ժողովը միաձայն բաց քւէարկութեամբ ընտրեց տեղիս հայոց ծխական դպրոցի աւագ ուսուցիչ Իսահակ Տէր-Ղազարեանին և ուսուցիչ Ղազարոս Տէր-Գրիգորեանին (Ջաւախեցի):

Ախալքալաքցի

«Հորիզոն», 1911 թ. մայիսի 14, N 102

Ախալքալաք, 29 մայիսի

Այսօր տեղիս հայոց եկեղ.-ծխ. դպրոցում տեղի ունեցաւ տարեկան հանդէս (ակտ), որը սկսեց «Մեր Հայրենիք» խմբական երգով, որից յետոյ խօսեց նոյն դպրոցի ուսուցիչ պ. Ղազարոս Տէր-Գրիգորեանը (Ջաւախեցի) երեխաների ընտանեկան դաստիարակութեան մասին. շեշտելով նրա կարևորութիւնը մանկավարժական գործում: Ապա փոքր դասարանի սաները արտասանեցին հայերէն և ռուսերէն ոտանաւորներ, մէջ ընդ մէջ երգում էր աշակերտական խումբը: Վերջում խօսեցին հոգաբարձու պ. Գ. Պապոյեանը դպրոցի տնտեսականի և աւագ ուսուցիչ Իսահակ Տէր-Ղազարեանը դպրոցի պարապմունքների մասին:

Դ-ահիլինը ծայրէ ի ծայր լիքն էր երկսեռ հասարակութեամբ, որը շատ գոհ սրտով հեռացաւ:

Ախալքալաքցի

«Հորիզոն», 1911 թ. յունիսի 2, N 117

ՍԻՐԵԼԻ ՄԱՐԴԸ

«Մերը սրաից պիտի լինի» - շատ ճիշտ նկատում է ժողովուրդը:

Բայց մարդիկ կան, որ զօռով են սիրում, մարդիկ կան, որոնց ուզես-չուզես կը սիրես... Ի՞նչից է, չգիտեմ, բայց կը սիրես...

Այդպիսիներից էր Աղայեանը:

Նա հաճոյախօս չէր, կեղծատր չէր, յարմարող չէր, «եօլա գնացող» ըստ տեղի ու հանգամանքի...

Ընդհակառակը խօսքն երեսին ասող, շիտակ, իր համոզմունքների մէջ յամառ, պարզ ու անպաճոյճ՝ մտքերի արտայայտութեան մէջ, իրեն ծնող գիւղի հարազատ զաւակն էր նա և սակայն սիրում էին նրան ամեն-բը...

Ես չեմ յիշում մի ժողով, մի համախմբումն, ուր ասի ի բերան չլսէին Աղայեանի պարզ, անպաճոյճ ճառն ու նոյնիսկ հակաճառողները ծափով չղիմատրէին շիտակ մարդու շիտակ խօսքերին...

Համբոյր աճիւնիդ, սիրելի Աղայեան:

«Հորիզոն», 1911 թ. յունիսի 21, N 132

Ախալքալաք, 21 յունիսի

Կովկասի Հայոց Բարեգ. Ընկեր. Ախալքալաքի ճիւղի վարչութիւնը իր խորին ցանն է յայտնում տաղանդատր գրող և մանկավարժ Ղազարոս Աղայեանի մահուան առթիւ:

Թաղմանը ներկայացուցիչ է լինելու Ղազարոս Տէր-Գրիգորեանը:

Կարապետեան

«Հորիզոն», 1911 թ. յունիսի 23, N 134

Ախալքալաք, 22-ն յունիսի

Ախալքալաքի ինտելիգենտ տարրը, երեկ երեկոյեան՝ պ. Զալալ Տէր-Գրիգորեանի նախաձեռնութեամբ մի ժողով ունեցաւ և որոշեց՝ ցաւակ-ցական հեռագրներ ուղարկել հայ թերթերին Ախալքալաքի «հասարակութեան» կողմից իր անկեղծ ցաւակցութիւնը յայտնելով հանգուցեալի ընտանիքին և լիազօրել պ. Ղազարոս Տէր-Գրիգորեանին (Զաւախեցի) ներկայացուցիչ լինել հանգուցեալի թաղմանը տեղական հասարակութեան կողմից, հոգեհանգիստ կատարել կիրակի օրը ամսիս 26-ին և տեղական հասարակութեանը ծանօթացնել ճառախօսութիւններով հանգուցեալի անգնահատելի գործունէութեան և անճնաւորութեան հետ. որոշեց՝ պսակի փոխարէն հաւաքած գումարով օգնել տեղիս ծխ. եկեղ. դպրոցների աղքատ սաներին՝ հանգուցեալի յիշատակը յաւերժացնելու համար:

Ուսանողութեան մէջ միտք է յղացել մի գրական երեկոյթ կազմակերպել՝ նկիրած հանգուցեալի անգին յիշատակին:

Վազեան

«Հորիզոն», 1911 թ. յունիսի 25, N 136

ՄԵԾ ԳԻՒՂԱՅՈՒՆ

Հայ գիւղացուց

Հազար տարի արուն լացինք, մեզի մարդիկ չիմացան, հազար տարի ցաւ քաշեցինք, մեր ցաւը հէչ չհասկցան...

Աշխարհքը քար, ժեռ-ապիկար գիւղի արցունքն ո՞ւմ պէտքն է...

Երկինքն անգութ, արուն-առու, մեզնից հեռո՞ւ մեր ցաւն էնոր ի՞նչ հոգն է...

Ու արցունքից, մեր խոր ցաւից աշխարհ եկար, Աղայեան, քու արցունքով, գրչի լացով մեզ ողբացիր. Աղայեան...

Ախր գիրն ո՞վ սև-մութ գեղն ո՞վ... գիրը գեղ ե՞րբ կը հաւքի, գեղը գիրք ե՞րբ կը մտնի... Գեղացուն կեանքն ախր ի՞նչ է, որ մարդ գրի, գիրք շինի, գեղի հեքիաթն էն անճոռնի գրի առնի ու պատմի՞ր...

Բայց դու ելար, աշուղ դառար, գեղը տարար գիրք շինեցիր. գեղ լրկեցիր: Էլ «Յարութիւն ու Մանւէլ», էլ «Տուրք անգեղ» ու «Անահիտ», «Արեգ-

նազան ու Ջանազան», «Արև-Արմիկ» ու «Արեիկ»... դուրս հանեցիր փոշու տակից ու լուս տւիր արեգակից...

Յիսուն տարի գեղի գովքը կարդացիր, յիսուն տարի դու մեր դարդը ողբացիր...

Ու գնացիր դարիք երկիր. դարիք հողում պառկեցիր... Ղուրբան հողիդ, դարիք շիրմիդ, մեզի անտէր թողուցիր...

Մեր սիրտն էիր, մեզ կեանք տուող ու մեր կեանքով ինքդ սնող, մեր աստղն էիր, մեզ լուս տուող ու մեր լուսից ինքդ փայլող...

Սիրտն որ մեռնի, սիրտը լռի, մարդն էլ անսիրտ ո՞նց ապրի...

Լալու մենք ենք, մենք գիւղցիք, որ Աստղը կորուցինք, լալու մենք ենք, խեղճ գիւղացիք, որ Բլբուլին թռուցինք... Դուք հէ՞ր կուլաք, քաղբցիք...

Հա՛, բլբուլ ամենքիս է, էնոր երգն էլ ամենքիս, բլբուլ չկայ, էլ երգ չկայ... Էնոր ցան էլ ամենքիս...

Ու աշխարհի ամեն կողմից՝ սև Մասիսի ստորոտից, ցուրտ Ջաւախքի ձիւն քարծուներից, Գրգուռ սարից, Նպատ լեռնից ուխտի կուզամ հեռու Թիֆլիզ, ուխտի կուզամ Մեծ Ջաւախիս...

Թիֆլիզ, 26 յունիսի

«Հորիզոն», 1911 թ. յունիսի 26, N 137

Ղազարոս Աղայանը ժամանակակիցների հուշերում

Երևան, 1967, էջ 173-174

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Ախալքալաք, 6 հոկտ.

Գրեթէ չը կայ հայերէն մի թերթ ու հայերէն թերթի մի համար, ուր չը դատաւիտէին, չը մեղադրէին եկեղ.-ծխական հայ հոգաբարձուին՝ հայ ուսուցչին հարստահարելու, շահագործելու մէջ ու հէնց իրենք՝ ուսուցիչներն երանելի Խորենացուց էլ «օխտը բէթար» լալկան ողբեր չը հիւսէին իրենց մասին ու ինքն իրենց «քաւութեան նոխազ», ազգի նահատակ չը հռչակէին...

Ճիշտ Մօլլա-Նասրէդինի բանն է: Ինքը կտրում, սղոցում է իր ոտների տակի ճիւղն ու զարմանում է, որ վեր է ընկնում ծառից...

Ինքն իրենց տունը քանդում, իրար տակ փոքրում ու զարմանում են, որ հոգաբարձուներն հարստահարում, շահագործում են հայ ուսուցչին:

Ողբասաց հայ վարժապետներն եթե Մօլլի չափ միամիտ են (որին չենք հաւատում), գոնե Մօլլի չափ էլ շնորհք ունենային լռելու ու միայն զարմանալով բաւականանալու...

Հազարներից մի օրինակ:

Ախալքալաքի հայոց ծխական դպրոցն աւագ-ուսուցիչ չունի: Հոգաբարձութիւնն առաջարկում է ինձ այդ պաշտօնը: Տեղի են ունենում ժողովներ, բանակցութիւններ ինչ որ 30 րուբլու համար, որ հոգաբարձութիւնը դպրոցի աղքատութիւնն առարկելով, խնդրում է զիջել, իսկ ես չեմ ուզում զիջել, իբրև սկզբունքային խնդիր, բացատրելով, թէ ինչո՞ւ ամեն դէպքում անպատճառ ուսուցիչը պիտի «զիջէ», այն ուսուցիչը, որ 16-20 ր. միայն դասագին է ստանում ու հինգ պաշտօն էլ «ազգասիրաբար» ձրի վարում: Դպրոցին անհրաժեշտ է 30 ր., թող հասարակութիւնը հոգայ և ես իբրև նոյն հասարակութեան անդամ կը վճարեմ միայն ինձ հասանելիքը կամ ծայրայեղ դէպքում, վճարենք դպրոցին մօտ մարդիկս՝ հոգաբարձուներն և ես: Առարկութիւնս իրաւացի համարելով հանդերձ, հոգաբարձութիւնը պնդում է իր ասածը: Այս բոլորը գիտեմ պաշտօնակիցներս: Սակայն գիտնալով հանդերձ, հետևեալ օրն ինձ առաջարկած պաշտօնն ստանձնում է դպրոցիս ուսուցիչ ու ինձ պաշտօնակից պ. Յովհաննէս Գիւլխանդանեան, անտարակոյս ինձ առաջարկւած վարձի կիսով: Ու երկու օր յետոյ հոգաբարձական-մանկավարժական խառն ժողովում նոյն Գիւլխանդանեան կոչ է անում «օգնութեան ձեռք մեկնել քաւութեան նոխագ, ազգի նահատակ, չարատանջ հայ վարժապետին...»

Տնաշէն, հայ վարժապետը և այն էլ «աւագ» վարժապետը գոնե Մօլլի չափ ամօթ պիտի ունենայ...

Որ հայ հոգաբարձուն «չարչի» է, հարստահարիչ, վաշխառու, զարմանալի ոչինչ չկայ,- այդքան է դաստիարակել, պատրաստել գաւառական մանրավաճառի շրջանը, իսկ երբ հայ «վարժապետն» և այն էլ աւագութեան ձգտող «վարժապետն» է չարչիութիւն անում, մնում է միայն ցաւել, որ հոգաբարձու ու վարժապետ «երկուսն էլ իրար արժեն...»

Ո՞ՒՄ ԸՆՏՐԵՄ...

Ախալքալաքի ու Ծալկայի 70 հայաբնակ գիւղերը քաղաքի հետ միասին ինձ ընտրել են պատվիրակ, որ իբրև իրենց՝ 80 հազար հայ-լուսաւորչականների ներկայացուցիչ մասնակցեմ կաթողիկոսական առաջիկայ ընտրութիւններին:

Ինձ ընտրող 80 հազար ազգաբնակութեան հաւատը շահագործած չլինելու համար սկսեցի ուշի-ուշով հետևել մեր մամուլի բոլոր թերթերին ու ծայրէ ի ծայր կարդալ «կաթողիկոսական հարցի» առթիւ լոյս տեսած բոլոր յօդւածներն ու եկայ այն եզրակացութեան, որ հայ լուսաւորչականների կաթողիկոսը պիտի լինի.

1) Երիտասարդ՝ որպէսզի շուտ չմեռնի ու հարիւր հազարներ նստի ազգի վրայ.

2) Փորձւած՝ որպէսզի սխալներ չանէ ու ազգը տուրը տայ.

3) Վարչական՝ որպէսզի կարգ ու կանոն մտցնէ «հոգևոր իերարխիա» կոչւած «անարխիայում».

4) Հաստատական՝ որպէսզի «դառուլ չդառնայ» ու չոմբաղը տայ ուրիշի ձեռքը».

5) Անշահասէր՝ որպէսզի ազգի փողերը կուլ չտայ.

6) Ազգասէր՝ որպէսզի ամբողջապէս նւիրւած լինի ազգին և ո՛չ թէ իր ազգականներին.

7) Հեղինակաւոր՝ որպէսզի համատարած ազգի հազար դիմի անդամները հաւատան անխտիր.

8) Աւանդապահ՝ որպէսզի եկեղեցու աւանդութիւններն անաղարտ պահի.

9) Յառաջադէմ՝ որպէսզի եկեղեցին վերանորոգէ ժամանակի պահանջների համաձայն.

10) Մանկավարժ՝ որպէսզի ազգի «մանկատանջ» դժոխքները կարգաւորէ.

11) Լեզուագէտ. 12) Գիտատնտես. 13) Քաղաքագէտ. 14) Տնտեսագէտ. 15) Օրինապահ. 16) Աստուծաբան... և այլն և այլն:

Սի խօսքով հայ մամուլի կարծիքով հայ ազգի կաթողիկոսը ամենագէտ պիտի լինի և անսխալական Հոովմի պապից էլ մի բան դէնը...

Սակայն նոյն հայ մամուլը դեռ ցայսօր մի մարդու անուն չտուեց, որի մեջ երկու հայ թերթ միասին երկու դրական յատկություն գտնեին...

«Հորիզոնը» մեկի դրական կողմն է գտնում, «Սուրհանդակը» տասնումեկ «բացասական» կողմեր է բուռն. «Սուրհանդակն» առաջարկում է մի ուրիշին, «Մշակն» է պարսաւում. «Մշակի» թեկնածուին «Հովիտն» է հայիոյում...

Ախալքալաքի ու Ճալկայի ինձ ընտրող հայ ժողովուրդը, ախայէ ր, էդքան մեծ պահանջներ չունի իր ապագայ կաթողիկոսից (գուցէ մեծ մասը գիւղացիներ են, չեն հասկանում մեր մամուլի ներկայացուցիչների չափ. կամ թերևս նրանց չափ «շահագրգռած» չեն...)

Յամենայն դէպս մի մարդու անուն տուէք, որ ազնիւ, խելօք ու զարգացած լինի, ես նրան կը տամ ինձ ընտրող 80 հազար հայ ժողովրդի ձայնը: Որովհետև ազնիւ մարդը չի խաբի, խելօքը՝ ձեռնհաս ու մաքուր գործակիցներ կընտրի, ու զարգացածը կը կարողանայ նրանց խորհուրդները հասկանալ ու լաւն ու վատը որոշելով, տնօրինել ըստ արժանւոյն:

Թէ չէ՝ մեր մամուլի մինչև այժմ գրածներից ես գտնէ բան չհասկացայ, բացի այն, որ կարծես գիւղական վաշխառուների պէս ամեն մէկը ուզում է «իւր մարդն» անցկացնել, որ ապագային հեշտութեամբ կարողանայ «նիսիաները» սաղացնել ու եղ ու մեղրի մէջ լլլլաւալ...

Իսկ ի դիմաց ինձ ընտրող 80 հազար հայ ժողովրդի, որ ոչ մի «նիսիա» չունի սաղացնելու, ասացէ՛ք, խնդրեմ, ո՞ւմ ձայն տամ, ո՞ւմ ընտրեմ: Ախալքալաք

«Հորիզոն», 1911 թ. նոյեմբերի 6, N 246

«ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՕՄԵՂԻԱ»

Կիրակի օրը ժամի 12-ին Թիֆլիզի «Ժողովրդական» առաջնորդարանում տեղի ունեցաւ հայոց «Ժողովրդական-ռամկավար» եկեղեցու «Ժողովրդական» ժողովներից մէկը:

Ժողովի նպատակն էր մի պատգամաւոր ընտրել, որ դեկտեմբերի 11-ին Էջմիածնի պատգամաւորական ժողովին թարգման հանդիսանայ Վրաստանի և Իմերէթի թեմի բազմահազար հայ «Ժողովրդի» ցանկութեանն ու նոյն ժողովրդի ուզած կաթողիկոսացուին ձայն տայ:

Վանքի բակն առանձին կենդանություն էր ստացել: Երևում էին նոր-
նոր մարդիկ, գաւառից եկած «ժողովրդի ներկայացուցիչներ», որ «ժո-
ղովրդի ձայնն» էին բերել, ժողովրդի ցանկությունները Թիֆլիզին յայտ-
նելու ու այստեղից Էջմիածին ուղարկելու:

Ու գաւառացի այդ աննշան մարդիկ, որ շատ քիչ են արժանանում
մայրաքաղաքի մեծ-մեծ մարդոց, ազգային ջոջերի բարեհաճ ուշադրու-
թեանը, այդ օրն առանձին հաճութեամբ, շրջապատւած մի խումբ ժպտե-
րես, քաղցրախօս մարդկանցով ինչ որ տալագլուած թերթիկներ էին ստա-
նում «ժողովրդի» ցանկությունն առաջնորդարանի սանդուխներից վեր-
պատիրակների ժողովը տանելու...

Վերջանում է «ժողովրդական» անունը կրող ու ժողովրդի անունը
ծաղողով կօմէդիայի առաջին գործողությունը:

Երկրորդ գործողությունն սկսում է առաջնորդարանում:

Ստուգւում է «ժողովրդական» ներկայացուցիչների ցանկը և ի՞նչ է
երևում, որ Տփլիսի 50 ծուխ ունեցող մի եկեղեցին երեք «ներկայացու-
ցիչ» ունի, իսկ Ախալքալաքի ու Ծալկայի 70 եկեղեցիներն իրենց 80 հա-
զար ժողովրդով երկու ներկայացուցիչ միայն...

80 հազարը ժողովուրդ... ի՞նչ ժողովուրդ, եղբայր, երբ բոլորն էլ գիւ-
ղացիներ ու գաւառացիներ են, խօսն «շլեապ» չեն ծածկում ու օսլայած
շապիկ հագնում... Էլ ի՞նչ ժողովուրդ... բայց և այնպէս հայոց եկեղեցին
«ժողովրդական» է, ռանկավար...

Ու Տփլիսի 69 շլեապաւոր ներկայացուցիչները գաւառի 38 պատի-
րակների հետ սկսեցին ներկայացման երկրորդ գործողությունը:

Ընտրում է նախագահ, որ երևի երեք օր առաջ ընտրւած էր, առա-
ջարկւում են բանաձևեր, որ մի շաբաթ առաջ մշակւած, ծամծմւած էին
անշուշտ... Ու ամեն ինչ անցնում է քեարկութեամբ, գաղտնի քեարկու-
թեամբ:

Էլ ո՞նց կը լինի «ժողովրդական» ժողովը... սրանից լաւ ժողով...

Անցնում են բուն նիսին - կաթողիկոսական թեկնածուների «քննա-
դատութեանը»: Եւ ի՞նչ է որոշում Տփլիսի 69 շլեապաւոր «ժողովրդա-
կան ներկայացուցիչների» ժողովը.

1) Ժողովականներն իրաւունք չունին արտայայտելու կաթողիկոսա-
կան թեկնածուների մասին, բացի պատգամաւորական թեկնածուներից:

2) Պատգամատրական թեկնածուն էլ կարող է միայն և միայն գովել կաթողիկոսացուն. իսկ պակասատր կողմերն ասել, մեկն ու մեկի անարժանութիւնները թել - զրպարտութիւն է, ուստի խստիւ արգելում է:

Մաշապլա... ես ու իմ հոգին: Գիւղի ժողովն ափսոս չէ՞, ախպէր, դուզ, շիտակ մածունին մածուն են ասում, թանին՝ թան... թէկուզ ով ուզում է պատուի, տրաքի...

Ու առանց խօսելու, առանց ժողովի տրամադրութիւնը, թէկուզ փոքրամասնութեան կարծիքը լսելու «երանելի» Օրմանեանին միայն երկինք հանեցին, պատուիրակ ու անձնափոխանորդ միայն նրան դուռնեցին, կարծես բացի նրանից էլ կաթողիկոսական թեկնածու չունէր Վրաստանի ու Իմերէթի բազմահազար հայ ժողովուրդը...

Ու «գաղտնի քւեարկութեամբ» «ժողովրդական» ժողովն ընտրում է կաթողիկոսական մի պատգամատր, որ մի շաբաթ առաջ գիտէր, թէ քանի սպիտակ ու քանի սև քւե պիտի ստանայ...

Բայց և այնպէս «ժողովրդական» ռամկավար է հայոց եկեղեցին...

Վերջանում է «ժողովրդական» կօմէդիայի երկրորդ գործողութիւնը և սկսում է վերջին անձնամազալու գործողութիւնը:

Ժողովականների մի մասն հեռացել է արդէն:

Նախագահն ուրախ տրամադրութեամբ ծոցից հանում է մի ցուցակ ու առաջարկում մի յանձնաժողով ընտրել, որ Տաճկաստանից եկող «ժողովրդական» հիւրերին արժանավայել ընդունելութիւն ցոյց տան. լաւ, լազաթին պատեն կաթողիկոսական ընտրութիւններից առաջ...

Մարդ է, աշխարհ է, ո՞վ գիտէ, պէտք կը գայ... չէ՞ որ աղ ու հացը մարդու աչք կը բռնի...

Ու վերջացաւ Վրաստանի և Իմերէթի «ժողովրդական» պատգամատրի ընտրութիւնը... Երևի այդպէս էլ կը սկսի ու կը վերջանայ հայ ժողովրդի «համազգային» կաթողիկոսի ընտրութիւնը...

Բայց և այնպէս հայոց եկեղեցին «ժողովրդական» է, ռամկավար...

ՃԱՀԻՃԸ ՇԱՐԺԻՆՑ

Ախալքալաք, 28 մայիսի

Ամսոյս 26-ին հոգաբարձական ընտրութիւններն էին: Չորրորդ հրաւ-
երից յետոյ վերջապէս կայացաւ ժողովը 80 ծխականների մասնակցու-
թեամբ:

Կարգացեց հաշիւտեսների զեկուցումը նախկին հոգաբարձութեան
գործունէութեան մասին՝ «խանութներից քրէի ստացել է այսքան, վառե-
լիքի վճարած է այսքան...» և սա եղաւ հոգաբարձական գործունէութեան
քննութիւն... Իսկ ի՞նչ դրութեան է իսկական դպրոցը, դպրոցի կրթական-
ութումնական մասը...

Այդ մասին հարցնող անգամ չեղաւ:

Եւ ինչ կարիք էլ կայ... Հաշիւները «դուզ» են - 5000 մուսք, 5000
ծախք. ուրեմն կեցցէ՛ մեր հոգաբարձութիւնը, հազար, հազար շնորհա-
կալութիւն, քէն նրանց մեծամասնութիւնը ամիսներով դպրոցի ու դպրո-
ցական գործի երես անգամ չի տեսել...

Բայց և այդպէս հազար, հազար շնորհակալութիւն հոգաբարձութե-
ան...

Ընտրում են նորերը, գաղտնի քէարկութեամբ, օրէնքի պահանջած
բոլոր կանոնաւորութեամբ, ընտրում են մարդիկ, որ յայտնի են իրենց
հասարակական գործունէութեամբ, որքան հմարաւոր է այդ գաւառա-
կան փոքրիկ քաղաքում, բոլորն ընտրութիւններն համարում են յաջող,
բայց... սլարապ մարդիկ գործ չունեն, պէտք է պղտորել ճահիճը, ազատ
լողալու, տիղմի մէջ թաւալելու համար... քանի տարի էր խաղաղել էր
քաղաքի կեանքը, բայց պղտոր ջրում ձուկ որսացողները պարապ էին
մնացել... Սրանից լաւ առիթ... Ու թերթը ձեռքերին շրջում են դռնէ դուռ,
խանութ խանութ, ամենին մի կերպ հաւատացնելով ստորագրել են տա-
լիս: Մարդիկը բողոքում են... ինչի՞ դէմ, իրենք էլ չգիտեն... Ինչո՞ւ չէին բո-
ղոքում ժողովի ժամանակ, օրինական ճանապարհով...

Բայց մի՞թէ կարող է խլուրդը արևի պայծառ լոյսի տակ ապրել...
Մութ է պէտք նրան, սև խաւար մութ... որ անարգել սողայ ուզածին պէս...
ուզածին չափ...

Ու սողում են մարդիկ, սողում անընդհատ...

Սողոմոնների պաշտօնն է սողալը, բայց դու, Ախալքալաքի խեղճ ու կրակ ժողովուրդ, տե՛ս ահագին գործ ունիս առաջիդ. թող մեռելներին իրենց մեռելը թաղեն, դու քանի դեռ կենդանի ես, կենդանի գործդ շարունակիր:

«Հորիզոն», 1912 թ. մայիսի 14, N 126

ՏԵՍՏԻԲ ԽՈՒՆԵՐ...

Թաղեցինք...

Ու սև հողը սիրասուն մօր պէս սրտաբաց գրկեց սառը դին:

Ցաւում են ամենքը, ողբում են ամենքը...

Գոնէ այդպէս են ասում նրանց պրպտացող շուրթերը, որ բառ չեն գտնում իրենց ցաւի արտայայտութեամբ իրար գերազանցելու, իրենց ողբով իրար նսեմացնելու...

Ու Ոսփորի գեղածիծաղ ավերից, Եգիպտոսի խորշակնահար տափաստանից, Մասիս սարի ստորոտից ու Ջաւախքի բարձունքից, ամեն տեղից, ամեն կողմից լաց ու կականով լցել է քաղաքը, Կովկասի կենսութիւն մայրաքաղաքը:

Խեղճ քաղաք, պիտի դիմանա՞ս այդ ցաւին. սուգ ու շիւանին, որ ամեն կողմից ու ամենքը տարերային թափով թափում են գլխիդ...

Ինչո՞ւ են ողբում սակայն, ինչո՞ւ են լալիս ամենքը:

Թաղեցինք...

Մի մարդ թաղեցինք Աղայեան անունով: Բոլորիս նման երկունքով ծնւած, մօր կաթով սնւած մի մարդ:

Թաղեցինք, ինչպէս թաղել ենք հազար-հազարներին ու պիտի թաղենք դեռ քիւր-քիւրերին:

Սակայն ողբում են նրանք, որ թաղել են ամեն օր, կոծում են նրանք, որ պիտի թաղեն շատ-շատերին, սգում են նրանք, որ իրանք էլ պիտի թաղուին...

Ողբում են հարազատներն ու օտարները, ողբում են բարեկամներն ու թշնամիները...

Ողբում են ամենքը...

Գոնե այդպես են ասում մրանց ողբասաց սաղմոսները բոլոր բերաններում ու բոլոր թերթերում, սգի սաղմոսները, որոնց տպելու էլ տեղ չմնաց ու պարտկելու սիրտ չմնաց...

Ինչո՞ւ են ողբում սակայն, ինչո՞ւ են լալիս ամենքը:

Ողբում էին, որովհետև Աղայեան անունով անկեղծությունն էին թաղում, մանկան հոգուն միայն յատուկ անմեղդությունն հողին յանձնում... Ողբում էին, որովհետև անկեղծության թաղման տօնին, անկեղծության շիրմիդ վրայ կեղծում էին ամենքը...

*

Չարագոյժ օրից տալիս բոլորեց...

Թարմ շիրմին մօտ մի քանի մարդ, սևեր հագած մի տերտեր, անգիր սերտած մի «հոգոց»... ու ամեն ինչ վերջացաւ...

Ո՞ր մնացին սգի լալկան սաղմոսները, ո՞ր մնացին էն ուռճացած ճառ ու ներքող ասողները, ո՞ր մնացին սուգ ու շիւան անողները, թարմ շիրմին մօտ երդում-կրակ ուտողները...

Ու անկասկած կը գայ մի օր, մէկն երեւի գրելու բան չի ունենայ ու կոչ կանի՝ Աղայեանի շիրմին յիշել, անշունչ շիրմին անշունչ քարէ արձան կանգնել:

Անշունչ շիրմին՝ անշունչ արձան...

Մինչդեռ հոգին Աղայեանի, էն լուս ու ջինջ անմեռ հոգին «Անգեղ-Տորքի», «Արեգնազան» աղջիկ-տղի, «Անահիտի» պատկերն առած, անտուն-անտեղ շրջի, կորչի էն ողբասաց սաղմոսասաց «սգուրների» աչքի առաջ:

Անշունչ շիրմին մի շնչաւոր արձան կանգնէք: Աղայեանցի շունչ ու հոգուն՝ շունչ ներշնչող հեքիաթներուն մարմին տւէք, աշխարհ փռէք:

Ահա արձան Աղայեանցին:

Չէ՞ որ սև-մութ մեր գիւղերում, այլասերած քաղաքներում հազար-հազար անմեղ մանուկ՝ էն «պապիկի» իսկ հարազատ թոռնուկ-գառնուկ մի գիրք չունին կարդալու ու դպրոցում, դպրոցից դուրս ապուռ-ճուպուռ «աւելցուք» են հաւաքում ու թափթփուկ խզբզանքով հոգի ու սիրտ սնուցանում...

Քաղցած մարդուն քար-կիր պետք չէ և ոչ անգիր մանկան արձան, անդրի սիրուն...

Քաղցածին հաց, ծարաւին ջուր կարո՞ղ ես տալ:

Աղայեանցին արձան պետք չէ... Նա ինքն իրեն արձան-անդրի թողել է. եղ արձանին մարմին տւէք, բերան տւէք, թո՛ղ խօսի...

Թէ չէ լալկան սաղմոսներով ու ճոճռան ողբ-ճառերով Աղայեանցի անմեռ հոգուն չէք խաբի...

II

ԿԵԱՆՔԸ

Երկնամբարձ լերան կատարն էր իմ հայրենիքս ու սեպ ժայռերի վեհ ծոցը գիշերուան ապաստանս: Լերան մշուշն իմ հովանոցն էր թափանցիկ ու երկնքի կապուտակն իմ յարկը պայծառ: Արև-արքան իր վաղորդեան համբոյրն իմ ճակատին էր դրոշմում ու լուսին դիցուհին իր վերջին շափաղով իմ աղւամագն էր շոյում...

Ես երկնքի որդին էի, երկնքում ծնւած, երկնքի համար սնւած...

Նոր փետրաւորւած թներս երկինք էին ձգտում ու սրատես աչքերս երկնքի անհունը չափչփում: Ու հուժկու թներս ամպերը ճեղքելով տանում էին ինձ վե՛ր, վե՛ր անհունի բարձունքը, կատարեալներից կատարեալի գահոյքը գտնելու ու անվերջ թռիչքիս վախճանը որոնելու...

Ու երկնամբարձ հայեացքս յանկարծ խոնարհւած՝ ես տեսայ «կեանքը», կեանքը լեռների ստորոտում, բարձրաբերձ գահոյքիս ներքև, կարկաչահոս գետի ափին, անդնդախոր ձորի ծոցում...

Ու վեր սլացող թներս թուլացան յանկարծ, թռիչքս դադարեց կես ճամբին ու ես արծի պէս ապշած նորելուկ որսիս գրաւչութեամբ, պահ մի կանգնւած էի անշարժ երկնքի ու երկրի մէջ: Կեանքը կապել էր ինձ. կաշկանդել տասնուվեց տարւան աղջկայ պէս՝ իր հաճոյքի ամբողջ հրապոյրով, իր կուսական անմեղութեան ողջ գրաւչութեամբ:

Ծաղիկներն իրենց կոկոն բուրվառով ինձ երկնքի խունկն ու կնդրուկն մոռացրին, գետ ու առու գլզլալով աստղերի մեղեդին խլացրին ու ծովերն իրենց անձայր կապոյտով երկնքի գորշ կապուտակը սևացրին...

Ու ես... ու ես խենթ-խելառ սիրահարի պես թռիչքիս նպատակը գտած, հուժկու քներիս բոլոր թափով սլացայ վայր, կեանքը տեսնելու իր կուսական մերկութեան մէջ, կեանքը վայելելու իր մատաղ արբունքին մէջ...

Ու ես տեսայ կեանքն իր լալիր ճակատի մերկութեան մէջ... ու ես ճաշակեցի կեանքն իր մատաղ արբունքին մէջ...

Օ՛, երազների երազը, ցնորքներից ցնորամիտը, տիեզերքի գերագոյն հանելուկն ես դու, կեանք...

Նեխում մի ճահիճ էր դա՝ արտաքուստ հազարերանգ ծաղկունքով սքողած, գերագոյն մի գարշանք էր դա՝ արտաքուստ անուշահոտ բուրմունքով պարուրած...

Եւ այդ անծայր ճահճի մէջ բոլոր կենդանի արարածները ջղերի ու մկանների ճիւղալային լարումով իրար լափում էին, իրար յօշոտում... Ու իրենց արարքն ամենին յայտնի, կեղծիքի վարդագոյն շղարշով պարուրած, իրարից թագցնում, իրարից ծածկում...

Եւ ես սարսափած առեղծաւային այդ ժխորից, ուզեցի փախչել, թռչել հայրենի երկնից բարձունքը ելնել, անծայր ու անվերջ անհունը չափել... Սակայն... սակայն էլ թև չունէի թռչելու, ոտքերս ամո՛ւր խրել էին սև ճահճի մէջ ու մաքուր քիմքս արդէն սովորել էր կեանքի «անո՛յշ» գարշանքին... Առանց նրան չէի կարող էլ ապրել, բայց և նրա մէջ անկաբող էի ապրելու...

Օ՛... երազների երազ, ցնորքներից ցնորամիտ, տիեզերքի գերագոյն հանելուկն ես դու, կեանք...

«Հորիզոն», 1912 թ. յուլիսի 7, N 144, 23 սևպրենքերի, N 208

«Ո՞ՒՄՆ ԷՐ ՄՊԱՍՈՒՄ ՆԱ»...

(Ազատ թարգմանութիւն)

Մոխրագոյն ամպոտ երկինքն էր փռել բաց ծովի վրայ: Ու հորիզոնը խաղաղ էր, տխուր... Կանաչ դաշտերով գլխակոր ու լուռ թափառում էին ձիերը յոգնած, կարծես մոխրագոյն ամպերի նման կանաչ դաշտերում ճամբան կորցրած:

Ու ծովի ափին կանգնած էր սիրուն մի չքնաղ աղջիկ: Եւ վայելչակազմ նրա մարմինը ծածկած էր քողով, ձիւնից էլ ճերմակ թափանցիկ քողով: Մազերը ոսկէ ալիքով ծփում, մէջքն ու գեղանի թիկունքն են ծածկում: Խաժուժ աչերի սպասողական տխուր հայեացքը յառել էր հեռուն:

Եւ սպասում էր, սպասում մէկին: Յայտնելու չէ՞ր արդեօք իր բախտը, իրա ցանկալին:

Եւ ահա եկան բնութեան նման մոխրագոյն մռայլ ցնցոտի հագած խեղճ գիւղացիներն ու բանտրները:

Յառեցին իրանց հայացքը կուսին ու լի թախիծով նրան հարցրին. Մեզնից չէ՞ արդեօք այն մէկը, որին դու սպասում ես: Մեր մէջ չէ՞ արդեօք այն մէկը, որին կուգէիր դարձնել բաժանորդ ընկեր քո վիշտ ու հոգսին: Մենք ոյժն ենք երկրի, մենք ենք ամեն ինչի արդիւնաբերողն ու ստեղծագործողը:

Չքնաղ աղջկան թախիծը պատեց ու ցաւակցական ձայնով նա ասեց.

- Ես ընկերուհի չեմ կարող լինել իլու սարկին, բեռան տակ ծռած խոնարի մէջքերին...

Տխուր հեռացան մշակներն երկրի ու խոնարհեցին աւելի ևս բազմատանջ յոգնած, կոր գլուխները:

Ու ծովը ծածկեց կոհակ ալիքով, հորիզոնն՝ արծիւ-մռայլ ամպերով, օղը ծանրացաւ, հեղձուցիչ դարձաւ: Ծովում ծփացին շնաձկները, խիտ անտառներից սուր ատամները կրճտացնելով դուրս եկան աղւես ու չափակալները:

Ու ծովափ եկան, եկան շարեցան իրենց պանծալի պանծանքներով, թանգ ընծաներով մեծատունները:

- Նայի՛ր թանգարժէք մեր ընծաներին, մեր փարթամ, հարուստ ճոխ հանդերձներին ու մեզ պատկանող ոսկու պարկերին: Ջոկիր մեզանից գէթ մէկն ու մէկին: Ողջ գանձն աշխարհի մեզ է պատկանում: Դու ընկեր կը լինես այդ բոլոր փառքին: Քո այդ մարմինդ մենք կը պարուրենք մախմուր դիպակով, գեղանի կուրծքդ պիտի զարդարենք աղամանդներով ու մարգարիտով, դու...

Գեղանի կոյսը չթողեց նրանց խօսքը վերջացնեն: Չքնաղ շրթունքը դառը ժպտացին ու արիամարիանքով նա պատասխանեց.

- Ձեր այդ դիպակն ու մախմուրը չքեղ ողջ շաղախած են արիւնով

անմեղ... Ձեր աղամանդներն ու մարգարիտը ցողած է անմեղների արցունքով... Չեմ կարող լինել ես ընկերուհի ոսկե պարկերին...

Եւ արիամարիւած մի կողմ քաշւեցին գոռ մեծասուններն ու տարակուսած նայեցին իրանց մերժած հարուստ թանգ նւերներին:

Ու քրմերն եկան դիպակ հանդերձով, ոսկի պսակով:

Ու պալատական իշխաններն եկան շքեղ-փառահեղ պաճուճանքներով:

Եւ այդ բոլորին մերժեց գեղանին դառն ու թունալից արիամարիւանքով:

Ու ծովը ծածկեց ահեղ ալիքով, արճիճ ամպերը ցոլացին կարմիր արիւնի ցոլքով: Ջինջ օդը լցեց արիւնի հոտով ու անտառները գայլի ոռնոցով:

Ու եկաւ հպարտ, յաջողակ կռիւից փառքով յետ դարձած քաջ զինուորականն, կրծքին պսպղուն յաղթական փառքի փայլուն շքանշանն:

Եկաւ, գոռ, խրոխտ իր շուրջը նայեց, իր շուրջը նայեց ու յանդուգն կանչեց.

- Ահա եկել եմ տէր-սիրականդ, քո սիրականդ: Ինձ ես պատկանում դու ըստ օրինի քաջ զօրականի: Դէ՛, գնանք ինձ հետ: Դու կը վայելես փառքս ինձի հետ ու դու կը սրբես արցունքս անհետ:

Ու գեղեցկուհին դէմքը խոժոռեց, խաժուժ աչերի խրոխտ հայեացքը նրան սևեռեց ու հպարտ ու վէս նա խօսեց այսպէս.

- Երբէք չեմ կարող ես որսը դառնալ զինուորականի: Չեմ կարող լինել ես ընկերուհի կռակիտ ու անսիրտ պողպատի...

Ու քաջամարտիկ զինուորը գոռ մարտի, գլխիկոր զգաց... ճա էլ հեռացաւ թէն իր կեանքում հայեացքն այդ չքնաղ երբէք մոռացաւ:

Ու ծովը յուզեց ահեղ ալիքով, երկինքը ներկեց ալ-խաշխաշ կասկարմիր գոյնով:

Փող-տափղների նազի ձայնով, շքեղ ահարկու իր շքախմբով, կարմիր ծիրանին ուսերին ձգած, եկաւ աշխարհի պետը վեհապանձ - տէրն այն երկրի - ու հպարտ ասաց.

- Արժանի ես դու, այո, լինելու իմ ընկերուհին:

Մասնակից եղիր իմ փառք ու պատին և ամենքն անշուշտ քեզ կը խոնարհին:

Մռայլեց դեմքը գեղանի կոյսի, յօնքերը կիտեց, աչքերը փայլեց որ-
պէս կայծակը սև մութ երկնքի ու մա դառնալով դէպ ասպետն ահարկու
զայրոյթով կանչեց.

- Տես, հորիզոնը ալ գոյնով է ներկւած, ողորւած... Ալ գոյնով է այդ ծի-
րանիդ ցօղւած, շաղախւած... Հեռու դու ինձնից... չեմ կարող լինել քեզ
ընկերուի...

Յանկարծ ցրեցին մռայլ ամպերը խաղաղ սուրացին կապուտակ ծո-
վի գոռ ալիքները, բացեց բաց լազուր ջինջ հորիզոնը, օրայ լուսատուն
ծագեց խոր ծովի կապուտակ ծոցից ու ժպտաց երկրին երկնի կամարից:
Վայրի գազաններն իսկոյն չքացան անտառի չորս դին ու լաւեց թռչնոց,
հագար հաւքերի ողջոյնի երգը ծագող արեգին:

Ու լուռ բնութեան այդ ուրախ ժամին մօտեցաւ ավիին հապճեպ ու
արագ մի սիրուն մասակ: Ու մի պատանի կանգնած մառակուն մառակն
էր վարում:

Ոչ ոք այն ավիին կանգնած ամբոխից չկարողացաւ որոշել, ասել, թէ
ինչ էր հագած նորեկ պատանին այն մաւում կանգնած, աղքատ էր ար-
դեօք թէ՞ հարուստ, շքեղ, սիրուն թէ՞ սգեղ, բարձր թէ՞ ցածր... Բայց
պարզ զգացին ամենքը մէկից, որ մա ուժեղ էր իրանց բոլորից:

Ու չքնաղ կոյսի մութ դեմքը փայլեց հիացքով սիրով: Պատանին
թռաւ, ավի իջաւ մաւից թեթև թռիչքով:

- Ո՞վ ես դու արդեօք, էակդ վերին վեհ աստուածային,- հարցրեց կոյ-
սը:

- Ես ոչ իշխան եմ և ոչ էլ ստրուկ, ոչ ազնւատոհմ և ոչ էլ գեղջուկ, ես
զօրական չեմ և ոչ երկրի պետ, ոչ մեծատուն եմ և ոչ էլ բանւոր... Ես մի-
այն մարդ եմ...

Եւ երբ պատանին մեղմ արտասանեց իր խօսքը վերջին, աշխարհի
պետը զգաց թէ ինչպէս ճնշում է իրեն կարմիր ծիրանին, զօրականն
ահեղ խեղդեց ինքն իրան յաղթանակների գոռ փառքից շքեղ, մեծա-
տունները գետին թափւեցին, ոսկէ պարկերի ծանր բեռի տակ պինդ ճնշ-
ւեցին: Եւ գիւղացիներն ու բանւորները վեր բարձրացրին կոր գլուխները
ու ստրկական խոնարհութեան տեղ յուսոյ վառ աստղը պսպղաց ահեղ...

Ու լուռ պատանին մեղմ շարունակեց.

- Դէ՛ գմանք ինձ հետ, գեղանի աղջիկ, գմանք այս երկրից, այս հարուստների ու աղքատների, կեղծաւորութեան ու ստի, վիշտ ու արցունքի արիւնոտ երկրից, այս փշոտ երկրից, հեռանանք, գմանք մեր երկիրն արդար, պաշտելի սիրոյ, անվերջ հրճանքի, ջինջ ճշմարտութեան ու արդարութեան երկիրը «մարդկան»...

«Հորիզոն», 1912 թ., N 183

ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆԻ ՄԱՀԻԱՆ ՇՈՒՐՁԸ

Ախալքալաք, 3 նոյեմբ. (Սեփիակ. հեռագիր)

Վախճանեց Արասխանեանը:

Ջաախեցի

◆ Արասխանեանի մահւան գուժը առնելով՝ «Հորիզոնի» խմբագրութիւնը խփեց հետևեալ հեռագիրը իր աշխատակցին.

«Խորապէս վշտացած ենք Արասխանեանի մահւամբ: Ողբում ենք հայ հրապարակախօսութեան ծանր կորուստը: Խնդրում ենք մեր կողմից ներկայ լինել յուղարկաւորութեանը:

◆ Կովկասի Հայոց Գրական Ընկերութեան վարչութիւնը առնելով Արասխանեանի մահւան լուրը՝ ուղարկեց հետևեալ հեռագիրը՝

Ախալքալաքի ծխակլան դպրոցի հոգաբարձութեանը:

«Հայոց Գրական Ընկերութեան վարչութիւնը յայտնում է իր խորին ցաւակցութիւնը գրչի ազնիւ մշակի - Արասխանեանի մահւան առիթով:

Նախագահ Վարչութեան՝

Թումանեան

◆ Հայոց Գրական Ընկերութեան վարչութիւնը Արասխանեանի մահւան առիթով երէկ կազմեց արտակարգ նիստ:

◆ Ջաախեցու հասցեով ուղարկւած է նաև հետևեալ հեռագիրը.

«Խորապէս ցնցւած ենք վերին աստիճանի ազնիւ մարդու, անդրդելի իդէալիստի և մեծ հրապարակախօսի մահւան լուրն առնելով: Խնդրում ենք պսակ դնէք մեր կողմից:

Ն. Աղբալեան, Ա. Ղազարեան

Ախալքալաք, 3 դեկտ.

♦ Հայոց դպրոցի հոգար. նախագահ Տէր-Գրիգորեանին:

Թիֆլիզի Քամոյեան դպրոցի ուսուցչական մարմինը իր խորին ցանկութեամբ յայտնում ուսուցիչ, հրապարակախօս և հասարակական գործիչ Ա. Արասխանեանցի անակնկալ մահուան առթիւ:

Ի դիմաց ուսուց. խմբի, Վարդանեան

Ախալքալաք, 3 դեկտ.

♦ Հայոց դպրոցի հոգաբարձութեան Կովկասի հայոց դպրոցների ուսուցիչների և վարժուհիների միութեան Կենտրոնական Վարչութիւնը իր խորին ցաւակցութիւնն է յայտնում ուսուցիչ, հրապարակախօս և հասարակական գործիչ Աւետիք Արասխանեանցի մահուան առիթով:

Վարչութեան նախագահ Աւետեան

♦ Մի խումբ համակրողների մէջ միտք է յղացել Արասխանեանի աճիւնը փոխադրել Թիֆլիզ:

«Հորիզոն», 1912 թ., N 267

ՀԵՌԱԳԻՐ

Երէկ սրացանք հեղինակ հեռագիրը. Ախալքալաք, 7 դեկտ.

Ողարկեցինք Արասխանեանի աճիւնը:

Ջաւախեցի

«Հորիզոն», 1912 թ. դեկտեմբերի 9, N 272

ԱՒ. ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆԻ ՅՈՒՂԱՐԿԱՌՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ախալքալաք, 7 դեկտ.

Այսօր առաւօտեան զանգակների տխուր դօղանջիւնների հետ միասին փակեցին բոլոր խանութները և հասարակութիւնը իր համբարական դրօշակների հետ միասին շտապեց դէպի հանգուցեալ Արասխանեանի բնակարանը, որա մարմինը եկեղեցի բերելու:

Հոգեհանգստեան ծիսակատարութիւնից յետոյ՝ հոժ քաղմութեան.

ծխ. դպրոցի աշակերտութեան ուղեկցութեամբ, հանդիսատւոր թափօրով հանգուցեալի մարմինը բերեց եկեղեցի: Յուդարկաւորութեանը նազում էր քաղաքային դպր. երաժշտախումբը: Դազադի վրայ դրած էին երկու պսակներ՝ Ախալքալաքի համայնքից և դպր. հոգաբարձութիւնից:

Պատարագին դամբանական խօսեց պատարագիչ հայր Զաւախեցին «Հորիզոն» թերթի կողմից: Պատարագից յետոյ տեղի ունեցաւ հոգեհանգիստ, որի ժամանակ խօսեցին պ. պ. Յով. Դուրգարեան՝ Ախալքալաքի հայ հասարակութեան կողմից, հոգաբարձութեան նախագահ Արամ Տէր-Գրիգորեան և Վարդ. Այվազեան՝ Կ. Հ. Բարեգործական ընկ. Թիֆլիզի խորհրդի կողմից - դրատելով հանգուցեալի հասարակական գործունէութիւնը:

Սի ժամ անց նոյնպիսի հոծ բազմութեան, դրօշակների, աշակերտութեան և երաժշտախմբի ուղեկցութեամբ հանգուցեալի դազադը ճանապարհի դրեց դէպի Թիֆլիզ, համաձայն հայ գրականագէտների և հանգուցեալի ազգական պ. Բունիաթեանի ցանկութիւններին, - նրա աճիւնը ամփոփելու արժանատւոր գրող-գործիչների շիրիմների կողքին: Կ. Հ. Բար. ընկ. Ախալքալաքի ճիւղի կար ու ձեռք արհեստանոցի առաջ կատարեց հոգեհանգիստ, ուր խօսեց վարչութեան անդամ Վարդ. Այվազեանը: Կամուրջի մօտ կատարեց հրաժեշտի հոգեհանգիստը. դպրոցի մանկավարժական խորհրդի կողմից խօսեցին ուսուցիչներ պ. պ. Յով. Բաղալեան և Յար. Ղարիբեան: Որից յետոյ հասարակութիւնը բաժանեց Աւ. Արասխանեանից վշտահար սրտով: Յուդարկաւորութեանը ներկայ էին շատ պաշտօնական անձինք և պատգամատուրներ քաղ. դպրոցի, «Աղբիւր-Տարագ», «Յուշարար» թերթերի կողմից և այլն:

Հանգուցեալ Արասխանեանը, որպէս աւագ ուսուցիչ տեղիս ծխակ. դպրոցի, - տեսնելով դպրոցական շէնքի մի մասի անաւարտ մնալը, նիւթական միջոցների պակասութեան պատճառով, - անչափ մեծ փափագ ունէր և բոլոր ցանկութիւն, իր պաշտօնավարութեան շրջանում միջոցներ որոնել՝ աւարտելու շէնքի կառուցումը, որը ախալքալաքցիների միակ ցանկութիւնն է: - Ստացում են զանազան տեղերից անչափ ցաւակցական հեռագիրներ:

Վազեան

ՊԱՆԴԽՏԻ ՄՐՄՈՒՆՋՆԵՐԻՑ

I

«Հայի կաղը Հնդստան է հասել»...

Ժող. առ.

Եթե հայի կաղը ըստ հայկական առածի Հնդստան է հասել, բնառ միք զարմանայ, որ հայի «սաղը» հազարաւոր ընտանիքներով Կասպից ծովից մինչև Ատլանտիստան է ցրել:

Գոյութեան կռիւր, կեանքի կարիքն է քշել նրան մայրենի հողից ու նետել պանդխտութեան փշոտ գիրկը:

Լսե՞լ ես հարազատ զաւակիդ հաց աղերսող մղկտոցը, վաշխառու սլարտատիրոջդ անպատկառ հայիոյանքը...

Թէ լսել ես, կաշւիդ վրայ անծամբ փորձել - կը հասկանաս:

Ի՞նչ անես, որ չգաղթես. հողդ սակաւ, ուժասպառ, նոր հողեր չեն տալիս, որովհետև դժբախտութիւն ես ունեցել հայ ծնել: Գիւղիդ կից, հողիդ կից ազատ դաշտերն եկտրներին են տալիս:

Ու աչքդ բաց. խելքդ գլխիդ տեսնում ես հարևանդ հինգ ջանով հարիւրաւոր դեսեատին հող ունի, իսկ դու յիսուն հոգով հինգ դեսեատին էլ չունես, էն էլ քար ու քուռչ, սարի հող, անբերրի...

Ո՞նց չգաղթես, երբ օր ատուր երեխաներդ էլ մի կողմից են աւելանում, ուտող բերանները շատանում...

Աղքատի ի՞նչը գովես՝ երեխաները:

Ու հրապարակում սրտացաւ մարդիկ խելօք-խելօք խորհուրդներ են տալիս՝

- «Մի՛ գաղթիր, հայ գիւղացի, վաթամն անուշ է. հայրենի հողը քաղցր, մշակիր դու նրան. ոռոգիր, մշակիր կատարելագործւած գութաններով, պարարտացրու նորագոյն եղանակներով, զտարին ձիեր պահիր, հովլանդական կովեր բեր, սերմազատ մեքենայ, կատարելագործւած խնոցի, սպառողական խանութներ հիմնիր, կօօպերատիւ ընկերութիւններ, փոխատու խնայողական բանկեր... դպրոցներ, գրադարաններ... ու հայրենի հողիդ կպած մնա՛, մի գաղթիր, հայ գիւղացի»...

Ու կարծում են թե գիւղացին չի հասկանում այդ բոլորը... Մինչդեռ լուռ լսում է, լսում հայ գիւղացին այդ բոլորն ու մտքում ծիծաղում:

- «Նաղդի բան գիտես, ասա՛, բարեկամ, թէ չէ էդ բոլորը մենք էլ գիտենք, լաւ բաներ են, շատ լաւ բաներ, բայց դրանց համար փող է պէտք, ժամանակ, սկսող, հիմնարկող, կառավարող, սրտացաւ առաջնորդ, մարդ՝ որ չխաբի, եղածն էլ իր փորը քաշի... իսկ էստեղ մի տուն քիւֆատ մանր ու խոշոր բկիս չոքած հաց են ուզում, էսօրւան հացը, մէն-միայն չոր, գարի, ցամաք հաց... Էն էլ չեն կարողանում հասցնել... Դու գիտե՞ս, որ շատ անգամ վայրի բանջարով ենք անցկացնում օրերս... կարո՞ղ ես էսօրւան հացը տալ, որ վաղւան մասին մտածելու միջոց ունենամ...»:

Բայց և այնպէս «մի՛ գաղթիր, հայ գիւղացի...» կրկնում է գիտցողն էլ, չգիտցողն էլ, գիւղից փախած, «քաղաքացի» դառած գիւղացին էլ, հայ գիւղացու երես չտեսած քաղաքացին էլ... Չէ՞ որ հայ գիւղացին, աշխատաւորը «մողնի թեմա» է հիմա, ինչո՞ւ չգրել...

Ու գաղթում է հայ գիւղացին, գաղթում է իր արին-արցունքով ոռոգւած հայրենի հողից, գաղթում է ուր էլ լինի, մենակ թէ մի կտոր հաց ճարի, երեխաների լացը կտրի...

Իսկ գիւղական կեանքին ու գիւղացու դրութեան ծանօթ ու անծանօթ մեր «գրողները» փոխանակ պատճառներն ուսումնասիրելու ու էդ պատճառները վերացնելու միջոցներ ցոյց տալու, ահռելի գոյներով երևոյթն են նկարագրում միայն ու վարդապետական քարոզներ կարդում քաղցած գիւղացու շարած գլխին:

Ամեն բան ախր իր պատճառն ունի ու մի շիւղ անգամ առանց պատճառ իր տեղից չի շարժի:

Վերացրէք պատճառը, ինքն ըստ ինքեան կը վերանայ և հետևանքը: Թէ չէ վարդապետական քարոզներով հայ գիւղացու գաղթի առաջը չի առնի: Վերացրէք պատճառները, գիւղացին մեռնի՝ տեղից չի շարժի...

II

Անդրկասպեան երկրի հայաշատ գաղութներից վերջինն Անդիժանն է, որ իր հարուստ բուսականութեամբ ու բամբակի առատ արդիւնաբերութեամբ Ֆերգանեան բարեբեր շրջանի թագն ու պսակն է կազմում:

Թէ մարդկային ցեղի զարգացման վերջին շրջանը կուգէք տեսնել,

մտեք Անդիժան, թե նախապատմական մարդուն ու իր կենդանական կեանքը կուզեք դիտել, դարձեալ մտեք Անդիժան:

Մի կողմդ ցեխից շինած ցածիկ, անճոռնի պատեր, նեղիկ մէն-մի ծածկով, որ դուռ կոչելու յաւակնութիւնն ունի. ուր սակայն սողացողը միայն կարող է ներս մտնել: Տեղացի սարթի բնակարանն է դա անպատուհան, որ արևի ճառագայթ չի տեսնում բնաւ իր տիրոջ անարև ու մութ հոգու պէս:

Միւս կողմդ եւրոպական ձևի գեղեցիկ տներ, բարձր պատուհաններով, լէն-արձակ դռներով ու նրբաճաշակ մարդուն բաւարարող բոլոր յարմարութիւններով, միայն երկրաշարժի երկիւղից մեծ մասամբ մի յարկանի:

Մի կողմդ ելեքտրական ու գազային լուսաւորութիւն, միւս կողմդ հնադարեան ճրագն ու մոմը իր վախկոտ փայլփլոցով:

Մի կողմդ հեռագիր ու հեռախօս, ատոմոքիլ, մոտոր ու վելոսիպեդ, միւս կողմդ՝ սարթի բարձրանիւ սայլն իր ծուռվիզ ուղտով մինչև ծնկները ցեխի մէջ խրած:

Մի կողմդ թռչնի պէս թեթև պացող երկաթուղին իր սուր շւոցով, միւս կողմդ՝ ուղտերի յամր ու դանդաղ քարւանն իր խուլ ու տաղտուկ դողանջով, որ մեռնողի վերջին նւոցին է նման ու հոգեվարքի հեքն է յիշեցնում:

Խեղճ ուղտեր... երբեմն այս աւագուտ անապատի միահեծան տէրեր... Ականջները խլշկած. սոսկալի մոնչիւնով, ծուռտիկ ոտները դըմբ-դըմբացնելով փախչում են երկաթուղու սուլոցից, բնագդմամբ կարծես զգում են մայրենի անապատից իրենց դուրս քշող էդ բոց-բերան հրէշի գերազանց ուժն, ու ճամբաները ծռած մտնում են երկրի խորքը, երևի մտքերի մէջ ինքն իրենց մխիթարելով, որ դեռ անկիւններ կան, որոնք իրենց փափուկ ոտներին են միայն մատչելի...

Մի կողմդ արագաշարժ եւրոպացի, հայ ու հրէայ, որ գործից գլուխ քորելու ժամանակ չունի, միւս կողմդ կիսամերկ, արևից սևցած տեղացի սարթը, ծալապատիկ նստած հէնց փողոցի մէջ արևծագից մինչ ուշ գիշեր պարապ-սարապ, յօրանջելով իր «սարթի չայն» է խմում. աֆիոն ծխում, քաղցր սեխն ուտելով մատներն է լպստում ու նորից խմում, նորից ծխում ու ուտում:

Եւ ինչո՞ւ պարապ-սարապ չնստի, աֆիոնով իր թմրած գլուխն աւելի

ևս չթմրացնի, երբ հարիւրատուր դեսեատինններով քարեքեր հող ունի, որի քամբակը օտար-եկտորների գործարաններն է հարստացնում ու իրեն չայի ու սեխի փող հասցնում...

Մի կողմդ տո՛ճն չարսաների մեջ փաթաթւած, երեսը մազի սև քողով սքողած, խրտնած մապաստակի պէս մի պատից միւսի տակն անցնելով սարթ կինն է գնում վախով խելով, միւս կողմդ փարիզեան վերջին մողայով զուգւած, կիսամերկ երուպացի կինը, որ իր կիսաբաց կրծքով, բաց քներով ու ամեն շարժւածքով խեղճ սարթերի՝ աւագուտ անասպատի այդ վաւաշոս վագրերի բերնի ջրերն է վազեցնում:

Մի կողմդ քաղաքի երուպական մասն է, ուր երկու շէնքից մէկը բանկ է, գործարան, մագազին ու դպրոց, միւս կողմդ սարթերի հին քաղաքն է, ուր երկու տնից մէկը մէճիս է, պատերի տակ տասնեակներով պարապ-սարապ մոլլաները պալգած...

Սակայն սարթ անունը կրող, իր ժամանակին ողջ աշխարհը սարսեցնող Լէնքթեմուրի այդ զաւակները չկարծէք թէ ոչինչ չեն վերցրել երուպական կուլտուրայից:

Թէև երեք սարթից երկուսն անպայման դուրանի պատւերները քարոզող «աշալուրջ» մոլլաներ են, բայց և այնպէս սարթը ոգելից ըմպելիքների հոտն առել է ու դուրան-մուրան մի կողմ դրած անմահական նեկտարի պէս ծծում է օդին ու գինին, կոնեակն ու գարեջուրը...

Ինչպէս նոր լեզու սովորողն ամենից առաջ հայիոյանքն է սովորում, էնպէս էլ սարթը երուպական կուլտուրայից դեռ հարբեցողութիւնն է վերցրել միայն ու թերևս հենց այդ էլ լինի միայն...

Ու ապշում, զարմանում է մարդ թէ ի՞նչպէս Չինգիսխաներն ու Լէնքթեմուրները այս մեղկ ու ծոյլ ամբոխի ձեռքով աշխարհ են դլողացրել, քանդել ու տիրել...

Երևի «անշուն շէն են գտած եղել, անփէտ ման են եկել»...

Անդիժան

ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

I

Պատճառներ ու հետևանքներ

«Առանց քամի՝ րեւրելը ծառից ցած չի ընկնի»:

(Ժող. առած)

Բնութեան մէջ չկայ մի երևոյթ, որ իր ծնող պատճառը չունենայ: Ուստի ամեն երևոյթ ուսումնասիրող բնականօրէն նախ երևոյթի պատճառը պիտի պարզաբանէր և ապա այդ պատճառի հետևանք երևոյթը քննադատէր:

Անլեզու երեխան իսկ, երբ ժամացոյցն ականջին ես մօտեցնում, չըխկ-չըխկոցը լսելուն պէս, բնագոյրէն ժամացոյցի խուփն է ճանկնտում, որ բանայ, տեսնի՝ թէ ինչիցն է, որ այդ զիզի-բիզին չըխկ-չըխկում է:

Այդպէս չեն սակայն չափահաս մարդիկ:

Առօրեայ կեանքում տեսնում ես ամենքը քննադատում են ամենքին, դատում, դատապարտում, գրեթէ ոչ ոք է, սակայն, իր քննադատած երևոյթի պատճառը որոնում, չարիքի արմատը փնտրում:

Մէկը գողացել է, միւսը մարդ է սպանել, մէկը թալանել է, միւսն սռնանգել... Հասարակաց անդորրութեան «նախանձախնդիր» արդարադատութիւնն անմիջապէս ամեն միջոց ձեռք է առնում, որ վկաներով, փաստերով մեղաւորի մեղքը հաստատի ու արժանի պատիժը տայ:

Սակայն նոյն արդարադատութեան մտքովն անգամ չի անցնում հետաքրքրել թէ գողացողն ինչո՞ւ է գողանում... ոչ ոք չի աշխատում չարիքի արմատը գտնել, յանցանքի պատճառը որոնել ու այն վերացնել, որպէսզի նրա անմիջական հետևանք չարիքն էլ ինքնին ընդմիշտ վերանայ...

Ու որքան դատում են, դատապարտում ու պատժում, այնուամենայնիւ գողացողը դարձեալ գողանում է, թալանողը՝ թալանում ու սպանողն էլի սպանում...

Բնականօրէն այդպէս էլ պիտի լինէր: Որովհետև ամեն մի երևոյթ իր ծնող պատճառն ունի ու երևոյթը վերացնելու համար պէտք է նրա ծնող պատճառը վերացնել:

II

Հայ լեզուն

Գանգատում եմ, թէ հայ լեզուն վտարում է հայ ընտանիքից...

Ինչո՞ւ:

Կեանքում չկայ մի բան, որ պէտքական լինի, կարիքն զգացի ու վտարի կեանքից:

Ընդհակառակը, կարիքը ոչ միայն եղածը պինդ պահպանում, զարգացնում է, այլև չեղած տեղից ստեղծում է:

Յայտնի իրողութիւն է, որ ընտանի կենդանիներն ու նոյնիսկ մարդը, յարմարելով տնային, քաղաքակիրթ կեանքի, աստիճանաբար կորցրել են վայրենական շրջանից մնացած մարմնի շատ մասերը, որոնք այլ ևս տնային կեանքում անպէտք էին դարձել:

Դա բնական անխուսափելի մի օրէնք է, ինչպէս մահը ամեն մի ապրողի համար:

Հայ լեզուն ևս իբրև կեանքի մի երևոյթ չէր կարող զերծ մնալ այս ընդհանուր օրէնքից:

Հետևապէս, եթէ նա վտարում է հայ ընտանիքից, նշանակում է նրա կարիքը չի զգացում այնտեղ, նա անպէտք է...

Եւ իսկապէս հայ ազգի ներկայ պայմաններում ինչի՞ է պէտք հայ լեզուն, բացի ազգասիրութիւնից...

Ղազախի գիւղերից մէկում, որպէսզի համոզի գործակալին դպրոցաւարտ ուսուցիչ հրախրել, թեմական տեսուչը շատ գովել էր ինձ իբրև «գիտուն, ուսումնական» վարժապետի:

Հայ գործակալն յիրաւի «ուսումնական»-ի ընդունելութիւն ցոյց տւեց, բայց սովորական հարց-բարևից անմիջապէս յետոյ սկսեց ինձ քննութեան ենթարկել:

- Պարոն տեսուչը հրամանքիդ շատ գովեց, դէ, մի ասա՛ տեսնամ, ի՞նչ գիտաս...

Յայտնեցի, որ Ներսիսեան դպրոցն եմ ասարտել:

- Ներսիսեան «դմբոցն» ես էլ գիտամ, համա էլի մի ասա, տեսնեմ. նեմեցերէն գիտա՞ս...

- Չէ:

- Ֆրանկոգերէ՞ն:

- Չէ:

- Ռսերէ՞ն:

- Ռուսերէն գիտեմ:

- Լաւ պռաշենի, զանաւենիի կարա՞ս գրի, տեղովը, կարգին...

- Ես խօսմ գրագիր չեմ, ատակատ չեմ, ի՞նչ պռաշենի պիտի գրեմ:

- Ուսումնական, ուսումնական, բա ի՞նչ գիդաս:

- Հայերէն ինչ ուզեք՝ կը գրեմ:

- Հայերէն... Հայերէն խօսմ մեր Մարիամն էլ գիտա... հայերէնից ի՞նչ խեր... (Մարիամն իր ութ տարեկան աղջիկն էր):

«Հայերէնից ի՞նչ խեր»...

Այդպէս է կեանքի մարդը: Ամեն ինչի մէջ մի խեր, մի օգուտ է որոնում:

Մի ուրիշ օրինակ:

Մեր գիւղից Ախալքալաքի չորսդասեան քաղաքային դպրոցում, հապար ու մի նեղութիւններ յանձն առնելով, սովորում էին 18 հոգի, մինչդեռ նոյն քաղաքի հայոց ծխական երկդասեան (երբեմն էլ երեք դասեան) դպրոցում և ո՛չ մի հոգի:

Համոզում եմ գիւղացոց երեխաներին հայոց դպրոց տալ:

- Լաւ, տանք, վարժապետ ջան, էդ հայոց ուսումնարանէդ որ դուրս գայ տղաս, ի՞նչ կը դառնայ...

- Ի՞նչ պիտի դառնայ, կը գնայ թեմական դպրոց, այնտեղ էլ կաւարտի, մարդ կը դառնայ...

- Լա՛ւ, մարդը մարդ, ախր ի՞նչ փեշակի մարդ կը դառնայ դոխտո՞ւր, ատակա՞տ, մաշայլնի՞կ, պոխտա՞ւ... ի՞նչ կը դառնայ...

- Տէրտէր կը դառնայ, վարժապետ...

- Է՛, վարժապետ ջան, տէրտէր որ ուզենամ, դէ առանց կարդացնելու էլ մի երկու հարիւր մանէք գործակալին բուռը կը դնեմ տէրտէր կը լինի, էլ թեմականս ո՞րն է... Հըմը ռուսաց շկովը որ ասարտէ, կուգայ օպչեստի պիսիր (գիւղական գրագիր) կը դառնայ, 5-6 հարիւր մանէք դռնլու (ռո-

ճիկ) կառնէ, մի էղբան էլ կեալուր (եկամուտ) կունենայ... Էդ էլ չըլի, կան-
ցելարը կը մտնի, փոշտը... համ փող կը վաստկէ, համ պատիւ կունենայ...
Հայոց վարժատունն ինչացո՞ւ է... չնեղանաս, վարժապետ ջան, խէրսըզ
բան է (անօգուտ)... զուր չարչարանքի բան...

Եւ այսպէս հայ լեզւի մէջ «խէր» (շահ, օգուտ) չի տեսնում հայ գիւղա-
ցին, ուստի և միանգամայն աւելորդ ու անպէտք է համարում այդ լեզուն
սովորելը, նրա վրայ կեանք մաշելը...

Մեծ ու փոքր հայ առևտրականը որևէ ֆիրմայի դիմելիս հարկադր-
ւած է ռուսերէն գրել, ռուսերէն խօսել... Էլ ինչի՞ն է պէտք հայ լեզուն...

Ըստ երևոյթին հայ բժիշկը, հայ փաստաբանը իրենց հայերէնագի-
տութեամբ առաւելութիւն պիտի վայելէին իրենց օտարազգի (հայերէն
չիմացող) պաշտօնակիցների մէջ ու նիւթապէս օգտւէին իրենց հայերէ-
նագիտութիւնից:

Սակայն միանգամայն հակառակն ենք տեսնում իրականութեան
մէջ:

Եթէ ռուսերէն խօսող բժիշկը 3 ռուբլի ստանայ վիզիտ, հայ հիւանդի
հետ հայերէն խօսող բժիշկը մի ռուբլուց աւել չի ստանայ...

Հետևապէս հայ լեզւից ի՞նչ «խէր» (նիւթական) հայ բժշկի, փաստա-
բանի համար...

Դեռ մի կողմ թողնենք այն, որ հայերէն խօսող պաշտօնեան ինչ աս-
տիճանի ու դիրքի էլ լինի՝ այն պատիւն ու յարգանքը չի վայելում հենց
հայի աչքում, ինչ պատիւ վայելում է ռուսերէն խօսողը...

Բաս ո՞ւմ է պէտք հայ լեզուն, ո՞վ է «խէր» տեսնում, շահում հայ լեզ-
ւից:

Թերևս միայն հայ տէրտէրն ու տիրացուն...

Բայց միայն տէրտէրներով ու տիրացուներով լեզու չի պահպանւի...

Եւ այս բոլորից յետոյ ի՞նչ զարմանալու բան է, որ «հայ լեզուն վտար-
ւում է հայ ընտանիքից»...

Հարկաւ այդպէս էլ պիտի լինէր:

Անպէտք, անօգուտ բանը այսօր թէ վաղը բնականօրէն պիտի վտար-
ւի, դուրս նետի կեանքից:

Բնութեան անխուսափելի օրէնքն է դա ու հայ լեզուն չի կարող բնաւ
զերծ մնալ այդ օրէնքից:

Ուստի ազգասիրական քարոզներով ու յանդիմանանքով չէ որ պիտի պահպանւի ու զարգանայ հայ լեզուն, այլ նրա պէտքականութեամբ, անհրաժեշտութեամբ:

Ըստ որում ով նախանձախնդիր է հայ լեզւի պահպանութեանն ու զարգացմանը, պիտի աշխատի կեանքի մէջ կարևոր դարձնել այն. պահանջ ստեղծել ու այն ժամանակ ոչ միայն լեզուն ինքնին կը պահպանէ իր գոյութիւնը, այլ օր-աւուր կը զարգանայ ու հսկայական քայլերով կը տարածուի ամեն տեղ, ուր նրա կարիքը, պահանջը կը զգացի:

Իսկ հայ լեզւի պահանջ ստեղծելու համար պէտք է ստեղծել հայկական ինքնուրոյն ազգային կեանք:

Թէ ի՞նչպէս - դա այլ խնդիր է ու շատ մեծ. կենսական խնդիր. սակայն, երբ դատաւորը հայ դատարանում կը խօսի, կը գրի հայ լեզուով, վիաստաբանը մեղադրեալին կը պաշտպանի հայ լեզուով, հայ մարդն իր գաւառապետին ցաւը կասի հայ լեզուով ու պատասխանը կը ստանայ նոյն լեզուով, երբ բժիշկը հայկական հիւանդանոցում ստիպւած կը լինի գործերը վարել հայ լեզուով ու դրա համար զրնգան ոսկիներ կը ստանայ, այն ժամանակ, ոչ միայն հայերէն խօսելու «ախորժակն» էլ կը բացւի ու «ախորժանքն» էլ. այլ և կաշխատի ամեն կերպ զարգացնել, կատարելագործել այն լեզուն, որ իրեն «խէր» է տալիս, հաց է տալիս...

Ինչպէս հայ լեզւի, նոյնպէս և մեր բոլոր ազգային արժէքների անադարտ պահպանութեան ու զարգացման միակ ուղիղ ու վճռական միջոցը դա է՝ ստեղծել հայկական ինքնուրոյն ազգային կեանք:

Իսկ մնացած միջոցները լոկ կարկատաններ, ժամանակաւոր կազդուրիչ սպեղանիներ են, մերձիմահ հիւանդին ոյժ տալու. կեանքը պահպանելու համար մինչև հիմնական ապաքինումը. լիակատար բժշկութիւնը:

«ՀՈՐԻՉՈՆ»-Ի ՍԵՓ. ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

Ախալքալաք, 24 յուլիսի

Այսօր բացեց Ախալքալաքի գաւառի կօօպերատիւների համագումարը: Համագումարի ծրագրի մէջ մտել է. 1) պարենատրման հարցը և կօօպերատիւների դերը, 2) կազմակերպումն շրջանային կօօպերատիւ միութեան, 3) կօօպերատիւների նպաստատրումն և այլ հարցեր: Համագումարին ներկայ է Հայ. Գիւղատնտեսական ընկ. լիազօր Վանցեանը:

Ախալքալաք, 24 յուլիսի

Գիւղացիների համագումարը, կազմած 42 գիւղերի գիւղացիական միութիւնների 174 ներկայացուցիչներից, քննելով գաւառական կոմիսարիատի գործունէութիւնը, որոշեց յայտնել նրան անվստահութիւն և բողոքել համագումարի նախագահի և իր ընտրած գիւղացիական պատգամատուրների ժամանակաւոր խորհրդի միջոցով: Կոմիսարները իրենց գործողութիւններով անցել են ցարիզմի մնացորդ ոստիկաններից: Յանուն հազարաւոր յեղափոխական գիւղացիական շահերի՝ պահանջում ենք անմիջապէս հեռացնել կոմիսարներին և նշանակել օրինական նոր ընտրութիւններ:

Համագումարի նախագահ՝

Ջաւախեցի

«Հորիզոն», 1917 թ. յուլիսի 27, N 157

ՄՈՌԱՅԻԱԾ ԳԱԻԱՌ

Լայնածաւալ ռուսական պետութեան ծայրագաւառներում եթէ կան մոռացած անկիւններ, դրանցից մէկը, թերևս և առաջինը Ախալքալաքի գաւառն է:

Գրեթէ զուտ հայաբնակ մի գաւառ, որին մոռացութեան են մատնել՝ թէ՛ պետութիւնը, թէ՛ հայ հասարակութիւնը և թէ նոյն իսկ իրենք՝ ախալքալաքցիք...

Պետութիւնն ու զանազան ընկերութիւններ իրենց երկաթուղիական

ցանցերը տարածում են ամեն կողմ: Տասնեակ տարիներից ի վեր խօսում ու գրում է Ախալքալաքի երկաթուղու մասին, սակայն դրական դեռ ոչինչ չկայ ու Բագուրիանից մինչ Ախալքալաք՝ մի յիսուն վերստանոց գիծ անցկացնելը դարձաւ գորդեան մի հանգոյց, չնայելով, որ թէ ռազմական (իբրև սահման Տաճկաստանին) և թէ արդիւնաբերական տեսակետից (աւիագին քանակութեամբ պանիր, իւղ, ձու և մսացու կենդանիներ է արտահանում Ախալքալաքը) մեր գաւառը վաղուց պիտի միացած լինէր կենդրոնական վայրերի հետ: Մանաւանդ ներկայ պայմաններում, երբ Տաճկաստանն իր պետական նոր կազմով յառաջադիմութեան հսկայական յոյսեր է տաւում: Ախալքալաքի երկաթուղու գիծը լուրջ խնդիր պիտի համարուի մեր պետական շրջաններում ու այդ մասին Պետական Դումայի կովկասեան պատգամաւորները վաղօրօք պիտի հրաւիրէին կենդրոնական իշխանութեան ուշադրութիւնը, իբրև մօտիկուց ծանօթ տեղական պայմաններին ու աշխարհագրական դիրքին: Սակայն մինչ ցարդ և ոչ մի խօսք այդ մասին...

Ախալքալաքը խորթ գաւակի պէս մոռացւած է և հայ գործիչներից, բարերարներից, հայ հարուստներից... Մինչդեռ Ախալքալաքն իր կաթնատնտեսական արդիւնաբերութեամբ մրցակից չունի: Ալեքսանդրապօլի Ղարաքիլիսա ամառանոցն են շտապում մեր գիւղատնտեսները դասախօսութիւններ կարդալու ու մենք մեր 76 հազար հայ գիւղացիութեան հետ դրանցից մէկն ու մէկի երեսն էլ չտեսանք... Լեռնոտ, քարքարոտ ճանապարհ, ո՞վ գլուխ ունի ցաւեցնելու... Ռ՞րտեղ գտնեն ես 1898 թի երկրաշարժի պէս մի սոսկալի աղէտ, որ կենդան գերեզմանոցներն իրենց հարիւրաւոր զոհերով ու որդեկորոյս մայրերն իրենց սրտակաւոր հեկեկանքով սիրտ մորմոքեն ու առժամ մի գրաւեն հանուրի ուշադրութիւնը...

Յաճախ կարդում էք մեր պարբերական մամուլում, որ այս ինչ գիւղում դպրոց է բացւում այս ինչ բարերարի միջոցներով, այս ինչ գրադարանն այսքան նուէր ստացաւ... Կարդացե՞լ էք երբ և իցէ այդպիսի նուիրաբերութիւն Ախալքալաքի մասին... Մինչդեռ Ախալքալաքն իր 72 հալարնակ գիւղերով թերևս ամենից շատ իրաւունք ունէր գրաւելու համազգի բարերարների ուշադրութիւնը:

Սոսկալի երկրաշարժը գաւառի կէսն աւերեց, հացի բզեզը մի քանի

տարի շարունակ խեղճ գիտացում իսպառ քամեց տնտեսապես, պարբերական կարկուտն ու սառնամանիքն ամեն տարի քանդում են գաւառիս մի մասը: Սակաւահողութիւնը Ախալքալաքի գիտացում, որ ո՛չ մի կերպ հողից պոկ եկող չէր, մինչև Սիբիրիայի սառնամանիքները քշեց բանութեան: Սակայն և ո՛չ որ յիշեց խեղճ ախալքալաքցուն... 76 հազար միայն հայ բնակչութիւն և ո՛չ մի միջնակարգ դպրոց, 72 հայ գիղերում միայն երեք ծխական միղասեւան դպրոցներ կան և այն էլ պահում են Բարեգործ. Ընկերութեան նպաստներով... Եւ ի՞նչ կայ զարմանալու. մի մարդ, որ գարի ցամաք հաց չի կարողանում հասցնել իր երեխաներին, կարո՞ղ է ուսման, կրթութեան մասին մտածել...

Ու համազգի հարուստներից, յայտնի բարեգործներից և ո՛չ մէկը յիշեց մեր մոռացած, կոլում գաւառը... Հարկաւ «լացող տղին ծիծ կուտան»: Դիպլոմատու ախալքալաքցիք կամ սեփական իւղի մէջ են լողում, կամ շատ փոքր համարելով գաւառի շահերը, իրենց աւելի բարձր կոչման են նուիրել. տեղական «իմտելիգեցիան» (եթէ կայ այդպիսին) զբաղւած է գաւառացուն յատուկ ինտրիգներով, մանր-մունր անձնական հաշիւներով, էլ ո՞վ է գաւառի անհրաժեշտ, աղաղակող կենսական կարիքների մասին մտածողը...

Այժմ էլ յայտնի հայ ազգի բարեգործ Ադ. Մանթաշեան հարիւր հազար րուբլի է յատկացրել գիւղատնտեսական միջնակարգ մի դպրոց բանալու: Անտարակոյս բարերարի միակ ցանկութիւնը լինելով բարձրացնել հայ գիւղացու տնտեսական ու բարոյական դրութիւնը, աչքի առաջ պիտի ունենար այն միջավայրը, որ ամենից խիստ կարիք կայ համանման դպրոցի:

Մինչդեռ Երևանեան նահանգը Երևան քաղաքում թէ՛ պետական և թէ՛ հայկական մի քանի միջնակարգ դպրոցներ ունի, Էջմիածնի Գեորգեան ճեմարան, Ալեքսանդրապօլում առևտրական միջնակարգ դպրոց, օրինորդաց պրօգիմնագիւհ, չորս դասեան քաղաքային դպրոց, մի քանի ծխական երկդասեան դպրոցներ. Ղարաքիլիսում (նոյն նահանգ) կաթնագործական-տնայնագործական ամարային կուրսեր, ամառները պարբերական դասախօսութիւններ...

Մինչդեռ այդքան կրթական հիմնարկութիւններ կենդոնացնում են նահանգում և այն իրար այնքան մօտ, այժմ պ. Մանթաշեանի գիւղատն-

տեսական դպրոցը ևս առաջարկում են բանալ Երևանի նահանգում և յատկապես Ալեքսանդրապոլում: Գիղատնտեսական ընկերությունն ուզում է «Ալպեան կայարան» հիմնել, դարձնել խօսում են Ալեքսանդրապոլի մասին... Ախալքալաքի անունն անգամ չկայ... Մի՞թե 76 հազար հայ ազգաբնակչությունն իրատու՞նք չունի իր բաժինը խնդրել համազգի բարերարից... Մի՞թե ամենից ու միշտ մոռացված պիտի մնայ այս բազմահայ, սակայն կորած, խուլ անկիւնը...

Միս անգամ մենք մատնացոյց կամենք թէ որքան կարիք ու յարմարություններ ունի Ախալքալաքի գաւառը գիղատնտեսական դպրոցի համար:

II

Եթէ հայ ժողովրդի 80-85 % երկրագործ է, Ախալքալաքի հայ ազգաբնակչութեան 90 % գիւղացի է, որ անմիջապէս կապւած է հողի հետ ու ոչ մի կերպ չի ուզում բաժանել դարեր շարունակ իր արին քրտինքով շաղախւած այդ հողից:

Սակայն վաղուց անցել են այն երանելի ժամանակներն, երբ Խանդոխ պէս արդիւնաւէտ մի ահագին գիւղ ծախւում էր մի կովով ու առնող չկար, երբ հարիւրաւոր սայլեր բարձած գարին Գանձակից Թիֆլիզ էին տանում, 8 օրւայ ճանապարհ, և եթէ յաջողւում էր սոմարը (16 փութը) 2 ռ. 40 կ. - 3 ռ. ծախել, գիւղացու քէֆին քէֆ չէր հասնում...

Երա՛նելի ժամանակներ...

Մինչդեռ այժմ նոյն գարին սոմարը 12-10 ռուբլով խեղճ գիւղացին տեղումս չի կարողանում ճարել ու մինչև Թիֆլիզ գարի տանող գիւղացին փութը 2 ռուբլով Ռուսաստանի լեզւած, փտած ալիւրն է սաղացնում և այն տասնեակ հազար փթերով...

Ու զարմացած գիւղի ծերերն յիշելով երանելի անցեալը, «Ժամանակն» են անիծում, որ այդպէս փոխւեց ու իր հետ փոխեց լի-առատ կեանքը...

Սակայն երա՛նի թէ յիրաւի ժամանակն իր հետ փոխած լինէր և կեանքը... Բայց փոխւածն իսկապէս ազգաբնակչութեան թիւն է, իսկ կեանքը մնացել է նոյն իր դարաւոր տգիտութեամբ, իր ճահճացած դրութեամբ: Ո՞ր է, ազգաբնակչութեան հետ աւելանար և հողի քանակը, հողի որակը... Բայց մեզանում կատարւում է ընդհակառակը:

Այն հողը, որ յատկացւած է եղել 28 տուն ազգաբնակութեան (Գանձա), այժմ բաւարարութիւն պիտի տայ 260 տան 1970 հաց պահանջող բերանների...

Բաւական փոխել են ժամանակներն, յիրաւի, բայց մտէք մի գիւղ, տեսէք մազի չափ փոխել՝ է կեանքը, հայ շինականի գիւղատնտեսութեան եղանակը: Նոյեան տապանից յիշատակ մնացած նոյն փայտի գութանը, Արարչի դրախտից Ադամի բերած սերմ ցանելու նոյն շալի գոգնոցը... Ու 4-5 տուն միացած 10-12 զոյգ եզ ու գոմէշ լծած մախապատմական այդ գութանին «հօ՛, հա՛ հօ» քշում է խեղճ գիւղացին, քանզի ու կրակ գնած սերմը բուռ-բուռ ցանում, շաղ տալիս ու չորս-հինգ ամիս աչքը ջուր կտրած սպասելուց յետ, զարմանում, ապշում է խեղճը, թէ ինչո՞ւ չբուսաւ իր ցանածը, կամ ինչո՞ւ նոյն հողն առա՛ջ, էն երանելի՝ ժամանակները հրաշալի կարմիր ցորեն էր հասցնում, իսկ այժմ գարի էլ չի հասցնում ու իր ցանածը կամ չի բուսնում, կամ մնալով աշնան ցրտերին, մրսում է, սառչում...

Խե՛ղճ մարդ, էլ չի մտածում, թէ էս քա՛նի տարի է, որ նոյն հողը որդոց որդի վարում են, ցանում, ցանում ու հնձում, էլ ճար կը մնա՞յ խեղճ հողի վրայ, որ ցորեն հասցնի կամ գարի...

1828 թից, հայ գաղթականութեան գաւառումս բնակութիւն հաստատելուց մինչև օրս 82 տարի է անցել:

82 տարի ցանած հողի մէջ էլ հիւթ կը մնա՞յ, որ քամես, խե՛ղճ գիւղացի...

«Բաս ի՞նչ անենք»... յուսահատւած հարցնում է հայ գիւղացին ու ոչ ոք կայ, որ սովորեցնէ, պատասխանէ խեղճի կենսական-օրհասական այդ հարցին...

Հարկաւ տգիտութեան մէջ խարխալիւղ, օգնութիւն աղերսող գիւղացի ազգաբնակութեան այդ հարցին անմիջական պատասխան տուողը պիտի լինի մասնագիտական-գիւղատնտեսական դպրոցը:

Բայց մի՞թէ հարիւր հազարի հասնող գաւառիս գիւղացիութիւնն չի կարող իր սեփական միջոցներով պահել այդպիսի մի անհրաժեշտ հիմնարկութիւն:

Անպայման կարող է, կը պատասխանենք մենք, եթէ միայն... գիւղացին սրտացաւ առաջնորդ ունենար ու հաւատ դէպ իր առաջնորդները:

Սակայն իր չարքաշ կեանքում խեղճ գիղացին ա՛յնքան է խաբւել, ա՛յնքան հարստահարւել, որ հաւատի նշոյլ չէ մնացել նրա մէջ: Ամենքը խաբւել են նրան, ամենքը հարստահարւել՝ սկսած բարձրից մինչև գիղական յետին գրագիրն ու իւզբաշին կթի կովի պէս կթել են. «տաք ապուրն այնքան է վառել խեղճի բերանը, որ այժմ մաժուն ուտելիս էլ է փչում»...

10-15 տարի առաջ Թիֆլիզի դիրեկցիայի առաջարկութեամբ ինքս ընկած գիւղէ-գիւղ, բացատրում, հասկացնում էի գիւղատնտեսական գիտութիւնների անհրաժեշտութիւնն ու համոզում գիղացիներին համախօսականներով յանձն առնել դիրեկցիայի առաջարկած պարտաւորութիւնները, որպէսզի քաղաքային դպրոցին կից յատկապէս գիղացիների համար բացւին լրացուցիչ դասարաններ գիւղատնտեսական կուրսերով:

Խեղճ գիղացին հասկացաւ, հաւատաց, շատ տեղեր էլ մտրակի ահից ստորագրեց «էն անտէր» «պրիգովորն» ու տարեց տարի լուռ ու մունջ իր բերնից կտրելով, երեխաներին գրկելով վճարում է «դապալնիտելնի կլասների» մի քանի հազարի հասնող «մախտէն»...

Սակայն ի՞նչ տւին էդ «դապալնիտելնի կլասները»: Այն, որ մինչդեռ գիղացին իր փայտի նահապետական տաշտ ու քուղաներով մի կովից տարեկան գոնէ 10-15 ռուբլի օգուտ է ստանում, գիղացիներին «օրինակ» հանդիսանալու յաւակնութիւն ունեցող «գիւղատնտեսական» էդ դպրոցն իր կովերի համար Ղումրիսի պէս ընդարձակ ու հրաշալի արօտատեղ ունենալով հանդերձ, իր կատարելագործւած «մաշինաներով» կովերի կեր ձմեռայ պաշարն անգամ չի կարողանում վաստակել ու ամեն տարի վնաս է անում...

Ահա կենդան օրինակ գիղացու համար...

Մինչդեռ գիղացին իր Նոյեան գութանով ու շալի սերմնացան գոգնոցով իր տասնեակ տարիներ մշակած, բեզարած, յոգնած արտից դարձեալ կարողանում է սերմն ու բնադոնն հանել. էդ չարաբաստիկ «դապալնիտելնի կլասներն» իր «մաշինա գութանով», կատարելագործւած սերմնացանով ու գիւղատնտես «մաճկալով» իր փորձնական դաշտից (աւելի ճիշտ փորձանքի դաշտից) ցանած սերմն իսկ չկարողացաւ ստանալ...

Ահա՛ կենդան օրինակ գիղացու համար...

Էլ հաւատ կը մնա՞յ նրա մէջ...

Ահա այդպիսի անյաջող փորձերը, որոնք հարկաւ ունեն իրենց որոշ պատճառները, իսպառ մեռցնում են գիւղացու առանց այն էլ կասկածոտ, երերուն հաւատն ու մի անգամ ևս տեղիք տալիս համոզելու, որ ինքը «մի կթի կով է», որին ամենքը խաբում են կթելու համար... «Ի՞նչ գիւղատնտեսութիւն, ի՞նչ բան... դպրոց բացին, որ մի քանի պարապ մնացած քաղցած վարժապետներ ռոճիկ ստանան»...

Ահա գիւղացու պարզ ու անպաճոյճ եզրակացութիւնը:

Էլ երես կը մնա՞յ գիւղացուն դիմելու, որ թէկուզ հենց իր սեփական շահի համար փող տայ գիւղատնտեսական դպրոց բանալու... Եթէ դիմէք էլ, հաւատացո՞ղ, լսո՞ղ պիտի լինի...

Ահա այսպիսի պայմաններում, երբ գիւղացին ընդհանրապէս և գաւառիս գիւղացիութիւնն առանձնապէս, կասկածով է նայում դէպ ամենքն և յատկապէս դէպ գիրքն ու դպրոցը և բացարձակապէս չի հաւատում կարողացող «գիտունների» խօսքին, կողմնակի միջոցներով բացւած զուտ մասնագիտական-գիւղատնտեսական դպրոցն է, որ իր գիտական դրական ապացոյցներով պիտի համոզէ ու վերականգնէ գիւղացու մեռած հաւատը դէպի գիտութիւնն ու դպրոցը:

Եւ, երբ գիւղացին իր սեփական աչքով կը տեսնի գիւղատնտեսական գիտութեան շօշափելի արդիւնքն, այն ժամանակ նա ինքն ընդառաջ կը վազէ ու ոչինչ չի խնայիլ տնտեսապէս ու բարոյապէս իրեն փրկութիւն խոստացող այդ միակ հիմնարկութեանը:

III

Եւ ահա գիւղատնտեսութեան զարգացման խնդիրն առօրեայ հրատապ հարցերից միւսն է դարձել, որին զանազան հիմնարկութիւններ ուզում են նպաստել գիւղատնտեսական զանազան տիպի ձեռնարկութիւններով:

Կայսերական Գիւղատնտեսական Ընկերութիւնն ուզում է «Ալպեան կայարան» հիմնել, Մանթաշեանը ցանկութիւն է յայտնել գիւղատնտեսական մի դպրոց բանալ իր հաշուով, Հայ. Գիւղատնտեսական ու Տնայնագործական Ընկերութիւնն ունի կաթնագործական ամարային կուրսեր և մշակում է (եթէ չեն սխալւում ուզում է և բանայ) գիւղատնտեսական ստորին տիպի դպրոցի ծրագիր, Բագուի Հայոց Կուլս. Միութիւնն

ուսանողներ է ուղարկում Ռուսաստան կաթնագործություն սովորելու և այլն և այլն:

Բնականօրէն հարց է ծագում, թէ ո՞ր միջավայրին, ո՞ր գաւառին կամ գիւղատնտեսական ո՞ր տիպի դպրոցին պէտք է առաւելութիւն, առաջնութիւն տալ:

Հարց է բարձրացել այս մասին և Կովկ. Հայ. Գիւղատնտեսական-Տնայնագործական Ընկերութեան ընդհանուր ժողովում, ուր Արագածոտնի պ. պատգամաւորն առարկելով, որ «գիւղատնտեսական դպրոցը բարեգործական հաստատութիւն չի կարող լինել»... առաջարկում է «գիւղատնտեսական դպրոցը հիմնել ոչ թէ ամենից շատ կարիք ունեցող վայրում, այլ այնտեղ, որտեղ ինչպէս լեռնային, նոյնպէս սարահարթային և ջերմ դաշտային բուսական յարմարութիւններ կան: Պէտք է զարգացնել այգեգործութիւնն ու գինեգործութիւնը, որով կարող է բարձրանալ աղքատ ազգաբնակչութեան ընդհանուր վիճակը...»:

«Գիւղատնտեսական դպրոցը բարեգործական հիմնարկութիւն չի կարող լինել»...

Ըստ իս ամեն ինչ որ տրւում է մէկին ձրի - դա բարեգործութիւն է և բարեգործութիւններից ամենագովելին ու գնահատելին կրթական հաստատութիւնների հիմնարկութիւնն է:

Իսկ բարիք պէտք է անել. օգնութեան հասնել ամենից շուտ նրան, ով ամենից շատ կարիք ունի ու մեծամասնութիւն է կազմում:

Եթէ հարցը Կախեթիայի մասին լինէր. անտարակոյս այգեգործական-գինեգործական դպրոցի անհրաժեշտութիւնն անվիճելի էր: Սակայն հայ ազգաբնակչութեան ո՞ր տոկոսն է պարապում այգեգործութեամբ ու գինեգործութեամբ: Կա՞յ մի գաւառ, բացի Երևանից, ուր հայ ժողովրդի գլխաւոր պարապմունքը գինեգործութիւնը լինի...

Անվիճելի փաստ է, որ հայ գիւղացիութեան մեծամասնութիւնը, և այն շատ մեծ մեծամասնութիւնը պարապում է երկրագործութեամբ ու կաթնատնտեսութեամբ: Հետևապէս առաջնակարգ տեղ պէտք է տալ երկրագործական-կաթնատնտեսական դպրոցին, ուր և բացւելու լինի այն:

Հարկաւ չի կարելի ուրանալ և այգեգործութեան, գինեգործութեան, բամբակի ու նման բոյսերի մշակման խնդիրը: Սակայն թողած հայ գիւ-

ղացիութեան անհամեմատ մեծամասնութիւնը կազմող երկրագործական-կաթնատնտեսական գիտելիքների անհրաժեշտ պահանջն ու առաւելութիւն տալ մի բոլոր կազմող երկանցիների գինեգործութեանն ու բամբակի մշակմանը, անարդար վերաբերմունք կը լինի դէպի առաջարկւած խնդիրը:

Եւ չէ՞ որ հէնց այդ գինեգործ երկանցու էլ տնտեսութեան գլխաւոր ճիւղերից մէկը դարձեալ հացաբոյսերի մշակումն է: Հետևապէս այսպէս թէ այնպէս առաջնութիւնը մնում է երկրագործական-կաթնատնտեսական դպրոցին:

Իսկ այդ տիպի մի դպրոցի համար, ըստ իս, յարմարագոյն վայրը Ալսալքալաքի գաւառն է:

IV

Ո՛չ մի հայաբնակ գաւառ այնպիսի յարմարութիւններ չունի կաթնատնտեսութեան համար, ինչպիսին ունի Ջաւախքի սարահարթն իր ծաղկաւէտ լեռներով: Ինչպէս յայտնի է, պանրի ու իւղի որակը կախւած է կաթնատու անասունների սննդի՝ խոտի որակից ու պատրաստելու եղանակից: Սակայն Ջաւախքի պանիրն ու իւղը, մանաւանդ պանիրը, նոյն իսկ մահապետական եղանակով պատրաստած, Թիֆլիզի շուկայում առաջնակարգ տեղ է բռնում և ուրիշ գաւառների պանրից միշտ քանզ գնահատում: Եւ այդ շնորհիւ գաւառիս հրաշալի արօտների ու սառն աղբիւրների, որ ցրւած են ամեն քայլափոխում: Գանձա գիւղը միայն 30 հազար ոչխար ունէր, որ սակայն կաթնատնտեսութեան կատարելագործւած եղանակներին անձանօք լինելու պատճառով ստիպւած եղաւ սահմանափակել ոչխարապահութիւնը:

Ոչ մի հայաշատ գաւառ (բացի Շիրակից միայն գուցէ, որ սահմանակից է գաւառիս) թերեւ չի կարող մրցել իր երկրագործութեամբ Ջաւախքի տափաստանի հետ: Կարծախ, Սուլդա, Դատէլ, Վաչեան, Չամդուրա, Խանդօ, Գիւմրիւրդա և այլն մի շարք գիւղեր ցորենի շտեմարաններ են: Ի՞նչ օգուտ սակայն, որ խեղճ գիւղացին չգիտէ հողը պարարտացնելու ձեռնառու յարմարաւոր միջոցները: Արտերը պարարտացնելու միակ յայտնի միջոցը մեզանում աղբէլն է, սակայն անասունների աղբն այնքան անհրաժեշտ է գիւղացուն իբրև վառելիք, որ խեղճը ոչ մի հնարաւո-

րութիւն չունի այդ զոհողութիւնն անելու: Իսկ հողը պարարտացնելու ուրիշ միջոց գիտացուն սովորեցնող չկայ...

Գիւղատնտեսութեան երկու գլխաւոր ճիւղերի՝ կաթնատնտեսութեան ու երկրագործութեան համար ամենամալաստաւոր պայմաններն ունենալուց յետոյ, գաւառս ունի և այն առաւելութիւնը, որ այստեղ դուք կը գտնէք գրեթէ ամեն կլիմայի միջավայր: Խրթիչի ընդարձակ ջրաքի ծորը, որ տարածում է մինչ Ախալցխա ու յայտնի է իր հազագիստ տանձ ու խնձորով, տալիս է խաղող, ծխախոտ ու տաք երկրի գրեթէ բոլոր բոյսերը: Սամսարից սկսած մինչ Գանձա ու Ղզլբիլսէից մինչ Բօրժօմ տարածող ծաղկաւետ լեռները հրաշալի մեղանոցներ են, որտեղի մեղրը այժմ էլ շուկայում առաջնակարգ տեղ կարող է բռնել:

Հետեապէս այսպիսի մի գաւառի համար, որ 76 հազար տգէտ ու անճար գիւղացիութիւն ունի, անհրաժեշտ է գիւղատնտեսական միջնակարգ մի դպրոց առայժմ գէթ կաթնատնտեսական, երկրագործական, մեղուաբուծական ու թռչնապահական բաժանմունքներով:

Բացի այս յարմարութիւնները, անտարակոյս պէտք է աչքի առաջ ունենալ և այն, որ Ախալքալաքը կենդրոնական մի գաւառ է, ամմիջապէս կապւած Ախալցխային, Ալեքսանդրապօլին Շիրակի գիւղերով, Ծալկային ու Չըլդիրին, որոնք անպայման ամեն կերպ կօգտւեն բացւելիք դպրոցից:

Զմոռանամ յիշել նաև Զաւախքի առողջարար զով կլիման, սառն ու անուշ աղբիւրները, էժան ապրուստը, որ պակաս յարմարութիւններ չեն թէ տեղացի և թէ եկւոր ուսանողների համար:

Կը լինեն անտարակոյս աստղներ, որ Ախալքալաքը երկաթուղի չունի, իսկ ճանապարհների յարմարաւոր հաղորդակցութիւնը միջնակարգ դպրոցի համար ունի իր որոշ նշանակութիւնը: Բայց հարկաւ ամենքը կարողացած կը լինեն, որ Ախալքալաքի երկաթուղու հարցն արդէն վճռւած է դրական մտքով ու 48 հազար րուբլի բաց թողած պետական գանձարանից՝ ճանապարհի վերջնական ուղղութիւնը որոշելու համար. հետեապէս մօտիկ ապագայում (մի քանի տարուց երևի) Ախալքալաքը երկաթուղու գծով միացած կը լինի կենդրոնական վայրերի հետ:

Այս բոլորից յետոյ հարկաւ պէտք է ի նկատի առնել և այն, որ բացւելիք գիւղատնտեսական դպրոցը, որքան և մասնագիտական լինի, իբրև

միջնակարգ կրթական մի հիմնարկություն ահագին զարկ պիտի տայ իր միջավայրի ազգաբնակության մտաւոր զարգացմանը:

Եւ մինչդեռ գրեթէ բոլոր հայաշատ գաւառներն ունեն հայկական կամ պետական մի կամ մի քանի միջնակարգ դպրոցներ, Արդահանից սկսած մինչ Ծալկա ու Ախալցխայից մինչ Ալեքսանդրապօլ մի քանի հարիւր վերստ տարածութեան վրայ չկայ և ոչ մի կարգին դպրոց, ուր կարողանար շատ թէ քիչ կանոնաւոր կրթութիւն ստանալ 76 հազար հայ գիւղացիութեան խեղճ մանուկ սերունդը:

Ահա այս բոլորն աչքի առաջ ունենալով, ըստ իս, գիւղատնտեսական դպրոցներից մէկն ու մէկը, սակայն առաջինն անպայման, պէտք է բանալ Ախալքալաքի գաւառում:

Մի՞թէ այս անգամ էլ անուշադիր պիտի թողնուի ամենից մոռացւած այս խուլ գաւառի աղաղակող կենսական կարիքը...

Ախալքալաք

*«Հորիզոն», Թիֆլիս, 1910 թ., յունւարի 16, N 10, յունւարի 30, N 22,
փետրւարի 4, N 26, փետրւարի 6, N 28*

ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿ

ԳԱԽԱՌԱՅՈՒ ՏՊԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ

I

Տարիներ շարունակ գաւառում դեգերելուց յետոյ հազարից մէկ ոտս ընկաւ Թիֆլիս:

Խրտնած պախրի պէս աչքերս չորս արած, ականջներս սրած. չորս դիս եմ դիտում, որ չլինի՞ ուշադրութեան արժանի մի բան աչքիցս վրիպի, ականջիցս անցնի: Ու շտեմ գիւղացու երկիւղածութեամբ, սրբավայր մտնող ուխտաւորի պէս վախժխելով, քաշելով մտնում եմ այս ու այն հասարակական հիմնարկութիւնն ու սուս ու փուս կծկւում մի անկիւն՝ ուխտս անելու, տարիներ շարունակ հազար ու մի վառ գոյներով ինքս ինձ պատկերացրած երանելի մայրաքաղաքի դրախտային կեանքը դիտելու:

Եղե՞լ ես, ընթերցող. մենակ, մե մ-մենակ «գաւառ» անունը կրող ամառի անապատում, ուր անցուցել ես կեանքիդ գարուն տարիները մենակ. անընկեր, մենակ հազար-հազարների մէջ, ուր չես գտել մէկը, որի առաջ կարողանայիր սիրտդ բանալ ու սովատանջ սրտիդ. դեգերող մտքերիդ համար սնունդ ստանալ, ուր տարիներ շարունակ, օր-գիշեր ստիպւած ես սովորեցնել անընդհատ, սովորեցնել դպրոցում, տանը, փողոցում, եկեղեցում, ամեն տեղ, ամենքին, մեծին, փոքրին ու չկայ մէկը, որից կարողանաս մի բան էլ ինքդ սովորել, կեանք-կենդանութիւն ստանալ...

Ու այդ մենութեան ճգնարանից ընկնում եմ Թիֆլիս՝ քաղաքների քաղաքը, ուր կենտրոնացած են մարդու հոգին, սիրտը գրաւող, գաւառացու պաշտամունքի առարկան կազմող հասարակական-գրական բոլոր հիմնարկութիւնները:

Ոտս դրի կայարան, որ բաբելոնեան աշտարակաշինութեան կենդանի

պատկերն է ներկայացնում, ու իսկոյն զգացի, որ մայրաքաղաքումն են:

Շտապում են:

Շտապում են ամենքը, ճամբորդ և ուղեկից, դիմաւորող ու եկւոր, եռում է բազմալեզու ժխորը, խռնում, շտապում... թէև չգիտեն ո՞ր...

Ջգում ես, որ կեանքն է այդ, որ եռում է, առաջ սլանում, այնտեղ՝ գաւռաւում ա՛յնքան դանդաղ, ճահճացած, անկենդան... այստեղ՝ մայրաքաղաքում հապճեպ, եռում, կենդանի...

Գնում են երկուսն էլ, գնում են առաջ...

Մէկը դանդաղ, տափարակ դաշտում ազատ փռած գետի պէս յատակի տիղմը լիզելով, միւսը յորդ՝ վիշապի պէս դէմը կանգնած ժայռերը խորտակելով...

Գնում են...

Գնում են, երկուսն էլ սակայն առանց գիտենալու թէ ո՞ր...

Ու ծովն անհուն, անեզր «ծովը» յափտենականութեան պէս անտակ բերանը բացած կը կլանի երկուսին էլ՝ մէկին իր տղմոտ, լարծուն շրթունքներով, միւսին ջարդած, արիւնլիկ բազուկներով ու երկուսին էլ կը խառնի իրար, կը ձուլի, որ յափտեան հանգչեն ու էլ իրենք էլ իրենց չճանաչեն...

Բայց և այնպէս գնում են երկուսն էլ իրենց ուղիով:

II

Ուշ գիշեր է: Մութ-խաւար գիշեր: Սակայն երկնքից խլած ելեքտրական «լուսիններն» իրենց արևի ճառագայթներով զօրը խառնել են գիշերւան ու չգիտես անարև ցերեկ է թէ լուսնկայ գիշեր:

Ակամայ յիշեցի գաւառը, մեր քաղաքն իր մրոտ լապտերներով, որ հոգեվարք հիւանդի անլոյս աչքերի պէս վերջին շունչն են փչում ասես ու նոսր ու ցանցառ ցցւած «գլխաւոր» փողոցում միայն ծուռտիկ-մուռտիկ սիւների վրայ, իրենց աղօտ պլպլոցով լոյսի ծամածռութիւնը լինեն կարծես...

Մենք էլ «ապրում ենք», մտածում ես ակամայ ու ինքդ քեզ հեզնում... Ապրում ենք, այո՛, ապրում բայց մեր մրոտ լապտերների պէս...

Գաւառ ու խաւար... անբաժան ընկերներ լինեն կարծես...

* * *

- Газеты, газеты, новые газеты, завтрашние газеты...

Գոռում են շուրջս, գիշերւան այդ պահում, մի-մի խուրձ լրագիրներ կռնատակերին:

Լրագրներ... Եւ ինչքա՞ն են դրանք, ամեն լեզուով, ամեն ուղղութեան, ամեն գնի սկսած 1 կոպէկից...

- Газеты...

Կախարդական բառ, գաւառում կորած գրագէտի միակ ընկերը... գրողի տարած լրագիր, քա՞նի օրերով այնտեղ գաւառում սրտատրոփ սպասել են քեզ...

Ու շաբաթն երկու կամ երեք անգամ միայն ժամերով փոստի դրանց սպասելուց յետոյ վերջապէս ստանում են «վՏՉօպ չՈջպՅօ»:

Ստանում են, բայց ափսոսում են կարդալ, միանգամից պրծնել: Կը վերջանայ, յետո՞յ...

Սպասիր երեք օր դարձեալ:

Դեռ փողոցում վախժիւսելով թռուցիկ նայում են յօդաձմների վերնագրերին, ստորագրութիւններին, մտերիւմ ընկեր տեսածի պէս ուրախանում, երբ ծանօթ անուն է պատահում, ազահութեամբ կարդում են յայտարարութիւններն ու խնամքով պահում գրպանումդ երեկոյեան հանդիսաւոր վայելելու գաւառական կեանքի այդ հազագիտ հաճոյքը:

Ու երեկոյեան ծանր ու մեծ կարդում են թերթերդ մէկ-մէկ, ծայրէ ի ծայր, կարդում են ու ուրախանում, զայրանում. մէկին համամիտ, միւսին հակառակ, քիչ է մնում ինքդ քեզ հետ վիճես բարձրաձայն ու սրտատրոփ որոնում են մէկին, որ զգացածդ արտայայտես, մտքերիդ մասնակից դարձնես...

Սակայն չկայ ու չկայ նա, այդ մէկը ու յուսահատ, յոյզերդ իրենց բնի մէջ խեղդելով, ինքդ քո մէջ պարփակւած սպասում են հետևեալ փոստին, սպասում են երեք օր դարձեալ, որ ստացւեն «վՏՉօպ չՈջպՅօ» ու նորից լճացած միտքդ շարժի մի րոպէ, դիակնացած հոգիդ ապրի մի վայրկեան...

Ու այսպէս ամիսներ, տարիներ շարունակ... Մենա՛կ, մեն-մենա՛կ ապրում են առանց ապրելու, մեռնում են հոգեպէս, գիտակցելով, նախօրօք զգալով սեփական մահը...

Իսկ այստեղ ամեն օր, ամեն օր՝

- Новые газеты, завтрашние газеты...

III

Նոր էի մտել քաղաք, որ լսեցի թե «ուսուցչական համագումար» կայ Յովնանեան դպրոցում:

Էլ ի՞նչը կարող է ատելի հետաքրքրական, ատելի գրավիչ լինել գաւառացի «վարժապետի» համար, քան ուսուցչական համագումարը, ուր սեփական ցատերը պիտի քննեն ու դեղ ու դարման պիտի ճարի:

Ու ինչքա՞ն են այդ ցատերը...

Շտապում են համագումար:

Գեղեցիկ, լուսաւոր դահլիճ. մի խումբ պարոններ, տիկիւններ ու օրինորդներ. բոլորն էլ օսւլայած շապիկներով ու ամեն ձեւի շլապներով մէկիկ-մէկիկ գալիս են ու այդ «գալն ու գնալը», դահլիճի ել ու մուտը շարունակւում է ժողովի սկզբից մինչև վերջն ու ամեն ժողովի:

Գնում են առաջին ժողովին, երկրորդին, երրորդին՝ թէ օրինակելի մի բան տեսնեմ, մի բան սովորեմ, չէ՞ որ «ուսուցչական» համագումար է, կազմակերպւած ձեռնհաս մարմնի՝ թեմական խորհրդի ղեկավարութեամբ, մասնակցողները բոլորը «վարժապետ-վարժուհի», բոլորը «սովորեցնող, դաս տուող» թէ դպրոցում, թէ դուրսը... մեծամասնութիւնը «մայրաքաղաքի» վարժապետ-վարժուհիներ՝ ուսուցչութեան թագն ու պսակը, «ընտրովի ծաղկեփունջը...»:

Ու գրեթէ բոլոր ժողովներին յաճախելուց յետոյ մի լոպէ ուզեցի ինքս ինձ հաշիւ տալ, թէ ի՞նչ նոր, օրինակելի բան տեսայ, ի՞նչ սովորեցի «մայրաքաղաքի» ուսուցչական համագումարից, որ տանեմ գաւառ, պատմեմ ընկերներին:

Այն, որ հայերից կազմւած ժողովը՝ հայկական ժողով է, ուր էլ լինի՝ մայրաքաղաքում, գաւառում թէ գիւղում: Ժողովի ծրագիրը փքուն, մեծ-մեծ հարցեր, կենսական խնդիրներ, սակայն ո՛չ լուրջ ուսումնասիրութիւն, ո՛չ աշխատանք. թեթև վերաբերմունք, հապճեպ, անմշակ գեկուցումներ առանց փաստերի, առանց հիմունքների: Սէկը դասախօսում է մի առարկայից, քննադատում է այդ առարկայի ծրագիրը, թերութիւններ գտնում, դատաւիեստում, ցուցմունքներ անում և միաժամա-

նակ խոստովանում, որ ինքն այդ առարկան երբեք չէ դասաւանդել...

Մի ուրիշը ծրագիրը քամուն տալուց յետոյ եզրակացնում է. «ես հաւատացած եմ, որ շաբաթական երկու դասով աւելի շատ կարելի է անցնել, քան մի դասով...» Շախո՛վ... Ամերիկան գտար, ես ու իմ հոգին...

Ու ժողովականներն հետաքրքրում էին այդ «զեկուցում»-ներով այնքան, որքան ես չինական ապագայ պառլամենտի գործերով... ու հետաքրքրութիւնից շուտ-շուտ իջնում էին ներքին յարկը մածուն ուտելու կամ ծխելու:

Սակայն միանգամայն յաջող էին բեմբասացութեան փորձերը: Ժողովի ամբողջ ընթացքում խօսում էին շարունակ 5-6 հոգի, 5-6-ն էլ կրկնում նոյն բանը զանազան վարիանտներով. բայց չգիտեմ ի՞նչպէս էին անում, որ տարբեր եզրակացութիւններ, տարբեր բանաձևեր էին դուրս բերում իրենց ճառերից... և ապա քեւարկում. անխօս վարժուհիների կիսաքարձրացած երերուն մատներով «հայ ազգի բախտը» որոշում. դպրոցական ընդհանուր ծրագիր մշակում...

Բայց խօսո՞ւմ էին վարժապետները, խօսո՞ւմ էին, այնքան էին խօսո՞ւմ... որ վարժուհիներից և ոչ մէկը ոչ մի ժողովում ոչ մի անգամ ծաւտուն չհանեց ամաչելուց...

IV

Ուսուցչական համագումարից յոյսս կտրած՝ գնում եմ մի այլ ժողով:

Դարձեալ ուսուցչական ժողով:

«Կովկասի հայոց դպրոցների ուսուցիչ-ուսուցչուհիների միութեան» ընդհանուր ժողովը, որ նշանակւած էր ժամի 10-ին Գայիանեան դպրոցում: Շտապում եմ նշանակւած ժամին Գայիանեան դպրոց:

Մարդ չկայ...

Սպասում եմ մինչև ժամի 11-ը, 12-ը... գալիս եմ մի քանի հոգի, ներս նայում, փախչում և ի վերջոյ վարչութիւնն յայտնում է մի քանի սպասողներիս, թէ ժողովն այսօր չի կայանայ անդամների բացակայութեան պատճառով...

Ուրեմն այստե՞ղ էլ այդպէս... ժողովի օրն ու ժամը որոշում է միայն պաշտօնական թղթի մէջ գրւած լինելու համար...

Հետևեալ օրը ժողովը «կայացած է» համարում: Մէկիկ-մէկիկ գալիս

են ժպիտան երեսներին, աջ ու ձախ գլուխ տալով, բարևելով՝ նոյն շատ խօսող, քիչ բան ասող վարժապետները, ձայնի իրատունքով «անձայն» վարժուհիներն ու խնամքով, ծանր ու մեծ, լուրջ գործով զբաղած մարդու պէս տեղ են բռնում դահլիճում: Ժամի 11-ին «Կենտրոնական վարչութեան» նախագահը բաց է անում ժողովն ու խնդրում ընդհանուր ժողովի նախագահ ու քարտուղար ընտրել:

Մի ամբողջ ժամ նախագահական թեկնածուների անուններ են տալիս ու բռնում եռանդով ծափահարում, բայց բան չի դուրս գալիս... Ոչ ոք չի ուզում յանձն առնել այդ «պատուար» պաշտօնը:

Վերջապէս երկու հոգի, երևի ամօթից, համաձայնում են:

Այժմ քարտուղար չի ճարում:

Նախագահն ստիպւած է լինում նախագգուշացնել ժողովին, որ այս երևոյթը կարող է մամուլի միւթ դառնալ... ինքն ստիպւած կը լինի ժողովը փակել. այնուհետև միայն այն ուսուցիչները, որ հոգաբարձութեան քարտուղարութիւնը վարում են ամբողջ տարով առանց վարձի, համաձայնում են մի երկու տող գրել իրենց անձնականին, իրենց սեփական գործին վերաբերեալ... «Պրօֆեսիօնալ միութիւն»...

Ժողովն անցնում է իր զբաղման բուն միութիւն:

Սակայն բանից դուրս է գալիս, որ վարչութեան հաշիւները դեռ քննւած չեն, վերաստուգիչ յանձնաժողով գոյութիւն էլ չէ ունեցել... և գոյութիւն չէ ունեցել, որովհետև «պրօֆեսիօնալ միութիւն» կազմող «գիտակից» ուսուցիչներից ոչ ոք չէ ուզեցել յանձն առնել այդ պաշտօնը, թէև վարչութիւնն երեք անգամ վիզը ծռած խնդրել, աղաչել է ընդհանուր ժողովներին...

Խօսելու առիթ է ներկայանում... ու խօսում են, խօսում ժամերով... Բայց ինչի՞ մասին. գոյութիւն չունեցող վերաստուգիչ յանձնաժողովի իրաւասութիւնների մասին՝ թէ ինչ պիտի վերաստուգի յանձնաժողովը - վարչութեան դրամական հաշիւները, թէ՞ ամբողջ գործունէութիւնը, տարւայ ընթացքում, թէ՞ տարւայ վերջը... Վիճում են, առաջարկում են «թէզիսներ» «բանաձևեր» «ֆօրմուլաներ»...

Վերջապէս, բանն աջողի, պ. Տէր-Միրաքեան վերջ է դնում «բաբելոնեան աշտարակաշինութեանը», բողոքելով, որ «այնքան ֆօրմուլաներ առաջարկեցին ու ձևական կաղապարների մէջ կաշկանդեցին մեր ու-

ղեղները, որ երկաթի ճաղերի մէջ բանտարկւածի պէս էլ շարժել չենք կարողանում...» և առաջարկում է ընտրել յանձնաժողով, որը քննելով վարչութեան գործունէութիւնը, իր զեկուցումը ներկայացնէ հետևեալ ժողովներից մէկին:

Ժողովականներից մի ուրիշն էլ կարդում է կանոնադրութիւնից վերաստուգիչ յանձնաժողովի իրաւասութեան վերաբերեալ կետը, որ պարզ ու որոշ ասւած է, թէ յանձնաժ. քննում է վարչութեան «բոլոր գործերը» և վերջապէս հարցը փակւում է...

Խեղճ մարդիկ, իրանք իրանց կանոնադրութեան հետ էլ ծանօթ չեն... թէ՞ գուցէ կանոնադրութեան հոտը չէին հանում վիճաբանութեան նիւթ ստեղծելու համար...

V

Ընդմիջումից յետոյ ժողովականները բարձրանում են դարձեալ դահլիճ: Բայց չգիտեն ինչո՞վ զբաղեն այժմ:

Վարչութեան հաշիւները, որի համար ընդհանրապէս հրաւիրւում են հերթական ընդհանուր ժողովները, պատրաստ չեն. օրակարգի մնացած հարցերի մէջ էական խնդիրներ չեն գտնում ու սկսւում են... դարձեալ ճառերը:

Ոմանք «Լօռայ դպրոցների հարցը» էական խնդիր են համարում, ոմանք առաջարկում են «ընթացիկ հարցերի» մէջ աւելի «էական խնդիրներ» որոնել (երևի «փաթերակաւոր» խնդիր, տուր ու դմփոցի նիւթ). վերջապէս Երզնկեան հայր սարկաւազն սկսում է կարդալ իր զեկուցումը, որ կարդացել է նաև Լօռայ ուսուցչական ժողովում:

Հայր զեկուցողն սկսում է մէկ-մէկ թել՝ թէ Լօռայ ո՞ր գիւղերում կան ծխական դպրոցներ, ուսումը ե՞րբ է սկսւել ու վերջացել այդ դպրոցներում, ո՞րը քանի աշակերտ ունի, յիշում է, որ բացի ծխական դպրոցներից գիւղերում կան և խալիֆայական դպրոցներ, որ Ուռուք գիւղի տիրացուն «живое слово» գրելու փոխանակ մի անգամ գրած է եղել «животное слово» (էլի լաւ չէ՞ որ տիրացուն էղբան ռուսերէն գիտէ. մեր ծխական դպրոցի վարժապետները հայերէն էլ չգիտեն. թէև «ամեն բան գիտեն»), որ «այժմ գալիս է Օձունի դպրոցը» (դպրոցն անշունչ է. ոտքեր էլ չունի, հայր սարկաւազ), «այնուհետև գալիս է իր պատմական հնու-

թիւններով յայտնի Դ-սեղ գիւղը» (խեղճ Դ-սեղ, էդքան հնութիւնները շալակած՝ ո՞նց եկար Թիֆլիս), «դպրոցի ծրագիրն այս է» ու սկսում է թել թէ քանի՞ աշակերտ ունի. տարեկան բիւջէն ի նշքան է... «Ձրի աշակերտները ստանում են ձրի գիրք», «արգելառիթ միջոցները պիտի վերանայ»... ու առաջարկում է իր «թեզիսները» (թանապուր շինեցին էս անտէր թեզիսը)՝ «Մարցի 13 հազար դեսեստիւն կալածի եկամտի կէսը յատկացնել Լօռայ ծխական դպրոցներին»... (բոլորն ա՛նա, տնաշէն, ի՞նչ էս վախենում...) «Լօռայ շրջանի մոմավաճառութեան արդիւնքը թողնել տեղական դպրոցներին...» (գանձարանի փողն էլ մեր գաւառի դպրոցներին... ինչ լաւ կը լինէր, թէ լսող լինէր...) «Մշակել նոր ծրագիր, մեր պայմաններում չի կարելի գործադրել ներկայ ծրագիրը. որովհետեւ եւրոպական մասնկալարժութիւնը չի անցնի մեզանում...» (էս վերջին «թեզիսը» շատ խրթին էր, չհասկացայ)...

Ու սովորական ծափէ՛ր, ծափէ՛ր ու ծափեր, թէն զեկուցման միջոցին շատերը ձանձրոյթից դուրս ու ներս էին վազվզում... ու ծափերից էլ ձանձրոյթ էր թափում...

Սկսում է զեկուցման քննադատութիւնը, այսինքն... ճառերը ու չգիտեմ ո՞րտեղից են եզրակացնում. որ ներկայ ծրագիրն անպէտք է գիւղական դպրոցների համար, այլ պէտք է մշակել առանձին ծրագիր... դպրոցները զանազան տիպերի բաժանել...

Ախր զեկուցման մէջ խօսք չկար ոչ ծրագրի, ոչ էլ այն նիւթի մասին, որ աւանդում է գիւղական դպրոցներում. հապա ո՞րտեղից բուսաւ ծրագրի հարցը - չհասկացայ դարձեալ... սակայն խօսում են, ճառում են ամենքը այդ մասին:

Վերջապէս թգուկներիս փոքրիկ զլոխների միջից բարձրանում է մի հսկայ ծերունի: Ամենքը լռում են և պատկառանքի ու յարգանքի ժպիտն երեսներին աչքերն յառում ծերուկին:

«Տղէք ջան,- սկսում է ծերուկն ա՛յնքան պարզ, այնքա՛ն անպաճոյճ, որ կարծես առաջին բաժանմունքի երեխաներին ուզում է մի բան հասկացնել,- ծրագիրը որ կայ՝ ուսուցչի համար ուղեցոյց, առաջնորդ պիտի լինի միայն: Իսկական ծրագիրն ինքը ուսուցիչն է...»

Մենք աշխատենք լաւ ուսուցիչներ ունենալ ու այդ ուսուցիչներին չկաշկանդել, տալ ազատութիւն, այն ժամանակ ուսուցիչն ինքն ամենից

լաւ կորոշի՝ թէ ինչ տիպի ծրագիր է հարկաւոր ու կը յարմարեցնի այդ ծրագիրը իր դպրոցին էլ, տեղական պայմաններին էլ»...

Բուռն ու երկար ծափահարում են ամենքը:

Բայց այդ ծափերը նախկին ակամայ ծափերից չէին:

Խօսողը վարժապետներիս վարժապետն էր, լուսահոգի Աղայեանը...

Պահ մի լուռն են ամենքը, կարծես ակնածում. ամաչում են Աղայեանից յետոյ խօսել այլևս այդ մասին, բայց այդ «պահ մի» միայն ու դարձեալ սկսում են բենբասացութեան փորձերը նոյն խնդրի շուրջը, թէև միութեան անդամներից մէկը յայտնում է, որ անցեալ տարի էլ միութեան ընդհանուր ժողովում նոյն խնդրի առթիւ որոշում է եղել, ցանկութիւն յայտնել, այժմ կրկնում են նոյնը... Բայց և այնպէս ժողովը կարևոր է համարում դարձեալ որոշում կայացնել, «թեզիսներ» քննարկել...

Չարմանալի է... չգիտեն:

«Կան մտտել Մուռճիկան որս են անում»...

Տփխիսի վարժապետները գաւառի համար որոշումներ են անում, գիղական դպրոցի ծրագիրը քննադատում, դպրոցները տիպերի բաժանում... և այն մի ժողովում, մի քանի ժամում...

Չգիտեն ո՞րն է աւելի ծիծաղելի, Ուռուք գիւղի տիրացուի ռուսերէն չգիտենալը, թէ՞ «Ուսուցչական պրօֆեսիօնալ միութեան» «գիտակից» ուսուցչութեան ընդհանուր ժողովի «որոշումները»...

VI

Ուսուցչական միութեան «ընդհանուր ժողովն» անցնում է իր գրաւման բուն նիսին՝ վարչութեան միամեայ գործունէութեան քննութեանն:

Վերաստուգիչ յանձնաժողովը կարդում է իր երկու օրայ մէջ կատարած հապճեպ քննութեան արդիւնքն և բանից դուրս է գալիս, որ մեր ուսուցչութեան «գիտակից» մասի՝ Ուսուցչական Միութեան «ընտրեալ վարչութիւնն» իր գործավարութեան մէջ ոչնչով առաջ չէ գնացել գիղական երէցփոխներից ու անգրագէտ հոգաբարձուներից, որոնց հանգիստ խղճով շարունակ դատաւիտում է մեր «սլարտաճանաչ» ուսուցչութիւնը:

1) Վարչութիւնը, չը նայելով Միութեան այսքան տարիների գոյութեանը, չունի ինվենտարի մի ցուցակ. որից յայտնի լինէր Միութեան ունե-

ցած-չունեցածը: (Գաւառական դպրոցներից թերևս քչերը լինեն այդ օրին):

2) Հաշւեմատեանները ո՛չ միայն ժապաւինւած չեն, այլ նոյն իսկ համարակալած էլ չեն:

3) Հաշւեմատեանում կան ջնջումներ, ուղղումներ:

(Սկիտանի դաւթա՞ր է ինչ է...)

4) Փաստաթղթերից մի երկուսը պակասում են:

5) Գրադարան ունին, գրքերի ցուցակը չը կայ:

6) Մուտքի մէջ կան մտցրած գումարներ, սակայն յայտնի չէ ո՞ւմնից է:

7) Մուտքի մէջ յիշւած են ապառիկներից ստացւածներ, բայց ո՛չ մի տեղ չէ յիշւած, թէ ինչքան ապառիկներ կան և ո՞ւմնից:

8) Յիշւած են բանկի տոկոսներ, յայտնի չէ՝ ի՞նչ գումարից է և ո՞ր բանկից:

9) Դասագրքերից կոմիսիա ստացւած է 30 ռ., յայտնի չէ՝ ի՞նչ գումարից է ստացւած այդքան և ի՞նչքան պիտի ստացւեր:

10) Գրադարանի վրայ ծախսւած է 23 ռ., յայտնի չէ՝ ի՞նչ ծախք է:

Եւ այսքան թերութիւնների գտել է յանձնաժողովը «երկու» օրում միայն դրամական հաշիւների մէջ...

Յետոյ: Անցեալ տարւայ ընդհանուր ժողովը որոշել է՝

1) «Նոր-Դպրոցը» շաբաթաթերթ դարձնել:

2) Կազմակերպել փորձնական դասեր:

3) Կազմել դպրոցական ստատիստիկա:

Ընդհանուր ժողովի «գործավար» մարմին Կենդրոնական վարչութիւնն որոշումներից իրագործել է... և ոչ մէկը:

Ու վարչութեան պ. քարտուղարը բացատրում է, որ «Նոր-Դպրոցը» շաբաթաթերթ չէ դարձրել վարչութիւնը նիւթական միջոցներ չունենալու պատճառով, փորձնական դասեր կազմակերպելն «անյարմար» է համարել և չը գիտեմ էլ ինչ...

Շախտ՝ վ...

Ընդհանուր ժողովը որոշում է կայացնում, իր ստորադրեալ գործավար մարմինն «անյարմար է» գտնում...

Իսկ գանձապահը բացատրում է, որ այս երկրորդ թէ երրորդ ընդհանուր ժողովն է, ուր «բողոքում են» դրամական հաշիւների անկանոնութե-

ան դէմ և «բաւական ճիշտ են այդ նկատողութիւնները», բայց վարչութիւնս դրամական միջոցների սղութեան պատճառով հաշւապահ չէ կարողացել պահել...

Կարծես հաշւեմատեանները ժապաւինելու, համարակալելու կամ ինվենտարի ցուցակ ունենալու համար անպատճառ անհրաժեշտ է հաշւապահ ունենալ...

Բայց և այնպէս ծափահարութեամբ ընդունում են վարչութեան հաշիւներն ու ժողովն անցնում է ընտրութիւններին:

Ընտրում են Կենտ. Վարչութեան անդամներ:

Եւ ընտրում են, գիտէ՞ք ում...

Դարձեալ նոյն անդամներին...

Ես բան չը հասկացայ, ախպէր. չը գիտեմ, գուցէ գաւառացու խելքը շատ փոքր է այդպիսի «բարդ» բաներ հասկանալու համար...

VII

Անընդհատ ժողովներ... Թիֆլիսն էլ ժողովացաւով է բռնւած:

Ակամայ յիշեցի Մոզդոկի դպրոցի ծառայ Գասպարի բողոքը:

«Ախպէր, շինածները չը կայ. հէնց մէ գլուխ ժողով են անում, չեն թողնում մարդ մի գիշեր էլ ա դիմջ քնի...»

Ուսուցիչների ճոճռան ճառերից բեզարած, գնացի Բարեգործական Ընկերութեան ընդհանուր ժողովն, յուսալով, որ այնտեղ արդէն շատ բան կը գտնեմ ուսանելի չտես գաւառացու համար:

Գնացի, բայց միակ գրաւիչ բանը, որ գտայ, Խուդադեանի փողերով շինւած շքեղ դահլիճն էր իր փառահեղ լուսաւորութեամբ...

Խօսքի նոյն «մոնոպոլիան», ճառերով փայլելու նոյն ձգտումը. կարծես վարժապետներ լինէին, «տնավարի» վերաբերմունք, իրար խաթր շահել, ճիշտ մեր գիւղի «սխօղը» միայն կազմւած դիպլոմատ, ակնոցաւոր «գիւղացիներից»...

Ժողովականներից մէկն, անշուշտ վեճի նիւթ ստեղծելու համար, բացարարութիւն է պահանջում, թէ ինչո՞ւ խորհրդի անդամներից մէկն հրաժարել է, թէև ինքը շատ լաւ գիտէ այդ «ինչուն» իր բոլոր մանրամասնութիւններով...

Խօսում են, վիճում ու վերջ ի վերջոյ «տնավարի» համոզում են հարց

տողին լռել, խոստանալով այդ խնդիրը «խաղաղ» վերջացնել իրար մեջ...

Այնուհետև հարց է բարձրանում ընկերության երեսնամեայ յոթելեան յաւերժացնել որևէ համրօգուտ ձեռնարկութեամբ:

Ընկերութեան խորհուրդն առաջարկում է հիմնել դպրոցական-ուսուցչական ֆոնդ:

Եւ Ուսուցչական Միութեան վարչութեան նախագահն իր «կրակոտ» ճառով, քափ-քրտինք մտած պահանջում, խնդրում է ուսուցիչներից ապահովելու ֆոնդ հիմնել:

Լաւ երես է, Աստուած է վկայ...

Ես գոնէ կամաչէի իմ բերանով ինձ համար ողորմութիւն խնդրել և այն՝ Բարեգործական Ընկերութիւնից...

Բայց ինչպէս երևում է «կարգն» այդպէս է, խենթը ես եմ եղել:

Մի «գրականագէտ» էլ իր փորի ցաւն էր լաց լինում, առաջարկում էր «գրական ֆոնդ» հիմնել իրենց ապահովելու համար...

Բոլոր մեծ-մեծ մարդիկ, երդւեալ հաւատարմատարներ, փաստաբաններ, բժիշկներ, գրականագէտներ, հարուստներ ու վերջ ի վերջոյ «տնավարի» համաձայնում են խորհրդի որոշումն իրագործել՝ հիմնել դպրոցական-ուսուցչական ֆոնդ, թէև գրեթէ բոլորն էլ տրամադիր էին հիմնել զուտ ուսուցչական ֆոնդ:

Ի՞նչպէս եղաւ որ դուրս եկաւ «դպրոցական-ուսուցչական» ֆոնդ, ես չհասկացայ... և կարծում եմ որ որոշողներն իրանք էլ չհասկացան...

Բայց ամենից «մազալուն» Ներսիսեան դպրոցի բարձրագոյն կրթութեամբ «ղիպլոմատոր» հոգաբարձուի կարծիքն էր:

Ճառում է, բողոքում ուսուցչական ֆոնդի դէմ, պատճառաբանելով, թէ «եթէ հայ գիւղացին բաւականանում է «մածուն ուտելով», հայ վարժապետն ինչո՞ւ չը պիտի բաւականանայ...»

Ի հարկէ, եթէ հայ վարժապետն համաձայնում է 3-4 հարիւր բուրլով (այն էլ կէսն ապառիկ, եթէ ոչ բոլորը) տարին բոլոր շան օր քաշել գիւղերում, ի՞նչ կարիք կայ նրա կեանքն ապահով դարձնել, միջոց, հնարատրութիւն տալ մարդավայել ապրելու... Ի՞նչ արժէ այդ կեանքը որ...

Ա՛յ, Ներսիսեան դպրոցի հազարներ ստացող ուսուցիչները, որոնցից շատերի «խիստ եռանդուն» աշխատանքից աշակերտներն աւարտում

են անգրագետ, ա՛յ նրանց կեանքն ո՛րիշ բան է... ի հարկէ և հազարներ պէտք է վճարել, և՛ ապահովել...

Հաւատացնում եմ, գիւղացի «մածուն ուտող» հոգաբարձուներից էլ այդպիսի «կարծիք» չեմ լսել...

«Սուրհանդակ», Թիֆլիս, 1911 թ. 10 յունիսի, N 318, 14 յունիսի, N 320, 18 յունիսի, N 324, 23 յունիսի, N 328, 25 յունիսի, N 330, 2 յուլիսի, N 335, 3 յուլիսի, N 336

ԳԱԼԱՌԻ ՉԱՅՆԸ

«Կովկասի հայ ուսուցիչների և վարժուհիների միութիւնն» իր գոյութեան օրից մինչև ցարդ տարէնը մի քանի անգամ մամուլի միջոցով, յատուկ շրջաբերականներով դիմում, կոչ է անում, համոզում է հայ ուսուցիչներին ու վարժուհիներին անդամագրել միութեանը, ճիւղեր կազմակերպել գաւառներում, միութեան շարքերը լցնել, թերթը տարածել:

Սակայն այդ պարբերական դիմումները միշտ էլ մնում են անպատասխան, անարձագանք ու միութեան կենդանութեան միակ նշան «Նոր Դպրոցն» էլ քանի գնում լղարում հիւծում է...

Ինչո՞ւ:

Ու մէկը չեղաւ մինչև ցարդ, որ պատասխանէր այդ չարաբաստ «ինչո՞ւ»-ին ու անկեղծօրէն բացատրէր այդ տարօրինակ երևոյթի իսկական պատճառները:

Գուցէ աւելորդ մի հաստատութիւն է «Կովկասի հայ ուսուցիչների ու վարժուհիների միութիւնն» ու անհրաժեշտութիւնից ծնունդ առած մի պահանջ չէ՞ այն:

Բայց չէ՞ որ կեանքի քաօսում, գոյութեան կռում թոյլերի, ընկճածների ինքնապաշտպանութեան ամենալաւ գէնքը միութիւնն է, սեղմ շարքերով ձեռք ձեռքի տուած սեփական շահերի պաշտպանութիւնը: Եւ ո՞րտեղ կայ աւելի թոյլ, աւելի ընկճած ու հարստահարուած, ինքնապաշտպանութեան կարօտ մի դաս, քան հայ ուսուցիչների ու վարժուհիների երեքեալ-տատանեալ, գիւղէ-գիւղ, քաղքէ-քաղաք հալածող, մոլորած կռուակների չող երամի պէս գլուխը դնելու մի սեփական տեղ չունեցող

թափառական դասակարգը:

Էլ ո՞վ է մնացել, որ հայ վարժապետին ու վարժուհուն չհալածէ, չհարստահարէ, չդատէ, չքննադատէ, իր ուժն ու իրաւունքը չբանցնէ այդ անտէր անտիրական մշակի վրայ: Հայ դպրոցի հոգաբարձուն խօսմ հայ վարժապետի իսկական «հոգաբարձուն» է. «չնչին ռոճիկ, անծէր ու անվերջ պարտականութիւններ»՝ ահա հոգաբարձուի միակ նշանաբանը, որ հրամցնում է իր վարժապետներին: «Կուտես էդ է, չես ուտիլ էդ է», հայ վարժապետ... Ճարդ ի՞նչ է, «անճարը կերել է չաչի բանջարը»... Քաղցած երեխաներո՞վ կատի ծագի պէս վղվալով հաց են ուզում, կինո՞ շոր է պահանջում, ինքո՞ւ ապրել են ուզում...

Դէ՛ վիզդ ճկիր, վարժապետ. թող բառման բեռի տակ կոշտացած վզիդ ինչքան կարող են...

Չէ՞ որ հայ վարժապետը հայ ազգի էշն է... գրաստը...

Հոգևոր կառավարութիւնը հայ վարժապետի «հոգէառն» է... ամենահզօր իշխանաւորը, որ և իշխում է և պահանջում, և պատժում, և պաշտօնից ու հացից զրկում, իսկ խնամել, հոգալ... երբէք...

Եւ ինչո՞ւ խնամել, քաղցած վարժապետն ի՞նչ կարող է տալ «հոգևոր հայրերին»... իսկ առանց ակնկալութեան, առանց չաղ «աջահամբուրի» հոգևոր իշխանութիւնն ո՞ւմ է խնամում...

Հոգաբարձուից ու հոգևոր կառավարութիւնից յետոյ ամեն մի ծնող մի իշխանաւոր է հայ վարժապետի գլխին:

Մէկը դասատւութեան մեթոդ է սովորեցնում, միւսը պահանջում է իր սողին «փոխասացութիւն ու ժամերգութիւն» սովորեցնել. երրորդը «Սաղմոսի» վրայ դաս տալ, չորրորդը մինչև երեկոյ պարապել, հինգերորդը՝ աշակերտներին «երես չտալ», հետները քաղցր չխօսել... Ու յանդգնիր, հայ վարժապետ, դիմադրել այդ և նման հազար ու մի պահանջներին... իսկոյն ժողով, համախօսական, հազար ու մի շառ ու շլթաղ, նոյն իսկ քոթակ, տուր ու դմվոց, ու շնորհակալ եղիր, եթէ մինչև տարւայ վերջը կաշիդ ողջ պրծացրիր ու ողորմելի ռոճիկիդ կէսն էլ թողած, հոգիդ ազատեցիր...

Ահա չորրորդ իշխանաւորդ, հայ վարժապետ. «անկաշառ», հայիոյանքի բուն հայ մամուլը:

Եղե՞լ է մէկը. որ Մեսրոպեան այբբենը գիտնայ ու հայ վարժապետի մասին յօդած գրած չլինի, դասեր տւած չլինի, հայիոյած չլինի, իշխա-

նութիւն բանեցրած չլինի, առանց սակայն նրա տաժանելի ծանր բեռին մատով անգամ դիպչելու:

Ո՞ր է լոկ սկսնակները, թերուս գրչակները լինէին, մարդու սրտին այնքան ցաւ չէր գայ...

Բայց նոյնն են անում մեր գրական կրեստսներն իրենց ոլիմպիական բարձունքից: Իրենք հանգիստ բազմած մայրաքաղաքի կոկիկ կաբինետներում, կուշտ կուռ կերած, կեանքի յարմարութիւններով յոփացած, բարձում են ու բարձում հայ վարժապետի վզին...

«Հայ վարժապետի պարտքն է կրթել մատաղ սերունդը, հայ վարժապետը պարտաւոր է դասերից յետոյ գրագիտութիւն տարածել հասակաւորների մէջ, հայ վարժապետը գիշերները լրագիրներ ու գրքեր կարդալով ընթերցասիրութիւն պիտի տարածէ խաւար ժողովրդի մէջ, հայ վարժապետը կանոնաւոր երգեցիկ խումբ պիտի պատրաստէ ու նրբացնէ ժողովրդի բիրտ ճաշակը, հայ վարժապետը ներկայացումներ ու դասախօսութիւններ պիտի կազմակերպէ, հայ վարժապետը պիտի ուսումնասիրէ բժշկական տարրական գիտելիքներն ու սկզբնական օգնութիւն ցոյց տայ բժշկից գուրկ ժողովրդին, հայ վարժապետը գիւղատնտեսական գիտելիքներ պիտի տարածէ տգէտ գիւղացիների մէջ, հայ վարժապետը կօօպերատիւ ընկերութիւններ պիտի հիմնէ գիւղերում, սպառողական խանութներ, մանր վարկի ընկերութիւններ բանայ, հայ վարժապետը օրէնքներ պիտի սովորեցնէ գիւղացուն ու պաշտպանէ վաշխառուների դէմ»... Մնում է ասեն, որ հայ վարժապետը կտուրների ձիւնն էլ պիտի մաքրէ ու գիւղացու էշն ու ձին էլ ջրէ...

Ու այսքան «պարտաւորութիւններով» բեռնաւորւած, այսքան «իշխանաւոր»-ների հրամանների տակ ընկճւած, կա՞յ մի դասակարգ ինքնապաշտպանութեան աւելի կարօտ, քան հայ ուսուցիչը...

Ինչո՞ւ ապա մեր ուսուցիչները չեն յարում «Կ[ովկասի] հայ ուսուցիչների ու վարժուիիների միութեանը», որի կէտ նպատակն է ուսուցչական շահերի պաշտպանութիւնը:

Գուցէ հայ ուսուցիչը չի հասկանում, չի գիտակցում «ուսուցչական միութեան» և ընդհանրապէս արհեստակցական միութիւնների կոչումը, նպատակն ու շահը:

Բայց չէ՞ որ հայ ուսուցիչն էր արհեստակցական միութիւնների ան-

խոնջ ազիտատորն ու պաշտպանը, հայ ուսուցիչն էր գաւառներում արհեստաւորներին քարոզողը, բացատրողը: Չէ՞ որ փոքրիւ աշակերտներն ու դռնապաններն իսկ ըմբռնեցին ու միութիւններ կազմակերպեցին...

Ինչո՞ւ հայ ուսուցիչը, մանաւանդ գաւառացի ամեն բանից զուրկ ուսուցիչը, հեռու է մնում իր շահերն իսկ պաշտպանելու համար կազմակերպւած ուսուցչական միութիւնից...

Որովհետեւ հայ ուսուցչի մէջ մեռել է հաւատը...

Այնքան են խաբել, այնքան հարստահարել, շահագործել խեղճին, որ հայ գիւղացու պէս այժմ չի հաւատում ոչ ոքի: «Ապուրն այնքան է վառել խեղճի բերանը, որ այժմ մածունին էլ է փչում»...

Թիֆլիսում, Կովկասի կենտրոնում, գլխաւորապէս թեմական դպրանոցի ուսուցիչների ղեկավարութեամբ կազմակերպւել է մի «միութիւն», որ կառավարում է ու գործում է Թիֆլիսի կենտրոնի համեմատաբար բախտաւոր ընտրեալների հայեցողութեամբ: Արդեօք այդ «միութեան» նպատակն էլ մեր միւս «միութիւնների» նման իրեն շրջապատողների, իր մերձաւորների շահերը պաշտպանել, լաւ տեղեր, չափ պաշտօններ ձեռք բերելը չէ՞... մտածում է գաւառացի ուսուցիչն ու «մածունին էլ փուռ-հափուռ փչում»...

Անկեղծօրէն խոստովանում են հրապարակաւ, այդպէս են մտածել մինչև այժմ գոնէ ես և ինձ նման շատերը գաւառական ուսուցիչներից:

Թող յարգելի միութիւնը գործնական մի քայլով ցոյց տայ, որ յիրաւի մտածում է և մեր ամենից շատ հարստահարւած ու ամեն բանից զրկւած գաւառական ուսուցիչների մասին, թող կենդանացնէ մեր մեռած հաւատը, այն ժամանակ մենք ինքներս կ'իլազենք «միութեան» գիրկը...

Թէ չէ կոչերն ու պաշտօնական դիմումները միշտ մնացել են ու դարձեալ կը մնան անարձագանք «ձայն բարբառոյ յանապատի»:

ՋԱԻԱԽՔ

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Յարգելի «Ջաւախք»-ի սիրելի խմբագրութեան

Անդիժան, 22 յունւարի

Սիրակեզ բարև, սրտաբուլխ ողջոյն «Ջաւախքի» ձիւնոտ սիրուն «Սարերին»... Ողջոյնս հայրենի պալար-վերքերին, արիւն-խոցերին, անուշ-խոցերին... Ողջոյն այդ անվերջ պալար-դարդերին դարեր դիմացող, իր սար ուտերին անմոռնչ տանող մեր չարքաշ գիւղին ու անշուք հիւղին... Ողջոյն, բիւր ողջոյն այդ արիւնլիկ դարդ ու խոցերը սրտի մրմուռով, կրակ-կսկիծով քրքրող, բուժող հէզ ընկերներին...

Թող մեծ քաղաքի մեծ գրագէտներն իրենց ոսկէզօծ հուժկու գրիչներն ազգին նւիրեն, մարդկութեան հրճւանքն ու ցաւը երգեն, Դուք Ձեր թոյլ գրչով, բահ ու բրիչով հայրենի երկրի դարդը քրքրէք, ցաւերն ամոքէք...

Ես էլ հէզ պանդուխտ, հեռո՛ւ վաթանից, անո՛ւշ վաթանի կարօտս կուլամ... ու լաց-արցունքով հայրենի հողի յուշին յիշելով յետ իրեն կուտամ՝ «Ջաւախք»-ին կուտամ...

Հազար ծիւ-ծաղիկ ու յաջողութիւն մեր մայր Ջաւախքին...

Հազար-բիւր բարև ու երկար արև մատաղ «Ջաւախք»-ին...

Կարօտ ու պապակ համբուրում է Ձեզ

Ձեր՝ Ջաւախեցին

«Ջաւախք», Ախալքալաք, 3 փետրւարի 1913 թ. N 4

ԱՐԵԳ

ԴԱՏԱՐԱՆ ԴԻՄԵՅԷՔ...

Երևանում մի մարդ կայ Քուշմանեան ազգանունով: Քուշմանեանին անձամբ ծանօթ չեմ ես, բայց շատ լաւ ճանաչում եմ: Եւ ո՛վ մի անգամ կարդար նրա լալկան նամակը «Հորիզոն»-ում, իսկոյն կը ճանաչէր անձանօք Քուշմանեանին... Կը ճանաչէր, որ նա «իսկական հայ վարժապետ է...» Բացի «իսկական հայ վարժապետից» էլ ո՞վ կարող էր բեխով-մօրութով չափահաս մարդկանցից էնպէս լաց լինել, էն էլ հրապարակաւ, օրը ցերեկով...

Բացի «իսկական հայ վարժապետից» էլ ո՞ւմ կարելի է ռետինէ գնդակի պէս 20 տարի շարունակ ես դպրոցից էն դպրոցը նետել ու «քէֆին չեկած միջոցին» պատռած, անպետք ռետինի կտորի պէս մի կողմ շարտել...

Եւ ի՞նչ զարմանալու բան կայ. հայ իրականութեան մէջ սովորական դարձած մի երևոյթ է դա...

Նոյն Երևանում մի ուրիշ խումբ մարդիկ էլ կան, որ էդ Քուշմանեանին շահագործել-շահագործել ու օրը ցերեկով խեղճ մարդուն փողոց են նետել, ընտանիքով, մանրութոշորով քաղցած թողել... (գոնէ այդպէս էր պատմում նամակագիրը):

Էդ մարդկանց էլ ծանօթ չեմ ես, բայց շա՛տ լաւ ճանաչում եմ:

Դոքա էլ հայ դպրոցի հոգաբարձուներն են:

Ջարմանալին էն է սակայն, որ հայ վարժապետը միշտ «վարժապետ» է մնում՝ նոյն ողորմելի, խեղճ, լալկան արարածը...

Ջարմանալին էն է, որ քսան տարի հայ դպրոց անունը կրող «դաբախանում» կաշին կակղած վարժապետ Քուշմանեանը դեռ չի ճանաչում

իր «դաբաղ» հոգաբարձուներին ու լացով նրանց գութն է ուզում շարժել, ոտնահարուած իր իրաւունքը պաշտպանել...

Կեանքումս մի հայ վարժապետ չը տեսայ, որ ռոճիկը հոգաբարձուից պահանջէր և ոչ խնդրէր, աղերսէր... Շատ քիչ է պատահում նոյնիսկ, որ էդ խնդրելն էլ երես առ երես կատարուի: Մեծ մասամբ ուսուցիչն իր ռոճիկը ծառայի միջոցով, տոմսակով է խնդրում. «Մեծապատիւ պարոն հոգաբարձու, նիւթական խիստ կարիքի մէջ լինելով՝ խոնարհաբար խնդրում եմ, եթէ կարելի է, ռոճիկիցս մի քանի թուրքի ուղարկէք, հացի փող չունեմ, խանութից էլ ապառիկ չեն տալիս, շատ ու շատ պարտաւորեցրած կը լինէք... որի համար նախօրօք յայտնում եմ խորին շնորհակալութիւնս»...

Ու ամեն անգամ իր աշխատանքի վարձքն ուզելիս՝ պատրուակներ է որոնում, որ պատճառաբանէ, թէ ինչո՞ւ է փող ուզում, կարծես ողորմութիւն է ուզածը... Կամ հոգաբարձուն իր խնամակալն է, որին պարտաւոր է հաշիւ տալ իր անելիքի համար...

Ու ի՞նչ աղերսական, ստորացուցիչ մուրացկի ոճ... Մի վարժապետ չտեսայ, որ օրը ցերեկով, փողոցի մէջտեղը բռնէր հոգաբարձուի օձիքից, թէ՛ «Է՛յ, պարոն, աշխատել եմ, վարձս տու ւր... Ես քո երեսդ տեսնելու համար չէ, որ տուն-տեղ թողել, հարիւրաւոր վերստեր եկել երեխաներիդ դարդն եմ քաշում... Ես խօ քո հօր մշակը չեմ»... ու քաշ տար դատարան, օրէնքի ուժով իր արդար վարձքն ստանար ու գէթ մի անգամ զգալ տար, որ դա իր իրաւունքն է և ոչ ողորմութիւն...

Օ՛, ի՞նչպէս կարելի է... չէ՞ որ գաղափարական ուսուցչի պատրանքը կը կորչէր... հայ վարժապետը նիւթապաշտ կը յայտարարուէր... մի՞թէ փողի համար է աշխատում նա...

Ու լացով-կոծով իրաւունք են ուզում պաշտպանել, «խելքի աշեցէք»...

Այժմ էլ «Արև»-ի էջերում մեր բազմաշարչար Լէօն է լալիս... Լէօն՝ ներկայիս միակ հայ պատմագիր-վիպասանը, որ հայի փոշոտ անցեալն ու ներկան ուսումնասիրելով՝ աչքերն է կտրացրել, որ հայ գրականութեան վրայ մէջքն է կորացրել... աշխատասիրութեան ու սովորութեան կենդանի մարմնացումն, որի բեղմնաւոր ու բազմակողմանի գրական վաստակի առաջ պատկառանքով պիտի խոնարհէր ամեն մարդ, մանաւանդ հայ մարդ...

Ու մեր գրական այդ հինատուրց ժայռը, ծծկեր երեխի պէս հոնգուր-հոնգուր հեկեկում է, թէ՛ ինչ որ դերասաններ իրեն ճանգում են, ճանգոտում... ու «սրտի ամբողջ կորովով բողոքում է հասարակութեան և խնդրում, որ նա իրեն պաշտպանէ այդ զգուելի բռնութիւնից»... որովհետև «հարստահարուած, կողոպտուած հեղինակներով գրականութիւն երևակայելն անմտութիւն կը լինի»...

Եթէ մի սկսնակ գրողի լինէին այս տողերը, չէի զարմանայ, կասէի խամ է մարդը, չէ ճաշակել, համն ի՞նչ գիտէ...

Իսկ Լէօն... 25-30 տարուայ գրական անցեալով Լէօն...

Խեղճ մարդ... սրտի ցաւից մոռացել է իր անցեալն էլ, ներկան էլ...

Ախր ո՞րտեղ և ե՞րբ ես տեսել դու չհարստահարուած հայ գրող կամ հեղինակ, որի վաստակը կողոպտելու բան ունենայ ու կողոպտուած չլինի...

Մեր բոլոր դասագրքերը, ժողովածուները, երգարանները, ծաղկաքաղներն ու ծաղկեփնջերը, օրացոյցներն ու հանդէսները, բոլորը, բոլորն անխափր «կողոպուտ» չեն, ի՞նչ են... Տպագրուած այդ յօդուածներից ու հատուածներից, վէպերից ու պատկերներից, երգերից ու բանաստեղծութիւններից որի՞ հեղինակն է իր աշխատանքի վարձը կամ անբուն գիշերներին վառած նաւթի գէթ զինն ստացել կամ ստանում մեր «գրական վաշխառուներից»...

Տեսնո՞ւմ ես, բարեկամս, «հարստահարուած ու կողոպտուած հեղինակներով գրականութիւն» կայ ու հէնց ինքդ էլ գրել ես նրա պատմութիւնը...

Ու մի՞թէ ինքդ ամբողջապէս, քո հոգով ու մարմնով գրական կողոպուտ չես... խեղճ մարդ...

Ո՞վ խլեց աչքերիդ վառ լոյսը, ո՞վ կորցրեց լայնալանջ թիկունքդ, ո՞վ սպանեց կորովի եռանդդ, ո՞վ մեռցրեց անմեռ հաւատդ...

Ու այդ ամենի փոխարէն ի՞նչ ստացար, մեծանուն հայ գրող, բեղմնաւոր հայ հեղինակ... Քանիսի՞ հասաւ գրական վարձքիդ գերագոյն չափը:

Ամսական մի հարիւրանոց... և այն տասնեակ տարիներ անվարձ ու քաղցած տքնելուց, աչքերդ կուրացնելուց, մէջքդ կուրացնելուց յետոյ... օրական 10-12 ժամուայ սիրտ մաշող մտաւոր աշխատանքի համար...

Կենդանի «գրական կողոպուտ» չես, ի՞նչ ես. խեղճ մարդ...

Ու այնուհետև լալկան տղի պէս մօրդ ես գանգատում՝ հայ ժողովրդին. եղբօրդ ես խնդրում՝ հայ գրողներին, որ քեզ պաշտպանեն, քեզ օգնեն...

Ի՛սկ որ երեխայ... բեխով, մօրուքով միամիտ երեխայ...

Ի՞նչ պիտի անեն ընկեր-բարեկամներդ, սրտակից պաշտպաններդ... Շա՛տ-շա՛տ իրենց «բողոքը, զգուանքը, նողկանքն ու պիսկանքը» պիտի արտայայտեն (գոհ եղիր, եթէ այդ էլ անող լինի)... այս ու այն թերթի էջերը սևացնեն, իսկ «գործնական» մարդիկ, այս ու այն «ղարագեօզ խաղացնողը» աշխատանքիդ դառն արդիւնքը վայելելով մտքում պիտի ծիծաղի, թէ՛ «Հացդ տուր ես ուտեմ, ինչքան կուգես դու յետևիցս անօթի շուն կանչիր...» .

Իսկ հայ ժողովուրդը...

Փա՛ռք Աստծու, ե՞րբ է հայ ժողովուրդը անպարտաճանաչ գտնուել իր հասարակական գործիչների վերաբերմամբ...

Ո՞ր հասարակական գործչին է հայ ժողովուրդն առանց պսակների թաղել... ո՞ր հերոսն է առանց վիքուն ճառերի, հինգ-կուպէկանոց ցաւակ-ցական հեռագիրների սև հողը մտել...

Մեռիր... կըստանաս «արժանատր» գնահատութիւնդ... իսկ կենդանի ժամանակ, բաց աչքով հայ ժողովրդից գնահատութիւն, պաշտպանութիւն... յիրաւի «երևակայելն անգամ անմտութիւն է...»

Միամիտ մարդ... մինչև այժմ չը գիտե՞ս, որ մենք մեռել պաշտող. դիւակներ սրբացնող ազգ ենք...

Հայ ժողովրդի պաշտպանութիւնն ես ուզում... մեռիր...

Իսկ այժմ՝ դատարան դիմիր, սիրելի Լէօ...

Անդիժան

ԱՐԵՒ

ՏԵՍՈՒՐ ԽՈՀԵՐ

I

ՄԱՐԴԸ

«Մի մարդ է մեռել» և ամենքը ողբում են այդ մահը:

Ի՞նչ է արել հանգուցեալը, որ իր մահով ամենքին լացացնում է:

Դպրոցն ասարտելուց յետոյ, փոխանակ ըստ սրբագործուած սովորութեան ինքզինքը «ազգային անկեւանոց» նետելու՝ հայ դպրոցում վարժապետ դառնալու, Բագ. նախահանքերում ծառայութեան է մտնում և 15-20 տարի ծառայելուց յետոյ ընկերութեան կառավարիչ է դառնում:

Եւ այդ ամբողջ ժամանակի ընթացքում զիտէ՞ք ինչ է անում հանգուցեալ Գրիգոր Աղաջանեանը...

- Մարդ բանուորների հետ մարդավարի է վարում...

Եւ մարդ բանուորները ողբում են մարդ կառավարչի մահը...

Խեղճ բանուորներ... Էնքան մարդ չեն տեսել իշխանատրի, կառավարչի պաշտօնում, էնքան զուրկ են եղել մարդավայել վերաբերմունքից, որ հարկաւ հարազատի պէս պիտի ցաւէին ու ողբային հազուագիւտ մարդ կառավարչի մահը...

Խեղճ բանուորներ...

II

ՀԱՅ ՄԱՐԴԸ

Մեծ քաղաքներում շատ թե քիչ աչքի ընկնող ծառայողներին սովորաբար տարին մի անգամ արձակուրդ է տրուում ֆիզիքապէս ու «հոգեպէս» հանգստանալու համար...

Բազում մի ծառայող էլ ամառս մի ամսեայ արձակուրդ է ստանում:

Եւ գիտէ՞ք ի՞նչ է անում այդ «տարօրինակ» ծառայողը...

Փոխանակ Կիսլավոսկ կամ Պետտիգորսկ գնալու ֆիզիքապէս ու հոգեպէս «հանգստանալու», իբրեւ հայ մարդ Էջմիածին է գնում՝ իր անտէրունչ, վտարանդի ազգակիցներին խնամելու...

Ու մեռնում է իր պարսպը կատարելիս...

Եւ ահա հայոց ազգը ողբում է հայ մարդու մահը...

Խեղճ հայոց ազգ...

Այնքան հայ մարդ չէ տեսել, որ երբ մի հայ մարդ է մեռնում՝ սուգ ու շիւան է բարձրացնում... ազգովին սգում...

Խեղճ հայոց ազգ...

III

«ԿԻՐԱԿՈՍԸ»

Զօռ Դաւիթենց տանն ամեն բանի պատճառը ծառան՝ Կիրակոսն էր ու ամեն բանի մէջ մեղաւորը նոյն Կիրակոսը:

Արտի ճամբին սայլի սեռն էր կոտրուում՝ Կիրակոսն էր քոթակ ուտողը - ախր ինչո՞ւ քիչ չէին բարձում, որ չկոտրուէր... թէև Կիրակոսը հօտաղ էր միայն ու սայլ բարձողները տանտիրոջ հարազատ տղայքն էին միշտ...

Ապուրը թափում էր թոնրի վրայ շատ եփուելուց, տանտիկինը շերեփը Կիրակոսի գլխին էր քօթացնում՝ թէ «քօռ ես, չե՞ս տեսնում ապուրը թափում է...», թէև ապուր եփողը Կիրակոսը չէր բնաւ:

Սի օր էլ դռանը նստած՝ հօնգուր-հօնգուր լալիս էր Կիրակոսը:

- Ինչո՞ւ ես լալիս, հարցնում եմ, Կիրակոս, ի՞նչ է պատահել:

- Էլ ի՞նչ պատահի... Աղիս նորահարսը աղջիկ է բերել... պատասխանում է Կիրակոսն ու հօնգուր-հօնգուր հեկեկում:

- Լաւ, բերել-բերել, քեզ ի՞նչ կայ, որ լալիս ես, յիմար տղա՛յ...

- Լա՛ւ ես ասում՝ քեզ ի՞նչ կայ որ... չէ՞ որ դրա մէջ էլ ինձ պիտի մեղադրեն...

Ու հոնգուր-հոնգուր հեկեկում է խեղճ Կիրակոսը...

IV

Հայոց ազգի մէջ մի կուսակցութիւն է եղել, անունը՝ «Դաշնակցութիւն»։ Կուսակցութիւններ եղել են ու կան ամեն ազգի մէջ, ամեն ժամանակ ու ամեն ուղղութեան։

Կան և հայերիս մէջ ու «Դաշնակցութիւնը» դրանցից ոչ առաջինն է և ոչ էլ վերջինը։

Բայց եղ «քեամբախտ» կուսակցութիւնը կարծես չար աստղի տակ է ծնուել ու որոշ թայֆայի, որոշ մարդոց համար «Կիրակոս» դառել...

Հայաստանն իր աշխարհագրական դիրքի ու քաղաքական պայմանների շնորհիւ հազար-հազար տարիներից ի վեր ենթակայ է եղել ու ենթակայ է զանազան ազգերի արշաւանքին ու աւերածին։

Հայ երկիրն անցեալում աւերել են՝ յոյնն ու պարսիկը, արաբն ու սելճուկը, թիւրքն ու քուրդը...

Սակայն ոչ ոքի մտքովն անգամ չէ անցել մեղադրել սրան կամ նրան։

Բայց հիմա հէնց որ «մի հաւի քիթ արիւնի» Հայաստանում թէ Հայաստանից դուրս - մեղաւորը «Դաշնակցութիւնն» է...

Ինչո՞ւ։

Որովհետեւ... «Դաշնակցութիւնը» Կիրակոս է...

Մէկիկ-մէկիկ տաճկական ահարկու լծից ազատում են հպատակ քրիստոնեաները, ազատում են կեանքի գնով, արիւնլուծիկ, բզկաւում... Մնում են մեն-միայն հայերը, որ նոյնպէս ձգտում են ազատութեան։ Ու տաճիկ կառավարութիւնը թէ՛ անձամբ և թէ քրդերի միջոցով կոտորում է հայերին, ինչպէս կոտորում էր յոյներին, բօլգարներին, սերբերին...

- «Բայց հայերի կոտորածի պատճառը Դաշնակցութիւնն է»...

Ախր ինչո՞ւ։ Չէ՞ որ յեղափոխական կուսակցութիւններ ունեցել են և՛ միւս ազգերը, ունեցել են և՛ հայերը «Դաշնակցութիւնից» առաջ էլ, յետոյ էլ...

Այնուամենայնիւ մեղաւորը «Դաշնակցութիւնն» է...

Որովհետեւ Դաշնակցութիւնը «Կիրակոս» է...

Աբդիլ-Համիդի հրամանով ու դիւային ծրագրով Սասունում կոտորած է տեղի ունենում...

Պատճառը «Դաշնակցութիւնն» է:

Ադանայում հայերին ջարդում են...

Մեղաւորը «Դաշնակցութիւնն» է:

Նուիրական մարտիկների կեանքի գնով կռուում էր «Դաշնակցութիւնը» Կարմիր Սուլթանի դէմ...

Մեղաւոր էր:

«Սահմանադրական» Թիւրքիայի հետ հաշտուեց ու դաշն կապեց «Դաշնակցութիւնը»...

Մեղաւոր է:

Համաշխարհային պատերազմի ժխորում թօփ ու թուանքի, թագ ու թագաւորութեան տէր ազգեր են ոսլի տակ գնում:

Կոտորում են և՛ հայերը...

Մեղաւորը «Դաշնակցութիւնն» է:

Բայց ամենից զարմանալին այն է, որ երբ Դաշնակցութեան կազմակերպած Վանի ինքնապաշտպանութիւնը փառաւոր յաջողութեամբ է պսակւում ու տասնեակ հազարաւոր կեանքեր փրկւում...

«Դաշնակցութիւն» тугъ ни при чемъ... Ինքնապաշտպանութեան ղեկավար ու զինուորական շտաբի կառավարիչը «Սահմանադիր-Ռամկավար» Արմենակ Եկարեան է դուրս գալիս...

Բայց հէնց որ խուճապն է սկսւում ու ճանապարհին փախստականները քրոյի գնդակներից մեռնում են...

Մեղաւորը «Դաշնակցական» Արամն է:

Գաղթականների անուճով յատկապէս նրանց կերակրելու համար փող են հաւաքում ամենքը (քացի «Դաշնակցութիւնից») ու ամենից շատ ղալմաղալով ու վայնասունով «Սահմանադիր-Ռամկավար» Համբարձում Առաքելեանը...

Բայց երբ գաղթականները ճանապարհին քաղցից մեռնում են...

Պատճառը «Դաշնակցութիւնն» է, մեղաւորը միշտ նոյն «Դաշնակցութիւնը»...

Որովհետեւ Դաշնակցութիւնը «Կիրակոս» է...

ԻՆՉՆ Է ՎՐԴՈՎԵՑՈՒՑԻՉ...

Ես կարծում էի աշխարհում չը կայ մի բան, որ իր տերը չունենայ, անտեր լինի...

Ախր մարդիկ Աստծոյ ստեղծած օղին ու ջրին էլ են տիրացել, տեր դարձել, էլ ո՞րտեղից անտեր բան...

Օրինակ՝ թիւրքը չի թողնում անգլիական հուժկու մաւերին իր Դարդանէլի ջրերովն անցնելու և ո՛չ էլ Անգլիան է թողնում գերմանական արծուաթև աէրօպլաններին Բրիտանական երկինքը չափչփելու...

Էլ ի՞նչը կարող է անտեր լինել, երբ մարդիկ անբովանդակելի օղին ու ջրին էլ են տիրացել, սեփականել...

Սակայն ինչպէս երևում է անտեր բաներ դեռ շա՛տ կան լեն-արծակ աշխարհում...

Օրինակ՝ հայոց դպրոցները, հայկական բոլոր հիմնարկութիւնները...

Ձևականօրէն, ըստ երևոյթին, ոչ միայն տէր ու տիրական ունեն, այլ և տիրութիւն անելու համար իրար գլուխ են պատռում:

Ագիտացիա, պայքար, տուր ու դմբոց... Վերջապէս ընտրում է հոգաբարձութիւն, նրա գործունէութեանը վերահսկող յանձնաժողով, կայ բոլորի վրայ գերագոյն հսկիչ հոգևոր իշխանութիւն...

Հին հոգաբարձութիւնը հաստատուած օրէնքի համաձայն (Ծխակ. Կան. 42) պարտաւոր է յանձնել նորին հոգևոր իշխանութեան ներկայացուցչի և վերաստուգող յանձնաժողովի անդամների ներկայութեամբ և ստուգութեամբ եկեղեցու և իր հաստատութիւնների բոլոր գոյքը յանձնողական և ստացողական ցուցակներով...

Հոգաբարձութիւնն այդ գոյքը պահպանելու համար ունի փողով վարձուած պաշտօնեաներ՝ զանձապահ, հաշուապահ, գրադարանապետ, արխիւարիտա...

Բայց և այնպէս...

Այդքան տէր ու տիրականների միջից կորչում են Երևանի ու Ղարաբաղի թեմական դպրոցների թանգարժէք դօկումենտները...

Սա տիրութիւն է թէ՞ անտիրութիւն...

Դեռ սա պատահմամբ բացուած, յայտնի դարձած կորուստն է... Ո՞վ գիտէ թերևս ինչքա՛ն կորուստներ կան, որից հասարակութիւնը անտեղեակ է...

Եւ ո՞ւմ օձիքից են բռնել այդ կորուստի թէ կողոպուտի համար՝ պատմագիր Լեօի ու տպարանատէր Տէր-Գիւտի...

Մարդ զարմանում է...

Ախր «при чемъ тутъ» Լեօ կամ Տէր-Գիւտ...

Թէ Լեօի ու Տէր-Գիւտի վարքագրութիւնն էք ուզում կազմել, այդ ուրիշ հարց է...

Բայց քննադատութեան առարկան ախր հասարակական թանգար-
ժէք սեփականութեան կորստի խնդիրն է և ոչ Լեօի կամ Տէր-Գիւտի վար-
քագրութիւնը:

Հասարակութիւնն իր ստացուածքը յանձնել է իր ընտրած, հոգևոր
իշխանութեան հաստատած հոգաբարձութեան, յանձնել է ստացողա-
կան-յանձնողական ցուցակով...

Հետևապէս՝ եթէ կորել, վատնուել է այդ ստացուածքը - մեղադրեալի
աթոռին պիտի բազմի հոգաբարձութիւնը և ոչ այս կամ այն անհատը,
որին հասարակութիւնը ոչ ընտրել է, ոչ հաւատացել և ոչ էլ յանձնել իր
սեփականութիւնը:

Սակայն որքան և դատապարտելի, այնուամենայնիւ վրդովեցուցիչն
այն չէ, որ Երևանի կամ Ղարաբաղի թեմական դպրոցից մի քանի դօկու-
մենտներ են կորել, այլ այն, որ դա ոչ առաջին դէպքն է և ոչ էլ վերջինն
է լինելու...

Վրդովեցուցիչը հայկական հիմնարկութիւնների անտէրութիւնն է,
համատարած անտէրութիւնը...

Մասնաւոր անհատի կուպէկին դիպչելիս, իսկոյն դատի կը դիմեն, կը
մեղադրեն, բանտ, արքոր...

Հայկական հիմնարկութիւնների «տէր ու տնօրէններն»՝ երէցփոխ,
հոգաբարձու, գանձապահ, կոմիտէ, յանձնաժողով, մասնաժողով... օր
ցերեկով փճացնում են հասարակութեան սեփականութիւնը - թանգար-
ժէք սեփականութիւնը... Սակայն չը տեսայ մէկը դրանցից, որ իր յան-
ցանքի համար մեղադրեալի աթոռին նստէր, բանտի երես տեսներ, կամ
գոնէ դատի կանչուէր...

Ահա թէ ի՞նչն է վրդովեցուցիչ...

Անդիժան

ՄԻ ՀԱՅ - ՄԻ ՈՍԿԻ

Անդիժան, 29 օգոստոսի

Խնդրում եմ «Արև»-ի մօտակայ համարներից մեկում տեղ տաք երկ-տողիս: Ամսիս 26-ին խմբագրութեանդ փոխադրածս գումարը 579 ռ. 50 կ. (դուրս է եկած 1 ռ. 50 կ. փոխադրութեան ծախք) հանգանակել եմք Նամանգանում պ.պ. Գրիգոր Յարութիւնեանցի և Իվան Բամալեանի հետ (յօզուտ հայ տարագիրների ազատագրութեան - «Մի հայ - մի ոսկի») հետևեալ անձերից՝ Առևտր. տուն «Տարօն» իր Նամանգանի ներկայացուցիչ պ.պ. Հայրապետ 3 մարդու փրկանք 54 ռ., Արսէն Տէր-Սրաբիոնեանց, Արգար Աթայեան, Պետրոս Յովհաննիսեան, Յովհաննէս Մահտեսի Օհանեանց - երկ-երկու մարդու փրկանք 36-ական ռ., Մուշեղ Բաբայեան, Իվան Բամալեան, Առստամ Աղաբէկեան, Գրիգոր Գրիգորեան, Արամայիս Օհանեանց, Գրիգոր Յարութիւնեանց, Կարապետ Ասրեանց, Բագրատ Տէր-Սահակեանց, Բախշի Սարգսեանց, Իվան Ղուկասեանց, Սերգէյ Ասլանեան, Ալեքսան Օսէփեանց, Խաչատուր Յարութիւնեանց, Աթանաս Աթայեանց, տիկ. Սաթենիկ Իշխանեանց, Յովսէփ Ստեփանեանց, Մարգար Բաբալեան 1-ական մարդու փրկանք - 18-ական ռուբլի, Սամարդանդից պ. Ղազարեանից 20 ռ., Անցորդ 10 ռ., Արախան Բաբայեան 10 ռուբլի, Սմբատ Միքայէլեան 10 ռ., Ջումշուդ Տէր-Մարտիրոսեան 9 ռ., Շամիր Իսախանեանց 5 ռ., տիկին Փեփրոնէ Թումասեանց 5 ռ., Մովսէս Ասրեանց 3 ռ., Ծատուր Ծատուրեանց 3 ռ. և Զաքար Զարգարեանց՝ 2 ռ.: Ընդամենը 581 ռ.:

Ղազարոս քահ. Գրիգորեան

«Արև», 1916 թ., 7 սեպտեմբերի, N 198

ՆՈՒԻՐԱՏԻՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Անդիժանում պ. Սարգիս Աղիբէկեանի որդու՝ Յովհաննիսի մկրտութեան հանդիսին յօզուտ տաճկահայ որբերի նուիրեցին՝ Միքայէլ Բաղդասարեան 26 ռ. 60 կ., Հայկ Սարգսեան 26 ռ., Անդրեաս Ալլահվերդեան 25 ռ. 50 կ., Աստուածատուր Նասիբեան 25 ռ., Յովհաննէս Յարութիւնեան 25 ռ., Եղբ. Մարտիրոսեաններ 25 ռ., Սիմէոն Խոսրովեանց, Ղազա-

րոս քահ. Տէր-Գրիգորեան, Գալուստ Մաշուրեան, Կարապետ Աղիբեկեան, Արամ Քոչարեան - 10-ական թուրքի, Գերասիմ Ջաքարեան, Հայրապետ Միքայելեան, Ոսկան Յովակիմեան - 5-ական թուրքի, Եգոր Գրիգորեան, Գրիգոր Սարգսեան, Ներսէս Հայրապետեան, Մեսրոպ Յակովբեան, Քրիստափոր Մեսրոպեան, Մկրտիչ Մուրադեան, Համբարձում Ջաքարեան, Մինաս Մինասեան, Անդրեաս Սարգսեան, Խաչատուր Տէր-Մինասեան, Տիգրան Յովհաննիսեան, Մովսէս Հայրապետեան, Գիւլիամբար Աւագեան, Յովհաննէս Խաչատրեան - 3-ական թուրքի, Սառա Միքայելեան, Փառանձեմ Խաչատրեան. Մինա Սարուխանեան - 2-ական թուրքի, Առաքել Խաչատրեան, Վարդան Միքայելեան. Չաւեն Խաչատրեան - 1-ական թուրքի:

Ղազարոս քահ. Տէր-Գրիգորեան

Անդիժան

«Արև», 1916 թ., 8 սեպտեմբերի, N 199

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Անդիժան, 30 դեկտեմբերի

«Արև»-ի խմբագրութեան!

Խնդրում եմ երկտողիս տեղ տաք «Արև»-ում:

Անցեալ դեկտեմբերին քաղաքումս եղերական մահուամբ մեռաւ նախկին կամաւոր Վանայ շրջ. Թիմարայ Աստուածածին գիւղացի Մուրադ Մկրտչեան Մուրադեանց 19 տարեկան ծաղիկ հասակում: Ի յիշատակ հանգուցեալի, հայրը՝ տիրացու Մկրտիչ Գրիգորեան Մուրադեանց իր միանգամայն սուղ միջոցներից նուիրեց՝ յօգուտ տաճկահայ որբերի 40 թ., տեղիս դպրոցին՝ 15 թ. և աղօթատանը՝ 10 թ.: Բարեկամները պսակի փոխարէն նուիրեցին տաճկահայ որբերին Սուրիաս Մուրադեանց 25 թ., Պետրոս Պետրոսեանց 25 թ. և Յովհաննէս Մարգարեան Աւետեանց 25 թ.: 25 թ. յանձնելով ծխական հոգաբարձութեան, 115 թ. փոխադրում եմ խմբագրութեանդ և խնդրում ձեր հայացողութեամբ. գործադրէք յօգուտ տաճկահայ որբերի:

Ղազարոս քահ. Տէր-Գրիգորեանց

«Արև», 1917, 20 յունուարի, N 13

ԱՆԴԻԿԱՍՊԵԱՆ ԵՐԿԻՐ

ԱՆԴԻԺԱՆ. 7 փեղբորուարի.

- Մօտ օրերս ինչպէս Անդրկասպեան երկրում, նոյնպէս և Ֆերգանեան շրջանում սպասում են Աստրախանի թեմակալ առաջնորդ Մեսրոպ Եպիսկոպոսին:

Վերջապէս մի փոքր շարժուեց այս հարուստ տափաստանի հայկական իրականութիւնը: Ամեն տեղ պատրաստութիւն են տեսնում ընդունելու թեմակալ առաջնորդին:

Շատ տեղերում պատրաստում են զեկուցումներ տեղական կարիքների մասին, որոնց մէջ ընդհանուր համագաղութային բնոյթ են կրում Թուրքեստանի յաջորդութեան և թեմական տեսչի հարցը:

Ըստ իս այնքան էլ կարևոր չէ յաջորդութեան խնդիրը, որ կապուած է որոշ դժուարութիւնների ու նիւթական ծախսերի հետ: Մանաւանդ, որ Աստրախանի կոնսիստորիան, որքան և հեռու, իր արագ գործավարութեամբ միանգամայն բաւարարում է տեղիս եկեղեցական-վարչական կարիքները:

Բոլորովին այլ է թեմական տեսչի հարցը:

Եկեղեցական-ծխական դպրոցները բացառիկ դեր ունեն կատարելու հայկական այս հարուստ գաղթավայրում: Նրանք են պահպանելու հայ լեզուն ու ազգային գիտակցութիւնը այս այլասերոտող, կորչող գաղութում: Սակայն իրենց դերի մէջ չեն բնաւ այդ դպրոցները ներկայիս: 2-3 բաժանմունքից բաղկացած, շատ տեղեր միացեալ բաժանմունքներով, մի ուսուցիչ-ուսուցչուհով «ողորմելի» հիմնարկութիւններ են դրանք, ուր սովորում են գրեթէ բացառապէս նորեկների ու չքաւոր դասի զաւակները:

Ինչպէս ամեն տեղի համար, նոյնպէս և մեր գաղթավայրի համար թեմական տեսչի հարցը մի կենսական խնդիր է, որ անշուշտ անտես չի առնիլ Մեսրոպ Եպիսկոպոսը, մանաւանդ որ պահանջուած 4-5 հազար րորբի տարեկան ծախսը մի չնչին գումար է Թուրքեստանի հարուստ հայութեան համար:

Այնուհետև մեծ կարևորութիւն պէտք է տալ տեղիս պետական դպրոցներում հայոց լեզուի դաստանդմանը:

Ծխական դպրոցաւարտ հայ սանը մայրենի լեզուի ինչ պատրաստութեամբ էլ մտնի պետական դպրոց, անշուշտ պիտի մոռանայ այն, եթէ իր գիտցածը շարունակելու, զարգացնելու հնարաւորութիւնը չունենայ:

Անտարակոյս միանգամայն ցանկալի ու ժամանակի մեծ պահանջներից մէկն է ազգային լեզուին ու պատմութեանն իր պատուաւոր տեղը տալ ու պարտադիր դարձնել պետական միջնակարգ բոլոր դպրոցներում: Սակայն իբրև համապետական խնդիր թողնելով այդ մօտ ապագայի բարեյաջող լուծմանը, ցանկալի էր, որ Մեսրոպ Եպիսկոպոսը լուրջ ուշադրութիւն դարձնէր այդ խնդրի վրայ գոնէ գործող օրէնքի թոյլատրած սահմաններում:

Թէև երկար մաքառումներից յետոյ, այնուամենայնիւ ինձ յաջողուեց Անդիժանի գիմնագիւմներում կրօնի հետ մայրենի գրագիտութիւն դասաւանդելու թոյլտութիւնն ստանալ Թուրքեստանի դպրոցների գլխաւոր տեսչից, ու որքան և դասերիս թիւը սահմանափակ (շաբաթական 2 դաս), այնուամենայնիւ սպասածիցս յաջող հետևանքների հասայ:

Ահա մի քանիսն այն անյետածգելի կենսական խնդիրներից, որ ըստ իս Թուրքեստանի հայ գաղութը միահամուռ պիտի յանձնարարէ Մեսրոպ Եպիսկոպոսի բարեհաճ ուշադրութեանը:

«Արև», 1917, 17 փետրուարի, N 34

ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԸ

Այսօր, տեղիս տղայոց գիմնագիւմի հոգաբարձական խորհրդի նիստին (որի անդամն լինելու պատիւն ունիմ) կարդացեց հետևեալ պաշտօնական գրութիւնը. «Քաղաժք Թուրքեստանի շրջանի դպրոցական հիմնարկութիւնները կառավարող հոգաբարձական խորհրդի օգոստոսի 4-ին հաստատուած արձանագրութիւնից ընդ N 10436 յօդ. XX: Լսեցինք Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան կոմիտէի նախագահի խնդիրը՝ շրջանիս բոլոր պետական դպրոցներում առաջիկայ ուսումնական տարւանից հայոց լեզվի դասաւանդում մտցնելու մասին իբրև պարտադիր առարկայ հայ սաների համար: Գտնելով միանգամայն օրինական և

իրաւացի յիշեալ միջնորդութիւնը, հոգաբարձական խորհուրդս որոշեց՝ առաջարկել շրջանիս բոլոր դպրոցական հիմնարկութիւնների վարիչներին՝ առաջիկայ ուսումնական տարւանից մտցնել հայոց լեզւի պարտադիր դասաւանդումն իրենց յանձնւած հիմնարկութիւններում տեղական հասարակական միջոցներով, որ տեղերում կը լինեն միջոցներ:

Փառք նրանց, որոնց արիւնով ու ջանքերով ձեռք բերեց դարերով ճգնւած ու ճմլւած արիւնլւայ ազգի տարրական իրաւունքները...

Յաւայի է սակայն, որ Թուրքեստանի դպրոցական հոգաբարձական խորհուրդը դեռ հիմնովին չի թափել իր վրայից հնութեան փոշին:

«Գտնելով միանգամայն օրինական և իրաւացի Ռուսաստանի հայ քաղաքացու պահանջը, կարգադրում է դպրոցական վարիչներին «մտցնել հայոց լեզւի պարտադիր դասաւանդումն իրենց յանձնւած հիմնարկութիւններում», սակայն «տեղական-հասարակական միջոցներով, որ տեղերում կը լինեն միջոցներ»:

Ինչո՞ւ ռուս մանկանն իր մայրենի լեզուն պիտի աւանդի պետական գանձարանի միջոցներով, իսկ հայ մանկանն «տեղական միջոցներով» և այն էլ «եթէ կան այդպիսի միջոցներ»...

Անշուշտ մեր կենտրոնական կոմիտէն մօտ ապագայում կաշխատի այս խնդիրն էլ պարզել, սակայն ցաւայի է, որ մեր հասարակական հիմնարկութիւնն ազատութեան այս ամենավառ օրերին իսկ չի կարողանում հաշտել լիակատար հաւասարութեան սկզբունքի հետ ու այսպէս թէ այնպէս ազատ պետութեան ազատ քաղաքացիներին բաժանում է իրարից:

Անդիժան, 22 օգոստոսի

«Արև», 1917, 30 օգոստոսի, N 181

МОЛОТ

АРМЯНСКАЯ РЕВОЛ. ПАРТИЯ ДАШНАКЦУТЮНЬ

28 декабря закрылся отклучной (Тифл. г.) съездъ партии Дашнакцутюнъ. Занятия продолжались 3 дня; заседания происходили утромъ отъ 10-3 ч. и вечеромъ отъ 5-10 ч. Были сделаны следующие доклады:

1. О текущемъ моменте - К. Газазянъ.
2. Административное деление Закавказья - А. Шахагулянъ
3. Партийная печать - Г. Чолахян
4. О рабочемъ центре - Т. Аветисян
5. О деятельности особаго комитета - В. Бабаянъ
6. О крестьянскомъ центре - Г. Калашянъ
7. Обь организации милиции - М. Манася
8. Обь организации армянскихъ воинскихъ частей — Г. Кялашянъ.

Делались доклады провинциальными тифлисскимъ и центральнымъ комитетами. Решено газету «Ашхатаворъ» сделать органомъ Тифлискаго Центрального Комитета и предписать всемъ комитетамъ 10% съ суммы, расходуемой на текущия нужды отчислить въ фондъ «Ашхатавора».

Затемъ были произведены выборы Тифлискаго Центрального Комитета. Въ комитетъ прошли 1) В. Теръ-Георгянъ, 2) С. Манасянъ, 3) В. Бабаянъ, 4) Т. Аветисян, 4) Г. Кялашян, 6) А. Элибегиянъ и 7) М. Лорециянъ. Резолюции съезда будутъ напечатаны на дняхъ.

«Дашнакцүтюнъ»

26 декабря въ Асхабадъ открылся второй областной сьездъ пар-
тии Дашнакцүтюнъ.

Программа сьезда: 1) приветственныя речи, доклады о а) теку-
щемъ политическомъ моменте и положении армянъ в Россіи, Тур-
ции и Персіи, в) отношеніе къ турецко-армянскому вопросу; 3)
армян. національн. советъ и отношеніе къ нему; 4) тактика пар-
тіи въ Туркестане; 5) организационныя вопросы ; 6) вопросъ о
преподаваніи армян. языка въ правительственныхъ школахъ; 7)
выборы центрального комитета, 8) текущія дела.

Джавахци

“МОЛОТ”, Тифлис, Среда, 3-го января 1918 г., N 1.

ТЕЛЕГРАММЫ

Отъ собст. Корреспондентовъ

Андижанъ.

Во всехъ городахъ Закаспія по инициативе партіи Дашнакцү-
тюнъ выбраны національные комитеты для веденія общенацио-
нальныхъ и местныхъ общественныхъ дель. На многочисленныхъ
собраніяхъ вынеслены единогласныя резолюціи о готовности мо-
билизовать все молодыя силы для отправки на Кавказскій фронтъ
и обложить подоходнымъ налогомъ все классы армянскаго насе-
ленія.

Джавахечи.

“МОЛОТ”, Тифлис, Воскресенье, 18 го февраля 1918 г., N 36.

ՄԱՐՏԱԿՈՉ

ԹՈՒՐՔԵՍԱՆ

Տաշքենդ, 28 ապրիլի

Երբ մարդիկ խմբովին են ապրում, այդ խմբական-կոլեկտիվ կյանքը դեկավարելու համար որոշ կանոններ, օրենքներ են մշակում:

Այսպես, չկա մի ընկերություն - ինչ չափի ու տեսակի էլ լինի - որ չունենա իր բանավոր կամ գրավոր կանոնադրությունը. չկա մի պետություն - ինչ կազմի և ուղղության էլ լինի - որ չունենա իր օրենքները:

Այսպես էլ յուրաքանչյուր անհատ, որ իր կյանքն ու գործունեությունը չի համապատասխանեցնի իր պետության օրենքներին, սկզբունքներին, ձմռան ցրտին ցորեն ցանոլի պես ձեռքերը կսառեցնի միայն...

Սա մի լուրջ կենսական խնդիր է, որի մասին պիտի մտածե ներկայիս, մանավանդ Խորհրդային Հանրապետությունների սահմաններում ապրող յուրաքանչյուր քաղաքացի:

Յոթ տարի առաջ մեզանում կյանքը դեկավարողը միապետական երկաթի շղթաներն էին: Հեղափոխությունը խորտակեց այն ու տեղը դրեց խորհրդային օրենքները:

Յոթ տարի առաջ մենք միապետության հլու հպատակներ էինք. այժմ Խորհրդային Հանրապետության ազատ քաղաքացիներ:

Հիմնովին փոխվել են պետական օրենքներն ու երկիրը կառավարող սկզբունքները:

Փոխվե՞լ է արդյոք և մեր կյանքն ու գործունեության եղանակը...

Ամենևին:

Խոսքս վերաբերում է Թուրքեստանի հայ գաղթականության:

Միապետության օրով, ռուսացման ազգակեր քաղաքականության ճնշումներից հարկադրված, հողագուրկ հայ գյուղացին Թուրքեստան

ոտ դնելուն պես, գութանի մաճը թողած, բախկալի կշեռքը, բազազի արշիճը կամ ավելի շուտ՝ արաղի չետվերտն էր ձեռք առնում ու աջ ու ձախ հնձում...

Այսպես էր անցյալում՝ կապիտալիստական միապետության օրոք:

Իսկ ա՞յժմ՝ սոցիալիստական հանրապետության մեջ:

Նույն «Винно-гастрономический» ցուցանակը, նույն չետվերտը, նույն կշեռքն ու արշիճը ու զաստոյկի ետև պըսըզած նույն հայը... սկանճները խըլշկած որսի սպասելիս...

Մտածո՞ւմ է Թուրքեստանի հայն իր ներկա դրության ու կատարած դերի մասին... Հասկանո՞ւմ է, որ ինքը ծնունդ ցրտին ցորեն ցանողի դրության է ու ձեռքերը սառեցնելու վտանգի առաջ կանգնած...

Եթե Թուրքեստանի հայն ի բնե բախկալ, բազազ ու միկիտանչի լիներ, եթե նրա այդ անպատվաբեր, ներկա պահանջներին անհամապատասխան պարապմունքը դարերի կամ թեկուզ 50-60 տարվա պատմություն ունենար, թերևս խոսքս ավելորդ կլիներ, քանի որ «մոր կաթի հետ կերածը, գերեզմանում դուրս կգա»:

Սակայն Թուրքեստանում ապրող հայության 90 տոկոսը աշխատավոր, չարքաշ գյուղացիներ են ծագումով:

Մեծ մասը 10-15 տարի էլ չկա, որ թողել է արտն ու արոտը ու շատերի ձեռքերին դեռ երևում են մաճից մնացած մագոլները:

Մաճի ու մանգաղի սովոր ձեռին կշեռք ու արշին չի սազի ու չպիտի էլ լինի...

«Ի՞նչ անենք ապա, ապրել ենք ուզում»... անշուշտ կառարկեն ինձ շատերը:

Ապրելու ուրիշ միջոցներ կան, ավելի պատվաբեր, ավելի լավ ու միանգամայն համապատասխան ներկա պահանջներին:

Այս մասին սակայն մյուս անգամ:

Տաշքենդ, 10 մայիսի

«Առևտուր չանենք, ի՞նչ անենք ապա, ապրել ենք ուզում»...

Ի՞նչ անենք...

Ի՞նչ էիք անում Խորհրդային իշխանության այն շրջանում, երբ բոլորովին արգելվեց մասնավոր առևտուրը...

Անդիժանում գոնե, այն հայերը, որոնք ծառայության տեղ չունեին, անմիջապես արտելներ կազմեցին ու ձեռնարկեցին այնպիսի արդյունաբերական աշխատանքի. որ թե իրենց էր պատիվ բերում. թե հորհրդային իշխանության:

33 հոգուց կազմված «Սասուն» արտելը ծխախոտի ակազիա պլանտացիաներ գցեց Անդիժանի շրջակայքում, «Մետաքս» արտելը 18 հոգուց շերամի գործ սկսեց. տասնյակներով փոքրիկ խմբակներ կազմվեցին, որ պարապում էին երկրագործությամբ, բանջարաբուծությամբ:

Ահա թե ինչ անեք:

Մոտ օրերս Աուլաթից էի վերադառնում. վագոնում ծանոթացա մի գերմանացի գյուղացու: Հատուկ հետաքրքրությամբ թափ տվի էդ մարդուն - «ո՞վ ես, ո՞ր ես գնում, ի՞նչու ես գնում...»:

Ուղեկցիս պատմածից երևաց, որ ինքը գերմանացի գաղթական է: Երկու տարի է, որ իրենց գաղութը, որ բաղկացած է 60 տնից, մի կոմունա է կազմել:

- Սկզբներում դժվար էր, պատմում է ուղեկիցս, յուր չէինք գնում. տուն կար, որ 4-5 աշխատավոր ուներ, մինչդեռ մի ուրիշը՝ մի այրի կին 4-5 ուսող երեխաներ միայն... Ի՞նչու իմ աշխատանքս ուրիշն ուտի. մտածում էինք շատերս... Բայց երբ տեսանք, որ խմբական-կոլեկտիվ աշխատանքն այնքան մեծ արդյունքներ է տալիս ու համայնական կյանքն այնքան էժան նստում, որ մեր աշխատանքի արդյունքը լի ու լի բավարարում է ամենքիս էլ. միանգամից վերջացավ ամեն խոսք ու զրից ու ամենքն անխտիր կպան գործի: Ներկայիս 140 կով ունենք, 200 խոզ, 40 լծկան ձի, բացի մատակ ձիերից, մեր յուղի, պանրի ու կալքասի գործարանը, մեր փոքրիկ դպրոցը մի վարժապետ ու վարժուհով, մեր փոքրիկ դեղատունն ու ֆելշերը... Բժիշկ ու հիվանդանոց դեռ չունենք, բայց շուտով այդ էլ կունենանք: Երեկոյան դասընթացներ ունենք, ուր հավաքվում են ամեն երեկո կին ու տղամարդ, կարդում, վիճում. մկագում, խաղում ու այնքան ուրախ անցկացնում ժամանակներս:

- Նախկին ծանր հարկերիցն էլ ենք ազատ, ամեն տուրքից էլ: Դեռ կառավարությունն ինքն ամեն կերպ նպաստում է մեզ. այս տարի, օրինակ, երկու հատ եվրոպական գութան տվեց, երկու լավ բուրդ ու մի այդու ձի անասունների ցեղը լավացնելու համար: Այս րոպեիս էլ մեր կոմունա-

յի յուղն ու պանիրն ենք տանում ծախելու ու այնտեղից վարչության կազմած ցուցակի համաձայն «մեր տան» համար կարևոր ապրանքները բերելու...

Լսո՞ւմ ես Թուրքեստանի հայ գաղթական:

«Ապրել» ես ուզում - ա՛յսպես ապրիր...

Մի՞թե չենք կարող մենք էլ մի գաղութ կազմել՝ հայկական մի կալոնիա կոլեկտիվ հիմունքներով:

«Մարտական», 1924 թ., 29 ապրիլի, N 99, 18 մայիսի, N 113

ՎԵՐԱԾՆՎՈՂ ՔԱՂԱՔԸ

(Թղթակցություն Թուրքեստանից)

Թուրքեստանի քաղաքներից ոչ մեկը թերևս այնքան չտուժեց քաղաքացիական պատերազմներից, որքան հարուստ Ֆերգանայի արդյունաբերական կենտրոն Կոկանդը: Պատերազմից առաջ Ֆերգանայի աշխարհահռչակ բամբակի հոտն առած, Կոկանդ էին թափվում ամեն տեսակի ու որակի կապիտալիստներ ու իրենց գիշատիչ ճանկերը ճյուղավորած հեռու «ղշլաղներն» ու գյուղերը, ծծում էին երկրի հյութը՝ հարուստ բամբակը: Բոլոր բանկերն առանց բացառության իրենց բաժանմունքներն ունեին ու օր-ավուր սունկի պես աճում էին Կոկանդի շքեղ շինությունները՝ կապիտալիստների հսկա պալատներն ու հիմնարկները - տոփանքի ու շահագործման որջերը... Սակայն քաղաքացիական պատերազմները, որ սկիզբն առան Կոկանդում «բասմաչիների» (ավազակային խումբ) ձեռքով, ավերակի վերածեցին այդ ամենը: Այժմ արդեն Խորհրդային Միության երկաթի բազկով խաղաղացած երկիրը նորից կենդանություն է ստանում ու կապիտալիստների ավազակային որջերի տեղ մեկը մյուսի ետևից բարձրանում են պետական հսկա հիմնարկները: Շինվում են գործարաններ, դպրոցներ, բանվորական տներ, ուր կյանքը, կոլեկտիվ աշխատանքը եռում է իր բոլոր թափով:

Քաղաքի կենտրոնում, մեծ հրապարակի վրա, որ քաղաքի եվրոպական մասը բաժանում է հին քաղաքից՝ եվրոպացիներին ուզեցնելից,

հարվածային թափով շինվում է Լենինի մեծ արձանը, որ միացնելով եվրոպական ու ասիական քաղաքամասերը, բոլոր ժողովուրդների միության սիմվոլը պիտի ներկայանա:

Կոկանդում կան և բավական թվով հայեր (մոտ 300 տուն), որ մեծ մասամբ Ղարաբաղի ու Նոր Բայազետի հողագուրկ գյուղացիներ են և այստեղ պարապում են գլխավորապես արհեստներով (եվրոպական մասի գրեթե բոլոր դուրգարները հայեր են):

Ունեն չորս բաժանմունքով մի դպրոց, որի ուսումնական մասը, շնորհիվ մանկավարժական կազմի եռանդուն ջանքերի, լավ հիմքերի վրա է դրված, սակայն կադրում է նյութականի կողմից: Կա հայ բանվորական տուն, որ միայն անունով գոյություն ունի. մինչդեռ հայ բանվորությունն ու արհեստավորությունը մտավոր ու քաղաքական կրթության մեծ կարիք ունի:

Հուսով ենք առաջիկա խորհրդային տարում վերածնվող քաղաքի հետ կվերակենդանանա և հայ բանվորական տունը:

«Մարտական», 21 նոյեմբերի 1925 թ., N 268

ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՐԱԹ

ՀՈՒՇԵՐ ՎԱՀԱՆ ՏԵՐՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔԻՑ

I.

1905 թվականն էր: «Հակապետական արարքներիս» համար հինգ տարով արտորված էի Կուրսկի նահանգի Շչիգրի քաղաքը:

Վանիկս¹ այդ ժամանակ Լազարյան ճեմարանի վերջին դասարաններումն էր:

Ծննդյան տոներին բուք ու բորան մի օր զընգ-զընգալով մի սահնակ կանգնեց մեր մենավոր տան դռանը, որ գտնվում էր քաղաքի հեռավոր ծայրերից մինում:

Ո՞վ կարող էր լինել... Ո՞ւմ կարող էր սպասել քաղաքական մի «հանցավոր», հայրենիքից հեռո՞ւ, օտար ու անհյուրընկալ քաղաքում, բացի... դաժան «կապույտ քեռուց» կամ բիրտ ու կռալիտ պոլիցիականից, որ իրենց հաճախակի «այցելությամբ» շարունակ վրդովում էին քաղաքական արտոնականներիս առանց այն էլ վրդովված կյանքը...

- Էլի եկա՞ն... հայրիկ:

Չարագուժ զընգ-զընգոցին ծանոթ. վեր թռան տեղերից երեխաները:

- Ինչ անեմ, եկան-եկան...

Երեխաները վազեցին պատուհանին:

- Գառադավոյ չկա, հայրիկ:

Եկվորը սառած ոտքերը թափ տալով բարձրանում է մեր պատշգամբը:

1 Վահանին մանկուք Վանիկ էինք ասում ու այդպես էլ անվանում էինք մեծերս մինչև մահը:

- Հովաթոս է, հայրիկ, Վանիկ հովաթոս (հորեղբայր):

Երեխաներն ուրախությունից սրտաճաք վազեցին դուրս:

Եկողն իսկապես Վահանն էր:

Ճեմարանի դասատու Կ. Կուսիկյանն ու բանաստեղծ Ա. Ճատուրյանը, որ շատ մոտիկ էին եղբորս հետ, տեսնելով նրա թախիժն ու իմանալով աքսորիս պատմությունը, 60 ուրբի փող են հավաքում ճեմարանի ուսուցիչների շրջանում ինձ նպաստ, իբրև աքսորական ուսուցչի ու եղբորս ճանապարհաձախսն էլ հոգալով, Ծննդյան արձակուրդներին ուղարկում են Շչիգրի ինձ տեսնելու:

Վահանը 15 օր մնաց ինձ մոտ: Նա ավելի շատ երեխաներով էր զբաղված, քան ինձնով:

Սիրում էր երեխաներին, չափազանց սիրում ու ինքն էլ երեխայանալով շարունակ հետները խաղում:

Պապիրոսը բերանին, պառկում էր հատակին ու երեխաներին նստացնում վրան, թե՛ Գանձա ենք գնում:

Գանձան մեր գյուղն է, Ջավախքի լեռնոտ, սառնադքյուր ու հազարերանգ ծաղկունանքով մի գյուղ, որ շատ սիրում էր Վահանը:

Մի օր էլ «չո՛ւ հա չո՛ւ» Գանձա գնալիս Վանիկի գրպանից թափվեցին արծաթ փողերը ու ցրիվ եկան սենյակում:

Երեխաներն իսկույն մուկ բռնող կատվի պես ընկան փողերի ետևից ու ամենը մի անկյունից գտնելով, բերում էին «հովաթին»:

- Հովաթ, մեկն ա գտա, մեկն ա...

- Մինչև բոլորը չգտնեք, Գանձա չենք գնա:

- Գտել են, հովաթ, գտել. մի մեծն էլ են գտել...

Ճղդ-ճղալով արծաթ մանեթանոցը ձեռին գնդիզլոր վազում է Աշխենը:

- Հովաթ, էտոր վրա էս ինչի՞ գլոխ է...

- Իշի գլուխ է, չես տեսնում, հիմար...

- Հա՛, հըպը, խափես կը... թե իշի գլոխ է, անկըջներն ո՞ւր են հըպը:

- Անկջներ՞ը... Գլխին բամբել են, անկջները ներս է քաշել...

- Ո՞ւր է, ո՞ւր է անկաջ... խափես կը, հովաթ, դուրս (ուղիղ) ըսե հըլը ինչի՞ գլոխ է:

- Ղորթ ըսեմ, դորթը որ կուգես ախլոճի գլուխ է, փետուրները պոկել են, մնացել է քաչալ գլուխը...

- Ախլոճն ի՞նչ է, հոփա՛ր:

- Պա՛հա՛... Էլ ի՞նչ վարժապետի ճուտեր եք, որ ախլոճն էլ չգիտեք ինչ է... Բա գլուխում հենչ տեսել չե՞ք...

- Չէ՛, հոփար ջան, չէ, պատմե՞ս ի՞նչ է ախլոճը...

- Դե՛, լավ, խելոք մատե՛ք, կպատմեմ:

Գլուխներում վերցնում են կծու սոխի մի մեծ գլուխ, անցկացնում մի խաչկնա փայտի ծայրին, վրան թարս դարձրած քուրքի կտորից մազո՛ւտ, բրդո՛ւտ շոր հագցնում մարդու մման, գլխին յոթ հատ փետուր շարում աքաղաղի պոչի մման, հետո մի թել են վերցնում վրան մանր քարեր կապած ու է՞ղ թելով է՞ղ մեյմունին տան կտուրից կախ են անում: Անունն էլ դնում են ախլոճ կամ ախլպապ: Երբ քեզ պես մի գիժ աղջիկ, կամ Գրիգորի մման չարաճճի մի տղա կաթ ուզի կամ կարագ, մածուն խնդրի կամ պանիր, իսկույն ախլպապն են ցույց տալիս թե՛

- Տես, բալա՛ս, ախլպապը կբարկանա, քար կգցի, քար-ծեծ կանի... կաթ ու մածուն չի կարելի... մեծ պաս է...

Ախլպապն էլ ծանր ու դանդաղ քուրքը հագին օրորվում է վերևից...

Երեխեքը հիմարի պես հավատում են, էն մեյմունից վախենում ու կաթ ու մաթ թողնում փախչում... Իսկ թե մեկը Գուրգենի պես խելքը կտրի ու համառի, ոտքը զարկի թե՛ չէ՛ ու չէ՛ պանիր կուզեմ, մեծերից մեկն իսկույ՞ժ՝ վագում է կտուր ու էնտեղից շրրա՛փ-շրրո՛ւփ քարեր գցում, էն խեղճ տղին լեղապատառ դուրս քշում...

Այ թե ի՞նչ է ախլոճը, հասկացա՞ք:

Բայց երբ գալիս է զատիկը - էն որ կարմիր ծու են ուտում. հիշո՞ւմ եք, այ է՞ղ կարմիր զատիկն մանուկներին մի-մի ծու են բաժանում ու պատվիրում թե՛ գնացեք ախլպապին ցած բերեք. լա՛վ թակեցե՛ք. սատկեցուցեք, եսու կարմիր ծուն կերեք. որ ախլպապը ձեռքերիցդ չխլի... հասկացա՞ք...

Հիմա տեսե՛ք, էստեղ որ կա նկարած Էդալիսի մի ախլոճի գլուխ է: Փետուր-մետուր պոկել են, մնացել է տաղ գլուխը, էն էլ շուտով կջախջախեն ու էլ մարդիկ ախլպապ չեն ունենա, էլ ոչ ոքից չեն վախենա... հասկացա՞ք:

- Հոփար, մեր գեղն էլ կա՞ ախլպապ:

- Ի՞նչպես չէ. այ հայրիկիդ ախլպապն է արքորել: Էն պլպլուն կոճակ-

ներով մարդիկն էլ որ շուտ-շուտ գալիս են ձեզ մոտ՝ դրանք էլ ախլապապի փետուրներն են, քարերն են... Դեհ, նստեցեք գնանք Գանձա, էդ շան որդի ախլապապին սատկեցնենք...

- Չո՛ւ... հա չո՛ւ, գնում ենք ախլապապին սատկեցնենք...

II.

1917 թվի սկզբներին չափազանց հուսահատական մի նամակ ստացա Վանիկից.

«Կյանքիս վերջին օրերն են ապրում, Ղազար ջան: Ցավ չէ մեռնելը, բայց այսպիսի ժամանակ մեռնելը կրկնակի մահ է... Դեռ ինչքա՛ն գործ կա անելու»...

Ու այնուհետև նկարագրելով հիվանդությունն, հայտնում է, որ բժշկող պրոֆեսորները դրությունը ծանր գտնելով հանդերձ, իրեն «մխիթարելու համար» խորհուրդ են տալիս Ղրիմ գնալ, բայց՝ «Սուտ է, Ղազար ջան, սուտ, խաբում են ինձ բոլորը... Ցավս է մենակ, որ չի խաբում, խեղդում է...»:

Չափազանց ընկճող տպավորություն թողեց եղբորս նամակը: Ծանր րոպեներ շա՛տ էր ապրել Վանիկս, բայց բնավ չէր հուսահատվել այդպես...

Էն «գունդ ու կծիկ» Վանիկս և թոքա՞խտ...

Անմիջապես 300 ռուբլի փոխադրեցի ու գրեցի.

«Բժիշկներիդ պատվերները կատարի՛ր, Վանիկ ջան, բայց ասածներից մի հավատա: Բժիշկներն այդպես են միշտ, չափազանցացնում՝ «լուր ուղտ են շինում», որ հիվանդն հավատա ու կատարի իրենց պատվերները: Քաղցից ու անդուլ աշխատանքից հյուծվել, ուժասպառ ես եղել, անունը դրել են թոքախտ: Այլապես ո՞ր քաղցած ուսանողը կերթա սանատորիա կազդուրվելու... Մանթաշովի կամ Դաշկովի տղան խո՞ւմ չեն:

Պրոֆեսորներիդ զլուխները քարովն են տվել, այսօրվանից բժիշկդ ես եմ: Անմիջապես կգնաս սանատորիա (վուղի մասին, մի մտածիր, ես կհոգամ), կմնաս մինչև ամառ: Օրերը տաքացան թե չէ կթռչես Գանձա՝ մեր հայրենի «սանատորիան»: Կնստես մեր չալիրի ծաղկունանց մեջ, մատղաշ գառը մորթել կտաս, քո ձեռքովդ կբռնես էն կարմրախայտը, ինչպես փոքր ժամանակդ, ձուկը կուտես, կարմիր գինին կխմես ու էն ծաղկու-

նանց խալիչի մեջ կքնես մուշ ու անուշ... Թորախտ չէ, չունա լինի կսատկի... Կդիմանա՞ մեր Գանձայի օղ ու ջրին: Ամառս ես էլ կգամ, կընկերանամ: Բայց տես, ասածներս ճիշտ կատարես, որ մինչև գալս իմ առաջվան գունդ ու կծիկ Վանիկս դարձած լինես»:

Մի ամիս չանցած (ես Թուրքեստանումն էի) նամակ եմ ստանում քրոջիցս՝ Նաշոյից, որի մոտ Տփիսխում ապրում էր Վանիկս:

«Գրչիդ մեռնեմ, Ղազար՝ ջան, մինչև նամակդ ստանալը սոսկալի դրության էր Վանիկս: Հուսահա՛տ, ընկճվա՛ծ, կենդանի մեռել էր կարծես: Իր պատվին երեկույթ էին տալիս, խնդրում, աղաչում, տնից դուրս չէր գալիս: Նամակդ ստացած օրը կարծես փոխվել էր բոլորովին: Երեկոյան սովորականի պես Հովհաննեսն (Թումանյան) եկավ թե՛ գնա՛նք, Վահան, Հովնանյան դպրոցում երեկույթ կա: Էն համառ Վանիկս առանց ձեն-ձունի վեր կացավ գնաց: Ջարմացանք բոլորս: Ուշ գիշերով Հովհաննեսի հետ սուրն եկան:

Ուրա՛խ, քե՛ֆները քյո՛ք...

- Հավատացնում եմ, Նաշո, մեր Ղազարը պրոֆեսորներից լավ է հասկացել հիվանդությունս. դրանց հերմ անիծած, մարդու լեղապատառ եմ անում...

Հովհաննեսն էլ մի կողմից պնդեց ասածներդ ու Վանիկս այդ օրը, առաջին անգամ մեր տունն եկած օրից, ողջ գիշերն հանգիստ քնեց»:

Վահանն հիրավի հավատում է ինձ ու կատարում գրածներս, բայց կատարում է իր «տեսակի»:

Անմիջապես գնում է Ղրիմ, բայց... երկու շաբաթ չանցած՝ սանատորիայում «բուժու» է գցում վարչության դեմ ու թողնում, գալիս Գանձա:

Գանձայում գոնե հանգիստ մնար ու առողջության մասին հոգար...

Ըմբոստ հոգին եռ է գալիս, չի հանգստանում...

Չմալելով քրոջս՝ Նաշոյի թախանձանքին, որ տուն-տեղ թողած եկել էր Գանձա հատկապես Վանիկին խնամելու, Վանիկն հազիվ մի փոքր կազդուրված, շաբաթը մեկ վազում է Ախալքալաք, միտինգներ կազմակերպում, դասախոսություններ կարդում, այստեղ էլ ամբողջ գորքն հեղափոխում, «շտաբը» (գորանոց) բուժու գցում²...

2 Ախալքալաքում իբրև սահմանամերձ քաղաք մեծ գորք էր կանգնած:

Տեղի դաշնակներն ու էս-էռները ասում են կրճտացում, բայց չեն հանդգնում ձեռ տալ:

Հունիսի քե հուլիսի վերջերին էր եկա Ախալքալաք:

Երեխաներն ուրախացած դուրս թափվեցին.- ինչ լավ, որ եկար, հայրիկ, հորեղբայրս քեզ էր սպասում, գնում է Պետրոգրադ:

Իրերս դռանը թողած, վազում եմ հյուրանոց:

Ճխով լի սենյակում փակված, թղթերի մեջ թաղված, մեկ մատներն է կրծոտում, մեկ պապիրոզը ծխում.

- Այ տղա՛, էդ ինչ գնալ է. էլի հմարել ես, մի տեղ չես կարողանում տիտիկ անել... Պետրոգրադ ի՞նչ կա...

- Գործ կա, Ղազար ջան, գո՛րծ. գնում եմ...

- Ի՞նչ գործ, քո գործդ կազդուրվելդ է:

- Չէ, Ղազար ջան, գործ կա. որ կազդուրվելուց էլ, կյանքից էլ թանգ է...

- Ախր ի՞նչ գործ է, որ կյանքիցդ էլ թանգ է:

Ձիջելով երկար թախանձանքիս, վերջապես հայտնեց, որ ընկերները կանչել են. «պետք է հեղափոխությունն հասցնել իր վախճանին»...

- Գի՛ժ ես, ի՞նչ ես, ա՛յ տղա, հեղափոխությունը մո՞ր է վերջացել, էլ ի՞նչը պիտի հասցնես վախճանին...

- Հեղափոխությո՜ւնը, Ղազար ջան, հեղափոխությո՜ւնը: Նիկալայի տեղ մի Կերենսկի մատացնելով հեղափոխությունը վերջացա՞վ քո կարծիքով:

- Բա ի՞նչ էիր ուզում. միապետությունը տապալված է, մինիստրները փոխված, իշխանությունը ժողովրդի ձեռին, ամեն կուսակցությունից մարդիկ կան կառավարության մեջ. էլ ի՞նչ եք ուզում:

- Այն ենք ուզում, որ հողը տրվի գյուղացուն, գործարանը՝ բանվորին, իշխանությունը՝ մեն-միայն աշխատավոր դասին...

- Դե էդ բոլորը կլինի իհարկե, երբ պատերազմը վերջանա...

- Հենց դրա համար էլ մենք ամենից առաջ պատերազմը կվերջացնենք:

- Ախր ո՞նց ես վերջացնելու պատերազմը...

- Շատ պա՛րզ ու հասարակ կերպով. կասենք ո՛վ չի ուզում պատերազմել, թող գնա տուն և կտեսնես, որ մի հատ էլ զինվոր չի ճարվի. որ ուզենա պատերազմել ու ինքնակամ գնդակի դեմ գնալ...

- Բա էնքա՞ն զոհերը որ տվինք...

- «Վնասի կիսից ետ դառնալն էլ օգուտ է», Ղազար ջան: Գիտե՞ս ինչ-քա՞ն անմեղ ու անօգուտ մոր զոհեր է ավելացնում պատերազմի մեն-մի օրը... Ախր ո՞ւմ համար, ինչո՞ւ համար: Չէ՛, Ղազար՛ ջան, չէ՛, դու ձեր դաշնակների լեզվով ես խոսում, սեփական խելքովդ մտածիր, կտեսնես, որ մեր ասածն ուղիղ է: Իսկ հիմա թողնենք այս հարցը. ես վաղն անպատճառ գնալու եմ. երկու ամիս է գինի չեմ խմել, հայ-քրիստոնյա մարդ ես, ամոթ է ինձ պես անհավատին անհաղորդ թողնես, դու մի պրովոդ սարքիր, ինձ մի լա՛վ հաղորդիր ու մնաս բարով, գնաս բարով ասենք... Մեկ էլ ո՞վ գիտե ե՞րբ ենք տեսնվելու...

Ես գիտեի Վանիկիս մանկուք համառությունը: Որքան մեղմ ու ամաչկոտ, մույնքան համառ ու իր ասածի էր: Երբ մի բան միտքը դրեց, այլևս անհնար էր նրան շեղել իր մտքից:

Գինի բերի, սազանդար կանչեցի ու գիշերն երկուսով քեֆ արինք հյուրանոցի համարում ու միասին փաթաթված քնեցինք իր անկողնում...

Վերջին տեսնելս էր Վանիկիս...

1920 թվին թոքերի վերջին մնացորդը կորցրած քաղաքացիական կռիվներում ուզեցել էր կյանքի վերջին օրերն ինձ մոտ անցկացնել ու իբրև կենտրոնական իշխանության լիազոր ներկայացուցիչ Թուրքեստանում, հատուկ գնացքով ճանապարհվել էր ինձ մոտ՝ Անդիժան: Սակայն Օրենբուրգի ֆրոնտն արգելք հանդիսանալով, այնտեղ էլ մեռնում է 1920 թ. հունվարի 7-ին:

Ու այլևս չարժանացա Վանիկիս տեսությանը:

«Գրական շարաս» (հավելված «Պրոլետար»-ի), 1930 թ., N 1

ՀԱՅ ԳՅՈՒՂԱԳԻՐՆԵՐ

ՈՒՐՅԱԴՆԻԿ ԳՐՈՄՈՎԸ

Էն տարին գե՛շ տարի էր... շա՛տ գեշ տարի: Արար-աշխարհ արյուն կուլար... Էլ դանակը ոսկորին հասած, համբերության բաժակը լցվել էր:

Ու ճնշված, հարստահարված խավերն, անկարող փաշկարա կռվի դուրս գալ իրենց հզոր թշնամու դեմ, մասնավոր տեռորով էին թափում իրենց սրտի մաղձը:

Աջ ու ձախ դիակներ էին թափվում անհայտ ձեռքից, անտես զենքից... չարքերի խփածի պես:

Մարդու գլուխը սոխի գլխից էժան էր:

Ու բանտերը լցվում էին հարյուրներով, հազարներով, ոչ այնքան մեղավոր, որքան անմեղ մարդկանցով:

Անմեղն ու մեղավորն ո՞վ էր հարցնողը: Բավական էր մեկը մեկին մատով ցույց տար... մյուս օրը բանտումն էր:

Դե սպասիր, որ դատ ու դատաստան լինի ու որոշվի քո մեղավոր կամ անմեղ լինելը:

Դատն էլ աստված դատ համարի:

Եվ ես փախչում էի... հաստատ համոզված, որ վաղ թե ուշ հերթն ինձ է հասնելու մութ «դեղին տանն» հյուր լինելու... ու այն ժամանակ վա՛յ ինձ:

Չյուն-ձմեռ էր: Ջավախքին հատուկ ձյունառատ ձմեռ: Հսկա սարերը, խոր-խոր ձորերը, հանդ ու հանդաստան իսպառ մերկացած իրենց գեղանի ճոխ արդ ու զարդից, իրար ծոց մտել, խուլուկվել էին ճիւղ-ճերմակ ձյունի փափուկ վերմակում ու Փարվան գետի սառցի պսպղուն արծաթ գոտին էլ փաթաթել մեջքին, որ քամին լաիրշ անամոթի պես հանկարծ չբանա իրենց մերկ մարմինն ու խայտառակի, արար-աշխարհի ծաղր ու ծանակի առարկա շինի:

Չմռան էն պառավ, քավթառ արևն է ջանք ու ճիգ քափում ոսկի նիզակով ամոթխած երկրի վերմակը բանալ, բայց հսկա Աբուլն, ածղահա Սամսար, քարոտ Քյոռօղլին ու Իլխիդաղը էնպես չեն գրկել վերմակը երկրի, որ արև-մարև ուժ ու զոռ անի... կամ քամի բանի:

Ու այդ ճիպ-ճերմակ վերմակի վրայով, ուր տեղ-տեղ անճոռնի պատռվածքի պես դուրս են ցցվել կոշտ ու կոպիտ սև ժայռերը, սլանում է սահնակս, որպես թեթև լաստը գետի ընթացքով:

Կուշտ-կուռ կերած ձիերն ինքնաբավական փնչալով, իրար յալ ու ականջ կրծոտելով, արագ գնում են, առանց մի յոպե թառը (պնդացած ճանապարհը) կորցնելու:

Շտապում են ձիերն, երևի բնագոյորեն հասկանալով միտքս:

Շտապում է և կառապանս, որ լավ գիտեր ումն էր տանում և ինչու:

Բայց իզո՞ւր: Բոլորն իզո՞ւր:

Քսան վերստ չէինք հեռացել քաղաքից, որ երկուսս էլ միաժամանակ լսեցինք ետևներիցս սրարշավ սլացող ձիերի տրոփյունը:

«Գող՝ սիրտը դող»: Ի՞նչպես չլսես, երբ ամբողջ ապագադ է կախված դրանից: Գուցե և կյանքդ:

Մեր ձիերն էլ ականջները խշկտացրին, կարծես պատրաստվելով չափ ընկնելու: Կառապանս անգիտակցորեն քաշեց մտրակը:

Հիմա՞ր: Ո՞ւր պիտի փախչեիր տասններկու մոսինի առաջից... բաց դաշտում... օրը ցերեկով: Գնդակխորով կանեին ու ախ անգամ չէին քաշի, թեև էդ մարդոց ես ոչինչ չէի արել:

- Կանգնիր:

Կանգնեցինք:

Ուրյադնիկ Գրոմովն էր տասնևմեկ փիր-սիլսահ (լավ զինված) ստորածնիկներով:

- Ետ դառ:

- Ինչո՞ւ:

- Ինքդ շատ լավ գիտես, թե ինչու:

- Իմ գիտցածս առաջ զնալն է, Ալեքսանդր Սիմյոնովիչ, «ետ դառը» դու գիտես, ասա՛, տեսներք ի՞նչ է պատահել:

- Լավ, լավ, հերիք կոտորատվես ու անմեղ գառ ձևանաս: Շատ լավ գիտենք ինչ բաղի պտուղ ես: Չե՞ս լսում, շան որդի, որ քեզ ասում են ետ դառ:

Մտրակը քաշելով, Գրոմովը վրա հասավ կառապանիս:

Իսկ որ «անաղուհաց»... Կարծես իսկի ծանոթ չլինեինք, կարծես փթերով աղուհաց չէր կերել ամենիս տանն ու վեղորոներով արաղ լակել:

Ցած թռա սահմակից, բարկությունիցս շրթունքներս կրծոտելով: Ոչ այնքան անհաջողությանս համար, որքան այդ մարդակերպ արարածի տմարդի վերաբերմունքից:

Կարծես Նիկոլայ II ինքը լիներ:

- Սպասեք, սպասեք, պարոն Գրոմով, ես ոչ ավագակ եմ և ոչ էլ փախստական: Տեսնո՞ւմ եք, ասացիք կանգնեցեք,- կանգնեցի: Իսկ էդ մտրակը պահեցեք: Մոռացել եք, որ մենք հին ծանոթներ ենք: Ոչինչ, ես էլ կմոռանամ: Այժմ խոսեմք պաշտոնապես: Ասացեք, խնդրեմ, ի՞նչ հիման վրա ինձ ետ եք դարձնում ճանապարհիցս:

Գրոմովը լուռ՝ գրպանից հանեց մի թուղթ ու մեկնեց ինձ:

Գավառապետի հրամանն էր դա, որով խստիվ պատվիրում էր Գրոմովին ուր էլ լինեմ, ձերբակալել ու անմիջապես ներկայացնել իրեն...

- Տեսնո՞ւմ եք, պ. Գրոմով, որ ամեն ինչ կարելի է խաղաղությամբ վերջացնել, ի՞նչ կարիք կա կռվելու, իրար վիրավորելու... Ետ դառ, Սիմոն...

Թուղթը տալով տիրոջը, պատվիրեցի կառապանիս:

- Չորս հոգի առաջից, մյուսներդ ինձ հետ...- գոռաց Գրոմովն իր հաստ ձայնով, ու մենք ետ դարձանք...

Մտածմունքիս առարկան գրպանիս թղթերն էին - կարևոր դրույմենտներ, որ չուզենալով ոչնչացնել, հետս էի վերցրել ու այժմ չգիտեի ի՞նչ անեմ... Թեև կառապանս կամացուկ խորհուրդ էր տալիս ատրճանակս սահմակի խոտերի տակ դնել, կարծելով թե մոտս վտանգավոր իրը միայն դա է, բայց վախենում էի խեղճին կրակը գցեմ, բացի այդ՝ 16 աչք ետևիցս աչալուրջ հսկում էին ամեն մի շարժումս...

Մինչ այդ՝ հասանք Ղ. գյուղը, ուր սահմակը կանգնեցրին ստրաժնիկների կայանի առաջ:

Որքա՞ն ավստսացի կառապանիս խորհուրդը չլսելուս, երբ ինձ ներս տանելով, ազատ արձակեցին նրան, առանց նույնիսկ խուզարկելու... Ասած է՝ «գգույշ աղվեսը ջուխտ ոտով թակարդ կընկնի» ու «վախկոտ վաճառականը վաստակ չի անի»...

Էլ անցել էր, ոչի՛նչ չէր կարելի անել... Ուրիշ միջոց, ուրիշ հնար պետք էր մտածել:

Կամաց-կամաց վերադառնում էին ստրաժնիկներն ամենը մի տեղից ու սենյակը լցվում էր մի խառնիճադանջ ժխտրով, որոնց հետ երևի պիտի անցկացնեի առաջին գիշերս...

- Տղերք, քաղցած մեռնելու չե՛նք, ասացե՛ք պ. Գրոմովին՝ փող տամ թեյ-շաքար բերեք, մի-մի բաժակ թեյ խմենք գոնե:

- Գուրը հիմա կեփի...- կարծես վախենալով, ակամա պատասխանեցին «ընկերներս», բայց և այնպես հիմզ րոպեից ներս մտավ Գրոմովը:

- Ի՞նչ եք կամենում,- դիմեց նա ինձ պաշտոնական խիստ տոնով, փքված թշերն ավելի ուռցնելով, ու հաստ ձայնը խռպոտ դարձնելով, երևի համոզված, որ այդպես է խոսում անշուշտ ինքը գեներալ գուբերնատորը...

- Չահիլաս տարել էիք, Ալեքսանդր Սիմյոնիչ, թե մի օր դոնադ չեմ գալիս ձեզ մոտ, բա է՞սպես կպատվեն դոնադին... քաղցած ու ծարավ կոտորեցիք... Էլ ո՞վ է գժվել ձեզ մոտ դոնադ գա...

- Դուք չեք եկել մեզ մոտ, մենք ենք բերել ձեզ...

- Լավ, բերել-բերել, քաղցած խոմ կոտորելու չե՞ք... Ես առավոտից բան չեմ դրել բերանս, տղերանցից մեկին ուղարկեցեք խամութից մի քիչ հաց-մաց բերի, մի շիշ էլ էն անտեր «ասլանի կաթից» (արադ)... Այսպես թե այնպես այսօր ես ձեր հյուրն եմ, վաղը, երբ բանտ մտնեմ, այն ժամանակ միայն «արեստանո» կդառնամ... վարվեցեք ինչպես կամենաք...

Չգիտեմ իրավաբանական հաջող բացատրությունն ազդեց գոռոզ իշխանավորիս վրա, թե՞ իրեն մեկնած թուղթ երեքանոցի հրապուրիչ տեսքը... Գրոմովը ժպտալով վերցրեց փողը ու դուրս գնաց:

- Ուրի՛շն ես, պարոն վարժապե՛տ, ուրի՛շը...

Կես ժամ չանցած ինձ կանչեցին «կանցեկարն», ուր շապկանց նստած էր Գրոմովը, կարծես նախօրոք պատրաստված կոխ բռնելու: Սեղանի վրա թըթ-թըթալով եռում էր ծխից սևացած հին հեշտաեռը, որի սկզբնական դեղին գույնը հիշելու համար լա՛վ երևակայություն պետք էր ունենալ... Հեշտաեռի կողքին բազմել էր սպիտակ շշով «ասլանի կաթը», մի աման աղ դրած ձուկ ու պանիր-հաց:

Գրոմովը համազգեստի հետ դեն էր գցել և խոսելու պաշտոնական խրոխտ, կոշտ-կոպիտ ձևը:

- Ամաչեցրիք ինձ, բարեկամ, ի՞նչ անեմ, անիծած պաշտոնս է այդպես. ուրիշ կերպ չեմ կարող... Նստեցեք, խնդրեմ, ինչպես եք հրամայում այժմ, առաջ հաց ուտե՞մք. թե՞ թեյ խմենք:

- Իհարկե հաց, թեյս որն է, Ալեքսանդր Սիմյոնիչ... Կհաշտվե՞նք. ոչինչ, ամեն ինչ կանցնի... Երեք տեսնեմ մի էդ անտերը, ցուրտը ոսկորներս է անցել...

Եվ հիրավի, երկրորդ բաժակից հետո մենք արդեն հին բարեկամների պես քաղցր զրից էինք անում, անցյալից հիշողություններ պատմում, երբ ներս մտավ մի ստրաժնիկ, թե վարժապետին կանչում են դուրս:

Գրոմովը կայծակնահարի պես վեր թռավ տեղից:

- Ի՞նչպես թե կանչում են... ո՞վ...

- Կառապանն է, մի րոպեով խնդրում է...

- Հա՛, Ալեքսանդր Սիմյոնիչ, երևի կառքի քրեհն է ուզում, թույլ տվեք մի րոպե, իսկույն կգամ...

- Ո՛չ, ո՛չ, ո՛չ... անկարելի է, դուք ինձ խաթի մեջ կզցեք... Ես ինքս կգնամ...

Ի՛նչ հարմար րոպե էր... Ափսո՛ս... դարձյալ չհաջողվեց...

Գրոմովը ներս մտավ մի երեխի հետ մի կապոց ձեռին:

- Ա՛յ ժողովուրդ... Դուք էլ ասում եք, թե փողն է ուզում... Մարդն անկողին է բերել, հաց է բերել ձեզ համար... Լավ ժողովուրդ եք, վարժապետ, աստված է վկա, լավ ժողովուրդ...

- Լավ-լավ, Ալեքսանդր Սիմյոնիչ, բայց թույլ տվեք գոնե մարդուն շնորհակալություն հայտնեմ. ախր չի կարելի այդպես...

- Ո՛չ, ո՛չ, ո՛չ... Ես ձեր կողմից էլ հայտնեցի, ա՛յ, չեք հավատում, մորից հայտնում եմ - ա՛յ տղա, շա՛տ շնորհակալ. վարժապետ շա՛տ շնորհակալ...

Դարձյա՛լ չհաջողվեց...

Կառապանիս բերած հավն ու մի շիշ արադն էլ վերջացրինք...

Ճիշտ է ասած, թե՛ մարդու աչքը դուրս գա լավ է, քան անունը...

Գրոմովս, որ հայտնի էր իբրև «լավ խմող», երկրորդ շշին արդեն բռնորովին հարբած էր, թեև ինձանից շատ չէր խմել խեղճը: Լաց եղավ ու ձեռքը սեղանին խփելով պատմեց, որ հի՛նգ տարի է կնոջն ու երեխաներին չի տեսել, չոր տախտակների վրա է լուսացնում, հազար ու մի զզվե-

լի գործեր են կատարել տալիս, որ ինքը երբեք չէր անի, եթե ազատ մարդ լիներ... ու այնուամենայնիվ այնքան չեն վճարում գոնե, որ մի քիչ կարողանա ետ գցել ու տուն դառնալ...

Հանդիմանելով ինձ անզգուշության համար, պատմեց, որ երեք ամիս է գավառապետի կարգադրությամբ «իր մարդկանց» միջոցով գաղտագողի հետևում է ինձ, գիտե որ գյուղումն եմ եղել, որտեղ ինչ եմ խոսել... Շատ հավանել է Ա. գյուղում հողի մասին խոսածս... ինքն էլ այդպիսի հողագուրկ գյուղացիներից մեկն է, կալվածատերերի զոհերից... ու մի՞թե թույլ կտար իրեն, որ ձեռքակալի ինձ նման մարդուն, որ հենց իր սրտիցն եմ խոսում, իր օգտին աշխատում...

- Բայց ի՞նչ կարող եմ անել, պ. վարժապետ, պաշտոնս այդպես է... քսի են տալիս, որսի շան պես պիտի հասնես, թե չէ մի աման լափ են տալիս, էն էլ գլխիս հարամ կանեն... ի՞նչ անեմ հինգ ջան մանր ու խոշորս... Չորս տարի զինվոր գնացի, ձեռս գործից պաղավ, էլ ի՞նչ պես կերակրեմ տունս... թե էս անտեր պաշտոնս էլ չլիներ... Բայց մեղավոր եք, պ. վարժապետ, մեղավոր... Տնաշեն, տեսնում եք աշխարհը խառն է, ամեն դատարկ բանի համար բռնում, ծակն են կոխում. էլ ուր են շուն շան որդի Կ.-ի կառավարչին օրը ցերեկով սատկացրիք... Գիտեմ, որ տեղն էր, իհարկե, շատ անխիղճ անաստվածն էր... Բայց ո՞ր մեկին սատկացնեք... էնքան են որ... իզուր տեղն ինքներդ կրակն ընկաք...

Փորձեցի արդարանալ, թե՛ ես բանից խաբար չեմ... բայց Գրոմովս ինձանից լավ գիտեր ամեն ինչ ու գլուխն արդեն կորցրած. թափ տվեց բոլորը մի առ մի...

Ես արդեն գիտեի մեղադրական ակտս իր բոլոր մանրամասնություններով...

Լուսադեմին, երբ այլևս խմելու բան չկար, քնեցինք երկուսս էլ հենց կանցելյարում:

Առավոտ շա՛տ ուշ վեր կացանք: Իմ գլուխը մի փոքր ցավում էր միայն, բայց Գրոմովի դեմքից «ճանճ ընկներ, հարյուր կտոր կդառնար»...

- Գլուխս տրաքվում է, Ալեքսանդր Սիմյոնիչ, պետք է մի շիշ դեղ բերել տալ, կարծեմ հակառակ չեք լինի...- հայտնեցի ես մանեթանոցը մեկնելով իրեն...

- Երեկվա տվածիցդ կա ինձ մոտ,- քթի տակ կարծես ակամա մոթմոթաց Գրոմովը, վերցնելով մանեթը,- բայց չե՞մք ուշանա...

- Է՛հ, վերցրե՛ք, ի՞նչ պիտի մնացած լինի, մի պապիրոսի փող... իսկ ուշանալու մասին իզուր եք մտածում... Ո՞վ գիտե երեկ եք գտել ինձ, թե՞ էսօր...

Այդ օրն երեք տեղից «հաց» եկավ ինձ: Երեքն էլ ընդունեց Գրոմովն անձամբ ու թույլ տվեց կառապանիս հետ պատուհանից մի երկու խոսք փոխանակել:

Կառապանս հայտնեց, թե՛ գյուղացիք շատ են ուզում ինձ «տեսնել»... ու դրա համար «պատրաստվել» են բոլորը...

Ես հասկացա ինչ հանդուգն քայլի են «պատրաստվել» բարեկամներս ու կտրուկ կերպով մերժեցի, պատվիրելով, որ ոչ ոք չգա ինձ «տեսնելու»:

Գրոմովը հեռացնելով կառապանիս, գովեց խոհեմությունս իր կոտորված հայերենով:

- Ա՛յ, վարժապետ շա՛տ լավ ասե... դե՛, գնացել է, գնացել է, շա տ շնորհակալ...

Իրիկնապահին հազիվ դուրս եկանք Ղ.-ից: Գրոմովն արդեն հարբած էր բոլորովին, ես էլ լավ չէի, բայց չգիտեմ ո՞րտեղից ստրածնիկների քեֆն էլ մերից պակաս չէր...

Երևի նրանց մասին էլ հոգացող էր եղել և ո՞վ գիտե ի՞նչ դիտավորությամբ:

Ես արդեն պայմանավորվել էի «իշխանավորիս» հետ, որ ամոթ է գյուղից ստրածնիկներով շրջապատված դուրս գալ, թող իրենք առաջից գնան, իմ սահնակս ետևից, մինչև գյուղից հեռանանք... միևնույն է, ո՞ւր պիտի փախչեմ... մանավանդ որ սահնակն այժմ իրենցն է ու կառապանն էլ ստրածնիկ: Գրոմովը համաձայնեց երկրորդ շշից հետո, այն էլ այն պայմանով միայն, որ ինքն էլ հետո մստի սահնակին:

Ի՛նչ արած, համաձայնեցի... ինչ էլ լիներ վերջին փորձն էր, պիտի անեի, էլ ճար չկար...

Այդպես էլ կարգադրեց Գրոմովն ու սահնակ մստեցինք:

Գյուղից նոր էինք դուրս եկել, որ խոտնոցներից մի զի՛լ, անուշ երգի ձայն լսեցինք.

- «Մի լեզուդ բաց, լեզվիդ մեռնեմ, սիրեկան,
դարդդ պատմիր, կարոտս առնեմ, սիրեկան»...

- Մկոյենց խելառ Վարդանն է,- նկատեց Գրոմովը:

- Հա,- ասի,- ոչխարի խոտն է գցում... Մնա՛ս բարով, Վարդան,- գո-
ռացի, գլխարկս բարձրացնելով ու ցույց տալով միջի կապոցը, որ նախօ-
րոք պատրաստել էի դեռ առավոտյան:

- Էրթաս բարով, վարժապետ ջան, էրթաս բարով,- պատասխանեց
Վարդանն ու դուրս եկավ խոտնոցից:

Թաշկինակիս մեջ փաթաթած անտանելի «բեռս» կամաց ցած թողի
սահմակի կողքից ու կանչեցի.

- Բարես տար Սահրատենց Օննիկին, Վարդան, Օննիկին...

- Լավ, վարժապետ ջան, լավ, գլխիս վրա...

- Դե՛, հերիք, հերիք է, այ. վարժապետ... մարդիկ կտեսնեն... անզգո՛ւշ
ես, վարժապետ, անզգո՛ւշ...

Զգիտեմ գլխի էր ընկել Գրոմովը, բան հասկացել, թե՞ հենց մնաս բա-
րովս էր անզգուշություն համարում... Համենայն դեպս ես ազատվեցի
«բեռիցս» ու բավական հեռանալուց հետո միայն երբ ետ նայեցի, տեսա
«խելառ» Վարդանը մեր անցած ճանապարհին կանգնած, շարունակում
է իր երգը.

- «Աղլուխդ առնեմ ինձ ամանաթ, սիրեկան,
սիրտս պահեմ, ալ ու ավան սիրեկան»...

ԿԱՊՈՒՅՏ ՔԵՌԻՆ

Չորս ամիս նստած էի բանտում ու դեռ հայտնել անգամ չէին, թե ի՞նչ
է մեղքս, ինչո՞ւ համար եմ նստած...

Բանտային կյանքին սովորել էի արդեն ու այնքան էլ ծանր չէր թվում
ինձ:

Արտաքին խստությունները, հարայ-հրոցը՝ ձևականություն էր մի-
այն, աչքի թոզ փչելու համար, ու փող ունեցողը բանտումն էլ կարող էր
լավ ապրել ու իրեն ո՛չ մի բանից չզրկել:

Ճաշս ստանում էի ես բանտապետի խոհանոցից, ուր հատկապես
«մեզ» համար պատրաստում էր մի բանտարկյալ խոհարար, իհարկե,

մեր հաշվով... Նույն կաթսայից սուս ու փուս կերակրվում էին և բանտում ապրող բանտապետն ու օգնականը իրենց յոթնամղամ ընտանիքներով: Դաշի պարենն առնում էր ավագ վերակացուն ու նա էլ այդտեղից էր իր բաժինն հանում...

Մյուս վերակացուները կիսում էին դրսից մեզ եկած պարենն ու ընծաները ու ըստ երևույթին անմասն էր մնում միայն դռնապան Գաբոն, որ մի ճուրղորած, խեղճ տղա էր...

Սակայն նրա բաժինն ամենից շատ էր լինում, որովհետև գաղտնի միջնորդի դեր էր կատարում մեր ու դրսի աշխարհի մեջ ու դրա համար, բացի մեր տանեցիների «նվերներից», ստանում էր և հատուկ վարձատրություն:

Եվ այս ամենը գիտեինք ամենքս... սակայն ձևական խստությունները, պաշտոնական կապկությունները կատարում էինք նույնպես ամենքս ու բոլորս էլ լռելայն գոհ էինք իրարից:

Օրինակ, բանտապետը ընթերցանության համար տալիս էր միայն կրոնական գրքեր՝ հի՛ն, պատառոտա՛ծ աստվածաշունչ, ավետարան, թերթերի կեսը թափած «վարք սրբոց»... ու մերժելով մերժում էր Տոլստոյ կամ Տուրգենև, թեև հաստատ գիտեր, որ մենք ստանում ենք դրսից ոչ միայն մեր սրտի ուզած գիրքը, այլև թերթեր, ամսագրեր, նույնիսկ անլեզալ հրատարակություններ...

Այնուամենայնիվ անտանելի է անորոշ դրությունը: Ախր ինչո՞վ պիտի վերջանա այս ամենը: Ի՞նչ պիտի լինի և ե՞րբ:

Չորս-հինգ խնդիր էի գրել պատշաճ իշխանության, բողոքել, խնդրել... և ոչ մի պատասխան:

Մի օր էլ մոտեցավ քեռին իր ծանր ու մեծ քայլերով:

- Այսօր գալիս են Տփսիսից... Ջգույշ եղեք քննության ժամանակ... Ձեր դրսի ընկերներից մեկը մատնել է բոլորիդ, խոստովանել ամեն ինչ... բայց ձեռքերին ոչ մի ապացույց չունեն: Չսխալվեք բերաններիցդ խոսք բաց թողնեք: Գիտեի՞ք արդեն:

Ու նույն ծանր ու մեծ քայլերով հեռացավ, առանց նույնիսկ պատասխան սպասելու ինձնից:

Նույն օրը տեղեկություն ստացանք և դրսից, որ «կապույտ քեռին»՝ րոտմիստր Մարտինովը գալիս է դատախազի հետ:

Բանտը եռ ու զեռի մեջ էր... վերակացուների հսկողությամբ բանտարկյալներին լվանալ տվին բոլոր կամերները:

Առավոտյան «ստուգումը» կատարվեց անսովոր խստությամբ:

Իմ սենյակում խուզարկու վերակացուն գտավ թուղթ ու մատիտ, գրչահատ, մի երկու լրագիր անփույթ թափված սեղանիս, ինչպես միշտ: (Դեռ ոչինչ չգիտեինք դատասխազի գալու մասին):

- Սա՞ ինչ է:- Ինքն իրեն զարմացած ձևացնելով ու շտապ թուղթ ու լրագիրը գրպանը կոխելով, աչքերը չռած դարձավ ինձ վերակացուն: Կարծես ամեն օր նույնը չէր տեսնում սեղանիս ու անուշադիր անցնում մոտից:

- Թուղթ է, խնդիր պիտի գրեի,- պատասխանեցի ես, իսկապես զարմացած:

- Չգիտե՞ք որ խնդիր կանցելարումն են գրում և ոչ այստեղ:

- Ի՞նչ կա, Անաստաս: Ի՞նչ է պատահել, որ այսօր այդպես եք:

- Ոչինչ, ի՞նչ պիտի պատահի: Չորս ամիս է այստեղ եք, դեռ չգիտեք, որ մեր պաշտոնն է, որ ամեն օր էլ կատարում ենք:

- Բայց ինչո՞ւ ախր այսօր այդպես:

- Ի՞նչ կա որ: Այսօր այսպես, վաղն էլի կլինի այնպես:

Ժպիտոն ակամա զսպելով, նկատեց ավագ վերակացուն ու հեռացավ:

Թեյի ժամանակ միջանցքում շարունակ լսվում էր գորտի կռկռոց ու այնքա՞ն բնական, որ կարծես գետափին ես կանգնած կամ ճահիճն ընկած:

Շեկոն էր, չափազանց սրամիտ մի կոմիկ, որ կարողանում էր ամեն տեսակ կենդանու ձայն հանել:

Երեկոյան ստուգումը սովորականից վաղ կատարվեց, ուր ներկա էր ինքը բանտապետը, բանտի ողջ շտատով, բոլորը զուգված, զպլտված նոր համազգեստներով, իրենց զինվորական ու քաղաքացիական բոլոր շքանշաններով: Բանտապետը չէր մոռացել կախել նույնիսկ մարդահամարի ժանգոտ պղնձե մեդալլ:

Շեկոն նրանցից վաղ էր զարդարվել, միայն զանազան ժեշտի կտորներով, հավի փետուրներով, մի մեծ ոսկորի թիակ էլ կախել էր ետևից ու շատ լուրջ դեմք ընդունած, վիճում էր վերակացուների հետ, որ իր «շքանշաններն» ավելի պատվավոր են, քան նրանցը, որովհետև իրենն

ամենդ խաղալիքներ են, մինչդեռ նրանցը՝ ամեն մի՛նը մի ստոր արարքի հետևանք:

Քեռի՛ն էր միայն, որ կարողացավ «նշանագուրկ» անել Շեկոյին ու ազատել բանտի «պատիվը» խայտառակությունից:

Բանտապետն այդ օրը շատ քաղաքավարի էր ու բոլոր կամերներում, անսովոր ժպիտը դեմքին, հայտարարում էր, որ՝

- Դատախազն այցելելու է, խնդրում են «ծեզ կանոնավոր» պահեք, մի ք մոռանալ, որ մենք դարձյալ իրար երես ենք նայելու:

Հասկանալի էր, իհարկե: Նախագգուշացնում ու խնդրում էր, որ չլինի իր դեմ բողոքողներ լինեն:

Անհամբեր սպասում էինք ամենքս: Նորություն էր բանտային կյանքում, մանավանդ դատախազից ամենը մի սպասելիք ունեք՝ որը խնդիր էր տվել, պատասխանի էր սպասում, որը՝ մեղադրական ակտին, որը՝ խնդիր ուներ տալու:

Իսկ ես համոզված էի, թե Մարտինովի հետ մեր գործը պիտի քննեն:

Ժամի 8-ին բանտն իրարանցումի մեջ էր: Վերակացուներն շտապ բարձրանում էին վերև, իջնում ներքև, հերթապահները կանգնած են իրենց տեղերն անշարժ մեխվածի պես ու գլուխները դիք - ոսկոր կուլ տված շան նման:

Բոլորս խոնված կամերաներիս դռան ծակի մոտ, ծկլտալով նայում ենք:

Վերջապես բանտապետի կանցելյարից դուրս եկավ դատախազը գավառապետի, բանտապետի ու մի խումբ բանտային վերակացուների ու ստորաժնիկների հետ:

Ձեն-ձուն կտրվել է, բանտը պապանձել:

Երբեմն միայն լսվում էր չարագուշակ շան ոռնոց ու կամերաների խեղդված ծիծաղը:

Երրորդն իմ կամերս եկան այցելության:

Դատախազը ուշի-ուշով դիտեց չորս կողմը՝ սենյակիս հատակը, առաստաղը, չորս պատերն առանձնապես, կարծես գնել էր ուզում կամ քրեիով վերցնել, ու ապա դարձավ ինձ.

- Ի՞նչ ունեք ասելու:

- Այն, որ չորս ամիս է նստած եմ և չգիտեմ ինչո՞ւ. չորս-հինգ խնդիր եմ տվել և ո՛չ մի պատասխան:

Գավառապետն ինչ-որ փափսաց դատախազի ականջին, ու վերջինս կռան տակի պորտֆելից մի թուղթ հանելով սկսեց ուշի-ուշով կարդալ:

- Հա՛, շուտով կքնենն ձեզ ու կհայտենն ձեր հանցանքը: Իսկ բանտա-
յին վարչության դեմ ոչինչ չունե՞ք:

- Ոչինչ:

Դուրս եկան: Այդպես էլ բոլոր կամերներում. նույն ձևական հարց-
մունքը, նույն պատասխանը: Բանտային վարչության դեմ բողոքող ոչ
մի կամերում չէր եղել, իհարկե:

«Րևիզիան» անցնում էր շատ հաջող, բանտապետի համար:

Հինգերորդ կամերում միայն դատախազի հարց ու փորձի ժամանակ
մի երկու անգամ կատվի խուլ մլավոց է լսվում, ու չնայելով բանտապե-
տի, վերակացուների աչք ու հոնքով լուռ սպառնալիքներին, մլավոցը
կրկնվում է մի քանի անգամ մերթ հեռվից, մերթ մոտիկից, դատախազի
հենց ականջի տակից:

- Սա ի՞նչ մլավոց է,- զարմացած հարցնում է դատախազը:

- Ադա՛, էս կամերում մկներ շատ կան, կատու ենք պահում, որ
ականջներս չուտեն:

Ականջները բռնած առաջ գալով, լուրջ պատասխանում է Շեկոն:

Ժպտում են բոլորը, ժպտում է և դատախազն ու շարունակում գործը:
Սակայն մի րոպե չանցած գորտի կռկռոց է լսվում:

Բանտապետն էլ չհամբերելով, ճեղքում է բանտարկյալների շարքն ու
մոտենալով ետևում լուրջ կանգնած Շեկոյին, մատը թափ տալով ինչ-որ
մրթմրթում է քթի տակ:

Բայց բանտապետը դեռ տեղը չհասած, ետևից լսվում է շան դռմխ-
տոց ու կրկնվում գորտի կռկռոցն ավելի բարձր ու բազմաձայն:

Կարծես ճահիճը քար էին գցել գիշերով ու քնաթաթախ գորտերին
տեղահան արել:

Բանտարկյալներն էլ չեն կարողանում զսպել ծիծաղներն ու փռթկում
են բոլորը միասին:

- Սա՞ ինչ է: Գորտ է՞լ ունեք ձեր կամերում:

- Հա՛, ադա ջան,- ժպտալով առաջ է գալիս իսկույն Շեկոն,- երեկ ճաշ-
ի մեջ պարոն բանտապետը մեզ ընծա էր ուղարկել, բայց ճաշն էնքան
տաք չէր, որ գորտը սատկի, մենք էլ խղճալով պահում ենք:

Բանտապետը կայծակնահարի պես առաջ է թռչում, կեղծ ժպիտն երեսին ու մի ձեռքը քունքին, մյուսը թրին՝ «բացատրում».

- Ձերդ գերագանցություն, դա մեր բանտի ծաղրածուն է, մի հանաքչի անպիտանը, որ ամեն կենդանու ձայն կարողանում է հանել ու ողջ բանտը ծիծաղով կոտորել: Ոչ մի կերպ չի լինում զսպել:

Դատախազը ժպտալով դառնում է Շեկոյին՝

- Հա, բանտերում պատահում են այդպիսի մանր-մունր կենդանիներ: Լավ է, որ մեծ գազաններ չկան:

- Կան, ադա: Միայն կամերներում չեն ապրում նրանք, դռանն են կանգնած լինում կամ բանտապետի կանցելյարում,- լուրջ պատասխանում է Շեկոն:

- Լավ, քեզ ոչ մի գազան չի կարող կծել: Բանտային վարչության դեմ բողոք չունեն՞ս:

- Ոչ, ադա, ոչ: Աստված բոլորին էլ սաղությունից ազատ պահե,- ավելացնում է Շեկոն հայերեն ու ժպտալով դուրս են գալիս բոլորը:

Ինձ հետաքրքրողը դատախազը չէր. սպասում էի անհամբեր, թե րևիզիայից հետո կկանչեն քննության: Բայց ձեն-ձուն չկա:

Ժամի 10-ն է: Բանտը լրում է սովորականի պես: Կանչում են հերթակալ վերակացուին, թե՛

- Ախր ի՞նչ դառավ: Ինչո՞ւ չեն կանչում քննության:

- Ի՞նչ քննություն:

- Չէ՞ որ դատախազն ու բոտմիստը եկել են քննության:

- Քննություն-մնություն չկա, քնի ր, վարժապետ, քնի ր: Քննությունը որ լիներ, ձեզ կկանչեին:

Հեզմական ժպիտը դեմքին պատասխանում է հերթակալն ու քաշվում իր տեղը:

Ու այնպես հաստատ, վճռական տոնով, որ ակամա պիտի հավատաս:

Եվ զարմանում է մարդ, թե ինչո՞ւ բանտի բոլոր պաշտոնյաներն անխտիր, բանտապետից մինչև դռնապանն աշխատում են միշտ անտեղի տանջել բանտարկյալներին: Կարծես դրանից առանձին հաճույք են ստանում, առանց դրան չեն կարող ապրել:

Ախր ի՞նչ օգուտ աննպատակ խաբելուց:

Չէ՞ որ քեռին ասաց, դրսից՝ հենց իրենց միջոցով տեղեկություն ստացանք, վերջապես աչքովս տեսա դատախազին:

Երկա՛ր մտատանջվելուց հետո, հույսս կտրած պառկում եմ, ինքս ինձ մեղադրելով հիմար հարցիս համար, որ, իհարկե, էս կես գիշերին ի՞նչ քննություն կարող է լինել: Քննությունը վաղը ցերեկով կլինի: Բայց գիշերվա ժամի 2-ին հանկարծ դուռս բացվում է:

- Շուտ, հագնվեցեք, ձեզ կանչում են:
- Ո՞վ, ո՞ր, ի՞նչ կա էս վախտիս:
- Շուտ արեք, շուտ, ո՞վն ու ո՞րը կտեսնեք:

Կարծես բերանը կապալանձի, որ ասի ո՞ր եմ կանչում և ինչո՞ւ:

Հագնվեցի: Ավագ վերակացուն իր երկու օգնականների ու երկու հրացանակիր զինվորների ուղեկցությամբ տարան ինձ բանտապետի կանցեկարը:

Դռանը կանգնած էին դարձյալ երկու հրացանակիր պահակ ու մի երկա՛յն զոզո ժանդարմ, երկար վերարկուն մինչև կրունկները հագին:

Կանգնեցրին ինձ դռանը, մինչև բացվեց այն ու դուրս եկավ Թ. գյուղացի Մնոն, կարմրատակած ու արցունքն աչքերին:

Ինձ բերող զինվորներն ու ավագ վերակացուն տարան Մնոյին, իսկ զոզո ժանդարմն առաջնորդեց ինձ կանցեկարը:

Դռան մոտ, ներսից, կանգնած էր դարձյալ մի ժանդարմ սուրը մերկացրած:

Բոտմիսսորը, շան պոչի պես կեռ բեղերով, ձեռքերը դրած ջեբը, շրջում էր սենյակում լուռ ու մտախոհ: Սեղանի մոտ նստած էր մի սև-սև տղա, որ թարգմանի պաշտոն էր կատարում:

Բոտմիսսորը նստեց իր տեղը: «Երեսից ճանճ ընկներ, հազար կտոր կլիներ»... Մի երկու անգամ թերթեց առաջին դրած հաստ տետրն ու գլուխը ձեռքերի մեջ առած, ձեռքերը հենած սեղանին, երկա՛ր ինչ-որ մտածում էր, կամ ձևացնում էր, թե մտածում է...

- Տեղյանը դո՞ւք եք...- վերջապես դարձավ նա ինձ:
- Այո՛, ես եմ:

- Գիտե՞ք ի՞նչ կա, բարեկամս...- մի փոքր լռելուց հետո, շա՛տ մեղմ ու կարեկցաբար շարունակեց քննիչս: - Այն, ինչ որ ձեզ հարցնելու եմ, էս գիտեմ արդեն իր բոլոր մանրամասնություններով... Ձեր գյուղացի ըն-

կերներն անկեղծորեն խոստովանեցին բոլորը և շուտով կարձակենք նրանց... Դուք ինտելիգենտ մարդ եք, երկար տարիներ ուսուցչություն արած... Անշուշտ տարվել եք երիտասարդին հատուկ ոգևորությամբ ու ընկել սխալմունքի մեջ... Ո՞րս չենք եղել երիտասարդ... Սակայն դեռ ուշ չէ... Կարող եք ուղղել ձեր սխալմունքը... եթե ձեր ընկերների նման անկեղծորեն խոստովանեք բոլորը... Դրանով թե ձեր գործը միանգամայն րեթևացրած կլինեք և թե ինձ ազատած ակամա անախորժություններից...

- Ես չգիտեմ ինչի մասին եք հարցնում, պ. քննիչ:

- Էհ, պարոն Տերյան, թողեք խոսելու այդ ձևը... Ես ձեռիս անժխտելի ապացույցներ ունեմ և միանգամայն ավելորդ է ձեր այդ «չեմ-չումը»... Սկսեք պատմել, իզուր ժամանակ մի կորցնեք...

- Ի՞նչ կարող եմ պատմել, երբ ոչինչ չգիտեմ...

- Ոչի՞նչ չգիտեք... իհարկե, գյուղե՞րն էլ չեք շրջել... գաղտնի ժողովներ էլ չեք արել...

- Գյուղերը շրջել եմ, բայց կաթ առնելու համար, որ գարունը պանիր շինեմ...

- Գիտեմ, գիտեմ, այդ էլ գիտեմ... ձեր գյուղում նույնիսկ համախոսական եք կազմել, որ իբր առել եք 200 կովի կաթ, փութը 80 կոպեկով... Դիշտ չէ՞... Տեսնո՞ւմ եք, որ ես գիտեմ բոլորը, էլ ավելորդ չէ՞ ձեր համառությունը... Դուք ասացեք ինձ ձեր գյուղերը շրջելու իսկական նպատակը...

- Ուրիշ նպատակ չեմ ունեցել ես...

- Թ. գյուղում հուլիսի 3-ին ժողով չե՞ք գումարել...

- Գումարել եմ, ներկա է եղել և տանուտերը:

- Այո՛, միանգամայն ճիշտ է... և հենց այդ տանուտեր Մնոն կես ժամ առաջ ինձ պատմեց բոլորը այդ ժողովի մասին... Ի՞նչ եք խոսել դուք այդ ժողովում:

- Դարձյալ պանրի մասին, գյուղացիներին համոզել եմ համայնական պանրագործարան բանալ, բացատրելով նրա օգտակարությունը գյուղի համար...

- Իսկ եկեղեցապատկան հողի մասի՞ն...

- Հողի հարց չի եղել այնտեղ... Ի՞նչ կարող էի ասել հողի մասին...

- Իսկ այս հողվածն ո՞ւմ գրածն է...

Մեկնեց ինձ «Մշակ»-ի մի համար, ուր տպված էր իմ հողվածը «Գյուղացու ցավերից» վերնագրով, մեր գավառի եկեղեցապատկան հողերի մասին ու նկարագրած այն գազանությունները, որ գործադրում են կապալառուները կապալավարձ հավաքելիս...

- Հողվածը... իմն է:

- Իսկ ի՞նչպես պատահեց, որ Թ. գյուղից ձեր հեռանալուց երեք օր հետո սպանվեց կապալառու Վահան Հարությունյանը...

- Չգիտեմ...

- Չգիտե՞ք... Իսկ մենք գիտենք... Երկրորդ անգամ մախազգուշացնում եմ ձեզ, պ. Տերյան... թողե՛ք այդ ծամածռություններն ու խոստովանեցե՛ք ճշմարտությունը հենց ձեր շահի համար... Հակառակ դեպքում սոսկալի կլինի ձեր վիճակը...

- Ես ոչինչ չգիտեմ, պ. քննիչ...

- Ոչի՞նչ չգիտեք... ամեն՞դ գառնուկ... Դե՛, լսեցե՛ք ձեր ընկերների ցուցումը...

Ու ըստ երևույթին խիստ հուզված, սկսեց կարդալ առաջը դրած հաստ տետրակից մեր գավառի վերջին տարիների անցուդարձն այնպիսի մանրամասնություններով, որ ես ապշած մնացի կանգնած տեղս...

Մի՞թե իսկապես խոստովանել են ընկերներս... այլապես մի մարդ չէր կարող այդ բոլորի մասին տեղյակ լինել և այն այդքան մանրամասնորեն՝ ամեն անցքի տեղը, ժամանակը, կատարողը... ամենիս խոսածը, գաղտնի գրագրություններս...

- Այժմ է՞լ ոչինչ չգիտեք... Եթե ինձ չեք հավատում, այս էլ ձեր ընկերների ստորագրությունը...

Թռուցիկ ցույց տվեց ինչ-որ ստորագրություններ:

Բայց ես ստորագրություն որոշելու հա՞լ ունեի... կարկամել մնացել էի կանգնած տեղս... Էլ ո՛չ ականջներիս էի հավատում, ո՛չ աչքերիս...

Հաղթողի հեզմական ժպիտն երեսին լռել էր «փորձիչս», սուր հայացքն հառած վրաս...

Չգիտեմ ինչքա՞ն էինք մնացել այդպես, կենդանի պատկերի պես քարացած, անշարժ իրար երես մայելիս, ուշքի եկա, երբ բոտմիսսորը մոկ բռնող կատվի նման ծանր ու կամաց մոտենալով ինձ, առանց հայացքն

հեռացնելու աչքիցս, «բարեբախտաբար» քնքուշ ձեռքը դրեց ուսիս...

- Տեսնո՞ւմ եք, բարեկամս... «ամենի շապիկն իր անձին մոտ է»... Ձեր ընկերներն ամեն ինչ խոստովանել են ու ազատել իրենց անձը, հիմարություն չէ՞ ձեր համառելը...

- Ես ոչինչ չգիտեմ...- մի բայե լռելուց հետո վճռական պատասխանեցի ես,- այդպիսի ընկերներ չունեմ ես և ով էլ որ պատմել է ձեզ, այդ բոլորը ծայրե ի ծայր ստել է...

- Ոչինչ չգիտե՞ք... իսկ խաբե՞լ... գիտե՞ք... սրիկա, դեռ ուսուցիչ է կոչվում... Այս բոլորիս կոտեսներ... Տարեք և անմիջապես կատարեցեք հրամանս...

Կատաղած դարձավ նա դռան մոտ կանգնած ժանդարմներին:

Ջոզո ժանդարմը թևիցս բռնած դուրս տարավ ինձ կանցելյարից ու գլխով արեց դռանը կանգնած զինվորներին.

- Գնանք...

Սա՞ ինչ է... փոխանակ կամերա տանելու, բանտից դո՞ւրս են հանում ինձ... գլխաբա՞ց... առանց վերարկուի՞... գիշերվա այս ժամի՞ն...

Բանտի ետին դռնից դուրս եկանք ուղղակի դաշտ:

Գնում ենք...

Ջոզո ժանդարմն առաջիցս, երկու զինվոր ետևիցս:

- Ախր, պարոն ժանդարմ, գլխաբաց, առանց վերարկուի ո՞ր եք տանում ես կես գիշերին...

- Ոչի՞նչ, այնտեղ գլխարկի ու վերարկուի կարիք չես ունենալ...

Ի՞նչ է դուրս տալիս այս հիմարը...

Մի՞թե իսկապես տանում են գնդակահարելու...

Բայց ի՞նչպես ախր... առանց դատ, առանց դատաստան...

Խփեցին, խփեցին... ի՞նչ պիտի անես... ուժն էլ իրանց ձեռքը, իրավունքն էլ... քչերի՞ն են խփում, քչերի՞ն կախում...

Ու ոտներս կամաց-կամաց թուլանում են, դողդողում...

Ի՞նչ անեն... փախչեն... էս ոտներո՞վս... միևնույն է կիսփեն... ուր պիտի փախչեն երեք զինված մարդու միջից... Ետ դառնամ խոստովանիմ բոլո՞րը... իսկ ամո՞թը, խայտառակությունն ամբողջ աշխարհի առաջ... բացի այդ դարձյալ կսպանեն, եթե ճիշտն ասեն...

Այդ միջոցին կանգնեց զոգոն ու դարձավ դեպի ինձ.

- Լսի՛ր, մեղք ես... ընտանիքի՛, երեխաների՛ տեր ջահել մարդ ես, ես ուառ խոստովանի՛ր, մեր լուսմիստը բարի մարդ է, կների... թե չէ միևնույն է, այս գիշեր վերջդ է... ընկերներիցդ երկուսը խփված են արդեն...

Էլ չե՛ս խաբի, ախմախ... մեկն ասում է՝ «ընկերների խոստովանեցին, կարծակենք»... մյուսը՝ «երկուսը խփված են արդեն»... Հասկացա հիմա... այս բոլորը խաղ է, կատակերգություն... գնդակի երկյուղի տակ ուզում եք բերնիցս խոսք դուրս քաշել...

Հիշեցի և քեռու նախազգուշացումը...

- Բայց ախր ես ոչի՛նչ չգիտեմ, ի՞նչ խոստովանեմ, պ. ժանդարմ...

- Դեհ, դու գիտես... գնա՛նք, մեղքը քո վիզը... Կյանքիդ վերջին լուսնին ուզեցի քեզ լավություն անել, թեև իրավունք էլ չունեմ...

Ու գնացինք դարձյալ...

Չոզոն կանգնեց: Գերեզմանոցումն էինք:

- Ի՞նչ ես ասում այժմ... վերջին անգամ հարցնում եմ...

- Ի՞նչ պիտի ասեմ, երբ ասելու բան չունեմ... արե՛ք ինչ անելու եք...

Ասի անհողողող... բայց սիրտս տգտազում էր...

- ԾպԲԶՈԶպԺ...

Գռուց գոզոն ու ատրճանակը քաշելով դեմ արեց սրտիս...

Ես աչքերս փակեցի ակամա ու չգիտեմ սիրտս խփում էր, թե՞ չէ...

Բայց ատրճանակը չի տրաքում... թեև, եթե տրաքվեր էլ, դժվար թե ձայնը լսեի... որովհետև ինքս ինձ կորցրած, կանգնած լինելուցս էի միայն հասկանում, որ դեռ կենդանի եմ...

Ինչքան մնացինք այդպես, չգիտեմ... մի լուսն, մի օր, թե՞ մի տարի...

Աչքերս բացի, երբ չոզոն ատրճանակը պահելով գոռաց.

- Գնա՛նք, անպիտա՛ն... միևնույն է, այսօր չլինի, վաղն ես ուտելու այս գնդակը...

Լույսը բացվում էր արդեն, երբ ինձ բերին ուղղակի կամերա ու ներս անելով, դուռը փակեցին առանց այլևս մի խոսք ասելու...

Էլ ոչի՛նչ չեմ հիշում: Ինձ բռնել տարել էին:

Աչքս բացի՝ հիվանդանոցումն էի:

ԿՐԱԿԸ...

- Ի՞նչ անենք, Նազու, արար-աշխարհի ցանքսը պրծավ. մեր արտերը սև մնացին... ոչ մի տեղից սերմի, գարու ճար չեղավ...

- Եսսիմ¹, Գալո, սերմը կըսես, բնադոնեն² հեչ խաբար չես... մի եփելում ալյուր ըլնի - յա չըլնի...

- Աղջի՛, ալյո՞րն էլ է պարպել...

- Պարպել է, բա ի՞նչ է...

Գալոն լռեց: Նազուի հաղորդած սոսկալի լուրը լեզուն փակեց:

«Մե եփելում ալյուր ըլնի - յա չըլնի...»:

Մի շաբաթ էր դոնե դուռ ընկած խեղճ Գալոն սերմի ճար չէր կարողանում անել, այժմ դրա վրա ավելացավ և ուտելիքի՝ մի կտոր չոր հացի հոգսը...

Ո՞ւմ դիմեր, ո՞վ առանց փող մի բուռ հաց կսեցներ Գալոյի պես աղքատ, անճար գյուղացուն, որի ութնանդամ գերդաստանը մի զույգ եզան պոչին էր նայում: Դեռ այդ եզները պիտի վճարեին և Գալոյի հորից մնացած անսպառ ժառանգություն երկու հարյուր մանեթ պարտքի գեթ տարեկան տոկոսը:

Անտե՛ր մնար էդ պարտքը, որ ոչ վերջ ուներ, ոչ վախճան... Տասնուվեց տարվան սև-մուք պատմություն ուներ այդ ամտերը, որի ամեն մի էջը արյունով էր գրված ու արցունքով շարադրված:

Գալոյին ամուսնացնելու համար նրա հայրը հիսուն ռուբլի պարտք էր վերցրել Մարտիրոս աղայից ու թեև տարեց-տարի հայրն էլ, ինքն էլ տալիս էին տոկոսը, բայց դարձյալ գյուղի գրագրի «հաշվով» դարձել էր երկու հարյուր մանեթ:

Երկու հարյուր մանեթ պարտք ունեցող գյուղացուն էլ ով բան կհավատար... Մինչդեռ Գալոյին 50-60 մանեթի ցանելիք-սերմ էր հարկավոր, մի աղյթանի էլ ուտելիք, մինչև նորի հասնելը:

Անել դրությունը Գալոյի էլ. Նազուի էլ լեզուն կապ էր գցել: Լուռ էին, բայց երկուսն էլ անբուն, աչքերը բաց...

Երկու օրվան ալյուր չկար, էլ քո՞ւն կտաներ...

1 Եսսիմ - ես ի՞նչ գիտեմ:

2 Բնադոն - հացի պաշար-ալյուր:

- Գալո՛ւ, դուք³ Օննիկին հախը չէ՞ր տա Մարտիրոս աղան, սոմառըմ⁴ գարի առնեինք, տեսնեինք աստված ինչ կուտար:

- Ի՛նչ հախ, աղջի՛, էն շատո՛ւնց պարտքին շահեն է հաշվել, հըլը օրը տասն անգամ էլ մնացած շահը կուզե, թե չէ կըսե՛ եզներդ ու արտերդ «սյուդով» կառնեն... է՛, փարա՞ կուտա մեզի... Անցյալ օրն էլ դուռ ու դր-կից վրա եղան, թե՛ մեղք է, ամոթ է, մարդուն սյուդերը մի գցիլ,- էսքան ասաց, թե՛ արտերը թող ինձի տա, ինքն էլ պարտքին տեղը թող գա տնե-ցոց հետ մեր տունն աշխատի - մարաբություն⁵ էնե, ուտելիքն ա տամ, բանմա պարտքեն պակսեցնեն...

Դարձյալ լռեցին: Մարդ ու կին անքուն, կշտե-կուշտ դառնալով, մի հնար, մի ելք էին որոնում այդ անել, գիշերվան պես սև-մութ դրությունից:

* * *

Աշունք էր: Զաղը վերջանալու վրա էր: Մի կողմից էլ հայ-հավար օրանն էին կրում, մալ-ռշխարի բերնից փախցնում քաղած ցորենի ու գա-րու եղընները⁶:

Բերքն այդ տարին թեև լավ էր, բայց խեղճ գյուղացու «ճրագը ե՞րբ է վառ մնացել մինչև առավոտ...»: Զաղի կեսին կարկուտն եկավ, ցանքսի կեսը սրբեց, տարավ: Ով ուժեղ էր, հարուստ - փողի ուժով շատ թե քիչ քաղել էր, կարկտից ազատել, քանդվողն էլի աղքատի, խեղճի տունն էր: Իր առօրյա անխուսափելի կարիքների համար, հարկից ստիպված, նա թողել էր իր արտը, նույնիսկ հասած, կծղած ու գնացել օրավարձով հա-րուստի հացը փրկելու:

Ու կարկուտը խփեց գյուղի չքավորներից մեծ մասի արտերը, տունն ու տեղն ավրեց, մոր ու մանուկի լացացրեց, որովհետև միակ ճարը մնում էր «ես ի ներքո ստորյալս»... Իսկ գյուղացին շա՛տ լավ գիտեր, թե ի՞նչ բան է այդ «բարաք» կոչված պատուհասը...

3 Ղորք - խկապես:

4 Սոմառ - հացի չափ, 16-20 փութ:

5 Մարաբա - հողագործի, սեփականագործի գյուղացի, որ ընտանիքով մի փոքր հա-ցի աշխատում է ուրիշի դռանը:

6 Եղըն - փոքրիկ դեզ:

Ամպ ու զամբ մի օր էր: Առավոտվանից մանր անձրևը մայիսվա պես մաղում էր: Դուրսը թոն ու թոնճանք, ցեխ-ճխանք էր:

Իրիկնադեմ օրնի սայլերը ճուրիով-գոռլթիով շարան-շարան մտնում են գյուղ:

Հինգ սայլ մի անգամից թափում են Մարտիրոս աղի մեծ կալը: Նրանցից մեկն էլ Գալոն էր: Մի ժամվա մեջ դիզվեց գարու ահագին դեզը: Կարկուտը թարսի պես գյուղի այն կողմը չէր զարկել, ուր Գալոյի ալիտերն էին:

Անտեր կարկուտն էլ, եղյամն էլ, ցավ ու փորձանք-պատուհասն էլ խեղճ աղքատի, չունևորի համար են միայն սահմանված... Աստված էլ կարծես հարուստի կողմն է պահում, նրան պաշտպանում ամեն ցավից ու գոռից...

Քանի Գալոն դռնե դուռ մուրալով, պարտքով գնած սերմով իր համար էր ցանում արտերը, կամ կարկուտն էր խփում, կամ երաշտն այրում, կամ եղյամն էր տանում, մուկը կտրում, ճիճուն ուտում, ժանգը վնասում... Իսկ այդ տարին, որ էլ «դանակը ոսկորին հասած» - անճար մնացած, իր բոլոր արտերը Մարտիրոս աղի համար էր ցանել, ոչ կարկուտ մոտեցավ նրա արտերին, ոչ եղյամ, ոչ մուկ ու մժեղ... Եվ այդ արտերից, իր քրտինքով հերկած, իր արցունքով ջրած արտերից Գալոն քսան սայլ բրնձի պես զարի քաղեց իր աղի ու աղջիկների հետ ու պարտքի տեղ դիզեց Մարտիրոս աղի կալը:

Անձրևն արդեն կտրել էր ու քամի⁷, մութ գիշեր էր, երբ Գալոն տուն եկավ:

Շաբթով կրակի երես չտեսած թոնրի շուրջը տղաքն առել, ծվարել էր խեղճ Նազլուն:

- Ե՛լ, բրթուճըմ հաց բեր, ուտենք, քնենք, Նազլու, էս վախոտ ինչի⁸ եք նստել:

- Հա՛ց բեր... կա⁹, որ բերեն... իսկ անոթի փորով քնե՞լ կլնի, որ քնենք...

- Աղջի՛, անխիղճ-անաստվածներն էլի¹⁰ ալյուր չեն տվել...

- Հացը թանկ է, կըսե Մարտիրոս աղան - քիչըմ հաղարով⁷ կերեք...

Հա՛յ հարամ ըլլի էս կերածը, որ մենք կուտենք...

7 Հաղար - խնայողություն:

Վերափոր վագրի պես խոր մռնչաց Գալուն ու սյան հետ դիք կանգնած մնաց:

- «Հաղարով կերեք, հացը քանկ է» հա՞... հապա էն քսան սայլ գարին, որ սեփական արտերումս ցանեցի, ճակտիս քրտինքով քաղեցի, կալոյ դիգեցի, քանկ չէ՞, անաստված, անհոգի... տուն տնովի դատենք, կաշվից դուրս գանք, ամեն բանից զուրկ մնանք, մի փոր հաց ցամաք հաց էլ չունենա՞նք... Ես քու ստեղծողիդ...

Մոռուց Գալուն մտքում ու երևի դեռ երկար կմնար ապշած քարացած, եթե Նազլուն չաթափեցներ:

- Բա՛ էլ ինչի՞ մոլորար մնացիր, գնա՛ երկու հացըմ փոխ բեր դրկիցներից՝ տողը ձենը կտրենք, տեսնենք ետև ինչ կենենք...

- Էրթամ, էրթամ...

Զիրուխ վառելով խոր ներսից պատասխանեց Գալուն:

Դրկցանց տունը շատ մոտ էր՝ պատկից, բայց կես ժամից Գալուն հագիվ տուն դարձավ, կռանը մի քանի գարու, սև հաց դրած:

Աղքատի հացը պիտի կշտացներ աղքատին, թե չէ հարստի հացն էլ մարդ կկշտացնի՞...

Մինդրի⁹ տակից դուրս թափան մանր ու խոշոր ու շրջապատեցին փողբիկ կլոր խոնջան¹⁰, որի վրա կավե քերեղանով պպգել էր աղքատի սև օրվան ընկեր աղի դմին¹¹:

- Ապա¹², էսօր պա՞ս է:

- Պաս է, բալաս, պաս, կերեք, քնեցեք... ասա ե՞րբ եք ուտիս տեսել, որ պասը կհարցնեք...

Գալուն ձեռք չտվեց բերած հացին, թեև ամենից առաջ հաց ուզողն ինքն էր ու աշխատանքից եկած, ամենից քաղցածն՝ ինքը: Թիկն տված սյունին, նա լուռ նստած բոլոր ուժով չիբուխի կծու ծուխն էր ներս քաշում ծարավ-պապակի պես ու, սրտի փոթորկից շրթունքները կրծոտելով, քուլա-քուլա դուրս թողնում: Լուռ էին բոլորն էլ: Ամենքն իր գործովն էր

8 Դրկից - դրացի:

9 Մինդար - չուլ ներքնակ կամ վերմակ:

10 Խոնջա - ցածոտն, կլոր հացի սեղան:

11 Դմի - կանաչ, որ բուսնում է արտերում, քաղում, աղն են դնում:

12 Ապա - հայրիկ:

գրադված: Մանուկներն անխոս հարամու պես գարու չոր հացն ու դմին բրդուն արած, հավար-հավար կոխում էին բերաններն ինչքան տեղ կար ու կիսածամ էլ կուլ տալիս, որ հետևյալ բրդունը ոլորեն, հացից որքան կարելի է մեծ բաժին խլեն:

Նազլուն էլ որ առավոտից բերանը պատառ չէր դրել, մոտերը նստած, մեկ պատառն էր բերանը դնում, կարծես ակամա ծամծմում, մեկ թելիկը ոլորում, որ Մարտիրոս աղի թոռներին ձմեռվա գուլպացու հասցնի:

Միայն քամին էր աղմկում, լալիր ըրքըցոցով հռհռում, կարծես խեղճ Գալոյի սև բախտը ծաղրում...

Հանկարծ գյուղում մի արտասովոր դալմադալ ընկավ. ինչ-որ բղավոց, ճղավոց, մարդիկ սրտապատառ վազում, վազվզում են:

Գալոն, չարախինդ ժպիտն երեսին, կարծես բնագլմամբ վեր թռավ տեղից... կարծես սրտատրոփ սպասում էր դրան:

- Քա, էդ ի՞նչ դալմադալ է:

- Չե՞ս իմանա, կրակը... կրակը...

Գոռալով դուրս թռավ Գալոն:

- Կրա՞կը... կրա՞կը... յանդուն է հասե՞ք, ասածու սիրուն...

Նոր լսվեց Գալոյից հետո դրսի հավարը:

«Յանդուն»¹³ էր: Ծուխն առել էր գյուղը: Դռնից դուրս եկողը վազում էր Մարտիրոս աղի մեծ կալը. որ ծուխ ու բոցի մեջ կորել էր:

Քսան սալկոց բրնձի պես լիքն ու սիպլտակ գարու դեզը, որ մի երկու ժամ առաջ միայն Գալոյի արտերից կրել, դիզել էին, դժոխքի պես վառվում էր: Քամին ու բոցը, բոցն ու ծուխը լալիր ըրքըցոցով գրկախառնվում համբուրվում էին սև մութի մեջ...

Ողջ գյուղը գործի էր: Որը եղանով, որը թիով, որը բահով, ծուխ ու բոցի մեջ նետված, աշխատում էին:

Գալոն էլ նրանց մեջն էր: Նույն ժպիտն երեսին, քափ ու քրտինքը կոխած, կրկնում, խառնում էր օրանը: Բայց ո՞վ գիտե հանգցնելու համար, թե՞ կրակն ավելի կոխարցնելու, հրահրելու համար...

Եվ Գալոյի «ժպիտը» մենակ չէր: Ծուխ ու բոցի մեջ շա՛տ-շատերի ղեմքին փայլում էր նույն ինքնագոհ, չարախինդ ժպիտը: «Աշխատում»

13 Յանդուն - հրդեհ:

էին մարդիկ, աշխատում սրտանց, քափ-քրտինք մտած, բայց... հրդեհը հանգչելու փոխարեն, քանի գնում սաստկանում էր, տարածվում...

Կրակը սրբեց, մաքրեց-տարավ Մարտիրոս աղի ողջ կալն ու խոտի դեզերն էլ կես արել լափել էր, երբ հազիվ կարողացան «մի կերպ» հանգցնել:

Կես գիշեր անց ամբոխը ցրվեց:

Գալոն էլ գնաց տուն ու կյանքի մեջ գեթ մի անգամ, թեև քաղցած փոքրով, բայց հանգիստ, հովցած սրտով քուն մտավ:

1902 թ.

«ԱԶՆԻՎ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆ ՈՒ ԳՈՂ-ԱՎԱԶԱԿԸ»

«Մեծ ոճրագործները բանար չեն մկրնում, բանրեր են շինում...»

Ալմալի լեռան անառիկ լանջին քար ու քոշի մեջ անհոգ ու անփույթ փռված են մի խումբ անշուք խրճիթներ, ցածիկ, գետնափոր, անշնորհք, անտաշ քարերից շինած, վայրենի մարդոց որջեր են կարծես...

Առավոտ կանո¹ւիս դեռ մութն ու լուսուն բացվում են գեղջուկ խեղճ շինականի ցածիկ դռները ու արևը դեռ իր ամպ-անկողնից աչքը չբացած, այդ ծակ ու ծուկից մրջյունի նման մարդ ու անասուն թափվում են աշխարհ:

Որքան էլ կանուխ, պարապ շունչ չկա այդ ժամին գյուղում: Հավերը նույնիսկ ցաք-ցրիվ եկած, քուջուջ են անում, իրենց կեր ճարում, շները ելած շնթռկած տեղից, կուչ-ձիգ անելով, ծույլ հորանջելով, բրդոտ պոչերը կեռ մանգաղ շինած, մտախոհ ու լուրջ հոտն են հանդ հանում, իրենց պաշտոնին հմուտ, աչալուրջ...

Մարդ ու անասուն, կին ու տղամարդ, պառավ ու մանուկ ամենքը իրենց գործին են կանգնում ու աշխատանքը, գյուղի քրտնաթոր, ծանր աշխատանքը, եռում է, զեռում...

Մակարենց տունն էլ մարդ չի մնացել, վաղո²ւց ամենքը գործի են եղել... Վերջինն է ահա մի ջահել տղա, մախրից ետ ընկած քոստ հորթի պես, ծուռտիկ ոտները հազիվ փոխելով, նոր է դուրս գալիս իր քնած տեղից, ծույլ հորանջելով... Բայց նա էլ հյուր է քաղաքից եկած, դրա համար է այդպես ուշացած...

Տան նորահարսը՝ խիստ հավատարիմ նահապետական կարգ ու կանոնին, քիթ-երես ծածկած, մի ձեռն էլ կրծքին կես բարև բռնած. կապույտ-նաշխտիկ սրբիչը ուսին, պղնձե ամնով սառ ջուր էլ ձեռքին, հլու-հնազանդ ծառայում է տան պատվավոր հյուրին:

Հյուրը ծանր ու մեծ, չոփ-չոփ լվացվում, ճպոռտ աչքերը մաքրում է, սրբում, հարսն համեստ, խոնարհ սրբիչը ետ առնում, ձեռն է համբուրում...

Արևը վաղուց դիպել է արդեն... Գյուղում այդ ժամին անգործ մարդ չիլնի, ով էլ որ լինի...

Քանի՞ գլխանի մեծ մարդ պիտ լինի, որ արևից էլ տեղից ուշ ելնի ու լրբի նման առ-ամոք կորցրած, աչքերը ճմռի արևի դիմաց...

Բայց մի ժամ չանցած այդ «անգործ» մարդն էլ գործի էր արդեն. մի փոքրիկ արկղ շալակը կապած՝ դուրս եկավ ահա հանդարտ ու կամաց...

Բայց ի՞նչ «անգործ» մարդ... հե՛յ բարեկա մս...

Դա քաղաքացի չարչի¹⁴ Ակոն էր - Չարչօղլենց Ակոն...

Քանի՞ տուն պիտի անցներ այդ օրը, քանի դուռ պիտի ծեծեր այդ օրը...

- Խանում քույրեր, հարս մարիկներ, լավ բարակ թել սև ու ճերմակ, մաստակ-ծամոն, ասեղ, կոճակ, սիրուն հլուն աղջիկներուն, դուրսկով մոմպաս նշանածնուն, խունկ-մոմ առեք ձեր սրբերուն, թեժ բռնոթի պառվներուն...

Ու բոլոր ուժով, ճղճղան կանչով, զիլ ձեն ձգած Չարչօղլենց Ակոն մինչև իրիկուն գովք պիտի կարդար իր ապրանքներին ու մինչ իրիկուն դեռ քանի՞ անգամ լավ բեռնավորված իր առևտրի «արդար արդյունքով» - յուղ ու հավկթի, պանրի ու բրդի, ցորենի ու գարու, հազար մի բարու լիք ամաններով ետ պիտի դառնար իր ղոնախանան¹⁵ տեղավորելու, ու նորից անցներ իր «հալալ» գործը շարունակելու...

Գյուղում տղամարդ գրեթե չկա... ինչ կարիք էլ կա... Ակոն դեռ հարուստ վաճառական չէ, որ ապառիկ տա, մուրհակ ստանա, չարչի է փոքրիկ, ամեն ինչ կանխիկ:

- Չէ՞ որ ասած է ախր «առևտուր», ուրեմն առաջ կանխիկ փողը առ, ապա ապրանք տուր, կլինի առուտուր:

Համոզիչ ու լուրջ բացատրում էր Ակոն մուշտարուն, ինչպես վայել է քաղաքից եկած բանիբուն մարդուն...

¹⁴ Չարչի - շրջիկ մանրավաճառ:

¹⁵ Դոնախանա - իջևան:

Ահա մի դռան, հենց փողոցի մեջ. ծալալատիկ նստած, բացել է Ակոն իր կախարդական հմայիչ դուրբին:

Բոլոր շրջակա մոտիկ տներում մարդ չի մնացել... Էլ հարս ու աղջիկ, պառավ ու մանուկ բան ու գործ թողած, եկել փաթեթել են Ակոյի շուրջը ապշած, բերան բաց...

Ջանի տեսնում են պսպղուն հայելի՜ն, սիրուն հուլունքներն, ասեղ ու մատնին... խեղճերի բերնի ջրերն են վազում...

- Մարի ջան, մարի՛, ինձի հայլիմ առ...

- Նանի՛, տես, ինչքան հուլունքներ ունի... բա ինձ չե՞ս առնի, նանի ջան, նանի...

- Աղջի՛, գրողը, չոռը ձեզ տանի... Էլ ինչո՞վ առնեն... պանիր չմնաց, հավկիթը պարպավ...

- Գարով առ, նանի. գարով էլ կուտա...

- Առ, խանում մարիկ, ա՛ռ, էլ մի՛ նայի ցորեն ու գարու... խոն էս աշխարհքը մեկ էլ չեն գալու... Ջահելնուն սիրտը կոտրած մի ք թողնիլ: Սիրտը շուշա է, մեկ որ կոտրեցիր, էլ չիլնի շինել. իսկ ցորեն-գարի ամեն տարի էլ կարող է լինել:

Ակոն, որ օձին ծակից կհաներ իր անուշ լեզվով, համոզում է խեղճ գյուղացի կնկան հազար մի ձևով:

«Խանում մարիկի» հարսն ու աղջիկը մինչդեռ սերմացու գարին են կիսում, Ակոյին բերում. Ակոն հայ-հավար մյուսի բերած յուղն ու պանիրն է պինդ տեղավորում ու փոխարենը մի քանի կոճակ թղթում փաթեթով, ճամփու է դնում:

Բայց հարսը դժգոհ, չի ուզում գնալ. ինչ-որ քթի տակ լուռ խոնթխոնթում է, ձեռքով ու ոտքով նշաններ անում, բողոք է հայտնում. թե քիչ էս տվել, էս ի՞նչ էս անում:

Եվ Ակոն վարպետ իրա պաշտոնին. կոտրած չի թողնում սիրտը խեղճ հարսին - մի ծամոց ձուք էլ «փեշքեշ» է տալիս սիրունիկ հարսի ամուսնի խաթրին:

- Առ, հարսի՛, դե առ... աստված է վկա, էն կանաչ մեռն Գևոյի խաթրին է, թե չէ տեղովը վնաս է ինձի... Ախր մի բուլե մի մտածեցեք, ճիշտ է, տվածս մի թոփ ասեղ է, կես դյուծին կոճակ... Բայց թե ձեզանից ո՞րը կարող է շինել դրանցից հենց թեկուզ մի՛ հատ... Թո՛ղ ձեր դարբինը, որ տա-

րին բոլոր երկաթ է ծեծում ու պողպատ կրծում, հենց մի հատ շինի, ինչ կուզի առնի... Մի տես, ի՞նչ բարակ, ի՞նչպես պսպղում, ինչքա՛ն հավասար, կոկիկ ու սիրուն... Աշխարհ չտեսած գեղացի կին եք, գիտեք թե սա էլ ձեր գարու նման մեկը ցանեցիր, հազար կբուսնի... Էս ամսերն ախր մեկ-մեկ շինել են, խարտոցով խարտել, մի ծերը սրել, մյուսը ծակել... թղթում փաթաթել, հազար վերստերով ճամփա են դրկել ամբողջ մի տարի... քո տվածդ ի՞նչ է. մի՛ բուռը գարի:

Ու խեղճ գյուղացի կարճամիտ կանայք խորը համոզված այդքան ջախջախիչ «փաստերից» հետո, էլ լուռ ու անխոս, տանը ինչ որ կա կրում են բերում ու միայն ասում.

- Էս յուղին ներկ տուր, էս պանրին ասեղ:

Ակոն իր խիղճը, ինչ կտա - կտա:

Չափ կշեռք չկա, ի՞նչ կարիք էլ կա: Ակոյի ձեռքը չափ ու կշեռք է. թեկուզ մի քիչ էլ ավել կամ պակաս: Ի՞նչ ամենք հիմա, օխտն-օտար խոնջեն, ամեն օր իրար երես պիտ նայեն: Ամոք չէ՞ ախր գյուղացու օջիւին, որ յուղ-պանիրն էլ՝ տան «բերաքյաթը»¹⁶ չափի տակ դնեն:

Թե կրկիտ¹⁷ կնկան մեկն էլ պատահեր, Ակոն ուներ իր սև քարե հոխան¹⁸, բայց քանի՞ ֆունտ էր իսկապես հոխան՝ այդ Ակոն գիտեր:

Այսպես շարունակ անցնում են օրեր, ամիս, տարիներ:

Չմեռ ու գարուն Չարչօղլենց Ակոն գյուղի կանանց հետ հաշտ ու համերաշխ շարունակում է «հալալ վաստակը»:

Ու թեև «փափուկ» սրտի պատճառով Ակոն զիջում էր ամենքին խաբրով ու մի՛շտ վաճառում իր առքի գնով, մույնիսկ վնասով. բայց երկու տարի հազիվ անցկացած, ինչ-որ կախարդիչ հրաշքի գոռով Չարչօղլենց Ակոն, էն չարչի Ակոն դարձավ բեզրկյան (ճոթավաճառ):

Էլ դուրիկ-մուրիկ չկա շալակին, հպարտ ու կամաց շրջում է գյուղում արշինը ձեռին: Նրա ետևից հաղթանդամ ծառան մեջքը կորացած տանում է բողջան¹⁹:

- Ա՛յ քեզ խելոք մարդ... ի՛սկ քաղաքացի: Իզուր չեն ասում մեզ էջ

16 Բերաքյաթ - բերք:

17 Կրկիտ - ժլատ:

18 Հոխա - 3 ֆունտի չափ:

19 Բողջա - կապոց:

գյուղացի: Ողջ տարին բոլոր քրտինք ենք թափում, գարունը դաշտում հողի հետ մերվում, ձմեռն ախոռում աղբի մեջ թաղվում, մեջքերս ճկում, ձեռներս ջարդում... հազի՛վ մի կտոր չոր հաց ենք ճարում... Ու մի տարի չէ՛, տասը տարի չէ... Էլի էն քյասիայ, քոսոտ աղքատն ենք: Մարդն երկու տարի քեֆին ման եկավ, գյուղը շուռ եկավ՝ բեզրկյան դառավ: Հալալ է, ախպեր, ես ու իմ հոգիս... մարդը խելք ունի, խո մեր թայը²⁰ չէ:

Ու էն «ծուռ ոտը», «քաղցած քաղքցին», էն չարչի Ակոն ողջ գյուղի աչքում էլ էն չարչին չէր: Այժմ դառել է «տիրացու»²¹ Հակովք» կամ «պարոն Հակոբ»: Էլ հանաք-չանաք չեն անում հետը, ծաղրում, ծիծաղում, կանանց քայ հաշվում:

Բայց Ակոն դարձյալ նույնն էր մնացել: Նույն քաղցր լեզուն, ջան ու հաջանով, նույն առուտուրը հազար երդումով...

Սակայն, իհարկե, էլ ոչ թե մի գունդ կարագով, պանրով, կամ մի կոտ²² գարով, այլ սոմառներով²³, յուղ-պանիր փթով կամ կանխիկ փողով՝ տասով, քսանով, երբեմն էլ պարտքով, բարաք-մուրհակով, միայն տոկոսը հարյուրին քսան ընդունված կարգով...

Բայց պարոն Հակոբը երկար չմնաց շրջիկ բեզրկյան... Սի տարի միայն շրջեց գյուղե-գյուղ ու աշնան վերջին դառավ խանութպան...

Չորս թերեք²⁴ շարքով լաստիկ, ամուրքյան, չիթ ու բամբազյա... գյուղին պետքական ամեն բեզեզյա...

Չորս թերեք մանրունք՝ թել, ասեղ, կոճակ, կանֆետ ու մոմպաս, քողք, գրիչ, տետրակ ու հազար ապրանք, հազար մի տեսակ...

Մեշոքներով լիք ալյուր ու բրինձ, պատերից կախած եղան, բահ ու թի, փոցխի ու հորսելի, սղոց, գերանդի...

Դախիլ վրա առանձին արկղով ամեն տեսակ ճար՝ էս գլխացավի, էն փորացավի, վախի ու ջերմի, ամեն վարամի...

Օձի կաթ ուզես՝ այնտեղ կճարես...

Ու այս ամենը ճիշտ երեք տարում...

20 Թայ - ընկեր, հավասար:

21 Տիրացու - կարդացող, գրագետ. պատվավոր տիտղոս էր գյուղում:

22 Կոտ - մի փուք:

23 Սոմառ - 16 կոտ է:

24 Թերեք - տախտակ, որի վրա ապրանք են դարսում:

Բայց թե քանի՞ տուն քանդվեց գյուղում... քանի՞ գյուղացու սերմացու զարին-ցորենն էր պակսում... Դեռ մեծ պաս չեկած ահագին ծափից յուրը վերջանում, պանիրը հատնում...

Ջանգը խփեցին, գնանք հաց ուտենք:

Ես քեզ պատմեցի, թե ով է հանցանք-ոճիրը գործում. մի ուրիշ անգամ կպատմեմ, թե ովքեր՝ նրանց փոխարեն բանտերն են լցվում:

Շատ ճիշտ է ասած՝ «ճմուռն²⁵ ուտի Հայրապետը, ջառմեն²⁶ քաշե Կարապետը»:

Գյուղն Ակոն քանդի, բանտ Մկոն մատի:

Այդպես է օրենքն այս փուլ աշխարհի:

***

* «Ազնիվ վաճառականն ու գող ավագակը» պարունկածրը, որը զեպրեղված է Ջավախեցու «Պարկերներ» (1930 թ.) և «Պարկերներ» (բանտարկյալի հուշարկերից) (1936 թ.) գրքերի մեջ, հեղափոխում արարարւթվել է մահ «Ջավախք» հայրենակցական - բարեգործական միության «Ասպնջակ» շաբաթաթերթում («Ասպնջակ», թիվ 12, 4 դեկտեմբերի, 1991), (ծանոթություն կազմողի):

«ՎԵՐՆ ԱՍՏՎԱԾ ԿԱ...»

- Յոթ տարեկան եթիմ²⁷ էի, վարժապետ ջան,- այսպես սկսեց մի օր ծառաս՝ Սահակը իր սև կյանքի աղի-լեղի պատմությունը,- երբ հայրս ինձ տարավ իր մոտ՝ ջաղացքը:

Ինձ թվեցավ, թե հրաշքով հանկարծ դժոխքից դրախտ եմ ընկել...

- Հե՛յ, վարժապետ, գիտե՞ս ի՞նչ է մեր գյուղերում անմայր, անտեր խեղճ եթիմի օրն ու հալը... Հայրս մեռներ՝ ո՛վ դարդ կաներ... Մայրս իսկույն թուխս հավի պես շուրջը կառներ փոքրիկներիս, սև-մութ կաներ օրն ու արև, ինչպես լիներ - քաղցած թե կուշտ, մերկ, թե հագած - կփայփայեր, կպահպաներ, մինչ «հավ աներ, թառը դներ», որ ամուսնու հին օջախը չմարեր...

Բայց իմ ախր մայրս էր մեռել... ու մեզ չորսիս՝ երկու տղա, երկու աղջիկ եթիմ թողել:

25 ճմուռ - յուղահաց:

26 Ջառմա - տուգանք, պատիժ:

27 Եթիմ - որբ:

Մայրս աղքատ էր, շա՛տ աղքատ: Ուրիշի պես նա չթողեց ոսկի գարդեր, բարաթով²⁸ փող, որ հայրս իսկույն, էլ ամեն ինչ մոռացած,- ինչպես անում են գյուղերում,- տաներ մեկին տար ու բերեր մի ջաղու²⁹ կին նստեցներ, խորթ մոր ճանկը մեզ գցեր...

Պարտքով փող էլ ո՞վ կհավատար խեղճ հորս - որբնայրու կարգվելուն³⁰ մեր գյուղերում չորս-հինգ հարյուր է պետք, ախր:

Խորթ մոր ճանկից՝ ազատվեցինք, բայց ի՞նչ օգուտ: Անտեր որբը ե՞րբ է օր ու արև տեսել այս սև ու մութ աշխարհում, այն էլ գյուղում...

Մեզ հանձնեցին հորեղբորս խնամքին:

Հայրս վաղուց ջաղացական էր, քաշվեցավ իր ջաղացքը ու տարեկան մեր կերմոնը³¹ երկու սոմառ գարի ալյուր հորեղբորս տալուց զատ, ոչ մի բանի չէր խառնվում:

- Էստից ետև - դու քու աստվածդ, Եղո տացու,- ասաց հայրս մեծ եղբորը,- ես ջաղչեն էլ տուն չեմ գա... Էս տղաքս քեզի կուտամ, քեզի ա - էն աստծուն... Դու էլ Էդոնց հորողբար չես - հայր ես, մայր ես, ամեն ինչ ես...

Հե՛յ գյուղացու, խեղճ գյուղացու անխիղճ աստված, էդ ի՞նչ օրի թողիր մեզ...

Բայց գյուղում, վարժապետ ջան, աստված կա՞ որ... թե որ լիներ, էլ ինչո՞ւ է հայրը՝ տղին, տղան՝ հորը, կինը՝ մարդուն, մարդն՝ իր կնոջը, եղբայր ու քույր, է՛լ դրացի ու հարևան, էլ ազգական ու օտար անխիղճ կերպով իրար արյուն են ծծում... իրար զգում, բզկտում... Չէ. վարժապետ, գյուղում օրենք, խիղճ, դատաստան հե՛չ չկա, էլ ո՞ր անխիղճ աստվածն այնտեղ կմնա... Աստված այնտեղ լոկ ժամումն է, չորս պատի մեջ բանտարկված... թե չէ գյուղում, էս մեր գյուղում խեղճ աստծուն էլ կխեղդեին...

Եվ հորեղբայրս՝ Եղո տացուս ու իր անգութ աստվածն առան մեզ՝ որբերիս իրենց «գթոտ» հովանու տակ:

Այնուհետև էլ քույրերիս ու եղբորս տանն իսկի չտեսա: Ողջ գարունը, ամառ, աշուն, մերթ գլխաբաց, չուլ ֆերենհիկը³² փաթաթված, մերթ բո-

28 Բարար - մորիակ:

29 Ջաղու - վիուկ, կախարդ:

30 Կարգվել - ամուսնանալ:

31 Կերմոն - ուտելիք:

32 Ֆերենհիկ - շալե վերարկու:

կոտն՝ քիթն ու բերան կապուտկած, հայիոյելով, ծեծկռտելով, թոն³³ ու քամուն, ցուրտ ու ցեխին քշում էին հորեղբորս արսն հոտաղության: Ողջ ձմեռն էլ բուր-բորանին, խեղճ քույրերս, փողով վարձած ծառայի պես, միշտ ջուր էին կրում տանը՝ հորեղբորս մարդ ու մալին:

Փոքր քույրս բախտավոր էր, մի տարի էլ չդիմացավ էդ տանջանքին - հիվանդ պառկեց ներսի գոմը, հինգ օր հազիվ մեծ քրոջս գողացած հացով ապրեցավ ու մի օր էլ երբ մեծ քույրս աղբյուրից տուն դառնալով գնաց գոմը - տեսավ քույրը կույերի մեջ թավալված, մեռել է...

Էհ, ի՞նչ անենք. մեռե՛լ, մեռել: Ո՞ւմ հոգն էր... Քույրս ու եղբայրս այդ զիշերը մի քիչ լացին, բոռբոռացին, ես էլ նրանց լացից լցված մի քիչ աչքերս թրջեցի... ու ամեն ինչ վերջացավ:

Գյուղում աղջիկն ախր պատիժ-պատուհաս է հոր-մոր համար: Բախտը սև է աղջկան, մեռնելը փառք նրա համար:

Մյուս օրը հայրս եկավ, տերտերի հետ տարան մորս ծոցը դրին - թաղեցին:

Խեղճ եթիմի տեղն էնտեղ է, էն սև ու մութ գերեզմանն... Էս աշխարհքում եթիմն ու խեղճն, աղքատն ու թույլն ի՞նչ բան ունեն, վարժապետ... Էս աշխարհքը փուչ աշխարհքը զոռբայի՛նն է, ուժովինը...

* * *

Յոթ տարեկան եթիմ էի, վարժապետ ջան, երբ հայրս ինձ տարավ իր մոտ ջաղացքը: Ասենք հայրս էլ խո չտարավ - հորեղբոր տնից մի օր ես փախա ու ի՞նչ արին ջաղացքից էլ տուն չեկա: Քույրս վաղուց, հակառակ «հովանավոր» հորեղբորս «սուրբ» կամքին, փախել էր իր սրտի սիրած սողի հետ, խեղճ տացուիս տունը քանդել, ավերել... Ախր, գիտե՞ս, վարժապետ ջան, թե որ քույրս չփախչեր, քանի՞ մանեթ հորեղբայրս «հաղեմասի»³⁴ պիտի առներ... խեղճն ահագին եկամուտից զրկվեց, համ էլ գյուղում խայտառակվեց:

Մեծ եղբայրս ավելի վաղ դուրս էր եկել, գյուղում մեկին հոտաղ մտել, հորեղբորս կատղեցրել: Կարո՞ղ էի ես էլ տան մեջ ապրել... Բոլոր վրեժն

33 Թոն - անձրև:

34 Հաղեմասի - «հա» ասելու վարձ, գլխագին:

ախր ինձնից կառնեին... Ես էլ փախա, ջաղացք մտա: Այնտեղ լավ էր, հեռու, ազատ հորեղբորս դաժան աչքից:

Առավոտ վա՛ղ, երբ արևը իր մոր ծոցից՝ Իվսիդադի սիրուն լանջից դուրս էր գալիս, ես էլ հորս հազար կտոր, ալրագուլուլ, չուլ անկողնից ջրաղացի մկի նման դուրս էի ցատկում: Առանց շորի, լոկ մի շապկով չըր-չփլախ (ասեմք շոր էլ ունեի՞, որ հագնեի) սաճի³⁵ սև հացը կրծելով, վագում էի խաղալու:

Ինչքա՛ն լավ էր, ինչքա՛ն սիրուն էր դուրսը:

Հենց ջաղացքի դռան մոտից գոռգոռալով, կշկշալով, ոլոր-մոլոր խլվալով, շտապ հոսում է խենթ-խելառ գետակը: Վերից-վարից, ամեն կողմից խշխշալով, վժվժալով, մեկ իրարու խառնվելով, ավիքերի հետ պագվտելով, մեկ իրարից խռովելով, հազար ճյուղի ճեղ-ճղվելով, բաժան-բաժան, ուռած-փքված հորձանք տալով, փոքրիկ ծոցի, փրփուր ծոցի խիճ քարերը լիզվալով,- թռչկոտում են առվակները, պարզ ու վճիտ աղբյուրները, վագում, փախչում, անհետ կորչում, գետն են լցվում ու թաքչում...

Հանդ ու հովիտ, դաշտ ու արոտ, քար ու քարափ քաղցր քնից արթնացած, վաղ-վաղորդյան անուշ ցողով լավ լվացված, զովացած, ծաղկի, սեզի հազարերանգ հագուստ հագած, վառ արևին առավոտվա «բարի լույս» են առաքում:

Եվ արտուտիկ, սիրուն սարեկ, ծիտ ու ճպուռ, հազար հավքեր, գորտ ու թիթեռ, ճանճ ու մժեղ, հորթ ու գառներ, հովիվ, հոտաղ անուշ ձեներն իրար խառնել, տաղով-խաղով օդն են լցնում, ճլվում, հին տարփածու երկինք-գետնի գովքն են անում, հարսանիքը կատարում:

Ինչքա՛ն սիրուն, գեղեցիկ ես, գրողի տարած դու գարում...

Կիրակի էր. «ծաղկակոխ»-ի կիրակին, միակ օրը, երբ գյուղերում ծածուկ երես մորահարսներն ու նշանված աղջիկները ազապների հետ հավասար, ուրախ-ուրախ վագում են դաշտ, խուզարկու սուր աչքից հեռու թռչկոտում են, կանաչ-ծաղիկ կոխկրտում, երգում-պարում, խաղում-խնդում, վանդակից դուրս թռած-փախած թռչնիկի պես ծլվում:

Շաբան-շաբան խումբ-խումբ եկան «ծաղիկ կոխող» աղջիկները, խումբ-խումբ եկան ջաղչի մոտի մեծ կամուրջից անցկացան:

35 Սաճ - երկաթի թիթեղ, որի վրա հաց են քխում:

- Հըպը՝... ջաղացք կուգա՞ս... արոտ մուկ... տես, մենք կերթանք ծաղկակոխ... դու հող³⁶ ջրերը լկե...

Քեն ու ոխով կարծես լցված հանդիմանեց հորեղբոր մեծ աղջիկը: Նրանք էլ խմբով գնում էին ծաղկակոխ:

- Օ՛խ... դու չունիս... տես ինչ սիրուն արխալուղ է կարել մարս. չլտո մուկ...

Սկսեցին ինձ գրգռել փոքրերը:

- Տես՝ չստերս, տացուս քաղքեն է բերել... տուն ա ունի՞ս...

- Չլտո շապկին, իդոր³⁷ հալին աշեցեք... Ձունը գլխուղ արոտ մուկ. մեր տմեն ա փախավ, եկավ... լայեղ չերավ խելքովը...

Ապուշի պես, հացը ձեռքիս շվարած, մեկ մի տղի արխալուղին եմ նայում, մեկ մյուսի ոտնամանին ու ակամա հիացմունքից բերմիս ջուրը վազեցնում:

Խումբը գնաց: Ես մնացի նստած տեղս քարացած: Մի բան ներսս օձի նման կրծում էր:

Էլ սիրուն դաշտ, սար ու ձորեր, էլ գետ-առվակ, արև-երկինք, խոտ ու ծաղիկ... ո՛չ մեկն իսկի, ո՛չ մեկն աչքիս չէր երևում: Նույն իսկ նախշուն քարերս էի գետի ափին մոռացել... Կարծես շուրջս հենց բոլորը՝ քար ու քարափ, գորտ ու թռչուն, մուկ ու մողես... ամենը մի կանաչ-կարմիր, ալ արխալուղ հագերին, ինձ են ծաղրում, ծիծաղում:

Սիրտս լցվեց, աչքերս իրանք իրանք թրջան ու ես լալով, ձեռքիս հացն էլ վայր գցած, ջաղացք մտա հեկեկալով:

- Ի՞նչ է, բալաս, ինչի՞ կուլաս, վե՞՞վ ծեծեց:

- Հա՛, ինչի՞... չե՛մ, ես ա կուզեմ...

- Ի՞նչ է, բալաս, ի՞նչ կուզես:

- Ալ արխալուղ, չուստ-ոտնաման... Պետոն, Արշակն ունենին...

- Փարս չկա, գա՛նս, ո՞րդից... Երբ մեծամաս, փող ունենաս, դունա առ...

- Հա՛, ինչի որ... Պետոն, Արշակն ա մեծ չեն... հըպը ինչի՞ էնոնց տացուն առել է...

- Չկա, ձագս, չկա... գնա. էնոնք հարուստ, մենք աղքատ ենք, փող չունենք... գնա շորերդ հագի...

36 Հող - այդտեղ:

37 Իդոր (իդիկ) - դրան:

Էդ ավելի սիրտս ծակեց: Էլի պիտի հին շորերս - չուլ ու չափուկ հագ-
նեի, որ ծաղկակոխ գնացողներն ետ գալիս, էլի «չլոտ, ալրոտ մուկ»
կանչեին ու նորից նոր ծաղրեին...

Չէ՛ ու չէ՛: Տղան չկան ի՛նչ գիտե:

Անզգամացա, գետին ընկա, սկսեցի բռնբռնալ, ոտ ու ձեռս գետին տալ...

- Դե լա՛վ, բալա՛ն, դե լավ, վե՛ր կաց, քեզ էլ կառնեն, էլ մի լա:

Գուրգուրելով բարձրացրեց ինձ հայրս ու խնամքով, որ չափատուի,
անձս զցեց հին շորս: Բայց ես ձայնս չէի կտրում:

- Դե՛ հերիք է, ամոթ է: Մի՛ լա, էրթանք տացուդ ինձի փող է պարտք.
տեսներք թե տա, տանենք խանութ շոր առնենք... Դե մի լա:

Մի քիչ չեմ-չում, նազ-տուզ արի, երբ տացուիս դև անունը լսեցի, բայց
նոր շորի, ոտնամանի հմայքն այնքան սաստիկ էր, որ ամեն ինչ աչքս
առա ու վեր ելա:

Գնացինք: Հայրս առաջից կծման տալով՝ քերվտելով, ես ետևից մոմ-
ռալով, թռթռալով:

Մտանք պապենական մեր հին տունը: Եղո տացուս թոնրի կողքին
սլալաձ իր չիբուխն էր ֆատֆատացնում, կիմն էլ կողքին արծաթ դոթկից
թեժ բռնոթին մեծ պտղուցով քիթը քաշում:

Սովորական «բարև - աստու-բարին» ասինք առանց իրար երես ան-
գամ նայելու ու նստեցինք թմբիկին³⁸: Հայրս հանեց իր մախոռքի մեծ
քեսան ու սկսեց ինքն էլ լցնել իր չիբուխի մեծ լյուլան: Ես էլ կողքին ահ
ու դողով կուչ եկած, մեծ տացուի դևի դաժան դեմքն եմ դիտում, մեկ-մեկ
թոնրին խթխթացող կերակուրները հոտմտում ու ինքս ինձ բարկանում,
թե՛ ինչո՞ւ է հայրս էդպես եռլի³⁹ մստում ու չի ասում ասելիքը, որ շուտ
պրծնենք, տուն գնանք: Բոթբոթում եմ, փեշից քաշում: Ձեն չկա: Երևի թե
շատ էլ հեշտ չէր տացուի հետ խոսելը:

Վերջապես, հայրս ուժ ու կող արեց.

- Հա՛, դորթ, տացու. ինի փարին, շահը տալիք, տղին շոր-մոր առնելի,
չփլաղ է խտակ մնացել:

38 Թմբիկ - մի արշին բարձրությամբ պատ է, որ թոնրատունը բաժանում է տան
մյուս մասից - տան երեսից:

39 Եռլի - հաստատում, հիմնավոր:

- Փարին շափը... ի՞նչ փարա է, միտքս չէ:
- Բաժմվելիս չէ՞ դու ինձի պարտք մնացիր:
- Պարտք մնացի՞... Ես քեզի՞... թուխտ ունի՞ս:
- Հըպը չունիմ, քովս է, ահան:

Հայրս հանեց շապկի բեջից «մասունք»-ի պես հազար ու մի փալասի մեջ փաթաթած աղտից-կեղտից դեղնած-սևցած բարաթը ու դողալով, դողդողալով մեկնեց եղբորն:

Հեշտ բան չէր: Աղտոտ-կեղտոտ թղթի մեջ էր պարտկված իր ողջ կյանքի աշխատանքը՝ իր բաժինը հայրական մեծ օջախից, որի համար մեծ եղբորից բաժանվելիս, այնքան կռիվ-վեճից հետո, լոկ այդ բարաթն էր ստացել:

Տացուս առավ, շուռ-մուռ տվեց, կարդաց, հաշվեց. խոր մտքի մեջ ընկածի պես, մեծ գլուխը տարավ-բերեց, երկար չիբուխից կծու ծուխը ներս ծծեց... մեկ էլ թնդրից ալ ու խաշխաշ մի բոց ցայտեց...

Հայրս իսկույն էն գեշ օձի խեթածի պես տեղից թռավ, գույն-մույն նետեց, սփրթնեց...

- Էդ ի՞նչ էրիր, անաստված... խիղճ-գութ չունիս, ահ-երկյուղ էլ չունիս, անխիղճ, «վերն աստված կա»... չէ՞ ամեն ինչ կտեսնի...

- Ի՞նչ գութ, ի՞նչ խիղճ, ծո սարսաղ... խիղճս ո՞րն է... Բա ես քեզի փո՞ղ եմ պարտք... ո՞վ կհավատա... ցնդած գլուխ...

Հայրս կանգնած տեղը մնաց, քար կտրավ: Հետո ձեռքիցս ամուր քաշեց, լուռ ու անխոս դողդողալով դուրս ելավ:

Գնում ենք լուռ: Հայրս կշտե-կուշտ ընկնելով հարբածի պես, ես սարսավիած հորս դեմքից, գազան տեսած գառի պես:

Ինչ կատարվեց ես չհասկացա, բայց բնագոմամբ գգացի, որ մի շա՛տ վատ բան կատարվեց, որից հայրս շանթահարվեց ու կապուտկեց: Նա լուռ մտնեց ջաղչի գլխան, հանեց չիբուխն ու քիսան, լցրեց-դարտկեց, դարտկեց-լցրեց, կծու ծուխը քուլա-քուլա ներս քաշեց, կարծես ներսը հրդեհ ընկել, վառվում էր...

Ես էլ տեսա, որ ոչ հարցիս, ո՛չ էլ լացիս լսող կա, ձեն-ձուն կարած կողքիս ընկա, քնեցի:

Ինչքան անցավ - չգիտեմ, հանկարծ մի սուր ճիչ լսեցի, քնիցս վեր ցատկեցի:

Հայրս կողքիս վայր էր ընկած անգգա: Դեմքի կեսը կապուտկել էր, սև-սևցել: Վրան ընկա լաց ու կոծով, «հարիկ, հարիկ» կանչեցի, անփույթ ընկած, չոր փայտ կտրած ձեռքն առա, պաչպչեցի աղաչեցի.

- Հարի ջան, ել, ես էլ հալավ չեմ ուզել, հե՛չ մի բան չեմ ուզել, ել վեր, հարի՛ ջան, ել վեր...

Անշունչ քարը կլսի՞...

Լացի՛, լացի՛. հոնգուր-հոնգուր հեկեկացի, կապտած հորս համբուրեցի, պաչպչեցի, որ վեր կենա, ինձի անտեր չթողնի...

Ո՛վ էր ձայնս լսողը... Հայրս դամլա⁴⁰ էր արել:

Լերքին⁴¹ փռված, կապտած-սևցած շրթունքները կարծես դարձյալ կրկնում էին.

- Գութ-խիղճ չունի՞ս, Եղո՛ տացու, «վերն աստված կա...»

Ու աչքերը ուժով չռած, կարծես, վերն անսիրտ, կապույտ անհունին մեջ ինչ-որ «գթոտ-խղճոտ» աստված էր որոնում...

Բայց մեր գյուղում աստված կա՞ որ, վարժապետ... թե որ լիներ էդ-պես աստված, էլ ինչո՞ւ է հայրը՝ տղին, տղան՝ հորը, կինը՝ մարդուն, մարդն իր կնոջ, եղբայրը՝ եղբորն, էլ ազգական, թե օտար լոկ մի կտոր հացի համար սև օձի պես իրար խեթում, խեթխեթում...

Չէ՛, վարժապետ, գյուղում օրենք, խիղճ, դատաստան հե՛չ չկա... էլ ո՞ր անխիղճ աստվածն այնտեղ կմնա...

Գյուղում աստված էլ չկա...

1903 թ.

«Հայ գյուղագիրներ» Հայպետհրատ, Երևան, 1950, էջ 539-567

40 Դամլա - կարված:

41 Լերքին - մեջքին:

ՎԱՀԱՆ ՏԵՐՅԱՆԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑՆԵՐԻ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ

ՀՈՒՇԵՐ ՎԱՀԱՆ ՏԵՐՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔԻՅ

«Ջախճական Վանոն»: Վահանն եղբայրներիցս ամենափոքրն էր, դրա համար էլ տան ամենասիրելին ու երես տվածը: Սակայն, չնայելով դրան, նա շատ սուսիկ տղա էր ու չէր օգտվում իր արտոնյալ դրությունից:

Կազմվածքով լիքը, թմբիկ ու կարմրաթուշ, բնավորությամբ մեղմ ու սակավախոս, մանկութ սիրում էր նա մենությունն ու իր «անուրջներով» տարվելը, դրա համար էլ մեծ մասամբ նրան կգտնեինք առանձնացած մի անկյունում մտախոհ եղունգները կրծելիս: [Բնագիրը պատռված է]:

Համառ էր հորս պես, երբ համոզված էր իր արարքի արդարացիության մեջ, ու լավկամ՝ մորս պես, երբ կրում էր որևէ անարդարացի վիրավորանք:

Այդ վիրավորանքը, սակայն, նա չէր թողնի անպատասխան ու շատ անգամ կարտահայտեր որևէ սրամիտ ու տեղին գործարքով, որ միշտ ավելի տալավորիչ ու էֆեկտավոր էր լինում, քան սովորական բառապատասխանը կամ մանկական լացն ու ճղճղոցը:

Չմեռը Վանիկը մեծ մասամբ առանձնացնում էր տաք վառարանի մոտ, թմբիկ փիսիկի պես գունդուկծիկ լինում ու մեն-մենակ մոխրի հետ խաղում կամ մոխրագուլուլ, հավար-հավար եղունգները կրծոտում:

Այդ պատճառով էլ մայրս մի օր անունը դրեց «ալյոտ ջախճական»¹:

1 Մայրս սովորություն ուներ ամենքին մականուններ դնել (և երբեմն շատ սուր ու բնորոշ) ըստ իրենց բնավորության ու արարքների: Տան մեջ ամենքս մականուններ ունեինք, նույնիսկ մի քանիսը, ու մեծերս բնավ չէինք վիրավորվում նրանից [պատռված է]:

Եվ հետո, զիջելով մեր թախանձանքին, սկսեց պատմել, թե ինչպես ջաղացականը հաճախորդների ալյուրից մի-մի բուռ գողանալով ու դե-սից-դենից խնդրելով մի քիչ էլ յուր կամ ձեթ ճարելով, սև սաճի վրա, իր օջախում բաղարջ է թխում, ուտում ու մեր Վանիկի պես ալյուրակոլով օջա-խի կողքին կուչ եկած ամբողջ օրը մրափում,- Վանիկը լուռ լսում էր ու եղունգները կրծոտում, կարծես բնավ իրեն չէր վերաբերում մորս պատ-մածն ու մեր ծիծաղը:

Բայց հենց որ մենք սկսեցինք կանչել «ջախճական Վանո, ջախճական Վանո» - աչքերը լցվեցին ու սկսեց հեկեկալ.

- Հա՛, ես երբ եմ ալյուր գողցել, որ անունս ջախճական կոնես...

Հայրս, որ այդ օրն զբաղված չէր իր անբաժան գրքով, որով տարվել գիտեր, ինչպես Վանիկն իր եղունգներով, ու կարդալիս տունն էլ հրդեհ ընկներ չէր իմանա, պաշտպան կանգնեց իր սիրելուն.

- Արի՛, բալիկս, արի ինձ մոտ... արի ես քեզի հեքիաթ պիտի պատմեմ, Բոռո կատվին հեքիաթը...

Հեքիաթն ու երաժշտությունը, պարն ու երգը Վանիկի ցավոտ կողմե-րից մեկն էր:

Երբ երգի կամ գուռնի ձայն լսեր, եղունգները կրծելն անգամ կմոռա-նար:

Այս անգամ էլ, հեքիաթի ձայնը լսելով, իսկույն մատը բերանից հա-նեց ու ուրախ ծիծաղելով, կարծես ոչինչ չէր պատահել, նապաստակի պես երկար ականջները խլշկտացնելով, ցատկեց նստեց հորս գիրկն ու փաթաթվեց վզովը².

- Դե՛, պատմե, դե՛, պատմե...

Մենք էլ ուրախացած շրջապատեցինք հորս, որ լսենք «Բոռո կատ-վին» հեքիաթը. նախօրոք իմանալով, որ հորս հեքիաթի հերոս Բոռո կա-տուն էլ անշուշտ Վանիկն է լինելու:

- Դե՛, լսեցեք,- հայրս սկսում է պատմել,- կըլլի-չիլլի մի Բոռո կատուն կըլլի: Ինքը՝ հաստ, ոտները՝ հաստ, պոչը՝ քրդոտ, դունչը՝ քոթոթ, փորը՝ ուռած, ինքը՝ տռգած. ո՞ւմ պես...

2 Հայրս որքան լուրջ էր գործնական խնդիրներում, նույնիսկ մեզանից ամենա-փոքրիկ հետ, նույնքան մանկանում ու չարաճճի էր դառնում մեզ հետ խաղալիս, այն աստիճան, որ մայրս [ալատոված է] ու նկատողություն անում:

- Վանիկին պես, Վանիկին պես,- գոռում ենք բոլորս:

- Թո՛ղ ինձի պես, թող ինձի պես, դուք ինչի պես... շարվել եք չորս բոլորս շան պես,- պատասխանում է Վանիկն ու նորից մատը կոխում բերանը:

- Հա՛,- շարունակում է հայրս,- էդ Բոռո կատուն մուկ շատ էր սիրում. փափվիկ, քմբվիկ մկներ, բայց արի տես, որ էդ անտերներն էլ շա՛տ սատանա էին, ո՞ւմ պես...

- Մեր «ճիզվիտ» Ներսեսին³ պես,- ուրախացած վեր թռչելով ու մատը բերանից հանելով, կանչում է Վանիկը:

- Հա՛, էդ մկներն էլ շատ սատանա (խորամանկ) էին, քանի կատուն տանն էր՝ ծակերից դուրս չէին գալիս ու սալտորիկ աչքերը պստ-պստացնելով, ծակից նայում էին կատվին, ճրստ-ճրստում, փախչում, խեղճ կատվի հոգին հանում: Ի՞նչ աներ խեղճ Բոռոն, փորը քաղցած, տունը լիքը մուկ,- ոչ թաթ կհասնի, ոչ բերան: Մոմռում է, ման գալիս. թաք է կենում, ձենը կտրում, մարաղ մտնում... բան չի դուրս գալիս: Անպիտանները փոքրիկ դնչները միայն ցույց են տալիս ծակից, ճրստ-ճրստում, ծիծաղում կատվի վրա ու ներս փախչում: Բոռո կատուն բարկանում է, կատաղում... ո՞ւմ պես...

- Ղուպլո Արամին պես,- գոռում ենք ամենքս ու Վանիկը ծիծաղից թուլանում է, ուրախացած. որ հեքիաթից մեզ էլ բաժին հասավ:

- Հա,- շարունակում է հայրս,- մոմռում է Բոռո կատուն, մլավում, օղիկ-օղիկ ման գալիս ու մտածում՝ ի՞նչ անի. ի՞նչպես անի, որ էդ անպիտաններից մեկն ու մեկին ձեռք գցի ու վրեժն հանի: Մտածում է, մտածում ու հնարը գտնում: Գնում, մտնում է ալրին ամբարը, թապլտվորում, ալրակոլոլ դառնում ու գալիս հացին տաշտին մեջ պառկում: Գունդ ու կծիկ դառած, ձեռք-ոտք պահած, բրդոտ պոչը տակը առած. սպասում է: Աչքերն անգամ չի թարթում, որ մկները կարծեն թե՛ թթմորն է տաշտին մեջ: Սպասում է, սպասում, մուկ չկա՛... Քունը տանում, քնում է, զարթնում, նայում, նորից քնում առավոտից մինչև իրիկուն... ո՞ւմ պես...

- Մեր թամբալ Ղազարին պես,- գոռում է Վանիկն, ու ծիծաղում ենք ամենքս:

3 «Ճիզվիտ» - եզվիտ [պատռված է], Վահանից մեծ եղբորս Ներսեսի մականուններից մեկն էր:

- Հա՛, սպասո՞ւմ է, սպասո՞ւմ Բոռո կատուն, աչքի տակով դես-դեն նայում... Մեկ էլ ըհը՛... մի պառավ խոռթո մուկ գլուխն հանում է ծակից, նայո՞ւմ, նայո՞ւմ, հասկանում է, թե կռահում - պոչը քաշում, հետ է փախչում: Մի քիչ հետո մի ուրիշն է դուրս գալիս, ջահե՛լ, սիրո՞ւմ մի մկնիկ... ո՞ւմ պես...

- Հեղոյին⁴ պես,- գոռում ենք ամենքս:

- Չէ՛, Նաշոյին⁵ պես,- բողոքում է Վանիկը,- Հեղոն ի՞նչ է, մկի ձագ, հըըը վազել ա չիտե, ծակեն ինչըդ պիտի դուրս գա...

- Լավ. թող Նաշոյին պես ըլլի.- համաձայնում ենք մենք, համոզված, որ Հեղոն էլ անմաս չի մնալու:

- Հա, էդ ջահել, սիրուն մուկն էլ գալիս է դուրս, մի քիչ խաղում, դես-դեն նայում, մեկ էլ տեսնում է տաշտի մեջ մի ալրոտ գունդ: Օհո՛... թթխմո՛րն է մոռացել են, տաշտում թողել գնացել են... Թե... գնա՞մ. չգնա՞մ... ու հանկարծ են սատանան ի՞նչ է տեսնում, ի՛նչ չի տեսնում. փախչում իրա բունն է մտնում: Բոռո կատուն սրտիցը խոր ա՛խ է քաշում - ինչի՞ո ես էդ անպիտանին բաց թողի... ի՛նչ ուտելու պատառ էր... Մեկ էլ... ըհը՛, մի պստիկ ու թմբիկ մկի ձագ... ո՞ւմ պես...

- Հեղոյին պես, Հեղոյին պես,- գոռում ենք ամենքս:

- Հա, մի պստիկ ու թմբիկ մկի ձագ է դուրս գալիս, ուրախ-ուրախ դես է վազում, դեն է վազում. մեկ էլ տաշտում խմոր է տեսնում: Ի՛նչ լավ բան է, մտածում է ու միամիտ մոտ է վազում: Բոռոն թըրը՛մք, թաթը խփում, բռնում է: Խեղճ մկնիկը լեղապատառ թպրտում է, ճստճստում, լաց է լինում, աղաչում... Բայց Բոռոյի հեչ պետքն է... Հա փ է անում, խեղճ մկնիկին անուշ անում... ո՞ւմ պես...

Բայց Վանիկի աչքերից արցունքները թափվում են արդեն ու սկսում է հեծկլտալ...

- Ի՛նչ եղավ, բալաս, ինչի՞ կուլաս, լավ հեքիաթ չէ՞ր:

- Չէ՛, լավ չէր... ինչի՞ կերավ մկնիկիս, բա մեղք չէ՞ր...- լացակումած կմկմում է Վանիկը:

4 Հեղոն ամենափոքր բույրս է, Վահանից էլ փոքր:

5 Նաշոն միջնակ բույրս է, Վահանի ամենասիրելին, նրա մանկուք խնամողն ու փափալողը:

- Հիմա ր, դրա համար ես լալի՞ս... Բա ես քեզ չե՞մ ասել, որ բոլոր հեքիաթները սուտ են: Հեքիաթների մեջ ինչքա՞ն դևերի ու սատանաների անուն ես լսել, բա իսկի մեկին տեսե՞լ ես...

- Չէ՛:

- Դե տեսար, որ եղ բոլորը սուտ են, դուրս որ լիներ կտեսների: Բոռոն էլ մկնիկին խոմ դորթուց չկերավ, հեքիաթի մեջ կերավ:

Վանիկն արդեն բավարարված էր, ու աչքերը սրբելով, սկսում է ծիծաղել, ապա և սպառնալ:

- Ես որ տեսնեմ Բոռո կատվին տաշտի մեջ, պիտի զարնեմ, որ մկնեքին չխաբի...

* * *

Անցան օրեր ու բոլորս էլ արդեն մոռացել էինք այդ միջադեպը, բայց հաճախ կանչում էինք Վանիկին իր նոր մականունով, վստահ, որ նա հաշտված կլինի արդեն իր նոր մականվան հետ, ինչպես մյուսների հետ: Եվ, իհարկե, ամենից շատ այդ մականունը կրկնողը դարձյալ մայրս էր, մանավանդ, երբ Վանիկը էլի, ըստ իր սովորության, վառարանի կողքին մոխրագուլուլ նստած եղունգներն էր կրծոտում:

Եվ հիրավի, չէր նեղանում, ծայն չէր հանում Վանիկը, երբ լսում էր իր այդ մականունը:

Մի օր էլ երեկոյան, երբ մայրս կովերը կթելուց վերադառնալով, կով-կիթը ձեռին սենյակ է մտնում, ի՞նչ տեսնի... Վահանն իսկապես ալրակուլով, արոռի վրա կանգնած, ճենճահոտը գցել, վառարանի վրա «բաղարջ» է թխում⁶...

- Ծո՛, փչանալու, եղ ի՞նչ կենես:

- Ի՞... չես տեսնի՞... բաղարջ կեփեմ...

Խեթ-խեթ մորս մայելով ամենայն լրջությամբ պատասխանում է Վահանը:

6 Մեր տանը ո՛չ մի բան փականքի տակ չէր: Վանիկն, օգտվելով դրանից ու այն հանգամանքից, որ տանը ոչ ոք չկա - հայրս եկեղեցի էր գնացել, մայրս կովերը կթելու, իսկ մեծերս հարևանենց, մտնում է մառան, յուղ, ալյուր առնում ու թխում իր «հոչակավոր» բաղարջը:

- Ծո՛, ալրո՛տ մուկ, բաղաջն ի՞նչ է, ի՞նչ դուրս կուտաս:

- Բաղաջը՝ բաղաջ է... հա՛, հիմի ա ալրոտ մուկ եղա... Դու չէի՞ր ըսե, թե ես ջախճական եմ... Դե, ջախճականը բաղաջ կեփե, որ ուտե... էլ ինչի՞ կիերստես... ես ինձեմ խո բան չեմ հնարե, քու ըսածդ կեննեմ:

Ամենայն լրջությամբ պատասխանում է «ջախճական Վանոն»՝ սառնասիրտ շարունակելով իր գործը:

Լավ է հենց այդ միջոցին ներս է մտնում հայրս ու, լսելով բանի էությունը, ըստ իր սովորության պաշտպան կանգնում Վանիկին⁷:

- Իհարկե, լավ կըսե տղաս, ջախճականը բաղաջ կուտե, իրեն եփածին չես հավնի, դե դու եփե, բոլորս էլ ուտենք:

Եվ իսկապես հարկադրեց մորս հենց այդ երեկո վառարանի վրա «թավա քաթասի» (թավայի մեջ թխած փոքրիկ գաթաներ) թխել, որ կուշտ-կուշտ ծիծաղելով ու Վանիկին գովելով, կերանք ամենքս:

«Որ սիրտդ չպատռի»: Վահանի ծննդավայր Գանձան Զավախքի բարձրադիր, լեռնային գյուղերից մեկն է, չափազանց հարուստ բազմերանգ բուրալի ծաղկունքով, սառնորակ աղբյուրներով ու բնության չքնաղ տեսարաններով:

Մեր բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը, երբ եկել էր Փարվանա լիճը տեսնելու, որ իր համանուն պոեմը գրի⁸, ու գիշերվա ժամի 2-ին Սուրբ Հովհաննեսի սարից տեսնում էինք լուսնի պայծառ լուսով ողողված Գանձան իր շրջակայքով - հյուսիսում Փարվանա լիճը փոված արծաթե ավազի պես պսպղում, հարավում, ոտներիս տակ, Ս. Հովհաննու

7 Հայրս չափազանց ներողամիտ էր մեր նման չարությունների նկատմամբ, մույնիսկ խրախուսում էր, մանավանդ երբ նկատում էր մեր այդ չարության մեջ որևէ ստեղծագործական, շինարար նպատակ: Օրինակ, հաճախ մենք տաշաշորում, կոտրատում էինք միանգամայն պիտանի ու մեր գյուղում դժվար ճարվող տախտակներ, փայտեր (գյուղգործիքների համար գնված), երբ սալ կամ արոր էինք շինում, ու մինչդեռ գյուղացիք ափ ի բերան նայում էին ու մեզ «տերտերանց խելառներ» անվանում, մայրս բարկանում էր ու ճղճղում՝ հայրս սառնասիրտությամբ նկատում էր. ի՞նչ կուգես, աղջի, տղաս արոր պիտի շինե, չէ եղել, մեծա որ շինե կըլլի: Բա ի՞նչ անե, երեխան մի զբաղմունք պիտի ունենա, չես ուզում փչացնեն, ինքդ զբաղեցրու ավելի խելոք բանով:

8 «Փարվանա» պոեմի նախերգանքը Հովհաննես Թումանյանը գրել է Գանձանում, մեր տանը:

ստորոտին՝ Դուման-գյուլն իր կաս-կապույտ ջրերով ու երկուսն իրար կապված Փարվանա գետի արծաթ գոտիով, որ համանուն լճից դուրս գալով, հազար ու մի սառն ու վճիտ աղբյուրներ գիրկն առնելով, իր հատակի ազնվագարն կարմրախայտ ձկների հետ պագվտելով ու ծաղկագարդ, բուրալի ավերը լիզելով, հազար նագով կոտրատվելով, ծռմվելով, թափվում է Դուման-գյուլը: Գետի ավիին, երկու ծայրին ու մեջտեղը Փոկան, Գանձան ու Սաղամոն հոգնած պահակի պես պագած, մրափում են սուսուփուս, դեմերս՝ հսկա Աբուլն է իր ձյունափայլ արծաթագոծ կատարով. նրա կողքին՝ «քարոտ-քոչոտ» Զյոռ-օղլին - ժեռ-ապառաժ բռունցքներով իր ախոյան Աբուլին սպառնալիս. հեռո՞ւն Իլխի-դաղի երկարածիզ լեռնաշղթան անդնդախոր ձորերը գալի երախի պես բացած. կարծես իր ներքևում, մեն-մենակ տափարակ դաշտում պագած Գնդլիկ-Թափին է ծաղրում, հռհռում. ոտներիս տակ աջ ու ձախ, որը մոտիկ, որը հեռու, լուսնի շողքից պսպղացող արծաթագույն արտերի մեջ շաղ տված. սպիտակ սավանի վրա սև թանաքի բծերի պես երևում են խոր մրափող գյուղերը՝ Սաթխա, Արակյալ, Հեշտիա, Ղավուրմա, Ջիգրաշեն, Խանչալլի, Ղոջաբեկ... ու այս բոլորը լուսնի արծաթ լույսով ոլողված, նարգիզի, խնկածաղկի, սյումբյուլ խոտի ու հազար ու մի ծաղկունանց բուրմունքով խնկարկված,- այս բոլորն այնպիսի ուժեղ տպավորություն թողին Հովհաննեսի վրա, որ ոգևորված կանչեց՝

- Ղազարոս, մինչև այժմ ես կարծում էի, թե աշխարհում մեր Լուռուց գեղեցիկ տեղ չկա, բայց ձեր Ջավախքն, ախպեր, ոչնչով պակաս չէ Լուռուց էս իր իրահատուկ գեղեցկությամբ: Առանց ծառ ու անտառ էսպիսի գեղեցկություն...

Եվ հիրավի, Գանձան որքան գեղատեսիլ է իր սքանչելի բնությամբ, հարուստ բազմերանգ, բուրալի ծաղկունքով, սառնորակ աղբյուրներով, սակայն միանգամայն զուրկ է ո՛չ միայն պտղատու ծառից (ինչպես և գավառի բոլոր գյուղերը), այլև անպտուղ, վայրի ծառ ու թփից: Բոլոր եղբայրներս հերթով, տարիներ շարունակ Տփլիսից գալիս Մանգլիսի անտառներից, Բորժոմի սարերից, շատ անգամ մասնագետ ագրոնոմի խորհրդով հետներս բերել ենք զանազան տեսակի ծառեր, որ մեր «բուստանում» աճեցնենք, սակայն բոլոր ջանքերս իզուր են անցել. ոչ մի ծառ, ոչ մի թուփ արմատ չի բռնել Գանձայի լեռնային հողում:

Ուստի զարմանալի չէ, որ միրգը Գանձայում (և առհասարակ մեր լեռնային բոլոր գյուղերում) հիվանդի «կամակ», հազվագյուտ շքեղությամբ է համարվում ու շատ հազիվ է պատահում, մույնիսկ ամռանն ու աշնանը - մրգի առատ ժամանակ, ըստ որում բերում են դրսից, այն էլ շատ հեռու վայրերից: Այսպես, թուփն ու բալը, ծիրանն ու ճանճուլը՝ Խրթվիզից (70-80 վերստ), տանձն ու խնձորը՝ Ախալցխայից (90-100 վերստ), խաղողը՝ Երևանից, սեխ-ձմերուկը՝ Արանից⁹ և այլն, այն էլ տարին մի քանի անգամ միայն:

Դրա համար էլ միրգ պատահելիս հայրս խաղողը ձիաբեռնով էր առնում, սեխ-ձմերուկը սայլով, թե՛ «լավ է մի անգամ կուշտ ուտել, քան տասն անգամ համը տեսնել»:

Մի անգամ էլ հայրս, ըստ իր այդ սովորության, մի սայլ ձմերուկ էր առել ու դռանն համրելով, դարսում էին պատի տակ, երբ Վանիկը գունդուկծիկ, մատը բերանին դուրս գալով տնից ու հանկարծ տեսնելով ձմերուկի կույտը, ուրախությունից սկսեց տարորեն հռհռալ:

- Շրա՜փ... հայրս անակնկալ մի ապտակ հասցրեց ու խեղճ տղի ծիծաղը լացի փոխվեց:

Ապա համբուրելով նստեցրեց ձմերուկների կույտի վրա ու փայփայելով սկսեց երեխի սիրտն առնել ու բացատրել, թե ինչու ապտակեց:

- Տես, էս բոլորը քոնն են, բալաս:

- Հա՛, հըպը ինչի՞՞ զարկիր:

- Ջարկի, որ խնդլուղ (ուրախությունից) սիրտդ չպատռի, ախր էտման (եղպես) խնդա՛լ կլնի, բալաս, շատ ուժով խնդալուց մարդու սիրտը կպատռի:

- Դե հիմի ջոկե որը կուգես, կարեմ, կեր:

Ու Վանիկը ցավն էլ, լացն էլ մոռացած, ծիծաղելով սկսեց ձմերուկների հետ գնդիկոր թավալվել:

Անցավ ժամանակ: Հարկավ ամենքս էլ մոռացանք ձմերուկն էլ, ապտակն էլ: Եվ ինչ միտ պահելու բան էր, ո՞ր հայրը տղին ապտակ չի խփել:

Մի օր էլ հայրս գյուղամիջում նստած զրույց է անում հավաքված գյուղացիների հետ ու Վանիկն էլ, ըստ սովորության, գիրկը նստած

եղունգներն է կրծոտում: Խոսակցիցներից մեկն ինչ-որ ծիծաղելի մի դեպք է պատմում, ու հայրս էլ ունկնդիրների հետ սկսում է քահ-քահ ծիծաղել:

- Շրա՜փ... մատը բերանից հանելով, իր փափլիկ թաթով մի փառափոր ապտակ է հասցնում Վանիկը հորս երեսին:

Բոլորի գլխին սառը ջուր են լցնում, կարծես:

- Ի՞նչ կենես, ծո՛, անպիտան:

- Ջարկի, որ սիրտդ չպատռի... դու չըսի՞ր թե շատ խնդալուց մարդու սիրտը կայատռի...

Հայրս իսկույն հիշում է ձմերուկի պատմությունն ու ծիծաղելով պատմում ունկնդիրներին:

«Վանիկը գյուտարար»: Հայրս չափազանց ուսումնասեր մարդ էր, թեև ինքը դպրոցական կրթություն չուներ: Նա սովորել էր միայն Ախալքալաքի ծխական դպրոցում, իր ժամանակին հռչակավոր Եղիշե Մեծատունյան վարժապետի մոտ ու իր հայրը՝ Գրիգոր քահանան, միանգամայն բավարար համարելով «գիտության» այդ պաշարը (աստվածաբանություն, բարոյագիտություն, տոմարագիտություն, թվաբանություն, հայոց լեզու), որ հիրավի իր ժամանակի գյուղացի պատանու համար քիչ բան չէր, տուն է բերում իր «ուսումնական» տղին ու նշանում Չամդուրացի (Ախալքալաքին մոտիկ մի գյուղ) Տեր-Ղազարի թոռան՝ Յուդաբերի հետ, որ նույնպես մի բացառիկ երևույթ էր իր ժամանակին ոչ միայն գյուղի, այլև գավառական քաղաքի համար: Մայրս՝ Յուդաբերը, ոչ միայն վարժ կարդում էր ու հասկանում էր կարդացածը, այլև լավ ժամասաց էր ու աղջիկ ժամանակ որպես սարկավագուհի օգնելիս է եղել եկեղեցում իր տերտեր պապին:

Նշանվելուց հետո էլ, սակայն, հորս խելքն ու միտքը ուսման հետ է լինում ու զօր ու գիշեր միջոցներ է որոնում ուսման իր այդ անհագ ծարավը հագեցնելու: Պատահմամբ ձեռքն է ընկնում Վենետիկի թե Վիեննայի ժուռնալներից մի համար, որի մեջ կարդում է, որ Փարիզում գոյություն ունի ինչ-որ հայկական բարձրագույն դպրոց (երևի Մուրադ-Ռաֆայելյան դպրոցն է եղել), ուր ընդունում ու ձրի ուսում են տալիս չքավոր հայ պատանիներին: Ուսումնածարավ պատանին որոշում է ինչ գնով էլ լինի հասնել Փարիզ ու անգամ, եթե չընդունեն դպրոց որպես գիշերօթիկ, ծա-

ռա մտնել դպրոցում ու միաժամանակ սովորել: Որոշում է ու անմիջապես անցնում գործի - նշանաձի համաձայնությունն առնում, պայմանավորվում, մի գույգ նոր տրեխներ կարում, մի երկու հացով պանիր աղլուխով կապում մեջքն ու հորից, բոլորից թաքում, ոտքով, առանց կոպեկ փող ունենալու գրպանում, ճանապարհ է ընկնում Գ-անձայից Փարիզ, հուսալով որ, եթե չհաջողվի սահմանապահներից թաքուն անցնել Տաճկաստան, իր ունեցած միակ արժեքավոր իրը՝ աներանց նվիրած նշանադրության մատանին, կաշառք կտա պահակ զինվորներին, իսկ իր ապրուստը կհոգա ճանապարհին տեղ-տեղ բանվորություն անելով:

Հիրավի, մի մութ գիշեր հաջողությամբ անցնում է տաճկական սահմանն ու հասնում Ղարսի գյուղերը (Ղարսն իր շրջանով այն ժամանակ թուրքերի ձեռքին էր), բայց... հոր ուղարկած ձիավորները հետապնդում են ու բռնելով խեղճ պատանուն, գոռով ետ բերում տուն, անմիջապես ամուսնացնում:

Այնուհետև այլևս ձեռ-ոտ կապված, հայրս իր ուսման ծախսվել հագեցնում է ինքնակրթությամբ - ընթերցանությամբ: Նա քաջ ծանոթ էր թե ռուսահայ, թե տաճկահայ մեր գրականությանը, գրեթե անգիր գիտեր գրաբար հին մատենագրությունը, սակայն այդ բոլորը չէր բավարարում նրան: Նա վեպն ու բանաստեղծությունը համարում էր «ժամանցի» առարկա, «ավարա», նյութապես ապահովված մարդոց ընթերցանության նյութ կամ երեխաներին ու պատանիներին դաստիարակելու միջոց, աղոթքներն ու աստվածաշունչը (բացի ավետարանից) - թույլ ու խեղճ մարդկանց «մխիթարանքի առարկա», իսկ գիտակից, «կատարյալ մարդու» համար ընթերցանության արժանավոր նյութ համարում էր միայն գիտական-փիլիսոփայական գրվածքները, որոնք սակայն շատ հազվագյուտ էին մեր, մանավանդ այն ժամանակվա, գրականության մեջ: Դրա համար էլ հիսունն անց էր արդեն, որ նա ինքնուրույն կերպով, բառարանների օգնությամբ սկսեց սովորել ռուսերեն (ինձ գրել է տվել միայն տառերը) ու տարիների անդուլ աշխատանքով ուսումնասիրեց ռուս գրականությունը:

Վաթսունն անց նա ուզում էր ֆրանսերեն սովորել, որպեսզի Դրեյֆուսի հայտնի գործը ֆրանսիական թերթերում կարդա, ըստ որում հայկական ու ռուսական թերթերի տվածը նրան չէր բավարարում:

Ջարմանալի չէ, որ այսպիսի ուսումնասեր մի մարդ ոչինչ չէր խնայում որդոց կրթության համար ու մինչդեռ քաղաքի այն ժամանակվա հայրուստ վաճառականներից անգամ շատ քչերն էին իրենց որդոցն ուղարկում Թիֆլիս կարդալու, նա՝ գյուղական մի քահանա, իր չորս որդուն էլ ուղարկեց Թիֆլիս, Մոսկվա ու երկուսին բարձրագույն, երկուսին միջնակարգ կրթություն տվեց:

Վահանը վերջինն էր, որ պիտի դուրս գար հայրական տնից ու «տունը տափ-դատարկ թողներ» - ծերացած ծնողներին փոքր քրոջս հետ: Մայրս բողոքում էր, փնթփնթում, լալիս, թե՛ գոնե էս մեկը թող տունը մնա, տուն ու տեղին տեր դառնա... ծեր օրերին մխիթարանք... Հայրս ինքը հասակն առած, այլևս անընդունակ ֆիզիկական (երկրագործական) ծանր աշխատանքի, մայրս՝ հիվանդ, չէր կարողանում կովերը կթել, առաջվան պես կառավարել տունը, տնտեսությունը ծայր աստիճան քայքայված, այնուամենայնիվ նա որոշել էր ինչպես էլ լինի, «շապիքը ծախի», վերջին որդուն՝ Վահանին էլ կրթություն տա:

Նախատեսելով իր տնտեսության քայքայումն ու նյութական առաջիկա ծանր դրությունը, հայրս (Վահանը դեռ բալուլում) դիմել էր Լազարյան ճեմարանի վարչությանն ու խնդրել, որ Վահանին գիշերօթիկ ընդունեն: Սակայն ամեն տարի հայրս իր հիշեցումներին չոր ու ցամաք պատասխան էր ստանում թե՛ «դեռ վականսիա չկա», դեռ հերթը Վահանին չի հասել: Մինչդեռ Վահանը մեծանում էր, 9-10 տարեկան էր արդեն, Լազարյան ճեմարան կանչելու դեպքում հասակին համապատասխան քննություն պիտի տար, այնինչ Վահանը գրեթե ոչ մի բառ չգիտեր ռուսերեն:

Ուստի հայրս, թեև համոզված, որ «մեծ քաղաքի փողոցներում մարդ ավելի շատ բան կսովորի, քան փոքր քաղաքի դպրոցներում», այնուամենայնիվ, իր տնտեսական դրությամբ հարկադրված, Վահանին ուղարկեց Ախալքալաք, որ գոնե «քիչ-միչ խոսել սովորի, տղին աչքը բացվի» մինչև Մոսկվա կանչեն:

Բայց Վահանը վեց ամիս էլ չմնաց Ախալքալաքում:

Այդ ճղճիմ գյուղաքաղաքի, ավելի շուտ այլասերված գյուղի լսրծուն մթնոլորտն այնպիսի գարշանք էր պատճառել Վահանին ու զզվեցրել գյուղացի, դեռ պարզ ու անմեղ պատանուն, որ ոչ մի կերպ հնար չեղավ համոզել, որ վերադառնա Ախալքալաք «ուսումը» շարունակելու:

- Չեմ երթա, ես Ախալքալաք չեմ երթա, ինչ կուզեք էրեք...
 - Է՛, դու գիտես, գեղը կեցի, մշանեմ-կարգեմ, գեղացի դարձի:
 - Գեղացի կդառնամ, մշակ կդառնամ, Ախալքալաք չեմ երթա...
 - Ծո, հեչէ (գոնե) ռուսերեն խոսիլ կսորվիս:
 - Ի՞նչ ռուսերեն պիտի սորվիմ... Էնոնց (մրանց) գիտցած ռուսերենը «սու քեն սեն...» էդիկա (այդ) սորվել, պրծել եմ... ալ ի՞նչ պիտի սորվիմ... Բիրադի ա (բոլորն էլ) հայերեն կլոցին (կխոսեն), Էն ա գեղավարի, սալթ (միայն) էսման էմանին տեղ ասպես-անպես կլսեն... Հըպը էրածներն որ պատմեմ...

Հայրս ինքն էլ գիտեր, որ Ախալքալաքի միջավայրը երեխա կրթելու միջավայր չէ, բայց ի՞նչ աներ խեղճը, հարկադրված էր դիմել այդ քայլին, ուստի և, չնայելով իր համառ բնավորությանը, չստիպեց Վահանին Ախալքալաք վերադառնալու. որոշեց, ինչ էլ լինի, առաջիկա աշմանն ուղարկել Թիֆլիս գիմնազիա մտնելու կամ մասնավոր մարդու մոտ պատարաստվելու:

Վանիկն, ուրախացած հորս այդ զիջողությունից, գլխին հավաքած իր հասակակից հարևան երեխաներին, դառնացած պատմում էր, թե «ի՞նչ բան է էդ քաղաք ըսածդ»:

- Գիտեք, տղաք, քաղա՛ք-քաղա՛ք որ կլսեին, ես գիտեի թե աշխրբին ամենեն լավ տեղն է, դու մի ըսե ադ քաղաք ըսածդ աշխրբին ամենեն մուրդառ (վատ) բանն է: Ծո (տո), ոնչ արտ կա, ոնչ չայիր, ոնչ ծաղիկ կա, ոնչ կանաչ: Հացը կանֆետի պես գրվանքով կառնեն, որ ուտեն: Հեչ մեկը իրեն ցանած, իրեն քաղած ցորենը չունի: Բիրադի (բոլորը) մեր սալմաստցի Արշակին պես խանթվոր են: Գարուն-ձմեռ սաղ օրը խանթնուն մեջ մուկ բռնող կատվի պես պպված, աչքերը չորս դին կպստպստացնեն, թե գյուղացիւմ գտնեն, որ պլոկեն: Գարունը ծաղկի երես չեն տեսնի, ձմեռը՝ տաք գոմի: Մեր Ալբաշին պես ձմռան ցրտին, գարնան շոգին խանթին մեջ կոնկոռնան կը, ինչ է փարա վաստկեն: Հաշես (կմայես) խանութը լիքը մեյֆա (միրգ), մե հատիմ ձեռք չեն տա, հեչ մեկեն բերանները չեն դն: Հաց ա որ կուտեն, մե պգտի թաքաղըմ լցնեն առաջդ կոնեն, թե բաժինդ էդ է, կուզես կշտացի, կուզես անոթի սատկի: Մեծ-պգտիկ անամոթի պես նեսը կշոեն, մե ամնիմ մեջ: Էդ խեղքերովն ա մեզի «էջ գեղացի» կլսեն, մենք ա իրենց «անոթի քաղըցի» կլսեինք: Չէ, տղաք, քաղաք

ըսածդ գեշ բան է, շատ գեշ բան: Թե Թիֆլիզն ու Մոսկովն ա էդման (էդ-պես) ըլլի, ես փախչիմ կը, չիմ երթա կարողու: Հըմը գիտեք, տղաք, քաղաքը լավ բան ա շատ կա: Գիշեր որ կլլի՝ փողոցներուն ֆանըռները (լապտերներ) երկնքին աստղերուն պես ճալտան կը: Ամեն փողոց մեր լամբերուն պես լամբ է վառած, լո՛ւս ցերեկվան պես, ուր ուզես կերթաս:

Քաղաքը փոշտ ու թելեգրաֆ կա: Էս երկուսն ա, գիտեք, տղաք, շա՛տ լավ բան են, ափսոս որ գեղը չկա: Ըսենք հեռու տեղ բարեկամ մը ունես, կուզես հետը խոսել: Թղթիմ վրա կգրես ուզածդ, գցես կը փոշտը, տանեն կուտան իրեն, մեմա (մեկել) քանիմ օր հետև պատասխանը կստանաս: Թե կուզես ըսելիքդ դահա (ավելի) թեզ հասնի, թել կքաշես (կհեռագրես), շա՛տ լավ բան է թելեգրաֆը...

Ու ընկերներին «գործնականապես» բացատրելու համար, թե ի՞նչ բան է իր այդքա՛ն գոված-գովաբանած թելեգրաֆը, սենյակում հեռագրական մի «ապարատ» է սարքում:

Սենյակներից մեկի անունը Մոսկով է դնում, մյուսինն՝ Ախալքալաք: Ախալքալաք սենյակի պատուհանում դրված թելի բաժակների մետաղե մատուցարանից մի թել է կապում ու դռան ճեղքով անցկացնելով տանում է Մոսկով սենյակն ու կապում սեղանի վրա դրված հորս հաշվի չոքքին: Ինքը նստում է «Մոսկվայում», փոքր քրոջս՝ Հեղոյին նստացնում «Ախալքալաքում»:

- Հիմի ըսենք թե, ես գնացել եմ Մոսկով կարդրու, հիվընդցել եմ, կուզեմ շտապով իմաց տալ Հեղոյին, Մոսկովու թել կքաշեմ:

Ու կամաց քաշում է թելից.

- Իմացա՞ր:

- Չէ...

Նորից քաշում է, ավելի պինդ:

- Իմացա՞ր...

- Բանըմ ա չեմ իմանա:

- Աղջի, ինչի՞ պիտի չիմանաս, ստականները չե՞ն շխկշխկա...

Ու բարկացած, ուժով քաշում է թելից:

- Շրա՛խկ... մատուցարանն ափսե-բաժակներով թափվում են հատակին ու ջարդուփշուր լինում:

- Հիմի իմացա՞ր...

- Հա՛, իմացա՛ր... Էս ի՞նչ էրիր, հիմի ի՞նչ պիտի ըսես արևայիս (մորս),- լալով պատասխանում է Հեղինեն:

Ու մինչ երեխաները «իմաստուն գյուտարարի» հետ շվարած մտածում են ելքի մասին, նրանց բախտից մորս փոխարեն հայրս է ներս մտնում ու լսելով «թելեգրաֆի» պատմությունը¹⁰, քահ-քահ ծիծաղելով, հարկադրում է քիթը կախած Վանիկին նորից սարքել «թելեգրաֆը», որ «ինքն էլ տեսնի ու սորվի» ու նստելով, ինքն էլ երեխաների հետ սկսում է «թելեգրաֆ» խաղալ:

Իսկ մայրս, տեսնելով իր բաժակների ու ափսեների դրությունն ու հորս ոգևորված, ուրախ խաղը, ապշած մնում է կանգնած տեղն ու ակամա ժպտալով նկատում:

- Գեղացիք որ կըսեն «տերտերանց խելոները», խո սուտ չէ... մեծով-պգտիկով (փոքր) կապելու խելառ եք... Մեծն օր էս ըլլի. անունն ա տերտեր, պգտիկն ի՞նչ պիտի ըլլի...

«Գալուկ-գուռնա կուզեմ»: Մեր խաղաղ ու հանգիստ տունն ամառվա ամիսներին հարսնետուն էր դառնում: Ամենքս մեկ կամ մի քանի ընկեր բերում էինք հետներս ու շատ անգամ պահում ամիսներով: Այսպես, Արամը մի տարի հետը բերել էր Մարգար Ավետիսյանին, որ ողջ ամառը մնաց մեր գյուղում, մի տարի դերասան Կարապետ Գալֆայանին, որ մեր գնալուց հետո էլ մի քանի ամիս մնաց մեր տանը՝ քայքայված առողջությունը կազդուրելու համար, մի տարի Վահանն հետը բերել էր իր ընկերներին՝ Պողոս Մակինցյանին ու Օնիկ Օհանջանյանին, որ նույնպես ողջ ամառը մնացին մեր տանը:

Գալիս էին իմ ընկերներս՝ գյուղական ուսուցիչներ, ման գալու, ձուկ¹¹ ուտելու, քեֆ անելու:

Քաղաքից եկող ինտելիգենտ մարդիկ մեր տունն էին իջևանում, իբրև ուսուցչի տուն, աղքատներն օթևան էին գտնում որպես տերտերի տուն:

Այնպես որ, ձմեռը մենավոր վանքի նմանող մեր խաղաղ ու հանգիստ

¹⁰ Հանցանքի մեջ բռնվելիս, միշտ հորս խոստովանում էինք ճշմարտությունը, գիտենալով, որ ոչ մի հանցանք նրան այնպես չի վշտացնի, ինչպես ստելը:

¹¹ Մեր գյուղի միջով հոսող Փարվանա գետը հարուստ է համեղ ձկներով, մանավանդ կարմրախայտով:

տունը ամառը հաղթական ճակատամարտից դարձող զորամասի բանակատեղ էր դառնում: Եվ երգ ու պար, հանաք ու չանաք, խինդ ու ծիծաղ խառնվում էին իրար, ողջ գյուղը թնդացնում...

Գյուղացիք մեր անունը «տերտերին էկզեկուցիան» էին դրել: Եվ խսկապես, գյուղ որ գալիս էինք, տունն էկզեկուցիայի էինք ենթարկում:

Խեղճ մայրս ողջ օրը չարչարվում էր, որ ամենիս շահի, ամենիս ուզածն եփի, ուտացնի, որ «սրտին դարտ չմնա»: Մայրս բաց էր անում իր սլահեստները, ողջ տարին մեզ համար պահած պաշարները՝ սեր, կարագ, մեղր ու մածուն... Բայց ո՞վ էր դրանցով բավարարվողը: Աման-չաման շալակած, փայտ ու աթար վերցրած մի օր գնում էինք «չայիոր» ձուկ բռնելու, ճաշելու, մի օր «բոստանը»¹² (բանջարանոցը) թեյ խմելու, մի օր Փարվանա լիճը լողանալու, «լոտկա» նստելու, մի օր սարերը թափառելու... Աբուլը բարձրանալու կամ Զյոռօղլու բերդը տեսնելու:

Մայրս ամեն անգամ լիառատ պաշար էր դնում հետներս - ամենիս պատվերն առանձին,- որը տապկած հավ էր ուզում, որը մեղր ու կարագ, որը ձավարով փլավ...

Միսն էր մենակ, որ սուղ էր: Հայրս շաբթե-շաբաթ գառ էր առնում կամ մի ոչխար, բայց մի ոչխարը կամ մոզին ի՞նչ պիտի աներ այդքանիս... Գայլի նման վրա էինք թափվում. պատահոտորում միանգամից: Ոչխարի քերթելը դեռ չվերջացրած մեկը բղիցն էր կտրում կատլետ պատրաստում, մեկը թոք-ջիգյարն էր խորովում ու իրար ձեռից խլխլելով ուտում, այնպես որ գյուղում առակ էր դառել, թե «ոչխարը չմորթած տերտերանց էկզեկուցիաները փառփառեն կվերջացնեն»:

Այս բոլորից հետո, թվում է թե բոլորը բավարարված պիտի լինեին:

Բայց մի՞թե կարելի է «էկզեկուցիային» բավարարել...

Երբեմն Խրթզից թութ ու բալ էին բերում, տանձ ու խնձոր, Շուկավերից՝ թթու գինի, վերջապես գյուղի խանութներում կաղին-քիշմիշ կար, փշատ ու սեմիչկա... այս բաների համար չէին հանդգնում հորս դիմել, մեջները փող ունեցող «կապիտալիստ» մնում էի ես (գյուղական ուսուցիչ էի ամսական 20-25 ռ. ռոճիկով), կաշում էին իմ օձիքից:

¹² Մի գեղեցիկ կղզյակ գյուղի մոտ, երկու կողմից հոսում է Փարվանա գետը, իսկ մեջտեղը մի սառնորակ աղբյուր: «Բոստանը» ամբողջապես մեր խնամքի տակ էր, մենք էինք ցանում, մենք պահպանում:

Եվ որպեսզի ինձ ենթարկեն իրենց քնահաճույքին ու փող կորզեն, «օրվա ռեժիմ», «կենցաղի կանոնադրություն» էին հնարել, բոլորն հակասող իմ սովորույթներին:

Այսպես.

1. «Առավոտ վեր կենալ ժամի 5-ին (ես սիրում էի երկար քնել և ուշ վեր կենալ). ուշացողը վճարում է տուգանք - 5 կոպեկ»:

2. «Խմել 2 բաժակ հում կաթ (ես կաթ չէի սիրում). չխմողը վճարում է բաժակին 2 կոպեկ տուգանք»:

3. «Ամփջապես ոտքով գնալ չայիրը լողանալու (ես չէի սիրում լողանալ, այն էլ առավոտվա մեր գյուղի ցրտին, և ոչ էլ ոտքով ման գալ). չկատարողը վճարում է տուգանք - 5 կոպեկ»:

4. «Սինչև թեյ խմելն արգելվում է ծխելը (մեջքները ծխող միայն ես էի). ծխողն ամեն մի պապիրոսին վճարում է տուգանք - 2 կոպեկ»:

Եվ այլն, և այլն, և այլն:

«Կենցաղի» այս բոլոր կանոնները նախօրոք կազմում էին իրենք ու ապա դնում «ընտանեկան ընդհանուր ժողովի» հաստատությանն և, իհարկե, խոսք մեկ արած, հաստատում էին միաձայն, ընդդեմ իմ քվեի:

Պարզ է, ես չէի կարողանում կատարել իմ սովորույթներին հակասող այդ «կանոններն» ու հարկադրված էի լինում ամեն օր մի քանի կոպեկ սեմիչկի փող (10-12 կ.) վճարել բռնակալներիս՝ օձիքս ազատելու համար: Բայց երբ գյուղում միրգ էր գալիս, կամ ավելի մեծ գումարի կարիք էին ունենում «բռնակալներս», դիտավորյալ կերպով կրկնապատկում, քառապատկում էին տուգանքն, իսկ երբ հրաժարվում էի վճարել, բոլորը միացած կալանքի տակ էին առնում ինձ, ձերբակալում, մինչև որ կորզեին ուզածները կամ, երբ փող չունենայի, «գապիսկա» առնեին, որ խառնությանն իմ հաշվին բաց թողնի ինչ կամենան:

Վարդավառի օրերին էր. ինչ-որ գործով Փոկա¹³ էի գնացել: Ծանոթ բարեկամներ հրավիրեցին լճի ափը ծուկ ուտելու: Երեկոյան «քեֆս քյոք» վերադարձա տուն:

Չորս կողմից թափվեցին վրաս՝

13 Փոկան մեր գյուղից 4-5 վերստ հեռավորության մի գյուղ է Փարվանա լճի ափին:

- Ի՞նչ իրավունքով հակառակ «կանոնադրության», ջոկվելով կոլեկտիվից, մեն-մենակ քեֆ ես արել... ենթակա ես խստագույն պատժի...

Ու անմիջապես «Գերագույն ատյանը» դատի նստեց:

Նախօրոք գիտնալով գլխիս գալիքը, խոստացա իրենց համար էլ մի քեֆ սարքել, ենթադրելով թե՝ երեխաներ են, ի՞նչ պիտի լինի դրանց խմածը, մի երկու շիշ գինի, էն էլ 30-40 կոպեկ արժե:

Բայց ի՞նչ խոստումով բավարարվող են... Գրավոր ստորագրություն առան ու մի «գապիսկա» (տոմս) խանութպանի անունով, որ ինչքան գինի ուզեն, իմ հաշվին բաց թողնի:

Առավոտ վաղ, ես դեռ տեղիցս վեր չկացած, քեֆերն արդեն չադ, գլխիս կանգնեցին, թե՝

- Դե վեր կաց, քեֆը սարքած, ամեն ինչ պատրաստ է:

Վեր կացա ի՞նչ տեսնեմ:

Մեծ օդան¹⁴ մի հրաշալի սեղան է սարքած: Մորթել են Վարդավառի¹⁵ համար գնած գառս, խանութից մի վեդրո գինի էին բերել, լիմոնադ, «ծկնամբարից»¹⁶ ձուկ և մինչև իմ վեր կենալս արդեն մի «պատարագ» արել են ու այժմ ուրախ երգում, ծիծաղում, ինձ են ծաղրում, թե

- Կարծում էիր հեշտ պիտի պրծնես ձեռքներիցս... ստորագրություն ես տվել, ինչ որ ուզենք պիտի կատարես:

Վանիկս էր մենակ անկյունում մտախոհ նստած, լուռ եղունգները կրծոտում:

- Վանիկ ջան, դու ինչո՞ւ ես տխուր նստել, ասա տեսնեմ դու ի՞նչ կուզես, մի բան որ էս անպիտաններն ինձ էսօր պիտի թալանեն, ասա քեզ համար ի՞նչ առնեմ:

- Ինչ որ ուզեմ կանե՞ս:

- Ասացի որ կառնեմ, ուզո՞ւմ ես փող տամ, գնա ինքդ առ ինչ որ կուզես:

14 Մեր օդան մեր ամենամեծ սենյակն էր, որ հատկացված էր եկվորների, հյուրերի:

15 Վարդավառի տոնին մեր գյուղի Ս. Հովհաննու ծաղկառատ սարում մեծ «դերի» (տոնակատարություն) է լինում, հազարավոր ուխտավորներ են գալիս այնտեղ քեֆ անելու: Գլխունալով, որ ամշուշտ ընկերներիցս էլ կլինեն եկողներ, նրանց համար մի գառ էի առել:

16 Բոստանում գետնի տակ մի ջրամբար էինք շինել, ուր միշտ պահում էինք կենդանի ձուկ, մեծ մասամբ կարմրախայտ:

Ու 20 կոպեկ տվի իրեն: Մերժեց, չվերցրեց:

- Ես փարա չեմ ուզե:

- Հա՛, գիտեմ, սատանա, ձիս¹⁷ կուզես նստել...

- Չէ՛, ես ձի ա չեմ ուզե:

- Հապա ի՞նչ կուզես, այ տղա:

- Չես անե, ինչի՞ ըսեմ, հըլը (դեռ) խմե, քեֆդ լավնա, էն վախտը կըսեմ...

- Այ տղա, էդ ի՞նչ է, որ հիմա չես ասում, ասա՛, մենք կստիպենք, որ անե, չէ՞ որ սատորագրություն է տվել, վճիռ կհանենք, կբանտարկենք. ասա, ի՞նչ է ուզածդ:

Հետաքրքրվեցին բոլորը:

- Ես... ես դավուլ-գուռնա կուզեմ:- Առանձին հանդիսավորությամբ, լուրջ պատասխանեց Վանիկը:

Քահ-քահ ծիծաղեցինք բոլորս:

- Հա, հըպը, կխնդաք.. դուք քեֆ էնո՞ղ եք... դուք խմող եք (հարբեցող)... մարդ առանց դավուլ-գուռնա ա քեֆ էնե՞...

Եվ երբ կանչեցի գուռնաչիներին ու այտերն ուռեցնելով սկսեցին դուրկները քոքել (հատկապես Վանիկի պատվերով), Վանիկին այլևս ճանաչել չէր լինի: Էն սուսիկ-փուսիկ, մտախուհ, ամաչկոտ տղան կարծես հարբած էր արդեն, առանց մի կաթ գինի խմելու և՛ պարում էր, և՛ երգում, ուրախ ու զվարթ թռչկոտում, հանաքներ անում:

Երգն ու երաժշտությունը մանկութ Վահանի ցավոտ կողմերից մեկն էր: Երգ ու նվագի համար ամեն ինչ կտար, ամեն ինչ կմոռանար:

Մոսկվա ուղևորվելը: Վերջապե՛ս... ստացվեց տարիներ շարունակ այնքան անհամբեր սպասվող գրությունը, որով Վանիկին կանչում էին Մոսկվա Լազարյան ճեմարանն ուսանելու որպես «Պետերբուրգի հայոց եկեղեցու սան»:

Սակայն այստեղ էլ մի նոր փորձանք, մի նոր խոչընդոտ:

Սինչդեռ Վահանը հենց ճեմարանի ցուցումներով պատրաստվել էր գիմնազիական 3-րդ դասարանի համար, այժմ ստացված գրության հա-

17 Մի լավ ձի ունեի, որ ամենքին չէի տալիս նստելու:

մածայն հրավիրում էին 4-րդ դասարան ու այդ դասարանի էլ քննություն պահանջում:

Հայրս, հավատացած, որ թյուրիմացություն է այդ, գրասենյակային սովորական սխալմունք, հեռագրով բացատրություն պահանջեց, հիշեցնելով ճեմարանի նախորդ տարիների գրությունները:

Ճեմարանը կրկնեց նույնը:

Հայրս, վրդովված այդ անարդարության դեմ, պատճառաբանված բողոք ուղարկեց ճեմարանի հոգաբարձու Աբամելիք Լազարեին, բացատրելով, որ հենց ինքը ճեմարանի վարչությունն է ստեղծել այդ «թյուրիմացությունն» իր նախորդ տարիների գրություններով. որ իսկապես թյուրիմացություն էլ չկա. այլ վարչության ներկա գրությունը պարզապես մի սխալմունք է, ըստ որում. գիմնագիտության ընդհանուր կանոնադրության համաձայն, Վահանն իր ներկա տարիքով 3-րդ դասարանի էլ քննություն պիտի տա և ոչ 4-րդի, վերջապես բացատրեց, որ ինքը, գյուղական մի քահանա, իր որդու կրթության վրա այդքան ծախսեր անելուց հետո, այժմ տնտեսապես քայքայված, անկարող է այլևս շարունակել այդ ծախսերը...

Ոչինչ չօգնեց:

Ճեմարանի քարացած բյուրոկրատ վարչությունն հորիցս էլ համառ իր ասածն էր պնդում ու խորհուրդ տալիս, որ եթե 4-րդ դասարանի համար պատրաստված չէ երեխան, իզուր ծախսեր չանի ու չտանի Մոսկվա¹⁸:

Հայրս շվարել էր, ի՞նչ աներ:

Մյուս կողմից հունձը մոտենում էր. արտերը հասնում, պետք էր ժամանակին հնձել. հավաքել, այլապես այդ տարվա արտասովոր բերքը շատ հեշտությամբ կարող էր գոհ դառնալ մեր սար-գյուղի համար սովորական եղյամին ու կարկուտին:

18 Հետո, Մոսկվայում միայն, հայրս պարզել էր, որ դա ցարական չինովնիկների սովորական մի ինտրիգ է: Պետերբուրգի հայոց եկեղեցու երկրորդ թեկնածուն եղել է ճեմարանի ուսուցիչներից մեկի ազգականը, այդ պատճառով էլ Վահանից դիտմամբ իր հասակից բարձր, 4-րդ դասարանի քննություն են պահանջում, որպեսզի հրաժարվի Մոսկվա գնալուց ու նրա տեղը բռնի ուսուցչի ազգականը: Այդ նպատակով նույնիսկ հորս բողոքը պահում են ճեմարանում ու չեն հասցնում հոգաբարձուին: Մոսկվայում հայրս անձամբ դիմում է Աբամելիք Լազարեին. պարզում գործի դրությունն ու Լազարեի անմիջական կարգադրությամբ միայն Վահանն ընդունվում է ճեմարան:

Տան մեջ երկուսս էինք չափահաս - ես ու հայրս, ուստի երկուսիցս մեկը Վահանին պիտի տաներ Մոսկվա, իսկ մյուսը արտերը հնձեր, կալներ: Բայց հայրս, երկուսն էլ հավասարաչափ կարևոր լուրջ գործ համարելով, ոչ մեկը չէր վստահում ինձ հանձնել: Խեղճ մարդը մտածում էր, մտատանջվում, ոչ մի ճար, ոչ մի հմար չէր գտնում:

Վերջապես մի երեկո (օգոստոսի սկզբներին), ըստ իր սովորության, «ընտանեկան խորհուրդ» հրավիրեց¹⁹:

- Հազար, որդի՛, այս ամսին երկու շա՛տ դժվար ու կարևոր գործ կա կատարելու՝ մեկը Վահանին Մոսկվա տանելն ու անպատճառ ընդունել տալն է, մյուսը՝ արտերը ժամանակին սաղ-սալամաթ հնձելն ու կալսելը: Տան մեջ երկուսս ենք մեծ, որդի՛, հետևապես երկուսս պիտի կատարենք այդ: Հիմա ինքդ ընտրիր, որը կուզես - կամ Վահանին պիտի տանես Մոսկվա, բայց ինչպես էլ լինի անպայման ընդունել տաս, կամ տանը մնաս ու բոլոր արտերը հնձես ժամանակին, կալես, միայն չթողնես, որ արտի ականջին կարկուտ կամ եղյամ դիպչի: Տե՛ս, որդի, որը կուզես, այն ընտրիր, բայց տես, եթե Մոսկվա գնաս, Վահանին ոչ մի դեպքում հետ չպիտի բերես, եթե տանը մնաս՝ չպիտի թողնես ոչ մի հասկ փչանա: Որս չկատարեցինք մեր ստանձնած գործն, այլևս տուն գալու իրավունք չունենք:

Դե, արի ու ընտրիր: Մեկը մյուսից դժվար, մեկը մյուսից անիրագործելի...

Վահանը հայ-հավար կողս է բզում, որ Մոսկվա գնալն հանձն առնեմ, ըստ որում գիտեր, որ ես ավելի շուայլ եմ ծախսելում, բացի այդ, ինձ մոտ ավելի համարձակ կլինի իր պահանջներով: Ես էլ շատ էի ուզում հորս հաշվին ճանապարհորդել, Մոսկվան տեսնել, բայց... ինչպե՞ս հանձն առնելի անպայման ընդունել տալ Վահանին:

Իսկ հորս բնավորությունը գիտեի - նա անհողդողդ էր իր վճիռներում և իսկապես տուն չէր թողնի, եթե Վահանին հետ բերեի Մոսկվայից:

- Դե, որդի, ժամանակ չկա, վճռիր, ո՞րն ես ընտրում, որ պատրաստություն տեսնենք:

19 Հայրս մեր ամային բոլոր լուրջ խնդիրների առթիվ սովորություն ուներ խորհրդակցել տան բոլոր անդամների հետ, ուշադիր լսել նույնիսկ ամենակրտսերի կարծիքն ու ապա միայն որոշել իր անելիքը, թեև, իհարկե, ըստ իր հայեցողության:

- Ախր ես ինչպես ընտրեմ, երբ հարցն էնպես ես դնում, որ որն էլ ընտրեմ, չպիտի կարողանամ կատարել: Ասենք շատ էլ ուզում եմ Վահանին տանել, բայց ինչպես տանեմ, երբ գիտեմ, որ Վահանը լավ թե վատ հագիվհագ պատրաստված է 3-րդի համար, իսկ քննություն եմ պահանջում 4-րդի, որը Վահանը երբեք չի կարող տալ, դիմումներդ մերժեցին, էլ ես ինչպե՞ս ընդունել տամ...

- Հա՛, բանն էլ հենց էն է, որ նրանք չընդունեն, դու ընդունել տաս, անհնարինը հնարավոր դարձնես, ճարը գտնես, հնարը գտնես... թե չէ բուսած խոտը եզն էլ կուտի, էլ մարդու տարբերությունը, մարդու մարդությունն ինչումն է: Լավ, դու տանը մնա, Վահանին ես կտանեմ:

- Ախր տանն էլ մնամ, ասում ես արտերից ոչ մեկի քթին կարկուտ ու եղյամ չպիտի դիպչի... Ես խոն չեմ կարող ձեռքս դեմ բռնել, կարկուտ է ու եկավ, ես ի՞նչ անեմ...

- Ձեռքդ դեմ մի բռնի, որդի, խելքդ դեմ բռնի: Բնության դեմ խելքով կկռվեն, ձեռքով չեն կռվի: Այ, ես խելքով քննել, հաշվել, իմացել եմ, թե մեր որ արտը երբ կհասնի, մեր գյուղում ցրտերը երբ կսկսվեն²⁰, դրա համաձայն էլ քեզ կտամ արտերի ցուցակը, թե որ արտը երբ հնձես. որ կարկուտ ու եղյամ չկաչի: Երբ ժամանակն եկավ, էլ ոչ ոքի մի լսի, մի բույե մի սպասի, հնձել տուր ինչ էլ որ լինի: Հորեղբայրներդ, հարևանները կգան կհանդիմանեն, կհամոզեն, թե՛ կանաչ է, մի քանի օր էլ սպասի,- ոչ ոքի մի լսի, եթե ըրդատն (սեզոնային բանվոր) օրական 50 կուպեկ արժե,

20 Հայրս շատ փորձված ու հմուտ հողագործ էր: Բացի գրականությունից ձեռք բերած գյուղատնտեսական գիտելիքներից, նա գրանցում և օգտագործում էր և իր անձնական փորձը: Այսպես, նա իր երիտասարդ տարիներից «հուշատետուր» էր պահում, ուր մանրամասն նշում էր, թե ո՞ր արտը երբ հերկվեց, քանի՞ խով, ե՞րբ ցանվեց, ե՞րբ հնձվեց, ինչքա՞ն բերք տվեց: Կամ ո՞ր տարին ե՞րբ բացվեց գալուցնը, ե՞րբ սկսվեցին ցրտերը, ե՞րբ կարկուտ եկավ, ե՞րբ դրեց առաջին եղյամը, ձյունը և այլն: Տասնյակ տարիների այս փորձի վրա հիմնված, նա գրեթե ճիշտ կերպով նախագուշակում էր, թե երբ կսկսվեն ցրտերը, եղյամը, գյուղի ո՞ր կողմը կարկուտ շատ է գալիս և այլն: Այնպես որ, հենց որ վտանգի նշաններ էր նկատում, հնձել էր տալիս բոլոր արտերը, թեկուզ և ոչ բոլորովին հասած: Դրա համար էլ մինչդեռ ողջ գյուղի արտերը մրսում էին կամ կարկտածեմ լինում, մեր արտերը միշտ ամվնաս էին մնում ու հայրս հաց գնելու փոխարեն (ինչպես մյուս գյուղացիները), հաց էր ծախում:

դու մի ռուբլի տուր, մի խնայիլ, միայն թե արտերը ժամանակին հնձել տաս, հասկացա՞ր:

- Հա, եղպես համաձայն եմ: Զո տված ցուցակով կհնձեմ, հետևանքն ինչ կլինի կամ մինչև հնձելս ինչ կպատահի, դա իմ գործը չէ:

- Հետևանքն այն կլինի, որ Վանիկիս բախտից այս տարի առատ հաց կունենանք ու բոլոր ծախքերս կհոգանք, եթե միայն թամբալություն չանես ու պատվերս ճշտությամբ կատարես:

- Լավ:

Ու սկսվեց ճանապարհի պատրաստությունը:

Հայրս իր կիսատ-պռատ գործերն էր հանձնարարում ինձ ու կտրուկ կարգադրում, թե որն ինչպես ու երբ պիտի կատարեմ: Մայրս Վանիկի շորերն էր լվանում, կարկատում, ճանապարհի համար խմորեղեն թխում ու ստվերի պես հետևից շրջելով արցունքն աչքերին թախանձում, թե՝ ասի սիրտն ի՞նչ կուզի, որ եփի ուտացնի:

Վանիկն էլ ուրախությունից թռչկոտելով իր «պատրաստությունն» էր տեսնում: Գրքերն արդեն հավաքել էր ու կապել կաշվե պայուսակում, ավելորդները նվիրել ընկերներին, վեզերը համրել, ցուցակ կազմել ու խնամքով թաղել խոտնոցի պատի տակ և հանձնարարել ընկերներին հսկել, պահպանել, իրավունք տալով կարևոր դեպքում օգտվել, միայն թե նորից թաղել ու պահել մինչև իր վերադարձը, առանց մի հատ կորցնելու, այլապես ինքը ցուցակ ունի և իսկույն կիմանա:

Մի առավոտ էլ դոխաբուրի ֆուրգոնը կանգնեց դռանը և Վանիկն ու Օնիկը²¹, շորները դարսելով, նստեցին, որ Մանգլիսով գնան Թիֆլիս, այնտեղից էլ Մոսկվա:

Դուռ ու դրկից, բարեկամ-ազգական հավաքվել էին «ջախճպան» Վանոյին ճանապարհի գցելու: Ու մինչդեռ ամեն մի՞նը Վանիկի մի մականունը հիշելով ծիծաղում էին, թե՝ մի ֆուրգոնն ինչպե՞ս պիտի տանի եղբան անուններդ, մինչդեռ հայրս հարևանների հետ ուրախ ու զվարթ «ճամբու քաս» էին խմում, խեղճ մայրս դուրս ու ներս անելով, որ չլինի մի բան մոռանա, աղբյուրի պես թափում էր աչքերից:

21 Օնիկը (Դուրգարյան) մեր գյուղի մյուս քահանայի որդին էր, Վանիկին հասակակից, արդեն Լազարյան ճնմարանի սան էր ու ամառվա արձակուրդներին եկել էր գյուղ:

- Արի՛, Ուդաբ, արի՛ քասըմ ա դու խմե, բարի ճանապարհի մախքե ու տանը լավ նայե, մինչև գամ:

- Տունդ ավրի... Էլ տունդ ի՞նչ մնաց, որ տանդ նայեմ... Հավի ձագի պես տղաքս մեկ-մեկ խլեցիր, փերկցուցիր (խորթացնել) տնեմ, օջախս բրիշակ դառուցիր ու ինձի մեջը բայդուշի պես բանտարկեցիր. Էլ ինչի՞դ հաջողություն մախքեմ...

- Աղջի, ինչի՞ կուլաս, կուզես քեզ ա հետը տանիմ...

- Ինձի գերեզման տանիս, ազատիմ...

Մորս ոչ մի կերպ չէր լինում մխիթարել. թեև Վանիկի «սիրտը չկոտրելու» համար աշխատում էր ինքն իրեն զսպել ու երբեմն, նույնիսկ սուր հանաքներ անելով, ծիծաղեցնել բոլորին:

Ողջ բազմությունը ճանապարհի դրեց Վանիկին մինչև գյուղից դուրս ու վերադարձավ, բայց մորս ոչ մի կերպ չկարողացանք ետ դարձնել:

Նա մոտ 3-4 վերստ ոտով գնաց ֆուրգոնի հետևից հարևան կանանց հետ, Վանիկի կյանքից արկածներ պատմելով, մերթ ծիծաղելով, մերթ լալով:

Վերջապես հայրս կանգնեցրեց ֆուրգոնը:

- Դե, իջի՛, Վանո, իջի թող մայրդ համբուրի, գնանք, հերիք է...

Վանիկն իջավ:

Մայրս փաթաթվեց ու պոկ չէր գալիս: Խեղճի սիրտն էին պոկում. վերջին որդին:

- Վրադ բաց չպառկիս, գեշ տղոց հետ չընկնիս...

Վերջին պատվերներն էր տալիս մայրս. թեև ոչ այնքան Վանիկին խրատելու, որքան մի փոքր ավելի երկար պահելու համար իր գրկում:

- Դե՛, հերիք է, տեղ չենք հասնի, ուշ է...

Շտապեցնում է հայրս:

- Դե «հաբլբանդ» ա երգե, որ թողնեմ, թե չէ չեմ թողնիլ:

Վանիկը, նույնպես լարխնդած, աչքերիցն է թափում ու եղունգները կրծում, բայց չի մերժում մորս վերջին խնդիրն ու լացկամած երգում է նրա սիրած «հաբլբան»-ը:

«Ես մի պունդուր փղա եմ,

Հորս փանը աղա եմ,

*Հորս փրենն հանեցին,
Դիար-դիար կորուցին...»:*

Ու բառերը կիսատ, հեկեկեալով մատում է ֆուրգոն:

Մայրս դեռ երկա՛ր կանգնած լալով նայում էր ֆուրգոնի հետևից, մինչև որ բոլորովին կորավ հորիզոնից:

Վանիկն իսկապես այդ օրվանից «դիար-դիար» կորավ մորս համար և, ես կարծում եմ, մեծ մասամբ Վանիկի կարոտն էր, որ մորս անկողին գցեց:

«Իշի գլուխը» կամ «Ախլոճը»: 1905 թվականն էր: «Հակապետական արարքների» համար հինգ տարով արքայազն էի Կուրսկի մահաճգի Շչիգրի քաղաքը:

Վահանն այդ ժամանակ Լազարյան ճեմարանի վերջին դասարան-ներումն էր:

Ծննդյան տոներին բուք ու բորան մի օր, զընգ-զընգալով մի սահնակ կանգնեց մեր մենավոր տան դռանը, որ գտնվում էր քաղաքի հեռավոր ծայրերից մինում:

Ո՞վ կարող էր լինել... Ո՞ւմ կարող էր սպասել քաղաքական մի «հան-ցավոր», հայրենիքից հեռո՛ւ, օտար ու անհյուրընկալ քաղաքում, բացի... դաժան «կապույտ քեռուց» կամ բիրտ ու կոպիտ պոլիցիականից, որ իրենց հաճախակի անկոչ «այցելությամբ» շարունակ վրդովում էին քաղաքական արքայազններիս առանց այն էլ վրդովված կյանքը...

- Էլի եկան, հայրիկ:

Չարագույժ զընգ-զընգոցին ծանոթ, վեր թռան տեղներից երեխանե-րը:

- Ինչ անեմ, եկան-եկան...

Երեխաներն անհամբեր վազեցին պատուհանին:

- Գառատավոյ չկա, հայրիկ:

Եկվորը, սառած ոտները թափ տալով, բարձրանում է մեր պատշգամ-բը:

- Հովա՛րս է, հայրի՛կ, Վանիկ հովաբա (հորեղբայրս):

Երեխաներն ուրախությամբ վազեցին ներս, քաշքշելով իրենց հետ և «հովաբարին»:

Եկողն իսկապես Վահանն էր:

Ճեմարանի դասատու Կ. Կուսիկյանն ու բանաստեղծ Ա. Ծատուրյանը, որ շատ մոտիկ էին եղբորս հետ, տեսնելով նրա թախիծն ու իմանալով աքսորիս պատմությունը, 60 ռուբլի փող են հանգանակում ճեմարանի ուսուցիչների շրջանում՝ ինձ նպաստ, իբրև աքսորական ուսուցչի ու, եղբորս ճանապարհածախքն էլ հոգալով, Ծննդյան արձակուրդներին ուղարկում են Շչիգրի՝ ինձ տեսնելու:

Վահանը 15 օր մնաց ինձ մոտ: Նա ավելի շատ երեխաներով էր զբաղված, քան ինձնով:

Սիրում էր երեխաներին, չափազանց սիրում ու ինքն էլ երեխայանալով շարունակ հետները խաղում:

Պապիրոսը բերանին պառկում էր հատակին ու երեխաներին նստեցնում վրան, թե՛ Գանձա ենք գնում (մեր գյուղը):

Գանձան Վահանի ցավոտ կողմերից մեկն էր: Շատ էր սիրում Գանձայի «լեն ու ազատ» սար ու ձորը, սառնորակ աղբյուրներն ու հազարերանգ ծաղկունանքը:

Մի օր էլ «չո՛ւ, հա, չո՛ւ» Գանձա գնալիս Վանիկի գրպանից թափվեցին արծաթ փողերն ու ցրիվ եկան սենյակում:

Երեխաներն իսկույն մուկ բռնող կատվի պես ընկան փողերի հետևից ու ամենը մի անկյունից գտնելով բերում էին «հոփարին»:

- Հոփա՛ր, մեկն ա գտա, մեկն ա...

- Հա՛, լավ ման եկեք, մինչև բոլորը չգտնեք. Գանձա չենք գնա:

- Գտել եմ, հոփար ջան, մի մե՛ծն էլ եմ գտել:

Շղճալով արծաթ մանեթանոցը ձեռին գնդիզլոր վազում է Աշխենը - Վանիկի առանձնապես սիրելին ու երես տված մեծ աղջիկս:

- Հոփա ր, էսոր վրա գլուխ կա, էս ինչի՞՞ գլուխ է...

Մանեթանոցը դիտելով, հարցնում է Աշխենը:

- Իշու գլուխ է, չե՞ս տեսնում, հիմա ր:

- Հը, հըպը, խափես կը, թե իշու գլուխ է, անկնջներն ո՞ր են հըպը...

- Անկնջնե՞րը... անկնջները գլխուն որ բամփեղ (խփել) են, նես է քաշել վախենալուն...

- Ո՞ր է, ո՞ր է անկանջ... դունչն ա իշու դունչ չի, մարդու կզակ կլմանի... հոփար ջան, հըլը դորթ (ուղիղ) ըսե, ինչի՞՞ գլուխ է:

- Աղջի, դանմազ (անհասկացող), քեզ ասում են իշի գլուխ է, մարդու կերպարանք են տվել, Ախլոճ շինել, որ մարդոց վախեցնեն...

- Ախլոճն ի՞նչ է, հովար:

Հետաքրքրությունից աչքերը չռած վրա տվին երեխաներն ամեն կողմից:

- Պա հո՛... էլ ի՛նչ վարժապետի ճուտեր եք, որ Ախլոճն էլ չգիտեք ինչ է. բա գյուղում հեչ չեք տեսե՞լ...

- Չէ, հովար ջան, չէ, պատմե, Ախլոճն ի՞նչ է...

- Դե լավ, խելոք նստեք կպատմեմ:

Մեր գյուղերում մեծ պասին, հիմար սողաներին վախեցնելու համար, վերցնում են մի մեծ սոխի գլուխ, անցկացնում մի խաչկնա փայտի ծայրին, վրան մորթուց շոր հագցնում մարդու նման, գլխին յոթ հատ փետուր շարում արաղաղի պոչի նման, հետո վերցնում են մի քել, վրան յոթ հատ քար կապում ու էդ քելով էդ մեյմունին տան երդիկից կախ են անում, անունն էլ դնում են Ախլոճ կամ Ախլապա: Երբ քեզ պես մի գիժ աղջիկ, կամ Գրիգորի նման խելոք տղա կաթ ուզի կամ կարագ, մածուն խնդրի կամ սլանիր, իսկույն Ախլապան են ցույց տալիս, քե՛

- Տես, բալա՛ս, Ախլապալը կբարկանա, քար կգցի, քարծեծ կանի, կաթ ու մածուն չի կարելի, մեծ պաս է...

Ախլապան էլ ծանր ու դանդաղ քուրքը հագին օրորվում է վերևից: Երեխեքն էլ հիմարի պես հավատում են, էդ մեյմունից՝ Ախլապալից վախենում ու էլ կաթ ու մածուն, սեր ու կարագ չեն ուզում: Իսկ քե մեկը Գրիգորի պես խելքը կտրի, Ախլապալից չվախի ու կատաղած ոտքը գետին զարկի, քե չէ ու չէ կարագ կուզեմ, կամ սեր տվեք, մեծերից մեկն իսկույն ծածուկ վագում է վեր ու երդիկից շրա՛փ-շրո՛փ քարեր գցում, խեղճ Գրիգորին քարծեծ անում, լեղապատառ փախցնում...

Այ քե ինչ է Ախլոճը, հասկացա՞ք:

Բայց երբ գալիս է Ջատիկը - էն որ կարմիր, ալ ու խաշխաշ ձու են ներկում - երեխեքը կարմիր ձվերը ձեռքները բարձրանում են կտուրը, ցած բերում են Ախլապալին ու քարերով, ճիպտաներով էնքան քակում, բուրդ ու բզիկն են հանում, շանսատակ դարձնում ու կարմիր ձուն անուշ անում, էլ ոչ ոքից չեն վախենում:

Հիմա տեսեք, էստեղ որ կա նկարած, էդպիսի Ախլոճի գլուխ է: Փե-

տուր-մետուր պոկել են, մնացել է տազ գլուխը, էն էլ շուտով կջախջախեն ու էլ մարդիկ Ախլապա չեն ունենա, էլ ոչ ոքից չեն վախենա...

Հասկացա՞ք:

- Հոփար ջան, մեր գե՞ղն էլ կա Ախլապա:

- Ինչպե՞ս չէ, այ, հայրիկիդ Ախլապան է գյուղից քշել, արտորել: Էն պլպլուն կոճակներով մարդիկ էլ որ շուտ-շուտ ձեզ մոտ են գալիս՝ դրանք էլ Ախլոճի քարերն են, շուտ-շուտ գալիս են, որ վախեցնեն հայրիկիդ... Դ-ե, մստեցեք, զմանք Գանձա, էդ շան որդի Ախլոճին սատկեցնենք...

- Չո՛ւ, հա, չու... Գնում ենք Ախլոճին սատկեցնելու...

Ու երբ ժպտալով նկատում են, թե՛ ախր որսկան շան պես առանց այն էլ հետևում են մեզ, իսկ դու էդպիսի բան ես սովորեցնում երեխաներին, հենց էսօր կգնան հարևանի երեխաներին կպատմեն... Վանիկը քնծի-ծաղով պատասխանում է.

- «Ջուրն ընկնողը անձրևից չի վախենա», Կուրսկ չլինի, Տոմսկ լինի. քեզ համար մեկ չէ՞... էլ ինչի՞ց ես վախենում, արսուրդ արսուր:

Շողիկը: Ժողովուրդը ճշմարիտ է ասում, թե «մարդ մորից եթում (որք) կմնա, հորից եթում չի մնա: Հայրը դրսի պատ է, որ բլշի էլ, տունը չի քանդվի, տունն էլի տուն կմնա, բայց որ մայրը մեռավ, ներսի պատը բլավ՝ տունն ավերակ կդառնա, էնտեղ էլ ապրել չի լինի...»:

Իսկապես մորս մահվանից հետո մեր տունն ավերակ դարձավ:

Մորս հիվանդության հետևանքով, մեր առանց այն էլ կրճատված տնտեսությունը բոլորովին քայքայվեց:

Հայրս փորձեց վարձու կանանց ձեռքով շարունակել տնտեսությունը գոնե փոքր չափերով. այնքան որ «տան կարիքը տնից բավարարվի». կով կթող վարձեց, հաց եփողն առանձին, կովերին կերակրող ու խնամողն առանձին - ոչինչ դուրս չեկավ:

Մի քանի տարի կինս մնաց գյուղում (ես ուսուցիչ էի ուրիշ գյուղերում), նրանից հետո եղբայրս՝ Ներսեսն ընտանիքով տեղափոխվեց գյուղ, որ շարունակի հորս տնտեսությունը - դարձյալ բան դուրս չեկավ: Տնային տնտեսության մեջ մորս տեղը բռնող չեղավ, դրսի - դաշտային աշխատանքի մեջ, հորս փոխարինող, նրա դերը կատարող չեղավ:

Ու քայքայվեց մեր տունը վերջնականապես, «մայր»-ը կորցրած փեթակի պես մարեց միանգամայն:

«Տերտերին կնկան հետ տերտերին օջախն ա մարավ», - ասում էին գյուղացիք:

Փորձում էինք երբեմն առաջվա պես դարձյալ ամառը հավաքվել գյուղում, «խելձիլ, խենթանալ», վերականգնել մեր տան նախկին ուրախ-գվարք «ամառը», կենդանություն տալ մահացող նահապետական օջախին, բայց իզուր: Ոչինչ չէր դուրս գալիս:

Ամենքս մեզ համար տուն էինք դարձել (ամուսնացել, բացի Վահանից), տնային հոգսերով ծանրաբեռնվել, չկար ամենքիս հոգսն իր վրա վերցնող, ամենքիս քմահաճույքը կատարող ու ամենքիս շաղկապող մայրս:

Այո՛, մեր տունը «մայր մեղում» կորցրած փեթակի պես մարել էր իսկապես, կորցրել էր նախկին հմայքն ու հրապույրը:

Վահանն այնուհետև ամառները մեծ մասամբ ինձ մոտ էր լինում՝ Ախալքալաքում կամ ուր պաշտոնավարեի, մանավանդ, որ իր մանկուք խնամակալ քրոջս՝ Նաշոյի ամուսնացած լինելու պատճառով, կինս՝ Շուշոն էր ստանձնել նրա դերը, նա էր ծխախոտիցս գողանում Վանիկին «մատակարարում» (Վահանն ինձանից ծածուկ էր ծխում), գրպանիցս Վանիկի համար «ջեթխաշլղղ» հանում:

Մի տարի էլ ամառը, երբ Վահանն ինձ մոտ էր (Լազարյան ճեմարանն ավարտել էր արդեն), Ախալքալաքի բարեգործական ընկերությունն իր արադիցիոն «շքեղ երեկույթն» էր տալիս: Մի երեկույթ, որին մասնակցում էին քաղաքի բոլոր թայֆաններն ու, մի կողմ դրած իրենց առօրյա խնդիրներն ու վեճերը, ամեն կերպ աշխատում իսկապես շքեղ դարձնել այն, ամեն ոք իր հասկացողության ու իր կարողության համաձայն, իհարկե:

Գավառի ինտելիգենցիան հրապարակ էր հանում իր բոլոր կարող ուժերը ճառի, երգի, պարի, թատրոնի ասպարեզում. բնակչությունը, հարուստ ու աղքատ, պարտավորություն էր համարում տոմս գնել, բուֆետում փող ծախսել ու վերջ ի վերջո երեկույթը վերջանում էր հարբեցողության հասնող քեֆով, ընդհանուր պարերով ու երբեմն էլ... տուրուդմբոցով:

Վահանին բնականորեն պիտի հետաքրքրեր գավառական այս երեկույթը, ուր հրապարակ պիտի գար ողջ գավառն իր մտավոր ու նյութական կարողությամբ: Առավոտից պատրաստվեց, շորերը արդուկել տվեց, զուգվեց²² ու երեկոյան Շուշոյի հետ գնացին երեկույթ (ես տանը մնացի, որ երեխաներին քնացնեմ, հետո գնամ):

Երբ ես երեկույթ գնացի, առաջին գործողությունը վերջանում էր արդեն:

Էն ամաչկոտ, սուսիկ-փուսիկ Վանիկը ոգևորված «բիզ» էր գոռում ու ծափահարում:

- Հը՞, ինչպե՞ս է, հավանո՞ւմ ես մեր երեկույթը:

- Շա՛տ հրաշալի է Շողիկը, շատ հրաշալի է...

- Իսկ երեկո՞ւյթը:

- Էնքա՛ն բնական երգում է, էնքա՛ն անխառն ու անկեղծ, որ ականա ինքդ էլ հետն ապրում ես իր երգածը... Եվ ինքն էլ իր երգին պես գեղեցիկ է:

- Իսկ մյուսնե՞րը:

- Գիտես, Ղազար, եթե ինքը տգեղ լիներ, անճոռնի, երգն այդքան գրավիչ ու տպավորիչ չէր լինի: Ես շատ ոգևորված էի մեր բանաստեղծուհիներից մեկի ոտանավորներով, բայց երբ տեսա նրա տգեղ դեմքն ու անճոռնի զուգը, տպավորությունս բոլորովին փոխվեց...

- Լավ, քեզ բան եմ հարցնում, իսկ մյուս երգերն ու արտասանություններն ինչպե՞ս են:

- Չէ, Ղազար, գիտե՞ս իր երգածի գրավչությունն ու թովչանքը ինքը խոմ չի հասկանում, այլ երգում է անգիտակցորեն, իր երգածն ապրելով, ինչպես աղբյուրի ակը չի գիտակցում իր բխած գուլալ ջրի կենսատու գո-

22 Վահանը սիրում էր լավ հագնվել, զուգվել, քեւ շատ «փնթի» էր ու շոր պահել չգիտեր: Նույնիսկ այդ հասակին շատ անգամ կերակուրը կաթեցնում էր վրան. ու երբ Շուշոն ամեն օր շորերը սրբում, կոշիկները վաքսում, զուգում-գարդարում էր, այդ հողի վրա շարունակ վեճ էր ծագում նրանց մեջ: Վահանը բողբոջում էր, թե «շորերս սրբելով մաշեցիր, ինչ ես գեշ սովորեցնում, Մոսկվա ով պիտի ինձ այդպես զուգի-գարդարի», Շուշոն արդարանում էր, թե՛ Մոսկվա հարս չունես, իսկ այստեղ ինձ կմեղադրեն, թե ի՞նչ տեսակ հարս է, որ տագերն էդպես վատ է հագնում:

վությունը... և ամբողջ գեղեցկությունն հենց դրա մեջ է: Ղազար ջան, կարո՞ղ ես ինձ ծանոթացնել Շողիկի հետ...

- Այ տղա, խո՞ւմ չսիրահարվեցիր ձեռաց, ի՞նչ խաբար է:

- Ինչպե՞ս կարելի է սիրունին չսիրել, գեղեցկով չգրավվել, չհիանալ... Ղազար ջան, Ղազար, կարո՞ղ ես ծանոթացնել...

- Լա՛վ, ինչ ես վանքի աղքատի պես աղերսում, աշակերտուհիս է, ինչ կա որ չկարողանամ, սպասիր երեկույթը վերջանա, կանչեմ ընթրիքի, այնքա՛ն երգել տամ, որ ինքդ էլ բեզարես:

Վանիկի ուրախությամբ չափ չկար:

Երբ երեկույթի գրական մասը վերջացավ, ու Շողիկը պատրաստվել էր իր տանեցիների հետ գնալ տուն, դիմեցի եղբորը.

- Կարապետ, Շողիկին թող մեզ մոտ, ես հետո կբերեմ տուն (իրար մոտ էինք ապրում):

- Չարդ տանի, պարոն Ղազարոս ջան, ուզածդ մե աղջիկը՞նչ է, բայց գիտե՞ս, քեզ է, որ կհավատամ, ուրիշ մարդ ըլլեր չէի թողնիլ:

Ու Շողիկը մնաց:

Հինգ րոպե չանցած, Վանիկն ու Շողիկը քիթ-քթի տված քչփչում էին, ծիծաղում, կարծես վաղուցվա՛ն ծանոթներ լինեին:

Ու այդպես ողջ երեկոն:

Ուշ գիշեր էր, որ տուն եկանք:

Վանիկը, որ առավոտները սովորաբար շատ ուշ էր զարթնում ու զարթնելուց հետո էլ Վանա կատվի պես դեռ երկա՛ր տեղումը ճմկտալով ձգվում էր, կամ երեխաներին տեղը լցրած հետները խաղում, մինչև որ գոռով վեր էինք կացնում,- այդ առավոտ տեղումը չկար:

Թեյը վերջացրել էինք արդեն, որ վերադարձավ:

- Ո՞ր էիր, այ տղա:

- Գլուխս ցավում էր, գնացել էի դաշտ ման գալու:

Ու այդպես մի քանի օր շարունակ առավոտ վաղ կորչում էր Վանիկը: Մի օր ընկերներիցս մեկը, թե՛

- Վանիկին նշանե՞լ եք, Ղազար:

- Չե՛... Ի՞նչ նշանել:

- Սաղ քաղաքն է խոսում, բա դու չգիտե՞ս:

- Չգիտեմ, եթե այդպիսի բան լիներ Վանիկն ինձ կասեր:

- Բա զօր-գիշեր Շողիկի հետ ի՞նչ գործ ունի սարերում... Աղջկա եղբայրներն հավատացած են, թե պիտի ամուսնանա, թե չէ մի թույլ սաղ չեն թողնի, խոսք գիտես ի՞նչ գազաններն են:

Մատս կծեցի:

Այ թե ինչու էն «թամբալ ջախճպանն» առավոտ ծեգ-ծեգուն վեր է կենում ու կորչում...

Լա՛վ:

Ճաշին բռնեցի օձիքից.

- Այ տղա, էն աղջկա հետ ի՞նչ գործ ունես սարերում:

- Ոչի՞նչ, ման ենք գալիս, երգում, խոսում, ծիծաղում...

- Լա՛վ, հետո՞...

- Հետո էլ ջանիդ սաղությո՜ւն:

- Սիրահարվա՞ծ ես, ինչ է:

- Սիրահարվա՞ծ... դա ի՞նչ հարց է, ինչպե՛ս կարելի է սիրունը տեսնել ու չսիրել:

- Սիրել, բայց նայելով ո՞ւմն է այդ սիրունը:

- Սիրունը չի կարող սեփականություն լինել, հարգելի վարժապետ... ո՞ւմն են արշալույսը, վերջալույսը, ծովն ու ծիածանը, աստղերն ու երկինքը...

- Թող էդ բանաստեղծական փիլիսոփայություններդ, Ախալքալաքում չեն անցկենա դրանք:

- Ինչո՞ւ, Ախալքալաքն էս մոլորակից դո՞ւրս է, իր առանձնահատուկ օրենքներն ունի, ինչ է:

- Այո՛, Ախալքալաքի օրենքով ով սիրուն աղջկան սիրեց, հետը պիտի ամուսնանա, այլապես...

- Ի՞նչ լավ օրենք է, այ տղա, ուրեմն ամեն սիրունի հետ պետք է ամուսնանա՞լ... Ես դեմ չեմ, Ղազար ջան, եթե միայն այդպիսի հնարավորություն ստեղծես... էդ կդառնա իսկական Սուլթան Համիդի հարեմը...

- Հանաքը մի կողմ, Վանիկ, եղբայրներն ատամները սրած հետևիցդ ման են գալիս... մի լավ կթակեն, խայտառակություն է - ինձ համար էլ, քեզ համար էլ:

- Ի՞նչ անենք, Ղազար ջան, վարդը միշտ փշերի մեջ է լինում. վարդ քաղողը փշին էլ կդիմանա...

Տեսա որ միտք չունի «գայլի գլխին ավետարան կարդալը»:

Վանիկը նույն համառն էր մնացել, ինչ երեխա ժամանակ էր:

Նույն օրը մարդ ուղարկեցի Խանդո²³ ու գրեցի քրոջս՝ Նաշոյին, որ սալ ուղարկի ու կանչի Վանիկին իր մոտ, խաբելով, թե հիվանդ է:

Ես գիտեի, որ Նաշոյի խնդիրը միայն կարող է կոտրել Վանիկի համառությունը: Նրա խոսքը չէր կոտրի Վանիկը:

Հետևյալ օրը Վանիկին՝ քիթ-մոռք կախած, ամպամած երկնքի պես խոժոռված դեմքով, կնոջս՝ Շուշոյի հետ ճանապարհ դրի Խանդո:

Բայց այս միջադեպն էժան չնստեց ինձ վրա...

Վանիկին Խանդոյից փախցրի Մոսկվա:

Վահանը հիվանդ: 1917 թվի սկզբներին չափազանց հուսահատական մի նամակ եմ ստանում Վանիկից.

«Կյանքիս վերջին օրերն եմ ապրում, Ղազար՝ ջան: Ցավ չէ մեռնելը, բայց այսպիսի ժամանակ մեռնելը կրկնակի մահ է... Դեռ ինչքա՞ն գործ կա անելու...»:

Ու այնուհետև, նկարագրելով հիվանդությունը, հայտնում է, որ բժշկող պրոֆեսորները, դոկտորները ծանր գտնելով հանդերձ, իրեն «մխիթարելու համար» խորհուրդ են տալիս Ղրիմ գնալ, բայց՝ «Սուտ է, Ղազար ջան, սուտ, խաբում են ինձ բոլորը... Ցավս է մենակ, որ չի խաբում, խեղդում է...»:

Չափազանց ընկճող տպավորություն թողեց եղբորս նամակը: Ծանր րոպեներ շատ էր ապրել Վանիկս, բայց երբեք չէր հուսահատվել այդպես: Հիվանդությանն հավատալ անգամ չէի ուզում:

Էն «գունդ ու կծիկ» Վանիկս ու թոքա՞խտ...

Անմիջապես երեք հարյուր ռուբլի փոխադրեցի ու գրեցի.

«Բժիշկներիդ պատվերները կատարի՛ր, Վանիկ ջան, բայց ասածներին մի՛ հավատա: Բժիշկներն այդպես են միշտ, չափազանցացնում, «լոն ուղտ են շինում», որ հիվանդը հավատա ու կատարի իրենց պատվերները: Քաղցից ու անդուլ աշխատանքից հյուծվել, ուժասպառ ես եղել, անումը դրել եմ թոքախտ... Այլապես ո՞ր քաղցած ուսանողը կերթա սանատորիա կազդուրվելու... Մանթաշուլի կամ Դաշկովի սղան խոն չեն...

23 Քաղաքին մոտ մի գյուղ է, ուր ապրում էր քույրս՝ Նաշոն:

Պրոֆեսորներդ գլուխները քարովն են տվել. այսօրվանից բժիշկդ ես եմ: Անմիջապես կգնաս սանատորիա (փողի մասին մի մտածիր, ես կհոգամ), կմնաս մինչև ամառ: Օրերը տաքացան թե չէ. կթռչես Գանձա՝ մեր հայրենի «սանատորիան»: Կնստես մեր չափիրի²⁴ ծաղկունանց մեջ, մատղաշ գառը մորթել կտաս, կարմրախայտը ինքդ կբռնես, ինչպես փոքր ժամանակդ, խորովածն ու ձուկը կուտես, կարմիր գինի կխմես ու էն ծաղկունանց խալու վրա կքնես նո՛ւշ ու անո՛ւշ... Թորախտ չէ. չումալինի կսատկի... կլիմանա՞ մեր Գանձայի օդ ու ջրին... Ամառս ես էլ կգամ, կընկերանամ: Բայց տես, ասածներս ճիշտ կատարես, որ մինչև գալս իմ առաջվան գունդ ու կծիկ Վանիկս դարձած լինես»:

Մի ամիս չանցած նամակ են ստանում քրոջիցս (ես Թուրքեստանումն էի)՝ Նաշոյից, որի մոտ Թիֆլիսում ապրում էր Վանիկը:

«Գրչիդ մեռնեմ. Ղազար ջան,- գրում էր քույրս,- մինչև նամակդ ստանալը սոսկալի դրության էր Վանիկս: Հուսահատ. ընկճված. կենդանի մեռել էր կարծես: Իր պատվին երեկույթ էին կազմակերպում, գալիս խնդրում, համոզում... չէր գնում, տնից դուրս չէր գալիս: Նամակդ ստացած օրը կարծես փոխվել էր բոլորովին: Երեկոյան սովորականի պես Հովհաննեսն (բանաստեղծ Թումանյանը) եկավ. թե՛ գնանք, Վահան. Հովհաննյան դպրոցում երեկույթ են կազմակերպել քեզ համար: Վանիկս առանց ձեռն-ձուռնի վեր կացավ գնաց: Ջարմացանք բոլորս: Ուշ գիշերը Հովհաննեսի հետ սում եկան:

Ուրա՛խ, քեֆերը քյոք...

- Հավատացնում են. Նաշո՛, մեր Ղազարը պրոֆեսորներից լավ է հասկացել հիվանդությունս, դրանց հերն անիծած. մարդուս լեղապատառ են անում...

Հովհաննեսն էլ մի կողմից պնդեց ասածներդ ու Վանիկս այդ օրը, առաջին անգամ մեր տունն եկած օրից, ողջ գիշերն հանգիստ քնեց»:

Վահանն իսկապես հավատում է ինձ ու կատարում գրածներս, բայց կատարում «իդ տեսակի»:

24 Մեր ծաղկառատ մարգագետինն է գետի ափին. ուր Վանիկը փոքր ժամանակ շատ էր սիրում ձուկ որսալ ու ողջ օրը ջրերի մեջ խաղալ:

Անմիջապես գնում է Ղրին, բայց... երկու շաբաթ չանցած՝ սանատորիայում «բուժմ» է գցում վարչության դեմ ու թողնում, գալիս Գանձա:

Գանձայում գոնե հանգիստ մնար ու առողջության մասին հոգար:

Բոլշևիկյան հոգին, սակայն, այդտեղ էլ հանգիստ չի մնում: Չնայելով քրոջ՝ Նաշոյի թախանձանքին, որ տուն-տեղ թողած, եկել էր Գանձա հատկապես Վանիկին խնամելու համար, նա, հազիվ մի փոքր կազդուրված, շաբաթը մեկ վազում է Ախալքալաք, միտինգներ կազմակերպում, դասախոսություններ կարդում, այստեղ էլ գործն է հեղափոխում, «շտաբը» (գործանոց) բուժմ գցում²⁵...

Իր տաք ելույթներում Վահանը դուրս է գալիս որպես խիզախ բոլշևիկ, առանց քաշվելու դաշնակների ու էսեռների²⁶ հոխորտանքներից, քննադատում «ժամանակավոր կառավարության» կեղծ ու սխալ քաղաքականությունը, քարոզում «պատերազմ՝ պատերազմի դեմ», «գործարանը բանվորին, հողը մշակող գյուղացուն» բոլշևիկյան լուգունգներով ու մեծ համակրանք ձեռք բերում մաճից ու մուրճից կտրված, տարիներով դիրքերում տանջված շարքային զինվորների ու ստորին սպայության մեջ:

Գնալու օրերը Վահանին զինվորները մեծ բանկետ են տալիս ու ձեռքերի վրա բերում մինչև քաղաք²⁷:

Տեղի դաշնակներն ու էսեռներն ատամ են կրճտացնում, հոխորտում, բայց չեն հանդգնում ձեռք տալ Վահանին, երկյուղ կրելով գործից...

Վերջին տեսակցություն: Հուլիսի վերջերին էր, թե օգոստոսին եկա Ախալքալաք:

Երեխաներն ուրախացած դուրս թափվեցին:

- Ի՞նչ լավ, որ եկար, հայրիկ, հորեղբայրս քեզ էր սպասում, գնում է Պետրոգրադ...

Իրերս դռանը թողած, վազում եմ հյուրանոց:

25 Ախալքալաքում, որպես սահմանամերձ քաղաք, մեծ գործ էր պահվում:

26 Ախալքալաքում կազմակերպված քաղաքական կուսակցությունները էսեռներն ու դաշնակցականներն էին միայն:

27 Բանկետին ներկա են լինում և փեսան՝ Ղուկաս Վարդապետյանը (սպա) և կինս, որոնցից և լսել եմ այս վերջին անցքերն Ախալքալաքում Վահանի կյանքից:

Ծխով լի սենյակում փակված, թղթերի մեջ թաղված, մեկ եղունգներն էր կրծոտում, մեկ պապիրոսը ծխում:

- Այ տղա, էդ ի՞նչ գնալ է, էլի հմարել ես, մի տեղ չես կարողանում տիտիկ անել... Պետրոգրադ ի՞նչ կա...

- Գո՛րծ կա, Ղազա՛ր ջան, գործ, գնում եմ...

Ոգևորված վեր թռչելով տեղից, փաթաթվում է ինձ Վանիկը:

- Ի՞նչ գործ, քո գործդ կազդուրվելո՞ւ է:

- Չէ՛, Ղազար ջան, գործ կա, որ կազդուրվելուց էլ, կյանքից էլ թանկ է:

- Ախր ի՞նչ գործ է, որ կյանքիցդ էլ թանկ է:

Զիջելով երկար թախանձանքիս, վերջապես հայտնեց, որ ընկերները կանչել են - «պետք է հեղափոխությունը հասցնել իր վախճանին...»:

- Գիժ ես, ի՛նչ ես, ա՛յ տղա, հեղափոխությունը մո՞ր է վերջացել... էլ ի՞նչը պիտի հասցնես վախճանին:

- Հեղափոխություն՞ը, Ղազա՛ր ջան, հեղափոխություն՞ը... Նիկոլայի տեղ մի Կերենսկի նստեցնելով դու կարծում ես հեղափոխությունը վերջացա՞վ...

- Բա էլ ի՞նչ էիր ուզում. միապետությունը՝ տապալված, մինիստրները՝ փոխված, իշխանությունը՝ ժողովրդի ձեռին, ամեն կուսակցությունից մարդիկ կան կառավարության մեջ, էլ ի՞նչ եք ուզում:

- Այն ենք ուզում, որ հողը տրվի գյուղացուն, գործարանը՝ բանվորին, իշխանությունը՝ մեն-միայն աշխատավոր դասին...

- Դե էդ բոլորը կլինի, իհարկե, երբ պատերազմը վերջանա:

- Հենց դրա համար էլ մենք ամենից առաջ պատերազմը կվերջացնենք:

- Ախր ո՞նց ես պատերազմը վերջացնում...

- Շա՛տ պարզ ու հասարակ կերպով. կասենք զինվորներին՝ ով չի ուզում պատերազմել, թող գնա տուն, և կտեսնես, որ մի հատ էլ զինվոր չի ճարվի, որ ուզենա պատերազմել ու ինքնակամ գնդակի դեմ գնալ:

- Հաշտություն առանց հաղթությա՞ն... բա էնքան զոհերը որ տվի՞նք...

- «Վնասի կեսից ետ դառնալն էլ օգուտ է», Ղազար ջան: Գիտե՞ս ինչքա՞ն անմեղ ու անօգուտ մոր զոհեր է ավելացնում պատերազմի մեն-մի օրը... Ախր ո՞ւմ համար, ինչի՞ համար... Չէ՛, Ղազար ջան, չէ, դու ձեր դաշնակների լեզվով ես խոսում, սեփական խելքովդ մտածիր՝ կտեսնես,

որ մեր ասածն ուղիղ է: Իսկ հիմա թողնենք այս հարցը: Ես վաղն անպատճառ գնում եմ, երկու ամիս է գինի չեմ խմել, հայ-քրիստոնյա մարդ ես, ինքդ էլ տերտեր, ամոթ է ինձ պես անհավատին «անհաղորդ» թողնես: Դու մի պրովոկ սարքիր, ինձ մի լավ «հաղորդիր» ու մնաս բարով, գնաս բարով ասենք... Մեկ էլ ո՞վ գիտե երբ ենք տեսնվելու...

Ես գիտեի Վանիկիս մանկուք համառությունը: Որքան մեղմ ու ամաչկոտ, նույնքան համառ ու իր ասածի էր:

Գինի բերել տվի, սազանդար կանչեցի ու գիշերն երկուսով «քեֆ» արինք հյուրանոցի համարում ու միասին փաթափված քնեցինք իր անկողնում:

Վերջին տեսնելս էր Վանիկիս...

1920 թվին թուրքերի վերջին մնացորդը կորցրած քաղաքացիական կռիվներում, բժիշկների խորհրդով ու ընկերների հարկադրմամբ ստիպված է լինում հեռանալ ցուրտ Մոսկվայից և, կամենալով կյանքի վերջին օրերն անցկացնել ինձ մոտ, հատուկ գնացքով, որպես Կենտրոնական իշխանության լիազոր ներկայացուցիչ, ճանապարհ է ընկնում դեպի Անդիժան, կասկածը սրտին, թե՛ ո՞վ գիտե, ես էլ այնտեղ եմ, թե չէ:

Սակայն Օրենբուրգում կանգ է առնում ֆրոնտի պատճառով ու այնտեղ էլ վախճանվում 1920 թ. հունվարի 7-ին:

* * *

1921 թվի մարտի վերջերին մի նամակ եմ ստանում Տաշքենդից.

«Մեծահարզ

ընկեր Ջավախեցի

Ամսույս 20-ին կայացավ տեղումս գրական երեկույթ-սգահանդես մկիրված վաղամեռ բանաստեղծ Վահան Տերյանի հիշատակին, կազմակերպված բացառապես «Կուլտուրական-կրթական միության» սեփական ջանքերով:

Արձանագրում ենք ցավով, որ դուք ի վիճակի չէիք²⁸ անձամբ ներկա լինել այդ երեկույթին, լինել մասնակից մեզ բոլորիս թանկագին պոետի հիշատակին:

28 Քաղաքացիական կռիվների հետևանքով Անդիժանը հաճախ ամիսներով կտրված էր լինում մյուս քաղաքներից:

Մենք, խորունկ համոզված Վահան Տերյանի ստեղծագործության անգնահատելի արժեքը հայոց գրականության պանթեոնում, նրա տված անմեռ ժառանգությունը մեզ, սիրում ենք հավատալ, որ նրա հիշատակը կվերագնահատվի և կգիտակցվի ավելի հանգամանորեն ապագայում:

Տերյանը մեռած է, սակայն նրա գրական արժեքը անմեռ է:

Չեր անձամբ ներկայությունը երեկոյթին, կրկնում ենք, մեզ համար կրկնակի գնահատելի էր, որպես նրա մի ամենամոտ ընկեր, ցավակից և խրախուսիչ այն կյանքի պայքարում, որը վիճակվել էր քանկագին Վահանին կրել իր ուսերին «մի կերպ ջրի երեսը մնալու համար»:

23/III, 1921 թ.

Տաշքենդ

*Նախագահ՝ Ա. Ամիրյան
Փոխ-նախագահ Մ. Պերրոսյան
Քարտուղար՝ Տ. Արզումանյան»:*

Ահա թե ինչպես լսեցի սիրելի եղբորս, ինձ համար միշտ փոքրիկ «ջախճպան Վանիկիս» մահվան բոթը:

Թող ընթերցողը պատկերացնի, թե ի՞նչ կլինե՞ր դրությունս: Անձամբ անկարող գնալու (ճանապարհները դեռ վտանգավոր էին ու անկանոն), Օրենբուրգում ծանոթ-բարեկամ չունեի, ունենալի էլ ի՞նչ օգուտ, երբ կուսակցության տված, իմ տված հեռագրերը Կենտգործկոմի Քաղգործկոմի անունով տեղ չէին հասնում...

Բայց դրությունը մարդու հնարագետ է դարձնում:

Այդ միջոցին ավստրիացի պատերազմական գերիները առանձին էջ-ելոնով վերադառնում էին հայրենիք ու պիտի անցնեին Օրենբուրգով: Սիբանի նամակներ գրեցի առանց հասցեի (հայերեն ու ռուսերեն) ու տալով գերիներից զանազան մարդկանց, խնդրեցի Օրենբուրգում տալ կայարանում պատահող որևէ հայ մարդու, կամ ծայրահեղ դեպքում գցել փոստի արկղը:

Այդ նամակներովս խնդրում էի «բարի» մարդկանց տեղեկություն տալ ինձ Վահանիս մահվան մասին, եթե հիրավի ճիշտ է, որ նա եղել է Օրենբուրգում ու մեռել է այնտեղ:

Բավական երկար անհույս սպասելուց հետո ստանում եմ հետևյալ նամակը.

«Հարգելի պ.

Այստեղ, Օրենբուրգում, ես պատահմամբ տեղեկացա, որ Դուք հետաքրքրվում եք այն հարցով, թե՞ ճիշտ է, որ Տերյանը վախճանվել է: Պարտքս եմ համարում այդ մասին հայտնել հետևյալը. իսկապես Օրենբուրգ եկավ անցյալ տարվա վերջերում Վահան Տերյանը, որը գնում էր դեպի Տաշքենդ: Օրենբուրգում նա կանգ առավ հիվանդության պատճառով: Նրան խնամում էր մեկ հայ օրիորդ Անահիտ անունով: 1920 թ. հունվարի սկզբում հիվանդի դրությունը ծանրացավ և նա վախճանվեց: Նրան թաղեցին Օրենբուրգի հայոց գերեզմանատանը, և օրիորդ Անահիտը վերադարձավ Մոսկվա:

Եղիշե Մուրադյանց»:

«Վահան Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում», Երևան, 1964, էջ 225-265

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԱՆԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑՆԵՐԻ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ

ՈՒՂԵՐԶ

(Ախալքալակի մի խումբ երիտասարդների կողմից)

Հարգոյապատիվ Պ. Աղայան !

Հեռվից ընդունեցեք Ախալքալակա մի խումբ երիտասարդների կողմից այս երկտողը, որը մեր սքանչազման, հրճվանքի արտահայտությունն է, որը մեր զգացածի արձագանքն է, միայն շատ թույլ, կիսատ արձագանք, որովհետև բառ չենք գտնում արտահայտելու այն, ինչ որ զգում ենք: Ձեր տաղանդավոր գրչի վերջի արդյունքը, որը դուրս եկավ «Մուրճ»-ի 1898 թ. 10-11 համարում, մի ոսկեծեղիկ քարոզ է, որը ոչ միայն պիտի հնչե գյուղական եկեղեցու մոռյալ կամարների տակ, այլև ամենուրեք, գյուղական խղճուկ խրճիթից սկսած. մինչի ամենագեղի ու շռայլ սալոնը. այդ բառերը ոչ միայն քահանայի շրթունքից պիտի հնչե, այլև ամեն մեկի, որի պարտքն է, որը պատրաստականություն ունե...: Դուք մեր մտքի առաջ պատկերանում եք մի բարձր ամբիոնի վերա, որին շրջապատել են բյուրավոր մարդիկ. դուք ոգևորված քարոզում եք, ուզում եք, որ այդ բազմությունը որոշե լույսը խավարից, բարին՝ չարից, մաքուրը՝ կեղտից. մարդուց եք սեր, դուք, հետևելով Հիսուսի ավետարանին հորինում եք նորը, որը նույնքան բարի ու գեղեցիկ է և որը ցույց է տալիս, առաջնորդում է դեպի երջանկության շավիղը... Ուղիղ, ինչ երջանիկ, ինչ փառահեղ կյանք. որտեղ անհատը չի մտածում միայն իր մասին, որտեղ սավառնում է բարի ոգին, որը ցրում է այդ աշխարհային դրախտում սիրո փնջեր... Եվ այդ բոլորը չի պահանջում զոհաբերություն. այլ միմիայն նախապաշարմունքների բարձում և տոկոսություն:

Քարոզից ցնցվում է բազմությունը. Ձեր գեղեցիկ խոսքերի արձագանք կլսեք միայն հռիռոց, Ձեր ականջին խտտանք կպատճառե հնության, նախապաշարմունքի ժանիքների կրճտոցը, կարելի է մինչև անգամ սպառնա անհասկացողության, տգիտության, մոլության բռնություն*։ Բայց ոչինչ, այդ բյուր-բյուրոց բազմության մեջ կան և այնպիսիներ, որոնք ընդունում են այդ պատգամները և պաղատում, խնդրում նորերը, նոր գոհարներ Ձեր տաղանդավոր գրչից, որը պիտի քայլե խավարի, մթության մեջ և որը լուսո մյուս կարապետների ցուրների հետ պետք է կազմե սիրո, ազատության, երջանկության արշալույսը... Թող փչե սառը քամին, թող բուրը մոլորեցնե դեպի լույսը դիմող հավատացյալներին, բայց հուսով ենք, որ ձեր տաղանդը կինչի շատ ու շատ այդպիսի քարոզներ, որոնցից կկազմվի փարոս, որի ազատարար լույսով երջանկության ուղին կգտնեն ծանր տարերքից մոլորված հավատացյալները։

Վերջացնելով այս երկտողը, շնորհակալության հետ մաղթում ենք Ձեզ առողջություն, հարատև մտքի ուժ և ցանկանում, որ ձեր տնկած քարոյական փարոսի կրակը միշտ անշեջ մնա...

Ձեզ հարգող՝ Սեյլան
 Ղազարոս Տեր-Գրիգորյան
 Տիգրան Տոնոյան
 Հակովբ Ազնաուրյան
 Հակովբ Քանանյան
 Գրիգոր Պապոյանց
 Վարդան Շահպարտյան
 Խաչատուր Կարապետյան
 Ջալալ Տեր-Գրիգորյան
 Սյրտիչ Աղապապյանց
 Խորեն Մեծատունքյանց
 Ռաբայել Սահակյան
 Աղասի Հովոյան
 Համազասպ Տեր-Գրիգորյան
 Աբիսողոմ Տեր-Հակովբյան

* * *

Ծանոթագրություն

Տպագրվում է առաջին անգամ. ինքնագիրը պահվում է Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում (ԳԱԹ), Աղայանի ֆոնդում, N 178:

Ինչպես երևում է բովանդակությունից, նամակ-ուղերձն արտահայտում է Ախալքալաքի առաջատեմ երիտասարդների այն ոգեշունչ փայլունությունը, որ նրանք ստացել են Աղայանի «Ժամանակակից արեւնախոսությունը» կարդալիս: «Նամակ»-ուղերձն սրբորագրողներից շատերն ուսուցիչներ են. նրանցից Ջալալ Տեր-Գրիգորյանը, լինելով աչքի ընկնող ուսուցիչներից մեկը, հայրնի է նաև իբրև թարգմանիչ, հրապարակախոս և արձակագիր: Աղայանի սոցիալական երազանքը հասարակության սոցիալիստական վերափոխումը պարկերոտ այդ երկը գրված է 1898 թ. ամռան ամիսներին, Նոր – Նախիջևանում, ուր արքայից էր Աղայանը մի խումբ հայ մտավորականների (Արրաբեյ, Հովհ. Տեր-Միրաքյան, Ալ. Սրեփանյան (Սև Սանդրո), Ռուբեն Խան-Ազադ, Ռուբեն Բերբերյան, Երվանդ Ղազարյան և ուրիշներ) հետ միասին: Ախալքալաքի երիտասարդների այս նամակ-ուղերձն Աղայանն ստացել է արտրավայրում:

«Ժամանակակից արեւնախոսությունն» առաջին անգամ փայլագրվել է Ալ. Արասխանյանի «Մորճ» ամսագրի 1898 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր միացյալ համարում (N 10-11) և նույն փարվա վերջում* արտափայլվել առանձին գրքույկով: Նույնը փես հեղինակի «Երկերի ժողովածուի», հ. 3, 1963, էջ 77-113 և 506-508:

«Ղազարոս Աղայանը ժամանակակիցների հուշերում»

Երևան, 1967, էջ 69-70, 489

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑՆԵՐԻ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ

ՓԱՐՎԱՆԱՅԻ ԱՓԻՆ

*Թումանյանի պալատում
Ուլ որ քեֆի չի նստել,
Նա չի տեսել դեռ խնդում,
Աշխարհ չի տեսել...*

Վահան Տեղյան

Մի օր «Մշակում» կարդում եմ «Ինչպես վերացնել» խորագրով մի առաջնորդող.

«Վագեր կտրատելը, դեզեր հրդեհելը մեծ չարիք է դառնել մեր գյուղերում: ...Պետք է արմատախիլ անել այդ չարիքը, համայնական համախոսականներով աքսորել տալով գյուղի չափողումներին, լոթի-փոթիներին, այդ վնասակար տարրերին, որ չարիքի արմատն են հանդիսանում»:

Կարդում եմ ու ապշում, կարդում եմ ու բարկությունից կատաղում...

- Ինչ եմ դուրս տալիս, ի՞նչ «լոթի-փոթի», ինչ «չափողումի» գործ է դա... Գյուղի լոթին շա՛տ-շա՛տ մի հավ կգողանա, մի գառ ու մի օր գոնե փոքր կկշտացնի, քեֆ կանի, ինչո՞ւ պիտի դեզ հրդեհի, վագ կտրատի...

Վրդովված մի ընդարձակ նամակ եմ գրում խմբագրությանը հենց «Չարիքի արմատը» խորագրով, որի մեջ, նկարագրելով գյուղում կատարվող սոսկալի կեղեքումները, բացատրում եմ, որ դեզերի հրդեհումն ու վագերի կտրատումը ոչ թե գյուղի «ջահել-ջուխուլի», «լոթի-փոթիների» արարք է, այլ գյուղում գոյություն ունեցող կեղեքումների անխուսափելի հետևանք՝ որպես անգոր մարդկանց, ծայր հուսահատության հա-

սաժ մարդկանց վրեժի արտահայտություն: Հետևապես, չարիքը վերացնելու համար ոչ թե գյուղի «լոթի-փոթիներին» պետք է աքսորել, այլ վերացնել գյուղի այդ անլուր կեղեքումները, աղաղակող անարդարությունները:

Գրեցի, իհարկե, հույս չունենալով, թե կտպագրվի. ինչպե՞ս կարող էի այդպիսի «հանդուգն» միտք հղանալ, ես ո՞վ էի, որ իմ հողվածը տպեին «Մշակում»:

Ինչ զարմանք... Մի օր հանկարծ «Մշակի» բանասիրականում տեսնում եմ նամակս գրեթե անփոփոխ տպված, «Չարիքի արմատը» խորագրով:

Էլ զօր ու գիշեր չունեի: Գրում էի «գյուղի ցավերից», մերկացնում գյուղի ցեցերին իրենց իսկական անուններով, նողկալի ոճիւրների իրական, պարզ ու անպաճույճ նկարագրությամբ:

Թիֆլիսում շուտով տեղի էր ունենալու ուսուցչական համագումար: Ինձ գավառի կողմից պատգամավոր ընտրեցին այդ համագումարը զնալու:

Ամենից առաջ, իհարկե, «Մշակի» խմբագրատունն այցելեցի:

Ներս մտա Գրիգոր Արծրունու առանձնասենյակը: Կիսամռայլ սենյակի պատերն ամբողջապես ծածկված էին պսակներով ու ծաղիկներով և սև քողերով պատած մեծ-մեծ նկարներով. պահարանները լի էին ոսկեկազմ հաստափոր գրքերով, իսկ գրասեղանի առաջ նստած էր ճաղատ գլխով մի պատկառելի ծերունի, իսկական քրմապետ՝ Ալեքսանդր Քալանթարը:

- Շա՛տ ուրախ եմ, շա՛տ ուրախ, պ. Ջավախեցի,- երկու ձեռքով ձեռքս թոթվելով՝ դիմավորեց ինձ Քալանթարը:- Այնքան հետաքրքրությամբ ու աշխուժով կարդացվում են ձեր պատկերները, որ կարծես իսկապես կենդանի մարդիկ լինեն պատկերածո տիպերը...

- Իհարկե, կենդանի մարդիկ են, պ. Քալանթար, բա ինչ էիք կարծում:

- Այո՛, այո՛, շատ կենդանի... այնքան կենդանի, որ կարծես հենց այժմ էլ այդ անուններով ապրում են որպես որոշ անձնավորություններ ու այդ գործերն էլ կատարում:

- Այո՛, հենց այդ անուններով էլ ապրում են, ու այդ գործերն էլ իրենց իսկական արարքներն են:

- Ինչպե՞ս...

Գումատված վեր թռավ տեղից պ. Բալանթարը:

- Ուրեմն, իսկապես Կարո անունով աղա կա՞ այժմ գյուղում...

- Իհարկե, պատկերներինս մեջ հիշված Կարո աղան Մեծ Գյոնդուրա գյուղի կալվածատեր աղան է ու նկարագրածս դեպքերն էլ իր իսկական արարքները:

- Ա՛յ... ա՛յ... ա՛յ... այդ ի՞նչ եք արել, պ. Ջավախեցի...

Խեղճ խմբագիրս սարսափահար, ջուխտ ձեռքով ճաղատ գլուխը բռնած՝ ընկավ բազմոցին:- Ինչպե՞ս կարելի է... դուք մեզ կրակը կզցեք, ի՞նչ պիտի ամենք, եթե այդ մարդիկ դատի դիմեն... Ինչպե՞ս կարելի է, ինչպե՞ս կարելի է...

- Դատի կդիմեն, ավելի լավ, կապացուցենք արարքներն ու իրենց արժանի պատիժը կտանք...

- Օ՛, ո՛չ, ո՛չ, պ. Ջավախեցի, շատ բան կարելի է գիտնալ, բայց ամեն բան չի կարելի ասել, մանավանդ մամուլի մեջ...

Ես իրենից ավելի սարսափահար, ապշած մնացել էի նստած տեղս: Ախր ինչպե՞ս թե չի կարելի ճշմարտությունն ասել, ուրեմն թերթերում կարդացածներս սո՞ւտ բաներ են... էլ ինչո՞ւ գրեմ, եթե սուտ պիտի գրեմ, գրողը հեքիաթասաց չի, որ գլխին գոռ տա ու ստեր փչի, հեքիաթներ հնարի երեխաների համար...

Գլխիկոր ու հուսահատ դուրս եկա խմբագրությունից ու շվար քայլերս ուղղեցի Գայանյան դպրոց, ուսուցչական համագումար:

Մտախոհ նստած էի մի անկյունում, առանց մի բառ անգամ լսելու համագումարի բացման ճոճռան ճառերից ու չէի նկատել անգամ, որ վերջացել է բացման նիստը, երբ մի հուժկու բազուկ իջավ ուսիս, ու Դազարոս Աղայանի նահապետական պատկառելի դեմքը կանգնեց դեմս:

- Օհանես, է՛ս է Ջավախեցին, արի ծանոթացնեմ:

Անմիջապես սթափվեցի ու երկյուղածությամբ կանգնեցի տեղս:

- Շատ ուրախ եմ, շատ... դե՛ գնանք ինձ մոտ, խոսելիք ունեն,- ասաց Թումանյանը,- նոր գրող ես, պետք է մկրտել, «Վերնատան» անդամ օծել, թե չէ կռապաշտ կդառնաս:

Ու թևանցուկ քարշ տվին Բեհբության փողոցը, Թումանյանի հռչակավոր «Վերնատունը»:

Դա Հովհաննեսի աշխատանքի սենյակն էր, գրողին վայել ճաշակով զարդարված մի գեղատեսիլ սենյակ, հինգերորդ հարկում, փոքրիկ պատշգամբով, որ նայում էր դեպի Բուսաբանական այգի:

- Հա՛, գիտե՞ս ինչ կա, Ղազար,- դարձավ ինձ Թումանյանը, կարծես վաղուցվա, շա՛տ վաղուցվա ծանոթ-բարեկամներ լինեինք,- ես ուշի-ուշով կարդում եմ քո գրվածքները, շատ լավ տեղից ես բռնացրել, հենց էդ ուղղությամբ էլ գրի, մենակ աշխատիր աստիճանաբար հորիզոն դնելանել, տիպերդ ընդհանրացնել, ասենք դա ժամանակի ընթացքում ինքնաբերաբար էլ կլինի. միայն թե չծուլանաս, շարունակես՝ ինչպես սկսել ես:

- Ախր ո՞նց շարունակեմ, պ. Հովհաննես...

Ու վախվխելով պատմեցի խմբագրատան դեպքը:

Ջահ-բահ ծիծաղեցին երկուսն էլ, չգիտեմ Ջալալնթարի վախկոտության, իմ միամտության, թե՞ հուսահատության վրա:

- Լա՛վ, դա մեծ ցավ չի. ինչո՞ւ ես էդպես հուսահատվել. Մարկոսի անունը Կիրակոս դիր, Կիրակոսինը՝ Մարկոս, պրծավ գնաց, դրանով ոչինչ չես կորցնի: Գուցե վախում ես՝ հերոսների չիմանամ, որ իրենց մասին ես գրում. չէ, էդ կողմից միամիտ կաց. «փայտը վերցնես գող շունն իսկույն կիմանա»: Դեռ, ընդհակառակը, էդպես ավելի լավ կլինի. որ իսկական անունը չգրես, որովհետև դրանցից ամեն միքն կկարծի թե իր մասին ես գրում, չէ՞ որ էդ նկարագրածդ լրությունները՝ դրանք բոլորն էլ անում են, մենակ զանազան վարիանտներով... Հա՛, ուրեմն էդպես, Ղազար ջան¹: Գլխավորն էդ չի. գլխավորն էն է, որ չծուլանաս: Ծուլությունն ու դրա հետևանք տգիտությունը գրողի ամենամեծ թշնամին են: Գրելն էնքան էլ մի մեծ բան չգիտեմաս: Դա էլ մի արհեստ է, շատ թե քիչ խելքը գլխին ամեն մի մարդ կարող է «գրող» դառնալ, բայց գլխավորը՝ արհեստը արվեստ դարձնելն է, իսկ դրա համար պետք է մի քիչ բնածին շնորհք ունենալ ու մեծ տոկունություն, աշխատասիրություն:

Էդ բնական շնորհքը, ոնց որ երևում է քո գրվածքներից, դու ունես կարողանում ես կյանքը դիտել, թափանցել նրա խորքերը, տեսնել ինչ որ պետքն է: Բայց տեսնելը բավական չէ, պետք է սովորես էդ տեսածդ ու-

1 Այդ օրվանից Հովհաննեսն ինձ Ղազար էր ասում:

րիշին էլ ցույց տալ էնպես, ինչպես ինքդ ես տեսնում, ինքդ հասկանում ու գգում: Այ, գլխավորը էդ է - տեսածը գեղարվեստորեն արտահայտելու, ճիշտ պատկերելու արվեստը: Իսկ դա կարելի է ձեռք բերել սովորելով միայն: Կարողա՞նք գյուղագիրները, կարողա՞նք կլասիկները ու մի օր կտեսնես, որ ինքդ էլ շնորհալի գրող ես դառել: Դեհ, էսօրվանից քեզ մեր «Վերնատան» անդամ ենք ընտրում, ամեն թիֆլիս գալիս՝ պարտավոր ես հանդիպել ու հաշիվ տալ, թե ի՞նչ ես արել...

Ու պատից ցած բերելով իր լուսանկարը, Աղայանի ու Պոռշյանի հետ նկարված, հենց էնպես շրջանակով նվիրեց ինձ՝ «Սիրելի Ղազարին» մակագրությամբ:

Եվ ես, մոռացած Քալանթարի հուսահատեցնող հանդիմանանքը, թևեր առա, ինքս իմ աչքում «գրող» դարձա ու միշտ վայելեցի Հովհաննեսի հովանավորությունն ու ջերմ աջակցությունը թե՛ գրական ասպարեզում, թե՛ կյանքիս բոլոր խնդիրներում:

Այդպես էր Հովհաննեսը:

Չկար մի շատ թե քիչ հուսատու սկսնակ, նոր գրող, որին չհովանավորեր, չխրախուսեր, չխրատեր և բարոյապես ու մինչև անգամ նյութապես չաջակցեր:

Հովհաննեսի դուռը նահապետական օջախի պես միշտ բաց էր բոլոր գրողների առաջ: Նրա «Վերնատունը» գրողների ակումբ էր, հյուրընկալ, սիրելի մի օջախ, որտեղ ամեն մի գրող կարող էր և՛ մխիթարություն գտնել, և՛ խորհուրդներ ստանալ, և՛ զվարճալի ու խելացի ժամանց ունենալ:

Այդպես էր Հովհաննեսի «Վերնատունը»:

Եղբայրս՝ բանաստեղծ Վահան Տերյանը, դեռ Լազարյան ճեմարանի աշակերտ էր, որ ոտանավորներ էր գրում: Սակայն իր չափազանց ամաչկոտ բնավորության պատճառով քաքցնում էր ամենքից, մանավանդ ինձանից՝ որպես «գրականագետից»: Այնուամենայնիվ ոտանավորներից մի երկուսը ձեռս ընկան ու, երբ թիֆլիս էի, կարդացի Հովհաննեսին:

Ըստ իր սովորության՝ ձգված էր իր սիրած ճոճաթռին, աչքերը կկոցած, մեղմ ճոճելով լսեց առաջին ոտանավորը: Երկրորդի ընթերցումից

հետո նա դադարեց ճոճելուց, աչքերը լայն բացած՝ լուրջ դեմքով դարձավ ինձ:

- Էս հո կարգին բանաստեղծություններ են... շատ ունի գրա՞ծ:

- Չգիտեմ, քաբցում է, էսքանն է ձեռքս ընկել:

- Էդ լավ է, նշանակում է դեռ խորանում է, հասունանում... բաս էգուց ճաշին անպատճառ հետդ կրերես ինձ մոտ. մի տեսնեմ:

Մյուս օրը մեծ դժվարությամբ Վահանին համոզեցի գնալ Հովհաննեսի մոտ, իհարկե, առանց ասելու, թե իր ուսանավորները կարդացել են նրան:

Հովհաննեսը շատ նուրբ մոտենալ գիտեր մարդկանց, ամենքին ըստ իր բնավորության, այնպես որ, կարճ միջոցից հետո կտեսնեիր ամենածածկամիտ մարդն էլ մտերմացած, կսկսեր պարզ ու անկեղծ գրուցել նրա հետ հին բարեկամի պես:

- Ինչ լավ է, որ եկար, Վահան, կուզեի մի երկու բան հարցնեմ ուսուցիչներիդ մասին, վաղո՞ւց է տեղեկություն չունեմ. ախր նրանք իմ լավ բարեկամներս են՝ Կուսիկյանը, Գասպարյանը... Գնանք, գնանք առանձնասենյակս մի քիչ խոսենք, Ղազարը թող էստեղ լրագիր կարդա:

Ու մտան «Վերնատուն»:

Մինչ այդ՝ մեկ-մեկ հավաքվեցին Հովհաննեսի հյուրերը, հինգ-վեց հոգի մեր գրողներից, գրականագետներից ու հասարակական գործիչներից:

Կես ժամից առանձնասենյակից դուրս եկան Հովհաննեսն ու Վահանը: Հովհաննեսը՝ գլուխը բարձր, ուրախ ժպտալով, Վահանը՝ գլուխը կախ, կաս-կարմիր կակաչ դարձած, սակայն մի պայծառ ժպիտ դեմքին:

- Դեհ, պարոններ, խնդրեմ ծանոթանաք, մեր Ջավախեցու եղբայրն է, ապագա բանաստեղծ Վահան Տերյանը:

Հետո դառնալով ինձ, ավելացրեց.

- Տես, Ղազար, հիմա Վահանին ծանոթացնելիս ասում ենք Ջավախեցու եղբայրն է, եթե չաշխատես առաջ գնալ, շատ շուտով քեզ ծանոթացնելիս պետք է ասենք՝ բանաստեղծ Վահան Տերյանի եղբայրն է...

Հովհաննեսի գուշակությունը բառացի կատարվեց:

Այնուհետև Վահանն ու Հովհաննեսը մտերիմ բարեկամներ դարձան. ու մեր գրական գործիչներից ես չեմ ճանաչում որևէ մեկին. որին Վա-

համն այնքան սիրեր ու հարգեր, որքան Թումանյանին, որին հայոց Պուշկին էր անվանում:

Ինչպես հայտնի է, Թումանյանն իր պոեմներից շատերի նյութը վերցնում էր ժողովրդական ավանդություններից, լեգենդներից: Հայտնի է նաև, որ գրական գանձերի այդ անսպառ աղբյուրը - ֆոլկլորը օգտագործել են մեր բանաստեղծներից ու գրողներից շատերը: Սակայն ես չգիտեմ մի հայ գրող, մի գրականագետ, որ այնպես լուրջ ու խնամքոտ վերաբերմունք ունենար դեպի այդ ավանդություններն ու լեգենդները, ինչպես Թումանյանը:

Հիշում եմ՝ «Սասունցի Դավթի» բազմաթիվ վարիանտներ ուներ նա, բայց չէր սկսում գրել, ասելով, թե այսինչ ու այնինչ վարիանտը չունի դեռ: Այդպես էլ «Հազարան բլբուլի» տասնյակ վարիանտներն ուներ², դա նրա ամենասիրելի ու, ըստ նրա ասածի, ծավալով ամենաընդարձակ նյութն էր. դրա մասին միշտ պատմում էր ոգևորված ու երբեմն էլ որոշ հատվածներ արդեն արտասանում անգիր, սակայն այնուամենայնիվ կիսատ մնաց այդ սքանչելի երկը, որովհետև ձեռքի տակ ունեցած վարիանտները, թերևս, չէին բավարարում Հովհաննեսին՝ այդ խստապահանջ ու մեծ բանաստեղծին:

Թումանյանը որտեղից-որտեղ լսել էր մեր գավառում (Ախալքալաքի) գտնվող պատմական Թմկաբերդի ու Փարվանա լճի մասին գոյություն ունեցող ժողովրդական ավանդությունը: Մի օր էլ նամակ եմ ստանում՝ թե «Ղազար ջան, գալիս եմ Փարվանի³ փերիներին տեսնեմ, կգաս Ախալքալաք, որ առաջնորդես»:

Նստում եմ ձիա անմիջապես ու թռչում Ախալքալաք անչափ ուրախացած, որ ինձ ու ինձ պես հարյուրավորներին այնքա՞ն հյուրընկալած մեծ բանաստեղծին մեր գյուղական խրճիթում պիտի տեսնեմ:

Սակայն այնքան էլ շուտ չկարողացանք ուղևորվել Գանձա ու Փարվանա, որովհետև սկսվեցին մի շարան հասարակական ճաշեր, հրավերքներ և այլ քեֆեր. ամենքն էլ ուզում էին մեծ բանաստեղծին ու սիրե-

2 Երկու վարիանտ էլ ես եմ տվել՝ մեկը Գանձայի Պատշինոնց Ավենի պատմածը, մյուսը՝ սարխեցի Ղուլա Կարոյինը:

3 Փարվանա լիճը գտնվում է Գանձա գյուղի մոտ:

լի մարդուն իրենց օջախում տեսնել, մի բանով պատված, իրենց սրտի բուռն զգացմունքն արտահայտած լինել: Ախր կա՞ր մի գրագետ մարդ, որ նրա «Շունն ու կատուն», «Անիծած հարսը» գրվածքներով գրել ու կարդալ սովորած չլիներ, կամ անգրագետ մեկը, որ իր տղի ու աղջկա կարդալու ժամանակ լսած չլիներ գրական այդ կլասիկ գոհարները...

Ու սկսվեցին քեֆերը...

Իսկ Հովհաննեսն, ինչպես գիտեք, «քեֆ չէր սիրում...»։ ոչ ոքի չէր մերժում ու իր հոչակավոր թամաղայությամբ, իր սուր ու զվարճալի «գրիցներով» գերում էր ամենքին:

Վերջապես մի շաբաթ քաղաքում քեֆ անելուց հետո ճանապարհի ընկանք Գանձա:

Գանձան մի բացառիկ գյուղ էր գավառում, թերևս ողջ նահանգում: Ընկած էր նա գավառի արևելյան ծայրամասում, բարձրադիր լեռների հով ու զով ծոցում (ծովի մակերևույթից մոտ 7 հազար ոտնաչափ), իր կարճատև, իրար խառնված գարուն-ամառով ու երկարատև, երբեմն 6-7 ամիս տևող ձյունառատ ու ցրտաշունչ ձմեռով. ավելի շուտ ալպյան մի սարահարթ է, քան երկրագործական միջավայր, թեև գանձացին համառորեն պարապում է երկրագործության բոլոր ճյուղերով: Տասը տարին մի անգամ հազիվ գանձացին ցորենի երես տեսներ, այն էլ եթե միայն կիսականաչ հմձեր: Գարին անգամ դժվար էր հասնում ու մեծ մասամբ ցրտահար կամ կարկտահար քաղվում էր որպես անասնակեր: Սակայն, դրա փոխարեն, նրա ընդարձակ լեռներն ու դաշտերը գարուն ու ամառ, մինչև ձմեռնամուտ մշտադալար են: Ես դեռ չեմ տեսել մի երկիր, որ այնքան առատ ու բազմերանգ ծաղիկներ ունենա, ինչպես Գանձան: Ամեն ամիս իր հատուկ ծաղկախումբն ունի, ու մայիսից մինչ սեպտեմբեր Գանձայի դաշտերն ու լեռները, նույնիսկ արտերն ու հերկերը, մետաքսի փարթամ գորգի են նման... մուգ կանաչ ֆոնի վրա ամեն ամիս իրեն առանձնահատուկ գունավորումով, իր հատուկ երանգով:

Ախալքալաքից Գանձա տանող երեք ճանապարհի կա.- մեկը Աբուլով, լեռնոտ ու քարքարոտ, բայց կարճ, 25 կիլոմետրաչափ ու գեղատեսիլ, մյուսը՝ Սաթխայով, դաշտավայր ու ոլորապտույտ, 35-40 կիլոմետր երկարությամբ, և երրորդը՝ Հեշտիայով՝ միջին ճանապարհը: Ես ընտրել էի դրանցից երկուսը՝ Սաթխայինն ու Աբուլինը, մեկով՝ գնալու, մյուսով՝

վերադառնալու համար, որպեսզի Հովհաննեսին հնարավորություն տամ, ըստ կարելվույն, գավառի մեծ մասին ծանոթանալու:

Նկարագրելով այդ երկու ճանապարհներն ու թվելով այն գյուղերը, որոնցով պիտի անցնեինք, առաջարկեցի Հովհաննեսին ընտրել, թե ո՞ր ճանապարհով գնանք և որո՞վ վերադառնանք, ու նստել իմ ձին, որ մի գեղեցիկ նժույգ էր ու աշխույժ խրխիմջով, գետինը դոփելով, շտապեցնում էր մեզ ճանապարհ ընկնելու:

- Չէ՛, Ղազար ջան, չէ՛, եղ խելառի հետ գլուխ չունեմ ես (ծիուս մասին էր խոսքը), ինձ համար էշի երիշով մի խելոք ձի գտիր, որ Հիսուսի պես հանգիստ նստեմ վրան, դու էլ Պետրոս առաքյալի նման առաջ ընկիր ու հարթ, հանգիստ ճանապարհով տար ինձ Երուսաղեմ:

Մի յորդա, «խելոք» ձի վարձեցի Հովհաննեսի համար, ու իրիկնապահին դուրս եկանք քաղաքից:

Ախալքալաքի տափաստանն առանձին հետաքրքրություն չունի: Մեծ ձորն էր միայն շատ թե քիչ գրավիչ իր քարքարոտ, բարձրաբերձ ավերով, որոնց միջից կշկջալով հոսում է Փարվանա գետը, որ Խրթվիսի ձորում խառնվելով Արդահան-չային՝ կազմում է Քոռ գետի սկիզբը:

Հովհաննեսը բացել էր իր անսպառ առակների ու անեկդոտների «աուտը», բայց երևում էր, որ հոգնել է արդեն:

Անցնում ենք Խոսպիան, հասնում Ջիգրաշեն:

- Ինչո՞ւ են էս գյուղի անունը Ջիգրաշեն դրել,- հարցնում է Հովհաննեսը:

- Չգիտեմ ճիշտն ասած:

- Պահ, քու տղիս տղա... Բա չե՞ս ամաչում, գրականությամբ պարապող մարդ, ամեն օր անցնում ես էս գյուղի մոտով ու մինչև հիմի չգիտես նրա անվան ծագումը: Անշուշտ մի հետաքրքրական ավանդության հետ կապված կլինի, անպատճառ կիմանաս ու մանրամասն կգրես ինձ:

Հասնում ենք Ղավուրմա:

- Աղա՛, դեռ շատ կա՞ էդ անդերը...

- Չէ՛, կեսն անցանք, հիմա Օրոճալարն էլ անցնենք, կհասնենք Սաթխա, էնտեղ մի քիչ կհանգստանանք ու հետո լուսնյակով կերթանք Գանձա:

- Ա՛յ, եղ մինը լավ ես ասում:

Ուրախանում է Հովհաննեսը, լսելով հանգստանալ բառը:

Գիշեր էր արդեն, որ դուրս եկանք Սաթխայից: Այդտեղ մեզ միացան քաղաքի իմ ընկեր ուսուցիչներից երկուսը: Գավակներս առանք դրանցից մեկին՝ ես, մյուսին՝ Հովհաննեսը, ու ճանապարհի ընկանք:

Սակայն մերձակա Մեծ ու Փոքր Արագյալ գյուղերն անցնելուց հետո ստիպված էինք ձիերից իջնել, որովհետև Ս. Հովհաննու սարը պիտի քարձրանայինք:

Հասնող արտերի ոսկի շղթան կտրելով, լեռան լանջի հազարերանգ ծաղկունանքը կոխկրտելով՝ ոլոր-մոլոր քարձրացանք Ս. Հովհաննու սարը, մի քանի անգամ Հովհաննեսի պահանջով հանգստանալուց հետո:

Տեսարանը փոխվեց միանգամայն:

Սքանչելի՝ տեսարան:

Լուսնկա գիշեր. Ջավախքի պարզ ու պայծառ գիշերներից մեկը: Ուտներիս տակ փռված է գրեթե ողջ գավառը: Դեմ-հանդիման Փարվանա լիճն էր պսպղում արծաթ սինու պես, ներքևը, ուտներիս տակ Դուման-գյուլն էր ծփծփում իր մուգ կապույտ ալիքներով: Ու նրանք կլկլան գետակի արծաթալար հեռախոսով կարծես կապված իրարու՝ լուռ քշփշում. ինչ-որ պատմում էին միմյանց, հին-հին օրերը հիշում ու ժպտալով, խլվլալով սիրաբանում:

Ո՛վ կարող էր թափանցել այդ հին տարփածությունների հնադարյան գաղտնիքը, եթե ոչ միայն մեծ բանաստեղծը, որ Պուշկինի արձանի պես ձեռքերը խաչած կրծքին՝ որպես բնության սքանչելի գեղեցկությունը լրացնող զարդերից մեկը, իր բարձր հասակով քարացել էր Ս. Հովհաննու կատարին, ու արծվի խորաթափանց հայացքը հառել էր դիմացը նազանքով խլվլացող. հմայիչ այդ լճերի խորքերը:

Ա՛խ, ինչու էս նկարիչ չէի, որ անմահացնեի այդ հազվադեպ ու հմայիչ տեսարանը...

Լեռան ստորոտում ցորեն-գարու դեղին ոսկի արտերն էին պեծ-պեծում, սարի լանջին՝ հազարերանգ ծաղկունանք ճտվտում, ու ընդարձակ տափաստանում շրջակա մեծ ու փոքր գյուղերը՝ Գանձա, Փոկա, Փարվանա, Չաշկա, Սաթխա, Արագյալ, Գորելովկան ու Մեծ ու Փոքր Խանչալիները, Հեշտիան ու Ուճմանան, Նամգարան ու Գյոնդուրաները, Օրոճալարն ու Ղավուրման... սև հավի պես կանաչների մեջ պղպած լուռ

ու անձայն թուխս էին նստել՝ կարծես լուսաբացին հազարավոր ձագեր հանելու համար:

Շշմեցուցիչ է ծաղիկների բուրմունքը, տեսարանը՝ կախարդող:

Ու ոչ ոք չէր հանդգնում խզել այդ լուրջությունը, որ մեզ էլ էր քարացրել նիրհող բնության հետ միասին:

- Ղազար, էսպես էլ բան կլինի՞,- վերջապես ընդհատեց այդ լուրջությունը Հովհաննեսը,- ես կարծում էի, թե Լոռուց գեղեցիկ տեղ չկա աշխարհում: Ձեր էս Ջավախքն անցավ Լոռուց... էն էլ առանց ծառ ու թփի՞... բա էսպես էլ բան կլինի՞... Հայ վա՛խ, մի շիշ կարմիր գինի... ի՞նչ տեղն է...

Ու փռվեց ծաղիկների ու կանաչի մախմուր գորգին:

- Չորսն ունեմ, Հովհաննես՝ ջան, մի՛ վախի, բայց գյուղում ի՞նչ խմենք:

- Վա՛յ քու տունը շինվի, տղա՛, գյուղում գինին ի՞նչ կանես, գյուղում կաթ ու բան կխմենք...

Ու երկար նստեցինք Ս. Հովհաննու կատարին: Հովհաննեսը ոգևորված՝ մերթ հատվածներ էր արտասանում իր բանաստեղծություններից, մերթ անեկոտներ պատմում տեսած-ապրածից:

Հովհաննեսին այդպիսի տրամադրությամբ ես երբեք չէի տեսել: Ջոռով եմ վեր կացրել նստած տեղից:

- Ախր ո՞ր պիտի տանես ինձ, որ էստեղից գեղեցիկ լինի, էստեղից հրաշալի...

Փարվանի «փերիները» գերել էին Լոռվա կտրիճին...

Գիշերվա ժամը 3-ն էր, որ հասանք Գանձա:

Դուռը թակեցինք, եղբայրս՝ Ներսեսն եկավ բանալու: Ներս մտանք «թաժա օդան»⁴: Շարժվելու տեղ չկա:

Ոչ միայն թախտերի վրա, այլև հատակին շարվե-շարան պառկած էին ինչ-որ մարդիկ:

Ընկերներս էին՝ ուսուցիչներ, ուսանողներ, որ լսելով Հովհաննեսի Գանձա գալը՝ իրենք էլ ֆուրգոն էին վարձել ու մեզանից առաջ կարճ ճանապարհով հասել Գանձա:

4 «Թաժա օդան» մի մեծ սենյակ էր, որ հայրս շինել էր հատկապես հյուրերի համար:

Մինչ Ներսեսը զնացել էր մեզ համար անկողին բերելու, Հովհաննեսը սուս ու փուս, նույնիսկ առանց շորերն հանելու, մտավ Ներսեսի տեղն ու վերմակը քաշեց գլխին:

Մյուս օրը կեսօրին 10-15 հոգով ճամապարհ ընկանք Փարվանա:

Ես ծնվել եմ Փարվանի մոտ, տասնյակ տարիներ ապրել այնտեղ, առավոտից երեկո լողացել նրա պարզ ու վճիտ ջրերում, օրերով ծուկ որսացել, նավակով չափչփել նրա մի ծայրից մյուսը, - բայց լիճն այդ դրությամբ չէի տեսել բնավ, կյանքումս և ոչ մի անգամ:

Լիճը սոսկալի էր, լիճը կատաղած էր:

Չազը կորցրած վագրի պես մռնչում էր լիճը, ճամփորդի ուղին կտրած օձի նման ֆշշում, իսկ հուժկու ալիքներն իրար բաշ կրծելով, իրար շալակ թռչելով, բոլոր ուժով խփում էին ափերին... կարծես Փարվանան հանդիմանում, բողոքում էր, որ եկել ենք իր կուսական գաղտնիքների խորքը թափանցելու, իր գեղանի «փերիներին» տեսնելու...

Նավորդներ էի տարել հետս, որ Հովհաննեսին նավակով տանեմ լճի խորքերն ու ցույց տամ Փարվանա իշխանի սպիտակ ապարանքը:

Բայց մոտենա՞լ կլինեի լճին... ձիերս անգամ սարսափած ծառս էին լինում ու ետ-ետ նահանջում:

Լճից պակաս չէր հուզված և Հովհաննեսը: Իր երկար բազուկները մեկնած դեպի լիճը, մերթ գոռում էր լճից ավելի բարձր, արտասանում քառյակներ, մոնոլոգներ, մերթ բողոքում, մերթ աղերսում, սիրաբանում իր գազազած «սիրուհու» հետ...

Ետ դարձանք գյուղ:

Ճամապարհին Հովհաննեսը, այն ուրախ, հանաքչի Հովհաննեսը ձայն-ձայտուն չիսնեց:

Երբ տուն հասանք, առանձնացավ լուռ ու մունջ և դուրս չեկավ սենյակից մինչև իրիկուն:

Արևը մայր էր մտնում արդեն: Քաղցած էինք բոլորս աշնան գալլի պես. ճաշի սեղանը պատրաստ էր վաղուց, բայց լուռ սպասում էինք ամենքս Հովհաննեսին, չէինք ուզում խանգարել բանաստեղծի ստեղծագործական մենությունը:

Հովհաննեսը գրում էր «Փարվանան»...

Վերջապես դուրս եկավ: Աչքերը ծիծաղկոտ ու վառվռում մութ գիշեր-

վան աստղերի նման, դեմքը պայծառ ու լուսավոր նոր ծագող արևի պես, յուրահասուկ ժպիտը շրթունքներին՝ կանգնեց սեղանի գլխին ու աջ բազուկը արծվի թևի պես մեկնելով, կանչեց.

*Բարձրագուհ Արույն ու Մըթին սարեր
Մեջք մեջքի տըված կանգնել վեհասիւս,
Իրենց ուսերին, Ջավախքից էլ վեր՝
Բըռնած պսիւտմ եմ մի ուրիշ աշխարհ...*

Ու կարդաց «Փարվանայի» նախերգանքն ամբողջությամբ, որ գրել էր հենց այդ օրը մեր տանը:

Ճաշը շատ փոթորկալից անցավ: Գլինին՝ առատ, Հովհաննեսը՝ թամադա, սեղանակիցները՝ բոլորը վառվռուն երիտասարդներ, կենսորոնից հեռու, գավառում մեկուսացած, խոսք ու գրիցի կարոտ, լեզուներս բացված, խոսում էինք, վիճում կյանքից և գրականությունից, փիլիսոփայությունից, սոցիալական գանազան վարդապետություններից, մեկը քրիստոնեությունն էր քննադատում, մյուսը՝ Տոլստոյից էր ճառում, երրորդը՝ Նիցշեին գովաբանում կամ դատապարտում:

Հայրս էր մեմսակ, որ արդեն ճաշած՝ թախտի վրա նստել էր, թինկը սոված բարձին՝ լուռ լսում էր ու հաստ ծխամորճը ծխելով, քուլա-քուլա ծուխը բաց թողնում:

- Ներեցեք, պարոններ, ինձ էլ մի խոսք կհասնի⁶:

Բոլորս լռեցինք: Հայրս մեծ համարում ուներ գավառում՝ որպես զարգացած, խելոք ու «խոսքը ճակտին ասող մարդ», թեև ոչ մի դպրոց չէր ավարտել ու իր գիտական-գրական ողջ պաշարը ձեռք էր բերել ինքնակրթությամբ:

Հիսունն անց էր, որ նա տառերն ինձ գրել տալով, ինքն իրեն սովորեց ռուսերեն ու բառարանների օգնությամբ, զօր ու գիշեր նստած, կարդում էր ռուս կլասիկները, սիրում էր մանավանդ գիտական, փիլիսոփայական գրքեր:

Դրեյֆուսի հռչակավոր դատի ժամանակ, արդեն 60 տարին անց ուզում էր ֆրանսերեն սովորել, որպեսզի Զոլայի ելույթները բնագրից կարդա:

Հովհաննեսը հորս չէր ճանաչում, իհարկե, առաջին անգամ էր տեսնում նրան:

- Ասի, տեսնես ինչ կրոնական խենթություն պիտի դուրս տա դերվիշ-ի դեմքով գյուղական էդ տերտերը: Ախր գյուղացի հայ տերտերն ի՞նչ հասկացողություն կարող է ունենալ Կանաթի, Տոլստոյի, Նիցշեի մասին...

Ջարմանքով պատմում էր հետո Հովհաննեսն ամենքին:

- Հետաքրքրական է, պարոններ, ի՞նչ եք կարդացել դուք ձեր այդ քննադատած հեղինակներից,- դիմում է հայրս մեզ:

Ամենքս մի բան հիշեցինք, բայց դուրս եկավ, որ շատ քչերս էինք ծանոթ դրանց հիմնական գրվածքներին:

- Իսկ ի՞նչ եք կարդացել դրանց քննադատներից: Չէ՞ որ մի խնդրի մասին դատելու համար՝ պետք է լսել երկու կողմին էլ:

Հովհաննեսը, դեմքի նախկին հեզմական ժպիտը կորցրած՝ զարմանքով ու լուրջ դիտում էր հորս, որ թախտից իջած՝ իր կապույտ կտավի խուճացած կապալով կանգնել էր սեղանի մոտ:

- Գիտե՞ք ինչ կա, պարոններ, մեզ՝ գյուղացիներիս, «էշ գեղացի» են ասում, և ասողներն իրավացի են, որովհետև տգետ մարդն անասունից ոչնչով չի տարբերվում... Ես կարդացել եմ ձեր քննադատած հեղինակների բոլոր երկերը, նրանց այսինչ-այնինչ... քննադատներին (ես այժմ էլ չգիտեմ նրանց անունները), բայց այնուամենայնիվ չէի հանդգնում միջամտել ձեր խոսակցությանը, ըստ որում, ես ինձ դեռ շա՛տ անպատրաստ եմ համարում այդպիսի լուրջ բանավեճի համար...

Ու բանալով պատի տակ դրված հասարակ փայտից շինած կոպիտ, ահագին պահարանը, սեղանին թափեց մի քանի հաստափոր գրքեր:

- Տեսե՛ք, ես կարդացել եմ այս բոլորը. կարդացել եմ մի քանի անգամ, մտածելով անքուն գիշերներ եմ լուսացրել, բայց դեռ չեմ հանդգնում քննադատել նրանց, որովհետև ես դեռ քիչ բան գիտեմ, չեմ կարդացել եվրոպական գրականությունը, մեծ մարդկանց կարծիքը նրանց մասին...

Հովհաննեսը երեք օր մնաց մեր տանը, ու շատ անգամ հորս հետ խոսելով՝ լուսացնում էին ողջ գիշերը և երկուսն էլ չէին կշտանում իրարից:

Այդ օրվանից հայրս ու Հովհաննեսը մտերիմ բարեկամներ դարձան: Հայրս, երբ Տփխիս էր գալիս, միշտ այցելում էր Հովհաննեսին, որը ժամերով պահում էր նրան իրենց տանը, ու նրանք երկա՛ր խոսում էին միմյանց հետ:

ԳՈՐԾ

ՊՐԻՎԱՏԱԿԱՆ ԿՈՄՍՈՒՆԻՏԵՐԱԿԱՆ
ԿՈՄՊԱՆԻԱ

1917

Ռ. ՊՐԻՎԱՏԱԿԱՆ

24 SEP

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՔԱՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ
ԿԵՆՏՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ
ՍՈՒՆԻԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՌԵ. ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՅ. ԱՇԽԱՏԱՆԻ
ՅԵՎ. ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Քաղ. ՔԱՂԱՅՈՒՆ

1000/1000

30 MAY 2011

ԻՄԱՐԱՆ

ՍՈՒՆԻԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

Քաղ. ՔԱՂԱՅՈՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՔԱՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ
ԿԵՆՏՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ
ՍՈՒՆԻԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

Ռ. ՊՐԻՎԱՏԱԿԱՆ
ՌԵ. ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ
ՌԵ. ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ

ԿՈՄԻՏԵ
ՔԱՆԱԿԱՆ
ԿԵՆՏՐԱԿԱՆ

Քաղ. ՔԱՂԱՅՈՒՆ

Ռ. ՊՐԻՎԱՏԱԿԱՆ

30 MAY 2011

ԿԱԹ. ՎԱՐՄԱԿԻ ԶԻՆԱԿԻ
ԳՈՐԾ ԿԱՏԱԿԻ ՍՈՒՆԻԿԱՆ
ՍՈՒՆԻԿԱՆ

Քաղ. ՔԱՂԱՅՈՒՆ
Քաղ. ՔԱՂԱՅՈՒՆ

Քաղ. ՔԱՂԱՅՈՒՆ
Քաղ. ՔԱՂԱՅՈՒՆ

Ե. ԶԻՐԻԿՈՎ

ԿԵԱՆՔԻ ՇԵՄՔԻՆ

I

...Վանեան զարթնեց ու նայում է իր մահճակալի ճաղերի արանքից...

Ի՞նչ կարող էր նշանակել այդ... Գիշեր է. անկիւնից, ինչպէս միշտ, իր կարմիր կրակով նայում է փոքրիկ լապտերը. բայց սենեակում ման են գալիս, աղմկում ու խօսում... Անժամօք քեռիներ, զինուորական ու հասարակ, այդտեղ է և դռնապանը... Ինչո՞ւ են դրանք խառնշտում իր խաղալիքների պահարանը... Ի՞նչպէս են համարձակում... Եւ ինչո՞ւ է մայրիկը թոյլ տալիս... Յատակի վրայ ընկած է Վանեայի անպոչ ձիւն, պատկերաւոր գրքոյկները, խաղ-արկղիկները... Կարծես մայրիկը լալի՞ս է...

- Սի՛ վախեցնէք երեխային, ի սէր Աստուծոյ, մի վախեցնէք...

- Ես քնած չեմ, մայրի՛կ...

- Քնի՛ր, սիրելիս, քնի՛ր քեզ համար...

- Բայց դա ո՞վ է... Դրանց մի՛ տալ իմ խաղալիքներս...

- Դրանք իսկոյն կը գնան, քնիր...

- Վռնդիր դրանց...

Քեռիներից մէկը խնդաց ու ասաց.

- Ի՞նչ քաջն ես... Ապա մի գնա՛ մայրիկիդ գիրկը...

- Չեմ ուզում...

Մայրիկը վերցրեց Վանեային մահճակալից. Վանեան զարմացաւ, թէ ինչո՞ւ քեռին դրստում է իր անկողինը...

- Լաւ բան չէ բարձի տակ կանֆետներ պահել,- ասաց քեռին:

- Չեռ մի տալ... Մայրիկ... Ի՞նչ է դա... Հեռացիր...

- Շատ լաւ... Պառկիր հիմա... Անհանգիստ...

Մայրիկը համբուրեց տաք մանկիկին ու դրեց մահճակալին:

- Սա մանկանոցն է... Ոչինչ չկայ... Հաւատացնում եմ ձեզ...

Բայց քեռիները խառնշտեցին պահարանը, առաջ քաշեցին հանդերձարանը, վառարանի մէջ նայեցին, օդանցքների մէջ... ու մէկը միսի յետևից դուրս եկան սենեակից:

- Յիր ու ցան արին բոլոր խաղալիքներս... Ձգուելիմնե՛ր... Ինչպիսի հիւրեր են...- նագուտուզով ասաց Վանեան:

- Պառլիր ու քնիր...

- Իսկ դո՞ւ:

- Ես... իսկոյն... ճանապարհ դնեմ նրանց... ու կը գամ քեզ մօտ...

- Ձին արկղի մէջ դիր, նա առանց այն էլ պոչ չունի...

Ներս մտաւ աղախինը, մայրն ինչ որ նշան արեց նրան ձեռքով ու ինքը դուրս եկաւ սենեակից:

- Խանգարեցին քեզ, հրեշտա՛կս... Ա՛խ, Տէր Աստուած իմ... երեսդ դարձուր պատին...

- Հաւաքիր խաղալիքներս... Յիմարնե՛ր...

- Իսկ դու դարձիր ու քնիր: Ես բոլորը, բոլորը կը հաւաքեմ, կը պահեմ, կը փակեմ...

Վանեան շուռ եկաւ: Աղախինն ինչ որ մրմնջաց ու կարգի բերեց մանկանոցը: Յետոյ մօտեցաւ մահճակալին, կռացաւ ու ականջ դրեց:

- Բնի՛ր, Տէր ընդ քեզ, Բրիստոս քեզ հետ...- ասաց շշուկով ու կամաց դուրս եկաւ...

Վանեան դարձաւ մէջքին ու լայն բացեց կապոյտ աչքերը: Մի րոպէ հանգիստ պառկեց, յետոյ թինկը տուեց ու նայեց յատակին: Ամեն ինչ հաւաքած էր... Բայց նրանք չեն գնացել... խօսում են Ալեօշի սենեակում ու Ալեօշան բարկանում է նրանց վրայ, կոպիտ պատասխանում... Բայց չէ՞ որ մայրիկը թոյլ չէ տալիս կոպիտ խօսել մեծերի հետ... Հիւրերը նոյնպէս մեծեր են, չէ՞... Մի՞թէ կարելի է նրանց կոպիտ պատասխանել... Օտար քեռին գոռում է... Պէտք է քնել, իսկ նրանք գոռոգոռում են... Վանեան մտեց մահճակալի մէջ, կզակը դրեց ճաղերի սառը ձողին ու սկսեց ականջ դնել... Մայրիկը կարծես դարձեալ լալի՞ս է... Ի՞նչպիսի յիմարներն են...

Վանեան ճաղերի վրայով անցաւ աթոռին ու աթոռից իջաւ յատակին:

Կանգնեց խալիչին: Մայրիկը թոյլ չէ տալիս բոքիկ ոտքերով յատա-

կին: Բայց կարելի է նայել ու դարձեալ փախչել ու պառկել: Եւ դառնալ պատին:

Վանեան մօտեցաւ դռանը, կէսը բացեց ու սկսեց նայել: Լաւ է, որ նա վերցրեց վերմակը: Ոտքերը վերմակի վրայ են՝ ներքեից փաթթած. չեն մրսի... Բոլոր քեռիներն Ալեօշի սենեակումն են: Քեռիներից մէկը սեղանի մօտ նստած գրում է: Ալեօշան մէջքը պատին կանգնած է. մազերը ցրիւ, որ շարունակ դրստում է ձեռքով:

- Ասա՛, Աղէքսանդր... խնդրում է մայրիկը:

- Չե՛մ ասիլ... չե՛մ կարող, մայրիկ...

- Ա՛յ, ա՛յ, ա՛յ... մայրիկին չէ լսում... Իսկ մայրիկը լալիս է... ինչ աւակն է Ալեօշան... չի ուզում լսել մայրիկին... Քեռին էլ է խնդրում... Բարկանում է քեռին... իսկ Ալեօշան նրանից չէ վախում... Ալեօշան ոչ ոքից չէ վախենում... Ու սպայի ոտքերին չըխկ-չխկում են էն բաները... Երբ Վանեան մեծամայ ու մեծ մարդ դառնայ, նա էլ սպայ կը լինի ու նրա ոտքերին էլ կը լինեն էդ բաները... Ճիշտ գանգուլակներ:

Ինչո՞ւ են նրանք հրաժեշտ տալիս՝ մայրիկն ու Ալեօշան:

- Մայրիկ ջա՛ն, մի՛ լայ... շնջում է Վանեան ու մանկան ոռած, կարմիր շրթունքները ծռռում են, դողդողում:

Աղախինն էլ կուչ է գալիս ու լալիս:

- Մնաս բարև ասա՛ Վանեային... ասում է մայրիկն ու ինքը լալիս:

Վանեան ցնցուեց ու, ոտքերը վերմակի մէջ խճճելով, վագեց մահճակալի մօտ: Յուզմունքից նա չէ կարողանում բարձրանալ աթոռին... վերմակը խանգարում է, փաթաթում ոտքերին... Իսկ նրանք գալիս են... Փա՛ռք Աստծու... կարողացաւ... Պառկած է... Աչքերը փակեց, բայց ոտքերը բաց են... չկարողացաւ վերմակը դրստել... Գալիս են... Չանգուլակները զընգ-զնգում են... Գալիս են քեռու հետ:

- Մնաս բարով, Վայնկա...

Վանեան զգաց իր թշին Ալեօշի շրթունքներն ու ցնցուեց տաք կաթիլից, որ ընկաւ ուղղակի նրա ականջին: Մայրիկը սենեակից դուրս վագեց, յետոյ գնացին՝ Ալեօշան ու քեռին: Վանեան նայեց ճաղերից ու տեսաւ դարձեալ Ալեօշի մէջքը, որ մի րոպէ երևաց դռների մէջ... Բոլորը գնացին... Լռեց ամեն ինչ... ինչո՞ւ համբուրեց իրան Ալեօշան... Մի՞թէ նա ուրիշ տեղ է գնում...

II

- Մայրի՛կ, ո՞ւր տարան Ալեօշին...
- Հեռո՞ւ...
- Նրան բեխերով քեռի՞ն տարաւ...
- Այո՛...
- Որ գցել էր իմ ձիս յատակի վրա՞յ...
- Այո՛...
- Ինչո՞ւ տարան նրան... հա՞...
- Յետոյ կիմանաս, աղանեակս...
- Ասա՛ հիմա, մայրիկ ջա՛ն...
- Հիմա չես հասկանայ, տղաս...
- Կը հասկանամ, մայրիկ... Դէ ասա՛, մայրիկ...

Յաճախ Վանեան մօր ետխիցն էր կաշում այդպիսի հարցերով: Մայրիկը խօսում էր տարօրինակ, անհասկանալի, գլուխը քարշ էր գցում, ախ էր քաշում ու ինչ որ իր սրտում քաքցնում էր Վանեայից:

Դռանը, ուր խաղում էր Վանեան ճաշից յետոյ, հարևանների երեխաները բացատրում էին նրան Ալեօշի մասին:

- Նրան տարան սև կառնեթով...
- Ինչո՞ւ... ի՞նչպիսի բան է էդ սև կառնեթը...
- Նրան պիտի գլխատեն...
- Սո՛ւտ ես խօսում... չե՛ն գլխատի... Նա շուտով տուն կը գայ... Մայրիկն ասում է, որ նա...
- Երբէք չի գայ...
- Դռնապանն ասում է, որ քո եղբայրը սոցիալիստ է...
- Խաբում ես...
- Այդպիսիներին սև կառնեթով տանում են ու գլխատում...

Վանեան իր բոլոր ուժերով պաշտպանում էր եղբօրը, բայց դժուար էր հակաճառել, նրանք շատուոր էին, իսկ ինքը մենակ...

Ու դռան վեճն Ալեօշի մասին միշտ վերջանում էր արցունքով: Վանեան կարմրած, արցունքոտ աչքերով տուն էր վազում ուղղակի մայրիկի մօտ.

- Մայրիկ ջան, նրանք ասում են, որ Ալեօշան երբէք... երբէք...

- Մի խօսիլ նրանց հետ...

- Նրանք ասում են... թե Ալեօշին կը գլխատեն... Մայրիկ ջան... Ասա՝ ինձ... խաբո՞ւմ են նրանք... Հա՞...

Մայրը հանգստացնում էր Վանեային, բայց երբ նա դադարում էր լալուց ու նորից սկսում հարցնել Ալեօշի մասին, մայրիկն էլի գլուխը ցած էր կախում ու դարձեալ ինչ որ իր սրտում քաբցնում Վանեայից... Վանեան այդ զգում էր...

- Հենց ինքդ խաբում ես ինչ որ է... բայց ասում ես՝ չպետք է խաբել...

Մի անգամ երեկոյեան Վանեան տեսաւ, որ մայրը կանգնած բաց պայուսակի մօտ, դարսում է... Մօր ձեռին էր Ալեօշի բաճկոնը, որից Վանեան հասկացաւ:

- Այդ ի՞նչ ես անում...

- Այնպէս...

- Բաս եղ Ալեօշի բաճկոնն ի՞նչ է... Հա՛աա... գիտեմ, գիտեմ... Դու Ալեօշի մօ՞տ ես գնում... Հա՞...

- Այո՛, գնում եմ...

- Բայց ուզում էիր խաբել՞... ի՛նչպիսին ես... Բայց ինչո՞ւ ես լալիս...

- Այնպէս... Զո կողմից համբուրե՞մ նրան...

- Համբուրի՛ր... Ասա՛ նրան, որ դռնապան Վայսկան նրան հայիոյեց... սոցիալիստ ասաց... իսկ ես դրա համար նրա քիթն ու պոռնզը ջարդեցի...

- Պէտք չէ՛, Վանեա՛, պէտք չէ՛...

- Ահա՛... իսկ ինչո՞ւ հայիոյում է նա Ալեօշին... Ա՛յ, հենց այդ է բանը... Ծիծաղում ես, իսկ ինքդ լալիս...

Մայրիկը գնաց: Սենեակները դարձան տխուր ու լուռ: Տանը նայում էր մօրաքոյր Սաշան: Նա ծանր ու հանդարտ ման էր գալիս սենեակներում, մոխրագոյն շալի մէջ փաթաթուած, մի տեսակ մռայլ ու յոգնած, կանգնում էր Ալեօշի պատկերի առաջ ու երկար դիտում նրան: Յետոյ նա հեռանում էր ու նայում պատուհանից: Ու Վանեան տեսնում էր, թէ ինչպէս երեկոյեան մթնաշաղի մէջ նրա ձեռին փռփռում էր փոքրիկ սպիտակ թաշկինակը...

- Այդ ի՞նչ ես անում... մօրաքոյր... հա՞...

- Ոչինչ:

- Ոչի՞նչ... իսկ ինքդ լալիս ես...
 - Չէ, հարբուխ եմ, Վանեա՛...
 - Խաբո՛ւմ ես... Ես տեսայ... Դու ինչի՞ մասին ես...
 - Տխո՛ւր է...
 - Առանց մայրիկի՞ն... Առանց մայրիկին ու Ալեօշին տխո՞ւր է... Դու խղճո՞ւմ ես Ալեօշին...

- Խղճում եմ...
  - Քո կարծիքով նա լա՞ւմ է...
  - Լաւն է...
  - Բաս ինչո՞ւ համար նրան բանտ տարան...
  - Ի՞նչպէս թէ բանտ... Այդ ո՞վ է քեզ...
  - Լա՛ւ, մի՛ ձեւանալ... ինքը դռնապանն ասաց...
- Երկուսն էլ կանգնած էին պատուհանի մօտ: Լուռ են:
- Վանեա՛, մի՛ քշիորիլ պատի պաստառը...
  - Գնանք, մօրաքոյր, Ալեօշի սենեակը, ուզո՞ւմ ես...
  - Այո՛...

Գնացին նրանք Ալեօշի սենեակը: Վառեցին Ալեօշի լամպն ու նստեցին Ալեօշի բազմոցի վրայ: Փոքրիկ սենեակ է: Պատից կախած է կիթառը, ուսանողական բաճկոնը. սեղանի վրայ կարմիր ծծան թուղթը, որ ամբողջապէս կորել է տառերի ու թանաքի բծերի մէջ, մի գանգի կտոր, ծխած պապիրոսի մնացորդներով... Դա Ալեօշան էր ծխել:

- Նայի՛ր, մօրաքոյր, աքաղաղը: Դա Ալեօշան նկարեց... Ես նստած էի նրա ծնկանը, իսկ ինքը նկարում էր...

Մօրաքոյրն ուշադրութեամբ դիտում էր Ալեօշի սեղանի ծծան թերթը, կարծես ուզում էր ինչ որ գուշակել թանաքի նշաններից: Յետոյ գլուխը յենելով, խորասուզուեց մտքերի մէջ ու էլ չէր լսում, թէ ինչ է խօսում Վանեան...

- Մօրաքո՛յր... Չե՞ս լսում, մօրաքո՛յր...
- Ի՞նչ է...
- Մայրիկն Ալեօշին կազատե՞ նրանից...
- Կարելի է...

Յետոյ նրանք տեղատրուեցին Ալեօշի մահճակալի վրայ: Մօրաքոյրը լուռ շփում էր Վանեայի գանգուր գլուխը, իսկ Վանեան անընդհատ լե-

գուին էր տալիս: Նա դեռ երազում էր նոյն նիսի մասին, թե ինչպես ինքը կը մեծանայ, մեծ մարդ կը դառնայ, սպայ կը լինի ու կը գայ «նրանց» մօտ...

...Նրանք կը վախենան... կը փախչեն... Բայց չէ՛... Մի՛ փախչէք ինձ-նից... Ներողութիւն կը խնդրեն... Պէտք չէ՛ ներել, մօրաքոյր... Դէ՛, մօրաքոյր...

- Ի՞նչ է, աղանեակս...

- Չներե՞լ նրանց... Ճշմարի՛տ, չարժե՞մ...

- Չգիտեմ...

- Շա՛տ հարկաւոր է, ներե՛լ այդպիսիներին... Ոչ, երբէք... չեմ ներիլ... Նայիր, Ալեօշան մոռացել է կիթառը... Մայրիկն էլ մոռացաւ, որ հետը տանի... Ե՞րբ կը գայ Ալեօշան... Շո՞ւտ...

- Երևի շուտ...

- Ջատկի՞ն...

- Գուցէ...

- Եթէ նրանք զատկին բաց չթողնեն Ալեօշին, ես ցոյց կը տամ նրանց...

Ու դարձեալ Վանեան երազում էր...

...Ինչո՞ւ տարան Ալեօշին... Ալեօշան ձեռ չէր տուել նրանց... Մայրիկը նրանց պատճառով միշտ լալիս է... Ա՛յ ձեզ, ա՛յ, ա՛յ այ...

Ու Վանեան կատաղած թակում է բարձը ամուր սեղմած բռունցքներով...

III

Մայրիկը վերադարձաւ... Փաթաթուեցին մօրաքոյր Սաշայի հետ ու երկուսն էլ սկսեցին լաց լինել... Յետոյ լացը թողին, նստեցին Ալեօշի մահճակալին, երկուսն էլ գլուխները կախեցին կրծքերին ու երկար լուռ էին... Վանեան էլ ուզում էր լաց լինել... Անպատճառ մի բան պատահել է Ալեօշին:

- Ես քեզ չճանաչեցի, մայրիկ... ներս մտար, ես կարծեցի, թէ օտար մարդ ես:

- Զնելու ժամանակդ է արդէն, տղաս:

- Ի՞նչու եդ սև պոչը կացրել ես գլխարկիդ:

Չի խօսում:

- Ալեօշին տեսա՞ր:

- Այո՛... մըմնջաց մայրիկն ու գնաց միւս սենեակը:

- Ո՞ր ես գնում:

- Իսկոյն:

Վանեան նայեց մօրաքոյր Սաշային, մօտեցաւ նրան, դիտեց աչքերի մէջ: Մօրաքոյրը լուռ գրկեց նրան ու ամուր սեղմեց իրան:

- Վա՛յ... ցաւեց, մօրաքոյր, քորոց կար այստեղդ...

Լռեցին:

- Իսկ մայրի՞կը...

- Նա տկար է... խիստ յոգնել է... պառկիր... քնիր... ես կը համուեցնեմ քեզ...

- Իսկ համբուրե՞լը...

Վանեան սիրում էր, որ երբ ինքը պառկում էր քնելու, մայրիկը գալիս էր համբուրում, կռնակը քորում ու վերմակը լաւ կոխում ոտքերի տակ:

- Այսօր ես կը համբուրեմ քեզ...

- Իսկ մայրի՞կը...

- Մայրիկը վաղուանից...

- Տեսնում ես՝ ի՞նչ դռնադն է... ես ուզում եմ, որ մայրիկը...

- Ես կասեմ նրան, կարելի է նա էլ կը գայ...

- Իսկ ի՞նչ է անում նա... ինչո՞ւ փակուեց այնտեղ... Գիտեմ, գիտեմ...

Չես կարող գլուխս տլոզել... Ես ճեղքից տեսայ նա այնտեղ աղօթում է Աստծուն... ճի՞շտ է... Ալեօշան հիւանդացել է...

- Այո՛, հիւանդացել է... սաստիկ հիւանդացել...

- Չի՞ մեռնիլ նա... չէ՞, մօրաքոյր...

- Աստուծով կը լաւանայ... գնանք... Ժամանակն է, աղաւմեակս, լսո՞ւմ ես՝ ինն է խփում...

- Չգիտե՞ս, մայրիկս նոր ձի չի՞ բերել ինձ համար... նա խոստացել էր... Իսկ աղախինն ինչո՞ւ հեռացաւ մեր մօտից... Եւ թո՛ղ կորչի... նա անպիտանն էր... հայհոյում էր Ալեօշին:

Եւ այդպէս, մայրիկն այդ անգամ չեկաւ Վանեային համբուրելու... իսկ նա սպասում էր... Լապտերն առաջուան պէս վառում էր անկիւնում իր կարմիր կրակով: Կարծես կենդանի լինէր, շարժում էր ու կրակը դող-

դողում սուրբ պատկերի վրայ: Աղախինը լապտերին «Աստծու աչք» էր ասում... Այսօր ամեն տեղ վառել են լապտերները, և Ալեօշի սենեակում, և դահլիճում...

Ալեօշան երբեք չէր վառում, իսկ սրանք վերցրել՝ նրա մօտ էլ վառել են: Ալեօշան կը բարկանայ, երբ տուն գայ...

Մօրաքոյրը հանուեցրեց, խաչակնքեց ու համբուրեց Վանեային:

- Կռնակս շփիր... իսկ վերմակը... ոտքերիս տակ կոխիր...

- Այսպե՞ս...

- Իսկ մայրի՞կը... Ասա՛, թո՛ղ գլխարկից հանե՛ս Ժապաւենը...

Ճիշտ, կարծես պառաւ լինի...

Ինչ որ մէկը գիշերը ման էր գալիս սենեակներում: Մօրաքոյրը մանկանոցում քնեց: Նա շարունակ շուռ ու մուռ էր գալիս ու սիրտը քաշում, իսկ այնտեղ, Ալեօշի սենեակում մէկը լալիս էր ու լուռ մրմնջում... Երևի մայրի՞կն է... ինչո՞ւ չէ քնում:

- Մայրիկ ջան... շշուկով կանչեց Վանեան: Մի անգամ էլ կրկնեց: Եթէ երեք անգամից յետոյ չգայ մայրիկը, նշանակում է էլ սպասելն իզուր է...

- Մա՛յ-րի՛կ-ջա՛ն...

Չի գայ... սուսկալի է... Շատ խաղաղ է, խաղաղ ու լուռ, ու շարունակ մէկը գողի պէս ոտների ծայրին շրջում է զգուշութեամբ...

- Բո՛ւմ...

Մարդու սիրտն է թռչում: Ժամացոյցն էր՝ զարկեց ու զարկեց ինչ որ տարօրինակ, շատ բարձր, կարծես եկեղեցու զանգ լինէր...

Ժամացոյցն էլ կասես կենդանի լինէր... կարծես մուրճով է զարկում, դարբնոցում, գիւղում: Ջարկում է, զարկում, զարկում ու յետոյ՝ բո՛ւմ. կարծես գիտէ, թէ որ ժամը զարկեց ու յայտնում է այդ մասին մարդոց: Ի՞նչպէս գիտէ նա այդ... Ո՞վ է հնարել ժամացոյցը... Ալեօշան մի ժամացոյց ունէր, ծածկոցով: Մեխը կը սեղմէր, կը բացուէր: Ալեօշան երևի այժմ քնած չէ... Երբ հիւանդանում ես, շատ շոգ է լինում ու շարունակ խմել ես ուզում... Երևի տքում է նա այժմ... երբ հիւանդանում ես՝ տքում ես... Մայրիկն աղօթում է Աստծուն: Ինչո՞ւ համար: Որ Ալեօշան առողջանայ... Աստուածն ամեն ինչ կարող է անել... Նրան պէտք է միայն աղօթել, նա իսկոյն կուղարկի իր սպիտակ հրեշտակը և նա ամեն ինչ կը սարքի:

Վանեան մտեց մահճակալի մէջ, քերուեց ու նայեց «Աստծու աչքին»... Աստուածը նայում է Վանեային... Դա Աստուածն ինքը չէ... Յիսուս-Քրիստոսն է... Ինքն Աստուածը ծերունի է, իսկ Յիսուս-Քրիստոսը՝ ջահել... Նա աւելի բարի է... Նա սիրում է մանուկներին... Աղախինը պատմում էր, որ երբ նա պատահում էր փողոցի տղաներին ու աղջիկներին, գիրկն էր առնում նրանց, նստացնում ծնկանը... Նա շատ բարի է...

- Յիսուս-Քրիստոս ջա՛ն, այնպէս արա՛, որ Ալեօշան առողջանայ... Սիրելի Յիսուս-Քրիստոս, ասա՛ Բո Հայրիկիդ, որ չբարկանայ Ալեօշի վրայ... Ալեօշան շատ լաւ տղայ է:

Մի քանի անգամ խաչակնքեց Վանեան ու յետոյ շատ խորը գլուխ տուեց: Վերջին անգամ նա գլուխը յենեց ուղղակի բարձին ու լռեց: Մօրաքոյրը շուտ եկաւ: Հիմա կը տեսնի, թէ ի՞նչպէս նա աղօթում է... Վանեան կողքից նայեց մօրաքոյրոջ մահճակալին ու ինքն իրան շարունակեց աղօթել:

- Թող Ալեօշան առողջանայ, իսկ նրանք հիւանդանոցն ու մեռնեն... Ալեօշան նրանց ձեռք չէր տուել, իսկ նրանք նրան բանտ մտեցրին... Եւ թո՛ղ մեռնեն նրանք... Այդպէս էլ պէտք է նրանց:

Լաւ էր, շատ յարմար էր այդպէս աղօթելը, գլուխը բարձի մէջ թաղած:

- Սիրելի Յիսուս-Քրիստոս ջա՛ն, թո՛ղ ես շուտ մեծանամ, մեծ մարդ դառնամ ու շա՛տ, շա՛տ ուժեղ լինեմ... Դռնապանենց Վայսկայից էլ ուժեղ... Ու շատ քաջ, քաջ ասպետի պէս... Այն ժամանակ ես նրանց հախից կը գամ... Ողորմիր մայրիկին, ինձ է՛լ, Ալեօշին է՛լ... Հայրիկին երկնային արքայութիւն տո՛ւր, իսկ նրանք... նրանք թող դժոխք գնան... Այնտեղ թող սատանի հետ ապրեն... թող տանջուին կրակի մէջ ու խմելու ոչինչ չտան նրանց:

Երկար աղօթում էր Վանեան... Նա մտաբերում էր նրանց համար դժոխքի բոլոր նեղութիւններն ու տանջանքները, որոնց մասին պատմել էր իրան աղախինը... Այդպէս էլ նա քնեց՝ գլուխը բարձի մէջ թաղած... Ու Վանեան մի հրաշալի երազ տեսաւ: Իբր թէ ինքը կանգնած է դռան մօտ ու բրդոտ, սև սատանան նրանց բոլորին իր մօտով տանում է դժոխք: Նրանց ձեռքերը թոկերով կապկպած են ու ոտքերին կալանաւորների պէս շխշխկում են երկաթի հաստ շղթաները... Ու մի սատանայ՝ երկար փայտը ձեռին գնում է յետևներից ու բղաւում նրանց վրայ, որ շուտ-շուտ

գնան... Իբր թե Վանեան վախենում է բրդոտ սատանից ու թաք կենում փոքրիկ դռան յետև, բայց բրդոտ սատանան կանչում է նրան՝ «Մի՛ վախենալ, քեզ ոչինչ չի լինիլ»... Այն ժամանակ Վանեան էլի դուրս է գալիս դռան յետևից ու կանչում.

- Ո՞ւր էք տանում նրանց:

- Դժոխք... Աստուած պատուիրեց սրանց դժոխք տանել... յետ մայելով, բղաւում է Վանեային բրդոտ սատանան:

- Ահա՛, տեսա՞ր... Ես ասո՞ւմ էի քեզ, Վայսկա... Ո՞վ է հիմա ուղիղը... Տեսա՞ր... Այդպէս է, բա՞ս...

IV

Պոլիցիան եկաւ: Բերին Ալեօշի կողովը: Երկու պոլիցիա էին՝ մէկը լուրջ, միւսը՝ գիշերապահը: Վանեան մայում էր կիսաբաց դռան ճեղքից ու նրա փոքրիկ աչքերում փայլում էր չափազանց կատաղութիւն... Դարձեալ եկան... Էլ ի՞նչ են ուզում դրանք... Ու սոսկում էր և ուզում էր խիստ գոռալ, որ չքուէին դուրս: Իսկ մայրիկը խօսում է նրանց հետ... ինչ որ մի քուղթ տուին նրան ու ստիպում են գրել... Մայրիկի ձեռքը դողում է ու շրթունքները դողդողում... իսկ նրանք խօսում են Ալեօշի մասին:

- Սպիտակեղենը ցուցակի համաձայն, գրքերը, վերարկուն, բաճկոնը: Մայրիկը ձեռքն է թափ տալիս ու դառնում պատին:

Երբ նրանք գնացին, մայրիկը կանգնեց Ալեօշի կողովի մօտ ու երկար մայում էր նրան: Յետոյ չոքեց կողովի մօտ ու գլուխը դրեց նրա ծածկոցին:

Ու լացեց:

Վանեան փախաւ մանկանոց: Նա չգիտէր՝ ինչո՞ւ յանկարծ ինքն էլ ուզեց լաց լինել: Գլուխը թաղեց բազմոցի մէջ ու հեկեկաց: Եւ երկուսն էլ լալիս էին, մայրիկը մախասենեակում, Ալեօշի կողովի մօտ, իսկ Վանեան մանկանոցում: Մօրաքոյրն եկաւ Վանեայի մօտ, շոյեց նրա գլուխը, բայց ոչինչ չասաց: Նա միայն յոգոց էր հանում ու փաղաքշում Վանեային:

Մայրիկն այդ օրը չճաշեց: Վանեան ու մօրաքոյրը՝ մենակ երկուսով նստեցին սեղան ու խօսում էին շշուկով:

- Մայրիկը չախտի՞ ուտէ... ինչո՞ւ:

- Չէ՛, չախտի:

- Հիւանդացե՞լ է:

- Այո՛:

- Իսկ ինչո՞ւ նրանք բերին Ալեօշի կողովը: Նշանակում է՝ Ալեօշա՞ն էլ շուտով կը գայ... Հա՞, մօրաքոյր... շուտո՞վ:

Բժիշկը գալիս է մայրիկին առողջացնելու: Նոր խոհարար վարձեցին, իսկ աղախին չվարձեցին: Եւ հարկատու էլ չէ. ինքը փոքրիկ երեխայ է, ինչ է, որ իր համար աղախին վարձեն: Բոլորը խօսում են շշուկով ու շրջում կամաց, կարծես վախենում էին, թէ կը զարթեցնեն ինչ որ մէկին... Երեկոյեան Վանեային բողին մայրիկի մօտ: Նա պառկած էր անկողնում ու մօտը փոքրիկ սեղանի վրայ դրած էին դեղին թղթերով դեղերն ու Ալեօշի պատկերը: Մայրիկը նիհարել է, խօսում է կամաց-կամաց:

- Հաց կերա՞ր:

- Կերայ... կաթ էլ խմեցի... ինչի՞ Ալեօշին այդտեղ էք դրել:

- Կարօտել են:

Ինչ որ անյարմար դրութեան մէջ զգաց իրան Վանեան: Նա ամաչեց ու չզիտէր՝ ինչի՞ մասին խօսի մայրիկի հետ: Նստած մահճակալի վրայ, նայում էր մայրիկի ձեռքին: Մայրիկը ձեռքը դրել էր նրա ծնկանը ու նա ջոկջոկում էր մայրիկի մատները:

- Բոլորը հիւանդանում են: Ալեօշան էլ է հիւանդանում, դու էլ ես հիւանդանում: Դռնապանենց Վայսկան էլ չէ խաղում դռանը, որովհետեւ հիւանդացել է և մեռնում է: Այդպէս էլ պէտք է նրան: Ասում է, թէ Ալեօշին կախել են:

Մօրաքոյրը յանկարծ բռնեց Վանեային ու տարաւ միւս սենեակը: Եւ նա չհակառակեց, չխնդրեց, որ թոյլ տան նորից մայրիկի մօտ: Ինչ որ մի բան վախեցնում էր նրան այդ փակուած սենեակում, ուր պառկած էր հիւանդ մայրիկը... Ինչ որ թաքնուած էր կարծես այդտեղ, այդ սենեակում, մի աներևոյթ բան, ու մայրիկի դուռն ինչ որ սոսկալի հայեացքով նայում էր իր կոտրած փականքով:

Երեկոյեան մօրաքոյրն ու Վանեան գնացին իրար հետ զբօսնելու: Իրիկնաժամին մտան եկեղեցի: Եկեղեցին դափ-դատարկ էր. միայն տէրտէրն էր, տիրացուն, փոքրիկ տիրացուն, մէկ էլ աղքատ, ծեր-ծերացած պառաւները: Կրակներն էլ քիչ էին... Տխուր էր, մութ, ու չէր ուզում մարդ երկար կանգնել:

- Լա՛ւ, հերի՛ք է, գնանք:

Վանեան քաշում է մօրաքրոջ փէշը, իսկ նա ուշադրութիւն չէ դարձնում, աղօթում է. մինչև անգամ ծունկ չոքեց... Իսկ առաջ իսկի չէր չոքում:

- Դէ լա՛ւ, հերիք է աղօթես... Ա՛յ, գանձանակը բերում են, փող տուր՝ ես կը գցեմ:

Մօրաքոյրը մի հինգկոպէկանոց տուեց: Կողքերից անցաւ, երևի չէր կարծում, թէ Վանեան հինգկոպէկանոց կը տայ: Վանեան յետևից հասաւ ու հինգկոպէկանոցը գցեց գանձանակը: Հինգկոպէկանոցը մինչև անգամ շրխկաց գանձանակի մէջ: Փող հաւաքողը գլուխ տուեց Վանեային, այո՛, գլուխ տուեց... Ուրախ էր, որ Վանեան հինգ կոպէկ տուեց...

- Հերիք է, գնանք համբուրենք... Ա՛յ այնտեղ, ուր Յիսուս-Քրիստոսն է...

Վանեան էլի Ալեօշին յիշեց ու այն երազը, որի մէջ տեսաւ սատանին... Մօրաքոյրը բարձրացրեց Վանեային ու նա ամուր համբուրեց Յիսուս-Քրիստոսի ոտքի այն տեղը, ուր երևում էր դեռ մեխից մնացած ծակը...

- Մի մոռանա, սիրելի Յիսուս-Քրիստոս... մտածում էր Վանեան, և երբ մօրաքոյրը ցած դրեց նրան յատակին, նա երեք անգամ ոտքը ծալելով՝ խոնարհ գլուխ տուեց Յիսուս-Քրիստոսին:

Երբ տուն էին գնում, պատահեցին մի ոստիկանի:

- Ո՛հ, անիծած... մըմնջաց Վանեան:

- Վանեա, մի՞թէ լաւ բան է այդ:

- Լա՛ւ:

- Մայրիկը որ լսի, խօս կը բարկանայ:

- Չի՛ էլ բարկանայ:

- Նա քեզ չի խանգարում, իսկ դու...

- Ա՛յ որ խանգարում է:

- Չի կարելի, դրա համար կարող են քեզ բռնել ու բանտ մատեցնել:

- Եւ թող մատեցնեն: Իսկի չեմ էլ վախենում: Իսկ ինչո՞ւ նրանք... Սպասիր... դժոխք կընկնեն... բոլորը... Եւ փառք Աստծու...

Այն օրուանից ինչ տարել էին Ալեօշին, Վանեան և՛ վախենում էր, և՛ ատում ոստիկաններին: Բոլորին նա մամնեցնում էր նրանցից մէկն ու մէկին, որ գիշերն եկել էին Ալեօշի յետևից:

- Ա՛յ, դա խաղալիքներս էր խառնշտում: Ո՛ւհ, ի՛նչ զգուելին է:
- Ինչո՞ւ ես կարծում, որ դա էր:
- Ահա՛... իսկ բեխե՞րը: Ես նկատել եմ...
- Բոլորն էլ բեխեր ունեն:
- Ահա՛: Ո՛չ այդպիսի... ինձ չես խաբի, ես գիտեմ...
- .....

V

Մայրիկը հիւանդացաւ: Այցելում է բժիշկը: Տունը խառնուել է իրար. խանգարուել է սենեակների սովորական խաղաղութիւնը: Սառոյց են տանում, ջուր, սպիտակ սաւաններ. դեղատուն են վազում, դռները շրխկացնում: Եւ ոչ ոքի հոգսը չէր Վանեան: Մոռացել էին նրան: Մօրաքոյրն այժմ քնում էր մայրիկի մօտ, իսկ Վանեայի հետ քնում էր նոր աղախինը, որ գիշերները խռմփացնում էր ու աւելի վախեցնում Վանեային: Կամ թէ յանկարծ զգզուած, պառաւ վիռլիկի պէս բոբիկ ոտքերով վազում էր մահճակալի մօտ ու բռնում Վանեային՝

- Ի՞նչ ես ուզում:
- Նստի՛ր:
- Չե՛մ ուզում, վա՛:
- Նստի՛ր, նստի՛ր, տակդ կը թրջես:
- Ի՛նչ յիմարն է. ես խօս փոքրիկ չեմ:
- Շատ մի հաջիլ, բանթող անպիտան (забастовщик):

Նստեցնում է, ինքն էլ թրմբում դռակին ու դարձեալ խռմփացնում: Ա՛յ, ինչպիսին է նա: Եւ ինչ կարող ես անել: Նստում է խեղճ Վանեան ու կնքուարտում: Գլուխը խոնարիում է, խոնարիում ու վեր թռչում, զարթնում է յանկարծ:

- Աղախին՛: Ա՛ թէ ինչպիսին է: Խռմփո՛ւմ է ինքը:

Վեր է կենում Վանեան, բարձրանում աթոռին ու աթոռից մահճակալին: Իսկ՝ աղախինը յանկարծ վեր է թռչում ու վրայ հասնում՝

- Ո՞ւր ես, հա՞, պառկե՞լ ես արդէն, արի՞ր:

- Դէ՛, կորիւր, ասում են քեզ՝ չեմ ուզում: Սպասի՛ր, ես մայրիկին կասեմ:

- Մայրը մեռնում է, իսկ նա մայրիկի՛ն կասեմ: Անտաշ:

- Մի հայիոյիր, ասում են:

Վիրաւորական էր և մանաւանդ սարսափելի, որ մայրիկը մեռնում է: Եւ Վանեան քիթը բարձի մէջ կոխած լուռ թրուտում էր բարձն իր դոժումն-քով:

- Ձեզնից՝ մահապարտներիցդ, մարդ հանգստութիւն չունի: Ողորմած Տէր: Ներիր սրանց, այս անօրէններիւն,- մըմնջում էր աղախինն ու նորից խոնփում:

Տերեկը, երբ ամենքը մոռանում էին Վանեային, նա խաղում էր մանկանոցում ու լուռ շշուկով խօսում խաղալիքների հետ. աշխատելով աղմուկ չհանել, որովհետև խղճում էր մայրիկին:

Անագէ զինուորները ներկայացնում էին ոստիկաններին: Նա դասաւորում էր նրանց յատակին, խալիչի վրայ, իսկ ինքը զինում ժեստի թրով:

- Ո՞ր է Ալեօշան,- բարկացած հարցնում էր նա:

- Բանտում մատած է,- շշուկով պատասխանում էր ինքը ոստիկանների փոխարէն:

- Ա՛յ թէ ինչ: Բանտո՞ւմ: Իսկոյն բաց թողէք, լսո՞ւմ էք:

- Չենք թողնի:

- Վերջին անգամ հարցնում են, պիտի թողնե՞ք, թե՞ ոչ:

- Ո՛չ:

- Ո՞չ:

- Ո՛չ:

- Ա՛յ ձեզ, ա՛յ, ա՛յ, ա՛յ:

Ու զինուորները սրի հարուածների տակ թռչկոտում էին այս ու այն կողմը:

Առանձնապէս Վանեայի աչքին էր ընկնում զինուորներից մէկը, որ սև բեխեր ունէր: Դա նա ինքն է, բեխաւորը, որ տարաւ Ալեօշին: Վանեան վերցնում էր այդ զինուորին յատակից ու դատում էր նրան առանձնապէս:

- Այստեղ արի: Ահա՛, մտիր բանտ:

Խաղալիքների սև արկղիկը բանտն էր, այնտեղ էր գցում Վանեան այդ բեխաւոր զինուորին:

- Լ՞աւ է հիմա,- ճեղքից շինած պատուհանից նայելով հարցնում էր Վանեան:- Տխո՞ւր է: Հա՞: Իսկ Ալեօշան, կարծում ես, ուրա՞խ է:

Հին այլոմի մէջ կար Ալեօշի պատկերը, որ հանուած էր դեռ գիմնա-
զիստ ժամանակը: Վանեան հանում էր այդ պատկերն այլոմից և դա
ներկայացնում էր հէնց իրան՝ Ալեօշին: Ալեօշան նոյնպէս նստած է արկ-
դիկում և, երբ այնտեղ էր ընկնում բեխաւոր զինուորն, սկսում էր լաց լի-
նել ու ներողութիւն խնդրել Ալեօշից:

- Վանեային խնդրիր, ես չեմ կարող... Մա ինչպէս որ ուզի, այնպէս էլ
կը լինի... ասում էր Ալեօշան:

Յետոյ Վանեան հանում էր Ալեօշին բանտից, համբուրում ու դնում իր
բարձի տակ:

- Կարելի է կարծակե՞ս դրան, Վանեա՛, - խնդրում էր Ալեօշան:
- Դ-րա՞ն... Շա՛տ հարկաւոր է...

*****

Մահճակալի տակ պատրաստ էր դժոխքը. սատանան նոյնպէս. կոտ-
րած կապիկը, որ առաջ մագլցում էր թոկի վրայ, այժմ սատանայ էր դար-
ձել ու ոտները լայն բացած, նստել էր մահճակալի ոտքի մօտ:

- Դէ՛ կորի դժոխք, սատանի մօտ... Դուք էլ, բոլորդ, բոլորդ, բոլորդ:

Վանեան ոտքով հաւաքում էր յատակի վրայ փռուած զինուորներին
ու շարտում մահճակալի տակ: Այդ խաղերի մէջ Վանեան մոռանում էր,
որ մայրիկը հիւանդ է, չէ առողջանում, Ալեօշան տուն չէ դառնում. մի առ-
ժամանակ մոռացւում էր դարդն ու թում էր, թէ ամեն ինչ լաւ է գնում. Ալե-
օշան՝ բարձի տակն է. տանը, մայրիկն առողջ է, թշնամիները պատժու-
ած են, դժոխքում փակուած... խաղից կշտանալով Վանեան պառկում էր
քնելու ու միշտ գոհունակութեամբ նայում Յիսուս-Քրիստոսի առաջ վա-
ռուող «Աստուծոյ աչքին»: Վանեան շատ բարեկամացել էր այժմ նրա հետ
ու ամեն րոպէ խօսում էր հետը, խորհրդակցում...

- Մայրիկը կառողջանա՞յ... հա՞...
- Կառողջանայ:
- Իսկ Ալեօշա՞ն...
- Կը գայ:
- Ե՞րբ... Չատկի՞ն... Երբ դու յարութի՞ն ես առնում...
- Չատկին:

Երբեմն այդ խօսակցութիւնների ժամանակ ներս էր մտնում աղախինը՝

- Ո՞ւմ հետ ես դու այստեղ:

- Քո գործը չէ:
- Իսկ ի՞նչ էիր Յիսուսի անունը տալիս. լաւ չէ այդ:
- Ի՞նչ քո բանն է. խօսքեզ հետ չէի՞:
- Անաստուած:
- Իսկ դու, յիմար, վազ արի ինձնից:

Երբ մօրաքոյրը Վանեային կարկանդակ էր տալիս. նա երկու բաժին էր անում, մէկն ինքն էր ուտում, միւսը դնում Յիսուսի պատկերին մօտիկ պատուհանում:

- Իսկ այս քեզ: Եթէ գիշերը չուտես, նշանակում է՝ չես ուզում:

Առաւօտը շատ վաղ Վանեան մահճակալից նայում էր պատուհանին:

- Չի ուզում,- շշնջում էր նա ու սողալով դուրս գալիս մահճակալից, որ վերցնի միւս բաժինն ու տեղի մէջ պառկած ուտի: Վանեան գիտէր, որ Աստուածը կարկանդակ չի ուտում, ոչ ճաշում է, ոչ էլ թէյ խմում. բայց նա իր քաղցրաւենիքի մի մասը միշտ յամառութեամբ դնում էր պատուհանը, հաւատացած, որ Յիսուս-Քրիստոսին հաճելի է, երբ տեսնի. թէ ի՞նչպէս Վանեան սիրում է նրան և ի՞նչպէս բարի տղայ է նա:

Մի սիրելի խաղ էլ ունէր Վանեան: Նա մի լաւ հրացան ունէր, որ անուանակոչութեան օրն ընծայել էր Ալեօշան: Երկար ժամանակ կորած էր այդ հրացանը, իսկ այժմ գտնուել էր: Նոր աղախինը յատակները լուանալիս առաջ էր քաշել կահ-կարասին ու հանդերձարանի տակից հանել էր հրացանը: Հրաշալի հրացան. փառք Աստծոյ, որ գտնուեց: Չախմախ ունի, սուլին, փոքրիկ պիստոններով. այնպէս բարձր է տրաքում, կարծես իսկական հրացան լինի. Վանեան հաւատացած էր, թէ այն ժամանակ, գիշերը, երբ խառնշտում էին իր խաղալիքները, այն բեխաւորը ծլկացրել է հրացանը: Դուրս եկաւ, որ չէ տարել: Բայց կարելի է և տարել էր. բայց Յիսուս-Քրիստոսն այնպէս արեց, որ հանդերձարանի տակից գտնուեց:

Ապա՛, տեսնենք...

.....

- Հերիք է գցես, մօրաքոյրդ թոյլ չէ տալիս. մայրդ վախենում է:

- Դէ՛, լաւ, ես այնպէս, առանց պիստոնների կը գցեմ:

Դա նրա՛ համար միևնոյն էր: Հրացանի տրաքոցի փոխարէն բաւական էր «դրախտ» ասէր, թշնամին արդէն փուլում էր գետին:

- Այդ ո՞ւմ ես խփում... իհարկէ մարդկանց:

- Իսկ ի՞նչ քո գործն է... Հեռացիր, թե չէ... սպառնում էր Վանեան, նշան բռնելով աղախնին:

- Աւագակ... իսկական աւագակ է մեծանում...

- Թող լինեմ...

- Ա՛խ, դու... ճիշտ եղբոր նման... նրա ճանապարհով... մահապարտներ...

- Իսկ դու ի՞նչ, յիմար...

VI

- Մօրաքո՛յր, ես մայրիկի մօտ եմ ուզում...

- Սպասիր, չի կարելի...

- Բաս ե՞րբ...

- Երբ որ կարելի կը լինի...

- Լա՞ւ է նա...

- Լաւ է...

- Բաս ինչի՞ չես թողնում...

- Քնած է... չի կարելի զարթեցնել նրան...

- Քեզանում ամեն ինչ քնած է... Ե՛ւ երէկ, և՛ այսօր, և՛ միշտ...

Իսկ խոհանոցում աղախինն ինչ որ մի կնոջ հետ խօսում էր և ասաց նրան թէ Վանեայի մայրիկը շուտով կը մեռնի...

Վանեան լռեց: Նա ոչ մօրաքրոջն էր հաւատում, ոչ աղախնին: Սրտատրուի, վախեցած աչքերով, ականջ էր դնում նա լուռ կանգնած՝ մերթ խոհանոցի, մերթ մայրիկի սենեակի դռան առաջ: Խոհանոցում ասում էին, թէ մինչև գատիկ չի ապրիլ մայրիկը. իսկ ինչ էր կատարում մայրիկի սենեակում՝ չէր լինում իմանալ... Շատ լուռ է այնտեղ: Չըխ-չըխկում է ժամացոյցը, երբեմն մէկը ման է գալիս մատների ծայրին, շըրխկացնում է փոքրիկ շիշը, երբեմն էլ կարծես տնքում է մէկը...

Մայրիկի ծայնը չէ լսում իսկի, իսկ մօրաքոյրը խօսում է շշուկով... Ա՛խ, մայրիկի ծայնը գոնէ լսուէր... Սիրելի մայրիկ ջան... Ինչպէ՛ս կարօտել էր նա սիրելի մայրիկին...

- Աստուած պատժում է նրան... հէնց երեխաների պատճառով... Մեծը իօ հրէշ էր... սա էլ նոյնպէս... փոքր է, բայց իսկական աւագակ է... այդ Վայնկան...

- Չհամարձակուես դու ինձ Վայնկա կանչել...

- Դու այդտեղ դռների մօտ ի՞նչ ես դուրս տալիս... ակա՞նջ ես դնում...

Վանեան հեռանում էր դռնից ու լուռ թափառում մութ նախասենեակում մայրիկի մնջարանի մօտ: Սա ի՞նչ է: Մայրիկը տքո՞ւմ է... Հա՞... Վանեան սեղմում է թուշը փակ դռան ու ականջ դնում, թե ինչպես է տքում մայրիկը: Ու ամեն մի տքոցն արձագանգ էր գտնում նրա սրտում. թերթալուսնից թափում էր արցունքն ու լացկամած շնչում էր նա՝

- Մի՛ տքա, մայրիկ ջան, մի՛ տքա... մայրիկ ջան...

Մի անգամ էլ մօրաքոյրը յանկարծ դուռը բացեց ու վայր գցեց Վանեային:

- Ա՛խ, Վանեա, ինչո՞ւ դու...

- Մայրիկ ջան, սիրելի մայրիկ ջան, ես քեզ մօտ եմ ուզում...

- Արի, սիրելիս... հազի լսելի պատասխանեց մայրիկը:

Մօրաքոյրը բռնեց Վանեայի ձեռքից ու նրանք ներս մտան... Ի՞նչ էր դարձել մայրիկը... նիհար... իսկի մայրիկին նման չէր... Վանեան համբուրեց մայրիկին ու վախեցած աչքերով նայում էր նրա երեսին. գունատ, ճեղկոտած շրթունքներին, սրուած քթին ու քունքերին կպած մազերի ալեխառն խոպոպներին: Չեռքերն երկար-երկար մատնեղով վերմակի վրայից դրել էր կրծքին, իսկ խոշոր ու մութ աչքերը փոս էին ընկել ու նայում էին օտարի պես, կարծես մայրիկինը չլիներին... Մայրիկը ժպտաց ու փակեց աչքերը, և արցունքները թափում են մեկը միսի յետևից... Արցունքի մի կաթն էլ երկար կախուած մնաց սպիտակ մազի ծայրին ու յետոյ կորաւ...

- Ցաւո՞ւմ է... մայրիկ ջան...

Մայրիկը հազի գլխով արաւ:

- Դու Ձատկին կառողջանա՞ս...

Մայրիկը դարձեալ գլխով արաւ ու ժպտաց՝ առանց բանալու ամուր սեղմած աչքերը...

- Ա՛խ, գոնէ շուտ գար զատիկը. քեզ արգելուած է խօսե՞լ, մայրիկ...

- Չի կարելի, Վանեա... շնչաց մայրիկն ու բացեց աչքերը:

Ու այդ աչքերի մէջ ինչ որ սոսկալի բան կար, որ վախեցնում էր Վանեային... Մայրիկը նայեց նրան, նայեց խիստ անթարթ, բայց մայրիկի աչքերի մէջ չկար այն փաղաքշանքն ու բարութիւնը, որին սովոր էր Վանեան...

- Ալեօշան մեռել է... Չկայ Ալեօշան... մրմնջաց մայրիկն, ու խոշոր, սոսկալի աչքերն էլի փակուեցին...

Վանեան ցած սողաց մահճակալից ու գլուխը կախ կանգնեց լուռ...

- Վանեա,- լուռ շնչաց մօրաքոյրն ու թօթուեց նրա ուսը:

Վանեան նայեց մօրաքրոջը: Նա գլխով արեց դեպի դուռը և Վանեան հասկացաւ: Կամաց, թաթերի վրայ նա լուռ դուրս եկաւ սենեակից ու դարձեալ լուռ թաթերի վրայ հասաւ մանկանոց: Նշանակում է՝ դուրսը ճիշտ էին ասում, թէ Ալեօշան երբէք չի գալ... Ալեօշան երբէք չի գալ... Երբէք. Չատկին էլ չի գալ... Վանեան երկչոտ հայեացքը յառեց Յիսուս-Քրիստոսին և իսկոյն ցած խոնարհեց... Առաջին անգամն էր, որ Վանեան իր մտքերն Ալեօշի մասին չէր հաղորդում Յիսուս-Քրիստոսին... Նա կանգնած պատի մօտ՝ պատի պաստառն էր քշփորում, թափում յատակին ու մռայլ, անթարթ նայում պատին... Յետոյ մէկ էլ բարձրացրեց հայեացքը Յիսուսի վրայ ու գլուխը կախելով՝ մրմնջաց.

- Էլ չպիտի սիրեմ ես քեզ... Այդպէս պատահեց առաջին տարածայնութիւնը Յիսուս-Քրիստոսի ու Վանեայի մէջ... Այդ օրը Վանեան չէր ուզում խօսել նրա հետ ու իսկի չնայեց «Աստծու աչքին»: Բայց նա շարունակ զգում էր նրա ներկայությունը... Այնտեղ, վերևում վառում էր լապտերը, փայլում էր պատկերի ոսկեզարդն ու Յիսուսի բարի դէմքն այնտեղից նայում էր Վանեային ու ձեռքն օրհնում նրան... Ամեն ինչ առաջուայ պէս էր... Բայց ինչ որ մի անհասկանալի, անսպասելի բան էր պատահել, որը չէր կարող պատահել, եթէ... մէկն այնտեղ՝ այն վերևում չուզենար... Վանեան չէր ուզում նայել այն կողմն ու յամառօրէն խոյս էր տալիս դիմացի ողջ անկիւնից: Եւ երբ պառկում էր քնելու, բարձր տեղափոխեց անկողնի միւս ծայրը:

- Այս ի՞նչ է, Վանեա, ինչո՞ւ ես այսպէս արել,- հարցնում է մօրաքոյրը:

- Այնտեղ լոյսն աչքիս է ընկնում, չի թողնում քնելու...

Ձեռքը բարձի տակ կոխելով, Վանեան շօշափում է Ալեօշի պատկերն ու ամուր սեղմում... Մտածում էր Ալեօշի մասին ու աշխատում յիշել, թէ ինչպէս էր նա: Ու ոչ մի կերպ չէր կարողանում մտաբերել... Նրա յիշողութեան մէջ վերականգնեց միայն այն երեկոն, երբ Ալեօշին տարան տնից, ու Ալեօշան շարունակ պատկերանում էր նրա աչքին՝ կանգնած սեղանի մօտ, կոնակն արած Վանեային, ու նա տեսնում էր միայն, թէ ինչպէս

մագերի երկու խոպոպիկներ, բաժանուած միւսներից, օրօրում էին նրա գլխի մօտ ու նա դրստում էր նրանց ձեռքով: Յետոյ յիշում էր, թէ ինչպէս Ալեօշան համբուրեց իրան, ինչպէս Ալեօշի արցունքն ընկաւ Վանեայի վրայ ու խտղատացնում էր ականջի մօտը... և թէ ինչպէս, երբ Վանեան աչքը բացեց ու նայեց սենեակի դռանը, երեսաց դարձեալ Ալեօշի մէջքը միայն... Ի՞նչպէս էր Ալեօշան... Վանեան բարձի տակից հանեց պատկերն ու երկար նայում էր նրան... Նման չէր Ալեօշին... Այդտեղ նա գիմնագիստ է, տակից խուզած մագերով և ուրախ, իսկ Ալեօշան ուսանող էր, տխուր, նիհար ու նրա մագերը երկար էին: Դէ՛հ, միևնոյն է, այնուամենայնիւ դա Ալեօշան էր... Վանեան համբուրեց պատկերն ու կոխեց նորից բարձի տակ...

- Քնիր, դրախտում կը տեսնուենք...

Ու Վանեան մտածում էր, թէ ինչպէս է շինած դրախտը... Դժոխքը հրաշալի պատկերացնում էր նա, իսկ դրախտը... դրախտն ինչ որ չէր կարողանում երևակայել: Նրա գլխում պատկերանում էին «Մայն-Ռի-դից», «Ռեքինգոն Կրուզոյից» ու զանազան հեքիաթներից հասարակածային անտառների վառ նկարները, սակայն դրախտը... ո՛չ մի կերպ չէր դուրս գալիս... Ո՛չ, դրախտում այդպէս չէ... Միտն ընկաւ կապուտակ երկինքը, բամբակի պէս ճերմակ ու կողքերը ոսկեջրած ամպերի երկար ուղիւն... Գուցէ այնտեղ, դրախտումն էլ այդպէս կապոյտ է ու ճերմակ ճանապարհներ կան, ինչպէս գարնան երկնքում... Իսկ ծառե՞րը... ի՞նչպէս են... ծաղիկնե՞րը... խոտե՞րը...

Աղախինը խոմփում է... Խանգարում է մտածել... Անտաքակոյս դրախտի երեսը չի տեսնի նա... Այնպէս չար կին է... հայիոյում, սուտ է խօսում միշտ... Այնտեղ բոլորը բարի են, սիրալիր ու խելօք... Սարսաղներիւն չեն թողնիլ այնտեղ... Ա՛յ, Ալեօշան՝ այնտեղ է: Դա արդէն հաստատ բան է: Ալեօշան բարի էր ու շա՛տ խելօք, շա՛տ խելօք... Ամեն բան գիտէր Ալեօշան, ինչ կուգէ հարցնէիր... Թերևս Ալեօշան մայրիկից էլ խելօք էր, մինչև անգամ մայրիկից... Շատ անգամ հարցնում ես մայրիկին՝ ի՞նչպէս են շինում ապակին, կամ ի՞նչպէս գիրքը, կամ որեւէ ուրիշ բան, մայրիկն իսկոյն ուղարկում է Ալեօշի մօտ... Իհարկէ, Ալեօշան ամեն բան գիտէ... Մայրիկն էլ խելօք է, բայց և այնպէս...

- Քնիր, Ալեօշա, դրախտում կը տեսնուենք...

Մի անգամ Վանեան երազում տեսաւ դրախտը: Առաւօտը զարթնեց թէ չէ, աշխատեց յիշել, թէ ի՞նչպէս էր շինած դրախտը: Բայց չկարողացաւ... Մնացել էր միայն մի աղօտ յիշողութիւն ինչ որ պայծառ, ուրախ, կապոյտ ու կանաչ, ոսկեգօծ ու վարդագոյն մի քանի մասին: Թւում էր, թէ այնտեղ նուագում են ինչ որ մի գերբնական երաժշտութիւն, բայց գուցէ և չէին նուագում, այլ միայն այժմ է թւում, թէ նուագում էին... Մոռացել էր, դժուար էր յիշել այդ ամբողջ երազը, այդ զարմանալի երազը, որից այժմ և լաւ էր, շատ լաւ, և մի փոքր տխուր... Ինչո՞ւ տխուր էր... Ա՛խ, հա՛, յիշեց... Վանեան դրախտում տեսաւ հեռուից Ալեօշին... Կանչեց, բայց Ալեօշան հեռուն էր, չլսեց ու յետ չդարձաւ... Եւ այդպէս Վանեան չտեսաւ ու չտեսաւ Ալեօշի երեսը, այլ տեսաւ դարձեալ միայն նրա թիկունքը... Ալեօշա՞ն... մէկ էլ ո՞վ էր... Նրա հետ կողքին... Հա՛, յիշեց: Կողքից գնում էր Յիսուս-Քրիստոսն ու խօսում Ալեօշի հետ, ինչպէս «Սրբազան պատմութեան» դասագրքի նկարի մէջ կայ... Նշանակում է Յիսուս-Քրիստոսը սիրում է Ալեօշին:

Վանեան աչքի տակով հարեանցի նայեց «Աստծու աչքին» ու շշմաջաց.

- Սիրելի Յիսուս-Քրիստոս, ես այդպէս էլ գիտէի:

VII

- Վեր կաց, մայրդ մեռաւ...

- Սուտ մի խօսիր...

- Գնա՛, նայիր. դահլիճում պառկած է սեղանի վրայ...

Աղախինը գնաց: Վանեան պառկած էր ու վախճնում էր շարժուել: Վերմակի տակից միայն նրա գլուխն էր երևում: Նա անշարժ նայում էր առաստաղին ու ականջ դնում: Դռները դարձեալ շրխկում են. սենեակներում շրջում, անձանօթ ձայներ են լսում... Դարձեալ սենեակներում իրարանցում է, ինչպէս այն գիշերը, երբ տարան Ալեօշին: Մի քանի անգամ Վանեան ցնցուեց նախասենեակի զանգի ձայնից: Չանգի այդ ձայնը սենեակների այնքան երկարատև լուռ խաղաղութիւնից յետոյ թւում էր ինչ որ շատ բարձր ու տարօրինակ... լի խռովութեամբ ու չարագուշակ նախազգացումներով... Իսկ մայրի՞կը... ինչո՞ւ են խանգարում մայրիկի բունը. և մօրաբոյրն էլ թոյլ է տալիս այդ... Այդ ո՞վ է շրջում... Վանեան

ծածկեց վերմակով գլուխն ու շուճը պահեց: Թող մայրիկի մասին աւելի լաւ է ոչինչ չասնել նրան... Ոչինչ հարկաւոր չէ ասել մայրիկի մասին...

Ով որ է գալիս է... մօտենում, մօտենում ու քանի գնում. սարսափում է Վանեան: Ա՛յ, մէկը ձեռք է տալիս վերմակին: Վանեան սարսափած բացեց աչքերը: Կանգնած էր մօրաքոյրը՝ կարմիր, ուռած աչքերով...

- Վեր կաց, պէտք է հագնուել...

- Իսկ մայրի՞կը...

- Մայրիկը...

- Նա՛... մայրիկը... կենդանի՞ է...

- Մեռաւ... մայրիկը...

Վանեան շուռ եկաւ երեսի վրայ ու թաղեց գլուխը փափուկ բարձի մէջ... Մօրաքոյրը սիրալիր շփում է նրա մէջքը, իսկ նա իսկի չէ շարժում:

- Մայրիկն այժմ լաւ է... նա էլ չի տանջւում...

Վանեան չէր շարժւում:

- Արի հագնուիր... գնանք մայրիկի մօտ. կը համբուրես մայրիկին, լա՛ւ...

Մօրաքոյրն զգուշութեամբ ձեռքերը կոխեց Վանեայի տակ, որ բարձրացնի ու նստացնի անկողնի վրայ: Վանեան երկու ձեռքով պինդ բռնել էր բարձից ու ոտներով թոյլ չէր տալիս մօրաքոյրը մօտենալու: Սիրտը քաշեց մօրաքոյրն ու նստեց մահճակալի մօտ, աթոռի վրայ: Ով որ է շրջում էր դահլիճում, ու յանկարծ լսուեց մի տաղտկալի ընթերցում. ինչպէս եկեղեցում:

- Մայրիկը հիմա շա՛տ լաւ է... Նա կը գնայ Աստծու մօտ ու այնտեղ կը տեսնի Ալեօշին...

- Իսկ ե՞ս... խուլ հարցրեց Վանեան:

- Խելօք, բարի տղայ եղիր, այն ժամանակ...

Ու յանկարծ Վանեան թողեց բարձն ու նստեց: Բռունցքներով արցունքը սրբելով՝ նա նայեց մօրաքոյրը ու շշուկով ասաց.

- Եւ նա չհամբուրեց ինձ... մնաս բարով էլ չասաց... Իսկ մէկ էլ ե՛րբ կը տեսնուենք մենք այն աշխարհում... Ա՛յ, թէ ինչպիսին է նա...

Բազմոցին դրած էր նոր բաճկոնն ու շալուարը և այդ բոլորը սև...

- Դու էլ ոտքից գլուխ սև ես հագել, ես էլ պէտք է սև հագնեմ...

Կարծես ճիշտ պառաւներ ենք... ասաց Վանեան լուացարանի մօտ:

Յետոյ մօրաքոյրն օգնում էր Վանեային, որ հագնուի, իսկ նա չէր թողնում:

- Թող, ես ինքս... Իսկ նա... մայրիկը ո՞րտեղ է...

- Դահլիճում...

Վանեան շտապում էր: Շուտով պետք է մայրիկի մօտ գնար: Նա թէև մեռել է, բայց անտարակոյս սպասելիս կը լինի, որ Վանեան գնայ բարևելու: Սկզբում Վանեան ուզում էր լաց լինել, բայց այժմ նա հանգիստ ու խաղաղ էր: Մոռացաւ ատամները մաքրել... Պէտք է մի լաւ խոզանակով ու փոշիով... Մայրիկը սիրում է, որ ատամները փայլեն... Եւ ականջների մէջ մաքուր լինի... Երկար սանրեց ճակատի քաքուլը, մազերը շփեց ձեռքով ու հարթեց:

- Դեռ առաջ խմիր կաթով թէյո...

- Ոչ, նախ մայրիկի մօտ...

Մաքուր, քարմ, նոր բաճկոնով, կոկած գլխով, այսպէս հանգիստ ու լուրջ Վանեան անհամարձակ մտաւ դահլիճ: Մայրիկը սեղանի վրայ էր: Նրա գլխի վերեւ՝ բարձր մոմակալների մէջ վառւում էին ոսկեգօծ մոմերը: Մայրիկի ձեռքերը ծալած էին կրծքին: Մի կոյս՝ կանգնած բարձր սեղանի մօտ՝ ինչ որ կարողում էր մայրիկի համար: Մօրաքոյրը յետ մնաց ու Վանեան մօտեցաւ մայրիկին՝

- Սիրելի մայրիկ ջան,- թաթերին բարձրանալով մրմնջաց նա:

- Բարի լոյս...

Չի հասնում մայրիկի երեսին: Վանեան դառնում է դէպի մօրաքոյրը: Նա մօտեցաւ, բարձրացրեց Վանեային ու Վանեան համբուրեց մայրիկի ճակատը... Սառն էր ճակատը... Մայրիկի աչքերն ամբողջապէս փակ չէին, հագիւ երևում էին նրանք ուռած արտևանումքների տակից... Կարծես չարաճճիութիւն էր անում մայրիկը... Փակել է աչքերն ու ինքը կամայ կամա՜ց նայում տակից...

Վանեան պտտեց մայրիկի շուրջը, կանգնեց ոտների տակ: Ու նրա դէմքը լո՛ւրջ, լո՛ւրջ էր, մեծ մարդու դէմքի պէս:

- Դէ՛, գնանք թէյ խմելու,- ասաց նա, կամաց՝ թաթերի վրայ մօտենալով մօրաքոյրը:

- Ես կը գամ էլի... գլխով արեց նա դառնալով դէպի մայրիկը: Նա խմեց թէյը կաթնով ու բուլբլով ու թէյը համեղ էր էլի, ինչպէս և միշտ: Մտածում էր մայրիկի մասին ու մայրիկի մահն այլևս սարսափելի չէր թւում ու չէր վախեցնում նրան: Պառկած է մայրիկը դահլիճում, ասես

քնած լինի: Այ, իսկոյն կը խմի նա քաղցր թէյն ու կը գնայ դարձեալ մայրիկի մօտ: Առաջ մայրիկը տնքում էր, իսկ այժմ ցաւ չունի, նրա համար հիմա ամեն ինչ մէկ է...

Ու մինչդեռ մայրիկը պառկած էր դահլիճում նախ սեղանի վրայ և ապա արծաթ դագաղում, Վանեան հանգիստ էր... Մայրիկն այդտեղ էր... Գիշերն ականջ էր դնում Վանեան կոյսի տաղտկալի ընթերցումին ու մտածում, որ մայրիկը չի վախենայ դահլիճում պառկել, որովհետև նա մենակ չէ այնտեղ... թող քնի... իսկ առաւօտը նա դարձեալ կը գնայ նրա մօտ... Մայրիկից նրա միտքը յանկարծ թռչում էր Ալեօշի մօտ... Շուտով նրանք կը տեսնուեն այնտեղ՝ դրախտում... Տխուր չեն լինիլ նրանք... Ալեօշան կուրախանայ մայրիկի գնալովը, շա՛տ կուրախանայ... Դրախտում լաւ է, շա՛տ լաւ է, բայց անելի լաւ է. եթէ մարդ այնտեղ լինի մայրիկի հետ միասին...

Մայրիկն երևի ուզում էր շուտ մեռնել, որովհետև մի անգամ ասում էր նա.

- Հարկաւոր չէ բժիշկ... անելի լաւ է՝ շուտ մեռնել...

Վանեան լսեց այդ, երբ առաջին անգամ մօրաքոյրն ուղարկեց բժշկի յետևից: Եթէ Ալեօշան տանը լինէր, մայրիկը չէր հիւանդանայ ու չէր կամենայ շուտ մեռնել... Իսկ այժմ նա իհարկէ ուզում էր... Նա յաճախ լալիս էր Ալեօշի համար... Նա շատ էր կարօտել նրան...

Մայրիկն այնտեղ կը տեսնի Ալեօշին, իսկ ինքն էլ ոչ մայրիկին կը տեսնի, ոչ Ալեօշին... Միայն դրախտում մէկ էլ... իսկ ե՞րբ կը լինի այդ... Ո՛չ վաղ...

Ու դարձեալ Վանեայի միտքն էին ընկնում նրանք, որ տարան Ալեօշին... Բոլորը նրանց պատճառով... Եկան, տարան Ալեօշին և նա մեռաւ... Տանջեցին, քայքայեցին խեղճ մայրիկին, ու նա էլ հիւանդացաւ ու մեռաւ...

- Աստուած տա՛յ՝ դուք ինքներդ մեռնէք... շնորհով էր Վանեան ու դարձեալ նրա փոքրիկ աչքերում փայլում էր սոսկալի կատաղութիւնը...

- Ա՛խ, դուք... անիծածներ... ա՛յ, ես կը մեծանամ... մեծ մարդ կը դառնամ... այն ժամանակ... մտածում էր Վանեան՝ մայրիկի մօտ կանգնած ու մտքում մխիթարում նրան...

- Մի՛ լար, մայրիկ ջան, դրախտում կը տեսնուենք...

VIII

Երեկոները, երբ Վանեան քնելուց առաջ գալիս էր մայրիկին բարի գիշեր ասելու և նայում էր նրա երեսին, թույլ էր նրան, թե մայրիկը կենդանի է: Վառուդ մոմերն իրենց դեղին բոցի դողդոջուն լեզուներով հանգուցեալի դէմքին գցել էին մի երերուն ստուեր, որի շնորհիւ թույլ էր, թե մայրիկի շրթունքները շարժում են ու նա պատրաստում է՝ լաց լինել...

- Բարի գիշեր, մայրիկ ջան, վաղն էլի կը գամ...

- Իսկ դու աղօթիր... թեքուելով դէպի Վանեայի մռայլ դէմքը, շշմջում է մօրաքոյր Սաշան: Վանեան առանց գլուխը բարձրացնելու արագ-արագ խաչակնքում է ու ինչ որ լուռ, անխելի մրմնջում է շրթունքներով: Ի՞նչի համար էր աղօթում նա...

Թաղման օրն առաւօտեան, երբ ըստ սովորականին Վանեան եկաւ բարևելու մայրիկին, նրա ոտների մօտ դրած էր մի մեծ պսակ, շա՛տ սիրուն պսակ, արմաւենու ճիւղերից, կարմիր ժապաւէնով կապած: Գուցէ դա հրեշտա՞ն էր բերել երկնքից, Յիսուս-Քրիստոսի ուղարկած հրեշտա՞կը...

- Ո՞վ է դա մայրիկին... Դու չե՞ս...

- Ի՞նչ, աղաւմեակս...

- Պսակը... Ո՞վ է դրել այդ...

- Ուսանողները. Ալեօշի ընկերները...

- Մի՞թէ նրանք սիրում են մեր մայրիկին...

- Սիրում են...

- Ուսանողնե՞րը...

Այդ առաւօտ դռան մօտ փողոցում կանգնած էր սև դիակառքը, արծաթ խաչերով ու ծերպերով, ձիերը նոյնպէս սև, ինչպէս խաղալիքի ձիեր, ականջները ցից... կառապանները նոյնպէս սև... Ու կային շա՛տ, շա՛տ ոստիկաններ... Ի՞նչ էին ուզում դրանք... Դարձեալ եկե՛լ են դրանք... մէկը սև բեխերով, ծանր ու մեծ, մտաւ սենեակ ու երկար վիճում էր մօրաքոյր Սաշայի հետ: Նախ կամաց կռուեցին նրանք, յետոյ մօրաքոյրը մօտեցաւ ու սկսեց քանդել մայրիկի պսակից կարմիր ժապաւէնը: Ինքը լալիս է ու ինքն էլ քանդում...

- Մի՛ քանդիր, մօրաքոյր, տգեղ կը լինի...

- Թոյլ չեն տալիս, աղաւմեակս...

- Ի՞նչ նրանց բանն է... պէտք չէ...

- Չի կարելի, աղանեակս...

Վանեան հասկացաւ, որ այդ սև բեխատորը թոյլ չի տալիս... «Անիծուած»... շնջաց Վանեան և ուզեց դրան՝ այդ սև բեխատորին խիստ ցաւ պատճառել...

- Դէ՛ սպասիր... Յիսուս-Քրիստոսը քեզ ցոյց կը տայ, թէ ինչ է նշանակում մայրիկին վիրատրել...

Եկեղեցում ամբողջ ժամանակ Վանեան կանգնած էր մռայլ ու լուրջ դէմքով ու երբեք չլացեց: Երբ ժամանակն եկաւ, երեք անգամ համբուրեց մայրիկի ճակատն ու ինչ որ ծածուկ շնջաց նրան, որ ուրիշները չնկատեցին: Միայն երբ ծածկեցին մայրիկին դագաղի մէջ ու սկսեցին դագաղի ծածկոցը մեխել, Վանեան լացեց ու բարձր կանչեց՝

- Ա՛խ, մայրիկ ջա՛ն, ինչո՞ւ դու մեռար...

Ծանր էր առաջին գիշերն առանց մայրիկին... Վանեայի աչքին քուն չէր գալիս: Ծարունակ թում էր, թէ դահլիճում կարողում է կոյսը, կամ մայրիկը մօտենում է անկողնին Վանեային համբուրելու ու վերմակը ոտքերի տակ կոխելու, որ չմտնի: Նիրհում էր ու յանկարծ աչքերը բաց անում:

Եւ իսկոյն յիշում էր, որ դահլիճում մայրիկ չկայ... ու ինքն առաւօտեան էլ գնալու չէ նրան «բարի լոյս» ասելու... Եւ հէնց որ յիշում էր այդ, կոխում էր գլուխը բարձի մէջ ու լալիս...

- Մայրիկ ջա՛ն, ինչո՞ւ դու մեռար...

Իսկ վերևի անկիւնից առաջուան պէս նայում էր «Աստծու աչքը»... Վանեան բարձրանում է արմունկներին, երեսը դարձնում կրակին ու արցունքը կուլ տալով՝ լուռ յանդիմանում՝

- Այո՛, դու ինձ չես սիրում... ա՛յ, այ. ինչպիսին ես դու...

Արագ թռչում է ժամանակը. մարդկային կեանքի սև հաւքը թռչում է գիշեր ու ցերեկ առանց կանգ առնելու ու տանում իր հետ դէպ մութ հորիզոն, ուր գալարում են մռայլ ամպերն առանց վառ գոյների, առանց գրաւիչ, կախարդական կապոյտի, դէպ մռայլ ու մութ ամպերը, որոնց հետ սողում է չգոյութեան սև գիշերը:

Սև հաւքը տարաւ հայրիկին, տարաւ մայրիկին, տարաւ Ալեօշին... Տասնհինգ տարուան ողջ կեանքդ թում է առաջիդ ու չես էլ նկատում, թէ

ի՛նչպիսի թափով թռչում է կեանքիդ սև հաւքը... Դեռ տասնհինգ տարեկան՝ չես ուզում մի յետ դառնալ ու նայել, թէ ի՞նչ է մնացել յետևդ...

Ինչո՞ւ այդպէս մռայլ ես դու, տղայ, այդպէս մտազբաղ ու հագիւ ես ծիծաղում... Պէտք է ուրախ լինել, կենսուրախ ու լի՝ հաւատով բանաս պայծառ աչքերդ կեանքին դիմաւորելու... կենսուրախ ժպիտը դէմքիդ պիտի կանգնես կեանքի շենքին... Չէ՞ որ նա այնքան գեղեցիկ է, այնքա՛ն հրաշալի...

Ամեն ինչ կանցնի, ամեն ինչ կը մոռացուի, բայց անցած կեանքիդ այդ մի քանի օրը՝ երբեք... Երբեք, մինչև ի մահ, միևնոյն է՝ հեռու է նա՝ այդ մահը, թէ մօտիկ...

Ինչ որ մէկի երկաթի ձեռքն անբուժելի վերքերով գրել է այդ օրերը մարդու սրտի ու մտքի մէջ...

Անցաւ տասը տարի, ամբողջ տասը տարի... բայց չծածկուեցին սրտի վերքերը... Չծածկուեցին... Յաճախ, ուշ գիշերով նստած գրքի առաջ, ամբողջապէս խորասուզուած բանաստեղծի հնարած մարդոց օտար կեանքի մէջ, Վանեան յանկարծ ընդհատում էր ընթերցումը: Ասես անտեսանելի Մէկը դիպչում էր նրա սրտին ու խնդրում յիշել ինչ որ մի բան... Դանդաղ զարկ, դու, հին, դաժան ժամացոյց. անկիւնում Ս.պատկերի առաջ փայլփլացող լապտեր, հարևան սենեակի զգոյշ քայլեր ու մեղմ շշուկ, խուլ ընթերցում, որ լսում են պատի այն կողմից, մանկան քնկոտ թոթովանք - գուցէ այդ դո՞ւք էք մարմնանում, դառնում այն Անտեսանելին, որ խթում է սիրտն ու անխօս ասում՝ «Յիշիր»...

Ու յանկարծ հոգու մէջ ծնում է մի յուզմունք ու անհետանում այն ամենը, ինչ ստեղծել էր կախարդ պօետը... Չքանում է գեղեցիկ ցնորքն ու նրա տեղ բռնում են սեփական կեանքիդ այդ մի քանի օրերը... Եւ այնպիսի դաժան մանրամասնութիւններով... Ասես այդ բոլորը ոչ թէ տասը տարի, այլ տասն օր առաջ էր միայն... Ինչո՞ւ դաժան ժամացոյցի զարկն իր հետ բերում է դազաղ, վառուող մոմեր, սև դիակառք արծաթեայ ծերպերով... Ինչո՞ւ շշուկն ու հարևան սենեակի զգոյշ քայլերն ստիպում են երկխօլից սարսռալ ու լցնում են հոգիդ անուղղելի դժբախտութեան զգացմունքով... Ինչո՞ւ մանկան քնկատ թոթովանքը յարութիւն է տալիս կապոյտ սենեակին, անագէ զինուորներին, ճաղերով փոքրիկ մահճակալին, կարմիր կրակին ու Փրկչի հեգ դէմքին իր օրհնող ձեռքով...

Բաւական է միայն փակես աչքերդ ու կը թուայ, թէ ապրում ես դարձեալ նոյն բնակարանում մութ նախասենեակով, ուր մի դուռ կայ կտարած փականքով, լսում ես մայրիկի տքոցը. տեսնում ես նրա սպիտակ ձեռքն երկար, բարակ, թուլացած մատներով. տեսնում ես Ալեօշի թիկունքը և թէ ինչպէս նա ձեռքով յետ է քաշում երեսին թափուող մագերի խոպոպիկը...

Ու աղեկտուր մըմուռով մղկտում են սրտիդ վերքերը. որ հասցրել է ինչ որ Մէկի երկաթէ ձեռքը ու ջուխտակ արցունքները ծանր ընկնում են առաջիդ բաց գրքի վրայ, որ հէնց նոր ստիպում էր քեզ ուրախութիւնից ու հրճուանքից ծիծաղել, որ մի ուրիշի հոգին սփռել էր քո հոգուդ մէջ...

Յուզուած վեր է թռչում Վանեան տեղից, թօթում է գլուխն ու երկար յետ ու առաջ շրջում փոքրիկ սենեակում: Շրջում է ու անձնատուր լինում մայրիկի ու Ալեօշի յիշողութեան մըմուռ տանջանքին ու անելի թունաւորում սրտի արիւնլուիկ վերքերը...

Երկու պատկեր՝ պատին կախած սև շրջանակների միջից նայում են Վանեային, և երբ նա գլուխը դարձնում է նրանց, թում է, թէ նրանք էլ սև շրջանակների միջից անթարթ ու քննական հայեացքով նայում են ուղղակի իր աչքերի մէջ... Կարծես հասկանում են, թէ ինչ է մտածում նա՝ այդ մռայլ տղան, ու կարծես վաղուց գիտեն արդէն, թէ ի՞նչ պիտի պատահի առաջիկայում...

- Իմ սիրելիներս... շշմում է Վանեան, ու նրա մեղմ շշուկի մէջ այնքան քնքշութիւն ու մենութեան վիշտ կայ, որ պատկերները կենդանանում են, թում է, թէ նրանց աչքերումն էլ փայլում է պատասխանի փոխադարձ մեղմ կրակը...

Պատկերները կենդանանում են...

Ու կիսախաւարի մէջ թում է, թէ Ալեօշի բարի դէմքը դառնում է մռայլ, գրեթէ դաժան, իսկ մայրիկի դէմքն արտացոլում է անցած վշտի ողջ խորութիւնը...

Հանդարտ հոսում են վառ արցունքներն, ու շարունակ նայում է նա. նայում է լուռ պատկերներին, կարծես ուզում է գուշակել նրանց մշտնջենական լուրթեան խոր գաղտնիքը...

«Գործ» (գրական, գիտական, հասարակական և քաղաքական ամսագիր),

1917, N 11-12, էջ 86-113

Դ. ՄԱՄԻՆ-ՍԻՔԻՐՅԱԿ

ԿԱԹԻ, ՎԱՐՍԱԿԻ ՇԻՆԱՅԻ ԵՎ ԳՈՐՇ ԿԱՏՎԻ՝ ՄՈՒՐԿԱՅԻ ՄԱՄԻՆ

I

Ի՞նչ ուզում եք ասեք, բայց դա զարմանալի բան էր: Իսկ ամենազարմանալին այն էր, որ դա կրկնվում էր ամեն օր: Հենց որ կաթը կոթավոր քավալով ու վարսակի շիլան կավե կճուճով դնում էին օջախին, իսկույն սկսվում էր: Սկզբում լուռ են, հանգիստ ու խաղաղ, կարծես թե՝ ոչինչ, բայց մի քիչ հետո սկսվում է խոսակցությունը:

- Ես կաթն եմ...

- Իսկ ես՝ վարսակի շիլան...

Սկզբում հանգի՛ստ, խաղաղ են խոսում, կամաց փսփսում, իսկ հետո՝ քիչ-քիչ տաքանում-հուզվում:

- Ես կա՛թն եմ...

- Իսկ ես՝ վարսակի շիլա՛ն...

Շիլան ծածկում էին կավե մեծ խուփով, բայց նա կճճում դարձյալ մոթմոթում էր պառավ կնկա պես: Իսկ երբ սկսում էր բարկանալ, կատաղել, բշտիկներ էր բաց թողնում, տրաքում ու այսպես խոսում.

- Ի՞նչ էլ որ անեք, սակայն ես դարձյալ շիլա՛ն եմ, շիլա՛ն, վարսակի շիլա՛ն... փռթթ...

Կաթին այդ թվում էր խիստ վիրավորական:

- Ասացե՛ք խնդրեմ, չեղած-չլաված մի բան է կարծես,- ինչ-որ վարսակի շիլա՛ն...

Ու կաթն սկսեց տաքանալ, հուզվել, փրփուր արծակել ու ջանք-ճիգ

թափել, որ իր ամանից դուրս գա ու թափվի: Բավական էր, որ տանտիկինն ուշքն ուրիշ կողմ դարձներ - կաթն իսկույն կբարձրանար, կթափվեր:

- Ա՛խ ես գիժ կաթը, իմ ես գիժ կա՛թը...- զանգատվում էր միշտ խեղճ տանտիկինը,- հենց որ մի րոպե չնայես-չհսկես՝ իսկույն կթափի:

- Ե՛, ես ի՛նչ անեմ, որ ես այդպես բարկացկոտ եմ, դյուրագրգիռ,- արդարանում էր կաթը:- Ինքս էլ ուրախ չեմ, որ բարկանում եմ: Իսկ էդ շիլան էլ մյուս կողմից է հենց ականջիս տակ պարծենում, փչվում,- ես շիլան եմ, շիլա՛ն, շիլան եմ, շիլա՛ն... նստել է ամանում ու մռթմռթում է: Ես էլ ինչ անեմ, դե՛, բարկանում եմ:

Երբեմն բանը հասնում էր այնտեղ, որ էն շիլան էլ էր թափում կճճից, չնայած բերնի կավե մեծ խուփին,- սողում էր, սողում ու թափվում, հետն էլ շարունակ կրկնում.

- Իսկ ես շիլա՛ն եմ, շիլա՛ն եմ, շիլա՛ն... ք222...

Ճիշտ է՝ հաճախ չէր այսպես պատահում, բայց պատահում էր, և խեղճ տանտիկինն ամեն անգամ հուսահատ կրկնում էր.

- Ա՛խ ես իմ շիլան. ի՞նչ է ուզում, որ չի կարողանում հանգիստ. սուս նստել իր ամանում. զարմանք բան է, ուղղակի զարմանք...

II

Խեղճ տանտիկինն առհասարակ շատ հաճախ էր վրդովվում: Հենց մենակ էն փխիկ Մուրկան ինչքան էր բարկացնում խեղճին... Ինքը տգեղ ու անճոռնի, բայց ինչ կանես, որ տանտիկինը շատ էր սիրում էդ կատվին: Հենց ամեն օր առավոտից էդ մեր Մուրկան գնում էր նրա ետևից ու էնպե՛ս խեղճ ու աղիողորմ մլավում, որ քար սիրտն էլ չէր դիմանա:

- Էսպե՛ս էլ մի անկշտում ու ծակ աչք կլինի՛...- զարմանում էր տանտիկինն ու քշում կատվին:- Հենց երեկ ինչքա՛ն լյարդ կերար մենակ:

- Բայց դա երեկ էր,- իր հերթին զարմանում էր Մուրկան:- Այսօր ախր դարձյալ ուզում եմ ուտել... միառ՛ու... միառ՛ու...ու...

- Ուտել կուզես՝ մուկ բռնիր կեր, թամբա՛լ փխտ:

- Հա՛, ասելը հեշտ է, իհարկե, ապա մի ինքդ փորձիր բռնել, թեկուզ մի մուկ,- արդարանում էր Մուրկան:- Կարծեմ՝ ես շատ եմ աշխատում... օրինակ՝ հենց անցյալ շաբթին չե՛ր, որ բռնեցի մի մկնիկ: Որտեղի՞ց է

բաս էս քթիս ճանկոռածը: Զիչ էր մնում էնպիսի՝ մեծ մուկ բռնեի... Բայց ի՞նչ կանես, անպիտանն ինքը բռնեց իմ քթից... ախր մենակ ասելն է հեշտ՝ մուկ բռնի:

Լյարդ ուտելուց հետո Մուրկան հանգիստ բազմում էր օջախին մոտիկ մի տաք տեղ, աչքը փակում ու մրափում քա՞ղցր ու անո՞ւշ:

- Հը՛, տեսնո՞ւմ ես, էլի ինչքա՛ն է տոգել,- զարմանում էր տանտիկինը:- Աչքերն էլ պի՛նդ փակել է, թամբա՛լ Մուրկա: Սրան հենց սուր, միս սուր, հա՛ տուր...

Կուշտ ուտելուց հետո, Մուրկան սիրում էր զբաղվել նաև կողմնակի բանով, հենց էնպես, իր հաճույքի համար: Ինչո՞ւ, օրինակ, մի երկու ժամով չնստել պատուհանում, ուր կախված է դեղձանիկի վանդակը, մեջն էլ՝ սիրում թռչնակը: Շա՛տ դուրեկան է նայել, թե ինչպես է էն հիմարը թռչկոտում:

- Ես քեզ գիտեմ, ճանաչում եմ, հի՛ն խաբեբա,- կանչում է դեղձանիկը վերևից,- շատ իզուր ես նայում էդպես ինձ վրա...

- Իսկ եթե կամենում եմ ծանոթանալ ես քեզ հե՞տ...

- Գիտեմ ես քո ծանոթանալը: Ո՞վ էր հենց էս մոտ օրերս ողջ-ողջ կերպ խեղճ ծիտիկին... Հա՞, զգվելի՛:

- Իսկի էլ զգվելի չեմ, մինչև անգամ հակառակը - ինձ ամենքը սիրում են: Արի՛ ինձ մոտ, տես ի՞նչ հեքիաթ կպատմեմ քեզ:

- Ա՛խ խաբեբա... ի՞նչ խոսք, որ դու լավ պատմող ես, հեքիաթ ասող... Ես տեսա, թե ի՞նչպես էիր հեքիաթ ասում տապակած ճուտին, որ գողացել էիր խոհանոցից... շա՛տ լավն ես, հա՛...

- Է՛հ, դու գիտես, ես քեզ համար եմ ասում: Իսկ ինչ վերաբերում է տապակած ճուտին, այո՛, ճիշտ է, ես կերա: Բայց չե՞ ախր միևնույն է, նա էլ ոչ մի բանի պետք չէր:

III

Ի միջի այլոց, Մուրկան ամեն օր առավոտները նստում էր վառած, տաք օջախի կողք ու համբերությամբ ականջ դնում, թե ինչպես կաթն ու շիլան կռվում են:

Խեղճը ո՛չ մի կերպ չէր կարողանում հասկանալ, թե ինչ բան է, ու մե՜նակ աչքերն էր ճպճպացնում:

- Ես կա՞ն եմ:

- Ես՝ շիլան, շիլան, շիլան, շիլի...

- Չէ՛, չեմ հասկանում: Իսկի ոչինչ չեմ հասկանում.- ասում էր Մուրկան:- Ախր ինչո՞ւ եմ էդպես բարկանում: Ասենք թե հենց ես շարունակ կրկնեմ՝ ես կատուն եմ, ես կատուն եմ, ես կատուն, կատուն, կատուն... մի՞թե դա վիրավորական կլինի որևէ մեկի համար: Չէ՛, չեմ հասկանում... սակայն պիտի խոստովանեմ, որ ես կաթն առանձնապես սիրում եմ այն ժամանակ, երբ նա չի բարկանում:

Այդ միջոցին կաթն ու շիլան ինչ-որ շատ տաք, կատաղած էին կռվում. կռվեցին այն աստիճան, որ կիսով չափ թափվեցին ցած, օջախի վրա, ու խիստ անդուր հոտն ընկավ տունը: Տանտիկինը վազեց. բայց ի՞նչ աներ. խեղճը ծնկները թակեց:

- Է՛, ի՞նչ անեմ ես հիմա,- գանգատվեց նա կաթն ու շիլան ետ քաշելով օջախից:- Չես կարող թե մի բույս աչքդ հեռացնես:

Կաթն ու շիլան այդպես թողած, տանտիկինը գնաց շուկա՝ մթերք առնելու: Մուրկան իսկույն օգտվեց էդ հանգամանքից: Նա նստեց կաթի կողքին, կամաց փչեց ու ասաց.

- Խնդրում եմ, մի՛ բարկանա, իմ կաթիկ:

Կաթիկն սկսեց կամաց-կամաց հանգստանալ:

Մուրկան շրջեց կաթի չորս բոլորը. մեկ անգամ էլ փչեց, բեղերն ուղղեց ու փսփսաց շա՛տ քնքուշ.

- Դե՛, ինձ լսիր, ինչ եմ ասում... կռվելն առհասարակ լավ բան չէ: Այո՛: Եկեք ինձ դատավոր ընտրեցեք, և ես իսկույն կքննեմ ձեր գործը...

Ծերպում նստած սև բլոճն անգամ ծիծաղից մեռավ...

- «Ա՛յ քեզ դատավոր... հա՛, հա՛... հա՛... ա՛խ հին խաբեբա. և ինչե՛ր ասես, որ չի հնարում...»

Բայց կաթն ու շիլան շատ ուրախ էին. որ իրենց վեճը վերջապես մեկը պիտի քննի: Բայց իրենք անգամ չկարողացան պատմել ու պարզել, թե բանն ինչ էր, ինչի համար էր. որ նրանք այդպես տաք վիճում էին:

- Լա՛՛վ, լա՛՛վ, ոչինչ, ինքս կքննեմ ամեն ինչ մեկ-մեկ.- ասաց Մուրկան:- Եվ հոգուս երբեք ես մեղք չեմ անի... դե՛հ, սկսենք կաթից:

Մի քանի անգամ նա պտույտ եկավ կաթի բոլորքը, վերևից փչեց, թաթով փորձեց ու սկսեց լակել:

- Օ՛, հասե՛ք, օգնեցե՛ք,- կանչեց բլոճը,- նա հիմա ողջ կաթը կխմի, և կկարծեն, թե ես եմ արել այդ:

Երբ տանտիկինը դարձավ շուկայից, ու նայեց կաթին,- կճուճը մաքուր դատարկ էր: Իսկ Մուրկա կատուն օջախի կողքին քաղցր քնել էր. կարծես թե իսկի բանից տեղյակ չէր:

- Ա՛խ դու, անպիտա՛ն,- կատվի ականջից բռնած՝ քաշելով, հանդիմանում էր խեղճ խոհարարուհին,- դե ասա՛, ասա՛, ո՞վ խմեց կաթը:

Որքան էլ ցավում էր կատվի ականջը, բայց նա ձևացնում էր, թե ինքն իսկի բան չի հասկանում:

Երբ տանտիկինը նրան դռնից դուրս շարտեց, նա թափ տվեց իրեն, լիզեց զգզված մազերը, ուղղեց կեռ պոչն ու այսպես խոսեց.

- Եթե ես տանտիկին լինեի, ապա կատուների գործն այն կլիներ, որ առավոտից մինչև իրիկուն հենց կաթ կխմեին: Բայց մեր տանտիկնոջից ես չեմ նեղանում, քանի որ խեղճն այդ չի հասկանում:

Դ. Մամին-Սիբիրյակ, «Կարի, վարսակի շիլայի և գորշ կապվի Մուրկայի մասին», Երևան, 1934, 18 էջ

ԶԱՐԸ ԴԿԿԵՆՍ

ԲԱՍՏԻԼԻ ԿԱԼԱՆԱՎՈՐԸ

Ես, Ալեքսանդր Մանեստս, մի դժբախտ բժիշկ. ծննդյամբ Բովե քաղաքից, հետագայում փոխադրված Փարիզ, գրում եմ այս տխուր տողերը մոռալ խցումս, Բաստիլի պատերի մեջ՝ 1767 թվի դեկտեմբերին: Գրում եմ գաղտնի ու ընդհատումներով, ամենածանր պայմաններում: Գրվածքս թաքցնում եմ ես վառարանի պատի մեջ, ուր աստիճանաբար ու մեծ ջանքով թաքստատեղ եմ պատրաստել նրա համար: Ո՛վ գիտե, թե՞րևս մեկի կարեկից ձեռքը գտնի այս գրվածքն այնտեղ, երբ ես իմ վշտերի հետ փոշիացած կլինեմ արդեն:

Դժվարությամբ եմ խզնդում այս բառերը ժանգոտ մեխի ծայրով, թաթախելով այն ածխի փոշու և վառարանի մրի մեջ՝ իմ արյունով շաղախված: Գրում եմ բանտարկությանս տասերորդ տարվա վերջին ամսին:

Հույսս չքացել է իսպառ: Ես արդեն նկատում եմ սոսկալի նշաններ իմ մեջ ու գիտեմ, որ բանականությունս երկար չի մնա անվտանգ: Բայց հանդիսավոր կերպով հայտարարում եմ, որ այս թուպեխս ես միանգամայն տիրապետում եմ իմ մտքերին, հիշողությունս տեղն է ու թարմ և գրում եմ զուտ ճշմարտությունը:

Մի ամսամած, բայց լուսնկա գիշեր, 1757 թվի դեկտեմբերի երկրորդ կեսին (կարծեմ 22-ին) ես դուրս եկա թարմ օդ ծծելու: Իմ բնակարանը Բժշկական դպրոցի փողոցումն էր: Դանդաղ ու մտախոհ գնում էի ես Սենայի ամայի գետափնյա փողոցով, երբ հանկարծ լսեցի ետևիցս սլացող մի կառքի դղրոց: Կառքի տակ ընկնելուց վախենալով՝ մի կողմ քաշվեցի: Բայց հենց այդ միջոցին կառքի պատուհանից երևաց մի գլուխ ու մի բարձր ձայն հրամայեց կառապանին կանգնել:

Կառքը դանդաղեցրեց իր ընթացքը՝ հենց որ կառապանը կարողացավ պահել ձիերին, ու մույն ձայնը կանչեց ինձ՝ անունս տալով: Ես անմիջապես պատասխանեցի: Մինչ այդ՝ կառքն արդեն կարողացել էր այնքան առաջ սլանալ, որ մինչև ես կհասնեի, նրա մեջ նստած երկու տղամարդիկ, կառքի դռնակը բանալով, դուրս եկան ճանապարհի վրա: Ես նկատեցի, որ երկուսն էլ փաթաթվել էին պատմունճանների մեջ ու կարծես թաքցնում էին դեմքերը: Մինչև նրանք կողք-կողքի կանգնած էին կառքի դռնակի մոտ, ես նկատեցի մույնպես, որ երկուսն էլ կարծես իմ տարիքիս են, կամ մի փոքր ավելի երիտասարդ ու չափազանց իրար նման իրենց հասակով, կազմվածքով, ձայնով, և որքան կարողացա ես դատել, նաև իրենց դեմքով:

- Դո՞ւք եք բժիշկ Մանետը,- հարցրեց նրանցից մեկը:

- Այո՛:

- Բժիշկ Մանետը, ծննդյամբ Բովեից,- ասաց մյուսը,- երիտասարդ բժիշկ, սկզբում հմուտ վիրաբույժ, իսկ վերջին երկու տարում հոշակ հանած Փարիզո՞ւմ:

- Այո՛,- պատասխանեցի ես,- ես այն բժիշկ Մանետն եմ, որի մասին դուք խոսում եք այդպես գովասանքով:

- Մենք եղանք ձեր բնակարանում,- ասաց առաջինը,- բայց դժբախտաբար ձեզ այնտեղ չգտանք: Իմանալով, որ դուք գնացել եք գբոսնելու, հավանորեն այս կողմերը, մենք եկանք, հույս ունենալով, որ ձեզ կհասնենք: Չէի՞ք բարեհաճի կառք նստել:

Երկուսն էլ աչքի էին ընկնում իրենց հրամայական ձևերով և, ասելով այդ, կանգնեցին այնպես, որ ես մնացի կառքի դռնակի ու նրանց միջև: Նրանք զինված էին, ես - ո՛չ:

- Ներեցե՛ք,- առարկեցի ես,- բայց ես սովորաբար հարցնում եմ, թե ո՞վ է պատիվ անում ինձ, դիմելով իմ օգնության և ի՞նչ կարիքի համար են հրավիրում:

Այս հարցին պատասխանեց երկյորդ խոսողը:

- Բժի՛շկ, ձեզ հրավիրում են դիրքի տեր մարդիկ: Ինչ վերաբերում է դիպվածին, ձեր հմտությունն ասում է մեզ, որ ինքներդ ավելի լավ կպարզեք ձեզ այդ դիպվածը, քան մենք կարող էինք նկարագրել այն: Բավական՞ն է: Չէի՞ք հաճի կառք մտնել:

Ինձ մնում էր միայն հպատակվել, ու ես լուռ մտա կառք: Նրանք երկուսն էլ հետևեցին ինձ, միայն վերջինը նախ կառքի ոտնատեղը ներս գցեց, ապա ինքը թռավ: Կառքը հետ դարձավ ու սրընթաց թռավ հակառակ ուղղությամբ:

Ես մեր խոսակցությունը բերի այստեղ ամենայն ճշտությամբ: Երբեք չեմ կասկածում, որ մեր խոսակցությունը տեղի ունեցավ հենց այդպես, բառ առ բառ: Ես նկարագրում եմ բոլորն այնպես, ինչպես եղել է. լարելով միտքս, որպեսզի չշեղվեմ նպատակից:

Կառքն իր ետևը թողեց փողոցները, անցավ ուղեփակը և սլանում էր դաշտային ճանապարհով:

Ուղեփակից տաս կիլոմետրի վրա,- հեռավորությունը ես հետո հաշվեցի, երբ նորից անցնում էի այդ ճանապարհով,- կառքը ծովեց գլխավոր ճանապարհից ու կանգնեց մեկուսացած մի տան առաջ:

Մենք երեքս էլ դուրս եկանք կառքից ու խոնավ. փափուկ կածանով, այգու միջով, ուր մոռացության մատնված շատրվանը թափվում էր ափերից, ուղղվեցինք դեպի այդ տունը:

Ջրնգաց զանգակը, բայց իսկույն չբացին ներսից, ու մեկն իմ առաջ-նորդներից, ծանր ճամփորդական ձեռնոցով, թափով խփեց դուռը բացող ծառայի երեսին:

Այդ վարմունքի մեջ ոչինչ չկար արտաստվոր ինձ համար, որովհետև ես հաճախ էի տեսել, թե ինչպես աղաներն ստորին դասի մարդկանց ծեծում են ավելի անամոթաբար ու անխիղճ՝ քան շներին: Բայց բանն այն է, որ մյուսն էլ բարկանալով՝ ծառայի դեմքին խփեց ձեռքով: Այստեղ արդեն երկուսի մնանությունն ապշեցուցիչ էր և ես իսկույն հասկացա, որ նրանք հարազատ եղբայրներ են ու երկվորյակներ:

Այն րոպեից, երբ մենք կանգնեցինք դրսի պարսպի դռանը, որ փակ էր (եղբայրներից մեկը բացեց ու նորից փակեց, երբ մենք ներս մտանք), ես ինչ-որ ճիշտ լսեցի վերին հարկի մի սենյակից: Ինձ իսկույն տարան այդ սենյակը, ու քանի բարձրանում էինք սանդուղքներով, այնքան պարզ էր լսվում ճիշդ: Հիվանդը գալարվում էր անկողնում խիստ զառանցանքի մեջ:

Պացիենտս արտաստվոր գեղեցկությամբ մի երիտասարդ կին էր, քսան տարեկանից թերևս մի փոքր ավելի: Նրա մազերը զգզգված էին՝ տեղ-տեղ պոկոտված. իսկ ձեռքերը կապված կողքերին՝ գոտիներով ու

թաշկինակներով: Ես նկատեցի, որ այդ կապանքները տղամարդու գործածության առարկաներ են: Դրանցից մեկին՝ փնջավոր շքեղ շարֆի վրա ես տեսա կարած ազնվական տոհմանիշն ու «Ե» տառը:

Ես նկատեցի այդ հենց առաջին րոպեին, երբ քննում էի պացիենտիս, որովհետև թավալվելով անկողնում՝ նա սողաց անկողնի ափին ու շարֆն առավ բերանը՝ խեղդվելու ռիսկ ամելով: Իմ առաջին գործը եղավ շարֆը բերնից հանել ու թեթևացնել նրա շնչառությունը: Ահա հենց այդ միջոցին աչքիս ընկավ ասեղնագործ տառը շարֆի անկյուններից մեկում:

Ես զգուշությամբ դարձրի հիվանդին մեջքի վրա, ձեռքերը դրի կրծքին, որպեսզի հանգստացնեմ նրան ու պահեմ անկողնում, և նայում էի դեմքին: Նրա լայնացած աչքերը մոլեգնորեն դեգերում էին այս ու այն կողմ, և հաճախ զիլ ու ականջ ծակող ձայնով ճչում էր նա, միշտ կրկնելով նույն բառերը՝ «Իմ ամուսինը, իմ հայրը, եղբայրս», հետո բարձր համրում էր մինչև տասներկուսն ու շշուկով արտասանում՝ «սո՛ւսս»: Մի վայրկյան, ոչ ավելի, նա սսկվում էր, ձայնը կտրում, կարծես ականջ էր դնում և ապա նորից զիլ ճչում, քրթմնջում՝ «Իմ ամուսինը, իմ հայրը, եղբայրս», համրում մինչև տասներկուսն ու նորից շշնջում՝ «սո՛ւսս»: Բառերն ու հեծկլտանքը կրկնվում էին առանց մազաչափ փոփոխության ու ճիշերը չէին դադարում, բացի մի վայրկյան ընդմիջումից:

- Վաղո՞ւց է, որ այսպես շարունակվում է,- հարցրի ես:

Եղբայրներին միմյանցից ջոկելու համար ես կանվանեմ նրանց մեծ ու փոքր: Մեծը, որ ավելի իշխանական էր, պատասխանեց ինձ.

- Երեկ երեկոյանից, գրեթե մի օր է:

- Իսկապես ունի՞ նա ամուսին, հայր, եղբայր:

- Եղբայր ունի:

- Նրա եղբոր հետ չի՞ արդյոք, որ ես խոսում եմ:

Նա պատասխանեց գերագույն արհամարհանքով.

- Ո՛չ:

- Մոտ ժամանակներս արդյոք տեղի չի՞ ունեցել որևէ դեպք, որ նրա մտքում կապակցվեր տասներկու թվանշանի հետ:

Անհամբեր միջամտեց կրտսեր եղբայրը.

- Ժամի տասներկուսը:

- Տեսնո՞ւմ եք, պարոններ՞ր,- ասացի ես՝ շարունակելով հիվանդի ձեռ-

քերը պահել կրծքին,- ո՞րքան ես անօգուտ եմ իմ այն դրությամբ, որով դուք բերիք ինձ այստեղ: Եթե ես առաջուց գիտենայի, թե ինչ եմ տեսնելու այստեղ, հետո դեղեր կվերցնեի: Իսկ այժմ մենք ահագին ժամանակ ենք կորցնում: Այսպիսի մեկուսացած վայրում ո՛չ մի դեղ չես ճարի:

Մեծ եղբայրը նայեց փոքրին, որը հպարտությամբ վրա բերեց. «Այստեղ կա մի արկղ դեղերով», հանեց պահարանից ու դրեց սեղանին:

Ես բաց արի մի քանի սրվակ, հոտոտեցի. խցանները դրի շրթունքիս: Այդ բոլորը քմաբեր դեղորայք էին, ինքն ըստ ինքյան թունավոր: Բայց ուրիշ միջոց չկար ձեռքի տակ:

- Դուք կասկածո՞ւմ եք դրանց վերաբերմամբ,- հարցրեց կրտսերը:

- Դուք տեսնում եք, պարո՞ն, որ ես մտադիր եմ օգտվելու դրանցից,- պատասխանեցի ես և այլևս ոչինչ չասացի:

Մեծ դժվարությամբ ու երկար ջանքերից հետո ես վերջապես հարկադրեցի հիվանդին կուլ տալ դեղը՝ ինչ չափով պետք էր: Որովհետև որոշ ժամանակից հետո ես մտադիր էի կրկնել դեղը, բացի այդ պետք էր դիտել դեղի ներգործությունը, ես նստեցի անկողնի մոտ: Սենյակում ծառայում էր երկչոտ, ընկճված տեսքով մի կին, այն ծառայի կինը, որ բացեց մեզ դուռը: Նա աննկատելի կերպով քաշվեց մի անկյուն: Տունը խոնավ էր, հիմ. խղճուկ կահավորված,- երևում էր, որ նոր էին բռնել ու ժամանակավոր: Պատուհաններից կախված էին ծանր, հիմ վարագույրներ,- ըստ երևույթին նոր էին խփել մեխերով, որ ճիշերը չլսվեն: Իսկ այդ ճիշերը շարունակվում էին միշտ նույն հետևողականությամբ ու նույն կանչերով՝ «Իմ ամուսինը, իմ հայրը, եղբայրս», ու դարձյալ համրանք մեկից մինչև տասներկուսն ու «սո՛ւսս»:

Ամմիտ զառանցանքն այնքան կատաղի էր, որ ես չքանդեցի հիվանդի ձեռքերին փաթաթած կապերը: Ես միայն հետևում էի, որ նրանք ցավ չպատճառեն նրան:

Ինձ համար միակ մխիթարանքն այն էր, որ հիվանդի կրծքին դրած ձեռքս մեղմացնող ներգործություն էր անում. րոպե առ րոպե հիվանդի դեմքը հանգստանում էր: Բայց ճիշերը շարունակվում էին ճոճանակի ճշտությամբ:

Քանի որ ձեռքս շատ թե քիչ հանգստացնում էր հիվանդին (ինձ թվում էր), ես լուռ նստած էի անկողնի մոտ, իսկ երկու եղբայրները նայում էին ինձ:

Հանկարծ մեծն ասաց.

- Մի ուրիշ պացիենտ էլ կա:
- Ես ցնցվեցի ու հարցրի.
- Գուցե շտապ օգնությո՞ւն է հարկավոր:
- Ավելի լավ է՝ ինքներդ նայեցեք,- պատասխանեց նա անտարբեր կերպով ու վերցրեց մոմը:

* * *

Մենք անցանք հետին սանդուղքով: Մյուս պացիենտը պառկած էր գոմի կտրին շինված ձեղնահարկի նման մի սենյակում: Այդ սենյակի մի կողմը ցածիկ, ծեփված առաստաղով էր, իսկ մյուս կողմը՝ բոլորովին բաց: Երևում էին կտուրի կղմինդրներն ու լայնքի գերանները: Հատակին թափված էր խոտի ու հարդի պաշար, ծառաճղների խրճեր վառելիքի համար ու մի կույտ խնձոր ավազի մեջ: Ես պիտի անցնեի այդ բոլորի մոտով: Իմ հիշողությունս պարզ է ու անսխալ: Դիտմամբ փորձում եմ այն, վերհիշելով այս բոլոր մանր-մունր բաները, ու նորից տեսնում եմ այդ ամենն իմ խցում՝ Բաստիլի պատերի մեջ բանտարկության տասերորդ տարվա վերջին, ճիշտ այնպես, ինչպես տեսա այն գիշերը:

Հատակին, մի խուրձ խոտի վրա, բարձր գլխի տակ կոխած՝ պառկած էր մի գեղեցիկ գեղջուկ պատանի, տասնյոթ տարեկանից ոչ մեծ: Նա պառկած էր մեջքի վրա, ատամները բաց, աջ ձեռքի սեղմված բռունցքը բռնած կրծքին ու վառվռում աչքերը հառած վեր... Ես չկարողացա նայել, թե ո՞րտեղ է նրա վերքը, երբ մի ծնկիս չոքած՝ կռացա նրա վրա. բայց հասկացա, որ նա մեռնում է սուր զենքով ստացած վերքից:

- Ես բժիշկ եմ, իմ խեղճ բարեկամ, թո՛ղ նայեմ վերքը:
- Նայելու կարիք չկա,- պատասխանեց նա,- թո՛ղ:

Վերքը նրա ձեռքի տակն էր, ու ես համոզում էի, որ ձեռքը վերցնի կրծքից: Նա խոցված էր սրով, հավանորեն քսան-քսանչորս ժամ առաջ: Սակայն ո՛չ մի բժշկական հմտություն չէր կարող փրկել նրան, եթե նույնիսկ օգնությունն անմիջապես հասցնեին: Նա արագ մոտենում էր մահվան: Ես դարձա դեպի մեծ եղբայրն ու տեսա, որ նա այդ սքանչելի պատանու վրա, որի կյանքը մարում էր, նայում է այնպես, կարծես այդ մի վիրավոր թռչուն, նապաստակ կամ ճագար լիներ և ո՛չ իրեն եղբայրակից - մարդ:

- Ի՞նչպես է պատահել այս, պարո՛ն:

- Կատաղած լակոտը... ճորտ է: Հարկադրել է եղբորս պաշտպանվել ու ընկել է նրա սրից... ասես ազնվական լինի:

Այդ պատասխանի մեջ չկար ստվերն անգամ խղճահարության. տխրության կամ մարդկային կարեկցության: Խոսողը կարծես հասկացնել էր տալիս, թե՝ անվայել է համարում, որ այդ խորթ ցեղի էակը մեռնում է այդտեղ ու չի սատկում որևէ սովորական շան մութ բնում, իր ճիճվոտ ցեղի շրջանում:

Նա միանգամայն անընդունակ էր խղճալու այդ մանկանը կամ ցավելու նրա վիճակի համար:

Մինչդեռ նա խոսում էր, պատանու աչքերը դանդաղորեն դարձան նրա վրա, հետո նույն դանդաղությամբ նա դարձրեց ինձ վրա:

- Բժիշկ, դրանք տոսկալի գոռոզներ են, այդ ազնվականները, բայց մենք՝ հասարակ շներս նույնպես երբեմն հպարտ ենք լինում: Դրանք մեզ կողոպտում են, վիրավորում, ծեծում. սպանում, բայց այնուամենայնիվ մեզ մոտ մնում է մի փոքր հպարտություն: Նա... Դուք նրան տեսա՞ք, բժիշկ:

Հիվանդ կնոջ ճիչերն այստեղից անգամ լսվում էին, թեև հեռավորությունը մեղմացնում էր նրա ձայնը: Պատանին լսում էր այդ ճիչերն այնպես, կարծես կինը պառկած էր հենց այդտեղ:

Ես պատասխանեցի.

- Այո՛, ես տեսա նրան:

- Նա իմ քույրն է, բժի՛շկ: Շա՛տ տարիներ այդ ազնվականներն օգտվեցին իրենց նողկալի իրավունքով: Նրանք դժբախտացրին, փչացրին մեր ամաչկոտ քույրերին, նրանք պատվագուրկ արին նրանց:

Այնուամենայնիվ մենք ունեինք լավ աղջիկներ: Ես գիտեմ այդ, իմ հայրն էլ ասել է ինձ այդ: Նա լավ աղջիկ է: Նա նշանված էր մի լավ տղի հետ, որ նույնպես դրանց ճորտերից էր: Մենք բոլոր գյուղացիներս մի կալվածատիրոջ ենք պատկանում... ա՛յ, դրան, որ կանգնած է այստեղ: Իսկ այն մյուսը՝ դրա եղբայրն է... վատթարագույնը դրանց չար տոհմից:

Պատանին խոսում էր մեծ ճիգ թափելով, հավաքելով վերջին ուժերը, բայց նրա հոգու արիությունը երևան էր գալիս տոսկալի թափով:

- Այդ մարդը, որ կանգնած է այստեղ, կողոպտել է մեզ: Այդ բարձր

անձնավորությունները միշտ կողոպտում են մեզ, հասարակ շներին: Նա անխիղճ կերպով ծանրաբեռնել է մեզ հողային տուրքերով, ստիպում էր ձրի աշխատել իր համար, հրամայում էր մեր հացն իր ջրադացուն աղալ, հրամայում էր իր տնային թռչունները մեր հյուծված արտերում արածացնել, իսկ մեզ, մահվան երկյուղի տակ, արգելում է պահել անգամ մի թռչուն: Նա կողոպտել է, թալանել ու վախեցրել մեզ այնպես, որ երբ հաջողվում էր մեզ ձեռք բերել մի կտոր միս, մենք ուտում էինք այն մեծ երկյուղով, դուռ-պատուհան փակ, որպեսզի դրա մարդիկ չտեսնեն ու ձեռքներիցս չխլեն այդ կտորը: Եվ նա այնպե՛ս վախեցրել է մեզ, այնպես թալանել, ու մենք այնպե՛ս աղքատացել ենք, որ մեր հայրը հաճախ ասում էր. «Սոսկալի բան է այժմ երեխաներ ունենալը: Ավելի լավ է՝ մեր կանայք թող չբեր լինեն, ու մեր դժբախտ տոհմը թող անհետ վերջանա»:

Ես երբեք չէի տեսել, որ վիրավորանքի զգացմունքն այդպիսի հրաքորքոք ուժով դուրս պոռթկա: Ես առաջ էլ ենթադրում էի, որ այդ զգացմունքը թաքնված է ժողովրդի մեջ, բայց առաջ ոչ մի տեղ նա չէր արտահայտվել այդպիսի հանկարծակի պոռթկումով, ինչպես այս մեռնող պատանու մեջ:

- Այնուամենայնիվ, բժի՛շկ, քույրս ամուսնացավ: Ամուսինը հիվանդացավ, խեղճը, հենց այդ ժամանակ, ու քույրս պահպանում էր նրան, խնամում մեր տնակում, մեր շան բնում, ինչպես կասեր անշուշտ այդ մարդը: Եվ ընդամենը մի քանի շաբաթ էր անցել հարսանիքից, երբ այդ մարդու եղբայրը մի անգամ տեսավ քրոջս ու քույրս այնքան դուր եկավ նրան, որ նա սկսեց խնդրել եղբորը, քրոջս իրեն տալու... որովհետև արժե՞ր միթե ուշադրություն դարձնել ամուսնու վրա... Այդ ազնվականը համաձայն էր, բայց իմ քույրը, որ մի լավ, համեստ կին է, ատում էր դրա եղբորն այնքան խիստ, որքան և ես: Եվ ի՞նչ արին այդ երկուսը, որպեսզի սարսափեցնեն նրա ամուսնուն, որ նա ինքը համոզի քրոջս...

Պատանու աչքերը, որ շարունակ սևեռած էին ինձ վրա, դանդաղորեն դարձան այդ ժամանակ դեպի հանդիսատեսը, ու երկուսի դեմքիցն էլ ես տեսա, որ ասածն ամբողջապես ճշմարիտ է: Մինչև իսկ այժմ Բաստիլում ես տեսնում եմ այդ երկու իրար դիտող հպարտությունները, ազնվականի աչքերում փայլում էր արհամարհական անտարբերություն, գյուղացու աչքերում բոցավառվում էր ոտնահարված զգացմունքների փոթորիկն ու վրեժխնդրության անգուսպ ծարավը:

- Դուք գիտե՞ք, բժիշկ, որ այս ազնվականներն իրավունք ունեն մեզ, հասարակ շներին, լծելու սայլին ու իրանք մեջը նստելու: Եվ նրանք լծում էին նրան սայլին ու իրանք մեջը նստած՝ քշում: Դուք գիտեք, որ դրանք իրավունք ունեն մեզ քշելու դաշտ, որ ամբողջ գիշերը լռեցնենք գորտերին ու պաշտպանենք նրանց թանկագին քունը խանգարելուց: Եվ դրանք գիշերով քշում էին նրան սպանիչ խոնավության մեջ, իսկ ցերեկը նորից լծում սայլին: Բայց նա անձնատուր չեղավ: Ո՛չ: Մի անգամ կեսօրին նրան արձակեցին լծից ու բաց թողին, որ ուտի... եթե ուտելու բան գտնի իհարկե... իսկ նա հեծկլտաց տասներկու անգամ, ամեն հարվածին մի անգամ, մինչև խփում էր ժամացույցը, ու մեռավ քրոջս կրծքի վրա:

Գերմարդկային ճիգերով պահպանվում էր կյանքն այդ պատանու մեջ, այնքան բուռն էր նրա մեջ կրած վիրավորանքներն արտահայտելու ցանկությունը: Նա ուժով վանում էր խտացող մահվան խավարը ու նույն օրհասական ուժով սեղմում էր աջ բռունցքը, ծածկելով վերքը:

- Այն ժամանակ, ահա այս եղբոր թույլտվությամբ, մինչև իսկ նրա օգնությամբ, այն մյուսը տարավ քրոջս իր մոտ: Այո՛, չնայելով, որ քույրս հակառակ էր, դիմադրում էր,- դուք գիտեք այդ, բժիշկ, կամ շուտով կիմանաք,- այն եղբայրը տարավ քրոջս իր մոտ սոսկ ժամանցի, զվարճության համար, կարճ ժամանակով: Ես տեսա՝ ինչպես էին տանում նրան ճանապարհով, երբ անց կացրին իմ մոտից: Երբ ես տուն դարձա, հորս սիրտը պայթեց: Նա բնավ մի խոսք անգամ չէր արտասանել, և այդ չարտասանված խոսքերը լցրել էին նրա սիրտը լեփ-լեցուն: Այն ժամանակ ես վերցրի փոքր քրոջս (ես ունեմ մեկն էլ) ու թաքցրի այնպես, որ դա այլևս չի կարող ձեռք բերել նրան... կամ համենայն դեպս չի լինի դրա գերին... Հետո ես հետապնդեցի դրա եղբորը մինչև այս տունն ու երեկ երեկոյան մտա այստեղ... այո՛, հասարակ շունը, բայց սուրը ձեռքին... Ո՛ւր է այս ձեղնահարկի պատուհանը...

Նրա աչքերը մթնում էին հետզհետե ու շրջահայացը նեղանում: Ես շուրջս նայեցի ու նկատեցի, որ խոտն ու հարդը ցիր ու ցան էր եղած հատակին ու կոխկրտված, կարծես կռիվ էր տեղի ունեցել այդտեղ:

- Զույրս լսել էր իմ ձայնը, և նա եկավ: Ես ասացի նրան, որ մոտ չգա, մինչև կսպանեմ նրա առևանգողին: Ներս մտավ նա, քրոջս դահիճը, սկզբում մի քանի մանեթ շարտեց ինձ ու հետո խփեց մարակով: Բայց

ես, թեև հասարակ շուն, հարձակվեցի նրա վրա ու հարկադրեցի մերկացնել սուրը:

Քանի կտոր էլ արել է նա իր սուրն այժմ, այնուամենայնիվ ներկված է այն իմ հասարակ, ռամկական արյունով: Նա հարկադրված էր մերկացնել այն ու պաշտպանվել... Ու կռվեց նա ինձ հետ իր բոլոր հմտությամբ՝ փրկելով իր կյանքը...

Սի քանի րոպե դրանից առաջ իմ աչքիս ընկան սրի կտորտանքը, որոնք թափված էին խոտերի մեջ: Այդ սուրը ազնվականի սուր էր: Մյուս անկյունում ընկած էր մի հին սուր, որ նման էր զինվորի սրի:

- Այժմ բարձրացրե՛ք ինձ, բժի՛շկ, մի փոքր բարձրացրե՛ք... Ո՞ւր է նա:

- Նա այստեղ չէ,- պատասխանեցի ես, բռնելով պատանուն ու կարծելով, թե հարցնում է մյուս եղբոր մասին:

- Նա՛: Գոռոզ՝ ինչպես բոլոր ազնվականները, նա վախենում է նայել ինձ վրա: Ո՞ւր է այն մարդը, որ այստեղ էր: Դարձրե՛ք երեսս նրա կողմը:

Ես պատանու զլուխը բարձրացրի ու դրի ծնկիս: Բայց, մի րոպե ընդգրկված արտասովոր ուժով, նա կանգնեց իր ողջ հասակով: Այն ժամանակ ես էլ վեր կացա՝ աշխատելով պահել նրան:

- Մարկի՛զ,- ասաց պատանին, աչքերը լայն հառելով նրա վրա ու բարձրացնելով աջ ձեռքը,- այն օրերին, երբ կգա հատուցումը ձեր բոլոր արարքների, պատասխանի եմ կանչում ձեզ ու ձեր ողջ կատաղի սերունդը, մինչև վերջին շառավիղը: Նշում եմ ձեզ արյունի խաչով, ի նշան այն բանի, որ այդ կլինի: Այն օրերին, երբ այս բոլոր գործերի համար կգա հատուցումը, ես կանչում եմ ձեր եղբորը - վատթարագույնին ձեր ողջ չար սերնդի, որպեսզի նա պատասխան տա առանձին: Ես նշում եմ նրան այս արյունի խաչով, ի նշան այն բանի, որ այդ կլինի:

Նա երկու անգամ ձեռքը դրեց իր վերքին ու ցուցամատով խաչ քաշեց օղի մեջ: Կանգնեց դարձյալ մի երկու վայրկյան՝ ձեռքը բարձրացրած... և ապա ձեռքը թուլացավ, կախվեց, նա ինքն էլ թուլացավ, ու ես պառկեցրի նրան՝ մեռած:

* * *

Երբ վերադարձա երիտասարդ կնոջ անկողնի մոտ, նա զառանցում

էր դարձյալ ու ճշում: Ես գիտեի, որ դեռ երկար ժամեր կարող է տևել այդ և հավանորեն կվերջանա գերեզմանի լռության մեջ:

Ես կրկնեցի նախկին դեղի դոզան ու նստեցի նրա անկողնու մոտ մինչև ուշ գիշեր: Ճշում էր հիվանդն առաջվան պես բարձր ու զիլ, իսկ բացականչություններն արտասանում նույն պարզությամբ ու նույն կարգով.

- Իմ ամուսինը, իմ հայրը, եղբայրս: Մեկ, երկու, երեք, չորս, հինգ, վեց, յոթ, ութ, ինը, տասը, տասնմեկ, տասներկու... Սո՛ւսս...

Այդ շարունակվեց քսանվեց ժամ անընդհատ՝ այն րոպեից, երբ ես առաջին անգամ տեսա նրան: Այդ ժամանակամիջոցին ես երկու անգամ եկա ու գնացի ու նորից նստեցի նրա անկողնի մոտ, երբ նկատեցի, որ նրա լեզուն սկսում է ծանրանալ: Ես արի այն նվազագույնը, ինչ կարելի էր անել նրա ցավը մեղմելու համար, ու կամաց-կամաց նա ընկավ լետարգիայի մեջ ու պառկած էր մեռելի պես:

Այդ նման էր այն երևույթին, երբ երկար ու սոսկալի փոթորկից հետո քամին հանդարտվում է ու անձրևը դադարում: Ես արձակեցի նրա ձեռքերն ու կանչեցի աղախնուն՝ ինձ օգնելու, որ պառկեցնենք հիվանդին ու փոխենք վրայի պատառոտված շորերը:

Այդ ժամանակ ես նկատեցի հղիության առաջին նշաններն ու կորցրի նրա կյանքը փրկելու իմ մեջ մնացած վերջին փորքիկ հույսը:

- Ի՞նչ է, մեռա՞վ,- հարցրեց մարկիզը, որին առաջվան պես պիտի անվանեմ մեծ եղբայր: Նա ներս մտավ երկարաճիտ կոշիկներով, ձիուց նոր իջած:

- Դեռ ո՛չ, բայց ըստ երևույթին մեռնում է,- պատասխանեցի ես:

- Ինչքա՞ն ուժ կա այս հասարակ, ռամիկ մարդկանց մեջ,- ասաց նա նայելով հիվանդին որոշ հետաքրքրությամբ:

- Չարմանալի ուժ են տալիս վիշտն ու հուսահատությունը,- նկատեցի ես:

Նա սկզբում ծիծաղեց իմ խոսքերի վրա, հետո հոնքերը կիտեց: Աթոռը ոտքով հրելով, որ մոտեցնի իմ աթոռին, նա հրամայեց աղախնուն հեռանալ, նստեց ինձ մոտ և ասաց կիսաձայն:

- Բժի՛շկ, տեսնելով եղբորս դժվար կացությունն այս ռամիկ ճորտերի հետ, ես նրան խորհուրդ տվի դիմել ձեր հմտությանը: Դուք բավական մեծ հռչակ ունեք և ինչպես երիտասարդ մարդ, որ կամենում է իր համար

հաջող ասպարեզ ստեղծել, հավանորեն կկարողանաք հոգալ և ձեր շահերի մասին: Այն ամենը, ինչ այստեղ դուք տեսաք, կարելի է միայն տեսնել, իսկ խոսել այդ մասին - չի կարելի:

Ես ականջ դրի հիվանդի շնչառությանն ու խույս տվի պատասխանից:

- Բարեհաճեցի՞ք լսել, ինչ ասացի ձեզ, բժիշկ:

- Պարո՛ն,- ասացի ես,- իմ արհեստի մեջ ընդունված է գաղտնիք համարել այն ամենը, ինչ հաղորդում են մեզ մեր պացիենտները:

Ես պատասխանեցի նրան զգուշությամբ, որովհետև չափազանց վրդովված էին այն ամենով, ինչ տեսել ու լսել էի այդտեղ:

Հիվանդի շնչառությունն այնքան աննկատելի էր դարձել, որ ես լարված աշխատում էի զարկերակը գտնել ու սիրտը լսել - կյանքը դեռ պլպլում էր, և այդքան միայն:

Նստելիս ես ետ նայեցի ու տեսա, որ երկու եղբայրն էլ աչքերը հառած նայում են ինձ:

* * *

Ես այնպիսի ծայրահեղ դժվարությամբ եմ գրում, այնպես դաժան ցուրտ է, և այնպես սարսափում եմ բռնվելուց և ստորերկրյա խուլ խավար խուցն ընկնելուց, որ ստիպված եմ կրճատել պատմվածքս: Հիշողությունս մազաչափ անգամ չի թուլացել կամ մթագնել: Նա կարող է վերականգնել ամեն մի մանր-մունր բան, ամեն մի խոսք, որ արտասանվել է իմ և այն երկու եղբայրների միջև:

Հիվանդը տանջվեց մի շաբաթ: Վերջում ես սկսեցի հասկանալ որոշ ձայներ, որ արտասանում էր նա ականջիս, կիպ հպելով շրթունքները: Նա հարցրեց, թե ո՞րտեղ է գտնվում ինքը, և ես պատասխանեցի. հետո հարցրեց, թե՝ ո՞վ եմ ես, և ես ասացի: Իզուր աշխատեցի ես իմանալ նրա ազգանունը: Նա մեղմ օրորեց գլուխը բարձի վրա և թաքցրեց իր գաղտնիքը, ինչպես և պատանին:

Ես հնարավորություն չունեի նրան հարցեր տալու, մինչև չասացի եղբայրներին, որ նա արագ թուլանում է ու չի ապրի մինչև մյուս օրը: Մինչև այդ ժամանակ, թեև եղբայրներից ոչ մեկը չէր նկատում հիվանդի մեջ գիտակցության նշաններ, ու միայն ես ու աղախինը գիտեինք այդ, այնուամենայնիվ մերթ մեկը, մերթ մյուսը կասկածելով, միշտ նստում էին ան-

կողմի գլխավերև վարագույրի ետևը, քանի ես այնտեղ էի: Բայց, երբ մոտեցավ վախճանը, նրանք ակնհայտ կերպով անտարբեր դարձան դեպի այն տեղեկությունները, որ ես կարող էի դուրս կորզել հիվանդից, կարծես,- խոցեց ինձ այդ միտքը,- ես նույնպես մեռնում էի:

Ես շարունակ նկատում էի, որ նրանց հպարտությունը սոսկալի կերպով խոցված է, և տանջում է նրանց այն հանգամանքը, որ փոքր եղբայրն (ինչպես ես անվանում եմ նրան) ստիպված է եղել իր սուրը խաչել մի գյուղացու հետ, և որ այդ գյուղացին եղել է մի մանուկ: Միակ մտածմունքը, որ ակներև կերպով ու իսկապես տանջում էր նրանց երկուսին էլ, այն էր, որ պատահած դեպքը վերին աստիճանի ստորացուցիչ էր նրանց տոհմի համար և որ նրանք ընկել են ծիծաղելի դրության մեջ: Երբ փոքր եղբոր հայացքն ընկնում էր աչքիս, նրա աչքերի արտահայտությունն ստիպում էր ինձ հասկանալ, որ ես խորապես ատելի եմ նրա համար, և որ ես ամեն ինչ իմացա պատանուց: Նա ավելի քաղաքավարի ու սիրալիր էր ինձ հետ, քան մեծ եղբայրը, բայց ես հասկանում էի նրան: Եվ ես տեսնում էի, որ ես մտատանջության առարկա եմ դարձել և մեծ եղբոր համար:

Հիվանդը մեռավ կես գիշերից երկու ժամ առաջ,- թույն առ թույն, իմ ժամացույցով, ճիշտ այն ժամին, երբ առաջին անգամ ես տեսա նրան: Ես մենակ էի նրա մոտ, երբ նրա մատաղ, անօգնական գլուխը կամացուկ խոնարհվեց մի կողմ, ու վերջացան նրա բոլոր երկրային վշտերն ու վիրավորանքները:

Եղբայրներն անհամբեր սպասում էին ներքևի սենյակներից մեկում, չտապելով որքան կարելի է շուտ հեռանալ այստեղից: Ես, մենակ մտած անկողնի մոտ, լսում էի ինչպես նրանք այնտեղ հետ ու առաջ էին քայլում, մտրակը շապացնելով երկարաճիտ կոշիկներին:

- Վերջապես մեռա՞վ,- հարցրեց մեծը, հենց որ ես ներս մտա:
- Մեռավ,- պատասխանեցի ես:
- Աչքդ լույս, եղբա՞յր,- ասաց նա՝ դառնալով փոքրին:

Նա առաջ էլ փող էր առաջարկել ինձ, բայց ես խնդրել էի առայժմ համբերել: Այժմ նա տվեց մի ծրար ոսկի: Ես վերցրի, բայց դրի սեղանին: Ես նախօրոք մտածել էի այդ հարցի մասին ու որոշել էի ոչինչ չվերցնել:

- Խնդրում եմ ներքե ինձ,- ասացի ես,- ներկա պարագաներում ես չեմ կարող վարձք վերցնել:

Նրանք իրար երես մայեցին ու խոնարհեցին գլուխներն ի պատասխան իմ մնաս բարևին:

Ու մենք բաժանվեցինք առանց այլևս մի խոսք ասելու:

* * *

Ես հոգնեցի, հոգնեցի... հյուծվեցի գրկանքների մեջ: Չեմ կարողանում մույնիսկ կարդալ այն, ինչ գրել է իմ ուժասպառ ձեռքը:

Առավոտը վաղ ոսկու ծրարը փոքրիկ արկղում, կափարիչի վրա իմ անունը գրած, դրած էր իմ դռանը:

Ես երկար մտածեցի, թե ինչ անեմ: Այդ օրը ես վերջնականապես վճռեցի ազնվորեն մի նամակ գրել միմիստրին, համառոտակի բացատրելով գործի էությունը, այսինքն, թե ինչպիսի երկու պացիենտի մոտ եմ հրավիրել և ուր եմ տարել ինձ դրա համար:

Մի խոսքով - բոլոր պարագաները: Ես գիտեի, թե ի՞նչ եմ նշանակում պալատական կապերը և ի՞նչ չափերի է հասնում ազնվականների անպատիժ մնալն իրենց գործած հանցանքների համար, դրա համար էլ բնավ չէի սպասում, թե հրապարակ կհանվի գործը, այլ սոսկ կամենում էի սեփական խիղճս մաքրել:

Ես ողջ գործն իբրև խոր գաղտնիք էի պահում, մույնիսկ կնոջիցս, և որոշեցի այդ մասին մույնպես հիշել նամակումս: Ես բնավ չէի մախազում որևէ իրական վտանգ ինձ համար, բայց ես գիտեի, որ այստեղ վտանգ կարող է լինել ուրիշների համար, եթե հայտնի դառնա այն, ինչ գիտեի ես:

Այդ օրը ես խիստ զբաղված էի հիվանդներով, դրա համար էլ չկարողացա վերջացնել նամակս: Հետևյալ առավոտ ես սովորական ժամից էլ վաղ վեր կացա, որպեսզի վերջացնեմ նամակս: Նոր տարվա մախօրյակին էր այդ:

Նամակս ավարտած, դրած է իմ առաջ: Ես ծրարեցի այն ու ոչ ոքի չհավատալով, բացի ինձնից, ուղարկեցի նամակն անձամբ:

Ես ավելի ու ավելի եմ թուլանում: Արդեն գրեթե անգործ եմ ի կատարածելու այն խնդիրը, որ վերցրել եմ ինձ վրա: Յուրտ է այստեղ, խավար, իմ զգացմունքները քարանում են, ու թախիծը, սև թախիծը ճմլում է սիրտս:

Պակասում է թուղթս: Երեկ գրավեցին մի թերթիկս ու սպառնացին: Այսօր ես պիտի վերջացնեմ իմ հաշվետվությունը:

Այն երեկոյան, նոր տարվա նախօրյակին, մոտավորապես ժամի 9-ին, դուռս զանգահարեց սև պատմուճանով մի մարդ, ասելով, որ կամենում է ինձ տեսնել, կամաց հետևեց ծառայիս, մի երիտասարդ տղի, որին կանչում էին Էրմստ Դեֆարժ: Երբ ծառան ներս մտավ սենյակ, ուր նստած էի ես կնոջս հետ,- օ՛, իմ թանկագին կին, իմ սքանչելի ու ջահել կին,- մենք տեսանք այդ մարդուն անխոս կանգնած խորքում, մինչդեռ մենք ենթադրում էինք, թե սպասելիս կլինի դռան մոտ:

Նա ասաց, որ մի անհետաձգելի դիպվածի առթիվ, ինձ խնդրում են գնալ Սենտ-Օմորե փողոցը: Եվ չեն ուշացնի, որովհետև ներքևում կառքն ինձ է սպասում:

Կառքն ինձ տարավ, նա ինձ բերեց իմ գերեզմանը:

Հենց որ տնից մենք հեռացանք, ինչ-որ մեկը պինդ կապեց բերանս ու ձեռքերս ոլորեց ետևս: Երկու եղբայրները դեմ դուրս եկան մութ անկյունից: Մարկիզն հանեց գրպանից իմ գրած նամակը, ցույց տվեց ինձ, այրեց լապտերի նրան մեկնած մոմի վրա ու մոխիրը ոտքով կոխկրտեց գետնի վրա: Ոչ ոք ո՛չ մի խոսք չարտասանեց: Ինձ տարան: Ինձ բերին իմ կենդանի դամբարանը:

Եթե այս կամ այն եղբոր քար սրտում այդ սոսկալի տարիներին ցանկություն ծագեր մի լուր տալ ինձ գոնե թանկագին կնոջս մասին, կամ գեթ մի խոսքով հիշեին՝ կենդանի՞ է նա, թե մեռած,- ես կհամարեի, թե բախտն իսպառ չի թողել ինձ:

Բայց այժմ ես հավատում եմ, որ արյունալի նշանը ճակատագրական պիտի լինի նրանց համար, և որ նրանց սպասում է մի անողորմ ապագա: Նրանց վերաբերմամբ ու իրենց սերնդի, մինչև վերջին շառավիղը, ես, Ալեքսանդր Մանետս, Բաստիլի դժբախտ կալանավորս, 1767 թվականի այս վերջին գիշերը, մահվան անտանելի տագնապի մեջ, կոչ եմ անում այն ժամանակներին, երբ բոլոր այդպիսի արարքների հատուցումը կգա:

Չարլզ Դիկենս, «Բաստիլի կալանավորը», Երևան, 1935, 24 էջ

ՄԱՐԿ ՏՎԵՆ

ՄՊԻՏԱԿ ՓՂԻ ՀԱՓՇՏԱԿՈՒՄԸ

Մարկ Տվենը երեխաների համար երբեք չի գրել, բայց բոլոր երեխաները Մարկ Տվենին համարում են իրենց գրողը: Բոլոր երեխաները կարդացել են «Թում Սոյերի արկածները», և՛ «Հեկկլբերի Ֆիննը», և՛ «Յանկին Արտուր քագավորի պալատում»:

Մարկ Տվենը զանազան շատ գրքեր է գրել: Այդ գրքերում Մարկ Տվենը պատմում է դպրոցական ու անտուն երեխաների մասին, գավառական չինովնիկների ու նեգրերի, քաղաքի բնակիչների ու ֆերմերների, թափառաշրջիկների ու խուզարկու ոստիկանների մասին:

Մարկ Տենը անհանգիստ ու բազմազան կյանք է ունեցել: Նա շատ է ճանապարհորդել ու հանդիպել ամեն դասակարգի ու ամեն պարապմունքի շա՛տ մարդկանց:

Մարկ Տվենը ծնվել է 1835 թվին ո՛չ հարուստ առևտրականի ընտանիքում: Մանկությունն անց է կացրել հարավ-ամերիկյան մի փոքրիկ քաղաքում, Միսսիսիպի գետի ափին: Հոր մահվանից հետո, տասներկու տարեկան Տվենն ստիպված էր թողնել դպրոցն ու սպարանում գրաշար դառնալ: Աշխատանք գտնելու համար Մարկ Տվենը քաղաքից քաղաք թափառեց և իր արհեստի շնորհիվ մեծ ճանապարհորդություններ կատարեց: Նա եղավ Ամերիկայի զանազան քաղաքներում: Աշխատում էր սպարաններում: Շատ ու քիչ փող վաստակելով, նա շարունակում էր իր ճանապարհը: Այսպիսով նա հասավ մինչև Նյու-Յորք: Տասնյոթ տարեկան Տվենը վերադարձավ իր հայրենի քաղաքն ու թողեց տպագրական աշխատանքը: Տվենը դարձավ առևտրական նավի նավաստի:

1869 թվին Սան-Ֆրանցիսկոյում մի մեծ լրագրի հրատարակիչ առա-

ջարկեց Տվենին ճանապարհորդել Միջերկրական ծովով: Մարկ Տվենն այդ ճանապարհորդության մասին մի գիրք գրեց: Այն օրվանից նա դարձավ հայտնի գրող: Ամեն մի նոր գրքի հետ ավելանում էր նրա հռչակը: Նրա գրքերը թարգմանվեցին եվրոպական բոլոր լեզուներով:

Բայց խաղաղ կյանքը դուր չէր գալիս Մարկ Տվենին: Ծերության օրերին նա դուրս եկավ նորից ճանապարհորդելու Ամերիկայում: Ամերիկայի շատ քաղաքներում նա հրապարակային ելույթներ ունեցավ իր պատմվածքներով ու դասախոսություններով: Մարկ Տվենն սքանչելի պատմող էր: Ամեն տեղ նրա պատմվածքները հիացմունք ու ծիծաղ էին առաջ բերում:

Բայց Մարկ Տվենի պատմվածքները միայն ծիծաղ չէ, որ առաջ են բերում: Նրանք երբեմն ստիպում են լուրջ մտածել այն բանի մասին, ինչի վրա ծիծաղում է գրողը:

Ի՞նչպես գրեց Մարկ Տվենն «Սպիտակ փղի հափշտակումը» - իր պատմվածքը խուզարկու ոստիկանների մասին:

1891 թվին տաղանդավոր գրող Կոնան-Դոյլը հրատարակեց իր «Շերլոկ Հոլմսի արկածները» վերնագրով գիրքը: Գրքի հերոս հռչակավոր խուզարկու Շերլոկ Հոլմսն արտասովոր ճարպիկությամբ մերկացնում է զանազան հանցանքների ու կորուստների գաղտնիքը: Իհարկե, իրականում ոչ մի խուզարկու ոստիկան այդքան հերոսություններ չի կատարել: Կոնան-Դոյլի գիրքը մեծ հաջողություն ունեցավ: Բայց Կոնան-Դոյլի գրքից հետո, մեկը մյուսի ետևից հայտնվեցին խուզարկու ոստիկանների մասին գրված վեպեր ու պատմվածքներ: Անշնորհք, սրամտությունից զուրկ հեղինակները, իրար նախանձելով թխում էին այդ վեպերն ու պատմվածքները: Հնարում էին մի շարք անհավատալի, անմիտ ու խորհրդավոր արկածներ: Գովաբանում էին հերոս խուզարկուների խելքը, համարձակությունն ու անշահասիրությունը: Այդ գրքերը դուր եկան ամերիկական բուրժուազիայի ճաշակին: Ողջ Ամերիկան տարվեց գրքերի ընթերցանությամբ: Բոլորը հիանում էին հերոս-խուզարկուների տիրող դասակարգի ու «սեփականության իրավունքի» այդ պաշտպանների քաջագործություններով:

Տվենը գրողներից առաջինն էր, որ համարձակվեց ցույց տալ ամերիկական հասարակությանն իր սիրասուն խուզարկուների իսկական դեմ-

քը: Այս նպատակով նա գրեց «Սպիտակ փղի հափշտակումը» պատմվածքը:

«Սպիտակ փղի հափշտակումը» պատմվածքի բոլոր գործող անձինք բուրժուական հասարակության նույն սիրելի հերոսներն են, բայց միայն սրամիտ, համարձակ ու «ազնվաբարո» խուզարկուների ու ոստիկանների փոխարեն, դրանք հիմար պարծենկոտներ են, սրիկաներ ու ավազակներ:

Տվեճը ծաղրում է այդ «խուզարկուական» գրականությունը: Օրինակ՝ Կոնան-Դոյլի Շերլոկ Հոլմսը աչքի է ընկնում իր անհողողող սառնասրտությամբ ու ամենավճռական բույներին անգամ հանգիստ ծխում է իր ծխամորճը: Տվեճի խուզարկուների տեսուչ Բլենտի սառնասրտությունը հասնում է հիմարության: «Ես պատմեցի խուզարկուների տեսչին փղի կորստյան պատմությունը: Նա ամենևին չգարմացավ: Կարելի էր կարծել, թե ես զանգատվում եմ նրան ինչ-որ մի ձեռնասուն շնիկի կորուստի մասին»:

Կոնան-Դոյլն ամեն կերպ աշխատում է հետաքրքրել ընթերցողին: Սկզբում նա շփոթեցնում է ընթերցողին սխալ ու կեղծ ենթադրություններով, այնպես որ հետո իսկական ու ճիշտ եզրակացությունը թվում է միանգամայն անսպասելի: Սպանում ու գողանում է միշտ նա, որի մասին սկզբում ընթերցողի մտքով անգամ չէր անցնում կասկածել: Կորած իրը Կոնան-Դոյլի հանցավորները պահում են այնպիսի տեղ, որ դարձյալ ոչ ոքի մտքով չի անցնի, օրինակ՝ հենց իր տիրոջ սենյակում և այլն:

Տվեճի խուզարկուներն իրենք են խճճում գործը, և խճճում են այնպես հիմարաբար, որ չի կարելի նրանց վրա չծիծաղել: Կորել է փիղը: Փիղը ծածկի տակ էր: Կողպեքներն իրենց տեղն են ու անվնաս, բայց փիղը կորել է: Պատի մեջ մի մեծ ճեղք են գտնում: Կարծես պարզ է, բանն ինչու՞մն է - փիղը քանդել է պատն ու փախել: Ոչ: Խուզարկուները դրան չեն հավատում: Խուզարկուներն ասում են. «Ճեղքն արել են դիտմամբ, որպեսզի խուզարկուներին մոլորության մեջ գցեն: Ամիրազեկ մարդկանց մտքովն անգամ չի անցնի այդպիսի բան, իհարկե, բայց նրանց՝ խուզարկուներին այնքան էլ հեշտ չի մոլորեցնելը»:

Կոնան-Դոյլի ու նրան ընդօրինակողների խուզարկուները բոլորն էլ «գուշակում են», որովհետև ուշադրություն են դարձնում մանր-մունր բաներին: «Նկարագրեցեք ինձ փղի արտաքինը,- ասում է Տվեճի խուզար-

կունների տեսուչ Բլենտը,- բայց միայն խնդրում եմ ճշտորեն, առանց բաց թողնելու որևէ մանրամասնություն... մեր արհեստի մարդկանց համար նշանակություն ունի ամեն մի մանրուք»:

Մարկ Տվենը ծաղրում է ոստիկանների ու խուզարկուների սովորական գործելակերպը: Տվենի պատմվածքի մեջ խուզարկուներն այնպես են որոնում կորուստը, որ կարծես կորածը ո՛չ թե փիղ է, այլ ինչ-որ փոքրիկ իր - մատանի կամ աղամանդյա քորոց: Խուզարկուների տեսուչ Բլենտը մինչև իսկ հրամայում է խուզարկել ենթադրվող հափշտակիչներին, կարծես նրանք կարող էին փիղը թաքցնել գրպաններում:

Սակայն Տվենը վարվում է շատ նրբամիտ և զգույշ:

Նա միանգամից չի ցույց տալիս, թե ոստիկաններն ու խուզարկուները պարզապես խաբեբաներ ու հիմարներ են: Նա այնպես է պատմում, որ սկզբում ընթերցողին կարող է թվալ, թե իսկապես խուզարկուները ճարպիկ, հանդուգն ու սրամիտ մարդիկ են: Բայց հանկարծ այդ կարծեցյալ հերոսները թույլ են տալիս այնպիսի ակնհայտնի անմտություն, որ ընթերցողն այլևս չի կարող չծիծաղել նրանց վրա:

Հիմարություն, ստոր խորամանկություն, շահամոլություն, կաշառակերություն ու կոպիտ գովազդի տենչանք,- ահա ըստ Տվենի ոստիկանական կառավարման հիմնական գծերը:

Ամերիկական ոստիկանությունը պաշտպանում է տիրող դասակարգի - բուրժուազիայի շահերը: Ամերիկական կապիտալիստները նրան փող են վճարում դրա համար: Նրանք վախենում են հեղափոխությունից: Բանվորները կարող են բռնագրավել նրանց գործարանները, ֆաբրիկաներն ու հողը: Կապիտալիստները գործարաններում ու ֆաբրիկաներում պահում են հազարավոր ոստիկանական խուզարկուներ: Խուզարկուները նախագզուշացնում են տներին գործադուլների և բանվորների ընթոստությունների մասին: Նրանք մատնում են ոստիկանության ձեռքը բանվոր հեղափոխականներին:

Տվենը բուրժուական գրող էր: Նա չէր կարող կամենալ ամերիկական բուրժուազիայի հաստատած կարգերի լիակատար կործանումը: Բայց մինչև իսկ հեղափոխությունից այդքան հեռու գրողը, ինչպիսին է Տվենը, խիստ ծաղրել է ամերիկական ոստիկանությունը և հենց դրանումն է նրա մեծ ծառայությունը:

I.

Այս պատմությունն ինձ պատմել է երկաթուղային մի պատահական ծանոթ: Այդ մարդու պատկառելի հասակը (նա յոթանասունից անց էր), նրա մեղմ ու ազնիվ դեմքը, նրա պատմելու լուրջ ու անկեղծ տոնը,- այդ ամենն ինձ համար երաշխիք էին, որ իմ լսած յուրաքանչյուր բառը զուտ ճշմարտություն է:

Սպիտակ արքայական փղերը Սիամում առանձին հարգանք ու սեր են վայելում: Այդ ամենքը գիտեն: Նրանք նվիրաբերված են թագավորին ու ո՛չ ոք, բացի թագավորից, իրավունք չունի տիրանալու նրանց: Նրանք թերևս թագավորից էլ բարձր են, որովհետև շրջապատված են ոչ միայն պատիվներով, այլև անկեղծ սիրով:

Հրաշալի է:

Հինգ տարի առաջ Սիամի ու Բրիտանական կառավարության մեջ տեղի ունեցան ինչ-որ թեթև տարաձայնություններ սահմանի վերաբերմամբ: Շուտով պարզվեց սակայն, որ մեղավորը Սիամի կառավարությունն է եղել: Դրա համար էլ նա շտապեց զիջումներ անել: Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչը հայտնեց, որ ինքը լիապես բավարարված է ու պատրաստ է մոռացության տալ տեղի ունեցած տարաձայնությունը: Սիամի թագավորը շատ ուրախացավ: Այդ շնորհակալության զգացմունքից դրդված, գուցե մասամբ էլ անախորժությունից մնացած հետքերը հարթելու համար, նա մտածեց Բրիտանիայի Վիկտորիա թագուհուն մի թանկարժեք նվեր ուղարկել: Արևելյան ժողովուրդների պատկերացումով - դա միակ միջոցն է թշնամուն սիրաշահելու համար:

Նվերն, իհարկե, հասարակ մի բան չպիտի լիներ, այլ մեծաշուք, իսկական արքայական: Ի՞նչը կարող էր ավելի հարմար լինել թագավորական այդ նվերի համար, քան սպիտակ արքայական փիղը: Այն ժամանակ բրիտանական կառավարության գաղութային ծառայության մեջ ես բարձր պաշտոն ունեի ու ինձ արժանի գտան այդ նվերը տանելու թագուհուն: Մեզ համար, այսինքն՝ ինձ իմ սպասավորների հետ, փոխ էլ նրա սպասավորների հետ հատկացրին մի հատուկ նավ ու մենք ճանապարհ ընկանք:

Որոշված ժամին մեծ նավը հասավ Նյու-Յորքի նավահանգիստը: Արքայական բեռը ես ժամանակավորապես տեղավորեցի մի հրաշալի

շենքում, Ջերսի Սիտիում: Փղի առողջական դրությունը հետագա ճամփորդության համար պահանջում էր ժամանակավոր հանգիստ:

Երկու շաբաթ ամեն ինչ լավ էր գնում, իսկ հետո՝ սկսվեց: Սպիտակ փիղն անհայտացավ: Ինձ արթնացրին կես գիշերին ու հաղորդեցին դժբախտության մասին: Սկզբում մի քանի րոպե ես այնպես շփոթվեցի, որ բացարձակապես չգիտեի թե ի՞նչ անեմ: Բայց, երբ խելքս գլուխս եկավ, ես իմացա թե ինչ պետք է անեմ: Միայն մի ելք կար: Առանց լուսաբացին սպասելու, ես ուղևորվեցի Նյու-Յորք ու փողոցում պատահած առաջին ոստիկանին խնդրեցի ցույց տալ, թե որտեղ է գտնվում խուզարկու ոստիկանության վարչությունը: Գործս հաջող էր գնում, ես եկա հենց ժամանակին: Հռչակավոր տեսուչ Բլենտը, խուզարկու ոստիկանների պետը հենց այդ րոպեին պատրաստվում էր տուն գնալու: Նա ընդունեց ինձ:

Բլենտը միջահասակ, լայնաթիկունք ու լիքը մի մարդ էր: Երբ նա մտածում էր որևէ բանի մասին, սովորություն ուներ մի տեսակ ունքերը կիտել ու մատներով տկտկացնել ճակատին: Նրան մայելիս ամեն մարդ կհասկանար, որ նա հասարակ մահկանացու չէ, այլ մեծ շնորհքներով օժտված մի մարդ: Դիտելով միստր Բլենտին, ես իսկույն հանգստացա: Այդ մարդուն կարելի էր վստահել այդպիսի մի գործ:

Ես պատմեցի տեսչին փղի կորուստի պատմությունը: Նա ամենևին չզարմացավ: Կարծես զանգատվում էին մի ձեռնասուն շան կորուստի մասին: Հավանորեն այդ մարդը երկաթի կամք ուներ ինքն իրեն զսպելու: Նա հանգիստ ցույց տվեց ինձ աթոռն ու ասաց.

- Թույլ տվեք ինձ մի րոպե մտածել:

Հետո նստեց իր գրասեղանի առաջ, գլուխը դրեց ձեռների վրա ու խորասուզվեց մտքերի մեջ: Սկզբի վեց-յոթ րոպեին սենյակում լսվում էր միայն գրիչների ճռճուցը, որ ականջիդ էր հասնում հեռու անկյունից, ուր նստած էին գրագիրները: Տեսուչը մտքերի մեջ ընկղմված քարացել էր կարծես: Վերջապես նա բարձրացրեց գլուխը: Բլենտի դեմքի վճռական արտահայտությունը ցույց էր տալիս, որ նրա ուղեղը վերջացրել է իր աշխատանքն ու գործողության ծրագիրը մշակված է արդեն: Նա սկսեց խոսել և նրա ձայնը հնչում էր հանգիստ ու ազդու:

- Դա հասարակ գործ չէ,- ասաց նա:- Ամեն մի քայլը պետք է բազմակողմանի քննել, մտածել և ձեռնարկել երկրորդը, մինչև առաջինը չտա

հարկավոր արդյունքը: Մեր գործում պետք է գաղտնապահություն, խոր ու բացարձակ գաղտնապահություն: Ձեր կորուստի մասին չեք պատմի ոչ ոքի, մինչև իսկ լրաբերներին: Ես ինքս կիռգամ նրանց մասին: Ես կտամ նրանց միայն այնպիսի տեղեկություններ, որպիսիք հենց ինձ համար հարմար կլինեն:

Տեսուչը զանգահարեց: Սենյակը մտավ սուրհանդակ տղան:

- Ալարի՛կ, ասա՛ լրաբերներին, որ չցրվեն,- կարգադրեց տեսուչը:- Ես նրանց հետ գործ ունեմ:

Ալարիկը գնաց:

- Այժմ,- ասաց տեսուչը,- անցնենք գործին: Եվ լինենք հետևողական: Մեր գործում պետք է հետևողականություն, խստագույն հետևողականություն և ճիշտ մոտեցում: Միայն այդպիսի պայմաններում մենք ձեզ հետ կկարողանանք որևէ նպատակի հասնել:

Նա վերցրեց գրիչն ու մի քանի թերթ թուղթ:

- Եվ այդպես, փղի անո՞ւնը:

- Հասան-Բեն-Ալի-Բեն-Սելիմ-Աբդուլլահ-Մուհամմեդ-Ալիամալ-Ջամ-սետջեջիբխոյ-Ջուլին-Սուլթան-Բխուդայուր:

- Այդպե՛ս, մականո՞ւնը:

- Ջումբո:

- Հրաշա՛լի: Ծննդավա՞յրը:

- Սիամի գլխավոր քաղաքը:

- Ծնողները կենդանի՞ են:

- Ո՛չ, սատկել են:

- Ունեցե՞լ են նրանք ուրիշ ձագեր, բացի սրանից:

- Ո՛չ, սա միակ տղան է նրանց:

- Հրաշա՛լի: Փղի ընտանիքի մասին այս տեղեկությունները բավական են: Անցնենք հետևյալին: Նկարագրեցեք ինձ փղի արտաքինը, բայց միայն խնդրում եմ ճշտորեն, առանց բաց թողնելու որևէ մանրամասնություն, եթե նույնիսկ թվա այն ձեզ միանգամայն աննշան բան: Մեր արհեստի մարդկանց համար ամեն մի մանրուք նշանակություն ունի:

Ես սկսեցի նկարագրել, նա գրում էր: Երբ ես վերջացրի, նա ասաց.

- Այժմ լսեցեք ինչ որ ես գրեցի: Երբ որևէ սխալ նկատեք, ուղղեցեք ինձ:

Նա կարդաց:

- Հասակը 19 ոտնաչափ, երկարությունը՝ գագաթից մինչև պոչը 26 ոտնաչափ, կնճիթի երկարությունը՝ 16 ոտնաչափ, պոչի երկարությունը՝ 6 ոտնաչափ, ընդհանուր երկարությունը, ներառյալ և կնճիթն ու պոչը՝ 48 ոտնաչափ, ժանիքների երկարությունը՝ 9 1/2 ոտնաչափ, ականջների երկարությունը՝ համապատասխան հիշված չափերի. ոտքի հետքը նման է փոքրիկ տակառի հետքին ձյունի վրա. փղի գույնը սպիտակավուն, ամեն մի ականջում օղերի համար անցք՝ ավսեի մեծության, սովորություն ունի ջուր թափել հանդիսատեսների վրա ու խփել կնճիթով ոչ միայն մերձավոր ծանոթների, այլև միանգամայն կողմնակի մարդկանց գլխին, մի քիչ կաղում է աջ ոտքի վրա, ձախ կռնատակին մի փոքրիկ սպի ալյուրավազից մնացած: Կորած բոլակին փղի վրա կար պատգարակ տասնհինգ մարդու նստելու համար ու մեջքին ասեղնագործած ծածկոց սենյակի միջակ գորգի մեծության:

Արձանագրության մեջ սխալներ չկային: Տեսուչը զանգահարեց, թուղթը տվեց Ալարիկին ու ասաց.

- Իսկույն տալել հիսուն հազար օրինակ և ուղարկել բոլոր խուզարկու բաժանմունքներին ու մայր ցամաքի փոխատու դրամարկղներին:

Ալարիկը գնաց:

- Եվ այսպես, առայժմ ամեն ինչ լավ է գնում: Այժմ ես կխնդրեի ձեզնից կորածի լուսանկարը:

Ես տվի տեսչին լուսանկարը: Նա ուշադիր քննեց այն ամեն կողմից:

- Բարի՜, այս էլ բավական է. քանի որ չկա ավելի լավը,- ասաց նա:- Ափսոս միայն, որ այստեղ փղի կնճիթը օղակաձև կռացած է ու մտած բերանը: Չէ որ միշտ այդ դրությամբ չի պահում նա կնճիթը... Չլինի՞ այս մոլորեցնի մեր խուզարկուներին...

Տեսուչը նորից սեղմեց զանգակի կոճակը:

- Ալարի՜կ, հրամայիր այս նկարից հիսուն հազար պատճեն հանել և առավոտը ուղարկել մեր բոլոր բաժանմունքներին. կցելով նաև փղի նկարագիրը:

Ալարիկը գնաց հրամանը կատարելու:

- Պետք է պարզև հայտարարել գողերը բռնողին: Ի՞նչքան կնշանակեք:

- Իսկ դուք ի՞նչ գումար խորհուրդ կտայիք:

- Ես կասեի քսանհինգ հազար դոլլար սկզբից: Ձեր գործը բարդ է: Ինքնեդդ դատեցեք, գողերը հազարավոր եղանակներ գիտեն թաքնվելու ու հետքը կորցնելու: Նրանք ամեն տեղ բարեկամներ ու գործակիցներ ունեն...

- Ի՞նչպես: Մի՞թե դուք արդեն գիտեք, թե ովքեր են նրանք,- զարմացա ես:

Սակայն Բլենտի անշարժ դեմքը, որ սովոր էր թաքցնել իր մտքերն ու զգացմունքները, ինձ ոչինչ չասաց:

- Այդ մասին առայժմ չխոսեմք,- հանգիստ ու դանդաղ պատասխանեց նա:- Գուցե և գիտեմ, գուցե ոչ: Գողի բնավորության մասին մենք կարծիք ենք կազմում նրա աշխատանքի եղանակից ու այն որսի մեծությամբ, որի հետևից ընկնում է նա: Ձեր դիպվածում մենք գործ ունենք ո՛չ մանր, գրպանահատ գողի և ո՛չ էլ սկսնակի հետ: Այս բանը դուք պետք է լավ յուրացնեք: Եվ ահա այսպես, նկատի առնելով շրջագայության այն ծախքերը, որ պիտի կատարեն մեր խուզարկուները, նույնպես և գողերի ճարպիկությունն ու փորձառությունը, ես կարծում եմ, որ քսանհինգ հազարը դեռ մի փոքրիկ գումար է: Այդպիսի գործի համար, սակայն, այնուամենայնիվ դրանով կարելի է սկսել:

Մենք համաձայնեցինք այդ գումարով: Հետո տեսուչը, որ չէր խորշում ոչ մի մանրամասնությունից, որը կարող է գործի մեջ ղեկավար թել հանդիսանալ, նորից դիմեց ինձ:

- Մենք դեպքեր գիտենք, երբ խուզարկուները գտել են գողերին՝ նկատի առնելով նրանց ախորժակի առանձնահատկությունները: Ասացեք խնդրեմ, ի՞նչ է ուսումն Ժեր փիղը և շա՞տ է ուսումն արդյոք:

- Ի՞նչ է ուսումն նա: Ամեն բան, ինչ կամենաք: Նա կարող է ուտել մարդ, աստվածաշունչ¹, բայց ախորժակով կիսփլտի նաև ամեն ինչ, որ մնան չի ո՛չ մարդու, ո՛չ էլ աստվածաշնչի:

- Հրաշա՛լի: Ձեր տեղեկությունները չափազանց արժեքավոր են, սակայն բավականաչափ որոշ չեն: Մեզ հարկավոր են մանրամասնություններ: Մանրամասնություններ: Ահա թե ինչով է պահպանվում, ղեկավար-

¹ Կրոնական մեծածավալ գիրք:

վում մեր արհեստը: Եվ այդպես, սկսեմք մարդկանցից: Ասացեք, քանի՞ մարդ կարող է ուտել ձեր փիղը մի նստելում,- թարմ դրությամբ, իհարկե:

- Թարմ թե աղը դրած,- դա միևնույն է նրա համար, խտրություն չի դնում նա: Մի նախաճաշին նա կուտի... ասեմք հիմզ մարդ սովորական մեծությամբ:

- Հրաշա՛լի: Հիմզ մարդ, այդպես էլ գրեմք: Իսկ ի՞նչ ազգություններ է նա գերադասում:

- Ազգության վրա նա ուշադրություն չի դարձնում: Ավելի շուտ նա ուտում է ծանոթներին, բայց չի հրաժարվում նաև միանգամայն կողմնակի մարդկանցից:

- Լա՛վ: Այժմ անցնենք աստվածաշունչներին: Քանի՞ հաստոր կարող է ուտել մի նստելում:

- Թեկուզ մի ամբողջ հրատարակություն:

- Դա շատ անորոշ է: Դուք ի նկատի ունեք սովորական հրատարակություն, թե՞ պատկերազարդ - շքեղ:

- Պատկերազարդության վերաբերմամբ նա միանգամայն անտարբեր է: Նրա համար միևնույն է, թե ինչ կծամի՝ պատկեր թե տպագրված տառեր:

- Ո՛չ, դուք ինձ լավ չհասկացաք: Ես հետաքրքրվում եմ քաշով: Սովորական աստվածաշունչը քաշում է երկու ֆունտ ու կես, իսկ պատկերազարդվածը, հաստ թղթի վրա - ո՛չ պակաս տաս-տասներկու ֆունտից: Ի՞նչքան այդպիսի աստվածաշունչներ կարող էր նա կուլ տալ մի անգամից:

- Ախ, ես տեսնում եմ դուք չեք ճանաչում այդ փղին: Նա կուտի որքան կամենա և ինչպիսի աստվածաշունչ էլ լինի, միայն թե տվեք:

- Եկեք վերածենք դա դոլլարների ու ցենտերի: Կաշվի կազմով պատկերազարդ աստվածաշունչը ոսկի եզրերով արժի հարյուր դոլլար:

- Եվ ահա նրան հարկավոր կլինի այդպիսի հիմզ հարյուր հատ - ուրիշ խոսքով՝ հիսուն հազար դոլլարի:

- Այ, այդ արդեն ավելի ճշգրիտ է: Ես այդպես էլ կնշեմ ինձ մոտ - հիսուն հազար դոլլարի: Լա՛վ: Նշանակում է նա ուտում է մարդիկ ու աստվածաշունչներ: Այդ ես պարզեցի: Էլ ի՞նչ է ուտում նա: Ինձ հարկավոր են մանրամասնություններ:

- Հաճույքով ուտելով աստվածաշունչ, նա կարող է անցնել աղյուսներ-

րի, աղյուսներն ուտելով - շիշերի, շիշերն ուտելով - մահուղե զգեստների, հետո կատունների, կատուներն ուտելով - ոստրեների, ոստրեներից - ապխտած մսի, հետո՝ շաքարի, շաքարից - կարկանդակի, կարկանդակից - կարստոֆիլի, կարստոֆիլից - թեփի, թեփից - խոտի, խոտից - հաճարի, հաճարից - բրնձի: Բրինձ նա ամենից շատ է սիրում, բրնձով էլ մեծացել է: Նա աշխարհում ինչ որ կա կուտի, բացի եվրոպական յուղից: Նա այդ էլ կուտեր, եթե յուղի համից չզզվեր:

- Հրաշա՞լի: Ի՞նչքան կերակուր է ուտում նա մի անգամից - մոտավոր թվերով:

- Մի քառորդից մինչև կես տոնն:

- Իսկ ի՞նչ է խմում նա:

- Ամեն ինչ, ինչ որ կա հեղուկ վիճակում բնության մեջ: Կաթ, ջուր, վիսկի, կասսորկա, սկիպիդար, կարբոլյան թթվուտ... թվելն էլ չարժի, գրեցեր ուղղակի ամեն տեսակ հեղուկ, ինչ որ մտքերովդ անցնի: Նա խմում է ամեն ինչ, բացի եվրոպական սուրճից:

- Լա՞վ: Ի՞նչքան է խմում նա օրական:

- Հինգից մինչև տասնհինգ տակառ, նայած ծարավությանը:

- Այդպես: Ձեր տված բոլոր տեղեկությունները շատ արժեքավոր են: Նրանք անշուշտ կօգնեն մեզ գտնելու հափշտակիչներին:

Նա զանգահարեց:

- Ալարի՛կ, կանչիր կապիտան Բերնսին:

Բերնսը եկավ: Տեսուչ Բլենտը բացատրեց նրան ամբողջ գործը բոլոր մանրագույն մանրամասնություններով: Հետո հրամայելու սովոր մարդու վճռական տոնով, մարդու, որ գիտե, թե ինչ բանի է ձեռնարկում,- նա ասաց.

- Կապիտան Բերնս, խուզարկու Ջոնսին, Դեվիսին, Հելսին, Բեյտսոնին և Խակետին հանձնարարեք փղի հետապնդումը:

- Լսում եմ, տե՛ր:

- Խուզարկու Մոգեսին, Դեկինին, Մերֆին, Ռոջերսին, Տեպլերին, Խեզինսին և Բարթոլոմին - գողերի հետապնդումը:

- Լսում եմ, տե՛ր:

- Հափշտակման վայրում զինված պահակներ նշանակեք երեսուն հոգուց, հերթափոխությամբ: Կարգադրեցե՛ք, որ առանց իմ գրավոր թույլտվության ոչ ոքի չթողնեն այնտեղ... բացի լրաբերներից:

- Լսում եմ, տե՛ր:

- Հասարակ քաղաքացու շորերով խուզարկուներ ուղարկեցեք բոլոր երկաթուղային կայարանները, շոգենավային մավահանգիստները, լաստերի լաստակայանները, Ջերսի Սիտիից դուրս եկող բոլոր ճանապարհները: Հրամայեցեք նրանց խուզարկել բոլոր կասկածելի մարդկանց:

- Լսում եմ, տե՛ր:

- Նրանցից յուրաքանչյուրին տվեք փղի լուսանկարն ու նրա մանրամասն նկարագիրը: Կարգադրեցեք, որ նրանք խուզարկեն դուրս եկող բոլոր երկաթուղային գնացքները, բոլոր շոգենավերն ու բոլոր լաստանավերը:

- Լսում եմ, տե՛ր:

- Եթե բռնեն փղին, թող անմիջապես կալանավորեն ու հաղորդեն ինձ հեռախոսով:

- Լսում եմ, տե՛ր:

- Հենց որ գտնեն որևէ հետք՝ փղի ոտքերի տեղը կամ դրա նման մի բան,- թող այդ մասին ինձ անմիջապես իմաց ստան:

- Լսում եմ, տե՛ր:

- Թող մավահանգստի բոլոր անցքերում ոստիկանությունը հատուկ պահակներ դնի:

- Լսում եմ, տե՛ր:

- Ծպտյալ խուզարկուներ ուղարկեցեք երկաթուղու ուղղությամբ - դեպի հյուսիս մինչև Կանադայի սահմանները, դեպի արևմուտք - մինչև Օխայո, դեպի հարավ - մինչև Վաշինգտոն:

- Լսում եմ, տե՛ր:

- Փորձված խուզարկուներ ուղարկեցեք հեռագրական բոլոր բաժանմունքները: Հրամայեցեք նրանց հետևել սուրվող հեռագրներին: Թող պահանջեն, որ թարգմանեն իրենց համար բոլոր ծածկագիր հեռագրերը:

- Լսում եմ, տե՛ր:

- Եվ միք մոռանա, որ այս ամենը պետք է անել գաղտնի, ամենախոր ու անբափանց գաղտնապահությամբ:

- Լսում եմ, տե՛ր:

- Ստացվող բոլոր տեղեկությունների մասին հաղորդեցեք ինձ սովորական ժամերին:

- Լսում եմ, տե՛ր:
- Այժմ կարող եք գնալ:
- Լսում եմ, տե՛ր:

Կապիտան Բերնարդ գնաց: Տեսուչ Բլենտը մի բուրբ մնաց լուռ, խոր մտքերի մեջ սուզված: Նրա աչքերի կրակը մարեց: Վերջապես նա դարձավ դեպի ինձ ու ասաց.

- Ես չեմ պարծենա,- այդ իմ բնավորության մեջ չկա, բայց իմացեք, մենք կգտնենք փիղը:

Ես ամուր սեղմեցի տեսչի ձեռքն ու շնորհակալություն հայտնեցի: Եվ իսկապես, երախտագիտական զգացմունք էի տածում ես դեպի նա: Ուրբան մոտիկ էի ծանոթանում ես նրան, այնքան ավելի էր նա դուր գալիս ինձ ու այնքան ավելի էր ինձ ապշեցնում նրա զարմանալի արհեստի զաղտնիքներն ու հրաշքները:

Այնուհետև մենք բաժանվեցինք ու ես տուն դարձա ավելի հանգիստ սրտով, քան մինչև տեսչին այցելելը:

II.

Հետևյալ օրից գործիս մասին ես կարդացի առավոտյան բոլոր թերթերում:

Հափշտակությունը նկարագրված էր իր բոլոր մանրամասնություններով: Բացի այդ, լրագիրները բերում էին հենց իրենց՝ խուզարկուների ենթադրությունները փղի անհետացման մասին: Կազմվել էին արդեն մի քանի տեսություններ այն առթիվ, թե ովքե՛ր են հափշտակիչները, ի՞նչ ձևով է կատարված հափշտակումը, ո՞ւր են թաքնված գողերն իրենց ավարի հետ միասին: Այդպիսի տեսություններ կային ընդամենը տասնմեկ հատ և նրանց մեջ նախատեսված էին բոլոր հնարավորությունները: Հենց միայն այդ էլ ցույց է տալիս, թե ի՞նչպիսի ինքնատիպ ու անկախ մտածողներ են մեր խուզարկուները: Տեսություններից ո՛չ մեկը նման չէր մյուսին և միայն մի բանում բոլորը բացարձակապես համաձայն էին իրար հետ: Նրանք բոլորը պնդում էին, որ թեև հետին պատն այն շենքի, ուր գտնվում էր փիղը, քանդված է, սակայն փիղը տարել են ո՛չ թե այդտեղից, այլ որևէ այլ, դեռ չհայտնաբերված անցքից: Բոլորը համաձայն էին այն բանում, որ պատի քանդվածքը կատարված է դիտմամբ, խու-

գարկուներին մոլորության մեջ գցելու համար: Խուզարկության գործին անիրազեկ մարդու մտքովն անգամ, իհարկե, չէր անցնի այդպիսի բան. բայց խուզարկուներին հեշտ չէ մոլորեցնելը: Եվ այդպես, ես որպես անիրազեկ խուզարկության գործին, սխալվում էի հատկապես այն բանում, որը համարում էի ամենից պարզ հասկանալի: Բոլոր տասնմեկ հեղինակներն էլ իրենց տեսությունների մեջ բերում էին ենթադրվող գողերի անունները, և մի տեսության մեջ հիշատակված անուններն ամենևին չէին համապատասխանում մյուս տեսության անուններին: Կասկածի տակ էին առնում ընդամենը երեսունյոթ հոգի: Տեսուչ Բլենտի կարծիքը, որպես ամենահեղինակավորը, բոլոր թերթերը բերում էին վերջում, որպես եզրափակումն: Ահա մի քանի հատվածներ նրանից.

«Տեսուչը քաջ գիտե հանցագործներից երկուսի անունը: Դրանք են՝ Դեֆֆին, «Ալյուս» մականունով և Մակ-Ֆեդդեն «Շեկոն»: Փիղն անհետանալուց դեռ տասն օր առաջ տեսուչն արդեն գիտեր պատրաստվող հանցավործի մասին ու հանգիստ միջոցներ էր ձեռք առնում հանցավորներին հետապնդելու համար: Բայց դժբախտաբար հենց հափշտակման գիշերը հետքերը կորցնում են ու մինչև նորից գտնելը - թռչնիկը (այսինքն փիղը) թռչում է»:

«Դեֆֆին ու Մակ-Ֆեդդենը գողերից ամենահանդուգն են: Տեսուչը ենթադրում է, որ հենց նրանք էին, որ անցյալ տարի ծնեռը, մի սառնամանիքային գիշեր խուզարկու բաժանմունքից գողացան վառարանը: Դեռ այն ժամանակ ինքը՝ տեսուչն ու խուզարկուները սառեցրին իրենց ականջներն ու ոտների մատները ու դեռ լույսը չբացված վազեցին հիվանդանոց»...

Սկզբի մի քանի տողերը հազիվ էի կարդացել, բայց արդեն ապշել էի այդ արտասովոր մարդու մտքի խորաթափանցությամբ: Ո՛չ միայն ներկան էր տեսնում նա ամբողջապես, այլև կարողանում էր նախատեսել ապագան:

Ես շտապեցի Բլենտի մոտ խուզարկու բաժանմունք, և հարցրի. թե էլ ինչո՞ւ չի հրամայել ժամանակին ձերբակալել այդ մարդկանց ու կանխել կորուստն ու նրա հետ կապված ցավերն ու հոգսերը: Սակայն նրա պատասխանը պարզ էր ու թույլ չէր տալիս ո՛չ մի առարկություն:

- Մեր գործը հանցագործությունները կանխելը չէ, այլ հանցագործու-

թյունների համար պատժել: Իսկ քանի որ հանցանքը չի կատարված, մենք չենք կարող պատժել:

Ես սիրտ արի նկատել տեսչին, որ այն գաղտնապահությունը, որով պայմանավորվեցինք մենք թաքցնել մեր գործողությունները, բացված է թերթերի կողմից, որ ո՛չ միայն մեր արած քայլերը, այլև ապագայի համար մեր կազմած բոլոր ծրագրերն ու ենթադրությունները մերկացված են լայն հասարակության առաջ, որ բոլոր կասկածելի անձնավորությունների անունները հրապարակված են ու նրանք այժմ կարող են ժամանակին թաքնվել կամ փոխել իրենց արտաքին տեսքը:

- Թո՛ղ,- ասաց տեսուչը:- Երբ ես զգամ, որ հասել է ժամանակը, իմ ձեռքի տակ կան բավարար միջոցներ, որ կարողանամ բռնի մեջ առնել նրանց, ուր էլ թաքնված լինեն: Իսկ լրագրո՞ւր:- Մենք պետք է հաշվի առնենք նրանց: Փառքը, հոչակը, մշտապես թերթերում հիշվելը - դա մեր հացն է... Մենք պետք է շարունակ ցույց տանք հասարակությանը, որ մենք որևէ բան անում ենք, այլապես նա կկարծի, թե մենք ոչինչ չենք անում: Ավելի լավ է լրագրում տպվի հնարագետ միստր Բլենտի սրամիտ տեսության հաշվետվությունը, քան որևէ չարախինդ ու անարդար ծաղր խուզարկումների հասցեին:

- Այո՛, այո՛, ես հասկանում եմ ձեզ: Սակայն մի երկրորդական կետի վերաբերմամբ դուք գաղտնապահ մնացիք: Այդ առթիվ դուք ոչ ոքի հետ մտքերի փոխանակություն չունեցաք:

- Այո՛, մենք միշտ այդպես ենք անում: Այդ լավ տպավորություն է թողնում: Ասեմ, որ ես դեռ ինքս էլ չգիտեմ, թե ինչ եմ մտածում այդ կետի մասին:

Ես հանձնեցի տեսչին բավական խոշոր մի գումար առաջիկա ծախքերի համար ու պատրաստվեցի սպասելու նորությունների: Ամեն րոպե կարող էր տեղերից հեռագրի ստացվել: Պարապ միջոցիս ես մի անգամ էլ կարդացի թերթերը:

Նրանց մեջ ասված էր, որ քսանհինգ հազար դոլար պարգևը նախատեսվում է միայն խուզարկումների համար և ոչ բոլոր քաղաքացիների:

- Ես կարծում էի պարգևն առաջարկվում է ամենքին, ով կգտնի փողը,- ասացի ես տեսչին:

- Ամենևի՛ն,- առարկեց նա:- Միայն խուզարկում կարող է գտնել փողին:

Եթե նրան գտնի ուրիշը, դա կլինի միայն շնորհիվ այն ցուցումների ու ենթադրությունների, որ նա վերցրած կլինի խուզարկուից: Նշանակում է վերջին հաշվով դարձյալ խուզարկուին է պատկանում պարզևն ստանալու իրավունքը: Պարզևն պետք է ոգևորի այն մարդկանց, որոնք իրենց ամբողջ ժամանակն ու ընդունակությունները նվիրում են խուզարկության գործին և ոչ թե ծառայի որպես բարերարություն պատահական մարդկանց:

Այդ ինձ համոզիչ թվաց: Ես հնազանդվեցի: Հենց այդ թուպենին սենյակի անկյունում տկտկաց հեռագրական ապարատը և հեռագրիչը տվեց մեզ հետևյալ հեռագիրը.

Ֆլաուեր Ստեյշեն, Նյու-Յորքի շտատ, 7.30 առ.

«Թեյլը ճարել են: Գտնված են փղի ոտքի մի շարք խորը հետքեր ալյատեղի ֆերմայի մոտ: Այդ հետքերով գնացի դեպի արևելք, բայց ոչինչ չգտա: Կարծում եմ փիղը գնացած կլինի դեպի արևմուտք: Շարունակում եմ հետապնդումը:

Խուզարկու՝ ԴԱՐԼԻ»:

- Դարլին մեր լավագույն խուզարկուներից է: Շուտով նա մեզ կուղարկի լավ լուրեր:

Եկավ երկրորդ հեռագիրը.

Բարկերս, Նյու-Ջերսի, 7.40 առ.

«Հենց նոր հասա: Գիշերս ալյատեղ կողոպտել են ապակու գործարանը, տարել են ութ հարյուր շիշ: Մերձակա ջրելատեղը գտնվում է հինգ մղոնի վրա, գնում եմ այնտեղ. հաշվի առնելով փղի ծարավը: Շշերը դատարկ են եղել:

Խուզարկու ԲԵՅԿԵՐ»:

- Սա էլ փոքր ապագա չի խոստանում,- ասաց տեսուչը:- Հիշում եք, որ ես ասացի փղի ախորժակը կարող է մեզ ծառայել որպես բանալի:

Երրորդ հեռագիրը.

Տեյլորվիլ, 9.15 առ.

«Գիշերս ալյատեղ անհետացել է մի դեզ խոտ: Երևի փիղն է կերել: Գտել եմ հետքը, գնում եմ առաջ:

Խուզարկու՝ ԽԱԲԲՈՐԴ»:

- Չեր այդ փիղը միանգամից հասնում է մի քանի տեղ,- ասաց տեսուչը:- Ես գիտեի, որ հեշտ գործ չեմ ձեռնարկում: Բայց և այնպես մենք նրան կբռնենք, դուք հանգիստ եղեք:

Ֆլաուեր Ստեյշեն, Նյու-Յորք, 9 առ.

«Հետքով երեք մղոն գնացի դեպի արևմուտք: Հետքերը խորն են ու անհավասար: Պատմեցի ֆերմերին: Նա ասում է, թե դա փղի ոտքերի հետքեր չեն: Հավատացնում է, որ այդ փոսերն ինքն է փորել, անցյալ ձմեռ մատղաշ ծառերը փոխադրելիս, ուրիշ տեղ տնկելու: Սպասում եմ կարգադրության առաջիկայի համար:

Խուզարկու՝ ԴԱՐԼԻ»:

- Ահա՛, գողերի գործակից,- ասաց տեսուչը:- Գործն ընդարձակվում է: Նա թելադրեց խուզարկումն պատասխան՝

«Ձերբակալեցեք ֆերմերին ու հարկադրեցեք գործակիցների անուններն ասել: Փղի հետքով գնացեք առաջ, թեկուզ մինչև Մեծ օվկիանոսը, եթե անհրաժեշտ համարվի այդ:

Տեսուչ՝ ԲԼԵՆՏ»:

Ստացվեց դարձյալ մի հեռագիր.

Կոնի-Պոյինտ, 8,45 առ.

«Գիշերս կոտրել եմ գազային գրասենյակը: Գողացված եմ երեք ամսվա չվճարված հաշիվները: Գտել եմ հետքը, գնում եմ առաջ:

Խուզարկու՝ ՄԵՐՖԻ»:

- Աստվա՛ծ իմ,- ասաց տեսուչը:- Սի՞թե նա ուտում է և գազային հաշիվներ...

- Եթե ուտում է, ապա սոսկ անփորձությունից է դա,- բացատրեցի ես:- Չէ որ դրանք շատ քիչ սննդարար են:

Վերջապես ստացվեց մի հեռագիր հուզող տեղեկություններով:

Այրոնվիլ, Նյու-Յորք, 9,30 առ.

«Հենց նոր հասա: Գյուղը հուզված է: Առավոտվա ժամը հինգին փիղն անցել է այստեղով:

Ոմանք ասում են, թե նա գնացել է դեպի արևմուտք, մյուսներն ասում են արևելք, երրորդները՝ հյուսիս, չորրորդները՝ հարավ: Բոլորն այնպես շտապել են փախչել, որ չեն կարողացել լավ մայել: Ճանապարհին փիղը սպանել է մի ձի: Ես գտա դիակի մի մասն ու պահեցի հետագայի համար: Հարվածի բնույթից դատելով, նա սպանել է ձիուն կնճիթով ու նշան է առել ձախ կողմից: Դիակի դիրքից ես եզրակացրի, որ փիղն ուղևորվել է դեպի հյուսիս Բերկլեյի երկաթուղու ուղղությամբ: Փիղն ինձնից առաջ է անցել չորսից մի քիչ ավելի ժամով, բայց ես հույս ունեմ հասնել նրան:

Խուզարկու ԽԱՌԻՆՍ՝

Ես մինչև իսկ ճչացի ուրախությունից: Տեսուչը հանգիստ էր ու ինքնագոհ քարե կուռքի պես: Նա զանգահարեց:

- Ալարի՛կ, այստեղ ուղարկիր կապիտան Բերնսին:

Բերնսն եկավ:

- Որքա՞ն մարդ ունիք պատրաստ:

- Իննսունվեց, տե՛ր:

- Ուղարկեցե՛ք նրանց հյուսիս: Թող խումբ-խումբ տեղավորվեն Բերկլեյի երկաթուղագծի ուղղությամբ, Այրոնվիլլից հյուսիս:

- Լսում եմ, տե՛ր:

- Կարգադրեցեք, որ նրանք դուրս գան ու գործեն բացարձակապես գաղտնի: Հենց որ ձեր մնացած մարդիկն ազատ կլինեն, պահեցեք նրանց իմ հետագա կարգադրությունների համար:

- Լսում եմ, տե՛ր:

- Կարող եք գնալ:

- Լսում եմ, տե՛ր:

Դրանից անմիջապես հետո ստացվեց դարձյալ մի հեռագիր:

Սեյջ Կորներս, Նյու-Յորք, 10.30 առ.

«Հենց նոր հասա: Փիղն անցել է այստեղով 8 ժամ 15 րոպեին: Զաղաքից փախել են բոլորը, բացի հերթապահ ոստիկանից, որ զոհվել է իր պահակատեղում: Ըստ երևույթին փիղը նշան է բռնել ոչ թե ոստիկանին, այլ լապտերի սյունին. բայց կպել է երկուսին էլ: Դիակի մի մասը ես վերցրի, որպես բանալի հետագայի համար:

Խուզարկու ՍՏԱՄՄ՝

- Նշանակում է փիղը դարձել է դեպի արևմուտք,- ասաց տեսուչը:- Բայց նա չի կարող փախչել մեր ձեռքից, մեր գործակալները ցրված են ողջ շրջանում:

Դարձյալ մի հեռագիր.

Գլովեր. 11,15 առ.

«Հենց նոր եկա: Գյուղում գտա միայն ծերերին ու հիվանդներին: Այստեղից փիղն անցել է երեք քառորդ ժամ առաջ: Այստեղ տներից մեկում ժուժկալության հակառակորդների ժողով է եղել: Փիղը կնճիթը ներս է կախել պատուհանից ու մասնակիցների գլխին ջուր թափել: Ոմանք մեռել են, ոմանք էլ խեղդվել: Խուզարկու Կրոսն ու Օ՛Շաունեսսին անցել են քաղաքով, բայց դարձել են դեպի հարավ և դրա համար էլ աչքից բաց են թողել փիղին: Ողջ շրջանը երկյուղի մեջ է: Խաղաղ բնակիչները փախչում են: Նրանց ամեն ուղղությամբ հետապնդում է փիղն ու կոտորում տասնյակներով:

Խուզարկու՝ ԲՐԱՆՏ»:

Ես այնպես վշտացա, որ քիչ էր մնում լաց լինեի: Բայց տեսուչը մխիթարեց ինձ:

- Տեսնո՞ւմ եք, մենք ուղիղ ճանապարհի վրա ենք: Նա զգում է մեր մոտենալը, դրա համար էլ խույս է տալիս դեպի հարավ:

Բայց ամենազարմանալի տեղեկությունները դեռ առաջն էին: Այդ տեղեկություններն էլ հեռագիրը բերեց մեզ:

Խուզանալորտ, 12,19

«Հենց նոր հասա: Փիղն անցել է քաղաքով կես ժամ առաջ: Ընդհանուր երկյուղ ու հուզում: Կատաղել է փողոցներում, հարձակվել երկու ջրկիրների վրա: Մեկն սպանված է, մյուսն ազատվել է փախուստի դիմելով: Քաղաքում սուգ է:

Խուզարկու՝ Օ՛ՖԼԱԵՐՏԻ»:

- Այժմ փիղն արդեն չորս կողմից շրջապատված է իմ մարդկանցով,- ասաց տեսուչը:- Այժմ արդեն ոչ մի բան չի կարող փրկել նրան:

Հեռագրերը թափվում էին մեկը մյուսի ետևից: Խուզարկուները, ցր-

ված մի քանի նահանգների տերիտորիայում, հետապնդում էին փղին: Փիղն իր ճանապարհին թողնում էր քար ու քանդ գործարաններ, հացի շտեմարաններ: Ֆաբրիկաներ, գրադարաններ: Բռնելու հույսը գնալով աճում էր ու դառնում հաստատ համոզմունք:

- Ափսոս,- ասաց տեսուչը,- որ չեմ կարող հաղորդակցություն ունենալ նրանց հետ, թե չէ կիրամայեի բոլորին գնալ դեպի հյուսիս: Բայց խուզարկուին բռնել չի լինի. նա վազում է գրասենյակ հենց միայն նրա համար, որ հեռագիր տա և շարունակում է ճանապարհին ավելի հեռուն: Ի՞նչպես գտնես նրան:

Ստացվեց դարձյալ մի հեռագիր.

Բրիջբորտ, 12.15

«Բարնումը տարեկան չորս հազար է առաջարկում, որպեսզի իրավունք ունենա փղից օգտվելու՝ մինչև խուզարկումների կողմից բռնվելու ժամկետը: Նա կամենում է կրկեսի աֆիշներ փակցնել փղի վրա: Պահանջում է անմիջապես պատասխանել:

Խուզարկու՝ ԲՈԳԳՍ»:

- Ի՞նչ ապուշ միտք է,- բացականչեցի ես:

- Իհարկե,- ասաց տեսուչը:- Միստր Բարնումը կարծում է ինքը ինձնից խելոք է, բայց նա ինձ չի ճանաչում:

Եվ նա թելադրեց պատասխանը.

«Չորս հազարի համաձայն չեմ: Յոթ հազար դոլլար և ո՛չ մի կուպեկ պակաս:

Տեսուչ ԲԼԵՆՏ»:

- Այդպես: Պատասխանի երկար սպասելու կարիք չի լինի: Միստր Բարնումը տեղը հանգիստ նստել չի կարող, երբ մի բան է միտքն ընկնում: Հավատացնում եմ ձեզ, որ նա այս րոպեիս հեռագրատանն է: Դեռ երեք...

«Համաձայն եմ,- տվին հեռագիրն, ընդհատելով տեսչին:- Պ. Բարնում»:

Ես դեռ մի խոսք անգամ չէի կարողացել արտասանել աչքիս առաջ կատարվող գործարքի մասին, երբ մի նոր հեռագիր ուշադրությունս գրավեց այլ կողմ:

Բոլիվիա, 12,50

«Փիղը եկել է այստեղ հարավից ու անցել քաղաքի միջով 11,50-ին, ուղևորվելով դեպի մերձակա անտառը: Ծանապարհին նա ցրել է թաղման թափորն ու հանգուցյալին ուղեկցողների թիվը պակասացրել երկու հոգով: Քաղաքացիք փորձել են կրակել նրա վրա, բայց, հետո փախել են: Մենք խուզարկու Բերկի հետ եկանք ճիշտ տասը րոպե հետո:

Հեղեղից առաջացած մի շարք խորը փոսեր սխալմամբ փղի հետքերի տեղ ընդունելով, իզուր շատ ժամանակ կորցրինք: Վերջապես գտանք իսկական հետքն ու այդ հետքով գնացինք մինչև անտառ: Անտառի ծայրից ձեռքերի վրա սողալով գնացինք, առանց հետքը կորցնելու, ու այդպես սողացինք մինչև անտառի խորքը: Բերկը սողում էր առաջից: Մեր դժբախտությունից, փիղը կանգ էր առել շունչ քաշելու: Բերկն այնքան ցած էր կախել գլուխը հետքերի վրա, որ չնկատեց այդ ու բոլոր թափով գլուխը խփեց փղի հետևի ոտքին: Իհարկե, դրանից հետո նա իսկույն վեր թռավ տեղից, բռնեց փղի պոչից ու բղավեց. «Ես պահանջում եմ պարգ...», բայց իսկայական կնճիթի մի շարժումը տեղն ու տեղը սպանեց խեղճին: Ես հետ թռա, փիղն իմ հետևից: Ամհավատալի արագությամբ նա հետևիցս ընկավ մինչև անտառի ծայրը: Նա ինձ էլ կսպաներ, բայց բարեբախտաբար, անտառ գնալիս ճանապարհին իր ցրած թաղման թափորի մնացորդները նորից գրավեցին նրա ուշադրությունը: Հետո ես իմացա, որ թափորից մի մարդ անգամ կենդանի չի մնացել: Բայց դրա փոխարեն, նոր թաղման համար մեռելներ կային միանգամայն բավարար չափով: Փիղը մինչև այդ անհետացավ:

Խուզարկու ՄԵԼՌՈՒՆԻ»:

Նյու-Ջերսի, Պենսիլվանիա, Դելավեր և Վիրջինի ցրված, ժրաջան աշխատող խուզարկուներից մենք ստացանք դարձյալ մի շարք զարմանալի հաղորդագրություններ: Նրանք բոլորն էլ գնում էին փղի թարմ հետքերով ու բոլորն էլ հավատացած էին, որ շուտով կբռնեն փղին: Ժամի մոտ երկուսին ստացվեց հետևյալ հեռագիրը:

Բեկստեր-Սենտեր, 2,15

«Փիղն այցելեց քաղաք պոչից մինչև կնճիթը ծածկված կրկեսի աֆիշներով: Նա կիրակնօրյա հավաքույթը ներխուժեց ու խեղանդամ դարձ-

րեց հավաքույթի մասնակցողներից մի քանիսին, որոնք պատրաստվում էին լավագույն կյանք վարելու: Փղին բռնեցին ու վրան պահակ նշանակեցին: Մենք խուզարկու Բրաունի հետ անցանք ցանկապատն ու փորձեցինք լուսանկարի ու փղի նկարագրության օգնությամբ որոշել նրա անձնավորությունը: Բոլոր նշանները համապատասխանում էին. բացի մեկից - կռնատակի սպիից: Բրաունը սողաց փղի տակ, սպին որոնելու. բայց հենց այդ միջոցին փիղը վայրկենապես ճղեց նրա գլուխը, հավանորեն ուղեղ էր որոնում, բայց ոչինչ չգտավ այնտեղ: Բոլորը փախան. փախավ և փիղը, կնճիթի հաջող հարվածներով տապալելով իր մոտ կանգնածներին: Նրա վրա կրակեցին թնդանոթից ու ծանր վիրավորեցին, բայց հաջողվեց նրան թաքնվել, արյան հետք թողնելով: Հավատացած ենք, որ շուտով կհասնենք փղին: Ուղևորվեցի դեպի հարավ անտառի թփուտների միջով:

Խուզարկու ԲՐԵՆՏ»:

Այս հեռագիրը վերջինն էր: Գիշերվա դեմ թանձր մառախուղ պատեց: Երեք քայլի վրա ոչինչ չէր կարելի որոշել: Նա չցրվեց ողջ գիշերը և գետերի լաստանավերն ու մինչև իսկ համրակառքերն ստիպված էին դադարեցնել իրենց երթևեկությունը մինչև առավոտ:

III.

Առավոտյան բոլոր լրագրերը դարձյալ լիքն էին ամենալավ խուզարկուների տեսություններով ու ենթադրություններով: Փղի քաջագործություններն ու մյուս տեղեկությունները, որ ստացվում էին հեռագրական թղթակիցներից, հրապարակվում էին բոլոր մանրամասնություններով: Լրագիրների էջերը լիքն էին արշինանոց վերնագրերով, որոնցից յուրաքանչյուրը բռնում էր էջի մի երրորդ մասը:

Իմ սիրտը պատռվում էր, երբ կարդում էի դրանք:

«Սպիրակ փիղն ազատ: Ծակապուգրական երթը շարունակվում է: Գյուղերը դադարակվում են: Բնակիչները փախչում են: Սարսափը փղի առջևից է գնում, մահն ու ավերածությունը հեղեղից: Իսկ նրանց հեղեղից՝ խուզարկուները: Հացի պա-

հեպրներն ավերված են, գործարանները - կործանված, ցանք-սերը - ոչնչացված, րները - ամայացած: Արյունալի սպանությունները, որ կատարում է նա իր ճանապարհին - աննկարագրելի են: Մեր ամենալավ խուզարկուների երեսուն ու չորս տեսությունները: Տեսուչ Բլենրի իրարեսուրբումը»:

- Ահա և նա,- ասաց տեսուչ Բլենտը, նկատելի կերպով հուզված:- Վերջապես ահա և նա: Ի՞նչ հրաշալի գովազդ է մեր խուզարկուների համար: Այսպիսի գովազդի դեռ չի արժանացել և ո՛չ մի մման կազմակերպություն: Մեր հռչակը կտարածվի ողջ աշխարհում ու կմնա հավիտյան: Եվ իմ անունն էլ նրա հետ:

Բայց ես հրճվելու տրամադրություն չունեի: Ինձ թվում էր, թե ես պատասխանատու եմ բոլոր այն արյունալի հանցանքների համար, որ կատարում է փիղը: Իսկ այդ հանցանքների ցանկն օրեցօր ավելանում էր: Մի տեղ նա միջամտում էր քաղաքային ընտրություններին ու սպանում հինգ ընտրողների: Հետո սպանել է երկու դժբախտների՝ Մակ-Ֆլեննի-գենին ու Օ՛ր-ունագուին, որոնք դեռ մի օր էր, ինչ եկել էին մեր երկիրն ու առաջին անգամն էին օգտվում ընտրություններին մասնակցելու իրավունքով: Հենց այդ րոպեին նրանց ոչնչացնում է մեր այդ անխիղճ Սիամի Պատուհասը: Մի այլ քաղաքում նա հարձակվում է քարոզչի վրա, որ պատրաստելիս է եղել իր հերթական քարոզը թատրոնի, պարերի ու այլ զվարճությունների դեմ, ու տրորում ոտների տակ: Մի ուրիշ տեղ նա սպանում է շանթարգելներ տարածող գործակալին: Այդպես մեծանում էր ցուցակը, ուռչում արյունից ու հանցանքներից: Սպանվածներն արդեն վաթսուն հոգի էին, վիրավորները՝ երկու հարյուր քառասուն:

Լրագրական բոլոր հաշվետվությունները նշում էին խուզարկուների քաջությունն ու անձնվիրությունը: «Երեք հարյուր հազար հասարակ քաղաքացիներ ու չորս խուզարկուներ երես առ երես ընդհարվել են սոսկալի արարածի հետ ու երկուսը զոհվել են պաշտոնատեղում» - այդպես էին վերջանում բոլոր հաղորդագրությունները:

Ես չափազանց վախենում էի, թե չլինի հանկարծ հեռագրական ապարատն անկյունում մորից սկսի տկտկալը: Եվ իսկապես շուտով մորից սկսվեցին ստացվել տեղեկություններ, բայց բարեբախտաբար այս

անգամ արդեն ուրիշ տեսակի տեղեկություններ, ո՛չ այնպիսիք, ինչպիսիք են էի սպասում: Պարզվեց, որ փիղը աչքից կորել է: Մառախուղի ժամանակ հաջողվել է նրան թաքնվել և աչքից հեռու մնալ: Ամենահեռավոր վայրերից, իրարից շատ ու շատ հեռու ընկած տեղերից հաղորդում էին. որ այսինչ ժամերին մառախուղի մեջ նկատվել է ինչ-որ մի ահագին անորոշ զանգված և որ «անշուշտ դա փիղն է» եղել: Այդպիսի «անորոշ զանգված» նկատել են Նյու-Խեվենում, Նյու-Ջերսիում, Պենսիլվանիայում, Նյու-Յորք քաղաքում: Բայց ամեն տեղ փիղն անմիջապես անհետացել է առանց որևէ հետք թողնելու: Մեր անսահման երկրի բոլոր կողմերը ցրված խուզարկու բաժանմունքի բազմաթիվ ջոկատների յուրաքանչյուր խուզարկուից ժամը մի հաշվետվություն էր ստացվում իրենց հաջողությունների մասին, ամեն մեկն առանձնապես հաղորդում էր. որ թելն արդեն ձեռքին է, հետևում է, հետապնդում, գնում «թարմ հետքերով», և ոչ ոք ոչինչ չէր գտնում:

Անցավ մի օր առանց որևէ հետևանքի:

Անցավ երկրորդը:

Անցավ երրորդը:

Լրագրական հաշվետվությունները դարձան տաղտկալի, միակերպ, նրանք հաղորդում էին փաստեր, որ ոչ մի արժեք չունեին, թելեր, որ ոչ մի բանի չէին հասցնում, տեսություններ, որ այլևս ոչ ոքի չէին հուզում ու զարմացնում:

Տեսչի խորհրդով են կրկնապատկեցի պարզևի գումարը: Անցան դարձյալ չորս տաղտկալի, ոչ մի բանով աչքի չընկնող օրեր: Վերջապես ծանր աշխատանքով ծանրաբեռնված խեղճ խուզարկուները խիստ հարված կրեցին: Լրագիրների խմբագրությունները հրաժարվեցին այլևս նրանցից տպագրության համար նյութեր ընդունելը:

- Բավական է ինչքան տպեցինք ձեր այդ տեսությունները,- սառը կերպով պատասխանեցին նրանց:

Երկու շաբաթ անցավ փղի անհետանալուց: Պարզևի գումարը ես բարձրացրի մինչև յոթանասունհինգ հազարի: Սա մե՞ծ գումար է, բայց ես պատրաստ էի տալ իմ անձնական բոլոր կարողությունս, որպեսզի չկորցնեմ կառավարության վստահությունը: Այժմ, երբ ամենքը հուսախաբվեցին խուզարկուներից, լրագրները նույնպես նրանց դեմ դարձան

ու սկսեցին ամենաանողոք կերպով ծաղրել ամեն քայլափոխում: Թատրոնների դերասանները հազնում էին խուզարկուի շորեր ու քեմի վրա ներկայացնում փղի հետապնդումը: Երգիծաբանական ամսագրերը ծաղրանկարներ էին տպում՝ խուզարկուն ահագին հեռադիտակով դիտում է հեռուն, իսկ փիղը նրա հետևից, գրպանից խնձորներն է հանում:

Միայն մի մարդ կար հանգիստ ու անվրդով ու համառորեն տանում էր ամեն ծաղր ու ծանակ: Դա տեսուչ Բլենտն էր «կադեննի սիրտը»: Նրա պարզ ու պայծառ հայացքը ո՛չ մի անգամ չշփոթվեց, չտատանվեց:

- Թո՛ղ ծիծաղեն,- պնդում էր նա:- Լավ կծիծաղի նա, ով վերջը կծիծաղի:

Իմ հիացմունքս այդ մարդու վերաբերմամբ օր օրին ավելանում էր: Նա դառնում էր պաշտամունք: Ես օրերով նստում էի նրա առանձնասենյակում: Ավա՛ղ, խուզարկուների գրասենյակն այդ ծաղր ու ծանակի հետևանքով ավելի ու ավելի անհաճո վայր էր դառնում այնտեղ մնալու համար:

Բայց նա՛ իմ պաշտամունքի առարկան կարողանում էր տանել այդ,- նշանակում է ես էլ պիտի տանեի, քանի ուժ ունեի:

Փղի հափշտակումից անցել էր երեք շաբաթ: Վերջապես մի առավոտ ես պատրաստ էի արդեն խոնարհել դրոշս ու հեռանալ պարտված: Բայց հենց այդ միջոցին մեծ խուզարկուն առաջարկեց ինձ դարձյալ մի ճարպիկ միջոց: Նա խորհուրդ տվեց կաշառել հենց իրենց՝ հափշտակիչներին: Իսկապես այդ մարդու հնարագիտությունը չափ ու սահման չուներ: Նա հավաստիացնում էր, որ բավական է ծախսել հարյուր հազար դոլլար և փիղը կվերադարձնեն մեզ:

- Այդպիսի մի գումար թերևս ես դարձյալ կարողանամ հավաքել,- ասացի ես,- բայց ի՞նչ կլինի խեղճ խուզարկուների դրությունը, որ այդքան աշխատեցին պարզեի հույսով:

- Նրանք կստանան կեսը,- հանգստացրեց ինձ տեսուչը:

Դրանից հետո ես չառարկեցի: Եվ այդպես, Բլենտն հենց ինձ մոտ գրեց երկու միատեսակ նամակներ հայտնի ավագակների կանանց:

«Հարգելի քաղաքացուհի. Եթե ձեր ամուսինը կամենում է ստանալ մի մեծ գումար, (առանց օրենքի կողմից որևէ պատժի ենթարկվելու), թող անմիջապես նշանակի օրն ու ժամը ինձ հետ բանակցելու:

Տեսուչ՝ ԲԼԵՆՏ»:

Հավատարմատարի միջոցով նամակներից մեկն ուղարկեց Դեֆֆի «Աղյուսի» կնոջը, իսկ մյուսը «Շեկոյի» Մակ-Ֆեդդենի կնոջը:

Եիշտ մի ժամ հետո նրանցից ստացվեց վիրավորական պատասխան-նամակներ:

«Հին ապո՛ւշ. Աղյուսը մեռել է երկու տարի առաջ:

Բրիջետ ՄԵԽՈՆԻ»

«Հիմարների տեսո՛ւշ: Շեկո Մակ-Ֆեդդենը կախաղան է բարձրացված և արդեն տարի ու կես է, որ երկնքումն է: Այդ մասին գիտե ամեն մի ավանակ, բացի խուզարկուից:

Մերի Օ՛ՆՈՒԼԻԳԱՆ»:

- Այդ առթիվ ես վաղուց կասկածում էի,- ասաց տեսուչը,- Այս նամակները միայն հաստատում են իմ բնագդի ճշտությունն ու անսխալ լինելը:

Հենց որ տեսչի ձեռնարկած մի քայլը չէր հաջողվում, նա արդեն պատրաստ ուներ մյուսը: Նա իսկույն մի հայտարարություն գրեց լրագրին: Ինձ մոտ մնացել է այդ հայտարարության պատճենը.

«Ա-Կսիբլ. 242Ն. Ինդ.-Ֆց28լգ. Օգսյու.-:

2մ! օգլվ. Մոս»:

Նա ասաց, որ եթե ավագակը դեռ կենդանի է, այսպիսի հայտարարությանը նա անմիջապես կարձագանքի ու կգա պայմանական վայրը: Գոյություն ուներ այդպիսի մշտական վայր, ուր տեղի էին ունենում տեսակցություններ հանցագործների ու խուզարկուների միջև:

Հանդիպումը տեղի պիտի ունենար հետևյալ օրը, գիշերվա ժամը 12-ին: Մինչև այն ժամանակ ոչինչ չէր կարելի անել: Օգտվելով այդ հանգամանքից, ես գրասենյակից գնացի մի փոքր հանգստանալու:

Հետևյալ երեկոյան, ժամը 11-ին ես եկա տեսչի մոտ ու սեղանի վրա դրի մի կապոց փող - հարյուր հազար դոլլար: Շուտով նա գնաց դարձյալ նույն վստահության անհողդողդ արտահայտությունը աչքերին: Հետևյալ ժամն ինձ համար անտանելի երկար տևեց: Վերջապես այդ ժամն էլ մոտեցավ իր վախճանին: Ես լսեցի ինձ համար վաղուց ըղձալի քայլերի ձայնն ու շնչասպառ վեր թռչելով վագեցի նրան դիմավորելու: Տեսչի պարզ աչքերը վառվում էին հաղթանակով:

- Ամեն ինչ սարքված է,- ասաց նա:- Վաղն այդ ծաղրածուներն ուրիշ կերպ կերգեն: Եկեք իմ հետևից:

Տեսուչը վառեց մոմն ու ինձ տարավ ներքև, մի մեծ կիսանկուղային սենյակ, կամարածև առաստաղով: Այստեղ սովորաբար քնում էին բոլոր վաթսուն խուզարկուները: Այդ ժամին այնտեղ գտնվում էին տասներկու հոգի խուզարկու գործակալներից: Նրանք ձանձրույթից թուղթ էին խալում: Մենք անցանք նրանց մոտով: Տեսուչը գնաց սենյակի ամենահեռավոր մութ անկյունը: Ես ետ չէի մնում նրանից: Հանկարծ ինչ-որ մի սոսկալի հեղձուցիչ հոտ դիպավ քթիս: Ես քիչ էր մնում կորցնեի գիտակցությունս: Կիսախավարում գծագրվեց ինչ-որ մի տձև սպիտակ զանգված: Տեսուչը սալթաքեց ու, ընկնելով ուղղակի նրա վրա, ասաց.

- Կեցցե՛ մեր ազնիվ արհեստը: Փիղը գտնված է: Վերցրեք նրան...

Ինձ տարան վերև, գրասենյակը և ուշքի բերին կարբոլյան թթվոտով: Ներքևում նստած բոլոր խուզարկուները վազեցին վեր ու այդտեղ սկսվեց այնպիսի մի խրախճանք, որպիսին ես կյանքումս չէի տեսել: Կանչեցին բոլոր թերթերի լրագրողներին, մի ամբողջ արկղ շամպանսկի բաց արին, խմեցին, կենացներ առաջարկեցին, մեկ-մեկու ձեռք սեղմեցին, շնորհավորեցին: Միանգամայն հասկանալի է, որ տեսուչ Բլենտը խրախճանքի հերոսն էր: Ես հաճույքով նայում էի նրա վրա ու հասկանում, որ նա արժանացել էր այդ բախտին իր համբերությամբ, խելքով ու քաջությամբ, բայց չէ որ ես զրկվել էի ամեն ինչից: Ես դարձել էի անտուն մի մուրացիկ, ինձ վստահած թանկագին կենդանին սատկեց, վստահություը դեպի ինձ ու իմ պաշտոնը խախտվեց: Իսկ տեսչին հառել էին տասնյակ հիացմունքով լի աչքեր, տասնյակ ձայներ շշմջում էին. «Նայեցե՛ք նրան, նայեցե՛ք: Ահա խուզարկուների թագավորը, ահա իր գործն իմացող մի մարդ: Տվեք նրա ձեռք մի թել, մի աննշան թել - և այդ բավական է նրան: Նա կգտնի ինչ ուզեք, թեկուզ ծովի հատակում»:

Հիսուն հազար դոլլարի բաժանումը բոլորին մեծ հաճույք պատճառեց: Երբ վերջացավ բաժանումը, տեսուչն իր բաժին փողը գրպանը դնելով, արտասանեց մի փոքրիկ ճառ.

- Տղերք, ուրախացեք այդ փողն ստանալու համար և խմացեք, որ դուք արժանի եք,- ասաց նա:- Դեռ ավելին, դուք անմահ փառքով ծածկեցիք խուզարկուների ողջ դասը:

Հենց այդ թույլին ստացվեց մի հեռագիր.

Մոնրո, Միչիգան, 10 ժ. առ.

«Երեք շաբաթվա ընթացքում առաջին անգամ հասա հեռագրատուն: Զիով փղի հետքերով ավելի քան հազար մղոն անցա անտառներով: Օրավուր նրա ոտքերի հետքերը դառնում են ավելի շատ. ավելի պարզ ու ավելի թարմ: Հավատացած եղեք, որ մի շաբաթ չի անցնի և ես նրան կբռնեմ: Ճիշտ է ասածս, ինչպես մահը:

Խուզարկու ԴԱՐԼԻ»:

Տեսչի հրամանով ներկաները երեք անգամ ուռա կանչեցին Դարլիի՝ «ջոկատի ամենախելոք խուզարկուի» պատվին: Այնուհետև Բլենտը հրամայեց հեռագրել նրան, որ նա վերադառնա տուն ու ստանա իր պարգևը:

Այդպես վերջացավ փղի հափշտակման զարմանալի պատմությունը:

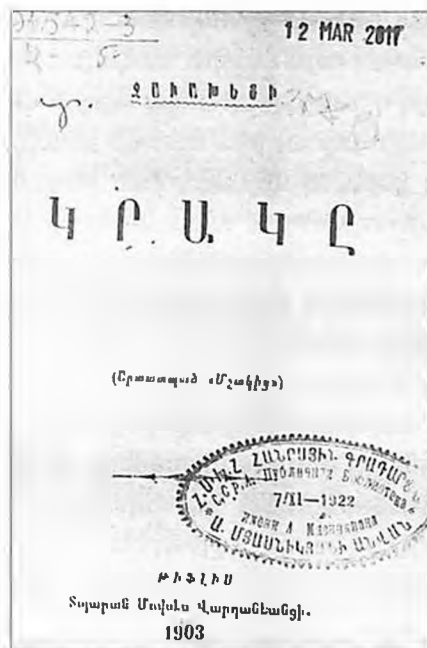
Հետևյալ առավոտ բոլոր լրագրերը նորից սկսեցին գովաբանել խուզարկուներին: Կար միայն մի փոքրիկ բացառություն: Մի գարշելի լրագրական թերթուկ համարձակվել էր տպել՝

«Այո՛, մեր խուզարկուն մե՛ծ մարդ է: Գուցե նա բավական դանդաղ է գտնում կորած փղի մման մանր իրերը, գուցե նա ընդունակ է երեք շաբաթ շարունակ գիշերել հոտած դիակի հետ միասին մի հարկի տակ ու չնկատել, կասկած չտանել այդ մասին, սակայն եթե մեկը նրա քիթը կոխի դիակի մեջ, նա այդ դիակը կգտնի, դա արդեն անկասկած է»:

Խեղճ Հասան (փիղը) կորավ ինձ համար ընդմիշտ: Ահա թե ինչպես եղավ այդ: Մահացու կերպով վիրավորված թնդանոթի հարվածներից, նա մոլորվել էր մառախուղի մեջ ու պատահաբար ընկել խուզարկու բաժանմունքի շենքը: Այստեղ նա շրջապատված թշնամիներով, հյուծվելով քաղցից ու վերքերից, պառկել էր ամբողջ երեք շաբաթ. մինչև որ մահը հանգիստ էր պարգևել նրան:

Գործարքը երևակայական գողերի հետ ինձ վրա նստեց հարյուր հազար դոլլար: Իմ մյուս ծախքերն այդ գործի վրա հասան մինչև քառասուներկու հազարի: Ես մնացի առանց միջոցների, ես կորցրի պաշտոնս, ես դարձա անտուն մի թափառական աշխարհում: Բայց իմ հիացմունքը խուզարկուների տեսուչ Բլենտի, աշխարհիս այդ ամենամեծ խուզարկուի վերաբերմամբ չնսեմացավ, ու չի նսեմանա երբեք:

ԳԻՔԵՐ

ՄԱՄՈՒԼ ԵՎ ՀՈՒՇԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

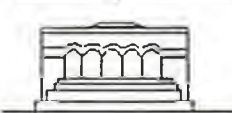
**ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՀԱՆԴԵՍ**

ՀԱՆԱՆԴԴԿԵԼ Է 1958 թ.

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

**ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ
ЖУРНАЛ**

ОСНОВАН В 1958 Г.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒԹՅՈՒՆ
ИЗДАТЕЛЬСТВО «ИНИУКНИ» НАН РА

1900

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

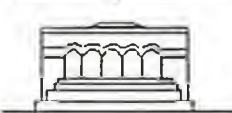
ՄԱՄՈՒԼ

ՀԱՆԱՆԴԴԿԵԼ Է 1958 թ.

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

**ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ
ЖУРНАЛ**

ОСНОВАН В 1958 Г.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒԹՅՈՒՆ
ИЗДАТЕЛЬСТВО «ИНИУКНИ» НАН РА

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

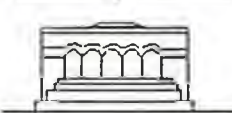
ՄԱՄՈՒԼ

ՀԱՆԱՆԴԴԿԵԼ Է 1958 թ.

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

**ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ
ЖУРНАЛ**

ОСНОВАН В 1958 Г.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒԹՅՈՒՆ
ИЗДАТЕЛЬСТВО «ИНИУКНИ» НАН РА

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

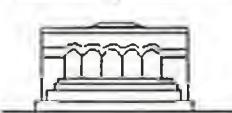
ՄՈՒՐՃ

ՀԱՆԱՆԴԴԿԵԼ Է 1958 թ.

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

**ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ
ЖУРНАЛ**

ОСНОВАН В 1958 Г.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒԹՅՈՒՆ
ИЗДАТЕЛЬСТВО «ИНИУКНИ» НАН РА

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

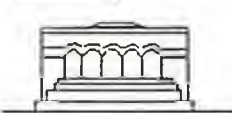
ՄԱՄՈՒԼ

ՀԱՆԱՆԴԴԿԵԼ Է 1958 թ.

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

**ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ
ЖУРНАЛ**

ОСНОВАН В 1958 Г.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒԹՅՈՒՆ
ИЗДАТЕЛЬСТВО «ИНИУКНИ» НАН РА

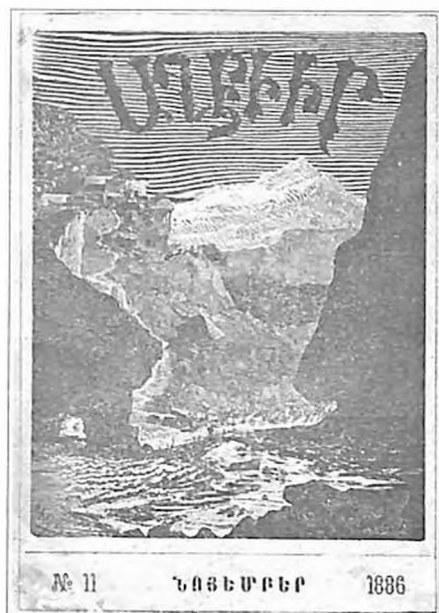
ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ ԵՎ ԿԵՐ-ԳԻՐ

ԳՐԻՐ ԵՒ ԿԵՆԱՅԻ

ԳՐԱԳԻՐԻ ԿԱՌԱՅ ԼԵՅՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԱՐԱՆՆԵՐԻ ՐԱԴՐԻ ԴԱՍԹԱՆԱՆԻ,
ՔԵՄԱԿԱՆ ԿԱՐԱՆՈՆԵՐԻ ԱՅՈՐԻՆ ԴԱՍԹԱՆՆԵՐԻ
ՆԱ
ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԻՋԿԱՆՈՐԻ ԴԱՐԱՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ.

ԻԻԶԻՐ
Երևանի քաղաքում, Մարտի 1-ին, 1911

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԳՈՐԾ

ԳՐԱԿԱՆ, ԳԻՏԱԿԱՆ, ՀԱՌԱՄԱՐԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԱՐՈՒՄԻՐ

1917

№ 7—8

ՅՈՒԼԻՍ—ՕԳՈՍՏՈՍ

«ԳՐԱԿԱՆ» ՊԵՏԱԿԱՆ ՊՐԻՆՏԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՊՐԻՆՏԻ
ՊԵՏԱԿԱՆ ՊՐԻՆՏԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՊՐԻՆՏԻ
ՊԵՏԱԿԱՆ ՊՐԻՆՏԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՊՐԻՆՏԻ

30 MAY 2011

Դ. ՄԱՍԻՆ—ՍԻՖԻՐՅԱԿ

ԿԱԹԻ, ՎԱՐՍԱԿԻ ԶԻԼԱՅԻ

ՅԵՎ

ԳՈՐԾ ԿԱՍՎԻ ՍՈՒՐԿԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

ՏԱՐԳԻ ԶԻԼԱՅԻ
ՅԵ. ԿՐՈՒԳԼԻԿՈՎԱՅԻ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՈՒՆԻՍՏԻԿԱՆ
ՊԱՐԿԱՆ ԿՈՄՍՈՒՆԻՍՏԻԿԱՆ
ՊԱՐԿԱՆ ԿՈՄՍՈՒՆԻՍՏԻԿԱՆ
ՊԱՐԿԱՆ ԿՈՄՍՈՒՆԻՍՏԻԿԱՆ

1934

ՋԱՐԵ ԴԻՍԿԵՆ

1949

ԲԱՍՏԻԼԻ ԿԱԼԱՆԱՎՈՐԸ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՈՒՆԻՍՏԻԿԱՆ
ՊԱՐԿԱՆ ԿՈՄՍՈՒՆԻՍՏԻԿԱՆ
ՊԱՐԿԱՆ ԿՈՄՍՈՒՆԻՍՏԻԿԱՆ
ՊԱՐԿԱՆ ԿՈՄՍՈՒՆԻՍՏԻԿԱՆ

ՊԵՏԱԿԱՆ ՊՐԻՆՏԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՊՐԻՆՏԻ
ՊԵՏԱԿԱՆ ՊՐԻՆՏԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՊՐԻՆՏԻ
ՊԵՏԱԿԱՆ ՊՐԻՆՏԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՊՐԻՆՏԻ

071747-Ե1

ԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ
ՕՆԵՐԱՎԱՆ—1934

821
5-90

ՄԱՐԿ ՏՎԻՆ

30 MAY 2011

ՍՊԻՏԱԿ ՓՂԻ ՀԱՓԵՏԵԱԿՈՒՄԸ

ԹԱՐԳԻ, ՋԱՎԱԽԵՅԻ

ԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ
ՕՆԵՐԱՎԱՆ—1934

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՋԱՎԱԽԵՑԻ. ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՈՒՂԻՆ	5

ԳՐՔԵՐ

ՇԷՅԻՆ ՋԱԻԱԴ	35
ՋԱԻԱԽՔԻ ԱՂԷՏԸ	40
ԿՐԱԿԸ	64
ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ	69
ՎԱՐԱԳՈՅՐԻ ԵՏԵԻ	69
«ՄԵՆՔ ԱՆՊԷՐ ԵՆՔ...»	74
ԻՄ ԱՋԱՏԱՐԱՐԸ	80
ԿՐԱԿԸ...	84
«ՍԵՒ-ՄՈՒԹ ՀԱՐՍՆԻՔ...»	89
«ԴԱՏԱՍՏԱՆ ԿԱՅ...»	94
ՕՁԻ ԽԷԹԱԾ...	101
ԸՆԿՆԱՌՈՐԸ	109
«ՎԵՐՆ ԱՍՏՈՒԱԾ ԿԱՅ...»	124
ԸՆԿԵՐՆԵՐՍ...	131
ՏՈՒՆ ՇԻՆՈՂՆԵՐ	137
«ՈՒԹԻ ՈՒՐԲԱԾ»	146
ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ	157
ՋԱՎԱԽԵՑԻՆ ԻԲՐԵՎ ԳՅՈՒՂԱԳԻՐ	157
ՈՒՐՅԱԴՆԻԿ ԳՐՈՄՈՎԸ	164
ԲԱՆՏՈՒՄ	171
«ՔԵՌԻՆ»	177
«ԱՋՆԻՎ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆ ՈՒ ԳՈՂ-ԱՎԱՋԱԿԸ»	181
«ԿԱՊՈՒՅՏ ՔԵՌԻՆ»	187
ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆ ԲԱՆՏԻՑ	197
«ԱՋՆԻՎ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆ ՈՒ ԳՈՂ-ԱՎԱՋԱԿԸ»	199
«ԵԹԱՊԸ»	213
ԿԱՅԱՐԱՆՈՒՄ	220

ԳՅՈՒՂԻ «ԲԱՐԵՐԱՐԸ»	226
ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ	246
ԱՌԱՋԱՐԱՆԻ ՏԵՂ	246
ՎԱՐԱԳՈՒՅՐԻ ԵՏԵՎ	258
«ՍԵՆՔ ԱՆՊԵՐ ԵՆՔ...»	263
ԻՄ ԱՋԱՏԱՐԱՐԸ	271
ԿՐԼԿԸ...	276
«ԴԱՏԱՍԱՆ ԿԱ...»	281
ՕՁԻ ԽԵԹԱԾ...	289
«ԸՆԿՆԱՎՈՐԸ»	298
«ՎԵՐՆ ԱՍՏՎԱԾ ԿԱ...»	316
«ՏՈՒՆ ՇԻՆՈՂՆԵՐ»	323
«ՈՒԹԻ ՈՒՐԲԱԹ»	335
«ԱՋՆԻՎ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆ ՈՒ ԳՈՂ-ԱՎԱՋԱԿԸ»	347
ԳՅՈՒՂԻ «ԲԱՐԵՐԱՐԸ»	367

ՄԱՄՈՒԼ ԵՎ ՀՈՒՇԵՐ

ՄՇԱԿ	389
ՉԱՐԻՔԻ ԱՐՄԱՏԸ	389
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ ԵՒ ՀԱՄԱԽՕՍԱԿԱՆ ՎՃԻՌ	391
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԸՆՏՐԵԱԼՆԵՐ	394
ՆԱՄԱԿ ԱՆԱԼՔԱԼԱՔԻՑ	397
ԵՐԿՐԱՇԱՐԺԻ ՏԵՂՈՒՄ	397
ՆԱՄԱԿ ԱՆԱԼՔԱԼԱՔԻՑ	410
ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՎԱՇԽԱՌՈՒՆԵՐ	412
ՆԱՄԱԿ ԱՆԱԼՔԱԼԱՔԻՑ	416
ԳԻՒՂԱՑՈՒ ՑԱԽԵՐԻՑ	418
ՆԱՄԱԿ ԱՆԱԼՔԱԼԱՔԻՑ	423
ԳԻՒՂԱՑՈՒ ՑԱԽԵՐԻՑ	425
ԳԻՒՂԱՑՈՒ ՑԱԽԵՐԻՑ	445
ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՑԻՉԸ	448
«ԱՆՕԹԻ ԷԻ...»	458

ԳԻՒՂԱՅՈՒ ՑԱԽԵՐԻՑ	464
«ՍԵՒ-ՄՈՒԹ ՀԱՐՄՆԻՔ».....	470
ՓԱՅՏԸ ԵՒ ԳՈՂ ՇՈՒՆԸ	475
ԳԱՅԼԵՐ.....	477
ՆԱՄԱԿ ԱՍԱԼՔԱԼԱՔԻՑ	484
ԳԻՒՂԱՅՈՒ ՑԱԽԵՐԻՑ	486
ՆԱՄԱԿ ԱՍԱԼՔԱԼԱՔԻ ԳԱԽԱՌԻՑ	504
ԳԻՒՂԱՅՈՒ ՑԱԽԵՐԻՑ	506
ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ	511
ՈՒՐԱԽԱԼԻ ԵՐԵՒՈՅԹ	512
ԳԻՒՂԱՅՈՒ ՑԱԽԵՐԻՑ	513
ՆԱՄԱԿ ՄՕՁԴՕԿԻՑ	514
ՆԱՄԱԿ ՄՕՁԴՕԿԻՑ	516
ՄՈՒՐՃ	517
ԸՆԿԵՐՆԵՐՍ.....	517
ԱՐՇԱԼՈՅՍ	523
ԽՈՐՀՐԴԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՋԵՄՏԱԿՕՅԻ ՄԼՍԻՆ	523
ՀՈԳԱԲԱՐՉԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ	524
ՀԱՅ ՈՒՍՈՒՑՉԻ ՑԱԽԵՐԻՑ	524
ՄՕՁԴՕԿԻ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ	526
ՆԱՄԱԿ ՄՕՁԴՕԿԻՑ	528
ԱՇԽԱՏԱՆՔ	529
ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ	529
ԱՍԼՈՃԸ	530
ՊԱՊՍ.....	534
ԱՄՕԹ Է.....	540
ՅԱՌԱՋ	543
ՓԱՅՏՆ Է ԹԱՆԳ, ԹԷ՞ ՄԱՐԴԸ	543
ՔԱՆԻ ՈՒՇ ԶԷ.....	544
ԱՆԿԱԽ ՄԱՄՈՒԼ	546
ԳՐԱԿԱՆ ՎԱՇԽԱՌՈՒՆԵՐ	546
ԺԱՄԱՆԱԿ	553

ՆԱՄԱԿ ՄՕՋԴՕԿԻՅ	553
ՀԱՄԿԵՐ	554
ՓԻՍՕՆ ՈՒ ՓԵՍԱՆ	554
ԲՐՈՒՏԻ ԹԱՋԻՆ	557
ԽԵԼՕՔ ՏԱՏԻՆ	559
ՆԵՐ ՁՄԵՈՂ	566
ԱՂԲԻԻՐ	567
ԱՂԲԻՐ	567
ՀՈՐԻՋՈՆ	568
«ԱՄՕԹ ՉԷ՞»...	568
ԳԻՒՂԻ ՑԱԽԵՐԻՅ...	569
ՆԱՄԱԿ ԱԽԱԼՔԱԼԱՔԻՅ	572
ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ	573
ԹՂԹԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ	575
ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ	577
ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ	578
ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ	580
ԹՂԹԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ	581
ՈՒՐԱԽԱԼԻ ԵՐԵՒՈՅԹ	581
ԳԱԽԱՌԻ ՁԱՅՆԸ	584
ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ	590
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՋԸ	591
ՆԱՄԱԿ ԱԽԱԼՔԱԼԱՔԻՅ	591
ՆԱՄԱԿ ԱԽԱԼՔԱԼԱՔԻՅ	591
ՍԻՐԵԼԻ ՄԱՐԴԸ	592
ՆԱՄԱԿ ԱԽԱԼՔԱԼԱՔԻՅ	592
ՆԱՄԱԿ ԱԽԱԼՔԱԼԱՔԻՅ	593
ՄԵՐ ԳԻՒՂԱՑՈՒՆ	593
ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ	594
Ո՞ՒՄ ԸՆՏՐԵՄ...	596
«ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՕՄԷԴԻԱ»	597
ՃԱՀԻՃԸ ՇԱՐԺԻՅ	600

ՀԱՅ ԳՅՈՒՂԱԳԻՐՆԵՐ	677
ՈՒՐՅԱԴՆԻԿ ԳՐՈՍՏՈՎԸ	677
ԿԱՊՈՒՅՏ ՔԵՌԻՆ	684
ԿՐԱԿԸ...	695
«ԱՋՆԻՎ ՎԱՇԱՌԱԿԱՆՆ ՈՒ ԳՈՂ-ԱՎԱԶԱԿԸ»	700
«ՎԵՐՆ ԱՍՏՎԱԾ ԿԱ...»	705
ՎԱՀԱՆ ՏԵՐՅԱՆԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑՆԵՐԻ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ	713
ՀՈՒՇԵՐ ՎԱՀԱՆ ՏԵՐՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔԻՑ	713
ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԱՆԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑՆԵՐԻ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ	751
ՈՒՂԵՐՁ	751
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ	
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑՆԵՐԻ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ	754
ՓԱՐՎԱՆԱՅԻ ԱՓԻՆ	754
 ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	
Ե. ՉԻՐԻԿՈՎ	
ԿԵԱՆՔԻ ՇԵՄՔԻՆ	771
Դ. ՄԱՄԻՆ-ՍԻՔԻՐՅԱԿ	
ԿԱԹԻ, ՎԱՐՄԱԿԻ ՇԻԼԱՅԻ ԵՎ ԳՈՐԸ ԿԱՏՎԻ ՄՈՒՐԿԱՅԻ ՄԱՍԻՆ	800
ՉԱՐԼՁ ԴԻԿԿԵՆՍ	
ԲԱՍՏԻԼԻ ԿԱԼԱՆԱՎՈՐԸ	805
ՄԱՐԿ ՏՎԵՆ	
ՍՊԻՏԱԿ ՓԿՆ ՀԱՓՇՏԱԿՈՒՄԸ	820

ԶԱՎԱԽԵՑԻ

(ՂԱԶԱՐՈՍ ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ)
(1874-1937 թթ.)

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

Տպաքանակ՝ 500:

Տպագրված է «Տիգրան Մեծ» հրատարակչություն ՓԲԸ տպարանում

[6000p.]

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0460877

